

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՌԱՄԵՆՏԻ ՆԻՍՏԵՐԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
1918-1920 թթ.**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ ՆԻՍՏԵՐԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
1918-1920 թթ.**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ ՆԻՍՏԵՐԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
1918-1920ԹԹ.

Հրատարակվում է Հայաստանի առաջին
հանրապետության խորհրդարանի 90
և Հայաստանի երրորդ հանրապետության
խորհրդարանի 20 ամյակի առիթով

ԵՐԵՎԱՆ
Հայաստանի ազգային արխիվ
2010

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԲԻԲԼԻՈՏԵԿ

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (23)
Հ 247

Ժողովածուի հրատարակությունն իրականացվել է
ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ Հովիկ Աբրահամյանի
հովանավորությամբ և Հայաստանի ազգային արխիվի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գլխավոր խմբագիր և կազմող՝ պատմական
գիտությունների դոկտոր Ամատունի Վիրաբյան

Կազմողներ՝ պատմական գիտությունների թեկնածուներ
Ավագ Հարությունյան, Գոհարիկ Մանուկյան, Սոնյա Միրզոյան

Հ 247 Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրու-
թյուններ: 1918-1920թթ./ Գլխավոր խմբագիր և կազմող՝ Ա.Վիրաբյան.-եր.: Հայաս-
տանի ազգային արխիվ, 2010.- 616 էջ:

«Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրու-
թյուններ: 1918-1920թթ.» ժողովածուում ներկայացված են ինչպես արխիվներում
պահպանվող, այնպես էլ ժամանակի մամուլում հրապարակված ՀՀ պառլամեն-
տի նիստերի արձանագրությունները, որոնք լույս են սփռում ինչպես Հայաստանի
օրենսդիր մարմնի երկուսուկեսամյա գործունեության, այնպես էլ Հայաստանի
Հանրապետության կայացման դժվարին գործընթացների և վարած ներքին ու
արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերի վրա:

Ժողովածուն հասցեագրված է պատմաբաններին, քաղաքագետներին, Հա-
յաստանի առաջին հանրապետության պատմությանը հետաքրքրվողներին:

Տիտղոսաթերթում զետեղված է Ալեքսանդր Թամանյանի և Հակոբ Կոջոյանի
հեղինակած և ՀՀ կառավարության կողմից 1920թ. հաստատած ՀՀ զինանշանը:

ԳՄԴ 63.3 (23)

ISBN 978-99941-878-3-6

© Հայաստանի ազգային արխիվ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Շուրջ 600 տարի պետականությունը կորցրած հայ ժողովուրդը 1918թ. կեսերին վերականգնեց իր պետականությունը՝ դեմոկրատական հիմքի վրա, որպես պառլամենտական հանրապետություն: Կառավարությունը պատասխանատու էր ժողովրդական ներկայացուցչության՝ օրենսդիր մարմնի առջև, վարում էր այնպիսի ներքին ու արտաքին քաղաքականություն, ինչպիսին նրան թելադրում էր խորհրդարանը:

Հայաստանի խորհրդարանը ձևավորվեց Հայոց ազգային խորհրդի անդամների եռապատկման սկզբունքով. դաշնակցականներից՝ 18 պատգամավոր, սոցիալ-դեմոկրատներից՝ 6, սոցիալիստ-հեղափոխականներից՝ 6, Հայ ժողովրդական կուսակցությունից՝ 6: Չէին եռապատկվել միայն անկուսակցականները: Նրանք, նույնիսկ, իրենց ունեցած 3 տեղերի փոխարեն ունեին 2-ը: Կուսակցություններին իրավունք վերապահվեց փոխել պատգամավորներին: Խորհրդարանն ուներ 46 պատգամավոր: Հայերի թիվը մինչև 1919թ. կեսերը՝ խորհրդարանի ընտրությունները, 38 էր: Բացի հայ պատգամավորներից խորհրդարանի մեջ մտան ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ. մահմեդականներ՝ 6, ռուսներ՝ 1, եզդիներ՝ 1:

Հայ իրականության մեջ գործող կուսակցություններից միայն սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը հրաժարվեց խորհրդարանի աշխատանքներին մասնակցելուց: Հնչակյանները քաղաքական կյանքում, իրականում, կորցրել էին իրենց երբեմնի ազդեցիկ դերը:

Խորհրդարանում դաշնակցությունը կառավարող կուսակցություն էր, մնացածները՝ ընդդիմադիր: Խորհրդարանում ձևավորվեցին կուսակցական ֆրակցիաներ:

Հայաստանի խորհրդարանը միապալատ էր, ուներ ավագների խորհուրդ:

Գոյության երկու և կես տարիների ընթացքում խորհրդարանի նախագահներ ընտրվեցին Ավ. Սահակյանը, Ավ. Ահարոնյանը, Հովհ. Քաջազնունին, փոխնախագահներ՝ Գ. Տեր-Խաչատրյանը, Դ. Զուբյանը, Լ. Շանթը, Ս. Տիգրանյանը, մի քանի օրով՝ Ս. Արարատյանը:

Այդ նույն ժամանակամիջոցում ձևավորվեց 5 կաբինետ՝ վարչապետներ Հովհ. Քաջազնունու (2 անգամ), Ալ. Խատիսյանի, Հ. Օհանջանյանի և Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ:

Հայաստանի խորհրդարանի երկրորդ գումարման ընթացքում ընտրյալ պատգամավորների թիվը 80 էր, որտեղ դարձյալ մեծամասնություն էին կազմում դաշնակցականները:

Եթե բնորոշելու լինենք ընդդիմադիր կուսակցություններին, նրանց գործելակերպի և գաղափարախոսության առումով, ապա պետք է ընդգծել, որ նրանք երբեք ոչ մի ձևով չներդաշնակեցին իրենց գործունեությունը, ձևական բլոկներ ու «միացյալ ճակատներ» չկազմեցին: Բլոկներ ու համաձայնություններ չկնքեցին ոչ միայն աջ և ձախ ընդդիմադիր ֆրակցիաները, այլև նույնիսկ սոցիալ-դեմոկրատներն ու սոցիալիստ-հեղափոխականները:

Աշխարհավեր պատերազմն ավարտվեց (1918թ. նոյեմբեր) դաշնակից երկրների հաղթանակով, հույսի շող ճառագեց հայ ժողովրդի սրտում: Ազատագրված որոշ շրջաններ միավորվեցին Հայաստանի տարածքին, այն կազմեց 43,5 հազար քառ. կմ, առանց իր անբաժան Ձանգեզուրի և Ղարաբաղի, որոնցում ժողովուրդը օրհասական կռիվ էր մղում թուրք-ադրբեջանական զավթիչների դեմ:

Օգտվելով արտաքին և ներքին փոքրիշատե բարենպաստ պայմաններից, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, արևմտահայ զանգվածների ներգործության շնորհիվ (1919թ. երևանում արևմտահայ գաղթականության ներ-

կայացուցիչները որոշեցին Հայաստանի երկու հատվածների միացման մասին), հրավիրեց խորհրդարանի նիստ (որն արձակված էր ժամանակավորապես) և հայտարարեց Միացյալ, Անկախ Հայաստանի ակտը, խորհրդարան մտցնելով նաև 12 նոր պատգամավոր՝ իբրև արևմտահայ հատվածի ընտրյալներ (տես սույն ժողովածուի Հավելվածը):

Խորհրդարանի ընդդիմադիր կուսակցություններն իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին ակտի դեմ, պահանջելով «ցրել ապօրինի միջոցներով» ընտրված պառլամենտը և կառավարության հրաժարականը: Նրանք հանդես եկան այդ ակտը դատապարտող հայտարարություններով:

Իրականում այդ ակտի դրդապատճառներն էին՝ Հայաստանի սահմանների մեծացումը, ներառյալ Կարսի նահանգը, արևմտահայության տարերային հոսքը, կուտակումը սահմանագլխին, ինչպես նաև քաղաքական կողմը՝ ներգաղթի մասին դաշնակից պետությունների հետ բանակցությունների ընթացքում որպես արևմտահայության հարցի լիիրավ ներկայացուցիչ հանդես գալը: Բացի վերոհիշյալից այն ուներ նաև բարոյական կողմ՝ ցրել արևմտահայերի կասկածները՝ իբրև թե արևելահայերը չեն ձգտում ստեղծել անկախ պետություն: 300.000 գաղթականությանը հարկավոր էր օրինական իրավասություն՝ երկրի տերը դառնալու համար:

Հայաստանի կառավարության հիմնական նպատակը արտաքին և ներքին թշնամուց Հայաստանի ապահովությունը պահպանելն էր, հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության ապահովումը, պարենավորման գործի կարգավորումը: Բոլոր միջոցները ձեռք առնվեցին «իրագործելու համար սոցիալ-քաղաքական այն բարենորոգումները, որոնք պիտի հրահրեին մեր ժողովրդի շինարար ձեռներեցությունը» (տես սույն ժողոված., էջ...):

Հայաստանի Հանրապետությունը հավատարիմ լինելով դաշնակից պետություններին, միաժամանակ ձգտում էր սերտ հարաբերություններ հաստատել հարևան պետությունների հետ և փոխադարձ համաձայնությամբ կարգավորել սահմանային խնդիրը՝ նպատակ ունենալով վերացնել հակամարտության բուն պատճառները: Արդեն, 1920թ. վերջերին Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի դիվանագիտական հարաբերությունները իրենց փաստաթղթային հիմնավորումը ստացան:

Մշակվեց բարեփոխությունների մի ամբողջ համակարգ՝ ազգայնացվեց վարչակառավարչական ապարատը, գործածության մեջ դրվեց հայոց լեզուն՝ որպես պետական լեզու, արագացվեց գեմստվոյական և քաղաքային ինքնավարությունների հաստատումը և դրանց միջոցով ապահովվեց երկրի դեմոկրատական ուժերի մասնակցությունը պետության ստեղծման գործին:

Հողային հարցերում մասամբ իրագործվեց մասնատիրական-վանքապատկան, եկեղեցական ու լքյալ հողերի պետականացումը և դրանց բաշխումը հողագուրկ գյուղացիությանը՝ աշխատուժի և կարիքի համապատասխան: Արդյունագործության զարգացումը ապահովելու համար կառավարությունը օժանդակեց և աջակցեց բոլոր ձևերի կոոպերատիվներին, պետական օժանդակություն ցույց տվեց երաշտից, կարկտից, մորեխից, հեղեղից և այլ պատահարներից տնտեսապես քայքայված աշխատավորությանը: Ըստ ամենայնի խրախուսելով մասնավոր կապիտալի մուտքը, ֆինանսական դրությունը ապահովելու համար կարգավորվեց հարկային համակարգը՝ կիրառելով առաջադիմական տուրքի սկզբունքը եկամտի և ծառայությունների վրա, կնքվեց արտաքին փոխառություն, բաց թողնվեց սեփական դրամանիշ (չեկեր):

Աշխատանքի ապահովության և պաշտպանության համար ընդունվեցին օրենքներ, նրանցում սահմանելով վարձատրության կենսաչափը, հիմնվեցին աշխատավորական և արդյունաբերական տեսչություններ, աշխատանքային բորսա՝ գործազրկությանը վերջ տալու նպատակով: Փոփոխություններ մտցվեցին դատաիրավական համակարգում, հիմնովին վերակառուցվեց հայկական բանակը:

Ժողովրդական լուսավորության ասպարեզում ընտրվեց ընդհանուր, ծրի և պարտադիր տարրական կրթության սկզբունքը, ամեն կերպ քաջալերելով

մասնավոր նախաձեռնությունը դպրոցների և այլ ուսումնական հաստատությունների բացման գործում: Սովորող հայ երիտասարդների ցանկությունները բավարարելու համար հիմնվեցին ժողովրդական համալսարաններ և կիրականօրյա դպրոցներ:

Երկրի ներքին և արտաքին դժվարին կացության պատճառով նախարարների խորհուրդը երկու անգամ հարկադրված ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքում, երկարատև արձակուրդ ուղարկելով խորհրդարանին (1919թ. ապրիլից-հունիս, 1920թ. հունիսից-նոյեմբեր՝ մեծ ընդհատումներով): Այդ ընթացքում նախարարների խորհուրդը իր ձեռքը կենտրոնացնելով նաև օրենսդիր մարմնի գործառույթները, ընդունեցին բազմաթիվ օրենքներ:

Հայաստանի խորհրդարանում ստեղծվեցին պառլամենտական հանձնաժողովներ՝ գաղթականության դրությունը ուսումնասիրելու և խորհրդարան առաջարկներ մտցնելու համար: Հանձնաժողովներ ուղարկվեցին Դիլիջանի, Էջմիածնի, Երևանի, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Ղարաքիլիսայի շրջաններ: Խորհրդարանի նիստերում հաղորդումներ լսվեցին և հարցապնդումներ մտցվեցին Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի, Շարուրի ու Նախիջևանի շրջաններում տիրող դրության, հայ ժողովրդի մղած հերոսական մաքառումների մասին:

Հարգելի ընթերցող, ծանոթանալով պառլամենտի նյութերին, ձեր մտքի և աչքի առջև կհառնեն այն ծանր օրերին մեր պետական այրերի հայրենամանվեր գործունեությունը, որոնց ջանքերի շնորհիվ հայոց պետականությունը իրավաքաղաքական կերպարանք ստացավ: Նրանց քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ ընդունվեցին բազմաթիվ օրենքներ՝ հանրապետության արտաքին և ներքին քաղաքականության, սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային, զինվորական և այլ կենսահույզ հարցերի վերաբերյալ: Ուշագրավ է բանվորների նվազագույն աշխատավարձի, կենսաթոշակների չափերն ավելացնելու, ազգային-ազատագրական կռիվներում զոհվածների զավակներին ծրի դպրոցական պիտույքներ տրամադրելու, արտասահմանյան երկրներում ուսանող երիտասարդությանը նպաստներ հատկացնելու, հայ գրողներին, գիտնականներին և հրապարակախոսներին օգնություն կազմակերպելու, դպրոցներ, ուսումնական այլ հաստատություններ, թանգարաններ, գրադարաններ հիմնելու, հայոց լեզուն պետական հայտարարելու և այլ հարցերի ուղղությամբ ձեռնարկած քայլերը:

Պատգամավորներից շատերը արտասահմանյան երկրներում բարձրագույն կրթություն ստացած մարդիկ էին, որոնց հնարավորություն էր ընձեռվել իրենց գիտելիքներն ի սպաս դնելու հայրենիքի պետականության ամրապնդմանն ու զորությանը:

Ժողովածուում նյութերը զետեղված են ժամանակագրական կարգով: Հայաստանի խորհրդարանը առաջին գումարման ընթացքում գումարել է 87 նիստ, երկրորդ գումարման ընթացքում՝ 93: Նյութերի ընտրությունը կատարելիս առաջնություն է տրվել արխիվային փաստաթղթերին, կառավարող կուսակցության մամուլի օրգաններում զետեղված նյութերին, նրանցում նկատված սխալն ու թերին լրացվել է պարբերական մամուլի այլ օրգաններում, ինչպես նաև հետազայում հրատարակված ամսագրերում և առանձին հրատարակություններում զետեղված նյութերով: Պահպանվել է արձանագրությունների լեզուն և ոճը:

Ժողովածուի հավելվածում զետեղված են՝ Հայաստանի խորհրդի կանոնակարգը, Հայաստանի Պառլամենտի ընտրությունների մասին օրենք, ինչպես նաև Հայաստանի կառավարության հայտագիրը՝ փաստաթղթերը, որոնք սերտորեն առնչվում են խորհրդարանի գործունեությանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ

1918-1919 թթ.

1-ԻՆ ՆԻՍ

1 օգոստոսի, հինգշաբթի, ժամը 11.30, 1918թ.

1918թ. օգոստոսի մեկին (նոր տոմարով)՝ հինգշաբթի օրը, Երևանում, բացվեց Հայաստանի Հանրապետության անդրանիկ գերագույն օրենսդրական ժողովի՝ Հայաստանի Խորհրդի առաջին նստաշրջանը:

Քաղաքն ուներ սովորական տեսք: Ոչ մի զարդարանք փողոցներում: Բացի մի քանի պաշտոնական շենքերից, ոչ մի դրոշակ: Խանութները բաց էին: Կառավարությունը ոչ մի միջոց ձեռք չէր առել և թողել էր, որ ազգաբնակչությունն ինքը որոշի իր վերաբերմունքը, և ամեն ոք, ըստ սովորության, իր գործի հետևից էր: Միայն Խորհրդի առաջ և շուրջը տիրում էր արտակարգ եռուզեռ: Ժողովուրդը խռնվել էր այգում և մայթերի վրա: Ջորքը՝ հետևակ, այրուծի, թնդանոթածիգ ու գնդացի, երաժշտությամբ ու դրոշակներով հավաքվում և բռնում է քաղաքային այգին շրջապատող փողոցները: Խորհրդի համար հատկացված էր քաղաքի կենտրոնական այգու դիմաց գտնվող՝ թեմական դպրոցին պատկանող շենքը, ուր տեղավորված էր քաղաքային ակումբը: Ակումբի թատերասրահը վերածված էր Խորհրդի ընդհանուր ժողովասրահի, իսկ կողքի սենյակները՝ նախագահության, ֆրակցիաների, դիվանատան և այլն:

Բեմի վրա շինված էր նախագահության օթյակը՝ աջ կողմը ունենալով մի սեղան թարգմանների համար, ձախ կողմը՝ ճառախոսների համար ամբիոն:

Դահլիճի առաջին մասում՝ բեմին կից, շինված էին երկուական օթյակներ: Ձախ թևի առաջին օթյակը հատկացված էր կառավարության, երկրորդը՝ զորահրամանատարության: Աջ կողմի առաջին օթյակը կաթողիկոսի համար էր, իսկ երկրորդը՝ օտար պետության ներկայացուցիչների:

Դահլիճի միջին մասը վերապահված էր Խորհրդի անդամներին: Հետևի մասը և վերնահարկը՝ հասարակության:

Խորհրդի մուտքի երկու կողմը կախված էին երկու դրոշներ ազգային գույներով՝ կարմիր, կապույտ և նարնջագույն:

Նշանակված ժամանակին արդեն բոլոր տեղերը գրավված էին: Դահլիճի մեջտեղը շարված էին Խորհրդի անդամները՝ հետևյալ կարգով՝ հաշվելով աջից ձախ: Աջ կողմը Հայ ժողովրդական կուսակցության ֆրակցիա - Ստ. Մալխասյան, Արշալույս Մխիթարյան, Գր. Տեր-Խաչատրյան, Հովհ. Մելիքյան, Գարեգ. Ենգիբարյան, Սիր. Տեր-Մարտիրոսյան:

Անկուսակցական - Ստ. Մամիկոնյան, Պետ[րոս] Զաքարյան:

Մահմեդական պատգամավորներ - Սեիդ-Ռեզա Միր-Բաբան, Միրզա Զաքար Մամեդով, Աբբեր աղա Իսմայիլով, Միր Բաշիր Միր-Բաբան, Մամեդ-բեգ Մահմեդ-բեգով, Ասադ բեկ Աղաբաբեկով:

Ռուս պատգամավոր - Իվան Իվանովիչ Զորին:

Եզդի պատգամավոր - Յուսուֆ բեկ Թեյմուրով:

Կենտրոն. Հ. Հ. Դաշնակցության ֆրակցիա - Ավ. Սահակյան, Սիր. Տիգրանյան, Սմբ. Խաչատրյան, Սահ. Թորոսյան, բժ. Արտ. Բաբայան, Եփր. Սարգսյան, Ռ. Տեր-Մինասյան, բժ. Հովհ. Տեր-Միքայելյան, բժ. Արշ. Ղազարյան, Դրո [Դրաստամատ Կանայան], Հով. Բուդաղյան, Տիգ. Ռաշմաճյան, Թադ. Տոշյան, Հակ. Տեր-Հակոբյան, Հ. Սարգսյան, Արտ. Վանցյան, Արշալույս Աստվածատրյան:

Ձախ կողմը. Սոցիալիստ-հեղափոխական - բժ. Գր. Տեր-Հակոբյան, Դավ. Զուրյան, Արշամ Խոնդկարյան, Գ.Տեր-Օհանյան, Տիգ. Սուշեղյան, Արմ. Ավետիքյան:

Սոցիալ-դեմոկրատ - Արշավիր Մելիքյան (բուլշևիկ), Հայկ Ազատյան, Թադ. Ավդալբեկյան, Մ. Ղարաբեգյան, Ա. Մելիք Աղաջանյան, Հովհ. Ջաքարյան:

Կառավարական օթյակում նստած էր վարչապետ Հ. Քաջազնունին իր դահլիճի մյուս անդամների հետ միասին՝ ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկյան, գինվորական նախարար զոր. Հովհ. Հախվերդյան, ելևտական նախարար Խաչատուր Կարծիկյան, արդարադատության նախարար Գրիգոր Պետրոսյան: Դիվանագիտական օթյակում նստած էին գերմանական, ավստրիական և օսմանյան ներկայացուցիչները, պարսից հյուպատոսը, ռուս, թուրք և ուկրաինական ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչները: Զինվորական օթյակում կային Հայաստանի Հանրապետության առաջին սպարապետ, զոր. Թովմաս Նազարբեգյանը, զոր. Սիլիկյանը, Դրոն և ուրիշ գինվորականներ: Պարապ էր միայն կաթողիկոսի օթյակը:

Մամուլի ներկայացուցիչներին հատկացված էր առանձին տեղ:

Հասարակության համար վերապահված տեղերը՝ դահլիճի հետևի մասը և վերնահարկը, գրավված էին հյուրերով և ունկնդիր հասարակությամբ: Պարապ տեղ չկար:

Ամբողջ սրահը կրում էր խորհրդավոր բնույթ. պատգամավորները և հասարակությունը ամենքը լուռ էին ու մտախոգ:

Ժամը 11 և կեսին ամբիոն բարձրացավ Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիք Սահակյանը և հանուն Ազգային խորհրդի բաց արավ Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ միստը՝ հետևյալ ճառով.

«Քաղաքացիներ՝, պատգամավորներ՝ Հայաստանի խորհրդի:

Գերագույն Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից ես պատիվ ունեմ այսօր բաց անել անդրանիկ միստը Հայաստանի խորհրդի և հայտարարել, որ այսուհետև սա է միակ լիազոր մարմինը՝ անփոփոխ իր մեջ Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանությունը:

Այս օրը կդառնա մեզ համար պատմական և կբանա մի նոր, լուսավոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետության կյանքում՝ ինքնուրույն քաղաքական և տնտեսական զարգացման:

Այս օրը կմնա միշտ հիշատակելի և այն պատճառով, որ առաջին անգամ իրականացած ենք տեսնում մեր մեղ հորիզոնի սահմաններում գեղեցիկ երազներն ու նվիրական տենչը ինքնորոշման, թեև անհնարին դժվարին պայմաններում:

Ենթադրելով, որ մեր երկրի անկախության հարցին շատերը ձեզանից լավատեղյակ չեն, ես հույժ կարևոր եմ գտնում այս բարձր ժողովին ներկայացնել այն փուլերը, որոնցով անցել է սկզբից մինչև վերջին ձևակերպումը՝ անկախ պետությունների գաղափարը Անդրկովկասում:

Մեր Հանրապետությունը, ինչպես և մյուսները, հանդես եկավ իբրև անկախ պետություն այն օրից, երբ Անդրկովկասյան Սեյմը մայիսի 26-ին իրեն հայտարարեց կազմալուծված. վրաց սոցիալ-դեմոկրատ ֆրակցիայի նախաձեռնությամբ և առաջարկությամբ, նույն օրն իսկ, Վրաստանը հայտարարեց իրեն անկախ:

Անդրկովկասի ամբողջության փլվելուց հետո մեր երկիրը թողնված էր իր բախտին, ուստի Հայոց Ազգային խորհուրդը շտապեց իր վրա վերցնել կառավարության բոլոր ֆունկցիաները:

Հենց այդ ժամանակն էր, որ ստացվեց օսմանյան կառավարության բոլորին հայտնի վերջնագիրը նոր հողային գրավումների մասին և պահանջվում էր պատասխան 48 ժամվա ընթացքում: Գերագույն խորհրդի կողմից անմիջապես առանձին պատվիրակություն ուղարկվեց Բաթում՝ հանձնելու Հ. Քաջազնունու, Մ. Պապաջանյանի և Ա. Խնտիսյանի, տալով նրանց արտակարգ լիազորություններ՝ բանակցություններ վարելու տաճիկ պատվիրակության հետ:

Մեր պատվիրակությունը հաջողեցրեց որոշ ուղղումներ մտցնել սահմանների մեջ, բայց և այնպես ստիպված էր ընդունել վերջնագիրը և խաղաղության դաշինք կնքել Վեհիբ փաշայի և Խալիլ բեյի հետ: Այստեղ առաջին անգամ Հայոց Ազգային խորհրդի պատգամավորները պաշտոնապես ճանաչվեցին իբրև ներկայացուցիչներ անկախ Հայաստանի և ստորագրեցին հունիսի 4-ի դաշինքը:

Մեր պետության անկախության մասին հայտնի է նույնպես Տաճկաստանի դաշնակից պետություններին՝ Գերմանիային, Ավստրիային և Բուլղարիային: Պոլսում է մեր երկրորդ պատվիրակությունը, որի մեջ մտնում են Ա. Ահարոնյանը, Ա. Խատիսյանը և Մ. Պապաջանյանը, որոնք ուղևորվել են այնտեղ Օսմանյան կառավարության հրավերով՝ բանակցություններ վարելու Տաճկաստանի և նրա դաշնակից պետությունների հետ:

Այսպիսով, բազմակողմանի քննելով մի կողմից երկրի ուժերը և այն հանգամանքները, որոնց մեջ գտնվում է հայ ժողովուրդը, և, մյուս կողմից, քաղաքական և տնտեսական ստեղծված դրությունը, Հայոց Ազգային խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը և անողոք գիտակցությամբ որոշեց վերջնականապես ընդունել վերջնագիրը և ճանաչել Հայաստանի անկախությունը՝ իրեն հանձնելով պատմության անաչառ դատաստանին:

Այո՛, մեր հանրապետությունը փոքր է և նեղ իր սահմաններով, նա զրկվել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մեջ տեղավորել ամբողջ ազգաբնակչությունը և, կարծես թե, պայմաններ չունի անկախ գոյության համար: Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ. ես հավատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կընդարձակվեն կյանքի երկաթե ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրավունքների պաշտպանությամբ գրավված հողերի վերաբերմամբ և նոր բարեկամական դաշինքով Տաճկաստանի և նրա դաշնակից պետությունների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկա են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնության և խաղաղության ուղին, և ուզում եմ հուսալ, որ չենք սխալվում:

Մինչ այդ, մենք կկատարենք սրբությամբ և անշեղ կերպով մեր այն պարտականությունները, որոնք բխում են խաղաղության դաշինքից: Թողնե՛նք ապագա հեռանկարները, համենայն դեպս, այսօր, այստեղ, առանց տատանումների և լիակատար վճռականությամբ մենք գցում ենք խարիսխը մեր պետական նավի և դնում ենք հիմքը պետական շենքի՝ ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրություն Հայաստանի Հանրապետության բոլոր ազգությունների, իբրև զավակներ մեկ հարազատ մայր հայրենիքի (բուռն ծափահարություններ):

Ինչ վերաբերում է կառավարությանը, նա վերջնականապես կազմվեց այստեղ Մինիստր-նախագահ Հ. Քաջազնունու կողմից Գերագույն խորհրդի հանձնարարությամբ, և ինչպես հայտարարված էր, նա արդեն դիմել է իր պետական գործունեության: Կազմակերպված է վերջնականապես և Հայաստանի խորհուրդը, իբրև երկրի օրենսդիր բարձր մարմին. համաձայն որոշման խառն նիստի Գերագույն Ազգային խորհրդի, նա կազմվել է Գերագույն խորհրդի 12 անդամներից եռապատկված թվով՝ ավելացնելով դրան երկու չեզոքներ: Ֆրակցիաները ներկայացված են Հայաստանի խորհրդում՝ նույն պրոպորցիայով, ինչպես և Գերագույն խորհրդում: Ընդամենը հայ պատգամավորների թիվը 38 է: Բացի հայ պատգամավորներից, Գերագույն խորհուրդը պարտավոր համարեց իրեն իսկույն ևեթ մտցնել Հայաստանի խորհրդի կազմի մեջ և ներկայացուցիչներ այն ազգությունների, որոնք փոքրամասնություն են, ինչպիսիք են՝ մուսուլմաններ - 6 պատգ., ռուսներ - 1 և եզդիներ - 1: Այսպիսով, Հայաստանի խորհրդի կազմի մեջ մտնում են ընդամենը 46 պատգամավոր, որոնց ցանկն իսկույն կհայտարարեն: Չեմ կարող չդիմել օտարազգի պատգամավորներին և հայտնել նրանց, որ փոքրամասնության իրավունքները մենք առանձնապես գնահատում ենք ու պաշտպանում և այդ իսկ պատճառով մեր սրբազան պարտքը համարեցինք հենց Հայաստանի խորհրդի Ա. նիստից ապահովել ձեր մասնակցությունը:

Ես ի բոլոր սրտե ողջունում եմ ձեզ և անչափ ուրախ եմ, որ դուք լծվել եք մեզ հետ ընդհանուր հայրենիքի անդաստանը մշակելու և երկրի շինարար գործը առաջ տանելու:

Հանձնելով ձեզ երկրի բախտը ես ոգևորված եմ նույնպես և այն մտքով, որ դուք մեր մատաղ հանրապետության մեջ կմարմնացնեք քաղաքական ազատությունները և սոցիալական արդար պահանջները աշխատավոր մասսաների, որովհետև մենք կռվել ենք, նահատակվել ենք հանուն այդ մեծ գաղափարների ու

նրանց իրականացման մեջ ենք տեսնում կյանքի գեղեցկությունը և նրա բարձր նպատակը:

Սպառված համարելով իմ պարտականությունները իբրև նախագահ Գերագույն խորհրդի և հաջողություն ցանկանալով ձեզ ձեր պատասխանատու պետական գործունեության մեջ, առաջարկում եմ ընտրել նախագահ Հայաստանի խորհրդի:

Հայտարարում եմ Հայաստանի խորհրդի նիստը բացված»:

Ավ. Սահակյանի բացման ճառից հետո, ժամը 12-ին, ժողովրդական «Կեց-ցե»ների և «Մեր հայրենիք»-ի նվագով, խորհրդի շենքի գլխին բարձրացվեց հայկական եռագույն դրոշը:

Ավ. Սահակյանի ճառը թարգմանվեց թուրքերեն և ռուսերեն լեզուներով: Ապա *Ավ. Սահակյանը* կարդաց Հայաստանի խորհրդի անդամների ցանկը, որից հետո առաջարկեց ընտրել խորհրդի նախագահ: ՀՀ դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից *Սմբատ Խաչատրյանը* առաջարկեց նախագահ ընտրել *Ավ. Սահակյանին*: Մյուս ֆրակցիաները թեկնածու չներկայացրեցին: Բաց քվեարկությամբ Հայաստանի խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ավետիք Սահակյանը. ձեռնպահ մնացին 6 սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավորները:

Շնորհակալություն հայտնելով խորհրդին՝ նախագահը առաջարկեց ընտրել երկու փոխնախագահներ:

Արշալույս Մխիթարյանը Հայ ժողովրդական կուսակցության կողմից դրեց իրենց ֆրակցիայի անդամ Գրիգոր Տեր-Խաչատրյանի թեկնածությունը: Սոցիալիստ-հեղափոխական ֆրակցիան առաջարկեց ընտրել Դավիթ Զուրյանին: Բաց քվեարկությամբ ընտրվեցին *Գր. Տեր-Խաչատրյանը*՝ 4 սոցիալ-դեմոկրատների ձեռնպահությամբ և *Դ. Զուրյանը*՝ միաձայնությամբ:

ՀՀ դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից առաջարկվեց ընտրել անկուսակցական *Պետրոս Զաքարյանին* ավագ քարտուղար. ընտրվեց միաձայնությամբ:

Դիվանի կազմությունից հետո նախագահ *Ավ. Սահակյանը* դիմեց խորհրդին՝ որոշելու, թե օրակարգը պետք է սպառված համարե՞լ, թե շարունակել աշխատանքները: *Սմբ. Խաչատրյանը* ՀՀ դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից առաջարկեց սահմանափակվել արդեն եղածով և մնացած խնդիրները հետաձգել հաջորդ նիստին: Սոցիալ-դեմոկրատների կողմից առաջարկվեց երկրորդ նիստը նշանակել հետևյալ օրը. դաշնակցականները պնդեցին նշանակել չաբաթ օրը: Ժողովրդականների կողմից *Գ. Տեր-Խաչատրյանը* առաջարկեց հաջորդ նիստում լսել կառավարության զեկուցումը: Վարչապետ Քաջազնունին հայտնեց, թե կառավարությունը չի ենթադրում վաղը հայտարարություն անել: Քվեարկության դրվելով երկու առաջարկը՝ ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց հաջորդ նիստը գումարել չաբաթ օրը, օգոստոսի 3-ին, ժամը 11-ին:

Նիստը հայտարարվեց փակված:

Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ նիստի փակումից հետո, խորհրդի շենքի առջև, տեղի ունեցավ զորահանդես, որն ընդունեց վարչապետ Քաջազնունին: Հանդեսը վարում էր երրորդ բրիգադի պետ գնդապետ Դանիել բեկ Փիրումյանը: Վարչապետը, խորհրդի նախագահի հետ միասին՝ շրջապատված խորհրդի անդամներով, նախարարներով, գերման, ավստրիական և օսմանյան զինվորական ներկայացուցիչներով, հայ բանակի զինվորական ներկայացուցիչներով, հայ բանակի զինվորական պետերով ու հյուրերով աջից ձախ անցավ զորաջոկատը՝ առանձին-առանձին ողջունելով զորամասերը, ապա տեղի ունեցավ զորքի հանդիսավոր տողանցք: Հանդեսից հետո զորքը երաժշտությամբ ու երգերով անցավ քաղաքի գլխավոր փողոցներից:

«Զանգ», 4 օգոստոսի 1918թ.: «Հորիզոն», 9 օգոստոսի, 1918թ.

3 օգոստոսի, շաբաթ, ժամը 11¹⁵, 1918թ.

Նախագահ՝ Ավ. Սահակյան

Ներկա են բոլոր պատգամավորներն ու նախարարները:

Դիվանագիտական օթյակում նստած են ավստրիական և գերմանական ներկայացուցիչները:

Օրակարգի հարցերն են.

ա) կառավարության հայտագիրը.

բ) պետական վերահսկողության (կոնտրոլ խնդիրը).

գ) մանդատային հանձնաժողովի ընտրություն.

դ) խորհրդի ներքին կանոնագիրը (ռեգլամենտ) կազմող հանձնաժողովի ընտրություն:

Խոսք է տրվում կառավարության նախագահին՝ հայտարարության համար:

Վարչապետ Դ. Քաջազնունի - Բացառիկ ծանր պայմանների մեջ գործի է անցել իմ կազմած կառավարությունը: Նա կոչված է իրականացնելու գործադիր իշխանություն մի պետության մեջ, որ դեռ նոր է ծնունդ առել և տակավին դուրս չէ եկել իր կազմակերպման առաջին շրջանից: Կառավարությունը չունի ոչ մի հենարան անցյալում. նա չի հաջորդում նախկին կառավարության՝ շարունակելու արդեն ընթացքի դրած պետական աշխատանքը, նա նույնիսկ չի ժառանգում կենտրոնական իշխանության կարիքներին հարմարեցրած պատրաստի ապարատներ: Նա հարկադրված է սկսելու ամեն բան սկզբից, անձն քառսից և ավերակների կույտից նա պետք է ստեղծի կենսունակ և աշխատունակ մի մարմին:

Մյուս կողմից, կառավարությունը գտնում է երկիրը այնպիսի վիճակի մեջ, որի բնորոշման համար մի բառ կա միայն՝ կատաստրոֆային:

Չորս տարի տևող պատերազմը, մեծ հեղափոխությունը, ռուսական զորքերի անկանոն նահանջը մեր սահմաններից, կայսրության տարրալուծումը, պատերազմական ճակատի վրա կրած մեր պարտությունը, տերիտորիաների կորուստը, Անդրկովկասի բաժանումը անջատ պետությունների, այս խորին ցնցումները չէին կարող չթողնել իրենց հետևից ահռելի հետքեր: Տնտեսական կյանքի ու ֆինանսական դրության կատարյալ քայքայում, դադարում ապրանքների արդյունաբերության և փոխանակության, կենսամթերքների ծայր աստիճան պակասություն, ամենաանհրաժեշտ առարկաների պակասություն կամ սոսկալի թանկություն, ներմուծման բացարձակ ընդհատում, երկաթուղային հաղորդակցության դադարում, երթևեկության ուրիշ միջոցների պակասություն, ապա՝ հարյուր հազարներով հաշվվող անտուն և անսնունդ գաղթականություն, անապահով կացություն սահմանների վրա և որպես անխուսափելի հետևանք այս բոլորի՝ անիշխանություն: Ահա թե ինչպիսի ծանր պայմանների մեջ կանգնել է աշխատանքի իմ կառավարությունը:

Այս բացառիկ դրությունը նախորոշում է արդեն կառավարության բնույթը: Նա չի կարող ձգտել բազմակողմանի և լրիվ գործունեության, չի կարող ունենալ լայն ծրագիր և սահմանափակվելու է ամենաանհրաժեշտ ու միանգամայն անհետաձգելի խնդիրներով:

Կասեցնել քայքայման պրոցեսը, հանել երկիրը անիշխանական վիճակից ու ստեղծել պետական շինարարության համար անհրաժեշտ պայմաններ, ահա թե ինչպես է ընթանում իր կոչումը ներկա կառավարությունը:

Համաձայն սրան, կառավարությունը դնելու է լուծման հետևյալ խնդիրները:

Ա. Ներքին գործերի սահմաններում

1. Հաստատել երկրում տարրական իրավակարգ, կյանքի և գույքի ապահովություն:

2. Բանալ հաղորդակցության ճանապարհները՝ անարգել երթևեկության համար:

3. Վերականգնել փոստ-հեռագրական նորմալ հաղորդակցությունն թե՛ երկրի մեջ և թե՛ հարևան պետությունների հետ:

4. Եռանդուն միջոցների դիմել կարելվույն չափ մեղմացնելու պարենավորման տազնապը:

5. Տնօրինել գաղթականների և փախստականների վիճակը՝ մասամբ վերադարձնելով իրենց նախկին տեղերը, մասամբ տեղավորելով նոր վայրերում:

6. Նախապատրաստել Հայաստանի Սահմանադիր ժողովի հավաքում՝ կարելվույն չափ շուտ:

Բ. Ֆինանսների սահմաններում

Հող պատրաստել սեփական դրամական սխտեմի հիմքը դնելու համար: Ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ, որպեսզի երկիրը ապահովվի դրամական նշաններով, վերականգնվի արդյունաբերական կյանքը և ապրանքների փոխանակությունը, ինչպես նաև մշակվի հարկերի առողջ սխտեմ:

Գ. Արդարադատության սահմաններում

Հարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրավահասկացման և իրավական սովորույթների պայմաններին, միաժամանակ մասնակից անելով քրեական դատավարությանը ժողովրդի ներկայացուցիչներին:

Դ. Զինվորական գործերի սահմաններում

Վերականգնել երկրի զինվորական ուժերը, նպատակ ունենալով ստեղծել թվով ոչ մեծ, բայց ոգով ու կարգապահությամբ ուժեղ բանակ:

Ե. Արտաքին գործերի սահմաններում

1. Ամրացնել Օսմանյան կայսրության հետ հաշտությունը և բարի դրացիական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ: Խստիվ կատարել այն բոլոր պարտականությունները, որ մենք հանձն ենք առել Օսմանյան կայսրության հանդեպ և հետևել, որ Օսմանյան կայսրությունը իր կողմից անի նույնը մեր վերաբերմամբ: Մասնավորապես լուծել Օսմանյան զորքերի մեր երկրից դուրս բերելու հարցը և գաղթականների վերադարձը:

2. Ատրպատականի* և Վրաստանի հետ փոխադարձ համաձայնության գալով՝ լուծել Հայաստանի և այդ պետությունների սահմանների հարցը, հիմք ունենալով էթնիկական սկզբունքը, իբրև միակը, որ համապատասխանում է ռամկավար պետությունների ոգուն և նպատակներին:

3. Լիկվիդացիայի ենթարկել, համաձայնության գալով Ատրպատականի և Վրաստանի հետ, ընդհանուր հիմնարկությունները և գույքը, որ մնացել են Անդրկովկասյան Հանրապետությունից:

Այս է կառավարության ծրագիրը: Սա կարող է անվանվել պետության գոյությունը ապահովեցնող ամենաանհրաժեշտ գրավականների ծրագիրը: Պարզ է, որ նա չի ընդգրկում երկրի բազմազան կարիքները իրենց ամբողջությամբ, որ նրա սահմաններից դուրս մնում են մի շարք կարևոր և արդեն հասունացած խնդիրներ: Բայց կառավարությունը չի դնում հերթի այդ խնդիրները, որովհետև նրանց լուծումը այսօրվա պայմանների մեջ համարում է անկարելի: Կառավարությունը չի ուզում սխալանքների մեջ գցել երկիրը լայն հեռանկարներով և անհրազորժեղի խոստումներով, չի ուզում վերցնել իր վրա պարտականություններ, որոնց կատարումը վեր է իր ուժերից: Կառավարությունը համոզված է, որ առաջադրած ծրագիրը

* Խոսքը Ադրբեջանի մասին է: -Ծանոթ. կազմ.:

րը մաքսիմումն է այսօրվա հնարավորության: Կառավարությունն լարելու է իր ամբողջ ուժն ու կարողությունը այդ մաքսիմումին հասնելու և հույս ունի հաջողությանը լուծելու դրված խնդիրների գոնե մի մասը, եթե իր կողմն ունենա խորհրդի անվերապահ վստահությունը, գործուն աջակցությունը:

Կառավարական հայտագիրը լսելուց հետո, խորհուրդը միաձայնությամբ որոշում է նրա քննությունը հետաձգել հաջորդ նիստին:

Ապա խորհուրդը ընտրում է մի հանձնաժողով՝ նախարարության կազմակերպության օրինագիծ մշակելու համար:

Նախագահության տրամադրության տակ դրվում է 20.000ռ առհաշիվ մի գումար:

Հարցապնդում է արվում մշտական գինվորական միություն կազմակերպելու առիթով. հարցի քննությունը որոշվում է անել դռնփակ նիստում:

Հարցապնդում է արվում Չարբախ, Սարվանլար, Արբադ-Ալիդզար, Գեոյքում գյուղերի բերքը մասնավոր անհատների կապալով տալու մասին: Այդ առթիվ մահմեդական պատգամավորներից մեկը ավելացնում է, թե անհրաժեշտ է նաև պարզել, թե այդ չորս գյուղերի շրջանում գտնված մզկիթապատկան հողերի վերաբերմամբ ի՞նչ կարգադրություն է եղած Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից:

Հարցումներ են արվում գաղթականության կացության և պարենավորման գործի վիճակի և կառավարության ծրագրած գործունեության մասին: Այս առթիվ բացատրություններ է տալիս ներքին գործերի նախարար Արամը:

«Ձանգ», 7 օգոստոսի 1918թ.: «Հորիզոն», 15 օգոստոսի 1918թ.

3-ՐԴ ՆԻՍ

5 օգոստոսի, երկուշաբթի, ժամը 11, 1918թ.

Նախագահ՝ Ավ. Սահակյան

Օրակարգի նյութն է՝ կառավարական հայտագրի քննությունը:

Խոսք է առնում Հ. Հ. Դաշնակցության ֆրակցիայի նախագահ *Սմբ. Խաչատրյանը*, որ կարճ ճառով ցույց է տալիս հայտագրի մի քանի երկրորդական թերությունները և գտնում է, որ հայտագիրը, ընդհանուր առմամբ, բավարարում է իր ֆրակցիային:

Ա. Խոնդկարյան, սոց.-հեղ. - Յուրաքանչյուր հայտագրի նպատակն է ծանոթացնել խորհրդարանին և վերջինիս միջոցով ժողովրդին՝ նոր կազմված կառավարության բնույթին, որպեսզի խորհրդարանը կարողանա ճշտել իր վերաբերումը դեպի կառավարությունը: Այդ տեսակետից հայտագիրը խմբագրված է այնպիսի ընդհանուր արտահայտություններով, որ կարելի չէ որոշ գաղափար կազմել կառավարության մասին: Սա մի ընդհանուր հայտագիր է, որ կարող է հարմարվել ամեն մի կառավարության, այնքան քիչ են նրա մեջ թանձրացյալ կետերն ու մանրամասնությունները: Անդրանիկ կառավարության հայտագիրը պետք է ունենար սահմանադրական բնույթ: Երկրում ամեն ինչ քայքայված է, հարկավոր է ստեղծել պետական նոր մեքենա, և կառավարությունը պետք է ասեր, թե ինքը ինչպես պիտի գլուխ բերե այդ գործը: Մի երկրի քաղաքական կյանքի բովանդակությունը որոշվում է խորհրդարանի գործունեությամբ, բայց կառավարությունից երկիրը սպասում է կառավարական գործի կարգավորում: Հայտագրի մեջ չկա և ոչ մի խոսք այդ մասին:

Անցնելով արտաքին քաղաքականության՝ պատգ. Խոնդկարյանը զարմանք է հայտնում, որ ոչ մի խոսք չի ասված Ռուսաստանի հետ ունենալիք հարաբերության մասին: Արդյոք այդ բացատրվում է նրանով, որ կառավարությունը Ռուսաստանի հարցը համարում է լուծված խնդիր, թե՞ ուրիշ նկատումներ կան: Համենայն դեպս, սոց.-հեղափոխական ֆրակցիան աշխատելու է վերականգնել միացյալ հեղափոխական ճակատը Ռուսաստանի հետ և կովկասյան դեմոկրատիան դաշնակցական կապերով կապել Ռուսաստանի ռամկավար հանրապետության հետ:

Պատգամավորին անհասկանալի են թվում այն շարժառիթները, որոնք ստիպել են կառավարությանը ներկայանալ խորհրդարանին այնպիսի հայտագրով, որի մեջ կառավարության իսկական դիտավորությունները քողարկված են ընդհանուր խոսքերով: Բայց հենց այդ հանգամանքը հնարավորություն չէ տալիս որոշ գաղափար կազմել կառավարության և նրա քաղաքականության մասին: Այդ պատճառով սոց.-հեղ. ֆրակցիան, դժվարանալով միայն հայտագրի հիման վրա ճշտել իր վերաբերումը դեպի Քաջագնունիի դահլիճը, որոշել է մնալ ձեռնպահ վստահության կամ անվստահության բանաձևի քվեարկության ժամանակ:

Հայ ժողովրդական կուսակցության ներկայացուցիչ *Արշալույս Մխիթարյանը*՝ հանուն իր ֆրակցիայի, կարդում է հետևյալը. - Հայ ժողովրդական կուսակցության ֆրակցիան, լսելով Հայաստանի խորհրդում կառավարության օգոս.3-ին հայտարարած դեկլարացիան, գոհունակություն է հայտնում, որ կառավարությունը որոշել է հետևել ռեալ քաղաքականության և խուսափել է ծրագրային ծայրահեղ հայտարարություններից: Այսուհանդերձ նա կառավարության դեկլարացիայի վերաբերմամբ հետևյալ դիտողություններն է անում.

1. *Ներքին գործերի սահմաններում.* Չափազանց անորոշ մի ֆորմուլա է ասելը «հաստատել երկրում տարրական իրավակարգ և կյանքի ու գույքի ապահովություն», առանց ցույց տալու այն հիմունքներն ու միջոցները, որոնց վրա պիտի հենվի և իրավագործվի այդ իրավակարգը: Այսպիսի անորոշ և անպատասխանատու հայտարարություն կարող է անել ամեն տեսակ կառավարություն՝ նրա մեջ դնելով իր ցանկացած բովանդակությունը: Ֆրակցիան կարծում է, որ այս կետում հատկապես պետք է հիշված լինեին այն հիմնարկությունները, որոնք պիտի ստեղծվեն իրագործելու համար իրավակարգը և կյանքի ու գույքի ապահովությունը: Պետք է հիշատակված լինեին, թե մտադի՞ր է, արդյոք, կառավարությունը այժմ ենթադրում է զենստվային ինքնավարություն, կամ ի՞նչ կերպով նա մտադիր է կազմակերպել տեղական իշխանությունները: Դարձյալ անհայտ է մնում. ինչպիսի՞ վերաբերմունք ունի կառավարությունը դեպի մամուլը, խոսքի, ժողովների ազատությունը, անձի և բնակարանների անձեռնմխելիությունը և այլ քաղաքացիական ազատությունները և ի՞նչ կերպով մտադիր է սրանք իրագործել երկրի ներկա քաոսային վիճակում:

2. *Պարենավորման գործի վերաբերյալ* ֆորմուլան, այն է՝ «եռանդուն միջոցների դիմել կարելվույն չափ մեղմացնելու պարենավորման տազնապը», ցույց է տալիս, որ կառավարությունն այս հարցում իսկապես ոչ մի որոշ պարտականություն հանձն չէ առնում Հայաստ[անի] խորհրդի առաջ, որովհետև «ըստ կարելվույն» խոսքը բոլորովին առաձգական և անպատասխանատու դարձվածք է: Ֆրակցիան կարծում է, որ կառավարությունը պարտական էր ցույց տալ գոնե մի քանի ռեալ միջոցներ՝ փարատելու համար պարենավորման ահռելի աղետը, որ սպառնում է ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը, պետք է ցույց տար, թե շարունակվելու՞ է, արդյոք, հացի պետական մենավաճառությունը, մտադիր՞ է, արդյոք, և ի՞նչ միջոցներով ապահովել կենսամթերքների անկորուստ ամբարումը, օտար երկրներից հացի ներմուծումը և մթերքների հավասարաչափ ու կանոնավոր բաշխումը:

3. Նույնպես անորոշ և անբավարար է կառավարության հայտարարությունը *գաղթականների վիճակի վերաբերմամբ*, հայտնի չէ նրանից, թե մտադիր՞ է, արդյոք, կառավարությունը նոր գյուղատեղեր ստեղծել նրանց համար, կազմակերպել հասարակական աշխատանքներ՝ նրանց դուրս բերելու համար այժմյան անցանկալի մուրացկանության վիճակից, ապահովել նրանց համար առողջապահական միջինալ պայմաններ՝ սոսկալի մահացության առաջն առնելու համար:

4. *Ֆինանսական* հարցի վերաբերմամբ ֆրակցիան գտնում է, որ կառավարությունը չունի ֆինանսական որոշ քաղաքականություն՝ երկրի տնտեսությունը բարեկարգելու համար, քանի որ մեր նման ավերված և տնտեսապես քայքայված երկրում ոչ մի հարկային սիստեմ, որքան էլ «առողջ լինի», չէ կարող բավարարություն տալ պետության ֆինանսական կարիքներին: Գալով «առողջ» հարկային սիստեմին, ֆրակցիան նկատում է, որ դա միանգամայն անորոշ և առաձ-

գական խոսք է և չի տալիս որևէ հասկացողություն, թե հարկերի բազմատեսակ և բարդ սխտեմներից կառավարությունը ո՞րն է համարում առողջ:

5. Արդարադատության սահմաններում ֆրակցիան նույնպես անբավարար է գտնում արդարադատության և դատավարության վերաբերյալ մի քանի խոսքերը: Դեկլարացիայի մեջ չէ հիշված, թե կառավարությունը ի՞նչ միջոցներ պիտի ձեռնարկի և ի՞նչ օրինագծեր ունի ի նկատի մոտակա ապագայում դատավարության և արդարադատության գործը հաստատուն հիմքերի վրա դնելու համար: Նա նույնիսկ զանց է անում հիշել, թե մինչև նոր օրենքների սահմանվելը ի՞նչ օրենքներով պետք է կառավարվի երկիրը: Նույնպես մատնանշված չէ ռուսական, պետական և տեղական լեզուների կիրառության եղանակը դատավարության մեջ:

6. Գալով կառավարության հայտարարության արտաքին գործերի վերաբերմամբ, այսինքն՝ «ամրացնել Օսմանյան կառավարության հետ կնքված հաշտությունը և բարի դրացիական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ: Խստիվ կատարել այն բոլոր պարտականությունները, որ մենք հանձն ենք առել Օսմանյան կառավարության հանդեպ և հետևել, որ Օսմանյան կառավարությունը իր կողմից անի նույնը մեր վերաբերմամբ, մասնավորապես լուծել օսմանյան գորքերի մեր երկրից դուրս բերելու հարցը և գաղթականների վերադարձը», ֆրակցիան ուղղակի ապշում է, թե ինչպես կառավարությունը անտես է անում բովանդակ հայ ժողովրդի տենչն ու կենսական շահերը այնպիսի մի գործում, որից կախված է հայ պետության լինելու-չլինելու հարցը: Մինչդեռ կառավարության պատգամավորները Կ. Պոլսում աշխատում են Օսմանյան պետության և նրա դաշնակից պետությունների համաձայնությամբ վերաքննել Բաթումի հաշտության դաշնագիրը՝ նպատակ ունենալով ընդարձակել մեր պետության սահմանները և հնարավորություն տալ հայ ժողովրդին՝ ապրելու պետական կյանքով: մինչդեռ Հայաստանի Խորհրդի բացման հանդիսավոր օրը պ. նախագահը, թարգման հանդիսանալով ժողովրդի միահամուռ տենչանքին, հույս հայտնեց, թե, «սահմանները քարացած չեն, որ նրանք կընդարձակվեն կյանքի երկաթ օրենքի ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրավունքների պաշտպանությամբ գրավված հողամասերի վերաբերմամբ», կառավարությունն իր հայտարարությամբ լիովին հաշտվում է Բաթումի դաշնագրի հետ և խոստանում է նրան անրապնդել, սրանով կանխորեն գլխատելով իր պատգամավորների գործը և ուղղակի ի չիք դարձնելով նրան:

7. Բացի սրանից, ֆրակցիան հարկադրված է մատնանշել, որ կառավարությունը միանգամայն լռում է ժողովրդական լուսավորության մասին և նույնիսկ չի հիշում որևէ օրգան՝ ժողովրդական լուսավորության կարևոր գործը վարելու համար. կարծես այս հարցը գոյություն չունի նրա համար. նա միանգամայն անտես է անում ժողովրդական առողջապահությունը, որ մանավանդ վտանգված է պարենավորման տագնապի, գաղթականների անտանելի վիճակի և ծագած համաճարակների պատճառով: Լռության է մատնում նաև հողային հարցը, որ շնորհիվ գործադրվող հին և նոր, միմյանց հակասող օրենքների ու կարգադրությունների, գտնվում է քաոսային դրության մեջ և առիթ է տալիս անվերջ դատաստանական վեճերի և ընդհարումների: Կառավարությունը լռում է նաև, թե նոր ստեղծված պետությունը ի՞նչ հարաբերություն է պահպանելու հարևան նոր պետությունների և հեռավոր մեծ պետությունների հետ. ի՞նչ օրինատացիայի է հետևելու իր արտաքին քաղաքականության մեջ, մի հանգամանք, որ վճռական նշանակություն ունի մեր պետական կյանքի ուղղության գործում:

Այս դիտողություններն անելով և գտնելով, որ կառավարության դեկլարացիան թերի է և շատ մասերում անբավարար՝ Հայ. ժող. կուսակցության ֆրակցիան հայտարարում է, որ ինքը կաջակցի կառավարության այն չափով միայն, որ չափով նա կիրադործե իր դեկլարացիայի այն խոստումները, որոնց դեմ ֆրակցիան առարկություն չունի, և որչափ նա ի նկատի կառնե և կաշխատե իրագործել ֆրակցիայի դիտողությունները:

Սոց.-դեմ. ֆրակցիայի կողմից արտահայտվում են երկու պատգամավորներ: Մենչևիկ հատվածի կողմից Հ. Ազատյանը նույնպես գոհ չէ հայտագրի ընդհանուր

բնույթից և անորոշությունից: Հայտագրում ոչ մի խոսք չի ասված աշխատանքի օրենսդրության և բանվորական հարցի մասին, անտեսված են առողջապահական և դպրոցական խնդիրները: Ինչ վերաբերվում է Հայաստանի ապագային, Ազատյանը չի հավատում անդրկովկասյան անկախ պետությունների գոյությանը: Նա հույս է հայտնում, որ հանրապետությունները կհասկանան այդ և շուտով նորից կվերականգնեն Անդրկովկասի միասնական և բուշահիկներից անկախ հանրապետությունը:

Սոց.-դեմ. ֆրակցիայի մյուս հոռետորը՝ բուշահիկ *Ա. Մելիքյանը*, ընդհանուր արտահայտություններով, ներկայացնում է իր աշխարհայացքը և խոսում է համաշխարհային հեղափոխության, բանվորության անելիքների և նման խնդիրների մասին: Դեմ արտահայտվելով Հայաստանի անկախության՝ Մելիքյանը անհրաժեշտ է համարում վերականգնել կապը Ռուսաստանի հետ, անկախ այն բանից, թե ի՞նչ կուսակցություն է կանգնած Ռուսաստանում իշխանության գլուխը:

Սահմեդական ֆրակցիայի ներկայացուցիչը հակաճառում է հայտագիրը քննադատողներին, գտնում է հայտագիրը գոհացուցիչ և իր ֆրակցիայի կողմից խոստանում է անվերապահ աջակցություն կառավարության:

Ռուս պատգամավոր *Ի. Ի. Ջորիներ* շոշափում է Հայաստանի հարաբերության խնդիրը Ռուսաստանի հետ և հայտարարում է՝ քանի որ Հայաստանի Հանրապետությունը կատարված փաստ է, պետք է հաշվի առնել նրան: Ապա բաղձանք է հայտնում, որ կառավարությունը պետական հիմնարկությունները վերականգնելիս չճշմանա ռուս պաշտոնյաների ծանր վիճակը:

«Հորիզոն», «Կավկասկոյե Սլովո», 17 օգոստոսի 1918թ.

4-ՐԴ ՆԻՍ

6 օգոստոսի, երեքշաբթի, երեկոյան ժամը 7, 1918թ.

Նախագահ՝ *Ավ. Սահակյան*

Նիստը բանալով՝ պ. նախագահը առաջարկում է անցնել ավագ քարտուղարի երկու օգնականների ընտրության: Ավագների խորհրդի որոշման համաձայն ավագ քարտուղարի օգնականներ պետք է ընտրվեին. մեկը դաշնակցության կողմից, մյուսը՝ մահմեդական ֆրակցիայից: Դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առաջարկված *Եփրեմ Սարգսյանը* ընտրվում է: Մահմեդական ֆրակցիայի կողմից *պ. Աղաբաբեկովը* խնդրում է իրենց թեկնածուի ընտրությունը հետաձգել:

Ամբիոն է բարձրանում *վարչապետ պ. Դ. Բաջազնունին*. - Պարտք են համարում նախորդ նկատողությունների առթիվ տալ բացատրություններ, որոնք վերաբերում էին իմ արած հայտարարությանը: Այդ նկատողությունները ես բաժանում եմ երկու մասի. ա) նկատողություններ, որոնք վերաբերում էին հայտարարության ամբողջությանը, և բ) նկատողություններ, արված հայտարարության այս կամ այն կետի վերաբերմամբ:

Սոց.-հեղափոխական խոնդկարյանը նկատեց, որ հայտարարությունը ավելի քան գործնական բնույթ ունի և չի արտահայտում կառավարության աշխարհայացքը: Ճիշտ է, Ռուսաստանում կառավարության հայտարարությունը ընդգրկում է համաշխարհային քաղաքականություն, սակայն այդպես չէ եվրոպայում. այնտեղ շատ անգամ մի գործնական խնդրի առթիվ կառավարություններ են տալիս պալվում: Ներկա հայտարարությանը կառավարությունը գիտակցորեն գործնական բնույթ է տվել:

Նույն պատգամավորը դժգոհ է, որ կառավարությունը իր հայտարարության[ը] չի տվել սահմանադրական բնույթ. եթե, իրոք, հասել է սահմանադրելու ժամը, այդ իրավունքը պատկանում է խորհրդին և ոչ կառավարությանը: Կառավարությունը կոչված է միայն կյանքի տանելի պայմաններ ստեղծելու մինչև սահմանադիր ժողով:

Պատգամավորներ *Ս. Մամիկոնյանը* և *Խոնդկարյանը* առարկում են, որ կառավարության հայտարարությունը շատ է տարրական ու այբբենական և, որ նա հարմար կգա ամեն մի կառավարության. այդ ճիշտ է, և ես դա համարում եմ առավելություն, որովհետև մեր երկիրը իրոք այբբենական ծրագրի կարիք ունի, իսկ իմ ասածը հաստատում է այն փաստը, որ այդ այբբենական ծրագրի շուրջն են խմբվել ժողովրդի բոլոր խավերի ներկայացուցիչները:

Պատգամ[ավոր] *Ազատյանը* նկատում է, որ կառավարության հայտարարությունը հիշեցնում է Ստոլիպինին, որ ասում էր՝ նախ խաղաղություն, ապա ռեֆորմներ: Այո՛, մենք էլ նույնն ենք ասում, բայց մեր և Ստոլիպինի տարբերությունն այն է, որ մենք այդ ասում ենք անկեղծ, առանց հետին նպատակների, մինչդեռ Ստոլիպինը ժողովրդին սպասեցնելով՝ ժամանակ էր վաստակում դժգոհությունները իրենց բնում խեղդելու համար: Այդպես, մեր կառավարությունը իրոք ձգտում է ստեղծել ժողովրդի համար տարրական իրավակարգ, որովհետև նախքան քաղաքացիական ազատությունները ապահովելը պետք է ապահովել ազատ խոսքը և այլն: Պատգամավոր *Ս. Մամիկոնյանը* դնում է մի արմատական հարց. նա, դիմելով կառավարության և ժողովրդին, հարցնում է. «Արդյոք հենց Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը ինքնին մի կատաստրոֆա չէ՞»: Գուցե այդպես է, սակայն տարօրինակ է, որ այդ հարցը լսվում է այստեղ: Եթե գոյություն ունի հանրապետությունը և նրա կառավարությունը, ուրեմն այդ հարցն իր նշանակությունը կորցնում է և չի կարող ընդունվել: Այդ հարցը չպիտի դրվեր այստեղ նստածների կողմից:

Այժմես անցնում եմ նկատողությունների երկրորդ մասին, որոնք վերաբերում են, ինքնըստինքյան հասկանալի լինելու պատճառներով, մեր հայտարարության մեջ տեղ չգտած առանձին-առանձին կետերին:

Պատգամ. *Խոնդկարյանը* ասում է, որ մեր հանրապետությունը Հայաստանի է և ոչ հայերի. ապա՝ պատգամ[ավորներ] *Ա. Մելիքյանը* և *Ա. Աղաբաբեկովը* հայտնում են, որ Հայաստանի ժողովուրդների միջև պիտի գոյություն ունենա բարյացակամ հարաբերություն: Այդ խնդրի մասին ես առիթ եմ ունեցել ավելի հանդիսավոր պայմաններում արտահայտվելու ճիշտ նույն բառերով, և եթե պատգամավորները կարիք են զգում, կառավարությունը մի անգամ էլ կկրկնի նույնը: Ինչ վերաբերում է դավանության և այլ քաղաքացիական ազատություններին, դրանք այնքան պարզ և հասկանալի են, որ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Կառավարությունը հայտարարության մեջ չէ հիշել ժողովրդական լուսավորության և առողջապահական գործի մասին: Մենք լույսի և առողջապահության թշնամի չենք, այնուամենայնիվ, չենք մտցրել հայտարարության մեջ, որովհետև նախ՝ ինքնըստինքյան հասկանալի են, երկրորդ՝ որ մեր պայմաններում այդ հարցերը չեն կարող գրավել առաջնակարգ ուշադրություն: Ի՞նչ բժշկություն և ի՞նչ լույս եք ուզում տալ այն բազմահազար գաղթականության, որը, սակայն, անտուն, սեփական ապականության մեջ փտած թափառում է այս ու այն կողմ: Կառավարությունը, իհարկե, այդ հարցերի մասին հոգացողություն կունենա, սակայն դա խոշոր և այժմեական պետական գործ չէ համարվում:

Պատգ[ամավոր] *Ա. Մխիթարյանը* հարցնում է. «Ի՞նչ օրենքներով պիտի կառավարվի Հայաստանի Հանրապետությունը մինչև նոր օրենք մշակելը»: Սրան կպատասխանեմ, որ մինչև այժմ մենք ղեկավարվել ենք ռուսական, Անդրկովկասյան կառավարության և Սեյմի օրենքներով: Այդպես էլ պիտի շարունակվի մինչև նոր օրենքներ մշակելը:

Պատգ[ամավորներ] *Ազատյան, Ջորին և Մխիթարյան* ասում են, որ կառավարությունն ամեն ինչ ուզում է անել ինքն իր ձեռքով և ոչ տեղային ինքնավարությունների հետ: Դա կատարյալ թյուրիմացություն է. կառավարության մտքով անգամ չէ անցել մեզնում բյուրոկրատական կարգ հաստատել. ընդհակառակը, ժողովրդական հաստատությունների, տեղային զեմստվոյական և մունիցիպալ հիմնարկությունների միջոցով է, որ պիտի գործե կառավարությունը. սակայն, նա ուզում է ազատ պահել իրեն կաշկանդումներից և ըստ ռեալ պայմանների գործել տեղային ինքնավարությունների միջոցով կամ ուղարկել կոմիսարներ:

Պատգ[ամավոր] *Ազատյանը* նկատում է, որ արդարադատության վերաբերմամբ մի սխալ է կատարվել, այն է՝ արդարադատությունը ուզում են համաձայնեցնել ժողովրդի քաղաքացիական իրավահասկացողության: Դա թյուրիմացության հետևանք է միայն. ռուսերեն «правосудие» բառը սխալմամբ թարգմանվել է «իրավահասկացողություն» տերմինով:

Պատգ[ամավորներ] *Մխիթարյան* և *Ազատյան* ասում են, որ հարկերի «առողջ սիստեմ» հասկացողությունը առաձգական է: Ես բաց կանեմ փակագծերը և կասեմ, որ հարկերի առողջ սիստեմ ասելով մենք հասկանում ենք եկամտային պրոգրեսիվ հարկ, սակայն տեխնիկական անհարմարությունների պատճառով, գուցե, կառավարությունը չկարողանա անմիջապես կիրառել հիշյալ սիստեմը, ուստի և հայտարարության մեջ հատկապես չի հիշել:

Պատգ[ամավոր] *Խոնդկարյանը* նկատում է, որ Հայաստանի, Վրաստանի և Ատրպատականի* սահմանները որոշելիս ի նկատի է առնվելու միայն ազգագրական սկզբունքը, անտեսելով տնտեսական պայմանները: Հիշեցնում են սահմանորոշող ծրագրի սկզբունքներին ծանոթ մարդկանց. այնտեղ կիրառված են թե՛ ազգագրական, թե՛ աշխարհագրական-տեղագրական և թե՛ տնտեսական պայմանները:

Սահմանների վերաբերմամբ պատգ[ամավոր] *Մամիկոնյանը* հարց է տալիս՝ որո՞նք են Հայաստանի սահմանները: Նախ՝ այդ հարցը պիտի լուծվի երկուստեք համաձայնությամբ, երկրորդ՝ *Մամիկոնյանը* լավ գիտի այդ ուղղությամբ տարվող աշխատանքները և նրանց ձգձգման պատճառները, որոնք մեզնից կախված չեն:

Պատգ[ամավոր] *Մխիթարյանը* պարենավորման հարցի մասին խոսելիս մատնանշում է, որ հայտարարության մեջ ասված է՝ «կառավարությունը ըստ կարելվոյն պիտի մեղմացնի պարենավորման տազնապը». և այստեղից եզրակացնում է՝ ուրեմն՝ կառավարությունը այդ ասպարեզում պարտականություն և պատասխանատվություն չի վերցնում իրեն վրա: Կառավարությունը պարենավորման հարցը համարում է ամենագլխավոր և ջանք չի խնայելու այն կանոնավորելու, սակայն լիովին պարտականություն չի վերցնում կերակրելու բազմահազար գաղթականությունն ու ժողովուրդը և այդ պատճառով արտահայտվում է զուսպ ձևով:

Այս կարգի հարցերից է և լեզուների հարցը: Ես պետք է ասեմ, որ այդ հարցի վճռելը կախված է խորհրդից, և կառավարությունը մտադիր է խորհուրդ մտցնել համապատասխան օրինագիծ, մինչ այդ՝ կառավարությունը պետական լեզուն ընդունելով հայերենը՝ դրա հետ միասին թույլ է տալիս տեղական մյուս լեզուների գործածությունը:

Այժմ անցնում են այն հարցերին, որոնց դեմ պիտի առարկեն: Պատգ[ամավորներ] *Խոնդկարյան*, *Ա. Մելիքյան* և *Մամիկոնյան* հարցնում են՝ որո՞նք են Հայաստանի սահմանները: Ես դրան պիտի պատասխանեմ. Հայաստանի հյուսիսային սահմանները որոշված չեն, իսկ հարավայինը որոշված է ընդհանրապես: Պարտք են համարում հայտարարելու, որ քանի դեռ նոր ակտով սահմանները փոխված չեն, այժմ գոյություն ունեցողներից դուրս ուրիշն ընդունելի լինել չի կարող:

Ապա, մեզ հարցնում են պատգամավորներ Ջորինը, *Խոնդկարյանը*, *Ա. Մելիքյանը*, թե ինչու՞ արտաքին քաղաքականության մասին խոսելիս, բացի Թուրքիայից, Ատրպատականից և Վրաստանից, մյուս պետությունների հետ ունենալիք հարաբերությունների մասին խոսք չկա: Դրա պատասխանը շատ կարճ է. նախ իրավական տեսակետից մեր անկախությունը ճանաչել են առայժմ վերոհիշյալ երեք պետությունները և երկրորդ՝ մյուս պետությունների հետ հարաբերություն ստեղծելու տեխնիկական հարմարություն չկա: Ավելի լայն քաղաքական հարաբերություններ սկսելը ապագայի գործ է:

Շատերին զարմացնում է կառավարության այն դարձվածքը, թե՛ նա խստիվ պիտի կատարե Թուրքիայի հետ կապած դաշնագրի պայմանները և հետևի, որ

* Այս նիստում Ատրպատական անվան տակ նկատի են ունեցել Ադրբեջանին: - Ծանոթ. կազմ.:

նույնն անի և Տաճկաստանը: Այո՛, պիտի ասեմ, որ քանի որ դաշնագրով մենք պարտականություններ ենք հանձն առել, որոնք նոր ակտով փոխված չեն, մենք պիտի կատարենք խստիվ և ուրիշից էլ պիտի պահանջենք նույնն անել:

Պատգ[ամավոր] *Խոնդկարյանը* դժգոհ է, որ հայտարարության մեջ ոչինչ չի ասված Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի մասին, որովհետև Հայաստանը, Վրաստանը և Ատրպատականը՝ առանձին-առանձին գոյություն ունենալ չեն կարող: Հայտնի պիտի լինի ձեզ, որ հայերս մինչև վերջն էլ կողմնակից էինք Անդրկովկասյան Ֆեդերացիային, և մենք չէինք, որ բաժանվեցինք, այլ մեզ բաժանեցին իրենցից, իսկ եթե հնարավորություն ստեղծվի վերոհիշյալ երեք հանրապետությունների դաշնակցության, որին մենք հավատում ենք, այդ մեր ցանկությունն է և մեր ապագան: Ներկայումս այդ հարցը դնելը և գործնականորեն լուծելը հնարավորության սահմաններից դուրս է: Հայտարարության մեջ եղած բարեկամական հարաբերությունների ցանկությունը Ատրպատականի և Վրաստանի հետ ապացուցում են, որ մենք խուսափում ենք կոնֆլիկտներից և հարթում ենք այդ հարցի բարեհաջող լուծումը:

Պատգ[ամավոր] *Ազատյանը* զինվորական վարչության ծրագրի դեմ առարկելով՝ ասում է, որ մենք մշտական զորք պահել չենք կարող և պետք է ընդունենք միլիցիայի սկզբունքը, իսկ պատգ[ամավոր] *Մամիկոնյանը* պահանջում է զորքի թիվն ավելացնել: Կառավարությունը այդ երկու առաջարկությանն էլ համաձայնել չի կարող: Նա այսօր չի կարող արձակել մշտական զորքը ու դիմել միլիցիական սիստեմի: Մյուս կողմից՝ հնարավորություն չունի նրա թիվը շատացնելու: Ընդհակառակը, դիմում է բանակի կրճատմանը:

Պատգ[ամավոր] *Մամիկոնյանը* կարծում է, թե ներկայում կառավարությունը պիտի հոգա ու զբաղվի միայն արտաքին քաղաքականությամբ, սակայն, կառավարությունը այդ տեսակետի վրա կանգնել չի կարող:

Նույն պատգ[ամավորներ] *Մամիկոնյանը* և *Մելիքյանը* պահանջում են կառավարությունից լինել խիզախ, սակայն, քանի գոյություն ունի ներկա կառավարությունը, նա երկիրը չի դնի նոր-նոր արկածների և փորձությունների առաջ և ուրիշների էլ թույլ չի տա նույնը անելու:

Վերջացնելով ասելիքս՝ նորից պարտք եմ համարում ձեր ուշադրությունը հրավիրելու այն հանգամանքի վրա, որ կառավարությունը իր հայտարարության մեջ պարզ ասել է, որ սա մի համառոտ և տարրական ծրագիր է և, դժբախտաբար, մեր պայմանների համար մի մաքսիմում է: Կառավարությունը երջանիկ կզգա իրեն, եթե մասամբ կարողանա իրականացնել այստեղ ասածները և նա կարող է այդ անել, եթե իր կողմն ունենա խորհրդի վստահությունն ու աջակցությունը:

Հայտարարվում է ընդմիջում, որից հետո քվեարկվում են ֆրակցիաների առաջարկած բանաձևերը: 23 ձայնով, ձեռնպահությամբ 11-ի և դեմ՝ ոչ ոքի, անցնում է Հ. Հ. դաշնակցության և Հայ ժողովրդական կուսակցության հետևյալ բանաձևը.

«Հայաստանի խորհրդարանը, լսելով կառավարության հայտարարությունը և Մինիստր-նախագահի բացատրությունները այդ հայտարարության առիթով եղած դիտողությունների մասին, հավանություն է տալիս նրանց և անցնում հերթական խնդիրներին»:

Սոց.-դեմոկրատական ֆրակցիան առաջարկում է հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով կառավարության հայտարարությունը, աչքի առաջ ունենալով երկրի ներկա ծանր պայմանները և ցանկություն ունենալով, որ կառավարությունը իր առաջիկա գործունեության ժամանակ, հենված դեմոկրատական կազմակերպությունների վրա, դեկավարվի ֆրակցիաների արած ցուցմունքներով՝ տանելու երկիրը դեպի դեմոկրատական կարգերը-հօգուտ աշխատավոր դասակարգերի, Հայաստանի խորհուրդը անցնում է հերթական խնդիրներին»:

* Խոսքը նույն Թուրքիայի մասին է: -Ծանոթ. կազմ.:

** Խոսքը Ադրբեջանի մասին է: -Ծանոթ. կազմ.:

Այս բանաձևը ստանում է 6 կողմ, 21 ձեռնպահ և հակառակ՝ ոչ ոք:

Սոց.-հեղափոխականների ֆրակցիայի կողմից պատգ. Ա. Խոնդկարյանը հայտարարում է.

«Որովհետև կառավարության պետի բացատրությունից հետո ֆրակցիայի դրած հարցերը չպարզվեցին և չպարզվեց կառավարության բնույթը, ուստի և ֆրակցիան մնում է իր հայտարարության մեջ արած կարծիքին»:

Մահմեդական ֆրակցիայի կողմից *Աղաբաբեկովը* հայտարարում է.

«Լսելով կառավարության հայտարարությունը և նրա դեմ եղած առարկությունների բացատրությունը, մահմեդական ֆրակցիան հայտնում է կատարյալ վստահություն և անցնում է հերթական հարցերին, միաժամանակ հույս ունենալով, որ Հայաստանի Հանրապետության մեջ փոքրամասնության իրավունքները լիովին կպաշտպանվեն»:

Այնուհետև պատգ[ամավոր] *Ջուրյանը* հայտնում է, որ Երևանի Հայոց Ազգային խորհրդի հաշիվները քննող հանձնաժողովը ժամանակին չէր կարողացել իր պարտականությունները կատարել: Բացի այդ, հանձնաժողովի երկու անդամները հրաժարվել են, ուստի պետք է որոշել, թե այդ հանձնաժողովը շարունակելու՞ է այդ գործը:

Ֆինանսների մինիստրը առաջարկում է, առհասարակ, պետական բնույթ ունեցող բոլոր հաշիվների քննությունը թողնել ընտրվելիք պետական հսկիչին:

Առաջարկը ընդունվում է 21 ձայնով:

Ապա ժողովը անցնում է չորս հանձնաժողովների ընտրության՝ նախապես որոշելով հանձնաժողովների մեջ մտցնել Հ. Հ. Ղազնակցության ֆրակցիայից 3 հոգի և մյուս ֆրակցիաներից՝ մեկական: Ընտրվում են հետևյալ հանձնաժողովները.

1. *Ֆինանսական* - Արտաշես Վանցյան, Հայկ Սարգսյան, բժ. Հովհաննես Տեր-Միքայելյան, Արմենակ Ավետիքյան, Արշավիր Մելիքյան:

2. *Օրենսդրական* - Սիրական Տիգրանյան, Հովակիմ Բուդաղյան, Ռուբեն Տեր-Մինասյան, Արշամ Խոնդկարյան, Հովհաննես Ջաքարյան, Գրիգոր Տեր-Խաչատրյան:

3. *Հարցապնդումների* - Հովակիմ Բուդաղյան, Սմբատ Խաչատրյան, բժ. Արշակ Ղազարյան, բժ. Գրիգոր Տեր-Հակոբյան, Թադեոս Ավդալբեկյան, Գարեգին Ենգիբարյան:

4. *Կարգադրիչ* - բժ. Հովհաննես Տեր-Միքայելյան, Եփրեմ Սարգսյան, Հակոբ Տեր-Հակոբյան, Արմենակ Ավետիքյան, Հովհաննես Ջաքարյան, Գարեգին Ենգիբարյան:

Հաջորդ նիստի նշանակելը թողնվում է նախագահությանը:

«Ձանգ» 14, 17 օգոստոսի 1918թ.

5-ՐԴ ՆԻՍ

8 օգոստոսի, հինգշաբթի, երեկոյան, 1918թ.

Նախագահ՝ Ավ. Սահակյան

Ներքին գործոց նախարար Արամ - Տալիս է համառոտ զեկուցում պարենավորման և գաղթականական գործերի մասին: Ապա պատասխանեց սոց.-հեղափոխական ֆրակցիայի հարցապնդումին՝ չորս թուրք գյուղերի ցանքերը չորս անձնավորությանց տրվելու մասին: Նախարարն ասաց, թե այդ խնդիրը պարզելու համար կարևոր է ի նկատի ունենալ այն ժամանակը, երբ տեղի ունեցավ պայմանագրությունը: Թուրքական այդ գյուղերի բերքը բրինձ է, որ աճում է բացառիկ պայմաններում. եթե ուշացնեինք այդ մարդկանց հետ պայման կապել, բրինձի ամբողջ բերքը պիտի փչանար և մեր երկիրը պիտի զրկվեր նրանից: Գյուղացիները այդ պայմանը կնքելուց հետո միայն դիմել են, որ այդ բերքը իրենց տրվի:

Նախարարի բացատրություններից հետո տեղի ունեցան բուռն և երկարատև վիճաբանություններ և ի վերջո խորհուրդը ընդունեց հետևյալ բանաձևը.

Լսելով հարցապնդումը և կառավարության բացատրությունները՝ խորհուրդը անցնում է հերթական հարցերին:

Այնուհետև *Ֆինանսների նախարարը** առաջարկեց առ հաշիվ 5 միլիոն ռուբլի հատկացնել պարենավորման (2 միլիոն), գաղթականների (1 միլիոն), զինվորական վերակազմության (1 միլիոն), և այլ անհետաձգելի կարիքների համար, մինչև որ կազմվի պետական ելևմուտքը: Վիճաբանություններից հետո խորհուրդը որոշեց կատարել նախարարի խնդիրը:

«Ձանգ», 17 օգոստոսի 1918թ.

6-ՐԴ ՆԻՍ

10 օգոստոսի, շաբաթ, երեկ. ժամը 7-ին, 1918թ.

Նախագահ՝ *Ավ. Սահակյան*

Խորհուրդը նախ զբաղվում է սպա Վարդան Առաքելյանի հետևյալ խնդրով. հունիսի 6-ին Սարդարապատում տեղի ունեցող կռիվների ժամանակ, երբ հայտնի են դառնում Բաթումի դաշնագրի ծանր պայմանները, հուզված ժողովուրդը ցույցի ժողով է կազմակերպում Ազգային խորհրդի առաջ և պորուչիկ Վարդան Առաքելյանը գրգռել է ժողովրդին իշխանության կարգադրության դեմ՝ հորդորելով շարունակել պատերազմը: Ժողովը ցրվել է ոստիկանական ուժով, իսկ սպա Առաքելյանը հետևյալ օրը զինվորական դատարանի կողմից դատապարտվել է 3 տարվա բանտարկության և որոշ իրավունքների զրկման: Այժմ նա խնդրում է Հայաստանի խորհրդին՝ ներել:

Գործի մասին զեկուցում է բերում արդարադատության նախարար *Գ. Պետրոսյանը*, առաջարկում է ներել Առաքելյանին, որովհետև նա նպատակ չի ունեցել տապալել կառավարությունը, այլ իր հայրենասիրական պարտքն է կատարել:

Վիճաբանություններից հետո, խորհուրդը 21 ծայնով որոշեց ներել սպա Վարդան Առաքելյանին և վերականգնել նրա բոլոր իրավունքները:

Ապա խորհուրդը, ըստ ավագների խորհրդի աջակցության, ընտրեց տեղական վարչությունների և ինքնավարությունների, դպրոցական, պարենավորման, գաղթականական, բժշկա-առողջապահական, հողային և աշխատանքի հանձնաժողովները: Բոլոր հանձնաժողովների մեջ ընտրվեցին երեքական հոգի դաշնացական և մեկական հոգի՝ մյուս ֆրակցիաներից:

Նախագահը հայտարարում է, որ կառավարության կողմից երկու օրինագիծ է ներկայացված խորհրդին՝ մեկը՝ պետական հսկողության, իսկ մյուսը՝ պետական ծառայողներին միանվագ նպաստ տալու մասին: Օրինագծերը հանձնվում են համապատասխան հանձնաժողովների նախնական քննության:

Ի վերջո, հաստատվեց խոր[հրդի] ներքին կանոնագիրը,** որին իբրև հիմք ընդունվել էր Անդրկովկասյան Սեյմի նախագրը: Առանձին-առանձին կարդացվեցին և քննության առնվեցին միայն այն հոդվածները, որոնք փոխված էին հանձնաժողովում կամ ընդունված էին ոչ միաձայնությամբ:

«Ձանգ», 17 օգոստոսի 1918թ.

7-ՐԴ ՆԻՍ

15 օգոստոսի, հինգշաբթի, երեկոյան, 1918թ.

* Խոսքը Խ. Կարճիկյանի մասին է: -Ծանոթ. կազմ.:

** Կանոնագիրը տես հավելվածում: -Ծանոթ. կազմ.:

Նախ խոսք եղավ կանոնավոր արձանագրություններ պահելու մասին և միաձայնությամբ որոշվեց, որ արձանագրությունները կատարվեն անվանական, մանրամասն, նախագահության վավերացումով՝ հնարավորություն տալով յուրաքանչյուր պատգամավորի, որ իր ասածը ստուգի կամ ուղղումներ մտցնի:

Այնուհետև քննության առնվեցին օրակարգի հետևյալ երեք խնդիրները.

ա) Պետական հսկողության հարց,

բ) Մանդատների ստուգում,

գ) Պետական ծառայողներին նպաստ տալու խնդիր:

Սիր. Տիգրանյան - Հանձնախմբի կողմից զեկուցանում է պետական վերահսկողության մասին: Հարցը դրված է ֆինանսների նախարար Խ. Կարճիկյանի կողմից: Տիգրանյանը առաջարկում է՝ քանի որ Երևանում համապատասխան ձեռնհասություն ունեցող մեկը չկա, Թիֆլիսի Պետական կոնտրոլի պալատից հրավիրել մի մասնագետ:

Պատգամավորներից մեկը հակաճառեց այս առաջարկին և պնդեց, որ տեղական ուժերն էլ բավական են:

Խորհրդարանը միաձայնությամբ որոշեց, որ պետական հսկողությունը ենթակա լինի խորհրդին և կառավարությունից որևէ կախում չունենա: Ապա արտոնեց հանձնաժողովին, որ դրսից հրավիրի հատուկ մասնագետ՝ օրինագիծը մշակելու համար:

Սիր. Տեր-Մարտիրոսյան - Մանդատային հանձնաժողովի կողմից զեկուցանում է, որ բոլոր պատգամավորների լիազորությունները հաստատված են օրինավոր վավերաթղթերով՝ տրված կուսակցությունների համապատասխան մարմինների կողմից: Թուրք և ռուս պատգամավորները լիազորագիր ունեն Ազգային խորհուրդներից, իսկ եզդի պատգամավորը՝ եզդի ազգապետից:

Առանց վիճաբանության հաստատվում է խորհրդի կազմը:

Պետական ծառայողներին նպաստ տալու խնդիրը առաջ բերեց տաք վիճաբանություններ: Ճառախոսներից շատերը գտնում էին, որ անհնարին է վճռել այսպիսի մի խնդիր, առանց ձեռքի տակ ունենալու մանրամասն տվյալներ այն մասին, թե ո՞ւմ պետք է համարել պետական ծառայող, ի՞նչ թիվ են ներկայացնում նրանք և ի՞նչ չափի է հասնելու նպաստի գումարը: Վճռվեց օրինագիծը վերադարձնել կառավարության՝ մանրամասն վերամշակության համար:

«Ձանգ», 21 օգոստոսի 1918թ.

8-ՐԴ ՆԻՍ

21 օգոստոսի, չորեքշաբթի, երեկ. ժամը 8, 1918թ.

Նախագահ *Ավ. Սահակյան* - Կարդում է հրաժարված և արձակուրդ ստացած պատգամավորների ցուցակը, ապա առաջադրում է օրակարգի հետևյալ հարցերը.

ա) Բժշկա-առողջապահական հանձնաժողովի զեկուցումը քուերայի դեմ կռվելու միջոցների մասին.

բ) Դպրոցական հանձնաժողովի զեկուցումը.

գ) Զինաթափության խնդիր.

դ) Մահմեդական ֆրակցիայի հարցապնդում:

Բժշկա-առողջապահական հանձնաժողովի կողմից *բժ. Դ. Տեր-Միքայելյանը* զեկուցանում է քուերայի դեմ կռվելու միջոցների մասին: Զեկուցաբերի կարծիքով անհրաժեշտ է ստեղծել մի արտակարգ հանձնաժողով իշխանությունից անկախ և հատուկ լիազորություններով՝ համաճարակի դեմ կռվելու համար:

Ներքին գործոց նախարար *Արամ Մանուկյանը* հակառակ է. արդեն մրցում է նկատվում զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունների միջև առողջապահական գործում և ահա դրա վրա գալու-ավելանալու է մի նոր մարմին: Նա ցանկանում է, որ լիազորություն տրվի ներքին գործոց նախարարության կից

եղող բժշկա-առողջապահական մարմնին. միաժամանակ առաջարկում է միացնել զինվորական և քաղաքացիական առողջապահական մարմինները՝ բյուջեի խնայողության և այլ պատճառների համար:

Սմբ. Խաչատրյան - Առաջարկում է, որ գործը կազմակերպվի ներքին գործոց նախարարության կից. հանձնաժողովը կարող է ծրագիր մշակել և հանձնել նախարարության՝ ի գործադրություն:

Գ. Ենգիբարյան - Առաջարկում է արտակարգ լիազորություն տալ ներքին գործոց նախարարության կից գտնվող բժշկա-առողջապահական մարմնին, խորհրդի բժիշկներից էլ կազմել մի հսկող մարմին, ստեղծել նույնպես թաղային հոգաբարձուներ:

Արշ. Մելիքյան - Քննադատում է քաղաքային ինքնավարությունն ու կառավարությունը, որոնք ոչինչ չեն արել. թեև քուլերայի տարածման համար հող կար, բայց արգելիչ միջոցներ բոլորովին ձեռք չեն առնվել: Ստեղծվելիք հանձնաժողովը պետք է անկախ լինի նախարարությունից և գործունեությունը պետք է տարածե նաև գավառներում:

Չ. Ազատյան - Համաձայն չէ հատուկ լիազորություններով մարմին ստեղծելուն. գործը պետք է տանի կառավարությունը ժողովրդի օժանդակությամբ:

Ստ. Մամիկոնյան - Հիմնական դարմանը գտնում է գաղթականներին իրենց տեղերը վերադարձնելու մեջ և առաջարկում է, որ կառավարությունն աշխատի արագացնել տաճիկ կառավարության հետ այդ առթիվ ունեցած բանակցությունների ընթացքը: Ապա գտնելով, որ ներքին գործոց նախարարը շատ ծանրաբեռնված է, առաջարկում է նոր մարդկանցից մի արտակարգ մարմին ստեղծել առավել քան հոգուց բաղկացած, եթե մի լիազորի հանձնումը հարմար չէ:

Բժ. Գր. Տեր-Հակոբյան - Անհրաժեշտ է գտնում հանձնախմբի կազմությունը և առաջարկում է, որ այդ հանձնախումբը ընտրվի խորհրդի հանձնաժողովից:

Բժ. Տեր-Միքայելյան (զեկուցաբեր) - Առաջարկում է, որ արտակարգ լիազորություններով օժտված հանձնաժողովը լինի երեք հոգուց. նրան պետք է տալ դիկտատորական իրավունքներ՝ պատժելու և ամեն կարգի կարգադրություններ անելու համար. վտանգը մեծ է և մտածելու ժամանակ չէ այլևս:

Ներքին գործոց նախարար Արամը կարդում է օրինագծի հոդվածները և առաջարկում է մի կարգ փոփոխություններ մտցնել:

Դ. Զուբյան - Գտնելով, որ այժմ եղած մարմինները ոչինչ չեն արել, անհրաժեշտ է համարում, որ խորհրդի բժշկա-առողջապահական մարմինը իր միջից ստեղծի մի նոր մարմին:

Սիր. Տեր-Մարտիրոսյան - Առաջարկում է, որ ծախսվելիք գումարները նախորոշվեն մանրամասն գումարներով:

Ապա զանազան թեր ու դեմ կարծիքներից և քվեարկության անհաջող փորձերից հետո հարցը թողնվում է կառավարության, որպեսզի նա իր կողմից մի նոր օրինագիծ բերի խորհրդին:

«Զանգ», 25 օգոստոսի 1918թ.

9-ՐԴ ՆԻՍ

23 օգոստոսի 1918թ.

Իններորդ նիստում՝ օգոստոսի 23-ին, հինգշաբթի երեկոյան, նախադարձական հանձնաժողովի անդամ *Ս. Տիգրանյանը* զեկուցում տվեց իրանց 5 նիստերի ընթացքում եկած եզրակացության մասին Երևանի ուսուցչական սեմինարիայի (պետական) փակման վերաբերմամբ, նա հայտնեց, որ հանձնաժողովը գտավ ցանկալի ժամանակավորապես փակել այդ դպրոցը ի նկատի ունենալով, որ 1) նրա աշակերտների թիվը մաքսիմում կարող է լինել միայն 50, բայց գուցե և ոչ ավելի քան 30, ինչպես հայտնել է տեսուչը, քանի որ այնտեղից հեռացել են ոչ միայն բոլոր ռուսներն ու թուրքերից շատերը, այլև հայերից. 2) որ նա կարիք ունի

մեծ բարեկարգության. 3) որ նրա տարեկան ծախսը կհասնի 120.000ռ.: Ուստի հանձնաժողովը առաջարկում է հետևյալը.

ա) ժամանակավորապես փակել Երևանի ուսուցչական սեմինարիան:

բ) Ուսուցիչներին տալ վարձատրություն Ռուսաստան և Հյուսիսային Կովկաս գնացողների մի տարվա ռոճիկը:

գ) Առ 1 դեկտեմբերի աշակերտներին ընդունել գիմնազիայի համապատասխան դասարաններում՝ տալով նպաստները և ոչ պահանջելով նրանցից նոր լեզուների քննություն:

դ) Սեմինարիայի շենքը և շարժական կայքը դնել դպրոցական խորհրդի տրամադրության տակ: Իսկ նրան կից ուղղափառ եկեղեցու կայքը հանձնել Երևանի պրովոստի եկեղեցու ներկայացուցչին:

ե) Սեմինարիայի կից տարրական դպրոցը պահել՝ հանձնելով Երևան քաղաքի դպրոցական վարչությանը ընդհանուր հիմունքներով:

Խորհուրդը, առանց վիճաբանության, միաձայն ընդունեց հանձնաժողովի այդ նախագիծը:

Երկրորդ հարցն էր ներքին գործերի մինիստրի օրինագիծը՝ ընդհանուր զինաթափության կամ մասնավոր զենքերի պետականացման (ազգայնացման) մասին:

Առաջարկելով գրավել և պետության սեփականությունը համարել Հայաստանի Հանրապետության մեջ մասնավոր սեփականություն համարվող բոլոր զենքերը, բացի որսորդական և սառն զենքերից և պաշտպանելով այդ նախագծի անհրաժեշտությունն ու շտապողականությունը, ներքին գործերի մինիստրը ասաց մոտավորապես հետևյալը:

Հայ ժողովուրդը, մանավանդ վերջին տարիներս, շնորհիվ հայտնի հանգամանքների, ենթարկված էր զինվելու պսիխոզին: Թե որքան առատ է զենքը նրանում, դա ցույց են տալիս այն դեպքերը, երբ կառավարության դեմ դուրս էին գալիս մինչև 1000 զինված մարդ, իսկ 50-100 զինված [մարդ] ամենափոքր տեղում իսկ կարելի էր հանդիպել:

Շնորհիվ այդպիսի զինվածության մարդիկ սովորական վեճերը լուծում են արյունով և սպանությամբ. օրինակ՝ Ախտայի շրջանում 1 գառան պատճառով ջարդվեցին 3 ընտանիք և դիակները հնար չկար թաղելու և պետք էր ֆրոնտից 1 բատալիոն զորք բերել՝ նրանց զսպելու համար:

Այդպիսի զինվածությունը ազգամիջյան բարդությունների պատճառ էր դառնում:

Նա մի մեծ ուժ և հող է՝ դասալիքներին և ավազակներին պաշտպանելու:

Նա պատճառ է մեր բանակի զենքերի առևտրի:

Մյուս կողմից մեր աղքատիկ պետությունը ոչ մի տեղից հույս չունի զենք ստանալու, այնինչ ժողովրդի մեջ եղածը մի անսպառ պաշար է՝ 60-ից մինչև 150 հազար հատ, որը դրսից բերելու համար միլիոններ պետք կլինեն ունենալ, որ մենք հնար չունենք նույնիսկ ֆինանսական տեսակետից:

Միևնույն ժամանակ այդ զենքը ժողովրդի մեջ մնալով՝ անխնամ դրության մեջ պիտի փչանա:

Ահա այս տեսակետներից զենքերի պետականացումը անհրաժեշտ է:

Գուցե թվում է, թե մեր երկրի այս անորոշ դրության ժամանակ անհրաժեշտ է համբերել ժողովրդի այս զինվածության, սակայն փորձը ցույց տվեց, որ այդ զինունը որևէ արժեք և օգնություն չունի բանակի համար, ընդհակառակը, խանգարում է նրան:

Որ թեկուզ լավ զինված ամբոխը, այնուամենայնիվ, ռազմական ուժ չի ներկայացնում, դրան ապացույց կարող է լինել հետևյալը:

20 օր առաջ Նոր Բայազետի շրջանի քրդերը հարձակվեցին և 10 գյուղերի ոչխարները փախցրին, որ միլիոնի արժեք ունեն, պետք է ենթադրել, որ քրդերի թիվը գուցե 300-ից ավելի չլինեն, այնինչ այդ 10 գյուղերում 8000 զինվածներ կային:

Ղաճարլուի շրջանում 4000 զինված հայեր կային, որոնք շարունակ երևանից էին օգնություն խնդրում և մեր 1000 հոգուց բաղկացած մի վաշտ ավելի արժեք ունեւր:

Ժողովրդի զինաթափության հետ միաժամանակ պետք է երկրում կազմվի միլիցիայի ուժեղ կազմ և սահմանները լավ պաշտպանվեն զորքով արտաքին վտանգի դեմ:

Ձեռքը թաքցնողները պիտի ենթարկվեն 3 ամսվա բանտարկության կամ 3000ռ. տուգանքի, նայած միմիստրի հրամանի:

Այն հարցը, թե հնարավո՞ր է արդյոք կատարել զինաթափությունը, նա գտնում էր, որ պետք է դա անել մաս-մաս և գործի դնել կամք, հետևողականություն և անաչառություն:

Այն հանգամանքը, թե Վրաստանում դա դժվարության հանդիպեց, մեզ օրինակ չի կարող լինել, քանի որ մեզանում այնպիսի սոցիալական և քաղաքական պատճառներ չկան:

Թեև մեզնում կան շատերը, որոնք մի հրացանի համար վճարել են 1500-2000ռ., գուցե իրենց վերջին կոպեկը, սակայն դրանք միայն 10 տոկոս կարող են կազմել, այնինչ զենքերի մեծամասնությունը գողացված ու փախցված է: Այնպես որ այդ փոքրամասնության պատճառով չպետք է վարձատրության սխտեմ մտցնել և դեռ փող տալ նրանց, որոնք կատարել են այդ ավագակությունը:

Ինչ վերաբերում է այս խնդրի շտապողականության, դա անհրաժեշտ է ընդունել, քանի որ առանց նախապես զինաթափման, անհնար է որևէ կարգ ստեղծել այս երկրում:

Նիստը ընդհատվում է 15 րոպեով:

Նիստը վերսկսվում է *Արշ. Մելիքյանի* քննադատությամբ, որ պաշտպանում է այն տեսակետը թե՝

Ամեն քաղաքացի իրավունք ունի զենք ունենալ և պաշտպանել իր հեղափոխական իրավունքները:

Թե ժողովրդի զինումը ոչ թե հետևանք է պսիխոզի, այլ ունի իր խորին հիմունքները՝ զենք առնողը կապում է նրա հետ իր բախտը, զենքը նրա ընկերն է:

Թե մարդիկ չէին դիմի զենքի օգնությանը, եթե ստեղծված լիներ պետական զորեղ ապարատ, որ նրանց կարողանար պաշտպանել: Այնինչ այժմ ժողովուրդը թողնված է իր բախտին:

Թե նա գնված է նրանց վերջին կոպեկներով:

Իսկ եթե զենքով մարդիկ ոճիր են կատարում, դրա օրինակը նրանք առել են իրանցից ավելի մեծերից:

Նա առաջարկում է օրինագիծը չհամարել շտապողական և հանձնել մասնա-ժողովի մանրամասն քննության, իսկ եթե կքվեարկվի զինաթափման նախագիծը, ապա արգելել միայն փողոցում զենք կրելը, իսկ տանը ունենալը համարել անկապտելի իրավունք:

Գ. Ենգիբարյան առաջարկում է քվեարկել այդ հարցի շտապողականությունը:

Այս մասին ևս մի քանի թեր և դեմ կարծիքներից հետո՝ 16 ձայնով ընդդեմ 12-ի, անցնում է դաշնակցականների բանաձևը՝ հանձնելու զինաթափման նախագիծը օրենսդրական հանձնաժողովի քննության, որ պետք է 2 օրում իր եզրակացությունը հայտնի պառլամենտին:

Կարդացվում է թուրքերի ֆրակցիայի 3 անդամի գանգատը Մաշ. Յուսուֆ Բադերովի քարվանսարան ռեկվիզացիա անելու և փախստականներին այնտեղ տեղափոխելու մասին:

Մի քանի վիճաբանություններից հետո քվեարկվում և անցնում է սոց.-հեղափոխականների բանաձևը՝ հանձնարարել այդ խնդիրը հարցապնդումների կոմիսիայի քննությանը:

Նիստի վերջում *Դ. Ազատյանը* բացատրություն է տալիս նախկին նիստում եղած նկատողության, թե նա մասնակցել է Երևանում կայացած հակահեղափոխական հողային կոմիսիային և բողոքում է իրան ուղղված այդ մեղադրանքի դեմ:

Նիստը փակվեց ժամը 11-ին:

«Ժողովուրդ», 29 օգոստոսի 1918թ.

10-ՐԴ ՆԻՍՏ

27 օգոստոսի, երեքշաբթի, երեկոյան, 1918թ.

Նախագահ՝ Ավ. Սահակյան

Օրակարգ՝

ա) Մասնավոր զենքերի գրավման ազգայնացում.

բ) Ֆինանսական հանձնաժողովի զեկուցումը պատգամավորների օրապահիկի մասին.

գ) Հանձնաժողովների զեկուցումները.

դ) Ընթացիկ խնդիրներ:

Սիր. Տիգրանյան (դաշնակց.) - Ձեկուցանում է զինաթափության հարցի մասին: Քանի որ օրինագծի մասին անցյալ նիստում ընդհանուր գծերով արդեն խոսվել է, անհրաժեշտ է կետ առ կետ կարդալ օրինագիծը և քվեարկել:

Դ. Ազատյան (սոց.-դեմ.)-Առաջարկում է օրինագիծը նորեն ընդհանուր քննության ենթարկել, որովհետև ֆրակցիաների մեջ խնդրի մասին կա սկզբունքային տարբեր վերաբերմունք:

Թ. Ավդալբեկյան (սոց.-դեմ.) - Իր ճառը սկսում է հետևյալ խոսքերով. «Սա երկրորդ օրն է Հայաստանի Հանրապետության մեջ, որ պատմական նշանակություն ունի: Առաջինը կառավարության վստահություն տալու հարցն էր, իսկ երկրորդը ժողովրդին զինաթափ անելու խնդիրն է, որը հավասարազոր է ժողովրդին վստահություն տալու խնդրին:

Անցյալ նիստին ներքին գործերի նախարարը զինաթափման հարցը պատճառաբանում էր երկու հիմնական խնդիրներով. առաջինը՝ որ ոչ մի իշխանություն չի կարելի հաստատել մեր երկրում, որովհետև կառավարության կարգադրությունները չի կատարում ժողովուրդը, իսկ հարկադրանքի դեպքում նա զենքով դիմադրում է, և երկրորդ՝ «Ժողովուրդը անգոր է որպես մի զինվորական ուժ»:

Ավդալբեկյանը համաձայն չէ նախարարի այն կարծիքին, թե ազգաբնակչության զինվելը մեծապես նպաստում է երկրում անիշխանության տարածման: Օրինակ է բերում մի շարք երկրներ, ի միջի այլոց և Պարսկաստանը, որտեղ, չնայած որ ժողովուրդը զինված է, այնուամենայնիվ, օրինակելի կարգ է տիրում: Օրինակ է բերում նաև կանոնավոր զորքից: Պատգամավորը հարցնում է, թե զորքն էլ է զինված, բայց ինչու՞ կարգապահ է: Երկրում անիշխանություն լինելու պատճառները իշխանության ապարատի թուլության և, նույնիսկ, բացակայության մեջ է: Պատգամավորը օրինակ է բերում նախկին ազգային խորհուրդների և գյուղական կոմիսարների ապիկար գործունեությունը՝ լի զեղծումներով ու խաբեբայությամբ: Չնայած որ մեր երկրի սահմանները այսքան փոքր են, կառավարության կարգադրությունները գավառ հասնելու համար ամիսներ է տևում. ընդհանուր հարգանք չկա պաշտոնյաների մեջ:

Ահա մի շարք պատճառներ, որոնք առիթ են եղել ժողովրդի անվստահության դեպի մեր կառավարությունը և որոնք բնագործեն հարկադրել են ազգաբնակչության՝ զենքի ուժով պաշտպանել իր քաղաքացիական և անհատական իրավունքները:

Իր առաջարկը Ավդալբեկյանը հետևյալ կերպով է ձևակերպում. նախ պետք է ուժեղ իշխանություն ստեղծել, օրինակ՝ դատաստանական գործը օրինավորել, ուժեղ միլիցիա կազմակերպել և այլն և այս բոլորից հետո միայն անցնել զինաթափման խնդրին: Իսկ մինչ այդ ժողովուրդը պետք է զինված մնա:

Անցնելով երկրորդ կետին, որ զինված ժողովուրդը անգոր է որպես զինվորական ուժ, Ավդալբեկյանը հարցնում է, թե՞ մենք ունեն՞ք կանոնավոր զորք, որպեսզի ժողովրդի զինվածությունը չընդունենք: Եվ բերում է Նոր-Բայազետի, Սուրմա-

լուի և Սարդարապատի օրինակները, որտեղ, նրա կարծիքով, ժողովուրդը ուժեղ դիմադրություն է ցույց տվել թշնամուն:

Հռետորը շեշտում է մեր քաղաքական կացության անկայունության վրա և պնդում է, թե չպետք է արգելել, որ ժողովուրդը զինված մնա:

Ստ. Մալխասյան (Ժողովրդ.) - Զինված ժողովուրդը մեր հասկացողությամբ նշանակում է անիշխանություն: Այնտեղ՝ որտեղ կառավարությունը թույլ է, ժողովուրդն ինքնապաշտպանության բնագոյով տարված, ստիպված է լինում զինվել: Եվ ընդհակառակը, եթե կառավարությունն ուժեղ է, ժողովուրդը զինաթափվում է: Անցնելով անիշխանության հարցին, Մալխասյանը նկատում է, որ ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ Կովկասում, հեղափոխության սկզբից մինչև այսօր, անիշխանություն է տիրում: Եթե կառավարությունը ցանկանում է մեր երկրում ամուր իշխանություն ստեղծել, պետք է ազատվի ամեն քայլափոխում հանդիպող բազմիշխանությունից: Երբ կառավարության առաջ կա զինված ժողովուրդ, մեր երկրում երբեք իշխանություն չի ստեղծվի: Բերում է մեր հարևան հանրապետությունների օրինակը. Վրաստանում և Ադրբեջանում արդեն ժողովրդին զինաթափ են արել:

Ի վերջո, պատգ. Մալխասյանը հայտնում է, որ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը սկզբունքով համաձայն է ժողովրդի զինաթափման, սակայն շեշտում է, որ գործնական քայլերի ժամանակ կլինեն մի շարք խոչընդոտներ. նախ՝ զինաթափման ժամանակ իրենց զենքերը կհանձնի միայն խաղաղ ազգաբնակչությունը, իսկ ոճրագործ տարրը ամեն կերպ կաշխատի թաքցնել, որով և ավելի վնաս կհասնի խաղաղ բնակիչներին. երկրորդ՝ որ փոքր ազգերը զինաթափումը հետին մտքով կհասկանան: Այսպիսով, ժողովրդական կուսակցությունը սկզբունքով համաձայնում է ժողովրդի զինաթափման խնդրին, եթե կառավարությունը նախ՝ կապահովե ժողովրդի քաղաքացիական իրավունքները ու գույքը, երկրորդ՝ առանց խտրության բոլորի վերաբերյալ կլինի զինաթափությունը և երրորդ, որ սահմանազուխներում աստիճանաբար պետք է գրավվեն զենքերը, ի նկատի ունենալով, որ այնտեղ ավելի վտանգավոր է:

Գ. Ենգիբարյան (Ժողովրդ.) - Առարկում է պատգ. Ա. Մելիքյանին և Թ. Ավդալբեկյանին: Նա միանգամայն զարմանում է Մելիքյանի այն հայտարարության վրա, թե հեղափոխական ժողովուրդը չպետք է զինաթափ անել: Հակառակ Մելիքյանին, նա շեշտում է, որ երբեմն հասարակական երևույթները հիվանդագին են լինում. բերում է վկայություն մի քանի գիտնականների գրվածքներից (Միխայլովսկի և այլն): Զարմանում է նույնպես, որ Մելիքյանը սոցիալիստ լինելով հանդերձ՝ այս խնդրում կանգնած է մասնավոր սեփականության պաշտպանության տեսակետի վրա, այն էլ զենքի հարցում: Անցնելով Ավդալբեկյանի հիմունքներին՝ Ենգիբարյանը գտնում է [դրանք] շատ խախտու: Եվ, ի վերջո, համաձայնում է Հ[այ] ժող. կուսակցության տեսակետներին:

Ներքին գործերի նախարար Արամ - Հայտնում է դիտողություններ ընդհանուր հիմունքների մասին: Նա նկատում է, որ օրինագծի դեմ գլխավոր առարկություն անողը սոց.-դեմ. ֆրակցիան է, որ հենվում է իր թված փաստերի միայն երկուսի վրա, չնայած որ ինքը բերել է մի շարք փաստեր: Եվ իր հակաճառություններով սոց.-դեմ. ֆրակցիան փոխանակ հերքելու իր առաջ բերած հիմունքները, ապացուցեց, որ ավելի ևս անհրաժեշտ է դիմել զինաթափության: Պատգ. Ավդալբեկյանի այն հարցին, թե եթե զինված ժողովուրդը չարիք է, ապա ինչու՞ զինված զորքը չարիք չէ, նախարարը պատասխանում է, թե՝ նախ զորքը ենթարկվում է ուժեղ կարգապահության, երկրորդ՝ նա ծառայում է հանուրի հասարակական նպատակներին, իսկ ժողովրդի մեջ այդ երկուսն էլ բացակայում են: Նախարարը նկատում է, թե մենք երբեք չենք կարող հետևել Պարսկաստանի օրինակին, որովհետև այնտեղ ժողովուրդը կարգապահ է: Այն մեղադրանքին, թե պաշտոնական թղթերն ամիսների ընթացքում են գավառ հասնում, նախարարը պատասխանում է, թե հազիվ մի ամիս է, որ կառավարությունը գործի է անցել, ուրեմն, անհիմն է մեղադրել կառավարության՝ նման երևույթների համար: Այն դիտողության առթիվ, թե Բայազետը, Սուրմալուն և Սարդարապատը ժողովուրդը ինքն

է պաշտպանել, փաստերով ապացուցանում է, որ հակառակն է տեղի ունեցել: Ի վերջո, նախարարը դիտում է, որ սոց.-դեմ. ֆրակցիան մի անգամ ընդ միշտ խաչ է դրել այս կառավարության վրա և գտնում է կառավարությունը անընդունակ, անգործունյա: Եվ ասում է, եթե դուք շահագրգռված եք այս երկրի կարգի ու ամուր իշխանություն ստեղծելու մեջ, պարտավոր եք աջակցել կառավարության: Խաղաղ, ավազակային հակումներ չունեցող ժողովրդի զինվելը չարիք չէ, բայց բարիք էլ չէ, որովհետև միևնույնն է՝ նա չի կարող պաշտպանվել ավազակներից: Օրինագիծը խորհրդին ներկայացնելով մենք տարված ենք երկրում իշխանություն ստեղծելու, անարխիան ոչնչացնելու և ավազակների դեմ կռվելու բուռն ցանկությամբ: Ինչ վերաբերում է մանր ազգերին, երբ նրանք տեսնեն, որ զինաթափությունը կատարվում է անխտիր ամենքի վերաբերմամբ, ոչինչ դեմ չեն ունենա:

Դ. Ազատյան - Ոչինչ չունի այն մասին, որ կառավարությունը կռվի ավազակների դեմ, սակայն դրանից չի հետևում, թե պետք է ժողովրդին զինաթափ անել: Պատգամավորը դիտողություն է անում դաշնակցական հատվածի դեմ, որ տարիներ շարունակ հորդորել է ժողովրդին զինվել, իսկ այժմ համաձայնում է զինաթափ անել: Նկատում է, որ արտաքին վտանգը դեռ չի վերացել, Հայաստանի ներսն էլ լի է ավազակներով, որոնք չեն պատժվում: Միակ ելքն այն է, որ ժողովուրդն ինքը պաշտպանե իր քաղաքացիական իրավունքները: Ապա քննադատում է կառավարության, որ չի զբաղվում ընկերային հարցերով, ինչպես տեղական ինքնավարությունների, հողային, պարենավորման և համաճարակի խնդիրները: Նրա կարծիքով անիշխանության վերջ տալ կարելի է ոչ թե զենքի ուժով, այլ ընկերային հարցերի լուծումով: Պատգ. Ենգիբարյանի այն նկատողության, թե ընկերվարականները ձգտում են ամեն բանի համայնացման, Ազատյանը պատասխանում է, թե ընկերվարականները ձգտում են միայն աշխատանքի և արդյունաբերության միջոցների համայնացման և զենքի պետականացման կողմնակից չեն:

Թ. Ավդալբեկյան - Նորից առարկում է ներքին գործոց նախարարին և աշխատում է ցույց տալ ժողովրդի զինվորական ուժի արժեքը:

Ա. Մելիքյան (բուշևիկ) - Հակաճառում է պատգ. Ենգիբարյանին: Ջենքը չէ հանցանք բերողը, ասում է նա, այլ ստեղծված կացությունն ու տրամադրությունը: Ներքին գործոց նախարարի այն նկատողությունը, թե սոց.-դեմոկրատները խաչ են դրել կառավարության վրա, իրականության չի համապատասխանում: Մենք այն կարծիքի ենք, որ այսպիսի անկայուն պայմաններում հարկավոր է աջակցել կառավարության: Ապացույց, թեկուզ այն, որ այս օրենքի անցնելուց հետո մեր կուսակցությունը խոչընդոտ չի լինի նրան: Մելիքյանը զարմանք է հայտնում, թե ինչու՞ խորհրդի ամենախոշոր հատվածը՝ Հ. Հ. Դաշնակցությունը և թուրքերը, դրված խնդրի մասին չեն արտահայտվում: Նա դիտում է, որ եթե երբևիցե հեղափոխությունից հետո կյանքում առաջանում են բացասական երևույթներ, դրա պատճառը ոչ թե հեղափոխությունն է, այլ ժողովրդի մութ խավերը՝ տականքները: Ինքը՝ Մելիքյանը, կողմնակից չէ ժողովրդի զինաթափության, բայց պետք է արգելել ժողովրդին զենք կրել. զենքը թող մնա տանը՝ ինքնապաշտպանության համար:

Ա. Թորոսյան (դաշնակց) - Նկատում է, թե Հայաստանում նկատվող անիշխանությունը առաջացել է որոշ պատմական և հոգեբանական պատճառներից: Դաշնակցության հատվածը այն կարծիքի է, որ զենքը գրավելով անիշխանությունը հիմքից չի վերանա, այլ կվերանա միայն մի մասը: Եթե մեր երկրում ժողովրդական մի նոր հեղափոխություն առաջ գա, կառավարությունը դիմադրություն ցույց չի տա, քանի որ իշխանությունը ինքն էլ ծնված է հեղափոխությունից: Մեղադրել կառավարության հակահեղափոխության մեջ անհեթեթություն է: Ջարմանալի է սոց.-դեմոկրատների համառությունը. երբ դաշնակցությունը զինում էր ժողովրդին, սոց.-դեմոկրատները միշտ հակառակ էին: Հիմա դաշնակցությունը ցանկանում է երկրում իշխանությունը հաստատելու համար զինաթափ անել ժողովրդին, սոց.-դեմոկրատները հակառակն են պնդում: Այն հանգամանքը, որ

մեր կուսակցությունը 30 տարի զենք է քարոզել, իսկ հիմա ցանկանում է զինաթափ անել, երբեք զարմանալի չէ, որովհետև զանազան ժամանակներում և զանազան քաղաքական պայմաններում տարբեր հրամայական պահանջներ են առաջ գալիս: Ներկայումս խոսքը պետության կազմակերպման և կանոնավոր գործ ունենալու մասին է: Բնականաբար, զինաթափման օրենքը կյանքում պետք է իրագործվի դանդաղ և աստիճանաբար: Անտեղի է այն մեղադրանքը, թե կառավարությունը հողային խնդիրներով չի զբաղվում. նախ՝ Հայաստանի ներկա սահմաններում խոշոր կալվածատիրական հողեր չկան. երկրորդ՝ մեր սահմանները դեռ որոշ չեն, հավանական է ընդարձակվեն և այսպիսի հանգամանքներում առնվազն դատապարտելի է հողի համայնացման մասին խոսելը: Եթե Հայաստանում ստեղծվի բնականոն կյանք, Հ.Հ. դաշնակցությունն է, որ պետք է առաջին հերթին իրագործի հողերի համայնացումը:

Նախագահը առաջարկում է անցնել օրինագծի կետ առ կետ քննության: 15 ձայնով 7-ի դեմ անցնում է կառավարության առաջարկը:

«Զանգ», 31 օգոստոսի 1918թ.

11-ՐԴ ՆԻՍ

29 օգոստոսի, երեկոյան ժամը 8, 1918թ.

Նախագահ *Սահակյանը* բանալով նիստը հայտարարում է, որ կառավարության կողմից արեգիդիումը ստացել է երկու օրենսգիծ, մեկը՝ խոլերայի, իսկ մյուսը՝ Նոր Բայազետում գանձարան հիմնելու մասին: Համաձայն նակագի, օրենսգիծը հանձնվում է համապատասխան հանձնաժողովներին, որից հետո կատարվում է զինաթափման հարցի երրորդ ընթերցումը:

Օրենսգիծը անցնում է՝ թե՛ հողված առ հողված քննարկելիս, և թե՛ ամբողջը միասին:

Պատգամավոր *Մուշեղյանը* նկատում է, որ զինաթափման հարցը լուրջ խնդիրներից մեկն է, և որ նրանց ֆրակցիան ցանկանում էր որոշ ուղղումներով միայն ընդունել օրենսգիծը: Բայց որովհետև այդպես չեղավ, ուստի իրենք հակառակ են ձայն տալիս և նախատեսում են, որ ապագայում այդ խնդիրը աղետալի հետևանքներ կունենա:

Պատգամավոր *Տիգրանյանը* էսեռների այս վերջին նկատողությունը համարում է անտակտ և ավելացնում, որ սոց.-հեղափոխականները ժամանակ ունեին և կարող էին հարկ եղած ուղղումները մտցնել, իսկ այդ դիտողությունները պետք է անեին քվեարկությունից առաջ: Առաջարկում է օրենսգիծը հանձնել խմբագրական կոմիսիային, որտեղ թերևս հնարավոր լինի որոշ ուղղումներ մտցնել:

Նախագահը հայտարարում է այդ խնդրի մասին վիճաբանությունները սպառված և առաջարկում է անցնել օրակարգի երկրորդ կետին՝ ֆինանսական հանձնաժողովի զեկուցմանը՝ պատգամավորների օրապահիկի մասին:

Պատգամավոր *Տեր-Մարտիրոսյանը* նկատում է, որ օրապահիկի մասին կոմիսիայի մշակած օրենսգիծը նախապես ուղարկվել է ֆրակցիաներին, որից հետո հանձնաժողովը որոշ փոփոխություն է մտցրել՝ համաձայն ֆրակցիաների դիտողությունների: Այնուհետև անցնում է օրենսգծի հողված առ հողված ընթերցմանը:

Պատգ. *Բուդաղյանը* դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից օրենսգծի առաջին հոդվածը փոխում է այս կերպ՝ թե յուրաքանչյուր պատգամավոր ստանում է օրական 30 ռ. սկսած խորհրդի բացման օրից մինչև այս կազմի լիազորությունների վերջը: Այդ առաջարկը չի անցնում:

Այնուհետև *Բուդաղյանը* համաձայն չէ, որ նախագահի օգնականներն ու քարտուղարները օրապահիկից ավել ստանան. միայն օրապահիկից դուրս առաջարկում է խորհրդի նախագահին տալ ամսական 700 ռ.: Առաջարկը անցնում է:

Պատգ. *Բուդադյանը* նկատում է, որ խորհրդի անդամը պետք է ազատ լինի պետական և վճարովի հասարակական պաշտոններից, որովհետև նա ժամանակ չի ունենա կոմիսիաներում աշխատելու:

Պատգ. *Մելիքյանը* նկատում է, որ ոչ մի հիմունք չկա, որ խորհրդի անդամը մի այլ տեղ պաշտոն ունենա, շնորհիվ մեր իրականությանը, որ պակաս ինտելիգենտ ուժեր ունի: Նման հարցերի ժամանակ պետք է կամ պաշտոնից հեռանա, կամ խորհրդից: Երկրորդ, եթե մեկը ունի խորհրդից դուրս այլ պաշտոն ամսական 500 ռ., նա պետք է դրանից հրաժարվի, ապա մեր մեջ կան այնպիսիները, որոնք ամսական 5000 ռ. են ստանում, այդ դեպքում պետք է ազատ պրոֆեսիայով պարապողների համար էլ որոշում լինի:

Պատգամավոր *Թորոսյանը* նույնպես շեշտում է, որ խորհրդի անդամը պետք է ազատ լինի բոլորովին: Նա նկատում է, որ այստեղ ոչ թե փողը նշանակություն ունի, այլ նրա մի որևէ հիմնարկության մեջ ծառայելը: Նրանք չեն կարող կառավարությունից փող ստանալ և միաժամանակ պետությունը քննադատել: Ինչ վերաբերում է վճարովի հասարակական աշխատանքներին, պատգամավորը դրանից էլ պետք է հրաժարվի՝ խղճի կատարյալ ազատություն պահպանելու համար:

Բուդադյանի առաջարկը, որ խորհրդի անդամը պետք է ազատ լինի պետական և վճարովի հասարակական պաշտոններից, քվեարկության է դրվում և անցնում է, որը և օրենսգծի 6-րդ կետն է դառնում:

Բուդադյանը առաջարկում է, որ ճանապարհածախս պատգամավորին տրվի Հայաստանի սահմաններում օրական 20 ռ., իսկ սահմաններից դուրս՝ 30 ռ.: Այդ առաջարկն էլ ընդունվում է ժողովի* կողմից:

Ի վերջո, խորհրդի նախագահությունը զեկուցում է, որ իր ունեցած 20 հազար ռուբլուց 13 հազարը ծախսվել է: Վերանորոգության և այլ կարիքների համար հարկավոր է ևս 50 հազար ռ.: Այդ առաջարկն էլ անցնում է, որից հետո նիստը փակվում է:

«Զանգ», 3 սեպտեմբերի 1918թ.

12-ՐԴ ՆԻՍ

30 օգոստոսի, երեկոյան ժամը 7, 1918թ.

Նիստը բանալով՝ պ. նախագահին հայտարարում է օրակարգը.

1. Բժշկասանիտարական հանձնաժողովի շաբաթական զեկուցումը.
2. Պարենավորման հանձնաժողովի շաբաթական զեկուցումը.
3. Գաղթականական հանձնաժողովի շաբաթական զեկուցումը.
4. Դպրոցական հանձնաժողովի օրինագիծը դպրոցական վարչության կազմակերպման մասին.
5. Ընթացիկ հարցեր:

Պ. նախագահին հայտարարում է, որ ստացված է հատուկ զորական հանձնաժողովի մասին մի օրինագիծ, որը հանձնվում է օրենսդրական հանձնաժողովին:

Բժշկա-սանիտարական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է բժ. Հ. Տեր-Միքայելյանը, որը մանրամասն վիճակագրական տվյալներով ապացուցում է խուլերայի տարածման չափը: Նրա բերած թվերից երևում է, որ խուլերան վերջին ժամանակներս սկսել է պակասել: Նա նկատում է, որ այս գործին թե՛ բժիշկները, թե՛ ֆելդշերները և թե՛ հատկապես ինտելիգենցիան աջակցություն չի ցույց տալիս, նույնիսկ խուսափում է: Առաջարկում է բժշկական ուժերի զորակոչ հայտարարել: Շեշտում է նաև, որ դեղեր չկան, որը նույնպես նպաստում է խուլերայի դեմ մաքառելու անզորությանը:

* Այդպես է տեքստում, պետք է լինի՝ խորհրդի: Ծանոթ. կազմ.:

Ձեկուցման առթիվ տեղի է ունենում վիճաբանություն:

Պատգ. *Ս. Մալխասյանը* ղեկուցման ընդհանուր հիմունքները և խոլերայի տեսակետից երկրի ծանրության կաջությունն ընդունելով, առաջարկում է կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել խոլերայի դեմ մաքառելու համար և որ ներքին գործերի նախարարը ունենա գործով զբաղվող օգնական:

Պատգ. *Ս. Տիգրանյանի* մի շարք հարցերին ղեկուցողը պատասխանելով, հայտնում է, որ հանձնաժողովը նիստեր ունեցել է, շրջագայել է քաղաքը և գավառի մի մասը և այն տպավորությունն է ստացել, որ կանոնավոր միջոցներ ձեռք չեն առնված. օրինակ՝ Էջմիածնի անմաքրությունը, որբանոցի երեխաների մեծ մահացությունը, Երևան քաղաքը մաքրելու անհաջող փորձը և այլն: Բայց վերջերս նոր բժիշկներ, ֆելդշերներ և քույրեր են ուղարկված կառավարության կողմից: Նկատելի է նաև այն դժբախտ հանգամանքը, որ թե՛ բժշկական կազմը և թե՛ ինտելիգենցիան այս պայքարին չեն մասնակցում և նույնիսկ խուսափում են: Բժիշկը առաջարկում է այս մասին լուրջ հոգ տանել:

Պատգ. *Խարմանդարյանը*, շեշտելով մեր ինտելիգենցիայի և, մասնավորապես, բժիշկների հանցավոր վերաբերմունքը առհասարակ, նաև այս դեպքում, առաջարկում է բժիշկների մոբիլիզացիա կատարել և դրությունը այդպիսով փրկել: Ապա շեշտում է այն հանգամանքը, որ նման համաճարակների դեմ կռվելու համար նախապատրաստական աշխատանքներ իր ժամանակին չեն կատարված, օրինակ՝ Թիֆլիսից զանազան ներսրսկման հեղուկներ չեն բերել կամ այստեղ պատրաստել և այլն:

Պատգ. *Թորոսյան* - Այստեղ հարցերը սխալ հասցեով են ուղղվում. գործնական պատասխաններ ստանալու համար պետք է դիմել կառավարության և ոչ հանձնաժողովին: Պետք է դիմել կտրուկ միջոցների, չսպասել կառավարության օրենսգծին և հանձնարարել մեր հանձնաժողովին, որ մի օրվա ընթացքում կարևոր հարցերի կարգավորումը բերի խորհրդի նիստին:

Պատգ. *Ջուրյան* - Ձեկուցումից ծանր տպավորություն են ստանում: Կառավարությունն իր իրավունքներն է մտածում լայնացնել և իր խոստացած օրենսգծերը չի ներկայացնում: Առաջարկում է բժշկասանիտարական հանձնաժողովին արտակարգ լիազորություններ տալ՝ խոլերայի դեմ կռվելու համար:

Պատգ. *Ազատյան* - Երևանում քաղաքային ինքնավարություն գոյություն չունի և գործ չի կատարվում, պետք է նոր ընտրություն անել: Ներքին գործերի համապատասխան մինիստրություն չունենք: Նախարարը 20 օր է խոստացել է օրինագիծ առաջադրել մեզ խոլերայի դեմ կռվելու համար և մինչ այժմ չի արել: Նա կրթված է ստրաժնիկի և ֆելդֆեբելի հոգով: Եվ ես ասում եմ, թող կորչի՝ այդպիսի մինիստրը: Այստեղ, այս նիստին պետք է կամ նախարարը ներկա լիներ կամ նրա ներկայացուցիչը: Պարենավորման գործի պաշտոնյաները բյուրոկրատներ, ֆորմալիստներ են, որովհետև թույլ չեն տալիս հաց բերել. վարիչը չպետք է վստահանա միայն իր ուժերի վրա, որովհետև որքան էլ նա հերոսական ջանքեր թափի, իզուր է, նա պետք է դիմի ժողովրդի օգնությանը: Քաղաքը պետք է բաժանել մասերի, միլիցիան պետք է աշխատի, նրա թիվը շատ է, բայց գործ չի անում:

Պատգ. *Բուդաղյան* - Դեռևս կառավարության պատասխանն ու բացատրությունները չենք լսել, հետևապես դեռ վաղաժամ են անարդարացի հարձակումներն ու քննադատությունները:

Ընդմիջումից հետո ֆինանսների նախարար *Խ. Կարճիկյանը* պատգ. Զ. Ազատյանին պատասխանելով՝ ասում է. «Այսօր այս ամբիոնից հայտարարել են՝ «կորչի՝ մինիստրը»: Թող բոլորն իմանան, որ կառավարության մեկ անդամի գործունեության համար պատասխանատու է ամբողջ կազմը: Այստեղ քննում են նախարարի հոգեկան և դաստիարակչական անձնական կողմը, որ անվայել է թե՛ ամբիոնի և թե՛ անողի համար: Այդ քայլը պատիվ չի բերում այս հիմնարկությանը և անողին: Թերևս այդ ձևի քննադատությունը դուր է գալիս անողին, և նախագահությունն էլ իր կողմից թույլ է տալիս և կարգի չի հրավիրում, գուցե այդ էլ իր պատճառն ունի: Սակայն այդ ձևի հայտարարությունը կառավարությանը չի ստիպում վստահության քվեի հարց դնել: Բժշկա-սանիտարական հանձնա-

ժողովը կարող է զեկուցանել միայն իր արածի մասին և ոչ կառավարության: Մենք մինչև այժմ չենք խուսափել ձեր հարցերին պատասխանելուց, այսօր էլ նախ դուք պետք է լսեիք կառավարության բացատրությունները, ապա ձեր վերաբերմունքը ցույց տաիք»:

Պատգ. Ա. Մելիքյանը ընդունում է, որ անտեղի վիճաբանություններ տեղի ունեցան և ստացան սույն բնույթը: Այս դրությունից դուրս գալու համար առաջարկում է հետևյալ բանաձևը, որը և անցնում է՝ ստանալով 30 ձայն թեր և 1 դեմ. «Լսելով բժշկա-սանիտարական հանձնաժողովի զեկուցումը խոլերայի մասին և տեղի ունեցած վիճաբանությունները, խորհուրդը հրավիրում է կառավարության ներկայացուցչին՝ զեկուցել հետևյալ նիստում իր գործունեության մասին համաճարակի դեմ և կազմած օրենսգծի մասին խոլերայի դեմ պայքարելու հարցի վերաբերյալ»:

Ապա պարենավորման հարցի մասին զեկուցանում է պատգ. Մելիք Աղաջանյանը:

Պատգ. Դ. Ազատյանը տալիս է անձնական բացատրություն, որ մինիստրին ֆելդֆեբել ասելիս նրա գործունեության սխտեմն է ի նկատի ունեցել և ոչ անձնականը:

Պատգ. Դ. Սարգսյանը կարծում է, որ պալիատիվ միջոցներով երկիրը սովից փրկել չի կարելի, այլ պետք է աշխատել ճանապարհները բանալ և Ռուսաստանից ու դրսից հաց ներմուծել:

Պատգ. Դ. Ազատյան - Հացը գողացվում է գող չինովնիկության կողմից. մենք չունենք պատասխանատու կառավարություն, ե՞րբ պետք է վերջինիս գործն իր ձեռքն առնի: Ե՞րբ պետք է զորական նախարարը պատժի գող ինտենդանտներին և վերջ տա բաշխողությունը: Չեմ հավատում, թե կառավարությունը ամբարներում հաց ունենա:

Պատգ. Ս. Տեր-Մարտիրոսյանը հայտնում է, որ քաղաքը 2 ամսվա հաց ունի և մտադիր է մեծ քանակությամբ գետնախնձոր ձեռք բերել հացի հետ խառնելու: Եթե այդ հաջողվի, քաղաքն ինն ամսով կապահովվի: Հացի մեմավաճառը պետք է վերացնել և թույլ տալ ազատ առևտուր:

Խնդրի քննությունը հետաձգվում է առաջիկա նիստին, որ և նշանակվում է կիրակի օրը: Ապա ընտրվում են զորական հանձնաժողովի համար հետևյալ պատգամավորները ոչ ֆրակցիական, այլ անձնական կարգով.

1. Աբրահամ Մալխասյան
2. Ռուբեն Տեր-Մինասյան
3. Ս. Տիգրանյան
4. Դրո [Դրաստամատ Կանայան]
5. Գազա Տեր-Օհանյան
6. Գր. Տեր-Խաչատրյան, որից հետո նիստը փակվում է:

«Զանգ», 10 սեպտեմբերի 1918թ.:

13-ՐԴ ՆԻՍ

1 սեպտեմբերի 1918թ.

Վերջերս հասարակությունը մեծ հետաքրքրություն է ցույց տալիս դեպի խորհրդի նիստերը:

Թեև նիստի սկիզբը հայտարարված էր ժամը 7-ին, բայց 6½-ին հասարակությանը հատկացված տեղերը արդեն լիքն էին:

Նիստի բացման րոպեին դահլիճն ու պատշգամբը լիքն էին ծայրե ի ծայր: Երեկոյան ժամը 7-ից մի քանի րոպե անց նախագահը բացում է նիստը՝ հայտարարելով օրակարգը: Հերթի էին դրված հետևյալ հարցերը. 1) Պարենավորման խնդրի շարունակությունը, 2) Գաղթականական հարց և 3) Դպրոցական հարց:

Նախագահը հայտնում է, որ կառավարության ներկայացուցչի բացակայության պատճառով պարենավորման հարցը կհետաձգվի մինչև նրա գալը: Ժողովը անցնում է գաղթականական հարցին: Կոմիսիայի կողմից գեկուցում է պատգամավոր *Ռ. Տեր-Սինասյանը*: Նա հայտնում է, որ այս հարցում կոմիսիան ևս աշխատանքները դեռ չի վերջացրել: Նա առայժմ զբաղվել է միայն նրանց տեղավորման և աշխատանքի կազմակերպման հարցերով: Հայաստանի տերիտորիան բաղկացած է չորս գավառամասերից, որտեղ կան 522 գյուղ՝ 524 հազար բնակչությամբ: Այդ գյուղերի մի մասը՝ 182 հազար բնակչությամբ, գաղթել են նրանց գյուղերը մնացել են դատարկ: Սա մի երևույթ է, որը զգալի կերպով թեթևացնում է գաղթականների տեղավորման գործը: Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում գտնված գաղթականության թիվը 300 հազարից ավելի է: Սրանից հետո մնացել է ավելի քան 200 հազար. մնացածների մի մասը հեռացել է մեր երկրից, մյուս մասը՝ մեռել: Կոմիսիան գտնում է, որ հարկավոր է նախ մտածել այդ գաղթականների մասին, որոնք ընդմիջտ պետք է բնակություն հաստատեն Հայաստանի այժմյան սահմաններում, ապա՝ մյուսների, այսինքն՝ նրանց, որոնք գաղթեցին Բաթումի դաշնագրից հետո: Այն հարցին, թե Հայաստանի կառավարությունը պետք է զբաղվի ամբողջ հայ գաղթականության, թե՝ միայն Հայաստանի սահմաններում գտնված գաղթականների գործով, կոմիսիան վերջնականապես ոչինչ չի ասում. սակայն նա տալիս է այդ հարցի նկատմամբ ունեցած իր երկու՝ միմյանց հակասող կարծիքները: Պետական բյուջեն և Հայաստանի առանց այն էլ քայքայված տնտեսությունը թույլ չեն տալիս այդքան մեծ հիմունքների վրա դնել նպաստի գործը: Մյուս կարծիքն այն է, որ ինչ էլ որ լինի, միջոցների պետք է դիմել՝ ամբողջ գաղթականությանը շուտափույթ օգնություն հասցնելու համար: Երկրորդ՝ ոչ պակաս արժեք ունեցող հարցը, նպաստի բաժանման հարցն է: Նպաստի հին սիստեմի մասին այսօր խոսք չի կարող լինել, որովհետև գաղթականների թիվը և նրանց ստանալիք գումարները այնքան խոշոր են, որ կառավարության ուժերից վեր կլինի նրանց կանոնավոր նպաստ տալու գործը: Չպետք է խոսել այդ սիստեմի մասին նաև այն պատճառով, որ նպաստը անբարոյականացնում և ծրիակերության է սովորեցնում մարդկանց, հարկավոր է կազմակերպել աշխատանք և այդ սկզբունքով առաջնորդվել նպաստի բաշխման գործում: Աշխատունակության տեսակետից գաղթականներին կարելի է բաժանել 3 կատեգորիայի՝ որբեր, կանայք և տղամարդիկ: Որբերի թիվը հասնում է 7-8 հազարի. պետական միջոցներով պահել նրանց հնարավոր չէ: Պետք է որբերի կալոնիաներ ստեղծել: Եթե հնարավոր է՝ կառավարությունը պետք է որոշ հողամասեր հատկացնե որբերին՝ իրականացնելով այդպիսով կալոնիաների գեղեցիկ իդեան: Այն աշխատանքները, որոնք կկատարեն այնտեղ որբերը, զգալի չափով կթեթևացնի նրանց կերակրման գործը: Կանանց մասին կոմիսիան գտնում է, որ նրանց աշխատանքներն էլ կապված չեն դժվարությունների հետ: Հայաստանում իբրև հում նյութ կա մինչև 100 հազար փուխ բամբակ, որը կարելի է օգտագործել կանանց աշխատանք մատակարարելով և միևնույն ժամանակ՝ մանուֆակտուրայի գործը կազմակերպելով:

Տղամարդկանց աշխատանքը կապված է մեծ ծախքերի հետ, նրանց արհեստը, կարելի է ասել, որ միայն հողագործությունն է: Հարկավոր է այնպիսի աշխատանքներ ստեղծել, որոնցից պետությունն էլ կարողանա օգտվել: Այստեղ ի նկատի ունեն Սևանա լճի մակերևույթը 1 մետրով բարձրացնել, էջմիածնի առուն խորացնել և այլ նման հանրօգուտ աշխատանքներ: Բժշկա-սանիտարական գործի մասին կոմիսիան դեռ ոչինչ չի արել:

Զեկուցումից հետո նախագահը հայտարարում է ընդմիջում 15 րոպեով:

Ընդմիջումից հետո խոսք է վերցնում պատգամավոր *Ազատյանը*՝ ասելով, որ այս գեկուցման քննությունը միայն այն ժամանակ իմաստ կունենա, երբ կառավարության ներկայացուցիչները այստեղ լինեին, որպեսզի նրանք մեզ պարզեին, թե ի՞նչ է արված այդ խնդրի վերաբերմամբ մինչև հիմա: Այսպիսի հանգամանքներում, ասում է պատգ. *Ազատյանը*, անհնարին է խաղաղ գործունեությամբ

պարապել, քանի կառավարությունը վերևից է նայում այս խորհրդի վրա և չի հաճախում այն նիստերը, որոնք ունեն մեծ կարևորություն երկրի համար:

Պատգամավոր *Սարգսյանը*, փաստացի ուղղում է մտցնում՝ հայտնելով, որ կառավարության անդամները խալիլ փաշայի հետ կարևոր խորհրդակցություն ունեն, ուստի և զուրկ են հնարավորությունից՝ այս նիստին ներկա գտնվելու:

Պատգամավոր *Խաչատրյանը* բողոքում է Ազատյանի տոնի դեմ, գտնելով, որ այդ տոնով չէ, որ պետք է խոսվի պառլամենտական ամբիոնից. նա գտնում է, որ նման ճառերը էժանագին ծափահարություններ վաստակելու միտումով են արտասանում, մի բան, որ վայել չէ ժողովրդի ներկայացուցչին:

Պատգամավոր *Ազատյանը* նորից խոսք խնդրելով հայտնում է, որ իր տոնը հետևանք է կառավարության՝ դեպի խորհուրդը ունեցած վերաբերմունքի, որ ներքին գործերի նախարարը մինչև այժմ դեռ հաշիվ չէ ներկայացրել այն երեք միլիոնի մասին, որ ժողովրդական կասայից է տրված նրան (ծափահարություններ դառնում): Պատգամավոր *Խաչատրյանը* հիշեցնում է պ. Ազատյանին, որ նրա կուսակիցներին Սեյմում, առանց նախահաշիվ ներկայացնելու, ավանս բաց թողնվեց և այն էլ ոչ թե 3, այլ՝ 100 միլիոն: Ինչու՞ պ. Ազատյանը այդպիսի տոնով չէր բողոքում իր ընկերների դեմ: Մի՞թե այն 100 միլիոնը ժողովրդական դրամ չէր (ծափահարություններ):

Պատգամավոր *Մուշեղյանը* ետեմերի ֆրակցիայի կողմից անտակտ է անվանում այդպիսի հարձակումները իրար վրա: Նրա կարծիքով մեղավորը դաշնակցության ֆրակցիան է, որը ամեն քայլափոխում պաշտպանում է կառավարությանը. նա մեղադրում է Ազատյանին, որ նա իր խոսքի մեջ միշտ էլ կիրք է մտցնում: Նա հայտնում է, որ իրենց կուսակցությունը կանգնած է գործնական օպոզիցիայի հողի վրա և եկել է վերականգնելու հին Ռուսաստանը (ծափահարություններ):

Պատգամավոր *Մխիթարյանը* տեղից ետեմերին անվանում է դավաճաններ: Պատգ. *Մուշեղյանը* նույնը վերադարձնում է ժողովրդական կուսակցությանը՝ հայտնելով, որ իրենց ֆրակցիան դեմ է Հայաստանի անկախությանը:

Պատգ. *Ղազարյանը* բողոքում է Ազատյանի տոնի դեմ՝ դարձնելով նրա ուշադրությունը ներքին գործոց մինիստրի հայտարարության վրա, որ գաղթականական և պարենավորման գործերի վարիչներին՝ Մարգարյանին և Թամանջյանին, նա սպասում է Թիֆլիսից, որ նրա կարծիքով այդ մարդիկ միայն կարող են գործը կանոնավոր հիմունքների վրա դնել: Ապա նա գտնում է, որ Հայաստանի խորհրդի բոլոր ներկայացուցիչները պետք է ունենան միայն մեկ օրինետացիա. դա հայկական օրինետացիան է:

Վերադառնալով գաղթականական հարցին քվեարկության է դրվում սոցիալ-դեմոկրատների բանաձևը, որը անցնում է 31 ձայնով:

Բանաձևը առաջարկում է շուտափույթ օգնություն հասցնել որբերին և կազմակերպել աշխատանքի գործը:

Նախքան անցնելը օրակարգի հերթական հարցերին, պատգամավոր Ազատյանը խնդրում է լսել սոցիալ-դեմոկրատների հարցապնդումը և ընդունել նրա շտապողականությունը: Խորհուրդը ընդունում է առաջարկը:

Ավագ քարտուղար *Զաքարյանը* կարդում է հարցապնդումը և ապա պարզում մի քանի կետեր: Նա հայտնում է, որ Վաղարշապատի գավառում անարխիան գլուխ է բարձրացրել, որ գյուղացիների գույքը մատնված է ոչնչացման զինվորականների կողմից, որ գյուղերի զինվորական կոմիսարները ի չարն են գործ դնում իրենց իրավունքները և այդպիսով քայքայում նրանց տնտեսությունը: Հայտնի՞ է արդյոք կառավարությանը այդ անարխիայի մասին, հայտնի՞ է արդյոք և այն հանգամանքը, որ ինտենդանտսվոն ավելի հաց է ստանում, քան զորքի քանակն է, և ուր է գնում այդ ավելորդ հացը:

Պատգամավոր *Գ. Տեր-Հակոբյանը* հրավիրում է խորհրդի ուշադրությունը հարցի մեկ այլ կողմի վրա. նա միանում է սոցիալ-դեմոկրատների այդ հարցապնդմանը, գտնում է, որ փաստերը մեկը մյուսից պերճախոս են, բայց ու՞մ պետք է

մեղադրել, ասում է հռետորը, այս անարխիայի մեջ, զինվորների՞ն, թե՛ նրանց ղեկավարներին:

Ազատյանը տեղից. մենք զինվորներին չենք մեղադրում:

Պատգամավոր *Տիգրանյանը* այդ բացականչության առթիվ հարց է տալիս պատգ. Ազատյանին. զինվորներին՝ իրենց այդ արարքների համար, նա գտնու՞մ է հանցավոր, թե՞ ոչ:

Պատգ. *Ազատյանը* պնդում է, որ դաշնակցությունը իր այդ հարցով նրա ասածները ուզում է պրովոկացիայի նյութ դարձնել: Նա գիտե, որ այդ տգեղ երևույթը ունի իր պատճառները և որ հանցավորը ներկա դեպքում հրամանատարներն ու ինտենդանտությունն է: Այնուհանդերձ նա չի փորձում արդարացնել ոչ ոքի, ով էլ լինի նա:

Ապա խոսում են մի շարք պատգամավորներ, որոնցից *Սահակ Թորոսյանը* գտնում է, որ վայել չէ Հայաստանի խորհրդի անդամներին հայոց զորքի և նրա ղեկավարների մասին արտահայտվել այնպիսի տոնով, որ իբր նրանք ավազակներ և գողեր են, ինչպես այդ արեց պատգամավոր Ազատյանը:

Հայ զորքն ունի փառավոր էջեր իր պատմության մեջ. հենց ինքը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, արդյունք է մեր զորքերի հերոսության:

Պատգ. *Խաչատրյանը* խնդրում է արձանագրության մեջ մտցնել, որ սոցիալ-դեմոկրատների ֆրակցիան առաջինը եղավ, որ խորհրդում երեք անգամ ֆրակցիաներից մեկի հասցեին «պրովոկացիա» բառը գործադրեց:

Խոսք է խնդրում պատգ. *Արշ. Մելիքյանը* և հայտնում, որ նա հարմար առիթի էր սպասում ասելու այն ամենը, ինչ որ հիմա պետք է ասի: Նա գտնում է, որ դավաճանած կլիներ իր խղճի դեմ, եթե լռությամբ անցներ այն ամենի վրայից, ինչոր կատարում է խորհրդում իրենց ֆրակցիայի անդամ Ազատյանը. նա գտնում է, որ կեղտող երևույթը պետք է որակվի կեղտոտ անունով, այլ ոչ թե փիլիսոփայորեն արդարացվի. այսպիսի ձևով կարելի է ամեն ինչ արդարացնել: Եթե նա չի մեղադրում անարխիա առաջացնող զինվորությանը, ապա ինչու՞ նրա պես մտածող վրաց մենշևիկները զանազան ածականներով վարկաբեկում էին ռուս հեղափոխական բանակը: Պատգ. Ազատյանը քննադատում է ամեն ինչ Հայկական Հանրապետության մեջ: Նա քաջություն է համարում հարձակվել մի կառավարության վրա, որի ձեռքերը և ոտքերը կաշկանդված են. նա չի ուզում հասկանալ, որ իր պես մտածողներն էին, որ այս օրհասական դրության մեջ ձգեցին մեր Հայրենիքը: Ու՞ր էին այն ժամանակ Ազատյանները և ինչու չէին համարձակվում քննադատել մենշևիկների կառավարությանը: Գուցե նրանց բերանը փակում էր այն նպաստը, որ նոքա ստանում էին վրաց սոցիալ-դեմոկրատների՞ց (բուռն և երկարատև ծափահարություններ):

Հայ ժողովրդական կուսակցությունը միանում է հարցապնդմանը, որը և անցնում է 28 ձայնով:

Ցանկություն է հայտնվում, որ կառավարությունը տա իր պատասխանը երեքշաբթի օրվա նիստին:

Խորհուրդը անցնում է դպրոցական հարցին: Ձեկուցում է պատգ. *Տիգրանյանը*:

Հանձնաժողովի կողմից նա ներկայացնում է մի ընդհանուր բնույթ կրող օրինագիծ՝ մանրամասնությունները թողնելով այն գլխավոր կոմիտեին, որը կոմիսիայի կարծիքով պետք է ընտրվի խորհրդի անդամներից: Դա կլինի այն գերագույն մարմինը, որը ժամանակավորապես կվարի բոլոր դպրոցական գործերը: Կոմիսիայի կարծիքով պետք է խուսափել առայժմ դպրոցներում արմատական բեկում մտցնելուց: Բոլոր կարգի դպրոցներում պետք է այս տարի պարապմունքները սկսել և պետական նպաստ տալ այն դպրոցներին, որոնց տնտեսությունը քայքայված է, սակայն այդ հանգամանքը չպետք է հիմք ծառայե դպրոցների պետականացման, դպրոցը պետք է լինի համայնական, և ամեն ոք հանրապետության մեջ իրավունք պետք է ունենա դպրոց բանալու և պահելու իր սեփական ծախքերով: Դպրոցական վարչությունը պետք է կազմակերպվի կու-

սակցությունից դուրս: Քաղաքական կյանքը չպետք է անդրադառնա դպրոցական կյանքի վրա:

Ժամանակի ուշ լինելու պատճառով ընդունվում է հարցի շտապողականությունը և քննությունը հետաձգվում է մյուս նիստին:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 11 անց 40 րոպեին:

Հետևյալ նիստը նշանակվում է երեքշաբթի, սեպտեմբերի 3-ին:

«Կառավարության լրաբեր», 6 սեպտեմբերի 1918թ.

14-ՐԴ ՆԻՍՏ

3 սեպտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկ[ոյան] ժամը 8-ից մի քանի րոպե պակաս:

Օրակարգի խնդիրներն էին.

1. Դպրոցական խնդիր.

2. Պատգամավորական օրապահիկի խնդիր.

3. Պարենավորման խնդիր.

4. Կառավարության պատասխանը Ա.-Դ. հարցապնդմանը:

Դպրոցական խնդրի վերաբերմամբ խոսք է խնդրում *պատգամավոր Ջուրյանը*, հայտնելով, որ իր ֆրակցիան համաձայն է կոմիսիայի հետ, որ դպրոցում այժմ արմատական փոփոխություն չի կարելի մտցնել: Սակայն նա կանգ է առնում մի այլ հարցի վրա. դա վարչության կազմակերպման հարցն է, այն հիմունքը, որով դպրոցը հանվում է կառավարության իրավասության սահմաններից՝ նրան քաղաքականությունից հեռու պահելու համար, սխալ է, որովհետև այն երկրում, որտեղ կա դասակարգային պայքար, որտեղ վարչությունը կազմված պետք է լինի քաղաքական որոշ ուղղություն ունեցող մարդկանցից, այդ դպրոցը անհրաժեշտորեն կտանի քաղաքական կյանքի ժխտի մեջ: Նա առաջարկում է դպրոցը չհանել կառավարության կոմպետենցիայից, որովհետև այդ դեպքում հարցը կապված կլինի մի շարք անհարմարությունների հետ ֆինանսական տեսակետից: Խորհուրդը պնդում է, որ այն դպրոցները, որոնք կիրառվեն նպաստ ստանալ կառավարությունից, կառավարությունը պետք է իր ձեռքն առնի, որովհետև այդ դպրոցների մեծ մասը հակառակ պարագայում դատապարտված կլինի փակման: Դպրոցը պետք է մոտ կանգնած լինի հասարակության և այս պատճառով հոգաբարձությանը հրահանգներ պետք է տրվեն պառլամենտից:

Հ[այ] Ժ[ողովրդական] կ[ուսակցության] ֆրակցիայի կողմից *պատգամավոր Մխիթարյանը* անում է հետևյալ դիտողությունները, որ դպրոցը կառավարության կոմպետենցիայից հանելով, մենք խառնում ենք պառլամենտի և կառավարության ֆունկցիաները: Դպրոցական վարչությունը պետք է լինի գործադիր մարմին, իսկ պառլամենտը չպետք է ունենա գործադիր ֆունկցիաներ: Նա դեմ է համայնական դպրոցների կազմակերպման, գտնելով, որ այդ տեսակի դպրոցները հեռավոր ապագայի խնդիր են, իսկ այժմ բոլոր պատասխանատվությունը իր վրա պետք է վերցնի կառավարությունը:

Պատգամավոր Ազատյանը նույնպես գտնում է, որ դպրոցը չպետք է հանել կառավարության իրավասության շրջանակներից: Նա քաղաքականությունից հեռու լինել չի կարող, որովհետև պառլամենտն է բնորոշում կառավարության քաղաքականությունը: Նա առաջարկում է դպրոցական հարցը մտցնել արդարադատության մինիստրի ֆունկցիաների մեջ: Դպրոցը պետք է պատկանի տեղական ինքնավարություններին, հենց որ երկրում լայն հիմունքների վրա մտցվի զեմստվո, դպրոցները պետք է անցնեն զեմստվոյին: Կրոնը դպրոցներում չպետք է դասավանդվի. դա անհատի խղճի գործը պետք է լինի, բոլոր առարկաների դասավանդությունը պետք է լինի մայրենի լեզվով, որպեսզի երեխաների ուղեղը չծանրաբեռնվի անհասկանալի բառերով և թվերով:

Պատգ. Չորիները գտնում է, որ վարչության կազմակերպման հարցում կո-
լեգիալ սկզբունքը միայն կարող է բավարարեցնել Հայաստանում բնակվող բոլոր
ժողովուրդներին:

Պատգ. Տիգրանյանը պաշտպանում է կոմիսիայի առաջադրած սկզբունքը,
գտնելով, որ որքան հնարավոր է պետք է դպրոցը հեռու պահել քաղաքակա-
նությունից: Պետք է հիմնել մի մարմին, որը պետք է զբաղվի զուտ դպրոցական
գործերով: Նախքան անցնելը խնդրի հողված առ հողված քննության, **պատգ.
Ազատյանը** անում է արտակարգ հայտարարություն, որ խորհրդի անցյալ նիստում
նա չի մեղադրել ամբողջ հայ զորքը և սպայությունը, այլ խոսել է միայն այն
ավազակների մասին, որոնք ավելի հաց են ստանում, քան հարկավոր է և ավելի
քիչ տալիս զորքին և դրանով անարխիա մտցնում զորքի մեջ:

Նախագահ Սահակյանը իր կողմից հաստատում է, որ պ. Ազատյանի խոսքերը
վերաբերում էին անհատներին և ոչ ամբողջ զորքին:

Առաջարկվում է դպրոցական օրենսգրքի երկրորդ և երրորդ ընթերցումը հե-
տաձգել մյուս նիստին. 28 ձայնով առաջարկն ընդունվում է:

Խորհուրդն անցնում է պարենավորման հարցին:

Պատգամավոր Մելիքյանը գտնում է, որ պարենավորման կոմիսիայի զեկուց-
ման մեջ [բացակայում են] թվական տեղեկություններ այն մասին, թե մեզ, ար-
դյոք, մոտ ապագայում ի՞նչ է սպասվում՝ սո՞վ, թե՞ մի այլ բան: Պատգամավորը
կանգ է առնում էական նշանակություն ունեցող մի հարցի վրա: Դա հացա-
հատիկների պետականացումն է: Պարենի հարցին կարելի է տալ երեք լուծում. 1.
թույլ տալ ազատ առևտուր, 2. հացահատիկները պետականացնել, 3. ընտրել
միջին ճանապարհը, այսինքն՝ թույլ տալ և՛ մեկը, և՛ մյուսը: Ռուսաստանի փորձը
ցույց տվեց, որ օրհասական օրերին կառավարությունը պետք է իր ձեռքի տակ
առնի պետության մեջ եղած բոլոր մթերքները՝ հավասար և նպատակահարմար
ձևով բոլորին բաշխելու համար: Նա գտնում է, որ կառավարությունը իր մենա-
շնորհի օրինագծով բարձր է այն բոլոր քննադատություններից, որոնք լսվեցին
այստեղ աջից և ձախից: Միակ միջոցը՝ գեթ աննշան չափերով թեթևացնելու արդի
պարենավորման ճգնաժամը՝ է՝ մենաշնորհը, և ոչ թե ազատ առևտուրը. ազատ
առևտուրը մենաշնորհ է միայն մի խումբ սպեկուլյանտների համար:

Պատգ. Մալխասյանը գտնում է, որ որովհետև սննդանյութի միայն 1/3 մասն է
պակսել մեր երկրում, ուստի և պնդել, որ բացարձակ սով է լինելու մեզ մոտ՝
թեթևամտություն է: Սով բառը, ասում է նա, մենք ենք համել ասպարեզ և այսպի-
սով, պանիկա ստեղծել ժողովրդի մեջ:

(Չախից մի ձայն. «հոգեբանական սով»): Հասարակությունը չի հավատում իր
օրգաններին, իսկ ժողովուրդը՝ իր կառավարությանը, ապա ի՞նչ պետք է անել,
հարցնում է պատգամավորը:

(Չախից մի ձայն. «ազատ առևտուր մտցնել»): Նա առաջարկում է ընտրել
միջին ճանապարհը, այն է՝ թույլ տալ ազատ առևտուր, բայց ղեկավարել այդ
առևտուրը իր գործոն մասնակցությամբ նրա մեջ:

Ներքին գործոց պ. մինիստրը պաշտպանում է մենաշնորհի սկզբունքը և
տալիս է հետևյալ թվական տեղեկությունները.

Մինչև այժմ պետական պահեստը մտել է.

ցորեն	9.223 փութ*
գարի	6.885 փ.
դարման	150.000 փ.
խոտ	152.900 փ.

Մինչև հիմա տրված է զորքին.

ցորեն	15.745 փ.
-------	-----------

* Մեկ փութը հավասար է 16,3 կգ:-Ծանոթ. կազմ.:

	գարի	6.885 փ.
	դարման	90.000 փ.
	խոտ	102.000 փ.
Գաղթականներին՝	ցորեն	30.350 փ.
	գարի	310 փ.
Ժողովրդին՝	ցորեն	35.042 փ.
	գարի	13 փ.
Մնում է՝	ցորեն	35.042 փ.
	գարի	52.218 փ.
	դարման	60.000 փ.
	խոտ	80.200 փ.

Մինիստրի կարծիքով պետական պահեստը դեռ կմտնի 200.000 փ. ցորեն, բացի դրանից միջոցներ են ձեռք առնված՝ արտասահմանից հաց ներմուծելու մեզ մոտ: Ազատ առևտուրը աննպատակահարմար է այն գլխավոր պատճառով, որ պետությունը խալվարը՝ մի քանի հազար ռուբլով հաց չի կարող գնել և զորքին ու գաղթականությանը կերակրել: Ազատ առևտրի դեպքում մոտիկ ապագայում մեզ սնանկացում է սպասվում:

Պատգամավոր Մելիք-Աղաջանյանը պնդում է, որ պարենավորման կոմիտեն կողմնակից է մոնոպոլիայի, բայց այդ մոնոպոլիան պետք է լավ հիմունքների վրա դրված լինի և կիրառվի որոշ առարկաների նկատմամբ: Օրինակ՝ խաղողը նրա կարծիքով չի կարելի մոնոպոլիայի առարկա դարձնել, որովհետև մենք չունենք միջոցներ՝ հավաքած խաղողը նպատակահարմար ձևով օգտագործելու: Նա հարց է տալիս մինիստրին. ի՞նչ է արված, արդյոք, աղի և կարտոֆիլի վերաբերմամբ:

Ներքին գործոց մինիստրը հայտնում է, որ աղի վերաբերյալ բանակցության մեջ է մտել թուրքերի հետ և հավանական է, որ մոտ ապագայում հնարավոր լինի Արաքս կայարանից մի քանի վագոն աղ ստանալու, իսկ կարտոֆիլի մոնոպոլիայի օրինագիծը մոտ ապագայում կներկայացնեն խորհրդին: Դրվում է քվեարկության և անցնում է հետևյալ բանաձևը. ի նկատի ունենալով կարտոֆիլի սեզոնի մոտենալը, կոմիսիան առաջարկում է կառավարությանը՝ մշակել մի օրենսգիծ կարտոֆիլի պետականացման մասին: Առաջարկն անցնում է 25 ձայնով:

Պատգ. Տեր-Չակոբյանը և Ավդալբեկյանը Ն[երքին] գ[ործոց] նախարարին տալիս են հարցեր, թե հայտնի՞ է նրան, որ Աթաբեկյանի կալվածներից Տիգրան Մատթեոսյանը ստացել է 200 փութ ցորեն. ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնված դրա դեմ, և որտեղի՞ց պետք է գաղթականները իրենց հասանելիք ցորենը ստանան՝ քաղ[աքային] պարեն[ավորման] բաժանմունքի՞ց, թե ներք. գործ. մինիստրության կից գործող բաժնից:

Ներք. գործ. մինիստրի բացատրություններից հետո խորհուրդն անցնում է սոց.-դեմ[ոկրատների] սեպտեմբերի 1-ի նիստին արած հարցապնդման քննության: *Զինվորական մինիստրը** հայտնում է, որ անարխիայի առաջն առնելու համար նրա կողմից կիրառված են զանազան միջոցներ, որ Վաղարշապատ են ուղարկված երկու սպաներ կոնտրոլի գործը կազմակերպելու համար, իսկ ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ինտենդանստվոն ավելի հաց է ստանում, քան պետք է զինվորներին, իր կողմից արված են կարգադրություններ՝ քննություն կատարելու զանազան զորամասերում, որից հետո մեղավորները կենթարկվեն պատասխանատվության: Սոց.-հեղափոխականների կողմից պատգ. *Տեր-Չակոբյանը* մինիստրի ուշադրությունը դարձնում է Դիլիջանի շրջանի վրա, որտեղ

* Մեկ խալվարը հավասար է 490 կգ.-Ծանոթ. կազմ.:

** Խոսքը Դովհ. Չախվերդյանի մասին է:-Ծանոթ. կազմ.:

դարձյալ տիրում են անկարգություններ և որի մեղավորը պոլկովնիկ Բաղդասարյանն է, որ ամբողջ շրջանի իշխանությունը իր ձեռքն է առել:

Պատգամավոր Սարգսյանը գտնում է, որ Դիլիջանի գեմատվոյի բողոքը պոլկովնիկ Բաղդասարյանի դեմ չի համապատասխանում իրականության, բոլոր մեղավորները անհատական աստառ ունեն:

Երկար վիճաբանությունից հետո ընդունվում է 14 ծայնով ընդդեմ 9-ի հետևյալ բանաձևը. «Առաջարկել կառավարությանը կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել անարխիայի դեմ կռվելու»:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 2-ին:

«Կառավարության լրաբեր», 10 սեպտեմբերի 1918թ.

15-ՐԴ ՆԻՍ

6 սեպտեմբերի 1918թ.

Նիստը բանալով՝ պ. Նախագահը հայտարարում է հետևյալ օրակարգը.

1. Պատգամավորական օրապահիկի օրինագծի երրորդ ընթերցումը.

2. Դպրոցական օրինագծի Բ և Գ ընթերցումը.

3. Օրենսդրական հանձնաժողովի զեկուցումը քրեական դատավարության մի քանի կետերի մասին.

4. Օրենսդրական հանձնաժողովի կազմած օրինագիծը օրենքներ հրատարակելու մասին.

5. Հանձնաժողովների զեկուցումները.

6. Ընթացիկ գործեր, խմբագրական հանձնաժողովի ընտրությունը:

Պ. Նախագահը հայտնում է, որ կառավարությունից ստացվել է բանբակի պետականացման օրինագիծ, որը և նակագի համաձայն հանձնվում է պարենավորման հանձնաժողովին:

Ապա կարդացվում է նախագահության ստացած մի քանի ընթացիկ թղթեր:

Ա. Ջառ գյուղի բնակիչները բողոքում են, որ իրենց ցանքսերը զինվորների կողմից թալանի են մատնվում:

Բ. Մուսուլման պատգամավորները նույնպես բողոքում են, որ Երևանի միլիցիայի պետը թալանված պատգամավորի իրավունքը չի պաշտպանել:

Երկու բողոքն էլ ուղղված է համապատասխան մինիստրներին:

Գ. Բաշգյառնի գյուղը բողոքում է, որ պարենավորման մարմինը չափից ավելի ցորեն է պահանջում: Այդ գրությունը ուղարկված է պարենավորման վարչությանը:

Սոց. դեմոկրատական, սոց. հեղափոխական և Հ[այ] ժող. կուսակցության ֆրակցիաների կողմից առաջարկվում է պատգամավորական օրապահիկի օրինագծի Գ ընթերցումը հետաձգել, որովհետև իրենք պետք է խորհրդակցեն այդ նյութի մասին:

Առաջարկությունն ընդունվում է: Խորհրդարանն անցնում է օրակարգի Բ կետին:

Զեկուցանող պատգ. Տիգրանյանը առաջարկում է առաջնորդող սկզբունքների մեջ օրենքի բնույթ կրող հոդվածները քվեարկության դնել:

Այդ հոդվածներից մեկն է է. կետը:

Ա. Խոնդկարյան - Առաջարկում է սկզբից կարդալ հոդված առ հոդված և ապա որոշել, թե ո՞ր հոդվածներն օրենքի բնույթ են կրում և որոնք առաջնորդող սկզբունք են:

Առաջարկությունն ընդունվում է:

Ա. հոդվածը խորհրդարանը միաձայն ընդունում է որպես առաջնորդող սկզբունք:

Բ. հոդվածը դուրս է հանվում՝ որպես դպրոցական ապագա բարեփոխությունները կաշկանդող կետ:

Խոնդկարյանը և Ա. Մխիթարյանը առաջարկում են Գ կետը հանել. *Տիգրանյանը և Ռաշմաճյանը* պնդում են, որ այդ կետը պետք է մնա, իսկ վերջինս ավելացնում է նաև, որ բացվելիք դպրոցների շարքում պետք է հաշվել նաև արևմտահայ դպրոցները:

Գ. կետը պատգ. *Խոնդկարյանի* առաջարկությամբ ընդունվում է որպես առաջնորդող սկզբունք, հետևյալ փոփոխություններով. «պահել եղած դպրոցները և բանալ նորերը»:

Դ. և Ե. կետերը, որպես առաջնորդող սկզբունքներ, միաձայն ընդունվում են խորհրդարանի կողմից: Զ, է և Ը կետերը անցնում են որպես առաջնորդող սկզբունքներ, հետևյալ ուղղումներով. Զ կետի վերաբերյալ՝ պետությունից նպաստ ստանալը չի ծառայում որպես նշան և ապացույց, որ դպրոցը դառնում է պետական կառավարչական, որովհետև հայտնի չէ, թե ապագայում դպրոցը ու՞մ ձեռքը կանցնի: Է կետի վերաբերյալ՝ դպրոցի պետականացման կարգը մերժվում է և գերադասելի է դառնում ազատ և հասարակական դպրոցի սկզբունքը: Ը կետը ընդունվում է հետևյալ հավելումով. նորմալ պայմաններում դպրոցի տնտեսական մասը հոգացվում է տեղական միջոցներով և համայնական հարկատվության ծևով:

Պատգ. *Զուրյանի* առաջարկությամբ Ժ կետը առաջնորդող սկզբունքներից հանվում է և որոշվում է քննության ենթարկել դպրոցական օրինագիծը քննելիս:

ԺԱ. կետը ևս համարվում է օրենսդրական բնույթ ունեցող և հետաձգվում է:

Այնուհետև խորհրդարանն անցնում է ժամանակավոր օրինագծի քննությանը:

Ա. հոդվածի մասին լինում են կարծիքների փոխանակություններ, որից հետո ընդունվում է, որ այդ կետը պետք է մաս-մաս քվեարկել:

ա) Դպրոցական մարմինը մտնում է կառավարության կազմի մեջ: Անցնում է 21 ձայնով:

բ) Ինչպե՞ս է կազմակերպվում դպրոցավար մարմինը. կոլեգիա՞, թե՞ միանձնյա:

Դպրոցական վարչության կոլեգիալ կազմի դեմ արտահայտվում է *Դ. Զուրյանը* և առաջարկում է ուղղակի քվեարկել, թե ո՞ր միևնույնությանը կցել:

Թ. Ավդալբեկյան - Առաջարկում է այդ հարցը թողնել միևնույնության շտատներ մշակող հանձնաժողովին և քննել այդ հարցը, երբ այդ օրինագիծը կքննվի:

Ս. Տիգրանյան - Երբ դպրոցական հանձնաժողովը բերում է որոշ օրենք, և խորհրդարանն ընդունում է, դա կլինի շտատների հանձնաժողովի համար մի դիրեկտիվ: Մյուս կողմից, շտապողական է մարմնի ձևի որոշումը, որից կախված է դպրոցների վերաբացումը:

Քվեարկության է դրվում «Դպրոցական գործը հանձնել առանձին միևնույնության» առաջարկը, որը և անցնում է 18 ձայնով, հակառակ 14-ի:

Բ կետը *Դ. Ազատյանը* առաջարկում է փոխել հետևյալ մտքով. քաղաքներում և գյուղերում դպրոցները ենթարկվում են տեղական ինքնավարություններին:

Ս. Տիգրանյան - Այդ կետը ընդունվում է ոչ թե այստեղ, այլ ուրիշ հոդվածում:

Դ. Ազատյան - Պնդում է իր ասածի վրա, պատճառաբանելով, որ եթե դա չլինի, քաղաքներում շատ դպրոցներ չեն բացվի:

Թ. Ավդալբեկյան - Առաջարկում է լուսավորության միևնույնության կից ունենալ դպրոցական գլխավոր կոմիտե, որի կազմի մեջ կլինեն փոքր ազգերի ներկայացուցիչները:

Ա. Խոնդկարյան - Նկատում է, որ իշխանությունը պետք է մասնավորել միևնույնության, նրա դեպարտամենտի և ապա տեղական ինքնավարությունների մեջ:

Դ. Զուրյան - Փոքրամասնության իրավունքը պաշտպանող օրենքներ կան օրինագծի մեջ, կարիք չկա նոր մարմիններ ստեղծելու և ավելորդ ծախքեր անելու: Այս միտքը պարզելու համար բերում է օրինագծի մի քանի հոդվածները:

Ս. Մալխասյան - Դ. ժողով. կուսակցության ֆրակցիան անհրաժեշտ է համարում, որ լուսավորության միևնույնության կից լինի ուսումնական խորհուրդ՝ առանց

ծախքերին ուշադրություն դարձնելու: Ղա կարևոր է նաև փոքրամասնություն կազմող ազգերի իրավունքը պաշտպանելու համար:

Ի. Ձորին - Բացատրում է, որ օրինագծի մեջ չի ապահովված փոքրամասնության իրավունքը, հետևապես, լուսավորության մինիստրին կից գլխավոր ուսումնական խորհրդի գոյությունն անհրաժեշտ է:

Յ. Ազատյան - Յուրաքանչյուր մինիստր կարող է խորհուրդ ունենալ իրեն կից, որի մեջ կարող են մասնակցել փոքրամասնության ներկայացուցիչները. բոլորովին իզուր է այն մտավախությունը, թե դեմոկրատիկ հանրապետության մեջ փոքրամասնությունը կճնշվի:

Դ. Ձուրաբյան - Բացատրում է, որ եթե մեր քաղաքականությունը ազատ և անկեղծ լինի փոքր ազգերի վերաբերմամբ, բոլորովին ավելորդ են այդպիսի մարմինները: Ազգային հիմունքներով կազմված այդպիսի մարմինները ավելի ևս վատթարացնում են ազգերի հարաբերությունները:

Թ. Ավդալբեկյան - Պաշտպանում է իր առաջարկը, որ լուսավորության մինիստրին կից պետք է լինի խորհուրդ, որի մեջ պետք է փոքրամասնության ներկայացուցիչներ լինեն ոչ թե նրա համար, որ ծայն տան, այլ գերազանցապես իրենց ազգի կարիքների հետ ծանոթացնելու համար:

Տ. Ռաշմաճյան - Լուսավորության մինիստրության կից մշտական խորհուրդ ստեղծելու կարիք չենք զգում, սակայն ինքը՝ լուսավորության մինիստրը, պահանջել հարկին՝ կունենա ժամանակավոր մի քանի խորհրդակցական մարմիններ զանազան շրջաններից, որտեղ կմտնեն նաև փոքրամասնության ներկայացուցիչները:

Ս. Տիգրանյան - Բացատրություններ է տալիս, որ Անդրկովկասյան իշխանության կողմից արդեն ընդունվել և տնօրինվել էր ազգային կուլտուրական ինքնօրինության մասին [դրույթը]: Սակայն, որովհետև այս կետը բոլորովին նոր ձևակերպություն է ստանում, գուցե կարելի կլինի այս հոդվածը հանձնել դպրոցական հանձնաժողովին՝ վերամշակելու, կամ կազմել խորհրդակցական ծայնով կրթական մինիստրության կից զանազան ազգերի ներկայացուցիչներից բաղկացած մի մարմին:

Ս. Խաչատրյան - Առաջարկում է այդ խնդրի լուծումը հանձնել նոր ընտրվելիք լուսավորության մինիստրին:

Դ. Ձուրյան - Առաջարկում է ամբողջ օրինագիծը հանձնել դպրոցական հանձնաժողովին, նորից մշակելու համար:

Ս. Տիգրանյան - Առաջարկում է դպրոցական հանձնաժողովին տալ միայն հատուկ վերամշակման ենթակա խնդիրները և ոչ ամբողջ օրինագիծը:

Քվեարկվում է Տիգրանյանի առաջարկը, որը և անցնում է 30 ծայնով:

Խորհրդարանը շարունակում է Ա հոդվածի ա) մասի քննությունը: Սոց. դեմոկրատական ֆրակցիան առաջարկում է Ա հոդվածի ա) մասը փոխել հետևյալ ձևով. «Քաղաքներում և գյուղերում դպրոցները հանձնվում են տեղական ինքնավարություններին, իսկ այնտեղ, որտեղ նման հիմնարկություններ չկան, դպրոցները կհանձնվեն նրանց ստեղծվելու օրից»:

Առաջարկությունն անցնում է 18 ծայնով, հակառակ 11-ի:

Օրինագծի նախկին Բ և Գ հոդվածները հանվում են:

Օրինագծի Դ հոդվածը դառնում է Բ, ըստ որի գլխավոր կոմիտեի փոխարեն պետք է լինի կրթության մինիստր:

Յ. Ազատյան - Առանձին մինիստրության սկզբունքն ընդունելով, օրինագծի հիմնական հոդվածները փոփոխության են ենթարկվում. ուստի առաջարկում է օրինագիծը վերադարձնել հանձնաժողովին՝ վերամշակելու, համաձայն խորհրդարանի ընդունած սկզբունքների: Առաջարկությունն ընդունվում է 24 ծայնով:

Օրակարգի Դ խնդրի քննությունը հետաձգվում է, որովհետև օրենսդրական հանձնաժողովը օրենքները քննելիս հնարավորություն չի ունեցել հրավիրելու արդարադատության մինիստրին:

Այնուհետև **Ս. Տեր-Մարտիրոսյանը** մանդատային հանձնաժողովի կողմից զեկուցանում է, որ սոց. հեղ. ֆրակցիայից հեռանում են պատգամավորներ Գրի-

գոր Տեր-Օհանյանը և Արմենակ Ավետիքյանը, որոնց փոխարեն համապատասխան մանդատներով ընդունվում են Գուրգեն Խարմանդարյանը և Տ. Մուշեղյանը:

Նույն կարգով սոց. դեմ. ֆրակցիայից հեռանում է Մ. Ղարաբեգյանը և ընդունվում է Աբրահամ Մալխասյանը:

Վերջում խորհրդարանն անցնում է ներքին գործերի մինիստրի՝ խորհրդարանին ներկայացրած՝ խոլերայի ժամանակ ծառայության մեջ մահացող բժշկական պերսոնալի [անվտանգության] ապահովության հարցի քննությանը:

«Զանգ», 17 սեպտեմբերի 1918թ.

16-ՐԴ ՆԻՍ

10 սեպտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժամը 8-ին: Նախագահում է *Ավ. Սահակյանը*: Օրակարգի հարցերն են.

1. Պատգամավորական օրապահիկի օրենսգծի 3-րդ ընթերցումը.
2. Դպրոցական հանձնաժողովի օրենսգծի 2-րդ և 3-րդ ընթերցումը.
3. Բամբակի մոնոպոլիայի օրենսգծի քննությունը:

Պատգ. Ս. Տեր-Մարտիրոսյանը, նախքան օրենսգծի 3-րդ ընթերցման անցնելը, անում է մի քանի առարկություններ ֆրակցիաների կողմից եղած ուղղումներին: Նա հայտնում է, որ կոմիսիան օրապահիկի տեսակետի վրա է կանգնած. նա ընդունում է նաև այն տեսակետը, որ պետական պաշտոնյաները պառլամենտի անդամ լինել չեն կարող, բայց կոմիսիան գտնում է, որ կան այնպիսի հասարակական պաշտոններ, որոնք մույնպես պետք է խոչընդոտ լինեն պառլամենտի անդամ լինելու գործում. այդ պաշտոնների տեսակն ու քանակը որոշելը թողնված է իրեն՝ խորհրդին: Վիճաբանություններից հետո օրենսգիծը որոշ փոփոխություններով ընդունվում է:

Պատգ. Մուշեղյանը ըստ կարգի խոսք է խնդրում, բայց նախագահը մերժում է, պատգամավորը բողոքում է այդ երևույթի դեմ:

Հերթի է դրվում դպրոցական խնդիրը: *Պատգամավոր Տիգրանյանն* անցնում է օրենսգծի երկրորդ մասի 2-րդ ընթերցմանը: Նա հայտնում է, որ կոմիսիան մինիստրին կից եղած խորհրդի կազմի մասին չի կարողացել համաձայնության գալ. այդ առթիվ երկու կարծիք գոյություն ունի. առաջինը գտնում է, որ կոմիսիան պետք է կազմված լինի հետևյալ ձևով՝ մեկական ներկայացուցիչ ռուս և թուրք ազգ[ային] խորհուրդներից և հայկական չորս կուսակցություններից. մյուսը՝ մեկ ներկայացուցիչ սոց[իալիստ]-հեղ[ափոխական], սոց[իալ]-դեմ[ոկրատիական], Հ[այ] ժող[ովրդական] կուսակցություն[ներից] և 3 ներկայացուցիչ Հ. Հ. Դաշնակցությունից:

Հ. Ժ. Կ. և դաշնակցական ֆրակցիաները գտնում են, որ խորհրդի կոմստրուկցիան պետք է թողնել իրեն՝ մինիստրին:

Ֆինանսների մինիստրը գտնում է, որ այդ հարցը վերաբերում է կառավարության շտատներին: Կառավարությունը մոտերս մի օրենսգիծ է մտցնելու խորհուրդ շտատների մասին, որտեղ և կորոշվի նաև այդ խորհրդի հարցը: Նախ, որոշել որևէ մինիստրության կազմը՝ պ. Կարճիկյանը անհրաժեշտ չի գտնում:

19 ձայնով ընդդեմ 1-ի անցնում է այն առաջարկը, որով խորհրդի կոմստրուկցիան թողնվում է իրեն՝ մինիստրին:

Մյուս հոդվածները անցնում են աննշան փոփոխություններով, բացի մի հոդվածից, որը վերաբերում է խորհրդի անդամների ստանալիք ռոճիկին: Ս[ոցիալիստ]-հ[եղափոխական]ների կողմից *պատգ. Խոնդկարյանը* պնդում է, որ այդ հարցը պետք է վճռվի հիմա և այն իմաստով, որ այդ մարմնի անդամները ոչինչ չեն ստանալու:

Պատգ. *Ազատյանը* գտնում է, որ այդ կետը այժմ քննության չպետք է առնվի, քանի դեռ մենք չգիտենք քանի անդամ է ունենալու, ումից է բաղկացած լինելու այդ մարմինը, և քանի անգամ շաբաթը պետք է նիստեր ունենան նրանք: Նա կարծում է, որ այդ խորհրդի անդամները պետք է վարձատրվեն. միայն այդ դեպքում նրանց աշխատանքը արդյունավետ կլինի:

Դրվում է քվեարկության և 19 ծայնով ընդդեմ 8-ի անցնում է այն առաջարկը, որ վարձատրության խնդիրը պետք է դուրս ձգվի:

Հերթի է դրվում բամբակի պետականացման խնդիրը: Ձեկուցում է **պատգ. Տիգրանյանը**. Մեր երկրի հում նյութերի արտահանման պատճառով մեր առանց այն էլ խիստ աննախանձելի դրությունը կրիտիկական է դառնում: Բամբակը այդ տեսակի նյութերի մեջ կարևորներից է և պետք է միջոցներ ձեռք առնել, որ նա մնա մեր երկրում: Դրա համար անհրաժեշտ է բամբակի առևտուրը պետության մենաշնորհի հայտարարել և թույլ չտալ մասնավոր առևտրականներին՝ այդ թանկարժեք նյութը հանել մեր սահմաններից:

Պատգ. Մուշեղյանը գտնում է, որ օրենսգիծն ունի մեծ նշանակություն: Նա դառնում է դեպի այդ նստածները և ասում, որ երբ ինքը ռուսական օրինետացիայի մասին էր խոսում, իրեն դավաճան անվանեցին, իսկ այժմ, երբ մի քանի պարոններ բամբակը ուզում են արտահանել՝ գերադասելով իրենց սեփական շահը ընդհանուրի շահից, ո՞վ է դավաճանը: Նա Ս[ոցիալիստ]-հ[եղափոխական]ների ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է օրենքին տալ հետադարձ ուժ և զորեղացնել պատիժը:

Ֆինանսների մինիստրն ասում է, որ ինքը հնարավորություն չունեցավ այս հարցը կապել պետական ֆինանսների դրության հետ: Կառավարությունը իր տնտեսությունը կապում է մի քանի հում նյութերի մոնոպոլիայի հետ, որ այդպիսով թե՛ ներքին շուկա ստեղծի և թե՛ փոխանակության միջոցով անհրաժեշտ մթերքներ ներմուծի մեր երկիրը:

Վիճաբանությունները փակվում են և խորհուրդը անցնում է օրինագծի հոդված առ հոդված ընթերցման:

«Կառավարության լրաբեր», 13 սեպտեմբերի 1918թ.

17-ՐԴ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ՆԻՍ

11 սեպտեմբերի, երեկոյան ժամը 7, 1918թ.

Օրակարգի հարցերն են.

1. Խմբագրական հանձնաժողովից ներկայացվող օրինագծերը.
2. Ժողովրդական դպրոցների դիրեկցիան վերացնելու օրինագիծը.
3. Միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին զինվորական ծառայությունից ազատելու օրինագիծը.
4. Օրենքների հրատարակման օրինագիծը:

Պատգ. Մալխասյանը զեկուցում է, որ խմբագրական հանձնաժողովը կարողացել է խմբագրել միայն 2 օրինագիծ՝ բամբակի մոնոպոլիայի և դպրոցական օրինագծերը:

Ձեկուցողը իր կողմից ավելացնում է, որ բամբակի օրինագծի վերջին կետը, որը վերաբերում է այն բանին, որ օրենքը ուժի մեջ է մտնում հունիսի 20-ից, հակասում է օրենքի մյուս կետին:

Պատգ. Ջաքարյանը հիշեցնում է, որ խորհուրդը ընդունել է հանցավորներին դատական կարգով պատժի ենթարկել, մինչդեռ օրինագծի մեջ դրա մասին ոչինչ չէ ասված. զեկուցողը կարդում է օրենքի այն հոդվածը, որտեղ ասված է թե հանցավորները պատժվում են դատական կարգով:

Ֆինանսների մինիստրը գտնում է, որ ոչ մի պակասություն չկա օրենքի կետերի մեջ, քանի որ հանցանքը հաշվվում է օրենքի հրատարակության օրից: Նա առաջարկում է մտցնել հետևյալ ուղղումն «հանցավորները ենթարկվում են պատժի օրենքի հրատարակման օրից»: Օրենսգիծը անցնում է: Դպրոցական

օրենսգծի այն կետին, որը վերաբերում է դպրոցները գեմատվոյական ինքնավարութիւններին հանձնելուն, պատգ. Ազատյանը ուղղում է մտքն ուն հետևյալ ձևով՝ դպրոցները անցնում են տեղական ինքնավարութիւններին. օրենսգիծը այդ ուղղումով ընդունվում է:

Պատգ. Տիգրանյանը օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է օրենքների հրատարակման օրենսգիծը բաղկացած է 3 կետից: **Պատգ. Մալխասյանը** (Ս.-Դ) օրենսգծում գտնում է մեծ դեֆեկտներ: Նա գտնում է, որ մինչև առանձին մարմին չլինի՝ չի կարելի օրենքների հրատարակության ձևը որոշել, և առաջարկում է հետաձգել օրենսգիծը: Առաջարկը ընդունվում է:

Հետաձգվում է նաև ժողովրդական դպրոցների դիրեկցիայի վերացման օրենսգիծը: Հերթի է դրվում վերջին հարցը:

Պատգ. Տիգրանյանը զեկուցում է միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին զինվորական ծառայությունից ազատելու մասին:

Կոմիսիան գտնում է, որ անհրաժեշտ է աշակերտներին արձակել զինվորական ծառայությունից: Այդ հարցը նույնպես վճռում են հետաձգել, այն պատճառով, որ այդ օրենսգիծը չի հանձնված զինվորական կոմիսիային, որի կարծիքը անհրաժեշտ է հարցի այս կամ այն լուծումը տալու համար: Խորհուրդը մեծամասնությամբ որոշում է օրենսգիծը հանձնել զինվորական կոմիսիային:

Նիստը փակվում է գիշերվա 9 ½-ին:

«Կառավարության լրաբեր», 13 սեպտեմբերի 1918թ.

18-ՐԴ ՆԻՍ

13 սեպտեմբերի, երեկոյան ժամը 7, 1918թ.

Նիստը բանալով՝ նախագահը հայտարարում է օրակարգը՝

1. Դիլիջանում բացվելիք գանձարանի օրինագիծը.
2. Ժող. դպրոցների դիրեկցիայի վերացման օրինագիծ.
3. Օրինագիծ օրենքներ հրապարակելու մասին.
4. Ընթացիկ գործեր:

Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից **Ա. Տեր-Մարտիրոսյանը** զեկուցում է, որ հանձնաժողովը գտել է անհրաժեշտ Դիլիջանում գանձարան բացելու օրինագիծը:

Ա. Խոնդկարյան - Առաջարկում է այդ խնդրի քննությունը հետաձգել, որովհետև ֆրակցիաները օրինագծը քննության չեն առել: Առաջարկությունը ընդունվում է և հարցը հետաձգվում է:

Ա. Տիգրանյան - Օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է օրենքներ հրապարակելու օրինագծի մասին:

Այս օրինագծի մեջ էական է օրենքների հրապարակման գործի կազմակերպությունը. արդյոք խորհրդարանը պե՞տք է իր սեփական օրգանն ունենա, թե օգտվի «Կառավարության լրաբեր»-ից: Երկրորդ՝ օրենքների տպագրման և սրբագրման հսկողությունը և ղեկավարումը ու՞մ ձեռքում պետք է լինի, կառավարությա՞ն, թե՞ խորհրդարանի:

Ա. Խոնդկարյան - Հայաստանի խորհրդարանն օրենքներ հրապարակելու համար հատուկ կարգ պիտի ունենա, որովհետև ռուսական կյանքում գոյություն ունեցող համապատասխան օրենքներ հրատարակող մարմին մենք չունենք: Օրենքը հետադարձ ուժ ունենալու հարցը այս օրինագծին չի վերաբերում: Օրինագծի մեջ ամենակարևոր խնդիրը չի վճռված և այն է՝ արդյոք ո՞վ է հսկելու օրենքների հրապարակմանը, նախարարը՞, թե՞ մի ուրիշը, ուստի սոց.-հեղափոխականների ֆրակցիան առաջարկում է օրինագիծը վերադարձնել համապատասխան հանձնաժողովին՝ վերամշակելու և խորհրդարան մտցնելու:

Ա. Մալխասյան - Կարիք չկա օրինագիծը հանձնաժողովին վերադարձնելու: Հրապարակող մարմնի պարտականությունը կարելի է դնել շրջանային դատարանի վրա, որն այնքան էլ գործ չունի և երկրորդ, օրենքները տեղերում պարտադիր համարել ստանալուց 3 օր հետո:

Արդարադատության նախարար* - Օրենքներ հրապարակող համապատասխան մարմին չի ընդգծված օրինագծի մեջ: Այդ օրգանը, որի մեջ առաջարկվում է օրենքներ հրապարակել, պետք է խորհրդարանի ձեռքին լինի: Հրապարակման գործը շրջանային դատարանին հանձնելը գործնական է, բայց իրավաբանորեն անհարմար է:

Ա. Խոնդկարյան - Պնդելով իր առաջարկը ավելացնում է, որ այդ գործը դատարանին հանձնելը գործնական տեսակետից էլ անհարմար է, որովհետև այնտեղի ծառայողները հայոց լեզուն չգիտեն:

Ս. Տիգրանյան - Անհրաժեշտ է գտնում, որ խորհրդարանը մի քանի հարցերի մասին իր կարծիքը հայտնի, որպեսզի հանձնաժողովը ըստ այնմ մշակի օրինագիծը: Օրինակ՝ պետք է ունենալ սեփական օրգան, թե՞ օրենքները «Կառավարության լրաբեր»-ում հրատարակել, երկրորդ, ո՞վ պետք է լինի պատասխանատու ստորագրողը և տպագրողը: Մեզանում օրենսդրական օրգանը և ձևը պարզ է, չկան սովորական և սահմանդիր օրենքների հրատարակման տարբեր կարգեր: Կարիք չկա, ուրեմն, հրապարակելիք օրենքների օրինավորության վրա հսկող մարմնի և օրենքի հրատարակելու կարգի քննություն: Պատասխանատու սրբագրման համար պետք է ունենանք պատշաճավոր պաշտոնյա. բնագիրը մնալով խորհրդարանում, ավագ քարտուղարից վավերացված պատճենը հանձնվում է տպելու: Օրենք հրապարակելու հրամանը պետք է տա խորհրդարանի նախագահը, որպես կոլեգիայի վճռի գործադրության պատասխանատու: Սրբագրությունը նույնպես պետք է հանձնել նախագահին, որը կունենա դրա համար պաշտոնյա: Արդարադատության նախարարին այդ հսկողությունը չի կարելի հանձնել, որովհետև նա վարչական մարմին է. չի կարելի հանձնել նաև շրջանային դատարանին, որովհետև դրա համար նրանք բացի այդ, չունեն հմտություն և համապատասխան պատրաստություն:

Դ. Սարգսյան - Որտեղ տպելը երկրորդական է և տեխնիկական հարց: Գլխավորն այն է, թե ո՞վ պետք է հսկի օրենքների հրապարակման գործին: Ձարմանում է, որ ցանկանում են հին Ռուսաստանին նմանվել: Հեղափոխությունը վերացրեց սենատը, այնուհետև օրենքների հրապարակման տակ գործադիր կոմիտեի նախագահն էր ստորագրում: Մեզանում էլ հրապարակելու գործը պետք է հանձնել խորհրդարանի նախագահությանը:

Դ. Զուբյան - Ձեկուցողի պահանջը՝ որոշ դիրեկտիվներ ստանալ խորհրդարանից, տեղին չէ: Տեխնիկական հարցերը այստեղ մշակելը հնարավոր չէ, այդ պետք է հանձնաժողովում անել: Պնդում է Խոնդկարյանի առաջարկի վրա:

Քվեարկվում է օրենքը հանձնաժողովին վերադարձնելու և վերամշակության ենթարկելու առաջարկը, որը և անցնում է 25 ձայնով:

Խորհրդարանն անցնում է ժող. դպրոցների դիրեկցիայի վերացման օրինագծի քննությանը: Ձեկուցում է Ս. Տիգրանյանը, հայտնելով, որ ընդհանրապես կրթական գործի նոր կազմակերպության պատճառով տեսչությունը բնականորեն վերացվում է: Ապա անցնում է օրինագծի հոդված առ հոդված ընթերցմանը:

Ա. Խոնդկարյան - Ա. հոդվածը ավելի մանրամասն պետք է մշակել և կոնկրետ ձևով արտահայտել՝ ծառայողները ի՞նչ հիմունքներով են բավարարվելու: Ապա ծառայողներին երկու կատեգորիայի բաժանելը ընդունելով, ավելացնում է, որ պետք է նկատի ունենալ նաև նրանց ընտանեկան դրությունը և ծառայության ժամանակը: Իրենց ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է 6 ամիս ծառայողներին, եթե դրանք ամուրի են, տալ մեկ ամսվա ռոճիկ, իսկ եթե ընտանիք ունեն, տալ՝

* Խոսքը Գր. Տեր-Պետրոսյանի մասին է: - Ծանոթ. կազմ.:

երկու ամսվա: Կրկնապատկել այս թվերը, եթե ծառայողները օտարերկրացի են: 6 ամսից ավել ծառայողներին կրկնակի վարձատրել:

Գ. Ենգիբարյան - Օրենսդրական աշխատանքները այնքան բարդ են, որ չի կարելի ամեն անգամ խորհրդարանում նոր օրենք առաջարկել: Ուստի առաջարկում է այդ աշխատանքը վերադարձնել ֆինանսական հանձնաժողովին:

Ս. Տիգրանյան - Օրինագիծը բերված է դպրոցական հանձնաժողովի կողմից: Նոր վարչություն ստեղծելով, հինը վերացվում է և ահա այդ վերացումը ընդունած ընդհանուր ձևով կատարելու առաջարկը բերվում է խորհրդարան:

Առաջարկությունները լուրջ են, գուցե և արդարացի, բայց ոչ դպրոցական հանձնաժողովի հասցեին: Այս հարցը ընդհանուր բնույթ ունի և պետք է մշակվի ֆինանսական, օրենսդրական և գուցե նաև դպրոցական հանձնաժողովի խառը նիստում. ծառայողներին վարձատրելու խնդրում մենք առաջնորդվում էինք ոչ հատուկ, այլ ընդհանուր հիմունքներով:

Արդար կլինե՞ր դիրեկցիայի վերաբերմամբ վարվել ներկայումս տիրող կարգով և միաժամանակ ձեռնարկել այդ կարգը վերաքննելու և փոխելու՝ ապագա դեպքերի համար:

Ի. Զորին - Համաձայնելով Ս. Տիգրանյանի հետ, հայտնում է, որ ժողովրդական դպրոցների տեսչության մեջ շտատնի ծառայողը միայն ինքն է, ուստի և հարց բարձրացնելու կարիք չկա: Պետք է այսօր և եթե այդ հարցը վճռել:

Դ. Բուդաղյան - Դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է օրինագիծը հանձնել հանձնաժողովների խառը նիստին՝ վերամշակելու համար:

Ա. Խոնդկարյան - Նկատում է, որ հարցը ընդհանուր բնույթ ունի և ոչ թե անձնական, կամ միայն ժողովրդական դպրոցների տեսչությանը վերաբերող:

Պետք է մշակել ընդհանուր նորմա և կիրառել բոլոր հիմնարկությունների համար. նույնպես առաջարկում է օրինագիծը վերադարձնել հանձնաժողովների խառը նիստին:

Ֆինանսների մին - Մշակված ընդհանուր հիմունքները, որպես օրենք, այժմ գործ են ածում: Ազգային խորհուրդը հուլիսի 16-ին լիկվիդացիայի ենթարկվող հիմնարկությունների համար օրենք մշակել է, որը ուժի մեջ կմնա մինչև նոր օրենքի հրատարակելը: Չի կարելի լիկվիդացիայի ենթարկել մարմինների կյանքը և արհեստական կերպով շարունակել՝ հին օրենքը ի չիք հայտարարելով: Դա առաջ կբերի բարդություններ: Լիկվիդացիան օրենքի հրատարակման հետ չպետք է կապել:

Գ. Ենգիբարյան - Ազգային խորհրդի որոշումները առանց Հայաստանի խորհրդարանի սանկցիայի, կորցնում են իրենց նշանակությունը:

Դ. Ազատյան - Ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է այսօրվա օրակարգի՝ ժողովրդական դպրոցական տեսչության վերացման հարցը լուծել. իսկ, ընդհանրապես, լիկվիդացիայի համար ծառայողներին բավարարելու հարցը հանձնարարել հանձնաժողովին օրինագիծ մշակել:

Դ. Բուդաղյան - Հ.Հ.Դ. ֆրակցիան ֆինանսների մինիստրի բացատրություններից հետո համաձայն է այդ հարցը այսօր քննելու:

Ա. Խոնդկարյան - Ազգային խորհուրդը օրենք հրատարակելու իրավունք չունեն, ուստի և թե՛ ֆինանսների մինիստրը և թե՛ դաշնակցական ֆրակցիան թյուրիմացության մեջ են: Մեղադրում է ֆինանսների մինիստրին, որ մինչև հիմա օրինագիծ չի մշակել լիկվիդացիայի ենթարկվող հիմնարկությունների ծառայողներին բավարարելու համար: Էջմիածնի սինոդը մինչև հիմա պահվում է Հայաստանի Հանրապետության ծախքերով, որը անտեղի է:

Այնուհետև կարդացվում է երկրորդ անգամ օրինագիծը, որից հետո քվեարկության է դրվում հետևյալ առաջարկությունը. «Հանձնարարել օրենսդրական, ֆինանսական և աշխատանքի հանձնաժողովներին, որ լիկվիդացիայի ենթարկվող հիմնարկությունների ծառայողներին բավարարելու համար մշակել մի օրինագիծ»: Անցում է 25 ձայնով:

Դ. Ազատյան - Հայտնում է սոց.-դեմոկրատական ֆրակցիայի կողմից, որ իրենք երբեք չեն հայտարարել. թե եկել են այս հանրապետության հիմքը

քանդելու, ինչպես անցյալ անգամ պատգ. Մխիթարյանը արտահայտվեց: Մենք
ևս տոգորված ենք այն խորը գիտակցությամբ, որ պետք է մեր կառավարությունն
ուժեղացնել և ձգտել կովկասյան ֆեդերացիայի:
Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 12-ին:

«Ձանգ», 24 սեպտեմբերի 1918թ.

19-ՐԴ ՆԻՍ

17 սեպտեմբերի, երեկոյան ժամը 7, 1918թ.

Նախագահ՝ Ավ. Սահակյան

Նախագահը բանալով նիստը՝ կարդում է օրակարգը.

Օրակարգն է.

1. Դիլիջանում բացվելիք գանձարանի օրինագիծը.
2. Օրինագիծ քրեական դատավարության մի քանի կետերի փոփոխության
մասին.
3. Պատգամավորների օրապահիկի խնդիր.
4. Օրինագիծ օրենքների հրատարակության մասին.
5. Կառավարության պատասխանը ֆրակցիաների հարցումներին.
6. Ընթացիկ գործեր:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից գեկուցանում է
Դիլիջանում բացվելիք գանձարանի մասին: Հանձնաժողովը ստացել է կառա-
վարությունից Դիլիջանում բացվելիք գանձարանի օրինագիծը և քննելով գտել է,
որ ծառայողների կազմը բավական լայն է մշակված, անհրաժեշտ է կրճատել:

Դ. Բուդաղյան - Հ. Հ. Դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից հայտնում է հետե-
վյալը: Դիլիջանի շրջանը կազմված է Ալեքսանդրապոլի և Ղազախի գավառներից
և Ջալալ-Օղլիի շրջանից: Ելակետ ունենալով սույն հանգամանքը՝ ֆրակցիան
կենտրոն է համարում ոչ թե Դիլիջանը, այլ Ղարաքիլիսեն, որտեղ պետք է բանալ
գանձարանը: Պետք է ի նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ ծմբուկա-
ամիսներին Դիլիջան-Ելենովկա գիծը փակվում է, իսկ Ղարաքիլիսե-Քարվան-
սարա գիծը աշխատում է: Գանձարանը Ղարաքիլիսեում հիմնելով միայն կարող
են անարգել զարգանալ այն բոլոր ֆինանսական օպերացիաները, որոնք ի
նկատի ունենալով՝ կառավարությունը ներկայացրել է այդ օրինագիծը: Սակայն
Ղարաքիլիսեն մեր ձեռքում չգտնվելու պատճառով՝ ժամանակավորապես գան-
ձարանը պետք է բացվի Դիլիջանում:

Ա. Խոնդկարյան - Սոց.-հեղափ. ֆրակցիայի կողմից հայտարարում է, որ
Դիլիջանում գանձարան բաց անելու անհրաժեշտության մասին ֆրակցիան առա-
ջարկություն չունի: Գանձարանը Ղարաքիլիսե բաց անելու առաջարկը վաղաժամ
է և Ղարաքիլիսեն հետ առնելու դեպքում էլ թեական՝ նկատի ունենալով նրա
քայքայված տնտեսությունը տաճիկ կառավարության ձեռքով:

Իսկ ինչ վերաբերում է ֆինանսական նախարարի ներկայացրած օրինագծի
մեջ հանձնաժողովի արած կրճատումներին՝ սոց.-հեղ. ֆրակցիան համաձայն է
դրան:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Նկատի ունենալով, որ մեր բոլոր անելիքները ժամա-
նակավոր են և կենտրոնն էլ, ավելի շուտ, Դիլիջանն է, [հանձնաժողովը] համա-
ձայն է, որ գանձարանը առայժմս հիմնվի Դիլիջանում:

Դ. Ազատյան - Հայտնում է, որ սոց.-դեմ. ֆրակցիան ևս այն կարծիքին է, որ
Ղարաքիլիսեն է կենտրոնը, բայց ի նկատի ունենալով ներկա պայմանները,
առայժմս պետք է բանալ Դիլիջանում:

Բժ. Ղազարյան - Հայտնում է, որ դաշնակցական ֆրակցիան վայրի խնդրի
վրա չի պնդում, քանի որ Ղարաքիլիսեն դեռ մեր ձեռքը չէ:

Ընդհանուր վիճաբանությունը սպառված հայտարարելով՝ նախագահը դնում է օրինագիծը քննության կետ առ կետ: Առաջին հոդվածը ընդունվում է միաձայն: Երկրորդ հոդվածը անցնում է 29 ծայնով:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Հանձնաժողովի կողմից առաջարկում է երրորդ հոդվածը հանել և փոխարինել հանձնաժողովի երկու հոդվածներով, ընդունվում է այս առաջարկը:

Ապա խորհուրդը անցնում է օրինագծի երրորդ ընթերցանության, հոդված առ հոդված և կետ առ կետ քվեարկությամբ ընդունում է:

Հետո կատարվում է ամբողջ օրինագծի քվեարկությունը ուղղումներով և հավելումներով և ընդունելով՝ հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Խորհուրդը անցնում է օրակարգի երկրորդ կետին:

Ս. Տիգրանյան, օրենսդրական հանձնաժողովի գեկուցաբեր - Արդարադատության նախարարի օրինագիծը օրենսդրական հանձնաժողովը քննեց նախարարի ներկայությամբ, և նախարարը համաձայնվեց փոխել մի քանի հոդվածները: Մյուս կետերը հանձնաժողովի անդամների մի մասն էր միայն պաշտպանում: Կառավարությունը քրեական դատավարության մի քանի օրենքների փոփոխությունը մտցրել է ոչ թե նրա համար, որ այդ օրենքները թերի են, այլ այն պատճառով, որ մեր երկրում գոյություն ունեն այնպիսի կապեր, որոնք խոչընդոտ են հանդիսանում օրենքի կատարյալ կիրառման:

Դ. Բուդաղյան - Առաջարկում է օրինագծի քննությունը սկսել 626-րդ հոդվածից՝ ընդունելով այն որպես կենտրոնական հոդված:

Ս. Տիգրանյան - Կարդում է 626-րդ հոդվածը՝ փոփոխված:

Դ. Զուբյան - Սոց.-հեղ. ֆրակցիայի կողմից հայտարարում է անընդունելի նախարարի արած այդ փոփոխությունը, որովհետև դա օրենքին գործնական տեսակետից ոչինչ չի ավելացնում, արդարադատության գիտակցությունն էլ չի բարձրանում:

Դ. Բուդաղյան - Ընդդեմ արտահայտվելով 626-րդ հոդվածի փոփոխության՝ ասում է, թե առաջարկված նոր կարգերը ոչ մի գրավական չեն տալիս արդարադատության: Առաջարկում է չընդունել 626-րդ հոդվածի փոփոխությունը, որովհետև դա կմեղցնի արդարադատությունը:

Գ. Ենգիբարյան - Դեմ է 626-րդ հոդվածի փոփոխության, որով ոչնչացվում է դատարանի կոլեգիալությունը և դատարանը դառնում է ոչ թե արդարադատություն փնտրող մի մարմին, այլ սոսկ գործիք: Ապա շեշտում է, որ չնայած դատարանը պետք է ազգայնացվի, բայց նախարարը մինչև այժմ էլ հայերեն չիմացողներին է նշանակել պաշտոններում:

Ա. Մալխասյան - Այս օրինագիծը մտցնելու միակ արդարացումը նախարարը գտնում է մեր երկրի առանձնահատուկ պայմանների մեջ, բայց այդ ի նկատի ունենալով, չպետք է քաջալերել ժողովրդի վատ ցանկությունները դատարանից խուսափելու՝ ի նկատի ունենալով, որ այդ փոփոխությունները առաջ պիտի բերեն ժողովրդի մեջ պետության և դատավարության հեղինակության անկում. չպետք է այդ հոդվածը փոփոխել:

Ս. Խաչատրյան - Մենք բոլորս էլ կանգնած ենք ձևական հողի վրա. գործնականը մեզ թելադրում է, որ այդպիսի փոփոխություն պետք է մտցնել օրենքի մեջ, որովհետև հակառակ դեպքում դատարանը կանգնում է, և դատավարությունները տեղի չեն ունենում: Առաջարկում եմ ընդունել օրինագիծը:

Արդարադատության նախարար - Պատասխանելով պատգ. Ենգիբարյանի վերջին հայտարարության, ասում է. Այն հույսը, որ ունեինք մեր երիտասարդության վրա՝ չարդարացավ, նրանք բոլորն էլ նախարար դառնալու ցանկություն ունեն և ոչ թե ժողովրդական գործիչներ: Ենգիբարյանը լինելով հեղափոխական տրիբունալի նախագահ, այժմ ինչու՞ է դեմ առաջարկված փոփոխություններին: Հեղափոխական տրիբունալը հետ մղեց պետական դատարանը, որովհետև երկրի պայմաններն այդպես էին թելադրում: Նույնպես և այժմ. ի սեր երկրի կառավարության և ի սեր գործի արագ ընթանալուն, նախարարությունը ձեռնարկել է այս փոփոխություններին:

Ա. Մալխասյան - Տեսականապես դատախազը պիտի պաշտպանի, սակայն գործնականում նա մեղադրողի դեր է ստանձնում, որպեսզի արդարադատությունը երևան հանի: Եթե ընդունենք այդ փոփոխությունները, ճիշտ է, դատավորները կարող են դատել, սակայն զրկում են հնարավորությունից պաշտպաններին պաշտպանելուց, որից շատ է կախված արդարության երևան գալը: Թե՛ Ս. Խաչատրյանը և թե՛ արդարադատության նախարարը չեն առաջնորդվում իրական փաստերով:

Գ. Ենգիբարյան - Պատասխանելով արդարադատության նախարարին, ասում է. Հեղափոխական տրիբունալը հնարել են այն ժամանակ, երբ կառավարությունը չկար, իսկ այժմ կառավարություն ունենք և այդպիսի տրիբունալի կարիք չենք զգում, ուրեմն և նախարարի պատճառաբանությունը անտեղի է: Ինչ վերաբերում է դատարանի ազգայնացման դանդաղ ընթանալու առթիվ նախարարի տված բացատրության, հարց եմ տալիս. ինչու՞ են նշանակվել պատասխանատու պաշտոնների մեջ այնպիսի անձնավորություններ, որոնք ոչ միայն հայերեն չգիտեն, այլև կրթական ցենզ չունեն, ինչպես օրինակ՝ Յուսակով, Էլո և այլն:

Հ. Բուդաղյան - Նախարարը ոչինչ չասաց և այդ ցույց է տալիս, որ նա այս փոփոխությունը մտցրել է ոչ թե երկրի առաջադիմությունն ու կառավարության վարկը բարձրացնելու համար, այլ հենց այնպես:

Նախագահը հայտարարում է 15 րոպե ընդմիջում:

Ընդմիջումից հետո քվեարկության է դրվում 626 [-րդ] հոդվածը փոփոխված ձևով. թեր ծայն են տալիս երեք հոգի:

Ս. Տիգրանյան - Կարդում է 438-րդ հոդվածը և փոփոխությունը:

Հ. Բուդաղյան - Վկային երկրորդ անգամ հարկադրական ձևով բերելը անարդարացի է, անօրինական: [Մեր ֆրակցիան] դեմ է 438-րդ հոդվածի փոփոխության:

Ս. Խաչատրյան - Հին օրենքը պաշտպանում է անձի անձեռնմխելիությունը. օրենքի այս փոփոխությունը խախտում է անձի անձեռնմխելիությունը, որի դեմ բողոքում են:

Գ. Ենգիբարյան - Դեմ է արտահայտվում օրենքի փոփոխության: Բացի պատգլամավոր] Խաչատրյանի հիշատակած փաստից, վկայի ցուցմունքը հասարակական և սոցիալական պարտականություն է: Մեր ժողովրդի սոցիալական ինստիտուտները այնքան էլ զարգացած չեն, ուստի օրենքի այդ փոփոխությունը ավելի կնպաստի դրան:

Արդարադատության նախարար - Պաշտպանում է օրենքի փոփոխությունը և ավելացնում, որ գործնական տեսակետից մոտենալով խնդրին՝ պետք է պատիժը նշանակել վկայի առաջին անգամ չգալուց հետո:

Քվեարկվում է 437 [-րդ] հոդվածի փոփոխությունը. ծայն են տալիս 18 հոգի դեմ և 9 թեր:

Ս. Տիգրանյան - Կարդում է 576 [-րդ] հոդվածը և փոփոխությունը:

Հ. Բուդաղյան և **Գ. Ենգիբարյան** - Դեմ են արտահայտվում և անընդունելի են համարում այս հոդվածի փոփոխությունը:

Արդարադատության նախարար - Պաշտպանում է:

Քվեարկություն. 10 թեր, 16 դեմ:

Ս. Տիգրանյան - Կարդում է 714, 713 [-րդ] հոդվածները և փոփոխությունը:

Դ. Ջուբյան - Սոց.-հեղ. ֆրակցիայի կողմից հայտարարում է, որ փոփոխության կարիք զգացվում է ոչ թե 714 [-րդ] հոդվածի մեջ, այլ 711-րդի: Երկրորդ՝ բոլոր վկաները պետք է ըստ իրենց դավանանքի երդվեն, սակայն այն մարդիկ, որոնք համոզմունքով ոչ մի դավանանք չունեն, չեն ենթարկվում երդման:

Գ. Ենգիբարյան - Նոր փոփոխություններ մտցնելը թյուրիմացություն է, որովհետև ժամանակավոր կառավարությունը արդեն իսկ փոխել է այդ հոդվածները՝ վերացնելով կրոնական երդումը:

Դ. Ջուբյան - Գ. Ենգիբարյանի ասածը ճիշտ է, սակայն երևանում այդ փոփոխության մասին տեղեկություն չունեն: Առաջարկում է 714 [-րդ] հոդվածը դուրս ձգել և 711 [-րդ] հոդվածը փոփոխել: Առաջարկը քվեարկվում և ընդունվում է:

Ս. Տիգրանյան - Կարդում է 793-րդ հոդվածը, որ ընդունվում է միաձայնությամբ:

Ապա խորհուրդը անցնում է օրակարգի *երրորդ* հարցի քննության. կառավարության պատասխանները ֆրակցիաների հարցումներին: Կարդացվում են նախարարներին ուղղված հարցումները:

Վարչապետ Քաջազնունի - Հայտնում է, որ մինչև հիմա արտաքին գործ[ոց] նախարարության մեջ այնպիսի դեպքեր տեղի չեն ունեցել, որոնք զեկուցանվեն խորհրդարանում: Արտաքին հարաբերությունները ճիշտ այն դրության մեջ են, ինչ որ հայտնված է կառավարության հայտագրի մեջ: Մի քանի օրից հետո կներկայացվի արտաքին գործոց նախարարության նախահաշիվը, որի քննության ժամանակ պատգամավորները այս կամ այն խնդրի մասին կարտահայտվեն: Ինչ վերաբերվում է խալիլ փաշայի հետ ունեցած բանակցություններին, պետք է ասել, որ բանակցությունները քաղաքական նկատումներով տեղի չեն ունեցել: Նրա երևան ժամանելը զուտ քաղաքավարական ակտ էր:

Անցնելով *Թիֆլիսում գտնվող հայկական գործառնատների լիկվիդացիայի* խնդրին՝ վարչապետը նկատում է, որ լիկվիդացիան արագ չի կատարվում հետևյալ պատճառներով. նախ՝ մեր բոլոր գործերը արագ և կանոնավոր չեն ընթանում շնորհիվ պետական մեխանիզմի բացակայության. երկրորդ՝ զինվորական գործերի գործավարությունը բարդ է: Ինչ վերաբերում է 20.000 ռուբլի ծախսին, այդ սխալ է. ընդամենը *Թիֆլիսում* ունենք 350 զինվոր՝ օրական 5 ռ. 50 կ. ծախսելով յուրաքանչյուրի համար՝ ընդամենը ծախսվում է 2000-2500 ռ.: Լիկվիդացիայի են ենթարկվել մոտ 1250 սպաներ: Լիկվիդացիայի գործը դժվարանում է, որովհետև փաստաթղթեր չկան:

Արամ, ներքին գործոց նախարար - Երեք հարցում կա. ա) պարենավորման, բ) առևտրի ապահովության և գ) քոլերայի դեմ կռվող մարմնի թռուցիկները հայերեն չտպվելու մասին: Ամեն տեղ հեռագիրներ են տրված, որպեսզի ռուսական դրամի շահագործման դեպքեր չլինեն և շահագործողները պատասխանատվության ենթարկվեն: Լիազորների գործունեության մասին քննություն է կատարվում. արդյունքը կհաղորդվի խորհրդարանին:

Անցնելով երկրորդ հարցումին՝ նախարարը ասում է, թե՛ արտահանությունը և թե՛ ներմուծումը *Դիլիջանի* կողմից է, որի համար այնտեղ հիմնվել է մաքսատուն: Ինչ վերաբերվում է խուզարկություններին, դրանք փաստ են, որի առաջը հնարավորություն չկա առնելու: Հայերից մեկ ու կես ամսվա ընթացքում բողոքներ չեն եղել. ինչ որ իմացել են՝ եղել է կամ մամուլից կամ պատգամավորներից և կամ մասնավոր մարդկանցից: Թուրքերի կողմից միշտ էլ լինում են նման բողոքներ:

Վաղարշապատի և Օշականի դեպքերի համար պաշտոնական քննություն է կատարվել, սակայն միանգամայն հակառակ եզրակացություն է ստացվել: Քննիչի զեկուցման համաձայն այդ դեպքերը կուսակցական բնույթ են կրում:

Քոլերայի դեմ մաքառող հանձնաժողովի հայտարարությունները ռուսերեն են տպված, որովհետև թարգման և գրաշար չէ եղել. բացի այդ, շատ շտապողական է եղել:

Ֆինանսների նախարար - Առաջին հարցը ընդհանուր ձևով է և իր ծավալով շատ խոշոր: Թե ինչ վիճակի մեջ է մեր ֆինանսների գործը, այս հարցին չէի ուզի կցկտուր պատասխան տալ և կխնդրեի, որ թույլատրվի ինձ բացատրությունը թողնել պետական բյուջեն ներկայացնելու ժամանակ: Կա այդ հարցի մեջ և մասնակի խնդիր, այն, թե ինչքա՞ն է ծախսվել 80 միլիոն ռուբլուց և ի՞նչ կա այժմ: Այդ մասին ևս կխնդրեի թույլատրել բացատրելու ֆինանսների հանձնաժողովին: Նախարարությունը ձեռնարկել է ձևակերպելու հարկերի սխտեմ. հին հարկերի վերացման և նորի մուծման մասին կներկայացվի օրինագիծ: Մեր հարկերի հիմքը կազմում է եկամտային տուրքը, որ այժմ կիրառել անհարմար է, որովհետև եկամտային աղբյուրների քննությունը կատարված է 1910 թվին. հիմնվել այդ քննության վրա և նշանակել տուրքեր, շատ աննշան հասույթ կբերի: Բացի այդ, 1910 թվի տուրքերի չափերը այժմ ընդունելի չեն պատերազմի և այլ հասարակական պայմանների շնորհիվ: Բայց որովհետև սա է միակ միջոցը պետական

գանձարանի հարստացման, ուստի և նախարարությունը հարմար գտավ հարկերի գանձումը հետաձգել մինչև նոր քննություն և եկամտային տուրքերը հավաքել դրանից հետո: Այս քննությունը հանձնված է մեր հարկային տեսուչներին և ժամանակը նշանակված է մինչև նոյեմբերի 15-ը: Մեր հարկերի գանձումը նորմալ է և հույս կա, որ ապագայում ավելի կկանոնավորվի:

Ձորական նախարար - Էջմիածնում կոմենդանտի միջոցով հավաքված դրամով, որի գումարն է 1.500 ռ., թաղված են գաղթականներ. մնացած գումարը կմտցվի գանձարան: Ոչ զինվորականների զինվորական հագուստ կրելու դեմ շուտով կլինի հրաման:

Դ. Ձուրյան - Ինչու՞ Վաղարշապատում տուգանքները կոմենդանտն է հարկադրված հավաքելու և ինչու՞ կան գումարներ, որոնց համար ստացականներ չեն տրված:

Ձորական նախարար - Կոմենդանտը իմ ժամանակ տուգանք չի նշանակել: Ինչ վերաբերվում է ստացականներին՝ ենթադրում եմ, որ անպայման պիտի տրվեն:

Ա. Մալխասյան - Անցյալ անգամ սոց.-դեմոկրատները հարցապնդում մտցրին Վաղարշապատի դեպքերի մասին, և խորհրդարանը հակառակ մեզ, անցկացրեց Հ. Հ. Դաշնակցության առաջարկությունը, որով պարտավորեցնում էր զինվորական նախարարին միջոցներ ձեռք առնել՝ անկարգությունների առաջն առնելու համար այնտեղ: Սակայն այդ ուղղությամբ նախարարի կողմից քայլեր չեն առնվել:

Դ. Սարգսյան - Տուգանքներ պիտի վերցնի ոչ թե կոմենդանտը, այլ կոմիսարը. կոմենդանտը ինքնագլուխ մտնում է տները, գռեհիկ է վարվում և զինվորների միջոցով նեղում է բնակիչներին:

Ձորական նախարար - Հայտնում է, որ Վաղարշապատում, որպես պատերազմական շրջանում, կոմենդանտը իրավունք ունի տուգանքներ դնելու:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 2-ին:

«Զանգ», 28 սեպտեմբերի 1918թ.

20-ՐԴ ՆԻՍ

20 սեպտեմբերի, երեկոյան ժամը 7, 1918թ.

Նախագահը բաց անելով նիստը՝ հայտարարում է օրակարգը՝

1. Գաղթականության խնամատարության մասին օրինագծի ընթերցումը.
2. Պատգամավորական օրապահիկի մասին օրինագծի վերջին ընթերցումը.
3. Օրինագիծ օրենքներ հրատարակելու մասին.
4. Դիլիջանում բացվելիք գանձարանի վերաբերյալ օրինագծի հաստատումը.
5. Կառավարության պատասխանը հարցումներին և հարցապնդումներին.
6. Ընթացիկ գործեր:

Օրակարգի Ա հարցի մասին զեկուցում է *Ռ. Տեր-Մինասյանը*, հայտնելով, որ արդեն նախորդ նիստում օրինագծի հիմնական սկզբունքները քննվել և ընդունվել են, ուստի ինքը անցնում է օրինագծի հոդված առ հոդված ընթերցմանը:

Օրինագիծը իր հավելումներով և ուղղումներով դրվում է քվեարկության ու ամբողջովին ընդունվում և հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Խմբագրական հանձնաժողովի անդամ Ս. Տիգրանյանը կարդում է պատգամավորների օրապահիկի օրինագիծը, որը և ստանում է վերջնական հաստատություն խմբագրական հանձնաժողովի առաջարկած ձևով:

Ա. Տիգրանյան - Օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից կատարվում է օրենքներ հրատարակելու օրինագծի Բ ընթերցումը, որը ամբողջովին ընդունվում է, բացի Ա հոդվածի երկրորդ վերսիայի:

Այնուհետև խորհրդարանը անցնում է կառավարության պատասխաններին՝ տրված հարցումների և հարցապնդումների առթիվ: Բոլոր հարցումներն ու հարցապնդումները ուղղված են ներքին գործերի մինիստրին:

Ն.Գ. մինիստր - Պատասխանում է սոց. հեղ-ի խաղողի մենաշնորհի վերաբերյալ հարցին: Քանի որ պարենավորման բաժանմունքն է հոգում զորքի պարենը և որովհետև հույս ունի, որ խորհրդարանը շուտով խաղողի մենաշնորհի կմտցնի, ուստի այդ ուղղությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ է կատարվում միայն և ոչ մենաշնորհը կիրառվում:

7. Ազատյան - Որտեղի՞ց է արվում ծախքերը:

Ն.Գ. մինիստր - Ծախքը արվում է պարենավորման բաժանմունքի միջոցներով, բայց որովհետև գլխավոր հոգսը զորքի պարենավորումն է, ուստի և ծախսերի որոշ մասը հատկացնում է զին. մինիստրը:

Անցնելով Գ. Ենգիբարյանի հարցումին, հայտնում է, որ մինչև այժմ իր կարգադրությամբ ապօրինի խուզարկություններ չեն եղել: Արդեն հայտարարվել է ի գիտություն քաղաքացիներին, որ խուզարկություններ կարող են կատարել նրանք, որոնք իր ստորագրությամբ թղթեր ունեն:

Պատասխանելով ցորենի գինը բարձրացնելու առթիվ եղած հարցումին, ասում է, որ դրա պատճառը արտասահմանից բարձր գնով (3000 ռ.) ցորենի ներմուծումն է: Ինչ վերաբերում է փայտի և ածուխի վաճառքի արգելմանը, պետք է ասել, որ մենաշնորհ նրանց վրա չկա, բայց կան երկու օրինական արգելքներ. անտառային օրենքի գործադրությունն է, որ վերջերս շատ խիստ կերպարանք է ընդունել, որովհետև անտառային հսկիչները նկատել են, որ Դարաչիչակի և Դիլիջանի անտառները անխնա կերպով փչացվում են, երկրորդն այն է, որ խիստ պատժի են ենթարկվում այն գաղթականները, որոնք ազատ մնացած գյուղերի տների փայտերը վաճառում են, փայտերն էլ ռեկվիզիցիայի են ենթարկվում: Անցնելով մյուս հարցին, պատասխանում է, որ թե՛ իր կողմից և թե՛ քաղ. ինքնավարության կողմից միջոցներ են ձեռք առնվում որբերին հավաքելու համար. բայց օրեցօր որբերի թիվը շատանում է, որովհետև գավառից գալիս են քաղաք, որի համար գավառներում էլ կհիմվեն որբանոցներ:

7. Ազատյան - Քաղաքային ինքնավարությունները իրենց գործունեությամբ միշտ էլ օրինակելի են եղել ամենուրեք, բայց Երևանի [քաղաքային] ինքնավարությունը միանգամայն հեռու է օրինակելի լինելուց: Ամբողջ ինքնավարության գործը տանել մի քաղաքագլխով և վարչության մի անդամով, նշանակում է խախտել ինքնավարության հիմքերը: Սա է պատճառը, որ քաղաքի թե՛ պարենավորման, թե՛ որբերի ու գաղթականների և թե՛ քաղաքի մաքրության գործը կաղում է: Այդպիսի ինքնավարությունը հասարակական չարիք է, ուստի և կառավարությունը, հանձին ներ[քին] գործ. մինիստրի, պիտի միջամտի նրա գործերին և հանուն հասարակական շահերի կամ պիտի նախկին ցուցակներից լրացնի անդամների թիվը, կամ նոր ընտրություններ կայացնի:

Ն.Գ. մինիստր - Քաղաքային ինքնավարությունը ղեկավարվում է մի քաղաքագլխով և վարչության անդամով նրա համար, որովհետև նախկին ընտրության ժամանակ շատ դրսեցիներ են ընտրվել, որոնք հեռացել են: Դրան պետք է ավելացնել, որ թուրք պատգամավորներն էլ գաղթել են մեր երկրից:

Ինչ վերաբերում է դումայի անդամների թիվը լրացնելուն նախկին ցուցակներով, դրա մասին ինքը կարգադրություններ է արել: Միաժամանակ համաձայն Կերենսկիի կառավարության հաստատած օրենքի, քաղ. դումայի անդամները պետք է ընտրվեն մեկ տարով, ուստի և դեկտեմբերի 10-ին նշանակել ենք նոր ընտրություններ:

Այնուհետև **Ս. Խաչատրյանի** առաջարկությամբ հարցապնդումը հանձնվում է օրենսդրական հանձնաժողովին, որից հետո նիստը փակվում է:

24 սեպտեմբերի, երեկոյան ժամը 7, 1918թ.

Օրակարգի հարցերն են՝

1. Գաղթականական խնամատարության օրենսգծի վերջնական խմբագրության հաստատումը.

2. Դիլիջանում գանձարան բաց անելու օրենսգծի վերջնական խմբագրության հաստատումը.

3. Քրեական դատավարության մի քանի կետերի փոփոխության օրենսգծի երրորդ ընթերցումը.

4. Դպրոցական դիրեկցիայի վերացման օրենսգծի 3-րդ ընթերցումը.

5. Օրենքներ հրատարակելու օրենսգծի 3-րդ ընթերցումը.

6. Ոգելից խմիչքների և գինու վրա ակցիզ ավելացնելու օրենսգծի առաջին ընթերցումը.

7. Ջուլհակային աշխատանքի օրենսգծի առաջին ընթերցումը.

8. Ձեկուցում պետական վերահսկողության օրենսգծի մասին.

9. Բժշկա-սանիտարական հանձնաժողովի զեկուցում.

10. Ընթացիկ գործեր:

Նախագահը հայտարարում է նիստը բացված. նիստի սկզբում տեղի է ունենում քրեական դատավարության մի քանի կետերի փոփոխության, դպրոցական դիրեկցիայի վերացման և օրենքներ պահելու ու հրատարակելու օրենսգծերի երրորդ ընթերցումը. այդ օրենսգծերը առանձին-առանձին կարդացվում, քվեարկվում և ընդունվում են խորհրդի կողմից: Ապա *պատգ. Ռ. Տեր-Մինասյանը* կարդում է գաղթականական խնամատարության օրենսգիծը վերջին խմբագրությամբ. դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առարկություն է լինում օրենսգծի 3-րդ և 4-րդ հոդվածների դեմ. ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից պատգ. Միր. Տեր-Մարտիրոսյանը հայտնում է հանձնաժողովի ունեցած տեսակետը այդ խնդրի մասին, որից պարզվում է, որ նոքա գտնում են, [թե] մոնոպոլիայի միջոցով հավաքված բամբակից 85.800 փութ պետք է հատկացնել ջուլհականոցին և որ այդ գործարանի կառավարչի տրամադրության տակ պետք է դնել 5 միլիոն ռուբլի:

Ֆինանսների մինիստրը հայտարարում է, որ ինքը հնարավորություն չէ ունեցել սկզբից ծանոթանալու այդ գործին, բայց լսած զեկուցման վրա հիմնվելով, գտնում է, որ այդ օրենսգիծը պետական բյուջեի ձև չի կրում, իսկ եթե ինքնուրույն հիմնարկության ձև պետք է կրի այդ գործարանը, այն ժամանակ օրենսգիծը այլ կերպ պետք է կազմվեր. իսկ այժմ ստացվել է մի ուրույն ձև, որն անընդունելի է: Պատգ. *Ս. Տիգրանյանը* առաջարկում է օրինագիծը հանձնել ֆինանսական կոմիսիային, որպեսզի մինիստրի հետ միասին խառը ժողովում քննելուց հետո նոր միայն խորհրդին ներկայացվի: Պատգ. *Տեր-Մինասյանը* հայտարարում է, որ երբ օրինագծի դեմ առարկում են, պետք է նոր օրինագիծ առաջարկել:

Այնուհետև անցնելով խնդրի շտապողականությանը՝ շեշտում է, որ գաղթականությանը, այսպես թե այնպես, պետք է մի որևէ կերպ նպաստ տալ. դրամական նպաստ տալ մոտավորապես 20.000 կանանց ավելի հեշտ չէ, քան նրանց համար գործ գտնել: Ապա ավելացնում է, որ սա արդեն օրինագծի 3-րդ ընթերցումն է և որ ջուլհականոցին վերաբերող հոդվածը օրինագծի մի մասն է կազմում միայն, ուստի և առարկություններն ավելորդ են:

Ֆինանսների մինիստրը հայտարարում է, որ իրեն տարօրինակ է թվում և որ ոչ մի երկրում ընդունակ ձև չէ, որ պետական որևէ հանձնաժողով պահանջե 6 միլիոն բյուջե և ֆինանսների մինիստրը տեղյակ չլինի: Ավելացնում է, որ ինքը օրինագծի մասին ըստ էության չի խոսել: Առաջարկում է կամ փոխել այդ կետը, կամ վերացնել:

Քվեարկության է դրվում հետևյալ առաջարկը. «Վերադարձնել օրինագիծը ֆինանսական հանձնաժողովին՝ վերաքննելու համար», որը և ընդունվում է խորհրդի կողմից:

Պատգամավոր Բ. Տեր-Սինասյանը կարդում է «Գաղթական որբերի խնամատարության մասին» եղած օրինագիծը. խորհուրդը գտնում է, որ օրինագիծը անկանոն ձևով է կազմված. էսեռների ֆրակցիան պնդում է այդ և առաջարկում է օրինագիծը հանձնել օրենսդրական կոմիսիային՝ վերամշակելու և վերջնականորեն կազմելու:

Էսեռների առաջարկը քվեարկության է դրվում և ընդունվում է խորհրդի կողմից:

Պատգ. Ս. Տեր-Սարտիրոսյանը գեկուցում է ոգելից խմիչքների և գինու վրա ակցիզ ավելացնելու օրինագիծը. գեկուցողը իր և հանձնաժողովի կողմից պաշտպանում է խնդրի շտապողականությունը, որովհետև շատերը իրենց ունեցած սպիրտն ու գինին ծախում են. օրինագծի շտապողականությունը ճանաչվում է: Այնուհետև պատգամավորը, որը հայտնում է, որ հանձնաժողովը օրինագիծը կազմելու ժամանակ կանգ է առել հետևյալ հարցերի վրա, թե ակցիզն ավելացնելու դեպքում, արդյո՞ք՝ 1) գինեգործությունը չի դադարիլ, 2) կոնտրաբանդան չի զարգանալ և 3) արտահանություն չի սկսվիլ. հանձնաժողովը այս հարցերը քննելուց հետո հանգել է այն եզրակացության, որ ակցիզը բարձրացնելու դեպքում՝ ոչ մի վնաս գինեգործության համար չի կարող առաջանալ: Ապա կարդացվում է օրինագիծը:

Ֆինանսների մինիստրը հայտարարում է, որ սպիրտի այն քանակը, որը ժամանակի ընթացքում ցնդում է, ազատվում է տուրքից. եղած տեղեկություններից երևում է, որ ցնդող սպիրտի քանակը հասնում է 7%-ի: Մեր տերիտորիայի վրա ստացվում է տարեկան մոտ 2½ միլիոն գրադուս սպիրտ*, բայց ծախվում է մինչև 60 գրադուս*, դրա հետևանքը լինում է այն, որ սպիրտը մնալով ցնդում է: Երկրորդ խնդիրը գինու խնդիրն է, եթե գինու վրա մեծ տուրք նշանակվի, այն ժամանակ գինետերերը այլևս գինի չեն պատրաստիլ, այլ կոնյակ և սպիրտ կպատրաստեն, որովհետև միայն այդ նրանց ձեռնտու կլինի, դրա համար էլ պետք է գինու վրա մեծ ակցիզ չնշանակել:

Երրորդ խնդիրը գինու առևտրի խնդիրն է, այդ առևտուրը նույնպես պետք է կոնտրոլի ենթարկել:

Պատգ. Ազատյան. «Աչքի առաջ ունենալով երկրի բացառիկ ֆինանսական պայմանները, ընդունում ենք այդ օրինագիծը, միայն որոշ փոփոխություններով: Երբ որ մենք ակցիզը ավելացնում ենք, սպիրտի կամ գինու տերը այդ հավելումը պետք է ժողովրդից դուրս բերի՝ թանկ գնով ծախելով ապրանքը, ուստի և առաջարկում ենք ֆրակցիայի կողմից այդ ապրանքների վրա գինը նշանակել»:

Պատգ. Դ. Սարգսյանը համաձայնում է պատգ. Ազատյանի առաջարկի հետ, շեշտելով, որ կոնյակի վրա բարձր ակցիզ դնել կարելի է, որովհետև հասարակության դեմոկրատիկ*** տարրը չի օգտվում կոնյակից, իսկ հարուստները թանկ գնով էլ կարող են գնել:

Ֆինանս. մինիստրը պատգ. Ազատյանի առաջարկը համարում է անիրագործելի, որովհետև նա սակագին է պահանջում, իսկ գինու և կոնյակի վրա սակագին նշանակելուց հետո պետք է բոլոր կենսամթերքների վրա ևս սակագին նշանակվի, որ անհատապես ինքը՝ ֆինանսների մինիստրը, գտնում է աննպատակահարմար. սակագնի հետևանքով գաղտնի առևտուր է զարգանում և գները շուկայում ավելի բարձրացնում:

Պատգ. Ազատյանը գտնում է, որ ֆինանս. պ. մինիստրի առարկությունը հակասում է նրա նախկին ասածներին. եթե սակագինը գաղտնի առևտուր է զարգացնում, մի՞թե ակցիզի բարձրացումն նույնը չի կարող անել. չէ՞ որ ակցիզն էլ նույն սակագինն է: Քվեարկության է դրվում օրինագիծը հողված առ հողված. բոլոր չորս հողվածներն էլ ընդունվում են խորհրդի կողմից: Ապա քվեարկվում է ամբողջ օրինագիծը, որը նույնպես ընդունվում է:

* «Գրադուս» չափի միավորը հավասար էր 123 միլիլիտրի: -Ծանոթ. կազմ.:

** Փաստաթղթում այդպես է, պետք է լինի ավելի մեծ թիվ: -Ծանոթ. կազմ.:

*** Նկատի ունի աշխատավոր խավին: -Ծանոթ. կազմ.:

Հերթի է դրվում պետական վերահսկողության օրինագիծը. գեկուցում է պատգամավոր *Սիր. Տիգրանյանը*. Նա հայտարարում է, որ խորհուրդը հանձնարարել էր դատաստանական հանձնաժողովին՝ մի հմուտ մարդ հրավիրել. այդ մարդը հրավիրված է և հանձնաժողովը նրա հետ մի նիստ է ունեցել պետական հաշվետեսի թեկնածուների խնդրի շուրջը:

Պատգ. Մամիկոնյանը գտնում է, որ պետության ծախքերը քննելիս ռուսական օրենքով առաջնորդվել հնարավոր չէ, որովհետև այդ օրենքի համաձայն պետական հաշվետեսը անում էր միայն այն, ինչ որ օրենքն էր նախատեսել. մեր երկրում, որտեղ ամեն քայլափոխում գեղծումներ են կատարվում, այդպես լինել չի կարող: Ապա պատգամավորը գտնում է, որ պետական կոնտրոլյորը պետք է լինի ոչ թե մի նեղ մասնագետ միայն, այլ այնպիսի մեկը, որը լայն ժողովրդականություն վայելելիս լինի:

Պատգ. Բուդաղյանը պնդում է, որ պետական հաշվետեսի շտատի մի մասը դրսից պետք է հրավիրել, իսկ ինքը՝ պետական հաշվետեսը, պետք է անպայման մասնագետ լինի:

Պատգ[ամավորը] պաշտպանում է հանձնաժողովի առաջարկը և գտնում խնդիրը շտապողական:

Պատգ. Ս. Տիգրանյան. «Մենք պետք է մի ապարատ ստեղծենք՝ անմիջապես գտնելու պետական գեղծումները»: Ասում է պատգամավորը և առաջարկում ընդունել օրինագծի շտապողականությունն ու հանձնել կոմիսիային: *Պատգ. Մամիկոնյանը* գտնում է, որ կոմիսիան եկել է խնդրելու, որ իրեն իրավունք տան ընտրելու պետական հաշվետեսին, բայց խորհուրդը չպետք է հրաժարվի իր իրավունքներից. նա ինքը պետք է ընտրի պետության բոլոր հաշիվները քննող բարձր պաշտոնյային: Այնուհետև ֆրակցիաները անում են իրենց առաջարկները պետական հաշվետեսի ընտրության մասին:

Այդ առաջարկները քվեարկության են դրվում: Հանձնաժողովի առաջարկը խորհուրդը չի ընդունում: Անցնում է սոց.-դեմոկրատների հետևյալ առաջարկը. «Հանձնարարել խորհրդի նախագահությանը՝ հետևյալ նիստին ներկայացնել պետական հաշվետեսի թեկնածուների ցուցակը ընտրություն կատարելու համար»:

Նիստի վերջում սոց.-դեմոկրատները մի քանի հարցումներ են անում ներքին գործոց պ. մինիստրին և պ. մինիստր նախագահին: Ներքին գործոց պ. մինիստրի բացակայության պատճառով նրան ուղղված հարցումները մնում են բաց: *Պ. մինիստր նախագահը* իրեն ուղղված հարցումներին պատասխանելով, հայտնում է, որ լուսավորության մինիստրը առայժմ չի հրավիրված միայն այն պատճառով, որ դպրոցական օրենքի մեջ կան մի քանի մութ կետեր, որոնք պարզաբանված չեն. այդ հարցերի լուծման դեպքում լուսավորության մինիստրը իսկույն կհրավիրվի. ապա հայտնում է, որ դպրոցների բացումը կախում չունի լուս. մինիստրից և որ դպրոցները կբացվեն հոկտեմբերի մեկից: Վերջում *պատգ. Մուշեղյանը* Տփլիսի պոլիտեխնիկումի մասին հայտարարություն է անում: Ժամանակի ուշ լինելու պատճառով այդ հայտարարություն-հարցումի պատասխանը թողնվում է հաջորդ նիստին: Նախագահը նիստը հայտարարում է փակված:

«Կառավարության լրաբեր», 4 հոկտեմբերի 1918թ.

22-ՐԴ ՆԻՍ

28 սեպտեմբերի 1918թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյան*. Ներկա են Մինիստր-նախագահը, ներքին գործոց և գորական մինիստրները: Նախագահը կարդում է օրակարգը հետևյալ կարգով.

1. Գաղթականական խնամատարության օրինագծի վերջնական հաստատումը.

2. Դիլիջանում գանձարան բաց անելու օրինագծի վերջնական հաստատումը.

3. Քրեական դատավարության մի քանի կետերի փոփոխության վերջնական հաստատումը.

4. Կառավարությանը վարկ բաց անելու մասին օրինագծի Ա ընթերցումը.

5. Օրինագիծ կարտոֆիլի գնման մասին (հանձնել խմբագրական հանձնաժողովին).

6. Ջուլհակային աշխատանքների նախահաշիվը.

7. Ոգելից խմիչքների և գինու վրա ակցիզ ավելացնելու օրինագծի Գ ընթերցումը.

8. Պառլամենտի քննիչ հանձնաժողովի զեկուցումը.

9. Բժշկա-սանիտարական հանձնաժողովի զեկուցումը (չզեկուցվեց).

10. Տեղական ինքնավարության հանձնաժողովի զեկուցումը (չզեկուցվեց).

11. Հայաստանի խորհրդարանի նախահաշիվը.

12. 60.000 ռ. ավանս բաց անել խորհրդարանին.

13. Հաշմանդամ զինվորների միության վարչության անդամների դիվանի ծախսերի նախահաշիվը.

14. Կառավարության պատասխանը հարցումներին.

15. Օրինագիծ քաղաքի հողերը կապալով տալու մասին.

16. Ընթացիկ գործեր:

Եսեռական ֆրակցիայի առաջարկությամբ խորհրդարանը որոշում է Ա հերթին լսել արտակարգ քննիչ հանձնախմբի զեկուցումը և կառավարության պատասխանները հարցումներին:

Ա. Խոնդկարյան - Ձեկուցում է քննիչ հանձնախմբի էջմիածին գնալու, այդ տեղի գաղթականության վիճակի, գաղթականական մարմինների մասին և այն թերությունների մասին, որ ունեցել է զինվորական իշխանությունն այդ շրջանում:

Գաղթականությունը 15 օրից ի վեր հաց չի ստացել, գաղթականական մարմին գոյություն չունի, ներք. գործ. մինիստրի լիազոր Դանիել վարդապետի պաշտոնն իրեն համար իսկ պարզ չի եղել, որքերը մնում են անխնամ, ոչ ոք պատասխանատու տեր չի ճանաչում իրեն, մի խոսքով՝ բացակայում է գործն ու կազմակերպությունը: Հանձնախումբը Շարաֆյանի հետ ստեղծում է գաղթակ[անական] մարմին և որոշում են Ապարանից հաց տալ այդտեղի գաղթականության և ապա նուսրացնել իրար վրա լցված գաղթականությունը:

Զինվորական իշխանությունը իրեն ենթակա զինվորներին կարգի ու կանոնի չի հրավիրել այն միջոցին, երբ նոքա իրենց անտակտ ու ապօրինի վարմունքով ժողովրդի զայրույթն ու զզվանքն են առաջ բերել օրինակ՝ ռեկվիզիցիա տների, հափշտակում՝ այգիների, արոտատեղերի, յոնջանների և այլն: Այդ բոլորի մեջ մեղադրում էին կոմենդանտին: Սակայն հանձնախումբը եկավ այն եզրակացության, որ բոլոր թերություններն ու զանցառությունները առաջ են եկել միմիայն նրանից, որ սխտեմ չի եղել: Զինվորական իշխանության բոլոր թերություններն էլ հեշտ ուղղելի են: Կոմենդանտի կաշառակերության ոչ մի փաստ երևան չեկավ: Այնուհետև անցնում են հերթ[ական] խնդիրներին:

Դ. Ջուրյան - 1. Կարդում է գաղթականության խնամատարության օրինագիծը՝ Գ ընթերցում.

Դիլիջանում գանձարան բաց անելու վերաբերմամբ եղած օրինագծի Գ ընթերցում.

Քրեական դատավարության մի քանի կետերի փոփոխության օրինագծի Գ ընթերցում.

Ակցիզի վերաբերյալ օրինագծի Գ ընթերցում:

Հիշյալ բոլոր օրինագծերը ընդունվեցին խորհրդարանի կողմից:

ՆԳ մինիստրը տալիս է պատասխան սոց.-դեմ. ֆրակցիայի արած հարցումներին. 1. Երևան քաղաքի գաղթականությունը ինչու՞ հաց չի ստանում, 2. Ինչու՞

են գաղթականության ձեռքից գրավում քաղաք բերվող հացը, գետնախնձորը* և այլ մթերքները, 3. Ինչու՞ գրավումների դեպքում կանոնավոր ստացականներ չեն տրվում և, վերջապես, 4. ե՞րբ պիտի հացի չեկեր տրվեն գաղթականության:

Պատասխան - Քաղաքումս 5000 հոգու համար սննդատու կայաններ կան, հաց ստացող թե՛ գաղթականները և թե՛ տեղացի հաշվվում է 36.000: Իշխանությունը միշտ հնարավորություն է տվել գաղթականներին՝ դրսից 10-15 փ. հաց քաղաք բերել. գետնախնձորի գրավում չի եղել, միայն մի դեպք թյուրիմացությանը տեղի է ունեցել և դա է, որ հոլովվում է շարունակ: Տրվում են արդեն կանոնավոր ստացականներ ապրանքատերերին:

Էսեռների հարցումին, թե ո՞վ է նշանակել ոմն Քրմոյանի՝ մարդահամար կազմակերպելու:

ԵԳ մ[իմիստր] - Քրմոյանին նշանակել են ես, նա իմ պաշտոնյան է, մարդահամարը որոշել է միմիստրությունը: Պետք է գաղթականների՝ ցուցակագրություն լինել, բարվոք համարվեց ամբողջովին ցուցակագրել: Ծախս մարդահամարի համար հատկացված է 20.000 ռ.՝ 6 միլիոն կրեդիտից:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Կարդում է կառավարության նոր վարկ բաց անելու վերաբերմամբ օրինագիծը: Առաջարկում է ընդառաջ գնալ կառավարության պահանջին, քանի որ 6 միլիոն կրեդիտը ծախսվել է արդեն:

Խորհրդարանն ընդհանուր առմամբ ընդունում է այն, որ պիտի ավանս տալ կառավարության, միայն թե վիճաբանություն առաջացավ այն խնդրի շուրջը, թե պիտի սահմանափակվի՞, թե՛ ոչ:

Կարդացվում է օրինագիծը կետ առ կետ և չնչին փոփոխություններով ընդունվում խորհրդարանի կողմից:

Տ. Մուշեղյան - Կարդում է գետնախնձոր գնելու օրինագիծը և խնդրում ընդունել այդ շտապողաբար:

Օրինագծի ընդհանուր հիմքերի դեմ առարկություն չի լինում: Խոսվում է գլխավորապես գնման տեխնիկական խնդիրների մասին:

Վիճաբանությունները վերջանում են, և օրինագիծը կետ առ կետ կարդացվում և աննշան հավելումով ընդունվում է ամբողջ օրինագիծը և հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին:

Նիստը փակվում է ժ. 12-ին:

«Զանգ», 12 հոկտեմբերի 1918թ.

23-ՐԴ ՆԻՍ

1 հոկտեմբերի 1918թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*, որ նիստը բաց անելով՝ կարդում է օրակարգը հետևյալ կարգով.

1. Կառավարությանը վարկ բաց անելու օրինագծի հաստատումը.
2. Գետնախնձորի գնման օրինագծի քննություն.
3. Զուլհակային աշխատանքի նախահաշիվ.
4. Գաղթական՝ որբերի խնամատարության օրինագիծ.
5. Հաշմանդամ զինվորների միության վարչության անդամների և դիվանի ծախսերի նախահաշիվ.
6. Քաղաքի հողերը կապալով տալու օրինագիծ.
7. Տեղական ինքնավարության հանձնաժողովի զեկուցումը.
8. Բժշկասանիտարական հանձնաժողովի զեկուցումը.
9. Պետական հաշվետեսի ընտրությունը.
10. Ընթացիկ գործեր:

* Խոսքը կարտոֆիլի մասին է: Ծանոթ. կազմ.:

7. Սարգսյան - Առաջարկում է 1-ին կետը հետաձգել: Քվեարկությանը անցնում է:

7.2ուրյան - Կարդում է գետնախնձորի գնման օրինագիծը, հայտարարում է, որ օրենսդրական հանձնաժողովը միայն մի հավելում է արել, այն, որ օրինագծի մեջ անուշադրության հետևանքով պակաս է մնացել այն, որ պատժի են ենթարկվում և Հայաստանի սահմաններից դուրս հանողները:

Օրինագիծն ընդունում է խորհրդարանն ամբողջությամբ:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Կարդում է ջուլհականոցի վերաբերյալ օրինագիծը, որ խորհրդարանը միաձայն ընդունում է ամբողջությամբ:

Կարդացվում է գաղթական) որբերի խնամատարության վերաբերյալ օրինագիծը, որի քննության առթիվ վեճ է ծագում. **Մամիկոնյան** և **Տեր-Հակոբյան** առաջարկում են հետաձգել քննությունը:

Քվեարկությանը հետաձգվում է:

Կարդացվում է օրակարգի Ե կետը. լինում են շատ թեր ու դեմ խոսողներ, գլխավորապես այն խնդրի առթիվ, որ օրինագիծը ամբողջական չէ և միայն հաշմանդամ զինվորների միության վարչության ծախքերն է պարունակում իր մեջ:

Չորխականյան մինիստր - Բացատրում է վարչության անհրաժեշտությունը և առաջարկում ընդունել օրինագիծը և հնարավորություն տալ՝ գործի սկիզբը դնելու:

Քվեարկության է դրվում հետևյալ բանաձևը. պահանջված 10.000 ռ. տալ և հանձնարարել մինիստրության՝ մոտ ապագայում ներկայացնել մի լրիվ օրինագիծ. անցնում է:

7. Ազատյան - Կարդում է քաղաքի հողերը կապալով տալու օրինագիծը և առաջարկում գյուղացիներին կապել քաղաքի հետ, վերակազմել հողային կոմիտեները, իսկ մինչև այդ՝ կազմել հաշտարար կոմիսիա քաղաքային ինքնավարությունից և գյուղացիներից: Շեշտում է խնդրի շտապողականությունը, որ ընդունվում է:

Մի շարք պատգամավորներ՝ սոց. դեմոկրատներ) և էսեռներ, դատապարտում են քաղ. ինքնավարության, որ մինչև օրս հողային խնդրի առթիվ փոփոխություն չի առաջացրել և թողել է հողային հարցը այն դրության մեջ, ինչպես որ նա կար բռնապետության օրերին:

7. Սարգսյան - Արդարացնում է ինքնավարության նրանով, որ պայմանները թույլ չեն տվել անել բարեփոխություններ: Այնպիսի մի ժամանակ, երբ ժողովրդի գոյության խնդիրն է եղել դրված հրապարակի վրա, քաղ. ինքնավարությունը չէր կարող հողային հարցի լուծմամբ զբաղվել: Այժմ անհրաժեշտ է անհապաղ լուծել այդ հարցը:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Դեմ է այն կարծիքներին, որ քաղաքի հողերը տրվեն գյուղացիներին: Քաղաքը պիտի հողերը պահի իր ձեռքում և մշակի իր աշխատողների միջոցով:

Ս. Մամիկոնյան - Օրինագծի միտքը համակրելի է, բայց մի փոքր խնամքով չի խմբագրված, ունի մի շարք թերություններ. պետք է հետ տալ օրինագիծը հանձնաժողովին, որպեսզի լավ մշակված ձևով բերի խորհրդարան:

Տ. Մուշեղյան - Հայտնում է, որ էսեռական ֆրակցիան համաձայն է Մամիկոնյանի հետ:

Քվեարկվում և անցնում է այն, որ օրինագիծը տրվի հանձնաժողովին՝ լրացնելու և մշակելու համար:

7. Ազատյան - Նկարագրում է Երևանի քաղաքային) ինքնավարության ներկա վիճակը և առաջարկում լրացնել նոր անդամներով համեմատական սկզբունքով:

Քվեարկվում է հարցը և չի անցնում:

Բժ. Տեր-Հակոբյան - Ձեկուցանում է Հայաստանի բժշկասանիտարական դրության մասին, նկարագրում զանազան վայրերի սանիտարական դրությունը, քաղաքի վիճակը և գալիս այն եզրակացության, որ մեր տերիտորիան սանիտարական տեսակետից ոչ առողջապահական է, իսկ Երևան քաղաքը՝ վտան-

գավոր: Խոլերիան համարյա թե վերջացել է մեր հանրապետության սահմաններում: Մեկ-մեկ դեպքեր լինում են, այն էլ միայն Երևանում:

Գաղթականների վիճակն առհասարակ և որբերինը՝ մասնավորապես, անտանելի է, զուրկ են, մանավանդ վերջինները, ամենատարրական միջոցներից՝ վերմակ, օթոց, հագուստ, նույնիսկ լաթեր չկան դրանց փոխարինող: Համեմատաբար տանելի է Դիլիջանի և Քարվանսարայի որբերի վիճակը: Կառավարության ուշադրությունն է հրավիրվում այն հանգամանքի վրա, որ որբերի և առհասարակ գաղթականների վերաբերյալ գործերը շատ շուտով կարգի կընկնեն:

Տ. Մուշեղյան - Բժշկասանիտարական կոմիտեն չի եղել, որ վերջացրել է համաճարակները մեր երկրում, այլ իրենք իրենց են վերջացել: Կառավարությունը որբանոցային կազմակերպություններ չի առաջ բերել, եղածները գործ չեն արել, փողոցներում դեռ էլի շարունակում են թափափված մնալ որբերը:

Ն.Գ. մինիստր - Խնդրում է 5.000 որբի հոկտեմբեր ամսվա հասանելիք 750.000 ռ. գումարը տալ՝ անմիջապես գործադրության մեջ դնելու և շուտով որբերի վիճակը բարելավելու:

Քվեարկվում և ընդունվում է:

Պետական կոնտրոլյորի ընտրությունը որոշվեց հետաձգել: Նիստը փակվեց ժ. 12-ին:

«Ձանգ», 12 հոկտեմբերի 1918թ.

24-ՐԴ ՆԻՍ

8 հոկտեմբերի, երեկոյան, 1918թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*, ներկա են ներքին գործոց և ֆինանսների մինիստրները: Նախագահը կարդում է օրակարգը.

1. Կառավարությանը վարկ բաց անելու օրինագծի Գ ընթերցումը.
2. Գաղթական որբերի խնամատարության օրինագծի Ա ընթերցումը.
3. Պարենավորման հանձնաժողովի շաբաթական զեկուցումը.
4. Բժշկասանիտարական հանձնաժողովի զեկուցման շարունակությունը.
5. Քաղաքի հողերը կապալով տալու օրինագծի Բ ընթերցումը.
6. Ջուլհակային աշխատանքի նախահաշվի վերջնական հաստատումը.
7. Գլխավոր հաշվետեսի ընտրությունը.
8. Ընթացիկ գործեր:

Կարդացվում է կառավարությանը վարկ բաց անելու օրինագիծը՝ ֆինանսական հանձնաժողովի արած ուղղումներով: Տաք վեճ է առաջանում անկուսակցականների, սոց. դեմ[ոկրատների], էսեռական, ժող. կուս[ակցության] ֆրակցիաների ներկայացուցիչների և դաշնակցական ֆրակցիայի ու ֆինանսների մինիստրի միջև, գլխավորապես այն խնդրի վերաբերմամբ, թե կառավարությանը տրվելիք գումարը պիտի սահմանափակվի՞ քանակով ու ժամանակով, թե՞ ոչ: Խորհրդարանի տրամադրությունն աչքի առաջ ունենալով, մինիստրը հետ է վերցնում օրինագիծը և դրանով վերջ տրվում վիճաբանությանը:

Գ. Տեր-խաչատրյան - Կարդում է գաղթական որբերի խնամատարության օրինագիծը, որ հանձնված էր խորհրդարանի կողմից օրենսդրական, դպրոցական և գաղթականական հանձնաժողովների քննության:

Ա. Մամիկոնյան - Գաղթականական ու որբանոցային գործը նոր չէ հայերիս համար: Դեռ [19]15թ. տաճկահայ որբերի համար մեզնում բացվել են որբանոցներ. բաց էր անում հասարակությունը, իսկ կառավարությունը (ռուս.) տալիս էր պետական նպաստ: Այժմ կտրվել է պետական նպաստը, դրսից էլ նվիրատվություններ չեն ստացվում: Մի խոսքով, չկան նախկին աղքատներն ու հնարավորությունները: Միակ միջոցը մնում է այն, որ մեր կառավարությունը իր վրա վերցնի ամբողջ ծանրությունը:

Կան մոտավորապես 12.000 որբեր, որից 7.000-ը տաճկահայեր են: Մեր սրբազան պարտականությունը պիտի լինի պահել դրանց, քանի որ այդ մի սուրբ ավանդ է բազմաթիվ նահատակ ծնողների: Անհրաժեշտ է պահել գեթ իբրև նմուշ շատ վայրերում ոչնչացած մեր ժողովրդի:

Այնուհետև նա առաջարկում է դուրսը գտնվող որբանոցներին նպաստ տալ, թողնել տեղում և ոչ թե բերել Երևան ու նորանոր դժվարություններ ստեղծել պարենավորման տեսակետից: Որբանոցային գործի կազմակերպությունը պետք է հանձնել գաղթականական միևնույն:

Ա. Խոնդկարյան - Շեշտում է այն հանգամանքը, որ մինչև օրս որբերին խնամելու քայլեր չեն արված: Որբերը բոլորովին անխնամ վիճակի մեջ են, ինչպես, օրինակ՝ Էջմիածնի որբերը: Օրինագծի մեջ պիտի մատնացույց արվի սիստեմը և որբանոցային մեխանիզմը:

Պիտի լինի մի պաշտոնյա, որ հսկի Հայաստանի բոլոր որբանոցներին, որից յուրաքանչյուրը պիտի ունենա իր կառավարիչը-պաշտոնյան: Պիտի լինի և պետական կոնտրոլ:

Որբանոցները հիմնվում են Հայաստանի բոլոր որբերի համար, առանց ազգի և կրոնի խտրության: 15 տարեկանից մեծ երեխաների համար պիտի ընդունել պատրոնատի սկզբունքը:

Մի քանիսի կողմից լինում են թեթև բացատրություններ ու լրացումներ, ապա օրինագիծը դրվում է քվեարկության, անցնում է և հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին:

Դ. Ջուբյան - Կարդում է ջուլհականոցներ բաց անելու օրինագիծը և նախահաշիվը, ըստ որի ծախս պիտի լինի մեկուկես միլիոն: Երրորդ ընթերցումով ընդունվեց Խորհրդարանի կողմից ու հանձնվեց խմբագրական հանձնաժողովին:

Կարդացվեց քաղաքի հողերը կապալով տալու օրինագիծը, ընդունվեց ու հանձնվեց խմբագրական հանձնաժողովին:

Պետական հաշվետեսի պաշտոնի համար բոլոր ֆրակցիաներն էլ առաջարկեցին Հայաստանի Խորհրդարանի պատգամավոր Ստ. Մամիկոնյանի թեկնածությունը: Վերջինս հրաժարվեց, այդ իսկ պատճառով ընտրությունը հետաձգվեց:

Նիստը վերջացավ երեկոյան ժ. 11-ին:

«Զանգ», 16 հոկտեմբերի 1918թ.

25-ՐԴ ՆԻՍՏ

11 հոկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բանալով՝ նախագահը հայտարարում է հետևյալ օրակարգը.

1. Գաղթական որբերի խնամատարության օրինագծի վերջնական հաստատում.
2. Քաղաքի հողերը կապալով տալու օրինագծի վերջնական հաստատում.
3. Օրինագիծ դատաստանական վճիռների հայտարարման ձևի մասին.
4. Գաղթականական օգնության նախահաշիվը.
5. Պառլ[ամենտի] քննիչ հանձնաժողովի զեկուցում.
6. Պարենավորման հանձնաժողովի զեկուցում.
7. Բժշկա-սան[իտարական] հանձնաժողովի զեկուցման շարունակություն.
8. Պետական հաշվետեսի ընտրություն.
9. Կառավարության պատասխանը հարցերին.
10. Ընթացիկ գործեր:

Պատգ. Ջուբյանը կարդում է օրինագծեր՝ գաղթական որբերի խնամատարության և տեղային ինքնավարության հողերը կապալով տալու մասին, որոնք վերջնականապես հաստատվում են:

Պատգ. Ս. Տեր-Մարտիրոսյան. զեկուցանում է գաղթականական օգնության նախահաշվի մասին, հայտնում է, որ ֆին. կոմիսիան նկատի ունենալով, որ ծանոթ մոտենում է և անհրաժեշտ է շտապեցնել գաղթականների համար) բնակարան ճարելու և որբերը պատսպարելու անհետաձգելի գործերը, առաջարկում է նախահաշիվը շտապողական ճանաչել: Առաջարկն ընդունվում է: Զեկուցանում է, որ համաձայն վերջին մարդահամարի, ռուսահայ գաղթականների ընդհանուր թիվը հասել է 180.000-ի, թուրքահայ գաղթականության՝ 150.000-ի, ընդամենը 330.000 հոգի: Այս թիվը բաժանված է երեք հատվածի. ա. մոտ 1/3-ը ունի սեփական միջոցներ և առանց օգնության կարող է ապրել, բ. 62.500 հոգի կարող են ապրել սեփական աշխատանքով, գ. մնացած մասը առանց պետական օգնության չի կարող յուր գոյությունը պահպանել և ունի հետևյալ պատկերը:

1. Որբեր՝ 1. 10000,
2. Անճարներ՝ 25000,
3. Անկյալներ՝ 1000,
4. Մասնավոր օգնության կարիք ունեցողներ՝ 26000 հոգի:

Սրանց օգնության նախահաշիվը կազմված է հետևյալ ձևով.

1. Որբանոցներ. նախնական կահավորման, անկողնի, մահճակալի և այլնի համար յուրաքանչյուր որբին՝ 234 ռ.: Այս թվի վրա եթե ավելացնենք նաև որբանոցների կահկարասին, կունենանք յուրաքանչյուր որբին՝ մոտ 400 ռ.: Հագուստի-աղջիկ որբին 123 ռ., տղային՝ 118 ռ.: Ուրեմն՝ որբանոցային գործի կազմակերպման համար միանվագ 3.000.000 ռ., բացի դրանից, սկսած հոկտ. ամսի 1-ից յուրաքանչյուր որբին սնունդի համար՝ 150 ռուբլի:

2. Անճարներ և աննեցուկներ. սրանց օգնությանը ենթադրվում է տալ հետևյալ ձևը. յուրաքանչյուր շնչին օրական 1 ֆ. կարտոֆիլ և 60 կ. փող, այս հաշվով ամսական կարտոֆիլի արժեքը՝ 448.750 ռ., նպաստը՝ 450.000 ռ., ընդամենը երեք ամսվա համար՝ 2.756.000 ռ.:

3. Ավերված գյուղերը նորոգելու համար-ավերված գյուղերում 1000 տուն շինելու համար տալ յուրաքանչյուրին 20 գերան և 150 ռ.: 9000 ընտանիքի էլ տալ միայն 20 գերան. այս ճյուղի համար հարկավոր է ընդամենը 2.180.000 ռ., հաշվելով նաև գերանի արժեքը:

4. Բժշկասանիտարական գործի համար ամսական նախատեսվում է 130.000 ռ., հինգ ամսվա համար (սկսած օգոստոս ամսից)՝ 650.000 ռ.:

5. Չնախատեսված ծախսեր՝ ամսական 100.000 ռ.:

6. Որբանոցներին ավանս՝ կես միլիոն ռ., ընդհանուր գումար՝ 13.886.000 ռ.:

Ֆինանսական կոմիսիայի կարծիքով թվերը շատ խնայողական են և ընդունելի՝ առանց առարկության. միայն որովհետև թվերը կարող են փոփոխական լինել, հանձնաժողովն առաջարկում է ծախսերը կատարել համաձայն թվերի:

Գալով վերջին կետին՝ որբանոցներին ավանս տալ կես միլիոն ռ., որովհետև այս գումարը մանրամասն ներկայացված չի, կոմիսիան կարծում է, որ ամբողջ նախահաշվի մեջ պիտի մերժել միայն այդ կետը:

Պատգ. Ս. Խաչատրյան համաձայն է վերջին կետը մերժելու հետ, որովհետև նման ձևով ավանս տալ չի կարելի: Գալով ամբողջ օրինագծին, հայտնում է, որ նա յուր մեջ տարակուսանք է առաջ բերում, թե նշանակված թվերը, համեմատաբար արդյոք չնչին չե՞ն: Համաձայն է նախահաշվի հետ, միայն կասկածում է, որ գումարները չնչին են կարիքի նկատմամբ: Ուստի առաջարկում է նախահաշիվը վերադարձնել հանձնաժողովին՝ ավելի լավ մշակելու համար:

Ներքին գործոց մինիստրը հայտնում է, որ նախահաշիվը կազմված է գաղթականական կոմիսիայի հետ միասին: Նա սկզբում ավելի էր. ընդհանուր գումարը հասնում էր 28 միլիոն ռ., սակայն կոմիսիան կրճատեց մոտ 14 միլիոն և ինքը համաձայնեց: Այն առաջարկությունը, թե գումարները շատ քիչ են, ճիշտ է, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ գները հաշված են պետական գներով: Խնդրում է վերջին կետը՝ կես միլիոն ավանսի մասին, չմերժել, որովհետև դա պարտքերը վճարելու համար է և կվճարվի հետևյալ ձևով. չարաշահություններից խուսափելու համար ես կվերցնեմ գաղթականական մարմիններից նրանց պարտքերի

ցուցակը ու կվճարեն: Եթե մերժեք այդ կետը, պարտքեր ունեցողները, որոնք ընդհանրապես հին որբանոցներն են, կծախեն իրենց մթերքները:

Պատգ. Ս. Մամիկոնյանի կարծիքով, իբր ավանս ներկայացված կես միլիոնի դեմ մանրամասն հաշիվ պահանջել անհնար է. շատ որբանոցներ ոչինչ չեն ստացել. մի քանիսը ստացել են 30 ռ. և քչերը միայն 74 ռ.: յուրաքանչյուր որբին ամսական: Համաձայն չի ներքին գործոց մինիստրի առաջարկած ձևի հետ՝ պարտքերը վճարելու համար, այլ պետք է վճարել ամսական յուրաքանչյուր որբին որոշ գումարի հաշվով, ինչպես անում էր ռուսական կառավարությունը: Ավելորդ է համարում հիվանդանոցային ճյուղը հիշել այս նախահաշվի մեջ, որովհետև հիվանդանոցները միևնույն պետք է լինեն և՛ բնիկի, և՛ գաղթականի համար և նրանց համար մտցվելու է առանձին նախահաշվով: Հետո առաջարկում է որբանոցների օգնությունը՝ ամսական 150 ռ. յուրաքանչյուր որբին, հաշվել ոչ թե հոկտեմբեր, այլ սեպտ. ամսի 1-ից:

Պատգ. Ավդալբեկյանը առաջարկում է ընդունել նախահաշիվը ամբողջությամբ, բացի երկու կետից. կես միլիոն ավանսի, որը մանրամասն ներկայացված չէ, և բժշկասանիտարական մասի, որը պառլ[ամենտի] կոմիսիան մասնագիտորեն չի քննել: Գտնում է, որ մնացած կետերը, օր., որբանոցային, կազմված են շատ մանրամասն, խնամքով և մասնագիտորեն:

Ներքին գործոց մինիստրը հայտնում է, որ գաղթ. մարմինների լիկվիդացիան կատարելու համար անհրաժեշտ է կես միլիոնը, այլապես գործը կծգծգվի ու պետական գանձարանը կտուժի: Հայտնում է, որ որբանոցային նպաստը հաշվում է հոկտեմբերից, որովհետև սեպտ[եմբերին] բոլոր որբանոցները ծրի հաց են ստացել: Գալով հիվանդանոցների առանձին հիմնելուն, հայտնում է, որ ինքը համաձայն էր, բայց բժշկա-սանիտարական կոմիսիան անհրաժեշտ գտավ առանձին պահել:

Պատգ. Հ. Տեր-Հակոբյանը թեև համաձայն է վճարելու կես միլիոն ավանսը, բայց առաջարկում է հանել այս նախահաշվից ու ներկայացնել առանձին:

Ներքին գործոց մինիստրը հայտնում է, որ ինքը հանում է նախահաշվից այդ կետը՝ առանձին ներկայացնելու համար:

Ապա ծայների մեծամասնությամբ անցնում է նախահաշիվը, բացի բժշկասանիտարական մասից, որը Ավդալբեկյանի առաջարկությամբ և 12 ծայնով ընդդեմ 6-ի, այս նախահաշվից հանվում է:

Պատգ. Մուշեղյանը պարենավորման հանձնաժողովի կողմից զեկուցանում է, որ հանձնաժողովը անհրաժեշտ է համարում պարբերաբար ինֆորմացիոն ձևով տալ զեկուցումներ. Ղարաքիլիսան և շրջանը, ըստ տեղեկությունների, կարող են շուտով մեզ վերադառնալ, բայց շատ աննախանձելի պայմաններում, այնպես որ դա ոչ մի պլուս չի ավելացնի, այլ մի ծանր բեռ կլինի մեր պարենավորման գործի վրա: Անհրաժեշտ է այժմյանից ուշադրություն դարձնել այդ հանգամանքի վրա ու հարկավոր նախապատրաստություններ անել: Ընդհ. կերպով պարեն. կոմիսիայի կողմից քննված են հացի, աղի, մսի, շաքարի և ճարպի հարցերը:

Հացի մասին որևէ կոնկրետ առաջարկություն բերել չենք կարող. նկատի ունենալով, սակայն, որ եթե յուրաքանչյուր անհատին տալու լինենք կես ֆունտ հաց, բացի դրանից և պակասը լրացնենք կարտոֆիլով, կրկին մեզ հարկավոր կլինի մեկ միլիոն փութ հաց, որ ո՛չ մի միջոցով մենք ճարել չենք կարող, եթե հանգամանքները չփոխվեն:

Անընդհատ լուրեր են ստացվում, որ մեր երկրից թուրքական ազենտները մաքսանենգությամբ արտահանում են մեծ քանակությամբ մսացու անասուններ:

Օրական, մսի կարիքները հոգալու համար, հարկավոր է մեզ 700 անասուն, ուստի արտահանումը շատ վատ կազդի մեր պարենավորման դրության վրա: Ուստի մենք առաջարկում ենք սահմանագծի հսկողությունը խստացնել և մտածել անասունների կերի մասին, որովհետև հակառակ պարագայում նրանք ոչնչացման կենթարկվեն:

Պարենավորման բաժանմունքը փաստորեն աղ չունի, իսկ ժողովրդի մեջ եղած աղը կբավականացնի մաքսիմում մեկ ամիս: Մարդկանց, կենդանիների,

կաշեգործների և կարիքների համար մեզ հարկավոր է ամսական 30.000 փ. աղ: Այդ ձեռք բերելու համար կառավարության համապատասխան մարմինները աշխատում են: Թուրքաց կառավարությունը ևս խոստացել է մեզ 50.000 փ. աղ, որը դեռ չենք ստացել: Համենայն դեպս դա կբավականացնի 1½ ամիս: Հայտնում է նաև, որ Սարդարապատի կռիվներին երևան է փոխադրված 160.000 փ. աղ և շտապով, առանց կշռելու, հանձնված է մի մասնավոր անհատի՝ պահելու համար: Այժմ այդ աղից ծախվել է 4.700 փ., փաստերն ասում են, որ այդ աղը ծախվել է: Գործը հանձնված է դատարանի:

Շաքարի հարցը այնքան էլ սուր բնույթ չունի, որովհետև առանց շաքարի կարելի է ապրել: Առաջվա հաշվով մեզ հարկավոր կլինի կես միլիոն փ. շաքար, որը ստանալ անհնար է: Կարիքը դռնաբով բավարարել չի կարելի, որովհետև հազիվ ստանանք 10.000 փ. դռնաբ: Ապա հայտնում է, որ կոմիսիան մտցրել է մի օրինագիծ՝ Դիլիջանի անտառների խոզակաղինն ու աճարի պտուղը հավաքելու: Առաջինը անասուններին կերցնելու, երկրորդը՝ ճարպ պատրաստելու համար:

Պատգ. Գ. Տեր-Հակոբյանը զեկուցանում է բժշկասանիտարական հանձնաժողովի կողմից: Շեշտում է, որ կարելի է Հայաստանի տերիտորիան, բացի երևան քաղաքից, հայտարարել խոլերի կողմից աննպաստ հանգամանքներում: Ինչպես նաև առաջարկում է շուտով մտցնել սանիտարական տուրք և Թիֆլիսից բերել դեղորայք:

Պատգամավորներն անում են մի քանի լրացումներ ու տալիս են հարցեր, որոնց պատասխանում է զեկուցանողը:

Մինիստրի նախագահի Քաջազնունին պատասխանում է Ս. Հ. Ֆրակցիայի հետևյալ հարցումին, թե ճիշտ է, որ կառավարությունը որոշել է Դիլիջան-Ղարաքիլիսա-Ջալալօղլի շրջանում մտցնել զինվորական վարչություն: Հայտնում է, որ այդ ճիշտ չէ և որ Դիլիջան-Ղարաքիլիսա շրջանը միացվել է. այդ շրջանի իշխանության գլուխ կանգնած կլինի մի զինվորական, որը կունենա յուր օգնականը քաղաքացիական գործերի համար: Այս փաստը կատարված է, նկատի ունենալով, որ այդ շրջանները զինվորական շրջաններ են:

Պատգ. Ջուրյանը հայտնում է, որ դա պառլամենտական իրավունքների խախտումն է, նոր վարչական բաժանումներ կարելի է անել միայն օրենսդրական ճանապարհով:

Ներքին գործոց մինիստրի բացատրություններից հետո, նույն խնդրի առթիվ **պատգ. Խոնդկարյանը** հայտնում է, որ յուր ֆրակցիան չի բավարարվում և հարցումը փոխում է հարցապնդման:

բ. հարցումին, թե կառավարությունը ի՞նչ է արել Դիլիջանում հավաքված այսպես կոչված զենսավոյական ժողովի վերաբերյալ, մանրամասն պատասխան է տալիս ներքին գործոց մինիստրը:

Ապա կարդացվում է նույն խնդրի առթիվ Ս. Հ. Ֆրակցիայի հարցապնդումը: Հարցապնդումը պաշտպանում է

Պատգ. Խոնդկարյանը. Նրա առաջարկով հարցապնդումը ընդունվում և համարվում է շտապողական:

Ապա զինվորական մինիստրը պատասխանում է այն հարցումին, թե հայկական զորամասերին կից խմբեր գոյություն ունե՞ն, արդյոք, թե՞ ոչ: Հայտնում է, որ խմբերը օգ[ոստոսի] 15-ից սկսած լուծված են, բացի Պանդուխտի խմբից, որը լուծված է հոկտ. 1-ից:

Պետական հաշվետեսի ընտրությունը հետաձգվում է և նիստը փակվում է:

«Կառավարության լրաբեր», 15 հոկտեմբերի 1918թ.

26-ՐԴ ՆԻՍ

15 հոկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժամը 7³⁰-ին. նախագահում է *Ա. Սահակյանը*. մինիստրական օթյակում են մինիստր նախագահը, ներքին գործոց և իրավաբարության մինիստրները. դահլիճը լեփ լեցուն է հասարակությամբ: Ներկա է և Օսմանյան կայսրության Հայաստանի ներկայացուցիչ Մահմեդ Ալի փաշան:

Նախագահը կարդում է օրակարգը՝

1. Օրինագիծ դատաստանական վճիռների հայտարարման ձևի մասին.
2. Դիլիջանի շրջանում խոզակաղին և աճարի պտուղ հավաքելու օրինագիծ- Ա ընթերցում.
3. Ֆինանսական հանձնաժողովի առաջարկությունը կառավարության վարկ բաց անելու մասին.
4. Նախահաշվի մնացորդների ծախսման մասին օրինագիծ- Ա ընթերցում.
5. Մանդատային հանձնաժողովի զեկուցումը պատգամավորների մասին.
6. Հարցումներ և հարցապնդումներ.
7. Ընթացիկ հարցեր:

Գր. Տեր-Խաչատրյան - Կարդում է օրենսդրական հանձնաժողովի զեկուցումը դատաստանական վճիռները հայտարարելու ձևի մասին:

Մինչև հեղափոխությունը Ռուսաստանում բոլոր վճիռները հայտարարում էին կայսեր անունից, հեղափոխությունից հետո, Կերենսկու օրոք, որոշվեց հայտարարել ժամանակավոր կառավարության անունից, այժմ Հայաստանի իրավաբարության մինիստրը մտցրել է մի օրինագիծ, ըստ որի մեր պետության մեջ բոլոր վճիռները պիտի հայտարարել հանուն Հայաստանի Հանրապետության:

Գ. Ենգիբարյան - Ժող. կուս. ֆրակցիայի կողմից առաջարկվում է «Հանուն Հայաստանի Հանրապետության» փոխարեն դնել «Հանուն Խորհրդարանի»:

Հ. Ազատյան - Սոց. դեմ. ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է ուղղում մտցնել այս ձևով. «Հանուն օրենքի»:

Ա. Խոնդկարյան - Մինիստրի առաջարկած ձևը սխալ համարելով, առաջարկում է ընդունել սոց. դեմ. ֆրակցիայի առաջարկությունը, միայն հետևյալ ձևով. «Հանուն Հայաստանում գործող օրենքների»:

Հ. Բուդաղյան - Առարկելով ֆրակցիաների առաջարկություններին, դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է ընդունել մինիստրի առաջարկած ձևը որպես հարմարագույնը:

Իրավաբարության մինիստր - Պատճառաբանում և հիմնավորում է իր առաջարկած ձևը:

Այնուհետև *Ղարաջյանը*, *Ենգիբարյանը*, *Զուբյանը*, *Բուդաղյանը* շարունակում են վիճաբանությունները և յուրաքանչյուրն աշխատում է հիմնավորել ու ապացուցել իր ֆրակցիայի առաջարկության հարմարավոր ու իրավաբանորեն ուղիղ լինելը:

Ա. Մելիքյան (սոց. դեմ. մեծամաս.) - Նպատակահարմար է համարում ընդունել «Հանուն Հայաստանի Հանրապետության» ձևը:

Ա. Մամիկոնյան - Համաձայն է ժող. կուս. ֆրակցիայի առաջարկած ձևին:

Ա. Խոնդկարյան - Ըստ կարգի ձայն է վերցնում և առաջարկում խորհրդարանի այսօրվա նիստին մասնակցող նոր պատգամավորների մանդատները ստուգել, թե արդյոք նոքա մասնակցելու՞ են քվեարկություններին, թե՞ ոչ:

Հ. Ազատյան - Հարցնում է, կա՞ն, արդյոք, հեռացողների հրաժարականներ և նոր եկողների մանդատներ նախագահության մոտ:

Հ. Սարգսյան - Զարմանք է հայտնում, որ մի հարց քննելու միջոցին, երբ դեռ չէ լուծված, մարդիկ բոլորովին կողմնակի հարցով ընդհատում են աշխատանքը:

Նախագահ - Բացատրեց, որ նման երևույթը խորհրդարանում սովորություն է դարձած, այդ պատճառով էլ հարմար չի գտնում խնդիրների քննությունը թողնել ու զբաղվել մանր հարցերով. առաջարկում է այդ առթիվ վերացնել վիճաբանությունը. քվեարկությամբ անցնում է:

Քվեարկվում է ապա ընդհատված օրինագիծը և ընդունվում ամբողջությամբ այնպես, ինչպես առաջարկել էր մինիստրությունը:

Ս. Մուշեղյան - Կարդում է Դիլիջանի շրջանի խոգակադին և ածարի պտուղ հավաքելու օրինագիծը և պաշտպանում ու հիմնավորում նրանով, որ խոգակադնուց կարելի է պատրաստել սուրճ, կենդանիների ու ձիերի կեր և թռչունների համար կուտ, ածարից՝ յուղ և, եթե չհաջողվի յուղ ստանալ, կարելի է բովել ու տալ գաղթականության որպես աղանձ:

Համաձայն առաջարկված նախահաշվի, պիտի հիշյալ պտուղներից յուրաքանչյուրից 100.000-ական փ. հավաքել, որի համար նախորոշված ծախս ենթադրվում է 1.300.000 ռ.:

Օրինագծի սկզբունքների դեմ առարկողներ չկան, միայն խոսողները՝ Ս. Տեր-Մարտիրոսյան, Ա. Մելիք-Աղաջանյան, Ղարաջյան, ընդունելով այդ գործը որպես առաջին փորձ, առաջարկում են պահանջված քանակը կիսով չափ պակասեցնել, այսինքն՝ յուրաքանչյուրից 50.000-ական փ. անցկացնել օրինագծի մեջ: Զվեարկությանը անցնում է:

Անցնում են օրինագծի կետ առ կետ ընթերցմանը, որից հետո քվեարկվում և ընդունվում է այն ձևով, որ յուրաքանչյուրից հավաքվի 50.000-ական փ. և այդ բանի համար բաց անել կառավարության անունով 650.000 ռ. կրեդիտ. օրինագծի վերջին հոդվածը, որ ասում է. «կապալով տալ որոշված քանակից ավելի եղածը, միայն վարձը պահանջել նոտարյալ ձևով»-Ս. Թորոսյանի և Դ. Բուդաղյանի առաջարկությամբ խորհրդարանը դուրս է ձգում իբրև համայնքի շահերին դեմ գնացող մի սկզբունք:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ֆինանս. հանձնաժողովի կողմից գեկուցում է կառավարությանը վարկ բանալու օրինագիծը և առաջարկում ընդունել այն շտապողաբար: Ընդունվում է:

Կառավարությունը, փող չունենալով իր տրամադրության տակ, խնդրում է բանալ 10 միլիոն ռուբլու կրեդիտ և առաջարկված նախահաշիվները քննել զատ-զատ:

Հանձնաժողովը, մտնելով կառավարության դրության մեջ, գտնում է անհրաժեշտ տալ կառավարությանը դրան, սակայն ոչ թե 10 միլիոն, այլ՝ 5 միլիոն) ռ. և, բացի այդ, նախահաշիվները յուրաքանչյուր մինիստրի պիտի քննվեն առանձին:

Մինիստր-նախագահ - Կառավարությունը հանձնաժողովի առաջարկը համարում է ընդունելի:

Ֆրակցիաների ներկայացուցիչները խնդրի առթիվ սկսում են վիճաբանություն:

Դ. Սարգսյան և Դ. Բուդաղյան - Առաջարկում են համաձայնել հանձնաժողովի կարծիքին:

Դ. Ազատյան - Դեմ է 5 միլիոն տալուն, առաջարկում է տալ ոչ ավել, քան 30 հազար ռ.:

Դ. Զուբյան - Տալ ոչ ավելի, քան 50.000 ռ.:

Ա. Մելիքյան - Առաջարկում է ֆինանս. հանձնաժողովին քննել 5-6 օրում մինչև այժմ ստացած նախահաշիվները և ներկայացնել խորհրդարանին: Դեմ է սկզբունքով կառավարության նույնիսկ մի կոպեկի կրեդիտ տալուն, սակայն ստեղծվել է մեր համար դրություն, որ ստիպում է համաձայնել կառավարությանը միլիոններ տալու:

Օրինագիծը դրվում է քվեարկության և ընդունվում ամբողջությամբ ու հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին:

Բժ. Տեր-Հակոբյան - Հայտարարում է, որ անցյալ նիստին ն. գ. մինիստրը իրավաբանական հիմք ուներ հայտնելու, որ գաղթականական հիվանդանոցների խնդիրը քննվել է բժշկասանիտարական հանձնաժողովի կողմից, չնայած, որ չի քննվել իրապես:

Եղան մի քանի հարցումներ կառավարության:

Նիստը փակվեց գիշեր[վա] ժ. 12-ին:

«Զանգ», 19 հոկտեմբերի 1918թ.

18 հոկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 7-ին, նախագահում է Ա. Սահակյանը: Մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, ներքին գործոց, ֆինանսների և իրավարարության մինիստրները:

Նախագահը կարդում է օրակարգը.

1. Դատաստանական վճիռների հայտարարման ձևի մասին օրինագիծ-վերջնական հաստատում.

2. Դիլիջանի շրջանում խոզակաղին և աճարի պտուղ հավաքելու օրինագիծ-վերջնական հաստատում.

3. Ֆինանսական հանձնաժողովի զեկուցումը կառավարությանը վարկ բաց անելու օրինագծի մասին.

4. Նախահաշիվների մնացորդների ծախսման մասին օրինագիծ -Ա ընթերցում.

5. Մանդատային հանձնաժողովի զեկուցումը պատգամավորների լիազորության մասին.

6. Կառավարության պատասխանները.

7. Պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովի զեկուցումը.

8. Ընթացիկ հարցեր:

Ա. *Խոնդկարյան* - Առաջարկում է օրակարգի Ե կետը քննել առաջին հերթին. ընդունվում է: Սակայն նկատի ունենալով, որ մանդ[ատային] հանձնաժող[ովի] նախագահը այդ րոպեին չունի իր մոտ հարկավոր թղթերը, որոշում է մինչև այդ թղթերը բերելը խնդիրները քննել օրակարգի մեջ դրված կարգով:

Կարդացվում է դատաստանական վճիռների հայտարարման ձևի մասին օրինագիծը հանձնաժողովի ուղղումներով և ընդունվում է խորհրդարանի կողմից:

Կարդացվում է Դիլիջանի շրջանում խոզակաղին ու աճարի պտուղ հավաքելու օրինագիծը ուղղումներով և ընդունվում է խորհրդարանի կողմից:

Ս. *Տեր-Մարտիրոսյան* - Մանդատային հանձնաժողովի կողմից տալիս է զեկուցում հեռացած պատգամավորների հրաժարականի և նորերի մանդատների մասին: Նաև զեկուցում է նախահաշիվների մնացորդների ծախսման մասին օրինագիծը, տալիս է հանձնաժողովի բացատրություններն այդ առթիվ: Օրինագծի Ա, Բ և Գ ընթերցումը ընդունվում է տեղումնաբեր, որ հետևյալն է. «Նախահաշիվով նշանակված ծախքերից ավելացած գումարները բյուջետային տարվա վերջը վերադարձվում են գանձարան»:

Գ. *Ենգիբարյան* - Պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովի զեկուցումը կարդում է և ներկայացնում այն անմիջապես վիճակը, որ ունի էջմիածինն ու շրջակայքը իշխանության անկազմակերպ, ավելի շուտ իշխանության անպատասխանատու գործունեության հետևանքով:

Բժ. *Ղազարյան* - Շարունակում է հիշյալ հանձնաժողովի զեկուցումը, նյութ ունենալով գաղթականությունն ու որբանոցները և սրանց համար գոյություն ունեցող հիվանդանոցները: Ընդհանուր առմամբ ողբերգական վիճակ ունեն դրանք, միայն համեմատության դնելով, տանելի են քիչ թե շատ Աշտարակի որբանոցներն ու հիվանդանոցները: Աչքի էր զարնում այն, որ բժշկական պարագայքի ու դեղորայքի ճգնաժամ է այդ հիվանդանոցներում:

Ա. *Մելիք-Աղաջանյան* - Շարունակում է զեկուցումը նույն հանձնաժողովի՝ էջմիածնի և շրջակայքի գաղթականության պարենավորման հարցի առթիվ: Ամենածանր ու խայտառակ կացություն է ստեղծված գաղթականության համար շնորհիվ այն բանի, որ մեխանիզմ չկա գործ առաջ տանող:

Զեկուցումը վերջանալուց հետո տաք վիճաբանություն է սկսվում այն մասին, թե զեկուցումը շոշափող հարցերն ու հանձնաժողովի առաջարկները հենց այսօր քննվեն խորհրդարանում, թե՞ մնան ուրիշ անգամվա:

Յ. Բուդաղյան - Առաջարկում է՝ այն առաջարկները քննիչ հանձնաժողովի, որոնք պիտի լուծում ստանան, հանձնել համապատասխան հանձնաժողովներին՝ ի մշակումն:

Յ. Ազատյան - Առաջարկում է ոչ մի հանձնարարություն չանել հանձնաժողովներին և զեկուցման մեջ շոշափած բոլոր հարցերի մասին խոսել այստեղ, հենց այսօր:

Եր. Չարությունյան (ժող. կուս.) - Հիմնվելով զեկուցման այն մասի վրա, որ արավ ենգիրարյանը, քննադատում է կառավարությանը և բոլոր չարիքների պատճառը վերագրում նրան:

Թեր ու դեմ արտահայտվում են այնուհետև **Ա. Խաչատրյան**, **Ա. Մելիքյան**, **Ավդալբեկյան**. հարցը քվեարկվում և ընդունվում է:

Ե. Չարությունյան - Շարունակում է իր խոսքը և ժող. կուս. ֆրակցիայի կողմից անվստահություն հայտնելով կառավարությանը, առաջարկում է կազմել կոալիցիոն կառավարություն:

Յ. Ազատյան - Նկատում է, որ չկա իրավակարգ, եղած օրենքները չեն կիրառվում կյանքի մեջ և իբրև միջոց նույնպես առաջարկում է կոալիցիան՝ միայն դեմոկրատ տարրերից: Համագործակցությամբ պիտի գործունեության մի պլատֆորմա մշակել և նոր ապա գործի անցնել: Ամեն կերպ պիտի աշխատել, որ ժողովուրդը դուրս գա այն քաոսից, որի մեջ տառապում է նա այժմ:

Յ. Բուդաղյան - Ղատապարտում է այն վերաբերմունքը, որ աջից ու ձախից ցույց է տրվում: Սրանք խոսում են ժողովրդի շահերից: Որտե՞ղ էին դրանք այն միջոցին, երբ նույն այդ ժողովրդի գոյության հարցն էր լուծվում: Ձախից արտահայտվող մենչևիկ սոց. դեմոկրատները ի դեմս վրացական սոց. դեմոկրատների ի՞նչ են արել մեզ համար. չէ՞ որ ամենամեծ չարիքը հենց այստեղից է սկսվում: 60-65 տարեկանները կազմել են մի կուսակցություն-ժողովրդական կուսակցություն և այն էլ մի տարվա ծնունդ ունի: Ինչպե՞ս այդ մարդիկ իրենց կյանքում նո՞ր են ժողովրդին տեսնում. այդ ժողովուրդը չկա՞ր առաջ: Այժմ, երբ դրությունը մի փոքր տանելի է և նշաններ կան, որ ավելի պիտի պարզվի ու հաստատուն դառնա, ամեն մեկը իրեն ժողովրդի տեր է հայտարարում: Ամբողջ մի ամիս է դաշնակցությունն առաջարկել է կառավարությունը կոալիցիոն դարձնել, սակայն ոչ մի ֆրակցիա չի ընդառաջել այդ ցանկությանը, հիմա էլ այն ձևով են խոսում, որ իբր թե այդ հարցը իրենք են հարուցում ու պահանջ դնում կոալիցիայի:

Ավդալբեկյան - Հանդիմանում է դաշնակցական ֆրակցիային, որ նա արդարացնում է կառավարության, մինչդեռ շատ դաշնակցականներ նույն ձևով քննադատում են կառավարությունը, ինչպես մյուս ֆրակցիաներն առհասարակ:

Այնուհետև մի շարք պատգամավորներ՝ **Խ. Տեր-Ավագյան**, **Գ. Ենգիրարյան**, **Ա. Թորոսյան**, **Յ. Ազատյան**, **Բժ. Ղազարյան**, **Եր. Չարությունյան** և **Ա. Մելիքյան**, շարունակում են վիճաբանությունը երկար ժամանակ: Նախագահը հարցը դնում է քվեարկության և խորհրդարանն ընդունում է կոալիցիոն կառավարություն կազմելու առաջարկը:

Մինիստր-նախագահ - Տալիս է բացատրություն Ղարաբեղիսեն, Դիլիջանը, Լոռին ու Փամբակը մի վարչական միավորի վերածելու խնդրի վերաբերմամբ. նկատի ունենալով, որ այդտեղ զինվորական դրություն է հայտարարել կառավարությունը իր իսկ իրավունքով, այդ պատճառով էլ նպատակահարմար է գտել կառավարությունը այդտեղ իշխանությունը հանձնել մի զինվորականի՝ ժամանակավորապես:

Եղան մի շարք հարցումներ ու հարցապնդումներ: Չանցավ այն առաջարկը, որ դպրոցները առայժմ չբացվին և այնտեղ տեղավորեն գաղթականներին: Դրա հակառակ, առաջարկ եղավ՝ սեղմել քաղաքացիներին իրենց բնակարաններում և այդ ձևով տեղավորել անապաստաններին:

Նիստը փակվեց գիշ. ժ. 12-ին:

«Զանգ», 23 հոկտեմբերի 1918թ.

22 հոկտեմբերի 1918թ.

Նախագահը թեև հայտարարում է օրակարգի տասներկու հարցերը, սակայն նրանցից ոչ մեկը չի քննվում և միտքը զբաղվում է կառավարության արտակարգ հայտարարության քննությամբ: Դա հիշվում ենրկա է արտակարգ բազմություն, ենրկա են կառավարության բոլոր անդամները:

Նախագահ Սահակյանը նախ կարդում է Ղարաքիլիսայից ստացված երկու հեռագիր ու առաջարկում ոտքի կանգնելով հարգել Ղարաքիլիսայի հազարավոր զոհերի հիշատակը: Սրահը ոտքի է կանգնում:

Մինիստր - նախագահը պատասխանում է Ղաշնակցության ֆրակցիայի այն հարցին, թե ճի՞շտ են, արդյոք, այն լուրերը, համաձայն որոնց թուրքերը պարպում են իրենց գրաված մի քանի գավառները: Հայտնում է, որ 2 օր առաջ հավաստի աղբյուրից հեռագիր է ստացված, որ տաճիկները քաշվում են մինչև Բրեստի դաշնագրի սահմանագիծը: Բայց այդ հեռագիրը պաշտոնական բնավորություն չունի: Եթե այդ շրջաններից հեռանան թուրք զորամասերը, հնարավոր կլինի փախստականների վերադարձը:

Յուր կողմից կառավարությունը միջոցների առաջ կանգ չի առնի, որպեսզի հնարավոր լինի գաղթականների կազմակերպված վերադարձը: Արդեն հարկավոր դիմումը արված է թուրքաց դիվ[անագիտական] ներկայացուցիչ Մամեդ Ալի փաշային:

Այս պատասխանը տալուց հետո անցնում է արտակարգ հայտարարության. հայտնում է, որ մեր տերիտորիայի մի մասը Լոռի-Փամբակի շրջանում գրավված էր տաճիկական զորքերով. կառավարությունը մի քանի անգամ պաշտոնական բողոքներ է ներկայացրել թուրքաց կառավարության, ինչպես նաև գերմ[անական] և ավստրիական միսիաներին ու գերմ[անական] կառավարությանը և միշտ մի պատասխան է ստացել, որ գրավումը ժամանակավոր է: Հոկտ. 5-ին Խալիլ փաշան երևանում հայտնեց մեզ, որ հրաման է ստացել դատարկել վերոհիշյալ տերիտորիան: Անմիջապես մեր և թուրքաց շտաբները գծեցին այդ գործողության ծրագիրը, որը սկսվեց հոկտեմբ. 18-ին ու առանց որևէ միջադեպի շարունակվեց մինչև հոկտ. 21-ը, երբ գիշերվա ժամը 12-ին հեռագիր ստացանք Ղրոյից այն մասին, որ «վրացիները ուլտիմատում ենրկայացրին՝ դատարկելու համար մեր ստացած շրջանը մինչև Շահալի ու շարժվեցին Կոբերի վրա»: Նա խնդրում է կարգադրություն անել: Կառավարությունը որոշեց չընդունել ուլտիմատումը, չհանձնել Շահալի կայարանը և զինված ուժի դիմելու պարագային դիմադրություն ցույց տալ:

Ստացանք Ղիլիջանից ևս երեք հեռագիր. ա. որ մերոնք գրավել են Կոբերը, Բ. որ պարպել են Կոբերը գերմանացի լեյտենանտի պահանջմամբ, և Գ. որ մերոնք կրկին եկել են Կոբեր:

Մեր կառավարությունը Թիֆլիս ուղարկեց մի հեռագիր ժողովանիային, որով առաջարկում է զինված ընդհարում չառաջացնել, այլ աշխատել կոնֆլիկտը լուծել խաղաղ ճանապարհով:

Ջամալյանից ստացանք երկու ռադիոհեռագիր. առաջինով հայտնել է, որ ինքը նուտա է ստացել դատարկելու Թիֆլիսի նահանգի այն մասը, որ թողնում են թուրքական զորքերը. Բ-ով, որ նա տեսակցել է վրաց. արտ[աքին] գործ[ոց] նախարարի հետ ու վերջինս առաջարկել է թողնել գրավված շրջանները ու ապա բանակցություններ սկսել հարցը խաղաղությամբ լուծելու համար:

Կառավարությունը կանգնած է այն տեսակետի վրա, որ հարցը պիտի լուծել խաղաղ ճանապարհով ու պահել բարիդրացիական հարաբերությունները:

Հայտարարությունից հետո *Ազատյանի* առաջարկությամբ ընդմիջում է հայտարարվում մեկ ժամով. ընդմիջումը տևում է 2½ ժամ, որից հետո *Մինիստր-*

մախազահր հայտարարում է, որ նոր ստացվեց մի հեռագիր, որը հայտնում է, թե մերոնք բռնել են թուրքերի թողած ամբողջ շրջանը ու դրությունը հանգիստ է:

Ապա քննության է առնվում կառավարության հայտարարությունը. արտահայտվում են բազմաթիվ հոշտորներ, որոնք ընդհանրապես չեշտում են, որ կարևոր է կոնֆլիկտը խաղաղությամբ վերջացնել, իսկ եթե վրացիք զինված ուժի կդիմեն՝ դիմադրություն ցույց տալ: Ի վերջո անցնում է դաշնակցական ֆրակցիայի հետևյալ բանաձևը և միտը փակվում է գիշերվա ժամը 1½-ին. «Լսելով կառավարության հայտարարությունը, Հայաստանի խորհուրդը հավանություն է տալիս կառավարության բռնած քաղաքականությանն ու արած քայլերին, և առաջարկում է նույն ուղղությամբ շարունակել»:

«Կառավարության լրաբեր», 8 նոյեմբերի 1918թ.

29-ՐԴ ՆԻՍ

23 հոկտեմբերի 1918թ.

Օրակարգի հարցերն են.

1. Օրինագիծ դատաստանական վճիռների հայտարարման ձևի մասին.
2. Օրինագիծ Դիլիջանի շրջանում աճարի պտուղ և խոզակաղին հավաքելու մասին.
3. Օրինագիծ կառավարությանը վարկ բաց անելու մասին.
4. Օրինագիծ նախահաշվի մնացորդների ծախսման մասին.
5. Ներքին գործոց նախարարի պատասխանը հարցումներին.
6. Օրինագիծ պետական պաշտոնյաներին միանվագ նպաստ տալու մասին.
7. Օրինագիծ քաղաքային անշարժ կայքերի տուրքերի ավելացման մասին.
8. Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդին գաղթականական գործի համար 5 միլիոն ռ. տալու մասին.
9. Օրինագիծ արդյունաբերական հիմնական և լրացուցիչ տուրքերի ավելացման մասին.
10. Օրինագիծ հողային և եկամտային տուրքերի ավելացման մասին.
11. Բժշկասանիտարական հանձնաժողովի առաջարկը գաղթականների բժշկասանիտարական օգնության ծախսերի պարագրաֆ 4-ի վերաբերմամբ.
12. Ընթացիկ գործեր:

Վերջնականապես հաստատվում են օրակարգում նշանակված առաջին չորս հարցերը:

Արդարադատության միմիստր. - Նկատելով, որ օրենքները ճիշտ ձևով չեն հրատարակվում, առաջարկում է մինչև առանձին ձև մշակելը՝ օրենքները հրատարակել «Կառավարության լրաբեր»-ի մեջ: Այդ հարցը հետաձգվում է:

Ներքին գործոց միմիստրը պատասխանում է Դաշնակցական ֆրակցիայի երկու և ժողովրդական կուսակցության ֆրակցիայի մեկ հարցումներին: Իսկ Դաշնակցական ֆրակցիայի այն հարցին, թե ի՞նչ է արվել Սահմանադիր ժողովի գումարման համար, Միմիստր-նախագահը պատասխանում է, որ դեռևս ոչինչ չի արված, որովհետև մեր երկրի սահմանները դեռ անորոշ են:

Ս. Թորոսյանը հայտնում է մեր ականավոր ինտելիգենտներից Ավետիք Շահխաթունյանի մահվան մասին: Նրա հիշատակը հարգվում է ոտքի կանգնելով:

Հ. Սարգսյանը զեկուցանում է պետական պաշտոնյաներին միանվագ նպաստ տալու օրինագծի մասին: Օրինագիծն ընդունվում է մասնավոր փոփոխությամբ:

Վ. Տեր-Թորոսյանը զեկուցանում է քաղաքային անշարժ կայքերի տուրքերի ավելացման մասին: Օրինագիծն առանց փոփոխության ընդունվում է 1918 թվի համար:

Ընդունվում է Վիրահայ Ազգային խորհրդին 5 միլիոն նպաստ տալու օրինագիծը՝ գաղթականների օգնության համար:

Ընդունվում է բժշկասանիտարական հանձնաժողովի առաջարկը, ըստ որում, մինչև բժշկասանիտարական հանձնաժողովի նախահաշվի կազմելը ծախսերն արվեն գաղթականության] օգնության] նախահաշվի պարագրաֆ 4-ի հիման վրա: Նիստը փակվում է ժամը 11-ին և օրակարգի մյուս երկու հարցերը հետաձգվում են հաջորդ նիստին:

«Կառավարության լրաբեր», 8 նոյեմբերի 1918 թ.

30-ՐԴ ՆԻՍՏ

25 և 26 հոկտեմբերի 1918թ.

Օրակարգի հարցերն են.

1. Կառավարության հայտարարությունը.
2. Օրինագիծ արդյունաբերական հիմնական և լրացուցիչ տուրքերի ավելացման մասին.
3. Օրինագիծ հողային և եկամտային տուրքերի ավելացման մասին.
4. Կառավարության պատասխանը հարցապնդումներին.
5. Ղարաքիլիսե պառլամենտական կոմիսիա ուղարկելու հարցը.
6. Բաքվի հայ կարոտյալներին 200.000 ռ. նպաստ բաց թողնելու հարցը.
7. Միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին զորամասերից ազատելու օրինագիծը.

8. Ընթացիկ հարցեր:

Նախագահի առաջարկությամբ ուղի կանգնելով հարգվում է Բաքվի զոհերի հիշատակը, որից հետո Մինիստր-նախագահը հետևյալ հայտարարությունն է անում: - Բեռլինի մեր ներկայացուցիչ բժ. Դ. Օհանջանյանից ստացանք մի հեռագիր, որ տրված է Կիևի և Թիֆլիսի վրայով, ու որով նա հայտնում է, թե Տաճկաստանը ընդունել է Բրեստի դաշնագիրը ու համաձայնել է յուր զորքերը հետ քաշել մինչև Բրեստի դաշնագրի սահմանները: Ջամալյանը ևս յուր կողմից հաղորդեց, որ անձնական խոսակցության ժամանակ Աբդուլ-Քերիմ փաշան ևս այդ մասին հայտնել է: Ուստի մեր կառավարությունը պաշտոնապես դիմեց թուրքաց դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ալի-Մահմեդ փաշային՝ հարցնելով նրան, թե նա այդ մասին ստացե՞լ է, արդյոք, պաշտոնական հաղորդագրություն և եթե այո, զորքերի հեռացումը ի՞նչ ձևով պիտի կատարվի. վերջինիցս ցարդ պաշտոնական պատասխան չենք ստացել, բայց տեսակցության ժամանակ նա հայտնեց, որ այդ մասին դիմել է յուր կառավարության՝ նրանից հրահանգներ ստանալու համար:

Երկար աշխատանքներից հետո, երբ վերջապես հաջողվեց միացնել Երևանն ու Ալեքսանդրապոլը ուղիղ հեռագրագծով, կառավարությունն այսօր Ալեք-պոլի և Բաթումի վրայով հեռագրեց Պոլիս՝ Հայկական պատվիրակության, թե Բրեստի դաշնագրի ընդունման մասին պաշտոնական հաղորդագրություն չունենք, և ընդգծելով փախստականների դրությունը, առաջարկում է հեռագրել այդ մասին մանրամասնորեն:

Հայ-վրացական կոնֆլիկտի մասին Մինիստր-նախագահը հայտնում է, որ խորհրդի ընդունած որոշումը ու կառավարության տեսակետը՝ հարցը խաղաղ ճանապարհով վերջացնելու մասին, հեռագրված է արդեն Ջամալյանին: Բացի այդ, որովհետև ժողովանիայից մինչև այժմ պատասխան չենք ստացել, ուստի և ուղարկված է Թիֆլիս հատուկ սուրհանդակ: Նրա հետ Թիֆլիս է ուղարկված կոնֆլիկտի հետ կապ ունեցող բոլոր հեռագրերի, արված որոշումների պատճենները: Հաղորդված է նաև վրաց կառավարությանը, որ մեր կառավարությունն այն տեսակետն ունի, որ թուրքաց թողած հողամասերը և Բորչալվի գավառի հայաբնակ մասը մեզ են պատկանում, բայց զենքի ուժի չենք դիմի, այլ մեր իրավունքները կպաշտպանենք խաղաղ ճանապարհով: Ի վերջո, ստացանք վրաց զինվորական] նախարար Գեորգաձեից, կառավարության գլուխ ժողովանիան դժբախտաբար հիվանդ է, մի հեռագիր, որով հայտնում է, թե իրենք ցանկանում են հար-

ցը խաղաղ ճանապարհով լուծել, ուստի մեր կառավարությունը կարծում է, որ հնարավոր է նախաձեռնել հայ-վրացական մի կոնֆերանսի գումարման՝ սահմանները որոշելու համար:

Սակայն կառավարությունը բարվոք համարեց այդ հարցի մասին զեկուցանել խորհրդին ու լսել նրա հեղինակավոր հրահանգները:

Կառավարության առաջարկի քննությունը հետաձգվում է ընդմիջումից հետո:

Ապա անփոփոխ անցնում է օրինագիծ հողային և եկամտային տուրքերի ավելացման մասին*:

Ներքին գործ. մինիստրը պատասխանում է ետեւական ֆրակցիայի հարցապնդմանը Դիլիջանի զեմստվոյի մասին: *Հ. Սարգսյանը* առաջարկում է հարցապնդումը հանձնել օրենսդրական հանձնաժողովին: Ս.Հ. ֆրակցիան այդ առաջարկին համաձայնում է այն պայմանով, որ համագումարից առաջ եղած դրությունը վերականգնվի, այսինքն՝ մնա հին ուպրական: Այդ առթիվ եղած շատ երկար ու տաք վիճաբանություններից հետո որոշվում է հարցապնդումը հանձնել օրենսդրական կոմիսիային և պահել համագումարից առաջ գոյություն ունեցող status quo-ն, այսինքն՝ հին ուպրական: Վերջին մասը անցնում է 17 ձայնով՝ 16-ի դեմ: Ապա միստը փակվում է՝ որոշելով շարունակությունը կայացնել հետևյալ ցերեկը:

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Նախագահ - Այսօրվա միստը երեկվա միստի շարունակությունն է կազմում և հրավիրված է գլխավորապես Հայ-վրացական կոնֆերանս ձեռնարկելու և Ղարաքիլիսայի շրջանը պառլամենտական քննիչ հանձնաժողով ուղարկելու համար: Սակայն առաջարկություն կա, որ այսօրվա միստի օրակարգը մտցնել նաև միջնակարգ դպրոցի աշակերտներին զինվորական ծառայությունից ազատելու օրինագիծը և Բաքվի հայերին 200.000 ռ. նպաստ տալու օրինագիծը: Խորհուրդը համաձայնվում է այս հավելմանը:

Խորհուրդը համաձայնվում է այդ հավելմանը:

Արշամ Խոնդկարյան - Այսօրվա միստի օրակարգի մեջ պիտի դնել նաև մեր ֆրակցիայի հարցապնդումը՝ մինիստրական խորհրդին ուղղած:

Հայկ Ազատյան - Որովհետև Սոցիալիստ-հեղափոխականների հարցապնդումը սերտ կերպով կապված է Ղարաքիլիսայի շրջանը պառլամենտական քննիչ հանձնաժողով ուղարկելու խնդրի հետ, այդ պատճառով և այդ հարցով պիտի զբաղվենք անհրաժեշտորեն: Առաջարկում եմ այսօրվա միստի օրակարգի մեջ մտցնել նաև այդ հարցապնդումը:

Առաջարկությունն ընդունված է:

Սիրական Տեր - Մարտիրոսյան - Առաջարկում եմ «Բաքվի հայերին 200.000ռ. նպաստ տալու օրինագիծը» օրակարգի առաջին տեղը դրվի:

Առաջարկությունն ընդունվում է:

Նախագահ - Այսպիսով այսօրվա օրակարգն է.

1. Օրինագիծ Բաքվի հայերին 200.000ռ. նպաստ տալու մասին.
2. Հայ-վրացական կոնֆերանսի խնդիրը.
3. Միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին զինվորական ծառայությունից ազատելու օրինագիծը.

4. Ղարաքիլիսայի շրջանը պառլամենտական քննիչ հանձնաժողով ուղարկելու խնդիրը.

5. Սոցիալիստ-հեղափոխականների հարցապնդումը:

Անցնում ենք օրակարգի առաջին խնդրի քննության:

Պատգամավոր *Ս. Տեր-Մարտիրոսյան*, զեկուցեցե՛ք «Բաքվի հայերին 200.000ռ. նպաստ տալու օրինագծի» մասին:

Սիր. Տեր-Մարտիրոսյան - Խորհրդի նախագահության միջոցով ֆինանսական և բյուջետական հանձնաժողովը ստացել է կառավարությունից հետևյալ գրությունն ու օրինագիծը.

* «Որովհետև օրինագծերը առանձին տպվում են «Կառ. լրաբեր»-ում, նրանց բովանդակության վրա կանգ չենք առնի»:- Ծանոթ. թերթին:

«Բաքվի պաշարումից և գրավումից հետո հայ ազգաբնակչությունը գտնվում է տնտեսական ծանր կացության մեջ:

Կառավարությունը չկարողանալով անտարբեր մնալ սույն դրության հանդեպ, Մինիստր-նախագահի առաջարկությամբ արեց հետևյալ որոշումը.

«Բաքվի հայերին օգնելու համար հատկացնել 200.000 ռ. և այդ մասին ներկայացնել խորհրդին հետևյալ օրինագիծը, հայտնելով շտապողականությունը:

Օրինագիծ

Բաքվի հայ ազգաբնակչությանն օգնելու համար դնել կառավարության տրամադրության տակ պետական գանձարանից 200.000 ռ.»:

Ֆինանսական և բյուջետական հանձնաժողովը քննելով սույն օրինագիծը, միաձայն գտավ, որ սույն գումարը (200.000 ռ.) անհրաժեշտ է շուտափույթ հատկացնել՝ դնելով այն կառավարության տրամադրության տակ և խնդրում է խորհրդին՝ շտապողական ձևով ընդունել օրինագիծը:

Նախագահ - Նախագահության կողմից առաջարկում եմ խորհրդին հոտընկայս հարգել Բաքվում ընկած հերոսների և ազգաբնակչության հիշատակը*:

Խորհուրդը հոտընկայս հարգում է Բաքվում ընկածների հիշատակը:

Հակ. Տեր-Հակոբյան - Հայ. Հեղ. Դաշնակցության ֆրակցիան ընդառաջ է գնում այդ առաջարկին, սակայն նա գտնում է, որ նկատի ունենալով այն աղետը, որ կատարվել է Բաքվում և առաջարկած գումարի քչությունը, Հ. Հ. Դաշնակցության ֆրակցիան առաջարկում է այդ գումարը բարձրացնել և հասցնել կես միլիոնի:

Սիր. Տեր-Մարտիրոսյան - Հայ Հեղ. Դաշնակցության ֆրակցիայի այդ առաջարկին ֆինանսական հանձնաժողովը դեմ չէ և յուր կողմից հայտնում է, որ խորհուրդն ընդունի վերոհիշյալ առաջարկը:

Տիգ. Մուշեղյան - Բաքվի աղետը մեծ աղետ է. դժբախտաբար այդ հարցին մենք երկար ժամանակ չտվեցինք և կանգ չառանք նրա վրա: Թերթերից մենք իմանում ենք Բաքվի աղետի մանրամասնությունները, որով կոտորածների ընդհանուր թիվը 20.000-ի է հասնում**:

Այսօր, երբ մենք կանգնած ենք պատերազմի վերջին, երբ պիտի վերջ տրվեն կոտորածներին, այսօր կոտորվում է մի ազգաբնակչություն հանուն ամբողջության: Մենք համարվում ենք ի շարս այն ժողովուրդների, որոնք այս պատերազմի ծանրության տակ անչափ վնասվել են, և մենք լռելայն չենք կարող անցնել այս դեպքի վրայից և պիտի այստեղից ասենք, որ հայ ժողովրդի և հայ դեմոկրատիայի վերաբերմամբ կատարվել է ամենամեծ ոճրագործությունը:

Բաքուն անդրկովկասյան դեմոկրատիայի և հատկապես հայ դեմոկրատիայի համար այն հանգրվանն է եղել, որտեղից ազատություն և լույս պիտի ստանար: Նա եղել է լուսո այն փարոսը, որը պիտի անդրկովկասյան դեմոկրատիային դուրս բերեր իր ներկա խավար և ընկճված դրությունից: Հայաստանի Խորհուրդը չի կարող լռելայն անցնել այդ փաստի վրայով և բավականանա 200.000 կամ կես միլիոն ռուբլի նպաստ հատկացնելով. այդ չի փրկելու հայ և ընդհանրապես անդրկովկասյան դեմոկրատիային:

Ամենամեծ ոճրագործությունն է կատարվածի հանդեպ անդրկովկասյան դեմոկրատիայի, ջախջախելով կովկասյան հեղափոխական կենտրոնն ու խավարեցնելով ազատության աղբյուրը: Դրա համար և Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիան Ձեր գլխի վրայով հայ ժողովրդին դիմելով՝ ասում է. արևելյան

* Խոսքը վերաբերում է Բաքվի պաշտպաններին և 1918 թ. սեպտեմբերի կեսերին թուրքական զորքերի կողմից քաղաքը գրավելուց հետո նրանց և տեղի թաթար մարդասպանների կողմից կազմակերպված կոտորածին, որին զոհ գնացին տասնյակ հազարավոր հայեր: - Ծանոթ. կազմ.:

** Պաշտոնապես հրապարակված այլ աղբյուրներում այդ թիվը ցույց է տրվում 30.000: - Ծանոթ. կազմ.:

հիվանդ մարդը՝ իր վերջին մաղձը թափում է հայ դեմոկրատիայի վրա, որովհետև այն լույսը, որ պիտի գար և փրկեր հայ դեմոկրատիային, խավարեցվում է հիվանդ մարդու ձեռքով: Մենք միանում ենք այդ առաջարկությանը՝ 200.000 ռ. կես միլիոն ռ. դարձնելու, սակայն չենք բավականանում դրանով: Մենք պիտի մեր բողոքը բարձրացնենք այդ բոլոր ոճրագործությունները նյութողի դեմ և պիտի ասենք այն, ինչ որ պիտի ասենք անկեղծ: Այն զայրույթի ճիչը, որ պիտի բարձրացնենք այդ բողոքի հետ միասին, այդ հայ ժողովրդի կրծքում տարիներով կուտակված մաղձն ու հառաչանքն է:

Մինիստր-նախագահ - Ես պարտք եմ համարում հայտնելու, որ Բաքվի ադետն այն ահռելիությանը չի եղել, ինչ որ ասված է թերթի մեջ: Վերջին տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ կոտորածի թիվը 5.000-ից ավել չէ: Այս հայտարարությունը չեմ անում, որպեսզի ազդած լինեմ խորհրդի տրամադրության վրա, այլ ստուգել փաստը իմ ստացած տեղեկության հիման վրա:

Հայկ Ազատյան-մինիստր - Նախագահին ասում է, որ զոհերի թիվը 5.000-ից չի անցնում. բայց դրանով մենք չենք հանգստանում: Այդ փաստը նշանակում է, որ տասնյակ հազարավոր վիրավորներ կան և 100.000-վոր ազգաբնակչություն փախել է Ռուսաստան ամիսներ շարունակ և քայքայվել է այնտեղ արդյունաբերությունը, որն այլևս այնքան հեշտությանը չի վերականգնվի: Քայքայվել է նաև հաղորդակցությունը, որի հետևանքով անդրկովկասյան ժողովուրդներն երկար ժամանակ զուրկ պիտի մնան այն բարիքներից, որ անհրաժեշտ էին նրան:

Մենք այժմ պիտի ընդգծենք այն քաղաքականությունը, որ անհրաժեշտ է մեզ համար և պիտի պարզ ասենք այն, ինչ անելու ենք: Եթե մենք ռեալ աչքերով նայենք, կտեսնենք, որ Բաքվի կործանումը նրանից է առաջ եկել, որ չի եղել անդրկովկասյան ընդհանուր միություն: Բաքուն այն օղակն է, որ պիտի առաջ բերեր Անդրկովկասի միությունը և երբ նա այսօր ընկնում է, դրա հետ կորչում է նաև մեր հույսը: Այսօր ընկավ Բաքուն, վաղը նույն վիճակին կարժանանա նաև Թիֆլիսը, եթե շարունակենք վարել այն քաղաքականությունը, որ մինչև այժմ վարել ենք: Երբեք չպիտի համոզվենք այն բանում, թե ամեն ինչ վերջանալու վրա է, որովհետև չգիտենք, թե նույն գործը վաղը հաջողակ դեպքում, զենքը չի ուղղի մեր դեմ: Այս բոլորն ի նկատի ունենալով, պիտի փոխենք մեր քաղաքականությունը. այլևս մենք չենք կարող կույր ձևանալ այն բոլորի դիմաց, ինչ որ եղել է: Բրեստի* դաշնագիրն արդեն ընդունվել է, բայց թուրքերը դեռ շարունակում են մնալ մեր տերիտորիայի վրա և մեր կառավարությունն այդ բանի դեմ չի առնում ամեն հարկավոր միջոցները: Մեր կառավարությունը, որ այնքան ակտիվ է դեպի վրաց կառավարությունը, երբեք այդպես ակտիվ չի եղել տաճկական կառավարության երևանի փաշայի նկատմամբ: Պիտի բողոքենք Բաքվի եղեռնագործության դեմ և եթե մեր կառավարությունը շարունակի լռելայն քաղաքականությունը, այս դրությունն ավելի կերկարացնենք: Չպիտի լինի մեր քաղաքականության մեջ այլևս այն լուռ հանդիսատեսությունը, ինչ մինչև այժմ եղել է Անդրկովկասի այս կամ այն մասի կործանումի վերաբերմամբ:

Ի վերջո պատգամավորը հայտնում է, որ իրենք միանում են Սոցիալիստ-հեղափոխականների առաջարկին, տալով գումարը և միաժամանակ հայտնելով մեր բողոքը, որովհետև քանի շուտ է, պիտի առաջն առնել այդ ոճրագործությունների և փրկել այն մասերը, որոնք չեն ենթարկվել դեռ դրան, ինչպես Ղարաբաղն է և ուրիշները:

Սահակ Թորոսյան - Այստեղ խնդիրն երկու կողմ ունի. նախ՝ այն, ինչ որ կատարված է փաստորեն, երկրորդ՝ այն, որ ցույց է տվել Թուրքիան դեպի հայերը: Հայտնի է մեզ բոլորիս, որ շնորհիվ մեր զորքի նահանջի, տեղի ունեցավ

* Ակնարկը վերաբերում է Թուրքիային: - Ծանոթ. կազմ.:

** Բրեստի դաշնագիրը կնքվել է Բրեստ-Լիտովսկում, 1918թ. մարտի 3-ին: Մի կողմից Ռուսաստանը և մյուս կողմից՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան, Բուլղարիան ու Թուրքիան, (Տե՛ս) «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և խորհրդային արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Երևան, 1972, էջ 424-430: - Ծանոթ. կազմ.:

Բաթումի հաշտությունը և որտեղ մենք կատարյալ հաղթող հանդիսացանք: Այժմ հարց է առաջ գալիս, արդյո՞ք այժմ քաղաքական հանգամանքները փոխվել են և մենք կարո՞ղ ենք բուռն կերպով բողոքել տաճիկ կառավարության դեմ, իմ կարծիքով այո, փոխվել են: Բաքվի վրա մենք նայել ենք որպես մեր հեղափոխության վերջին ապաստարանի վրա: Այն ժամանակ, երբ Բաքվի բանվորներն իրենց վերջին ճիգերն էին թափում, մենք բոլորս էլ սրտատրոփ սպասում էինք, որ Բաքուն ջախջախի տաճիկ բանակը: Ոչ մի մարդ չի կարող ասել, որ տաճկական կառավարությունը լուռ է. մենք բոլորս էլ գիտենք, որ նրա ցանկությունն է հայ ազգի բնաջնջումը: Եվ երբ մենք ժողովրդի բոլոր խավերին ի գեն ենք հրավիրում կռվելու Տաճկաստանի դեմ, այն ժամանակ կարծեմ մյուս կուսակցությունները հակառակ էին դրան: Այժմ մենք ևս բուռն կերպով բողոքում ենք Բաքվում կատարված տաճկական վայրագությունների դեմ և միաժամանակ գովում ենք Բաքվի դեմոկրատիային, որը մինչև վերջին քայլ հավատարիմ մնաց իր ձգտումներին և կռվեց Տաճկաստանի դեմ, գովում ենք նաև Ղարաբաղը, որ այժմ զենքը ձեռքում կռվում է տաճկական բռնապետության դեմ:

Արշավիր Մելիքյան - Հիշեցնել անցյալի դեպքերը, նպատակահարմար չէ, սխալը պարզ և շեշտված կերպով պիտի դրվի: Երբ բացվեց Հայաստանի խորհուրդը, ես այն ժամանակ ասացի, որ այն լուծը, որ բռնությամբ դրված է մեր վզին, պիտի նույն կերպ էլ դեն չարտվի: Մյուս ֆրակցիաները չարեցին այդ: Այն ժամանակ Մինիստր-նախագահն ասաց, որ Հայաստանի կառավարությունը թույլ չի տա արկածախնդրություններ անելու. այն քաղաքական նկատառումներով էր: Հայտնում եմ այժմ ուրախությունս այն բանի համար, որ լեզուները վերջապես բացվում են: Բաքվի կռիվների ժամանակ այդ կուսակցությունները միանգամայն այլ դիրք էին բռնել, չնայած Բաքուն այն օղակն էր, որ ի մի պիտի շաղկապեր Կովկասում բոլոր դեմոկրատիկ տարրերը: Եթե անալիզի ենթարկենք այս իրողությունը, կտեսնենք, որ այդ ոճրագործության մեջ հանցագործ է նաև մեր կառավարությունը: Մի՞թե Բաքվի ոճրագործության մեջ մեղսակցություն չի ցույց տալիս այն փաստը, որ թուրքական բանակները Հայաստանի տերիտորիայի վրայով՝ Դիլիջանով անցնում էին Բաքվի վրա և Հայաստանի կառավարությունը ոչինչ չէր անում դրա առաջն առնելու համար: Հանցագործ ենք այդ ոճրագործության մեջ և այդ պիտի խոստովանվել, պարոնա՛յք, մենք բոլորս:

Ստ. Մամիկոնյան - Ես միանում եմ այդ արտահայտություններին: Բաքվին ամենից առաջ հարկավոր է բարոյական օգնություն, դրա համար և մեր կառավարությունն ուղարկի պիտի Բաքու մի առանձին անձն՝ դրության հետ ավելի ի մոտո ծանոթանալու: Եթե Ադրբեջանի մեր ներկայացուցիչը արդեն գտնվում է Բաքվում, այդ կարելի է հանձնարարել նրան, իսկ եթե դեռ Բաքվում չէ, կառավարությունը պիտի աշխատի օր առաջ ուղարկել: Այժմյան գումարը, որ Հայաստանի խորհուրդը հատկացնում է Բաքվին, չնչին է: Պիտի նախ ծանոթանալ դրությանը և ապա ըստ այդմ էլ յուր աջակցությունը ցույց տա:

Մինիստր-նախագահ - Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Ադրբեջանում նշանակված է Տիգրան Բեգզադյանը: Թիֆլիսից նա մեկնել է Բաքու թե՛ չէ՞, չգիտեմ. երկու օր առաջ նա դեռ չէր մեկնել: Բաքվի հայ ազգաբնակչության համար հատկացված նպաստը պիտի դրվի մեր ներկայացուցչի տրամադրության տակ:

Երվանդ Հարությունյան - Մենք մեր վերաբերմունքը ցույց պիտի տանք ոչ միայն կատարված իրողության նկատմամբ, այլև այն բոլորի, որ դեռ չեն կատարվել: Մենք մեր վերաբերմունքը ցույց պիտի տանք թուրքական կառավարության այն բանի համար, որ նա մինչև այժմ չի իրագործում Բրեստի դաշնագիրը:

Նախագահ - Վիճաբանություններն սպառված են համարում և քվեարկության են դնում Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիայի բանաձևը:

«Լսելով Մինիստրի առաջարկը Բաքվի աղետյալներին նպաստ տալու մասին, Հայաստանի խորհուրդը ընդառաջ է գնում այդ առաջարկին և միաժամանակ իր սրբազան պարտքն է համարում բարձրացնելու իր բողոքի ձայնը՝ նշավակելու

այն գազանությունները, որ վայրենի հրոսակները թույլ են տվել իրենց՝ Բաքվի խաղաղ ազգաբնակչության վերաբերյալ»:

Բանաձևն անցնում է միաձայն:

Նախագահ - Զվեարկության է դրվում 200.000 ռ կես միլիոն դարձնելու առաջարկը:

Խորհուրդը ընդունում է այդ առաջարկը միաձայն:

Ֆինանսների մինիստր - Եթե օրինագծի խմբագրությունն էլ այսօր է լինելու, խնդրում եմ օրինագծին օրենքի ձև տալ և գրել այսպես.

«Բաքվի հայ ազգաբնակչության համար բաց թողնել կրեդիտ Արտաքին գործոց մինիստրության՝ Պետական գանձարանից 500.000 ռուբլի»:

Հայկ Ազատյան - Հարմար եմ համարում օրինագծում հայ բառը ջնջել և թողնել միայն ազգաբնակչություն բառը, սակայն որից, իհարկե, փաստորեն հայ ազգաբնակչությունը կօգտվի: Հայաստանի ներկայացուցիչն, իհարկե, կմտածի հայերի մասին, բայց այդ որոշ նշանակություն կունենա: Առաջարկում եմ գրել «Բաքվի աղետյալներին»:

Առաջարկն ընդունվում է:

Նախագահ - Քննության է դրվում 2-րդ հարցը, այն է՝ Հայ-վրացական կոնֆերանսի խնդիրը: Խոսքը պատկանում է Մինիստր-նախագահին:

Մինիստր-Նախագահ - Երեկ մոռացա զեկուցելու մի հեռագրի մասին և ապա երեկոյան ստացվել է մի հեռագիր, որոնց մասին պիտի զեկուցեմ այժմ: Երեկ առավոտ զինվորական մինիստրն ինձ հետ խորհրդակցելուց հետո ուղարկել է Ղիլիջանի մեր գործերի հրամանատարին հետևյալ հեռագիրը*:

Սրա պատասխանն ստացվեց երեկոյան: Որպեսզի հասկանալի լինի, որ մի երկու փոքր թյուրիմացություններ են եղել, որոնք կարող են սխալ հասկացվել վրաց կառավարության կողմից, - դա Կոբեր կիսակայարանի և Վարանցովկու գրավումն է մի քանի ժամով: Պիտի հայտնեմ այստեղ, որ մեր գործերը գնացել էին այդտեղ տեսակցության և մտքերի փոխանակության համար: Այդտեղ հանկարծ շրջապատվում են գերմանական զորքով և զինաթափ են արվում, բայց հետո Թիֆլիսից իրենց հրամանատարից ստանում են հեռագիր և մեր զինվորներին հետ են դարձնում՝ հանձնելով նրանց զենքերը: Հրամայված է, որ մեր գործերը նույնպես տեսակցության մտադրությամբ չգնան, որպեսզի վրաց կառավարությունը չկարծի, թե մենք ագրեսիվ քայլեր ենք անում: Երեկ գիշեր ստացել եմ վրաց կառավարության արտաքին գործոց մինիստրի պաշտոնակատար Ն. Ռամիշվիլուց հետևյալ հեռագիրը*:

Այսօր զինվորական մինիստրը, խորհրդակցելով ինձ հետ, մեր գործերի հրամանատարին ուղարկել է հետևյալ հեռագիրը:

Ես արդեն պատրաստել եմ Ն. Ռամիշվիլու հեռագրի պատասխանը, բայց չեմ ուղարկել, որպեսզի իմանամ խորհրդի որոշումն այդ բանակցությունների վերաբերմամբ:

Ստ. Մամիկոնյան - Պիտի ողջունել, որ հայ-վրացական հարաբերությունները հարթվում են: Սակայն, այնուամենայնիվ, թե՛ վրաց կառավարության և թե՛ մեր կառավարության խիստ հեռագիրների մեջ կան անզգույշ խոսքեր: Վրաց կառավարության հեռագրի մեջ կա «...»* խոսքերը, իսկ մեր կառավարության հեռագրում «Война» բառը: Շատ ցանկալի կլինի, որ կոնֆլիկտը խաղաղ ճանապարհով հարթվող հարաբերությունների ժամանակ այդ խոսքերը չգործածվեն: Գալով կոնֆերանսին, պիտի ասեմ, որ կոնֆերանս կնշանակվի այն ժամանակ միայն, երբ բոլոր խնդիրները պարզված կլինեն: Մենք այժմ չենք կարող ասել այդ

* Հեռագրի տեքստը արձանագրությունում բացակայում է: Ծանոթ. կազմ.:

* Վրաց կառավարությունից ստացված հեռագրի և ուղարկված պատասխան հեռագրի տեքստերը արձանագրությունում բաց են թողնված: Ծանոթ. կազմ.:

** Արձանագրությունում խոսքերը բաց են թողնված: Ծանոթ. կազմ.:

* Արձանագրությունում խոսքերը բաց են թողնված: Ծանոթ. կազմ.:

առթիվ ոչինչ՝ մինչև վրաց կառավարությունից կստանանք նրա վճիռը: Այդ կոնֆերանսը պիտի զբաղվի սահմանագծումների խնդիրներով:

Սահմանագծումները արբիտրաժով լուծել չի կարելի, որովհետև Վրաստանը կանգնած է պատմական տեսակետի վրա, իսկ մենք՝ էթնիկական: Եթե Վրաստանին համոզենք, որ էթնիկականն է ճիշտը և մինչ այդ, քանի որ տեսնում ենք անհամաձայնություն կա այդ խնդրի շուրջը, այդ խնդիրը չպիտի հանձնել արբիտրաժին: Շուտով պիտի որոշել դեմարկացիոն գիծը, որովհետև միջոցում գտնվող գյուղերը մեր գործերի կողմից գրավելը գուցե զինվորական հարմարություններ ունի: Դեմարկացիոն գծի խնդրի լուծումն ավելի կարևոր է ներկայումս, քան կոնֆերանսը: Առաջարկում են հանձնարարել կառավարությանը՝ դեմարկացիոն գծի խնդիրը լուծել տեղում և հեռագիր տա դրա մասին՝ այդ լուծելու տեղական զինվորական իշխանությունների կողմից:

Նախագահ - Խոսողներ չկան:

Հովհ. Բուդաղյան - Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության ֆրակցիան կարծում է, որ հարցը հասունացած չէ և այսօր կոնֆերանսի մասին չի կարելի խոսել և չգիտենք՝ վրաց կառավարությունը վճռել է այդ բանը, թե ոչ: Ֆրակցիան առաջարկում է կառավարությանը՝ բանակցություններ վարել և աշխատել խաղաղ ճանապարհով հարթել այդ խնդիրը:

Մինիստր-Նախագահ - Այս խնդրում թե՛ մենք և թե՛ Վրաստանն էլ մի կետի վրա ենք կանգնած, այն է՝ փոխադարձ համաձայնությամբ ու հաշտությամբ վերջացնել կոնֆլիկտը: Դրա համար և մենք պիտի գործնական քայլեր անենք, այն է՝ որ այսօր մի որոշում ունենանք և դրանով էլ առաջնորդվենք հետագա բանակցությունների ժամանակ: Դեռևս տեղեկություն չկա, որ տաճիկ կառավարական գործերը Ախալքալաքից հեռացել են, վրաց կառավարությունն այնտեղ արդեն պաշտոնյաներ է նշանակում: Մի գյուղ՝ Քարինջ, վրաց գործերով բռնված չի եղել, բայց և այնպես դա թերևս հնարավոր լինի հանձնել:

Եր. Հարությունյան - Կարելի կլինի այժմ գործնական քայլի դիմել և չի կարելի լիազորել կառավարության: Կոնֆերանսին պառլամենտական ներկայացուցչություն ուղարկելն ավելորդ է և անպատակահարմար. լավ կլինի թողնել այդ կառավարության: Տնտեսական խնդիրները պիտի լուծի ոչ թե պառլամենտական ներկայացուցչությունը, այլ՝ Արտաքին գործոց մինիստրությունը:

Հայկ Ազատյան - Դեմարկացիոն գիծը նշանակություն չունի և առաջարկում ենք այդ հարցն առաջ չբերել և ավելորդ ծախսեր չանել: Այդ բանը գործն ավելի կբարդացնի և կխանգարի: Առաջարկում ենք թողնել դեմարկացիոն գծի հարցը և հրահանգել մեր զինվորական իշխանության կանգնել այն տեղում, որ տեղում այժմ գտնվում են և սկսել այդ հարաբերությունները: Առաջարկում ենք նաև մեր պառլամենտի կողմից վրաց պառլամենտին ուղարկել մի հեռագիր՝ հայտնելով, որ Հայաստանի Խորհուրդն ընդառաջ է գնում կոնֆերանսի գումարմանը և կուղարկի յուր. ներկայացուցչությունը՝ բաղկացած բոլոր ֆրակցիաների ներկայացուցիչներից:

Ստ. Մամիկոնյան - Հարցնում է զինվորական մինիստրին, թե ի՞նչ դրության մեջ է սահմանը և արդյո՞ք դեմարկացիոն գծի կարիք կա՞:

Զինվորական մինիստր - Որովհետև կան տեղեր, որ սկզբում չեն բռնվել տաճիկ գործերով, բայց դեռ վիճելի են, լավ են համարում ընդունել դեմարկացիոն գծի կարևորությունը:

Նախագահ - Քվեարկության է դրվում Հ[այ] Հեղ. Դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկությունը:

«Հայ-վրացական խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու նպատակով, Հայաստանի Խորհուրդը հանձնարարում է կառավարությանը բանակցություններ սկսել վրաց կառավարության հետ՝ կոնֆերանս գումարելու՝ սահմանագիծն որոշելու համար»:

Եր. Հարությունյան - Առաջարկում են բանաձևին կցել հետևյալ հավելումը. «և երկու երկրների համար տնտեսական նշանակություն ունեցող մի շարք հարցեր քննելու համար»:

Քվեարկվում է հավելումը և չի անցնում՝ ստանալով թեր 1 ձայն:

Քվեարկվում է Հայ. Հեղ. Պաշտակության ֆրակցիայի առաջարկությունը, որն անցնում է՝ ստանալով թեր 27 ձայն:

Հայկ Ազատյան - Սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի կողմից առաջարկվում են այս որոշման մասին մեր պառլամենտի նախագահությունը տեղեկացնի Վրաստանի պառլամենտի նախագահությանը:

Արշամ Խոնդկարյան - Պաշտոնական քաղաքականությունը տարվում է պաշտոնապես, ներկա դեպքում՝ արտաքին գործոց մինիստրությունը: Պառլամենտական շնորհավորանքներ և ողջույններ կարող է ուղարկել և ոչ թե արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ գործեր վարի:

Հայկ Ազատյան - Մեր առաջարկն ագիտացիայի բնույթ ունի և մեծ նշանակություն կարող է ունենալ հետագա իրադարձությունների վրա:

Ստ. Մամիկոնյան - Եթե հեռագիրը կրելու է ողջույնի բնույթ, կարելի է:

Հայկ Ազատյան - Հայտնում է, որ առաջարկությունն այդ ուղղությամբ է:

Քվեարկվում է Սոցիալ - դեմոկրատական ֆրակցիայի առաջարկությունը և անցնում է՝ ստանալով թեր 19 ձայն:

Նախագահ - Քննության է դրվում օրակարգի երրորդ հարցը, այն է՝ «Միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին զինվորական ծառայությունից ազատելու օրինագիծը» առաջին ընթերցանությամբ: Ձեկուցանում է պատգամավոր Գր. Տեր - Խաչատրյանը:

Հակ. Տեր-Հակոբյան - Այդ օրինագիծը ոչ մի ֆրակցիա էլ չի եկել և քննության չի առնվել: Առաջարկում ենք հետաձգել:

Հայկ Ազատյան - Հարցը շատ փոքր է և կարող ենք 5 րոպեում վերջացնել: Առաջարկում են ուղղակի անցնել քննության:

Նախագահ - Քվեարկության են դնում Հ. Ազատյանի առաջարկությունը: (Քվեարկվում է): Ընդունվում է: Պատգամավոր Տեր-Խաչատրյան, զեկուցեցե՛ք օրինագծի մասին:

Գր. Տեր-Խաչատրյան - Ձինվորական մինիստրությունից խորհրդի նախագահության միջոցով օրենսդրական հանձնաժողովն ստացել է «Միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին զինվորական ծառայությունից ազատագրելու» օրինագիծը: Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հին օրենքներով միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին ուսումնն ավարտելու համար տրվում էր ժամանակ և այդ օրենքը խախտվել է անցյալ տարի Ազգային խորհրդի որոշումով՝ երկրի դրությունն ի նկատի ունենալով, իսկ այժմ երկրի դրությունը փոխված է միանգամայն և դպրոցներն էլ բացված արդեն, օրենսդրական հանձնաժողովը միաձայն ընդունեց այս օրինագիծը և հայտնում է նրա շտապողականությունը: Ահա այդ օրինագիծը.

Օրինագիծ

միջնակարգ դպրոցների աշակերտների զինվորական պարտադիր ծառայությունը հետաձգելու մասին

1. Հայոց Ազգային խորհրդի որոշումով գործի շարքերը կանչված միջնակարգ դպրոցների աշակերտներին իրավունք է տրվում ժամանակավորապես ազատվելու զինվորական ծառայությունից՝ միջնակարգ կրթությունը վերջացնելու համար:

Այս արտոնությամբ օգտվում են 25 տարին չլրացած երիտասարդները: 25 տարին լրացրածները ենթարկվում են զինակոչի, թեկուզ վերջացրած չլինեն միջնակարգ կրթությունը:

2. Հետաձգման իրավունքն ստանալու համար պիտի ներկայացնել դպրոցի տեսչի կամ գլխավորի վկայականը առ այն, որ աշակերտն ընդհատել է իր ուսումը գործի շարքերը մտնելու պատճառով և զինվորական ծառայությունից ազատվելուց հետո հետ կընդունվի դպրոց:

3. Վերոհիշյալ հիմունքներով ծառայությունից ազատվելու համար տրվում է առանձին գործառնների հրամանատարից կարգադրություն՝ համապատասխան պետի առաջադրության հիման վրա:

4. Ազատվածները սահմանված կարգով հաշվի են առնվում զինվորական պետից և ուչյոտի հիմնարկությունից, ընդամին նրանց գորքի շարքերում ծառայության ժամանակ հաշվի է առնվում նորից իսկական զինակոչին ենթարկվելու ժամանակ»:

Չով. Բուդադյան - Չարցնում են, թե ինչո՞վ է տարբերվում ներկա օրենքը Ռուսաստանի օրենքից:

Զինվորական մինիստր - Ռուսական օրենքում ասված է, թե պատերազմի և թե խաղաղ ժամանակ միջնակարգ դպրոցների աշակերտները ազատվում են զինվորական ծառայությունից մինչև 24 տարին լրանալը: Բայց որովհետև Ազգային խորհուրդը բոլոր աշակերտներին զինվորական ծառայության է կոչել և ռուսական օրենքում չկա այնպիսի կետ, որում ասված լիներ, թե զինվորական ծառայության մեջ ընդհատում կարելի է անել, ուստի և դրա համար մինիստրությունն առաջարկում է այդ օրինագիծը:

Նախագահ - Օրինագծի ընդհանուր հիմունքների մասին առարկություններ չկա՞ն: (Առարկություններ չեն լինում): Քանի որ առարկություններ չկան և հայտնված է օրինագծի շտապողականություն, ուստի քվեարկության են դնում օրինագիծն ամբողջությամբ: (Քվեարկվում է): Ընդունվում է միաձայն և հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Քննության է դրվում օրակարգի չորրորդ հարցը, այն է՝ Ղարաքիլիսայի շրջանը պառլամենտական քննիչ հանձնաժողով ուղարկելու խնդիրը: Առաջարկում են խորհրդին արտահայտվելու այդ մասին:

Չայկ Ազատյան - (ըստ կարգի): Այս հարցն առաջարկում են քննության առնել Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիայի հարցապնդման քննությունից հետո, որովհետև հարցապնդման քննության ժամանակ կպարզվեն հարցեր, որոնց հիման վրա և խորհուրդը կարտահայտվի այդ խնդրի շուրջը:

Նախագահ (դիմելով կառավարության) - Կառավարությունն առարկություն չունի՞ այս առաջարկության դեմ:

Մինիստր նախագահ - Կառավարությունն ոչ մի առարկություն չունի այդ առաջարկության դեմ:

Նախագահ - Խոսքը պատկանում է պատգամավոր Դ. Ջուրյանին:

Դ. Ջուրյան - Առաջին անգամ չէ, որ ձախը հարցապնդում է մտցնում: Կառավարության պատասխանը մեր ֆրակցիայի հարցապնդման չի բավարարում թե՛ ձևի, թե՛ տոնի և թե՛ իմաստի կողմից: Այդ պատասխանը չպարզաբանեց խնդիրը և ցույց չտվեց ու չցրեց այն տարակուսանքները, որ գոյություն ունեին, այլ, ընդհակառակն, խորացրեց հարցապնդման մեջ հարուցած հարցերը:

Այդ բացատրությամբ մեր պառլամենտի գոյությունը չի վկայվում, այլ, ընդհակառակն, այդ ասում է, որ նրա համար գոյություն չունեն այդպիսի կարգեր և չի պաշտպանում պառլամենտի իրավունքները հանդեպ կառավարության: Օրինակներն այնքան են, որ կարիք չկա թվելու մի առ մի: Երեկ երեկոյան Դիլիջանի զեմստվոյական ընտրությունների հարցի քննությունն ու կառավարության in corpore տված պատասխանը ամենափայլուն օրինակն է դրա համար: Ներկա հարցապնդումից մեր ֆրակցիան նպատակ ուներ, որ կառավարությունը ցուցահաներ պառլամենտի առաջ այդ իշխանության իմաստն ու նրա ֆունկցիաները: Սակայն, չնայած մեջ ընդ մեջ կառավարության տրված հարցերին, այնուամենայնիվ, պառլամենտի անդամների համար չպարզվեց. թե ի՞նչ իշխանություն է այդ: Եթե կուզեք, նա գեներալ նահանգապետություն է, որպիսին ոչ մի կառավարության մեջ չկա: Կառավարությունն այդտեղ զինվորական դրություն է հայտարարել և թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական իշխանությունները կենտրոնացրել մի անձի մեջ, նախ՝ իրավունք ունե՞ր կառավարությունը զինվորական դրություն մտցնելու այս կամ այն շրջանը առանց պառլամենտի և եթե թույլ էր տրվել նրան պառլամենտի կողմից այդ, որքա՞ն նպատակահարմար էր այդպիսի

իշխանություն մտցնելը այդ շրջանում և երկրի դրությունն այդ պահանջի կարիքն զգու՞մ է, թե ոչ:

Որտեղի՞ց է վերցրել մեր կառավարությունը այն օրենքը, որով մի որևէ շրջան գինվորական դրություն մտցնում է ոչ թե պառլամենտը, այլ կառավարությունը: Թողնում են Շվեյցարիան, որտեղ գոյություն էլ չունի գինվորական դրություն. վերցնում են Անգլիան և Յուսիսային Ամերիկան: Անգլիայում գինվորական դրություն մտցնել որևէ շրջան առանց պառլամենտի գիտության ու նրա հավանությունն նախօրոք առնելու, նշանակում է փոխել Kavcas Corpus-ը. այնտեղ ոչ մի կառավարություն իրավունք չունի գինվորական դրություն մտցնել որևէ շրջան առանց պառլամենտի հավանության: Ֆրանսիական հանրապետության որևէ շրջան գինվորական դրություն հայտարարել կարող է միմիայն պառլամենտը: Վերջինիս բացակայության ժամանակ միայն Մինիստր-նախագահը կարող է այդ հայտարարել, այն էլ պայմանով, որ երկու օրից հետո պառլամենտը ակցիա տա դրան: Մնում է ենթադրել, որ մեր կառավարությունն ուզել է օգտվել այն օրենքից, որ մոտ է Ռուսաստանին: Ծիշտ է, Ռուսաստանում այդ օրենքը կար, բայց պիտի ասեն, որ այդ որոշումներն առաջ են եկել սև ժամանակներում և օգտվել այդ օրենքից մեր հանրապետության կառավարության համար ոչ միայն վայել չէ, այլև դեմ է հանրապետության էության: Բացի այդ, օգտվելով այդ օրենքից, նշանակում է կատարել օրենքի մի մասը: Օրենքների հիմնական մասը միանգամայն գրում է այդ: Հոդ. 16[-ում] ասվում է, որ գինվորական դրություն հայտարարում է կայսրը: Սակայն երբ ծագեց 1908թ. սև հոսանքը, գինվորական դրություն հայտարարելու իրավունքը տրվեց կառավարությանը: Հանրապետական մեր կառավարությունն եթե իրեն համար օրինակ է վերցնում Ռուսաստանը, նա պիտի օգտվի հիմնական օրենքից և ոչ թե սև հոսանքի ծագման շրջանից:

Բացի այս, զուտ օրինական կողմից, կա և մի ուրիշը. այդ նպատակահարմարության հարցն է: Ընդունում են, որ այդ շրջանը նոր է մեր ձեռքն ընկել, ուրեմն և շտապողական էր իշխանության խնդիրը, ուստի և հայտարարվել է այդ շրջանը գինվորական դրության մեջ և նշանակվել է գինվորական պետ: Որպեսզի այդ խնդիրը մեզ համար պարզ լինի, տեսնենք, թե ի՞նչ պայմաններում են գինվորական դրության մեջ հայտարարում որևէ շրջան որոշ երկրներում: Ռուսաստանում այդ հայտարարվում էր պատերազմի հայտարարման ժամանակ. մեզանում այդ չկա և պատճառաբանել, որ պատերազմական դրության մեջ ենք և գինվորական դրություն այդ շրջանում այդ նպատակով է հայտարարված՝ չենք կարող:

Թուրքերը թողնում են մեր տերիտորիայի իրենց կողմից գրավված մի մասը և այնտեղի ժողովուրդը, ազատվելով մի ստրկությունից, անմիջապես ընկնում է մի նոր ստրկության մեջ, որովհետև հայտարարել մի շրջան գինվորական դրության մեջ, դա նշանակում է, այդ շրջանում օրենքների և իրավունքների խախտում մղտցնել: Քաղաքացին այսպիսի դրության ժամանակ չգիտի ինչ պիտի անի, իսկ գինվորականները գիտեն միայն մի բան՝ որ ամեն բան թույլատրելի է իրենց և կարող են անել:

Եթե մեր կառավարությունը, ինչպես իր դեկլարացիայի մեջ ասված էր, ձգտում ունի երկրում տարրական իրավակարգ ստեղծելու, նա պիտի աներ այդ քայլը, որովհետև գինվորական դրությունը ժխտում է ամեն կարգի օրինականություն և առաջ է բերում մի մասի կամայականություն հանդեպ մյուսի, այս դեպքում՝ խաղաղ ազգաբնակչության:

Այս բոլորն ի նկատի ունենալով, Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիան գտնում է, որ թե օրինականության և թե նպատակահարմարության համար կառավարությունն իրավունք չունի Ղարաբաղի շրջանում գինվորական դրություն կատարել և այդպիսի իշխանությունն էլ այնպիսի ժողովրդի համար, որ արդեն տնտեսապես շատ քայքայված է, փրկարար նշանակություն չի ունենալու: Կառավարության պատասխանելու ժամանակ հարց տրվեց Մինիստր-նախագահին, թե կոմիսարները գինվորականներ՞ն են լինելու, թե՛ ոչ: Այս հարցին պատասխանեց ներքին գործոց մինիստրը, ասելով, որ կոմիսարները գինվորականներ կլինեն, իսկ նրանք կունենան քաղաքացիական օգնականներ: Որպեսզի

պարզ լինի, թե կառավարության այդ քայլը ինչ նպատակով է արված, կբերեն հետևյալ փաստը: Պաշտոնական օրգան «Կառավարության լրաբերում» կարդում ենք, որ պողպտորուչիկ Տեր-Սարգսյանը նշանակված է Ղարաքիլիսայի կոմիսար: Այս պարունը էջմիածնի գինվորական կոմենդանտն է, որի մասին խորհուրդը շատ է լսել և որի գործերը քննելու համար պառլամենտական քննիչ հանձնաժողով ուղարկվեց: Եվ այժմ նույն մարդը, որին հեռացրել էր պաշտոնից պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովը, կառավարության կողմից նշանակվում է մի այլ շրջանի կոմիսար: Այս հիշեցնում է հին Ռուսական կառավարության, որը մեղադրվող պաշտոնյաներին պատժելու համար փոխում էր նրա տեղը և, եթե կուգեք, բարձրացնելով նաև նրա չինը:

Այս դրությունը մեր ֆրակցիան գտնում է անբավարար և առաջարկում է հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով կառավարության նախագահի բացատրությունը Ղարաքիլիսայի, Լոռու և Դիլիջանի շրջանում գինվորական-վարչական կազմակերպություն մըտցնելու մասին՝ Հայաստանի խորհուրդը գտնում է այն անբավարար և անցնում է հերթական հարցերին»:

Այնուհետև այդ նյութերի շուրջը բացվում են վիճաբանություններ, որոնց մասնակցում են պատգամավորներ *Արշ. Խոնդկարյան, Եր. Հարությունյան, Զ. Սարգսյան, Հայկ Ազատյան, Ստ. Մամիկոնյան և Մինիստր-նախագահ*: Պատգամավորներ Արշամ Խոնդկարյան, Եր. Հարությունյան, Հայկ Ազատյան և Ստ. Մամիկոնյան, իրենց ճառերով քննադատելով կառավարության, երևան են հանում նրա ձգտումները՝ գործելու առանց պառլամենտի և խախտելու վերջինիս իրավունքները: Պատգամավորները նույնպես բավարար չեն համարում կառավարության տված պատասխանը Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիայի առաջադրած հարցապնդմանը և պնդում են այն բանի վրա, որ այդ շրջաններում պիտի վերացնել կառավարության կողմից նշանակված գինվորական-վարչական իշխանությունը և նոր իշխանություն կազմելու համար կառավարությունը նոր իշխանություն այդ շրջանում մտցնելու վերաբերմամբ պարտավորվի օրինագիծ մտցնել Հայաստանի խորհուրդ:

Պատգամավոր *Հայկ Սարգսյանը* գտնում է կառավարության պատասխանը բավարար և այդ շրջաններում գինվորական-վարչական իշխանություն մտցնելը կառավարության կողմից ոչ թե պառլամենտի իրավունքների խախտում և նրա ինքնագլուխ գործելու ցանկություն է, այլ այդ բխում է երկրի իրավական դրությունից և վերջինիս բարօրությունն աչքի առաջ ունենալով է միայն, որ այդ շրջաններում հաստատված է այդպիսի իշխանություն:

Նախագահ- Նախագահությունն առաջարկություն է ստացել դադարեցնել վիճաբանությունները և ես նակագի հիման վրա քվեարկության են դնում այդ առաջարկը:

Քվեարկվում է առաջարկը, որն անցնում է՝ ստանալով թեր 17 ձայն:

Նախագահ- Քվեարկության է դրվում Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիայի բանաձևը:

Քվեարկվում է և անցնում է՝ ստանալով թեր 15 ձայն և դեմ 14 ձայն:

Քվեարկվում է Սոցիալիստ-դեմոկրատական ֆրակցիայի լրացուցիչ առաջարկը՝

«Կառավարությանն հանձնարարվում է շուտափույթ օրինագիծ ներկայացնել այն մասին, թե ինչպես կազմակերպել այդ երեք շրջանների վարչական մարմինները»:

Արշամ Խոնդկարյան - Հայտնում է, որ իրենք դեմ չեն Սոցիալ-դեմոկրատիական ֆրակցիայի առաջարկին, միայն մի բացատրությամբ, որ կառավարություն ասելով պիտի հասկանանք Հայաստանի Կառավարությունը և ոչ թե մի այլը:

Քվեարկվում է և չի անցնում Սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի առաջարկությունն՝ ստանալով թեր 11 ձայն, դեմ 14 ձայն:

Նախագահ - Քվեարկության է դրվում պատգամավոր Եր. Հարությունյանի առաջարկությունը.

«Հայաստանի խորհուրդը հանձնարարում է օրենսդրական հանձնաժողովին օրինագիծ ներկայացնել խորհրդին՝ Ղարաքիլիսայի շրջանում վարչություն կազմակերպելու մասին»:

Քվեարկվում է և չի անցնում՝ ստանալով 12 ձայն թեր և 15 ձայն՝ դեմ:

Օրակարգի 5-րդ հարցի քննությունը, այն է՝ Ղարաքիլիսայի շրջանը պառլամենտական քննիչ հանձնաժողով ուղարկելու խնդիրը, հետաձգվում է:

Նախագահ - Նիստը հայտարարում եմ փակված:

Նիստը փակվում է ցերեկվա ժամ. 4,15 րոպ.:

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թթ. 2-22: Բնագիր: Ձեռագիր:

Տե՛ս նաև՝ «Կառավարության լրաբեր», 8 նոյեմբերի 1918թ.:

31-ՐԴ ՆԻՍ

4 նոյեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 7 ու կեսին, նախագահում է *Ա. Սահակյանը*, մինիստրական օթյակում են՝ Մինիստր-նախագահ և իրավարարության մինիստր: Օտար պետությունների օթյակումն է Վրաստանի դիվանագիտական միսիան ամբողջ կազմով. հյուրերի օթյակումն են Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ, բարձրաստիճան գինվորականներ և Երևանի հիմնարկությանց բարձր պաշտոնյաներ. դահլիճը լիքն է մեծ հասարակությամբ:

Նախագահը կարդում է օրակարգը.

1. Կառավարության հայտարարությունն իր հրաժարականի մասին.
2. Պետական կոնտրոլյորի ընտրությունը.
3. Օրինագիծ Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին միանվագ նպաստ բաց թողնելու մասին-վերջնական հաստատումը.
4. Օրինագիծ պետական հիմնարկությունների ծառայողներին միանվագ նպաստ տալու մասին-վերջնական հաստատումը.
5. Օրինագիծ քաղաքային կայքերի տուրքերի ավելացման մասին-վերջնական հաստատումը.
6. Օրինագիծ բժշկա-սանիտարական հանձնաժողովի առաջարկության մասին-վերջնական հաստատումը.
7. Օրինագիծ արդյունաբերական հիմնական և լրացուցիչ տուրքերի ավելացման մասին-Բ ընթերցում.
8. Հայաստանի խորհրդարանի նախահաշվի քննությունը- Ա ընթերցում.
9. Պառլամենտական հանձնաժողովի լրացումների խնդիրը.
10. Ընթացիկ գործեր:

7. *Ազատյան* - Ըստ կարգի խոսք է վերցնում և հայտնում, որ ինչպես տեղական թերթերը հայտնում են, տաճկական կառավարությունը որոշել է դեռ վեց շաբաթից հետո ազատել մեր երկիրը, մինչդեռ գաղթականությունը շատ ծանր վիճակի մեջ է, մի կողմից սովն է սպանում նրան, մյուս կողմից՝ վերահաս ցուրտը, ուստի սոց.-դեմ. ֆրակցիան առաջարկում է առաջին հերթին խոսել գաղթականական խնդրի մասին:

Ա. Խաչատրյան - Շատ ցանկալի ու կարևոր խնդիր է գաղթականական խնդիրը, սակայն բանը նրանումն է, որ տաճիկ զորքի հեռանալու մասին պաշտոնապես ոչինչ հայտնի չէ. մյուս կողմից էլ խնդիրը այդպես հանկարծակի հարուցված լինելով այս նիստին, նրա քննությունը նպատակահարմար չի կարող լինել: Խնդրի այժմեականությունը ընդունելով, մեր ֆրակցիան առաջարկում է թեկուզ հենց վաղը, հատուկ նիստ գումարել դրա համար, իսկ այսօր զբաղվել օրակարգի հարցերով:

Մին. Նախագահ - Մի շաբաթ առաջ Սահմեդ Ալի փաշան նախ բերանացի, ապա գրավոր հայտնել է ինձ, որ տաճիկ բարձր հրամանատարությունից հրաման ունի ստացած հայտնելու, որ տաճիկ զորքը 6 շաբաթվա ընթացքում պիտի

դատարկե հայկական տերիտորիան, սկսած հոկ. 24-ից: Վեց շաբաթ ժամանակամիջոցը երկար նկատելով և գաղթականության վիճակը նկարագրելով, խնդրեցի շտապեցնել դատարկումը. փաշան հայտնեց, որ իրենից ոչինչ չի կախված, միայն թե ինքը կհայտնի այդ մասին տաճկ. հրամանատարության: Դատարկումը աստիճանաբար է լինելու, թե՞ միանգամից, փաշան հայտնեց, որ այդ էլ իրեն հայտնի չէ և խոստացավ այդ մասին էլ դիմում անել Կարսի վրայով իր կառավարությանը: Այդ մասին գրել եմ և Վրաստանի մեր ներկայացուցչին, որ նա էլ որոշ քայլեր անի այդ ուղղությամբ: Ուրիշ մանրամասնություններ չեմ կարող հայտնել:

Ս. Մամիկոնյան - Մինչև որ Մահմեդ Ալի փաշայի գրությունը այստեղ չկարդացվի, որոշակի ոչինչ ասել հանավոր չէ:

Մին. Նախագահ - Թուղթն այստեղ չէ, միայն նրա մեջ կա այն, ինչ որ հայտարարեցի, ավելի ոչինչ չունի նա իր մեջ:

Ս. Խաչատրյան - Դաշն. ֆրակցիայի կողմից առաջարկում եմ գաղթակ. վերադարձի խնդիրը թողնել վաղվան, որովհետև որոշ տվյալներ առձեռն չկան:

Քվեարկության է դրվում երկու առաջարկ, մեկ՝ թողնել վաղվան, մյուսը՝ քննել հենց այսօր. անցնում է ա. առաջարկը:

Այնուհետև կարդացվում է խորհրդարանի հրաժարված պատգամավորների և սրանց փոխարինող նոր անդամների անունները:

Նախագահ - Կարդում է կառավարության ամբողջ կազմի հրաժարականը, ստացված նոյեմբերի 4-ին: Հրաժարականը պատճառաբանվում է նրանով, որ խորհրդարանի մեծամասնության և կառավարության մեջ այնպիսի փոխհարաբերություն է ստեղծված, որ այլևս արդյունավետ աշխատանք չի կարող կատարել կառավարությունը:

Ս. Թորոսյան - Դաշն. ֆրակցիայի կողմից առաջարկում եմ ընդունել կառավարության հրաժարականը և հանձնարարել Քաջազնունուն՝ նորից կաբինետ կազմել:

Հ. Ազատյան - Խորհրդարանը դեռ մշակված ձև չունի Մինիստր-Նախագահի ընտրության վերաբերյալ, ուստի և հնարավոր չէ ընդունել դաշն. ֆրակցիայի առաջարկը:

Ս. Մամիկոնյան - Հրաժարականի միտքը այն է դուրս գալիս, որ կաբինետը չի կարողացել կառավարել երկիրը, այդ պատճառով էլ հրաժարվել է, հետևապես չի կարելի նորից հանձնել Քաջազնունուն կաբինետ կազմելը: Առաջարկում եմ հանձնարարել խորհրդարանի նախագահին, որ նա խորհրդակցելով խորհրդարանի հետ, հանձնե մի նոր մարդու կաբինետի կազմումը. պիտի փորձել՝ նոր մարդու տալ: Ընդհանուր կռալիցիան կարող է մեր երկիրը փրկել, ուստի անհրաժեշտ է, որ բոլոր ուժերը գործակցեն: Եսդեկների ֆրակցիան մի տեսակ միջնորդ է մեր և հարևան Վրաստանի, իսկ էսեռները ներկայանում են որպես ներկայացուցիչ ռուսական մեծ հոսանքի:

Հ. Ազատյան - Պառլամենտական երկրներում այնպիսի կարգ չկա, որ հրաժարված մինիստրին հանձնվի նոր կաբինետ կազմել: Հին կաբինետը չի կարողացել գործել, օգտակար աշխատանք կատարել, ուրեմն և նրա մի անդամին չի կարելի հանձնել կաբինետի կազմումը: Խորհրդարանի որոշմամբ դեմոկրատիկ ֆրակցիաները մշակեցին մի ընդհանուր պլատֆորմ. պիտի խորհրդարանի բոլոր ուժերի գործակցությունը լինի, որը և կփրկե երկիրը կորստից: Պիտի հանձնել կաբինետի կազմումը նոր մարդու, որ օրինականությունն ճանաչե:

Առաջարկում է կարճել վիճաբանությունները, որը և ընդունվում է:

Նախագահ - Համաձայն նակագի, վիճաբանությունները պիտի շարունակվեն:

Ա. Խոնդկարյան - Բացատրում է, թե ինչ է եղել պատճառը կառավարության հրաժարման և զարմանում է, որ ամբողջ կազմը հրաժարվելուց հետո խոսք է լինում հանձնել նորից Քաջազնունուն կաբինետ կազմել: Դա հակասում է պառլամենտական կարգերին և էսեռական ֆրակցիայի կողմից բոլորովին անընդունելի է:

Ս. Թորոսյան - Այստեղ խոսում են ինչ որ ապօրինության մասին: Ասացեք, դուք օրինական պատգամավորներ ե՞ք՝ այստեղ եկողներդ. ո՞ր ժողովուրդն է ձեզ

ընտրել: Մեզ մեղադրում են ծախից, թե մենք ձեզ չենք ցանկացել իրենց հետ կազմել կոալիցիա. ճիշտ չեն ասում, նրանք իրենք չեն ցանկացել լծվել դժվարին գործին: Մենք ժողովրդական շահն աչքի առաջ ունենալով ձեզ հրավեր, առաջարկություն ենք անում, դուք թվերի մեջ եք մտնում: Պ. Մամիկոնյանը չէ, որ մեզ պիտի սովորեցնի «Հող և ազատություն» շարժման մասին: Ապօրինի ոչինչ չկա, երբ հրաժարված միմիստրին մենք առաջարկում ենք հանձնել կաբինետ կազմելը, այդպիսի դեպքեր եղել են Ֆրանսիայում: Այստեղ գործի պիտի անցնեն այնպիսի մարդիկ, պիտի կազմել այնպիսի մարմին, որ կապ չունենան ուրիշ երկրների կոմիտեների հետ:

Արշ. Մելիքյան - Որոշ ֆրակցիաներ զուր են բողոքում այն բանի դեմ, որ Քաջազնունուն հանձնվի նախագահությունը: Այդ հարցը կուլիսներում լուծված վերջացած է, և այդ գործին մասնակից են եղել հենց նույն ֆրակցիաները, որոնք այսօր բողոքում են. բողոքում են միայն այն պատճառով, որ իրենց համար ցանկալի արդյունքը չի ստացվել և ոչ թե ընդհանուր երևույթի դեմ են բողոքում: Սխալ է, երբ նույն ֆրակցիաները պնդում են, թե չի կարելի հրաժարված միմիստրին հանձնել կաբինետի կազմումը: Պառլամենտական երկրներում այդ տեղի է ունենում (բերում է օրինակներ և փաստեր): Առաջարկում են նախ այստեղ մշակել այն պլատֆորմը, ըստ որի պիտի գործի նոր կոալիցիոն կառավարությունը և նոր ապա հանձնել սրան կամ նրան կաբինետ կազմելը: Համոզված լինելով, որ արդեն ամեն բան վճռված վերջացած է, առաջարկում են հայտարարել ու վերջ տալ ավելորդ վիճաբանություններին:

Տ. Մուշեղյան - Ամեն անգամ պատգ. Մելիքյանը բարձրանալով ամբիոն՝ քննադատում է աջ և ձախ ֆրակցիաները, պառլամենտարիզմից քարոզներ կարդում, չգիտենք ինչու՝ մն է կայանում նրա դերը և ինչու՝ է մնում խորհրդարանում: Քաջազնունու քաղաքականությունը ճկուն չի եղել, որի պատճառով էլ օգտակար չի եղել այն մեր երկրի համար. ուստի և նրան չի կարելի հանձնել կաբինետի կազմումը, ինչպես պնդում են Թորոսյանն ու մանավանդ Մելիքյանը: Դաշնակցականները միայն ուժ գործ դնել գիտեն, իսկ երբ նրանք պիտի հանձնաժողովներում աշխատանք կատարեն, այդ մենք չենք տեսնում. մենք նրանց միշտ զոռով ենք աշխատանքի կանգնեցրել: Նրանք միշտ հեռու են պահել հայ դեմոկրատիան ընդհանուր դեմոկրատիայից, հիմա էլ նույնը ուզում են շարունակել:

Ս. Թորոսյան - Եթե Մուշեղյանն իմ խոսքը հասկացել է այն մտքով, որ կապ չպիտի ունենա մեր դեմոկրատիան Ռուսաստանի դեմոկրատիայի հետ, այդ դեպքում նա չարաչար սխալվում է: Մենք չենք ցանկանում, որ մեր պատգամավորները անտեղի դիրեկտիվներով առաջնորդվեն: Ինչ վերաբերում է այն բանին, որ մենք միայն խոսում ենք և գործից խուսափում ենք, ինչպես օր. շեշտեցին հանձնաժողովների նիստերի մասին, ես կասեմ՝ թերթեցեք այդ նիստերի արձանագրությունները: Դուք ուզում եք այստեղ մի ինչ որ բան բացեք, բայց չեք անում, ես բաց կանեմ վարագույրն ամբողջությամբ: Հ. Հ. Դաշնակցությունն իր դիրքով ինքը պիտի կազմեր կոալիցիան: Նա շատ անգամ դիմեց ձեզ՝ ձախերիդ, և դուք՝ էսեռներ, մեզ պատասխանեցիք, որ դուք չեք տա արտաքին գործերի միմիստրությունը էսդեկներին. հետո էլ ասել եք, որ համաձայն եք: Էսդեկների ֆրակցիայի գործը մեզ հայտնի չէ, մենք մինչև այժմ չգիտենք, թե ու՞մ կարգադրությամբ են այստեղ գալիս: Ընդհանուր դեմոկրատիայի մասին մենք միտինգներում կխոսենք, իսկ այժմ հրապարակի վրա դրված է կառավարություն կազմելու հարցը: Երբ Հայաստանի ժողովուրդը քառանդամ սիստեմով ընտրություն կանի և իր վստահությունը կտա սրան կամ նրան, այդտեղ գուցե և դուք կլինեք գերիշխողը, սակայն մինչև այդ կյանքի դեկը մեր ձեռքին պիտի լինի. երեսուն տարի մեր կուսակցությունն է եղել, որ գործ է կատարել և հազարներով զոհեր է տվել:

Եր. Հարությունյան - Առարկելով Ազատյանին, օրինակներ է բերում Ամերիկայից և Անգլիայից ապացուցելու համար, որ հրաժարված միմիստրը կարող է նորից կաբինետ կազմել: Մենք կողմնակից ենք ընդհանուր կոալիցիայի, ստիպ-

ված եղանք համաձայնել մասնակիի հետ, և այդ կողմից հան դրական աշխատանք կկատարեն: Մի՞թե միայն ձախերի շնորհիվ կյանքը կարող է կառավարվել. չէ՞ որ նրանց կառավարությունն էլ տեսանք Ռուսաստանում: Առաջարկում ենք համաձայնել դաշն. ֆրակցիայի առաջարկին և հանձնել Քաջագնունուն կաբինետ կազմելը:

Ս. Մամիկոնյան - Բողոքում է Թորոսյանի հայտարարության դեմ և շեշտում, որ ինքը Ռուսաստանի ազատագրական շարժման մասնակցել է, լրագրող-հրապարակախոս է և ոչ վարժապետ, որ սրան կամ նրան բան սովորեցնի. պահանջում է, որ Թորոսյանը հետ վերցնի իր խոսքերը, նորից կոչ է անում համագործակցության:

Դ. Չուբյան - Առարկում է Թորոսյանին և Եր. Հարությունյանին և բացատրում, որ դաշնակցականները իրեն տվել են միայն երկրորդական պոստեր, մինչդեռ իրենց պահանջը գլխավոր պոստերին է վերաբերվել, այնպես որ դաշնակցությունը զիջում չեն արել, որի հետևանքով էլ գիծը չի փոխվի, այդ պատճառով էլ իրենք չեն մասնակցել:

Դ. Ազատյան - Քննադատում է դաշնակցության, առանձնապես Քաջագնունու քաղաքականությունը, համարելով այն կործանիչ հայ ժողովրդի համար: Թուրքաֆիլությունն այժմ ձեռնտու չէ մեզ, անհրաժեշտ է փոխել մեր արտաքին քաղաքականությունը: Պիտի փոխվի և ներքին քաղաքականությունը, քանի որ երկիրը ներքնապես ևս տապալվում է: Մեր կառավարությունը վարկ չունի, ինչպես օրինակ Ադրբեջանը չի ընդունել մեր դիվանագիտական ներկայացուցչին: Ահա այդ նկատառումներով էր, որ մենք՝ ձախակողմյաններս, պահանջում էինք հիշյալ պորտֆելներից մեկն ու մեկը: Նորից առաջարկում ենք նախագահությանն ու ավագների խորհրդին՝ հանձնել մի նոր մարդու կաբինետ կազմելը:

Ս. Խաչատրյան - Ազատյանը, որ միստի սկզբում գաղթականության հարցն էր ուզում Ա. հերթին քննել, այնքան մոռացավ իրեն և դաշնակցության մասին խոսելիս այնքան հեռու գնաց ու այնքան ոգևորվեց, որ բառերի ու ֆրազների տարափի տակ քիչ մնաց մեզ խեղդեր: Խոսքը, խոսելը դարձրել եք նպատակ և միշտ հեռու եք պահում ձեզ գործից ու գործնական աշխատանքից: Կառավարություն չունենք, պիտի շատ շուտով՝ հենց վաղը կազմել կաբինետ, այսօր լուծելով վերջինիս հետ կապված բոլոր խնդիրները:

Այնուհետև առաջարկվում են բանաձևեր դաշնակցական և սոց.-դեմոկրատ ֆրակցիաների կողմից: Դաշնակց. բանաձևի Ա. մասը՝ ընդունել կառավարության հրաժարականը-ընդունվում է բոլոր ֆրակցիաների կողմից. իսկ Բ. մասը՝ հանձնարարել Քաջագնունուն նոր կաբինետ կազմել, անցնում է 25 ձայնով ընդդեմ 14-ի և մեկի ձեռնպահությամբ:

Օրակարգի Բ կետը պետական կոնտրոլորի ընտրության խնդիրն է: Ժողովրդական կուսակցությունը առաջարկում է Մինաս Բերբերյանի թեկնածությունը:

Դ. Ազատյան - Այստեղ կազմված սև կամ դեղին բլուկը պիտի թույլ տար, որ կոնտրոլորը լիներ մի ուրիշ կուսակցության թեկնածու. մեր ֆրակցիան դեմ պիտի քվեարկի:

Ս. Հարությունյան - Նկատի ունենալով, որ պ. Բերբերյանը որոշ պատրաստություն ու մասնագիտություն ունի տվյալ պաշտոնի համար և ամենագլխավորը՝ որ նա կատարյալապես վստահելի է ու շիտակ իբրև մարդ, այդ պատճառով էլ դաշնակցական ֆրակցիան քվեարկելու է հոգուտ նրա: Քվեարկվում է. պ. Բերբերյանի թեկնածությունն անցնում է 26 ձայնով, ընդդեմ 11-ի և 2-ի ձեռնպահությամբ:

Կարդացվում են օրակարգի մյուս կետերը՝ Գ. Դ. Ե. Զ. և վերջնականապես հաստատվում. Է. կետը հետաձգվեց վաղվան:

Մինիստր-նախագահ Քաջագնունին հայտարարում է նոր կաբինետի կազմը.

Մինիստր-նախագահ - Քաջագնունի,

Արտաքին գործոց - Ս. Տիգրանյան,

Ներքին գործոց - Ա. Մանուկյան,

Խնամատարության - Խ. Կարճիկյան,

Իրավարարության - Ս. Հարությունյան,

Լուսավորության - Մ. Աթաբեկյան,

Պարենավորման - Լ. Ղուլյան,

Ֆինանսների - Ա. Էնֆիաջյան:

Մինիստր-նախագահը անում է հայտարարություն և այն մասին, որ այսօր Օսմանյան հեռագրական գործակալությունը պաշտոնապես հայտնել է, որ տաճիկների և դաշնակիցների բանակցությունները վերջացած են, կնքված է զինադադար. Պոլսում տաճկական դրոշակների կողքին ծածանվում են դաշնակից պետությունների դրոշակները: Սպասվում են Ամերիկայից մեծ քանակությամբ ապրանքներ Դարդանելով, այդ ապրանքներից մենք ևս հավանորեն բաժին կունենանք. սպասվում է մեծ քանակությամբ հացահատիկ:

Խորհրդարանը և հասարակությունը օվացիա սարքեցին որբախնամ և գաղթականախնամ Ամերիկյան ընկերության ներկայացուցչին, որ ներկա էր նիստին:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 11-ին:

«Ձանգ», 10 և 14 նոյեմբերի 1918թ.:

32-ՐԴ ՆԻՍ

5 նոյեմբերի 1918թ.

Նախագահում է *Գր. Տեր-խաչատրյանը*. մինիստրներից ներկա են՝ նախագահ, արտաքին գործոց և խնամատարության:

Նախագահը կարդում է օրակարգը.

1. Օրինագիծ պետական հիմնարկությունների ծառայողներին միանվագ նպաստ տալու մասին (վերջնական հաստատում).

2. Վրաստանի Հ. Ազգային խորհրդին նպաստ տալու մասին.

3. Գաղթականների վերադարձի խնդիրը.

4. Օրինագիծ արդյունաբերական հիմնական և լրացուցիչ տուրքերի ավելացման մասին (Ա ընթերցում).

5. Մանդատային հանձնաժողովի ղեկուցումը.

6. Օրինագիծ Հայաստանի Խորհրդարանի նախահաշվի մասին (Ա ընթերցում).

7. Պառլամենտական հանձնաժողովների լրացումների խնդիրը.

8. Դաշնակցական ֆրակցիայի հարցումը.

9. Ընթացիկ գործեր:

Ա. և Բ. կետերը կարդացվում և հաստատվում են:

Մանդատային հանձնաժողովի ղեկուցումը հաստատվում է Խորհրդարանի կողմից:

Հ. Ազատյան - Անցյալ անգամին ասացի, որ Մահմեդ Ալի փաշան մի պաշտոնական թուղթ է տվել մեր կառավարությանը, ըստ որի տաճիկ զորքը պիտի քաշվի մեր երկրից վեց շաբաթից հետո և միաժամանակ խնդրել է, որ Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն տա այդ զորքերին անցնելու: Մեր կառավարությունը պատասխանել է, որ կկատարի այդ խնդիրը: Մենք մեր կառավարության պատասխանը անբավարար ենք համարում, քանի որ քաղաքական դրությունն այժմ բոլորովին այլ է, քան մի քանի ամիս առաջ՝ երբ ստիպված էինք տաճիկների բոլոր պահանջները կատարել: Մենք այժմ պիտի պահանջենք, որ տաճիկ կառավարությունն անմիջապես դուրս բերի իր զորքերը մեր երկրից և թալանի չենթարկի մեր երկրի հարստությունը: Եթե հնարավոր չի զորքերի անմիջական հեռացումը, այն դեպքում թող մեր գաղթականությունը գնա ու տեղավորվի, իսկ զորքը շարունակի իր եվակուացիան:

Մենք վախենում ենք, որ տաճիկ կառավարությունը յուր խոստումները չկատարի և հանգամանքները փոփոխվելով, իսկի չհեռանա մեր երկրից: Կտրուկ պիտի լինի մեր պահանջը, մանավանդ այժմ, երբ Ռուսաստանն էլ պատերազմ է

հայտարարել Տաճկաստանին, որի հետևանքով վերացած պիտի համարել Բրեստի և ապա՝ Բաթումի դաշնագրությունները:

Ս. Վրացյան - Գաղթականական հարցը հին է և բոլորիս ծանոթ, սակայն նա երբեք այնպես սուր կերպով չի դրվել մեր առաջ, ինչպես այժմ, մանավանդ այժմ, երբ 150 000 գաղթականություն հավաքված սահմանամերձ շրջանները, վայրկյան առ վայրկյան սպասում է տաճիկ զորքի հեռանալուն:

Եթե մենք՝ կառավարությունը, չմտածենք, չաշխատենք շուտ տեղավորել նրան ու հոգ տանել, այն ժամանակ նա գարնան ձյան պես կհալչի, կերթա: Սակայն առանց ժողովրդի չի կարող պետություն կազմվել: Տաճիկ կառավարությունը ունի մի նպատակ և յուր քաղաքականությունը հարմարեցնում է նրան՝ մի տեղ գազանաբար սրախողխող անել և ուրիշ տեղում խաղաղ միջոցներով կոտորել: Հայը այժմ, ավելի քան երբեք, պարտական է բողոքել ու պահանջներ դնել տաճիկ կառավարության վերաբերմամբ: Կացությունն անհանդուրժելի է, այդ իսկ պատճառով Հայաստանի կառավարությունը իր դիմումներն ու պահանջները ամենաեռանդուն ձևով պիտի անե, կրկնե, որ ժողովուրդն անպայման վերադառնա իր տեղը ամենակարճ միջոցով: Այժմ դրությունն այնպես է, որ տաճիկ կառավարությունն առանց տրտունջի կկատարե Անգլիայի և մյուս դաշնակիցների պահանջները, այդ պատճառով պիտի դիմել և այդ պետությանց ներկայացուցիչներին: Խորհրդարանը պիտի օգնե կառավարությանը՝ ընտրելով պառլամենտական մի հանձնախումբ, որ մտնի գաղթականության մեջ գործի և ոչ թե ճառերով ու հարցապնդումներով պարապի, որի արդյունքը դարձյալ խոսքը պիտի մնա: Կառավարությունը պիտի շատ արագ ընթացք տա մինչև այժմ մշակված օրենքներին և կիրառի կյանքի մեջ, ինչպես օրինակ որբերի մասին եղած օրենքը: Աստիճանաբար դատարկվող շրջաններն անմիջապես պիտի լցնեն գաղթականները՝ տվյալ շրջանի պատրաստի ադմինիստրացիայի աջակցությամբ: Մեր աշխատությամբ գաղթականության վիճակն արմատապես չի կարող բարելավվել, քանի որ դա արդյունք է օբյեկտիվ պայմանների. մինչև որ այդ պայմանները չվերանան, արմատապես չի կարող բարելավվել նրա դրությունը, միայն մեր աշխատությունն ու ջանքերը որոշ չափով կարող են թեթևացնել նրա վիճակը:

Մինիստր նախագահ - Կառավարությունը շատ լավ հասկանում է ճառախոսների գայրույթը, բողոքը և պիտի ասել, որ բաժանում է այն. կառավարությունը հասկանում է գաղթ. ծանր վիճակը, կառավարությունը հասկանում է և այն, որ անհրաժեշտ է շտապեցնել գաղթականության վերադարձը: Մեր աշխատանքի մեծագույն մասը միջև օրս նվիրված է եղել գաղթականական գործին: Սխալ է Ազատյանի այն հայտարարությունը՝ [թե թուրքական] զորքը անխոչընդոտ անցկացնելու համար երկաթուղային և հեռագրական հնարավորություններ տալ[ը] մենք ընդունել ենք լուռ ու մունջ: Մենք պատճառաբանել ու բողոքել ենք ոչ միայն Թիֆլիս, այլև Պոլիս. թալանի համար նույնպես բողոքել ենք և պիտի ասել, որ մեր բողոքը արդյունք է տվել: Միան երեկ մենք իմացանք Պոլսի դրությունը, հենց երեկ էլ մենք դիմեցինք ու խնդրեցինք, որ 8-10 օրում զորքը քաշեն. մենք հաղորդակցության միջոցներ չունենք մինչև օրս և մեր դիմումները դեռ պիտի անցնեն որևէ *заслaba**-ով:

Ա. Խոնդկարյան - Գաղթականության խնդիրը արտաքին քաղաքականության խնդիր է և քննվել է կառավարության նիստերում: Շատ ուրախ կլինեի եթե Վրացյանի կարծիքը լիներ ամբողջ ֆրակցիայինը, որովհետև, երբ մինչև այժմ մենք համեմատաբար մեղմ ձևով խոսում էինք Բաքվի աղետների մասին, մեզ, կարծես թե, հանդիմանում էր Քաջագունին, հայտարարելով, որ Բաքվում վնասվողների թիվը ոչ թե 30 հազար է, այլ՝ 5 հազար: Սխալ է եղել դաշնակցության վերջին մի քանի ամիսների արտաքին քաղաքականությունը, որը, սակայն, շարունակվում է և այժմ: Ճիշտ է, մինիստրները փոխվել են, սակայն Տիգրանյանը նույն սխալ քաղաքականության պաշտպան է: Հայաստանի Հանրապետությունը օբյեկտիվ

* Վարչապետը նշելով ուղեկալ, նկատի ունի սահման: Ծանոթ. կազմ.:

պայմանների, արտաքին ուժերի բախման արդյունք է. մինչդեռ դաշնակցականները ընդունելով, որ իրենց վարած քաղաքականության արդյունքն է, միշտ պաշտպանել են այն միտքը, թե չափի տիաճություն պատճառել տաճիկներին, թե՛ խոսքով և թե՛ գործով: Տաճիկ կառավարության վերաբերմամբ մի բանի համար չափի խնդրել մի քանի անգամ, խնդիրը չկատարվելուց հետո պիտի փոխել տոնը, խնդիրը պիտի շուռ տալ պահանջի: Մեր փրկության միջոցը այն է, որ կառավարությունը փոխի իր քաղաքականությունը: Պիտի ետ կանչել նույնպես և Պոլսի մեր ներկայացուցիչներին, որոնք իրենց ճառերով Սուլթանին են ներբողում ու փառաբանում: Նույն հիշյալ քաղաքականության հետևանք է և այն, որ մեր կառավարությունը, ի դեմս յուր ներկայացուցիչների, մերժում է Ռուսաստանի 20 միլ. ռուբլի նպաստը հօգուտ գաղթականության:

Մինիստր-նախագահ - Խոնդկարյանի հայտարարությունը 20 միլ. վերաբերմամբ չի համապատասխանում իրականության և նա առանց ստուգելու փաստը անում է նման հայտարարություն: Բաքվի դեպքերի առթիվ ասել եմ՝ վնասվածների թիվը 5 հազար է և ոչ 30 հազար, ոչ թե նրա համար, որ աղետը փոքրացնեն, այլ այն պատճառով, որ այն աղբյուրը, որ առաջ հայտնել էր թե վնասվողների թիվը 30 հազար է, նույն այդ աղբյուրը վերջերս հայտնում է թե 5 հազար է, այնպես որ իմ հայտարարությունը եղել է լոկ մի փաստական ուղղում: Մեր արտաքին քաղաքականությունը վաղն էլ նույն է լինելու, ինչ որ երեկ էր. մենք չենք ուզում, որ հայ ժողովուրդը արկածի մեջ ընկնի, մենք դրության փոփոխություն չենք գտնում:

Ա. Խոնդկարյան - Բացատրում է, որ 20 միլիոնի մասին իրեն տեղեկացրել է տեղյակ անձնավորություն՝ Ա. Զոհրաբյանը և ավելացնում, որ իրավունք չունի նրան չհավատալու:

Ա. Մելիքյան - Քննադատում է կառավարության արտաքին քաղաքականությունը և հիշեցնում, որ երբ երեք ամիս առաջ ինքը և պատգամավոր Մամիկոնյանն առաջարկում էին լինել խիզախ ու համարձակ, Քաջագունին ասում էր, պիտի զգույշ լինել: Տաճիկ կառավարությունը ձգձգում է զորքի հեռացնելը մեր տերիտորիայից մեկ այն պատճառով, որ մեր երկրի բարիքներն ամբողջովին կարողանա թալանի տալ, մեկ էլ այն, որ սպասում է թե մի գուցե հանգամանքները փոխվեն այնպես, որ էլ հարկ չլինի մեր երկիրը դատարկելու: Ես չեմ կարող չկասկածել, որ անգլո-ֆրանսիական կռաւիցիան մատների արանքով է նայում տաճիկ զորքի Կովկասը դատարկելու խնդրի վրա. հնարավոր է նույնիսկ, որ այդ կռաւիցիան նոր կոմբինացիաների մեջ մտնի տաճիկ կառավարության հետ, որից մենք չօգտվենք: Արտաքին քաղաքականությունը մեզանում տարվել է գաղտնի դիպլոմատիկական ճանապարհով և այդ բանը մեզ կասկածների մեջ է ձգում մեր կառավարության նկատմամբ, այսինքն մտածում եմ, թե չլինի՞ մեր կառավարությունը գաղտնի կապեր ունի տաճիկ կառավարության հետ, որպիսի հանգամանքը իրավունք է տալիս վերջինիս մեր երկրից դուրս չգալու: Մեզ այժմ երկու ճանապարհ է մնում, մեկը՝ դաշնակիցներին դիմումներ անելու, մյուսը՝ պահանջ դնելու ու բացասական պատասխանի դեպքում, ուժով ետ քշել: Արտաքին գործերի մինիստրությունը չէր էլ կարող անել այն, ինչ որ անհրաժեշտ էր, որովհետև կտրված արտաքին աշխարհից, մեր կեղևի մեջ պարփակված էինք: Տաճկաստանի վերաբերմամբ պիտի լեզու բանեցնել, որ նա անմիջապես քաշի իր զորքերը: Մյուս կողմից, մեր կառավարությունը պիտի դիմի Ռուսաստանին, այն Ռուսաստանին, որ վերջերս քանդելով Բրեստի դաշնագիրը՝ պատերազմ հայտարարեց Տաճկաստանին: Պիտի փորձեր անել ռուսաց կառավարության հետ դաշնակից լինելու: Պիտի օգտվել անցյալի փորձերից և գիտենալ, թե ո՞վ կարող է բարեկամ լինել և ով՝ թշնամի:

Ա. Մամիկոնյան - Մեր կառավարությունը սրբությամբ կատարել է Բաթումի դաշնագրի պայմանները, սակայն նրա մեղքը նրանում է, որ չի պահանջել նույնը և տաճիկներից: Պիտի կատարել երկիր գնալու ցանկություն ունեցող ժողովրդի կամքը. դիմել տաճիկ կառավարության այստեղի ներկայացուցչին և հայտնել, որ մենք ուժ չունենք տարերային ուժի առաջն առնելու, ուստի մեր ունեցած կամ

հավաքած զորքը դնում ենք նրա՝ գաղթականության հետ. պիտի պահանջել, որ տաճիկները բացի իրենց հետ բերած ռազմամթերքը, ոչինչ տանելու իրավունք չունենան: Պետք է մեր ժողովրդի օրհասական վիճակը ներկայացնել անգլոֆրանսիական ներկայացուցիչներին թիֆլիսում, որ նրանք էլ հայտնեն Պոլսի ներկայացուցիչներին: Վերջինները պիտի ազդեն, ստիպեն Տաճկաստանին, համաձայն միջազգային օրենքի, ետ քաշելու մեր երկրից իրենց զորքը և չտանելու մեր հարստությունները: Պիտի օր առաջ գաղթականությունը գնա իր տեղը՝ առաջուց կազմակերպված ունենալով յուրաքանչյուր տեղի աղմինիստրացիան, կարգ ու կանոն պաշտպանելու նպատակով: Առաջարկում են կազմել պառլամենտական մի կոմիսիա, որ արտաքին գործոց մինիստրի հետ հսկեն և ընթացք տան այս որոշմանը: Ես կուզենայի, որ գոնե այդ խնդրի շուրջը լինեք ընդհանուր համաձայնություն: Պիտի այդ գործը շտապեցնել:

Եր. Հարությունյան - Տաճիկների զորքը չհեռացնելը ունի քաղաքական նպատակներ և վեր է լուծում այդ քաղաքականությունը: Մեր հին կառավարության քաղաքականությունը եղել է անբավարար, սակայն նպատակահարմար: Առաջարկում են կազմակերպել ինֆորմացիոն մասը և դիմել դաշնակիցներին, որ նրանք մտնեն մեր ժողովրդի դրության մեջ և անհրաժեշտ ազդումներով հեռացնել տան տաճիկ զորքը մեր տերիտորիայից:

Ս. Վրացյան - Բացատրում է, որ Ռուսաստանի ներկայացուցիչը Բեռլինում՝ Իոֆեն ոչ թե 20 միլ. ռ., այլ 20 հազար է առաջարկել մեր ներկայացուցիչներին հօգուտ գաղթականության և այդ գումարը ստացվել է մերոնց կողմից մեծ շնորհակալությամբ: 20 միլ. ռ. հարցը արդյունք է սովորական մի թյուրիմացության:

Ն. Աղբալյան - Շատ հոխորտալի տոն է նկատվում ֆրակցիաների կողմից, սակայն այդ տոնը չի համապատասխանում մեր դրության, մեր վիճակին: Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Գերմանիայի հաստատումն վիճակը թելադրում էր նրան հոխորտալի տոն ունենալ, սակայն վերջին ամիսներին, ինչպես տեսնում ենք, փոխվել է տոնը, որովհետև դրության երեւումն է տեղի ունեցել: Մեզ մոտ դրության և տոնի կապը այդպիսի հարաբերական կապի մեջ չի դրվում: Բաթումում դաշն կապելու միջոցին մեր դրությունը թույլ չէր տալիս հոխորտական տոն ունենալ, այժմ էլ նույնը պիտի լինի մեր տոնը, քանի որ հիմնկվա և այն ժամանակվա դրության մեջ փոփոխություն չկա-մեր ուժերը նույն են. ուստի դիմենք մեր դաշնակից պետություններին և խնդրենք, որ նրանք՝ հենված իրենց հաղթական ուժին ու բազկին, ազատեն մեր բազմաչարչար ժողովուրդը այս անել վիճակից:

Մինիստր-նախագահ - Հայտարարում են, որ արդեն դիմումներ եղել են պետություններին: Ինչ վերաբերում է պատգ. Մամիկոնյանի առաջարկին, որ պիտի կազմել մի կոմիսիա՝ արտաքին գործերի մինիստրի հետ աշխատելու, կառավարությունը շատ ուրախ է դրա համար, քանի որ նրա ցանկությունն էլ այդ է:

Առաջարկվում են բանաձևեր, որոնցից անցնում է դաշն. ֆրակցիայինը, որը հետևյալն է.

Լսելով գաղթականների վիճակի մասին եղած վիճաբանությունները՝ Հայաստանի Խորհրդարանը որոշում է.

1. Հանձնարարել կառավարությանը՝ եռանդուն բոլոր ներկայացնել տաճիկ կառավարությանը՝ գաղթականների վերադարձը արագացնելու պատճառով:

2. Այս բոլորի մասին տեղեկացնել նաև մեծ պետությունների ներկայացուցիչներին:

3. Տաճիկների կողմից պարավելիք գավառների համար կազմել վարչություն, որը կօժանդակե գաղթականների վերադարձին և գաղթականների հետ կնտնե երկիր:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 11-ին:

«Զանգ», 14 և 17 նոյեմբեր, 1918թ.

6 նոյեմբերի 1918թ.

Նախագահում է *Գ. Տեր-խաչատրյանը*:

Օրակարգի հարցերն են.

1. Օրինագիծ արդյունաբերական հիմնական և լրացուցիչ տուրքերի ավելացման մասին.

2. Օրինագիծ Հայաստանի խորհրդի նախահաշվի մասին.

3. Պառլամենտական հանձնաժողովների լրացումների խնդիրը.

4. Կառավարությանն ուղղված հարցումներ.

5. Ընթացիկ գործեր:

Սկզբում արտ[աքին] գործ[ոց] մինիստր Տիգրանյանը և ներքին գործոց մինիստր Արամը պատասխանում են էսդեկ և էսեռ ֆրակցիաների չորս հարցումներին ու Ղազնակցության մեկ հարցման.

1. *Հարց* - Համաձայն է, արդյոք. արտաքին գործոց մինիստրը Մինիստր-նախագահի այն հայտարարության հետ, որ մեր արտաքին քաղաքականությունը մնալու է նույնը: Պատասխանում է, որ արտաքին քաղաքականությունը կապված է ընդհանուր քաղաքականության հետ ու որոշվում է կաբինետի կողմից: Հարցի պատասխանը ավելի մանրամասն կլինի կառավարության դեկլարացիայում, որը մոտ օրերս կկարդացվի: Առայժմ հայտարարում է, որ կառավարությունը կաշխատի ազատ պահել ժողովուրդն ու հայրենիքը արտաքին վտանգներից՝ խորհրդի ցուցումներով առաջնորդվելով, իհարկե:2. *Հարց* - Թիֆլիսի թերթերում տպված է մի լուր, որ իբր Սուրմալուի և Ղաճարլուի շրջանները արդեն դատարկված են. ի՞նչ աղբյուրներից է այդ լուրը և ի՞նչ է անում կառավարությունը, որ այդ և նման սուտ լուրեր չտարածվեն:

Մինիստրը պատասխանում է, որ այդ լուրի աղբյուրը մեզ հայտնի չէ, այնպես որ սրան կամ նրան վերագրելու իրավունք չունենք, բայց կառավարությունը կհերքի այդ լուրը:

3. *Հարց* - Ի՞նչ է արել կառավարությունը գաղթականների վերադարձի համար, համաձայն անցյալ միստի որոշման: Հայտնվում է, որ կրկին դիմել է թուրքաց ներկայացուցչին՝ խորհրդում ընդունված որոշման հիմունքներով:4. *Հարց* - Ի՞նչ է արվել մեր դպրոցական գործը բարվոք պայմանների մեջ դնելու համար: Պատասխանվում է, որ դպրոցական շենքերը հետզհետե ազատվում են և դպրոցները՝ վերաբացվում:

Անփոփոխ ընդունվում է արդյունաբերական հիմնական և լրացուցիչ տուրքերի ավելացման մասին եղած օրինագիծը:

Խորհրդի նախահաշիվը վերադարձվում է կոմիսիային՝ վերամշակելու: Օրակարգի մյուս խնդիրները հետաձգվում են, և միստը փակվում է:

«Կառավարության լրաբեր», 12 նոյեմբերի 1918թ.

8 նոյեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է եր. ժ. 7-ին, նախագահում է *Ա. Սահակյանը*. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, արտաքին գործ[ոց], ներքին գործ[ոց], իրավարարության և զինվորական մինիստրները: Նախագահը կարդում է օրակարգը.

1. Կառավարության պատասխանը դաշն. ֆրակցիայի հարցումին (հայկական գնացքի մասին).

2. Անդրկովկասյան կոնֆերանսի խնդիրը.

3. Արտաքին գործերի պառլամենտական հանձնաժողովի ընտրությունը.

4. Օրինագիծ Հայաստանի Խորհրդարանի նախահաշվի մասին (Բ ընթերցում).

5. Պառլամենտական հանձնաժողովների լրացումների խնդիրը.

6. Օրինագիծ կորպուսի դատարանով մեղադրվածների պատիժը թեթևացնելու մասին (Ա ընթերցում).

7. Օրինագիծ Ադրբեջանի կառավարության մոտ Հայաստանի դիվանագիտական միսիա հիմնադրելու մասին (Ա ընթերցում).

8. Օրինագիծ բամբակի գնման և վաճառման մասին (Ա ընթերցում).

9. Օրինագիծ Պարսկաստանում գտնվող գաղթականների օգնության մասին (Ա ընթերցում).

10. Օրինագիծ երկաթուղու կայարանի ծառայողների համար կոոպերատիվ խանութ բանալու մասին (Ա ընթերցում).

11. Օրինագիծ Քաղաքային միության ծառայողների լիկվիդացիայի մասին (Ա ընթերցում).

12. Ձինվորական ծառայության մեջ գտնված նախկին քաղաքացիական ծառայողների դիմումը՝ նպաստն իրենց վրա ևս տարածելու մասին.

13. Ընթացիկ գործեր:

Մինիստր]-նախագահ - Դաշնակց[ական] ֆրակցիայի գնացքին վերաբերյալ հարցումին այսօր ես չպիտի կարողանամ պատասխանել, որովհետև որոշ տվյալներ պակասում են: Դիմել ենք Թիֆլիս, եթե պատասխան ստանանք, մյուս միստին կհայտարարենք:

Քննվում է վրացական կառավարության հրավերը՝ Թիֆլիսի կոնֆերենցիային մասնակցելու:

Հ. Ազատյան - Կառավարությունը որևէ որոշում ունի՞ այդ խնդրի առթիվ:

Արտ. գործ. մինիստր - Անցյալ անգամին հայտնեցի, որ դա այն կարգի խնդիրներից է, որ մինիստրությունը առանց խորհրդարանի որոշման ոչինչ չի արել: Կառավարությունը ոչ մի որոշում չունի:

Ա. Մալխասյան - Սոց.-դեմոկրատական ֆրակցիան սկզբունքով կոնֆերենցիան անհրաժեշտ է գտնում, սակայն այն ձևով, ինչպես որ հրավիրում է վրացական կառավարությունը, չենք կարող ընդունել: Նա՝ անկախ իրեն հավասար մյուս պետություններից, որոշել է տեղը, ժամանակը և ամենագլխավորը՝ օրակարգը կոնֆերենցիայի: Այդ պարագաներում եթե մասնակցենք մենք, չեմ տարակուսում, որ մյուս պետությանց ներկայացուցիչները համաձայնության կգան և մեզ վնասող որոշումներ կտան: Մերժելով այդ հրավերը, պիտի աշխատել կանոնավոր և օրինական ձևով մի կոնֆերենցիա կազմել՝ հայ-վրացական մի ընդհանուր գիծ մշակելու համար:

Ա. Թորոսյան - Ողջունում եմ սոց. դեմ[ոկրատների] ֆրակցիայի խոսքը և բռնած նոր ուղին, որ ավելի կգարգանա, եթե հայկական հողի վրա կանգնեն հայ սոց. դեմոկրատները:

Վրացական կառավարության առաջարկը չենք կարող ընդունել, չնայած սկզբունքով դեմ չենք կոնֆերենցիային: Մենք քանիցս աշխատել ենք անդրկովկասյան բոլոր ազգերին ի մի հավաքելու, սակայն փորձերն անցել են անհաջող. գուցե և ապագայում գլուխ կգա: Մենք չենք կարող համաձայնել ընդունելու կոնֆերենցիայի հրավերը այն պատճառով, ինչ որ որոշակի հայտնեց սոց. դեմ. ֆրակցիայի ներկայացուցիչը: Հանձնարարենք մեր կառավարության, որ բանակցություններ սկսի վրաց կառավարության հետ և հասկացնի նրան, որ որոշ կարգով ու փոխադարձ համաձայնությամբ տեղը, ժամանակը և օրակարգը որոշելով, կազմվի հայ-վրացական կոնֆերենցիա: Պետք է որոշ խնդիրներ լուծված լինեն նախքան կոնֆերենցիան, օր.՝ սահմանորոշման խնդիրը: Մենք մեր երկրի սահմանները գիտնալուց հետո պիտի գնանք այնպիսի մի կոնֆերենցիա, ինչպիսին որոշել է վրաց կառավարությունը, քանի որ մեր իրավունքներն ավելի կոտնահարվին մյուսների միացմամբ, ինչպես այդ տեսանք գյուղացիական համագումարին և այլ մի շարք դեպքերում: Այդ հավելումն ենք անում սոց. դեմոկրատ[ների] ֆրակցիայի համակարգին և առաջարկում մեր բանաձևը:

Ա. Մամիկոնյան - Այստեղ հրավերի ձևին ուշք դարձրին, սակայն եթե վրաց կառավարության առաջարկությունը մեզ ձեռնտու լիներ, ուշք չէինք դարձնի ձևին

և արտակարգ գնացքով մեզ կծգեինք Թիֆլիս: Խնդրին պիտի նայել օգուտի, չափի տեսակետից. այդ կերպ վերաբերվելով, ես ասում եմ, որ ոչ, մենք չենք օգտվի այդ կոնֆերենցիայից: Եթե այդպես է, ապա ուրեմն և չենք կարող մասնակցել: Վրաստանին պատասխանել, որ մենք պատրաստ ենք քեզ հետ մեր վեճերը, իսկույն ևեթ համաձայնության գալով, բարի ու դրացիական հարաբերությանը լուծելու: Մեր արյունոտ անցյալը թող թելադրի մեզ կանգնել հայկական հողի վրա և իբրև հայ պաշտպանել մեր երկրի շահերը:

Ա. Խոնդկարյան - Եսեռական ֆրակցիան անհրաժեշտ է գտնում շեշտել դիմումի այն ձևը, որ վրաց կառավարությունն արել է հայկական կառավարության. նա շատ լավ իմացել է, որ հայկական կառավարության պատասխանը բացասական կլինի, միայն այդպես արել է դիտմամբ, որ հետո այս կամ այն դեպքում հայտարարի, թե հայ ժողովուրդը, հայ դեմոկրատիան մեկուսացել է: Նա՝ վրաց կառավարությունը, վախենում է դաշնակիցների գալուստից, աշխատում են մի կերպ գոնե թեթևակի համաձայնություն լինի կովկասյան պետությունների միջև, որ սրանցից մեկն ու մեկը եկող նոր տերերին չասի, թե չեմ ուզում անկախություն, եթե, օր[ինակ], հայկական պետությունը ընդունի որևէ մեկի իշխանությունը, այն դեպքում մյուսների դիրքն ըստինքյան խախտվի պիտի: Համաձայնությունը կովկասյան պետությունների մեջ անիմաստ բան է և չի կարող գլուխ գալ: Համաձայնություն այդ երկրի ժողովուրդների մեջ պիտի առաջ գա. ժողովուրդն այլ հասկացողություն է, պետությունը՝ այլ: Այդ կոնֆերենցիան, ըստ ամենայնի, ձեռնադրել է մեզ: Պիտի լինի հայ-վրացական կոնֆերենցիա՝ սահմանների վերաբերյալ վեճը վերջացնելու: Վաղը կարող է հարկը պահանջել մասնակի կոնֆերենցիա և Ադրբեյջանի հետ, կհամաձայնենք և դրան: Մեր հանրապետությունը պիտի դեմ լինի վրացական կառավարության հրավիրելիք կոնֆերենցիային, մինչև որ կգա այս երկրի իսկական տերը և, միացնելով բոլոր դեմոկրատիաներն իրար, կլուծի ամեն մի տարածայնություն:

Եր. Հարությունյան - Ժողով[րդական] կուսակցության ֆրակց[իան] համաձայն է էսդեկների և դաշնակցականների առաջարկներին, սակայն ընդհանուր համաձայնություն կայանալու համար առաջարկում ենք հայտարարել ընդմիջում:

Հայտարարվեց կես ժամ ընդմիջում:

Նիստը վերսկսվում է. նախորդ խնդրի վերաբերմամբ առաջարկվում են բանաձևեր. ընդունվում է դաշնակց[ական] ֆրակցիայի բանաձևը, որը հետևյալն է.

«Հայաստանի Խորհրդարանը, ծանոթանալով 1918թ. նոյեմբերի 10-ին վրաց կառավարության նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում գումարվելիք Անդրկովկասյան կոնֆերանսի մասին եղած դրույթներին և լսելով այդ հարցի շուրջը ծագած վիճաբանությունները, սկզբունքով համաձայնում է Անդրկովկասի հանրապետությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանս գումարելու առաջարկության, սակայն գտնում է, որ այն նոյեմբերի 10-ին գումարվել չի կարող նախ այն պատճառով, որ Վրաստանի կառավարությունը այդ խնդրի նախապատրաստական աշխատանքները հարևան հանրապետություններին վայել եղանակով չի տարել, ապա՝ որովհետև հրավերն ուշ է ստացված, ուստի և Հայաստանի կառավարությանը հրահանգում է հող պատրաստել մասնակցելու կոնֆերանսին՝ նախօրոք համաձայնության գալով կոնֆերանսի կազմի, օրակարգի, տեղի և ժամանակի նկատմամբ: Միևնույն ժամանակ Հայաստանի Խորհրդարանը գտնում է, որ Հայաստանի և Վրաստանի սահմանորոշման հարցը առնչություն չպիտի ունենա Անդրկովկասի կոնֆերանսի հետ, այլ պիտի վճռվի միայն երկու հանրապետությանց ներկայացուցիչների միջոցով, փոխադարձ համաձայնությամբ և նախքան Անդրկովկասյան կոնֆերանսի գումարումը»:

Եսեռների բանաձևը.

«Ի նկատի ունենալով, որ Վրաստանի հրավիրած կոնֆերանսի օրակարգից երևում է, որ այդ միջազգային կոնֆերանսը հավաքվում է միայն մի գլխավոր նպատակով՝ ամրացնելու անդրկովկասյան զանազան հանրապետությունների ներքին իրավական և արտաքին միջազգային դրությունը, Հայաստանի Խորհրդարանը հրաժարվում է մասնակցել այդ կոնֆերանսին և միաժամանակ առա-

ջարկում է հայ-վրացական սահմանների խնդիրը լուծել այդ երկու ազգությունների ներկայացուցիչների ժողովում»:

Սոց.դեմոկրատների բանաձևը.

«Լսելով վրաց դեմոկրատական հանրապետության գրությունը հոկտեմբերի 27-ից 1918թ. Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչի անունով Վրաստանում, որով [Հայաստանին] հրավիրում է նույնք. 10-ին Տփլիսում Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի և Հյուսիսային Կովկասի լեռնցիների դաշնակցության կոնֆերանսի, Հայաստանի խորհրդարանը գտնում է.

1. Ի նկատի ունենալով, որ համաշխարհային պատերազմը մոտենում է իր վախճանին և որ հաշտության սպասվող վեհաժողովը պետք է որոշի ևս Կովկասի և Անդրկովկասի ազգերի ճակատագիրը, այդ ժողովուրդների միահամուռ առաջ գալու համար վեհաժողովում անհրաժեշտ է, որ նրանք որոշ համաձայնության գային և վաղօրոք հաստատեին իրար մեջ փոխհարաբերություններ:

2. Այդ նպատակով անհրաժեշտ է հրավիրել մի կոնֆերանս, որտեղ պիտի ներկայանան Կովկասի և Անդրկովկասի այն բոլոր պետական նորաստեղծ մարմինները, որոնք բաժանվել են ռուսական կայսրությունից:

3. Կոնֆերանսի կազմը, նրա գումարման ժամանակն ու տեղը, ինչպես նաև այն խնդիրները, որոնք ենթակա են լինելու կոնֆերանսի քննության, պետք է մշակվեն և որոշվեն ոչ միակողմանի եղանակով, այլ միայն մտքերի նախընթաց փոխանակությունից հետո այն ժողովուրդների կառավարությունների մեջ, որոնք մասնակցելու են կոնֆերանսին՝ առանձին միջպետական հանձնաժողովի միջոցով կոնֆերանս հրավիրելու համար:

Այդ պատճառով Հայաստանի խորհրդարանը որոշում է՝

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հանձն[արար]ել, որ նա, չմասնակցելով նույնքերի 10-ին հրավիրվող կոնֆերանսին, անմիջապես սկսի բանակցություններ վարելու վրաց դեմոկրատական հանրապետության կառավարության հետ՝ միջպետական հանձնաժողով գումարելու կոնֆերանսի հրավիրման համար, հանձնի նրա քննության կոնֆերանսի կազմի, գումարման ժամանակի, տեղի և օրակարգի հարցերը»:

Մ. Հարությունյան - Մեր ֆրակցիան առաջարկում է հանձնարարել նախագահության, որ թերթերում հրապարակվեն հիշյալ խնդրի վերաբերմամբ առաջարկված բոլոր բանաձևերը:

Առաջարկը քվեարկվում և անցնում է:

Քվեարկության է դրվում օրակարգի Գ. կետը:

Մ. Հարությունյան - Սկզբունքով դեմ ենք, բայց իբրև մի կողմնակի միջոցի, համաձայն ենք: Միշտ էլ հնարավոր չի լինի, որ հանձնաժողովի հետ խորհրդակցելով, մինիստրն անե այս կամ այն քայլը, բոլոր դեպքերում էլ չի կարելի պահանջել, որ գործերը գաղտնի չտարվեն: Առաջարկում ենք Ավագների խորհուրդն ընդունել իբրև խորհրդակցող մարմին:

Ա. Խոնդկարյան - Արտաքին քաղաքականության խնդիրները պիտի որոշե խորհրդարանը, սակայն երբ հնարավոր չէ հանկարծակի դեպքերում այդ անել, այն ժամանակ պիտի հավաքվի այդ բանի համար կազմված հանձնաժողովը: Գտնում ենք անհրաժեշտ այդ հանձնաժողովը:

Դ. Ազատյան - Սոց.-դեմ. ֆրակցիայի կարծիքով՝ լինի ընտրված հանձնաժողով, թե՛ ավագների խորհուրդ, այդ միևնույնն է, միայն թե որոշ պիտի լինեն ֆունկցիաներն ու փոխհարաբերությունները և, բացի այդ, լիազորված մարմինը պիտի իր աշխատանքը դնի խորհրդարանի և ոչ թե մինիստրի առաջ:

Մ. Հարությունյան - Ավագների խորհուրդը միայն խորհրդակցական նշանակություն պիտի ունենա և ոչ վճռական, այն էլ շատ կարևոր դեպքերում:

Ս. Մամիկոնյան - Արտաքին գործերը մեր պետության ամենակարևոր կողմն են: Վերին և որոշող մարմինը խորհրդարանն է: Խորհրդակցություն բառն այս խնդրում չեն հասկանում. խորհրդարանը չի կարող խորհրդակցել կառավարության հետ, այլ միշտ խնդիրները քննում, վճռում է և նոր հանձնում կառավարու-

թյան՝ ի կատարումն: Առաջարկում են անպայման կազմել հանձնաժողով և ոչ թե հանձնել Ավագների խորհրդին:

Արտաքին գործոց մինիստր - Արտաքին գործերի վարումը պիտի հանձնվի մինիստրին, նրա պատասխանատվությամբ: Գաղտնապահություն կարող է լինել, բայց այն մտքով, ինչ որ հասկացվում է գաղտնի դիպլոմատիական ձև, այլ հենց իբրև մի տեխնիկական հարմարություն: Ինչ հանձնաժողով էլ որ լինի, նա չպիտի կաշկանդե մինիստրին և դժվար պայմանների մեջ դնե նրան՝ խառնվելով նրա ակտիվ քայլերին:

7. *Ազատյան* - Նոր հանձնաժողով պիտի ընտրվի և ունենա բոլոր այն ֆունկցիաներն, ինչ որ պառլամենտական մյուս բոլոր հանձնաժողովները: Ավագների խորհրդի անդամները խորհրդարանի պատասխանատվությունն իրենց վրա չեն վերցնի: Առաջարկում ենք այսօր որոշել հանձնաժողովի խնդիրը, ընտրել այն, իսկ գաղտնիքի խնդիրը թողնել հետագա ժողովներին:

8. *Տեր-խաչատրյան* - Ավագների խորհուրդը կառավարության հետ պիտի շաբաթն առնվազն մեկ անգամ ունենա խորհրդակցություն, որպեսզի միշտ տեղյակ լինի անցուդարձին և պատասխանատու զգա իրեն:

9. *Զուրյան* - Առաջարկում է անպատճառ ընտրել պառլամենտական հատուկ հանձնաժողով:

Առաջարկվում են բանաձևեր, անցնում է դաշնակցական ֆրակցիայինը. «Առանձին կարևորություն ունեցող խնդիրների քննության համար արտաքին գործերի մինիստրը խորհրդակցում է Ավագների խորհրդի հետ՝ պարբերաբար նիստ նշանակելով»:

[Ա.] բ[եկ] *Աղաբաբեկով* - Հայտնի՞ է, արդյոք, կառավարությանը, որ Բաշգյառնի շրջանում հայկական կանոնավոր զորքը ռմբակոծում է թուրքական գյուղեր, եթե այո, ինչու՞:

Մինիստր-նախագահ - Թուրքական երեք գյուղ ռմբակոծված են: Միլլիդարան մեր պետության հիմնադրության օրից սկսած չի ենթարկվել մեր իշխանության, զինաթափ չի եղել, տուրքեր չի տվել և նույնիսկ սպանել է իրենց պարտքը կատարող մեր երեք միլիցիոներներին: Նրանց հարց է տրված՝ ուզու՞մ եք հպատակվել և մնալ, թե՞ գնալ-հեռանալ այդտեղից: Նոքա երկու շաբաթ ժամանակ խնդրեցին, որ տրվեց նրանց, սակայն Մահմեդ Ալի փաշայի միջամտությամբ տրվեց նորից մի ամիս ժամանակ: Ամիսն էլ անցավ, նրանք մնացին և երբ գավառական կոմիսարը գնում է նոցա, իբրև հպատակների, իշխանության ենթարկելու, տեսնում է գյուղերի առաջը խրամատներ, միջին՝ զինված թուրքեր, որոնք արգելում են առաջ շարժվել: Դրանից հետո մնում էր մի միջոց միայն, այն է՝ զենքի ուժով դուրս բերել: Այդպես էլ եղել է, երեկ և այսօր երեք գյուղ թողել է՝ զենքի ուժով դուրս բերել: Այդպես էլ եղել է, երեկ և այսօր երեք գյուղ թողել փախել են օդի մեջ պայթած ռումբերի հետևանքով: Կարգադրված է նույն ձևով վարվել և մյուս չենթարկվող գյուղերի վերաբերմամբ:

Ներքին գործերի մինիստր - Մի քանի փաստական լրացումներ ունեն: Օգոստոսին գավառական կոմիսարի օգնականի հետ Նուրի էֆենդին գնացել էր Միլլիդարայի բոլոր գյուղերը՝ խոսելու և համոզելու թուրքերին, որ կան հպատակվեն, կամ թողնեն հեռանալ: Սակայն նրանք չեն կատարել իրենց խոստումը. շարունակում են մնալ և չհպատակվել: Փաստացի կերպով հայտարարում են, որ այնտեղ հսկայական չափով ցորեն կա, որ 10.000 փութ ծախել են մեր պարենավորման կոմիտեին, բացի այդ, մեծ քանակությամբ ծախել են և Ղանարվում: Մենք գիտենք, թե որ գյուղերն են վնասված եղել, ուստի և հրամայել են, որ վնասված երեք գյուղից ցորեն չպահանջեն՝ եթե տեսնեն, որ հացը պակաս է այդ գյուղերում:

Կարդացվում է խորհրդարանի նախահաշվի մասին օրինագիծը. անցնում են կետ առ կետ ընթերցմանը, ընդունվում է առաջարկություն վեց արձանագրող ունենալու: Օրինագիծը քվեարկվում է ամբողջությամբ և ընդունվում:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Զանգ», 28 նոյեմբերի և 1 դեկտեմբերի 1918թ.

12 նոյեմբերի 1918թ.

Նախագահում է Ա. Սահակյան

Նախագահ - Նիստը հայտարարում են բացված. օրակարգի հարցերն են.

1. Պառլամենտական հանձնաժողովների լրացումների խնդիրը.
  2. Օրինագիծ կորպուսի դատարանով մեղադրվածների պատժի թեթևացման մասին (Ա ընթերցում).
  3. Օրինագիծ Ադրբեջանի կառավարության մոտ Հայաստանի դիվանագիտական միսիա հիմնելու մասին (Ա ընթերցում).
  4. Օրինագիծ բանբակի գնման և վաճառման մասին (Ա ընթերցում).
  5. Օրինագիծ Պարսկաստանում գտնվող գաղթականների օգնության մասին (Ա ընթերցում).
  6. Օրինագիծ երկաթուղու կայարանի ծառայողների համար կոոպերատիվ խանութ բացելու մասին (Ա ընթերցում).
  7. Օրինագիծ քաղաքների միության ծառայողների լիկվիդացիայի մասին (Ա ընթերցում).
  8. Զինվորական ծառայության մեջ գտնված նախկին քաղաքացիական ծառայողների դիմումը՝ նպաստն իրենց վրա ևս տարածելու մասին.
  9. Սոց[իալ]-դեմ[ոկրատական] ֆրակցիայի հարցապնդումը.
  10. Մեծամասնականներին մի տեղ տալու խնդիրը:
- Անցնում ենք օրակարգի առաջին հարցին: Որովհետև պառլամենտական հանձնաժողովներից շատերի կազմը լրիվ չէ պատգամավորներից շատերի հիվանդանալու պատճառով, առաջարկվում է ֆրակցիաներին՝ լրացնելու այդ հանձնաժողովների կազմը նոր անդամներով:

Մարտիրոս Հարությունյան - Մեր ֆրակցիան արդեն պատրաստել է հանձնաժողովներին աշխատող իր անդամների ցանկը: Ահա նա.

- I. Ֆինանսական հանձնաժողով
  1. Վ. Տեր-Թորոսյան
  2. Ն. Աղբալյան
  3. Հ. Սարգսյան
- II. Օրենսդրական հանձնաժողով՝
  1. Հով. Բուդաղյան
  2. Ս. Վրացյան
  3. Ս. Խաչատրյան
- III. Զինվորական հանձնաժողով՝
  1. Ռ. Տեր-Մինասյան
  2. Ս. Վրացյան
  3. Ա. Շահմազյան
- IV. Ինքնավարության հանձնաժողով՝
  1. Ս. Թորոսյան
  2. Ս. Խաչատրյան
  3. Ն. Աղբալյան
- V. Խմբագրական հանձնաժողով՝
  1. Մարտ. Հարությունյան
  2. Ս. Թորոսյան
  3. Ն. Աղբալյան
- VI. Կարգադրիչ հանձնաժողով՝
  1. Ե. Սարգսյան
  2. Ս. Հարությունյան
  3. Հակ. Տ[եր]-Հակոբյան
- VII. Դպրոցական հանձնաժողով՝
  1. Տ. Ռաշնաճյան

2. Հակ. Տեր-Հակոբյան
3. Վ. Բաբայան
- VIII. Պարենավորման հանձնաժողով՝
  1. Ե. Սարգսյան
  2. Ս. Տ[եր]-Գևորգյան
  3. Ռ. Տեր-Մինասյան
- IX. Գաղթականական հանձնաժողով՝
  1. Ռ. Տեր-Մինասյան
  2. Հակ. Տեր-Հակոբյան
  3. Բժ. Ա. Բաբայան
- X. Բժշկա-Սանիտարական հանձնաժողով՝
  1. Բժ. Ա. Ղազարյան
  2. Վ. Բաբայան
  3. Բժ. Ա. Բաբայան
- XI. Հողային հանձնաժողով՝
  1. Հ. Սարգսյան
  2. Վ. Տեր-Թորոսյան
  3. Հով. Բուդաղյան
- XII. Աշխատանքի հանձնաժողով՝
  1. Հ. Սարգսյան
  2. Վ. Բաբայան
  3. *
- XIII. Մանդատային հանձնաժողով՝
  1. Հ. Սարգսյան
  - 2.
  - 3.
- XIV. Նակագի հանձնաժողով՝
  1. Հով. Բուդաղյան
  - 2.
  - 3.
- XV. Հարցապնդումների հանձնաժողով՝
  1. Հով. Բուդաղյան
  2. Ս. Խաչատրյան
  3. Բժ. Ա. Ղազարյան

Նախագահ - Որովհետև մյուս ֆրակցիաները բոլոր հանձնաժողովներում էլ ունեն իրենց ներկայացուցիչները և սրանց կողմից լրացումներ չափտի լինեն, ուստի և անցնում ենք օրակարգի երկրորդ հարցին, այն է՝ օրինագիծ կորպուսի դատարանով մեղադրվածների պատժի թեթևացման մասին:

Մարտիրոս Հարությունյան - Խնդրում եմ այդ հարցը հետաձգել, որովհետև զեկուցանողը մեր ընկեր Հ. Բուդաղյանն է, որը զեկուցանելիք թղթերը մոռացել էր տանը, գնացել է բերելու:

Նախագահ - Անցնում ենք օրակարգի երրորդ հարցին, այն է՝ օրինագիծ Ադրբեջանի կառավարության մոտ Հայաստանի դիվանագիտական միսիա հիմնելու մասին: Ջեկուցանողն է օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից պատգամավոր Ա. Մալխասյանը:

Աբրահամ Մալխասյան - Արտաքին գործոց մինիստրությունը մի օրինագիծ է մտցրել Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական միսիա հիմնելու մասին: Այդ օրինագծի վերնագիրն է. «Օրինագիծ Ադրբեջանի կառավարության մոտ Հայաստանի դիվանագիտական միսիա հիմնադրելու մասին»: Օրինագիծը քննել է ֆինանսական հանձնաժողովը և ապա՝ օրենսդրական հանձնաժողովը. թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը ընդունել է նույն բովանդակությունը, ինչ որ ներկայացված է:

* Այս և հետագա բացթողումները բնագրային են: Ծանոթ. խմբագ.:

Նախագահ - Հանձնաժողովը շտապողական է համարում օրինագիծը:
Արրահամ Մալխասյան - Ո'չ: Օրինագիծը հետևյալն է.

Օրինագիծ

Ադրբեջանի կառավարության մոտ Հայաստանի դիվանագիտական միսիա հիմնադրելու մասին

1. Սույն հոկտեմբերի 15-ից հիմնել Ադրբեջանի կառավարության մոտ Հայաստանի դիվանագիտական միսիա:

2. Միսիայի գործունեության և իրավասության սահմանները որոշել համաձայն սույն օրինագծերին կցած արտաքին գործոց մինիստրության հաստատությունների վերաբերյալ ժամանակավոր կանոնադրությունը:

3. Միսիայի անձնական կազմը և ծառայողների ռոճիկները հաստատել համաձայն սրան կցած արտաքին գործոց մինիստրության պատկանող հիմնարկությունների շտատների:

4. Հաստատել միսիայի ծախսերի նախահաշիվը սույն տարվա հոկտեմբերի 15-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը ժամանակաշրջանի համար համաձայն նրան կցած արտաքին գործոց մինիստրության նախահաշվի՝ վերածելով նախահաշվի գումարները երկու և կես ամսվա-ընդամենը 24 հազար ռուբ. »:

Նախագահ - Խորհուրդն ուզում է անցնել օրինագծի ընդհանուր հիմունքների քննության, թե՞ ուղղակի հոդված առ հոդված քննության:

Խորհուրդն ընդհանուր հիմունքների մասին առարկություններ չի ունենում:

Նախագահ - Քանի որ խորհուրդն ընդհանուր հիմունքների մասին առարկություններ չունի, դիմում ենք օրինագծի հոդված առ հոդված քննության: Առարկություն չկա՞ սրա դեմ: Չկա: Պատգամավոր Մալխասյան, դիմեցեք օրինագծի հոդված առ հոդված ընթերցմանը:

Արրահամ Մալխասյան - Կարդում է 1-ին հոդվածը:

Նախագահ - Առարկություններ չկա՞ն: Չկա: Անցեք երկրորդ հոդվածին:

Արրահամ Մալխասյան - Կարդում է 2-րդ հոդվածը:

Նախագահ - Առարկություններ չկա՞ն: Չկա: Անցեք երրորդ հոդվածին:

Արրահամ Մալխասյան - Կարդում է գ. հոդվածը:

Նախագահ - Առարկություններ չկա՞: Չկա: Անցեք չորրորդ հոդվածին:

Պատգամավոր զեկուցանող, կցված է օրինագծի նախահաշիվը:

Արրահամ Մալխասյան - Ոչ (կարդում է դ. հոդվածը):

Նախագահ - Առարկություններ չկա՞ն:

Դավիթ Զուբյան - Այդ հոդվածում ասվում է նախահաշիվը հաստատել հոկտեմբերի 15-ից: Ինչու՞ է հոկտեմբերի 15-ից հաստատվում, երբ այդ միսիան նոր է հաստատում:

Արրահամ Մալխասյան - Այդ հարցը ֆինանսական հանձնաժողովը նույնպես քննեց, բայց որովհետև այդ միսիան փաստորեն հիմնված է եղել և ունեցել է շտատ և արել է այդ նպատակով հարկավոր ծախսերը, որոշեց թողնել օրինագծի այս հոդվածն ևս անփոփոխ:

Դավիթ Զուբյան - Այդ բացատրությունն անբավարար է և խորհուրդը չպիտի երբեք «Мероприятие дыша»-ներին* ռոճիկ տա: Առաջարկում եմ ծառայողներին ռոճիկ տրվի այն ժամանակից սկսած, երբ միսիան իր գործունեության մեջ կմտնի:

Հայկ Ազատյան - Քանի որ արտաքին գործոց մինիստրն այստեղ է, թող բացատրի այդ խնդիրը: Ադրբեջանի մեր դիվանագիտական միսիան դեռ երկու ամիս առաջ էր նշանակված, բայց Ադրբեջանի կառավարությունն այդ չէր ընդունել, ուրեմն այդ միսիան իրավունք չունի ծախսեր անելու:

Մարտիրոս Հարությունյան - Այս հարցումն առանձին կերպով պիտի տրվի կառավարության: Այժմ չի կարելի:

* Մեռած հոգիներ, այսինքն ձևակերպված, բայց չաշխատող մարդիկ: Ծանոթ. կազմ.:

Հայկ Ազատյան - Մենք իրավունք չունենք այդ հարցը չբարձրացնելու, որովհետև ծախսվում է ժողովրդի փողերը: Եթե այսօր այդ հարցը չքննենք, վաղը նույն նստարաններից մեզ կդիմեն և կասեն՝ թե ու՞ր էիք այդ օրինագծի քննության ժամանակ:

Ստ. Մամիկոնյան - Այն խնդիրները, որոնք արտաքին գործոց մինիստրին են վերաբերում, մի այլ միստի պիտի քննենք և ոչ այսօր: Մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչն Ադրբեջանում ուշ է նշանակվել. նա նշանակվել է Բաքվի տազնապալից օրերին: Ընդհանրապես այդպիսի պայմաններում պահանջել, որ նախահաշիվը սկզբից հաստատել և հետո ներկայացուցիչ ուղարկել, այդ բոլորովին անընդունելի է և աննպատակահարմար: Եթե նմանօրինակ խնդիրներ լինեն և կառավարությունը ժամանակ չունենա նախահաշիվ խորհուրդ մտցնելու, նա կարող է ներկայացուցիչ նշանակել և հետո միայն նախահաշիվ մտցնել: Եվ առավել, դա այնպիսի գործ է, որտեղ զեղծումներ չեն լինի:

Արրահամ Մալխասյան - Մի հարց էլ կա, որ այստեղ պիտի որոշվի: Երբ ֆինանսական հանձնաժողովը քննում էր այս օրինագիծը, նա ընդունեց, որ դիպլոմատիկական ներկայացուցիչ նշանակում է կառավարությունը և ոչ թե պառլամենտը և այդ հիման վրա ընդունեց, որ նախահաշիվը հաստատվի հոկտեմբերի 15-ից:

Սմբատ Խաչատրյան - Խորհրդի յուրաքանչյուր անդամին հայտնի էր, որ նախահաշիվը չէր անցել, բայց մենք Թիֆլիսում և Ալեքսանդրապոլում ունեինք մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչը. ինչու՞ դրա դեմ չբողոքեց ոչ մի անդամ: Եվ քանի որ այդ խնդիրն անցել է և մենք ոչինչ չենք ասել, հիմա կարիք չկա այս հարցի մասին նոր բողոք հարուցելու:

Արշամ Խոնդկարյան - Այս վերջին ճառախոսը շոշափեց մի հետաքրքիր հարց, որի վրա արժե կանգ առնել: Դիվանագիտական միսիան պիտի նշանակի պառլամենտը, իսկ եթե այդ նշանակված է նախքան պառլամենտի բացումը, այն ժամանակ այս վերջինի գումարվելու ժամանակ պիտի հայտարարվի այդ մասին: Պառլամենտական երկրներում այդպես է կարգը: Ռուսաստանում երբ չկար Պետական Դուման, ստրաժան նշանակում էր կառավարությունը, իսկ Պետական Դումայի ժամանակ ստրաժան ընտրվում էր վերջինիս կողմից:

[Ա.] բ. **Աղաբաբեկով** - Իսկ Ալեքսանդրապոլի միսիա՞ն:

Արշամ Խոնդկարյան - Հարցնում են. «Իսկ Ալեքսանդրապոլի միսիա՞ն»-կպատասխանեն, որ այդ նշանակում է մի նոր զանցառություն: Չպիտի խախտել պառլամենտական իրավունքը: Դիպլոմատիկական միսիան նշանակվում է պառլամենտի հիմնվելուց հետո և եթե այդ հարցը այսօր է քննության դրվում, նշանակում է, որ սրանից առաջ ոչ մի ներկայացուցիչ չենք ունեցել և նա իրավունք չունի ծախսեր անելու և պիտի ծախքերը տալ այն ժամանակից սկսած, երբ կհիմնվի նա:

Ներքին գործոց մինիստր - Վերջին առարկությունը՝ թե պիտի նախահաշիվը մտցնել խորհուրդ և վերջինիս կողմից հաստատվելու դեպքում միայն պետք է նշանակել ներկայացուցիչ, նոր դրություն է ստեղծում: Սակայն խորհուրդը մի օրենք է ընդունել, որի հիման վրա կառավարությունն իրավունք ունի մի ամիս ծախսեր անել, այնպես որ Ադրբեջանի ներկայացուցիչը կարող էր նշանակվել առանց սմետայի հաստատման:

Հայկ Սարգսյան - Ներքին գործոց մինիստրն արդեն պարզաբանեց խնդրի մի մասը. ես պիտի ավելացնեմ, որ արտաքին գործոց մինիստրի ներկայացրած նախահաշվի մեջ Ադրբեջանի Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի նախահաշիվն էլ կա, միայն այն տարբերությամբ, որ սկզբից Ադրբեջանի մայրաքաղաքը Գանձակն էր, հիմա Բաքուն, որի ծախսերն ավելի են:

Նախագահ - Պատգամավոր Դ. Զուբյան, Ձեր առաջարկը տվե՛ք:

Դավիթ Զուբյան - Թույլ տվեք նախ առարկելու և ապա առաջարկը տալու: Շատ լավ եղավ, որ պատգամավոր Հայկ Սարգսյանը բացատրեց խնդիրը և ասաց, որ ներկայացուցչությունը լայնացել է: Այդ բացատրությունը չպիտի ընդու-

նենք և այդ օրինագիծն էլ չպիտի հաստատենք, որովհետև չգիտենք, դեռ Բաքուն թուրքերի ձեռքում կմնա", թե՛ ոչ:

Աբրահամ Մալխասյան - Այս օրենքը կապ չունի Բաքվի հետ. մեր դիվանագիտական միսիան Ադրբեյջանինն է:

Արշամ Խոնդկարյան - Ուշադրություն պիտի դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ այդ զեկուցումը պառլամենտական ֆինանսական հանձնաժողովինն է. օրենսդրական հանձնաժողովը կանգ կառնե՞ր այդ հարցի վրա:

Ամեն մի նոր հիմնարկության հաստատում ունի երկու կողմ. հիմնարկության հաստատում և նախահաշվի հաստատում: Հիմնարկության հաստատումը միշտ վերապահված է պառլամենտին, իսկ այդ հիմնարկության բյուջետային իրավունքը՝ կառավարության: Եվ որովհետև այդ հիմնարկությունը չի հաստատված պառլամենտից, ուրեմն նրա նախքան հաստատվելը, ծախքերը չենք կարող տալ: Ֆինանսական հանձնաժողովը կանգ առավ այդ հարցի առաջ և այդ պատճառով էլ տվեց օրենսդրական հանձնաժողովին: Նա միայն նախահաշիվը պիտի քննե՞ր, իսկ հիմնարկության հաստատման հարցը թողնե՞ր օրենսդրական հանձնաժողովին:

Այս հանգամանքի վրա պիտի իրավիրել ձեր ուշադրությունը:

Ներքին գործոց մինիստր - Երբ որ խորհրդում անցավ այն օրենքը, ըստ որի կառավարությունն իրավունք էր ստանում մի ամսով ծախսեր անելու, դա չէր վերաբերում որոշ ժամանակաշրջանում հիմնված հիմնարկություններին, որովհետև նախահաշվի մեջ մտնում են այնպիսի հիմնարկությունների ծախսեր, որոնք նոր են հիմնվել: Օրինակ՝ ինժեներական, երկաթուղային և այլ ծախսեր են արված, որոնք նոր են հիմնվել: Ուզում եմ ասել, որ սա առաջին դեպքը չէ: Մի ամսվա ծախսը վերաբերում է և՛ նոր հիմնարկություններին և՛ նախահաշվին:

Դավիթ Զուբյան - Ինձ ձայն տվե՞ք:

Նախագահ - Երեք անգամ է, ինչ խոսել եք դուք, պատգամավոր Զուբյան:

Դավիթ Զուբյան - Ըստ նակագի, երբ խոսք է տրվում մինիստրին, խոսք պիտի տրվի նաև պատգամավորին: Այն բացատրությունը, որ տվեց մինիստրը, ճիշտ չէ: Եթե հիշում է այդ օրենքը, այնտեղ ասված է, որ կարելի է անել այնպիսի ծախքեր, որ ներկայացնում են նախահաշվի մեջ և ոչ թե նախահաշվից դուրս: Եթե այդ կա նախահաշվի մեջ, էլ ինչու՞ եք ներկայացնում, իսկ եթե չկա, պիտի քննենք:

Նախագահ - Պատգամավոր զեկուցանող, այս խնդիրը քննվե՞լ է որևէ հանձնաժողովում, թե՞ ոչ և եթե քննվել է, ինչու՞ են այս վիճաբանությունները:

Աբրահամ Մալխասյան - Այս օրինագիծը քննվել է ֆինանսական և օրենսդրական հանձնաժողովներում, ֆինանսական հանձնաժողովին հետաքրքրում էր այն հարցերը, որ հաստատվում են այստեղ:

Սիրիական] Տեր-Մարտիրոսյան - Նախահաշվի մեջ կան այդ ծախսերը: Այժմ եթե այդ ծախսերը շատացել են, այդ նշանակում է, որ միսիան փոխադրվելով Բաքու, շտատն էլ պիտի մեծացնել:

Դավիթ Զուբյան - Վերջապես կուզեի իմանալ, պառլամենտը պիտի իմանա, ո՞րն է ճիշտը և արդյոք այդ միսիան ու՞յնն է, ինչ առաջինը: Այդպես անկարելի է, ամեն մեկը մի բան է ասում: Վերջապես պիտի հասկանանք, թե չէ:

Նախագահ - Ո՞վ է պաշտոնապես զեկուցանողը:

Աբրահամ Մալխասյան - Օրենսդրական հանձնաժողովը հետաքրքրվում է օրինագծի իրավաբանական կողմերով:

Սիրիական] Տ[եր]-Մարտիրոսյան - Այս թվերը նույնն են, ինչ նախկին նախահաշվի մեջ էին արտահայտված և հայտնում են, որ պաշտոնական զեկուցումը ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից է:

Նախագահ - Պատգամավոր Զուբյան, բավարարվա՞ծ եք այս բացատրությամբ, թե պնդում եք ձեր առաջարկության վրա:

Դավիթ Զուբյան - Բավարարված չեմ և պնդում եմ իմ առաջարկության վրա:

Նախագահ - Տվե՞ք Ձեր առաջարկությունը:

Դավիթ Զուբյան - Ըստ կարգի նախ պիտի քվեարկվի այդ օրինագիծը, հետո միայն կտամ իմ առաջարկությունը:

Ստ. Մամիկոնյան - Այս խնդրի շուրջը թյուրիմացություններ են առաջ գալիս գուցե հարմար լինի հետաձգել օրինագծի քննությունն ուրբաթ օրվա նիստին:

Նախագահ - Օրինագծի առաջին ընթերցումն եղել է արդեն. մյուս նիստին կանենք երկրորդ ընթերցումը և ավելի լրիվ: Պատգամավոր գեկուցանողը նոր փորձ է անում բացատրելու:

Արրահամ Մալխասյան - Ֆինանսական հանձնաժողովի նախագահը ճիշտ չասաց: Ընդհանուր նախահաշվի մեջ կար այս նախահաշիվը, բայց այնտեղ թվերը քիչ են, իսկ այստեղ՝ շատ:

Նախագահ - Պատգամավոր Ջուբյան, արդեն առաջին ընթերցումն եղել է և դուք ընդունել եք այդ: Դուք նորի՞ց պնդում եք ձեր առաջարկության վրա:

Դավիթ Ջուբյան - Որովհետև առաջին ընթերցման ժամանակ չգիտեինք, թե կգանք ու կանգ կառնենք այնպիսի մի կետի վրա, որն անընդունելի պիտի լինի, ուստի և պիտի հետաձգել օրինագծի քննությունը, և այդ նակազը թույլ է տալիս:

Նախագահ - Քվեարկության են դնում այս առաջարկությունը:

Քվեարկվում է և ստանում է թեր՝ 11 և դեմ՝ 22 ձայն:

Նախագահ - Օրինագիծը չի հետաձգվում: Արդեն առաջին ընթերցումն եղել է, իսկ երկրորդ ընթերցումը հետաձգվում է հաջորդ նիստին: Անցնում ենք օրակարգի երկրորդ հարցի քննության, այն է՝ Օրինագիծ կորպուսի դատարանով մեղադրվածների պատժի թեթևացման մասին: Ձեկուցանողն է օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից պատգամավոր Բուդաղյանը:

Հովհաննիս Բուդաղյան - Հունիսի 1-ին Ներքին Ախտայում մի լուր է տարածվել, թե թուրքերը գալիս են: Այս լսելով, այնտեղի զինվորները՝ թվով 28 հոգի, ջարդում են զինապահեստը և տանում են, ըստ մեղադրական թերթի՝ 100 լեբել հրացան և 70 մոսին հրացան, 38.000 լեբելի փամփուշտ և 14.000 մոսինի փամփուշտ: Մեղադրական թերթն ասում է, որ բացի այս, զինապահեստից պակասում է 20.000 փամփուշտ և 20 հրացան և որովհետև տեղական վաշտից պակասում են 16 զինվոր, ենթադրվում է, որ հենց այդ զինվորներն էլ տարել են: Բացակա 16 զինվորներից 2-ը չեն ներկայանում, իսկ 14-ը ներկայանում են, որոնցից 7-ին դատում են և վճռում, 2-ին՝ 3 տարի պատժիչ մասում (досланоушная часть), 1-ին՝ չորս ամիս, իսկ 4-ին՝ արդարացնում են:

Մեղադրական կետերն այս բոլորի վրա էլ միևնույն են, բայց դատարանը գտնում է, որ կարելի է չորսին ազատել: Մեղադրվողները ցույց են տվել վկաներ, որոնք չեն ներկայացել դատավարության ժամանակ, բայց այնուամենայնիվ դատարանն առանց վկաների հարցաքննության դատում է: Նրանք ցույց են տալիս վկաներ և ապացուցում են, որ այդ կողոպուտի օրը իրենք Ներքին Ախտայում չեն եղել, բայց դատարանը ուշադրություն չի դարձնում դրա վրա և շարունակում է իր դատավարությունը: Դատավարությունից հետո զինվորական մինիստրը նայում է այդ գործը և գտնում է, որ կարելի է 4 տարով դատապարտված զինվորներից երկուսին պատիժը մի տարով պակասեցնել, իսկ մյուս երկուսին՝ ոչ: Թե ի՞նչ պատճառաբանությամբ է զինվորական մինիստրը երկուսի վերաբերմամբ այդպիսի վճիռ անում, պարզ չէ:

Սակայն ուշադրության պիտի առնել մի հանգամանք, այդ այն է, որ մեղադրական թերթն ասում է, թե գողացված են 170 հրացան, որից 70-ը գտնվում են, իսկ 40-ը, իրենց ասելով, կորել են. այստեղ շատ զարմանալին այն է, որ մեղադրական թերթ կազմողներն իրենք ևս չգիտեն հրացանների թիվը: Բացի այս, դժվար է ենթադրել, որ այդ հրացաններն ու փամփուշտները տարել են 9 հոգին, որովհետև 1-ը չորս ամսով դատապարտված լինելով, արդեն ազատված պիտի լինի և, բացի այդ, ինչպես վկաների ցուցումներից երևում է, կողոպուտ անողների թիվը շատ մեծ է եղել, նույնիսկ նրանց մեջ եղել են մեծ թվով գաղթականներ և կանայք: Այս զինվորներին մեղադրելու գլխավոր պատճառը եղել է այն, որ սրանք կողոպուտի օրը բացակա են եղել վաշտից:

Հանձնաժողովը քննելով այս գործը, գտավ, որ հիմք չկա, որ այդ զինվորները բանտում մնան և պիտի ազատել նրանց, որովհետև մեղադրական պատճառաբանությունը թույլ է և դատավարությունն էլ անկանոն է եղել և բացի այդ,

կողոպուտին մասնակցել են ավելի շատ թվով մարդիկ և չի կարելի դատել միայն 9 հոգի:

Ստեփան Մամիկոնյան - Որքա՞ն ժամանակ է, որ նրանք բանտարկված են:

Հովակիմ Բուդաղյան - Հունիսի 16-ից նրանք բանտարկված են:

Սմբատ Խաչատրյան - Առաջարկում են խորհրդին ընդունել հանձնաժողովի առաջարկն՝ ազատելու բոլորին էլ:

Հայկ Ազատյան - Որովհետև այդ թալանի ժամանակ շատ գաղթականներ են մասնակցել, հետաքրքիր է իմանալ, ուրիշ գողեր չեն բռնվա՞ծ:

Նախագահ - Պատգամավոր զեկուցանող, խնդրում են կարդաք զինվորների անունները և օրենսդրական հանձնաժողովի առաջարկությունը:

Հովակիմ Բուդաղյան - Պիտի ավելացնեն զեկուցմանը, որ այդ զինվորներն իրենց խնդրում հայտնում են, որ ազատվելու դեպքում կմտնեն գործի շարքը: Հանձնաժողովիս առաջարկն հետևյալն է.

“Заслушав доклад Законодательной комиссии по делу о солдатах обоза 3-ей Армянской бригады, кои корпусным судом отдельного Армянского корпуса осуждены 1) Аршак Оганесов, 2) Мхитар Тер Багдасаров, 3) Самсон Галустян, 4) Арутюн Осипов, 5) Татевос Акопов, 6) Казар Погосов, 7) Агабек Мартиросов, 8) Кегам Оганесов, 9) Аўрапет Захаров и 10) Акоп Маралян-первые семь - к исключению из военной службы, лишению воинского звания, лишению всех особенных прав и преимуществ и отдаче в исправительные арестантские отделения сроком на четыре года каждый, следующие двое - к отдаче в дисциплинарную часть на три года каждый, с переводом на разряд штрафованных и потерею некоторых прав и преимуществ по службе, - а последний - Акоп Маралянц - с переводом в разряд штрафованных и лишению некоторых прав и преимуществ по службе, к одиночному заключению в военной тюрьме сроком на 2 месяца, в случае не возможности поместить его в военную тюрьму, к замене этого наказания содержанием под арестом на хлебе и воде в течении пяти недель, с перевозом в разряд штрафованных и прочими последствиями по ст. 52 С. В. П. 1869 года XXII книга, Совет Армении постановил:

Помиловать всех вышеупомянутых осужденных, восстановить их во всех правах, какими пользовались осужденные до суда”.

Նախագահ - Քվեարկության է դրվում օրենսդրական հանձնաժողովի առաջարկությունը: Ով համաձայն է, ձեռք է բարձրացնում:

Խորհուրդն ընդունում է միաձայն օրենսդրական հանձնաժողովի առաջարկությունը՝ ներումն շնորհել դատապարտված զինվորներին:

Նախագահ - Անցնում ենք օրակարգի չորրորդ կետին, այն է՝ բանբալի գնման և վաճառման օրինագծին: Ձեկուցանողն է ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից պատգամավոր Սիր. Տ[եր]-Մարտիրոսյան[ը]:

Սիր. Տեր-Մարտիրոսյան - Ֆինանսա-բյուջետային հանձնաժողովը քննելով ֆինանսների մինիստրի առաջարկած՝ մոնոպոլիայի ենթարկված բանբալի գնման և վաճառման արժեք նշանակելու օրինագիծը, հինգ ձայնով երկուսի դեմ ամբողջովին միացավ մինիստրի առաջարկության հետ և որոշեց ընդունել 1917/18թթ. համար ընդունած նորման, այն է՝ փութը 103 ռ. 05 կոպ. գնելու համար, իսկ ծախսելու համար այդ գնի վրա ավելացնել 25-30%, միայն որպեսզի գործվածքների համար մասնավոր մարդուց ծախած բանբալը չշահագործվի, որոշեց ավելացնել հետևյալ 4-րդ կետը. «Ներքին շուկայի պահանջների համար բանբալը ծախսելիս պատրաստվող ապրանքների վաճառման պայմանները որոշի ֆինանսների մինիստրը, համաձայնությամբ պետական կոնտրոլյորի»:

Փոքրամասնությունը համաձայն լինելով վերջին կետին, առաջարկում էր ընդունել 1916-1917թթ. միջին նորման ավելացրած 15% ծախքերի համար, գումարը՝ 75 ռուբ. փթին և վաճառել առքի գնով ավելացրած ծախքերի համար 1-6%, որպիսի կարծիքն ևս հանձնաժողովը գտավ կարևոր զեկուցելու խորհրդին:

Հայտնում են օրինագծի շտապողականությունը:

Նախագահ - Օրինագծի շտապողականության դեմ խորհուրդն առարկություն չունի:

Առարկություն չի լինում:

Նախագահ - Առարկություն չկա: Պատգամավոր զեկուցանող, անցեք օրինագծի ընթերցմանը:

Սիր. Տեր-Մարտիրոսյան - Կարդում է օրինագիծը:

Օրինագիծ

Մենավաճառի ենթարկված բանքակի առքի գնի մասին.

Ներկա տարվա սեպտեմբերի 11-ին ընդունված բանքակի մենավաճառի օրենքի հիման վրա կառավարության ծեռք բերած բանքակի առքի գինը սահմանել համաձայն այն գների, որ սահմանել է առևտրի և արդյունաբերության մինիստրի պարտադիր կանոնադրությունը 1917թ. սեպտեմբերի 8-ին ("Известия Экономического и Финансового Комиссариата". Ноябрь 18 и 24, N 82-83):

Ծանոթություն 1 - Հիշյալ գները համարել ֆրանկո կառավարության պահեստը:

Ծանոթություն 2 - Չմամլած (непресованный) բանքակի գինը հաշվել 6 ռ. պակաս:

Ծանոթություն 3 - Չմաքրած բանքակը ընդունվում է տիրոջ հաշվով մաքրվելուց հետո:

Ծանոթություն 4 - Բարդանները, տոպրակները և տարան բանքակի պատկանելիք են և դրանց համար առանձին վճար չի տրվում»:

Օրինագիծ

Մենավաճառի ենթարկված բանքակի վաճառման գնի մասին.

1. Պետական բանքակի համար սահմանել ամենաբարձր և ամենացածր վաճառման գինը՝ որոշելով ցածր գինը 25 տոկոս և բարձրը՝ 30 տոկոս ավել սահմանված առքի գներից, որը սահմանված է առևտրի արդյունաբերության մինիստրի պարտադիր որոշումով:

Ծանոթություն 1 - Չմամլած (непресованный) բանքակի գինը հաշվել 6 ռուբ. պակաս:

Ծանոթություն 2 - Բարդանները, տոպրակները և տարան բանքակի պատկանելիքն են և դրանց համար առանձին վճար չի տրվում:

2. Այս օրենքի առաջին հոդվածում սահմանված բարձր և ցածր գների սահմաններում թույլատրվում է ֆինանսների մինիստրին՝ սահմանել որոշ ժամանակվա համար վաճառման գներ պետական բանքակի վերաբերմամբ և հրապարակել «Կառավարության լրաբերում»:

3. Ֆինանսների մինիստրին թույլատրվում է պետական կոնտրոլյորի հետ համաձայնության գալով՝ որոշել պետական բանքակային գործառնության, հաշվետեսության և հաշվետվության կարգը, ինչպես և գործառնության վերաբերյալ դրամները գանձարան մտցնելու կարգը:

4. Ներքին շուկայի կարիքների համար գործադրվող բանքակի վաճառման պայմանները որոշի ֆինանսների մինիստրը պետական կոնտրոլյորի համաձայնությամբ:

Նախագահ - Օրինագծի ընդհանուր հիմունքների մասին առարկություններ չկան:

Ալ. Մելիք *Աղաջանյան* - Դուք այստեղ լսեցիք արդեն պատգամավորի զեկուցումից, որ հանձնաժողովում մեծամասնությունից բացի կար և փոքրամասնություն: Ինձ թվում է, որ ոչ մի ժամանակ Հայաստանի խորհրդի առաջ չի դրվել այնպիսի մի ծանր խնդիր, ինչպիսին հանդես է գալիս ներկա օրինագծով: Երբ մենք բանքակատերերին առաջարկում էինք թվեր բերել, որպեսզի իմանանք, թե նրանց վրա բանքակի փութը որքան է նստել, նրանք սրա փոխարեն զանազան,

խնդրին չվերաբերող հաշիվներ էին մեջ բերում և ապացուցում, որ բամբակի փութն իրենց վրա նստել է 103 ռուբլի: Այս օրինագծով բամբակատերերը պահանջում էին նույնիսկ տոկոս:

Այժմ ի՞նչ բնույթ ունի ներկա ձեռնարկությունը, արդյոք նա մի մասնավոր ձեռնարկություն է, թե՞ ընդհանրառակ: Սա մի պետական գործ է և մենք այդ տեսակետով խնդրին պիտի մոտենանք: Ուկրաինայում երբեք չեն կարող ասել, թե որովհետև Հայաստանում հացի ֆունտը 5 ռուբլով է ծախվում, ուրեմն մենք ևս պիտի թանկ ծախենք, այնտեղ գինը տեղական պայմաններին համաձայն պիտի լինի: Եթե մենք 13 միլիոն ռուբլի տանք մի փոքրաթիվ մարդկանց, դա առնվազն ոճրագործություն է: Պետական գանձարանը հարստացնելու համար օրինագծի մեջ հիշատակված է, որ կառավարությունը 20-30 տոկոս վաճառման ժամանակ պիտի ավելացնի առքի գինը՝ հօգուտ պետական գանձարանի: Մենք առաջարկում ենք այդ տոկոսները դուրս գալ բամբակատիրոջից առքի ժամանակ: Մեր բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին, որոնք միշտ ժողովրդի շահերից են ճառում, այս օրինագծով պիտի ցույց տանք, թե իսկապես, նրանք ժողովրդի շահերը պաշտպանում են, թե՞ ոչ: Մեր ֆրակցիան առաջարկում է բամբակի փթի առքի գինը նշանակել 35 ռուբլի:

Արշամ Խոնդկարյան - Այս օրինագծին, մեր ֆրակցիայի կարծիքով, Հայաստանի Խորհուրդը պիտի ցույց տա իր անդրանիկ քննությունը, թե նա որքան դեմոկրատիկ երկրի դեմոկրատիկ պառլամենտ է: Հանձնաժողովը բամբակի փթի առքի գինը նշանակել է 103 ռ. 05 կոպ: Շատ անհաջող փորձեր եղան գտնելու, թե մեր երկրում գտնված բամբակի ո՞ր մասն է 1916/17 թվի բերք և որը՝ 1917/18 թվի, որպեսզի ըստ այդ տարվա գների էլ որոշենք գինը: 1916/17թ. բամբակի պետական գինը 22 ռ. է եղել, իսկ 1917/18 թ. բամբակի գինը՝ 103 ռ. 05 կոպ., որովհետև ոչ մի հնարավորություն չեղավ ստուգելու այն, թե իսկապես մեր երկրում գտնված բամբակի որ մասն է 1916-1917 թվի բերք և որ մասը՝ 1917-18 թվի, ուստի և ամբողջ բամբակը համարեցին վերջին տարվա բերք և նշանակեցին գինն էլ 103 ռ. 05 կոպեկ: Հանձնաժողովում առաջարկ եղավ մեր երկրում գտնված բամբակի կեսը համարել առաջին տարվա բերք, իսկ մյուս կեսն էլ երկրորդ տարվա և արժեքն էլ նշանակել առաջին և երկրորդ տարվա բամբակի համար նշանակված պետական գների միջինը: Սակայն այս առաջարկն ևս մերժվեց. կարծես թե մեր երկրում գտնվող ամբողջ բամբակը 1917/18 թվի բերք է: Բացի այդ, կար նաև մի ուրիշ խնդիր, որն ազդեց գնի այդչափ նշանակման վրա, այդ արտասահմանում բամբակի համար ենթադրվելիք գներն են, այն է՝ Մոսկվայում՝ փութը 600 ռ., Բեռլինում՝ 500 ռ. և այլն: Թե բամբակի գինն այժմ որքան է Ամերիկայում՝ չիմացվեց և հնարավորություն էլ չկար իմանալու, այնինչ Ամերիկայի շուկան է լինելու բամբակի արժեքի կշռաչափը:

Սակայն մի բան պարզ է, որ մեր տերիտորիայում բամբակը կենտրոնացած է խոշորների ձեռքում, գյուղում էլ բամբակը կենտրոնացած է գյուղական կուլակների ձեռքում, իսկ գյուղացին ինքը բամբակ չի բերել և եթե գյուղացին բամբակ է բերել իր հետ, այդ նշանակում է, որ նա իր հետ ամեն ինչ է բերել: Սուրմալուի գավառում թողվել է բամբակի մեծ մասը, թեև էվակուացիան կատարվել է կանոնավոր կերպով: Իսկ այժմ ուն ձեռքում որ կա բամբակ, դրանք բոլորն էլ խոշոր սկուպչիկներ են: Մի դրություն պարզ է, որ բամբակը մեր կառավարությունը գնելու է հարուստներից և այդ հանգամանքն է, որ ազդել է գնի այնպիսի բարձր նշանակումի վրա: Եթե տեսնեիք այն անառողջ մթնոլորտը, ուր քննվում էր այդ հարցը, միանգամայն կհամոզվեիք ասածներիս:

Այսօր այս խնդրի առթիվ Հայաստանի Խորհուրդը պիտի ասի իր արդար և վճռական խոսքը, այն է՝ արդյոք պիտի բավարարի՞ սկուպչիկների ու կուլակների պահանջները, թե՞ կանգնելով պետական տեսակետի վրա, մերժի այդ պահանջը: Հայաստանի Խորհուրդը պիտի լավ գիտենա, որ բամբակի գները հայտնի չեն մեզ և այն մարդիկ, որոնք Գերմանիայի հետ բանակցության մեջ էին մտնում Հայաստանի միակ հարստությունը մայր երկրից մի օտար երկիր ուղարկելու՝ հօգուտ իրենց գրպանների, այդպիսի մարդկանց պահանջը երբեք չպիտի բա-

վարարվի և պիտի Հայաստանի խորհուրդը հանդես գա հանուն սովալլուկ գյուղացիության:

Վերջացնելով խոսքս, ուզում եմ հավատալ, որ խորհուրդն առաջ կգնա դեմոկրատիկ տեսակետով և թույլ չի տա ոչ մի դեպքում, որ բամբակը այդպիսի բարձր գնով գնվի:

Սիր[ական] Տեր-Մարտիրոսյան - Ես միմիայն պատգամավոր խոնդկարյանի ասածին մի ուղղում պիտի մտցնեմ, այն է, որ 1917թ. բամբակի փութը 28 ռուբլի է եղել, դա գրված է "Известия Эрв. Губернского Комиссарата" թերթում: Ես պիտի պաշտպանեմ հանձնաժողովի այն առաջարկը, ըստ որի հոգուտ գանձարանի առքի գնի վրա վաճառման ժամանակ պիտի ավելացնել 20 տոկոս: Ինչպես գիտեք, մեր պետությունը շատ ծախսեր ունի, իսկ եկամուտ համարյա թե չունի, դրա համար մենք պիտի այդ տոկոսը վերցնենք, հակառակ դեպքում վեց ամիս հետո կառավարությունը փող չի ունենա:

Աբրահամ Մալխասյան - Գանձարանի մասին մենք նույնպես պիտի մտածենք և զեկուցանողն առաջարկեց դրա համար իր ձևը, այն է՝ առքի գնի վրա ավելացնել 20 տոկոս և ապա վաճառել: Այս ձևը սրամիտ է, բայց հնացած և հատուկ միայն բուրժուական պետության: Դեմոկրատիկ պետությունը մի ուրիշ միջոց է գտել պետական գանձարանին օգուտ տալու և այդ եկամտային տուրքն է: Ոչ մի գրավական չկա, որ Հայաստանում բամբակի տերերը գյուղացիներ են, ընդհակառակն, բամբակը գտնվում է խոշոր վաճառականների և սկուպշիկների ձեռքում և եթե վաճառենք բամբակի փութը առքի գնի, այն է՝ 103ռ.05կ. վրա ավելացրած 20 տոկոս, ի նկատի ունենալով իբր թե գանձարանի շահը, դրանով միայն կօգտվի բուրժուազիան և մեծապես կտուժի գյուղացիությունը: Առաջարկում ենք ուրիշ տեսակետ և այդ հետևյալն է: Ի նկատի ունենալով, որ բամբակի մեծ մասը Սարդարապատի կռիվների ժամանակ խոշոր վաճառականները և սկուպշիկները գնել են հայ գյուղացուց փութը 14 ռուբլով, ուստի և առաջարկում եմ գրավել այդ բամբակը, որովհետև այդ բամբակը փրկվել է հայ գյուղացու արյան գնով: Եթե չանցնի գրավման առաջարկությունը, կառաջարկեմ՝ վճարել բամբակի փթին 1916թ. պետական արժեքը, այն է՝ 35 ռուբլի և բացի այդ, դրա մեջն հաշված նաև գանձարանի օգտին վերցվելիք 20 տոկոսը:

Արշավիր Մելիքյան - Պարոնայք պատգամավորներ, թեև մեր փոքրիկ Հայաստանը չունի բուրժուազիա բառի իսկական իմաստով, բայց մեր ազգի ունևոր դասը յուրացրել է նրա բոլոր բացասական կողմերը: Երբ հեղափոխության ժամանակ հարց էր դրվում, թե ո՞ր դասակարգն է, որը վնասում է ժողովրդի շահերը, բուրժուաներն ասում էին՝ դա սոցիալիստական կուսակցություններն են: Ես շեշտում եմ, որ ամենուրեք վնասակար տարրը բուրժուազիան է եղել, որն աչքի է ընկել իր ազախությամբ և նույնիսկ բոլոր դասակարգերին իրեն գերի է դարձրել: Այս օրինագիծը ցույց է տալիս, որ մեր բուրժուազիան յուրացրել է դրանց բացասական կողմերը և սրա մեջ վարվում է այնպես, ինչպես Ռուսաստանում՝ ռուս բուրժուազիան: Երբ դուք բամբակատերերի ներկայացուցիչներին հարցնում եք, թե ո՞ր տարվա բերք է այդ բամբակը, նրանք ոչինչ չեն ասում. երբ հարցնում եք, ո՞ր տարվա գներն են, նրանք պատասխանում են՝ վերջին տարվա: Ուրեմն բամբակն էլ վերջին տարվա է: Այդ փաստը ցույց է տալիս, որ բուրժուազիան կամենում է իր ապրանքը ծախել այնպիսի գներով, որը իրականությանը չի համապատասխանում: Եթե կար մի դասակարգ, որը քարուքանդ արեց Ռուսաստանը, այդ բուրժուազիան էր: Նույն բանը Հայաստանի վերաբերմամբ են ուզում անել: Նա ոչ մի զոհողություն չի ուզում անել երկրին: Ինձ համար տարօրինակ թվաց այն բանը, երբ ընկեր Մալխասյանը ասաց, որ ի միջի այլոց կարելի է նույնիսկ կոնֆիսկացիայի ենթարկել բամբակը: Ոչ թե պիտի ասել «ի միջի այլոց», այլ հաստատ կերպով, որ բամբակը պիտի կոնֆիսկացիայի ենթարկել: Պատերազմի ընթացքում այդ բուրժուազիան հարյուր հազարներ է շահել և նա ոչինչ չի կորցրել: Ես առաջարկում եմ գրավել բամբակը, որովհետև այդ հանգամանքը կբարձրացնի երկրի տնտեսական դրությունը: Եթե դուք հնարավորություն ունեք այդ դասակարգը ձեր ձեռքում պահելու, երբեք սխալված չեք լինի: Տնտեսական

անհրաժեշտությունը ստիպում է նրանց ճնշել: Երբ այստեղ հարց է դրվում, թե ինչպե՞ս բարձրացնել երկրի տնտեսական դրությունը, պետք է անպայման անցնել բուրժուազիայի վրայով, հանուն ժողովրդի շահերի պիտի զոհել բուրժուազիան:

Նախագահ - Հայտարարում եմ ընդմիջում:

Ընդմիջում

Նախագահում է փոխ-նախագահ Գրիգոր Տեր-Խաչատրյանը:

Նախագահ - Նիստը հայտարարում եմ վերսկսված: Խոսքը պատկանում է պատգամավոր Երվանդ Հարությունյանին:

Երվանդ Հարությունյան - Վերջին երկու պատգամավորներն իրենց ճառի ընթացքում մատով ցույց են տալիս միշտ մեր ֆրակցիայի կողմը և ասում՝ «ահա բուրժուազիան»: Մենք քանիցս պնդել ենք, որ այստեղ բուրժուազիա չկա և եթե պատգամավոր Մելիքյանը շեշտում էր իր ճառում բուրժուազիա խոսքը, այդ նրա համար միայն, որ իր գոյությունը հաստատի:

Արշամ Խոնդկարյան - (Տեղից) Էնֆեաճյանն ի՞նչ է:

Երվանդ Հարությունյան - Պատգամավոր Արշ. Մելիքյանը դասակարգային շահերի պաշտպանության անունից խոսելով, հայ ժողովրդի շահերը չի պաշտպանում և եթե կուզեք՝ հայ ժողովրդի դժբախտության պատճառը բոլշևիզմն է:

Սահակ Թորոսյան (տեղից) - Միտալ է այդ տեսակետը:

Երվանդ Հարությունյան - Պատգամավոր Ար. Մելիքյանն ասում է, որ Հայաստանի Խորհուրդը պարտավոր է զոհաբերել մի դասակարգի շահերը հանուն ժողովրդի շահերի: Պատգամավոր Ա. Մելիքյանը 3 ամսվա ընթացքում Հայաստանի Խորհրդում բոլշևիկական տեսակետ չի կիրառել, այլ զուտ իրական տեսակետ, իսկ այսօր հանկարծ սկսում է բոլշևիկական տեսակետ պաշտպանել: Մեր կուսակցությունը բուրժուական տեսակետի վրա կանգնած չէ և այստեղ բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ էլ չկան, որ պաշտպանեն նրա շահերը. մեր կուսակցությունը կանգնած է պետական տեսակետի վրա: Ոչ մի խմբակցության շահեր մենք չենք պաշտպանում և եթե այստեղ կոնֆիսկացիայի հարց են բարձրացնում, ես ևս համաձայն եմ դրան, միայն այն փոփոխությամբ, որ այդ կատարվի անհատների վերաբերմամբ, որովհետև կան անհատներ, որ այդ կոնֆիսկացիայից երբեք չեն վնասվի: Այս առաջարկը նրա համար է, որպեսզի Հայաստանի սահմաններից դուրս բամբակ ունեցող մարդիկ այդ օրենքի (կոնֆիսկացիայի) հիման վրա չվնասվեն:

Արշամ Խոնդկարյան - (Տեղից) Խեղճ մարդիկ:

Երվանդ Հարությունյան - Ինչ վերաբերում է բամբակի գնի նշանակումին, պիտի նաև որոշել, ինչքան է նստել բամբակը բամբակատիրոջ վրա և ապա նշանակել նրա գինը:

Արշավիր Մելիքյան - Մի քանի անգամ այս ամբիոնից պատգամավորները թույլ են տվել իմ հասցեին այնպիսի խոսքեր, որոնք զրպարտություն են եղել միայն և այս եղել է միշտ աջից: Աջակողմում նստած պատգամավորները, որոնք են՝ պարոն Ստ. Մալխասյանը, որը գնացել է և որին բարի ճանապարհ ենք մաղթում, և պատգամավոր Երվանդ Հարությունյանը, մի քանի անգամ շեշտել են, որ Ռուսաստանի քանդողները բոլշևիկներ են եղել: Ես կասեմ, Ռուսաստանի անկման պատճառն եղել է ձեր կուսակցությունը, պատգամավոր Եր. Հարությունյան, որ ամեն ջանք գործ էր դնում, որ պատերազմը շարունակվի: Մենք էինք, որ վերջնականապես պահանջում էինք վերջ տրվեր այդ խաղին: Բուրժուազիան էր համաշխարհային պատերազմի պատճառը և դրանց մեջ պետք է որոնել չարիքների պատճառը: Ապագայի պատմաբանը ձեր ոտքից կբռնի և կասի ձեզ՝ դուք եք մեղավորը: Եթե բոլշևիկական կառավարությունն ուժեղ լիներ այն ժամանակ, ես կհմանայի, թե ձեր հետ ինչպես խոսել: Ես միշտ անխնա պիտի լինեմ ձեզ հետ: Եթե կռվի մեջ դուք իմ ձեռքն ընկնեք, ես ձեզ չեմ խնայի (բուռն ծափեր):

Սահակ Թորոսյան - Եթե բուրժուազիա բառը վերցնենք այն իմաստով, որ գործ են ածում Եվրոպայում, այդպիսի բուրժուազիա մեզնում չկա, սակայն դա չի նշանակում, որ Հայաստանում բուրժուազիա չկա: Հայերի մեջ եղել է մի դասակարգ, որ իր շահերով է տարվել և ազգի սրբությունները ծառայեցրել է իր դասակարգի շահերին: Բամբակի խնդիրն այսպես պիտի պատկերացնել. այն բամբակը, որ գտնվում է կուլակների ձեռքում, դա 1918 թվի բերքը չէ, այլ 1916 թվի բերքն է, որը գտնվում է կուլակների ձեռքին: Այդ տեսակետից մենք պետք է կանգնենք պետական տեսակետի վրա և բամբակը վերցնենք հին գների համաձայն. այդ միայն նպաստավոր կլինի պետության համար: Մենք պիտի պաշտպանենք այն գինը, որը կնպաստի պետական գանձարանի հարստացման, ուրեմն և հայ ժողովրդի բարօրության: Բամբակատերերը հին և էժան գներով առած բամբակն ուզում են նոր և թանկ գներով ծախել, որի դեմ մենք պետք է կռվենք և, իմ կարծիքով, այս խնդրում ամբողջ խորհուրդը պետք է համաձայն լինի:

Վարդ. Տ[եր]-Թորոսյան - Դաշնակցություն ֆրակցիան հանդես է գալու այսօր ձեր առաջ և ապացուցելու է, որ նա միշտ ժողովրդի շահերի պաշտպան է և այդ նրա 30 տարվա պատմությունն է թելադրում նրան: Խնդիրը պիտի պարզ դրվի՝ կամ կոնֆիսկացիա, կամ՝ մոնոպոլիա: Կոնֆիսկացիան քննության հարց չի դառնել և չի էլ անցել, այլ անցել է մոնոպոլիան: Պարտք են համարում ասելու, որ այս խնդրում վեճեր են եղել նաև բուլշևիկների մեջ Մոսկվայում և վերջացել է նրանով, որ մերժվել է կոնֆիսկացիան և ընդունվել է մոնոպոլիան, այն պայմանով միայն, որ այդ գումարը մտնի պետական գանձարան: Դաշնակցություն ֆրակցիան գտնում է, որ մոնոպոլիան պիտի մնա: Ինչ վերաբերում է գների խնդրին, այս մի քանի անգամ եկել է հանձնաժողով և ուղարկվել է մինիստրություն՝ բացատրություններ ուղարկելու: Հանձնաժողովը ձեռքի տակ չի ունեցել մատերիալ, այլ հիմնվել է մինիստրական խորհրդի և ֆինանսների մինիստրի բացատրության վրա և այդ պատճառով էլ նրա եզրակացությունը սխալ է եղել: Եթե մենք իմանալինք, թե ինչքանով է ծախվել և գնվել բամբակի փութը, մենք այն ժամանակ այլ եզրակացության կգայինք: Գնման համար պիտի հիմք ունենանք, որովհետև այդպիսի գինն է միայն ամուրը: Սոցիալիստ-հեղափոխականների և Սոցիալ-դեմոկրատների ներկայացուցիչները հանձնաժողովում առաջարկում էին 1916 թվի բամբակի փթի համար նշանակված արժեքի, այն է՝ 27 ռ. և 1917 թ. արժեքի, այն է՝ 103 ռ. 05 կ. ընդհանուր գումարի կեսը, այն է՝ 70-80 ռ. փթին: Այդ ևս սխալ է: Այժմ ունենալով ձեռքի տակ մատերիալ, որ 1917/18թ. բամբակի ներմուծում չի եղել և այն բամբակը, որը կենտրոնացած է մեր երկրում, եղել է միայն 1916 և 1917 թվերին: Դաշնակցություն ֆրակցիան եկավ հետևյալ եզրակացության և որպեսզի հիմք ունենա՝ ընդունեց, որ այդ բամբակը երեք սեզոնի է, այն է՝ 1915, 1916 և 1917 թվերի: Այդ երեք տարվա բամբակի գների, այն է՝ 1915 թվին փ. 22 ռ. 50 կոպ., 1916 թ.՝ փ. 27 ռ. 50 կոպ. և 1917 թ.՝ փ. 103 ռ. 50 կոպ., միջին թիվն առաջարկում է ընդունել որպես առքի գին, այն է՝ 49 ռ. 50 կոպ., սրա մեջ հաշվելով նաև ծախքերը:

Երվանդ Հարությունյան - Փաստական մի ուղղում պիտի անեն, որ մեր կուսակցությունը մի տարվա կուսակցություն է:

Արշամ Խոնդկարյան - Մի ուղղում պիտի անեն, որ իբր թե դաշնակցություն ֆրակցիան խեղճների և էտեկների հետ միասին համաձայնության է եկել 1917թ. և 1918թ. բամբակի գները գումարելու և միջին թիվն ընդունելու՝ որպես բամբակի առքի գին: Այս չի համապատասխանում իրականության: Դաշնակցության երեք ներկայացուցիչներն էլ ֆինանսական հանձնաժողովում ձայն են տվել 103 ռ. 05 կոպ. գնին: Միայն խեղճների և էտեկների ներկայացուցիչներն էին, որ այդ գնի դեմ բողոքել են: Որովհետև հանձնաժողովում պնդում էին, թե բամբակն ամբողջովին վերջին տարվա է, դրա համար և մենք առաջարկեցինք գումարել 1916 և 1917 թվերի բամբակի համար նշանակված գները և դրա միջին թիվն ընդունել որպես առքի գին: Իսկ այժմ, երբ պարզվեց, որ այդ բամբակի մեջ կա նաև 1915թ. բամբակ, ուրեմն և գումարելով այդ թվի բամբակի գինը 1916 և 1917 թվերի

բամբակի համար նշանակված գնի վրա, այդ երեք տարվա գների գումարի միջին թիվը, որպես այժմյան համար առքի գին, մենք ընդունում ենք և ծայն ենք տալիս:

Հայկ Ազատյան - Բամբակի գինը որոշելիս անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ հաստատուն գները, պիտի ի նկատի ունենալ, թե ո՞ր տարվա բերքն է դա: Մեր երկրում այժմ գտնված բամբակի մեծ մասը 17 թվականի բերք է, որովհետև այդ տարին այստեղից բամբակ չի արտահանվել Ռուսաստան և մնացել է բամբակատերերի ձեռքին: Այստեղ փորձված մարդիկ ասում են, որ նույնիսկ 16 և 15 թվականներին բավականի[ն] բամբակ է մնացել, հետևապես այդ թվերի շրջանակում պետք է խոսենք: Եթե ասենք, թե դա ժամանակին չի համապատասխանում, մենք դրա հետ համաձայն չենք: Դուք հիշում եք, երկու ամիս առաջ, երբ մեր գաղթականները գաղթում էին, բամբակի փուլը ծախվում էր 14 ռուբլիով, այդ ժամանակ հենց նույն բուրժուազիան այդ գներով առել և կուտակել է, իսկ հիմա ուզում է թանգ գներով ծախել: Երբ նրանցից պահանջում ես գրքեր, թե ե՞րբ է առել և քանիսո՞վ, նրանք ասում են, թե Գերմանիայում բամբակի փուլն արժե 500 ռուբլի: Մեր պետությունն առանց ի նկատելու դրսի աշխարհի գինը, պետք է առաջնորդվի իրական գներով և մեր երկրի պահանջներով և համաձայն դրան գնի բամբակը: Մեր ֆրակցիան դեմ է նաև այն տեսակետին, թե բամբակը պետք է կոնֆիսկացիայի ենթարկել. դա մանր բուրժուական տեսակետ է: Եթե մենք այս տարի այդպես անենք, այն ժամանակ հետևյալ տարին գյուղացիները բամբակ չեն ցանի: Դրանով երկրի տնտեսությունն ամբողջովին կքայքայվի: Դրա համար և պատգամավոր Մելիքյանի հայտարարությունն ուշացել է, որովհետև նույն բանը նրա համախոհներն արեցին Պետրոգրադում, բայց հետո փոշմանեցին: Մենք ասում ենք, որ որոշ գումար պետք է տալ և մենք կանգ ենք առնում 35 ռուբլու վրա:

Հովհ. Մելիքյան - Ինչ որ մինչև այժմ ասվեց բամբակի մասին և, թե՛ ֆրակցիաների և թե՛ կոմիսիայի առաջ բերած թվերը ցույց են տալիս, որ այդ հարցին ծանոթ չեն և մեջ բերած թվերն էլ ենթադրական են: 1915թ. բամբակ Երևանում չկա: Սրա հետ միասին Երևանից դուրս է գնացել նաև 1916 թվի բամբակը: Մեր երկրի բամբակի բերքն ընդամենը 1200 վագոն է, դրանից միայն 180 վագոնն է մնացել Երևանում, իսկ մնացածից մոտավորապես 800 վագոն դուրս է գնացել:

Ասում են, որ այստեղ գնված բամբակը 1915/16 թվերի բերք է և քիչն է միայն 1917 թվի բերք: Պիտի ասեն, որ հին բերքն արդեն կապված է, իսկ 1917 թվի բամբակը, որ դեռ բաց է, գտնվում է գյուղացիների ձեռքում և մանր վաճառականների մոտ: Հետո միանգամայն սխալ է այն, թե Սարդապատից բամբակ չի եկել: Երևան բամբակ եկել է՝ Ղանարլուից, Չիգրամլուից, Էջմիածնից և ուրիշ տեղերից: Երևանում այժմ կա 300 վագոն բամբակ, որից 180 վագոնն է միայն բուրժուաների ձեռքում, մնացածը գտնվում է գյուղացիների մոտ:

Ինչ վերաբերում է այն մեղադրանքին, թե վաճառականները ցույց չեն տվել իրենց հաշվեգրքերն և թե ինչքանով են գնել բամբակը, սխալ է և անարդարացի, որովհետև ցույց են տվել, որ բամբակի մեծ քանակը 1916 թվի բերք է. այս արձանագրության մեջ էլ կա:

Ինչ վերաբերում է 1916թ. բամբակի պետական գնի ծագման մասին, պիտի հետևյալն ասեն. թե՛ Մոսկվայում և թե՛ Պետրոգրադում կայացած կոմիսիաներում մասնակցել են և գնի որոշման շուրջը մինիստրությունները վեճի մեջ էին: Վերջ ի վերջո պետությունը կանգնեց հետևյալ տեսակետի վրա. որովհետև բամբակի մեծ մասն արտահանում են թուրքերը և նրանք էլ չեն մասնակցում պատերազմի ծանրություններին, այդ պատճառով էլ բամբակի գինն իջեցվեց և նշանակվեց 27 ռուբ. 50 կոպ.: Գյուղացիները այդ գնով չեն ուզել վաճառել և վաճառականների վրա այդ բամբակը նստել է 35 ռուբ. փուլը, պատահել են դեպքեր, որ այդ տարի բամբակի փուլը գնվել է նույնիսկ մինչև 80 ռուբլի: Այն մեղադրանքը, թե վաճառականները ցույց չեն տալիս իրենց հաշվեգրքերը, անտեղի է, որովհետև պատերազմի պատճառով կարող է պատահած լինել, որ փոխադրած լինեն ուրիշ վայրեր:

1917 թվի բամբակի համար նշանակված պետական գինը 103 ռ. 05 կոպ. [է], և ֆինանսական կոմիսիան կանգնեց այդ գնի վրա: Պիտի ասեմ, որ բամբակի սպեկուլացիա չի կատարվում և նույնիսկ մի քանի ֆիրմաներ ոչնչանում են: Բամբակի փութը 17-18 ռ. գնելու դեպքեր չեն եղել:

Բացի այս բոլորից, խորհրդի ուշադրությունը մի քանի վրա ևս պիտի հրավիրեմ: Այդ հետևյալն է. եթե կառավարությունն էժան գնով գնի բամբակը, նրա ձեռքը կընկնի միայն 180 վագոն, իսկ այդ որոշման տակ հայկական ապրանք, մոտավորապես 3000 փութ, էժան կերպով կվաճառվի օտար պետություններին: Աղբյուրն է հայ վաճառականներն ունեն մեծ քանակությամբ բամբակ, որ հասնում է 3000 վագոնի և որ այժմ թուրքերը սեփականացրել են: Այս որոշումով իրավունք կտանք թուրքերին՝ Հայաստանի ապրանքը սեփականացնելու:

Մի քանի խոսք ևս Ամերիկայում բամբակի համար եղած գնի մասին: Պատգամավոր Ազատյանն ասում է, որ մեզ հայտնի չէ, թե այնտեղ բամբակի գինն ինչքան է, բայց ես ցույց կտամ նրան, որ այդ հայտնի է: Անցյալ տարի Ամերիկայում բամբակի փութն արժեք 35 ռուբլի, իսկ այժմ հասած պիտի լինի 200 ռուբլու և այդ ահա թե ինչպես: Անցյալ տարի ստերլինգը 9 ռ. 40 կոպ. արժեք, այժմ ստերլինգը արժեք 60-70 ռուբլի:

Նախագահ - Խոսողների ցանկը փակված է: Վերջին խոսքը պատկանում է պատգամավոր Արշավիր Մելիքյանին՝ անձնական բացատրության համար:

Արշավիր Մելիքյան - Պատգամավոր Ազատյանը մի շարք առասպելներ ասաց այս ամբիոնից բոլշևիկների մասին: Նա ասաց, որ կոնֆիսկացիան բուրժուական տեսակետ է. եթե այդ այսպես է, ապա ինչով բացատրել այն կռիվը, որ կա այժմ մեր և բուրժուազիայի միջև: Պատգամավոր Ազատյանը փոխանակ անճիշտ տեղեկություններ ասելու, թող իսկի իր ֆրակցիային, ուր միմյանցից բոլորովին անտեղյակ որոշումներ են կայանում: Հանձնաժողովում նրանք կողմնակից են 85 ռուբլուն, իսկ ֆրակցիան 35 ռ. [է] որոշել և այդ ֆրակցիայի անդամ, պատգամավոր Մալխասյանը, չնայած ֆրակցիայի որոշման, կողմնակից է կոնֆիսկացիային:

Հայկ Ազատյան - Անձնական բացատրության համար խնդրում եմ ինձ ձայն տալ:

Նախագահ - Անձնական բացատրության անձնական բացատրությամբ չեն պատասխանում: Այդ կթողնվի հաջորդ նիստին, որովհետև ըստ նակագի թույլ է տրվում անձնական բացատրության համար միայն մեկին: Խոսքը պատկանում է պատգամավոր զեկուցողին:

Սիրական Տեր-Մարտիրոսյան - Մեր երկիրն առանց այն էլ աղքատ է և այդ պատճառով մեր երկրի համար արժեքավոր իրեր պիտի ստեղծել, ինչպես օրինակ՝ բամբակ, բրինձ, ցորեն և այլն: Ռուսաց կառավարությունը բամբակի զբաղմունքը զարգացնելու համար բամբակի գինը բարձրացնում է: Մենք ևս այդ խնդրին պետք է զգույշ վերաբերվենք և այն էլ պետական տեսակետով: Երկու վաճառական գրավոր փաստաթղթեր են ներկայացրել, որ 16 թվականին բամբակի փութը գնել են 35 ռուբլիով, իսկ 1917 թվին՝ 80 ռուբլիով: Որպեսզի հաստատուն գին կարողանանք նշանակել և նրանց ազատենք անել դրությունից, կարելի է այս խնդիրը հետաձգել մանրամասն ուսումնասիրելու համար և հետո խորհուրդ բերելու:

Նախագահ - Նակագի հիման վրա պիտի քվեարկության դնեմ բամբակի գնի համար առաջարկվելիք այն թիվը, որ կոմիսիայի առաջարկած [ից] շատ հեռու [է]: Նախ քվեարկության են դնում կոմիսիայի անդամի առաջարկությունը՝ հետաձգել այս օրինագծի քննությունը:

Ո՞վ կողմնակից է հետաձգման:

Հայկ Ազատյան - Կոմիսիան հայտնել է օրինագծի շտապողականությունը և այն էլ ինքը՝ պատգամավոր Սիր. Տեր-Մարտիրոսյանն այդ հայտնեց, որ այն դուրս ենթադրություն, որոնց հիման վրա պիտի որոշենք գինը, գտնվում են Մոսկվայում: Եթե պիտի սպասենք տարիներ՝ այդ գինը որոշելու համար, այդ ուրիշ հարց է:

Նախագահ - Որովհետև հետաձգման առաջարկը չի անցնում, անցնում ենք օրինագծի հոդված առ հոդված քննության: Պատգամավոր Ս. Տեր-Մարտիրոսյան, անցե՛ք օրինագծի ընթերցմանը:

Սիրիական Տեր-Մարտիրոսյան - Կարդում է առաջին հոդվածը:

Նախագահ - Այս հոդվածի մասին ո՞վ առաջարկություններ ունի: Պատգամավոր Ազատյան, խոսքը ձերն է:

Հայկ Ազատյան - Եթե ընդունվի այն իմ առաջարկը գնի մասին, այն ժամանակ այս օրինագիծն այլևս չի կարող բավարարել մեզ: Առաջարկում եմ քվեարկել նախ այդ առաջարկը և ապա կորոշենք, թե այս օրինագիծը կարելի՞ է այլևս քննության առնել, թե՞ ոչ:

Սիրիական Տեր-Մարտիրոսյան - Այստեղ գինը որոշ է, ուրեմն կարելի է օրինագիծն ընդունել:

Նախագահ - Քվեարկության է դրվում Սոցիալ-դեմոկրատների առաջարկը, այն է՝ բամբակի փթի գինը նշանակել 35 ռուբլի և այդ գնի 20 տոկոսն էլ վերցնել հոգուտ գանձարանի:

Առաջարկությունը քվեարկվում է և ստանում է թեր 5 ձայն, որ և չի անցնում:

Նախագահ - Քվեարկության է դրվում դաշնակցություն ֆրակցիայի առաջարկը, այն է՝ բամբակի փթի գինը նշանակել 49 ռուբ. 50 կոպ.:

Առաջարկությունը քվեարկվում է և ստանում է թեր 20 ձայն, որ և անցնում է:

Նախագահ - Նակագի հիման վրա երրորդ առաջարկն այլևս չեն դնում քվեարկության: Պատգամավոր Սիր. Տեր-Մարտիրոսյան, անցե՛ք հաջորդ հոդվածին:

Սիր. Տեր - Մարտիրոսյան - Կարդում է առաջին ծանոթությունը:

Առաջարկություն չի լինում և ընդունվում է:

Սիրիական Տեր - Մարտիրոսյան - Կարդում է երկրորդ ծանոթությունը:

Հովհ. Մելիքյան - Առաջարկում եմ այդ ծանոթության միջից 6 ռուբլին դուրս հանել:

Խորհուրդն ընդունում է առաջարկությունը:

Երրորդ և չորրորդ ծանոթությունները նույնությամբ ընդունվում են:

Նախագահ - Անցնում ենք բամբակի վաճառման գնի օրինագծին:

Սիրիական Տեր-Մարտիրոսյան - Կարդում է օրինագիծը:

Մարտիրոս Հարությունյան - Առաջարկում եմք վաճառման գնի համար մշակված օրինագիծն այժմ չընդունել, որովհետև պայմանները կփոխվեն ապագայում և հետո որպեսզի հարկադրված չլինենք այդ օրինագիծը փոփոխության ենթարկելու:

Արշամ Խոնդկարյան - Այդ առաջարկությունն ընդունում ենք միայն այն պայմանով, որ այդ բամբակը չօտարացվի և չպահվի:

Սիր. Տեր-Մարտիրոսյան - Առաջարկում եմ այսօրենք քննության առնել օրինագիծը և որոշել վաճառման գինը ևս:

Նախագահ - Քվեարկության եմ դնում այս առաջարկությունը: Ո՞վ կողմնակից է այսօր և եթե քննության առնել օրինագիծը և որոշել վաճառման գինը:

Առաջարկությունը քվեարկվում է և չի անցնում:

Նախագահ - Բամբակի գնման գնի օրինագծի երրորդ ընթերցումն առաջարկում եմ կատարված համարել և նույնությամբ ընդունել:

Առաջարկությունն ընդունվում է:

Սիրիական Տեր-Մարտիրոսյան - Առաջարկում եմ օրինագիծը չհանձնել խմբագրական հանձնաժողովին, այլ ընդունել նույն խմբագրությամբ և այսօր էլ անել վերջնական հաստատությունը:

Առաջարկությունը չի ընդունվում:

Հայկ Ազատյան - Այս օրինագիծը կարևոր օրինագիծ է և առաջարկում եմք ամբողջովին քվեարկության դնել այդ տեսնելու, թե ովքեր են կողմնակից այդ օրինագծին, որպեսզի չիմացվի, թե խորհուրդն ամբողջովին միաձայն ընդունել է այդ: Մեր ֆրակցիան դեմ է այդ օրինագծին, որովհետև այդ օրինագծով հայ ժողովրդի վրա 4 միլիոն [ռուբլի] տուրք են դնում:

Նախագահ - Զվեարկության եմ դնում օրինագիծն ամբողջությամբ: Կողմնակիցները ձեռք են բարձրացնում:

Օրինագիծը քվեարկության է դրվում ամբողջությամբ և անցնում է ընդդեմ Սոց.-դեմոկրատական ֆրակցիայի:

Նախագահ - Նիստը հայտարարում եմ փակված:

Նիստը փակվում է:

Քարտուղար՝ *Ե.Սարգսյան*

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թթ. 16-35: Բնագիր: Չեռագիր:

36-ՐԴ ՆԻՍՏ

15 նոյեմբերի 1918թ.

Խաչատուր Կարճիկյանի հիշատակին

Ներկա են Երևանի փոխքենականը, վրաց դիվանագիտական միսիան, վարչապետը և մյուս մինիստրները. պատգամավորներն ու հասարակությունը պահպանում են հանդիսավոր լռություն: Նախագահում է Գ. Տեր-Խաչատրյանը. առաջին խոսքը տրվում է *վարչապետին*, որը խիստ հուզված ծայնով հայտարարում է հանրային խնամատարության մինիստր Կարճիկյանի եղերական մահը. հայտնում է, որ ոճրագործը ինքնական անձնատուր է եղել ու հանձնված է արդարադատության. վերջին խոսքը պատկանում է օրենքին, իսկ մինչ այդ հաստատապես կարելի է ասել, որ ոճրագործությունը զուտ քաղաքական բնույթ ունի: Կարճիկյանը զոհվեց իբրև քաղաքական պետական գործիչ՝ իր իսկ ընկերի ձեռքով. կորուստը շատ մեծ է ու ծանր հայ երկրի ու ժողովրդի և մանավանդ Հայաստանի կառավարության համար. պետական կյանքում մենք դեռևս շատ անփորձ ենք, և միակ մարդը, որ մտածում էր պետականորեն, էր հանգուցյալը, որը ոչ միայն իր մինիստրությունն էր վարում, այլև մեծապես օգնում էր իր մյուս ընկերներին. նա հայրենիքի սեղանի վրա դրեց այն ամենը, ինչ որ ունենալու ընկավ. մնում է, որ հայրենիքը ևս կատարի իր պարտքը նրա հանդեպ:

Ոտնկայս հարգում է հանգուցյալի հիշատակը ու բոլոր ֆրակցիաների ներկայացուցիչները հարգանքի խոսք են ասում և ներբողում հանգուցյալի արժանավորությունները:

Հարությունյանը (դաշն.) շեշտում է, որ սպանությունը կատարվել է քաղաքական նպատակով ու առաջարկում է կառավարության՝ օրենքի ամբողջ խստությամբ դատել ոճրագործին և պարզել հանգուցյալի անբիծ դեմքը:

Ե. Հարությունյան (ժող.) - Միանալով ընդհանուր վշտին, առաջարկում է նախագահության ցավակցություն հայտնել հանգուցյալի ընտանիքին, թաղումը կատարել պետական հաշվով ու ապահովել ընտանիքի ապրուստն ու զավակների դաստիարակությունը:

Խոնդկարյանը ընդգծում է, որ Կարճիկյանը անսահմանորեն գնահատելի էր. մանավանդ օպոզիցիայի համար, որպես մաքուր և շիտակ պետական գործիչ և թե ինչ անմտությամբ է կատարված սոսկալի ոճիրը:

Սոց.-դեմ. ֆրակցիայի կողմից *Ազատյանը* միանալով ընդհանուր վշտին և արտահայտված զայրույթին, ընդգծում է, որ ստեղծված մթնոլորտում հնարավոր են բազմաթիվ նման ոճիրներ, որովհետև մեր երկրում չկա իրավակարգ, պատասխանատվության զգացումը բացակայում է իսպառ և անպատիժ է մնում ոճիրն ու ապօրինությունը: Առաջարկվում է այդ դրությունից ազատվելու համար միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի ամրանա մեր պետության հիմքերը: Ապա խոսում են պատգամավորներ *Աղաբաբեկով, Զորին, Մամիկոնյան և Մելիքյան*: Վերջինս շեշտում է, որ ոճրագործը այժմ մի մեռած անհատ է, և իզուր են առաջարկում խիստ պատիժ տալ:

Ի հիշատակ հանգուցյալի, խորհուրդը հետաձգում է իր առօրյա աշխատանքները և նիստը փակվում է:

«Կայծ», թիվ 5: 21 նոյեմբերի 1918թ.

37-ՐԴ ՆԻՍՏ

16 նոյեմբերի 1918թ.

Նախագահում է *Դ. Զուրյան*. մինիստրական օթյակում են՝ Մինիստր-նախագահ, արտաքին գործոց, ներքին գործոց, իրավարարության և զինվորական մինիստրը:

Նախագահը կարդում է օրակարգը.

1. Հարցումներ և հարցապնդումներ.

2. Մեծամասնականներին մի տեղ տալու խնդիրը.

3. Օրինագիծ Պարսկաստանում գտնվող գաղթականներին օգնելու մասին- Ա ընթերցում.

4. Օրինագիծ երկաթուղային կայարանի ծառայողների կոռուպցիայի խանութ բանալու մասին- Ա ընթերցում.

5. Օրինագիծ քաղաքների միության ծառայողների լիկվիդացիայի մասին - Ա ընթերցում.

6. Զինվորական ծառայության մեջ գտնված նախկին քաղաքացիական ծառայողների դիմումը նպաստն իրենց վրա ևս տարածելու.

7. Օրինագիծ զին. մինիստրության 5 միլ. վարկ բանալու մասին.

8. Ընթացիկ գործեր:

Մ. Հարությունյան - Առաջարկում է օրակարգի գ. դ. ե. գ. և է կետերը քննել առաջին հերթին, քանի որ կարևոր խնդիրներ են, սակայն ամեն անգամ դրվում են օրակարգի վերջին մասում և չեն քննվում:

Քվեարկվում է և ընդունվում է առաջարկը:

Ն. Աղբալյան - Զեկուցում է գ. կետի մասին. Ներսես եպիսկոպոսը* դիմել է կառավարության և խնդրել աջակցություն Պարսկաստանի հայերի համար: Մեր կառավարությունը առաջարկում է տալ 300 000ռ.:

Ս. Մամիկոնյան - Ո՞վ է ծախսելու:

Մինիստր-նախագահ - Թեմակալ առաջնորդն ու Թավրիզի ազգային խորհուրդը:

Եր. Հարությունյան - Որքա՞ն է գաղթականության թիվը:

Ն. Աղբալյան - Թղթերում ոչինչ չկա այդ մասին:

Մինիստր-նախագահ - Ճիշտ թիվը գաղթականության հայտնի չէ, միայն կառավարությունը այն գիտե, որ մեծ թվով գաղթականներ Տաճկաստանից անցել են դեպի Պարսկաստան: Մեր առաջարկած 300 000-ը նախկին ազգային խորհրդի հատկացրած, բայց դեռ չուղարկած 200 000-ի հետ գուցե և հնարավորություն կտա որոշ օգնություն հասցնել:

Հ. Ազատյան - Մեզ հասած տեղեկության հիման վրա Թավրիզի շրջակայքում 15-20 հազար գաղթականություն կա, այնպես որ առաջարկված գումարը առանց վիճաբանության կարելի է ընդունել:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Առաջարկում է ընդունել շտապօղաբար, որ և անցնում է:

Կարդացվում է օրինագիծը և ընդունվում խորհրդարանի կողմից:

Որոշվում է հատկացված գումարը ուղարկել ըստ պատկանելույն՝ արտաքին գործերի մինիստրի միջոցով:

* Խոսքը Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Ներսես եպիսկոպոս Մելիք-Թամազյանի մասին է: -Ծանոթ. կազմ.:

Կարդացվում է և չնչին փոփոխությամբ ընդունվում է երկաթուղային կայարանի ծառայողների համար կոռուպցիայի խանութ բանալու մասին օրինագիծը:

Քաղաքների միության ծառայողների լիկվիդացիայի մասին եղած օրինագծի քննությունը հետաձգվում է, մինչև որ կքննվի ծառայողների ցուցակը:

Մինիստր-նախագահ - Հայտարարում է, որ Թիֆլիսում եղած մեր մինիստրը և պետական հսկիչը հեռագրել են, որ այնտեղ ծախվում է մի ռադիո շատ ուժեղ տեսակի և թույլատրություն է խնդրում գնելու այդ արժեքավոր մեքենան:

Խորհրդարանը միաձայն հանձնարարում է կառավարության գնել ռադիո՝ բաց անելով 2000 ռ. վարկ այդ նպատակով:

Ձեկուցվում է զինվորական ծառայողության մեջ գտնված նախկին քաղաքացիական ծառայողների դիմումը՝ նպաստն իրենց վրա ևս տարածելու մասին եղած խնդիրը:

Քվեարկվում է հանձնաժողովի բացասական որոշումն այդ մասին, որ անցնում է միաձայն:

Քսան րոպե ընդմիջումից հետո վերսկսվում է նիստը 4. Տեր-խաչատրյանի նախագահությամբ:

Ա. Մալխասյան - Ձեկուցում է զինվորական մինիստրությանը 5 միլիոն վարկ բանալու մասին օրինագիծը: Քվեարկվում է ընդունվում է զինվորական հանձնաժողովի որոշումը՝ տալ մինիստրության հիշյալ գումարը:

Քննվում է Արշ. Մելիքյանի առաջարկը՝ մեծամասնականներին խորհրդարանում մի տեղ տալու վերաբերմամբ:

Մեծ վիճաբանություն է տեղի ունենում, որին մասնակցում են՝ *Արշ. Մելիքյան, Դ. Բուդաղյան, Ա. Խոնդկարյան, Ս. Մամիկոնյան, Եր. Հարությունյան, Ս. Վրացյան, Ղարաջյան, Ստեփանյան, Ս. Թորոսյան*:

Վեճը ընդհատվում է. առաջարկվում են բանաձևեր, որոնցից անցնում է 22 ձայնով դաշնակցական ֆրակցիայինը, որն այն իմաստն ունի, թե՛ բոլշևիկները տեղ պիտի ունենան խորհրդարանում սոց.-դեմ. ֆրակցիայի 6 անդամների մեջ:

Հարցումներն ու հարցապնդումները թողնվում են հաջորդ նիստին:

Կարդացվում է խորհրդարանի 10 անդամների ստորագրությունը կրող դիմումը Ախալքալաքի գաղթականության վերաբերյալ, լինում է մտքերի կարճատև փոխանակություն այդ խնդրի շուրջը:

Ս. Հարությունյան - Առաջարկում է խնդիրը հանձնել համապատասխան հանձնաժողովի, որ նա մի մշակած բանաձև հանի և հաջորդ նիստին բերի խորհրդարան:

Ընդունվում է առաջարկը:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժամը 11-ին:

«Զանգ», 13 դեկտեմբերի 1918թ.

38-ՐԴ ՆԻՍ

19 նոյեմբերի 1918թ.

Նախագահում է 4. *Տեր-խաչատրյան*. մինիստրական օթյակում են՝ Մինիստր-նախագահ, արտաքին գործոց, ներքին գործոց և իրավաբարության մինիստրները:

Նախագահը կարդում է օրակարգը.

1. Հարցումներ և հարցապնդումներ.

2. Դպրոցական հանձնաժողովի զեկուցումը.

3. Մի խումբ պատգամավորների առաջարկը Ախալքալաքի գաղթականների վերադարձի մասին.

4. Ձինվորական մինիստրության արտակարգ ծախքերի համար ութ միլիոնի վարկ բանալու մասին.

5. Օրինագիծ երկաթուղային կայարանի ծառայողների համար կոռպերատիվ խանութ բանալու մասին-գ. ընթերցում.

6. Հատուկ պառլամենտական կոմիսիայի ընտրություն գեմ. Պլատոնովի կոմիսիայի գործունեությունը և դրամական հաշիվը քննելու համար.

7. Պատգամավոր Արշ. Մելիքյանի հայտարարությունը խորհրդարանին այն մասին, որ ինքն այլևս չի կարող մնալ խորհրդարանի անդամ.

8. Ընթացիկ գործեր:

Մ. Հարությունյան - Առաջին հերթին քննել այն հարցերը, որոնք անհետաձգելի են և հարցերն ու հարցապնդումները թողնել վերջընթեր հերթին-ընդունվում է:

Կարդացվում, ընդունվում և վերջնականապես հաստատվում է գինվորական միևնույն արտակարգ ծախքերի համար ութ միլիոն վարկ բանալու մասին օրինագիծը:

Ընդունվում է առաջարկ. 3 հոգուց բաղկացած պառլամենտական մի կոմիսիա կազմել՝ քննելու գեմ. Պլատոնովի կոմիսիայի գործունեությունը և կորպուսի լիկվիդացիայի ենթարկված հաշիվները՝ թե թիֆլիսում և թե Երևանում:

Շտատային բոլոր տեսակի ծախքերը կատարել նույններն աճսի համար՝ համաձայն նախահաշվի, անցնում է միաձայն և վերջնականապես հաստատվում և հանձնարարվում է կառավարության:

Երկար վիճաբանության տեղիք է տալիս պատգամավոր Արշ. Մելիքյանի հրաժարականը և նրա փոխարեն սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի առաջարկը Ղարաբեկյանին ընդունելու մասին: Մասնակցում են վիճաբանությանը՝ Մ. Հարությունյան, Հ. Ազատյան, Հ. Բուդաղյան, Ս. Մամիկոնյան, Թ. Ավդալբեկյան, Ս. Թորոսյան, Ն. Աղբալյան, իրավարարության մին. Ս. Հարությունյան, Հ. Ստեփանյան: Ձախակողմյան ֆրակցիաների ներկայացուցիչները և Ս. Մամիկոնյան պնդում ու հիմնավորում են իրենց պահանջը՝ մեծամասնականներին անկախ սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայից մի տեղ տալու և Ղարաբեկյանին պատգամավոր ճանաչելու մասին, ընդհակառակը՝ կենտրոնի և աջակողմյան ֆրակցիաները պնդում են ու շեշտում իրենց կարծիքի օրինականությունը, այսինքն մեծամասնականներին տեղ տալը ի հաշիվ սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի և այն աննորմալ փոխհարաբերությունը, որ կարող է ստեղծվել խորհրդայանում, եթե իրոք ընդունվի այն, ինչ որ առաջարկում են ձախերը. այսինքն նորանոր խմբակցություններ, նոր հոսանքներ կարող են առաջարկել իրենց ներկայացուցիչներին ընդունել խորհրդարան՝ մեծամասնականների օրինակով:

Ընդունվում է դաշնակցական ֆրակցիայի բանաձևը - Արշ. Մելիքյանի հրաժարականն ու Ղարաբեկյանի մանդատը հանձնել մանդատային հանձնաժողովին՝ ի քննություն:

Սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան ի նշան բողոքի հեռանում է նիստից ամբողջ կազմով:

Դ. Զուբյան - Էսեռական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է հանձնարարել մանդատային հանձնաժողովին, որ հաջորդ նիստին անպայման բերի քննության արդյունքը ու եզրակացությունը:

Դպրոցական հանձնաժողովի գեկուցումը Հայաստանի դպրոցական գործի վերաբերմամբ լսելով, խորհրդարանը որոշեց հանձնել այն կառավարությանը՝ թվական տվյալներով լրացնելու և շատ կարճ միջոցում խորհրդարան վերադարձնելու:

Հարցերն ու հարցապնդումները հետաձգվում են հետագա նիստին:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 11-ին:

«Զանգ», 18 դեկտեմբերի 1918թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյան* մինիստրական օթյակումն են Մինիստր-
նախագահ, արտ[աքին] գործոց, ներքին գործոց և զինվորական մինիստրները:

Նախագահը կարդում է օրակարգը.

1. Օրինագիծ նոր գավառների ադմինիստրացիայի կազմակերպման համար
վարկ բանալու մասին.

2. Օրինագիծ ամերիկյան գաղթ[ականական] գործերի միսիային մեկ միլիոն
ռուբլի փոխարինաբար տալու մասին.

3. Դպրոցական հանձնաժողովի զեկուցումը պետական դպրոցների ռոճիկ-
ների մնացորդների մասին.

4. Հարցումներ և հարցապնդումներ.

5. Ընթացիկ հարցեր:

Նախքան օրակարգի մեջ հիշված խնդիրների քննության անցնելը, մանդա-
տային հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է տալիս Հ. Սարգսյանը և հայտնում, որ
հանձնաժողովը ընդունել է մեծամասնականների հրաժարականը և հաստատում
է Ղարաբեկյանի մանդատը:

Ա. Հարությունյան - Աննորմալ է համարում այն երևույթը, որ մեր պետության
սահմաններից դուրս գտնված կուսակցական մարմինները տալիս են մանդատ-
ներ մեր խորհրդարան եկող պատգամավորներին: Առաջարկում է վերջ տալ
այդօրինակ երևույթին և պիտի ամեն մի կուսակցություն Հայաստանում ունենա
իր բարձրագույն օրգանը, որը և միայն պիտի լինի մանդատներ տվողը:

Հ. Ազատյան - Բողոքում է այդպիսի առաջարկի դեմ՝ պատճառաբանելով, որ
սոց. դեմ[ոկրատիան] միայն հայկական մի կուսակցություն չէ, այլ միջազգային:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է օրակարգի ա. կետի մասին և առաջար-
կում քննել այն շտապողաբար, որ և անցնում է:

Օրինագծի հիմունքների մասին արտահայտում են թեր ու դեմ մտքեր: Խոսում
են *Հ. Ազատյանը*, *ներքին գործոց մինիստրը*, *Ա. Մամիկոնյանը*, *Ա. Խոնդկարյանը*:
Օրինագիծը Գ ընթերցումով ընդունում է խորհրդարանը, միայն նախահաշիվը չի
քննվում, նկատի ունենալով այն որոշումը, որ արել է խորհրդարանը՝ տալով կա-
ռավարությանն իրավունք՝ ծախսելու ընդհանուր նախահաշիվների սահմանում:
Խորհրդարանը միաձայն ընդունում է ֆին. հանձնաժողովի որոշումը ամերիկ-
յան գաղթ[ականական] միսիային մեկ միլիոն ռուբլի փոխարինաբար տալու
վերաբերմամբ:

Որոշվեց անհետևանք թողնել պետական դպրոցների ուսուցիչների դիմումն
իրենց ռոճիկների մնացորդները տալու մասին պետական միջոցներից, քանի որ
խորհրդարանը նման խնդրով դիմող ծխական դպրոցի ուսուցիչների դիմումը
նույնպես մերժել է: Միաժամանակ միաձայն որոշվեց խնդիրը հանձնել լուսավո-
րության մինիստրին, որ նա լրացնի թվական տվյալներով և, եթե հնարավոր է,
հասարակական և ոչ պետական գումարներով բավարարել ուսուցչության պա-
հանջին:

Տասնհինգ րոպե ընդմիջումից հետո արվում են հարցումներն ու հար-
ցապնդումները, որոնց և կառավարությունը տալիս է իր պատասխանները:

Ա. Վրացյան - Լսելով սոց.-դեմոկրատիական ֆրակցիայի հարցումներն ու
հարցապնդումները, մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ նրանք, այսինքն՝
սոց. դեմոկրատները, այստեղ նպատակ են դրել հասարակության մեջ վատ-
տրամադրություն ստեղծել և վարկաբեկել կառավարությանը: Նկատելի է, առհա-
սարակ, որ քննադատությունն օբյեկտիվ պայմաններից չի բխում, այլ հենց այն-
պես, տեսականորեն դատելով: Այդ պատճառով էլ անթույլատրելի ենք համարում
այն ձևը, որով տարվում է առհասարակ հարցապնդումը:

Նիստը փակվեց գիշ[երվա] ժ. 10-ին:

«Զանգ», 22 նոյեմբերի 1918թ.

27 նոյեմբերի 1918թ.

Նախագահում է Ա. Սահակյան. մինիստրական օթյակում են՝ Մինիստր-նախագահ, արտաքին գործոց, լուսավորության, պարենավորման, իրավարարության և ֆինանսական մինիստրներ:

Նախագահը կարդում է օրակարգը. քննության է առնվում միայն օրակարգի առաջին կետը՝ օրինագիծ դատաստանական հիմնարկությունների և մի քանի դատաստանական օրենքների փոփոխման մասին - Ա. ընթերցում:

Ձեկուցանող Մալխասյանը նկարագրում է այն վիճակը, որ ունի դատաստանական գործն առհասարակ մեզում, բացատրում է անորոշալության պատճառները գլխավորապես նրանով, որ մենք կտրված ենք եղել կենտրոնից և, հետևապես, զրկված դատական այն բարձր հիմնարկություններից, որոնք գոյություն ունեին մեր կյանքում:

Հրապարակի վրա դրված կա երկու խնդիր՝ առաջարկված իրավարարության մինիստրի կողմից. մեկը՝ որոշ բարեփոխությունների ենթարկելով՝ ընդունել դատարանական մինչև այժմ գոյություն ունեցող սիստեմը և երկրորդ՝ մտցնել երդվյալների դատարանը:

Օրինագծի հիմնական խնդիրների դեմ առարկություն չլինելով՝ խորհրդարանն անցնում է առանձին կետերի քննությանը:

Առաջին մասի այն կետը, որ վերաբերում է դատական բարձր պաշտոնյաների նշանակելուն, առիթ է տալիս մեծ վիճաբանության, որին մասնակցում են մի կողմից՝ Ա. Խոնդկարյան, Դ. Ջուբյան, Մամիկոնյան, Ա. Տիգրանյան, մյուս կողմից՝ իրավարարության մինիստր Ս. Հարությունյան: Առաջինները պնդում են, որ պիտի այդ պաշտոնյաները նշանակվեն խորհրդարանի կողմից և հիմնավորում են իրենց ասածը: Վերջինն, ընդհակառակը, դեմ լինելով այդ կարծիքին, առաջարկում է թողնել պաշտոնյաների նշանակումը Մինիստրների խորհրդին:

Քննարկվում է առաջինների կարծիքը [և] ընդունվում է խորհրդարանի կողմից ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ:

Տասնհինգ րոպե ընդմիջումից հետո քննության է առնվում օրինագծի բ. մասը՝ երդվյալ ընթերականների խնդիրը: Վեճ է առաջ գալիս այն մասին, թե կանայք կարո՞ղ են լինել որպես ընթերականներ, թե՞ ոչ: Թեր խոսում են՝ Դ. Ջուբյան, Խոնդկարյան, Ս. Հարությունյան, Ղարաբեկյան և բժ. Գրո, դեմ՝ Մամիկոնյան, Ջաքարյան, Ս. Խաչատրյան, Բուդաղյան, Մալխասյան և իրավարարության մինիստր:

Քվեարկվում և կանանց մասնակցությունը չի ընդունվում:

Նիստը փակվեց գիշ[երվա] ժ. 12-ին:

«Ձանգ», 25 դեկտեմբերի 1918թ.

41-ՐԴ ՆԻՍՏ

3 դեկտեմբերի 1918թ.

Նսիտը բացվում է երեկոյան ժ. 7-ին՝ նախագահությամբ Ա. Սահակյանի. մինիստրական օթյակում են՝ Մինիստր-նախագահ, արտաքին գործոց, ներքին գործոց, իրավարարության, պարենավորման և զորական մինիստրները:

Կարդացվում են խմբագրական հանձնաժողովի կողմից նախորդ նիստերում ընդունած օրինագծերը և հաստատվում:

Քննության է դրվում Թիֆլիսի պոլիտեխնիկումին և համալսարանին նյութական օժանդակություն տալու խնդիրը, իբրև միջազգային հիմնարկությունների: Վեճ է առաջ գալիս այն հողի վրա, թե առանց կառավարության գիտության ու սրա կողմից խորհրդարան օրինագիծ մտցնելու պետք է քննվի՞ հարցը, թե՞ ոչ:

Հարցը քվեարկության է դրվում և անցնում է այն առաջարկը, որ խնդիրը հանձնվի կառավարությանը մի օրինագիծ մշակելու և խորհրդարան բերելու նպատակով:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է կառավարության առաջարկը եվրոպա գնացող պատգամավորության[ը] 700.000 ռուբլի բաց թողնելու օրինագծի մասին:

Խորհրդարանն ընդունում է առաջարկը ձայների մեծամասնությամբ:

Եվրոպա են գնալու՝ երեք պատվիրակ, երկու խորհրդական, վեց աշխատակից զանազան հանձնարարություններ կատարելու համար, մեկ գործավար և երկու քարտուղար, ընդամենը՝ 14 հոգի:

Պատգամավորության կազմը, լիազորություններն ու հրահանգները վերապահվում են կառավարության:

Մինիստր-նախագահ - Պատասխանելով մուսուլմանական ֆրակցիայի այն հարցման, թե ի՞նչ վերաբերմունք ցույց կտա կառավարությունը Երևան վերադառնալ ցանկացող մուսուլմանների նկատմամբ, ասում է, որ բացասական վերաբերմունք կառավարության կողմից, իհարկե, ցույց չի տրվի, սակայն նկատի ունենալով պարենի և բնակարանների ճգնաժամը, ցանկալի է, որ վերադարձը լինի մաս-մաս և եկողները բերեն հետները կենսամթերքներ:

Ա. Մալխասյան - Շարունակում է դատաստանական որոշ կանոնների փոփոխման մասին եղած օրինագծի ընթերցումը:

Նիստը փակվեց գիշ[երվա] ժ. 12-ին:

«Ձանգ», 29 դեկտեմբերի 1918թ.

42-ՐԴ ՆԻՍ

6 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին՝ նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*:

Ա. Մալխասյան - Ձեկուցում է օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից Հայաստանում գործող ընդհանուր օրենքների վերաբերմամբ:

Կարծիքների փոխանակությունից հետո ընդունվում է օրենսգիծը հետևյալ ձևով. Հայաստանի Հանրապետության մեջ գործում են ռուսական օրենքներն այն լրացումներով ու հավելումներով, որ ընդունել են Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը, Անդրկովկասյան Սեյմն ու Կոմիսարիատը և Հայաստանի Խորհրդարանը:

Մինիստր-նախագահ - Հանդիսավոր ձևով հայտարարում է, որ այսօր, դեկտեմբերի 6-ին, ոչ մի տաճիկ զինվոր չի մնացել Հայաստանի տերիտորիայի վրա: Մեր զորքերը գրավել են արդեն բոլոր վայրերն առանց որևէ միջադեպի: Դա հիշձը հայտարարությունը լսեց որոտընդոստ ծափահարությամբ:

Ա. Շահմազյան - Ձեկուցում է զորական մինիստրին 25.406 ռ. վարկ բաց անելու օրինագծի մասին՝ զինվորական միլիցիա կազմելու համար: Ընդունվում է օրինագիծը:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է վերադարձող գաղթականներին օգնելու նպատակով 4 միլիոն 200.000 ռ. վարկ բաց անելու օրինագծի մասին:

Դաշնակց[ական] ֆրակցիայի առաջարկությամբ որոշվում է օրինագիծը վերադարձնել խնամատ[արության] մինիստրին՝ ավելի մշակված ձևով խորհրդարան բերելու պայմանով:

Այնուհետև քննվում է Երևան քաղաքի դպրոցների ծախքերի 50 տոկոս և միլիցիայի ծախքերի 70 տոկոս նպաստ տալու խնդիրը: Երկար վիճաբանություն է ծագում նպաստ տալու խնդրի վերաբերմամբ, սակայն ի վերջո որոշվում է ձայների մեծամասնությամբ տալ հիշյալ նպաստը:

Նիստը փակվեց գիշ[երվա] ժ. 12-ին:

43-ՐԴ ՆԻՍՏ

10 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 7-ին՝ նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի* մինիստրական օթյակում են՝ Մինիստր-նախագահ, ներքին գործոց, իրավարարության, ֆինանսների, զորական և լուսավորության մինիստրները:

Նախագահը կարդում է օրակարգը:

Մինիստր-նախագահ - Կարդում է Դրոյի հեռագիրները վրաց գործերի կողմից սկսված գործողությանց մասին Բորչալվի ու Լոռիի շրջանում և ուզունլարցիների հեռագիրն այն մասին, որ իրենց գյուղը ռմբակոծվում է վրաց գործի կողմից: Ապա Մինիստր-նախագահը ասում է, որ այդ գործողությունների համար Հայաստանի կառավարությունը բողոքել է վրաց կառավարության: Սոց. դեմ. ֆրակցիան առաջարկում է օրակարգի մեջ մտցնել և քննել զինվորականների և թուրքահայ գաղթականների քաղաքային առաջիկա ընտրություններին մասնակցելու խնդիրը: Որոշվեց վաղը ցերեկով արտակարգ նիստ նշանակել՝ այդ հարցը քննելու համար:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Ա. Ֆինհանձնաժողովի կողմից զեկուցում է Խ. Կարճիկյանի ընտանիքի ապահովության մասին եղած օրինագիծը, ըստ որի հատկացվում է 75 հազար ռ. հիշյալ նպատակի համար: Բ. Հանգուցյալ Վիշինսկու ընտանիքի ապահովման օրինագծի մասին, որով 25 հազար է հատկացվում: Գ. Հայաստանի հեռագրական գործակալություն հիմնելու օրինագծի մասին:

Ա. Շահնազյան - Զեկուցում է զինվորականների աստիճանավորման մասին եղած օրինագիծը:

Զեկուցված բոլոր օրինագծերն էլ ընդունվում են խորհրդարանի կողմից:

Բժ. Գ. Տեր-Հակոբյան - Բժշկասանիտարական հանձնաժողովի կողմից տալիս է զեկուցում Հայաստանի տերիտորիայում և, առանձնապես, Երևանում գոյություն ունեցող տարափոխիկ հիվանդությունների և դրանց դեմ կռվելու միջոցների մասին:

Այս առթիվ լինում են կարծիքների փոխանակություն, որից հետո ընդունվում է դաշնակցական ֆրակցիայի առաջարկված բանաձևը. «Լսելով բժշկասանիտարական հանձնաժողովի զեկուցումը, խորհրդարանը հրավիրում է կառավարության ուշադրությունը դրության վրա» և [խորհրդարանը] անցնում է հերթական հարցերին:

Նիստը փակվեց գիշ[երվա] ժ. 10-ին:

«Զանգ», 29 դեկտեմբերի 1918թ.

44-ՐԴ ՆԻՍՏ

11 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 9-ին, նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի* ներկա է խնամատարության մինիստրը:

Քննության է դրվում վերադարձող գաղթականների խնդիրը:

Խնամատարության մինիստր - Տալիս է բացատրություն ու տեղեկություններ առհասարակ գաղթականության, մասնավորապես նոր կցված վայրերը վերադարձող գաղթականների վիճակի մասին:

Ընդհանուր գաղթականության թիվը 600.000-ից ավել է: Խորհրդարանը որոշում ունի միայն 25 հազար գաղթականի նպաստ տալու, որպիսի որոշումը և որականացվել է իրոք: Մեծագույն մասը, ուրեմն, զուրկ է եղել նպաստից, անց է կացրել ու շարունակվում է անցկացնել իր օրերը սոված, մերկ ու բացօթյա: Այդ

պայմանների հետևանքով է, որ գաղթականության 80 տոկոսը հիվանդ է և մահանում է:

Խնդիրը նրանումն է, որ դժնդակ պայմաններ գաղթականության համար ստեղծվել է այն բանի համար, որ չեն եղել ու չկան զեմստվային ու այլ հասարակական կազմակերպություններ, պարենավորման բաժանմունքի պահեստները դատարկ են եղել, գյուղատնտեսական գործիքներ պատրաստելու համար գործարաններ չունենք, վառելիք չկա, բժշկական օգնություն չի եղել և բժշկական գործը բաժանված է գաղթականական մարմնից: Կառավարությունը չունի երթևեկության միջոցներ՝ անմիջապես իր օգնությունն ու աջակցությունը ցույց տալու, այսպես և մի շարք այլ անբարենպաստ պայմաններ ու հանգամանքներ: Կա 39 որբանոց 8 հազար որբով, դարձյալ անբարենպաստ պայմաններում:

Այնուհետև մինիստրը նկարագրում է Ղանարլու և Սուրմալու վերադարձող գաղթականության վիճակը, որն ըստ ամենայնի շատ ծանր է:

Վերոհիշյալ բոլոր թերությունների հանդեպ մինիստրն առաջադրում է իր ապագա գործունեության ծրագիրն ու ցանկությունները, որոնց հավանություն է տալիս խորհրդարանը միաձայն:

Առաջարկվում են բանաձևեր, անցնում է դաշնակցական ֆրակցիայինը, որը հետևյալն է. «Լսելով Հայաստանի հանրային խնամատարության մինիստրի զեկուցումը Սուրմալու և Ղանարլու վերադարձող գաղթականության դրության մասին, Հայաստանի խորհրդարանը որոշեց հիշյալ շրջանները պառլամենտական մի-մի հանձնախումբ ուղարկել՝ տեղնուտեղը ծանոթանալու և խորհրդարանին զեկուցանելու համար»:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Զանգ», 5 հունվարի 1919թ.

45-ՐԴ ՆԻՍՏ

12 դեկտեմբերի 1918թ.

Նախագահ - Նիստը հայտարարում են բացված:

Օրակարգի խնդիրներն են:

1. Կառավարության հայտարարությունը.

2. Գաղթականական գործի պառլամենտական հանձնաժողովների ընտրությունը.

3. Ընթացիկ հարցեր:

Խոսքը Մինիստր-Նախագահինն է:

Մինիստր-Նախագահ - Ես պետք է հաղորդեմ խորհրդին, որ Լոռվա շրջանում 3-4 օր է, որ տեղի են ունենում տխուր դեպքեր. այնտեղ սկսվել են զինական ընդհարումներ վրաց զորքի և տեղական ազգաբնակչության մեջ: Թե ինչպե՞ս են սկսվել այդ ընդհարումները, մանրամասնությունները հայտնի չեն: Միայն հայտնի է, որ վրաց կառավարությունը մարդ է ուղարկել Ուզունլար և ուրիշ հարևան գյուղեր՝ որոշ պահանջներով. տեղացիները չեն հպատակվել և վրաց կառավարության պահանջները չեն կատարել, որի հետևանքով վրաց զորքը զենք է բարձրացրել հանդեպ տեղացի հայ ազգաբնակչության և դրանով ինքիդեմտը մեծ ծավալ է ստացել: Այսօր Լոռվա հայկական գյուղերն ապստամբական դրության մեջ են: Վրաց կառավարությունը պահանջներ է դնում այդ տերիտորիայի վրա բնակված ժողովրդի վրա՝ համարելով այդ տերիտորիան իր[են]ը: Իսկ տեղացիները, որ ամբողջովին հայեր են, չճանաչելով այդ անհարազատ իշխանությունը, հակված լինելով և գիտակցելով, որ մեր տերիտորիայի մասն է Լոռին՝ ապստամբել են: Այդ բոլորի հետևանքն այն է եղել, որ վրաց զորքը գործ է ածում քնդանոթներ և գնդացիներ՝ հայ խաղաղ բնակչության վրա: Լոռվա ազգաբնակչությունը խնդրում է մեր կառավարությունից, որ վերջինս օգնի իրան վայրագություններից ու կործանումից: Մենք երբեք չենք հաշտվել այն մտքի հետ, որ հայաբնակ Լոռին Վրաստանի տերիտորիայի մաս կարող է համարվել: Սահման-

ներ գծելիս անդրկովկասյան ժողովուրդների մեջ առաջնորդվել ենք էթնոգրաֆիկ սկզբունքով: Դեպքերն այնպես էին դասավորված, որ մեր տերիտորիայի մի մասը գերմանացիների աջակցությամբ վրացիները գրավեցին իրենց գործերով: Մենք կարծում էինք, որ Վրաստանն այնքան տակտ կունենա, որ ծայրահեղությունների չի հասցնի հայկական շրջաններով և խնդրի լուծումը խաղաղ ճանապարհով կվերջանա: Մեզ ստիպել են լռությամբ տանել այդ հանգամանքը, լռությամբ ոչ խոսքի, այլ գործի: Սակայն պարզվեց, որ վրացիներն ուզում են իրենց դիրքը հիշյալ գավառներում ամրապնդել և նույնիսկ առաջ շարժվել՝ նախօրոք գրաված ունենալով բարձրավանդակները: Տեղական ժողովուրդը բացարձակապես չի հանդուրժում օտարի իշխանությունը, տեսնելով բռնի ուժի ենթարկվել՝ զենքի է դիմում և դիմադրում վրաց գործերին: Հայաստանի կառավարությունը չի կարող հաշտվել, որ իր ժողովուրդը, իր հարազատներն իր երկրում վայրագությունների ենթարկվեն ապօրինաբար իշխողների կողմից, որ Վրաստանը իրանն համարելով և թնդանոթային ու գնդացիային կրակով լռեցնեն ժողովրդի ձգտումներն ու ցանկությունները: Հայաստանի կառավարությունը պարտք համարեց դիմել վրաց կառավարությանը, որ վրացական գործերը հեռացվեն այդ շրջանից: Կառավարությունը կարծում էր, որ խելահասությունը պիտի թելադրեր ընդառաջել մեր դիմումին՝ առաջնորդվելով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքներով, որ վրաց կառավարության անդամները շատ հաճախ այնքան շեշտել են: Բայց եթե դժբախտաբար վրաց կառավարությունը չկանգնի իր տեսակետի վրա, եթե ժողովրդի կամքը չուզենա ի նկատի առնել, Հայաստանի կառավարությունը ստիպված կլինի ուժով ստիպել՝ թողնել մեր երկրամասը: Ահավասիկ կացությունը և կառավարության տեսակետը. զեկուցելով խորհրդիդ, կառավարությունը կուզեր լսել խորհրդի կարծիքը՝ որքան նպատակահարմար և հարգելի է գտնում կառավարության բռնած դիրքը և իր որոշումը՝ հետագայում վրաց կառավարության անհամաձայնության դեպքում:

Ա. Խոնդկարյան - Ես կառավարությունից կուզեի իմանալ, թե կառավարությանը իր ունեցած տեղեկություններով, ապստամբած ազգաբնակչության մեջ մեզ միանալու տրամադրության մասին որոշ բան հայտնի՞ է:

Մինիստր-նախագահ - Ունեցած տեղեկությունները ոչ մի կասկած չեն թողնում նրանց մեզ միանալու մասին:

Պ. Ջաքարյան - Ես կուզեի կառավարությունից իմանալ, թե՞ արդյոք բոլոր հայկական գյուղերն ապստամբ դրության մեջ են այժմ, թե՞ միայն մի քանիսը: Հետո ցանկալի էր, որ այդ խնդրի մասին ստացված բոլոր հեռագիրները կարդացվեին:

Մինիստր-նախագահ - Կառավարությունը տեղեկություններ չունի, թե որ գյուղերն են ապստամբվել. կառավարությունը հնարավորություն չունի թվելու այդ դրության մեջ գտնվող բոլոր գյուղերի անունները: Երկու օր է, որ հեռագիրներն հաղորդում են ամբողջ Լոռվա ապստամբական շարժման մասին: Ինչ վերաբերում է ստացված հեռագիրների ընթերցման, իմ զեկուցումը սպառեց այդ հեռագիրների բովանդակությունը: Հատ ու կտոր հեռագիրների ընթերցումը աշխատանքը չի թեթևացնի:

Ստեփանյան - Կարող ենք մենք այդ ընդհարումներից ազատ լինել, քանի որ հարցը վերաբերում է ժամանակավոր սահմաններին, հետո արդեն բանակցություններ վարել:

Ա. Խոնդկարյան - Ըստ էության:

Մինիստր-նախագահ - Մեր և վրացիների մեջ սահման չունենք: Մենք ասել էինք, քանի դեռ սահման չի ընդունված, մեր գործերը թող կանգնեն այս գծով, իսկ վրացական գործերը կանգնեն թող այնտեղ՝ մատնանշելով մի որոշ գիծ: Այստեղ հարցը վերաբերում է հայկական կոտորածներին ու ճնշումներին:

Ա. Խոնդկարյան - Ըստ կարգի:

Նախագահ - Խնդրեմ, պատգամավոր Խոնդկարյան:

Ա. Խոնդկարյան - Առաջարկում եմ հարցերը դադարեցնել և ֆրակցիաներին տալ մեկական ձայն՝ արտահայտվելու համար:

3. Ազատյան - Նախքան ֆրակցիաների արտահայտվելն ես կուզեի կառավարությանը մի հարց տալ, թե արդյոք զոհաբերություններ չեն եղել մինչև այժմ վրաց զորքերից և մեզնից:

Չայներ - Վրաց ժողովուրդը, թե զորքը:

Ա. Խոնդկարյան - Խնդրեմ, քվեարկեք:

Չայներ - Քվեարկե՛լ, Քվեարկե՛լ:

Նախագահ - Ո՞վ ցանկանում է, որ այս խնդրի քննության ֆրակցիաների կողմից մեկական ներկայացուցիչներ արտահայտվեն:

Առաջարկն անցնում է մեծամասնությամբ:

Նախագահ - Դնում եմ երկրորդ հարցը քվեարկության՝ խորհուրդը ցանկանու՞մ է բոլոր հեռագիրների ընթերցումը:

Առաջարկությունն ընդունվում է 17 ձայնով:

Արտաքին գործոց մինիստր - Զինվորական մինիստրը ստացել է հետևյալ հեռագիրը.

“Военному министру

7 декабря эскадрон первого дивизиона и команда разведчиков 4-го полка заняли Гореловку Ахалкалакского уезда. 8 декабря утром выслан разъезд в Богдановку. Прибывший в Богдановку грузинский офицер предложил разъезду отойти и совершенно уйти из пределов Ахалкалакского уезда. Начальник заставы заявил: без приказа моего начальства он не очистит, после чего появилась грузинская конница в составе трехсот всадников и взвод орудий. К 14 часам 8 декабря, вошедший эскадрон из Гореловки и Богдановки слышал пулеметный и ружейный огонь: Дальнейших донесении пока не получал. N 039, 9 декабря 18г., 22ч. Дро”.

Դեկտեմբերի 7-ին Դրոն հեռագրում է.

«Ուզունլարցիները ահա երկու օր է, որ գտնվում են վրացական զորքի թնդանոթային և գնդացիրային կրակի տակ: Լոռու շրջանի հյուսիսային մասի հայ գյուղերն ենթարկվում են թալանի և կողոպուտի նույն զորքերի կողմից: Ազգաբնակչությունն օգնություն է խնդրում. դրությունը ծայր աստիճան հուսահատական է: Հայտնում եմ, որ եթե վրացական զորամասերը շարունակեն տանջել հայ ժողովրդին, այլևս չեմ կարող լռել: Խնդրում եմ Հայաստանի կառավարությանը ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ, կամ ընդունել իմ հրաժարականը: Սպասում եմ շուտափույթ պատասխանի» N 0151.:

Ես մի հեռագիր ուղարկեցի Տփլիս՝ կառավարության հրահանգով, բայց, ինչպես երևում է, չի հասել՝ կապ չլինելու պատճառով.

Срочно 9/XII
Тифлис

Министру иностранных дел

Копия дипломатическому представителю Армении

Начальник Каракилисско-Лориевского отряда доносит, что узунларцы вторые сутки находятся под артиллерийским пулеметным огнем грузинских войск, что армянские селения северной части Лориевского участка подвергаются грабёжам, насилиям со стороны тех же войск. Правительство Армении настоячиво протестует против бесчинств грузинских войск в районе входящем в территорию Армении и насильственно занятом грузинскими войсками. Если Вами не будет приняты немедленно меры прекращению, ответственность за последствие Правительство Армении снимает с себя. Министр иностранных дел Армении

Երեկ ուղիղ հեռագրաթելով խոսեցի վրաց դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մդիվանիի հետ: Մդիվանին Ղարաքիլիսայից հայտնում է.

Ղարաքիլիսա, 11-ն դեկտեմբերի 1918]

«Այսօր հասա Կոբեր կայարանը, բայց ավելի առաջ շարժվելու հմար չեղավ. գյուղացիները թույլ չտվին, որ մեր գնացքն առաջ շարժվի: Գյուղացիների պատմածից ինձ համար պարզվում է, որ այնտեղ ապստամբություն է և գործը լուրջ կերպարանք է ստանում: Այս ամսին ես իմացա դեռ Ալեքսանդրապոլում, ուր և որոշ համաձայնության եկանք խնդիրը նպաստավոր կերպով լուծելու համար՝ առանց բարդությունների և օտար ուժերին մեր ներքին կյանքի մեջ խառնվելու»:

Իմ այն հարցումին, թե հայտնի՞ է իրեն՝ վրաց կառավարության ներկայացուցչին, այն հեռագիրը, որ ես մեր կառավարության հանձնարարությամբ դեկտեմբերի 9-ին ուղղել էի վրաց արտաքին գործոց մինիստրին բողոքելով այն բռնությունների դեմ, որ գործում է վրաց գորքը Լոռիի հայ բնակչության վրա, Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը հայտնում է.

«Այդ հեռագիրը չի հասել տեղ, որովհետև կապը կտրված է Կոբերի և Քուլագիրանի միջև: Կոբերում ինձ հաջողվեց երկաթուղային հեռագրով կապվել և խոսակցել գեներալ Ցուլուկիձեի հետ. նրանից իմացա, որ այսօր գնդակոծել են Սանահին և Ալավերդի կայարանները, բայց ինքը չի պատասխանել: Երկաթուղագիծը գյուղացիները խանգարել են երկու տեղ՝ Կոբերի և Սանահինի մեջ և Սանահինի ու Ալավերդիի միջև: Երկու զրահապատ գնացքների միջոցով գեներալ Ցուլուկիձեն կարող էր վերականգնել գիծը, բայց նա չի անում, որովհետև հարկ կլիներ խիստ միջոցների դիմել: Տեղական գյուղացիները գանգատվում են գորքի և տեղական ադմինիստրացիայի դեմ: Ինչ որ էլ լինեն այդ դեպքերն առաջացնող պատճառները, համենայն դեպս, Հայաստանի կառավարությունը իր վերաբերմունքով չպետք է խստացնի առանց այն էլ ծանր կացությունը, որն ստեղծվել է երկու հանրապետություններից անկախ»:

Իսկ իմ այն հարցին, թե ի՞նչ ելք ու միջոց է նա գտնում այս դրությունից դուրս գալու համար, նա պատասխանեց.

«Կարծում եմ, որ անհրաժեշտ է հայոց և վրաց հանրապետությունների ներկայացուցիչները շրջեն ապստամբած գյուղերը և առաջարկեն հնազանդել գոյություն ունեցող կացությանը՝ մինչև սահմանային վեճի լուծելն և ոչ մի հույս չներշնչել, թե հարցի լուծման այսպիսի եղանակը կարող է որևէ մեկի կողմից հավանություն գտնել: Իհարկե, մեղավորները, եթե կան, թե՛ ադմինիստրացիայի և թե՛ ժողովրդի կողմից, կկրեն հարկավոր պատիժը. զիջում կարող է լինել ժողովրդի վերաբերմամբ, բայց ոչ մի խնայողություն հանցավոր ադմինիստրացիայի վերաբերմամբ»:

Ի պատասխան վերոհիշյալների, ես ասացի հետևյալը.

«Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չի կարող հաշտվել ազգաբնակչության վրա կատարած դաժան բռնությունների հետ, ոչ էլ ազդել, որ ժողովուրդը հարկադրված ենթարկվի մի իշխանության, որը հանիրավի մնում է Հայաստանի երկրամասը կազմող վայրերում: Մեր կառավարությունը կարծում է, որ կատարված իրադարձություններն ու ստեղծված դրությունը պահանջում են, որ վրաց դեմոկրատիկ հանրապետության կառավարությունը իր իսկ սեփական նախաձեռնությամբ դուրս հանի այդ բոլոր վայրերից իր զորքերը՝ հարգելով ժողովրդների ինքնորոշման իրավունքը և հանուն խաղաղության: Խնդրում եմ, որ դուք այս ուղղությամբ ազդեցություն գործեք»:

Պատասխանը եղավ հետևյալը.

«Ես կրկնում եմ իմ առաջարկը՝ խառն ներկայացուցիչներ ուղարկելու մասին»:

Ապա խառն ներկայացուցչության աննպատակահարմարությունն զգալով, ես պատասխանեցի.

«Ի նկատի ունեցեք, որ դեկտեմբերի երկու հանրապետությունների կողմից, լավագույն դեպքում Բորչալու, կարող կլինի գալ մի քանի օրից հետո, մինչդեռ անհրաժեշտ է հիմա իսկնեթ միջոցներ ձեռք առնել ժողովուրդը խաղաղացնելու և հանգստացնելու՝ գոհացում տալով իր արդար պահանջներին: Սակայն եթե դուք Ձեր այդ առաջարկը միակ ընդունելի միջոցն եք համարում, ես կհայտնեմ կառավարությանը»:

Եւ գտնում է, որ իր առաջարկած միջոցը կարելի է արագ կատարել, մինչդեռ իմ առաջարկը Թիֆլիս հաղորդել անհնար է համարում՝ կապը կտրված լինելով։ Եւ առարկեցի.

«Եթե կապը կտրված է, ապա ինչպե՞ս իմաց պիտի տրվի Տփլիսի, որ վրաց պառլամենտից ներկայացուցիչներ գան։ Համենայն դեպս եւ Ձեր առաջարկը կհաղորդեմ կառավարությանը, իսկ Դուք խնդրում եմ որևէ կերպ իմաց տաք վրաց կառավարությանը, որ գոնե անմիջապես վերջ տրվի բոլոր պատերազմական գործողություններին և գործ ուղարկելուն, որովհետև դրանով ավելի է խորանում վիճիւր, բորբոքվում կրթերը և դժվարացնում խաղաղ հարդարման հնարավորությունը»։

Զինվորական մինիստր - Ի լրումն արտաքին գործերի մինիստրի տված տեղեկությանց, եւ կավելացնեմ հետևյալը.

Эривань, из Шагалы, N 5,10/XII

Военному министру

Доносим, что 8 декабря грузинские войска хотели занять селение Узунлар; не имел возможности поместить их, общество отказало; войска решили занять силою; 2 дня, что Узунлар находится под артиллерийским огнем; грузины угрожают вырезать узунларцев 1000 домов; просим спешное распоряжение дать помощь погибающему родному народу,

Выборные Узунларского общества *Тадиян и Каракешишян*

Начальнику Военного Штаба

За одиннадцатое декабря на всех фронтах без перемен. В районах Давалу, Сурмалу и Сардарабатском устанавливаются хорошие отношения татар с армянами. С 9 декабря начали получаться сведения, что в Лорийском районе грузины начали производить насаждения над мирным армянским населением. Селение Узунлар и Цатер подверглись артиллерийскому и пулеметному огню, что заставило жителей ближайших сел самим перейти в наступление, выдержав сильный бой, обратили грузин в бегство, захватили пулеметы, разобрали путь, отрезав дорогу двум бронированным поездом. Пока к 12 декабря армянскими крестьянами заняты селение Санаин, они подошли к самому заводу Аллаверди. 12 декабря, 10ч. N 01159. Зинкевич.

Эривань, из Каракилиса

Председателю министров

Копии Начдиву и Военному министру

В Ахалкалакском направлении грузины повели наступление: на основании приказа начдива я приказал отойти от Богдановки на Гореловку. К последнему вновь подошли грузинские части, наши отошли на границу. Грузинский отряд во всем Ахалкалакском направлении пока обнаружилось в составе 300 человек при 4-х орудиях. Завтра утром весь первый дивизион выдвигаю на границу Ахалкалаки. Лорийские события не требуют отлагательства. Прошу разрешения пока немедленно занять Санаин, Воронцовку-Аллаверди. N 0386, 12 декабря 1918г., 19ч. Дро.

Начальнику Военного Штаба

Правая колонна продолжает выполнение своей задачи. Татарские села занимаются войсками безболезненно, жители выдают оружие. После ухода всех хумбов из района занятой войсками от населения жалоб на грабежи не поступают. Приказано начальнику колонны возможно быстрее занимать район указанный в боевом приказе. От правой колонны выслана разведка на Кульпы для выяснения, где настоящее время сосредоточились турецкие

части и где группируются курдские банды. Донесение пока не поступало. В Делижанском районе без перемен идет новая группировка частей отряда.

В Каракилисско-Лорийском, Александропольском отрядах грузины третий день обстреливают население Узунлара, Цатеры. Железнодорожные служащие в панике разбежались. От Ахалкалакского конного отряда после встречи в районе Гореловка-Богдановка грузинскими частями донесений не поступало. В отрядах идет новая перегруппировка. N 011355, 11 декабря, 12 часов, Зинкевич.

Նախագահ - Դիմում ենք խնդրի քննության: Պատգամավոր Աղբալյան, ծայնը Ձերն է:

Ն. Աղբալյան - Հարգելի պատգամավորներ՝, վրաց կառավարությունը, չեն ուզում ասած լինել ժողովուրդը, ստեղծում է մեզ համար անախորժություններ հանիրավի: Դրությունն այս է՝ մի երկրամաս, որ իր աշխարհագրական դիրքով կցվում է Հայաստանին, ուր բացառապես ազգաբնակչությունը հայերից է բաղկացած, ուրիշ ազգեր էլ կան, բայց վրացիներ, վրացիներ չկան: Այժմ այդ հողամասն ինչ-ինչ նկատումներով համարում են իրանցը՝ ինչ որ ռազմագիտական պատմական հիմանց վրա: Նման հիմունքներով սնվել է ռամկավար Վրաստանը, ռամկավարական սկզբունքներին ոչ մի կապ չունի և ոչ մի արդարացում չի կարող ունենալ: Ասացի, որ այդ հողամասը վրաց կառավարությունը համարում է իր[են]ը, բայց այդ նույն հողամասը մենք ևս մեր կողմից համարում ենք մերը: Այստեղի ազգաբնակչության 80 տոկոսը հայեր են. սկզբունքով թե՛ մենք և թե՛ մանավանդ, նրանք, ազգերի ինքնորոշման վեհ սկզբունքների ջատագովներ ենք եղել. սկզբունքներ, որոնց ռամկավարությունն երկուսիս համար էլ ընդունելի են եղել: Հիմա էլ նույնն է: Նրանք ոչ մի կասկած չունեն, որ այդ երկիրը մերն է, մեր հանրապետության անբաժանելի մասը, բայց այսօր մենք հակառակն ենք տեսնում, փաստորեն նրանք իշխող են այժմ այդ երկրամասում: Այդ հողամասում ապրում է մի ժողովուրդ, որին պիտի հարցնել, թե նա ունի հետ է ուզում լինել: Նա արտահայտել է իր կամքը պարզ և որոշ՝ իրեն համարում է մերը և միանալ է ուզում մեզ հետ: Նա մտածում է մեզ պես: Եվ ներս է մտել օտարը, անհարազատը, որ այնտեղ ժողովուրդ բնավ չունի: Ուրեմն կա մի հողամաս, որի բնակչության խոշորագույն տոկոսը հայերն են. այդ հողամասի ազգաբնակչությունը չի ուզում օտարի հետ լինել: Բայց կա մի հանրապետություն, որը ռամկավար տեսակետների մղումով ներս է մտել մի օտար երկիր և իշխում է այնտեղ...՝ մի երկիր, որ իր իսկ կարծիքով վիճելի է և առանց խաղաղ միջոցների դիմելու նա բռնագրավում է, մտնում է այնտեղ: Եթե մեր խորհուրդը լիներ այն խորհուրդը, որ պետք է լիներ, եթե ունենար այն զգացմունքը, որ պիտի ունենար, եթե այն հոգեբանությունը ունենար, որ պետք է ունենար, նա զգվանք պիտի հայտներ նման ոտնձգությունների վերաբերյալ:

Կառավարությունը շատ զուսպ, չափավոր դիրք է բռնել. նա առաջարկել է կամովին հետ քաշվել: Նա չի վճռում, այլ առաջարկում է կամովին հետ քաշվել: Մեզ մնում է միայն հաշտվել կառավարության արած քայլերի հետ:

Վրաց կառավարության ներկայացուցիչն ասում է, պետք է խառն ներկայացուցչություն ուղարկել՝ խնդիրը հարթելու համար: Գնա մեր ներկայացուցչությունը այնտեղ, որ ասեն նրան՝ հպատակվեցեք վրաց կառավարությանը: Ես չգիտեմ, թե սա ինչով որակեն. բառեր կան, բայց...՝ Ավելի հանդուգն առաջարկ ես չեմ կարող երևակայել: Մեր կառավարությունը պետք է լինի զգույշ, բայց և կտրուկ: Լռիմ մերն է, և ժողովուրդն իրավունք ունի ինքնորոշվելու և պետք է նրա ծայնը որոշող լինի: Պետք է վերջ տալ այս կատակերգությանը. պետք է պարզել Վրաստանի և Հայաստանի հարաբերությունները. պետք է ասել, որ մեզ է պատկանում այդ երկիրը անվիճելիորեն:

* Բազմակետերը բնագրին են: - Ծանոթ. կազմ.:

Հավանություն ենք տալիս կառավարության քայլերին և պահանջում ենք պատրաստ լինել հարկ եղածին պաշտպանել հայ ժողովրդին և Հայաստանի Հանրապետության արդարացի իրավունքները:

Ա. Մալխասյան - Ամենատխուր փաստի առաջ ենք կանգնած. դա այն է, որ պատերազմը կոչնչացնի՝ սովի մատնելով թե՛ մեր և թե՛ վրաց ժողովուրդները: Եվ այդ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ թե մեր և թե վրաց կառավարությունները ոչինչ չարեցին, չկարողացան այս հարցը խաղաղ ճանապարհներով լուծել: Այդ փաստը իր ամբողջ հետևանքներով խորապես հուզում է մեզ և շատ ու շատ զբաղեցնում: Մի քանի օր առաջ Մինիստր-նախագահ Քաջազնունին այս նույն ամբիոնից հայտարարեց, որ պատերազմ չի լինի: Հիմա հայտարարեց, որ կլինի, անխուսափելի է և արդեն նույնիսկ սկսվել է: Մեր ֆրակցիան պատգամավոր Աղբալյանի և կառավարության հայտնած տեսակետի վրա է կանգնած. դա ազգերի ինքնորոշման տեսակետն է: Բոլոր այն բանավեճերը, որ մղվում են վրաց կառավարության հասցեին՝ հայ ժողովրդին իշխելու տրամադրություն ունենալու մեջ, սխալ է: Մենք ընդունում ենք, որ Լոռին Հայաստանի Հանրապետության տերիտորիայի մասն է կազմում:

Չայներ - Միթե՞:

Մալխասյան - Ես զարմանում եմ, որ զարմացական բացականչություններ են արվում: Ես այդ բանը միշտ էլ ասել եմ: Սակայն ներկա պայմանների մեջ խորանալով, մենք գտնում ենք, որ չպետք է կռվել և պետք է այդ խնդիրը միառժամ լիկվիդացիայի ենթարկել:

Չայն կենտրոնից - Նրանք են տեղիք տալիս:

Մալխասյան (շարունակում է) - Ես չեմ բացառում, ես չեմ ժխտում: Խնդրի, ստեղծված կոնֆլիկտի ամենահաջող լուծման ձևը մենք համարում ենք արբիտրաժը. պետք է երկու դեմոկրատիկ ժողովուրդների դեմոկրատիկ խորհուրդներից կազմված խառն հանձնաժողովը բարեհաջող լուծումն տա՝ հիմնված դեմոկրատիաների կամքի և ցանկության վրա: Եթե մենք անկեղծորեն տոգորված լինեինք, ուր պատերազմ չառաջանար, կարելի էր միշտ այնպիսի պայմաններ առաջարկել, որ նրանց համար էլ ընդունելի լիներ, մեզ համար էլ: Միշտ կարելի է գտնել միջին գիծը, միշտ հնարավոր է փոխադարձ համաձայնության ընդհանուր հիմունքներ գտնել: Բայց այդպիսի տրամադրություն չկա, ես չեմ տեսնում: Ասացեք խնդրեմ, ի՞նչ է խանգարում արբիտրաժի սկզբունքին: Ես կարծում եմ, որ եթե վրաց զորքերը չհեռանան, կարող են զանազան անախորժություններ թույլ տալ, վրեժ լուծել ժողովրդից: Բայց խառն ադմինիստրացիան կարող է բավական դրական հետևանքներ ունենալ: Մենք եթե հենց այժմ դիմենք խնդրի այս ձևի լուծմանը, պատերազմը լիկվիդացիայի կենթարկվի անմիջապես: Մենք կատեգորիկ կերպով հակառակ ենք պատերազմին:

Վ. Տերյ-Թորոսյան (տեղից) - Չարժե Ձեզ պատասխանել:

Նախագահ - Մի խանգարեք:

Խոնդկարյան (տեղից) - Չեն սովորում:

Մալխասյան (շարունակում է) - Մենք ունենք միայն մի լուսամուտ. դա Տփլիսն է և չպետք է այդ ճանապարհը վտանգել. մենք ամեն ինչ համարյա ստանում ենք Տփլիսից: Բավական է ասել, որ մեր բժիշկների մեծամասնությունը հիվանդ պառկած են և համաճարակի դեմ կռվելու համար Տփլիսից էր, որ սպասում էինք բժիշկների: Ավելորդ եմ համարում հիշատակել այն բոլոր կենսական մթերքները, պարենավորման նյութերը և այլն:

Մ. Հարությունյան - Ո՞վ թույլ չի տալիս մեզ հաց ստանալ:

Մալխասյան - Ինձ թվում է, թե բավական հաց կստանար Բուդաղյանը, եթե գնար Տփլիս:

Բուդաղյան - Ես ոչ մի կապ չունեմ Տփլիսի հետ, այդ ձեր բանն է, պլատֆորմավոր՝ Մալխասյան:

Նախագահ - Խնդրում եմ ուշադրություն չդարձնեք, պատգամավոր Մալխասյան և շարունակեցեք:

Մալխասյան (շարունակում է) - Վրաց հանրապետությունը եթե դավաճանում է հանձինս իր կառավարողների դեմոկրատիկ սկզբունքներին, դա միան մի բացատրություն ունի՝ նրանք հաց արտադրող շրջաններից գուրկ են միանգամայն և դիմում են աններելի միջոցների:

Ես նորից պնդում եմ, որ պատերազմից պետք է խուսափել: Եթե նույնիսկ մենք հաջողություն ունենանք, չպետք է դրանով տարվենք: Մենք ցանկանում էինք կոնֆերանս գումարել, բայց շնորհիվ կենտրոնի և կառավարության բռնած դիրքի՝ կոնֆերանսը չգումարվեց: Մենք կարծում ենք, որ երկու փոքր դեմոկրատիկ հանրապետությունները չեն, որ այդ խնդիրը վերջնականապես պիտի լուծեն: Եթե նույնիսկ մենք երկու դեմոկրատիաների արյան գնով տիրանանք մեր երկրին, համեմայն դեպս ոչ մի երաշխիք չունենք, որ վաղը համաձայնության պետության ներկայացուցիչները մեզ համար հակառակ որոշում չեն տա, մանավանդ որ գեներալ Թոմսոնին արդեն տրամադրում են. Ադրբեջանին այդ մասամբ հաջողվել է. մենք ծանոթ չենք նրանց տրամադրություններին. իսկ եթե խաղաղ ճանապարհով հարցը լուծենք, այն ժամանակ մի երրորդ պետության թույլ տված չէինք լինի մեր ներքին գործերին խառնվելու: Խորհուրդը իր վրա պետք է վերցնի հարցի խաղաղ լուծումը. նա պետք է այնպիսի միջոցների դիմի, որ արյունահեղության տեղիք տված չլինի: Այստեղ մեկի մատը խառն է, բայց պետք է կողմնակի ձեռքերն հեռու լինեն դեմոկրատիաներից: Արդեն վրաց կառավարության հետ երկաթուղային հաղորդակցության կապը կտրվել է, պետք է հաստատել, որովհետև դա է մեր կյանքի երակը:

Ես ամփոփում եմ իմ ասածները, վիճելի գավառները պատկանում են Հայաստանի Հանրապետության: Այդ վեճը պատերազմի միջոցով լուծելը համարել անթույլատրելի, միակ ելք ընդունում ենք արբիտրաժը: Առաջարկել վրաց կառավարությանը գործերը քաշել այդ շրջաններից՝ ցավալի դեպքերը կանխելու համար, խոստանալով, որ հայ գործը չի մտնի այդ շրջանները՝ մինչև արբիտրաժի որոշումները: Կազմել մինչ այդ խառն ադմինիստրացիա: Բանակցությունները վարել պառլամենտական հատուկ հանձնաժողովների միջոցով, որոնք մեկնելու են դեպքերի վայրը. այդ բոլոր առաջարկները վրաց կառավարության՝ հայտնել ի գիտություն դաշնակից պետությանց ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով իրենց ազդեցությունը գործ դնեն այս խնդրի խաղաղ լուծման համար:

Մինիստր-նախագահ - Քիչ առաջ արվեց մի ակնարկ այն մասին, թե Լոռվա ապստամբության համար «մեկի մատը խառն է»: Ես լավ չհասկացա, այդ ակնարկն ու՞մն է վերաբերում: Ինձ թվում է, ակնարկն ուղղված է կառավարության հասցեին. եթե սխալ եմ հասկացել, թող պատգամավոր Մալխասյանը բացատրի և կամ ասի, որ կառավարությանը չի վերաբերում:

Ա. Մալխասյան - Ես ոչ ոքի պարտավոր չեմ բացատրություններ տալու, բայց և այնպես կասեմ, որ կառավարությանը չի վերաբերում:

Նախագահ - Մյուս ֆրակցիաների ներկայացուցիչներն ուզու՞մ են արտահայտվել, թե՞ անցնենք առաջարկներին: Պատգամավոր Գյուլնազարյան, խոսքը Ձերն է:

Գյուլնազարյան - Այստեղ արտահայտվեցին երկու հռետորներ. առաջինը ամբողջովին զգացմունքով և հայրենասիրությամբ էր լցված, իսկ երկրորդը՝ սառն դատողականությամբ և խոհուն տակտիկայով: Առաջինն այնքան հեռու գնաց, որ նույնիսկ ներկա խորհրդի կազմը անձեռնհաս գտավ որոշելու նման խնդիրներ: Ես այդ կարծիքին չեմ ներկա հարգելի խորհրդարանի մասին. նա իսկական արտահայտիչը լինելով մեր ժողովրդի՝ իր սառը վճիռը կտա: Այստեղ առաջներում շատ է խոսվել թե արբիտրաժի, թե միջազգային հանձնաժողովների [մասին], բայց կառավարությունը ոչինչ չի արել. լսեցին և ոչինչ չարեցին: Այդ Կոբերի խնդրի մասին էր. գուցե այդ այն պատճառով, որ այնտեղ՝ Վրաստանում, իշխում էր գերմանական բռնուցքը: Այդ դեպքում ի՞նչ կարելի էր անել:

Ներկա խնդրում ևս վրաց կառավարությունն անհանդուրժելի դիրք է բռնել: Ես վրացատյաց չեմ, ընդհակառակը՝ ծնվել եմ Վրաստանում, մեծացել այնտեղ և

վրացասեր եմ, բայց վրացական կառավարության բռնած դիրքը մեզ զարմանք կարող է պատճառել միայն:

Թուրքը մեզ ջարդեց, ռուսը ջարդեց, վրացի՞ն էլ ջարդի: Նա իր բռնած դիրքով երկու հարևան երկրների խաղաղ կենակցությունն ուզում է խանգարել՝ թշնամանք և ատելություն սերմանելով նրանց մեջ: Սոցիալ-դեմոկրատները Հովրի համբերությունն են ուզում պատվաստել մեզնում. հապա այդ խոհեմության և համբերության 1/100-երորդական մասը ինչու՞ սոցիալ-դեմոկրատիայի լիդեր Ծերեթելու մեջ մենք չենք տեսնում: Այդ նույն մարդը, չգիտեմ ինչու, միշտ Հայաստանի Հանրապետության վրա խեթ աչքով է նայում: Տփխիսում ասել է մի անգամ. «Ի՞նչ Հայաստանի մասին եք մտածում: Ավելի լավ չէ՞ր լինի, որ մի մեծ Վրաստան ստեղծվեր և հայերը նրա թևի տակ ապրեին»: Դա ասում է այն Ծերեթելին, որ ինքնորոշման քարոզիչն է: Այժմ նրանց բռնած նման դիրքից հետո այլևս կիսամիջոցներն ավելորդ են: Գորոյան հանգույցը կա, հասունացել է և պետք է լուծել: Թվում էր, որ մի ժողովուրդ, որ չպետք է դիմեր ագրեսիվ քայլերի, դա Վրաստանն է: Այն ժամանակ դեռ, երբ գերմանական զորքեր կային, երբ Գերմանիան կար, կարող էր՝ ուժի վրա հենվելով. բայց այժմ, երբ անգլիական, ֆրանսիական միսիաները վաղը կամ մյուս օրը այստեղ են լինելու, ի՞նչ հույսով, ինչի՞ վրա հենված նրանք պետք է այդպիսի քայլերի դիմեն, ես չեմ ըմբռնում: Չնայած այդ հանգամանքներին, այնուամենայնիվ մենք պետք է սկսենք բանակցել վրացիների հետ: Կարող են մեզ առարկել, թե ինչու անպայման մենք բանակցենք, ես կասեմ՝ որովհետև մենք կորցրել ենք մեր ազգի կեսը, մենք հյուծված ենք և քայքայված:

Վերջացնելով իմ խոսքը, պետք է ասեմ, որ հայ ժողովրդական կուսակցությունը տրամադիր է այս հարցը միանգամայն խաղաղ ճանապարհով լուծել, բայց ոչ ծայր աստիճան զիջումներ անելով. այստեղ կա նաև պատվազգացության խնդիր, որը մենք պարտավոր ենք հարգելու:

Միմախորյան - Կառավարությանը քննադատելիս պետք է ի նկատի ունենալ իրական պայմանները. դրա համար կառավարության անցյալ գործունեությունը չպետք է շոշափել: Այս խնդրում մեր կառավարությունը բացառիկ պայմաններում է գտնվում. խնդիրը նրանումն է, որ այս հարցը մյուսների նման չէ: Սա շատ ծանրակշիռ խնդիր է և ամեն մի պատգամավոր պարտավոր է արտահայտվել սրա մասին: Ստեղծված պայմաններում կամ պետք է զոհել ամեն ինչ՝ վրացիների հետ պատերազմ չունենալու նպատակով, կամ անել այդ պատերազմը՝ հայ ժողովրդին փրկելու համար: Եթե ես համոզված լինեի, որ սոցիալ-դեմոկրատների առաջարկը գործնական հետևանքներ կունենա, ես մեծ ուրախությամբ համաձայն կլինեի դրա հետ: Ժողովրդական կուսակցությունը ասում է, որ մենք պետք է բանակցենք վրացիներ հետ, որովհետև մենք կորցրել ենք մեր ժողովրդի կեսը: Սա բացատրություն չէ. մենք կորցրել ենք մեր ժողովրդի կեսը, այո՛, բայց ոչ վրացիներից, այլ անհավասար ուժի դեմ ենք կռվել: Գալով նրան, որ վրացիները իրենց զորքերը հանեն Լոռուց, իմ կարծիքով մեր զորքերը պետք է գնան, քանի որ առանց զորքի Լոռին չի կարելի կառավարել: Այն առաջարկը, թե վրաց զորքը հանելուց հետո այնտեղ ստեղծել մի ադմինիստրացիա վրացիներից և հայերից, դա ավելի վատթար վիճակ կստեղծի, քան հիմա է:

Հիմա ի՞նչ պետք է լինի մեր տեսակետը այս խնդրում, մինչև հիմա արտահայտված կարծիքների մեջ ոչ մի ֆրակցիա սկզբունքով չի տարբերվում մյուսից, միայն ոմանք կարծում են, որ խնդիրը արդեն լուծված է: Մենք հետաքրքրվում ենք, թե խնդրի այս կամ այն լուծումը ինչ հետևանք կունենա:

Ամբողջ աշխարհը մեղադրում է հայերին՝ համարելով նրան ամենաշովինիստ ազգը. ճի՞շտ է արդյոք դա: Այո, ճիշտ է և մենք չպետք է հերքենք դա, այլ պետք է պատճառներն իմանանք: Հայ ժողովուրդը այնպիսի պայմաններում է եղել, որ ստիպված է եղել միշտ դիմելու ինքնապաշտպանության: Ուրեմն որպեսզի հայերին դուրս բերել շովինիստական դրությունից, հարկավոր է նրանց համախմբել մի տեղ և այնպիսի տեղ, որ նա այլևս ինքնապաշտպանության կարիքը չզգա: Եթե Լոռին հանձնենք վրացիներին, հայ-վրացական հարաբերությունը ավելի կփչանա: Ապագա հայ-վրացական խաղաղ հարաբերության տեսակետից մեր ֆրակցիայի

կարծիքով Լոռին պետք է կցել Հայաստանին: Սակայն դրանով հանդերձ մեր ֆրակցիան առաջարկում է բոլոր խաղաղ միջոցները սպառել, եթե էլ ուրիշ միջոց չլինի, նոր միայն ընդհարման տեղիք տալ:

Մամիկոնյան - Մեզնում պառլամենտական կյանքը նոր է: Ամեն մի ֆրակցիա ուզում է մի նոր բան անել. այն ժամանակ, երբ մի գլխավոր փաստ է կատարվել, երբ մի ժողովուրդ իր թնդանոթներով կոտորում է մի ուրիշ ժողովրդի, որը չի դիմադրում ոչնչով: Եկել է վրաց սպան գործով և թնդանոթով և հարձակվել է հայ գյուղացու վրա: Այս դեպքում պատգամավոր Աղբալյանը ճիշտ ասաց, որ դատաստան պետք է լինի: Միթե՞ այս դեպքում մեր կառավարությունը ագրեսիվ է, միթե՞ մեր կառավարությունը, որը թույլ տվեց վրացիներին մտնել Ախալքալաք և Լոռի, ագրեսիվ է: Ճիշտ է, ցավալի է, որ երկու ժողովուրդ ընդհարվում են, բայց ի՞նչ արած: Ասում են, որ այնտեղ ժողովուրդը ապստամբվել է օրինական իշխանության դեմ. ինչու՞ համար է վրաց իշխանությունը Լոռվում օրինական, երբ այնտեղ ոչ մի վրացի չկա և երբ Լոռին Հայաստանի մի մասն է կազմում: Ուրեմն, չգիտեմ, ինչու՞ Լոռում ապրող հայը չպետք է ապստամբվի Վրաստանի դեմ և պահանջի, որ ինքը միանում է Հայաստանին և վերջինիս մի մասն է կազմում: Դա շատ հասկանալի է. այդ ժողովուրդը իր բնական իրավունքներն է պաշտպանում:

Այստեղ կասկած հարուցվեց, թե Լոռվա դեպքերում մեկի մատը խառն է. այնպիսի թուլամորթ և անտեղյակ մարդիկ, ինչպիսին մենք ենք, այդպես կարող ենք ենթադրել: Ասում են ժողովուրդը քաղցած է, բժիշկներ չկան. չէ որ մեր այս բոլոր դժբախտությունների պատճառը վրացին է: Չէ՞ որ նրանց հետ՝ Ռուսաստանի անկումից հետո, որոշեցինք սահմանները պաշտպանել տաճիկ սվիններից, ինչու՞ դավաճանեցին մեզ: Վաղուց մեր երկիրը ոչ ոք չի գալիս, և բոլորը խուսափում են: Ո՞վ է մեղավոր, իհարկե Վրաստանը: Երբ ասացին ինձ, թե Վրաստանը իրեն անկախ է հայտարարել, իսկույն ես մտածեցի, թե ինչպես պետք է նա վարվի Ռուսաստանի թողած ժառանգության հետ, չէ՞ որ դրանից մեզ ևս բաժին է հասնում: Հետևանքը այն եղավ, որ այժմ նրանք գործ են ածում շաքար, իսկ մենք՝ դոշաք, մեր գործերը հազնում են չարուխ, իսկ նրանց գործերը՝ կոշիկ: Վրաց մտավորականները թնդանոթներ ժառանգեցին Ռուսաստանից՝ հայ անմեղ ազգաբնակչության վրա գործադրելու համար: Վրաց բարձր խավը ամեն միջոց գործադրեց, որ մեր ժողովուրդը հյուժվի: Այսպիսի պայմաններում նորից գիջման գնալը ես չգիտեմ, ինչով որակեմ: Ես շնորհակալ եմ Մալխասյանից, որ ասաց՝ վրացիները շովինիստ են: Սրա հետ միասին նա ասաց, թող Վրաստանի և Հայաստանի պառլամենտները խոսեն: Եթե նրանք շովինիստներ են, այն ժամանակ ինչպե՞ս խոսել նրանց հետ: Ծերեթեխն կարող է ապացուցել ամեն բան, նրանք լավ գիտեն սովետական արվեստը: Այստեղ առաջարկում են կոնֆերանս հրավիրել, ու՞մ հետ՝ վրացիների՞, և գնալ այդ կոնֆերանս վրաց հեգեմոնիայի տակ ընկնելու համար: Ես կարծում եմ, որ հանգամանքները պարզ են. ինչու՞ Ուզունլարում վրացիները հայտնվեցին, որովհետև գործին պաշար չունեն, գործը այնտեղ մթերք կգներ, չնայած որ այդ գյուղը քայքայված է: Երկրորդ, որ վրացիք իրենց գործը կենտրոնացնում են այդտեղ՝ իրենց թիկունքը ապահովեցնելու համար: Վրացիները իրենց գործը լավ գիտեն: Թող ամեն մի պառլամենտ և կառավարություն իր ժողովրդի ճարը տեսնի: Ուրիշ տեսակետ այսպիսի պայմաններում չի կարող լինել: Այստեղ ասում են, թե մեր կառավարությունը որևէ գիջում չարեց: Ես կասեմ, որ մեր կառավարության համբերությունը Հովքի համբերություն է: Սպասել, որ իր ժողովրդի մի մասը տանեն, դրա համար պետք է ունենալ այս մարդու (մատնանշելով պ. Քաջազնունուն) համբերությունը:

Ասում են, որ հայ ժողովուրդը ծանր դրության մեջ է և նա չի կարող պատերազմել. հային դուք դրանով չեք զարմացնի, այո, հայը գիտե անարդարության դեպքում պատերազմել: Մի սպասի անգլիացոց, որովհետև նրանց համար միև-

նույնն է, թե ում կապականի Լոռին, վրացու՞ն, թե՞ հային: Հենց դրա համար է, որ վրացիները ցանկացել են ստեղծել այնտեղ *Fait accompli*:*

Այժմ քեռիներ գտնելու ժամանակ չէ: Ճիշտ է ասել սոցիալիստ հեղափոխականների կուսակցությունը՝ «В борьбе обретаем мы право свое»** Այս խնդրում չպետք է տատանվել և ճիշտ այնպես պետք է վարվել, ինչպես Սողոմոն իմաստունը, երբ նրա մոտ երկու կին եկան և բերեցին մի երեխա ու երկուսն էլ կռվում էին ու ասում, թե այս երեխան իմն է: Սողոմոնն ասաց, երեխային երկու կես կանեն և ամեն կեսը մեկին կտամ: Այն ժամանակ իսկական մայրը գրկեց երեխային և ասաց. սա իմն է, ես չեմ տա: Այդպես էլ պետք է վարվի Լոռվա խնդրում Հայաստանի կառավարությունը: Ես առաջարկ չեմ տա, որովհետև գիտեմ, որ չի անցնի (բուռն ծափեր):

Նախագահ - Վիճաբանություններն սպառված են. ավագ քարտուղարը պարտավորվում է կարդալ բանաձևերը.

Ավագ քարտուղար - Կարդում է սոցիալ-դեմոկրատների առաջարկը. «Հայաստանի խորհուրդը լսելով կառավարության զեկուցումը Լոռվա դեպքերի մասին, որոշեց՝ 1. Վիճելի գավառները պատկանում են Հայաստանի Հանրապետության. 2. Համարելով հայ-վրացական վեճի պատերազմով լուծելն անթույլատրելի, իսկ կոնֆերանսի միջոցով՝ անհնարին, ինչպես այդ ցույց տվեց[ին] մինչև այժմ վարած բանակցությունները, միակ ելքը ընդունում է արբիտրաժը: 3. Առաջարկում է վրաց կառավարության՝ ցավալի դեպքերի զարգացման առաջն առնելու համար հետ քաշել զորքերը Լոռվա սահմաններից՝ խոստանալով, որ հայոց զորքերը չեն մտնիլ այս գավառն, սպասելով անմիջապես կազմվող արբիտրաժի վճռին. 4. Մինչև արբիտրաժի վճիռն՝ գավառում խառն հանձնաժողովի ձեռքով կազմել խառն ադմինիստրացիա. 5. Բանակցությունները վարել ոչ թե կառավարության ներկայացուցիչների, այլ պառլամենտական հատուկ հանձնաժողովների միջոցով, որոնք երկու կողմից էլ դիմում են դեպքերի վայրը. 6. Վրաստանին արած այս բոլոր առաջարկություններն հայտնել ի գիտություն դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչների՝ խնդրելով նրանց գործադրել իրենց ազդեցությունը՝ այս հարցին խաղաղ լուծում տալու համար»:

Ստանում է 6 ձայն կողմ:

Ավագ-քարտուղար - Ապա կարդում է Հ[այ] ժողովրդական կուսակցության առաջարկը.

«Լսելով Մինիստր-նախագահի հաղորդագրությունը Լոռվա դեպքերի մասին, խորհուրդը որոշում է հավանություն տալ կառավարության ձեռնարկած բոլոր միջոցներին՝ այդ միջնադեպը հարթելու համար իրավունքի և արդարության հիմունքների վրա»:

Մինիստր-նախագահ - Հայ ժողովրդական կուսակցության բանաձևի վերջին մասը՝ «իրավունքի և արդարության հիմունքների վրա», կառավարության դժվար կացության մեջ կդնի, որովհետև անորոշ է. պետք է ընդհանրապես ֆրակցիաները պարզ և որոշակի հրահանգ տան կառավարությանը:

Գյուլնազարյան - Այդ վերջին բառերն ասելով, մենք ցանկացել ենք արտահայտել, որ արդարության և իրավունքի տեսակետից Լոռին մերն է և հեզուտ մեզ պետք է որոշվի, բայց որովհետև դա անորոշություն է մտցնում, մենք հետ ենք վերցնում այդ խոսքերը:

Ավագ քարտուղար - Կարդում է սոցիալիստ-հեղափոխականների բանաձևը՝

«1. Նկատելով, որ Լոռվա շրջանը հայկական է և դեմոկրատիայի սկզբունքները պահանջում են այդ հարցի լուծումը ազգագրական տեսակետով,

1. Նկատելով, որ ուրիշ որևէ լուծում մշտական կերպարանք կտա հայ-վրացական արդի հարաբերությանը՝ ազգային հարց ստեղծելով ապագայի համար երկու ժողովուրդների մեջ և վնասելով նրանց համերաշխության, սոցիալիստ

* *Fait accompli* ֆրանսերեն – կատարված փաստ:–Ծանոթ. կազմ.:

** Նկատի ունի Սոցիալիստ հեղափոխականների կուսակցության «Պայքարում ձեռք կրենք քո իրավունքը» կարգախոսը:–Ծանոթ. կազմ.:

հեղափոխականների ֆրակցիան առաջարկում է կառավարության՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով աշխատել խնդիրը լուծել խաղաղ ճանապարհով, հակառակ պարագային պաշտպանել հայ ժողովրդի շահերը այդ շրջանում»:

Քվեարկվում և ստանում է 5 ձայն կողմ:

Ապա կարդում է Յ. Յ. Դաշնակցության ֆրակցիայի բանաձևը.

«Լսելով կառավարության զեկուցումը Լոռվա դրության և այն միջոցների մասին, որ նա ձեռք է առել այդ շրջանի հայ ժողովուրդը վրաց զորքերի դեմ պաշտպանելու համար, Հայաստանի խորհուրդը հավանություն է տալիս կառավարության տեսակետին և ձեռնարկած միջոցներին»:

Գ. *Տեր-խաչատրյան* - Որովհետև մեր և դաշնակցության ֆրակցիայի բանաձևերը ըստ էության նույնն են, ուստի մենք հետ ենք վերցնում մեր բանաձևը և միանում ենք դաշնակցության ֆրակցիայի բանաձևին:

Նախագահ - Քվեարկվում է դաշնակցության ֆրակցիայի բանաձևը. ով համաձայն է, թող ձեռք բարձրացնի:

Բանաձևը ստանում է 23 ձայն կողմ և անցնում է:

Նախագահ - Ուրեմն դաշնակցության ֆրակցիայի բանաձևն անցնում է: Նիստը հայտարարում են փակված:

Նիստը փակվում է:

Քարտուղար՝ Ե. Սարգսյան

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թթ. 34-46: Բնագիր: Ձեռագիր:

46-ՐԴ ՆԻՍ

13 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 7³⁰-ին՝ նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, ներքին գործոց, խնամատարության, պարենավորման, իրավարարության մինիստրները և պետական կոնտրոլյորը:

Մինիստր-նախագահ - Կարդում է գեն[երալ] Դենիկինի գրությունը, որով իր և կամավորական բանակի կողմից ողջուն է ուղարկում հայ ժողովրդին:

Դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից Մ. Հարությունյանն առաջարկեց փոխադարձ ողջուն ուղարկել Ռուսաստանին ի դեմս գեն[երալ] Դենիկինի:

Որոշվեց հիշյալ գրության պատասխանը թողնել մշակելու կառավարությանը՝ Ավագների խորհուրդի հետ միասին:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Անում է երրորդ ընթերցումը Խ. Կարճիկյանի և գեն[երալ] Վիշինսկու ընտանիքներն ապահովելու և հեռագրական գործակալություն հիմնելու մասին եղած օրինագծերի, որոնք ընդունվում են խորհրդարանի կողմից և հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին: Խոսք է բացվում Սուրմալու և Ղաճարլու ուղարկվող պառլամենտական հանձնաժողովների լիազորությանց մասին:

Գ. *խաչատրյան* - Առաջարկում է նախորդ միստի անցած բանաձևին կցել իբրև հավելում այն, որ հիշյալ հանձնաժողովներն իրավունք ունեն տեղում անել կարգադրություններ կառավարության միջոցով:

Առաջարկն ընդունվում է և վեճը՝ սպառվում:

Ա. Խոնդկարյան - Ձեկուցում է սառը զենքերի գրավման օրինագծի մասին:

Օրինագիծն ընդունվեց և որոշվեց հանձնել օրենսդրական հանձնաժողովին, որ նա հարմարեցնի կցելու այն առհասարակ հրազենների գրավելուն վերաբերող օրենքին, որ ընդունել է խորհրդարանը:

Ա. Շահմազյան - Ձեկուցում է զինվորականների աստիճանավորման օրինագծի մասին, որ և ընդունվում է խորհրդարանի կողմից:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

16 դեկտ[եմբերի] 1918թ.

Նիստը բանալով, նախագահ *Ա. Սահակյանը* հայտարարում է հետևյալ օրակարգը.

1. Կառավարության հայտարարությունը.
2. Օրինագիծ պարենավորման միևնույն ցորեն գնելու համար յոթ միլիոն ռուբլու վարկ բանալու մասին.
3. Ընթացիկ գործեր:

Միևնույն-նախագահ - Անգլիական բանակի սպա, կապիտան Գրինը, որը ուղարկված էր Ալեքսանդրապոլ և Կարս գեներալ Թոմսոնի կողմից, երեկ առավոտյան ժամը 10-ին մեր գորահրամանատար Դրոյի միջոցով մի քանի առաջարկներ է արել հայ-վրացական հարաբերությունների և Լոռվա մասին: Քիչ հետո այդ բոլորի մասին կգեկուցեն ձեզ, իսկ նախապես պարտականություն են համարում գեկուցելու անցյալ երեք օրվա ընթացքում եղած պատերազմական վիճակի մասին:

Ձեկուցման ժամանակ դահլիճ է մտնում ֆրանսիական ներկայացուցիչը, որին ի պատիվ խորհուրդը և հասարակությունը հոտնկայս օվացիաներ է սարքում. (ծախակողմի պատգամավորները չեն կանգնում): Ահա այն հեռագիրները, որ ես պատիվ ունեմ խորհրդին ներկայացնելու, որից Դուք կտեսնենք, որ այս երեք օրվա ընթացքում մեր քաջարի զորքերն ունեցել են միշտ հաջողություն և այն վայրերը, որոնք բռնել էին վրաց զորքերը, մերոնք արդեն գրավել են, և մեր հողերն անցել է մեր ձեռքը: Կառավարությունը հույս ունի այս երեք օրվա ընթացքում մեր տերիտորիան մեր ձեռքը գցել: Բայց կառավարությունը նույնպես մատնանշում է, որ անհամաձայնությունների պատճառ դարձող խնդիրները ուրախ կլինեն, որ հարթվեն: Ձենքի դիմեցինք մի այնպիսի ժամանակ, երբ այլևս ուրիշ միջոց չէր մնացել: Հայաստանի ժողովրդի, նրա կյանքի, ֆիզիկական գոյության պահպանության համար ուրիշ միջոց չէր մնացել, և դուք վստահ կարող եք լինել, որ Հայաստանի կառավարությունը պատեհ թույլին կարող է վերջ դնել պատերազմական գործողություններին:

Ես նորից վերադառնում եմ այն առաջարկին, որ արել է կապիտան Գրինը հետևյալ պայմաններով.

« 1. Երկու շաբաթով հայտարարել զինադադար, 2. Վրաց զորքերն անմիջապես մաքրում են Ախալքալաքի գավառն ու Բորչալուն՝ մինչև խրամ գետը. հայկական զորամասերը չեն գրավում այդ շրջանները, 3. Ախալքալաքի և Բուլխակի գավառների ժողովուրդն անարգել վերադառնում է իր վայրերը, 4. Երկաթուղային հաղորդակցությունը վերականգնվում է, 5. պարենավորման նյութերը փոխադրվում են առանց արգելքի և 6. վիճելի խնդիրները լուծվում են Անգլիայի կողմից»: Այս հեռագիրը ձեր կառավարությունը ստացավ երեկ առավոտյան ժամը 11-ին, որից հետո նա կազմեց մի խորհրդակցություն, որ զբաղվեց այսօր ճաշին և երեկոյան, որից հետո նա ուղղեց հրամանատար Դրոյին հետևյալը. ասեմ, որ Դրոն կապիտան Գրինի հետ գնացել է Սանահին. «Կառավարությունը կապիտան Գրինի առաջարկը սկզբունքային համակրությամբ է ընդունում, բայց վերջնական պատասխան կտրվի միայն խորհրդից դիրեկտիվներ ստանալուց հետո և հենց այդ հարցի համար վաղը երեկոյան շտապ նիստ է գումարվելու: Այդ բանն անհրաժեշտ է, քանի որ Լոռիի դեպքերը խորհրդի որոշմամբ են ձեռնարկված: Խորհրդում գեկուցում տալու համար անհրաժեշտ է կապիտան Գրինից ստանալ մի քանի բացատրություններ նրա առաջարկի հետևյալ կետերի նկատմամբ: Առաջին կետի մասին՝ տրվում է, արդյոք, երաշխիք, որ վրացիները չեն օգտագործի զինադադարը զորքի ուժեղացման և կենտրոնացման համար: Երկրորդ կետի մասին՝ համաձայն ազգագրական սկզբունքի և ազգերի ինքնորոշման իրավուն-

քի, Ախալքալաքի ամբողջ գավառը և Բորչալվի հայկական մասը անվիճելիորեն մենք համարում ենք Հայաստանին պատկանյալ. վիճելի ենք համարում միայն խրամ գետից հյուսիս գտնվող մասը: Հինգերորդ կետի մասին՝ ի՞նչ հարցեր պիտի լուծվեն և քննվեն Սամահինում գումարվելիք Հայաստանի և Վրաստանի ներկայացուցիչների ժողովին: Վեցերորդ կետի մասին՝ հնարավոր չէ՞ արդյոք զրահապատ գնացքը թողնել Հայաստանի տնօրինության տակ, որպիսին շատ անհրաժեշտ է Հայաստանին՝ Երևան-Ջուլֆա երկաթուղագիծը պարսկական քրդերի հարձակումներից պաշտպանելու համար: Մի լրացուցիչ հարց ևս. այս առաջարկն արվա՞ծ է Վրաստանի Հանրապետության և ի՞նչ պատասխան է ստացված: Սպասում են պատասխանի՝ վաղը խորհրդին զեկուցելու համար: Դեկտ[եմբերի] 15-ին, ժամը 24-ին, հմ. 231: Մինիստր-նախագահ՝ Քաջազնունի»:

Այսօր՝ մի ժամ առաջ, կապիտան Գրինից ստացվեց հետևյալ հեռագիրը.

«Մինիստր-նախագահ Քաջազնունուն: Առաջին կետի մասին՝ ո՛չ, չեն կարող: Եթե վրացիները սկսեն զորախաղացում, զինադադարը խախտվում է: Երկրորդ կետի մասին՝ այդ հարցը լուծելու է հաշտարար վեհաժողովը. հինգերորդ կետի մասին՝ այդ ժամանակավոր միջոց է, որով հնարավոր է երկաթուղագծի վրա փոխադարձ աշխատանք: Վեցերորդ խնդրի մասին՝ գնացքի խնդիրը կլուծվի արբիտրաժով: Իմ նպատակն է կոնֆլիկտին վերջ տալ և հանձնել դաշնակիցների արբիտրաժին, միևնույն ժամանակ և վերականգնել երկաթուղագիծը, վերջ տալ ժողովուրդների տանջանքին: Նորից հայտնում են հինգերորդ կետը, որ դուք սխալ եք հասկացել: Սամահին կայարանում երկու կողմերի ներկայացուցիչները պետք է փոխադարձ ջանքերով կանոնավորեն և հսկեն գնացքների երթևեկության: 1918թ. դեկտ[եմբերի] 16: Կապիտան Գրին»:

Ուրեմն տեսնում եք, թե որքան սահմանափակ խնդիրներ են դրված համագումարի առջև: Այս գիշեր, իհարկե, որոշ պատասխան պիտի տանք կապիտան Գրինին, նայած թե կառավարությունը ինչպիսի հրահանգներ պիտի ստանա խորհրդից:

Մարտ. Հարությունյան - Ես կխնդրեի հնարավորություն տալ պառլամենտին կես ժամ ընդմիջումով եզրակացության գալ ֆրակցիաներում:

Մինախորյան - Հավելյալ դիմումի մասին պատասխան կա՞:

Մին[խատր]-նախագահ - Այդ հարցը մենք հեռագրել էինք երեկ գիշեր, այսօր այդ հարցին պատասխան չկա:

Ավդալբեկյան - Ես խնդրում եմ կրկնել կապիտան Գրինի առաջարկի այն մասը, որ վերաբերում է նրա նպատակին:

Մին[խատր]-նախագահ - (կարդում է) «Իմ նպատակն է վերջ տալ կոնֆլիկտին և հանձնել դաշնակիցների արբիտրաժին, միևնույն ժամանակ վերականգնել երկաթուղագիծը և վերջ տալ ժողովուրդների տանջանքին»:

Ստ. Մամիկոնյան - Զինվորական մինիստրը ստացե՞լ է որևէ տեղեկություն Ախալքալաքի մասին:

Մին[խատր]-նախագահ - Ոչ մի տեղեկություն չկա.

Նախագահ - Նիստը հայտարարում են ընդմիջված:

Գիշերվա ժամը 10 և 1/2-ին վերսկսվում է նիստը:

Նախագահ - Այստեղ է գտնվում մեր թանկագին հյուր ֆրանսիական ներկայացուցիչ Պուադիբարը: Խորհրդի կողմից ողջունում են նրան և մեր մեծ դաշնակցին՝ հայ ժողովրդի կողմից, որ նրանց փոքր դաշնակիցն է եղել: (Բուռն ծափահարություններ):

Ֆրանսիական ներկայացուցիչը, ծափերի մեջ ձայն խնդրելով, ասում է.

«Ազգային խորհուրդը թող ներե ինձի, որ ձեր այնչափ գեղեցիկ լեզուն գեշ կխոսեմ: Ձեր այնչափ ջերմ ընդունելության համար կպատասխանեմ մեր բանակի և մեր երկրի կողմից: Ձեզի կուզեմ հիշեցնել գեներալ Ֆոշի խոսքերը, երբ Ֆրանսիայի մեջ ամբողջ Հայաստանի մասին խոսք բացվեց, մեզանում եղան մարդիկ, որոնք ասացին, թե ինչի համար այնչափ դժվար օրերին ուրիշ երկրների մասին մտածենք: Գեներալ Ֆոշը նրանց պատասխանեց. դուք այդչափ մեծ խնդրի մասին խոսելու իրավունք չունեք, որովհետև Հայաստանի խնդիր[ը] մեծ խնդիր է և

Ֆրանսիան չի կարող մոռանալ Հայաստան (բուռն և երկարատև ծափահարություններ): Եթե այսօր Անգլիան և Ֆրանսիան դժվարության կհանդիպեն, գիտցեք, որ Ձեր ժողովրդի և Հայաստանի սիրո համար է: Գեն[երալ] Թոմսոնի միտք այսօր Ձեզի և Ձեր ժողովրդին ցորեն դրկելն է: Նա գիտե, որ ձեր ժողովրդի զավակներ տառապում են քաղցից: Գեներալ Թոմսոնի նպատակը հայտնի է ինձ. նա ասաց, որ աշխատելու է Հայաստանում ճանապարհների բացման, որպեսզի այս խեղճ ժողովուրդ վերջ գտնե իր չարչարանքներին»: (Բուռն ծափահարություն, որ փոխվում է օվացիայի):

Նախագահ - Առաջարկում եմ հարգել կռվի դաշտում ընկած մեր քաջերի և ընկածների հիշատակը:

(Հոտնկայս հարգվում է նահատակների հիշատակը):

Մ. Հարությունյան - Կխնդրեի նախագահության մեր ողջույնի խոսքն ուղղել մեր քաջարի բանակին, որ իր արյան գնով պաշտպանում է Լոռվա շրջանի մեր ժողովուրդը և ապա այս քերձ զգացմունքի համար ուղարկել մեր ողջույնները և հույսերը Ֆրանսիական պառլամենտին, որ այնքան հաջող կերպով վարում է փոքր ժողովուրդների դատը:

Նիկ[ոլ] Ադրալյան - Պարոններ՝, կառավարությունը իր զեկուցման մեջ հայտնեց ձեզ անգլիական կապիտանի առաջարկած պայմանները, որ կարելի է նկատել մի նախագիծ այն հիմունքների, որով կարելի է խաղաղությամբ լուծել այս խնդիրը: Այդ կետերից մեկը մեր զորքերն անմիջապես ետ քաշելն է այն վայրերից, որ նոքա գտնվում են, կամ գտնվելու են վաղը: Այս կետն առաջարկված է միայն այն նպատակով, որ անգլիական կապիտանը բնավ ծանոթ չէ այն պայմաններին և երկրին, ուր նա գտնվում է: Նա չգիտե այս երկրի պատմական անցյալը և այն փոխհարաբերությունները դրացի երեք ժողովուրդների միջև և եթե նա ծանոթ լիներ, դժվար թե այդպիսի առաջարկություն աներ: Ես սխալված չեմ լինի, եթե ասեմ, որ մեր հարևանների դերը, մանավանդ այս պատերազմի ընթացքին, երկդիմի էր և անկեղծ չէր դեպի այն պետությունը, որի քաղաքացիներն էին և դեպի այն դատը, որ վարում էին դաշնակիցները: Կամավորական խնդրի ժամանակ նրանք չխնայեցին ոչ մի ջանք, որպեսզի արգելեն հայ կամավորական շարժումը: Կամավորական շարժումը ուրիշ բան չէր, այլ սոսկական մի պարտք, որ մենք պատրաստ էինք տալ Ռուսաստանին իբրև քաղաքացիներ և իբրև մեր դատը պաշտպանողի: Այս ամենը չգիտե անգլիական կապիտանը. եթե գիտենար նա, այդ առաջարկը չպիտի աներ: Եկավ Ռուսաստանի հեղափոխությունը. այստեղ տեղը չէ բերելու այն բոլոր պատճառները, որից առաջացավ Ռուսաստանի այնքան ցավալի քայքայումը: Մենք տեսանք, որ մեր հարևանները, որոնց հետ մենք այսօր դժբախտություն ունենք զենքով կռիվ մղելու, նրանք ի գործ դրին այն ամենը, որով կարենան ոչնչացնել մեր իրավունքը մեր երկրի վրա: Վրացիք և ադրբեջանցիք չէին կարող հայտնել, որ այստեղ արթնացել է մի երկուրդ ժողովուրդ, որը պաշտպանում է իր հայրենիքը թե մեկից և թե մյուսից. և նրանց այդ համաձայնությունը ուրիշ նպատակ չուներ, քան ջլատել հայ ժողովրդի դիմադրական կորովը: Այս բաները չգիտե անգլիական կապիտանը և եթե գիտենար, նա բոլորովին նման առաջարկներ չպիտի աներ: Բացի այդ, այն ժամանակ, երբ թուրք[ական] զորքը սահմանի այն կողմում ութ հարյուր հազար հայ կոտորելուց հետո գալիս էր այս շրջանը ևս կոտորելու, ահա այդ նույն ժամանակ նորից միացան մեր հարևանները ջախջախելու համար: Նոքա ոչ մի աջակցություն չարին պաշտպանելու այն ֆրոնտը*, որ համառուսական էր, որի ջախջախվելուց հետո պիտի տուժեին և նրանք: Երբ այդ անհավասար կռվի մեջ հայ փոքրաթիվ ժողովուրդը այնքան ստոր դավադրություններով շրջապատված մենակ մնաց, որի համար ընկան Երզնկան, Երզրումը և Կարսը, երբ հայ ժողովուրդը փախչում գալիս էր Վրաստան, այն խոր հավատով, թե հյուրընկալություն է գտնելու, սակայն հարևան ժողովրդից նա սառն վերաբերմունք ստացավ և

* Ռազմաճակատը: - Ծանոթ. կազմ.:

նույնիսկ հալածանք, որի ապացույց կարող են լինել Նուխին, Բակուրիանին և այլն: Այդ բոլոր սարսափները ձեզ համար դեռ թարմ են, և ես ավելորդ եմ համարում կանգ առնել մանրամասնությունների վրա: Այդ բոլորի նպատակն էր թուլացնել այն տարրը, որ կարող էր մրցորդ լինել. բայց նրանց հաշիվը սխալ դուրս եկավ: Այդ բոլորը չգիտե անգլիական կապիտանը և եթե գիտեմար, այդ առաջարկությունները չէր անի: Հիմա բանից դուրս է գալիս, որ մենք այնքան ջարդված ենք, որ չենք կարող պաշտպանել մեր իրավունքը և մեր հարևանը եկավ գրավեց մեր երկիրը, որպես մեր շահերի պաշտպան: Հասել է ժամանակը, որ մենք մեր իրավունքը ճշտենք. ինչու՞ համար մենք մի սահմանակից ժողովրդի զենքով ենք դուրս քշում մեր հողից: Ինչու՞ համար նոքա ուզում են զենքով իրենց իրավունքը հաստատել այն հողի վրա, որ իրենց չի պատկանում:

Մենք ոչ մի թիզ հող օտարի ձեռքից չենք խլել և մտքներովս անգամ չի անցել որևէ ժողովրդի շահերին դիպչել և եթե կարողանանք մեր իրավունքները պաշտպանել, այդ էլ մեծ բան է մեզ համար: Մենք այսօր առաջ ենք խաղում մեր հողի վրա և երբեք չենք հասել մեր հողի իսկական սահմաններին: Երբ որ հասնենք այդ սահմաններին, մենք կանգ կառնենք և այնուհետև թույլ չենք տա, որ որևիցե մեկը մեր իրավունքները ոտնակոխի: Մենք առանց այն էլ բավականաչափ հող և ժողովուրդ ենք թողել նրանց: Մենք հեռու ենք օտարի հողը գրավելու մտքից, բայց չենք էլ կարող օտարին թողնել մեր հողի վրա: Եթե այդ հողը գրավեր մի հզոր ուժ, օրինակ՝ մեր դաշնակիցները, մենք ոչինչ չէինք անի, նկատելով, որ, թերևս, նպատակահարմարը այդ կլիներ: Վեց ամիս շարունակ վիճում էին այն երկրի մասին, որ մերն է և քանի որ մերն է, միթե՞ չի կարելի թողնել այնտեղ մեր զորքը, մինչև դրությունը պարզվի: Անգլիական կապիտանին պետք է այս բոլորը հասկացնել: Կառավարությունը պետք է մի պատգամավորություն ուղարկի, որ ամեն ինչ հասկացնի մեր բարեկամ պետության ներկայացուցչին, որ ասի նրան, թե իր պայմաններից մեկը որոշ հիմունքներով չենք կարող կատարել, ոչ թե չենք ուզում, այլ աննպատակահարմար ենք համարում և վստահ եմ, որ նրանք էլ չեն պնդի: Ես այնքան վստահ և համոզված եմ, որ մեր դաշնակիցները, որոնց համար մենք այնքան արյուն թափեցինք և տառապեցինք, չեն կասկածում, որ անտես առնեն մեր իրավունքները: Մենք բավական ուժ ունենք այդ երկիրը մեր ձեռքին պահելու. եթե այս ընդհարումներին վերջ տալու ձգտում է այն մտահոգությամբ, որ երկաթուղագծի վրա խաղաղություն տիրե, ես պիտի ասեմ, որ խաղաղությունը այն ժամանակ կլինի, երբ այդտեղ հայկական զորք լինի, որովհետև մենք տեսանք, թե ինչ է նշանակում վրացական զորքերի ներկայությունը Լոռում: Ուրեմն եթե կապիտանի միտքն այդ է, ապա ուրեմն պատգամավորությունը պիտի հասկացնի, որ երբ այդտեղի ժողովուրդը հայ է, վարչությունը հայկական է, մենք չենք կարող հեռացնել մեր զորքերը՝ առանց վնասելու մեր երկրի դատին: Մենք երբեք չենք ցանկացել կռվի դիմել, մեզ ստիպել են այդպես վարվել, և այսօր, ինչպես էլ միշտ, պատրաստ ենք բանակցությունների դիմել և կարող ենք լիազորություն տալ մեր պատգամավորներին, որ նրանք բանակցություն վարեն և վրացիների հետ: Մեր պայմանն այդ է, մենք մեր զորքերը հետ չենք քաշի մեր հողերից, որովհետև մենք չենք կարող թույլ տալ, որ ուրիշները ոտնահարեն մեր իրավունքները: Այս նկատառումներով Հ. Հ. Դաշնակցության ֆրակցիան առաջարկում է հետևյալ բանաձևը՝ «Լսելով կառավարության ձեռք առած միջոցները Ախալքալաքի և Բորչալվի շրջաններից վրաց[ական] զորքերը հեռացնելու և Բորչալվի հայ ազգաբնակությանը վրաց[ական] զորքի բռնություններից ազատելու մասին՝ խորհրդարանը հավանություն է տալիս կատարված քայլերին: Ապա՝ միշտ կողմնակից լինելով հայ վրացական վեճերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու և սկզբունքով համաձայն լինելով կապիտան Գրինի առաջարկին՝ Հայաստանի խորհրդարանը անհնարին է համարում մեր զորքերի հեռացումը, մինչև որ չիրագործվի Հայաստանի անվիճելի մասը կազմող Բորչալվի հայկական բաժնի և Ախալքալաքի գավառի ապահովությունը վրաց[ական] զորքերից: Խորհրդարանը հրահանգում է կառավարության՝ այս հիմքերի վրա հատուկ պատվիրակության միջոցով բանակցու-

թյուններ վարել կապիտան Գրինի և, եթե հարկ լինի, նաև Վրաստանի կառավարության հետ»:

Ստեփանյան - Մենք լսեցինք պարոն Մինիստր-նախագահի հայտարարությունը և կապիտան Գրինի առաջարկը. հիմա ի՞նչ ենք մենք մտածում և ի՞նչ որոշում պետք է կայացնենք: Հայ ազգաբնակչություն ունեցող տերիտորիաների վրա կատարվել են բռնություններ, որի հետևանքով հայ ազգաբնակչությունը ապստամբվել է և ցանկություն է հայտնել միանալու Հայաստանին: Մեր զորքերը գնացել են օգնելու հայ ժողովրդին, մեր քաջարի բանակը պատվով դուրս եկավ իր վրա դրած պարտքից: Թափվել է եղբայրական արյուն, մենք այդ չենք կամեցել, սակայն կատարվել է: Այժմ եվրոպական պետության ներկայացուցիչը ցանկություն է հայտնում վերջ տալ այդ կոնֆլիկտին: Մեծ Ֆրանսիան, որ XVIII դարում եղբայրական գաղափարների ստեղծագործողը դարձավ, օգնության կգա արդար ձևով վերջացնելու ստեղծված անախորժ դրությունը: Անգլիան և Ամերիկան, մանավանդ վերջինիս ժողովուրդների լիզայի ծրագիրը կգա վերջ դնելու կոնֆլիկտին: Կապիտան Գրինի առաջարկի հետ մենք համաձայն ենք, բացի երկրորդ կետից, այն, որ վերաբերում է Բորչալվի և Ախալքալաքի շրջաններից մեր զորքը հետ քաշելուն: Մենք գտնում ենք, որ այդ առաջարկը երկու կողմերի համար պարտադիր լինի և եթե այդպես չլինի, մենք համաձայն չենք այդ առաջարկին: Ուստի մեր կառավարությունը այդ խնդրում պետք է կանգնի ռեալ հողի վրա: Մանավանդ որ այդ խնդիրները մերն են և վրաց պատմության մեջ դա Սոմխեթիա է կոչվում, այսինքն՝ Հայաստան: Ուստի դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչները այդ խնդիրը պետք է հօգուտ Հայաստանի լուծեն, որովհետև Լոռին և Ախալքալաքը թե՛ ազգագրական և թե՛ պատմական տեսակետից մերն են: Վերոհիշյալն ի նկատի ունենալով, մեր ֆրակցիան հետևյալ առաջարկությունն է անում. «Հայաստանի խորհուրդը լսելով Մինիստր-նախագահի հայտարարությունը հայ-վրացական կոնֆլիկտի մասին և այդ առիթով կապիտան Գրինի արած առաջարկությունը, որոշեց՝

1. Սկզբունքով ընդունելի համարել այդ առաջարկությունը.
2. Հավանություն տալ կառավարության գործելակերպին.
3. Հանձնարարել կառավարության միջոցներ ձեռք առնել՝ ապահովելու գինադարարի պայմանները և լուծելու Վրաստանի կողմից հարուցած վեճերը»:

Խոնդկարյան - Մի քանի օր առաջ կառավարությունը հայ-վրացական հարաբերության մասին զեկուցեց խորհրդում և հայտնեց, որ անցանկալի դրություն է ստեղծվել: Այսօր դրությունը մնացել է նույնը, մենք հույս ունեինք, որ հայ-վրացական հարաբերությունը այդպես չէր լինի, բայց մենք կանգնած ենք կատարված փաստի առաջ: Եվ այսօր այդ խնդիրը մեզ համար մի տխուր խորհրդակցության առարկա է դարձել: Այսօր մեզ մնում է որքան կարելի է շուտ վերջ տալ ստեղծված դրության: Մեր ֆրակցիան, որ միշտ կանգնած է եղել հայ-վրացական խաղաղ հարաբերության տեսակետի վրա, այսօր նա մտածում է, որքան կարելի է շուտ լուծումն տալ այդ խնդրին: Այս րոպեին, երբ ընդհանուր խաղաղությունն է սկսում տիրել, երբ մեր դատը կախված է եվրոպական մեծ պետություններից, մենք պետք է ապացուցենք, որ երկու հարևան պետություններ կարող են միմյանց հետ ապրել: Սոց-հեղափոխական ֆրակցիայի կողմից պետք է հայտնեն, որ մենք ևս ընդունում ենք, որ Լոռին և Ախալքալաքը Հայաստանի անբաժան մասն են. այդ մենք պաշտպանել ենք սոց.-հեղափոխականների կոնֆերանսին: Մենք հույս ունեինք, որ վրաց դեմոկրատիայի ղեկավարները այդ հարցում զգույշ կլինեին և հարցն այդտեղ չէին հասցնի: Բայց այդ քայլն արդեն եղել է. Հայաստանի խորհուրդը հիմա պետք է աշխատի առանց արյունահեղության, խաղաղ ճանապարհով լուծել ստեղծված անախորժ կացությունը: Եթե հնարավոր է արտաքին ուժերով որոշելու, մենք ընդառաջ կգնանք: Կապիտան Գրինի առաջարկը կոնկրետ է և հնարավոր: Պետք է անմիջապես սկսել Վրաստանի հետ բանակցություններ վարելու գործը և ընդհանուր լեզու գտնել մեր և նրանց մեջ: Ուստի կապիտան Գրինի առաջարկը պետք է ընդունել, ընտրել մի պատգամավորություն, որին կառավարությունը դիրեկտիվներ կտա: Ինչ վերա-

բերում է գորքի հեռացման, դա մի քիչ վիճելի խնդիր է, օրինակ՝ եթե գորքը հանենք, ինչպե՞ս պիտի կատարվի այդ գործողությունը, տեղում ի՞նչ իշխանություն պիտի ստեղծվի, մի՞թե կարելի է առանց որևէ գորքի կառավարել Լոռին և Ախալքալաքը: Համենայն դեպս այդ հարցը կարող է վճռել պատգամավորությունը, որ կգնա այնտեղ և ավելի իրազեկ կլինի ստեղծված դրության: Ի նկատի ունենալով վերոհիշյալը, մեր ֆրակցիան խորհրդին հետևյալ առաջարկն է անում. «Հայաստանի Խորհուրդը սկզբից կանգնած լինելով հայ-վրացական տարածայնությունը խաղաղ կերպով լուծելու տեսակետի վրա, ընդառաջ է գնում այն առաջարկին, որ կապիտան Գրինը անում է Հայաստանի կառավարության ու գտնում է, որ այդ առաջադրած կետերը կարող են ծառայել իբրև հիմք, որի շուրջը բանակցելով, կարող կլինի գալ ցանկալի համաձայնության և այդ իսկ պատճառով հրահանգում է ուղարկել Սանահին իր ներկայացուցիչներին բանակցելու Վրաստանի ներկայացուցիչների հետ»:

Նախագահ - Ուրիշ առաջարկներ չկա՞ն:

Ազատյան - Թույլ տվեք:

Նախագահ - Պատգամավոր Ազատյան, խոսքը Ձերն է:

Ազատյան - Հայերի դժբախտության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ մեկուսացումն է: Այսօր հայ ժողովրդի ղեկավարները փոխանակ մտածելու չմեկուսանալ, բարեկամներ չաիել, ընդհակառակը, հարցին շովինիստական բնույթ են տալիս և թշնամական դիրք ստեղծում: Եթե այսօր հետևեինք Ադբալյանի ճառին, պետք է ասենք, որ ոչ մի համաձայնություն չի կարող լինի մեր և վրացիների մեջ: Հարցը նրանում է, որ այսօր երկու ժողովուրդների արյուն է թափվում և պիտի վերջ տալ դրան: Ռուսաստանի մեծ հեղափոխության դիրքերը չկարողացանք պաշտպանել շնորհիվ Ադբալյանի և նրա մամանների ճառերի. դրա համար էլ Ռուսաստանը կործանվեց: Եթե դուք կանգնած եք այն տեսակետի վրա, որ լայն տերիտորիա ունենանք, ելք դեպի ծով և այլն, դուք ևս կկործանվեք: Եթե Անդրկովկասի երեք ժողովուրդներն էլ ձգտեն լայն տերիտորիայի, կստեղծեն այն դրությունը, ինչ դրություն գոյություն ունեւ Բալկաններում: Ինձ բոլորովին չեն ուրախացնում այն լուրերը, որ մենք հաղթում ենք. այդ քաղաքականության պետք է վերջ տրվի: Եթե հարցն արդարության մասին է, մենք ժամանակին կասենք, թե արդյոք մե՞նք ենք արդար, թե՞ վրացիները: Խնդիրն այն տեղը հասցրինք, որ մի երրորդ ուժ, ներկա դեպքում Անգլիան, միջամտեց, որպեսզի խաղաղ ճանապարհով վերջացնի ստեղծված անախորժ դրությունը: Այսօր Անգլիայի միջամտությունը կարող է լավ լինել, բայց չէ՞ որ վաղը մենք նորից կռվելու ենք, որովհետև ամբողջովին շրջապատված ենք շովինիստներով: Ուստի պիտի կարողանանք ապացուցել Եվրոպային, որ մենք էլ կարող ենք հաշտ ապրել և ամեն միջոցով խաղաղության ձգտել: Օտարը չի ասի, թե ում կողմն է արդարությունը. նա կասի, որ այդ ժողովուրդները չեն կարողանում հաշտ ապրել: Այժմ փոխանակ ընդառաջ գնալու կապիտան Գրինի առաջարկին, մենք ծուռ ճանապարհով փորձում ենք խույս տալ նրանից: Եթե վրացիները հանում են իրենց գորքերը, մենք ևս պիտի հանենք, և եթե կենտրոնը համաձայն չէ այս առաջարկին, նշանակում է, նա հետին միտք ունի: Մեզ համար միևնույնն է, թե ում արյունն է հոսում, մենք միշտ էլ դեմ ենք կռվին, պաշտպանում ենք խաղաղությունը և կողմնակից ենք Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների միացման: Այդ տեսակետից մեր ֆրակցիան հետևյալ առաջարկն է անում. «Լսելով կառավարության հայտարարությունը կապիտան Գրինի արած առաջարկների մասին, Հայաստանի Խորհուրդը որոշում է ընդունել առաջարկած պայմանները և հանձնարարում է կառավարության՝ ի կատար ածել նրանց, եթե այդ պայմանները կընդունվեն և վրաց կառավարության կողմից»:

Ստ. Մամիկոնյան - Վերջին ճառախոսը շատ իրավացի ասաց, որ մեր մտավորականությունը 30 տարի խոսել է հայ դատի համար, այժմ նա արդեն դատը պետք է պաշտպանի վրաց դեմոկրատիայի միջոցով: Պատգամավոր Ազատյանն ասում է, գնանք և վրաց դեմոկրատիայից խնդրենք մեր դատի լուծումը. սակայն նա մոռանում է, որ արևմուտքում կա նույնպես դեմոկրատիա, որ ամեն տեսա-

կետից ավելի անցյալ ունի և ավելի կշիռ և որին պիտի դիմել մեր դատի արդար լուծման համար և ոչ թե վրաց դեմոկրատիային: Պատգամավոր Աղբալյանը վրաց ժողովրդի ղեկավարների մասին մի քանի դառն ճշմարտություններ ասաց. ես դրա վրա նաև պետք է ավելացնեմ այն հանգամանքը, որ այն ժամանակ, երբ հայը կռվում էր Ղարաբաղի խայտում տաճիկների դեմ, վրաց կառավարությունը գերմանական զորքեր բերեց, որոնց աջակցությամբ գրավեց Լոռին, որովհետև գերմանացիների հետ նա դաշն էր կնքել: Գերմանական ներկայացուցիչ Շուլենբերգը հայտնեց հայերին, թե մոռացե՛ք Լոռու մասին, ձեր սահմանը Ղարաբաղի սահմանն է: Իսկ երբ Ահարոնյանն ասաց, թե Լոռում վրացիներ չկան, բոլորը հայեր են, Շուլենբերգը պատասխանեց, թե այնտեղ վրաց կալվածատերեր կան: Գալով խնդրին, մենք համոզված ենք, որ կապիտան Գրինն ունի ազնիվ ցանկություն՝ այս արյունահեղությունը դադարեցնելու, որին մենք ևս համաձայն ենք: Սակայն կան էական պայմաններ, որոնց համաձայն մենք չենք կարող կատարել նրա առաջարկի մի կետը այն մասին, թե մեր զորքը պետք է թողնի գրաված վայրերը և հետ քաշվի մինչև մի որոշ սահման:

Մեր զորքը միշտ տուժել է այն պատճառով, որ նա չի իմացել՝ կռի՞վ է անում, թե խաղաղ պայմաններում է գտնվում: Եթե զինվորն իմանա, որ շուտով խաղաղություն պիտի հաստատվի, նա չի կռվի և չի մեռնի, որովհետև նրա այդ գործն աննպատակ է: Ինչու՞ մեր զորքին հետ պիտի բերենք, հանուն ինչի՞: Եթե զինադադար է, և ոչ հաշտություն, ուրեմն կռվող կողմերը կանգնում են այնտեղ, որտեղ կանգնած են: Եթե դա չի ընդունվի, այն ժամանակ երբ մեր զորքերը դատարկեն Լոռին, նրանք էլ պետք է դատարկեն Ախալքալաքը: Այլ պայմաններում հավասարության իրավունքը խախտվում է և մեր ժողովրդի դրությունը վտանգվում: Այս կարծիքին մենք բոլորս պիտի համաձայնվենք: Այս բոլորից հետո մնում է այն, թե հայ-վրացական կոնֆերանսում ինչ խնդիրներ պետք է շոշափվեն, որովհետև անհրաժեշտ է, որ երկու կողմերն էլ որոշ ծրագրեր ունենան: Այդ կոնֆերանսում մենք պետք է դնենք այն բոլոր խնդիրները, որոնք ստեղծել են այս խեղդող վիճակը: Ընդհարումը մեր և վրացիների մեջ եղել է ոչ թե սահմանաբաժանման համար, այլ այն մի շարք խնդիրների և հարաբերությունների համար, որ ստեղծվել էին մեր և նրանց մեջ: Այդ խնդիրներն են տրանզիտը, այն մթերքները, որոնք պատկանում են մեզ և գտնվում են Վրաստանում և այլն: Վրաստանն ապօրինի կերպով տիրապետեց Ռուսաստանի ժառանգությունը՝ մասն չհանելով Հայաստանին: Նրանց զինվորներն այժմ գործ են ածում շաքար, իսկ մենք՝ դոշաք, մերոնք կոշիկ չունեն, գլխարկ, շինել և այլն, իսկ վրաց զորքն այդ բոլորն ունի: Մենք պետք է պահանջենք, որ այդ բոլոր ապրանքներից մեզ մաս հանվի: Այս րոպեիս մեր ամբողջ ժողովուրդը տառապում է տարափոխիկ հիվանդություններից, մենք դեղորայք չունենք, այնինչ Ռուսաստանի թողած այդ ապրանքով Վրաստանը հարուստ է: Ահա այս խնդիրներն են, որ պիտի դնել կոնֆերանսում և որոնց համար նախապես վրաց կառավարության համաձայնությունը պետք է առնել: Այս նկատառումներով մենք պետք է կապիտան Գրինին ասենք, որ մենք սկզբունքով համաձայն ենք նրա առաջարկին, պայմանով, որ մեր զորքերը մնան այնտեղ, որտեղ գտնվում են այժմ:

Նախագահ - Առաջարկներ կան վիճաբանությունները դադարեցնելու. առաջարկում են թարգմանել բոլոր բանաձևերը և ապա անցնում են քվեարկության:

Ավագ քարտուղարը թարգմանում է:

Ազատյան - Ըստ նակագի պետք է քվեարկել այն կարգով, ինչ կարգով ուր դրված էին բանաձևերը:

Նախագահ - Շատ լավ. պատգամավոր Մամիկոնյան, դուք բանաձև տալի՞ս եք, թե ոչ:

Մամիկոնյան - Ավելորդ են համարում:

Նախագահ - Քվեարկության են դնում Դ. Դ. Դաշնակցության ֆրակցիայի բանաձևը. «Լսելով կառավարության ձեռք առած միջոցները Ախալքալաքի և Բորչալվի շրջանների վրա զորքերը հեռացնելու և Բորչալվի հայ ազգաբնակչությունը վրաց զորքի բռնություններից ազատելու մասին՝ խորհրդարանը հավանություն է

տալիս կատարված քայլերին: Ապա՝ միշտ կողմնակից լինելով հայ-վրացական վեճերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու և սկզբունքով համաձայն լինելով կապիտան] Գրինի առաջարկին՝ Հայաստանի խորհրդարանը անհնարին է համարում մեր զորքերի հեռացումը, մինչև որ չերաշխավորվի Հայաստանի անվիճելի մասը կազմող Բորչալվի հայկական բաժնի և Ախալքալաքի գավառի ապահովությունը վրաց զորքերից: Խորհրդարանը հրահանգում է կառավարության՝ այս հիմքերի վրա հատուկ պատվիրակության միջոցով բանակցություններ վարել կապիտան Գրինի և, եթե հարկ լինի, նաև Վրաստանի կառավարության հետ:

Այս բանաձևը անցնում է 18 ձայնով, ձեռնպահ են մնում 13 հոգի, դեմ են քվեարկում 4 ձայն:

Ազատյան - Մյուս բանաձևը քվեարկել չարժե:

Նախագահ - Ժամանակը ուշ է. թեև օրակարգի մեջ կա և մի ուրիշ խնդիր՝ պարենավորման մինիստրին ցորեն գնելու համար 7 միլիոն ռուբլու վարկ բանալու մասին: Նիստը հայտարարում են փակված:

Քարտուղար՝ *Ե. Սարգսյան*

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թթ. 47-55: Բնագիր: Ձեռագիր:

48-ՐԴ ՆԻՍ

17 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին, նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, ներքին գործոց, խնամատարության, լուսավորության, իրավարարության և ֆինանսների մինիստրները և պետական կոնտրոլյորը:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է ցորեն գնելու համար պարենավորման մինիստրի անունով 7 միլիոնի վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Խնդիրը բազմակողմանի քննության է ենթարկվում: Վիճաբանության մասնակցում են՝ պարենավորման մինիստր, Վրացյան, Ազատյան, Գյուլնազարյան, Բուդաղյան, Հովհ. Մելիքյան, Մամիկոնյան: Ապա քվեարկվում, ընդունվում է օրինագիծը երրորդ ընթերցումով և հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին:

Ֆինանսների մինիստր - Ձեկուցում է պետական բյուջեի մասին:

Հ. Սարգսյան - Ձեկուցում է Երևանի նահանգի կոռապերատիվների միությանը փոխառություն տալու առաջարկի մասին:

Որոշ թերությունների պատճառով ֆինանսների մինիստրի առաջարկությամբ հարցի քննությունը հետաձգվում է հաջորդ նիստին:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է նոր բռնաներ բաց թողնելու օրինագծի մասին: Ընդունվում է շտապողաբար, քննվում և երրորդ ընթերցումով ընդունվում է խորհրդարանի կողմից և հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 11-ին:

«Ձանգ» 12 հունվարի 1919թ.

49-ՐԴ ՆԻՍ

18 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 7-ին, նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, արտաքին գործոց, ֆինանսների, լուսավորության մինիստրները և պետական կոնտրոլյորը:

Սոց. դեմ[ոկրատների] ֆրակցիան հարց է բարձրացնում կառավարության կողմից Սանահին գնացող պատգամավորության վերաբերմամբ, այսինքն՝ կա-

ռավարությունը չպիտի պատգամավորներ նշանակի խորհրդարանի անդամներից, իսկ եթե գնացողները լինելու են անպայման խորհրդարանի անդամներ, նոքա պետք է ընտրվեն խորհրդարանից:

Այդ առթիվ վեճ է սկսվում, թեր ու դեմ խոսում են *Վրացյան, Ազատյան, Ավդալբեկյան, Խոնդկարյան, արտաքին գործոց մինիստրը*:

Քվեարկվում է սոց. դեմ. ֆրակցիայի առաջարկությունը և չի ընդունվում:

Դ. Ջուբյան - Խմբագրական հանձնաժողովի կողմից կարդում է անցյալ նիստերին ընդունված օրինագծերը խմբագրված ձևով, որոնք և վերջնականապես հաստատվում են խորհրդարանի կողմից:

Ֆինանսների մինիստր - Բացատրում է յուր ծրագիրը արդյունաբերության ու տնտեսության վերականգնման վերաբերյալ:

Արդյունաբերության ու առևտրին մեծ հարված են տալիս ռեկվիզիցիան և մոնոպոլիան: Առևտրին վնասում է նույնպես և բանկերի անգործությունը, որի հետևանքով և ժողովրդի հավատն է կորչում բանկերի վերաբերմամբ, ուստի և փող չի մտցնում բանկը: Մոտ օրերս հնարավորություն կտանք բանկերին՝ ընթացիկ հաշվով մտած փողեր բաց թողնել ժողովրդին:

Արդյունաբերության համար ամեն հարմարություններ ունենք՝ հում նյութեր, ջրի էներգիա և այլն:

Անհրաժեշտ է բանալ ծխախոտի և այլ գործարաններ՝ ակցիզը ստանալու, պարապ ու անգործ բազմաթիվ աշխատող ձեռքերին աշխատանք տալու համար: Գինու ակցիզը ահագին կլինե՞ր հանդեպ այն կարծեցյալ օգուտի, որ ունի դոշաբ կոչվածը:

Մաքսային քաղաքականությունն էլ այնպես պիտի լինի, որ մեր երկրի կարիքները հոգացող ապրանքների վրա շատ քիչ մաքս դրվի, բացառությամբ շռայլության իրերի, որոնց վերաբերմամբ պետք է, ընդհակառակը, լինել անողոք ու անխնա:

Հատուկ դպրոցներ պետք է բաց անել բանվորներ պատրաստելու համար:

15 րոպե ընդմիջում

Մինիստր-նախագահ - Կարդում է ֆրոնտից ստացված հեռագիրները, որոնք շեշտում են մեր զորքերի տարած հաղթություններն ու առհասարակ հաջողությունները:

Դ. Տեր-Մինասյան - Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից գեկուցում է բյուջեի մասին:

Նկատի ունենալով, որ այդ օրինագիծը չի քննված ֆրակցիաներում, միաձայն որոշվում է հետաձգել քննությունը մի քանի օրով:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 11-ին:

«Զանգ», 12 հունվարի 1919թ.

50-ՐԴ ՆԻՍ

25 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 7-ին, նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, արտաքին գործոց, խնամատարության, ֆինանսների, իրավարարության և լուսավորության մինիստրներն ու պետական կոնտրոլյորը:

Սոց. դեմ[ոկրատների] ֆրակցիան առաջարկում է պատերազմի խնդիրը վերաքննության ենթարկել հենց այսօրվա նիստին: Խնդիրը սկզբունքով ընդունվում է և թողնվում է նախագահության՝ ֆրակցիաների հետ համաձայնելով, դնել օրակարգի մեջ:

Արտաքին գործոց մինիստր - Կարդում է հեռագիրները, որ վերաբերում են պատվիրակության գնալուն:

Վ. Տեր-Թորոսյան - Ձեկուցում է կոռաբերատիվների միության վարչությանը փոխարինարար 200 հազար ռ. մեկ տարով, 5 տոկոսով տալու օրինագծի մասին:
Ընդունվեց շտապողականությամբ: Բոլոր ֆրակցիաներն էլ արտահայտվեցին հոգուտ տալուն:

Օրինագիծը Դ. ընթերցումով ընդունվեց՝ անցնելով դաշնակցական ֆրակցիայի բանաձևը՝ ֆինանսների մինիստրության անունով 200 հազար ռ. վարկ բաց անել պետական բանկից, 5 տոկոսով և մի տարի ժամանակով՝ պարտք տալու Երևանի նահանգի կոռաբերատիվների միության վարչության:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է կառավարության առաջարկը՝ դեկտեմբեր ամսվա ռոճիկները տալու մասին:
Որոշվում է թույլ տալ կառավարության՝ վճարել ռոճիկները նախահաշիվների սահմանում:

Նույնը զեկուցում է բյուջեի մասին:

Այդ զեկուցումը ընդունվում է իբրև բացատրության թուղթ՝ անցնելու նախահաշիվների քննության առանձին-առանձին:

Նույնը զեկուցում է ֆինանսների մինիստրի կողմից սմետաներ կազմելու համար առաջարկված ընդհանուր հիմունքների մասին:

Գ. ընթերցումով ընդունվում և հանձնվում է օրենսդրական և խմբագրական հանձնաժողովներին:

Նույնը զեկուցում է փոստ-հեռագրական տարիֆը բարձրացնելու և Վրաստանի հետ կոնվենցիա կազմելու մասին:

Որոշվում է քննել միայն տարիֆի հարցը, այն էլ հաջորդ միստին:

Նախագահ - Կարդում է գեներալ Սիլիկովի պատասխան հեռագիրը խորհրդարանի հեռագրին՝ ռազմաճակատից:

Մուսուլմանական ֆրակցիայի հարցապնդումը՝ հայտնի՝ է կառավարության, որ մի խումբ թուրքերի (6 հոգի) ներքին գործոց մինիստրը կարգադրել է ադմինիստրատիվ ձևով արտաքսել Հայաստանի սահմաններից դուրս մեկ տարով:

Մինիստր-նախագահ - Ոչ միայն 6 հոգի թուրքերի, այլև 9 հայի վերաբերմամբ է եղել կարգադրություն, սակայն պարզվեց, որ մի հասարակ ու պարզ թյուրիմացության արդյունք է եղել, հետևապես և բոլոր նրանք ազատ են արտաքսվելուց:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Ձանգ», 15 հունվարի 1919թ.

51-ՐԴ ՆԻՍ

26 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է Երեկոյան ժ. 7-ին, նախագահությամբ Ա. Սահակյանի. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, խնամատարության, լուսավորության, իրավարարության և ֆինանսների մինիստրներն ու պետական կոնտրոլորը:

Վ. Տեր-Թորոսյան - Ձեկուցում է՝ Ա. Նոր գրաված գավառներում գանձարաններ և հարկային տեսչություններ հիմնելու օրինագծի և նախահաշվի մասին և Բ. Ֆինանսական մինիստրության ընդհանուր նախահաշվի մասին:

Խորհրդարանը շտապողական կերպով և Գ ընթերցումով ընդունելով օրինագիծը և հաստատելով նախահաշիվը, հանձնում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է արտաքին գործոց մինիստրության և Մինիստրների խորհրդի նախահաշիվների մասին, որ և Գ ընթերցումով խորհրդարանն ընդունում և հանձնում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Մինիստր-նախագահ - Հայտարարեց Թիֆլիսում տեղի ունեցած անգլիական զորքերի հրամանատար Միլի, Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ Շարդինիեի, Վրաստանի կառավարության նախ. Ժորդանիայի և Հայաստանի դիվան(ագիտական)

ներկայացուցիչ Ջամալյանի խորհրդակցության մասին, կարդաց երեքի ստորագրությունը կրող ռադիոհեռագիրը:

Քննության առնվեց[ին] հեռագրի մեջ հիշված կետերը, որից հետո խորհրդարանը ընդունեց դաշնակցական ֆրակցիայի հետևյալ բանաձևը.

«Հայաստանի խորհրդարանը, լսելով կառավարության նախագահի զեկուցումը հայ-վրացական կոնֆլիկտը լուծելու համար դաշնակիցների առաջարկած պայմանների մասին, ընդունում է երկու հարևան ժողովուրդների եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու առաջարկը:

Ապա գտնելով, որ ներկայացված պայմանները չեն համապատասխանում Հայաստանի իրավունքներին և արդար պահանջներին, հրահանգում է կառավարությանը՝ բանակցության միջոցով ջանալ փոփոխել այդ պայմանները համաձայն խորհրդարանի նախորդ որոշումների»:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 2-ին:

«Ձանգ», 15 հունվարի 1919թ.

52-ՐԴ ՆԻՍ

27 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին, նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*. մինիստրների օթյակում են Մինիստր-նախագահը, լուսավորության և իրավարարության մինիստրները:

Առաջարկվում է հենց այսօր քննության առնել տաճկահայերի Բ համագումարի համար պահանջված գումարի խնդիրը, որը, սակայն, կարծիքների փոխանակությունից հետո, որոշվում է թողնել հաջորդ միստին՝ համաձայն ընդունված կարգի:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Հարցապնդում է անում այն վիրավորանքի համար, որ հասցրել է իրեն քաղաքի կոմենդանտ Շահխաթունին խորհրդարանի շենքում:

Նախագահ - Հայտարարում է, որ այդ մասին նախագահությունը դիմել է պատշաճ իշխանության, հետևապես խնդիրը պետք է սպառված համարել և անցնել հերթական խնդիրների:

Պարենավորման մինիստր - Սոց. դեմ[ոկրատների] ֆրակցիայի հարցապնդման առթիվ նկարագրում է պարենավորման այն ծանր վիճակը, որ ունի ներկայումս Հայաստանը: Դրությունը մի քիչ թեթևացնելու համար ասում է, որ գործակալներ է ուղարկել բոլոր շրջանները՝ թուրքական գյուղերից հացահատիկ գնելու: Սակայն մեր փրկությունը դրանով չի ապահովվիլ, այլ այն ժամանակ միայն, երբ կապ կունենանք դրսի աշխարհի հետ:

Ն. Աղբալյան - Դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է ամենախիստ քննություն կատարել պարենավորման բաժանմունքի մեջ ծառայողների վերաբերմամբ և շատ ծանր պատժի ենթարկել զեղծարարներին, հակառակ դեպքում ամեն մի քննադատություն կլինի ապարդյուն և նույնիսկ վնասակար:

Ավելացնում է, որ իր անհատական կարծիքով, պետք է դիմել Ամերիկային՝ նկարագրել դրությունը և խնդրել հաց:

Մտքերի փոխանակությունից հետո խորհրդարանն ընդունում է դաշնակցական ֆրակցիայի հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով հարցապնդումը և պարենավորման մինիստրի զեկուցումը, խորհրդարանը հանձնարարում է խորհրդարանի պարենավորման հանձնաժողովին քննել պարենավորման բաժանմունքի հաշիվները և զեկուցել խորհրդարանին»:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 11-ին:

«Ձանգ», 15 հունվարի 1919թ.

28 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 7-ին, նախագահությամբ Ա. Սահակյանի. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, խնամատարության, լուսավորության և իրավարարության մինիստրները:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է որբանոցների, որբանոցային հիվանդանոցների պահպանման և կահավորման համար խնամատարության մինիստրի առաջարկած օրինագծի և նախահաշվի մասին:

Որոշվեց նախահաշիվը հետ դարձնել խորհրդարանի ֆինանսական ու բժշկական հանձնաժողովներին՝ լրացնելու և հաջորդ միստին խորհրդարան ներկայացնելու:

Նույնը զեկուցում է հունվարյան արձակուրդի ընթացքում անակնկալ ծախքերի համար կառավարությանը մի միլիոն ռ. ավանս տալու օրինագծի մասին:

Նկատի ունենալով, որ խորհրդարանի արձակուրդի լուրը ոչ մի հիմք չունի, որոշվում է այդ օրինագիծը չքննել և բոլորովին դուրս ձգել օրակարգից:

Նույն Գ. ընթերցումով զեկուցում է քաղաքի միլիցիան և քաղաքային դպրոցները պահպանելու համար քաղաքային ինքնավարությանը նպաստ տալու առաջարկի մասին:

Խորհրդարանն ընդունեց առաջարկը և հանձնեց խմբագրական հանձնաժողովին:

Ա. Վրացյան - Ձեկուցում է թյուրքահայերի Բ համագումարը կազմակերպելու համար 35.000 ռ. նպաստ տալու առաջարկի մասին:

Խորհրդարանը միաձայն ընդունում է առաջարկը և հանձնում խմբագրական հանձնաժողովին:

Ն. Աղբալյան - Ձեկուցում է լուսավորության մինիստրության նախահաշվի մասին:

Խորհրդարանը հաստատում և հանձնում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Զանգ», 17 հունվարի 1919թ.

30 դեկտեմբերի 1918թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին, նախագահությամբ Ա. Սահակյանի. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, խնամատարության, արտաքին գործոց, լուսավորության և իրավարարության մինիստրները:

Մինիստր-նախագահ - Կարդում է կառավարության և պատգամավորության միջև փոխանակված հեռագիրները:

Ավելացրեց նա, որ այն, ինչ որ սրանից երկու շաբաթ առաջ խորհրդարանը ցանկանում էր խույս տալ արյունահեղությունից, իրականանում է և վաղը գիշերվա ժամը 12-ին, համաձայն դաշնակիցների կատեգորիկ պահանջի, պետք է դադարեն պատերազմական գործողությունները և կնքվի զինադադար: Չնայած մեր պահանջներն ամբողջությամբ չեն իրականանալու զինադադարի նախորոշված պայմաններով, այնուամենայնիվ, մենք համաձայն ենք և ուրախ, որովհետև վերջապես կանգ պիտի առնի թափվող արյունը:

Վ. Տեր-Թորոսյան - Ձեկուցում է իրավարարության մինիստրության նախահաշվի մասին:

Խորհրդարանը հաստատում է նախահաշիվը և հանձնում խմբագրական հանձնաժողովին:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 11-ին:

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին, նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*, մինիստրական օրյակում են արտաքին գործոց, խնամատարության, զորական, իրավարարության մինիստրները: Ներկա է և Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Վրաստանում՝ *Ա. Ջամալյանը*:

Դ. Ջուրյան - Կարդում է նախորդ նիստերում ընդունված օրինագծերը՝ խմբագրված ձևով:

Խորհրդարանը վերջնակապես հաստատում է այդ օրինագծերը և ընդունում իբրև օրենք:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է խնամատարության մինիստրության նախահաշվի մասին, որ և խորհրդարանն ընդունում է Գ. ընթերցումով և հանձնում խմբագրական հանձնաժողովին:

Ջորանկան մինիստր - Ձեկուցում է ռազմաճակատի դրության՝ հունվարի 1-ից սկսած, և դաշնակիցների առաջարկած պայմանների վերաբերյալ գեներալ Սիլիկյանի հեռագրի մասին:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է բժավոր տիֆի դեմ կռվելու համար խնամատարության մինիստրության անունով մեկ միլիոն ռուբ. վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Խնամատարության մինիստր - Շեշտում է համաճարակի ահռելի չափը և անխոչընդոտ ծավալումը, որի դեմ կռվելու համար իբրև միջոց անհրաժեշտ է համարում բաց անել հիվանդանոցներ, հնարավորություն տալ գաղթականության մնացորդներին հեռանալու քաղաքից՝ առաջուց բաղնիս ուղարկելով նրանց և հագուստները Գիլիառի ապարատով ախտահանելով:

Երևանում այժմ կան մոտավորապես 2.100 հիվանդ բժավոր տիֆով. անհրաժեշտ է առայժմ բաց անել հիվանդանոց գոնե 1.000 մահճակալով:

Քաղաքումս կան ամառվանից մնացած և խուլերային բացիլներ: Եթե հենց այժմյանից չաշխատենք ոչնչացնել այդ բացիլները, գարունը բացվելուն պես կսկսվի և խուլերայի համաճարակը:

Քաղաքային վարչությունը հնարավորություն չունի ախտահանելու և մաքրելու քաղաքը, ուստի և այդ աշխատանքը խնամատարության մինիստրությունը վերցնում է իր վրա:

Խորհրդարանը հիշյալ օրինագիծը ընդունում է Գ ընթերցումով և վերջնականապես հաստատում իբրև օրենք:

Ն. Աղբալյան - Ձեկուցում է պետական կոնտրոլի նախահաշվի մասին:

Խորհրդարանն ընդունում է օրինագիծը Գ ընթերցումով և հանձնում խմբագրական հանձնաժողովին:

Դ. Ազատյան - Առաջարկում է լրացուցիչ մի նախահաշիվ մեկ միլիոնի, խնամատարության մինիստրի անունով, քաղաքիս չքավոր դասի համար (ոչ գաղթական) սննդատու կայաններ և ծրի թեյարաններ բաց անելու և հիվանդներին մաքուր կաթ մատակարարելու համար կովեր գնելու:

Խնամատարության մինիստր - Եթե խորհրդարանը վարկ բաց կանի հիշյալ մտքով, մինիստրությունը մեծ ուրախությամբ հանձն կառնի բաց անել: Շատ ցանկալի է սեփական կովեր ունենալ, սակայն հնարավոր չէ խոտի պակասության պատճառով:

Քաղցրեղենի նյութերը չեն կարող ազդել ընդհանուր կենսամթերքների վրա:

Ա. Վրացյան - Գեղեցիկ միտք է քաղաքի չքավոր դասին օգնության հասնելը, սակայն պետք է աչքի առաջ ունենալ և գյուղերի չքավորների դրությունը, որոնք մեռնում են, շատերն էլ սովամահության շեմքին են կանգնած: Ցանկալի է, որ

խնամատարության մինիստրությունը վարկ խնդրի և գյուղերի չքավորներին սովամահությունից փրկելու համար:

Նախագահ - Առաջարկում ենք խնամատարության մինիստրին՝ արված առաջարկների հիման վրա ներկայացնել լրացուցիչ մի օրինագիծ:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է ներքին գործոց մինիստրության նախահաշվի բժշկա-սանիտարական մասի նախահաշվի մասին, որն արդեն անցել է խնամատարության մինիստրության:

Նախահաշիվն ընդունվեց խորհրդարանի կողմից և հանձնվեց խմբագրական հանձնաժողովին:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 1-ին:

«Զանգ», 19 հունվարի 1919թ.

56-ՐԴ ՆԻՍՏ

4 հունվարի 1919թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 5-ին, նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*, մինիստրական օթյակում են Սինիստր-նախագահը, արտաքին գործոց, խնամատարության, զորական և իրավարարության մինիստրները:

Մինիստր-նախագահ - Սոց. հեղ[ափոխականների] ֆրակցիայի այն հարցումին, թե ինչու՞ կառավարությունը չի կարողում իր դեկլարացիան, պատասխանում է, որ նախ՝ 9 մինիստրներից 4-ը բացակայում էին, հետևապես և ամբողջական դեկլարացիա կազմել հնարավոր չէր, ապա՝ թուրքերն սկսեցին դատարկել մեր երկիրը, այդ միջոցին մեծ աշխատանք էր պահանջվում կառավարությունից և վերջապես երրորդ պատճառն այն է, որ սկսվեց հայ-վրացական կոնֆլիկտը, որ իրեն էր գրավել կառավարության ուշադրությունն ամբողջովին:

Այն կասկածը, որ ունի իր մեջ հարցումը, այսինքն՝ կառավարությունը արժեք չի ուզում տալ խորհրդարանին և բարձրից է նայում նրա վրա, սխալ է և անտեղի, քանի որ նման դեֆեկտները առաջանում են մեկ այլ պատճառով, որ, ինչպես ասացի, ժամանակ չի ունենում կառավարությունը և մեկ էլ, որ դրանք ձևական խնդիրներ են:

Պարենավորման մինիստր - Պատասխանում է դաշնակցական ֆրակցիայի հարցումին, որ վերաբերում է բրինձի գնման և դրա համար նշանակված պաշտոնյաներ Սահակյանի և Թադևոսյանի կատարած գեղծումներին:

Մինչև օրս, գնողների տված տեղեկությունների համաձայն, գնված է 80.000 փ. բրինձ. հիշյալ Թադևոսյանի և Սահակյանի կատարած գեղծումների համար էլ փաստեր չունենք:

Զորական մինիստր - Պատասխանում է մահվան պատժի վերաբերմամբ սոց[իալ]-դեմ[ոկրատների] ֆրակցիայի կողմից արված հարցումին: Մենք ղեկավարվում ենք ռուսական հին օրենքներով, որոնք զինվորական գործի մեջ որոշ դեպքերում թույլատրում են մահվան պատիժը:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է ներքին գործոց մինիստրության նախահաշվի մասին, որ խորհրդարանն ընդունում է 4 ընթերցումով և հանձնում խմբագրական հանձնաժողովին:

Խորհրդարանը թույլատրում է կառավարությանը Դարալագյազի առանձին բառալիոնը պահել՝ հունվար ամսին հոգալով նրա ծախսերը:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Զանգ», 19 հունվարի 1919թ.

57-ՐԴ ՆԻՍՏ

7 հունվարի 1919թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին, նախագահությամբ Ա. Սահակյանի, մինիստրական օթյակում են խնամատարության, զորական, լուսավորության, ֆինանսների և իրավարարության մինիստրները:

Նախագահ - Հայտարարում է, որ բժավոր տիֆի համաճարակի պատճառով այսուհետև խորհրդարանի դռները փակ կլինեն հասարակության առաջ:

Ա. Բաբայան - Ձեկուցում է մասնակի զորացրման օրինագծի մասին: Օրինագիծը Գ ընթերցումով ընդունվում և հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է ներքին գործոց մինիստրության անունով 8.200 ռ. վարկ բանալ՝ Սինոդի ծառայողներին նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ռոճիկները տալու և դիվանագիտական ծախքերի օրինագծի մասին:

Խորհրդարանն ընդունում է օրինագիծը:

Նույնը զեկուցում է պետական հիմնարկություններում ծառայողների ռոճիկները 30 տոկոսով ավելացնելու և ամսական ռոճիկի չափով նպաստ տալու (միանվագ) օրինագծի մասին, որ խորհրդարանն ընդունում և հանձնում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Նույնը զեկուցում է Հայաստանի չքավոր ազգաբնակչության (ոչ գաղթական) համար սննդակայաններ ու թեյարաններ բանալու օրինագծի մասին:

Գ ընթերցումով խորհրդարանն ընդունում է օրինագիծը և հանձնում խմբագրական հանձնաժողովին:

Ն. Աղբալյան - Ձեկուցում է զորական մինիստրության նախահաշվի մասին:

Նկատի ունենալով, որ ֆրակցիաներում չի քննված այդ նախահաշիվը, խորհրդարանը որոշում է հետաձգել քննությունը մինչև հաջորդ նիստը:

Նիստը փակվեց ժ. 12-ին:

«Ձանգ». 24 հունվարի 1919թ.

58-ՐԴ ՆԻՍ

8 հունվարի 1919թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին, նախագահությամբ Ա. Սահակյանի, մինիստրական օթյակում են խնամատարության, ֆինանսների և իրավարարության մինիստրները:

Ն. Աղբալյան - Ձեկուցում է 1918թ. հոկտեմբերի 23-ի օրենքը (մնացորդ գումարները գանձարան հետ դարձնելու վերաբերմամբ) փոփոխելու օրինագծի մասին:

Խորհրդարանը որոշեց վերացնել այդ օրենքն ամբողջովին և այդ որոշումը հաստատել վերջնականապես:

Հ. Սարգսյան - Ձեկուցում է երկրագործական և պետական գույքերի վարչության օրինագծի մասին:

Վեճ է սկսվում այն մասին, թե՞ ա) հատուկ մինիստրություն պիտի կազմվի՞ դրա համար, թե՞ ոչ և բ) եթե մինիստրություն չպիտի կազմվի, այն դեպքում ո՞ր մինիստրության պիտի կից լինի՞ ֆինանսական, թե՞ ներքին գործոց: Վեճին մասնակցում և թեր ու դեմ խոսում են Մինախորյան, Եր. Հարությունյան, Ս. Վրացյան, Բուդաղյան, Ալ. Մելիք-Աղաջանյան, Ղարաջյան և Գյուլնազարյան:

Մերժվում է մինիստրություն հիմնելու առաջարկը և որոշվում է կցել այն ներքին գործոց մինիստրության՝ անվանելով գլխավոր վարչություն:

Խորհրդարանի որոշմամբ այդ գլխավոր վարչությունից դուրս են հանվում լեռնային և ջրային ուժի մասերը և հանձնվում ֆինանսների մինիստրության:

Օրինագիծը ամբողջությամբ, հավելումներով և կրճատումներով, Գ-րդ ընթերցումով ընդունվում է ու հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին:

Խորհրդարանը ներումն է շնորհում բանտարկության դատապարտված ենթա-
սպա Աղասի Պապանյանին և զինվոր Ալեքսան Գրիգորյանին, վերականգնելով
դատարանի որոշումով նոցա կորցրած իրավունքները:
Նիստը փակվեց ժ. 12-ին:

«Ձանգ», 24 հունվարի 1919թ.

59-ՐԴ ՆԻՍՏ

10 հունվարի 1919թ.

Նախագահ - Հայաստանի Խորհրդի նիստը հայտարարում են բացված:
Օրակարգի հարցերն են.

1. Արտաքին գործոց նախարարի զեկուցումը.
2. Ջինվորական մինիստրության նախահաշիվը.
3. Պարենավորման մինիստրության նախահաշիվը.
4. Գերմանիայից և Ավստրոհունգարիայից վերադարձող գերիներին նպաստ
տալու համար վարկ բաց թողնելու օրինագիծ.
5. Ֆելդշերների և գթության քույրերի և եղբայրների պարտադիր կուրսեր
բանալու օրինագիծ.
6. Ֆինանսների մինիստրին բանբակ գնելու համար 10 միլիոն վարկ բաց
թողնելու օրինագիծ.

7. Հարցեր և հարցապնդումներ:

Պատգամավոր Բաբայանը կզեկուցի զինվորական մինիստրության նախա-
հաշվի մասին:

Բաբայան - 1918* թվի համար զինվորական կոմիսիան ներկայացնում է
հետևյալ նախահաշիվը.

Մատակարարման բավարարման համար	24.953.378ռ.
Հրետանու	456.000ռ.
ճարտարապետական	32.520ռ.
Տեխնիկական ծախսերի	241.020ռ.
Բժշկաառողջապահական ծախսերի բավարարման համար	177.700ռ.
Բնակարանային բավարարման համար	2.311.302ռ.
Հատուկ ծախսեր	240.000ռ.
Լոռու շրջանի ռազմաքաղաքական վարչության համար	23.600ռ.
Ընդամենը	28.435.520ռ.

Նախագահ - Առարկություն չկա°:

Ազատյան - Ի նկատի ունենալով, որ մեր ֆրակցիան համաձայն չէ զինվորա-
կան կոմիսիայի զեկուցման ձևին, որն ընդունել է պառլամենտը, մենք առաջար-
կում ենք հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով զինվորական հանձնաժողովի զեկուցումը զինվորական մինիստրու-
թյան նախահաշվի մասին, որով երկրից չորս ամսվա համար 28.435.520 ռուբլի
ծախս է պահանջվում և որը ներկայացրած է Հայաստանի Խորհրդին, վերջինիս
որոշման հիման վրա, ընդամենը 9 տողի վրա՝ նախահաշվի առանձին բաժինների
գումարներով, սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան հայտարարում է, որ իր այդ
որոշումով Հայաստանի Խորհուրդը հրաժարվում է իր հիմնական, ամենախոշոր
իրավունքներից մեկից և պետության ծախսի բյուջեի համարյա կեսի կիրառման

* Այդպես է բնագրում, պետք է լինի 1919թ.-Ծանոթ. կազմ.:

ամբողջովին մեր անպատասխանատու և հետադեմ կառավարությանն է հանձնում, որը համառոտ են հրաժարվում է ճանաչել պառլամենտի իրավունքները:

Գտնելով, որ զինվորական մինիստրության նախահաշվի մեջ որոշ կետեր կարող են իսկապես գաղտնիք կազմել, սոց[իալ]-դեմ[ոկրատական] ֆրակցիան անհանդուրժելի է համարում, սակայն, նախահաշվի քննության ներկա եղանակը, որով ոչ թե նախահաշվի մի քանի կետերը, այլ ամբողջ նախահաշիվը պառլամենտի համար գաղտնիք է հայտարարվում:

Սոց[իալ]-դեմ[ոկրատական] ֆրակցիան չի կարող հաշտվել այն մտքի հետ, որ պառլամենտը իր բյուջետային իրավունքները զինվորական հանձնաժողովին կամ մինիստրությանը զիջի: Չկանենալով իր վրա վերցնել պառլամենտի առաջ փաստորեն անպատասխանատու զինվորական հանձնաժողովի վարած քաղաքականության ու նրա կազմած նախահաշվի բովանդակության պատասխանատվությունը, սոց[իալ]-դեմ[ոկրատական] ֆրակցիան պահանջում է, որ զինվորական հանձնաժողովը գործի բոլոր հանձնաժողովների նախագով վերապահած շրջանակներում և որ նրա մեջ վերջնական լուծում ստանան, առանց խորհրդի քննության, իսկապես պետական գաղտնիք կազմող մի քանի հարցեր, այն պայմանով սակայն, որ այդ սակավաթիվ հարցերի գաղտնիության վերաբերմամբ հանձնաժողովում անգամ միաձայն որոշում տեղի ունենա:

Նկատի առնելով զինվորական մինիստրության վարած հետադիմական մեծածախս և կործանիչ քաղաքականությունը, նրա անտարբեր և հաճախ հանցավոր վերաբերմունքը դեպի զորքի նյութական և բարոյական պահանջները, մանավանդ մահվան պատիժը վերականգնելու վերաբերյալ հակաօրինական կարգադրությունը, ինչպես և այդ մինիստրության ամբողջ նախահաշվի գաղտնիք հայտարարությունը, սոց[իալ]-դեմ[ոկրատական] ֆրակցիան առաջարկում է մերժել այդ նախահաշիվը:

Անցնելով այնուհետև զինվորական մինիստրության քաղաքականությանը, սոց[իալ]-դեմ[ոկրատական] ֆրակցիան հայտարարում է, որ նա մինչև օրս անպատասխանատու անձանց քաղաքականություն է եղել, որոնց ձեռքում գաղտնապահությունը հակաժողովրդական և ավերիչ քայլեր անելու մի միջոց է հանդիսացել և որոնք համարձակվեցին սկսել հայ-վրացական պատերազմը՝ չսպառնելով տերիտորիալ վեճի լուծման բոլոր խաղաղ միջոցները, չընդունելով Հայաստանի Հանրապետության համար այնքան նպաստավոր առաջարկը, որ արեցին դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչները և բոլորովին անտես անելով երկրի զինվորական ուժերը, պետության տրամադրության տակ եղած պարենավորման և ֆինանսական միջոցները: Արտաքին ուժի միջամտության շնորհիվ էր միայն, որ հայ-վրացական պատերազմը մեզ համար կատաստրոֆիկ հետևանք չունեցավ: Սոց[իալ]-դեմ[ոկրատական] ֆրակցիան բազմիցս անգամ հայտարարել է և այսօր անհրաժեշտ է համարում կրկնել այստեղ, որ այդ պատերազմի մեջ մի կողմից հանցավոր են հանդիսանում խորհրդի մեծամասնությունն ու մինիստրությունը, և որ պատերազմի ամբողջ պատասխանատվությունը նրանց վրա է ծանրանում»:

Ազատյան (տեղից) - Մեզ ասում են վրացական ազենտներ: Պարո՛ն նախագահ, խնդրում են դադարեցնեք այդ բացականչությունները՝ սկանդալից խուսափելու համար:

Նախագահ - Բազմիցս կրկնել են, այժմ էլ ասում են, որ պատգամավորների կողմից չպիտի լինեն մասնավոր բացականչություններ:

Ստեփանյան - Ջինվորական մինիստրության սնետան ֆինանսական հանձնաժողովն ամբողջովին չի քննել, աչքի առաջ ունենալով, որ այդ շատ երկար կտևի, մինչդեռ այդ մասին հայտարարվում է շտապողականություն: Ազատյանն ասում է, որ սնետան պատգամավորների համար ամբողջովին գաղտնիք է մնում: Սա սխալ է, քանի որ յուրաքանչյուր ֆրակցիա իր ներկայացուցիչն ունենալով զինվորական հանձնաժողովի մեջ, լիակատար հնարավորություն ունի գաղտնիքներն իմանալու: Այնուհետև մենք ունենք նաև պետական կոնտրոլ, որն հսկում է ստացված ծախսերի վրա: Այնուհետև պատգամավոր Ազատյանը այնքան էլ

հայրենասեր չէ, որքան ինքն է կարծում: Նրա երեկվա ընկերները Թիֆլիսում, առանց որևէ առարկության, մեզ հետ կռվելու համար բաց թողին 25 միլիոն վարկ: Դրանից պիտի խրատ առնեն պատգ[ամավոր] Ազատյանը: Այնուհետև մինչդեռ նրանից ավելի ծախ բուշկիկները չմտցրին Ռուսաստանում միլիցիական սիստեմ՝ վախենալով գործի քայքայումից, այնինչ Ազատյանը առաջարկ է անում մտցնել գործի մի այդպիսի ձև: Մենք չենք կարող կատարել Ազատյանի ուզածը: Այս խնդիրների վերաբերմամբ մենք գերազանցորեն ազգային տեսակետ ունենք: Պիտի մեր ազգը ուժեղ լինի: Իսկ դրա համար պիտի մեր գործը լինի շատ, կանոնավոր և լավ հագնված ու կուշտ: Այս նպատակի համար մենք չենք խնայի ոչ մի նյութական միջոց: Այնուհետև գործը ներկա անարխիայի ժամանակ իրավարարության մի կարևոր նեցուկ է, որ բացակայում է ոչ միայն մեր գավառներում, այլև մայրաքաղաքում, ինչպես օրինակ՝ քաղաքային ընտրությունների ժամանակ: Այս պատճառներով էլ պիտի նախահաշիվը հաստատել:

Նախագահ - Ջեկուցողն անցնում է երկրորդ ընթերցման:

Բաբայան - (կրկնում է վերև բերված զեկուցումը) - Մի բացատրություն եմ ուզում տալ. եթե նախահաշիվն 8-9 տող է, դա այդպես է արվել ֆրակցիաների համաձայնությամբ: Առհասարակ պիտի ասեն, որ այս խնդիրներում զինվորական կոմիսիայում մեծ մասնակցություն են ունեցել սոց[իալ]-դեմոկրատները: Նախահաշիվը քննվել է մեծ մասամբ սոց[իալ]-դեմ[ոկրատ] Մալխասյանի նախագահությամբ և շատ կետեր հենց նա էլ զեկուցել է պառլամենտին, օրինակ՝ 5-7 միլիոնի վարկը:

Ազատյան - Ճիշտ է, աշխատել ենք զինվորական կոմիսիայի մեջ, բայց և ցանկանում ենք, որ նախահաշիվի բոլոր կետերը իրապարակվեն: Այնուհետև առաջարկում ենք նախահաշիվի 8-րդ կետը վերացնել:

Շահմազյան - Այս կետում հիշված վարկը պիտի տալ, քանի որ ծախսերն արդեն իսկ արած են, իսկ ռազմա-վարչական մարմնի վերացնելու հարցն առանձին դնել:

Ազատյան - Կարելի է նաև այժմ դնել:

Նախագահ - Հետո քննելն ավելի նպատակահարմար է: Քվեարկում եմ սոց[իալ]-դեմոկրատների բանաձևը (բերված է վերևում): Ստացավ երեք ձայն, չի անցնում: Պատգամավոր Բաբայան, նախահաշիվի երրորդ ընթերցումն արեք:

Բաբայան - (կարդում է):

Նախագահ - Քվեարկում եմ: Անցնում է: Խոսքը պատկանում է արտաքին գործոց պարոն մինիստրին:

Արտաքին գործոց մինիստր - Իունվարի 5-ին՝ Երեկոյան, Մինիստր նախագահի անունով մի հեռագիր ստացվեց Թիֆլիսից, այնտեղի անգլիական ներկայացուցիչ, գնդապետ Ժորդանից, թե գեներալ-մայոր Ուոկկերը մեկնում է Թիֆլիսից դեպի Կարս և ուրախ կլինեն հանդիպել Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչներին Ալեքսանդրապոլում կամ Կարսում:

Հեռագիրն ուշացած էր հասել Երևան (Թիֆլիսից տրված էր եղել ժամը 4-ին, ճաշից հետո): Մեր կառավարությունը հնարավորություն չունեցավ ուրեմն անհրաժեշտ կարգադրություններն անելու իր ժամանակին անգլիական գեներալին պարտ ու պատշաճ ընդունելությունը Հայաստանի երկաթուղային կայարաններում ցույց տալու վերաբերմամբ: Թե՛ այս հանգամանքը և թե՛ մի շարք կարևոր ու անհետաձգելի խնդիրների մասին անգլիական ներկայացուցչի հետ բանակցելու անհրաժեշտությունն աչքի առաջ ունենալով, կառավարությունը հանձնարարեց արտաքին գործերի մինիստրին՝ անձամբ գնալ Ալեքսանդրապոլ՝ գեներալ Ուոկկերի հետ տեսակցելու: Նույն գիշեր մինիստրը հատուկ գնացքով մեկնեց Կարս՝ ուղեկցությամբ Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Վրաստանում պարոն Ջամալյանի և զորական մինիստրի ներկայացուցիչ գեներալ Գամազովի: Գեներալ Ուոկկերն ընդառաջ մեկնեց նույն գնացքով ֆրանսիական միսիայի կապիտան Պուլադեբարը: Գեներալ Ուոկկերին հեռագրվեց գնդապետ Ժորդանի հեռագիրն ուշ ստանալու և արտաքին գործոց մինիստրի Ալեքսանդրապոլ մեկնելու մասին:

Հունվարի 6-ի կեսօրին մինիստրը հասավ Ալեքսանդրապոլ: Գեներալ Ուոկ-կերը եկել էր գիշերը և գտնվում էր իր սեփական գնացքում: Նույն օրը երկու անգամ տեսակցություն տեղի ունեցավ՝ մի քանի ժամ տևողությամբ յուրաքանչյուրը: Գեներալ Ուոկկերը հանձնեց մինիստրին իր մի գրությունն հանուն «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի»՝ գրված Բաթումում, հունվարի 1-ին: Դրանով նա հայտնում է, որ ինքը եկել է Անդրկովկաս որպես զորական ներկայացուցիչ Մեծ Բրիտանիայի՝ ենթակա դաշնակից պետությունների բարձր մեծավորին և անգլիական գլխավոր հրամանատարին Կ. Պոլսում, որ իրեն հետ անմիջական առնչություն ունեն հետևյալ երկրները՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, Վրաստանի Հանրապետությունը, Բաթումի նահանգը և Կարսի նահանգը, որ նման ֆունկցիաներ Ադրբեջանի և Հյուսիսային Կովկասի հանրապետությունների վերաբերմամբ ունի գեներալ-մայոր Թոմսոնը՝ անգլիական զորքերի հրամանատարը Բաքվում: Գեներալ Ուոկկերին հանձնարարված է, որ նա ֆրանսիական միսիայի գնդապետ Շարդինիեի հետ հետամտի՝ արդյո՞ք կատարվում են Թուրքիայի և դաշնակից պետությունների միջև կնքված զինադադարի որոշումները: Բացի այդ, գեներալը հրաման ունի երաշխավորելու, ըստ հնարավորին գործակցելով Հայաստանի Հանրապետության հետ, որ օրենքը և կարգուկանոնը հարգվեն այդ հանրապետության մեջ՝ սպասելով խաղաղության կոնֆերանսի որոշմանը այս երկրի վերջնական վիճակի մասին: Գեներալ Ուոկկերը հրաման ունի տեղեկացնելու Հայաստանի կառավարությանը, որ Մեծ Բրիտանիան մտադիր չէ գրավելու Անդրկովկասի որևէ մասը տևական ձևով: Մինչև խաղաղության կոնֆերանսի որոշումը գեներալը ենթադրում է աջակցել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ամեն բանում, ինչ որ կօգնի կարգուկանոնի ու խաղաղության պահպանությանը: Գեներալը պատրաստ է ամեն ժամանակ փոխադրելու բրիտանական գլխավոր հրամանատարին Պոլսում ամեն մի առաջարկ, որը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը կցանկանա՝ անել նրան և կամ դաշնակից պետություններին՝ իր երկրի ապագայի վերաբերմամբ: Գեներալը ամեն կերպ կաջակցի տեղ հասնելուն այն բոլոր ներկայացուցիչներին, որոնց կցանկանա՝ Հայաստանի կառավարությունն ուղարկել դաշնակից պետությունների մոտ: Իր ստացած հրահանգները կատարելու համար գեներալը ենթադրում է մոտակայքում զորամասեր ուղարկել Հայաստանի Հանրապետություն զանազան քաղաքները: Հայաստանում անգլիական զորամասերի ներկայության վերաբերյալ բոլոր խնդիրների վերաբերմամբ առաջիկայում պետք է դիմել գեներալ Ուոկկերին, որը խնդրում է, որ Հայաստանի կառավարությունը ամեն աջակցություն ցույց տա՝ իր ստացած հանձնարարություններն ի կատար ածելու գործում:

Արտաքին գործոց մինիստրը անգլիական ներկայացուցիչ գեներալի առաջ դրեց մի ամբողջ շարք կարևոր խնդիրներ, որոնք անհապաղ կտրուկ լուծման են կարոտ դաշնակից պետությունների ազդու միջամտությամբ: Կարսի շրջանի շուտափույթ դատարկումը (էվակուացիան) օսմանյան զորքերից, գաղթականության և առհասարակ Հայաստանի բնակչության պարենավորման խնդիրը, սովից տառապող շրջաններին անմիջապես ցորեն և ալյուր հայթայթելու խնդիրը, օսմանյան զորքերի կողմից հայ ժողովրդից գրաված և Կարսում ամբարած պարենի և պաշարեղենի չարտամուծման անհրաժեշտությունը, գրաված ու թալանված ամեն տեսակ գույքերի (մասնավոր, հանրային, ռազմական և տեխնիկական) չարտամուծման, հարստահարված ժողովրդին և Հայաստանի կառավարությանը վերադարձնելու և հատուցանելու խնդիրը, Կարսի շրջանի թե՛ ընդհանուր, թե՛ երկաթուղային և հեռագրային կառավարման խնդիրը, Անդրկովկասի երկաթուղային երթևեկության և Հայաստանի՝ արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցության հաստատման և անհրաժեշտ ապրանքների ներմուծման խնդիրը:

Գեներալ Ուոկկերը ամենայն ուշադրությամբ ունկնդրեց մինիստրի առաջադրած հարցերին և պատրաստակամություն ցույց տվեց՝ կատարյալ աջակցություն ցույց տալ դրանց իրագործմանը: Շնորհակալություն հայտնելով Հայաստանի կառավարությանը՝ երևան այցելելու հրավերի համար, ասաց, որ այժմ նա շտա-

պում է շուտով վերադառնալ Բաթում՝ հարկ եղած կարգադրություններն այդտեղի համար լրացնելու և Թիֆլիս վերադառնալու, որից հետո կգա այցելելու Երևանը:

Հունվարի 6-ին գեներալը ուղևորվեց Կարս՝ ժամադիր լինելով մինիստրի հետ տեսակցելու 8-ի առավոտյան՝ Կարսից վերադառնալիս:

Գեներալ Ուոկկերը հայտնեց, որ ինքը Կարսում կարգադրեց Շեֆքի փաշային՝ անմիջապես վերացնել թուրք զինվորական պահակները Կարս-Ալեքսանդրապոլ սահմանագծի վրայից և սահմանը բանալ ժողովրդի և գնացքների ազատ երթևեկության համար, արագացնել զորքերի դուրս հանումը, որ պետք է վերջանա ոչ ուշ հունվարի 25-ից, չարտամուծել նահանգից ոչինչ, բացի այն ռազմական զույքից, որ թուրք զորքը բերել էր իր հետ: Պարենից Շեֆքի փաշային տրվում է 25.000 փ[ուֆ] ցորեն՝ որպես ճանապարհի սնունդ հեռացող զորքին՝ Կարսից-Էրզրում հասնելու. մնացածն ընդունում է անգլիական իշխանությունը և հանձնում կարոտ ժողովրդին:

Կարսի նահանգի վարչական կազմակերպման և կարգավորման վերաբերմամբ բրիտանական զորահրամանատար գեներալ Ուոկկերի և Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց մինիստրի փոխադարձ համաձայնությամբ որոշվեց հետևյալը.

Գեներալ Ուոկկերը նշանակվում է Կարսում անգլիական զորական կառավարիչ, որին որոշ եղանակով ենթարկվելու է նահանգի քաղաքացիական վարչությունը (ադմինիստրացիան): Այս վարիչները նշանակվում են Հայաստանի ներքին գործոց մինիստրի կողմից, ենթարկվում են սրան և գործում են սրա հրահանգների համաձայն: Ներքին գործոց մինիստրը Կարսի նահանգային վարչությանը հրահանգներ է տալիս՝ համաձայնության գալով անգլիական զորական կառավարչի հետ: Տարածայնության դեպքում խնդիրը լուծում է գեներալ Ուոկկերը՝ նախապես բանակցելով Հայաստանի կառավարության հետ:

Անգլիական զորական կառավարիչը Կարս է գալու մոտավորապես հունվարի 12-ին: Հայաստանի կառավարության կողմից նշանակված վարիչները, գոնե գլխավորները, պետք է այդ օրը լինեն Ալեքսանդրապոլում՝ միասին Կարս մեկնելու համար:

Երկաթուղային և հեռագրային գիծը Ալեքսանդրապոլից մինչև Կարս (առանց քաղաքի) մինչև հունվարի 15-ը անցնելու է հայ պաշտոնյաների ձեռքը: Քաղաքում ժամանակավորապես լինելու է երկաթուղու և հեռագրի համար խառն (հայ և թուրք) պաշտոնեություն, իսկ քաղաքից մինչև նախկին սահմանը՝ թուրք պաշտոնեություն, որոնք փոխարինվելու են հայ պաշտոնեությամբ թուրք զորքի հեռանալուն համընթաց:

Հայաստանի զորական իշխանությունը կարգելու է նահանգում զորական պահակ (ժանդարմերիա)՝ օրենք և կարգուկանոն պահպանելու համար: Պահակի թիվը պետք է լինի այնքան, որքան որ հարկավոր է այս նպատակի համար: Պահակը ներմուծվելու է նահանգում թուրք զորքերի հեռանալուն համընթաց և խստորեն հրահանգված պիտի լինի դեպի բնակչությունը ունենալիք իրենց վերաբերմունքի նկատմամբ:

Նահանգի կենտրոնական վարչությունը լինելու է հայկական, իսկ տեղական զանազան խորհուրդները կազմակերպվելու են համեմատական հիմունքով՝ հաշվի առնելով հայ և ոչ հայ բնակչության համեմատական այն համաչափությունը, որը եղել է նախքան նահանգը թուրքերից գրավվելը:

Ֆինանսական տեսակետով նահանգը կառավարվելու է խոհեմ տնտեսությամբ: Հարկերն ու տուրքերը ծանր չպիտի լինեն: Պաշտոնեությունը վարձատրվելու է Հայաստանի Հանրապետության մեջ ընդունված չափերով: Նահանգի ելևմուտքի բացը ծածկելու են դաշնակիցները:

Նահանգի հայկական վարչությանն հանձնարարվում է ամենակորրեկտ վերաբերմունք ունենալ դեպի բնակչության ոչ հայ տարրերը և գործով ապացուցանել, որ հայ իշխանությունը ընդունակ է բարձրանալ տեղական նախապաշարմունքներից և իրավական ու արդարամիտ կերպով կառավարելու նաև ոչ հայ տարրերը:

Եթե անգլիական հրամանատարը օգտակար դատի, Կարսի որոշ մասերը, որոնք գրեթե ամբողջովին մուսուլմանաբնակ են եղել, կարող են զատվել այս նահանգից:

Կարսի նահանգում հայ ադմինիստրացիայի կարգում չպետք է նկատվի հիմք՝ կանխորոշելու այդ շրջանի քաղաքական վիճակը, որը տնօրինվելու է կոնֆե-րանսի կողմից:

Նախագահ - Հայտարարում եմ 15 րոպե ընդմիջում:

Նախագահ - Նիստը վերսկսված է: Մի հանգամանքի վրա ես կուզենայի ուշա-դրություն դարձնել. ինչպես հայտնի է, մինչև որ օրենքները չիրապարակվեն թերթում, կառավարությունը առհասարակ իրավունք չունի գործադրելու նախա-հաշիվների մասին. նրանց մեծ մասը ընդունված են, երբ խորհրդի կողմից ստո-րագրված և ուղարկված կլինի: Այդ աշխատանքը բավական բարդ և դժվար է, դրանք պետք է արտագրվեն, տպվեն և դրկվեն: Դա կարող է տևել 1½-2 ամիս: Ի՞նչ պետք է անել կառավարությանը այդ անել վիճակից ազատելու համար: Արդյոք խորհուրդը չի՞ կարող թույլ տալ, որ կառավարությունը ծախսեր անի ընդունված օրենքների սահմանում: Եթե խորհուրդը այդ տեսակ որոշում ընդունի, վաղը նախագահը կարող է այն հաղորդել կառավարությանը:

Ազատյան - Այդ հայտարարությունը կարելի է կառավարությանը անել, բայց անհրաժեշտ է օրինական ձևակերպում տալ՝ համապատասխան օրինագիծ ներ-կայացնելով:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Օրենքները ուժ են ստանում, երբ «Կառավարության լրաբեր»-ում տպվում են: Այս տարվա համար պետք է ընդունել չտպագրված վիճակի մեջ գործադրություն:

Աղբալյան - Ընդհանրապես օրենքն այդպես չի կարելի գործադրել. կան օրենքներ, որոնք վերաբերում են հասարակության:

Նախագահ - Ուրեմն հարցն սպառված է, ձևակերպված կերպով կներկայացվի խորհրդին: Ձեկուցվում է պարենավորման մինիստրության նախահաշիվը:

Վ. Տեր-Թորոսյան - Ձեկուցում է պարենավորման մինիստրության նախահա-շիվը, որը հասնում է 195.700 ռ[ուբլու]: Նախահաշիվն առանձին արտագրած կց-վում է արձանագրության:

Աղբալյան - Պարենավորման մինիստրության այս նախահաշիվը մի քանի ճյուղեր է ենթադրում, ինչպես՝ գյուղատնտեսության մաս և նրան կցված ստա-տիստիկական բաժին: Գյուղատնտեսական մասը այսպես է սահմանվում, որ նա պետք է հողերը սերմելու և պաշարի փոխադրության միջոցներ տա՝ մինչև հունձ անասուններ, գյուղատնտեսական գործիքներ և այլն հայթայթի: Ստատիստիկա-կան բաժինը [պետք է] ազգաբնակչության մթերքի և ուտեստի պահանջը երևան հանի, նյութեր հավաքի գյուղատնտեսական վիճակագրության վերաբերյալ, մթերքների բաժանում, անկախ կարգադրություն անել և այլն, և այլն. ահա այն սահմանը, որի մեջ պիտի գործի այդ բաժինը, և այդ բոլորի համար 3 մարդ պիտի գործեն: Ամենից առաջ այս գործը իր մի քանի կողմերով մտնում է ուրիշ մինիստ-րությունների գործավարական սահմանների մեջ, օրինակ՝ փոխառությունը երկրագործական մինիստրության է վերաբերում:

Երկրորդ՝ ստատիստիկական բաժնի մեջ ասված է, որ նյութեր հավաքելու է գյուղատնտեսական ստատիստիկայի վերաբերյալ, մինչդեռ գյուղատնտեսական բաժնի մեջ մենք այդ աշխատանքները դրել ենք. այս կողմով էլ նա մտնում է ուրիշ մինիստրության գործավարության մեջ:

Հողերը սերմելու խնդիրը երկրագործական մինիստրության է վերաբերում, իսկ երբ սերմը տալիս է խնամատարության մինիստրությունը, ինչպես և՛ գործիք-ները, անասունները և այլն, դա ուրիշ բան է: Հիմա հետաքրքիր է, ի՞նչ ձևով նրանք պիտի կարգադրեն այդ գործը, ինձ թվում է, թե երկու ձևով՝ կամ գյուղերը պիտի ման գան և կամ պիտի դիմեն իրենց լիազորներին. երեք մարդով կենտ-րոնից այս գործը վարել դժվար է: Եթե այս պաշտոնեության նախահաշիվը հետո գալիս է իբր լրացուցիչ նախահաշիվ, էլ ինչացու՞ են այն երեք մարդը: Ասում են, որ զանազան մթերքների չափը պետք է որոշեն այդ երեք մարդիկ: Մենք դրա

համար հատուկ մարդ նշանակելու պետք չենք տեսնում, միայն այս նպատակի համար դժվար է ընդունել այդ կարգի պաշտոնյաներ: Տարբեր բան կլիներ, եթե մեր երկրում հիմնվեր մի հիմնարկություն՝ առանձնապես ստատիստիկայի համար աշխատող: Անկախ հետազոտություններ անելը նույնպես ենթադրում է մոր պաշտոններ: Այս բոլորից հետո այս բաժինը լավ չի մտածված: Ինչպես տեսնում եք, նա մտնում է տարբեր միմիատրությունների մեջ: Հետո՝ նա որոշ կերպով չի ձևակերպված: Մեզ թվում է, թե այս բաժինը պետք է դուրս ծագել. ասում եմ մեր ֆրակցիայի կողմից:

Այնուհետև կգա 50.000 ռուբլի լիկվիդացիայի գործին՝ նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսների համար, բայց դրանից առաջ էլ եղել է մի բաժանմունք, հապա անցած ամիսների հաշիվները ո՞վ է բերելու խորհրդարան՝ վավերացնելու համար: Ըստ իր պաշտոնավարած օրից պիտի կազմի իր հաշիվը: Այդպես չեղան լուսավորության միմիատրության նախահաշիվները, նա ներկայացրեց անցած չորս ամիսների հաշիվները, որպես հնի ժառանգորդ: Նույնպիսի բնական ընթացք կլիներ, ներք, որպեսզի հաստատեինք: Մենք կարծում ենք, որ դա պետք է պարետխորդ հաշիվները, դրա համար խնդրել է վարկ՝ նախորդ շրջանի ծառայողների գործը վերջացնելու: Այդ առթիվ նա ստեղծել է առանձին կոմիսիա՝ գործերը կան դրա համար որոշ պաշտոններ: Դա աննորմալ երևույթ է, մանավանդ որ յանների գործի վերջացումը պիտի կատարվի այն ձևով, ինչպես որ կատարվում է կապահանջվի, իսկ այդ լիկվիդացիոն կոմիսիայի գործը վերջացնելու է, որովհետև դրա համար չարժե առանձին ծախսեր անել: Ուրեմն առաջարկում եմ.

Առաջին՝ գյուղատնտեսական բաժանմունքը վերացնել,

Երկրորդ՝ լիկվիդացիայի գործը սովորական կարգով տանել և

Երրորդ՝ նախորդ շրջանի ծախսերը նույն ձևով վերջացնել:

Հովհ. Ստեփանյան - Ես զարմանում եմ, որ այսպիսի առաջարկություններ են արվում: Պետք է ասած, որ պարենավորման միմիատրության մեջ այս բաժինը պետք է կազմի մի խոշոր և կարևոր բաժին, առանց որի դժվար կլինի կազմակերպել գործը: Աղբալյանի բերած փաստերը ինձ համար համոզեցուցիչ չեն: Նա ուրիշ միմիատրությանց, ուստի և այս բաժինը չպետք է լինի: Այդ բանը կարելի է և ուրիշ միմիատրությունների մեջ գտնել. օրինակ՝ բժշկական մասը, որը չի խանգարում գործին, մենք այդ Ռուսաստանից գիտենք: Այդպիսի շփման կետեր ունենին նրանք: Ինչ որ բերված է, դա օրենք չէ: Եթե երկու վարչություններ, միմիատրությունները տեսնեն, որ իրենց խանգարում են, կարող են որոշել իրենց սահմանաբաժանումները, ուստի այդ բացատրությունը երբեք համոզեցուցիչ չէ մեզ համար: Ինչ վերաբերում է ստատիստիկային, դա վերջերս Ռուսաստանում մեծ նշանակություն էր ստացել, որովհետև ոչ մեկ պետություն առանց ստատիստիկայի չի կարող գործ ստանձնել: Նա ասաց, որ կան ագենտներ, որոնք տեղեկություններ կբերեն, բայց նրանք գտնվում են գավառներում և երբ բացակայեն, դժվար կլինի տեղեկություն տալ: Ուստի մենք գտնում ենք, որ այս բաժինը անհրաժեշտ է պահել և ստատիստիկայի պաշտոնով իսկ պիտի պահել առանձին պաշտոնյա. և այն 2000-ը, որ ծախսվելու է այս բաժնի վրա, մեծ բան չէ:

Մելիք-Աղաջանյան - Պարենավորման միմիատրության ներկա նախահաշիվը հնարավորություն է տալիս մի քանի ընդհանրացումներ անել պարենավորման միմիատրության և նախկին վարչության գործունեության վրա, թե ի՞նչ գործունեություն և ի՞նչ հետևանքներ է ունեցել: Խորհրդին ծանոթ է, որ մեր ներքին և արտաքին դրությունը կախված է եղել նրա պարենավորման վիճակից: Դրա համար մեր ֆրակցիան սկզբից ևեթ խիստ կերպով հետևել է և որոշ պատկեր է

ստացել, որոնց հիման վրա դրությունը պանամայի կերպարանք է ստացել: Գործի կազմակերպության տեսակետից այդ վարչությունը եղել է կատարյալ անփույթ, զանցառությունների հաշիվ չկա: Պատգամավոր Աղբալյանը խոսեց, որ չպետք է նոր հաշիվներ ստեղծել, այլ պետք է հնի մասին էլ ասվեր, որպեսզի հաջորդականությունը պահվեր: Բերենք մի քանի թվեր: Եթե ցորենի մոնոպոլիան մտցվեց, առնվազն ենթադրվում էր գոնե 30.000 փութ հավաքել և պարենավորման բաժնի կառավարիչը հավատացնում էր՝ երկու հարյուր հազար փութն հավաքվել է: Այնինչ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ չի հավաքվել, այլ հավաքված է մոտ 150.000 փութ և այդ հավաքվածից այժմ ոչինչ չկա մեր հանրապետության պահեստներում: Ղավուրմայի խնդիրը ձեզ հայտնի է նույնպես: Մի քանի լրացուցիչ տեղեկություններ ևս. այժմ ընդամենը 753 փութ ղավուրմա կա և կոմիսիայի քննությունից պարզվել է, որ մոտ 120 փութ միանգամայն փչացած է և այդ փչացումը տեղի է ունեցել 15 օրվա ընթացքում: Այնուհետև այդ պայմանագրի մեջ որոշ չէր, թե կապալառուներին ի՞նչ փող պետք էր տալ և այժմ, երբ մեր կառավարությունը խիստ կարիք ունի ռուսական փողերի, ահա այս դեպքում հանկարծ տասնյակ հազարներ վերցվում և տրվում է այդ կապալառուներին՝ մի նոր արդյունքի աղբյուր բաց անելով նրանց համար: Կան և ուրիշ տեղեկություններ, որոնք ավելի զայրացուցիչ են, որ պարենավորման բաժնի կառավարիչը կարգադրություններ է անում այն շրջաններում դադարեցնել հավաքումը: Ահա այն բոլոր խնդիրները, որոնց վրա մեր ֆրակցիան հրավիրում է խորհրդի ուշադրությունը:

Եփրեմ Սարգսյան - Պարենավորման հարցի մասին մի քանի անգամ Հայաստանի խորհուրդը զբաղվել է և մեր ֆրակցիայի կողմից հաճախ հարց եղել, թե ինչու՞ լիազորների մասին որոշ հետապնդումներ չեն եղել: Այստեղ ներկայացվել է պարենավորման մինիստրության նախահաշիվը այն օրվանից, որ նա դարձել է մինիստրություն: Սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի պատգամավորի խոսքերից օգտվելը ես համարում եմ դեռ անորոշ վիճակի մասին հայտարարություն անելուն: Այն փաստերը, որ նա բերում է, դեռ չեն ստուգվել: Իհարկե, յուրաքանչյուր պատգամավոր կարող է մտնել որոշ բաժանմունքներ և փաստեր հավաքել: Այդ փաստերն ամենից առաջ լսվել են պարենավորման հանձնաժողովի նիստում: Փաստերից մեկում 150.000 փութ ցորենի մասին հիշատակված կա. այդ մասին հանձնաժողովը մի թեթև հաշիվ անելով պարզվեց, որ այդ թվերը լրիվ չեն, որ այդտեղ մի թյուրիմացություն կա: Ղավուրմայի գործի համար ռուսական հին փող տալու փաստը ճիշտ չէ: Դրա համար հանձնաժողովը հարկ եղած միջոցները ձեռք առավ: Այս է ահա հանգամանքների վիճակը, որի համար ես հրավիրում եմ խորհրդի ուշադրությունը: Մենք որոշ հարցեր ենք դնում այնտեղ, որպեսզի գործը հետապնդենք և հասցնենք որոշ վախճանի, իսկ այստեղ գալիս են բերելու դեռ չստուգված թվեր և փաստեր:

Մինախորյան - Արդարացում կամ մեղադրանք չենք անում: Մեզ թվում է, որ եթե մենք որոշ ցանկություններ ունենք այդ գործը կարգավորելու, մենք պետք է որոշ կերպով պատասխանատվության ենթարկենք նրանց, որոնք ժողովրդի արյուն-քրտինքով ձեռք բերված փողերը մսխում են անհաշիվ կերպով: Մենք միանում ենք սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի տեսակետներին, որպեսզի մի անգամ ընդմիջտ փորձ լինի ուրիշների առաջն առնելու համար: Վաղը, մյուս օրը Կարսի շրջանն ենք գործ սկսելու: Պետք է խրատվել վերջապես: Նրանք, որոնք ոճիր են գործել, այդ ոճրի համար պատասխանատվության չեն ենթարկվել: Պետք է հետևել այդ գործին: Ինչ մնում է այդ հաշիվների մասին եղած քննադատության, լիկվիդացիայի համար հարկ եղած գումարը մեզ էլ թվում է, որ միանգամայն ավելորդ է: Պարենավորման մեջ եթե ի նկատի ունենանք մի շարք պաշտոններ, մենք կտեսնենք որ բավական շտատներ կան, որոնք կարող են այդ գործը շատ դյուրությամբ կարգադրել: Եվ եթե այդտեղ որոշ դժվարություններ կան և շտատը չի կարողանում անել, թերևս թույլատրելի լինի, որ մեկ մարդ 1½-2 ամսով պաշտոնավարեր և չնախատեսված բաժնից վճարվեր և խնդիրը լուծել այդ կերպով: Ստատիստիկայի բաժնի մասին մենք կարծում ենք, որ այդ չպետք է

անել այն պարզ պատճառով, որ փոխադարձաբար կարող են իրար օգնել և սակայն ճիշտ է, որ որոշ վիճակագրական մարմին պետք է լինի այդ բաժանմունքի մեջ:

Պարենավորման միմիստրի պաշտոնակատար - Եթե ես ցանկանում եմ մի բանի բացատրություններ տալ, դա ինձ հարկադրում է պատգամավոր Աղբալյանի ճառը: Ես կարծում եմ, որ նա սխալվում է: Եթե պարենավորման միմիստրությունը միմիստրություն է, ապա ուրեմն նա պետք է ունենա իր որոշ պայմանները: Այս միմիստրության նշանակությունն է ժողովրդին պարեն տալ, սերմացու և ցորեն տալ: Երկու խնդիր կա՝ պարենավորել ներկայիս ժողովրդին՝ գտնելով պարեն ներսի և դրսի շուկայից: Իսկ եթե դուք ուզում եք պարենավորման միմիստրությունը վերածել մի մասնավոր կոմիսիայի, ուրեմն էլ ի՞նչ կարիք կա միմիստրություն կազմելու, իսկ եթե ոչ՝ նա պետք է իմանա, թե իր սահմաններում ինչքան ազգաբնակչություն կա, որի համար անհրաժեշտ է ստատիստիկա ունենալ. առանց վիճակագրության, միևնույն է թե մթության մեջ գործել: Այդ երեք մարդը բավական են այդ գործի համար: Այնտեղ կան թվեր, որոնցից պիտի օգտվեն, և այդ բանի համար այս փոքրիկ ապարատը բավական է: Նա չի գնում շրջաններն ուսումնասիրելու, այլ եղած նյութերը մի հայտարարի է վերածում: Եթե դուք ունեք մի միմիստրություն, որին դուք զրկում եք մի փոքրիկ օրգանից, որը պետք է իմանա, թե երկիրը ի՞նչ կարիքներ ունի, ի՞նչ կներկայացնի այդ միմիստրությունը: Ես ձեզ կարող եմ հավատացնել, որ եթե դուք հանեք, ես չեմ լինի այդ միմիստրության գլուխը, բայց ես պարտք եմ զգում պարզաբանելու, որովհետև այդ միմիստրությունը իր ծառայողներից պիտի կազմի այդ պաշտոնությունը: Այստեղ մենք խնայողություն արել ենք այնպես, ինչպես հարկն է: Այդ ճյուղը անհրաժեշտություն է և դա հետևյալ պատճառով. Հայաստանի հացը չափազանց քիչ է և նա երբեք չի բավականացնի հայ ժողովրդին: Պետք է ստատիստիկական տվյալների վրա հիմնվել և ըստ այդմ էլ դրսից ցորեն ներմուծել: Հարկավոր է նաև սերմացու, որի մասին պարենավորման միմիստրը պետք է հոգ տանի և որը առանց ստատիստիկայի անհնար է որոշել: Այստեղ խոսք եղավ, որ միմիստրը երկու ամսվա նախահաշիվ է ներկայացրել, այնինչ նա պարտավոր է ամբողջ պարենավորման նախահաշիվը ներկայացնել: Ինչպե՞ս կարող էի ես 2 ամսից ավել նախահաշիվ ներկայացնել, երբ այդ մասը միմիստրություն չի եղել, այլ մի բաժանմունք: Ուրեմն հաշիվ պետք է ներկայացնել և այդ հաշիվը կներկայացնեն: Այս երկու օրը միմիստրությունը զբաղված է այդ հաշիվներով, որը մի բաբելոնյան խառնակություն է ներկայացնում:

Այն առարկությունը, թե լիկվիդացիոն կոմիսիան մի առանձին մարմին է, դա ճիշտ չէ: Մեզ մոտ կան շտատնի և նեշտատնի ծառայողներ: Լիկվիդացիոն մարմինը վերջին (նեշտատնի) ծառայողներից է և դա համարվում է հաշվապահական մասը: Այդ մարմինը ստեղծված է, որպեսզի գործը ուժեղացվի: Երևակայեցեք, ամբողջ Հայաստանում միմիայն մի զեմստվո կա, որը պատրաստ է պարենավորման միմիստրությանը 1.700.000 ռուբլու հաշիվ ներկայացնել և մինչև հիմա չի ներկայացրել: Դրա համար ես ստիպված եմ այստեղից հատուկ մարդիկ ուղարկել, որպեսզի այդ գործը լիկվիդացիայի ենթարկեն: Եվ այդպես մի շարք տեղեր մենք պետք է մարդիկ ուղարկենք, որպեսզի հաշիվները ռեկզիայի և լիկվիդացիայի ենթարկվեն: Ուստի ես խնդրում եմ խորհրդին չմերժել հիսուն հազար ռուբլի տալը, որովհետև դա անհրաժեշտ ծախս է: Չմոռանամ ասել, որ այդ գումարից հատկացվում է նաև ռեկզիայի:

Մելիք Աղաջանյան - Այն պաշտոնյաները, որոնք հաշիվ չեն ներկայացրել մինչև այժմ, նրանք ռոճիկ ստանում են:

Պարեն[ավորման] միմ[իստրի] պաշտոնակատար - Չեն ստանում:

Չուբյան - Միմիստրի բացատրությունից երևաց, որ 50.000 ռուբլու մեջ մտնում է և՛ լիկվիդացիայի և՛ ռեկզիայի ծախսերը: Մի հոդվածում չի կարելի երկու իմաստ դնել, ուստի մենք առաջարկում ենք վերադարձնել այդ սմետան միմիստրին, որպեսզի այդ հոդվածը վերածի երկու հոդվածի:

Պարեն[ավորման] մին[իստրի] պաշտոնակատար - Դժվար է ծառայողների ցուցակը ներկայացնել, ուստի և չեն կարող երկու հոդվածի վերածել:

Ջուբյան - Եթե մինիստրը իմ առաջարկը չի ընդունում, մնում է որոշ գումար խորհուրդը դնի մինիստրի տրամադրության տակ՝ հիշյալ ծախսերը ծածկելու համար:

Աղբալյան - Նախքան սմետաների հաստատվելը, որոշ գումար է բաց թողնված կառավարությանը՝ ծառայողներին տալու համար: Ուստի ես առաջարկում եմ այդ կրեդիտից տալ ծառայողների ռոճիկը:

Պարեն[ավորման] մին[իստրի] պաշտոնակատար - Այլևս կրեդիտ չկա ծառայողների համար:

Ազատյան - Որովհետև քվորում չկա, առաջարկում եմ միստը փակել:

Նախագահ - Պարո'ն Տեր-Սկրտչյան, տեսեք, եթե խորհրդի շենքում պատգամավորներ կան, հրավիրեք այստեղ:

(Պետրոս Ջաքարյանի գալով քվորում լինում է:)

Պարեն[ավորման] մին[իստրի] պաշտոնակատար - Ես առաջարկում եմ 30.000 ռուբլի՝ ռեկվիզի:

Առաջարկությունը խորհրդի կողմից առարկության չհանդիպելով՝ ընդունվում է:

Նախագահ - Այս նախահաշիվը արդեն զեկուցվեց: Թույլ տվեք համարել 3-րդ ընթերցումը կատարված՝ ֆինանսական հանձնաժողովի ուղղումներով և հավելումներով, չհաշված ստատիստիկային մասը, որը մնում է սմետայում:

Խորհուրդը առարկություն չի անում:

Ազատյան - Խնդրում եմ մեր բանաձևը քննարկել:

Նախագահ - Քվեարկության է դրվում սոց[իալ]-դեմոկրատների բանաձևը: 2 ձայն, չի անցնում:

Նախագահ - Այժմ քվեարկության է դրվում պարենավորման մինիստրի նախահաշիվն իր ամբողջությամբ՝ ֆինանսական հանձնաժողովի արած հավելումներով և ուղղումներով (ստատիստիկական մասը մնում է), որը ընդունվում և վերջնականապես հաստատվում է խորհրդի կողմից: Հայտարարում եմ միստը փակված:

Քարտուղար՝ Ե.Սարգսյան

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թթ. 57-68: Բնագիր: Ձեռագիր:

60-ՐԴ ՆԻՍ

13 հունվարի 1919թ.

Նիստը բացվում է ժ. 8-ին, նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, զորական, լուսավորության և իրավաբանության մինիստրները, ներկա է և Վրաստանի մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ *Ա. Ջամալյանը*:

Հ. Սարգսյան - Ձեկուցում է երկրագործության և պետական գույքերի գլխավոր վարչության փոփոխության օրինագծի մասին (գ ընթերցում):

Օրինագիծը հավելումներով ու կրճատումներով ընդունվում և հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Ա. Շահմազյան - Ձեկուցում է. ա) զինվորների ռոճիկը 10 ռուբ. և բ) սպաների ռոճիկը ավելացնելու օրինագծերի մասին, որ ամբողջությամբ ընդունվում և հանձնվում են խմբագրական հանձնաժողովին:

Հ. Ազատյան - Ձեկուցում է ֆելդշերներ և գթության քույրեր ու եղբայրներ պատրաստելու համար կուրսեր բաց անելու օրինագծի մասին:

Որոշ թերություններ շտկելու համար որոշվում է օրինագծի քննությունը հետաձգել մինչև հաջորդ նիստը:

3. Բուդադյան - Ձեկուցում է. ա) շրջանային դատարանին կից ցուցակագրական բաժնի վերացման, բ) պաշտոնական հայտարարությունները հրապարակելու, գ) սառը զենքերը գրավելու (գ ընթերց.) և դ) դատաստանական տուրքերի օրինագծերի մասին:

Գ-րդ ընթերցումով օրինագծերը ընդունվում և հանձնվում են խմբագրական հանձնաժողովին:

Նույնը զեկուցում է հեղափոխական տրիբունալների վճիռները վերաքննելու և գոյություն ունեցող համապատասխան դատարաններին հանձնելու օրինագծի մասին:

Վեճ է ծագում օրինագծի էության առթիվ. խոսում են թե՛ր իրավարարության միմիստրն ու ժող. կուս. ֆրակցիայի ներկայացուցիչը, դեմ՝ մյուս բոլոր ֆրակցիաների ներկայացուցիչները:

Իրավարարության միմիստր - Տեսնելով խորհրդարանի ընդհանուր տրամադրությունը, հետ են վերցնում օրինագիծը:

Խորհրդարանը որոշում է հանձնարարել իրավարարության միմիստրությանը՝ ներկայացնել տրիբունալների կողմից այն դատապարտվածների ցուցակը, որոնք իրեն կդիմեն. որոշի նոցա պատժի չափը և բերի խորհրդարան...՝ կմեղմացնի պատիժները կամ ներումն կշնորհի:

3. *Սարգսյան* - Ձեկուցում է տոներ սահմանելու օրինագծի մասին:

Խորհրդարանը որոշում է վերադարձնել օրինագիծը՝ ճոխացնելու տոների ցուցակը քաղաքական և ազգային տոներով և հանձնարարել, որ լրիվ ցուցակը ներկայացնի հանձնաժողովը հունվարի 17-ի նիստին:

Ն. *Աղբալյան* - Ձեկուցում է Անդրկովկասի կենտրոնական արխիվներից Հայաստանին վերաբերող դոկումենտների պատճենները հանելու համար ֆինանսների միմիստրության 50.000 ռ. ավանս տալու օրինագծի մասին:

Գ-րդ ընթերցումով ընդունվում և հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Նույնը զեկուցում է Գերմանիայից և Ավստրիայից եկած ու եկող հայ գերի զինվորներին նյութական օժանդակություն հասցնելու օրինագծի մասին:

Խորհրդարանը որոշեց այդ օրինագծի քննությունը թողնել հունվարի 17-ի նիստին:

Նիստը փակվեց ժ. 12-ին:

«Ձանգ», 29 հունվարի 1919թ.

61-ՐԴ ՆԻՍՏ

17 հունվարի 1919թ.

Նախագահ - Նիստը հայտարարում են բացված:

Օրակարգի հարցերն են.

1. Ներքին գործոց միմիստրի պաշտոնակատարի զեկուցումը Կարսի շրջանում ադմինիստրացիա մտցնելու մասին.

2. Օրինագիծ հանգուցյալ Խ. Կարճիկյանի ընտանիքին ապահովելու մասին (վերջնական հաստատում).

3. Օրինագիծ պետական պաշտոնյաներին նպաստ տալու մասին (վերջնական հաստատում).

4. Օրինագիծ մասնակի զորացրման (վերջնական հաստատում).

5. Օրինագիծ Կարսի շրջանում հաշտարար դատարաններ բանալու մասին (Ա ընթերցում).

6. Օրինագիծ հաշմանդամ զինվորների ապահովության մասին.

7. Օրինագիծ բանբակի գնման համար ֆինանսների միմիստրին 10 միլիոն ռուբլի վարկ բանալու մասին.

* Երկու-երեք բառ բնագրում ջնջված է: -Ծանոթ.կազմ.:

8. Օրինագիծ տոներ սահմանելու մասին.

9. Պետական վերահսկողության կառավարիչին լիզորություններ տալու խնդիրը.

10. Հարցումներ և հարցապնդումներ.

11. Ընթացիկ գործեր:

Խոսքը պատկանում է ներքին գործոց մինիստրի պաշտոնակատարին:

Ներքին գործոց մինիստրի պաշտոնակատար - Սի քանի օր սրանից առաջ Ալեքսանդրապոլ գնացի և այնտեղ հանդիպեցի գեներալ Բիչին և պոլկովնիկ Տեմպերլեին: Արտաքին գործոց նախարարը արդեն չորս օր առաջ ձեզ գեկուցում է արել այն պայմանների մասին, որոնց շուրջ կայացան մի շարք խորհրդակցություններ: Խորհրդակցությանը մասնակցեցին այն բոլոր պաշտոնյաները, որոնք պետք է գնային Կարս: Համաձայն այդ խորհրդակցության՝ կառավարությունը ամբողջ նահանգում պետք է մնա հայ կառավարության վրա: Միայն մի պաշտոն անգլիացիները պահել են իրենց համար: Դա գինվորական գեներալ-նահանգապետության պաշտոնն է: Մեր համաձայնության հիմքերը հետևյալներն են.

Առաջին՝ ապահովել հայ գաղթականների վերադարձը Կարսի նահանգ:

Երկրորդ՝ ուղարկել ցորեն հայ ազգաբնակչության համար:

Երրորդ՝ ապահովել Կարսի նահանգում մնացած կայքը կողոպուտից, և որ միաժամանակ թուրքերը տանելու են միայն իրենց բերած ապրանքները:

Չորրորդ՝ ապահովել թուրքերի կյանքը հայերի կողմից:

Այդ խորհրդակցությունը տևեց ամբողջ գիշերը և առավոտը մենք ունեցանք առանձին խորհրդակցություն մեր մեջ և եկանք այն եզրակացության, որ մենք կարող ենք բավարարել այդ պահանջները: Գեներալ Բիչը հունվարի 12-ին մեկնեց Կարս, որտեղ նա ուներ հատուկ հանձնարարություն: Զինվորական նահանգապետը հայտնեց, որ մեր պաշտոնյաների հետ կարող է խոսել, որի համար մեր կողմից նշանակվել է քաղաքացիական պետ Ստ. Ղորղանյանը, իսկ ընդհանուր միլիցիայի պետ՝ գնդապետ Շահնազարյանը: Ամեն մեկ ճյուղի համար նշանակված են հատուկ մարդիկ՝ ընդամենը 41 հոգի: Երկաթուղու կառավարիչ նշանակված է ինժեներ Փիրումյանը, որը հունվարի 15-ին ընդունել է երկաթուղին: 120 անգլիական զինվորներ գնացել են Կարս: 14-ին, 15-ին և 16-ին հեռագիրներ են եկել Կարսից՝ այնտեղի դրությունը պատկերացնող: Ես պայմանավորվել եմ այնտեղի նահանգապետի հետ, որ նա ցորեն կամ ալյուր դրկե, որպեսզի ժողովուրդը այնտեղ մտնի հարկ եղած պաշարով՝ անախորժություններից խուսափելու համար:

Հունվարի 14-ին եղել է առաջին ժողովը տեղացի մահմեդականների, որոնք որոշ բանակցություններից հետո ընդունել են նահանգապետի առաջարկությունները: Տեղական մեր ներկայացուցիչը գրել է, որ առայժմ վաղաժամ է անմիջապես դրկել գաղթականներ և մենք կարգադրել ենք, որ Ալեքսանդրապոլում նրանք սպասեն, մինչև որ Կարսում հարկ եղածն անեն ընդունելու համար: 15-ին ինժեներ Փիրումյանից ստացա մի հեռագիր, որով նա խնդրել է անգլիացիներից յուրաքանչյուր կայարանում թողնել 2-ական անգլիական զինվոր: Հեռագրով հաղորդում էր այնպես, որ Արփաչայի թելեֆոնի կայանը պիտի միացնել Ալեքսանդրապոլի հետ: Ինչ վերաբերում է գաղթականների տրամադրությանը, մենք խոսել ենք Կաղզվանի և Կարսի ներկայացուցիչների հետ և համոզել ենք նրանց մտնել երկիր խաղաղ ճանապարհով: Եվ նրանք որոշ հավաստիքներ տալիս էին մեզ՝ խաղաղ կերպով երկիր գնալու: Ես հրահանգ եմ տվել բոլոր կայարաններին, որ նրանք թույլ չտան անցնել առանց մեր կարգադրության:

Գեներալ Բիչը ժամանակավոր կերպով գնաց Կարս՝ Շեֆքի փաշայի հետ տեսակցելու: Սակայն Շեֆքի փաշան այնտեղից գնացել էր Սարիղամիշ և այդ պատճառով նրանք չտեսակցեցին իրար հետ, և գեներալ Բիչը վերադարձել է Թիֆլիս: Կարսը պիտի հանձնեն ամսույս 25-ին և ոչ 26-ին: Պահեստների մասին պիտի հայտնեն, որ ամեն տեղ դրված են պահակներ անգլիացիների կողմից և ապահովված կարելի է համարել: Ժանդարմերիայի պետի՝ գնդապետ Շահնազարյանի մասին ես ստացա այն տպավորությունը, որ նա իր կույժան բարձրության վրա կանգնած է, և մենք վճռել ենք մտցնել 2 էսկադրոն զինվորության ըն-

տիր մասերից և 400 պահակ իբրև միլիցիա: Հույս ենք տվել, որ ոչ մի անպատասխանատու խումբ մուտք չպիտի ունենա Կարսի մահանգը, թեև դրությունը բավական լարված է, բայց կամաց-կամաց լավանում է:

Ալեքսանդրապոլ քաղաքում զինվորական դրության պահպանումը գտնվել է ավելորդ և երեկվանից վերացվել է: Մյուս կողմից՝ Ալեքսանդրապոլ[ի] գավառը մտնում է զինվորական շրջանի մեջ: Խորհրդակցելով զինվորական նախարարի հետ, նրանք էլ գտան, որ Կարելի է վերացնել այդ օրենքը և վաղը չէ մյուս օրը մենք օրինական ճանապարհով այդ ժամանակավոր իշխանությունը կվերացնենք:

Հաղորդակցության պահպանության մասին երևի արտաքին գործոց մինիստրը կզեկուցի: Կարսից ստացվելու է 1200 վագոն, 50 շոգեկարգ. այն ժամանակ մենք կանոնավոր հաղորդակցություն կունենանք Կարսի, Նախիջևանի և Թիֆլիսի հետ: Այսօր եկել է պատգամավորություն Նախիջևան մեկնելու՝ հաղորդակցությունը կանոնավորելու համար: Մինչև այդ մենք հնարավորություն կտանք հենց վաղվանից և մյուս օրվանից շաբաթը մի անգամ կանոնավոր գնացք Այրումից մինչև Դավալու և Դավալուից մինչև Այրում:

Նախագահ - Դիմում ենք օրակարգի երկրորդ հարցին:

Ձուրյան - Խմբագրական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է Խ. Կարծիկյանի ընտանիքին նպաստ տալու առթիվ եղած օրինագծի մասին՝ հայտնելով մի քանի հիմնական հարցեր, որ դրանը չի տրվում որպես թոշակ, այլ՝ որպես նպաստ: Կարդում է օրինագիծը.

Օրենք

Խնամատարության մինիստրությանը հանգուցյալ Խ. Կարծիկյանի ընտանիքը ապահովելու մասին

1. Բաց թողնել պետական գանձարանի միջոցներից յոթանասուն և հինգ հազար ռուբլի, որոնցից տասը հազար ռուբլին հանձնել ի սեփականություն հանգուցյալ Կարծիկյանի մորը, իսկ մնացած վաթսուն և հինգ հազար ռուբլին դնել բանկային հաստատություններից մեկը՝ կառավարության ընտրությամբ, այն պայմանով, որ հանգուցյալի ամուսինն ու երեխաները միասին ստանան յուրաքանչյուր տարի՝ 1918 թվից մինչև 1928 թիվը, այսինքն՝ տասը տարվա ընթացքում վեց հազար հինգ հարյուր ռուբլի և տարվա վերջը գոյացած տոկոսները, որպիսի մի գումար բաժանվում է նրանց մեջ հավասարաչափ:

2. Հանգուցյալի երեխաներից որևէ մեկի մահվան դեպքում՝ նրա մինչև 1928 թիվը հասանելիք գումարը վերադարձվում է հարքունիս:

3. Հանգուցյալի կնոջ մահվան կամ ամուսնաճախու դեպքում, ըստ 1-ին հոդվածի, նրան յուրաքանչյուր տարի հասանելիք գումարը բաժանվում է հավասարաչափ հանգուցյալի կենդանի երեխաների մեջ. իսկ եթե նրանք չլինեն, ապա մինչև 1928 թիվը նրանց՝ ըստ 2-րդ հոդվածի, հասանելիք գումարը վերադարձվում է հարքունիս:

Նախագահ - Առարկություն չկա: Հաստատվում է:

Անցնում ենք:

Ձուրյան - Ձեկուցում է պետական հիմնարկությունների ծառայողներին միանվագ նպաստ տալու մասին:

Временные правила о выдаче единовременного пособия служащим в правительственных учреждениях Республики Армении

1. Служащим в правительственных учреждениях республики не исключая и вольнонаемных, поступившим на службу до 1-го апреля и состоящим на службе ко дню утверждения настоящих правил, выдается из казны единовременное без вычета пособие в размере 300 р[ублей] на каждого.

Примечание - Пособием же пользуются служащие, получающие более 750 руб[лей] в месяц.

2. Семейным служащим, сверх указанных в ст. 1-300 р[ублей], выдается по 100 руб. на каждого члена семьи с тем однако, чтобы общая сумма пособия не превышала 600 руб.

Примечание: Пособие на членов семьи выдается лишь в том случае, если они к труду не способны и состоят на иждивении самих служащих.

3. В случае если из одной семьи на службе Правительства состоят несколько членов, то каждый из них получает следующее ему пособие в размере 300 руб., а на неспособных к труду членов семейства пособие выдается лишь одному, а именно-старшему.

4. Выдаваемое на основании настоящих правил пособие не подлежит ни вычету, ни аресту по каким-бы то не был взысканиям.

5. Необходимые средства на покрытие этих расходов отпустить из наличного фонда Государственного Казначейства.

Երկրորդ - Առարկություն չկա: Անցնում ենք:

Չորրորդ - Ձեկունքն է բանակի մասնակի զորացրման օրենքի մասին:

Կանոններ

Հայաստանի Հանրապետության բանակի մասնակի զորացրման մասին Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների իսկական զինվորական ծառայության գործը կարգավորելու համար կատարել բանակի ներկա կազմի մասնակի զորացրում՝ հետևյալ հիմունքներով.

1. Թողնել իսկական զինվորական ծառայության մեջ միայն այն զինվորներին, որոնք ծնվել են ոչ վաղ, քան 1894 թ[վի] հունվարի 1-ը և ոչ ուշ, քան 1899 թ[վի] հունվարի 1-ը:

2. Արձակել իսկական զինվորական ծառայությունից մյուս բոլոր ժամանակամիջոցների զինվորներին, բացի հոժարական ծառայությունը շարունակելու ցանկություն հայտնողներից՝ հաշվելով նրանց երկրապահ գնդի կամ զորապահեստի մեջ, նայելով՝ թե այդ երկուսից որ վիճակն են ունեցել նրանք զինակոչից առաջ:

3. Արձակումը կատարել աստիճանաբար, սկսելով բարձր հասակից՝ համաձայն զինվորական մինիստրի կարգադրության:

Ծանոթություն - Ձինվորական ծառայության մեջ հոժարական մնացածները կարող են արձակվել ծառայությունից ոչ շուտ, քան հետագա ավագ հասակի զորապարտների (военнообязанных) հետևյալ հերթական արձակումը:

4. Վերոհիշյալ կանոնները գործադրել ցույց տված ժամանակամիջոցների զորապարտների և նրանց նկատմամբ, որոնք որևէ պատճառով չեն գտնվել զորամասերում և զինվորական մինիստրության վարչությունների կամ հաստատությունների մեջ: Այս զորապարտներից նրանք, որոնք ծնվել են ոչ վաղ, քան 1894թ. հունվարի 1-ը, այսինքն՝ 20-25 տարեկան հասակ ունեցողները, պարտավոր են փետրվարի 10-ից ոչ ուշ ներկայանալ մոտակա զորահավաքատեղին (сборный пункт)՝ նրանց զորամասերը ծառայության ուղարկելու համար: Մյուս ժամանակամիջոցների զորապարտները, որոնք չեն լրացրել դեռ 43 տարին, ժամանակավոր են մարտի 1-ից ոչ ուշ ներկայանալ իրենց հաշվակալ հաստատությունը:

5. Նրանք, որոնք հիվանդության կամ ֆիզիկական արատների պատճառով անկարող են ծառայությունը տանել, զորահավաքատեղերից ուղարկվում են մոտակա հիվանդանոցները՝ հատուկ նշանակված հանձնաժողովի քննության, իսկ այնուհետև նրանց հետ վարվում են համաձայն հանձնաժողովի որոշման՝ կամ արձակվում են ծառայությունից համապատասխան վկայականներով կամ ընդունվում ծառայության:

6. Մինչև օրս բանակից դասալքողները ազատվում են՝ խուսափելու համար ըստ օրենքի պատասխանատվությունից, սակայն միայն այն դեպքում, եթե նրանք կկատարեն սույն կանոնների 4-րդ կետի պահանջը, այսինքն՝ եթե 20-25 տարին ունեցողները կներկայանան զորահավաքատեղերը մինչև սույն թվի փետրվարի 10-ը, իսկ 25-ից մինչև 32 տարեկանները հաշվի կառնվեն հաշվակալ հաստատությունների մեջ:

Սույն պահանջը չկատարողները կհամարվեն դասալիքներ և կհետապնդվեն ըստ օրենքի:

Ծանոթություն- 32-ից մինչև 43 տարեկան զորապարտները, եթե մինչև մարտի 1-ը հաշվի չեն առնվի հաշվակալ հաստատություններում, կհամարվեն զինվորական ծառայությունից խուսափողներ և նույնպես կկոչվեն ըստ օրենքի պատասխանատվության:

7. Սույն կանոնների կիրառմանը հետևելու պարտականությունը դրվում է քաղաքային և գավառական ադմինիստրացիայի և գյուղական իշխանությունների վրա:

Նախազգահ - Նկատողություններ և առաջարկություններ չկա՞ն:

Ուրեմն ընդունվում է խմբագրական հանձնաժողովի բերած օրինագիծը: Անցնում ենք հաջորդ խնդրին:

4. *Տեր-Թորոսյան* - Ձեկուցում է Կարսի շրջանում հաշտարար դատարաններ բանալու մասին

Законопроект

Об открытии в Карсской области трех мировых отделов и столько же следственных участков

В Карсской области открывается три мировых отдела и столько же следственных участков.

1. Карсский мировой отдел и следственный участок с резиденцией в городе Карсе.

2. Кагызманский мировой отдел и следственный участок с резиденцией в Кагызмане.

3. Ардагано-Ольтинский мировой отдел и следственный участок с резиденцией в городе Ардагане.

Հավելումների խնդրի մասին խոսք եղավ՝ տարածել այդ օրենքը նոր բացվելիք հիմնարկությունների ծառայողների վերաբերմամբ: Օրինագիծը խնդրում են հայտարարել շտապողական:

Նախազգահ - Առարկություններ չկա՞ն:

Օրինագիծը հայտարարվում է շտապողական: Նոր հավելումներ չկան, հետևաբար համարենք սա երեք անգամ կարդացված, ընդունված և վավերացված:

Այստեղ գտնվում է մեր հայկական դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանը: Բոլորիդ հայտնի է թե մեր հայկական զորամասը Լոռվա շրջանում ինչքան փայլուն հաղթություններ ունեցավ, որտեղ գործել է նաև գեներալ Սիլիկյանը: Ես հրավիրում եմ խորհրդին՝ ողջունելու հրամանատարին:

Խորհուրդը հոտնկայս ծափահարում է: Ձախակողմը մնում է նստած և չի ծափահարում:

Նախազգահ - Անցնում ենք հաջորդ խնդրին:

Ս. *Տեր-Մարտիրոսյան* - Ձեկուցում է հաշմանդամ զինվորներին և սպաներին նպաստ տալու օրինագծի մասին՝ հայտարարելով շտապողական:

Նախազգահ - Առարկություններ չկան, շտապողականությունն ընդունվում է:

Ս. *Տեր-Մարտիրոսյան* - Կարդում է օրինագիծը:

Законопроект

О выдаче пособий увечным воинам армянских войск впредь до выработки общественного устава

Ст[атья] 1.-Отпускается в распоряжение министра призрения 503,325 руб[лей] для оказания помощи 1000 увечным войнам армянских войск в течении шести месяцев согласно прилагаемой сметы и прилагаемого приложения.

Ст[атья] 2. Из отпущенного кредита министр призрения выдает пособие 170 увечным офицерам, врачам, чиновникам и сестрам милосердия и 830 увечным солдатам.

Ст[атья] 3. По степени потери трудоспособности каждый офицер, врач, чиновник или сестра милосердия получает ежемесячно:

1 разряда	-300р.-к
2 "	-262р.50к.
3 "	-206р.25к.
4 "	-187р.50к.
5 "	-150р.-к.

Каждый солдат получает ежемесячно:

1 разряда	90р.-к.
2 "	75р.-
3 "	60р.-
4 "	45р.-
5 "	37р.50к.

Միճակորդյան - Հետաքրքիր է, թե հանձնաժողովը ինչ տվյալներից ղեկավարվելով, աստիճանների տարբերությունները այնքան սաստիկ է նշանակել: Այս օրինագծի մեջ, մասնավորապես զինվորության համար, մի անարդարություն է գործում, եթե նկատի ունենանք, որ պատերազմի մեջ և ամեն տեղ զինվորությունն է, որ ծանրությունն իր վրա է վերցնում: Առաջարկում ենք զինվորներին տալ 150 ռ[ուբլի] և աստիճանաբար:

Ազատյան - Մենք առաջարկում ենք բոլորի համար հավասար նորմաներ ստեղծել, թե՛ զինվորի և թե՛ օֆիցերի: Եվ առաջարկում ենք հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով ֆինանսական հանձնաժողովի զեկուցումը հաշմանդամ զինվորների ապահովության մասին, Հայաստանի խորհուրդը որոշում է վերադարձնել այդ օրինագիծը ֆինանսական և բժշկասանիտարական հանձնաժողովներին՝ վերամշակելու նրան այնպիսի հիմունքներով, որ զինվորների և սպաների համար ապահովագրության հավասար պայմաններ ստեղծվեն»:

Նախագահ - Առաջարկվում է օրինագիծը վերադարձնել:

Առարկություններ չկան, ուրեմն վերադարձվում է:

Անցնում ենք հաջորդ հարցին:

Աղբալյան - Սեպտեմբերի 11-ին մի օրինագիծ է անցել բամբակի պետականացման մասին: Այն ժամանակ բամբակի առքի գինը որոշված է, բայց ծախս գինը՝ ոչ: Այս առթիվ ֆինանսների մինիստրը հայտնում է, որ թեպետև առաջարկներ եղել են բամբակը ծախել այս ու այն գնով, բայց ինքը որոշ եզրակացության չի եկել: Նա խնդրում է, որ այս խնդրի վերջնական լուծումը պառլամենտը հանձնի Մինիստրների խորհրդին: Ապա սեպտեմբերի 11-ին որոշված է գնել բամբակը, բայց համապատասխան վարկ բաց չէ թողնված: Թեպետև խոշոր բամբակատերերը այժմ փողի կարիք չունեն, բայց մանրերին հենց այժմ պիտի վճարել: Մինիստրի տրամադրության տակ կար միայն 42.080 ռ[ուբլի] շաքարին հատկացրած գումարներից ավելացած, որից արել է վերջին վճարումների մի մասը: Որպեսզի բոլոր բամբակատերերին բավարարություն տրվի, պառլամենտից մինիստրը խնդրում է 10 միլ[իոն] ռուբլու վարկ, որի համար առաջարկում է հետևյալ օրինագիծը.

Законопроект

1. В дополнение законов о монополизации хлопка от 11 сентября и 3 декабря сего года предоставить министру финансов право устанавливать способы утилизации и реализации хлопка с определением в каждом отдельном случае условий и цен с одобрения Совета Министров.

2. Отпустить из средств Государственного Казначейства в распоряжение министра финансов десять миллионов рублей на выплату собственникам хлопка, приобретаемого по утвержденной Советам Армении монопольной цене, стоимость хлопка и на производство накладных расходов, связанных с приемкой, хранением и перевозкой хлопка.

Նախագահ - Շտապողականություն միմիատրությունը չի հայտնում, ուրեմն շտապողական չէ:

Զաքարյան - Իմ կարծիքով նորից պիտի լսել ֆինանսների միմիատրին, թե նա ինչ կերպ մտադիր է վաճառել կամ ծախսել գրաված բանքակը: Այն ժամանակ հույս կար, որ Ռուսաստանի հետ կարող էինք փոխանակել մեր բանքակը: Այժմ այս հնարավորությունը համարյա թե վերացել է: Համաշխարհային շուկայում դժվար թե մեր գները մրցության դիմանան, եթե ի նկատի ունենանք այն ծախսերը, որ արվում են բանքակի տեղավորման և պահպանման համար: Այս բոլորի մասին պիտի դարձյալ լսել ֆինանսների միմիատրության կարծիքը:

Միմիատր-նախագահ - Պատգամավոր Զաքարյանին ես երկու խոսքով կպատասխանեմ: Երիվ պատասխան կտա ֆինանսների միմիատրը: Բանքակը գլխավորապես պետք էր մեզ փոխանակելու այլ ապրանքների, գլխավորապես ցորենի հետ: Հյուսիսային Անդրկովկասը համարյա թե հրաժարվում է մեզ ցորեն տալ Անդրկովկասի բոներով: Նրանք մեզնից ուզում են գլխավորապես բանքակ և բրինձ: Այնուհետև, եթե նույնիսկ այդ փոխանակությունն էլ չլինի, այն ժամանակ համաշխարհային շուկայում մենք չենք վնասվի, քանի որ ֆինանսների միմիատրության տեղեկության համաձայն բանքակի փութն առնվազն կծախվի 20 ռ[ուբլի] ոսկով, որ մեր բոների վերածելով, կհասնի 100-120 ռուբլու: Այնուամենայնիվ ես դժվարանում եմ իմ վերջնական պատասխանը տալ այս խնդրի վերաբերմամբ: Ավելի լավ է հետաձգել այս խնդրի վերջնական լուծումը, մինչև ֆինանսների միմիատրությունից վերջնական բացատրություն ստանալը:

Վրացյան - Քանի որ բանքակը գնվել է և պիտի փող վճարել նրա տերերին, ուրեմն և պիտի խնդրած վարկը տալ: Միևնույն ժամանակ կարելի է խնդրել ֆինանսների միմիատրին, որ նա զեկուցում տա այն մասին, թե ինչ ձևով մտադիր է ծախսել հավաքած բանքակը: Կառավարությունը պիտի ամեն կերպ աշխատի փոխանակությամբ ցորեն ձեռք բերել: Այս ուղղությամբ նա միայն շատ հեռավոր քայլեր է արել: Ցանկալի է, որ կառավարությունը եկող նիստին զեկուցի, թե ի՞նչ է արել այս ուղղությամբ և ի՞նչ մտադիր է անել:

Աղբալյան - Պատգամավոր Զաքարյանը վախենում է, որ բանքակից վնաս կանենք: Ուրեմն և նրա կարծիքով պիտի հետ տանք գնված բանքակը, մի բան, որ հնարավոր չէ և դրա մասին չպիտի խոսվի: Մեր առաջ դրված է մի կոնկրետ խնդիր: Պառլամենտի որոշման համաձայն կառավարությունը գնել է որոշ գնով բանքակ: Այժմ նույն կառավարությունը խնդրում է նախ տալ նրա արժեքը և ապա որոշել, թե քանիսով պիտի ծախի նա: Այս խնդիրները որոշելուց հետո կարելի է լսել ֆինանսների միմիատրի բացատրությունը բանքակի ծախսման ձևերի մասին:

Նախագահ - Առարկություն չկա, որ այս խնդիրը հետաձգվի հետևյալ նիստին: Քվեարկում եմ Վրացյանի բանաձևը:

«Խորհրդարանն առաջարկում է ֆինանսների միմիատրության՝ անհապաղ ներկայացնել իր նկատառումներն ու ծրագիրը մոնոպոլիայի ենթարկած բանքակի օգտագործման մասին: Միևնույն ժամանակ հանձնարարել կառավարության՝ միջոցներ ձեռք առնել բանքակի միջոցով մեզ համար անհրաժեշտ ապրանքներն ստանալու համար»:

Նիստը վերսկսվում է նախագահությամբ Դ. Զուբյանի:

Նախագահող - Առաջարկում են պատգամավոր Հ. Սարգսյանին զեկուցել տո-
ների մասին:

Հ. Սարգսյան - Տոները որոշելու համար կոմիսիան հրավիրեց մեկ երևանի
դահլիճ, սակայն մեկ չեկավ:

Այնուհետև ընկեր *Աղաքաբեկովը* բերեց մեջլիսի հաստատած տոնացանկը,
որը և կցվում է օրինագծին:

Ընկեր *Ջորինը* ևս տվել է ռուսաց տոների ցանկը: Հայկական տոներից եր-
կուսը կրճատվեց՝ խաչի մեռուլոցը և Ավետումը: Այդպիսով մեր տոների թիվը ե-
ղավ 17-18 հատ:

Նախագահող - Ցանկություն չկա՞ սկզբունքների մասին խոսելու:

Կարդացեք օրինագիծը:

Հ. Սարգսյան - (Կարդում է օրինագիծը):

Օրինագիծ

Հայաստանի Հանրապետության մեջ սահմանված տոների մասին

1. Սահմանվում են հետևյալ տոները

ա) Հայերի համար՝ հունվարի 1, 5, 6, 7, փետրվարի 14, ապրիլի 7, բարիկեն-
դանի հինգշաբթի և շաբաթ, Լուսավորչի մուտն ի Վիրապի շաբաթ, ավագ շաբաթ,
խաչի մեռելոցի երկուշաբթի, Թարգմանչաց շաբաթ և բոլոր կիրակի օրերը:

բ) Ռուսների համար՝ բացի հայերի հետ ունեցած ընդհանուր տոներից, մար-
տի 25, օգոստոսի 15, սեպտեմբերի 14, դեկտեմբերի 25, 26 և հոգեգալուստի երկ-
րորդ օրերը:

գ) Մահմեդականների համար՝ Մահմեդի ծննդի և մահվան, Ալիի մահվան,
սգի, իմամ Հուսեյնի 40-րդ, Օրուջ, Ղուրբան, Ղադիր և Նովրուզ բայրամների օրե-
րը:

2. Պետական, հասարակական և առևտրաարդյունաբերական մասնավոր
հիմնարկությունները պիտի փակվեն և բոլոր բանվորներն ու ծառայողները
ազատ պիտի լինեն աշխատանքից հունվարի 6[-ին], փետրվարի 27[-ին], մայիսի
1[-ին] և Ջատկի կիրակի օրերը:

3. Հունվարի 5[-ին] և ավագ շաբաթ օրերը առևտրական հիմնարկություննե-
րը կարող են բաց լինել մինչև ցերեկվա ժամը 2-ը:

4. Մնացած տոներին և կիրակի օրերը միայն հատուկ ուտելեղենների խա-
նութները կարող են բաց լինել առավոտյան մինչև ժամը 11-ը:

Բաբայան - ճրագալույցի առթիվ առաջարկում են հետևյալ բանաձևը.

«Երկու ճրագալույցի օրերին փակել բոլոր պետական, հասարակական և
մասնավոր հիմնարկությունները կեսօրին, իսկ ուտելեղենի խանութները փակել
երեկոյան ժամի չորսին»:

Նախագահող - Ոչ ոք դեմ չէ՞: Անցնում է:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Մահմեդականների կիրակին ուրբաթ օր է: Ուրեմն
ե՞րբ պիտի տոնեն նոքա:

Ազատյան - Որովհետև կիրակին հանգստի համար է, ուստի և պիտի որոշել
այսպես՝ ուր հայերն են շատ, այնտեղ տոնվի կիրակի օրը, իսկ ուր թուրքերն են
շատ՝ ուրբաթ օրը:

Աղաքաբեկով - Առաջարկում են հետևյալ բանաձևը.

«Թուրքերը բանա խանութները կիրակի օրը ժամի 12-ից հետո, իսկ ուրբաթ
օրերը իրենց կամքին թողնել»:

Նախագահող - Ոչ ոք դեմ չէ՞: Անցնում է:

Գյուլնազարյան - Պարոն Ազատյանը սխալ է իր կարծիքի մեջ, թե կիրակին
միայն հանգստի նշանակություն ունի: Նա գերազանցորեն կրոնական բնույթ ունի
մասսաների աչքում:

Ազատյան - Որովհետև պետական հիմնարկությունների մասին է խոսքը,
ուրեմն և՛ խանութների, և՛ այլ ոչ պետական հիմնարկությունների մասին խոսք
լինել չի կարող:

Նախագահող - Ով կողմնակից է, որ օրինագծի մեջ «հիմնարկություն» բառից առաջ դրվի «պետական», թող մատ բարձրացնի: Չի անցնում: Անցնում ենք օրակարգի մյուս կետին՝ հարցումներ և հարցապնդումներին:

Ե. Հարությունյան - Ընտրությունների առթիվ ներքին գործոց մինիստրության հարցապնդում արինք, բայց Արամ Մանուկյանը մինչև իր հիվանդանալը չպատասխանեց: Այնուհետև պարոն Խատիսյանն էլ մինչև հիմա չի պատասխանել: Թույլատրելի՞ է արդյոք չպատասխանել մի ֆրակցիայի հարցապնդման: Նախագահությունը թող մտածի այդ մասին:

Նախագահող - Նախագահությունն արել է այն ամենը, ինչ որ կարող էր անել: Օրակարգը ուղարկել ենք կառավարության: Իսկ եթե նա չի գալիս և մինչև վերջը մնում, դրանում մենք մեղավոր չենք:

Հարությունյան - Հարցերը պիտի դնել օրակարգի առաջին տեղում:

Ազատյան - Որովհետև ըստ օրինի մի նիստում չվերջացած օրակարգի վերջին հարցերը դրվում են հետևյալ նիստի օրակարգի սկզբին, ուրեմն և եկող նիստին առաջին հերթին կդրվեն հարցումները:

Հարությունյան - Համաձայն ենք, որ մեր հարցապնդման կառավարությունը պատասխանի եկող նիստին:

Նախագահող - Նախագահությունը պառլամենտին անում է երկու առաջարկ: Նախահաշիվները դեռ երկար ժամանակ հրապարակել չենք կարող: Առանց դրան էլ կառավարությունը չի կարող ծախսեր անել, մինչդեռ այս անհրաժեշտ է: Դրա համար էլ նախագահությունն առաջարկում է հետևյալ օրինագիծը:

«Ի նկատի ունենալով Հայաստանի Խորհրդի կողմից հաստատություն գտած նախահաշիվների հրապարակման դժվարությունը մի շարք տեխնիկական հանգամանքների պատճառով, թույլ տալ Հայաստանի Խորհրդին, բոլոր մինիստրություններին և պետական վերահսկողության վարչությանը ծախսերը կատարել համաձայն այդ նախահաշիվների՝ չսպասելով նրանց հրապարակմանը»:

Ոչ ոք դեմ չէ՞ այս օրինագծին: Անցնում է:

Երկրորդ առաջարկը վերաբերում է հանգուցյալ պետական վերահսկիչի տեղ մի ժամանակավոր հսկիչ նշանակելուն, քանի որ այժմ դեռ չի գտնված հարմար թեկնածու: Նախագահությունը ժամանակավոր հսկիչի համար դնում է վերահսկիչ բաժանմունքի պետ Իգնատի Ստանիսլավովիչ Պողոսյանի թեկնածությունը:

Բուդաղյան - Վերահսկիչ բաժանմունքի պետն ինքը ենթակա է պետական վերահսկիչի հսկողության, այնպես որ չի կարող Պողոսյանին լինել և բաժանմունքի պետ և վերահսկիչ: Ավելի լավ է նրան հանձնարարել տեխնիկական մասը, իսկ վերահսկիչը լինի պառլամենտի պրեզիդիումը: Հակառակ դեպքում նախ և առաջ վերոհիշյալ անհարմարության առաջ կկանգնենք: Ապա ժամանակավոր վերահսկիչը կարող է հրավիրել բոլոր պաշտոնյաներին՝ 135 հոգի, որից միայն 11 հոգի է հրավիրված: Ապագա վերահսկիչը պատրաստի շտատ կգտնի, մի բան որ անհարմար է:

Ազատյան - Նախագահության համար դժվար է այս գործը: Մենք առաջարկում ենք հետևյալ բանաձևը.

«Պետական վերահսկողության կառավարությունը հանձնել ժամանակավորապես վերահսկիչ բաժանմունքի պետին՝ թույլատրելով նրան ընդունել այն ծառայողներին միայն, որոնց կարող էր ընդունել մինչև օրս, որպես վերահսկիչ բաժանմունքի կառավարիչ»:

Նախագահող - Քվեարկում են այս բանաձևը:

Ստացավ 11 թեր, 9 դեմ, Բուդաղյանի բանաձևը՝ 7 թեր: Անցնում է սոցիալ-դեմոկրատներին:

Ավդալբեգյան - Ցանկալի է զեկուցում լսել կոմտրոլի մասին:

Նախագահող - Պառլամենտը ցանկանում է լսել:

Անցավ:

Ավագ-քարտուղար - Ընթացիկ երկու գործ է ստացված: Մուսուլմանական ազգային խորհուրդը կազմակերպվել է և առաջարկում է նոր թեկնածուներ ուղարկել

պատճառներ: Ապա դաշնակցության ֆրակցիան դիմում է կառավարությանը՝ միջոցներ ձեռք առնել սովի դեմ:

Նախագահող - Առաջարկ կա առաջինը հանձնել մանդատային կոմիտեային, իսկ երկրորդը օրակարգի մեջ դնել և հանձնել մաև պարենավորման հանձնաժողովին: Ոչ ոք դեմ չէ: Անցնում է: Նիստը հայտարարում են փակված:

Քարտուղար՝ *Ե. Սարգսյան*

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, քք. 70-81: Բնագիր: Ձեռագիր:

62-ՐԴ ՆԻՍ

25 հունվարի 1919թ.

Նախագահ - Խորհրդի նիստը հայտարարում են բացված: Նախքան օրակարգին անցնելը դժբախտություն ունեն հայտարարելու ձեզ, որ Թիֆլիսում բժավոր տիֆից վախճանվել է ընկեր Ստեփան Ջորյանը: Ստեփան Ջորյանը՝ Ռոստոմը, դաշնակցության հիմնադիրներից է: Նա մեծ հեղափոխական էր, որի պատճառով և սիրված էր բոլորի կողմից: Այսօր հանձին նրա հայ ժողովուրդը կորցնում է իր մի հազվագյուտ զավակին, մի մարդ[ու], որը 30 տարի շարունակ նվիրված է եղել իր ժողովրդին, իր ուժերը տվել է նրան: Կարելի է ասել, որ ո՛չ Տաճկաստանում, ո՛չ Ռուսաստանում և ո՛չ էլ Պարսկահայաստանում չի եղել հեղափոխական մի ազատ, որի մեջ ակտիվ մասնակցություն ունեցած չլիներ հանգուցյալը: Նրա վերջին խոշոր գործը եղել է Բաքվի հերոսամարտը: Հանձին Ռոստոմի հեղափոխական աշխարհը կորցրեց մի փայլուն դեմք: Հարգենք նրա հիշատակը ոտքի կանգնելով (ոտքի են կանգնում):

Օրակարգի հարցերն են.

1. Կառավարության զեկուցումը.
2. Դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկը պարենավորման հարցի մասին.
3. Դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկը՝ խնամատարության միմիստությունը խնամատարության և աշխատանքի միմիստության վերածելու մասին.
4. Օրինագիծ հաշմանդամ զինվորների ապահովության մասին.
5. Օրինագիծ բամբակի գնման համար ֆինանսների միմիստրին 10 միլիոն վարկ տալու մասին.
6. Օրինագիծ ֆելդշերական պարտադիր կուրսերի մասին.
7. Քաղաքների միության ծառայողների լիկվիդացիայի հարցը.
8. Բանտարկյալ Ի. Նամագոզլիի ներման հարցը.
9. Ընթացիկ գործեր:

Խոսքը պատկանում է արտաքին գործոց պարոն միմիստրին:

Արտաքին գործոց միմիստր - Խորհրդարանին պիտի հաղորդեն այն տեղեկագիրը, որը ստացվել է Վրաստանի հետ բանակցելու գնացած մեր պատգամավորությունից: Մինչև այժմ վերջինիցս, հաղորդակցության անկանոնության և բանակցությունների անորոշության պատճառով, մենք տեղեկություն չունենք: Այստեղեկագիրը կոնֆերանսի կողմից ընդունված է, բայց դեռ ստորագրված չէ: Հատկանորեն ստորագրելու ժամանակ կլինեն աննշան փոփոխություններ: Տեղեկագիրը հետևյալն է.

Постановление,

принятое на конференции уполномоченных представительств Грузии и Армении, при участии представителей союзного командования, под председательством полковника британской службы Стюарта с 9 по 17 января 1919 года

Уполномоченный представитель Союзного Командования и председатель Конференции-полковник британской армии Стюарт.

Представители Франции-капитан Французской службы Пуа-де-Бар и Гасфельд
Французский консул в Тифлисе Дюруа.

Представители Грузинского правительства: Е. П. Гегечкори, Н. В. Рамишвили, Г. Д. Журули, генерал Гедеванов, К. Б. Сабахтарашвили, К. П. Канделаки, А. В. Мдивани, полковник Джапаридзе.

Представители Армянского правительства: М. Арутюнян, С. Мамиконян, генерал Корганов, С. Хачатрян, Г. Тер-Хачатрян, А. Хондкарян.

а) Северной границей нейтральной зоны:
служить линия, соединяющая пункты, занимаемые грузинскими войсковыми частями к 24 часам 31-го декабря нового стиля 1918 года.

Северной границей нейтральной зоны Борчалинского уезда, вперед до изменения ее направления на места в зависимости от землепользования сельских обществ, считать:

Г. Легли-Даг, прямая линия по хребту на с. Ирганчай, прямая линия на высоту 798, далее на высоту Кулудаш (855,5), высоту 676, сел. Сааты, высоту 910, высоту 739, с. Джандар, выс. 735, выс. 694, сел. Ах-Керпи, прямая линия на сел. Опрети, выс. 492, развалины церкви у Ходжорни, сел. Бардадзор, с. Садахло, ст. Садахло-гребен от цифры 1554, что к северу от Садахло, далее до высоты 2660 (гора Тана-даг), далее на надпись Родник, что к северу от надписи скала Хача-Каи́а-гора Палутлы-Баши.

Сел. Ирганчай, сел. Сааты, Джандар, Ах-Керпи, Опрети, Ходжорни, Бардадзор, Садахло остаются к северу от предстируемой линии.

б) Южной границей нейтральной зоны Борчалинского уезда считается линия Дисех-Джалалоглы, определенная соглашением 25 декабря 1918 года, подписанная генералом Райкрофтом, полковником Шардиньи и председателем Грузинского правительства Н. Н. Жордания, каковое постановление было подписано представителем Республики Армении — М. Арутюнянцем 29 декабря 1918г. в селении Караклис.

II. Численность грузинских и армянских гарнизонов в Борчалинском уезде и грузинского в Ахалкалакском уезде:

1. А. Грузинские гарнизоны в северной части Борчалинского уезда:
а) Отряды пограничной стражи в общей сложности не свыше 200 человек на постах от границы Ахалкалакского уезда до селения Опрети исключительно.

б) У станции Ашага-Сарал батальон трехротного состава, общей численностью не свыше 360 солдат, считая в том числе и нестроевых, пулеметная рота (команда) в составе 4 пулеметов, не свыше 50 солдат 2 орудия при соответствующей прислуге. От батальона могут быть выставлены заставы в с. Опрети и Садахло, каждая не свыше 60 солдат.

в) Отряд пограничной стражи общей численностью не свыше 50 человек на постах от надписи Родник, что к северу от надписи скала Хача-Каи́а от впадения реки Храм в реку Куру.

Б. Армянские гарнизоны в южной части Борчалинского уезда:
а) Рота не свыше 125 солдат, считая и нестроевых, в районе ст. Колатгеран, с. Дисех.

б) В районе Джелалоглы, из Гергеры и Николаевки батальон 3-х ротного состава, общей численностью не свыше 360 человек, считая в том числе и нестроевых; пулеметная рота (команда) в составе 4-х пулеметов не свыше 50 солдат, 2 орудия при соответствующей прислуге.

в) Роты не свыше 125 солдат, считая и нестроевых, в районе Удельное Имение (Березовая балка)-Ново-Покровка.

В. В общем, грузинские гарнизоны в северной части Борчалинского уезда с Цалкой и Армянские — в южной части того же уезда не должны превышать 660 солдат в каждой части с соответствующим количеством артиллерийской прислуги при орудиях.

Г. Стороны имеют право заменить пехотные части соответственными по количеству солдат кавалерийскими частями.

Д. Обе стороны обязуются выполнить условия, обозначенные в пунктах А, Б, В к 24 часам 14 января нового стиля 1919 года.

1. Гарнизон в Ахалкалакском уезде будет из 225 штыков пехоты (2 роты) и пулеметной команды из 2 пулеметов.

III. Демобилизация.

а) Стороны обязуются приступить к демобилизации с 15 января и закончить ее 21 января 1919 года, доведя свои армии до штатов мирного времени.

IV. Обмен военнопленных и освобождение интернированных.

а) Обе стороны обязуются приступить к немедленному обмену военнопленными и освобождению задержанных, категории коих перечислены ниже:

1. Военнопленные, захваченные во время военных действий, принадлежащие к составу неприятельской армии.

2. Лица призывного возраста, не принимавшие непосредственного участия в боевых действиях, задержанные лишь по национальному признаку и объявленные военнопленными, должны быть освобождены немедленно и доставлены бесплатно по железной дороге в пункты их задержания.

3. Лица, состоящие на государственной службе республик и в момент начала вооруженного конфликта задержанные на территории противной стороны, должны быть освобождены немедленно.

4. Лица, состоящие на службе в войсковых организациях Республики Армении к моменту возникновения вооруженного конфликта и задержанные в пределах Грузинской Республики, должны быть освобождены немедленно.

5. Пунктом обмена военнопленными, захваченными во время военных действий, избирается железнодорожная станция "Караклис".

6. День обмена военнопленными, о коих идет речь в пункте первом настоящего постановления, на станции Караклис назначается 20 января 1919 года по новому стилю. К этому времени должны обеими сторонами подведение на указанный пункт все военнопленные офицеры, чиновники, врачи и солдаты, где и должен быть произведен обмен.

7. Эшелоны военнопленных должны быть сопровождаемы представителями военных министерств обеих сторон с точными списками военнопленных в двух экземплярах, один из коих передается приемщику противной стороны.

8. Наблюдение за проведением в жизнь постановлений, указанных в пунктах 2, 3, 4 просить принять на себя представителя от высшего командования союзников в Закавказье.

V. Управление нейтральной зоны Борчалинского уезда.

1. Смешанная администрация под руководством контролем союзников.

2. Непосредственное управление принадлежит коллегиальному уездному комиссариату, состоящему из представителей, назначенных по одному от грузинского и армянского правительств, под контролем Союзного командования. При разногласии по каким-либо вопросам вышеуказанных представителей, вопрос решается представителем союзного командования.

3. Следующая низшая — сельская администрация выбирается местным населением.

4. Подробности судебной и финансовой деятельности и инструкции вырабатываются комиссариатом.

5. Расходы по управлению несет англо-французское командование с отнесением расходов в будущем на то государство, к которому отоидет спорная полоса.

VI. Железнодорожная линия в нейтральной зоне.

а) В виду отсутствия соглашения между сторонами по вопросу о железнодорожной линии на нейтральной зоне и заявления делегатов армянского правительства, что решение этого вопроса они представляют Союзному командованию. Председателем было решено на основании полученных им инструкций, что железнодорожная линия в нейтральной зоне передается в управление Грузинских железных дорог под контролем Союзного командования.

VII. Наблюдение над администрацией Ахалкалакского уезда

а) За грузинской администрацией в Ахалкалакском уезде имеет наблюдение комиссия союзников, в которую входят представители от местного населения.

VIII. Дипломатические отношения между республиками Армения и Грузия

а) Для сношений со специальным вопросом делового характера между Арменией и Грузией учреждаются временно дипломатические агентства, возглавляемые одним лицом, объем полномочий коих определяется взаимным соглашением правительств обеих Республик.

IX. Финансовый вопрос.

Обе стороны пришли к следующему соглашению:

а) Армении должны быть выданы боны на сумму в 80 миллионов рублей, равную той сумме, которую получили в отдельности Грузия и Азербайджан согласно договору, заключенному между ними 15 ноября 1918 года.

б) Выпускается 4-ая серия Закавказских бонов, количество коих определяется взаимным соглашением, о каковом доводится до сведения союзной миссии.

в) Вопрос о секвестированных суммах и ценностях по заявлению представителей Грузии на сумму в 13.600.000 рублей – снимается с обсуждения настоящей конференции и представляется разрешение по взаимному соглашению между правительствами Грузии и Армении, а если такового не последует, то стороны обращаются к арбитражу Союзного Командования.

X. Все остальные вопросы, не обсуждавшиеся на настоящей конференции, по взаимному соглашению обеих правительств, а в случае недостижения этого соглашения, Грузия и Армения могут обратиться к арбитражу союзного командования.

Այնուհետև մի քանի տեղեկություններ կարող են հաղորդել Կարսի շրջանի դրության մասին: Անցյալ անգամ զեկուց[եց]ի հունվարի սկզբին եղածի և ընդունված պայմանագրի մասին: Ներկայումս տեղական մի շարք պատճառներով պայմանագրի կետերը դեռ չեն իրագործված: Դեռ մեր ադմինիստրացիան չի մտել Կարսի շրջան: Դրա պատճառով էլ Ալեքսանդրապոլում հավաքված գաղթականությունը չի կարողանում մտնել Կարսի շրջան:

Արշ[ավիր] Ղազարյան - Ուրեմն անգլիացոց հետ եղած մեր գրավոր պայմանագիրը ժամանակավորապես է՞, իր իրագործումը չի՞ ստանում, թե՞ այլևս հայկական ադմինիստրացիան և գաղթականությունը չպիտի մտնի Կարս:

Արտ[աքին] գործ[ոց] մինիստր - Սա անորոշ է: Իմ կարծիքով դա ժամանակավոր է: Ադմինիստրացիան և գաղթականությունը կմտնի Կարս, բայց թե երբ պիտի լինի սա, դեռ անորոշ է:

Բարալյան - Ալեքսանդրապոլում Արփաչայի ափերին կուտակված գաղթականությունը սովից կոտորվում է: Սակայն նոքա դեռ չեն կարողանում մտնել Կարսի շրջան: Անգլիացիք պատասխանատու են դրա համար: Ի՞նչ է մտածում այս մասին մեր կառավարությունը: Եթե այս դրությունը մի քանի օր էլ շարունակվի, այն ժամանակ գաղթականության վերադարձի մասին այլևս խոսք չի

կարող լինել, քանի որ նրանք բոլորը կոտորված կլինեն: Նույն դրության մեջ է նաև մեր այլ գավառներում՝ Արագոյանում, Դավալում, Դամարվում կիտված գաղթականությունը: Պիտի ասել, որ անգլիացոց վրա դրած մեր հույսերը չիրականացան: Գուցե մենք չենք կարողանում մեր ծայնը լսելի դարձնել, գուցե և Լոնդոնն է այդպես կամենում: Այդ դեպքում պիտի կտրուկ կերպով հայտարարել, որ մեր կառավարությունը այլևս պատասխանատու չի կարող լինել այն հետևանքների վերաբերմամբ, որ առաջ կբերի սովից նեղված գաղթականությունը:

Մինիստր-նախագահ - Այս խնդիրների մասին երեկ կառավարությունը նիստ ուներ: Մի երկար հեռագիր տվինք Թիֆլիս: Դրա բովանդակությունը հետևյալն էր. «Համաձայն այսինչ պայմանագրի հայ գաղթականությունը հավաքվել է Արփաչայի ափերը՝ հայրենիք վերադառնալու համար: Սակայն այս վերադարձը ձգձգվել է մինչև այսօր: Գաղթականությունը շաբաթներով նստել էր սոված ու ծարավ և կոտորվում է: Այնուհետև հիշվում է, թե մեր երկրի բերքով թուրքերը ոչ միայն ութ ամիս ապրել են, այլև մնացածն էլ տարել են իրենց հետ և կիտել Կարսի շրջանում: Ժողովուրդը հույս ուներ, որ կստանա իր հացի այս մնացորդները: Բայց ստեղծված կացությունը այս հույսը վերացնում է: Անգլիացոց ուշադրությունն է հրավիրվում այս հանգամանքի վրա և հայտնվում, որ հայկական կառավարությունը անգոր կլինի սոված մասսաների վարձուները զսպել: Առաջարկվում է, որ գաղթականության առժամապես սովից փրկելու համար անհրաժեշտ է, որ Կարսից անմիջապես հաց տեղափոխվի Ալեքսանդրապոլ»: Ստորագրել է այս հեռագրի տակը Մինիստր-նախագահը: Իսկ թե ի՞նչ է արված հավաքված գաղթականության դրությունը բարելավելու համար, այս մասին կգեկուցի պարենավորման նախարարը:

Պարենավորման մինիստր - Երկրի պարենավորումը սոսկալի դրության մեջ է: Կառավարության ջանքերը արդյունք չեն տալիս, և մեր ժողովուրդը սովամահ է լինում: Այն շրջանները՝ Դազախ և այլն, որ քիչ թե շատ հաց ունեին, հայկական կոնֆլիկտի ժամանակ տվին այն զորքին և այդպիսով նրանք էլ հիմա գտնվում են սովի ճիրաններում: Այդ մասին ստացված են մինիստրության մեջ բազմաթիվ գրություններ և եկած է պատգամավորություն: Նոր Բայազետի շրջանն էլ անմիջապես դրության մեջ է: Դարալագյազում, Բասարգեչարում թեպետև կան ցորենի չնչին պաշարներ, բայց հաղորդակցության այժմյան պայմաններում անկարելի է դոցա տեղափոխել: Ստեղծվել է մի կացություն, որ և՛ քաղաքացիները, և՛ գյուղացիք սոված են: Ավելորդ է խոսել վերադարձած գաղթականների մասին: Նրանք ուղղակի սովամահ են լինում:

Կառավարությունը համոզված է, որ ներքին շուկաներից ցորեն չի կարելի ճարել: Մեր միակ հույսը դրսից հաց ստանալու վրա է: Սակայն Շարուրից, Կարսից հնարավոր չեղավ այս ստանալ: Անգլիական մայոր Գիբոնը Թոմսոնի հանձնարարությամբ Ջանգեզուրից ուղևորվել էր Նախիջևան՝ հայ գաղթականության վերադարձնելու համար: Բայց տեսնելով, որ թուրքերը ոչ մի կերպ չեն համաձայնվի հայերի վերադարձին, առաջարկել էր 40.000 փութ հաց տալ: Այդ առթիվ թուրք իշխանությունների ստորագրությամբ մայորը մի հրաման էր արձակել բնակչության: Բայց թուրքերը դրան էլ չհամաձայնվեցին: Այնուհետև Արագոյանից պիտի մեզ տային 10.000 փութ ցորեն: Այս պատճառով էլ Նիկոլայյան թղթադրամներ և գնացք ուղարկվեց Դավալու: Սակայն մինչև այսօր էլ խոստացված ցորենը չի ստացվում: Իսկ թե ինչ եղավ Կարսի հարցը, այս մասին ձեզ գեկուցվեց:

Ստեղծվել է մի կացություն, որ Հայաստանը ամբողջովին կտրված է արտաքին աշխարհից: Բոլորն էլ քաղցած են: Երկու օր սրանից առաջ անգլիացիք կարողացել էին Ղորղանյանին 8 վագոն ցորեն տալ: Խնդրեցի, որ 2 վագոն ուղարկեն Երևան: Այժմ այստեղ այլուր չկա, բրինձ ենք տալիս: Բոլորիդ հայտնի է, թե ինչքան դիակներ են հավաքվում: Սովամահությունը համատարած է: Ալեքսանդրապոլում՝ Արփաչայի ափերին, հավաքվել է 100.000 գաղթականություն, որոնք սովի մեջ են գտնվում և բացօթյա են մնացել: Այս հարցերի մասին բազմաթիվ անգամ կառավարությունը դիմել է դաշնակիցներին, բայց դեռ պատաս-

խան չկա: Վերջին ամգամ մեր ֆինանսների և պարենավորման մասին երկու մամ-
րամասն զեկուցում ուղարկեցինք անգլիական միսիային, բայց դրանք մինչև այժմ
մնում են անպատասխան:

Դրությունն ուղղակի սոսկալի է: Կարսի գաղթականությունը հաշվելով, մենք
ունենք 1.704.000 բնակիչ, դրան ավել[աց]նելով նաև 350.000 տաճկահայ, կս-
տացվի 2.054.000 բնակիչ: Այս բնակչության առնվազն կեսը բոլորովին հաց
չունի: Այսքան բնակչության պարենը պիտի ձեռք բերվի մինչև հունիս: Եթե յու-
րաքանջուր շնչին գցելու լինենք 30 ֆ[ունտ] ալյուր ամսական, այն ժամանակ 7
ամսվա համար կարիք ունեն 5 $\frac{1}{4}$ միլիոն փութ ցորենի, չհաշված դեռ սերմացուն:
Ցորենի այս քանակը ձեռք բերելու համար պիտի դիմել Ամերիկա կամ
Ռուսաստան: Այս բանը կանի կառավարությունը:

Բայց այսօր շատ սուր կերպով դրվում է Կարսի գաղթականության խնդիրը:
Կարող է մեր տված հեռագիրը չհասնել: Կառավարությունը գտնում է, որ հատ-
կապես այս գաղթականների վերաբերմամբ մենք կարող ենք ավելի վճռական
դիմում անել դաշնակիցներին: Վերջիններս էին, որ տեղահան արին Կարս գաղ-
թականության, հավաքեցին իմի և դրին նոցա անելանելի դրության մեջ: Կառա-
վարությունը գտնում է, որ անհրաժեշտ է մի պատգամավորության միջոցով դիմել
դաշնակցականներին, որ նրանք գործնական քայլերի դիմեն՝ գաղթականության
օգնելու համար: Նրանք կարող են ազատ կերպով ցորեն մատակարարել մեզ: Որ
Կարսում պաշար կա, դա մենք գիտենք: Թեպետև դրա մի մասը Շեֆքեթ փաշան
տարել է Էրզրում, իսկ մի մասը բաժանել տեղացիներին, բայց այնուամենայնիվ
մնացած պաշարը կբավականացնի մեր գաղթականության: Ի նկատի ունենալով,
որ Վրաստանի հետ դեռ հաշտություն չի կնքված, այլ զինադադար է, որ չունենք
այնտեղ դիպլոմատիական ներկայացուցիչ, կառավարությունը գտնում է, որ
կարելի է պառլամենտի նախագահին ուղարկել անգլիական միսիայի մոտ, մի
բան, որ և առաջարկվում է խորհրդի քննության:

Մինախորյան - Վաղուց է, խոսվում է մեր պարենավորման ողբալի վիճակի
մասին, բայց դրությունը մնում է նույնը: Եթե այդ ուղղությամբ լինում է մի որևէ
փոփոխություն, դա ավելի շուտ գնում է դեպի վատը, քան լավը: Ճակատագրա-
կան խոշոր դժբախտություն է սպառնում մեր ժողովրդին, որ կարող է միանգա-
մայն ոչնչանալ: Անհրաժեշտ է կոնկրետ առաջարկներ անել՝ մեր դրությունը
բարելավելու համար: Անգլիացիք միջոցներ ձեռք չեն առնում այս ուղղությամբ և
գաղթականներին չեն վերադարձնում Կարսի շրջան:

Առաջարկվում է նրանց մոտ ավելի ազդեցիկ պատգամավորություն ուղար-
կել: Սակայն դա էլ չի փոխի դրությունը: Անգլիացիների կողմից դա մի հատուկ
քաղաքականություն է: Ոչ միայն հարևաններն են ուզում մեզ ոչնչացնել, այլև
նույնն է անում նաև Անգլիան: Կարելի է ասել, որ մեր դժբախտությունների 99%-ի
պատասխանատվությունը դաշնակիցների վրա է ընկնում: Տաճկահայկական կո-
տորածների ժամանակ դաշնակիցները լոկ բառերով են ցավակցություն հայտնել:
Եվ երբ նոցա առաջարկում էին ավելի ակտիվ քայլերի դիմել տաճկահայերի
դրության բարելավման ուղղությամբ, նրանք ասում էին, որ չեն կարող նավերով
գալ և Արարատի գագաթը բարձրանալ: Եթե այն ժամանակ դա հնարավոր չէր,
այժմ լիակատարապես հնարավոր է: Այստեղ չխոսվող հատուկտոր տեղեկու-
թյունները պարզ կերպով ասում են, որ դաշնակիցները շարունակում են իրենց
հին քաղաքականությունը: Բաբայանի և ուրիշների առաջարկը՝ դաշնակիցներին
մեզ օգնելու ուղղությամբ ակտիվ առաջարկներ անելը ընդունելի պիտի
համարվի: Դրանով պառլամենտը դառնում է իսկական հասարակական հիմնար-
կություն: Այն, ինչ որ հնարավոր էր, ցարդ արել է կառավարությունը: Այսօր միակ
գործնական քայլը մեր պառլամենտի կողմից պիտի լինի այն, որ մենք ցույց
տանք, թե դաշնակիցների այդ բոլոր խաբեբայությունները մենք զգում և
հասկանում ենք:

Նախագահ - Պատգամավոր Մինախորյան, չի կարելի այդպիսի բառեր գոր-
ծածել:

Միմախորյան - Մենք զգում ենք այդ: Մեզ առաջարկում են տերիտորիայի ընդլայնում: Մենք չենք ուզում երկրներ, ծովեր, որովհետև շատ շուտով մենք այլևս բնակչություն չենք ունենա մեր այժմյան տերիտորիայի բնակչության չափ: Պետք է մենք այդ բանը հայտնենք դաշնակիցներին: Թող նրանք իմանան, որ իրենց քաղաքականությունից հուզվում է մեր հասարակությունը: Միակ միջոցը դաշնակիցների վրա ազդելու՝ դա է:

Գալով կոնկրետ առաջարկներին, պիտի ասեմ, որ երբ առաջ է գալիս ժողովրդի մահը, պիտի ամեն միջոցների դիմել: 2-րդ ամիս առաջ կոմիսիաների խառն ժողովում մեկը առաջարկեց Ամերիկայից ցորեն բերել, սակայն դա միայն ծիծաղ առաջացրեց: Եթե այն ժամանակ ընդունեինք այս առաջարկը, գուցե և այժմ ցորեն ունենայինք: Այժմ պիտի ընդունենք այս առաջարկը: Լավ է ուշ, քան երբեք: Պանդաղելն այլևս անհնարին է: Մեր գոյության հարցն է դրվում: Եթե մենք անլեզալ էինք գործում, շատ բան էինք անում, սակայն այժմ մեր եռանդը թուլացել է:

Վերջացնելով իմ խոսքը, ես առաջարկում եմ արտահայտել պառլամենտի հուզված կարծիքը դաշնակիցներին և դիմել կոնկրետ քայլերի ցորեն ձեռք բերելու ուղղությամբ:

Ազատյան - Պարենավորման հարցը օրակարգի երկրորդ հերթին է դրված, սակայն պարենավորման միմիստրի պաշտոնակատարը անսպասելի կերպով զեկուցեց այդ մասին և առաջարկեց խորհրդի նախագահին ուղարկել Տփլիս, անգլիական հրամանատար գեներալ Միլլի մոտ՝ հացի համար: Այդ առաջարկը բոլորովին նոր առաջարկ է, որի մասին մենք չենք խորհրդակցել, ուստի առաջարկում եմ կամ այդ հարցը հետաձգել հաջորդ նիստին, կամ մեկ ժամ ընդմիջում անել:

Վրացյան - Եիշտ է, որ կառավարության առաջարկը՝ խորհրդի նախագահին Տփլիս ուղարկելու խնդիրը ֆրակցիաները քննության չեն առել: Քանի որ ֆրակցիաներից մեկը առաջարկում է մի ժամով ընդմիջում, մենք ոչինչ չունենք այդ առաջարկի դեմ, միայն թե այսօր և եթե այդ հարցը պետք է քննության առնվի:

Ազատյան - Ես առաջարկում եմ այդ հարցը հետաձգել հաջորդ նիստին, որովհետև այժմ ոչ մի ֆրակցիա այդ առթիվ պատրաստի ծրագիր չունի. եթե կառավարությունը այսօր պատրաստ է ծրագիր տալու, ես ևս համաձայն կլինեի այս նիստում քննության առնելու դրված հարցը:

Պարենավորման միմիստրի պաշտոնակատար - Ի նկատի ունենալով, որ Արփաչայի այս ափին խոշորագույն թվով գաղթականներ են հավաքվել Կարս գնալու համար, երկրորդ՝ որ Կարսում բավականին պարեն և ցորեն կա, պետք է այստեղից մի պատգամավորություն ուղարկել Թիֆլիս, որպեսզի նա զեկուցի ստեղծված կացության մասին և խնդրի, որ Կարսում գտնված հացի մի մասը փոխադրվի Հայաստան: Այդ պատվիրակությունը թերևս դիմի ֆրանսիացիներին, որովհետև հենց նոր մենք տեղեկացանք, որ ֆրանսիացիները Սալոնիկում հիմնել են հացի պահեստ՝ քայքայված և քաղցած ազգերին բաժանելու համար:

Նախագահ - Ո՞վ համաձայն է, որ Թիֆլիս պատգամավորություն ուղարկելու հարցը հետաձգել, թող ձեռք բարձրացնի:

3 կողմ ձայն ստանալով, չի անցնում:

Ուրեմն վերոհիշյալ խնդիրը այսօր և եթե քննության է դրվում: Հայտարարում եմ կես ժամ ընդմիջում:

Ընդմիջում

Կես ժամ ընդմիջումից հետո նախագահը հայտարարում է նիստը վերսկսված՝ ձայն տալով պատգամավոր Վրացյանին:

Վրացյան - Ի նկատի ունենալով, որ դրված հարցը կապ ունի մեր առաջարկի հետ, ուստի առաջարկում եմ այդ երկու խնդիրը միասին քննել:

Առաջարկը ընդունվում է խորհրդի կողմից:

Ավագ քարտուղար - Կարդում է դաշնակցության ֆրակցիայի հետևյալ առաջարկը:

«Սովոր մեր երկրում երթալով ավելի ու ավելի սպառնական է դառնում: Սովա-
մահության դեպքերն այլևս սովորական երևույթների կարգն են անցել: Հացի
պակասությունը առաջ է բերում համաճարակ հիվանդություններ և սարսափելի
չափերի է հասցրել բժավոր տիֆը:

Մեր պետությունը սեփական միջոցներով չի կարող այնքան հաց ունենալ, որ
կարողանա փրկել ժողովուրդը սովամահությունից: Դրա համար ոչ հարկավոր
միջոցներ կան, ոչ էլ ներքին շուկայում՝ հացահատիկ: Հարկավոր է անմիջական
արտաքին օգնություն, որ կարող են հասցնել միայն դաշնակից պետությունները:

Այդ նպատակով Հ[այ] Հ[եղափոխական] Դաշնակցության ֆրակցիան առա-
ջարկում է խորհրդարանի առաջիկա նիստի օրակարգի մեջ դնել դաշնակիցներին
օգնության դիմելու հարցը: Մենք կարծում ենք, որ խորհրդարանը, բացի կառա-
վարության ձեռք առած միջոցներից, իր կողմից պետք է դիմում անի դաշնակից
պետությունների պառլամենտներին ու ժողովուրդներին և պարզելով մեր ժողո-
վրդի կատաստրոֆիկ վիճակը, խնդրի մեզ օգնության հասնել՝ հնարավորություն
տալով ստանալ հաց և պարենավորման այլ մթերքներ: Բացի այդ, խորհրդարանը
պետք է հրահանգի կառավարության՝ առանց հետաձգելու մարդ ուղարկել Ամե-
րիկա, Հյուսիսային Կովկաս և այլ վայրեր՝ արագացնելու համար ցորենի առա-
քումը»:

Հ[այ] Հ[եղափոխական] Դաշնակցության ֆրակցիայի
նախագահ (ստորագրություն)
16 հունվարի 1919թ.

Երևան

Աղաքաբեկով - Պարենավորման միմիստրի պարոն պաշտոնակատարը
ասաց, որ մենք փակված ենք չորս կողմից և արտաքին աշխարհի հետ ոչ մի
հաղորդակցություն չունենք, բայց նա չասաց այդ փակման պատճառները: Պատ-
ճառներից ամենագլխավորն այն է, որ մենք չունենք մեր երկրում իրավակարգ:
Կատարվում են մի շարք հանցագործություններ, որոնք մնում են անպատիժ:
Սասունցիները 6 թուրքական գյուղերի սրի են մատնել, կառավարությունը
վերոհիշյալներին չի պատժել: Այդ լուրը տարածվել է և Շարուրում, որոնք իրենց
ֆիզիկական գոյության փրկության համար հայոց պետությանը չեն ենթարկվում:
Կարսի ազգաբնակչությունը ոչինչ չունի հայ գաղթականների վերադարձի համար,
միայն թե խմբերը չվերադառնան:

Եթե մենք հիմա ուղարկում ենք պատգամավորություն Թիֆլիս, ոչ մի ար-
դյունք չի ունենա այդ առաքումը, մինչև որ մեր երկրում իրավակարգ չհաս-
տատվի: Ես ընդունում եմ, որ տաճկական ագենտստվոն* գործում է Ղարսում,
Շարուրում, Նախիջևանում, որին ականայից ենթարկվում են տեղական թուր-
քերը՝ իրենց ֆիզիկական գոյությունը փրկելու համար:

Ուստի ես առաջարկում եմ հենց վաղն և եթե հրահանգել, որ այլևս խմբեր չլի-
նեն և վերջ տալ այս անարխիային: Եթե հաստատվի հարկ եղած իրավակարգը,
ես լիահույս եմ, որ տեղական թուրքերը կճանաչեն և կենթարկվեն Հայաստանի
պետությանը:

Ե[րվանդ] Հարությունյան - Մեզ բոլորիս հայտնի է, որ ծանր կացության մեջ
ենք գտնվում, ևս առավել, երբ պարենավորման միմիստրի պաշտոնակատարը
զեկուցեց, որ մենք ապրում ենք օրերով: Եվ այդ դրությունից դուրս գալու համար
պետք է դիմենք դաշնակից պետություններին: Պատգամավոր Մինախորյանի այն
միտքը, թե դաշնակիցները վնաս են բերել մեզ, դա ճիշտ չէ: Մենք պետք է
առաջնորդվենք ռեալ շահերով և երբեք դեմ չպետք է խոսենք դաշնակիցներին:
Դաշնակիցների Անդրկովկաս գալը մեզ շատ է օգնել, և նա իր հաջող հետևանք-
ները կտա: Եթե մինչև հիմա դաշնակիցները մեզ չեն օգնել, դա նրանից է, որ
նրանք ուժ չունեն: Չորսակես տարի մենք ունեցել ենք դաշնակիցների օրին-

* Այդպես է տեքստում, պետք է լինի ագենտուրան:-Ծանոթ. կազմ.:

տացիան: Հիմա, երբ նրանք եկել են մեզ մոտ, պատգամավոր Մինախորյանը թույլ է տալիս իրեն անկոռեկտ վերաբերմունք դեպի դաշնակիցները:

Դաշնակիցները Հայաստանի վերածնության հարցն են դրել, հետևապես նրանք պետք է մեր ժողովրդի ապրելու մասին մտածեն: Սակայն նրանք այժմ չեն կարող մեզ հաց մատակարարել, որովհետև պատերազմը քայքայել է բոլոր երկրները:

Երկրորդ՝ հավանական է, որ դաշնակիցները լավ տեղյակ չեն Հայաստանի կացության հետ: Այս առթիվ Դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկը ճիշտ է և ընդունելի: Հայաստանի խորհրդարանը պետք է դիմի դաշնակից պառլամենտներին, երկրորդ՝ Ամերիկա հատուկ պատվիրակություն պետք է ուղարկել: Մենք համաձայն ենք նաև խորհրդի նախագահին Թիֆլիս ուղարկելու հետ՝ ծանոթացնելու ստեղծված կացության և հաց խնդրելու համար:

Միևնույն ժամանակ մենք պետք է ստեղծենք մեր ներքին կյանքում իրավակարգ և վերացնենք խմբերը, որոնք երկրի ներսում մի երկրորդ իշխանություն են հաստատել և դրանց շնորհիվ է, որ թուրքերը ներս չեն թողնում մեզ և ցորեն չեն տալիս:

Հ[այկ] Սարգսյան - Այս ծանր դրությունից մեզ պետք է դուրս բերի մի ուժեղ ձեռք, և այդ ձեռքը դաշնակիցներն են: Բայց կա և թույլ ձեռք. դա թուրքերի ձեռքն է: Եթե դրանց միջից վերացնեն մութ ուժերը, որոնք ամեն կերպ նպաստում են երկու ազգերի պառակտմանը, գուցե երկու եղբայր ժողովուրդների դրությունը այդքան ծանր չլինի: Ես շատ ուրախ եմ, որ պատգամավոր Աղաբաբեկովը իր ճառը ասաց, դա կլինի պատրվակ, որի վրա հենվելով մենք պետք է հաստատենք երկու ազգերի եղբայրությունը: Եթե մենք կարողացանք խաղաղ ապրել, երբեք անգլիացին չի միջամտի մեր ներքին գործին և չի ասի, թե հայերին ցորեն տվեք: Մենք փոխադարձ համաձայնությամբ կստանանք և՛ ցորեն, և՛ այլ իրեր: Ուստի խորհուրդը պետք է մի օր խոսի հայ-թուրքական հարաբերության մասին:

Վրացյան - Երբեք պարենավորման հարցը այնքան սուր կերպարանք չի ստացել ոչ մի տեղ, ինչպիսին ստացել է այժմ Հայաստանում: Երկիրը մատնված է սովամահության: Այն տեղեկությունները, որ մենք ստանում ենք Սուրմալուից, Սարդարապատից և Կողբից, այդ բոլորը ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ վայրերի ժողովուրդը ապրում է վայրկյաններով, որից հետո մատնված է մահվան:

Հաց չկա, պարենավորման գործը կաղում է, ներքին շուկան որևէ միջոց չի տալիս: Այն գավառները, որոնք Հայաստանին են և ցորեն կա, դեռ չի անցել մեր ձեռքը: Այն վայրերը, որտեղ հաց կա, մեզնից բավական հեռու են, և մենք հաղորդակցություն չունենք նրանց հետ: Եվ այսպես, ստեղծվել է մի ճգնաժամային դրություն, որից պետք է դուրս գալ:

Միջոցներից մեկը ներքին շուկայի օգտագործումն է: Բայց դժբախտաբար ներքին օրգանները այնպես չեն կազմված, որպեսզի օգտագործեն: Սրանից մի ամիս առաջ պարենավորման մինիստրի պաշտոնակատարը ասաց, որ մինչև իր գործի անցնելը պարենավորման գործը բոլորովին վատ հիմքերի վրա է դրված եղել: Նա խոստացավ այդ բոլոր թերությունները վերացնել, սակայն մենք տեսնում ենք, որ նախկին թերությունները ոչ թե վերացել, այլ առավել ևս վատթարացել են: Լիազորները կատարյալ զեղծարարներ են: Ասում են, որ դրանք բավականին ցորեն, բամբակ են գնել, այնինչ, ոչինչ չեն տեղափոխել մինչև հիմա Երևան: Պարենավորման մի գործակալ 20 մեշուկ ցորեն (100 փուլ) է ուղարկում, մինչև պահեստ հասնելը ցորենը դառնում է 50 փուլ: Հայտարարված է, որ արդեն գնված է 30.000 փուլ չալթուկ, այնինչ մինչև դեկտեմբերի 27-ը բերվել է Երևան 3091 փուլ, իսկ 27.000 փուլ ցորենի փոխարեն 4000 փ[ուլ] ցորեն է եղել: Թե ու՞ր են մնացածները, դա դեռ չի պարզվել: Ես կկարդամ ձեզ հետևյալ արձանագրությունը.

“Января 22-го дня 1919 года, гор[од] Эриван.

Комиссия [в] составе председателя от министерства призрения Василия Тер-Ованесяна, представителя от министерства продовольствия М. Бабаяна понятого Петроса Геворкова и контролера министерства продо-

вольствия С. Ехтаряна при осмотре чалтыка, присланного контр-агентов Татевосовым, нашла: из 450 мешков и приемлемыми в настоящее время 299 мешков, 73 мешка могут быть приняты после основательной очистки, так как в них 50% сору и песку, а остальные 78 мешков чалтыка не годно к употреблению и представляет из себя полусгнившую запласневшую и смрадным запахом массу, и ни в коем случае не допустимо к употреблению. В многих мешках оказались подковы, куски железа, большие глыбы камней, много песку и земли. Комиссия нашла необходимым о вышеизложенном составить протокол за подписями присутствовавших».

Ի նկատի ունենալով վերոհիշյալ դրությունը, տեսնում ենք, որ խոստացած ապարատը չի ստեղծված, և դա հերթական խնդիրներից է: Պարենավորման միմիստրի պաշտոնակատարը պետք է իրագործի իր առաջադրած ծրագիրը:

Թե որքան պարենավորման միմիստրի պաշտոնակատարը անտեղյակ է մեր երկրի պարենավորման դրությունից, դա երևում է նրանից, որ նա ասաց. պատերազմի պատճառով Լոռիում և Ղազախում սով է: Ես տեղեկացա և իմացա, որ զորքը ընդամենը վերոհիշյալ շրջաններից 1500 փուլ ցորեն է ստացել, որից 700 փուլ առաջ է եղել ստացված, իսկ 800 փուլը՝ պատերազմի ժամանակ:

Այս բոլոր տեղեկությունները բերելիս իմ նպատակը չէ եղել քննադատել պարենավորման միմիստրին, այլ որպեսզի նա շահագործի ներքին շուկան:

Ցորեն ստանալու երկրորդ մոտ աղբյուրը տեղական թուրքերից է: Ապացուցված է, որ Սուրմալուի մի շարք գյուղերում կա բավականին ցորեն, մինչդեռ մոտիկ հայ գյուղերը քաղցից մեռնում են: Որպեսզի թուրքերից ցորեն ստացվի, պետք է հայ-թուրքական կնճռոտ հարցը լուծվի և ներքին իրավակարգ հաստատվի: Հայ-թուրքական էքսցեսների պատճառները ոչ թե խմբերն են, այլ՝ կառավարության ապարատի թուլությունը: Մենք ևս կողմնակից ենք, որ նման երևույթների դեմ պետք է պայքարել:

Սորա հետ միաժամանակ Հայաստանի Խորհրդի թուրք ֆրակցիան պետք է միջոցներ ձեռք առնի, որ թուրք ազգաբնակչությունը հաց տա Հայաստանին:

Ինչ վերաբերում է խմբերին, թե՛ պառլամենտը և թե՛ կառավարությունը պետք է միջոցներ ձեռք առնի, որպեսզի դրանց վերացնի: Սակայն մեղադրել սասունցիներին, թե նրանք գյուղեր են կոտորել դիտավորյալ, դա ճիշտ չէ, ստեղծված կացությունը նրանց ստիպել է այդպես վարվել: Ամփոփելով ասածս, կառավարությունը և պառլամենտը պետք է միջոցներ ձեռք առնեն վերացնելու հայ-թուրքական հակամարտ դրությունը և թուրք ազգաբնակչությունը մոտ և հաղորդակից պահելու մեր պետությանը: Սա որոշ չափով կնպաստի մեր պարենավորման խնդրին:

Հացի երրորդ աղբյուրը արտասահմանն է: Կառավարությունը պետք է շուտ ուղարկի պատգամավորությունը Ամերիկա, բայց նա շատ դանդաղել է այս խնդրում: Եթե մինչև հիմա այդ առթիվ ոչինչ չի արված, նա պետք է անմիջապես ուղարկի պատգամավորությունը: Առաջին հերթին պատվիրակություն պետք է ուղարկել Հյուսիսային Կովկաս և հետո՝ Ամերիկա: Վերջին վայրում մեզ անպայման կաջակցեն թե՛ դաշնակիցները և թե՛ տեղի հայերը: Տեղեկություններ կան, որ 150 միլիարդ Ամերիկայից փող են ուղարկել մեզ: Դա ցույց է տալիս, որ հասարակական կարծիքը դեպի մեզ այդտեղ բարձր է և վառ: Ուրեմն կառավարությունը անմիջապես մարդիկ պետք է ուղարկի վերոհիշյալ տեղերը:

Այս բոլորից հետո մեր ֆրակցիան հետևյալ առաջարկն է անում.

«Լսելով դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկի առթիվ պարենավորման միմիստրի պաշտոնակատարի տված զեկուցումը մեր երկրի պարենավորման վիճակի մասին, Հայաստանի Խորհրդարանը որոշում է.

1. Ուղարկել Թիֆլիս, դաշնակից զորքերի վերին հրամանատարության մոտ Խորհրդարանի նախագահին՝ արագացնելու համար Հայաստանին պարեն հասցնելու գործը:

2. Խորհրդարանի կողմից դիմում անել անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան պառլամենտներին և պարզելով Հայաստանի ներկա ծանր վիճակը, խնդրել պարեն հասցնել Հայաստանին:

3. Հանձնարարել կառավարության՝ նույն դիմումը անել Փարիզի միջազգային պարենավորման կոմիտեին:

4. Պարտավորություն դնել կառավարության վրա անմիջապես ներկայացուցիչներ ուղարկել Ամերիկա և Հյուսիսային Կովկաս՝ Հայաստանին պարեն հասցնելու գործը փութացնելու համար:

Հ[այ] Հ[եղափոխական] Ղազն[ակցության] ֆրակցիա»:

Այդպիսով Պատգամավոր Վրացյանը շատ ճիշտ ասաց, որ պարենավորման դրությունը շատ փայլուն չէ և նրանց ասածով կարելի է ասել, որ դրա պատճառը պարենավորման միջոցառության վարիչն է, որա համեմատ էլ դրությունը ճիշտ այնպես է, ինչպես մի ժամանակ պարենավորման բաժնի վարիչ Շարաֆյանն էր:

(Չայներ՝ այդպես չէ՝ ասված):

Այդպես անհրաժեշտ է խոսել այն ժամանակ, երբ մարդիկ շրջաններն էին գնում, հարկավոր էր դրամ տանել և գնումներ անել: Այժմ միայն կարելի է խոսել Հայաստանի դրության ծանրության մասին, որովհետև կենտրոնի ֆրակցիան այդպես է հարմար դատում: Ընդհանրապես հեռատեսությունը մեր պառլամենտային առաջ է համարվում, և երբ մենք էինք խոսում այդ մասին, մեզ դեմագոգներ տում արատ է համարվում, և երբ մենք էինք խոսում այդ մասին, մեզ դեմագոգներ էին համարում: Կար մի ժամանակ, երբ մենք շատ մեծ հույսեր էինք դրել մեր դաշնակիցների վրա: Բայց այսօրվա նիստում դուք տեսաք, որ նորից բռնկեցին կան ցցված այդ դաշնակիցների դեմ: Քաղաքական անտիրությունը նորից ծայր է տվել մեր պառլամենտում: Շատ զարմանալի է, որ մեր իսկ քաղաքականությամբ մեզ դրինք պաշարված բերդի վիճակում, և այսօր ոչ ոք չի կամենում մեզ հաց տալ. ոչ միայն հարևանների աչքումն ենք ընկել, այլև մեր դաշնակիցների աչքում: Լրագիրներում դուք կարդում եք, որ ամբողջ Անդրկովկասի շրջանում միակ օրինական իշխանությունն Ադրբեջանն է: Եվ դուք տեսաք, թե ինչպես նրանք ճկուն կերպով կարողացան իրենց վիճակը բարելավել: Մենք ենք դաշնակիցների դաշնակիցը, բայց այսօր վրացիները ավելի սիրելի են դաշնակիցներին, քան մենք: Փաստերը ցույց են տալիս, որ մեր վարիչները ընդունակ են մեզ ատելի դարձնելու մեր հարևաններին և դաշնակիցներին: Կարսի խնդիրը կա, դա նույնպես մեր արտաքին քաղաքականության հետևանքով չկարողացանք որոշ արդյունքներ ձեռք բերել: Մենք պետք է մեզ հանենք պաշարված դրությունից, պետք է ձեռք քաշենք մշտական արկածախնդրությունից:

Մենք համաձայն ենք դաշնակիցներին դիմել՝ օժանդակություն խնդրելու: Հույս դնել Ամերիկայի վրա, մենք համարում ենք լավատեսություն: Մենք հակառակ ենք պառլամենտական կոմիսիա դրկել Թիֆլիս՝ դաշնակից ներկայացուցիչների մոտ: Մի հեռագիր[ը] բավական կլինի, որ դրությունը փոխվի: Միայն այդ բավական չէ: Մեր ֆրակցիան կարծում է, որ Ադրբեջանից կարող ենք հաց ստանալ:

Այսօր դաշնակցական ֆրակցիան հարցապնդում է մտցրել, թե ինչի վրացիները հունվարի 5-ին բռնություններ են գործ դրել: Այո՛, բողոքել պետք է, սակայն դրա համար ուժ ունենա՞լու է, և այս վիճակում չպետք է մեր հարաբերությունները խանգարել: Մենք պետք է մեր կաբինետի վարիչները փոխենք՝ Մինիստր-նախագահի, արտաքին գործոց մինիստր և նրանց գործակալները պետք է փոխել: Կոմիսիաներով և հեռագիրներով չի կարելի գործ տանել: Պետք է միանգամ ընդմիջտ պաշարված դրությունից դուրս գանք: Ահա դրա համաձայն մենք առաջարկում ենք հետևյալ բանաձևը կռվարար սիդելկաները հիվանդի մոտից հեռացնելու համար:

1. «Հայաստանի Խորհուրդը հրահանգում է Խորհրդի նախագահությանը դիմել պառլամենտի անունից դաշնակից պետությունների պառլամենտներին՝ նկարագրելով Հայաստանի ապրած դժոխային պայմանները և խնդրելով նրանցից օգնություն:

2. Միևնույն ժամանակ վրաստանի և Ադրբեջանի հետ բարի դրացիական հարաբերություններ ստեղծելու համար և մեր արտաքին քաղաքականությունը հայ ժողովրդի շահերին համապատասխան դարձնելու համար Հայաստանի խորլիններ հաշտ և համերաշխ հարաբերություններ մշակելու անդրկովկասյան հարջապես նրանցից և թե՛ նրանց վրայով հաց ու այլ կենսամթերքներ ստանալու համար:

Զուրյան - Ես պիտի խոստովանեմ, որ այսօր խոսելու ոչ մի տրամադրություն չունեի: Այդ պարտականությունն ինձ ստիպում են այն ճառերը, որ ես լսեցի ընկեր Մինախորյանից, որ նա ճշգրիտ կերպով երևան էր բերում այն տվյալները, որոնց մեջ մենք ենք գտնվում: Եթե նրանք մեր դաշնակիցներն են, ապա ուրեմն էր շեշտում: Ավդալբեկյանն ասում է անտակտություն է: Ո՛չ, պարո՛ն Ավդալբեկյան, դա քաղցած ժողովրդի ճիչն է: Ես բողոքում եմ անգլիական իմպերիալիստ[ական] դուք ասում եք, որ պետք է ուժ ունենալ, բայց դուք մի որոշ բան պիտի իմանաք, որ դաշնակիցները ձեր գեղեցիկ աչքերի համար չեն եկել: Սա քաղաքականություն չէ, սա միամտություն է: Ունենք ուժ, նոքա ձեզ համար դաշնակից են: Դուք եթե ուզեք, կարող եք շատ բան անել: Հայ ժողովուրդը եթե կամենա, կարող է խանգարել նրան այն, ինչ որ նա կկամենա անել:

Կենտրոնի և նրա ծոցից դուրս եկած ներքին և արտաքին քաղաքականության արդյունքն է այս ամենը: Նոքա մոռացան, որ կռվելու համար որոշ հարաբերություններ ունենալու է արտաքին աշխարհի հետ և նրանք փոխանակ այդ բանի, խանգարեցին հարաբերությունները: Եթե դուք ժողովրդի փրկության մասին եք մտածում, ապա դուք պիտի մտածեիք այն ժողովրդի, որ ձեր քթի տակ հարյուրներով է մեռնում: Պետք էր այս բոլորի մասին մտածել և արկածախնդրական քայլերի չդիմել:

Հայկ Սարգսյան - Դուք մեզ հետ էիք այն ժամանակ:

[Դավիթ] Զուրյան - Ցավում եմ, որ չէ: Դառնա՞նք մեր ներքին քաղաքականության: Ասում են, որ պետությունը կազմակերպվում է, եթե դուք որոշ բարելավումներ անեիք, ես կասեի, որ այո՛: Ասում են խմբերն ի՞նչ, նրանք ի միջի այլոց: Ես չեմ տեսնում մեր կառավարության կողմից քանդված պետությունը վերաշինելու աշխատանք: Ես տեսնում եմ, որ ցանկություն չկա զանազան անպատասխանատու խմբեր ոչնչացնելու և կամ թե անկարող են: Հենց երեկ երևանում կատարվել է մի սարսափելի ոճիր. մի կիսախեղագար մարդու իր կնոջ և աղջկա հետ մորթել են:

Կրկնում եմ, մեր պետությունը կամ գիտակցաբար վերջ չի դնում և կամ անկարող է: Այս բոլորից հետո ներկայացնում ենք մեր հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով կառավարության տված բացատրությունները Կարսի գաղթականության և առհասարակ Հայաստանի պարենավորման անմխիթար դրության մասին և նկատելով, որ այս դրության ամեն օրվա շարունակությունը հարյուրավոր գոհեր է տանում հայ ժողովրդից, խորհուրդը առաջարկում է Թիֆլիսի մեր պատգամավորության՝ կատեգորիկ պահանջ դնել պետությունների ներկայացուցիչների առաջ՝ Կարսի գաղթականությունը ամենակարճ ժամանակում իրենց վայրերը տեղափոխելու համար և անմիջապես գեթ փոխարինաբար Կարսի ցորենից, մեր ժողովրդի գոյությունը մասամբ ապահովելու քանակով, ստանալու համար, նախազգուշացնելով նրանց, որ եթե նրանք օգնության չգնացին ժամանակին հայ ժողովրդին, ապա պատգամավորությունը ստիպված է նրա անխուսափելի կորստյան և հուսահատությունից արած քայլերի պատասխանատվությունը ձգել նրանց վրա՝ քաղաքակիրթ մարդկության և միջազգային պրոլետարիատի առաջ»:

Նախագահ - Այլևս առարկություններ չկան:

Պարենավորման մինիստրի պաշտոնակատար - Ես հարկադրված եմ մի քանի խոսքեր ասելու: Պատգամավոր Վրացյանը մի շարք մեղադրանքներ արավ պարենավորման մինիստրության վերաբերմամբ: Այդ մեղադրանքները անհիմն են: Իսկ նոր առաջարկների մասին նույնպես պիտի հայտնեմ, որ նորություններ չեն: Պարենավորման մինիստրության կողմից ես մի քանի անգամ ձեզ հայտնել եմ այն կատաստրոֆիկ դրության մասին, որին ենթարկվելու է պետությունը: Այն դեպքերը, որ բերեց պատգամավոր Վրացյանը, նա պիտի իմանա, որ այդ դեպքերը երևան է հանել պարենավորման մինիստրությունը և երբ հանցագործներին պատասխանատվության կանչել են, դա ցույց է տալիս, որ արդեն որոշ կարգ է մտել: Ահա թե ինչ է կատարել մինիստրությունը: 10.000 փութ ցորենի մասին մինիստրությունը ի՞նչ հանցանք ունի, որ չի ստացվել: Ինձ մոտ է այդ առթիվ անգլիական հրամանատարի գրությունը: Սուրմալուից ցորեն չի կարելի ստանալ: Ի՞նչ պետք է անել՝ կմնա զորք և թնդանոթ դրկել այնտեղ: Մի բան չպետք է մոռանալ, որ ապարատը արդեն կազմվել է, և դեպքերը ցույց տվին այդ բանը: Դուք ասում եք, որ երկու ամսվա ընթացքում կարող էր գնվել: Ես ձեզ ասում եմ, ցույց տվեք մի շրջան, որտեղից կարելի լիներ բերել: Այդ առթիվ պարոն Դրոն ինձ տեղեկություն հայտնեց, որ Լոռում ցորեն կա: Սակայն ինձ մոտ եկան վերջին անգամ պատգամավորներ, որոնք ցույց են տալիս մռայլ գույներով իրենց քաղցածությունը: Ինչ վերաբերում է այն առաջարկություններին, ես պիտի ասեմ, որ երկու ամիս առաջ արդեն ձեր ուշադրության հանձնված է:

Վրացյան - Այդպիսի առաջարկություն չի եղել:

Պարենավորման մինիստրի պաշտոնակատար - Ադրբեջանի և Վրաստանի ճանապարհները պետք է բացվեն մեր առաջ: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է, որ մենք բարեկամական հարաբերությունների մեջ լինենք նրանց հետ: Աղաքաբեկովի ասածի մեջ կարծես մեղադրական կետ կա. նա ասում է, որ կարգ չկա երկրի մեջ: Կարգը ամեն մտքով հարկավոր է: Ես կարծում եմ, որ ներքին կարգի մասին խոսք չի կարող լինել: Խոսքը արտաքին քաղաքականության մասին է: Այստեղ քաղաքական հարց կա: Պետք է մեր հարաբերությունները հարթել մի կողմից Տաճկաստանի, մյուս կողմից՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ: Այլապես ուրիշ ձևով անհնար է, սակայն այսօրվա հացի խնդիրը չկապել տիրող անտիրության հետ: Այն բոլորը, ինչ որ առաջարկվում է, ընդունելի է: Պետք է մտածել Ամերիկայի մասին: Առաջին հերթին պառլամենտի կողմից պետք է դիմում կատարվի:

Ավագ քարտուղար - Կարդում է դաշնակցության ֆրակցիայի բանաձևը.

«Լսելով դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկի առթիվ պարենավորման մինիստրի պաշտոնակատարի տված զեկուցումը մեր երկրի պարենավորման վիճակի մասին, Հայաստանի Խորհրդարանը որոշում է.

1. Ուղարկել Թիֆլիս, դաշնակից զորքերի վերին հրամանատարության մոտ, Խորհրդարանի նախագահին արագացնելու համար Հայաստանին պարեն հասցնելու գործը:

2. Խորհրդարանի կողմից դիմում անել անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան պառլամենտներին և պարզելով Հայաստանի ներկա ծանր վիճակը, խնդրել պարեն հասցնել Հայաստանին:

3. Հանձնարարել կառավարությանը այն դիմումը անել Փարիզի միջազգային պարենավորման կոմիտեին:

4. Պարտավորություն դնել կառավարության վրա անմիջապես ներկայացուցիչներ ուղարկել Ամերիկա և Հյուսիսային Կովկաս Հայաստանին պարեն հասցնելու գործը փութացնելու համար»:

Նախագահ - Թույլ տվեք նախքան քվեարկությունը անել մի քանի նկատողություններ: Այստեղ կան միատեսակ առաջարկներ: Այստեղ կառավարության մասին այնպիսի կետեր կան, որոնց չենք կարող քվեարկության դնել, որովհետև օրակարգի մեջ հատկապես դրած չենք: Ուրեմն թույլ տվե՛ք մաս-մաս քվեարկել:

Քվեարկության է դրվում դաշնակցության բանաձևի առաջին կետը: Անցնում է 23 ձայնով՝ ընդդեմ 7-ի:

Ավագ քարտուղար - Կարդում է երկրորդ կետը:

Ղարաբեկյան - Պետք է հիշատակել և իտալական պառլամենտը (ընդունվում է):

Երվանդ Չարությունյան - Դիմել ոչ միայն պառլամենտներին, այլև կառավարություններին:

Նախագահ - Պառլամենտը դիմում է միայն պառլամենտներին: Քվեարկում են դաշնակցության բանաձևի երկրորդ կետը: (Ղարաբեկյանի հավելումով միաձայն անցնում է):

Ավագ քարտուղար - Կարդում է դաշնակցության ֆրակցիայի բանաձևի երրորդ կետը:

Մինիստր-նախագահ - Կառավարությունը պարտք է զգում հայտարարելու, որ նա 3-րդ կետի մեջ հիշատակած Փարիզի միջազգային պարենավորման կոմիտեի մասին տեղեկություններ չունի:

Վրացյան - Այսօր թերթերում կարդացինք, որ Փարիզում պարենավորման միջազգային խորհուրդ գոյություն ունի և 80 միլիոն ստեռլինգ է տրամադրել Չայաստանում ապրող ժողովուրդներին օգնություն հասցնելու համար:

Մինիստր-նախագահ - Լրագրական տեղեկությունները մենք չենք կարող հիմք ընդունել:

Վրացյան - 80 միլիոն ստեռլինգի խնդիրը կարող է սխալ լինել, բայց այդ կոմիսիայի գոյությունը կասկածից դուրս է:

Երվանդ Չարությունյան - Այդ պարենավորման կոմիտեն որ կա, նա, անշուշտ, գործադիր իշխանության ներկայացուցիչ է: Այնպես որ, առաջարկում են այդ կետը դուրս ձգել և դնել «Դիմել դաշնակից պետությունների կառավարություններին»:

Վրացյան - Այդ կոմիսիան գերագույն մարմնի նշանակություն ունի: Բայց դա չի խանգարում, որ կառավարությունն անի իր դիմումները:

Մինիստր-նախագահ - Մենք արդեն դիմում ենք Կովկասի իշխանություններին: Այլևս անհարմար կլինի, երբ մենք կդիմենք տարբեր ինստանցիաների: Երբ գեներալ Միլլին ենք դիմում, նա արդեն դաշնակից զորքերի ներկայացուցիչն է:

Նախագահ - Ես քվեարկում եմ պատգամավոր Եր. Չարությունյանի առաջարկը (չի անցնում):

Քվեարկվում է երրորդ կետը և 23 ձայնով անցնում է:

Ավագ քարտուղար - Կարդում է չորրորդ կետը:

Մինիստր-նախագահ - Կառավարությունը առաջիկա միստում կպատրաստի և կներկայացնի խորհրդին այս հարցի մասին մի նախագիծ: Գուցե այդ մասին առայժմ վաղաժամ է խոսել:

Վրացյան - Այդ կետը կարելի է հանել, միայն այն պայմանով, որ հառաջիկա միստում ներկայացվի:

Նախագահ - Քվեարկում եմ սոց[իալ]-դեմ[ոկրատական] ֆրակցիայի և էսեռների բանաձևերը:

Առաջինն ստանում է 8 ձայն, երկրորդը՝ 9 և չեն անցնում:

Բժ[իշկ] Բաբայան - Ուզում էի հարցնել, թե ինչքա՞ն շուտ կմեկնի նախագահը:

Նախագահ - Ես հայտնում եմ, որ նախագահը պատրաստ է հենց այս րոպեից մեկնել: Դա կախված է, իհարկե, կառավարությունից և ճանապարհների հաղորդակցության դրությունից:

Մուշեղյան - Որոշվեցավ դիմել պառլամենտներին, այդ դիմումը ու՞մ միջոցով պիտի կատարվի:

Նախագահ - Պառլամենտի նախագահը պիտի դիմի՝ խորհրդակցելով Ավագների խորհրդի հետ:

[Դավիթ] Զուբյան - Այսպիսի պարագաներում որոշ փափկանկատություններ պետք է նկատի ունենալ: Առաջարկում եմ ընտրել մի կոմիսիա, որ զբաղվի այդ թղթերի խմբագրությամբ:

Զայներ - Ուշանում է:

Նախագահ - Այստեղից առաջարկություններ են լսվում, որ ուշանում է: Եթե մենք այսքան ուշացել ենք, թող մեկ օր էլ ուշանանք: Դրա համար առաջարկում են վաղը կեսօրին միստ գումարել և լսել այդ առաջարկները:

Վրացյան - Ոչ մի կարիք չկա առանձին կոմիսիա ընտրելու: Մենք ունենք Ավագների խորհուրդ, որը կխորհրդակցի և կվճռի:

[Դավիթ] Զուրյան - Մենք տնաբույս ձևերով ենք առաջնորդվում:

Նախագահ - Ուրեմն երկու առաջարկ կա.

1. Հատուկ կոմիսիա ընտրել և

2. Հանձնել Ավագների խորհրդին և նախագահության:

Վրացյան - Ես չեմ հասկանում, թե որտեղի պառլամենտի կարգն է, որ այդ կերպի առաջարկ է լինում: Մենք առաջարկում ենք նախագահության և Ավագների խորհրդին՝ միասին խմբագրել այդ դիմումները:

Նախագահ - Ովքեր որ համաձայն են հեռագիրները խմբագրելուց հետո պառլամենտին ներկայացվեն, թող ձեռք բարձրացնեն: 9 ծայն՝ չի անցնում:

Նախագահ - Ժամանակը ուշ է: Դրա համար ես միստը փակում եմ:

Մինիստր-նախագահ - Թիֆլիս գնալու համար վարկ չե՞ք բաց անի: Թերևս նախագահությունը գումար ունի:

Ավագ քարտուղար - Մենք օրենք ունենք, որ պատգամավորությունը իրավունք ունի օրապահիկի և ճանապարհածախս անելու:

[Հայկ] Ազատյան - Մենք դեմ ենք այդ բանին: Ներկայացուցչական ծախսեր կարող են լինել:

Երվանդ Չարությունյան - Մեր ֆրակցիան առաջարկում է պատգամավորությանը հատկացնել 25.000 ռուբլի:

Վրացյան - Գնացող պատգամավորությունը կամ նախագահը պետք է ունենա որոշ դրամագլուխ: Ինչ առաջարկ որ անում է հայ ժողովրդական կուսակցությունը, ընդունելի է:

Սիրակյան Տեր-Մարտիրոսյան - Օրապահիկներից և ճանապարհածախսերից զատ կան որոշ գումարներ, որ պետք է տրամադրել պատգամավորությանը: Ես առաջարկում եմ 10.000 ռուբլի:

Ավդալբեկյան - Մենք առաջարկում ենք 5.000 ռուբլի:

Նախագահ - Բվեարկության եմ դնում եղած առաջարկները:

15 ծայնով անցնում է 10.000 ռուբլու առաջարկը:

Նիստը փակվում է:

Քարտուղար՝ Ե.Սարգսյան

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թթ. 83-100: Բնագիր: Զեռագիր:

63-ՐԴ ՆԻՍ

28 հունվարի 1919թ.

Բացվում է Երեկոյան Ժ. 8-ին, նախագահությամբ *Տեր-Խաչատրյանի*. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, արտաքին գործոց և լուսավորության մինիստրները:

Մինիստր-նախագահ և արտաքին գործոց մինիստր - Տալիս են պատասխան եղած հարցումներին ու սոց. դեմոկրատական ֆրակցիայի հարցապնդմանը՝ դեկլարացիան ուշացնելու, հարցումներին չպատասխանելու, անցուդարձի մասին խորհրդարանին իրազեկ չանելու:

Պատասխանից հետո խոսում են *Եր. Չարությունյան, Դ. Զուրյան*:

Առաջարկվում են բանաձևեր, քվեարկությամբ ընդունվում է դաշնակցական ֆրակցիայինը. «Լսելով սոց. դեմ[ոկրատական] ֆրակցիայի հարցապնդումը և

Մինիստր-նախագահի տված բացատրությունը, խորհրդարանն անցնում է հերթական հարցերին»:

Դ. Սարգսյան - Ձեկուցում է խնամատարության մինիստրությունը խնամատարության և աշխատանքի մինիստրության վերածելու օրինագծի մասին:

Որոշվում է օրինագծի քննությունը հետաձգել մինչև հաջորդ նիստը:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է հաշմանդամ զինվորների և սպաների ապահովության օրինագծի մասին:

Գ ընթերցումով ընդունվում է օրինագիծը և հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին:

Դ. Բուդաղյան - Ձեկուցում է բանտարկյալ Իսմայիլ Նամազ օղլու ներման խնդրի մասին:

Խորհրդարանը լսելով զեկուցումը, ներումն է շնորհում հիշյալ Նամազ օղլուն՝ վերականգնելով նրա բոլոր իրավունքները, որ վերացրել էր ժամանակին դատարանը:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 11-ին:

«Ձանգ», 12 փետրվարի 1919թ.

64-ՐԴ ՆԻՍ

31 հունվարի 1919թ.

Բացվում է երեկոյան ժ. 7-ին, նախագահությամբ **Դ. Ջուրյանի**. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, խնամատարության և զորական մինիստրները:

Նախագահ - Հայտնում է ներքին գործոց մինիստր Արամ Մանուկյանի մահվան մասին և առաջարկում հոտնկայս հարգել նրա հիշատակը:

Դահլիճը ոտքի է կազմում:

Ս. Վրացյան - Դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է նիստը փակել ի նշան հարգանքի:

Նախագահը քվեարկում է առաջարկությունը, որ ստանում է 11 ձայն, 14 հոգի մնում են ձեռնպահ, իսկ դեմ՝ ոչ մի ձայն:

Նախագահ - Առաջարկությունն ընդունված չէ, ուստի և խորհրդարանն անցնում է հերթական խնդիրներին:

Ս. Վրացյան - Մեր ֆրակցիան հնարավորություն չունի մասնակցելու այսօրվա նիստին:

Դաշնակցական ֆրակցիան թողնում է դահլիճը:

Նախագահ - Քվորում չլինելու պատճառով նիստը հայտարարում են փակված և խնդրում են կազմել պատշաճ արձանագրություն:

Նիստը փակվեց ժ. 7 և կեսին:

«Ձանգ», 12 փետրվարի 1919թ.

65-ՐԴ ՆԻՍ

1 փետրվարի 1919թ.

Բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին, նախագահությամբ **Դ. Ջուրյանի**. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, խնամատարության, լուսավորության և զորական մինիստրները:

Ս. Վրացյան - Ֆրակցիայի կողմից արտակարգ հայտարարություն ունիմ անելու: Երեկվա նիստին նախագահը թույլ տվեց մի անթույլատրելի վարմունք...

Նախագահ - Դուք, ըստ երևույթին, քննադատում եք նախագահի վարմունքը, այդ թույլ տալ չեմ կարող, համաձայն նախագի: Բողոքը պետք է նախ գրավոր ներկայացված լինի:

Վրացյանը փորձում է շարունակել յուր խոսքը, սակայն նախագահը թույլ չի տալիս՝ ասելով, որ ստիպված կլինի ձայնից զրկել:

Ս. Վրացյան - Հնազանդվում եմ նախագին, ուստի և անցնում եմ անմիջապես հայտարարության:

Մեր ֆրակցիան չի մասնակցի այս նիստին, որովհետև դուք եք նախագահում:

Նախագահ - Այդ ձեր իրավունքն է:

Դաշնակցական ֆրակցիան թողնում է դահլիճը:

Նախագահ - Քվորում չլինելու պատճառով նիստը հայտարարում եմ փակված:

Պատգամավորների առաջարկությամբ տեղի ունեցավ մասնավոր խորհրդակցություն:

«Զանգ», 16 փետրվարի 1919թ.

66-ՐԴ ՆԻՍՏ

4 փետրվարի 1919թ.

Նախագահում է *Դավիթ Զուբյանը*:

Նախագահող - Նիստը հայտարարում եմ բացված: Առաջարկում եմ քարտուղարին կարդալ օրակարգը:

Քարտուղար - Օրակարգի հարցերն են.

1. Ձեկուցում Հայաստանի խորհուրդ մտած գործերի մասին.
2. Խմբագրական հանձնաժողովի զեկուցումը Կարսում հաշտարար բաժանմունքներ բանալու մասին.
3. Մանդատային հանձնաժողովի զեկուցումը.
4. Ներքին գործոց մինիստրության պատասխանը Հայ ժողովրդական կուսակցության հարցման.
5. Կառավարության զեկուցումը Ղանարլուի անցքերի մասին.
6. Ֆինանսների մինիստրի զեկուցումը պետական անցյալ տարվա հարկերի մասին.
7. Օրինագիծ բամբակի գնման համար ֆինանսների մինիստրին 10 միլիոն վարկ բանալու մասին.
8. Օրինագիծ ֆելդշերական պարտադիր կուրսերի մասին.
9. Քաղաքների միության ծառայողների լիկվիդացիայի հարցը.
10. Միմաս Բերբերյանի թաղման ծախսերի խնդիրը.
11. Օրինագիծ Պարսկաստան ուղարկվելիք պատվիրակության համար 30000 ռ[ուբլի] վարկ բանալու մասին.
12. Ամերիկա ուղարկվելիք դելեգացիայի խնդիրը.
13. Օրինագիծ խնամատարության և աշխատանքի մինիստրություն հիմնելու մասին.
14. Ընթացիկ գործեր:

Քարտուղար - Կառավարության կողմից պառլամենտին առաջարկված են հետևյալ օրինագծերը. Ձեմաստվոյի և քաղաքային ինքնավարությունների մասին, մի քանի գավառներում ուժեղացրած կարգուկանոն մտցնելու մասին, էպիդեմիայի ժամանակ պետական ծառայողներին նպաստ տալու մասին: Ապա կան եսաուլ Աբուխովի մասին, մոսուլմանական ֆրակցիայի առաջարկը գավառ պառլամենտական հանձնաժողով ուղարկելու մասին, Գր. Տուրեցկու խնդիրը անունը Սարդարապատսկի փոխելու մասին, երկաթուղու ծառայողների խնդիրը ռոճիկների հավելման մասին:

Նախագահող - Խմբագրական հանձնաժողովի կողմից զեկուցող Աղբալյանը բացակա է: Առաջարկում եմ զեկուցել մանդատային հանձնաժողովին:

7. Սարգսյան - Կառավարությունը երկու ամիս առաջ ստացավ մի թուղթ, որով հայտարարվում է, թե դարձյալ կազմված է Երևանի նահանգային մուսուլման խորհուրդ, որը հետ է կանչում մուսուլման պատգամավորներից մի քանիսին և նրանց տեղը նշանակում է նորերին: Մանդատային հանձնաժողովը որոշեց այս հարցը դնել խորհրդի առաջ:

Նախագահող - Այդպիսով ուրեմն մանդատային հանձնաժողովը դնում է մեր առաջ երկու խնդիր. նախ՝ մուսուլման ազգային խորհրդի ճանաչման և ապա՝ նրա նոր պատգամավորներ նշանակելը:

Ս. Տեր-Սարտիրոսյան - Ձեկուցողը մոռացավ շեշտել, որ այն խորհուրդը իրեն անվանում է ոչ թե Հայաստանի մուսուլման[ական] ազգային խորհուրդ, այլ գոյություն չունեցող Երևանի նահանգի մուսուլման ազգային խորհուրդ:

Նախագահող - Դնում եմ Մակինսկու պառլամենտի վախճանված անդամ Իսմայիլովի տեղ նշանակելու հարցը:

Վրացյան - Երևանում գոյություն է ունեցել մուսուլման ազգային խորհուրդ, ապա վերացվել է: Այնուհետև մուսուլմանների վերադարձով նա դարձյալ կազմվել է: Եթե կանգնելու լինենք այն տեսակետի վրա, որ այդ խորհուրդ պիտի ընտրովի լիներ, իհարկե քննադատության չէր դիմանա նա, սակայն մեր խորհուրդներն էլ նույն դրության մեջ են: Եթե մուսուլման բնակչության կողմից բողոքներ չկան, մեր կարծիքով պիտի նրա օրինականությունը ճանաչել: Եթե այդ այդպես է, ուրեմն պիտի ընդունվի նաև պառլամենտի մեռած անդամի տեղ նոր անդամ ուղարկելու առաջարկը:

Նախագահող - Ո՞վ է դեմ Մակինսկու պառլամենտի անդամ լինելուն՝ հանգուցյալ Իսմայիլովի տեղ: Ընդունվում է: Անցնում ենք երկրորդ խնդրին, թե ինչ պայմաններում պատգամավորն համարվում է հրաժարված:

Վրացյան - Այս խնդիրը նախատեսված է մեր նակագում: Պատգամավորը ինքը պիտի հրաժարական տա: Երկարատև բացակայությունը և օրապահիկ չստանալը դեռ իրավունք չեն տալիս մեզ բացակա երկու մուսուլման պատգամավորներին հրաժարված համարել: Հետևապես մուսուլման ազգային խորհուրդը եթե ցանկանում է բացակա երկու անդամների տեղ նորերին նշանակել, այդ դեպքում պիտի աշխատի նրանցից հրաժարականներ ներկայացնել: Քանի որ չկան այդ հրաժարականները, ուրեմն և հնարավոր չէ նրանց տեղը նորերին նշանակել:

Երվանդ Հարությունյան - Մեր նակագը սեյմից է թարգմանված: Սակայն մեր պառլամենտը նրա պես ընտրյալներից չէ բաղկացած, այլ կազմված է կուսակցությունների ներկայացուցիչներից: Եթե մի որևէ անդամ չի հաճախում, այն ժամանակ մի որևէ կուսակցություն կարող է ուղարկել իր մի ուրիշ ներկայացուցչին: Դրա համար էլ կարիք չկա գրավոր հրաժարական ուզել: Սակայն այստեղ կարևոր է մի այլ հանգամանք: Մուսուլման ազգային խորհուրդը շեշտում է իր՝ Երևանի նահանգի և ոչ թե Հայաստանի մուսուլմանության կազմակերպություն լինելը, մի բան, որ ակնարկում է հայահպատակ չլինելու հանգամանքը: Եթե նրանք կընդունեն առանց այլևայլության մեր հանրապետության հպատակությունը, այն ժամանակ կարող են իրենց ցանկացած փոփոխությունները մտցնել մուսուլման ֆրակցիայի մեջ:

Վրացյան - Անդրկովկասյան սեյմը կազմված էր մեր խորհրդարանի ձևով: Երկու տեղն էլ դեր խաղացողները կուսակցություններն են: Սակայն այս հանգամանքը ոչ մի նշանակություն չունի: Խնդիրը նրանումն է, որ ընդունված է նակագ, ուրեմն և պիտի նրա վրա հենվել կամ էլ դնել նրա այս կամ այն կետի փոփոխության հարցը: Մեր կարծիքով ավելորդ է բարձրացնել նակագի մի որևէ կետի փոփոխման հարցը և պիտի պահանջել, որ մուսուլման ազգային խորհուրդը ներկայացնի բացակա անդամների հրաժարականները:

Ազատյան - Սեյմը չի կարելի համեմատել խորհրդարանի հետ: Նրա 1/3-ը ընտրովի էր: Այստեղ կուսակցություններին իրավունք է տրվում հետ կանչել մի որևէ անդամի: Բացակա պատգամավորները կարող են մի քանի ամիս ցույց չտալ իրենց տեղը: Այնինչ, այժմ անհրաժեշտ է մեզ համար մուսուլման ֆրակցիայի

լրիվ կազմը՝ հայ-թուրքական հարաբերությունները բարելավելու համար: Պիտի ոչ թե նակազով, այլ նպատակահարմարությամբ առաջնորդվել: Եթե դա էլ չի ընդունվում, պիտի դնել նակազի դրան վերաբերող կետի փոփոխման հարցը:

Քաբալյան - խորհրդարանից բացակայող պատգամավորները մոտիկ անցյալում երևանում էին, սակայն հրաժարական չներկայացրին: Վաղը կարող են վերադառնալ և երբ իմանան, որ մենք առանց նրանց կամքը հարցնելու իրենց հրաժարեցրել ենք, այն ժամանակ բարդություն կծագի: Դիմենք մուսուլման ազգային խորհրդին, որ ամեն կերպ աշխատի հրաժարականներ ձեռք բերել:

Զուբյան - Զվեարկության եմ դնում սոցիալ-դեմոկրատների բանաձևը՝ առանց հրաժարականների նոր նուսուլման պատգամավորներ ընդունելու մասին:

Վրացյան - Դա չի կարող քվեարկվել, քանի որ նա կազին դեմ է:

Նախագահող - Այն ժամանակ պիտի առաջուց այս հարցը չքննվեր: Բայց քանի որ քննվել է, այն ժամանակ պիտի նաև քննության արդյունքը քվեարկվի:

Վրացյան - Բացատրությունը սխալ է: Ես իբրև ժողովական չգիտեմ, թե եթե նախագահը նակագին դեմ է գնում, ինչպես վարվեմ նրա հետ:

Նախագահող - Իմ բացատրությունը ճիշտ համարելով, դիմում եմ քվեարկության:

Կուրսյան:
Քուղաղյան - Նախագահը պիտի հետևի օրենքին: Նախագահին հայտնի է, որ իր վարմունքը օրենքին դեմ է, բայց համենայն դեպս շարունակում է այն: Մենք դեռ ոչ մի եզրակացության չենք հանգած: Շփոթությունն առաջ եկավ շնորհիվ նախագահի: Մենք չենք կարող այդպիսի հակասորինական նիստին ներկա լինել:

Նախագահի: Մենք չենք կարող այդպիսի հակաօրինական նիստին ներկա լինել:
Երկվանդ Հարությունյան - Օրենքը որոշ չէ: Առաջարկում եմ փոփոխություն
 մտցնել նախագի համապատասխան կետի մեջ:

Նախագահող - Ընդունում են պատգամավոր Վրացյանի և Բուդաղյանի նկատողությունները: Բայց դրանք պետք է արվեն սկզբից: Հանում են քննությունից այս խնդիրը և դնում են նաև նախագահի պատգամավորների հրաժարման վերաբերյալ կետը:

Բուդապեշտ - Օրակարգի մեջ այդպիսի հարց չկա:

Քուղաղյան - Օրակարգի մեջ այդպիսի հարց չկա:
Տեր-Խաչատրյան - Մեր ֆրակցիան հիմնվում է նաև կազմի վրա: Այլ կարծիքներ
 մեր ֆրակցիայից կրում են անհատական բնույթ: Եթե կարիք է զգացվում նաև կազմի
 մի որևէ կետի փոփոխության, այն ժամանակ պիտի հանձնել այս հարցը
 օրենսդրական հանձնաժողովին:

Վրացյան - Նակագի 199 և 200 հոդվածները այդ մասին որոշ են արտահայտվում: Նման հարցեր պիտի մախ և առաջ դրվի հանձնաժողովների քննության: Ես խնդրում եմք մախագահին՝ մակագի սահմաններից դուրս չգալ:

Նախագահող - Իմ առաջարկը հետ են վերցնում:

Ազատյան - Այստեղ նակազին հակառակ բան չի արվում: Սա իմ առաջարկն է: Կենտրոնը կանգնած է օրենքի վրա, սակայն այս դեպքում մենք հետևողական լինելու համար չպիտի շարունակենք մեր նիստը, քանի որ զեկուցումները գրավոր չեն և այլն:

Վոր չեն և այլն:
Նախագահող - Պատգամավոր Վրացյանը ձևականորեն ճիշտ է, դրա համա
ել վերցնում եմ քննությունից:

Աղբալյան - Խմբագրական համձնաժողովի կողմից կարդում է Կարսում երե
հաշտարար և երեք քննիչ բաժանմունք հիմնելու օրինագիծը:

Օրենք

Կարսի շրջանում երեք հաշտարար և երեք քննիչ բաժանմունք բանալու
մասին

Կարսի շրջանում բացվում են երեք հաշտարար և երեք քննիչ բաժանմունք.

1. Կարսի հաշտարար և քննիչ բաժանմունք Կարս քաղաքում.
2. Կաղզվանի հաշտարար և քննիչ բաժանմունք Կաղզվան քաղաքում.
3. Արդահան-Օլթու հաշտարար և քննիչ բաժանմունք Արդահան քաղաքում

Օրենքն անփոփոխ ընդունվում է և վերջնականապես հաստատվում խորհրդակցությամբ:

Նախագահող - Ներքին գործերի մինիստրի հիվանդության պատճառով այսօր նրա պատասխանը չի լինի: Անցնում ենք կառավարության գեկուցման Ղամարլուի շրջանի դեպքերի մասին:

Մինիստր-նախագահ - Կառավարությունը ոչինչ չունի գեկուցելու: Այդ առթիվ ձեզ գեկուցում տրված է անցյալ օրը:

Ազատյան - Մինչև այսօր որովհետև փոփոխություններ են տեղի ունեցել, մենք առաջարկում ենք այդ նոր փոփոխությունների մասին գեկուցվի խորհրդում:

Մինիստր-նախագահ - Ազատյանի դիտողությունը ճիշտ է: Ես մոռացա ասել: Խորհրդի մասնավոր խորհրդակցության ժամանակ ես ասացի, որ Նախիջևանի անգլիական զինվորական նահանգապետը պահանջել էր, որ մեր զորքերը հետքաշենք մինչև Յուվա: Գնդապետ Լաուտենը այդ պահանջը դրել էր արտաքին գործերի և զինվորական մինիստրներին, որոնք մի շարք պատճառաբանություններ են բերել, որ իրենք չեն կարող այդ պայմանները ընդունել: Ի վերջո նրանք պատասխանել էին գնդապետ Լաուտենին, որ այդ հարցը կառավարության գործն է:

Այդ հարցը դրվեց կառավարության խորհրդակցությանը, որտեղ ներկա էր նաև գնդապետ Լաուտենը: Մտքերի երկար փոխանակությունից հետո գնդապետ Լաուտենը հետ վերցրեց իր առաջարկը և նոր առաջարկ արեց, որը կառավարության համար ընդունելի էր և որը երկու կողմից ստորագրվեց: Ընդհանուր տեսակետները արգելք էին հանդիսանում հարմար բանակցություններին: Անգլիական կառավարությունը ուզում էր հիմնել Նախիջևանի համար մի ժամանակավոր կարգ գնդապետ Լաուտենի հրամանատարության ներքո: Պայմանագրում սահմանները չէր որոշված: Արտոնություն էր տրված գնդապետ Լաուտենին այդ գեներալ-գուբերնատորստվոյի սահմանների մեջ մտցնել այն բոլոր մուսուլման ազգաբնակչությունը, որ չի ենթարկվում հայկական կառավարությանը: Այս տեսակետից գնդապետ Լաուտենը ամբողջ Վեդիբասարի շրջանը համարում էր իր գեներալ-գուբերնատորստվոյի մեջ, ուրեմն և այդ տեղերից հայկական զորքերը պետք է հետքաշվեին:

Հայաստանի կառավարությունը այդ պայմանների հետ հաշտվել չէր կարող, որովհետև փաստորեն վերոհիշյալ շրջաններում մեր ադմինիստրացիան է գործում, և դա մեր տերիտորիան է:

Երկար վիճաբանություններից հետո Հայաստանի կառավարությունը հաշտվեց այն դրության հետ, որ անգլիական զորքը կարող է լինել որոշ շրջաններում ժամանակավորապես կարգ հաստատելու համար, միաժամանակ և Հայաստանի կառավարությունը պնդում է, որ վերոհիշյալ շրջաններում հայկական զորքեր էլ պետք է լինեն ի նշան նրա, որ դրանք Հայաստանին են պատկանում: Եվ դա պետք է տարածվի մինչև Գայլի դրունք: Այդ տեղերում Հայաստանի վարչություն պետք է լինի: Մինչև Շարուր երկաթուղային գիծը անցնում է մեր ձեռքը:

Գնդապետ Լաուտենը ասաց, որ ինքը կաջակցի գաղթականների վերադարձը Պարսկաստանից Նախիջևանի վրայով: Ինչ վերաբերում է հացի ներմուծմանը, նա խոստացավ, որ 10.000 փութ հացը կուղարկի և հաղորդակցությունը կվերականգնի:

Այսօր տեղս եկավ անգլիական մի գեներալ հատուկ հանձնարարությամբ: Սա ըստ երևույթին միմիայն Ղամարլուի դեպքերի առթիվ է եկել:

Նախագահող - Անցնում ենք ֆինանսների մինիստրի գեկուցմանը հարկերի մասին:

Ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատար - Եսեկների հարցումներին ի պատասխան կասեմ հետևյալը:

Հարկերը հավաքվել են նվազագույն չափով, որը բացատրվում է տաճիկների վայրագություններից և ժողովրդի տնտեսության քայքայումից: Բայց այժմ դրությունը լավ է, հարկը կանոնավոր կհավաքվի: Շատ տեղերից դիմել են մեզ՝ հարկերը թեթևացնելու համար: Այդ խնդիրը այժմ քննվում է: Առաջարկում են քաղաքային տուրքը փոփոխել, հողային տուրքը վերացնել: Այդ բոլոր խնդիրները քննվում են և իրենց վերջնական լուծումը դեռ չեն ստացել:

Մինչև հիմա ստացել ենք հետևյալ հարկերը.

Հողային տուրք գյուղական և կալվածատիրական հողերից	135939 [ռ] 61[կ]
Պետական տուրք	25301[ռ] 95[կ]
Հողային տուրք քաղաքներին պատկանող հողերից	109969[ռ] 93[կ]
Եկամտային հարկ	30611[ռ] 79[կ]
Հիմնական և լրացուցիչ արհեստագործական տուրք (промышленный налог)	67362[ռ] 43[կ]
Տուրք դրամական կապիտալներից	1517[ռ] 43[կ]
Ակցիզային տուրքեր (անուղղակի հարկ)	45424[ռ] 93[կ]
Մուտք դրոշմանիշների վաճառքից	41548[ռ] 98[կ]
Տուգանքներ և պատահական մուտքեր	2967[ռ] 99[կ]
Զեմստվային տուրքեր	109104[ռ] 21[կ]
Ընդամենը՝	569749[ռ] 28[կ]

Մելիք-Աղաջանյան - Երկաթուղիներից ևս հարկեր են ստացվում և առանց գանձարան մտնելու բաժանվում են ծառայողների մեջ: Եթե դա ճիշտ է, ինչու՞:

Ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատար - Անցյալում այդպես է եղել, բայց այժմ վերացել է:

Նախագահող - Հայտարարում եմ 15 րոպե ընդմիջում:

Նիստը վերաբացվում է Գ. Տեր-Խաչատրյանի նախագահությամբ:

Նախագահող - Անցնում ենք ֆինանսների մինիստրին բանբակ գնելու համար 10 միլիոն վարկ բանալու խնդրին:

Այս առթիվ պետք է զեկուցի պատգամավոր Աղբալյանը:

Աղբալյան - Անցյալ անգամ այս խնդիրը հետաձգվեց, որպեսզի ֆինանսների մինիստրը զեկուցում տա: Քանի որ ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատարը այստեղ է, պետք է նա զեկուցի:

Ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատար - Այն կասկածները, որոնք հայտնվեցին նախկին նիստում բանբակի վնասի նկատմամբ, անհիմն են: Չնայած մենք կտրված ենք արտաքին աշխարհից, բայց դեռ ամառը եվրոպական շուկայում մեր փողով բանբակի գինը արժեք 500 ռուբլի: Բացի այդ տեղեկություն կա, որ Ուկրաինան և Կուբանը պատրաստ են բանբակի հետ ցորենը փոխել, տալով մեկ փութ բանբակին 10 փութ ցորեն:

Մենք շուտով ստանալու ենք 80 միլիոն ռուբլի փող: Անհրաժեշտ է այդ գումարի փոխարեն ունենալ հում նյութ՝ մնայուն արժեք:

Ադրբեջանում բանբակի փութը արժե 25 ռուբլի: Այս բոլոր տվյալներն ի նկատի ունենալով անհրաժեշտ է 10 միլիոն ռուբլի բաց թողնել ֆինանսների մինիստրին:

Վրացյան - Հայտնի է, որ վերագրված վայրերում սպեկուլյանտները էժան գնով բանբակ են առնում և պետությանը վաճառում, մինչդեռ բանբակի մոնոպոլիա է հայտարարված: Ի՞նչ միջոցներ է ձեռք առել մինիստրը սպեկուլյանտների դեմ և երկրորդ՝ ինչու՞ մինչև հիմա չի հավաքվել բանբակը:

Ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատար - Ճիշտ է, որ բանբակը շատ տեղերում էժան գներով անցնում է սպեկուլյանտներին: Մենք գումար չունենք բանբակի գնումը կատարելու համար: Օրինագիծը քննելիս մի թյուր կարծիք է եղել, թե բանբակը խոշոր կապիտալիստների մոտ է, բայց դա չարդարացավ: Բանբակը մեծ մասամբ գյուղացու մոտ է: Բացի այդ, հայտնի չէր, թե ինչ գնով կարելի էր գնել չմաքրած բանբակը: Գյուղացին ստացականներով բանբակ չի տալիս: Այժմ ծրագրվում է բացել պահեստներ չմաքրած բանբակի համար:

Վրացյան - Տաճիկները մեծ քանակությամբ բանբակ են տեղափոխել Կարս: Հետաքրքիր է իմանալ, այդ բանբակը Ղարսումն է: Եթե այո, ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնված կառավարության կողմից հետ ստանալու բանբակը:

Ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատար - Այդ առթիվ արտաքին գործոց մինիստրը պետք է դիմեր դաշնակիցներին, չգիտեմ՝ դիմե՞լ է, թե ոչ:

Մինիստր-նախագահ - Հունվարի 29-ից հետո անգլիացիները թույլ չեն տալիս տեղափոխել են, թե՞ ոչ:

Վրացյան - Օրինագիծը պետք է ընդունել: Բայց պետք է ուշադրություն դարձնել բանբալատեր գյուղացիների գանգատների վրա: Բանբալի գործը շահի աղբյուր է դարձել: Կառավարության ներկայացուցիչները չմաքրած բանբալը չեն հավաքում, որի հետևանքով գյուղացին իր բանբալը ծախում է էժան գնով: Եվ այդպես սպեկուլյանտները բավականին օգտվում են: Որպեսզի այդ գեղծումները և սպեկուլյացիան չկատարվի, կառավարությունը որոշ ավանս պետք է բաց թողնի գյուղացիներին՝ չմաքրած բանբալը գնելու համար, երկրորդ՝ կառավարությունը պետք է հսկի չներ ունենա և երրորդ՝ փութացնել պահեստի խնդիրը:

Ալ. Մելիք-Աղաջանյան - Մեր ֆրակցիան օրինագծի դեմ ոչինչ չունի: Մենք ևս կարծում ենք, որ վճարումները պետք է կատարել: Բայց օրինագծի մեջ միայն մի ուղղում ենք մտցնում, այն է՝ վճարումները կատարել նախ և առաջ մանր վաճառականներից և գյուղացիներից սկսած, որովհետև ամենից շատ առկա կարիք ունեն դրամի՝ իրենց քայքայված տնտեսությունը բարելավելու համար: Իսկ մեծ վաճառականները ոչինչ չեն կորցնի, եթե բավականան պետության տված անդորրագրերով, մինչև գանձարանն ի վիճակի կլինի պարտքը վճարելու:

Պ. Ջաքարյան - Ես տեսնում եմ, որ խոսքը տեղ չի հասնելու, քանի որ ամբողջ խորհուրդը համարյա մի կարծիք ունի: Որովհետև խնդիրը չափազանց լուրջ է, ես հարկ եմ համարում մի քանի խոսք ասել բանբալի գնումների մասին: Ֆինանսական մինիստրության տեղեկությունները շատ են պակասավոր: Ամենից առաջ նոքա պետք է պատճառաբանված և գրավոր լինեին, որովհետև անմիտ է բանբալի գնումները կատարել՝ հենվելով Լիվերպուլի շուկայի անցյալ տարվա գների վրա: Այդ գները հիմա փոփոխված կլինեն, այնպես որ չի կարելի առաջնորդվել այդ հիմ գներով: Պատերազմի պատճառով ֆրախտները շատ էին թանկ, որովհետև տեղափոխության բոլոր միջոցները պատերազմական կարիքներին էին տրամադրված: Բացի այդ, ստորջրյա ականների և այլ պատճառներով բանբալատերը խոշոր ապահովագրական ընկերություններին որոշ գումար էին վճարում՝ ապահովելով իրենց ապրանքը զանազան պատահարներից: Այժմ որովհետև պատերազմը վերջացել է, անշուշտ, այդ գներն էլ փոփոխված են: Շատերը արդարացնում են բանբալի գնումը, պատճառաբանելով, թե այդպիսով մենք մեզ համար իրական արժեք ենք ստեղծում: Բայց չէ՞ որ վերջիվերջո այդ բանբալը մսխելու ենք: Ասում են, թե Ուկրաինան մի փութ բանբալին 10 փութ ցորեն կտա: Շատ լավ, բայց ինչքան կարող է սպառել նա: Նոքա կպահանջեն 10-15.000 փութ բանբալ, իսկ մնացածն ինչ պիտի անենք: Չենք կարող արտահանել Եվրոպա, որովհետև Եվրոպական շուկաներում մեր բանբալը չի ծախվի: Մերից ավելի լավ և ձեռնտու կա այնտեղ: Բանբալի գնումով մենք սպեկուլյանտների բանն ենք սարքում, որովհետև նոքա մեզնից ավելի նպաստավոր գներով են հավաքում բանբալը և մեզ վրա խոշոր օգուտներով ծախում: Ես նորից կրկնում եմ, որ բանբալի գնման հարցը կարոտ է բազմակողմանի լուսաբանության:

Տ. Մուշեղյան - Մեր ֆրակցիան միանում է եղեկների առաջարկին: Ճիշտ է, որ եղած կասկածներն անհիմն չեն, որ մենք չգիտենք դրսի գները և այլն: Այս բոլորն ի նկատի ունենալով, մենք դեմ չենք օրինագծին, որի մեջ հիշված գումարը մեզ համար պետական նպաստի բնույթ ունի մանր սեփականատերերի նկատմամբ: Շատերը վախենում են սպեկուլյանտներից, բայց առևտրական տեսակետով ամենից հարմար և նպաստավոր առևտուրը կարելի է կատարել նրանց հետ, որովհետև նոքա կարող են կարճ ժամանակում ապրանք հավաքել: Մեր ֆրակ-

ցիան ևս առաջարկում է տալ առաջ մանր սեփականատերերին, հետո օռոօսուկներին* և այն էլ հատուկ օրինագծով:

3[այլ] Սարգսյան - Մի քանի շրջաններ հարմարեցված են գարնանացանի համար, օրինակ՝ գարի սերմելու համար, բայց այդ արդեն ուշ է: Պետք է մտածել հետագա օրերի մասին, որոնք ներկայից ավելի վատթար կարող են լինել: Պետք է ցանել բուրբուռի, և ֆինանսական միմիստությունը պիտի մշակի օրինագիծ հետևյալ տարվա բամբակի ցանքսի մասին: Բամբակ արտադրող մենք մի քանի շրջաններ ունենք, որոնց մասին հենց այժմյանից պիտի հոգալ: Այդ շրջաններում բամբակի գները առաջվանը չեն մնալու: Ժողովրդին պիտի սերմ տալ, հետո անհրաժեշտ է նաև ավանս տալ, որովհետև բամբակը մեր միակ բերքն է, որ կարող ենք արտահանել: Նորմալ ժամանակ բամբակի գինը ցորենի գնից 12 անգամ բարձր է եղել, իսկ 1 և 10-ի հարաբերությունը մշտական է:

7. Մելիքյան - Պատգամավոր Սարգսյանին պիտի առարկեն, որովհետև մեր բյուջետի համար վտանգավոր է գյուղացուն ավանս տալ: Մենք այժմյանից չենք կարող իմանալ, թե հետո ինչ գներ կարող են լինել և ուրեմն չենք կարող այժմյանից իսկ խոսք տալ գյուղացիներին, թե նրանց բամբակը պիտի գներք: Ձաքարյանի ասածը, թե բամբակի գնումով մենք սպեկուլյանտների բանն ենք դրստում, սխալ է, որովհետև բամբակը 49 ռ[ուբլի] 50 կ[ոպեկով] ծախելով մեզ վրա, նոքա սխալ է, որովհետև բամբակը 49 ռ[ուբլի] 50 կ[ոպեկով] ծախելով մեզ վրա, նոքա ուզած ժամանակ կարելի է օգուտով ծախել, այնպես որ իզուր են շատերը կասկածում, թե մենք վնաս կանենք: Անգամ եթե Ռուսաստանում ծախենք, մենք էլի չահած կլինենք: Մեր շուկան միշտ էլ եղել է Մոսկվան և հավատացնում են, որ առաջին հարմար առիթին մեր ամբողջ բամբակը ձեռնտու գներով կսպառվի, որովհետև պահանջը չափազանց մեծ է: Բամբակի գնումը ունի և այն օգուտը, որ մենք միշտ կանխիկ դրամ կունենանք: Ձախակողմն առաջարկում է տալ առաջ փոքր վաճառականներին, հետո՝ մեծերին և այն էլ առանձին օրինագիծ ներկափողքով: Բայց եթե ծանր է փոքր սեփականատերերի դրությունը, ավելի ևս անտանելի է մեծերինը, որովհետև նոքա այժմ բանկերին տոկոս են վճարում: Գյուղերում ևս պիտի կազմակերպել բամբակը հատուկ մարդկանց միջոցով, և դրա համար պիտի որոշել հում բամբակի գինը: Այդ բանը կունենա և այն օգուտը, որ մենք սպեկուլյանտների գործերին վերջ կդնենք: Ֆինանսների միմիստությունը հատուկ ագենտների միջոցով պիտի կազմակերպի բամբակի գնման գործը գավառում:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Օրինագիծը առաջին անգամ քննելու ժամանակ ես ասել են, որ բամբակը մեր ոսկու ֆոնդի հիմքն է կազմելու: Կենտրոնն այն ժամանակ քննության բռնվեց սոցիալիստների հետ և բամբակին այնպիսի մի չնչին գին նշանակեց, որ ոչ ոք եկող տարի բամբակ չի ցանի: Պատգամավոր Սարգսյանի առաջարկն անգործնական է և այդ գնով, կրկնում են, ոչ ոք բամբակ չի ցանի: Ուրեմն անհրաժեշտ է բամբակի գինը բարձրացնել:

7. Ազատյան - Գյուղացուն եթե պետությունը աջակցություն ցույց տա, հեշտությամբ կարելի է համոզել՝ բամբակը պետության վաճառելու համար: Ռուսաստանը դեռ խաղաղ ժամանակ բամբակի մեծ կարիք ուներ և դրսից էր ստանում այդ բամբակը: Ուրիշ երկրներում օրինակ՝ Անգլիայում և Ամերիկայում, այժմ բամբակի, ընդհանրապես մանուֆակտուրայի մեծ սով է և հնարավոր է, որ մեր բամբակի մի խոշոր մասն արտահանվի Լիվերպուլ: Բամբակի վճարումները կատարելիս մեր ֆրակցիան պնդում է, որ առաջ պիտի վճարել փոքրերին, որովհետև քիչ փող ունենք և հետո կտանք մեծ արդյունաբերողներին: Դա այն օգուտը կունենա, որ գյուղացու դրությունն էլ կբարելավվի:

Ֆին[անսների] մին[իստրի] պաշտոնակատար - Ես իմ զեկուցման մեջ ասացի, որ ֆինանսների միմիստությունն առաջ կվճարի փոքրերին, հետո՝ մեծերին:

Աղբալյան - Կարդում է օրինագիծը:

* Մեծածախները: - Ծանոթ. կազմ.:

1. В дополнение законов о монополизации хлопка от 11 сентября и 3 декабря сего года представить Министру Финансов права устанавливать способы утилизации и реализации хлопка с определением в каждом отдельном случае условий и цен с одобрения Советом Министров.

Փոփոխություն չկա:

2. Отпустить из средств Государственного Казначейства в распоряжение Министра Финансов десять миллионов рублей на выплаты собственникам хлопка, приобретаемого по утвержденной Советом Армении монопольной цене, стоимость хлопка и на производство накладных расходов, связанных с приемкой, хранением и перевозкой хлопка.

Մուշեղյան - Ես դեկների հավելումը կենսական անհրաժեշտություն է, որովհետև, ինչպես ասացի, այդպիսով մենք բարելաված կլինենք մեր գյուղացիների գնողների գործունեությունը:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Մեր կարծիքով չպետք է ընդունել այդ հավելումը, որովհետև այդպիսով բավական խոչընդոտներ կառաջանան: Ավելի լավ է հավելման կամ փոփոխության:

Վրացյան - Ֆինանսների մինիստրի պաշտոնակատարն ասաց, որ առաջ փորկում են ֆրակցիաներից հատուկ կոմիսիա կազմել՝ բամբակի վճարումները կատարելու համար:

Ազատյան - Հնարավոր է, որ առաջ խոչորները ստանան, իսկ դրա պատճառով կտուժի մեր գյուղացիությունը, որի տնտեսությունն առանց այն էլ քայքայված է: Առաջարկում են առաջ փոքրերի բամբակը գնել և վճարել, իսկ մեծ արդյունաբերողների բամբակը թող մնա, եթե պետք եղավ, մենք կգնենք և կվճարենք:

Բուդաղյան - Ախր եղպես չի կարելի: Կարելի է փողը ուշ տալ, բայց մենք ոչ մի իրավունք չունենք մեծ բամբակատերերին ասելու, թե բամբակդ մի ծախիր, սպասիր մենք իմանանք շուկայի գները, եթե ձեռնադր եղավ՝ կգնենք, եթե ոչ, ինչ կուզես արա: Պետք է մի հաստատ բան որոշվի այստեղ:

Նախագահող - Ես օրինագիծը քվեարկության են դնում:

Օրինագիծն անցնում է ամբողջությամբ և հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին: Ես դեկների հավելումը՝ 8 ծայն կողմ ունենալով, չի անցնում:

Նախագահող - Անցնում ենք ֆելդշերների պարտադիր կուրսերի օրինագիծը: Ո՞վ է զեկուցում:

Զայներ - Չեկուցող չկա:

Վրացյան - Նախագահությունը պետք է հետևի և իմանա, թե ով ինչի մասին պիտի զեկուցի: Այդպես չի կարելի: Չէ՞ որ խորհրդի աշխատանքներն են դանդաղում:

Նախագահող - Այս օրինագիծն ուղարկել ենք բժշկասանիտարական, դպրոցական և օրենսդրական հանձնաժողովներին: Անցնում են օրակարգի մյուս խնդրին՝ Քաղաքների միության ծառայողների լիկվիդացիային:

Աղբալյան - Այս հարցի մասին վաղուց է զեկուցվել: Ասացին, որ շատերն իրավունք չունեն ստանալու և հետաձգվեց: Իսկապես քննությունը պարզեց, որ մի քանիսներին չպիտի տալ և մոցա անունը ջնջվեց: Միայն այդ փոփոխությունն է կատարվել, ուրիշ ոչինչ: Կարդում է օրինագիծը:

Օրինագիծ

Քաղաքների միության ծառայողների լիկվիդացիայի մասին

1. Քաղաքների միությունից ընդունված շարժական գույքը համարել Հայաստանի Հանրապետության պետական սեփականություն և գնահատելուց հետո՝ ընդունել իբր գանձարանի սեփականություն:

2. Ֆինանսների մինիստրին բանալ 17.919 ռ[ուբլի] 50 կ[ոպեկ] վարկ՝ Քաղաքների միության ծառայողներին լիկվիդացիա տալու համար, համաձայն Քաղաքների միության լիազորների ներկայացրած ցուցակի:

Ալ. Մելիք-Աղաջանյան - Օրինագիծը վերաբերում է միայն էջմիածնի շրջանի ծառայողներին, բայց Քաղաքների միությունն ուներ և ուրիշ շրջաններ, որոնց ծառայողները ևս պիտի լիկվիդացիոն գումարներ ստանան: Բացի այդ, Քաղաք-ծառայողները ևս պիտի լիկվիդացիոն գումարներ ստանան: Ուրեմն առաջ ծառայողներ, որոնք ռոճիկ չեն ստացել, ուր մնաց թե լիկվիդացիոն: Ուրեմն առաջ այսպիսի ծառայողների ռոճիկը պիտի տալ: Ընդունվեց այն, որ եթե Սոգորի (Քաղաքների միության) ծառայողները մտել են պետական ծառայության իրենց (պաշտոնից արձակվելու առաջին օրից սկսած, ապա այդպիսիներին լիկվիդացիոն գումար չպիտի տալ: Իմ կարծիքով, մենք ոչ մի հիմք չունենք խտրություն դնելու այդ և մյուս հասարակական հիմնարկությունների մեջ: Եթե մեկին տալիս ենք, մյուսներին էլ պիտի տանք:

Բուդաղյան - Ֆինանսական կոմիսիան որոշել է Քաղաքների միության ծառայողների պարտքը տալ: Բայց հետաքրքիր է գիտենալ, մեր պա՞րտքն է շատ, թե այն գույքը, որ այդ հիմնարկությունից մեզ է մնացել: Այդ բանը գիտե՞՞ք ֆինանսական կոմիսիան, թե ոչ, որովհետև և ոչ մի դեպքում հնարավոր չէ քիչ ստանալ և ավելի շատ վճարել:

Ա. Բաբայան - Քաղաքների միության գույքը ստանալ չի նշանակում նրա պարտքը տալ: Քաղաքների միությունը համառուսական մի հիմնարկություն էր, և այն բոլորը, ինչ որ մնացել է մեր տերիտորիայի վրա, նա մեր սեփականությունն է և դրա համար ոչ մի լիկվիդացիոն չպիտի վճարել: Թիֆլիսում մի հատուկ կոմիտե կա, որ Քաղաքների միության լիկվիդացիայի գործով է զբաղվում: Թող այդ ծառայողները դիմեն այնտեղ: Անհատապես ես գտնում եմ, որ այդ գույքը մերն է, ծառայողների պարտքը մենք չենք, որ պիտի վճարենք: Բացի այդ, ես խնդրում եմ միջոցներ ձեռք առնել, որ Թիֆլիսում մնացած գույքի մի մասը ևս փոխադրվի մեր երկիրը:

Ն. Աղբալյան - Սա առևտրի պես մի բան է: Սոգորի ընդհանուր լիազորը գույքը ծախում է մեզ, որի փոխարեն մենք այդ հիմնարկության ծառայողներին լիկվիդացիոն ռոճիկ ենք տալիս և այն էլ միայն այս ցուցակի համեմատ: Նոր ցուցակներ ոչ մեզ տվել են և ոչ էլ ցանկալի է մեզ համար: Ֆինանսական կոմիսիային միայն այս ցուցակն են ներկայացրել և այս ցուցակով ենք վճարումը կատարում: Այն հարցին, թե գու՞յքն է շատ, թե մեր տված գումարը, ես պիտի ասեմ, որ նրանցից ստացած ապրանքների հետ համեմատած մեր գումարը շատ չնչին է: Իմ կարծիքով առանց երկար քննության պիտի ընդունել այս օրինագիծը:

Ալ. Մելիք-Աղաջանյան - Լիկվիդացիայի հարցը ընդհանուր է և ոչ մասնավոր: Առաջարկում եմ հետաձգել օրինագծի քննությունը և ընդհանուր լիազորին խնդրել, որ լիկվիդացիայի հարցն ընդհանուրի վերաբերյալ առաջարկի:

Զաքարյան - Ո՞վ պետք է ընդհանուր լիկվիդացիայի հարց առաջ բերի:

Վ. Տեր-Թորոսյան - Այդ հարցը վաղուց է դրված: Կառավարությունը դեռ շատ առաջ որոշել է, որ Հայաստանի սահմաններում գտնված բոլոր ծառայողներին պիտի լիկվիդացիոն գումար տալ: Բայց մի այլ որոշմամբ, այն է՝ եթե ծառայողն անմիջապես պետական ծառայության է մտել, նրան լիկվիդացիոն չպիտի տալ: Ես կարծում եմ, որ Քաղաքների միության ծառայողների ընդհանուր ցուցակը պիտի բերել և բոլորին տալ:

Կ. Գյուլնազարյան - Մեր ֆրակցիան կարծում է, որ այդ պահանջները պիտի բավարարել, մանավանդ որ ստանում ենք միլիոնից ավել արժողություն ունեցող գույք, իսկ դրա փոխարեն տալիս ենք ընդամենը 19.000 ռ[ուբլի]: Առաջարկում ենք լիկվիդացիոն տալ նաև այն ծառայողներին, որոնք պետական ծառայության մեջ են մտել: Մենք հաստատում ենք այդ օրինագիծը:

Ն. Աղբալյան - Կարդում է օրինագծի հին խմբագրությունը:

1. Քաղաքների միությունից ընդունած շարժական գույքը համարել Հայաստանի պետական սեփականություն և գնահատելուց հետո ընդունել իբր գանձարանի մուտք:

2. Ֆինանսների մինիստրին բանալ 21.249 ռ[ուբլի] 50 կ[ոպեկ] վարկ՝ Քաղաքների միության ծառայողներին լիկվիդացիա անելու համար, համաձայն Քաղաքների միության լիազորի ներկայացրած ցուցակի:

Ապա կարդում է նոր խմբագրությունը.

1. Քաղաքների միությունից ընդունած շարժական գույքը համարել Հայաստանի Հանրապետության պետական սեփականություն և գնահատելուց հետո ընդունել իբր գանձարանի սեփականություն:

2. Ֆինանսների մինիստրին բանալ 19.919 ռ[ուբլի] 50 կ[ոպեկ] վարկ՝ Քաղաքների միության ծառայողներին լիկվիդացիա անելու համար, համաձայն Քաղաքների միության լիազորի ներկայացրած ցուցակի:

Ընդունվում է վերջին խմբագրությունը՝ տասնինն հազար ինն հարյուր տասնինը ռուբլի 50 կ[ոպեկ] վարկով:

Քվեարկվում է ետեկների առաջարկը, որ չի անցնում:

Նախագահող - Հարցը համարելով սպառված, անցնում եմ օրակարգի մյուս խնդրին:

4. *Գյուլնազարյան* - Մինաս Բերբերյանը մեռավ ամենավատ պայմաններում: Նա եկավ այստեղ լծվելու շինարար աշխատանքի՝ հօգուտ մեր երկրի: Մինաս Բերբերյանը իր պատանեկության հենց առաջին օրից նվիրվել էր հայ կյանքին, որի համար աշխատեց մինչև վերջ: Հայաստանի համար նա մի անփոխարինելի ծառայություն մատուցեց, այն, որ նրա ջանքներով այստեղ բերվեց նոր ռադիոկայանը: Ճիշտ է, Մինաս Բերբերյանը բանկային պաշտոնյա էր, բայց նրա ընտանիքն ապահով վիճակի մեջ չէ: Հայ ժողովրդական կուսակցության ֆրակցիան խորհրդարանին առաջարկում է իբր հարգանքի արտահայտություն հոգալ նրա հիվանդության և թաղման ծախքերը, որ ընդամենը 17.950 ռուբլի է:

Մինախորյան - Ձեկուցումն անցանկալի ընթացք ստացավ: Դուրս է գալիս, թե պետք է տալ նրա հիվանդության և թաղման ծախքը, որովհետև նա շատ գործ է կատարել: Ես հասկանում եմ, եթե այստեղ առաջարկություն լիներ օգնել նրա ընտանիքին: Իսկ եթե առաջարկվում է հոգալ մեկի թաղման ծախքը, ապա ինչու՞ չհոգալ բոլոր պետական ծառայողներին:

Գյուլնազարյան - Շատ երկրներում է ընդունված այդ իբրև հարգանքի արտահայտություն: Հենց մեզ մոտ էլ մի քանի այդպիսի դեպքեր են եղել: Ոչ ոք չի մոռացել, որ խորհուրդը որոշեց օգնել հանգուցյալ Կարճիկյանի և Վիշինսկու ընտանիքներին: Պատգամավորներին խնդրում եմ ի նկատի ունենալ, որ հարցը շատ է փափկանկատ:

Վրացյան - Մենք ամենամեծ հարգանքն ունենք դեպի Բերբերյանը և նրա գործունեությունն ու դերը մեզ համար չափազանց գնահատելի են: Բայց օրինագիծն ամբողջովին և այն էլ այդ ձևով չենք կարող ընդունել: Այստեղ կարելի է դնել նրա ընտանիքի ապահովության հարցը, որի դեմ մենք ոչինչ առարկել չենք կարող, քանի որ նախընթաց դեպքեր եղել են: Բայց հոգալ հիվանդության և թաղման ծախքերը չենք կարող: Գուցե խորհուրդը հարմար դատի այդ ծախքի միայն մի մասը, այն է՝ թաղման ծախքը վճարել, մանավանդ որ այդ ծախքը բաժանված է ընդհանուր ծախքից: Մենք ոչինչ դեմ չենք ունենա, եթե խորհուրդը որոշի տալ 4.000 ռ[ուբլի]:

Ազատյան - Դրանով չէ, որ մենք պիտի կշռենք հասարակական գործչի արժեքը: Նախագահության ձեռքի տակ կա մի հատուկ օրինագիծ՝ բոլոր պաշտոնյաների թաղման ծախքը հոգալու մասին: Ինձ թվում է, ավելի հարմար կլիներ հետաձգել այդ խնդիրը, մինչև նոր օրինագծի քննությունն ու լուծումը: Ասում են, որ այդ գումարը հարգանքի արտահայտություն է: Բայց մի երկիր, որտեղ օրական հարյուրավոր գաղթականներ են մեռնում սովից ու համաճարակից, հնարավորություն ունի արդյոք նման մի գումար հատկացնել թաղման համար: Ծայրահեղ

դեպքում մեր ֆրակցիան կարծում է, որ հնարավոր է հոգալ միայն թաղման ծախսերը:

Նախագահող - Զվեարկում եմ էտեկների առաջարկը՝ այդ խնդրի քննությունը հետաձգել մինչև հատուկ օրինագծի վերջնական լուծումը: Այս առաջարկը չի անցնում: Զվեարկում եմ մյուս առաջարկը՝ տալ ամբողջ ծախսը՝ և հիվանդության և թաղման: Այս ես չի անցնում:

Գյուլնազարյան - Մենք հետ ենք վերցնում օրինագիծը:

Բուդաղյան - Դուք իրավունք չունեք հետ վերցնելու: Չէ՞ որ մենք միայն հարգանքի ձևի մասին ենք խոսում և ոչ թե դրամի քանակության:

Գյուլնազարյան - Մենք համաձայն չենք ձեր առաջարկին և իրավունք ունենք հետ վերցնելու:

Վրացյան - Մեր ֆրակցիան առաջարկում է հոգալ միայն թաղման ծախսերը:

Նախագահող - Զվեարկում եմ դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկը: Անցնում է:

Վ. Տեր-Թորոսյան - Ինձ հանձնարարված է զեկուցել Պարսկաստան ուղարկված դելեգացիային վարկ տալու խնդրի մասին: Կառավարությունն այս առթիվ առաջարկում է հետևյալ օրինագիծը.

Օրինագիծ
պարսից պատվիրակության համար 30.000 ռ[ուբլի]
վարկ բանալու մասին

Բաց թողնել արտաքին գործերի մինիստրին երեսուն հազար (30.000) ռուբլի վարկ՝ բավարարելու Պարսկաստան ուղարկված պատվիրակության ծախսերը՝ համաձայն ներկայացված նախահաշվի:

Վրացյան - Օրինագծի վրա մակագրված է շտապողական, այնինչ հունվարի 14-ից մինչև այժմ նա դեռ չի առաջարկված պառլամենտին: Նախագահության ուշադրությունն ենք հրավիրում դրա վրա:

Մինախորյան - Նախ և առաջ ինձ զբաղեցնում է այն հարցը, թե ինչու՞ է վերջին օրերս դաշնակցությունը հարձակվում նախագահության վրա: Տվյալ դեպքում մեղավորը ոչ թե նախագահության այժմյան կազմն է, այլ Սահակյանը, որի օրով է ստացված դելեգացիայի օրինագիծը: Խոսելով բուն հարցի մասին, պիտի նկատեն, որ կառավարությունը մեզ դնում է կատարված փաստի առաջ: Հայտնի է, որ արդեն իսկ դելեգացիան գնացել է, ծախսերը արված են: Այս բոլորն անելուց հետո նոր միայն կառավարությունը մեզնից վարկ է խնդրում: Այս ձևով չի կարելի օրինագիծ ներկայացնել պառլամենտին: Այս պատճառով էլ մեր ֆրակցիան կքվեարկի այս օրինագծի դեմ:

Զաքարյան - Սույն օրինագծի ուշ քննելը նախագահության մեղքը չէ: Թուղթը վաղուց ուղարկված է եղել ֆինանսական կոմիսիային:

Ազատյան - Այս խնդրի քաղաքական կողմն է մեզ հետաքրքրում: Պառլամենտը դառնում է մի տեսակ շիրմա՝ կառավարության գործողությունները քողարկելու համար: Եթե իր ժամանակին դրվեր պառլամենտի առաջ, այն ժամանակ պառլամենտը կարող էր քննել և քննելը իմաստ ուներ: Բայց այժմ այլևս քննելն ավելորդ է: Եթե ծախսերը պիտի անեք առանց պառլամենտի, այն ժամանակ ինչի՞ համար է պառլամենտը: Պետք է այդպիսի ոտնձգություններին վերջ դրվի: Այս պատճառներով էլ մենք չենք կարող առաջարկված օրինագծին թեր քվեարկել:

Մինիստր-Նախագահ - Հարկ եմ համարում մի քանի բացատրություններ տալ արտասանած ճառերի վերաբերմամբ: Իհարկե, կառավարությունը կարող էր վարկ ստանալու օրինագիծը առաջարկել պառլամենտին՝ նախքան դելեգացիայի գնալը: Սակայն խնդիրը նրանումն է, որ որքան էլ խնդիրները շտապողական են լինում, համենայն դեպս պառլամենտը հնարավորություն չի ունենում նոցա իր ժամանակին քննել: Այնինչ մենք պիտի շտապ կերպով ուղարկեինք պարսկական դելեգացիան: Այն մասին, թե կառավարությունը իրավունք ու՞ներ

այդպիսի քայլ անելու, պիտի պատասխանել, որ արտաքին գործոց մինիստրության իրավասության սահմանների մեջ է զանազան պետությունների մոտ պատվիրակություն ուղարկելը: Անցնելով այն հարցին, թե կառավարությունը իրավունք ու՞նե ծախսեր անելու, թե ոչ, կպատասխանեմ, որ արտաքին գործոց մինիստրության տրամադրության տակ կա մի գումար, որից կարող է օգտվել նախարարը պատվիրակություններ ուղարկելու ժամանակ: Եվ եթե այսօր կառավարությունը խնդրում է վարկ, այդ նրա համար է, որովհետև ծախսերը շատ են եղել: Եթե պառլամենտը չընդունի ներկայացված օրինագիծը, այն ժամանակ կառաջարկվի նրան մի ուրիշ օրինագիծ՝ պատվիրակությունների համար հատկացված գումարի հավելման մասին:

Ինչ վերաբերում է պատվիրակության նպատակին, պիտի հայտնեն, որ նա գնում էր Նախիջևանի գաղթականության և Նախիջևանի կառավարության միջև մի *modus vi-vendi* ստեղծելու, պարսկական կառավարության հանդեպ փոխադարձ այցի ձևով քաղաքավարական մի ակտ կատարելու և Հայաստանի անկախության մասին պարսկական կառավարության հայտարարելու համար: Այլ նպատակներ չէին մտնում դելեգացիայի առաքման մեջ:

Նախագահող - Առաջարկում եմ զեկուցողին կարդալ օրինագիծը:

Վ. Տեր-Թորոսյան - Կարդում է օրինագիծը:

«Բաց թողնել արտաքին գործերի մինիստրին երեսուն հազար (30.000) ռ[ուբլի] վարկ՝ բավարարելու Պարսկաստան ուղարկված պատվիրակության ծախսերը՝ համաձայն ներկայացված նախահաշվի»:

Նախագահող - Քվեարկում եմ: Ո՞վ է համաձայն:

Անցնում և ընդունվում է: Անցնում ենք Ամերիկա ուղարկվելիք պատվիրակության օրինագծի քննության:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ներկայացված է մի օրինագիծ բացատրական գրությամբ:

Օրինագիծը հետևյալն է.

Օրինագիծ

Մինիստր-նախագահի Եվրոպա և Ամերիկա ուղևորության համար 430.000 ռ[ուբլի] վարկ բանալու մասին

1. Հանձնարարել Մինիստր-նախագահին ուղևորվել Եվրոպա և Ամերիկա, դիմել Հայաստանի Խորհրդի անունից համաձայնության պետությունների և Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների կառավարություններին և խնդրել նրանց օգնությունը՝ ներմուծելու երկիր Հայաստանին պակասող պարենը և առաջին անհրաժեշտության ուրիշ ապրանքներ:

2. Ուղևորության ծախսերը ծածկելու համար բաց թողնել Մինիստր-նախագահին 430.000 ռ[ուբլի] վարկ:

Ֆինանսական հանձնաժողովը քննելով սույն օրինագիծը, եկավ հետևյալ եզրակացության.

Ձեկուցում

«Ֆինանսա-բյուջետային հանձնաժողովը հունվարի 30-ին քննելով կառավարության օրինագիծը, Մինիստր-նախագահին Եվրոպա և Ամերիկա ուղևորելու մասին՝ պարեն և ուրիշ պիտույքներ Հայաստան ուղարկելու մասին՝ և նախահաշիվը 430.000 ռ[ուբլի] ընդամենը և լսելով իրեն՝ Մինիստր-նախագահին, միաձայն որոշեց ընդունել շտապօղակաժողովությունը և ամբողջ օրինագիծը: Աչքի առաջ ունենալով, որ այդ գումարը անբավարար է, այդ պատճառով որոշեց այդ գումարը հասցնել կես միլիոնի և այդ 70.000 ռ[ուբլի] ավելացածը ավելացնել Մի-

* Բնագրում այդպես է, պետք է լինի՝ «համար»:-Ծանոթ. կազմ.:

նիստր-նախագահին տրվելիք 150.000-ի վրա՝ դարձնելով այն 220.000 ռ[ուբլի] առանց հաշվետվության»:

Մինախորյան - Մենք չենք ժխտում Ամերիկա պատվիրակություն ուղարկելու անհրաժեշտությունը: Սակայն մենք ընդունում ենք, որ այս պատվիրակությունը պիտի գնա միայն մեր երկրից սովորական վերացնելու համար: Այնինչ, նրա վրա դրվում են մի շարք այնպիսի գործեր, որպիսիք զանազան ապրանքներ ձեռք բերել, դրամական փոխառություններ անել, ինֆորմացիայով զբաղվել և այլն: Ստացվում է մի բարդ գործ, որի համար պահանջվում է 1/2 միլիոն ռուբլի: Մենք արդեն իսկ ասել ենք, որ ինֆորմացիայի վրա արված ծախսն իզուր է: Սակայն եթե կենտրոնը անհրաժեշտ է համարում ինֆորմացիա ունենալ Ամերիկայում, այն ժամանակ նա պիտի անջատի այս գործը սովորական դեմ կռվելու համար գնացող պատվիրակությունից: Գնալով բյուջեին, պիտի հայտնենք, որ սկզբունքային առարկություն ունենք նրա դեմ: Առաջարկվում է 170.000 ռ[ուբլի] վարկ տալ առանց հաշվետվություն պահանջելու: Անցել են գաղտնիքների շրջանը: Ապա ասում է, թե կառավարության գլուխը պիտի գնա: Մեզ թվում է, որ ով էլ գնա, այդ միևնույնն է, բավական է, որ նա լինի մեր հանրապետության կողմից: Այնուհետև մեզ թվում է, որ այս գործի մեջ ոչ թե կարիք կա բարձր մարդու, այլ հմուտ մասնագետի: Մինիստր-նախագահի գնալն ունի և մի այլ անհարմարություն: Դրանով նախ և առաջ քայքայվում է մեր կառավարությունը: Նախագահը 3 ամիս պիտի բացակայի, մի քանի մինիստրներ թիֆլիսում են, որոնց վերադարձը կասկածելի է: Ապա՝ ինչպես հայտնի է, որոշ շրջաններում մտադրություն կա փոխել այժմյան կառավարության, սկսած նրա նախագահից: Անհարմար դրություն կստեղծվի, որ որպես նախագահ ուղարկված պարոն Քաջագունին Ամերիկա եղած ժամանակ թողնի այդ պաշտոնը:

Մինիստր-նախագահ - Պատգամավորության միակ նպատակը հաց և այլ կենսական մթերքներ ձեռք բերելն է: Մենակ հացի բացակայությունը չէ, որ մեզ գցել է կրիզիսի մեջ, այլև բոլոր անհրաժեշտ մթերքների բացակայությունը:

Անցնելով փոխառության, պարզ է, թե որքան խոշոր նշանակություն ունի նա մեր հանրապետության բարեկեցությունը բարձրացնելու խնդրում: Այս խնդիրներից դուրս քաղաքական ոչ մի նպատակ չունի դեկլաացիան: Առանձնապես չի կարելի խոսել քաղաքական նպատակների մասին: Ինֆորմացիա գաղափարի հասկացումը սխալ է եղել ընկ[եր] Մինախորյանի կողմից: Ինֆորմացիա պիտի արվի միմիայն վերոհիշյալ խնդիրների շուրջը, առանց մտնելու այլ քաղաքական հարցերի մեջ:

Անցնելով գումարին, պիտի հայտնենք, որ ի նկատի ունենալով մեր բոների արժեքը, դեռ նա քիչ է: Ապա ինչ վերաբերում է այն ծախսերին, որոնց համար հաշիվ չպիտի ներկայացվի, կասենք, որ դրանց հաշիվը հրապարակով ներկայացնելը և մեզ, և նրանց, որոնց վրա արվում են այս ծախսերը, անհարմար է: Գալով այն հարցին, թե ինչու պիտի Մինիստր-նախագահը գնա, ես կասեմ, որ ճիշտ է այն նկատողությունը, թե կարիք կա մասնագետների և ոչ բարձր դիրքում մարդկանց: Սակայն դա ճիշտ է այն չափով, որքան պատվիրակության վրա նայվում է որպես առևտրական գործեր կատարողի: Բայց մյուս կողմից էլ հայտնի է, որ մենք դիմում ենք Ամերիկային ոչ որպես առևտրական կապ հաստատող մի կողմ, այլ որպես օգնություն խնդրող: Ամերիկայի օգնելը այն չափով կկատարվի, ինչ չափով որ նա համոզված լինի մեր երկրի անելանելի կացության մեջ գտնվելու մեջ: Դրա համար է, որ պիտի մեր դժվարությունը ապացուցելու համար ուղարկենք մեր հանրապետության գլխին՝ Մինիստր-նախագահին:

Մուշեղյան - Փարիզից ինչու՞ պիտի երկու մարդ միանա պատվիրակության:

Մինիստր-նախագահ - Պատվիրակության ավելի տեղյակ և հեղինակավոր դարձնելու համար: Քաղաքական ոչ մի նպատակ չունի դա: Մեր քաղաքական գործերը վարելու համար արդեն իսկ ուղարկված է մի հատուկ դեկլաացիա:

Վրացյան - Մենք առանձին կարևորություն ենք տալիս պրոպագանդային, բայց ոչ Մինախորյանի իմաստով, այլ օգնության հաջողեցման համար, մի այնպիսի վայրում, ուր հասարակական կարծիքն ահագին նշանակություն ունի: Այդ

խնդրում խոշոր դեր կարող են կատարել Ամերիկայում եղած հարյուր քսան հազար հայերը: Պետք է դրանց տեղյակ պահել մեր երկրի կացության: Դրա համար էլ առաջարկում ենք հատուկ այս նպատակով դելեգացիայի հետ ուղարկել նաև երկու հոգի հասարական գործիչ:

Մինիստր-նախագահ - Ես մոռացա հայտնել, որ մինչև բացակա մինիստրների գալը ես չեմ գնա Ամերիկա:

Մուշեղյան - Սակայն չպարզվեց, թե բացակայության ժամանակ ո՞վ պիտի լինի Մինիստր-նախագահ և ինչպե՞ս հնարավոր է նրան փոխել:

Մինիստր-նախագահ - Պարզ է, որ իմ գնալու ժամանակ պառլամենտի կողմից մի պատասխանատու պաշտոնակատար պիտի ընտրվի, որը և կվարի պետական գործերը իմ բացակայության ժամանակ:

Ազատյան - Մինիստր-նախագահի գնալուն մենք դեմ ենք: Կարող է բանակցությունների կեսին նա փոխվել, մի բան, որ կազդի դելեգացիայի վարկի վրա: Մեր կարծիքով, եթե պիտի գնա պ[արոն] Քաջազնունին, լավ է, որ գնա նա ոչ թե որպես Մինիստր-նախագահ, այլ որպես դելեգացիայի նախագահ: Մեր կարծիքով, եթե Մինիստր-նախագահը և արտաքին գործոց նախարարը չփոխվեն, հնարավոր չի լինի Ադրբեջանի և Վրաստանի վրայով հացահատիկ ներմուծել: Ապա մենք առաջարկում ենք, որ առանց ցրվելու մեր դելեգացիան միայն կենտրոնական վարչության հետ գործ ունենա:

Նախագահող - Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիան առաջարկում է, որ «Կառավարությունը առաջիկա նիստին նոր օրինագիծ ներկայացնի Ամերիկա պատգամավորություն ուղարկելու համար՝ ցորեն գնելու նպատակով, հատկացնելով այդ գործին պարենավորման գործին ծանոթ մասնագետներ»: Ո՞վ է համաձայն: Չի անցնում: Ո՞վ է համաձայն, որ Քաջազնունին գնա լոկ որպես դելեգացիայի նախագահ, ինչպես առաջարկում է սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան: Չի անցնում: Ո՞վ է համաձայն դաշնակցության առաջարկին՝ երկու գործակից տալ դելեգացիային: Անցնում է: Ո՞վ է համաձայն անցնել հողվածային քննության: Անցնում է:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - (Կարդում է օրինագիծը):

Որովհետև դելեգացիան 2 հոգով ավելացավ, ուրեմն գումարն էլ պիտի ավելանա:

Նախագահող - Առաջարկ կա 430.000 ռուբլին հասցնել 550.000 ռուբլու: Ո՞վ է համաձայն: Անցնում է: Ամբողջ օրինագծին ո՞վ է համաձայն: Անցնում է: Ո՞վ է համաձայն համարել 2-րդ, 3-րդ ընթերցումը կատարված և խմբագրությունը: Անցնում է: Նիստը հայտարարում են փակված:

Քարտուղար՝ Ե.Սարգսյան

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թթ. 102-118: Բնագիր: Չեռագիր:

67-ՐԴ ՆԻՍ

7 փետրվարի 1919թ.

Բացվում է երեկոյան ժ. 7-ին, նախագահությամբ Ջուբյանի. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, արտաքին գործոց և լուսավորության մինիստրները:

Բժ. Տեր-Հակոբյան - Ջեկուցում է ֆելդշերական կուրսեր հիմնելու օրինագծի մասին:

Օրինագիծը Գ ընթերցումով՝ չնչին հավելումներով ընդունվում է և հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին:

Աղաբաբեկով - Ջեկուցում է Սուրմալվի գավառը և Ղամարլվի շրջանը պառլամենտական կոմիսիա ուղարկելու մուսուլմանական ֆրակցիայի առաջարկության մասին:

Այդ վայրերում տիրում է կատարյալ անիշխանություն, որից մեծապես տուժում է թուրք ազգաբնակչությունը: Ավելի շատ նեղում են այդ ազգաբնակչության ադմինիստրացիայի ներկայացուցիչները իրենց ապօրինի գործողություններով: Ուստի, մեր ֆրակցիան առաջարկում է մեծ լիազորություններով օժտված պառլամենտական մի հանձնաժողով ուղարկել այդ տեղերը՝ կամայականություններին վերջ տալու համար:

Բժ. Տեր-Չակոբյան - Մեր ֆրակցիան համաձայն է առաջարկության, միայն թե առաջարկում ենք հանձնաժողովին տալ արտակարգ լիազորություններ:

Ս. Վրացյան - Անկանոնություններ, ապօրինություններ լինում են առհասարակ մեր գավառներում և ոչ միայն թուրքերի վերաբերմամբ, այլև զուտ հայաբնակ տեղերում: Համաձայն ենք հանձնաժողով ուղարկելու. թող գնա, քննի, հսկի և կոնկրետ դեպքերի վերաբերմամբ կարգադրություններ անի: Շատ ուրախ ենք, որ որ մուսուլմանական ֆրակցիան է նման առաջարկներ անում. Ցանկալի է, որ կիցների վրա՝ օգնության գալու իրենց հայ հարևանին, որ սովից մեռնում է: Այդ ձևով միայն հնարավոր կլինի բարեկամություն ստեղծել հայ և թուրք ժողովրդի և վերջինիս ու ադմինիստրացիայի միջև: Մենք համաձայն ենք հանձնաժողով ուղարկելուն, միայն թե առաջարկում ենք չսահմանափակել նրա գործունեությունը հայ-թուրքական շփումներով:

Եր. Հարությունյան - Համաձայն ենք արտակարգ լիազորություններով հանձնաժողով ուղարկելուն:

Այնուհետև խոսում են՝ *Բժ. Տեր-Չակոբյան, Մուշեղյան, Մինախորյան և Ե. Սարգսյան*:

Քվեարկությամբ միաձայն ընդունվում է հանձնաժողով ուղարկելու առաջարկը:

Քննության է դրվում մե¹կ, թե² ավելի թվով հանձնաժողովներ ուղարկելու խնդիրը:

Ս. Վրացյան - Եթե շատ հանձնաժողովներ ուղարկենք, այն դեպքում խորհրդարանի նիստերը տեղի չեն ունենա քվորում չլինելու պատճառով, ուստի և առաջարկում ենք ընտրել մեկը, որ ամենից առաջ կգնա ամենակարիքավոր գավառը՝ Սուրմալու, որտեղ աշխատանքները վերջացնելուց հետո կանցնի Ղաճարլի և այլ շրջանները:

Եր. Հարությունյան - Մեր ֆրակցիան համաձայն է այդ առաջարկության: Առաջարկը քվեարկվում և 25 ձայնով ընդունվում է: Հանձնաժողովի լիազորությունների վերաբերմամբ բանաձևերի քվեարկությունը թողնվում է ընդմիջումից հետո:

15 րոպե ընդմիջում:

Պառլամենտական հանձնաժողովի գավառ գնացող արտակարգ լիազորությունների վերաբերմամբ բանաձևեր են առաջարկում ժող[ովրդական] կուսակցության և էսեռական ֆրակցիաները. ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է էսեռականը:

Նախագահ - Առաջարկում է կատարել հանձնաժողովի ընտրությունը:

Ս. Վրացյան - Հարմար ենք համարում, որ յուրաքանչյուր ֆրակցիան տա մեկ անդամ:

Այդ առաջարկությունն ընդունվում է խորհրդարանի կողմից:

Որոշվում է հանձնաժողովի անդամներին օրապահիկ տալ 50 ռուբլի:

Ս. Վրացյան - Ձեկուցում է խնամատարության մինիստրությունը խնամատարության և աշխատանքի մինիստրության վերածելու օրինագծի մասին:

Այդ առթիվ թեր ու դեմ խոսում են՝ *Եր. Հարությունյան, Մինախորյան, Ազատյան, Բուդաղյան, Ադբալյան, Հ. Ստեփանյան և Մուշեղյան*:

Հետաձգվում է՝ օրինագծի քննությունը աշխատանքի հանձնաժողովի քննությանը հանձնելու համար:

Ա. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է համաճարակից հիվանդանալու կամ մահանալու դեպքում պետական ծառայողներին ու նրանց ընտանիքին նպաստ տալու օրինագծի մասին:

Որոշվում է օրինագիծը վերադարձնել կառավարությանը՝ լրացնելու համար:

Դ. Բուդաղյան - Ձեկուցում է զինվորական դատարանով դատապարտված երեւմ Սիմեոնյանի պատիժը մեղմացնելու խնդրի մասին:

Խորհրդարանը ներումն է շնորհում հիշյալ Սիմեոնյանին:

Ն. Աղբալյան - Խմբագրական հանձնաժողովի կողմից կարդում է նախորդ նիստերում ընդունված օրինագիծը՝ 1. քաղաքային միության ծառայողների լիկվիդացիայի, 2. բանրակի մոնոպոլիայի օրենքը լրացնելու և 3. երկրագործական և պետական գույքերի վարչության վերաբերմամբ:

Խորհրդարանը հաստատեց այդ օրինագծերը:

Տ. Ռաշմաճյան - Դպրոցական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է ուսուցիչների միության վարչության դիմումի մասին՝ 1919թ. հունվարի 7-ին որոշած նպաստը տարածելու և հայկական դպրոցներում ծառայողների վրա և աննորմալության վերջ տալու նպատակով հայկական դպրոցները դարձնել պետական:

Խորհրդարանը որոշեց հանձնարարել օրենսդրական և դպրոցական հանձնաժողովներին համապատասխան մի օրինագիծ մշակել:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Ձանգ», 19 փետրվարի 1919թ.

68-ՐԴ ՆԻՍՏ

11 փետրվարի 1919թ.

Նախագահող - Նիստը հայտարարում են բացված:

Օրակարգի հարցերն են.

1. Ձեկուցում Հայաստանի Խորհուրդ մտած գործերի մասին.

2. Արտաքին գործոց մինիստրի զեկուցումը.

3. Ձեկուցում ֆինանսական հանձնաժողովի կուրսանում և Դեմիկինի մոտ

ներկայացուցիչ ուղարկելու մասին և 5%-աբեր կարծ ժամանակվա պետական գանձարանից 10 միլիոնի պարտավորագրեր բաց թողնելու մասին.

4. Պատասխանը ներքին, արտաքին և զինվորական մինիստրների՝ Հայ ժողովրդական կուսակցության ֆրակցիայի հարցման.

5. Խմբագրական հանձնաժողովի զեկուցումը ֆելդշերական կուրսերի և հաշմանդամ զինվորների օրինագծի մասին.

6. Ընթացիկ գործեր:

Քարտուղար - Նախագահությունը ստացել է հետևյալ գրությունները. խոց[իալ]-դեմոկրատական ֆրակցիան առաջարկում է պետական կոնտրոլյոր ընտրելու հարցը մտցնել օրակարգի մեջ: Նույն ֆրակցիան իր հրաժարված անդամ Մախասյանի տեղ առաջարկում է ընդունել Դուրգարյանին: Այնուհետև կառավարությունն առաջարկում է զինվորության բնակարան մատակարարող վարչության տալ 14.000 ռուբլի վարկ: Ապա Երևանի քաղաքագլուխը խնդրում է որոշել ռեկվիզիցիոն հանձնաժողովի իրավասության սահմանները: Իզմայիլովի մայրը խնդրում է իր հանգուցյալ որդու թաղման ծախսերը տալ:

Նախագահող - Խոսքը պատկանում է Մինիստր-նախագահին:

Մինիստր-նախագահ - Մեզ այցելեց բրիտանական զորքերի գլխավոր հրամանատարը Անդրկովկասում՝ գեներալ Ուոկկերը: Երկար տեսակցություն ունեցանք հետը: Տեսակցության ներկա էին անգլիական գեներալ Ասսերը և երկու անգլիական սպա, իսկ կառավարության կողմից՝ մինիստրներ Տիգրանյանը, Ախվերդյանը, Մելիք-Ղարաբյոզյանը և ես: Խոսակցությունը թարգմանի միջոցով էր: Ես պատմեցի գեներալ Ուոկկերին մեր երկրի ծանր կացության և մեր անհրաժեշտ, անհետաձգելի կարիքների մասին: Ծանրացա մասնավորապես երեք կետի վրա՝ հացի, գաղթականության և երկաթուղային հաղորդակցության: Ասացի, որ

այդ խնդիրները, որ կյանքի և մահվան հարց են մեր երկրի համար, մենք չենք կարող լուծել մեր սեփական ուժերով, որ մեզ պետք է օգնեն Համաձայնության պետությունների ներկայացուցիչները, մասնավորապես բրիտանական հրամանատարությունը Անդրկովկասում: Ասացի, թե ինչ մեծ անհամբերությամբ սպասում էր ժողովուրդը դաշնակիցների գալուն և ինչ մեծ հույսեր էր դրել: Ապա պարտք համարեցի չթաքցնել, որ վերջին ժամանակները ժողովրդական մասսաների մեջ առաջ է եկել տարակուսանք, մի տեսակ կասկածոտ վերաբերմունք, հիասթափմունքի զգացում դեպի դաշնակիցների գործելակերպը: Պատճառն այն է, որ մեր սպասած օգնությունը դանդաղում է և չի կատարվում կարիքին համեմատ չափով:

Գեներալ Ուոկկերը պատասխանեց, որ այդ կասկածները միանգամայն անհիմն են, որ դաշնակից պետությունները և մասնավորապես բրիտանական հրամանատարությունը տեղյակ է մեր ծանր կացության մասին և ձեռք է առել բոլոր հնարավոր միջոցները՝ մեզ օգնություն գալու համար: Եթե օգնությունը մինչև հիմա հարկավոր չափերով չի կատարվել, դրա պատճառը այն չէ, որ դաշնակիցները անուշադիր են դեպի մեր կարիքները, այլ այն, որ եղել են և այսօր էլ կան դժվարություններ և արգելքներ, որ դեռևս անկարելի է եղել վերացնել:

Գեներալ Ուոկկերի խոսքերը միանգամայն համոզեցուցիչ էին: Թե՛ ես և թե՛ խոսակցության ներկա եղող մյուս միմիստրները մի ավելորդ անգամ ևս համոզվեցինք, որ դաշնակիցների վերաբերմունքը դեպի Հայաստան ինչպես անցյալում եղել է բարյացակամ, այսօր էլ մնում է նույնը: Որ դաշնակիցները չեն խնայում ոչ աշխատանք, ոչ նյութական միջոցներ մեզ օգնություն տալու համար և որ ամենամոտ ապագայում մենք կտեսնենք նրանց ջանքերի կենդանի հետևանքները:

Պարտք են համարում անել այս հայտարարությունը պառլամենտի ամբիոնից: Հույս ունեն, որ այս իմ խոսքերից հետո կփարատվեն այն ծանր կասկածները, որ բույն են դրել ոմանց սրտերում: Մենք շատ աներախտագետ կլինենք, եթե մեզ ցույց տրված բարյացակամությանը պատասխանեինք անհիմն կասկածներով: Գիտեն, որ հայ ժողովուրդը աներախտագետ չէ, և որ եղած տարակուսանքները հետևանք են միայն անգիտակցության և դրությանը անտեղյակ լինելուն:

Ի վերջո պետք է ավելացնեն, որ գեներալ Ուոկկերը նշանակել է իբրև իր ներկայացուցիչ Երևանում մի բարձրաստիճան սպա՝ գեներալ Ասսերը: Սա մի նոր ապացույց է բրիտանական բանակի ուշադիր և բարյացակամ վերաբերմունքի դեպի մեզ:

Ազատյան - Հեռագրական գործակալությունը հայտնեց, որ խոսվել է նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի կոնֆերանս կազմելու մասին՝ սահմանագծման հարցը որոշելու համար: Խնդրում են զեկուցեք նաև այս մասին:

Մինիստր-նախագահ - Ճիշտ է, այդպիսի խոսակցություն եղել է: Ինչպես հայտնի է, մեր և Ադրբեջանի միջև մի որոշ տերիտորիայի առթիվ վեճ կա: Ուոկկերը հայտնեց, որ այս վեճն իր վերջնական լուծումը կստանա Փարիզի կոնֆերանսում: Սակայն նախքան այդ, նա դիմում է մեզ՝ փոխադարձ համաձայնությամբ ժամանակավոր սահմանագծում կատարել: Մենք հայտնեցինք մեր պատրաստակամությունը: Կառավարությունն առանց խորհրդի տվեց այդ խոսքը, որովհետև սահմանագծումը ժամանակավոր բնույթ է կրելու: Այնուհետև մենք հայտնեցինք գեներալին, որ դժվար թե առանց միջնորդության մենք և Ադրբեջանը համաձայնության գանք: Նա համաձայնեց միջնորդել միմիայն այն պայմանով, որ չհամաձայնվելու դեպքում երկու կողմերն էլ պիտի ընդունեն անգլիական բարձր հրամանատարության որոշումները: Մենք համաձայնվեցինք այդ պայմանին: Ուոկկերը այս մասին կխոսի Ադրբեջանի հետ էլ և ապա մի չեզոք տեղ, որպիսին Թիֆլիսն է, կոնֆերանս կլինի մեր և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների:

Բաբայան - Ձեր զեկուցումից չիմացանք Նախիջևանի գաղթականության վերադարձի մասին: Պետք է այս խնդրի վրա լուրջ ուշադրություն դարձնել, որովհետև շուտով սովից նրանք կոչնչանան և ապա վերադառնալով հայրենիք, գարնանացանք չեն կարող անել: Ապա, արդյո՞ք կառավարությունը Թիֆլիսն է հա-

մարում չեզոք վայր և արդյո՞ք կոնֆերանսի համար դիրեկտիվներ պիտի ստանա խորհրդից:

Մինիստր-նախագահ - Իմացվեց, որ անգլիացիք լավ ծանոթ են մեր գաղթականության դրության հետ: Նրանք շատ կցանկանային գաղթականներին վերադարձնել, բայց թե այժմ չեն վստահանում անել այդ՝ անապահով դրության պատճառով:

Այնուհետև Ուոկերը հայտնեց, որ գաղթականների վերադարձը շուտ կլինի, բայց թե երբ, դա անհայտ է: Գալով Բաբայանի մյուս հարցին, պիտի ասեմ, որ մենք խորը մտածմունքի մեջ չընկանք, երբ Թիֆլիսը հայտնվեց չեզոք: Դա մեզ համար ավելի չեզոք է, քան Գանձակը, Բաքուն: Իսկ այն հարցը, թե ինչ սկզբունքներով պիտի բանակցենք, մենք հայտնել ենք Ուոկերին, որ մեր սահմանները պիտի լինեն հայության էթնիկական տարածումը: Եթե խորհուրդը կարիք է զգում առանձին հրահանգներ տալու, այն ժամանակ կարող է մինչև կոնֆերանս անել այդ:

Նախագահող - Լսում ենք ֆինանսական հանձնաժողովի զեկուցումը:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Կառավարությունը առաջարկել է մի օրինագիծ Դեմիկինի և Կուբանի մոտ դիպլոմատիական ներկայացուցիչ ունենալու մասին: Դրա համար նա տվել է հետևյալ նախահաշիվը և օրինագիծը.

Օրինագիծ

Նախահաշիվ Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչի՝ կամավորական զորաբանակում և Կուբանում

Հաստատել 1919 թվականի փետրվարի 1-ից Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցչություն կամավորական զորաբանակի և Կուբանի կառավարության մոտ հետևյալ նախահաշվով.

1. Ներկայացուցիչ	1690
2. Քարտուղար	1040
3. Բնակարանի, դիվանի, ներկայացուցչության և չնախատեսված ծախսեր	10.000
Գումարն է	12.730 ռուբլի

Այս հարցի քննության ժամանակ հանձնաժողովը բաժանվեց երկու մասի: Քաղաքական տեսակետից նայելով, մի մասը պնդում էր, որ որպես արտաքին քաղաքականության մի խնդիր, դա պիտի տրվի սինյորին կոնվենտին*: Մյուս մասը պնդում էր, որ կարելի է հենց անմիջապես քննել: Մեծամասնությունն էր կազմում վերջինս: Այս մասին հայտնեցի նախագահության, որ նա այս հարցը կամ տա սինյորին կոնվենտին, կամ էլ դնի խորհրդի քննության:

Ազատյան - Սա գերազանցորեն քաղաքական խնդիր է: Կուբանի և Դեմիկինի՝ երկու քաղաքական հակառակորդների մոտ միաժամանակ ներկայացուցիչ ուղարկելը կարող է անմիջական ազդեցություն ունենալ մեր հաց ստանալուն վրա: Այս պատճառով էլ դրա քննությունը պիտի հանձնել սինյորին կոնվենտին:

Աղբալյան - Ի նկատի ունենալով, որ Դեմիկինը և Կուբանը տարբեր տեղեր են, դրա համար էլ մենք կարծում ենք, որ երկու ներկայացուցիչ պիտի ուղարկել: Կուբանի մոտի ներկայացուցիչը պարենավորման համար նշանակություն ունի որպես պաշտոնական անձն: Ապա նա կարող է այնտեղի հայերի շահերը պաշտպանել և լուրեր ստանալով ու տալով մեզնից և նրանցից, կարող է Հայաստանին և Կուբանին իրար վերաբերմամբ լավատեղյակ դարձնել: Դեմիկինի մոտ էլ ներկայացուցիչ պիտի ունենալ, քանի որ դաշնակիցները նրա հետ լավ են: Ներկայացուցիչը, իհարկե, պիտի լինի զինվորական: Այս հարցերը շատ սովորա-

* Ավագների խորհուրդ:-Ծանոթ կազմ.:

կան բնույթ ունեն: Նույնիսկ արտաքին գործոց նախարարը կարող էր առանց խորհրդին դիմելու այդ անել, եթե չլիներ վարկի խնդիրը:

Նախագահող - Հայտարարում եմ 15 րոպե ընդմիջում: Ընդմիջում:

Նախագահող - Նիստը հայտարարում եմ վերսկսված: Ձայնը պատկանում է պատգամավոր Ստեփանյանին:

Հովհ. Ստեփանյան - Պատգամավորներից ոմանք առաջարկում են բավականա՛մ մի ներկայացուցիչ նշանակելով, բայց այդ միանգամայն աննպատակա-հարմար է: Մեր ներկայացուցիչը երկու քաղաքական կազմակերպությունների հետ պիտի բանակցի: Բայց այդ երկու կազմակերպությունները միանգամայն տարբեր քաղաքականություն ունեն և տարբեր կազմ: Մեր ֆրակցիան առաջարկում է Կուբանի կառավարության մոտ ունենալ դիվանագիտական ներկայա-ցուցիչ, իսկ կամավորական բանակի մոտ ուղարկել զինվորական մի ագենտ՝ կապ պահելու համար: Ռուսաստանի վերականգնման գործում Կուբանի կառա-վարությունը և կամավորական բանակը տարբեր կարծիք ունեն և Կուբանի կա-ռավարությունը որոշ հարգ և դիրք ունի դրսի աշխարհում, ուրեմն կարելի է այն-տեղ ունենալ մշտական ներկայացուցիչ:

Ազատյան - Ներկայացուցիչներ ուղարկելու խնդրում կարևոր տարածա-յություններ կան, որովհետև խնդիրը մեր կառավարության արտաքին քաղաքա-կանության է վերաբերում: Ցանկալի է իմանալ, այս խնդիրն այժմ ըստ էության է քննվում, թե՞ ոչ: Եվ եթե այո, մենք առաջարկում ենք հետաձգել, որպեսզի ավելի լավ քննվի: Մենք չգիտենք, թե ինչ ֆունկցիաներ են կատարելու այդ ներկայա-ցուցիչները: Անհրաժեշտ է, որ մանրամասն խոսվի արտաքին գործոց մինիստրի հետ այդ խնդրի նկատմամբ: Քննության պիտի դրվի առևտրական գնումների գործը, որ մեզ համար ամենից կենսական է: Քաղցած ժողովրդի համար հաց է հարկավոր, ուրեմն մենք մարդ պետք է ուղարկենք այն երկիրը, որտեղից հաց ստանալու հույս ունենք: Ոչ մի կարիք չկա կամավորական բանակի մոտ զին-վորական ագենտ ունենալ, քանի որ բանակի ապագա գործունեության ծրագիրը մեզ համար այնքան ցանկալի լինել չի կարող: Մեր ֆրակցիան հարմար է հա-մարում ուղարկել միայն առևտրական գործակալ:

Բաբայան - Դաշնակցության ֆրակցիան առաջարկում է հենց այժմ քննել ներկայացուցիչներ ուղարկելու խնդիրը: Մեզ ամենևին չի հետաքրքրում, թե Կու-բանի և կամավորական բանակի միջև ինչ տարածայնություններ կան: Մենք միայն նրանց հետ պիտի բանակցենք մեր երկրին վերաբերող խնդիրների շուրջը:

Ազատյան - Ո՞վ է առաջարկում երկու ներկայացուցիչ ուղարկելու հարցը՝ մինիստրությունը, թե՞ դաշնակցության ֆրակցիան:

Աղբալյան - Մեր ֆրակցիան է առաջարկում երկու հոգի: Մեկի համար արդեն օրինագիծ և նախահաշիվ կա, իսկ մյուս ներկայացուցչի համար արտաքին գոր-ծերի մինիստրը նոր նախահաշիվ կտա:

Նախագահող - Ես քվեարկության եմ դնում սոց.-դեմոկրատների առաջարկը՝ այս խնդիրը հետաձգել և քննության հանձնել Ավագների խորհրդին:

Այս առաջարկը չի անցնում:

Ազատյան - Ցանկալի է իմանալ, ի՞նչ է կատարվել հացի գնումների շուրջը Հյուսիսային Կովկասում: Մենք այս հարցը տալիս ենք, որովհետև ուղարկվելիք պատվիրակության հետ կապ ունի: Եթե նրան չի հաջողվելու հաց ներմուծել մեր երկիրը, ապա կարևոր էլ չէ նրանց գնալը: Մենք հաց ենք ուզում, մեր ժողովուրդը հաց է աղերսում, և եթե այդ պատվիրակությունը դարձանելու է մեր ցավը, ոչինչ չունենք: Բայց հացի գնման խնդրում մենք թերահավատ ենք բոլոր պատվիրա-կությունների նկատմամբ: Հետո, ցանկալի է իմանալ, ո՞վ է Չալխուշյանը, ու՞մ կողմից է ուղարկված նա այնտեղ: Եթե նա կամովին ցանկանում է նպաստել հայ ժողովրդին, ապա գուցե հնարավոր լինի նրան ևս միացնել այդ պատվիրակու-թյանը, մանավանդ, որ նա տեղական պայմաններին ավելի լավ է ծանոթ: Բացի այդ, ինչպես ասում են, տեղական ազդեցիկ շրջաններում նրա ազդեցությունը մեծ է և զգալի:

Մինիստր-նախագահ - Չախուշյանը կառավարության կողմից նշանակված է Հյուսիսային Կովկասում հաց գնելու համար և այդ նպատակով մի քանի անգամ գումարներ է ուղարկված այնտեղ: Մեր ստացած լուրերի համաձայն, Հյուսիսային Կովկասում մեր ներկայացուցչին հաջողվել է իրավունք ստանալ ցորենի գնումներ կատարելու, բայց մինչև այժմ դեռ հաց չենք ստացել:

Մուշեղյան - Ես զարմանում եմ մի բանի վրա, թե ինչու՞ միայն այժմ է քննվում այս հարցը, ի՞նչ է փոխվել Ռուսաստանում և ինչու՞ այժմ է ուղարկվում այդ ներկայացուցչությունը: Չեմ հասկանում նաև, թե ի՞նչ է կատարվել մեր ներքին կյանքում, որ կենտրոնն անհրաժեշտ է համարում այդ հարցը հրատապ ձևով քննել: Երբ հարց է բարձրացվում մի որևէ երկիր ներկայացուցչություն ուղարկելու մասին, կառավարությունը սովորաբար մանրամասն տեղեկություններ է տալիս թե՛ այդ երկրի դրության և թե՛ երկու երկրների փոխհարաբերությունների մասին: Բայց այդ բանը մեր կառավարությունը անտես է առնում միշտ էլ: Եթե ամեն մի պատվիրակություն ուղարկելու առթիվ կառավարությունը որոշ բացատրություններ տար, մենք հնարավորություն կունենայինք կառավարության քաղաքականության ընդհանուր կուրսին տեղյակ լինելու: Այս խնդիրը չափազանց կարևոր է, որովհետև այսպիսով մենք քննության ենք դնում և որոշում մեր դիրքը դեպի զանազան քաղաքական կազմակերպություններ: Միանգամայն անհարմար է այսպիսի խոշոր խնդիր այսքան հրատապ ձևով և առանց մանրամասն քննության ընդունել:

Արտաքին գործոց մինիստր - Ես չկարողացա հասկանալ, թե ի՞նչ է ուզում ասել պատգամավոր Մուշեղյանը: Նա անհրաժեշտ է համարում կամավորական բանակի և Կուբանի կառավարության կից ունենալ դիվանագիտական ներկայացուցչություն, թե՞ ոչ: Ես չեմ ուզում բացատրել այդ ներկայացուցչության ապագա նպատակներն ու կատարելիք դերը: Այո՛, կարելի է քննության առնել այն խնդիրը, թե ինչու՞ մինչև այժմ չենք ուղարկել այդ ներկայացուցիչները: Ես պիտի ասեմ, որ մեղավոր եմ, պետք է առաջ ուղարկեինք, բայց այդ չենք արել: Հարկավոր է անպատճառ ներկայացուցչություն ունենալ այդ շրջաններում, քանի որ քաղաքականությունը փոխվում է, նոր ուժեր են առաջանում, որոնց ստիպված ենք հաշվի առնել: Հենց այդ պատճառով էլ հարկավոր է մեր պատվիրակությանը որոշ լիազորություններ տալ, քանի որ քաղաքական երեւում դրության պատճառով մշտական դիրեկտիվներով գործ չի կարելի անել: Օրինակ՝ այժմվա մշակած դիրեկտիվները վաղը կանպետքանան, որովհետև մենք չգիտենք, թե ի՞նչ է լինելու վաղը: Հնարավոր է, որ կամավորական բանակը հզորանա, ուրեմն և կարող է գրավել ամբողջ Ռուսաստանը: Մենք միշտ էլ կապ կպահենք մեր պատվիրակության հետ, որով դրսի աշխարհում եղած փոփոխություններին իրազեկ կլինենք: Եթե կապ ունենանք, մենք հարմարություն կունենանք նոր դիրեկտիվներ տալու:

Ազատյան - Արտաքին գործոց մինիստրի ասածից կարելի է եզրակացնել, որ աշխարհի բոլոր վայրերում հարկավոր է ունենալ պատվիրակություն՝ դրսի աշխարհում կատարվող փոփոխություններին իրազեկ լինելու համար: Անհրաժեշտ է դիրեկտիվները մշակել և ապա պատվիրակություն ուղարկել: Իսկ մինիստրը հակառակն է առաջարկում՝ ուղարկել պատվիրակություն և ապա դիրեկտիվներ տալ: Ինչու՞ պատվիրակություն չենք ուղարկում Բեռլինի բանվորության մոտ: Ուրեմն հարկավոր է ծանոթացնել պառլամենտին պատվիրակության նպատակների հետ և հետո ուղարկել: Առանց քննության ոչ մի պատվիրակություն չպիտի ուղարկել, քանի որ յուրաքանչյուր սխալ նպատակով ուղարկած պատվիրակություն կարող է կործանարար լինել մեր ժողովրդի ֆիզիկականի համար: Մենք այստեղ ինչ-որ գաղտնի հարաբերություններ ենք նկատում մեր կառավարության և Դենիկինի միջև: Հնարավոր է, որ գաղտնի մի պրուժինա լինի այդ երկուսի միջև: Մենք գիտենք, որ գաղտնիքներ կան, որ միայն կառավարությանն են հայտնի: Բայց գաղտնիքներ էլ կան, որ միայն զինվորական մինիստրը գիտե: Մեր ֆրակցիան անհրաժեշտ է համարում Հյուսիսային Կովկաս մարդ ուղարկել, որովհետև մեր ժողովուրդը քաղցած է: Բայց եթե քաղաքական նպատակով է ուղարկվում,

ապա պիտի պարզել մեր հարաբերությունները Ռուսաստանի մյուս մասերի հետ, հակառակ դեպքում անակնկալներ կարող են լինել: Մեր միմիաստրությունը զանազան պատվիրակություններ ուղարկելով, մեծ պետության համապատասխան ծախսեր է կատարում: Այո, առաջարկը ցույց է տալիս, որ հացի խնդիրը միմիաստրության համար այնքան էլ կակոռ չէ: Մեր արտաքին գործերի միմիաստրը քաղաքական ծրագիրներ է հետապնդում, մոռանալով, որ ժողովուրդը ճանճի պես կոտորվում է: Մեր ֆրակցիան առաջարկում է մերժել և վերացնել այս օրինագիծը, քանի որ մեզ համար պարզ չէ նպատակը, երկրորդ, որ փողը այսպիսով ջուրն ենք նետում, այնինչ մեր երկիրը փողի և հացի մեծ կարիք ունի:

Մինախորյան - Վերջերս սովը պատրվակ բռնելով, մի շարք առաջարկներ են արվում, որոնց քննությունը պարզում է, թե նրանք սովի հետ բոլորովին կապ չունեն: Սովի խնդիրը մի տեսակ միջոց է դառել զանազան առաջարկներ անցկացնելու համար: Այս առաջարկից երևում է, որ մեր ուղարկելիք պատվիրակությունը հացի խնդրից հետո ուրիշ ծրագիրներ էլ ունի իրագործելու, որ մեզ համար անհայտ է: Ինչպես արտաքին գործերի միմիաստրը ասում է, մեր քաղաքական դրությունը երեքում է, հենց այժմ դիրեկտիվներ մշակել հարկավոր է: Միմիաստրի ասածը կառավարության ընդհանուր կուրսն է, որ կարելի է ասել այսպես՝ մարդ ուղարկենք և մեր ժողովրդի բախտն ամբողջովին հանձնենք նրան: Այսպիսով, ուրեմն, մեր արտաքին քաղաքականությունը սուբյեկտիվ հողի վրա ենք դնում: Մեր պատվիրակը կարող է մի որևէ բան տենդենցիոզ ձևով հաղորդել, նայել քաղաքական անցուդարձին այլ ակնոցներով, և մեր կառավարությունն էլ պարտավոր է ղեկավարվել նրա ասածով: Բայց այսպիսի քաղաքականությունը կարող է մեր ժողովրդին մի օր անդունդը գլորել: մեզ օրինակ են բերում Ադրբեջանն ու Վրաստանը, բայց չէ՞ որ նոքա որոշ պատվիրակություն ուղարկելիս մշակել են դիրեկտիվներ: Վերջապես ովքե՞ր են այն անպատասխանատու պատվիրակապաները, որոնք հայտարարում են, թե հայ զորքը ռուսականի մի մասն է, մեր երկիրը Ռուսաստանի անբաժան հողաշերտը: Գիտե՞ այս բոլորը միմիաստրը և, եթե այո, ինչու՞ չի պատժում նրանց:

Վրացյան - Շատ ճիշտ է ասում Մինախորյանը, թե վերջին օրերս «սով» բառը շատ են հոլովում: Ես կբերեմ մեր նախորդ նիստերից մեկի որոշումը՝ Սուրմալու արտակարգ պատվիրակություն ուղարկելու հարցը: Բայց մինչև այժմ այդ պատվիրակությունը չի գնացել, որովհետև որոշ մարդիկ պարզապես չեն ցանկանում աշխատանք կատարել: Այս նոր պատվիրակություն ուղարկելու հարցը ևս կարևոր է: Բայց այստեղ մի խոշոր հանգամանք կա: Տնտեսական և ընդհանրապես պարենավորման յուրաքանչյուր խնդիր գերազանցապես քաղաքական բնույթ ունի շատ հասկանալի պատճառներով: Հաց բերելը այժմ քաղաքական հարց է, ուրեմն առևտրական ագենտներով ոչինչ չի կարելի անել: Պատգամավորներից ոմանք հայտնում են, թե պատվիրակության նպատակը պարզ չէ իրենց համար: Բայց հասկանալի պիտի լինի, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը մի ուրիշ երկիր պատվիրակություն է ուղարկում, ապա այդ միայն երկրի շահերի պաշտպանությունն է: Իսկ թե ինչ խնդիրներ կհարուցանեն այնտեղ, դրա մասին հնարավոր չէ խոսել, որովհետև ներկա դերեկտիվը հետազայում անպետք է դառնալու: Ես ոչինչ դեմ չունեմ, եթե քննության առնվի կառավարության ընդհանուր քաղաքականությունը, բայց պիտի հայտնեն շատերին, որ կառավարության քաղաքականությունը զանազան անձանց քնահաճույքից և տենդենցիոզ տվյալներից չի կախված, ինչպես ասացի այստեղ: Պատգամավորներից ոմանք առաջարկում են հատուկ քննության ենթարկել այս խնդիրը: Պիտի ասեն, որ այդ այնքան էլ անհրաժեշտ չէ: Խնդիրը շատ պարզ է, ուրեմն ավելորդ է երկար վիճել դրա մասին:

Մուշեղյան - Սուրմալու ուղարկած կոմիսիան չի գնացել, որովհետև էտեկները և ժողովրդականները մարդ չեն տվել: Էտեկները սկզբունքային առարկություն ունենին կոմիսիայի դեմ, ուրեմն և կարող էին կոմիսիային չմասնակցել: Այսպիսով խոսքը նրանց մասին է, որոնց հետ դուք կռալիցիա եք կազմել: Այստեղ մեզ առաջարկում են, թե կարելի է կառավարության ընդհանուր քաղաքակա-

նությունը քննադատել: Բայց ո՞րն է այդ քաղաքականությունը, արևելյան ֆեդերացիա՞ն, թե՞ Ամերիկա մարդ ուղարկելը, կամ գուցե Դենիկինն է մեր քաղաքականության գլխավոր կետը: Մենք մեր հարևանների հետ ունեցած վեճերը տալիս ենք անգլիացիներին և հեռավոր երկրներում քաղաքական նպատակներ հետապնդում: Ի՞նչ է մտածում կառավարությունը Ղարաբաղի մասին, չէ՞ որ այս հարցն ավելի կարևոր է, քան Ամերիկա մարդ ուղարկելը: Կառավարությունը գիտե՞, որ Կուբանի և կամավորական բանակի մեջ լուրջ տարաձայնություններ կան Ռուսաստանի նկատմամբ: Ուրեմն ինչպե՞ս կարելի է երկու ներկայացուցիչ ուղարկել, չէ՞ որ նրանք հակասական շահեր են հետապնդում: Ինչու՞ համար են ուղարկվում այն պոլկովնիկները, որոնք Դենիկինի մոտ ասում են, թե հայկական զորքը կամավորական բանակի մի մասն է կազմում: Վերջապես ի՞նչ երաշխիք ունենք, թե մեր ներկայացուցիչն այնտեղ պիտի հայ դեմոկրատիայի կամքն արտահայտի և ոչ զանազան: Ես նկատում եմ ինչ-որ գաղտնի հարաբերություններ և հայտարարում եմ, որ գաղտնի դիպլոմատիա երբեք չպետք է լինի: Մեր կառավարությունը ընդունում է անկախ Հայաստանի գաղափարը: Եվ եթե ոչ, ցանկանում է միանալ Ռուսաստանին և ի՞նչ ձևով: Սրանք կարևոր խնդիրներ են, որ պիտի պարզվի բոլորի համար: Վերջապես ու՞մ պիտի ուղարկենք (ծայներ կենտրոնից՝ Ձե՛զ): Հայտնի՞ է կառավարությանը, որ մեր ներկայացուցիչները այնտեղ պրովոկացիա են անում մեր դեմ և ամենաստոր ձևով Ռուսաստանի շահերը պաշտպանում: Ես կրկնում եմ, որ պատվիրակություն ուղարկելուց առաջ այս բոլոր խնդիրները մանրակրկիտ լուսաբանության պիտի ենթարկվեն: Մեր ֆրակցիան առաջարկում է հետաձգել այս խնդրի քննությունը և տալ արտաքին գործերի կոմիսիային՝ ի քննություն, որովհետև մեր արտաքին քաղաքականության ամենաչնչին փոփոխությունը պիտի անդրադառնա մեր ժողովրդի բախտի վրա:

Ավդալբեկյան - Մեր ֆրակցիան Սուրմալուի կոմիսիային չի մասնակցել, բայց այդ կոմիսիան դրա համար չի ուշացել: Արդյոք նրանք մոռացե՞լ են, որ մենք հենց առաջին անգամ պնդում էինք, թե կոմիսիային արտակարգ լիազորություններ պիտի տալ: Պատճառը մենք չենք եղել, այլ նոքա, որոնք կոմիսիայի նպատակը աղավաղեցին:

Նախագահող - Խոսեցեք բուն նյութի մասին, պատգամավոր Ավդալբեկյան:

Ավդալբեկյան - Մենք սովի մասին շատ ենք խոսում, բայց մեր ունեցած վերջին կոպեկները աննպատակ ծախսում ենք: Մեր պետությունը, որ նախկին 2½ գավառի սահմաններ է ընդգրկում, մեծ պետություններին վայել ծախսեր է կատարում՝ զանազան պատվիրակություններ ուղարկելով: Զի կարելի ամեն տեղ մարդ ուղարկել: Ամենից առաջ հարկավոր է իմանալ, թե ո՞վ է ճանաչում մեր անկախությունը: Արտաքին գործոց մինիստրի կամքից չի կախված դիվանագիտական ներկայացուցիչ ուղարկելու խնդիրը. հարկավոր է որ խորհուրդը վճռի նման կարևոր հարցեր: Խոսում են՝ Դենիկինի մոտ մարդ ունենա՞լ, թե ոչ և այդ որքա՞ն շահավետ և պատշաճ է մեզ: Կառավարությունը իբր թե մտահոգված է հացի գործերով. չէ՞ որ այժմ ճանապարհը բաց է. ինչու՞ չեն բերում Հյուսիսային Կովկասից ցորեն, չէ՞ որ մենք գումարներ ենք փոխադրել և ծախսեր կատարել: Մեր կառավարությունը պիտի ամեն կերպ իր դրամը խնայի և խուսափի ավելորդ ծախսեր կատարելուց: Մեր ֆրակցիան առաջարկում է օրինագիծը մերժել, քանի որ աստառը բարեգործական է. դարձյալ ուզում են որևէ մեկին մի լավություն արած լինել և դրա համար փող են պահանջում՝ պատրվակ պահելով մարդ ուղարկելու խնդիրը:

Ղազարյան - Ընկեր էսեռների համար պարզ չէ, թե Հայաստանի Հանրապետությունը անկախ է: Այս խնդիրը դնել, նշանակում է ջուր ծեծել: Ռուսաստանի հետ միանալու մասին խոսք անգամ լինել չի կարող: Դենիկինի մոտ պատգամավորություն ուղարկելու առթիվ նկատվեց, որ մենք չռայլ ծախսեր ենք անում: Բայց թե նայեք մեզ վիճակակից Վրաստանին: Նա 1½ միլիոն է հատկացրել Փարիզի կոնֆերանսի պատվիրակության: Ես գտնում եմ, որ արտաքին գործոց նախարարի նկատողությունը ճիշտ է, որ նա և մենք ուշացել ենք Դենիկինի և

Կուրբանի մոտ ներկայացուցիչներ ունենալու խնդրում: Եվ երբ այսօր դրվում է այս հարցը, դուք դարձյալ ձգձգում եք՝ ինչ-որ մտավախության հարց բարձրացնելով:

Ջուրյան - Մի հարց եմ տալիս Ղազարյանին: - Ընդունում եմ, որ մենք անկախ ենք: Այդ դեպքում ինչպես հաշտեցնեն դրա հետ այն հանգամանքները, որ Դեմիկինի ներկայացուցիչը ծառայում է մեր գործերի մեջ և որ Դեմիկինը մեր գործերը համարում է իր VII դիվիզիան:

Արտաքին գործոց մինիստր - Ես կաշխատեմ պատասխանել առարկությանց լուրջ կետերին: Ես ասացի, որ պիտի ներկայացուցիչ ուղարկվի Դեմիկինի և Կուրբանի մոտ: Դրա դեմ առարկություններ փնտրենք: Ասում եք, թե դրանով որոշ մարդկանց բարեգործություն ենք ուզում անել՝ պաշտոն ստեղծելով նրանց համար: Դա լրջության նշույլ չունի իր մեջ: Առարկության մի կետ կա, որ Դեմիկինի մոտ չպիտի ուղարկել ներկայացուցիչ, քանի որ նա պետություն չէ, ինչպես ասում է աջը,* բայց հայտնի է, որ նա սոսկ բանակ էլ չէ, այլ և՛ պետություն, և՛ քաղաքական մի ուժ: Ասում են, թե Դեմիկինը չի ընդունում մեր անկախությունը: Բայց հենց մեր անկախությունը ապացուցելու համար նրա մոտ պիտի ներկայացուցիչ ունենանք: Ես գիտեմ, որ Դեմիկինի ներկայացուցիչը այն կարծիքին է, որ մենք անկախ պետություն ենք: Թերևս սկզբում նա այս հայացքը չունենար, բայց հետագայում համոզվեց դրանում:

Ապա հիշվեց, թե ինչպես շռայլում ենք մեծ գումարներ: Նախ և առաջ պիտի ի նկատի ունենալ մեր բոների արժեքը: Նման առարկությունները հռետորության համար կարող են պետք գալ, բայց գուրկ են իրական արժեքից: Ապա պիտի ի նկատի ունենալ, որ մեր հարևանները իրենց պառլամենտների թույլտվությամբ ավելի են ծախսում, քան մենք:

Ասում են, թե Կուրբան պիտի ուղարկվի վաճառականական հմտություն ունեցող անձն և ոչ թե քաղաքագետ: Գիշտ է, որ հացի գնումը և նման բաներ փորձված վաճառականի գործ են: Բայց այս գործը վաղուց կատարված կլիներ, եթե հարցը առևտրական լիներ: Բայց խնդիրը կրում է քաղաքական բնույթ: Դրա համար է, որ պիտի դիմենք Դեմիկինին, և Կուրբանին՝ քաղաքական ներկայացուցիչների միջոցով: Սովի մեջ գտնվող ժողովրդի համար հացի գնումն էլ քաղաքական մի ակտ է:

Հովհ. Ստեփանյան - Օպոզիցիան խիստ է խոսում: Պիտի ի նկատի ունենալ, որ նույն օպոզիցիայի ընկերները Վրաստանում այլ գործեր են կատարում: Ամեն տեղ նրանք ներկայացուցիչներ ունեն: Այս խնդրում մենք թույլ ենք գտնվել: Կուրբանում և Դեմիկինի մոտ մեր ներկայացուցիչները պիտի լինեն մեր անկախությունը պաշտպանելու համար: Նմանապես մենք չենք կարող հանդուրժել, որ ազատ պետությունների ներկայացուցիչները այստեղ փորեն մեր անկախության հիմքերը:

Նախագահող - Վիճաբանությունները սպառված են: Սոցիալ-դեմոկրատները ներկայացրել [են] հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով Կուրբանի կառավարության և Դեմիկինի մոտ դիպլոմատիական ներկայացուցչություն հաստատելու վերաբերյալ օրինագիծը, Հայաստանի Խորհուրդը մերժում է այն, առաջարկելով կառավարությանը անհապաղ Հյուսիսային Կովկաս ուղարկել առևտրական ագենտներ՝ երկրին հնարավորապես շուտ հաց հասցնելու համար»:

- Ո՞վ է համաձայն այս բանաձևին: 7 ձայն, չի անցնում:

Դնում են օրինագծի հոդվածային ընթերցման անցնելու հարցը: Ո՞վ է համաձայն: Անցնում է:

Օրինագծի մեջ ներկայացված է միմիայն մի ներկայացուցչի հարցը: Խորհրդարանում խոսք եղավ երկու ներկայացուցիչների մասին: Ո՞վ է համաձայն, որ սա նայվի որպես Կուրբանի ներկայացուցչի օրինագիծ, իսկ Դեմիկինի համար հետո ներկայացվի:

* Նկատի ունի պառլամենտի աջակողմյան ուժերին: Ծանոթ. կազմ.:

- Անցնում է: Անցնում ենք հողվածային ընթերցման:
Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Կարդում է 1 հողվածը.

Օրինագիծ-Նախահաշիվ
Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչի՝ Կամավորական
գորաբանակում և Կուբանում.

Հաստատել 1919 ամի փետրվարի 1-ից Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցչություն՝ Կամավորական գորաբանակի և Կուբանի կառավարության մոտ հետևյալ նախահաշիվով:

Անցնում է:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - (Ձեկուցում) «Ֆինանսական հանձնաժողովը փետրվարի 10-ին քննելով ներկա օրինագիծը, ֆինանսական մասը հարմար գտավ փոփոխել այն ձևով, որ արված է Ադրբեջանի ներկայացուցչության վերաբերմամբ այն է՝ շտառը կազմել հետևյալ ձևով, հաշված 30% հավելումները.-Ա. ներկայացուցչին՝ 1690 ռ., մի քարտուղար և առանձին հանձնարարությունների պաշտոնյա՝ 1040 ռ., մի գործավար՝ 8000 ռ., մի մեքենայի վրա աշխատող՝ 500 ռ. և երկու ծառայողներ՝ 500-ական ռուբլի, բոլորին ամսական 5030 ռ.: Բնակարանի, վառելիքի և լուսավորության՝ 1000 ռուբ., դիվանական ծախս ու թարգմանություն՝ 500 ռ., չնախատեսված ծախսեր՝ 500 ռ.-այսպիսով, ամսական 2530 ռուբլի, իսկ 11 ամսական՝ 93830 ռուբլի և միանվագ, բնակարանի կահավորման՝ 1000 ռուբլի, բոլորը՝ իննսուներորս հազար ութ հարյուր երեսուն (94830) ռուբլի և այն առաջարկել խորհրդարանի հաստատության՝ քաղաքական մասը թողնելով նախագահությանը ընթացք տալու»:

Խորհուրդը նախահաշիվն ընդունում է ֆինանսական հանձնաժողովի ձևակերպումով:

Աղբալյան - Շտապողականություն չի հայտնված. II ընթերցումը հետո կլինի:

Նախագահող - Ո՞վ է համաձայն: Անցնում է:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Կարդում է 10 միլիոն ռուբլու նոր արժեթղթեր բաց թողնելու օրինագիծը.

Օրինագիծ

5 տոկոսաբեր կարծ ժամանակյա պետական գանձարանի 10 միլիոնի պարտավորագրեր բաց թողնելու մասին.

Մինիստրների խորհուրդը լսելով ֆինանսների մինիստրի զեկուցումը դրամական նշանների շրջանառության դժվարությունների մասին, որ առաջ է գալիս այդ նշանների պակասությունից և որ զորեղապես ազդում է երկրի տնտեսական վիճակի վրա առհասարակ, և առաջարկությունը 10 միլիոնի 5 տոկոսաբեր գանձարանային եռամսյա և վեցամսյա պարտավորագրեր բաց թողնելու մասին, որոշեց հավանություն տալ նրա առաջարկին և Հայաստանի խորհրդին ներկայացնել հետևյալ օրինագիծը.

1. Գանձարանի միջոցները զորացնելու համար բաց են թողնվում պետական գանձարանի 10 միլիոն ռուբլու կարծ ժամանակյա 5 տոկոսաբեր պարտավորագրեր:

2. Այդ պարտավորագրերն ապահովվում են հանրապետության ամբողջ ստացվածքով:

3. Պարտավորագրերի %-ներն ազատ են լինելու պետական տուրքից:

4. Նոքա բաց են թողնվում առ պահանջողն՝ յուրաքանչյուր 500 և 1000 ռ. արժեքով և 3 ու 6 ամիս ժամանակով:

5. Պարտավորագրերը ծախվում են նոմինալ արժեքով՝ տոկոսների զեղչմամբ, այսինքն՝ նոցա տոկոսները վճարվում են գնողին առաջուց, զեղչելով այդ տոկոսները պարտավորագրի արժեքից՝ սկսած գնման նրա օրից մինչև ժամանակը լրանալու օրը:

6. Պարտավորագրերը պետական բանկից դուրս տալու ժամանակ ստացողի ցանկության դեպքում կարող են, համապատասխան մակագրությամբ, վերածվել և անվանականի:

7. Պարտավորագրերի ժամանակը լրանալիս նրանց ունեցողներին իրավունք է տրվում իրենց պատկանող պարտավորագրերով ստանալ կանխիկ դրամ, կամ թե ժամանակն անցածները փոխել հետագա տևողության պարտավորագրերով:

8. Պարտավորագրերն ընդունվում են նոմինալ արժեքով, իբր գրավական պետական կապալի և մատակարարման պայմաններ կնքելիս, ինչպես և ակցիզային վճարումների հետաձգումն ապահովելու համար, իսկ հարկերի, տուրքերի և արքունի այլ վճարումների համար նոքա ընդունվում են տոկոսների զեղչմամբ:

9. Ֆինանսների մինիստրին վերապահվում է իրավունք այդ պարտավորագրերը բաց թողնելու ամեն ժամանակ, ըստ իր հայեցողության, առանց առ այդ առանձին թույլտվություն խնդրելու, այն պայմանով, որ բաց թողնված բոլոր պարտավորագրերի գումարը 10 միլիոն ռուբլուց չանցնի:

Ֆինանսական հանձնաժողովը միաձայն ընդունել է այս օրինագիծը և այժմ առաջարկում է խորհրդին՝ ի քննություն:

4. *Գյուլնազարյան* - Նոր արժեթղթեր բաց թողնելու միտքը հղացավ այն ժամանակ, երբ հայ-վրացական պատերազմն էր և երբ երկրում ֆինանսական ճգնաժամ էր: Այդ օրինագիծը նախարարության կողմից վաղուց է ուղարկված, բայց ֆինանսական կոմիսիան դանդաղել է քննել: Ներկա քաղաքական դրությունը այլ է, փոխվել է և մեր ֆինանսական վիճակը: Հեռագրական լուրերի համաձայն ֆինանսների պարոն մինիստրը թիֆլիսում նոր փոխառություն է կնքել, մոտ 160 միլիոն ռուբլու: Այս նոր՝ 10 միլիոն ռուբլու փոխառության խնդիրը առաջարկում են չքննել, այլ սպասել մինչև կգա ֆինանսների պարոն մինիստրը: Բացի այդ, մեր երկրում այնքան էլ հարմարություններ չկան փոխառության բարդ գործի համար: Օրինակ՝ որտե՞ղ կարող ենք տպել արժեթղթերը: Ամենից հարմարն է հետաձգել մինչև ֆինանսների մինիստրի գալը:

Պ. *Չաքարյան* - Ես ևս դեմ եմ այդ օրինագծի քննությանը: Երբ որ խորհուրդը բանբակի գնման գործն էր քննում, ֆինանսների մինիստրի պարոն պաշտոնակատարն ասաց, որ մենք այդպիսով մեզ համար մնայուն արժեք ենք ստեղծում: Եթե պետությունը միջոցներ ունի մնայուն արժեքներ ստեղծելու, ապա էլ ինչու՞ զուր տեղը փոխառություն կնքենք և տոկոս վճարենք և այդ էլ այն ժամանակ, երբ դրսում՝ թիֆլիսում, նոր պայմանագիր է կնքված: Մի շարք տեխնիկական անհարմարություններ ստիպում են ինձ նույնն ասելու: Ես առաջարկում եմ մերժել և վերադարձնել օրինագիծը:

Բուդաղյան - Մեր ֆրակցիան առաջարկում է այսօր չքննել այդ օրինագիծը, որովհետև ոչ ֆինանսների մինիստրը կա և ոչ էլ նրա պաշտոնակատարը:

Քվեարկությամբ որոշվում է չքննել օրինագիծը, մինչև կգա ֆինանսների պարոն մինիստրը: Այս բանաձևը ստանում է ձայների մեծամասնությունը:

Նախագահող - Մյուս հարցերն են. հայ ժողովրդական կուսակցության ֆրակցիայի հարցումները ներքին, զինվորական և արտաքին գործոց մինիստրներին: Պարոնայք մինիստրները կցանկանային պատասխանել:

Արտաքին գործոց մինիստր - Հայ ժող. կուսակցության ֆրակցիայի հարցումը, ուղղված արտաքին և զինվորական մինիստրներին, վերաբերում է կամավորական բանակի ներկայացուցիչ Լեսլինին: Ժողովրդականները շեշտում են իրենց հարցման մեջ, թե ինչու այդ նույն Լեսլինը ռոճիկ է ստանում մեր զինվորական մինիստրությունից և միևնույն ժամանակ բացարձակ ագիտացիա է մղում Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Պիտի ասեն, որ հարցման մեջ որոշակի ոչինչ չի ասված, ինչպես և փաստ չկա, որ հիմք ծառայի: Ես միայն մի դեպք գիտեմ, որի մասին գրավոր դիմել եմ Լեսլինին և բացատրություն պահանջել: Այդ վերաբերում է Կարսին. լուրերի համաձայն Լեսլին Կարսում անգլիացիներին առաջարկել է հրավիրել մի ռուս նահանգապետ, ընդհանրապես նա այն միտքն է հայտնել, թե լավ կլիներ այդ շրջանը միացնել, թեկուզ՝ ժամանակավորապես, ռուս կառավա-

րությանը: Իմ գրավոր հարցումին նա պատասխանեց, որ ինքը ոչ մի պաշտոնական խոսակցություն չի ունեցել Կարսի անգլիական նահանգապետի հետ. նա միայն ասել է, թե լավ կլիներ, եթե մի ռուս նահանգապետ լիներ Կարսի շրջանում, որը կարող կլիներ զսպելու հայ - թուրքական լարված հարաբերությունները: Այդ նահանգապետը, համաձայն նրա առաջարկի, պիտի ենթարկվի Հայաստանի կառավարությանը: Ես նրա արածների մեջ դիտավորյալ ոչինչ չեմ գտնում և հայտնում եմ, որ նա դեպի հայ ժողովուրդը որևէ չարականություն չունի:

Ձուրյան - Ես միայն մի կետի մասին կհարցնեմ. ինչու՞ է կամենում Լեսլին, որ Կարսի նահանգապետը ռուս լինի: Հայ-մուսուլմանական հարաբերությունները պատճառ չեն կարող լինել դրան: Ես չեմ ուզում ասել, թե Լեսլին մեր հանրապետության դեմ ագիտացիա է մղել, այլ ցանկանում եմ պարզել, թե ի՞նչ է հասկանում ռուս նահանգապետ տերմինի տակ:

Արտ. գործ. մինիստր - Նա բանավոր խոսակցության ժամանակ հայտնեց, որ ինքը որևէ նպատակ չունի:

Ձուրյան - Բանավոր խոսակցությունը այնքան էլ կակոր չէ: Նրա ուղարկած գրությունը, որ փաստաթուղթ է, մութ և կասկածելի կետերից է կազմված:

Արտ. գործ. մինիստր - Գուցե Լեսլին Կարսի նահանգի նկատմամբ որևէ քաղաքական ծրագիր ունի, բայց այդ մեզ համար փաստ չի կարող լինել, որ մեր դիվանագիտական հարաբերությունները խզվեն: Կամավորական բանակի ներկայացուցիչը կարող է որոշ հայեցակետ ունենալ որևէ խնդրի նկատմամբ: Իսկ մենք միայն կարող ենք հետաքրքրվել, թե արդյոք նա Հայաստանի կառավարության դեմ որևէ ագիտացիա մղե՞լ է, թե ոչ, և որոշ փաստեր հավաքելուց հետո կարող ենք մտածել մեր դիրքի մասին: Իմ գիտցածով, ոչ մի վտանգավոր բան չի եղել, գոնե այդ է ասում փաստերի չլինելը:

Բաբայան - Ուզում եմ մի քանի հարց տալ.-1. Ի՞նչ պաշտոն ունի Լեսլինը: 2. Ո՞վ է ուղարկել նրան Կարս. ինչու՞ է գնացել ինքնագլուխ, իր կառավարությունից հրաման ու՞նի, թե ոչ:

Փաստերի մասին է առարկում պարոն մինիստրը. ես նրան կհիշեցնեմ Էջմիածնի փաստը, որ այդ նույն Լեսլին Էջմիածնում կաթողիկոսի և անգլիացիների մոտ ասել է, թե հայերը Ղամարլուի շրջանում թուրքական գյուղեր են ոչնչացրել: Ինչպե՞ս է բերվել 15 մեշոկ այլուր Կարսից, որ իբր թե թուրքերն են ընծայել նրան: Մեր բարեկամ կամավորական բանակի ներկայացուցիչը երբեք այդպիսի բան չի արել, ասում է մինիստրը, հապա ի՞նչ է ցույց տալիս նրա արածը Ալեքսանդրապոլում, որտեղ նա ծառայողներին հայտնել է, թե շուտով կոզակներ են գալու Կովկաս: Բացի այդ, նա գրգռել է ռուս և հայ ծառայողներին գործադուլ անել: Ի՞նչ իրավունքով է նա Ալեքսանդրապոլում ունի Գրավչենկոյի ներկայացուցիչ նշանակել կամավորական բանակի կողմից, առանց Հայաստանի կառավարության գիտության: Սոքա բավական պերճախոս փաստեր են, և արտաքին գործոց մինիստրը չպիտի անտես առնի այս բոլորը: Պետք է հոգալ այդպիսի տարրերի հեռացման մասին, որովհետև նրանք մեր դեմ ագիտացիա են անում:

Ջաքարյան - Ես ուզում եմ իմանալ, ո՞վ է Լեսլինը, կամավորական բանակի ներկայացուցիչը, թե՞ հայ զորամասում ծառայող մի մարդ: Ո՞ր իրավունքով այս երկու պաշտոնները միացվել են և ինչու՞ Լեսլինին մեր զինվորական մինիստրությունից անսական 1000 ռ. ռոճիկ է վճարվում:

Եր. Հարությունյան - Մի քանի հարց էլ ես եմ ուզում տալ:

- Ինչու՞ է Լեսլինը գնացել Կարս և պղտորել մեր և անգլիացիների հարաբերությունները: Ծի՜շտ է, որ նա կաթողիկոսի մոտ վատ է արտահայտվել մեր կառավարության մասին: Մենք կարող ենք փաստերով ապացուցել, որ այո, նա վնասակար քայլեր է անում: Նոքա մտածում են հին ռեժիմի վերականգնման մասին: Մենք Լեսլինի գործերը քննադատելով, բնավ չենք փորձում պարսավել կամավորական բանակի քաղաքականությունը: Եթե հաստատվի, որ կամավորական բանակը նման քաղաքականություն ունի, ապա իսկույն պիտի հեռացնել նրա ներկայացուցիչներին: Մեր ֆրակցիան ոչ մի կերպ ինձար չի գտնում արդա-

րացնելու Լեսլինին, քանի որ բոլոր վկայություններից հետևում է, թե իրոք նրա գործունեությունը վնասակար է:

Արտաքին գործերի մինիստր - 15 մեշոկ այլուր ստանալու փաստը մի քիչ անհիմն է: Հարկավոր է ապացուցել, որ նա այդ այլուրը ստացել է Հայաստանի կառավարության դեմ ագիտացիա մղելու համար:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Բայց այդ բանը տեղի է ունեցել:

Արտ. գործ. մինիստր - Շատ բարի, բայց նրա գործունեության մեջ որևէ տեղում չենք տեսնում չկա և չի կարելի դրանով մեղադրել: Էջմիածնի փաստն անտեղի է և անհարմար: Մենք չենք կարող համակրել նրա ասածներին, բայց այդ նորից փաստ չի կարող լինել, թե նա մեր դեմ ագիտացիա է մղում:

Գրավչենկոյի մասին մենք ոչինչ չգիտենք և նրան չենք կարող ճանաչել որպես կամավորական բանակի ներկայացուցիչ Ալեքսանդրապոլում: Եթե Լեսլին հակակառավարական որևէ բան կատարի, բնական է, որ նա պատասխանատվության կկանգնի: Ալեքսանդրապոլում երկաթուղային ծառայողների մեջ կատարած նրա ագիտացիայի մասին ինձ ոչինչ հայտնի չէ: Ոչ ոք փաստեր չի հիշատակում, իսկ անհիմն լուրերի վրա հիմնվելով, կառավարությունը չի կարող որևէ բան ասել Լեսլինին: Ինչ վերաբերում է նրա Կարս գնալուն, ես պիտի ասեմ, որ այդ բանը եղել է առանց մեր գիտության և թույլտվության: Մեր իրավունքները Կարսի շրջանի նկատմամբ այնքան էլ որոշ չեն, և կառավարությունը չգիտե, կարելի՞ է արգելել Լեսլինին, թե՞ այդ կախված է անգլիացիներից: Ընդհանրապես այս խնդիրը չափազանց անորոշ է ու լուրերի վրա չի կարելի հիմնվել և պահանջել, որ կառավարությունը հեռացնի Լեսլինին:

Ջուրյան - Ես համաձայն չեմ արտաքին գործոց մինիստրի առարկություններին: Երբ որ մենք Լեսլինի գործերն ենք քննում, մենք ուզում ենք պարզել, թե նա կառավարության և ժողովրդի դեմ ոչինչ չի՞ արել: Մենք ուզում ենք ասել, որ Լեսլինն իր գործողություններով քամահրում է մեզ և մեր երկրում ինքնագլուխ գործեր կատարում: Եթե նա մեզնից գաղտնի ոչինչ չի արել, ապա ո՞վ է թույլ տվել նրան առանց մեր գիտության երևանից հեռանալ և մի այլ տեղ գնալ:

Բաբայան - Մի հարց ևս. գնդապետ Լեսլինը որևէ վկայական ու՞նի Դենիկինի կամ կամավորական բանակի շտաբի կողմից և եթե ունի, այդ վկայականի մեջ ասվա՞ծ է, որ նա քաղաքական հարցերի համար ուղարկվում է Հայաստանի կառավարության մոտ:

Ջինվորական մինիստր - Ես ուզում եմ պարզել Լեսլինի մեր բանակում ծառայելու խնդիրը: Երբ որ գնդապետ Լեսլինը եկավ ինձ ներկայացավ, հայտնեց, որ ուզում է կապ պահել մեր կառավարության և Դենիկինի զորամասի միջև և որպես այդպիսին նա ցանկանում է ծառայել մեր զորաբանակում: Համաձայն կառավարության վճռին, ես նրան իմ տրամադրության տակ առա՝ նշանակելով համապատասխան ռոճիկ: Իսկ երբ նա ասաց, որ ինքը մեր բանակի կողմից ուղարկված է քաղաքական հարցերի համար բանակցելու Հայաստանի կառավարության հետ, նա հեռացվեց պաշտոնից:

Ջուրյան - Լեսլինը որևէ նամակ կամ վկայական ունե՞ր՝ թե ով է նա, ներկայացուցի՞չ է, թե եկել է ծառայելու մեզ մոտ:

Ջինվորական մինիստր - Այդպիսի վկայական նա արտաքին գործոց մինիստրին է ցույց տվել, իսկ ես միայն նրան փողով եմ բավարարել, համաձայն զինվորական օրենքի:

Ջուրյան - Որ թվի՞ց է գրված վկայականը:

Արտաքին գործոց մինիստր - Նրա թուղթը տրված է նոյեմբերի 8-ին:

Ջուրյան - Ե՞րբ է գնացել:

Արտաքին գործոց մինիստր - 1919թ. հունվարի 9-ին. իսկ իմ հարցումը եղել է հունվարի 1-ին:

Ջուրյան - Ուրեմն նրա վկայականից երևում է, որ նա կես ներկայացուցիչ է: Ապա ինչպե՞ս է մտել մեր բանակը ծառայելու համար և ո՞վ է ընդունել նրան այդ պաշտոնում:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Պարզվում է, որ գնդապետ Լեսիկնը Կարսում եղած ժամանակ մեր գործառնականության մեջ է եղել: Ուրիշ խոսքով նա *командировка** է ուղարկված: Հետո կուզեի իմանալ, զինվորական միմիստրը ո՞ր փողերից է ռոճիկ տալիս նրան:

Զինվորական միմիստր - Կարս գնալուց հետո պարզվեց, որ Լեսիկնը չի կարող ծառայել մեզ մոտ, ուստի և հեռացվեց: Նրան ռոճիկ տրվել է ընդհանուր գումարից, որպես բանակում ծառայող սպայի:

Զուբյան - Զինվորական միմիստրը նրան ռոճիկ տալիս ինչպե՞ս էր միացնում երկու պաշտոնը՝ ներկայացուցիչ և սպա:

Զինվորական միմիստր - Ես ընդունում եմ, որ այդ սխալ է եղել: Բայց չէ՞ որ նա ուղարկված էր կապ պահելու համար:

Սուշեղյան - Մեր ֆրակցիան տեղեկություն է ստացել, որ Ղարաքիլիսայի ռուսական գյուղերում մոբիլիզացիա է կատարվում: Չէ՞ որ Ղարաքիլիսան մերն է, ապա ի՞նչ իրավունքով մեր պետության սահմաններում ապրող ժողովրդին զինակոչ են անում մի այլ պետության կարիքների համար: Ի՞նչ կարող է ասել զինվորական միմիստրը այդ խնդրի նկատմամբ, որևէ կապ կա՞ թիֆլիսի կամավորական բանակի շտաբի և Լեսիկի գործողությունների միջև: Իրավաբանական տեսակետից այս դրությունն անհանդուրժելի է, մանավանդ որ խնդիրը մեր անկախությանն է վերաբերում:

Զինվորական միմիստր - Ղարաքիլիսայի շրջանում ռուսների մոբիլիզացիայի մասին դիմեցինք գնդապետ Լեսիկին, բայց նա դրական պատասխան չկարողացավ տալ: Այս մասին ես զեկուցեցի կառավարության, որը հայտնեց, թե ռուսների մոբիլիզացիային ինքը դեմ չի գնում:

Զորին - Ահա երեսուն տարի է, որ ես Կովկասում եմ: Սակայն նկատում եմ, որ ռուսը ինչ էլ անի, կասկածվում է հայերի կամ թուրքերի կողմից որպես պրովակատոր: Նույնը տեղի է ունենում նաև գնդապետ Լեսիկի հետ: Իրոք այստեղ պրովակատորության կամ աչառության ոչինչ չկա, ինչպես մի քանի հարցերի մասին ճիշտ կերպով նկատեց արտաքին գործոց միմիստրը:

Զուբյան - Ըստ միջազգային օրենքի կարելի՞ է, որ մի պետություն մի ուրիշ պետության հպատակներին զինակոչի ենթարկի, ինչպես այս պատահում է մոլոկանների հետ:

Արտ. գործ. միմիստր - Զինակոչ չի արվում, այլ կամավորներ են հավաքում, այն էլ ոչ թե մեր կամ մեր հարևանների դեմ, այլ՝ բոլշևիկների: Այս կամավոր հավաքելը տեղի է ունեցել մեր գիտությամբ:

Զորին - Երբ մեզ առաջարկեցին մասնակցել պառլամենտին, մենք հայտարարեցինք, որ մինչև դրության պարզվելը ռուսահպատակ կմնանք: Եվ այս պայմանով էլ մենք մտել ենք պառլամենտ:

Ե. Հարությունյան - Գի՞շտ է, որ սպաներ կան, որոնք չեն ցանկանում աստիճանի բարձրացում, չճանաչելով մեր կառավարությանը:

Զինվորական միմիստր - Ես զարմանում եմ, թե ինչպես բամբասանքները դառնում են պառլամենտի զբաղմունքի նյութ:

Ներքին գործոց միմիստր - Երկու ամիս առաջ ժողովրդական ֆրակցիան մտցրել է մի հարցապնդում Երևանի քաղաքային ընտրությունների ժամանակ տեղի ունեցած անկարգությունների մասին: Դրա պատասխանն ուշացել է ինձնից անկախ պատճառներով: Սկզբում պաշտոնակատար լինելով, չէի ուզում պատասխանել՝ թողնելով այդ հանգուցյալ նախարարին*: Ապա հետաքրքրվելով այս հարցով, ես միմիստրության մեջ այս առթիվ ոչ մի գործ չգտա: Ըստ օրենքի, եթե անկարգություն լիներ ընտրությունների ժամանակ, պիտի պատշաճ արձանագրություն կազմվեր, մի բան, որ չի եղել: Այնպես որ պատասխանի համար ոչ մի

* Գործուղում:-Ծանոթ.կազմ.:

* Խոսքը Արամ Մանուկյանին է վերաբերում:-Ծանոթ. կազմ.:

պաշտոնական աղբյուր չունեն։ Ճիշտ է, եղել են գանգատներ, սակայն հետ են վերցվել, և ընտրություններն էլ հաստատվել են։

Իհարկե, դրանով չեն ուզում ասել, որ ընտրությունների ժամանակ անկարգություն չի եղել։ Ինձ հայտնի է, որ հասարակական կարգը խանգարող բազմագույնություն չի եղել։ Ինձ հայտնի է, որ հասարակական կարգը խանգարող բազմաթիվ մարդիկ կան և զարմանալի չէր լինի, եթե նրանք դեկտեմբերի 15-ին էլ անկարգություն անեին։ Օգտվելով առիթից, ես մի քանի խոսք կասեմ դրանց դեմ միևնույն պատկերացման կողմից եղած մտադրությունների մասին։

Նախ և առաջ պիտի հայտնեն, որ այս անհիշխանության վերջ տալը նախարարության կողմից մեծ ջանքեր է պահանջում։ Դրանց վերացնելու երկու ճանապարհի կա։ Նախ և առաջ պիտի մտցնել այնպիսի դրություն, որ հասարակությունը ինքնագործունեություն ցույց տա, ապա հանցավորների դեմ պիտի խիստ միջոցներ գործադրվեն։

Այս ուղղությամբ ես մտցրել եմ երկու օրինագիծ։ Առաջինը զենատվո և քաղաքային ինքնավարություններ մտցնելու մասին է։ Դրանով հնարավոր կլինի ժողովրդի ինքնագործունեությունը և նրա հսկումը բյուրոկրատիայի վրա։ Մյուս դիմումը զինվորական շրջան հաստատելու մասին է, որի մեջ պիտի մտնեն նախագիծը զինվորական շրջան հաստատելու մասին է, որի մեջ պիտի մտնեն Էջմիածնի գավառը, Սուրմալուն, Դարալագյազը, Երևանի գավառը։ Այս շրջանի իշխանությունը կհանձնվի մի գեներալ-մահանգապետի, որը կկանոնավորի զորամասերը, ընտիր պաշտոնություն կկազմի, խիստ կերպով կհետևի հանցավորներին։ Ինձ թվում է, որ այս երկու միջոցներով հնարավոր կլինի հասարակական կարգը վերականգնել։ Պիտի ի նկատի ունենալ, որ ներկա անկարգությունները ժամանակավոր բնույթ են կրում և անցողական են։ Դրանք գլխավորապես պայմանավորվում են սովով։ Բնակչության մի մասը հանգիստ կերպով մեռնում է, իսկ մյուս՝ ավելի անհանգիստ մասը անկարգություն է անում։ Վերջինս խոշոր չափերի է հասնում բնականաբար գաղթականների մոտ։ Օրինակ՝ Բասարգեչարում գաղթականությունը հարձակվել է մի թուրք գյուղի վրա։ Կարգադրել են դրանց դեմ մի թնդանոթ և էսկադրոն ուղարկել։ Դավալուի շրջանում 10.000 գաղթականությունը սովամահ չլինելու համար կազմակերպել է սասունցիների մի խումբ 900 զինված մարդկանցով և անկարգություններ է անում։ Հրահանգել են ցրել դրանց և տեղափոխել Դարալագյազ։

Գլխավորապես սովով է պայմանավորվում նաև զինվորների անկարգությունը։ Այստեղ ամենից առաջ պիտի հիշել զանազան խմբերին։ Ես հրահանգել եմ դրանց ցրել, որի համար Սուրմալու է ուղարկված մի սպա։ Ապա՝ զորքը բավարար սնունդ չի ստանում և դրա համար էլ ստիպված է անկարգություններ անել։ Իհարկե, ամեն միջոցներով պիտի աշխատել դրանց առաջն առնել խիստ օրենքներով և այլ միջոցներով, մինչև նորմալ դրության վերականգնումը։ Ինձ թվում է, որ դրա համար բավարար ծառայություն կարող են մատուցել իմ հիշած երկու միջոցները՝ զենատվոն և քաղաքային ինքնավարությունների ներմուծումը և անկարգ շրջաններից մի զինվորական շրջան կազմելը։

Իհարկե, տիրող անկարգության մեջ խոշոր մեղք ունի նաև ադմինիստրացիան՝ նրա մեջ գաղափարական տարրերի բացակայության շնորհիվ։ Բայց թե կառավարությունը ստիպված է նրան պահել, որովհետև առհասարակ մեր մեջ այլ ավելի բարեխիղճ պաշտոնություն հնարավոր չի լինում ճարել։ Վերջին ժամանակները դրսից սկսվել է ընդունակ պաշտոնության ներգաղթը։ Միևնույն ժամանակ կաշխատի դրանցով թարմացնել մեր ադմինիստրացիան։

Ե. Հարությունյան - Մեր հարցապնդումով հենց ցանկանում էինք կառավարության ուշադրությունը դարձնել երկրում տիրող անարխիայի վրա։ Մենք մեր նպատակին հասանք և լսեցինք այս մասին նախարարի զեկուցումը, որով լիակատարապես բավարարված ենք։

Աղբալյան - Խմբագրական հանձնաժողովը ունի զեկուցելու հետևյալ օրինագծերի խմբագրությունը.

*Օրենք
Ֆելդշերների, գթության քույրերի և եղբայրների դասընթացների մասին*

Հոդ. 1. Հանձնարարվում է խնամատարության մինիստրությանը երևանում և Ալեքսանդրապոլում բանալ դասընթացներ մինչև 300 ֆելդշերների, գթության քույրերի և եղբայրների համար:

Հոդ. 2. Դասընթացներին հետևողները պետությունից ստանալու են ամսական 300 ռուբլի նպաստ:

Հոդ. 3. Դասընթացներին հետևել կարող են երկու սեռի անձինք, 17 տարեկանից սկսած և ոչ պակաս, քան չորս դասարանի կրթությամբ:

Հոդ. 4. Դասընթացներին հետևողները ավարտելուց հետո պարտավոր են հարկ եղած դեպքում կառավարության պահանջով ծառայել պետական կամ հասարակական հիմնարկությունների մեջ առնվազն չորս ամիս՝ ստանալով սահմանված ռոճիկը:

Հոդ. 5. Նախընթաց հոդվածում հիշված պարտականությունից խուսափողները դատաստանական կարգով կենթարկվեն բանտարկության 1-3 ամիս:

Առժամյա օրենք

Հայ բանակի հաշմանդամ զորականներին նպաստ տալու մասին (մինչև կենսաթոշակի վերաբերյալ ընդհանուր կանոնադրության մշակումը)

Հոդ. 1. Խնամատարության մինիստրի տրամադրության տակ դրվում է 320.587 ռ. 50 կ.՝ վեց ամիս շարունակ օժանդակելու հայ բանակից 500 հաշմանդամ զորականների՝ սրան կցված նախահաշվի և կանոնների համաձայն:

Հոդ. 2. Հիշյալ վարկից խնամատարության մինիստրությունը պետք է նպաստե 85 հաշմանդամ սպայի, բժշկի, աստիճանավորի և գթության քույրերի և 415 հաշմանդամ զինվորների:

Հոդ. 3. Նայած աշխատանքի ունակության կորուստի չափին՝ ամեն սպա, բժիշկ, աստիճանավոր կամ գթության քույր ամսական ստանալու է.

I կարգին պատկանողը	-	300 ռ.
II - " - " -	-	262 ռ. 50 կ.
III - " - " -	-	206 ռ. 25 կ.
IV - " - " -	-	187 ռ. 50 կ.
V - " - " -	-	150 ռ.

Ամեն զինվոր ամսական ստանալու է.

I կարգին պատկանողը	-	120 ռ.
II - " - " -	-	100 ռ.
III - " - " -	-	80 ռ.
IV - " - " -	-	60 ռ.
V - " - " -	-	50 ռ.

Ծանոթ. հոդ. 3-ի - Առաջին կարգին պատկանող հաշմանդամ զինվորները ստանալու են ամսական 180 ռուբլի, եթե նրանք չեն ապրում իրենց ընտանիքներում կամ իրենց ազգականների մոտ:

Երկու օրինագծերն էլ վերջնականապես հաստատվում են:

Քարտուղար - Սոց.-դեմոկրատները մի շարք հարցեր են տվել, բայց կառավարության համապատասխան մինիստրները այստեղ չեն:

Ազատյան - Գավառ գնացող պառլամենտական կոմիսիային մենք ցանկանում ենք մարդ տալ, բայց չունենք: Եղածները կամ հիվանդ են և կամ էլ պիտի այստեղ լինեն, իսկ VI անդամ չունենք: Եթե մանդատային հանձնաժողովը վաղը առավոտյան ընդունելու մեր վեցերորդ անդամության թեկնածուին, այն ժամանակ մենք հնարավորություն կունենայինք պառլամենտական հանձնաժողովին անդամ տալ:

Նախագահող - Ոչ ոք դեմ չէ: Ընդունվում է:

Նիստը հայտարարում են փակված:

Քարտուղար՝ Ե. Սարգսյան

69-ՐԴ ՆԻՍ

13 փետրվարի 1919թ.

Նախագահում է *Գ. Տեր-խաչատրյանը*:

Նախագահող - Այսօրվա նիստի օրակարգն է Ամերիկա գնացող պատվիրակության իրավունքները որոշելու մասին ներկայացված օրինագիծը: Այդ օրինագիծը ստացվել է այսօր և հնարավորություն չի եղել հանձնելու որևէ կոմիսիայի, ուստի և կգեկուցեմ օրինագծի մասին:

Փետրվարի 4-ին խորհուրդը որոշեց Ամերիկա մի պատվիրակություն ուղարկել պարենի համար: Սակայն երբ կառավարությունը որոշել է ուղարկել Մինիստր-նախագահին, հարց է ծագել, թե ի՞նչ իրավունքներ պիտի ունենա Մինիստր-նախագահը: Նա ցորեն գնելիս պետք է Ամերիկայում պարտք վերցնի, զանազան ակտեր պետք է կատարի: Այդ իրավունքները պետք է, որ խորհուրդը տար նրան: Այդ առթիվ կառավարությունը ներկայացրել է հետևյալ օրինագիծը:

Լրացում.

*Փետրվարի 4-ին հաստատված օրենքի՝ Մինիստր-նախագահի
Եվրոպա և Ամերիկա ուղևորվելու մասին*

Հանձնարարել կառավարությանը՝ լիազորել Մինիստր-նախագահի Հովհ. Քաջազնունուն Հայաստանի Հանրապետության անունից կապել և ստորագրել ամեն կարգի համաձայնություններ, պայմանագրեր, պարտավորություններ, վարկային գործողություններ և ուրիշ ակտեր, որ կապ ունեն փետրվարի 4-ին հաստատված օրենքով պ. Քաջազնունու վրա դրած պարտականությունների հետ՝ թույլ տալով նրան իր իրավունքները լիազորել ուրիշներին:

Ահա և օրինագծի ռուսերենը.

Дополнение

К закону от 4 февраля 1919 года о командировании министра-председателя в Европу и Америку

Поручить правительству выдать министру-председателю Качазнуни надлежащие полномочия заключать и подписывать от имени Республики Армении всякие условия, договоры, обязательства, кредитные операции и иные акты, связанные с выполнением возложенной на него по закону от 4 февраля сего года миссии, с правом передоверия другим лицам.

Մինիստր-նախագահ - Ի լրումն նախագահողի բացատրությունների, պետք է ասեն, որ օրինագծում հիշած լիազորությունները անհրաժեշտ են, և կառավարությունը իր թղթի մեջ մտցրել էր, բայց կասկած հարուցվեց, որ կարող է պատահել այդ դեպքում Ամերիկյան չընդունի: Ամերիկայում խիստ բաժանում չկա օրենսդրական և վարչական իրավունքների մեջ: Այնտեղ որոշ գործողություններ կատարում է պառլամենտը: Որպեսզի անհապաղություններ չլինեն, հարկ համարվեց, որ խորհուրդը ևս վերոհիշյալ լիազորությունները տա կառավարությանը: Ինչ վերաբերում է վերջին կետին, կարող է պատահել, որ խորհրդականներից մեկը ևս առանձին ակտ կնքի, տարածության պատճառով ինքը՝ Մինիստր-նախագահը, թերևս չկարողանա գնալ, այդ մասին ևս խորհուրդը պետք է լիազորություններ տա: Այս օրինագծի ներկայացնելու պատճառները զուտ իրավաբանական մտահոգություններ են:

Նախագահող - Հայտնում է օրինագծի շտապողականությունը:

Խորհուրդն ընդունում է շտապողականությունը:

Ազատյան - Փետրվարի 4-ին մենք ընդունեցինք Ամերիկա պատվիրակություն ուղարկելու օրինագիծը և Մինիստր-նախագահը պետք է որ 6-ին մեկներ այս-

տեղից: Բայց մինչև հիմա նա չի մեկնել. ուշանալու պատճառը գործին լուրջ չվերաբերվելն է: Վերջերս ապացուցվում է, որ այդ պատվիրակությունը քաղաքական նպատակով է գնում և այն էլ Փարիզ, ոչ թե Ամերիկա: Արդեն տեղեկություն կա, որ 50 վագոն պարեն բերում են Հայաստան: Երկրորդ՝ մոտ ապագայում մենք կարող ենք հաց ստանալ թե՛ Ադրբեջանից, թե՛ Նախիջևանից և թե՛ մեր ներքին շուկայից, ուստի այդ պատվիրակության Ամերիկա գնալն ավելորդ է: Եվս առավել, որ ամերիկական կառավարությունը մի կոմիսիա է կազմել, որը բոլոր պատերազմող պետություններին պետք է հաց մատակարարի: Այդ ազգությունների մեջ մտնում են և հայեր: Ուստի այդ դելեգացիայի առաքումը միանգամայն ավելորդ է, այդ լիազորությունները կարելի է տալ Ահարոնյանին:

Մինիստր-Նախագահ - Եթե մինչև այժմ չի գնացել Ամերիկա մեկնող պատվիրակությունը, դրա պատճառը մինիստրությունից երեքի բացակայությունն է, որից մեկը բոլորովին չկա, իսկ երկուսը անհետաձգելի գործով գնացել են Թիֆլիս: Փետրվարի 4-ին, երբ Ամերիկա ուղարկվելիք պատվիրակության օրինագիծը ընդունվեց, ես ասացի՝ մինչև մինիստրները չվերադառնան Թիֆլիսից, ես չեմ մեկնի, և այդ առթիվ պատգամավոր Ազատյանը ոչինչ չասաց, ուրեմն ընդունեց: Այն դիտողությունը, թե այս դելեգացիան քաղաքական նպատակով է գնում, դա հիմնված է մի որևէ տվյալի վրա, թե լոկ հայտարարություն է: Եթե պատգամավոր Ազատյանը չունի որևէ հիմունք, այն ժամանակ նա պետք է քաղաքավարություն ունենա և չպետք է նման հայտարարություն անի, որովհետև դրանով նա մեղադրում է Մինիստր-Նախագահին, որը ամենևին այդ մտադրությունը չունի: Մի րոպե երևակայեցեք, որ այդ դելեգացիան իր վրա դրված պարտականությունները չկատարի. արդյո՞ք նա կարող է քաղաքական հարցեր վճռել, երբ նրան այդ լիազորությունները չեն տրված:

Այն դիտողությունը, թե մենք մոտակա շուկաներից հաց ենք ստանում, դա զարմանալի չէ, հենց օրինագծի բացատրական մասի մեջ այդ առթիվ հիշատակված է: Բայց պարզ է, որ այդ ստանալիքը չի կարող լրացնել մեր կարիքը: Մինչև հունձը մեզ հարկավոր է 7 միլիոն փութ ցորեն: Մինչդեռ Կարսից մենք 250 հազար փութ, Նախիջևանից և Ադրբեջանից 100 հազար փութ հազիվ ստանանք: Հյուսիսային Կովկասից մեծ սպասելիքներ չենք կարող ունենալ, որովհետև ամբողջ Ռուսաստանը պետք է այնտեղից հաց ստանա: Եվ այսպես մոտակա շուկաներից մեկ միլիոն փութ հազիվ ստանանք:

Եթե խորհուրդը ուրիշ նպատակով չի ցանկանում այդ պատվիրակությունն ուղարկել, թող ասի իր հիմունքները:

Տեր-Մարտիրոսյան - Օրինագիծը ընդունված է, և Ազատյանի առաջարկը իզուր է: Բայց մի հարց: Լիազորություններ տված է միայն պարենի համար. կարող է և փոխառության հարց լինել. այն ժամանակ ի՞նչ պետք է անի այդ դելեգացիան:

Մինիստր-Նախագահ - Այդ մասին կհաղորդվի ձեզ և համաձայն ձեր կարգադրության քայլեր կարվեն:

Ազատյան - Մեր կասկածներն անհիմն չեն: Հայ-վրացական պատերազմից 20 օր առաջ Մինիստր-Նախագահը ասաց, որ պատերազմ չի լինի, սակայն եղավ: Մեր վարած քաղաքականությունը այնպես է, որ մենք ձգտում են *вслухо-державы*-ի: Փամբակի շրջանում Դենիկինի ներկայացուցիչը զորահավաք էր անում և ուղարկում Վրաստանի վրայով Հյուսիսային Կովկաս, և մենք թույլ էինք տալիս առանց արգելքի՝ գիտենալով, որ Դենիկինի բանակը հակահեղափոխական է: Մենք ունենք պատվիրակություն և նրա լիազորությունները չգիտենք: Տաճկահայ համագումարում ասվեց, որ Ահարոնյանը Միացյալ Հայաստանի հայտարարություն է արել: Թերևս նման հայտարարություն անի նաև Քաջազնունին:

Խորհուրդը որոշել է 25-ից բարձր տարիք ունեցողներին զորաշարքերից ազատել, բայց մինչև այժմ չեն բաց թողնում: Ինչ վստահություն հայտնել այսպիսի կառավարությանը: Մենք գերադասում ենք քաղաքական նպատակները զոհել պարենավորման հարցին:

Երվանդ Հարությունյան - Նախկին օրինագծով այդ պատվիրակությանը տրվում է միայն պարենավորման լիազորություններ, մինչդեռ Ահարոնյանի նախա-

գահությանը դեկզացիան քաղաքական նպատակ ունի: Պետք է, որ այս դեկզացիան ևս քաղաքական նպատակ ունենա, որովհետև Մինիստր-նախագահն է գնում:

Մինիստր-նախագահ - Այս միսիայի հետ քաղաքական հարցեր կապված չեն: Մինիստր-նախագահը այստեղից հատուկ հանձնարարությանը է գնում, դա պարենավորման հարցն է:

Մինիստր - Մեր ֆրակցիան որևէ փոփոխություն չի մտցնում փետրվարի 4-ի միստի որոշման մեջ: Սովի խնդիրը մեծ է և դրա դեմ պետք է կռվել: Պետք է պատվիրակություն ուղարկել Ամերիկա, բայց ոչ Մինիստր-նախագահին, այլ՝ պարենավորման մասնագետ մարդկանց: Այն դիտողությունը, թե մենք ցորեն ենք ստանում, դա երբեք դրությունը չի փոխում, սովը իր ուժի մեջ է և պետք է ուղարկել դեկզացիան:

Նախագահող - Ես քվեարկություն եմ դնում օրինագիծը՝ հողված առ հողված:

Ազատյան - Խնդրում եմ մեր առաջարկը քվեարկել:

Վրացյան - Մենք այդպիսի առաջարկ չենք կարող քվեարկել, որովհետև օրակարգի մեջ այդ հարցը չի դրված:

Ազատյան - Եթե այդ առաջարկը չենք կարող քվեարկել, ուրեմն այս միստն էլ ապօրինի է:

Նախագահող - Քվեարկվում է սոց.-դեմոկրատների հետևյալ առաջարկը.

«Նկատի ունենալով փետրվարի 4-ից հետո ստեղծված իրերի նոր դրությունը Եվրոպա և Ամերիկա գնացող պատգամավորության վրա դրվող պարտականությունների կիրառումն հանձնարարել Փարիզում գտնվող Հայաստանի ներկայացուցչությանը»:

Առաջարկն ստանալով 4 կողմ ձայն, չի ընդունվում:

17 թեր ձայնով խորհուրդը ընդունում է անցնել օրինագծի հողված առ հողված քննությանը:

Նախագահող - Կարդում է օրինագիծը. (տեքստը ռուսերեն է և բաց է թողնված):

Ազատյան - Այդ հողվածին մենք հիշյալ հավելումն ենք անում “И иные экономические и финансовые, но не политические акты”.

Մինիստր-նախագահ - Եթե մեկին լիազորում ենք մի բանի համար, նրանից դուրս նա իրավունք չունի գործելու, այնպես որ “Не политические акты” խոսքը ավելորդ է:

Ազատյան - Կարող է պատահել, որ Ամերիկան պարենի համար քաղաքական խնդիրներ ևս հարուցի, հենց դրա համար մենք մեր առաջարկը հետ չենք վերցնում:

Խորհուրդը 5 կողմ ձայնով չի ընդունում սոցիալ-դեմոկրատների առաջարկը:

Նախագահող - Քվեարկության եմ դնում սոցիալ-դեմոկրատների հետևյալ առաջարկը. Исключить: “С правом передоверия другим лицам”.

Առաջարկը ստանալով 4 ձայն՝ չի անցնում:

Քվեարկության է դրվում ժողովրդական կուսակցության հետևյալ առաջարկը. “И иные экономические и финансовые акты”.

Առաջարկը ստանալով 7 ձայն կողմ՝ չի անցնում:

Նախագահող - Ուրեմն քվեարկվում է օրինագիծը:

Մինիստր-նախագահ - Պարոն նախագահ, խնդրում եմ իմ օրինագիծը քվեարկել Ձեր խմբագրությանը:

Նախագահող - Քվեարկության է դրվում հետևյալ խմբագրությունը.

“Представить Министру-председателю Качазнуни право заключать и подписывать от имени Республики Армении всякие условия, договоры, обязательства, кредитные операции и сделки и иные акты, связанные с выполнением возложенной на него по закону от 4 февраля сего года миссии с правом передоверия другим лицам и поручить Правительству выдать Министру-председателю Качазнуни надлежащие полномочия согласно сего закона и закона [от] 4 февраля 1919 года.”

Սույն խմբագրությունը ընդունվում է խորհրդի կողմից:

Խորհուրդը օրինագծի III ընթերցումը համարում է կատարված:

Քվեարկության է դրվում օրինագիծն ամբողջությամբ և վերջնականապես հաստատվում է որպես օրենք:

Միմախորյան - Խնդրում եմ մեր ֆրակցիայի կողմից արձանագրության մեջ մտցնել հետևյալը. «Համաձայն փետրվարի 4-ի նիստին արտահայտած մեր պատճառաբանությունների, մենք չժխտելով պարենավորման համար Ամերիկա պատվիրակություն ուղարկելու անհրաժեշտությունը՝ ներկա պատգամավորության մեկնումը այդ կազմով և այդ լիազորություններով ավելորդ եմ համարում:

Նկատելով խնդիրը իբրև սկզբունքային մի հարց, ձեռնպահ եմք մնում այդ պատգամավորության լիազորությունների քննության մեջ, որովհետև ամեն մասնակցություն այդ խնդրում կապված է պատասխանատվության հետ, որ չէինք ուզիլ հանձն առնել այդ առիթով»:

Տ. Մուշեղյան - Մանդատային հանձնաժողովը ստացել է հետևյալ մանդատը.

«Ռ.Ս.Դ.Բ. կուսակցության Հայաստանի կենտրոնական կազմակերպիչ բյուրոն Հայաստանի խորհրդի սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի հեռացած անդամ ընկ. Աբրահամ Մալխասյանի փոխարեն ընտրել է երդվյալ հավատարմատար ընկ. Հովհաննես Արիստակեսյան Դուրգարյանին՝ իբրև նույն ֆրակցիայի 6-րդ անդամ, որի մասին հայտնում ենք արգո նախագահության»:

Բոլոր ձևականությունները ճիշտ են կատարված և մանդատային հանձնաժողովը միաձայնությամբ ընդունել է:

Խորհուրդը նույնպես ընդունում է Հովհ. Դուրգարյանին՝ որպես անդամ:

Այնուհետև կարդացվում է խորհրդի անդամ Ա. Բաբայանի հարցումը՝ ուղղված խնամատարության մինիստրին, որից հետո նիստը [փակվում է]:

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 15, թթ. 139-143: Բնագիր: Ձեռագիր:

70-ՐԴ ՆԻՍ

18 փետրվարի 1919թ.

Սկսվում է երեկոյան ժ. 7-ին, նախագահությամբ *Տեր-Խաչատրյանի*. մինիստրական օթյակում են ներքին գործոց, արտաքին գործոց, զորական մինիստրները և խնամատարության ու ֆինանսների մինիստրների օգնականները:

Ավագ քարտուղար - Կարդում է Մինիստր-նախագահի հայտարարությունն այն մասին, որ ինքը Ամերիկա գնալու պատճառով իրեն պաշտոնակատար է նշանակում ներքին գործոց մինիստր Խատիսյանին մինչև խորհրդի որոշումը:

Հ. Բուդաղյան - Մեր ֆրակցիան առաջարկում է հաստատել Մինիստր-նախագահի կարգադրությունը:

Կ. Գյուլնազարյան - Մեր ֆրակցիան նույնպես առաջարկում է հաստատել՝ նկատի ունենալով այն բարենասնությունները, որ ունի պ. Խատիսյանը: Մենք հույս ունենք, որ նա պատվով կտանի հիշյալ պաշտոնը:

Հ. Ազատյան - Մենք անձնապես դեմ չենք, որ պ. Խատիսյանին տրվի այդ պաշտոնը, միայն առաջարկում ենք խնդիրը դնել հաջորդ նիստի օրակարգի մեջ՝ ըստ էության քննելու համար: Կարծում ենք հասել է ժամը, երբ հիմնովին պիտի վերջ տա մեր կառավարությունը Քաջագնունու քաղաքականությանը:

Քվեարկությամբ ընդունվեց դաշնակցական ֆրակցիայի առաջարկը՝ Մինիստր-նախագահի բացակայության միջոցին իբրև պաշտոնակատար ճանաչել ներքին գործոց մինիստր Ալ. Խատիսյանին:

Արտաքին գործոց մինիստր - Պատասխանում է սոց.-դեմ. ֆրակցիայի այն հարցերին, որ վերաբերում է հայ-վրացական բանակցություններին:

Կոնֆերանսում ընդունված պայմանները այստեղ արդեն կարդացվել են. մեր ստացած տեղեկության համաձայն վերջնականապես ստորագրված ու վերջացած կարելի է համարել այն: Մեզ հայտնի է և այն, որ կոնֆերանսը ընտրել է մի

մարմին հայերից ու վրացիներից՝ գնդապետ Ստյուարտի գլխավորությամբ: Այդ մարմնի պարտականությունն է հսկել կոնֆերանսի որոշումների իրագործմանը:

Պատվիրակությունը չի վերադառնում, որովհետև կան դեռևս մի շարք խնդիրներ լուծելու, ինչպես օրինակ՝ երկաթուղային հաղորդակցություն, տրանզիտ և այլն, իսկ ամենագլխավոր պատճառն այն է, որ մեզ չի հաջողվում վրաց կառավարության [հարուցած] դժվարությունների շնորհիվ դիվանագիտական ներկայացուցչություն հիմնել Վրաստանի կառավարությանը կից: Մեր պատվիրակությունն ահա այդ բացի հետևանքով մնում է Թիֆլիսում՝ մի տեսակ միջնորդի դեր կատարելով երկու կառավարությունների միջև: Ամենայն հավանականությամբ պատվիրակությունն յուր բոլոր տեսակի գործերը կվերջացնի և կգա մինչև մարտի 1-ը:

7. *Ազատյան* - Ինչու՞ է հիմնավորում վրաց կառավարությունը մեր դիվանագիտական ներկայացուցչության չընդունելը:

Արտաքին գործոց մինիստր - Գեգեկորին հայտնել է մեր պատվիրակության, որ վրաց ժողովրդի հասարակական կարծիքն այն աստիճան գրգռված է, որ ինքը չի համարձակվում այդ հարցը դնել ո՛չ կառավարության և ո՛չ էլ խորհրդարանի առաջ:

Բժ. Բաբայան - Քաղաքական պայմաններն ու հարաբերություններն Անդրկովկասում վերջին ժամանակները փոխված են, և Վրաստանի ու նրա հարևան պետությունների հարաբերությունը փոխվել է թշնամականի. ներկայումս, կարելի է ասել, որ միայն մեր վերաբերմունքն է բարեկամական դեպի Վրաստանը: Այսպիսի քաղաքական կացության մեջ մի անգամ ևս պետք է փորձել մեր դիվանագիտական միսիան վերականգնել Վրաստանում:

Արտաքին գործոց մինիստր - Մենք հիմք չունենք պնդելու, որ Վրաստանի հարաբերությունները մյուս հարևանների հետ թշնամական են: Այն հուշագրերը, որ տալիս է վրաց կառավարության այս կամ այն հարևանը, հիմք չեն կարող ծառայել այն կարծիքին, որ հայտնում է պատգամավոր Բաբայանը, նման հուշագրեր տրվում են և ուրիշներին:

Թ. Ավդալբեկյան - Ինչու՞ մեր կառավարությունը չի մտածում հայ-վրացական միջադեպի վերաբերմամբ եղած փաստաթղթերը հրապարակել, ինչպես, լսելով, այդ արդեն արել է վրաց կառավարությունը, «Սպիտակ գիրք» վերնագիրը տալով հրատարակության: Մենք կարծում ենք, մեր կառավարությունը նույնպես պիտի հրատարակի մի սպիտակ գիրք և իրեն սպիտակեցնի:

Արտաքին գործոց մինիստր - Պիտի հայտարարենք, որ կառավարությունը կարիք չունի սպիտականալու, որովհետև նա չի սևացել երբեք, սակայն պիտի ավելացնենք, որ հավաքում ենք արդեն փաստաթղթերը հրատարակելու, միայն սպասում ենք որոշ փաստաթղթերի Թիֆլիսից. բոլորը ի մի հավաքելով՝ կհրատարակենք շուտով:

Զինվորական մինիստր - Պատասխանում է սոց.-դեմ. ֆրակցիայի այն հարցումին, որ վերաբերում է զորացրման:

Զորացրումը կանգնեցրել էի, որովհետև ծառայության տարիք ունեցողների զորահավաքը չէր տալիս պահանջված թիվը, սակայն երկու օր առաջ կարգադրել են շարունակել զորացրումը: Աշակերտների վերաբերմամբ զորացրումը չի իրագործվել այն պատճառով, որ դպրոցները բացված չեն եղել:

Ներքին գործոց մինիստր - Պատասխանում է սոց.-դեմ. ֆրակցիայի հարցումին.

1. Թե ինչու՞ գավառներում հետգնման տուրքը կառավարությունը հավաքում է կալվածատերերին վճարելու:

1918թ. մարտին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի որոշմամբ տուրքը վերացված է, այդ հիման վրա էլ մեզնում կարճած է հիշյալ տուրքը և նոր կարգադրություն չի եղել նորից հավաքելու:

2. Ինչու՞ միլիցիոներներն օգնության չեն հասնում կողոպուտի ու սպանության ենթակա քաղաքացիներին:

Նախանցյալ նիստին ես մի ուրիշ առիթով իմ պատասխանը տվել եմ այդ հարցումին: Բացատրեցի ու պարզեցի իմ ծրագիրն ու ցանկությունները: Այժմ միայն կավելացնեմ, որոշ քայլեր արվել են անկարգությունները վերացնելու նպատակով և շարունակվելու են: Պիտի նկատի ունենալ մի շարք հանգամանքներ, որոնք պատճառ են դառնում միլիցիայի՝ իր կոչման բարձրության վրա չկանգնելուն: Միլիցիոներներից յուրաքանչյուրն ստանում է ամսական 300 ռ., այս երկու-երեք ամիս է, որ չեն ստացել այդ չնչին ռոճիկը: Այդպիսի պայմանները ստիպում են միլիցիոներներին զեղծումներ կատարել, մեղսակցել կողոպուտների և այլն: Միլիցիայի պետն ինձ ներկայացրել է մի ցուցակ միլիցիոներների, որոնք կատարել են այս կամ այն ծանր հանցանքը, դոքա պիտի հեռացվեն ու պատասխանատվության կանչվեն: Սակայն խնդիրը նրանումն է, որ կամ պիտի եղած միլիցիոներների ռոճիկներն ավելացնել. որ ինձ թվում է, թե հնարավոր չէ, կամ միլիցիոներների թիվը կրճատել և մնացածներին տալ այնքան ռոճիկ, որ պատճառ չունենան այս կամ այն հանցանքը գործելու: Չպիտի մոռանալ նաև, որ միլիցիայի մեջ գիտակից անձնավորություններ չեն մտնում:

Քաղաքիս գործերն առհասարակ կանոնավորելու համար սկսել ենք խորհրդակցել քաղաքագլխի հետ: Հույս ունենք, որ կարճ միջոցում մեզ կհաջողվի որոշ դրական արդյունքի հասնել:

Շնորհակալություն խորհրդարանի այն վերաբերմունքի համար, որ ցույց տվեց ինձ Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատար հաստատելով: Պիտի հայտնեն, որ շուտով կկարդացվի կառավարության դեկլարացիան, որ կլինի այն, ինչ պիտի տար պ. Քաջագունին: Իմ առանձին դեկլարացիան արդեն հայտնի պիտի լինի խորհրդարանին իմ մի քանի զեկուցումներից:

7. Ազատյան - Կառավարությունը համարձակություն պիտի ունենա ձերբակալելու այն մի փոքր խումբ զինված մարդկանց, որոնք անկարգության, կողոպուտի, սպանության հեղինակներն են: Եթե կառավարությունն այդ համարձակությունը չի ունեցել, չի կարելի մեղադրել քաղաքացիներին, որ նրանք չեն ցույց տալիս հանցագործներին:

Ներքին գործոց մինիստր - Կառավարությունը չի կարող ենթադրություններով սրան կամ նրան ձերբակալել ու բանտ նստեցնել: Հարկավոր են փաստեր, իսկ փաստեր տվողը ժողովուրդը պիտի լինի: Եթե վերջինս կիրաժարվի փաստեր ու ցուցմունքներ տալուց, այն ժամանակ անկարգությունները զսպվելու հնարավորություն չի ունենա կառավարությունը:

Խնամատարության մինիստրի օգնական - Պատասխանում է պատգամավոր Բաբայանի հարցումին, թե ինչու՞ Սարդարապատի շրջանը չալթուկ չի ուղարկել:

Սրանից մի երեք օր առաջ ուղարկել ենք Իգդիր 825 փ. չալթուկ մեր ներկայացուցչի անունով օգնություն հասցնելու և Սարդարապատին: Սարդարապատ է ուղարկված և գարի:

Բժ. Բաբայան - Միայն Սարդարապատ գյուղի մասին չէ խոսքը, այլ շրջանի, որ 14 գյուղ ունի իր մեջ: Եթե չկա ցորեն կամ գարի, իհարկե, պետք է ուղարկել այն, ինչ որ ունենք մեր ձեռքին, այսինքն՝ չալթուկ: Մինիստրի պարոն օգնականն ասաց, որ չալթուկ ուղարկել է Իգդիր: Եվ պիտի ասեմ, որ դրանից սարդարապատցու փորը չի կշտանա, ինչու՞ Իգդիր և ոչ թե ուղղակի Սարդարապատ:

Տ. Մուշեղյան - Սուրմալու գնալու համար կազմված պառլամենտական հանձնաժողովի կողմից հայտնում է, որ մինչև օրս չի հաջողվել գնալ որոշված վայրը՝ փոխադրական միջոցների բացակայության շնորհիվ, չնայած որ հանձնաժողովը կաշվից դուրս է եկել և սպառել բոլոր միջոցները: Մասնավոր կառապանները պահանջում են 10-15 հազար ռուբլի, մինչդեռ հանձնաժողովին հատկացված է ընդամենը 7 հազար ռուբլի:

Առաջարկում է խորհրդարանին կամ ազատել հանձնաժողովին այդ պարտականությունից, կամ հնարավորություն ու միջոց տալ գնալու:

7. Ազատյան - Առաջարկել կառավարության՝ տրամադրելու իր ձեռքին եղած կառքերը, ավտոմոբիլները կամ ձիերը հանձնաժողովին:

Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատար - Բացատրում է, որ կառավարությունը ոչ մի միջոց չունի այդ հանձնարարությունը կատարելու, որովհետև չնայած ավտոմոբիլներ կան, սակայն բենզին բոլորովին չկա. թե՛ կառքերի և թե՛ զորքի ծիերն այն դրության մեջ են, որ նրանցով կարելի կլինի թերևս միայն մոտիկ մի գյուղ գնալ և ոչ թե Սուրմալու 10-15 օր ճանապարհորդել:

Թ. Ավդալբեկյան - Միջոցներ կան, բայց կառավարությունը չի ուզում տալ: Բավական է հիշել դեկտեմբերի 25-ը՝ քաղաքային ընտրությունների օրը, երբ բազմաթիվ ավտոմոբիլներ և կառքեր քաղաքացիների անցուղարձը փողոցներում կանգնեցրել էին: Չէ՞ որ դրանից առաջ էլ նույն կառավարությունն ասում էր, թե միջոցներ չունեն:

Եթե բենզին չկա, հապա ինչպես են կարողանում դաշնակցական գործիչները ավտոմոբիլներով գնալ այս ու այն կողմ՝ Վաղարշապատ, Աշտարակ և այլն: Մենք չենք հավատում այն բանին, որ կառավարությունը միջոցներ չունի:

Ե. Սարգսյան - Բողոքում են նախագահի դեմ, որովհետև նա թույլ է տալիս նակազից շեղումներ անել: Խոսքն այստեղ կառավարության ունեցած միջոցների մասին է, մինչդեռ որոշ կարգի պատգամավորներ խոսում են այն մասին, թե դաշնակցական գործիչները այս ու այնտեղ են գնում, այս են անում, այն են անում, և նախագահը չի կանգնեցնում նոցա: Ավդալբեկյանն ու ընկերները սովորություն են դարձրել իրենց անտեղի հարցերով ու հարցապնդումներով խորհրդարանը դարձնել այն անվայել հիմնարկությունը, որ իրենք են ցանկանում:

Նախագահ - Շեղումն չկա նակազից, այլ հարցը բազմակողմանի ձևով լուսաբանելու համար թույլ են տալիս պատգամավորներին արտահայտվելու:

Վ. Մինախոյան - Եթե դրությունը այնպես է, իրոք, ինչպես ներկայացրեց Մինիստր-նախագահը, այն դեպքում մեզ միայն մի բան է մնում անելու՝ փակել խորհրդարանի դռները, վերջացնել ամեն բան, և ամեն մարդ գնա իր տուն: Սակայն մեզ թվում է, որ այդպես չէ դրությունը: Միջոցներ կան, միայն թե կառավարությունը չի ցանկանում տալ, ուստի մենք առաջարկում ենք քվեարկության դնել հետևյալ բանաձևը. «Վաղը և եթե Մինիստր-նախագահը հնարավորություն տա հանձնաժողովին՝ մեկնելու որոշված վայրը»:

Նախագահ - Չեն կարող այդպիսի մի բանաձև դնել քվեարկության:

Հայտարարվում է՝ 15 րոպե ընդմիջում:

Նիստը վերսկսվում է Տեր-Խաչատրյանի նախագահությամբ:

Դ. Ջուբյան - Ձեկուցում է հայոց եկեղեցական ծխական և միջնակարգ դպրոցները պետականացնելու առթիվ օրենսդրական և դպրոցական խառը ժողովի որոշման մասին:

Թեր ու դեմ խոսում են՝ *Ս. Տեր-Մարտիրոսյան, Դ. Ազատյան, լուսավորության մինիստր, Դ. Ստեփանյան, Բուդաղյան, Ջուբյան*:

Քվեարկությամբ ընդունվում է հանձնաժողովների խառը նիստի որոշումը՝

1. Հանձնարարել լուսավորության մինիստրին մինչև մայիսի 1-ը մշակել մի օրինագիծ՝ հայկական դպրոցները պետականացնելու մասին և

2. Հանձնարարել լուսավորության մինիստրին մշակելու և հաջորդ նիստին խորհրդարան բերելու մի օրինագիծ՝ հայոց ծխական և միջնակարգ դպրոցների ուսուցչության ռոճիկը 30 տոկոսով ավելացնելու և մի ամսվա ռոճիկի չափով նպաստ տալու մասին, համաձայն ուսուցչական միության վարչության դիմումի:

Պարենավորման մինիստրի պաշտոնակատար - Տեղեկություններ է տալիս պարենավորման վիճակի մասին և շեշտում այն աղբյուրները, որտեղից պիտի պարեն ստանանք՝ Կարս, Ռուսաստան, Բաթում, Էնզելի և այլն: Ստատավորապես փետրվարի 20-ից սկսած օրական վեց վագոն հաց պիտի ստանանք Կարսից՝ մեզ հատկացված 250 հազար փթից:

Ս. Տեր-Մարտիրոսյան - Ձեկուցում է հաշմանդամ զինվորների համար ապաստարան հիմնելու օրինագծի մասին, որ ներկայացրել է զորական մինիստրը:

Օրինագծի մասին խոսում են՝ *Տ. Մուշեղյան, Բժ. Բաբայան, Կ. Գյուլնազարյան, Բուդաղյան, Ա. Մելիք-Աղաջանյան, Բժ. Գրո, ներքին գործերի մինիստր*:

Միաձայն որոշվում է սկզբունքով ընդունել ապաստարանի միտքը, բայց չհանձնել զորական մինիստրության, այլ հանձնարարել խնամատարության մինիստրության՝ նոր օրինագիծ մշակելու:

Նույնը - Ձեկուցում է Պոլսում հիմնվելիք դիվանագիտական ներկայացուցչության նախահաշվի մասին:

Որոշվում է հետաձգել նախահաշվի քննությունը՝ ֆրակցիաներում ավելի լավ ծանոթանալու համար:

Նույնը - Ձեկուցում է զորական մինիստրության մեջ ոչ զինվորական ծառայողների վրա ևս մի ամսվա ռոճիկի չափով նպաստ տարածելու օրինագծի մասին:

Որոշվում է մերժել:

Նույնը - Ձեկուցում է Կուբանի կառավարության մոտ դիվանագիտական ներկայացուցչություն հիմնելու օրինագծի և նախահաշվի մասին (Դ ընթերցում):

Օրինագիծն ընդունվում է և հանձնվում խմբագրական հանձնաժողովին:

Ն. Աղբալյան - Ձեկուցում է Ավստրիայից և Գերմանիայից եկող հայ ռազմագերիներին նպաստ տալու օրինագծի մասին:

Ֆինանսական հանձնաժողովը առաջարկում է այդ նպատակի համար 100 հազար ռուբ. վարկ բաց անել արտաքին գործոց մինիստրության անունով՝ հաշվելով յուրաքանչյուր գերուն 150 ռ. միջին հաշվով:

Օրինագիծն ընդունվում է:

Ներքին գործոց մինիստր - Պատասխանում է սոց.-դեմ. ֆրակցիայի նոր հարցումին: Ո՞վ է որոշել երկաթուղիների տարիֆը:

Նոր տարիֆ չի որոշված, սակայն այդ մասին խորհրդակցում են Թիֆլիսից եկած մի խումբ հայ ինժեներների հետ: Հույս ունեն, որ մի երեք շաբաթից հետո օրինագիծ կներկայացնեն խորհրդարանին:

Նիստը վերջացավ գիշերվա ժ. 12-ին:

«Ձանգ», 26 փետրվարի 1919թ.

71-ՐԴ ՆԻՍ

21 փետրվարի 1919թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին, նախագահությամբ *Տեր-խաչատրյանի*. մինիստրական օթյակում են ներքին գործոց, արտաքին գործոց և լուսավորության մինիստրները:

Հ. Բուդաղյան - Ձեկուցում է Երևան քաղաքը, Երևանի, Էջմիածնի, Սուրմալվի, Դարալագյազի գավառները մի զինվորական շրջանի վերածելու և եղած զինվորական դրությունը վերացնելու օրինագծի մասին:

Քվեարկությամբ ընդունվում է օրինագիծը քննել շտապողաբար: Տաք վիճաբանություն է առաջանում օրինագծի ընդհանուր հիմունքների վերաբերմամբ: Դաշնակցական, ժողովրդական կուսակցության ֆրակցիաները և ներքին գործոց մինիստրը պաշտպանում են օրինագիծը: Սոքա պատճառաբանում են, որ երկրում գոյություն ունեցող անկարգությունները, անիշխանությունը միայն այդ ձևով կարելի կլինի վերացնել. դրանից դուրս եղած միջոցներով ներկա պայմաններում կարելի չէ հաստատուն իրավակարգ ստեղծել:

Դեմ են օրինագծին սոց[ցիալ]-դեմ[ոկրատիական], սոց[ալիստ] հեղափոխականների և մուսուլմանական ֆրակցիաները՝ պատճառաբանելով, որ այդ առաջարկված միջոցը կարող է չարիք դառնալ ժողովրդի համար: Սոց[ցիալ]-դեմ[ոկրատիական] ֆրակցիայի ներկայացուցիչ *Հ. Ազատյան* կասկած է հայտնում այն մասին, որ միգուցե հետին նպատակներով է առաջարկվում օրինագիծը:

Հայտարարվում է 15 րոպե ընդմիջում:

Նիստը վերաբացվում է, սակայն քվորում չլինելու պատճառով նախագահը հայտարարում է փակված գիշերվա ժ. 11-ին:

«Ձանգ», 7 մարտի 1919թ.

25 փետրվարի 1919թ.

Նախագահական աթոռումն է *Գ. Տեր-խաչատրյան*: Մինիստրական օթյակում են ներքին գործերի և խնամատարության մինիստրները:

Ամբողջ կես ժամ աջն ու ձախը սպասում են կենտրոնին, որի սեղանները պարապ են: Ապա նախագահը քվորում չլինելու պատճառով միստը հայտարարում է չկայացած և փակված ժամի 8 անց կեսին:

«Ժողովուրդ», 2 մարտի 1919թ.

28 փետրվարի 1919թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին, նախագահությամբ *Տեր-խաչատրյանի*. մինիստրական օթյակում են ներքին գործոց, խնամատարության և լուսավորության մինիստրները:

Նիստը բաց հայտարարելուն պես հասարակության միջից լսվում են բացականչություններ. «Չե՛նք ուզում այսպիսի խորհրդարան», «Մենք պահանջում ենք ընտրովի խորհրդարան», «Դու՛րս ինքնակոչ պատգամավորները» և այլն:

Նախագահ - Առաջարկում են հասարակությանը հանգիստ մնալ և չխանգարել նիստը, հակառակ դեպքում ստիպված կլինեն հեռացնել դահլիճից:

Քվորում չլինելու պատճառով միստը հայտարարվում է փակված երեկոյան ժ. 8 և 5 րոպեին:

Բժ. Գրո - Մենք առաջարկում ենք մասնավոր խորհրդակցության բնույթ տալ հավաքության և հասարակության համար պարզել այն պատճառները, որ խանգարում են խորհրդարանի միստերը կայանալուն:

Նախագահ - Ես չեմ կարող կազմել այդպիսի խորհրդակցություն:

Նախագահը իջնում է ամբիոնից և թողնում դահլիճը, որտեղ մնում են էսեռական, էսդեկական և Հայ Ժող[ովրդական] կուսակցության ֆրակցիաները:

Հուզված հասարակությունը շարունակում է աղմկել և պահանջում է, որ թողնեն դահլիճը նստած պատգամավորները:

Բարձրանում և նախագահական աթոռին մատում է խորհրդարանի փոխնախագահ Զուրյանը և փորձում է խոսել, սակայն հասարակությունը աղմկում և պահանջում է իջնել նախագահական աթոռից և դուրս գնալ:

Զուրյանը չի զիջում և նորից փորձ է անում խոսել:

Հուզված հասարակության մի մասը անցնելով դահլիճի պատվառը, մոտենում է Զուրյանին և նրա թևից բռնած ցած բերում ամբիոնից:

Առանց միջադեպի, աղմուկից հետո կրքերը հանգստացած հասարակությունը ցրվում է:

«Զանգ», 12 մարտի 1919թ.

11 մարտի 1919թ.

Բացվում է երեկոյան ժ. 7-ին՝ նախագահությամբ *Տեր-խաչատրյանի*. մինիստրական օթյակում են ներքին գործոց, արտաքին գործոց, խնամատարության և իրավարարության մինիստրները, ներքին գործոց, խնամատարության ու ֆինանսների մինիստրների օգնականները:

Ն. Աղբալյան - Կարդում է նախորդ նիստում ընդունված քաղաքային վարչությանը, դպրոցների և միլիցիայի կարիքները հոգալու համար նպաստ տալու օրինագիծը խմբագրած ձևով:

Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատար - Ձեկուցում է երկու շաբաթվա ընթացքում երկրում տեղի ունեցած անցուդարձի մասին:

Ձող գյուղում (Բասարգեչար) թուրքերն սպանել են 11 հայ զինվոր և 4 սպա՝ իրենց զինվորական պարտականությունները կատարելու միջոցին. նույնպիսի դժբախտ դեպք տեղի է ունեցել և Դավալու-Ձնջուլու ճանապարհի վրա, սպանված են թուրքերի ծեռքով 12 հայեր:

Թե՛ առաջին և թե՛ վերջին դեպքերի համար կարգադրված է խիստ քննություն կատարել և գտնել մեղավորներին՝ առանց ծեռք տալու խաղաղ բնակչության: Քննիչ հանձնախմբերին թույլ չեն տալիս թուրքերը մոտենալ գյուղերին՝ կրակ բաց անելով նոցա վրա: Որոշված է ամեն միջոց գործ դնել խաղաղ ճանապարհով ոճրագործությանց հեղինակներին գտնելու, իսկ եթե բոլոր այդ միջոցները կսպառվեն, կառավարությունն այն ժամանակ ստիպված կլինի ուժի դիմելու, յուր իրավունքը և պետության օրենքները ուժով պաշտպանելու:

Այդ դեպքերն, ինչպես և մի շարք այլ դեպքեր ու գործողություններ թուրքերի կողմից թե՛ հայկական կառավարության և թե՛ անգլիական հրամանատարության բերել են այն եզրակացության, որ Անդրկովկասում մի տեսակ արտակարգ շարժում կա և որ այդ շարժումը ղեկավարում է մի ծեռք, որ Պոլսումն է:

Մինիստրական կազմի մեջ տեղի են ունեցել հետևյալ փոփոխությունները. ես ստանձնելով Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատարի պաշտոնը, ներքին գործոց մինիստրի պաշտոնակատար են նշանակել օգնականներիցս մեկին՝ Ս. Մանասյանին, մյուս օգնականս Դ. Յաղջյանն է, որ շուտով կգա Թիֆլիսից, պարենավորման մինիստր է նշանակված Բ. Վերմիշյանը, խնամատարության՝ Ս. Թորոսյանը, սրան օգնական՝ բժ. Տեր-Միքայելյանը:

Մինիստրական խորհուրդը մի շարք օրինագծեր է մտցրել խորհրդարան, որոնց լուծմանը սպասում է կառավարությունը՝ որոշ օրգանական ու անհետաձգելի աշխատանքներ կատարելու համար:

Արտաքին գործոց մինիստր - Ձեկուցում է մեզ համար ձեռնտու պայմաններով կայացած հայ-վրացական համաձայնության, Ախալքալաքի գավառում տեղի ունեցած թուրք-վրացական ընդհարումների մասին:

Փարիզի հայկական պատվիրակությունից առայժմ ստացված է երկու հեռագիր, որոնցով նա հայտնում է, որ արդեն ինքը հասել է Փարիզ և ունեցել է մի շարք տեսակցություններ դաշնակիցների ներկայացուցիչների հետ:

Հայաստանի կառավարությունը բողոքել է նախ՝ Ադրբեջանի կառավարությանը, որ բռնությամբ ուզում է Ղարաբաղը կցել Ադրբեջանին և հիմնում է այնտեղ գեներալ-նահանգապետություն, ապա՝ նույն հարցի առթիվ գեներալ Թոմսոնին հիշեցնելով, որ արդեն ժողովուրդներին ինքնորոշվելու իրավունք է տրված:

Ադրբեջանի և Վրաստանի կառավարություններին կից Հայաստանի կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչներ ունենալու խնդիրը լուծված է. ներկայացուցիչներ նշանակված են արդեն:

Հայաստանի կառավարությունը համաձայնել է Վրաստանի, Ադրբեջանի և Լեռնականների կառավարությանց հետ կոնֆերենցիա կազմելու, այդ չորս պետությանց մեջ եղած տարաձայնությունները լուծելու և հարթելու համար:

Հայաստանի կառավարությունը շնորհավորական հեռագիր է ուղղել մարտի 12-ին Թիֆլիսում բացվելիք Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի բացման առթիվ:

Դ. Բուդաղյան - Մեր ֆրակցիան առաջարկում է նախագահությանը Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի բացման առթիվ շնորհավորել հեռագրով Հայաստանի խորհրդարանի անունից:

Ավագ քարտուղար - Կարդում է կազմած շնորհավորական հեռագիրը, որ ընդունվում է խորհրդարանի կողմից միաձայն:

Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատար - Լրացնում է իր զեկուցումը և շնչտում այն, որ կառավարությունը պատրաստում է օրինագիծ խորհրդարանի ընտրության մասին և մի շաբաթում կներկայացնի խորհրդարանին:

Դ. Բուդաղյան - Խորհրդարանի և քաղաքային ու տեղական ինքնավարությունների ընտրություններին մենք այնքան մեծ նշանակություն ենք տալիս ու

այնքան անհետաձգելի համարում, որ առաջարկում ենք առաջին հերթին դնել այդ երկու օրինագիծը քննության, հակառակ պարագային մենք չենք կարող այդ օրինագծերը չքննած, ուրիշ գործերով զբաղվել և չենք մասնակցի նիստերին:

Բժ. Գրո - Մենք ևս գտնում ենք այդ երկու օրինագծերը անհրաժեշտ և համաձայն ենք, որ քննվեն առաջին հերթին:

Նիստը փակվեց երեկոյան ժ. 9-ին:

«Ձանգ», 16 մարտի 1919թ.

75-ՐԴ ՆԻՍ

21 մարտի 1919թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8½-ին, նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*. մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը*, խնամատարության, ներքին գործոց, պարենավորման, իրավարարության մինիստրները և խնամատարության, լուսավորության ու ներքին գործոց մինիստրների օգնականները:

Օրակարգն է՝

1. Ձեկուցում խորհրդարանի նախագահ Սահակյանի՝ Թիֆլիսում ունեցած յուր գործունեության մասին:

2. Փետրվարի 28-ին խորհրդարանում տեղի ունեցած միջադեպի մասին:

Խոնդկարյան - Մեր ֆրակցիան առաջարկում է օրակարգի մեջ մտցնել նախորդ նիստերում թերի մնացած օրինագծերի քննությունը:

Բուդաղյան - Առարկում է խոնդկարյանին նրանով, որ օրակարգի մեջ կան նշանակված որոշ հարցեր, և միայն դրանց քննությամբ զբաղվել կարող է խորհրդարանը:

Նախագահ - Չեն կարող օրակարգի մեջ դնել ուրիշ հարցեր, նախագահության մեջ քննվել է այն հարցը, թե այսօրվա օրակարգի մեջ թերի մնացած օրինագծերը մտնելու՞ են, թե՞ ոչ և անհարմար է համարվել դնել: Ուստի և այդ առթիվ վիճաբանությունն ընդհատում են և անցնում օրակարգի հարցերին:

Նախագահ - Ձեկուցում է, թե ինչպես գնացել է Թիֆլիս, տեսնվել մի շարք պաշտոնական անձանց՝ դաշնակիցների ներկայացուցիչների հետ:

-Միլլին չկարողացա տեսնել, որովհետև նա գնացել էր Բաթում՝ Պոլիս անցնելու համար: Ինձ շատ սիրալիր ընդունեց Ուոկերը, որի հետ խոսակցությունը մի ամբողջ ժամ տևեց: Ես ասացի նրան՝ մեր պահանջն է, մեր խորհրդարանի, հետևապես ամբողջ ժողովրդի պահանջը՝ հաց, հաց և հաց: Եթե դուք հնարավորություն չեք տա, որ հացը մոտենա ժողովրդին, այն դեպքում ստիպված կլինենք Ալեքսանդրապոլում և այլուր կուտակված մեր գաղթականության մոտեցնել հացին, որ կա մեծ քանակությամբ Կարսում, Շարուրում ու Նախիջևանում:

Նա խոստացավ Կարսից շատ կարճ միջոցում բերել տալ հաց Հայաստանի կարիքների համար: Բիչը խոստացավ անմիջապես մարդիկ ուղարկել մյուս շրջանները ևս ցորեն հավաքելու-գնելու: Բացի այդ, հատուկ մարդ է ուղարկվել Հյուսիսային Կովկաս և Եկատերինոդար հացի համար. կարգադրված է նույն նպատակով և Էնզելի:

Կովկասում եղած անգլիական ներկայացուցիչները դիմել են Լոնդոն՝ իրենց կենտրոնական կառավարության, որ եթե հնարավոր է, նա դիմե Ամերիկա՝ հացի համար:

Ամերիկական ներկայացուցիչները իմանալով իմ Տփլիսում լինելը, այցի եկան և ծանոթանալով կարիքների հետ, անմիջապես մարդ ուղարկեցին Պոլիս: Նոքա հայտնեցին, որ մեր ժողովրդի ծանր դրությունը ծանոթ է իրենց և իրենք աշխատում են ամեն կերպ հաց հայթայթել: Երբ նոքա իմացան, որ առանձին

* Այդպես է թերթի այս և հետագա համարներում, պետք է լինի՝ Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատարը: -Ծանոթ. կազմ.:

պատգամավորություն է գնալու Ամերիկա պարենի համար, խորհուրդ չտվին՝ ավելորդ համարելով, քանի որ պարենի խնդիրը իրենց պարտականությունն է:

Տեսնվեցի և ֆրանսիական ներկայացուցիչների հետ, որոնք ի միջի այլոց հայտնեցին, որ Ֆրանսիայից արդեն ստացվել է հոգուտ Հայաստանի սովյալների 200.000 ֆրանկ:

Դաշնակիցները Բաթումում ունեն բավականաչափ պարեն ու ապրանք, սակայն Հայաստան անցկացնելու հնարավորություն չունեն՝ ճանապարհները փակ լինելու պատճառով:

Համաձայն ամերիկական և անգլիական ներկայացուցիչների տված տեղեկությանց, Բաթումում մի շաբաթ առաջ ստացված է 300.000 փութ ալյուր, Սալոնիկից՝ 150.000 փութ ալյուր, Ամերիկայից՝ 400 արկղներով կոշիկներ և դեղորայք, էնգելիում գնած և Բաքու բերված է արդեն 55 վագոն բրինձ:

Խնդրեցի անգլիական հրամանատարության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ներկայացուցիչներին, որ հնարավորություն ստեղծեն ուտելու համար դրսից հաց ներմուծելու, իսկ Հայաստանում եղածը պահվի և գործադրվի որպես սերմացու:

Այդ տեսակետը յուրացրին նոքա և հայտնեցին, որ պետք է լուրջ ուշադրություն դարձնել ցանքսի, մանավանդ գարնանացանի վրա: Խոստացան ներմուծվող ալյուրի նորման բարձրացնել այնպես, որ շաբաթական 80 վագոնի փոխարեն թերևս շուտով հնարավոր լինի օրական 20 վագոն ներմուծել: Դաշնակից ներկայացուցիչները մարդիկ են ուղարկել սերմացու գնելու համար Ռեշտ, Ախալքալաք, Նախիջևան, Շարուր, Պարսկաստան: Ես հենց այսօր տեղեկացա, որ հիշյալ տեղերում սերմացուի գնումները կատարվում են շատ հաջող:

Թիֆլիսում Հյուսիսային Կովկասից եկած ներկայացուցիչներից իմացա, որ մինչև օրս դեռ ոչ մի գնում չի կատարվել հացի, չնայած, որ եղել է և՛ փող, և՛ ցորեն:

Ինձ դիմում էին զանազան ֆիրմաների ներկայացուցիչներ, որոնց ուղարկում էի պարենավորման մինիստրի մոտ՝ պայմանավորվելու համար: Մինչև մի շաբաթ սրանից առաջ այդ ճանապարհով գնված է 15 վագոն ցորեն, որպիսի քանակությունն անբավարար է, իհարկե:

Այսպես է հացի խնդրի վիճակը: Այդ տեղեկություններն ամբողջական չեն, այլ վերաբերում են որոշ ժամանակաշրջանի: Սակայն տեսակցությունները այս ու այն պաշտոնական ներկայացուցչի հետ բերին այն համոզման, որ հացի գնումները և ներմուծումը շարունակվելու է մեզ համար: Հույս կա, որ Կարսից, Զուրգունայից (Ախալքալաքի գավառ) և մոտիկ այլ շրջաններից հավաքվի նոր՝ ½ միլիոն փութ սերմացու:

Անգլիացիք խոստացան մինչև գարնան դաշտային աշխատանքների սկիզբը տանել-տեղավորել գաղթականությունը:

Ես ուզեցի, որ մեր ժողովրդի ճիշդ հասնի մեր մեծ դաշնակից ժողովուրդներին, ուստի և հեռագրեցի Ամերիկայի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի պառլամենտներին և խնդրեցի ուշադրություն և օգնություն իրենց փոքր դաշնակցին:

Ես տեսնվել եմ և Վրաստանի պառլամենտի նախագահի հետ և բերել եմ Վրաստանի պառլամենտի ողջույնը Հայաստանի խորհրդարանին (ծափեր աջից և կենտրոնից):

Մինչև այժմ ես ասել եմ՝ հաց և հաց, սակայն այժմ, վերջացնելով խոսքս, ես ասում եմ՝ ցանքս, ցանքս և ցանքս:

10 րոպե ընդմիջումից հետո նիստը վերսկսվում է նախագահությամբ Սահակյանի:

Կրտսեր քարտուղար - Կարդում է խորհրդարանի նախագահության կազմած արձանագրությունը փետրվարի 28-ի միջադեպի մասին:

Հ. Բուդաղյան - Մեր ֆրակցիան համաձայն է արտահայտվել հիշյալ հարցի առթիվ. միայն նկատի ունենալով, որ դեպքի ժամանակ ամբողջ ֆրակցիան դահլիճում չի եղել, ուստի խնդրում է իրենց ֆրակցիայի ներկայացուցչին ծայր տալ

վերջում, երբ բոլոր մյուս ֆրակցիաների ներկայացուցիչները կարտահայտվեն ու կպարզեն դրությունը:

Խոսեցին դեպքի մասին՝ *Ավդալբեկյան, Մինիստրյան, Ստեփանյան*:

Բոլորն էլ մեղադրեցին ու դատապարտեցին ցուցարարներին ի դեմս դաշնակցության և, իբրև պատիժ այդ կուսակցության, կռահեցին նրա մոտալուտ քայքայումը:

7. Բուդաղյան - Իրավաբանական վերլուծության է ենթարկում արձանագրությունը և կետ առ կետ հերքում սխալ ու ոչ օրինական հիմնավորումը նրա: Բարոյական տեսակետից էլ արժեք չի ներկայացնի այդ արձանագրությունը, քանի որ կազմված է միակողմանի ու միտումով:

Մինիստր-նախագահ - Այն մեղքը, որ փաթաթում են կառավարության վզին, որ ամբողջ դեպքին ականատես է եղել կառավարության գլուխը և միջոցներ ձեռք չի առել, համարում են անտեղի, քանի որ այնտեղ, որտեղ իր իրավունքով խորհրդարանի նախագահը պիտի կարգի հրավիրե ու համապատասխան կարգադրություններ անե, այդտեղ կառավարությանը չի կարելի մեղադրել անտարբերության մեջ: Այդ օրը կարգի հրավիրողը պիտի լինեի խորհրդարանի նախագահը կամ նրան փոխարինողը և ոչ թե կառավարությունը կամ նրա ներկայացուցիչը:

Աղաբաբեկով - Բացատրում է, թե ինչպես է եղել, որ մուսուլմանական ֆրակցիան խոսքադրուժ է եղել դաշնակցական ֆրակցիայի վերաբերմամբ: (Ուժեղացրած դրության օրինագծի քննության ժամանակ):

9. Տեր-Խաչատրյան - Իբրև միջադեպի օրը նախագահող տալիս է բացատրություններ:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Զանգ», 4 ապրիլի 1919թ.

76-ՐԴ ՆԻՍ

27 մարտի 1919թ.

Բացվում է երեկոյան ժ. 9-ին՝ նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*, մինիստրական օթյակում են Մինիստր-նախագահը, ներքին գործերի, արտաքին գործերի և խնամատարության մինիստրների օգնականները:

Ա. Խոնդկարյան - Առաջարկում է նախորդ նիստերում ընդհատված օրինագծերի քննությունը շարունակել՝ նկատի ունենալով, որ այս նիստն արտակարգ չէ:

Նախագահ - Նախագահությունն այս նիստը որոշել է որպես արտակարգ և նշանակել է հատկապես խորհրդարանի ընտրության օրինագծի համար:

Զուրյան - Ես անդամ եմ նախագահության, սակայն միայն նոր եմ իմանում այս նիստի արտակարգ լինելու մասին:

Նախագահ - Պ. Տեր-Խաչատրյան, դուք ինչպես, չգիտե՞ք որ այսօրվա նիստը արտակարգ է:

9. Տեր-Խաչատրյան - Ես չեմ իմացել արտակարգ լինելու մասին, սակայն գիտեմ այն, որ այս նիստին պիտի քննվի միայն և միայն խորհրդարանի ընտրության օրինագիծը:

Խոնդկարյան - Ըստ երևույթին նախագահությունն աչառու վերաբերմունք ունի դեպի յուր այս կամ այն անդամը և առհասարակ դեպի խորհրդարանի որոշ ֆրակցիաները: Այդ վերաբերմունքի համար կարող էինք մենք այս նիստին չմասնակցել, սակայն չուզե՞նալով պրովոկացիաների պատճառ դառնալ, մենք ետ ենք կանչում մեր անդամին նախագահությունից:

7. Ազատյան - Մենք ևս մեր ձայնը միացնում ենք էսեռների բողոքին, քանի որ Զուրյանի նախագահության կազմի մեջ մտնելու առաջարկը մենք ևս պաշտպանում ենք:

Ա. Խաչատրյան - Օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է խորհրդարանի ընտրության օրինագծի մասին:

Օրինագիծը ռուսական սահմանադիր ժողովի ընտրության օրենքն է՝ համապատասխան փոփոխություն կատարած, ուստի և զեկուցողը հարց է տալիս խորհրդարանին՝ կարդալ ամբողջ օրինագիծը, թե՞ միայն այն հոդվածները, որ փոփոխության են ենթարկված:

Այդ միջոցին դահլիճ է մտնում Փարիզի խաղաղարար կոնֆերանսի անդամ, ամերիկացի կապիտան պ. Խաչատրյան:

Նախագահ - Առաջարկում է ողջունել մեծ պետության ներկայացուցչին:

Դահլիճը ծափերով ողջունում է պ. Խաչատրյանին, բացի ծախակողմից:

Ս. Խաչատրյան - Ի պատասխան նախագահի ողջույնի ճառի ասում է հետևյալը.

«Զնայած Ամերիկա աշխարհագրական դիրքով հեռու ընկած է, սակայն նա շատ մոտիկ կզգա իրեն հային: Նա գիտե հայերու կրած բռնություններու, տանջանքներու ու կոտորածներու պատմությունը, նա շատ հոգատար է այժմ դեպի Հայաստանը, որին բախտը արդեն կարծես թե սկսել է ժպտալ, ճիշտ այնպես, որպես փոթորկալի անձրևեն ետքը գունագեղ ծիածանը կսկսե կամարակալել երկնքին երեսովը:

Ես ինձ շատ բախտավոր կզգամ, քանի որ առաջին անգամն է, որ Հայաստանի խորհրդարանում եմ գտնվում»:

Գ. Տեր-Խաչատրյան - Կարիք չկա ամբողջ օրինագիծը կարդալ, բավական է միայն փոփոխելի հոդվածների ընթերցումը:

Դ. Ազատյան - Առաջարկում է օրինագիծն ամբողջությամբ, գոնե երկու ընթերցումով, լսել:

Դ. Բուդաղյան - Հանձնաժողովների և կառավարության արած փոփոխությունները կարդալ և դրանով բավականանալ:

Նկատի ունենալով, որ ֆրակցիաներից մեկը (սոց[ցիալ]-դեմ[ոկրատիական]) պնդում է յուր առաջարկության վրա, որոշվում է առանց քվեարկության անցնել օրինագծի ամբողջական ընթերցմանը:

Վեճ է առաջացնում զորքի մասնակցության հարցը: Որոշվում է թույլ չտալ զորքին՝ մասնակցելու խորհրդարանի ընտրություններին: Ուշ լինելու պատճառով որոշվում է վաղը ժ. 12-ին ցերեկվա նիստ գումարել՝ շարունակելու օրինագծի ընթերցումը:

Մինիստր-նախագահ - Հայտարարում է, որ զորական մինիստր Հախվերդյանը թողել է իր պաշտոնը, նրա փոխարեն հրավիրված է գնդապետ, այսօր մինիստրական խորհրդում գեներալի աստիճանի արժանացած, Արարատյանը, օգնականներ՝ գեներալ Սիլիկյան և Դրո:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Հայաստանի աշխատավոր», 9 ապրիլի 1919թ.

77-ՐԴ ՆԻՍՏ

28 մարտի 1919թ., ցերեկ

Նիստը բացվում է ցերեկվա ժամը 12-ին՝ նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի*:

Ս. Խաչատրյան - Շարունակում է օրինագծի (խորհրդարանի ընտրության) ընթերցումը:

Նիստը փակվեց ցերեկ. ժ. 3-ին:

«Հայաստանի աշխատավոր», 9 ապրիլի 1919թ.

78-ՐԴ ՆԻՍՏ

28 մարտի 1919թ., երեկոյան

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 6-ին՝ նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի* մինիստրական օթյակում են՝ Մինիստր-նախագահ, ներքին գործերի, խնամատարության մինիստրները և ներքին գործերի ու խնամատարության մինիստրների օգնականները:

Ա. Խաչատրյան - Շարունակում է օրինագծի ընթերցումը:

Որոշվում է ընտրությունները նշանակել հունիսի 21-ին, 22-ին և 23-ին: Կենտրոնական հանձնաժողովի (ընտրության վերաբերմամբ) նախագահ ընտրվեց պատգ. *Ա. Խաչատրյանը*:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Հայաստանի աշխատավոր», թիվ 40: 9 ապրիլի 1919թ.

79-ՐԴ ՆԻՍ

29 մարտի 1919թ.

Նիստը բացվում է երեկոյան ժ. 8-ին՝ նախագահությամբ *Ա. Սահակյանի* մինիստրական օթյակում են՝ Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատարը, արտաքին գործոց, խնամատարության, պարենավորման, զորական, ֆինանսների, լուսավորության մինիստրները, ներքին գործոց մինիստրի պաշտոնակատարը և լուսավորության, ներքին գործոց ու խնամատարության մինիստրների օգնականները:

Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատար - Ձեկուցում է գեն. Տոմսոնի հետ կառավարության ունեցած տեսակցության և մտքերի փոխանակության մասին:

Ֆինանսների մինիստր - Ձեկուցելու էր պետության ֆինանսական վիճակի մասին, սակայն նկատի ունենալով, որ շատ ուշ է հայտնված իրեն այդ մասին, ներողություն է խնդրում, անկարող է այժմ մի որոշ բան ասել և խոստանում է մի շաբաթից հետո տալ հիշյալ նյութի մասին զեկուցում:

Վ. Տեր-Թորոսյան - Ձեկուցում է սերմացու գնելու համար պարենավորման մինիստրի անունով 50 միլիոն ռուբլու վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Պարենավորման մինիստր - Տալիս է տեղեկություններ սերմացուի կարիքի, ունեցած քանակի մասին և շեշտում այն հանգամանքը, որ մինիստրությունը ստանում է բազմաթիվ դիմումներ զանազան շրջաններից, որոնցով խնդրում են սերմացու կամ փող՝ տեղերում սերմացու գնելու համար:

Մինիստրի առաջարկով օրինագիծը քննվում է շտապողաբար:

Խոսում են՝ *Ալ. Մելիք-Աղաջանյան, Եփ. Սարգսյան, և Ա. Խոնդկարյան*։ Բոլորն էլ շեշտում են այն, որ սերմացուի հարցը ուշացել է. այժմ նպատակահարմար է փող բաժանել՝ տեղերում շտապողաբար սերմացու ձեռք բերելու և խրախուսել բանջարաբուծությունը՝ գետինը անմշակ չթողնելու համար:

Հ. Տեր-Հակոբյան - Չգծգման ու ուշացման մեջ մեղադրում է մինիստրության պաշտոն ստանձնած անձանց, որոնք երկար չեն մնում պաշտոնի մեջ և այդ պատճառով պարեն. մինիստրությունը հարափոփոխ ընթացքի մեջ չի կարողանում ուշադրության կենտրոններ ունենալ:

Պարենավորման մինիստր - Չնայած ուշացրել ենք, բայց չափի շեշտել այդ հանգամանքը և առաջ բերել դժվարություններ: Թիֆլիսում գնել ենք արդեն բանջարեղենի սերմեր: Նույն տեղում կազմված կա պարենավորման հանձնախումբ հինգ հոգուց բաղկացած, որոնց տրվում է վարձատրություն:

Երկրագործական բաժնի վարիչ - Արդարանում է իր և յուր բաժանմունքի վրա սերմացուի խնդրում բարդած մեղադրանքներից:

Ընդհանուր հիմունքների մասին վիճաբանությունը վերջանում է և խորհրդարանն անցնում է օրինագծի կետ առ կետ ընթերցմանը:

Գ-րդ ընթերցումով ընդունվում և հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին:

4. *Տեր-Թորոսյան* - Ձեկուցում է Թիֆլիսի Հայ ազգային խորհրդին կից փոստ-հեռագրական սեկցիայի հինգ անդամներին ռոճիկ տալու համար ՆԳ մինիստրի անունով 15.000 ռուբլու վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Օրինագիծն ընդունվում է և վերջնականապես հաստատվում:
Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Հայաստանի աշխատավոր», 11 ապրիլի 1919թ.

80-ՐԴ ՆԻՍ

31 մարտի 1919թ.

Բացվում է երեկոյան ժ. 8 անց կեսին՝ նախագահությամբ *Սահակյանի*. մինիստրական օթյակումն են՝ Մինիստր-նախագահի պաշտոնակատարը, ՆԳ մինիստրի պաշտոնակատարը և խնամատարության մինիստրի օգնականը:

Արվում են պառլամենտի ընտրության օրինագծի վերաբերմամբ փոփոխություններ, որից հետո օրինագիծն ամբողջությամբ քվեարկվում է և միաձայն ընդունվում:

Օրենքն ուժի մեջ է մտնում 1919թ. ապրիլի 1-ից: Հենց վաղվանից պիտի տպագրվի ռուսերեն, իսկ հայերեն թարգմանությունը հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին և խորհրդարանի նախագահությանը:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 10-ին:

«Հայաստանի աշխատավոր», 13 ապրիլի 1919թ.

81-ՐԴ ՆԻՍ

1 ապրիլի 1919թ.

Հայաստանի խորհրդարանի ապրիլի 1-ի նիստում քննարկվել և ընդունվել է օրենք համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովին օժանդակելու մասին:

ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ.86, թ 29: Տպագրական օրինակ:

82-ՐԴ ՆԻՍ

3 ապրիլի 1919թ.

Բացվում է երեկոյան ժ. 8 և կեսին՝ նախագահությամբ *Սահակյանի*:

Մինիստրական օթյակումն են՝ Մինիստր-նախագահը, ներքին գործոց, խնամատարության և իրավարարության մինիստրները, խնամատարության ու ներքին գործոց մինիստրների օգնականներն ու զորական մինիստրի օգնական Դրոն:

Խնամ. մին. - Նկարագրում է այն քառասյին վիճակը, որի մեջ եղել է խնամատարության մինիստրությունն իրենից առաջ և շեշտում այն գործունեությունն ու աշխատանքը, որին ձեռնարկել է ինքը մինիստրությունը կարգավորելու և աշխատանքը արդյունավոր դարձնելու համար:

Բժ. Գրո - Ձեկուցում է սպասվող համաճարակ հիվանդությունների դեմ կռվելու համար խնամատարության մինիստրի անունով 3 միլ. վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Հ. Ազատյան - Հիմնվելով մինիստրի տված տեղեկությունների ու փաստերի վրա, քննադատում է խնամատարության մինիստրությունը և առաջարկում է փո-

* Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունների մասին օրենքը տես հավելվածում: Ծանոթ. կազմ.:

խել այն ամբողջապես: Այդ դեպքում միայն իրենց ֆրակցիան կհամաձայնի բանալ առաջարկված վարկը:

Խնամ. միմ. - Հակաճառում է Ազատյանին և շեշտում այն, որ մինիստրությունը քառասյին դրության մեջ լինելու երևույթը առաջ է եկել ոչ թե անձնավորությունների անպարտաճանաչությունից, այլ օբյեկտիվ պայմաններից, որ ուրիշ լավ դրություն չէին կարող ստեղծել:

Ա. Խոնդկարյան - Նույնպես քննադատում է մինիստրության ու մինիստրի ճառերը և դուրս բերում այն եզրակացությունը, որ քանի դեռ մինիստրության մեջ դրությունը նույնությամբ կշարունակվի՝ իրենք դեմ կլինեն նոր վարկի:

Օրինագիծը քվեարկությամբ ընդունվում է և վերջնականապես հաստատվում:

Իրավ. միմ. - Ձեկուցում է ա) կարևոր գործերի մի երկրորդ քննիչ ունենալու, բ) նոր բացվող հաշտարար դատարանների դատավորների ու քննիչների և սրանց գրասենյակները կահավորելու համար ընդունված նորմայով վարկ բանալու օրինագծերի մասին:

Օրինագծերը շտապողաբար ընդունվում են և վերջնականապես հաստատվում:

Նիստը փակվեց գիշերվա ժ. 12-ին:

«Հայաստանի աշխատավոր», 20 ապրիլի 1919թ.

83-ՐԴ ՆԻՍ

4 ապրիլի 1919թ.

Հայաստանի Խորհրդարանի ապրիլի 4-ի նիստում քննարկվել և ընդունվել են օրենքներ. ա) Հայաստանի Հանրապետության բանտարկյալների սննդադրամը ավելացնելու մասին, բ) Տաժանակիր աշխատանքի դատապարտված Աղաբեկ Մահմեդ Ֆեյզուլլա-օղլու պատիժը մեղմացնելու մասին, գ) Տաժանակիր աշխատանքի դատապարտված Սերոբ Մարգարյանի պատիժը մեղմացնելու մասին, դ) Տաժանակիր աշխատանքի դատապարտված Լյուդվիգ Հովհաննիսյանի ներման մասին, ե) Տաժանակիր աշխատանքի դատապարտված եղբայրներ Ջավադ, Գևորգ և Արմենակ Դարբինյանցների ներման մասին:

ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ.86, թ 28-30: Տպագրական օրինակ:

84-ՐԴ ՆԻՍ

8 ապրիլի 1919թ.

Հայաստանի Խորհրդարանի ապրիլի 8-ի նիստում քննարկվել և ընդունվել են օրենքներ. ա) Արտաքին գործոց նախարարության նախահաշվի հոդվածի փոփոխման մասին, բ) Արտաքին գործոց նախարարության նախահաշվի փոփոխման մասին, գ) Խնամատարության նախարարությունը Խնամատարության և աշխատանքի նախարարության վերածելու մասին, դ) Ակցիզային կանոնադրության 488, 508 և 23 հոդվածները վերացնելու մասին:

ՀԱԱ, ֆ.200, ց. 1, գ.86, թ 30-31: Տպագրական օրինակ:

85-ՐԴ ՆԻՍ

11 ապրիլի 1919թ.

Երևան, ապր. 11.- Պառլամենտը ձայների մեծամասնությամբ չի ընդունել Մինիստր-նախագահի Քաջագնունու հրաժարականը, որ պատճառաբանված էր հոգնածությամբ: Դաշնակցական, ժողովրդական և թուրք ֆրակցիաների առաջարկով Մինիստր-նախագահին տրվել է երկարատև արձակուրդ: Նույն նիստում պառլամենտը Հ. Սպենդիարյանին հաստատել է դատաստանական պալատի նախագահի պաշտոնում, իսկ Լեսկովին՝ նույն պալատի անդամ: Պառլամենտը հաստատել է Պոլսի մեր դիվանագիտական ներկայացուցչության նախահաշիվը 1919թ. համար 125.000 ռ., ընդունվել է ֆինանսների մինիստրի օրինագիծը՝ պետական պաշտոնյաներին հավելյալ մի ամսվա ռոճիկ տալու մասին, բայց հունվարից հետո պաշտոնի անցած մարդիկ պիտի ավելի քիչ ստանան տոկոսային հաշվով, ի նկատի ունենալով ծառայության ժամանակը: Օրինագիծը վերաբերում է նաև սպաներին, զինվորներին, դասային աստիճանավորներին, գթության քույրերին և գործող դպրոցների դասատուներին: Ընդունվեց և քաղաքացիական մասի պաշտոնյաներին, որոնք հիվանդացել են տարափոխիկ հիվանդություններով, միանվագ հատկացնել 750 ռ., իսկ մեռածների ընտանիքներին՝ 1.000: Այդ նպատակով Մինիստր-նախագահին հատկացվելու է 150.000 ռ. և նպաստը տրվելու է համապատասխան մինիստրների առաջարկով:

Սոց. դեմոկրատական ֆրակցիայի հարցմանը, որ վերաբերում էր Հայաստանում ստացած մագլթի գողության, ներքին գործոց մինիստրի օգնական Մանասյանը հայտարարեց, որ առայժմ պարզված է մի ցիստերն մագլթի պակաս, որի պատճառով ինժ. Մալխասյանը հեռացված է պաշտոնից և պատասխանատվության է կանչվել: Հետագա քննությունը կպարզի, թե արդյոք գողություն է կատարվել, թե՞ զանազան հանգամանքներից ստիպված ինժ. Մալխասյանը մագլթը հանձնել է վրաց իշխանության:

«Հայաստանի աշխատավոր», 16 ապրիլի 1919թ.

86-ՐԴ ՆԻՍ

27 ապրիլի 1919թ.

Հայաստանի Խորհրդարանի արձակուրդը

Հայաստանի Խորհրդի ամսոյս 27-ի նիստին, 4 ժամյա վիճաբանություններ են ետքը, որոշվեցավ մեկ ամիս արձակուրդ տալ Խորհրդին՝ անոր իրավունքները վերապահելով կառավարության: Քվեարկության ատեն էսեռ և էսդեկ ֆրակցիաները դուրս ելան նիստեն, իսկ մյուս երեք ֆրակցիաները միաձայնությամբ ընդունեցին հիշյալ որոշումը:

«Աշխատանք», 29 ապրիլի 1919թ.

87-ՐԴ ՆԻՍ

4 հունիսի 1919թ.

Երևան, հունիսի 4 - Հայաստանի Խորհրդարանի հունիսի 4-ի նիստն սկսվում է ժամը 8 անց կեսին՝ խիստ լարված տրամադրությամբ: Ներկա է Խորհրդարանի գրեթե ամբողջ կազմը: Հասարակություն շատ կա: Նիստն սկսվում է ձախակողմյանների աղմուկով և բացականչություններով ու արտակարգ դիմումներով: Նախագահին հազիվ է հաջողվում կարգ պահպանել:

Ղարաջյանը հուզված կարդում է սոց[ցիալ]-դեմ[ոկրատիական] ֆրակցիայի հայտագիրը, խիստ դարձվածքներով մեղադրում է դաշնակցությանը, որ 1918թ. ամառը, Հայաստանի ճգնաժամին, համաձայնեց պառլամենտում գործակցել սոց[իալ]-դեմ[ոկրատիական] հետ: Նույններից հենվելով երերվող ու վաճառվող ժողովրդական կուսակցության վրա, ձգտում է իր ներքին և արտաքին բացարձակ քաղաքականությունը վարել: Պառլամենտը դաշնակցության աչքում կորցնում է

իր նշանակությունը. հետևում է փետրվարի 28-ի միջադեպը, մինչև մայիսի 28-ը: Պառլամենտն անվանական գոյություն է ունենում: Մայիսի 28-ին կատարվում է անսպասելի հեղաշրջում կառավարության կողմից, որին ապրիլի 27-ին խորհրդարանը մի ամսով հանձնել էր իր լիազորությունները: 28-ին այդ լիազորությունների ժամանակամիջոցն անցել էր, կառավարությունն իրավունք չունեի Միացյալ Հայաստանի անկախության ակտն հայտարարելու: Երկրորդ ակտը՝ խորհրդարանի կազմի մեջ 12 թրքահայ պատգամավորներ ընտրելու վերաբերմամբ նույնպես ապօրինի է և կառավարության իրավասությունից դուրս: Հետևաբար կառավարությունը, հենված դաշնակցության վրա, բռնակալ է, օրենքներից չի ակնածում, գործում է սահմանադրական ոգու դեմ: Ուստի սոց.-դեմ. ֆրակցիան հրաժարվում է խորհրդարանի աշխատանքներին մասնակցելուց:

Հայտագրի ընթերցանության ժամանակ հեզմական բացականչություններ և սուր նկատողություններ կենտրոնից: Ընթերցումից հետո ֆրակց[իան] «բարի ճանապարհ» հեզմական բացականչությունների տակ թողնում է դահլիճը:

Տեր-խաչատրյանը կարդում է ժողովրդական կուսակցության հայտագիրը. Մայիսի 28-ի ակտի հայտարարությունը, 12 թուրքահայ պատգամավորների մուտքը խորհրդարան, կուսակցությունը համարում է պետական հեղաշրջում, սահմանադրական խախտում և մեծ հարված սահմանադրությանը:

Կառավարության արած քայլը դուրս էր նույնիսկ խորհրդարանի իրավասություններից, Փարիզի հայ համաժողովի և Հայաստանի խորհրդարանի խառը նիստը միայն կարող էր հրատարակել Միացյալ Հայաստանի Անկախության ակտը: Այդ ապօրինության հետևանքով կուսակցությունը չի ճանաչում Հայաստանի խորհուրդն ու կառավարությանն իբրև օրինավոր մարմիններ: Հետ է կանչում ժողովրդական նախարարներին, ակտիվ բոյկոտ է հայտարարում պառլամենտական ընտրություններին:

Նույն կարգով ֆրակցիան հեռանում է դահլիճից:

Խոսքը տրվում է Վարչապետին: Սոց. հեղ. *Թումանյանը* պահանջում է նախ հերթից դուրս լսել ֆրակցիայի արտակարգ հայտագիրը. նախագահը չի համաձայնվում: Ետևները աղմկում են: *Վարչապետը* սկսում է զեկուցումը: *Թումանյանը* հայտագրի բարձրաձայն ընթերցումով խանգարում է նրան խոսել, նախագահը անհաջող փորձում է լռեցնել Թումանյանին: Բարձրանում է աղմուկ, ժխոր: Ետևները թողնում են դահլիճը: *Վարչապետ Խատիսյանը* տալիս է փաստալի զեկուցում, որը տևում է երկու ժամ ու կես և լսվում է մեծ ուշադրությամբ խորհրդարանի և հասարակության կողմից:

Վարչապետի զեկուցումը

Զեկուցումը վերաբերում է մի ամսյա գործունեության: Կառավարությունը բացառիկ հանգամանքներում կատարել է խորհրդարանի հրահանգները և պատասխանատու է նրա առաջ իր գործունեության համար: Գործունեությունը բաժանվում է երկու մասի. օրենսդրական և վարչական: Ապրիլի 17-ի օրենքի համաձայն կառավարությունը հաստատել է 99 օրինագծեր: Դրանցից 71-ը անցյալ դեկտեմբերից մինչև ներկա փետրվարի ժամանակաշրջանում ներկայացվել են խորհրդարանին: Վերջինս միջոց չի ունեցել քննելու: Կառավարությունը քննել, հաստատել է չնչին փոփոխություններով: Մնացածը նոր օրինագծեր են, որոնք վերաբերում են զորքի կազմակերպման, գրաված շրջանների կառավարության ու հանրական կրթության խնդիրներին և միանգամայն անհետաձգելի էին: Նախարարության խորհրդում 96 օրենք անցել է միաձայն: Հաստատված օրենքների ցուցակը ներկայացված է խորհրդարանի նախագահության:

Կառավարությունը մայիսի 26-ին և 27-ին հրատարակել է երկու ակտ: Առաջինը՝ Միացյալ Հայաստանի անկախության ակտը: Խորհրդի նիստին ներկա են եղել 8 նախարարներից 7-ը, Վարչապետ Քաջազնունին Թիֆլիսում էր: Հինգը կողմնակից էին ակտի հաստատման, 1-ը՝ ձեռնպահ, 1-ը՝ դեմ: Ձեռնպահ նախարարը սկզբունքով համաձայն էր, բայց դրա իրավասությունը համարում էր

խորհրդարանին և ոչ կառավարությանը: Անկախության ակտի հրատարակության դրդապատճառները հետևյալներն են. Հայաստանի Հանրապետության սահմանները հասել են նախկին Թուրքիայի սահմաններին: Կարսի նահանգի երեք քառորդն արդեն մեր ձեռքումն է: Ախալցխայի շրջանը մնում է վրացիների ձեռքում և Օլթին՝ տեղական մահմեդականների, որոնք ղեկավարում են թուրք սպաներ և զինվորներ: Օլթին մի քանի օրից կտիրենք: Արևմտահայ գաղթականությունը տարերային թափով շարժվում, կուտակվում է սահմանագլուխը. Ոչ մի հնար չկա ներգաղթը կանգնեցնելու: Կար և քաղաքական կողմ: Ներգաղթի մասին դաշնակիցների հետ բանակցելիս միշտ հարց էր ծագում՝ թե ինչ իրավունքով է Հայաստանի կառավարությունը միջնորդում արևմտահայերի համար, ինչ երաշխավորություն, որ նա վայելում է արևմտահայերի վստահությունը: Բացը զգացվում էր, թե՛ դաշնակիցների, թե՛ մեր կողմից: Բացատրություն էր տրվում, որ փաստորեն միացյալ ենք, բայց ձևական բացը ստացվում էր ամեն քայլափոխում: Դրդապատճառ էր և այն կասկածը, որ Հայաստանը չի ծգտում անկախության, դեռ տատանվում է:

Միացյալ Հայաստան ստեղծելու խնդրով Փարիզում մեր պատվիրակությունը բանակցում էր Ռուսաստանի ոչ մեծամասնական ներկայացուցչի հետ: Աջեմյանը, որ շատ մոտ է այդ ներկայացուցիչներին, հաղորդել է կառավարությանը, որ Միացյալ Հայաստանի անկախության հրատարակությունն անհրաժեշտ է: Փարիզի պատվիրակության նախագահ Ահարոնյանը նույն բանն է կրկնել:

Անհրաժեշտ էր կազմակերպել ուժեղ, համերաշխ զորք՝ ընդարձակվող հայրենիքի սահմանների պաշտպանության համար: Զորքի կազմակերպության փորձերն ապացուցում էին երկու երկրամասերի միացման անհրաժեշտությունը: Արևմտահայերը, կասկածելով որ արևելահայերը չեն ծգտում բաժանվել Ռուսաստանից, անկախ լինել, խուսափում էին զինվորագրվելուց: Անհրաժեշտ էր վերացնել անջրպետն՝ ուժեղ, միացյալ բանակ ունենալու համար: Դաշնակիցների կողմից թույլատրված էր ներգաղթը դեպի Բայազետ, Ալաշկերտ: Չէր կարելի երկիր մտնել իբրև հպատակ կամ հյուր, պետք է մտնենք իբրև տերեր: Անհրաժեշտ էր օրինական իրավասություն այդ երկրի տերը համարվելու համար:

Ներկա պայմանները հանգամանքերի արդյունք էր. պետք է տեղի տար ընտրովի պառլամենտի: Որպեսզի նոր պառլամենտը լիներ համայն հայության կանքի արտահայտիչը, հարկավոր էր օրինական հնարավորություն տալ արևմտահայերին՝ ընտրություններին մասնակցելու:

Հարցը հասունացած էր և այժմեական, հարկավոր էր պատմական համապատասխան մոմենտ: Ամենահարմարը Հայաստանի անկախության տարեդարձն էր, որ մենք օգտագործեցինք, թեև գիտեինք, որ Ռուսաստանին կապված փոքր քաղաքական շրջանները պիտի բողոքեին: Կատարվածը քաղաքական անհրաժեշտություն էր: Կատարողները միայն դաշնակցականները չէին, այլև ժողովրդական նախարարները, որոնք ստորագրել են ակտը:

Կառավարությունը գործել էր շատ զգույշ՝ երկրի գերագույն շահերը ի նկատի ունենալով: Ակտի հրատարակության մեջ ոչ մի կուսակցական ձգտում չի եղել: Կառավարությունը չգիտեր թե ովքեր են լինելու նոր 12 պատգամավորները: Բացի այդ պարզ էր, որ պառլամենտի մեծացած կազմը գործնական նշանակություն չէր ունենալու, որովհետև պառլամենտը պիտի ունենար մի նիստ միայն՝ կառավարությանը նոր լիազորություններ տալու համար: Մայիսի 29-ի* ակտին բնականօրեն հետևեց 27-ի ակտը: Միացյալ Հայաստանը պիտի ունենար միացյալ խորհրդարան: Նախարարների խորհուրդը 6 ձայնով ընդդեմ 2-ի, որոշեց հրավիրել արևմտահայերից 12 պատգամավոր՝ ընտրված արևմտահայ հեղինակավոր օրինական մարմնից՝ Արևմտահայերի Գործադիր Մարմնից: Ընդդիմախոսող նախարարները ըստ էության համաձայն էին, բայց գտնում էին, որ հրավերը կառավարության իրավասությունից դուրս է: Մարմինն ընտրված է 200.000

* Այսպես է թերթում, պետք է լինի 26-ի: -Ծանոթ. կազմ.:

արևմտահայերի կողմից: Ամբողջ աշխարհում չկա ուրիշ արևմտահայ մարմին, որն այդքան մարդկանցից ընտրված լինի: Փարիզի համաժողովը** ավելի քիչ մարդկանց կողմից է ընտրված և իրեն իրավագոր չէ համարում արևմտահայ գործերում:

Հունիսի 21-ին ընտրված պատվածենտը կլինի իրավական և օրինավոր, իսկ նրան հետևող Միացյալ Հայաստանի Հիմնադիր ժողովը կլինի ավելի իրավագոր:

Երկու ակտերն էլ հրատարակվեցին մայիսի 28-ին, որովհետև տարեդարձի օրն էր, պատմական հարմար մոմենտ: Կառավարությունը գիտակցում է իր արածը և պատասխանատու է:

Այա անցնելով նախարարությունների մի ամսվա առանձնակի գործունեության, վարչապետը տալիս է հետևյալ համառոտ տեղեկությունները:

Երրեքին գործերի միմիատրություն - Նախիջևանի նահանգի կցումն առանց կռվի: Կցումը կատարվել է կանոնավոր գործերի ձեռքով: Կառավորներ եղել են 300 սասունցիներ, Դավալուի և Արագդայանի արանքում, բայց իբրև կանոնավոր գործ: Նախօրեն անգլիական գործը մտել և հող է պատրաստել մեր գործի համար: Մինչև վերջ էլ այդ շրջանում անգլիացիներն ամեն աջակցություն ցույց են տվել մեզ: Շնորհիվ այդ աջակցության ու մեր գործերի վայելուչ ընթացքի, գրավումն անցավ անարյուն, առանց միջադեպերի: Սուրմավում հայ-թաթարական ընդհարումն չի եղել: Ընդհակառակը, գործերն ու թաթարները միացած քշել են քուրդ ավազակներին: Երեք ամսվա ընթացքում Հայաստանի սահմաններում ազգայնական հողի վրա ընդհարումներ չեն եղել: Եղել են ընդհարումներ ավազակային խմբերի հետ միայն:

- Նախքան Նախիջևանը, կցված է Կարսը: Ձորքն ու սպայությունը լավ գիտակցելով կատարված գործի վեհությունը, պահում են իրենց գերազանց լավ: Ոչ մի թալան և բռնություն տեղի չի ունեցել: Մինչև հունիսի 3-ը Դարսում տեղավորվել են 300.000 գաղթական, կուտակվել են 12.000 արևմտահայ գաղթականներ:

- Տեղական ժողովուրդը՝ քուրդերն ու թաթարները, լավ են ընդունել գաղթականներին, մուլականներին և հույներին՝ ոչ: Պատճառը հետևյալն է, Ռուսաստանի քայքայումից մնացած ժառանգությունից մեծ բաժին է ընկել Կարսի մուլականներին: Նրանք վախենում են Կարսում այդ ստացվածքի իսկական տիրոջ՝ հայկական կառավարության հաստատվելուց: Հույների Ազգային խորհրդից ստացված է սրտառուչ հեռագիր, որով իրենք հավատարմություն ու անձնավիրություն են հայտնում կառավարությանը: Բացառություն է կազմում Օլթիի շրջանը, որտեղ գտնվում են 400 ծպտված ասկյարներ, որոնք 1.000 տեղացի մահմեդականների հետ, թրքական սպաների ղեկավարությամբ ընթոստացել են մեր դեմ: Այնտեղ է գնում անգլիական պատգամավորություն, որին հետևելու է գեներալ Հովսեփյանը՝ ուժեղ զորամասով:

Դարաբաղի հարցը, հակառակ կառավարության ջանքերին, մնում է անփոփոխ:

Արտաքին գործերի միմիատրություն - Անդրկովկասյան հանրապետությունների համաժողովը արդյունք չի տալիս. Ադրբեջանը և Վրաստանը հարուստ են ֆինանսապես, տրանզիտի հարմարություն ունեն: Հայաստանը հարուստ է հողով: Նրանք համաձայն են մեզ տնտեսական տրանզիտային գիջումներ անել, մեզանից սպասում են հողային գիջումներ: Կառավարությունն առանց այդ գիջումների դժվարանում է պարենավորման ու տնտեսական կետից, որոշել է ամեն բան անել, բացի հողային գիջումներից և հայրենիքը չվաճառել (բուռն ծափեր):

- Անգլիական հրամանատարության գրավոր հաղորդակցության համաձայն, Հայաստանի անգլիական գործին փոխարինելու են իտալական գործերը, բայց նրանք չեն գալիս: Իտալացիներն այժմ տնտեսական հարցեր են միայն ուսումնասիրում:

** Նկատի ունի Փարիզում 1919թ. փետրվարի 24-ից ապրիլի 8-ը տեղի ունեցած Հայ ազգային առաջին համագումարը: - Ծանոթ. կազմ.:

- Փարիզի պատվիրակությունից քիչ տեղեկություններ են ստացվում: Հայկական հարցի վճիռը պիտի հայտարարվի Թուրքիային առաջարկվելիք պայմանագրի մեջ: Թուրքիային պայմանագիր տրվելու է Գերմանիայի և Ավստրիայի պայմանագրերի ստորագրելուց հետո, հունիսի վերջերին կամ հուլիսի սկզբին: Քաջագնունին և Էնֆիաջյանը մայիսի 29-ին մեկնել են Փարիզ, որտեղ նրանց ներկայությունն անհրաժեշտ է:

Դենիկինը հասել է Եալլամա և Ադրբեջանին առաջարկել է թույլ տալ կամավորական բանակին Ադրբեջանի հողով անցնել Անդրկասպյան երկիրը: Վրաստանին տրված է պահանջագիր, որի բովանդակությունն անհարմար է հայտարարել: Հայաստանը կապ չունի Դենիկինի հետ, նրանից դիմում չի ստացել: Կառավարությունը հայտարարել է բոլոր զինվորականներին և պաշտոնյաներին, որ կամավորական բանակի հետ որևէ կերպ կապված մարդիկ ազատ են այնտեղ գնալու: Մնացողները պարտավոր են ճանաչել միմիայն հայկական իշխանությունը (ծափեր):

- Հայկական գաղութներից ստացվում են սրտաշարժ դիմումներ:

Բոլորն երջանիկ են վերստեղծվող հայրենիքի անկախությամբ: Կառավարությունը հիմնում է նորանոր հյուպատոսարաններ՝ գաղութներին իր շուրջը համախմբելու (ծափեր):

Պարենավորման միմիստություն - Պարենավորման տեսակետից մայիսն ամենասարսափելի ամիսն էր: Ներմուծվել է 24 վագոն ցորեն Մակուից, 6 վագոն ալյուր՝ Թիֆլիսից: Մայիսին մահացածությունը ավելացավ, զինվորները հացաբաժնից զրկվեցին, գաղթականությունը սաստիկ տառապում էր: Բաքվից բրինձ չէին թույլատրում: Հունիսից դրությունը լավացավ: Ամերիկյան պարտավոր է մինչև սեպտեմբերի 1-ը Հայաստանին 1.200.000 փութ ալյուր տալ: Բաթում է հասցրել կես միլիոն և պահանջ է դրել Հայաստանի բոլոր վագոնները, շոգեշարժերն ուղարկել Բաթում ալյուրի փոխադրության համար՝ սպառնալով հակառակ դեպքում այլևս ալյուր չտալ: Անգլիան և Վրաստանը միացան Ամերիկայի պահանջին, իսկ կառավարությունն երկար տատանումներից հետո, չնայած զինվորական, գաղթականական մեծ պահանջին, վճռեց դադարեցնել ամեն տեղափոխություն, վագոններն ուղարկել ալյուրի: Սանահինից արտասահման են անցել 202 վագոն և տասը շոգեշարժ: Երեք օրվա ընթացքում Հայաստան է մտել 35 վագոն ալյուր, 50 վագոն Թիֆլիսումն է: Ադրբեջանից 4.000.000 ռ. նավթ է գնված: Վրաստանում գնված է 65 վագոն մագութ, անգլիացիներից՝ տաս: Անգլիացիները խոստանում են պահանջած քանակությամբ նավթ տալ, պայմանով՝ որ միայն ալյուրի փոխադրությունը գործադրվի:

Զինվորական նախարարություն - Զորքը կազմակերպվում և բազմանում է: Կա միայն կանոնավոր զորք՝ կամավորներից կազմված: Կամավորական սկզբունքը ամենամպատակահարմարն է, որ կիրառվում է այժմ Եվրոպայում: Արևմտահայերը մեծ քանակությամբ մտնում են զորքի մեջ: Այնուամենայնիվ, կրկին մեծ կարիք կա նոր զորքի, որովհետև եղածը հազիվ է բավականացնում Ջուլֆայի և Օլթիի սահմանները պահպանելու համար:

Հանրային կրթության նախարարություն - Որոշված է նպաստ տալ արտասահմանի համալսարաններում սովորողներին: Սեպտեմբերից Հայաստանում հիմնել համալսարան (բուռն ծափեր): Սկզբնական ծախսերի համար հատկացված է 800.000 ռ.: 5.000.000 ռ. հատկացված է բոլոր դպրոցների շենքերի վերանորոգության համար: Որոշված է մինչև հունիսի 15-ը բոլոր դպրոցական բռնված շենքերը դատարկել (ծափեր):

Արդարադատության նախարարություն - Հիմնված է բանտային տեսչություն և դատաստանական պալատ, որտեղ անցյալ օրը տեղի է ունեցել առաջին նիստը հայերեն լեզվով (բուռն ծափեր):

Ֆինանսների նախարարություն - Ֆինանսները ողբալի դրության մեջ են: Բոները վերջնականապես կորցրել են իրենց արժեքը: Պարսկաստանը վճռել է բռնով ոչինչ չծախել: Բոների արժեքն օրեցօր ընկնում է, եվրոպական դրամների հետ համեմատած, սարսափելի չափերով: Արտաքին փոխառություն անհնարին է,

երաշխիքներ չկան: Միակ երաշխիքը՝ յուր, բամբակ և կոնյակ, հազիվ ապահովեն Ամերիկայից գնած ցորենի 1000000000 ռ. արժեքը վճարելու: Չնայած Վրաստանի դրամական սխտեմի դեմ ունեցած հակասության, հարկադրված ենք նրա հետ միասին շարունակել բռների տպագրությունը, մինչև որ սեփական դրամներ կունենանք: Կառավարությունը փորձում է 100000000 ներքին փոխառություն անել:

Խնամատ. միմիստություն - Կազմակերպվում է արևմտահայերի ներգաղթը: Նախապատրաստություններ են տեսնվում: Նախիջևան է վերադարձել և հաստատվել տեղում 18000 փախստական: Դժվարին խնդիր է թաթար փախստականության վերադարձը. նրանք դեպի հայերի ներգաղթը բարյացական չեն վերաբերվում, որովհետև օգտվելով նրանց բացակայությունից՝ տիրել և ցանել են նրանց հողերը: Արևմտահայերի ներգաղթի համար բազմաթիվ դիմումներ են արված դաշնակիցներին, որպեսզի նրանց ուղեկցեն հայկական կամ դաշնակիցների զորքերը: Նրանք համաձայնվել են մայիսի 20-ից ներգաղթ սկսել, բայց միայն անգլիական սպաների գլխավորությամբ, առանց զորքի: Դաշնակիցների ազատ զորքերը չկան. հայկական զորք ուղարկել չի կարելի, նախկին Թուրքահայաստանը դեռևս պաշտոնապես Թուրքիայի մասն է համարվում: Վերջին հեռագիրն է ուղարկված անգլիական արևելքի զինվորական քաղաքական իշխանություններին, բայց ստացված է, որ արևմտահայ փախստականները տարերային ուժով չարժվել են դեպի սահման, [հարկավոր է] շարժման առաջն առնել, առանց զորքի՝ զինված թուրքերի, քրդերի մեջ չի կարելի: Ներգաղթը կազմակերպելու համար Երևան է ուղարկված անգլիական հարյուրապետ Ռեյն: Նա ուղարկված է Բայազետ՝ պայմաններն ուսումնասիրելու և նախապատրաստությունների համար: Երգրումից զորավար Բիչից ստացվել է գրություն, որով հաղորդում է, թե ինքն երգրում է եկել թուրք զորքի զինաթափված լինելն ստուգելու և առաջարկում է կառավարության՝ իր ձեռքն առնել Սարիղամիշ-Երգրում երկաթուղու կառավարությունը և պատկանելությունը: Կառավարությունն անմիջապես մասնագետներ է ուղարկել ճանապարհին ընդունելու:

Հայացում. - Պատժական հանգամանքների հետևանքով հայ պաշտոնեության մեջ կան բազմաթիվ հայերեն չիմացողներ, որոնց աջակցությունը հայրենիքի վերստեղծման գործում անհրաժեշտ է: Ունենք ռուս պաշտոնյաներ բոլորովին հայերեն չգիտեցող: Նախարարությունների մեջ հայացում աստիճանաբար առաջ է գնում: Զինվորական և արդարադատության նախարարություններն են զուտ ռուսերենով գործողները: Մի քանի նախարարություններ գործը տանում են զուտ հայերենով, Նախարարական խորհրդում նույնպես: Վերջինին կից, Գևորգ Խատիսյանի նախագահությամբ կազմված հանձնաժողովը մշակել է հայացման օրինագիծ, որ շուտով կքննվի և կհաստատվի: Կարգադրված է հայերեն մտցնել այն զորամասերում, որտեղ հնարավոր է, որոշ զորամասերում մտել է արդեն: Հայերեն հեռագրեր են ստացված (բուռն ծափեր): Արդարադատության նախարարության մեջ հունիսից սկսել է հայերենը (ծափեր):

Բնական հարստությունների օգտագործումն.- Չորս միլիոն է հատկացված ուսումնասիրելու համար ջրի օգտակարությունն իբրև ոռոգող ու շարժի ուժ. մասնագետներ են հրավիրված: Նախարարությունների ներկայացուցիչներից հանձնաժողով է կազմված. ուսումնասիրական աշխատանքներն սկսել են:

Ամփոփում. - Կառավարությունը մինչև հունիսի 4-ը գործել է համերաշխ: Կառավարական միստերը եղել են նախարարական ամբողջ կազմով: Կառավարությունը շարունակելու է իր գործունեությունը մինչև նոր խորհրդարանի ընտրությունը կամ ներկա խորհրդարանից անվստահության քվե ստանալը: Նախարարների հեռանալը չի խանգարի կառավարության գործունեությանը, նրանց փոխարենն նորերը կհրավիրվեն (ծափեր): Կառավարությունն իրեն պատասխանատու է զգում խորհրդարանի առաջ:

Վարչապետն ամբիոնից իջնում է բուռն և երկարատև ծափերի տարափի տակ:

Օթյակում գտնված հանրային կրթության նախարար Մելիք-Ղարազյոզյանը հայտարարում է, որ ինքը անկախության ակտը կազմող միստում չի եղել: Նրան

փոխարինել է իր օգնականը: Ինքը կողմնակից է ակտի հրատարակության, դեմ է միայն տասներկու արևմտահայերի խորհրդարան մտնելուն:

Տաս րոպե ընդմիջումից հետո նիստի շարունակությունը հետաձգվում է հունիսի 5-ի երեկոյան:

Հունիսի 4-ի նիստի շարունակությունը սկսվում է հունիսի 5-ին, երեկոյան ժ. 8 և կեսին, նախագահությամբ Ա. Սահակյանի:

Խնամատարության նախարար *Ս. Թորոսյանը* գեկուցում է.- Միացյալ Հայաստանի անկախության հայտարարումից հետո ամենամեծ խնդիրը, որը դրված է հայ ժողովրդի առաջ, նրա տնտեսությունը վերականգնելու խնդիրն է: Առանց դրան հայ ժողովուրդը չի կարող ունենալ անկախ ու միացյալ Հայաստան: Արևմտահայությունը՝ Հայաստանի* բնակչության կորիզը, պետք է հավաքել ու հայրենիք տանել: Հայաստանում ոչինչ չկա, փախստականներին պետք է ուղարկել ապրուստի բոլոր միջոցներով:

Ներգաղթի ու վերաշինության կազմակերպումն ունի երկու կողմ, գործնական ու քաղաքական: Ինձ համոզված գործնական ծրագրի մշակումը վերջացել է:

Տալիս եմ ծրագրի համառոտությունը: Հայ ժողովրդի տարածման շրջանները բաժանվում են երկուսի-առաջին՝ բուն Հայաստանը, Պարսկաստանն ու սահմանակից երկրները. երկրորդ՝ Ռուսաստանը և նրան կից երկրները: Մեր սահմաններով անցնող փախստականությունը կառավարության ու ժողովրդի հոգածության առարկա պիտի լինի: Միջազգետքից եկողների համար պիտի մշակվի առանձին ծրագիր: Ես մշակել եմ ծրագիր առաջին հատվածի մասին:

Ըստ ծրագրի՝ կառավարությունը հիմնում է ներգաղթի ու վերաշինության վարչություն, որի ֆունկցիաներն են՝ տնտեսական միջոցների հայթայթումը, վերադարձի պրոպագանդա, սերնացուի մատակարարություն, գաղթականների գոյության ապահովություն մինչև հնձի սկսվելը, երկրագործական գործիքների ընծեռումն, անասունների գնումն ու ապաստարանների կառուցումն:

Արմեն Սասունի - Քննադատելով Թորոսյանի ծրագիրը, պահանջում է բուրքահայության անունից անմիջապես կազմակերպել ներգաղթը դեպի Ալաշկերտ, Բասեն և Խնուս և ձմեռը չհասած տեղավորել նրանց, հակառակ դեպքում կառավարությունը պատասխանատու է պատմության առաջ:

Հմայակ Մանուկյան - Արևմտահայ ներգաղթի խնդիրը նույնչափ մեծ է, որքան Միացյալ Հայաստանի խնդիրը: Հայաստանը չի կարող միացյալ և անկախ լինել առանց ներգաղթի: Ներգաղթը չի կարող լինել առանց միացյալ և անկախ Հայաստանի: Այս տեսակետից մոտենալով խնդրին, կառավարության ամենաանհետաձգելի խնդիրներից մեկը պիտի լինի ներգաղթի խնդիրը: Արևմտահայ ժողովրդի հինգ տարվա ողբերգական կյանքը նրա մեջ մեռցրել է ամեն մի քաղաքական իդեալ: Այս օրերին, երբ Միացյալ Հայաստանի խնդիրն է դրված, նա ապրում է կյանքում ամենաողբերգականն, ամենասուսկալին: Սակայն նա դեռ տոկում է: Այդ տոկունությունները չի կարող պատճառ դառնալ ներգաղթի հետաձգման: Ներգաղթի խնդիրն այժմեական է: Ներգաղթը պիտի կազմակերպել այնպես, որ ժողովուրդը վտանգի չենթարկվի: Պիտի հավատալ ժողովրդի առողջ բնազդին: Թուրքահայ ժողովուրդը ազդանշանը տվել է. նա տարերային թափով շարժվում է և ոչ մի ուժ չի կարող կանգնեցնել. նա պիտի գնա, պիտի պահանջել յուր հայրենիքը ոչ իբրև հող, այլ իբրև քաղաքականապես ազատագրված հայրենիք՝ հենված 28-ի ակտի վրա, պիտի կատարվեն նրա քաղաքական իրավունքներն ամենալայն չափով:

Մաքսապետյան - Առաջարկում է ունենալ որոշ ծրագիր և իմանալ ի՞նչ պետք է արվի գործնականապես ներգաղթը կազմակերպելու խնդրում: Նախարարի առաջարկած ծրագիրը համարում է անգործնական: Կովկասում կա 222.000 գաղթական, Բաղդատ-Բակուբե՝ 15.000, Մոսուլ՝ 12.000, Դեր-Ջոր՝ 5.000, Հալեպ՝ 8.000, Եգիպտոս՝ 10000 հոգի: Ներգաղթի կազմակերպման խնդրում դաշնակից-

* Նկատի ունի Արևմտյան Հայաստանը: - Ծանոթ. կազմ.:

ներից նյութական ու բարոյական օգնությունն անհրաժեշտ է: Հայ ժողովրդինը նույնպես: Ժողովրդին երկիր պիտի անցկացնել ամենակարճ ճանապարհով, այնպես, որ մինչև նոր պառլամենտի սկսվելը, նրանք լինեն իրենց հողի վրա: Ներգաղթը կթեթևացնի նույնպես կովկասահայ ժողովրդի վիճակը: Կառավարությունը պարտավոր է վերադարձնել Բակուրեի փախստականներին, չի անում: Մաքսապետյանն արևմտահայերի անունից պահանջում է կառավարությունից անմիջապես կազմակերպել ներգաղթը դեպի սահմանամերձ շրջանները և կազմել ներգաղթի նախարարություն:

Նախարար Թորոսյան - Բացատրություններ է տալիս. ներգաղթի խնդիրը կարելի է բաժանել երկու մասի՝ ծրագրի գաղթականների այժմյան վիճակը շատ ծանր է: Կառավարությունն ամեն հնարավոր ջանք գործադրել է այդ վիճակը թեթևացնելու: Մասիկյան քահանան նշանակված է Հյուսիսային Կովկասի ներկայացուցիչ՝ ներգաղթ կազմակերպելու համար: Ներկայացուցիչներ կան Դարիալում, Փոթիում ու Բաթումում: Վրաստանի ներկայացուցչին վեց միլիոն է տրված՝ Վրաստանում գտնվող արևմտահայ գաղթականության համար: Ադրբեջան մարդ է ուղարկված այնտեղի հայ ժողովրդի գաղթականության վիճակն ուսումնասիրելու համար, Պարսկաստան՝ նույնպես, հաղորդակցություն չլինելու պատճառով նրանցից տեղեկություններ չեն ստացվում: Մինչև ապրիլի սկիզբը գաղթականության վրա ծախսված է քառասուն միլիոն: Դրան կա, բայց հաց չկա: Ապրիլի մեկից հունիսի հինգը Հայաստանում ստացված պարենի քանակը հազիվ մի գյուղի բավարարեր: Կառավարությունն առանձնապես մտահոգված է գաղթականության խնդրով, քննում է այդ խնդիրը, աշխատում է ելք գտնել, բայց արգելքները խանգարում են դրական արդյունքի հասնել: Կառավարությունն անգոր է աղետի հանդեպ: Միմիայն երևանում 45.000 մարդու նպաստ է տրվում: Քաղաքը 700.000 ու է հատկացրել աշխատանքներ կազմակերպելու համար:

Ծրագրային մանրամասնություններ կան, որոնց նկարագրությունը երկար ժամանակ է պահանջում: Ներգաղթի համար ամեն բան պատրաստված է, պակասում է դաշնակիցների թույլտվությունն ու դրանը: Կառավարությունը խիստ այժմեական է համարում ներգաղթը: Կառավարությունը խորհրդարանի արտահայտությունն է, ինչ որ խորհրդարանի պարտքն է, այն էլ մերն է: Ներգաղթը պիտի կազմակերպվի ընդհանուր ուժերով: Կառավարության ջանքերով շնորհիվ Կարսի ու Նախիջևանի ներգաղթն անցավ հաջող: Արդ դաշնակիցների հետ բանակցություններ են վարվում արևմտահայերի ներգաղթի մասին, որպեսզի նա հայրենիք վերադառնա իբրև ազատ քաղաքացի: Ծրագիրը կազմել ենք մենք, գործը պիտի կատարեն նրանք:

Վարչապետ Խատիսյանի լրացուցիչ զեկուցումը - Կառավարությունը ներգաղթը համարում է ամենակարևոր հարցը, բայց մինչև քաղաքական դրության պարզվելը ներգաղթ լինել չի կարող: Դեռևս Փարիզի համաժողովը վերջնական վճիռ չի կայացրել Հայաստանի վերաբերմամբ: Գուցե վճիռ կա, բայց չի հայտարարված: Հավանորեն պաշտոնական վճիռը կլինի հուլիսի սկզբին: Անգլիացիները չեն ցանկանում վճռի մասին հայտարարել նրա պաշտոնապես հայտարարելուց առաջ՝ թուրքերին հայերի դեմ չգրգռելու համար: Արևմտահայ ներգաղթը միայն տնտեսական բնույթ չունի, այլև քաղաքական:

Կարսի ներգաղթի նախապատրաստությունը տևեց երեք ամիս՝ հունվարից մինչև ապրիլ և կառավարությունից մեծ եռանդ խլեց: Թուրքահայաստանի ներգաղթը ավելի դժվար է, նա դեռ Թուրքիա է: Զինադադարի պայմանագրի հիման վրա, Թուրքիան իրավունք ունի 35.000 զորք պահել:

Այդ զորքի մեկ մասը դասավորված է Թուրքահայաստանում: Անգլիացիները զինաթափում են միմիայն այդ թվից ավելի եղող զորքը: Պողոս Նուբար փաշան ու Թախթաջյանը խորհուրդ են տալիս առայժմ արևմտահայ ներգաղթը կանգնեցնել, մինչև վեց վիլայեթները դաշնակիցների կողմից գրավելը:

Կառավարությունը շարունակ հրահանգներ է ուղարկում Ահարոնյանին՝ ներգաղթն շտապեցնելու համար: Փարիզում համապատասխան դիմումներ են եղել, արդյունքը հայտնի չէ: Անգլիական կովկասյան հրամանատարությունը նույնպես

կարգադրություն չի ստացել: Նշանակում է հարցը պաշտոնապես վճռված չէ: Սամսոն, Տրապիգոն ու Կիրասոնի ներգաղթը սկսվել է: Ներգաղթին հսկում են անգլիական ու ֆրանսիական սպաներ: Դա համարվում է թուրքիա վերադարձող թուրքահայերի ներգաղթ: Ներգաղթի ծրագիրը մշակված է մանրամասնորեն, նախատեսված է յուրաքանչյուր հանգամանք: Կազմված է մեծ չափանիշի մանրամասն քարտեզ ներգաղթի ղեկավարների համար: Պատճենները հանձնված են անգլիական ներկայացուցիչներին: Ներգաղթի հրաման ստանալու պես կարելի է կիրառել: Պարեն բավականաչափ կա և շարունակ ստացվում է: Մայիսի 29-ից հունիսի 4-ը Սանահինից Հայաստան է մտել 107 վագոն ալյուր: Պակասում են սայլեր ու ծիեր:

10 րոպե ընդմիջումից հետո նիստը վերսկսվում է: Պատգամավոր *Վրացյանը*, քննադատելով նախարար Թորոսյանի ծրագիրը, գտնում է անհրազոր լինելի, ներգաղթը համարում է այժմեական, առաջարկում է ավելի գործնականորեն մոտենալ խնդրին: Պատգամավոր Վրացյանի առաջարկած բանաձևը անցնում է միաձայն:

Ապա քննվում է խորհրդարանի արձակուրդն երկարացնելու հարցը: Պատգամավոր *Հարությունյանը* անհրաժեշտ գտնելով խորհրդարանի անդամների մասնակցությունը նախընտրական պայքարում, առաջարկում է դադարեցնել աշխատանքները մինչև նոր պառլամենտի բացվելը, համաձայն ապրիլի 27-ի օրինագծի 1 և 2 հոդվածների: Նոր խորհրդարանը ծրագրածի համաձայն պիտի բացվի հուլիսի 18-ին, բայց հաղորդակցության աննպաստ պայմանների պատճառով պառլամենտի բացումը կհետաձգվի 2-3 շաբաթով:

(Հայաստանի հեռագրական գործակալություն)

«Հայաստանի աշխատավոր», 7, 8, 10, 11, 14, 15, 20, 21 հունիսի 1919թ.

* Բանաձևը տես «Հայաստանի աշխատավոր», 13 հունիսի 1919թ.: Ծանոթ. կազմ.:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ

1 9 1 9 – 1 9 2 0 ԹԹ.

1-ԻՆ ՆԻՍ

1 օգոստոսի 1919թ.

Այսօր ժամը 12-ին տեղի ունեցավ Միացյալ ու Անկախ Հայաստանի առաջին ընտրովի պառլամենտի բացումը՝ նախագահությամբ ավագ պատգամավոր *Ավետիք Սահակյանի*: Ներկա էին 56 պատգամավոր, նախարարական անբողջ կազմը, դիվանագիտական ներկայացուցիչները: Անգլիական և ֆրանսիական դիվանագիտական ներկայացուցիչները իրենցից անկախ պատճառով քաղաքից բացակայում էին և վարչապետի միջոցով ներողություն էին խնդրել: Հասարակության տեղերը բերնեբերան լիքն էին:

Բացման ճառը

Քաղաքացիներ, պատգամավորներ Միացյալ Հայաստանի, ուղիղ մի տարի առաջ, ճիշտ օգոստոսի 1-ին, երբ երկիրը շրջապատված էր տաճկական զորքերի օղակով և թշնամու սուրը շողշողում էր մեր գլխին, երբ հայրենիքը բանտ էին դարձրել մեզ համար, ես, իբրև նախագահ Գերագույն Ազգային Խորհրդի, բանալով այս դահլիճում անդրանիկ նիստը Հայաստանի Խորհրդի, անսասան հավատով և խորին համոզմունքով հայտարարեցի, որ մեր հանրապետության նեղ հորիզոնը և նրա խեղդող սահմանները պետք է ընդարձակվեն և մեր մարտիրոս, հերոս ժողովուրդը պիտի տեր դառնա իր սիրուն հայրենիքին (ծափեր): Այսօր ես բախտավոր եմ վկայել, որ այդ իմ գուշակությունը ոչ միայն կատարված փաստ է և իրականություն, այլև մեր ժողովրդի սրբազան կամքով հայության երկու հատվածները գրկախառնված միացել են և հռչակել մի պետություն՝ Միացյալ, Անկախ և Ազատ Հայաստան, որի պաշտպանության համար երդվել են զոհվել և կռվել մինչև վերջին շունչը (ծափեր): Այո, այժմ մենք ունենք կազմակերպված պետություն, որը ստեղծել ենք դժոխային արտաքին ու ներքին պայմաններում համարյա ոչնչից. ավերված, թալանված ու հիմնահատակ եղած երկրում՝ շնորհիվ միայն հայ ժողովրդի հրաշալի շինարար հանճարի, անսպառ կորովի: Մենք պարծենում ենք մեր նորածին պետությունով. գուցե նա թույլ է դեռ, հեռու կատարելությունից և անբողջացած չէ իր տերիտորիայով, սակայն ժողովուրդը սիրում և փայփայում է իր մատաղ հանրապետությունը. նա ընդգրկել է պետականության գաղափարը, նրա մեջ մարմնացել է անկախության զգացմունքը, որից նա երբեք չի բաժանվել և ոչ ոքի չի զիջել: Ճիշտ է, մինչև հիմա դեռ չարունակվում են փակված մնալ մեր առաջ նախկին Տաճկահայաստանի դռները և այնտեղ թշնամին կատարում է իր սև գործը, ճիշտ է, նա դավեր է լարում մեր հանրապետության սահմանների նաև այս կողմը, բայց ես չեմ տատանվում պնդել, որ վաղը մենք կճեղքենք այդ դռները մեր մեծ դաշնակիցների հետ և կտիրանանք մեր անհամար նահատակների և հերոսների արյունով ներկված մեր երկրին: Հայ ժողովրդի արյունոտ դատը անկասկած բարեհաջող և արդար լուծում պիտի ստանա, որովհետև նա մարդկության խղճի, պատվի և իրավունքի հարցն է նույնպես, որոնց գոյությունը ոչ ոք չի կարող ժխտել: Եվ ես կուզեի հավատալ, որ մեր հարցն, ըստ էության, արդեն վճռված է խաղաղության կոնֆերանսում: Մի տարի է արդեն, որ պետության օրենսդրական ֆունկցիան կատարում էր Հայաստանի Խորհուրդը իր համեստ ուժերով: Բայց ամենքը փափագում էին տեսնել շուտով ժողովրդից ընտրյալ պատգամավորներ:

Այսօր՝ Հայաստանի Խորհրդի բացման տարեդարձին, իրականացած ենք տեսնում ժողովրդի իղձն, ու ես երջանիկ եմ ոգևորված ողջունել մեր առաջին

ընտրովի պառլամենտը: Այս մեծ պատմական օրը Հայաստանի Խորհուրդը դադարում է գործելուց ու տեղի է տալիս հանրապետության իսկական և գերագույն տիրոջը, երկրի, Հայաստանի Պառլամենտին: Առանձնապես ողջունենք մեր մեծ դաշնակիցներին՝ Անգլիային, Ամերիկային, Ֆրանսիային, Ռուսաստանին և Իտալիային, հանձինս իրենց ներկայացուցիչների, որոնք վերջ տվին աշխարհավեր պատերազմին՝ իրենց փառահեղ հաղթանակով և փրկեցին մեր պետությունն ամենածանր մոմենտին (հոտնկայս օվսաննաներ): Ողջունենք և մեր հարևան հանրապետություններին, Վրաստանին, Պարսկաստանին և Ադրբեջանին՝ հանձին իրենց ներկայացուցիչների և հայտնենք մեր անկեղծ և բուռն ցանկությունը, որ նրանք ևս բարգավաճեն և նրանց անկախությունն ամրանա ու հարատևի (ոտնկայս օվսաննաներ): Վերջապես ես ողջույնի խոսք ունեմ պահած մեր քաջարի բանակի համար, որ անսահման անձնվիրությամբ և հայրենասիրությամբ կռվում է և պաշտպանում հայրենիքն արտաքին և ներքին թշնամիներից (ոտնկայս օվսաննաներ):

Մեր հանրապետությունն անշեղ կերպով ձգտել է հաստատել այնպիսի կարգեր, որ երկրում ապրող բոլոր ազգերն օգտվեն հավասար իրավունքներով և զգան իրենց իբրև հարազատ զավակներ ընդհանուր հայրենիքի և լծվեն միասին պետական գործը առաջ տանելու (ծափեր):

Անկասկած մեր անդրանիկ պառլամենտն իր հեղինակությամբ ավելի ևս կամրապնդի ազգերի հավասարության, համագործակցության և բարեկամության կապերն ու հիմունքները: Չեմ կարող չգրավել այս բարձր ժողովի ուշադրությունն և այն հանգամանքի վրա, որ աննպաստ արտաքին պայմանները թույլ չեն տվել բավականաչափ զբաղվել շինարար աշխատանքներով, որին այնքան կարոտ է մեր երկիրն և չենք մտցրել մի շարք սոցիալական բարենորոգումներ՝ բավարարելու արդար պահանջները մեր վաստակավոր աշխատավորության: Մեր հանրապետության ներկա վիճակն առաջադրել է հսկայական խնդիրներ, որոնց լուծման համար մենք կլարենք մեր բոլոր ուժերն և ամբողջովին կնվիրվենք մեր պատասխանատու պետական պարտականություններին:

Կեցցե~, Հայաստանի առաջին ընտրված պառլամենտը (ծափեր):

«Հայաստանի աշխատավոր», 3 օգոստոսի 1919թ.

2-ՐԴ ՆԻՍ

5 օգոստոսի 1919թ.

Օգոստոսի 5-ին, ժամը 8-ից 10 ընդամենը Հայաստանի Պառլամենտի պաշտոնական առաջին նիստը: Ներկա էին պետությունների և հաստատությունների ներկայացուցիչները, նախարարական ամբողջ կազմը և պատգամավորները: Դահլիճը լիքն էր հյուրերով և հասարակությամբ:

Նախագահը ողջունում է Մեծ-Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի ու Ամերիկայի ներկայացուցիչներին, որոնք բացման հանդեսին քաղաքից բացակա էին (ոտնկայս ովսաննաներ):

Օրակարգն էր՝

1. Մանդատային հանձնախմբի զեկուցում,
2. Նախագահության ընտրություն,
3. Կառավարության զեկուցում:

Մանդատային հանձնախմբի *Նախագահ Բուդաղյանն* ամփոփ զեկուցմամբ հայտարարում է, որ հանձնախումբը մեծամասնությամբ հաստատել է ընտրությունները, որովհետև կան միայն երեք թյուրիմացության դեպքեր՝ Ղարաքիլիսիայի, Բաշգյառնիի և Համանլուի ընտրությունների վերաբերմամբ, որոնք հանձնված են դատարանի քննության և այնչափ աննշան են քանակության տեսակետից, որ ընտրությունների արդյունքի վրա ոչ մի ազդեցություն չեն կարող անել: Առարկում է պատգամավոր *Զուբյանը*, որից հետո *Բուդաղյանի* առաջար-

կությունը ընտրութիւնների վերաբերմամբ քվեարկվում է և ծայների մեծամասնությամբ ընդունվում:

Պառլամենտը ձեռնարկում է նախագահության ընտրութիւն: Դրվում է թեկնածութիւն՝ 1. Ահարոնյանի, 2. Սահակյանի, 3. Խատիսյանի, 4. Քաջագնունու:

Սահակյանն ու Խատիսյանը հրաժարվում են: Քաջագնունուց համաձայնութիւն ստացված չլինելու պատճառով նրա թեկնածութիւնը հանվում է: Ավետիք Ահարոնյանը մնում է իբրև միակ թեկնածու:

Փոխ. նախագահության թեկնածու առաջարկվում է Լ. Շանթ և Ս. Արարատյան, ավագ քարտուղարի թեկնածու Դ. Տ. Հակոբյան, կրտսեր՝ Ա. Սաֆրաստյան: Գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվում են՝ նախագահ Ավ. Ահարոնյան 37 սպիտ. 3 սև, փոխ. նախագահ՝ Լ. Շանթ 39 սպիտ. 1 սև, Ս. Արարատյան 36 սպիտ. 4 սև, քարտուղարներ՝ Դ. Տեր-Հակոբյան 36 սպիտ. 3 սև, Ա. Սաֆրաստյան 34 սպիտ. 6 սև:

Ընտրված նախագահության կողմից ներկա էին միայն Ս. Արարատյան և Դ. Տեր-Հակոբյան, որոնց Սահակյանը հրավիրում է ամբիոն, ինքն իջնում է պատգամավորների շարքը (ծափեր):

Փոխնախագահ Արարատյանը մի կարծ ճառով համեմատում է հայության և պառլամենտի պատգամավորների ցրիվ տարագիր վիճակը և գտնում է, որ պառլամենտի հիմնական խնդիրը պիտի լինի 1) Հզոր դաշնակիցների աջակցությամբ ապահովել տանջված և հյուժված հայության ֆիզիկականը և 2) Ձեռք բերել հայության իրավունքը, ընդլայնելով սահմանները և սկսել խաղաղ կուլտուրական աշխատանք, որին այնքան ընդունակ և որին այնքան միշտ ձգտում է հայութիւնը (ծափեր):

Վարչապետ Խատիսյանը զեկուցում է կառավարության երկամսյա գործունեության մասին: Այդ ժամանակամիջոցում նախարարական խորհուրդը հրատարակել է 152 օրենքներ, 300-ից ավելի որոշումներ, որոնց մեջ գլխավորներն են՝ բնակարանի օրենքը արտակարգ դատարան գեղծարար պաշտոնյաների համար, զորակոչ, մահապատիժ, համալսարան, խնամատարության, աշխատանքի ու պարենավորման նախարարութիւն:

Ամենից առաջ, ես պիտի սկսեմ արտաքին գործոց մինիստրութիւնից: Ամենակարևորը վերջին թաթարական ապստամբութիւնն է, որ տեղի ունեցավ Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններում:

Այդ ընթոստութիւնը սարքել է տաճիկ կառավարութիւնը՝ հատկապես խանգարելու Փարիզի աշխատանքները: Այդ ուղղությամբ նա հովանավորում է թաթարական շարժումները՝ գաղտնի զենք և դրամ հասցնելով, ուղարկում է նաև զինվորներ ու սպաներ, որոնց հրամանատարն է թրքական գնդապետ Խալիլ բեյը: Անհրաժեշտ է դաշնակիցների զինական ուժը: Կառավարութիւնը հույս ունի, որ իր այդ ուղղությամբ արած աշխատանքը առանց հետևանքի չի մնա, մանավանդ, որ գալու է Հայաստանի բարձրագույն կոմիսարը՝ ամերիկյան գնդապետ Հասկելը: Մինչ այդ հայկական բանակը հակառակ իր ունեցած պակասութիւններին՝ գործը տանում է պատվով, անչափ արդար (երկարատև հոտնկայս օվսանմաներ):

Նախկին թուրքահայերի, ինչպես նաև արտասահմանի գաղութների ներգաղթի գործը հաջողեցնելու համար, կառավարութիւնը ներկայացուցիչներ է ուղարկել Ռուսաստան, Կիլիկիա և այլ տեղեր: Հրահանգված է դիվանագիտական ներկայացուցիչներին ուսումնասիրելու և կառավարության տեղյակ պահել նրանց դրության վերաբերմամբ: Ներգաղթի ու վերաշինության բաժանմունքին մի ամսվա ընթացքում վարկ է բացած 3.658.000 ռ., դրանից զուտ Բակուրեի գաղթականության տրամադրված է 2.500.000, իսկ Միջագետքում գերիներ փրկելու համար՝ 500.000 ռ.:

Ներկա Հայաստանի սահմանների տարածութիւնը 40.920 քառ. վերստ է, բացի նրա անբաժան մաս կազմող Ջանգեզուրից, որի տարածութիւնը 6.742 ք. վերստ է:

Ներգաղթի և վերաշինության բաժանմունքը հանձնված է տաճկահայ Մաքսապետյանին, որի տնօրինությանն են հանձնված ինչպես սահմանից ներս, նույնպես արտասահմանում գտնվող գաղթականության գործը և որի նպատակն է ժամանակավորապես տեղավորել ժամանող գաղթականության՝ ըստ կլիմայի ու բուսականության:

Նախկին տաճկահայության՝ դեպի իրենց ծննդավայր ներգաղթը չհաջողվելու հետևանքով, մի ծնեռ ևս իրենց տեղերում մնալու հնարավորություն ստեղծելն անհրաժեշտ է:

Արտաքին գործերի նախարարության նպատակն է եղել Փարիզի վեհաժողովից մեր պատվիրակության միջոցով ձեռք բերել ազատ, անկախ Հայաստանի իրավունքները, որոնք ոչ ոքի չենք զիջելու (ծափեր): Նույն ջանքերը թափվում են նաև այստեղ՝ Երևանում և Թիֆլիսում դաշնակիցների ներկայացուցիչների առաջ, որոնց շնորհիվ կարելի եղավ վերցնել Կարս-Արդահան, մթերք ներմուծել Ամերիկայից և այլն: Զինական օգնություն ձեռք բերելու դիմումներն ապարդյուն են անցել, բայց մեծ գրավական կա, որ այդ հաջողվելու է տարբեր ձևով:

Հեռագիրը ավետում է, որ շուտով Հայաստան է գալու բարձրագույն կոմիսար գնդապետ Հասկելը, որին ենթարկվելու են Անդրկովկասում գտնված բոլոր դաշնակից գործերը:

Համաձայն ավանդության, կառավարությունը չի փորձել նույնիսկ բանակցություններ վարել տաճիկ կառավարության հետ:

Պարսկաստանի հետ հարաբերությունները բարեկամական են և շուտով Թեհրան է մեկնելու մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչը:

Վրաստանի հետ կառավարությունը շարունակ աշխատել է լինել բարեկամ: Այդ նպատակով նա մասնակցեց Թիֆլիսի համաժողովին, որի աշխատանքները ընդհատվեցին: Նրանք վերսկսելու են սեպտեմբերից ոչ շուտ, բայց երկու պետությունների այժմեական խնդիրները ստիպեցին Հայաստանին մասնակցել Վրաստանի կողմից առաջարկված հայ-վրացական խորհրդակցության աշխատանքներին:

Ադրբեջանի հետ լավ հարևան չլինելու միակ պատճառը Ղարաբաղն է, որը ոչ մի դեպքում Հայաստանը չի զիջի (երկարատև որոտընդոստ ծափեր):

Եզրակացությունը մնում է Փարիզի վեհաժողովին: Մինչ այդ՝ կա երեք միջոցներ.

1. զիջում կամ համաձայնություն,

2. ուժով հետ խլել և

3. սպասողական դրություն ու հարցերի անվճիռ թողնելը:

Կառավարությունը ժողովրդի կամքի համաձայն՝ վերջինին է հետևել:

Կառավարության վերաբերմունքը ռուսական ներքին կառավարությունների հետ եղել է չեզոք:

Վրաստանն ու Ադրբեջանը դաշինք կնքեցին ընդդեմ կամավորական բանակի. նույնն առաջարկեցին նաև Հայաստանի Հանրապետությանը: Կառավարությունը գիտակցելով, որ Հայաստանին սպառնացող իսկական վտանգը հարավային վտանգն է՝ հրաժարվեց ստորագրելուց:

Փարիզի վեհաժողովում Հայաստանի վերաբերմամբ դեռ ոչինչ պաշտոնական բան արված չէ: Միայն կազմվել է հատուկ մասնաժողով Հայաստանի սահմանները որոշելու և ուսումնասիրելու համար, ինչպես նաև խորհրդակցելու կառավարության հետ տնտեսական, ռազմագիտական և ազգագրական գործերի վերաբերմամբ:

Երկրագործական բաժանմունքի գլխավոր նպատակն է գործիքները նորոգել ու նորերը գնել, սերմացու ձեռք բերել և կռվել մորեխի դեմ, ինչպես նաև հրատարակել օրենք, որով 1919-ից գրավ դրված սեփականությունը վերադառնում է տերերին: Միայն սերմացուի համար տրամադրված է 30 ու կես միլիոն ռուբլի:

Ներքին գործերի նախարարության գլխավոր նպատակն է բարելավել սահմանից ներս քաղաքների, գյուղերի տնտեսականը. այդ նպատակով նախարա-

րության կից նոր կազմված են զանազան բաժանմունքներ՝ վիճակագրական, ջրաբաշխական և այլն: Քաղաքների տնտեսությունը վերականգնելու համար տրամադրված է Կարսին՝ 100.000, Արդահանին՝ 200.000, Կադզվանին՝ 100.000, Երևանին՝ 3.000.000 և այլն: Կարսի նահանգապետին տրամադրված է փոխարինաբար 8.000.000՝ աշխատավորության վիճակը բարելավելու համար:

Երկաթուղային բաժանմունքն արել է մի շարք նորոգումներ, նորոգված են կամուրջները և կայարանները, ուղղված են երկաթուղագծերը, հաստատված են հեռագիրները: Սարիղամիշում պատրաստվում է մեծ քանակությամբ շալներ՝ մագուրի հետ փոխանակելու: Շինված են արհեստանոցներ մի քանի կայարաններում՝ շոգեգնացների փոքր նորոգություններ կատարելու համար, որի շնորհիվ հաջողվել է շոգեմեքենաների թիվը 12-ից բարձրացնել 30-ի:

Պարենավորման նախարարության արտասահմանում ապրանք ձեռք բերելու ջանքերն ապարդյուն անցան: Վրաստանից ներմուծված ապրանքի քանակը 10-15000 փթից չի անցնում. մեր ժողովրդին փրկողը ամերիկյան անսպառ օգնություն է (երկարատև ծափեր):

Բաթումում կա մեծ քանակությամբ ալյուր, նոր հասել են երկու մեծ նավ, 500000 փութ ալյուրով, շուտով հասնելու են նորից երկու փոքր նավ ալյուր և դրանով կվերջանա Ամերիկայից ստացվելիք ալյուրի քանակը: Կառավարությունը քիչ պաշար ունի ալյուրի, իսկ խտացրած կաթը և կակաոն գրեթե նույնությամբ մնում են: Անհրաժեշտ է Ամերիկայի հետ նոր պայմաններ կապել, որովհետև մեր պաշարը՝ ունեցած հունձը, կբավականանա միայն 3-4 ամիս: Փարիզում Լ. Մանթաշյանի երաշխավորությամբ կնքված է պայման և շուտով ուղարկվելու է Հայաստան 10 000 000 ֆրանկ արժողությամբ ապրանք:

Խնամատարության և աշխատանքի նախարարությունը այժմ ունի իր տրամադրության տակ միայն արհեստանոցներ ու որբանոցներ. որբերի թիվը 13 940 է, որոնք տեղավորված են 99 որբանոցներում, կա նաև 15 հիվանդանոցներ: Դրամական և կացարանի միջոցներ չլինելու պատճառով որբ ու անկար ծնողների զավակները՝ թվով 20 000, մնում են դրսում:

Արհեստանոցների գործը գնում է հաջող, գլխավոր նպատակն է գործ հայթայթել անգործներին, ապրանք հայթայթել հասարակության և ունենալ պետական հասույթ:

Հանրային կրթության գործն անցյալ տարի եղել է անմխիթար. գործել են միայն 116 դպրոցներ, որոնց աշխատանքները շարունակ ընդհատվել են հիվանդությունների, կռիվների շնորհիվ: Հույս կա 1919-20 տարվա ուսումնական գործը դնել ավելի լավ հիմքերի վրա:

Բացվելու է համալսարան՝ հայտնի պրոֆեսոր Ղամբարյանի տեսչությամբ: Միջնակարգ և նախնական դպրոցների համար հրավիրված են ավելի կարող ուսուցիչներ:

Արդարադատության նախարարությունը նույնպես ոչ մխիթարական է մասնագետ պաշտոնյաներ չլինելու պատճառով, բանտերը միայն կանոնավորվել են, ունեն նաև կրթական բաժին:

Ելևմտական նախարարությունը ելք ու մուտք ունեցել է 340 միլ. ռուբլի կովկասյան հանրապետությունների դրամանիշերից: Հակառակ կառավարության ցանկության՝ Վրաստանն ու Ադրբեջանը ընդհատեցին այդ կերպով դրամանիշեր տալը և յուրաքանչյուրն իր համար սկսեց հրատարակել սեփական թղթադրամ: Հայաստանի կառավարությունը ձեռնարկել է Իտալիայում տալը 300 միլիոն ռ. սեփական բոներ, որ պատրաստ կլինի երկու ամսից: Կառավարությունն ստիպված էր այդ ձեռնարկն անել, որովհետև Միացյալ Նահանգների նախագահ Վիլսոնը մերժեց մեծ փոխառություն Հայաստանին՝ մինչև Փարիզի վեհաժողովի Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական ճանաչումը:

Մինչև նոր փողի հասնելը՝ պիտի գործադրվի 12 000 000 կանխիկ փող և պետական բանկի չեկեր: Նախարարություններին տրամադրված է հետևյալ գումարները. ներքին գործոց՝ 11 միլիոն, ելևմտական՝ 3, արդարադատության՝ 2, արտաքին գործոց՝ 4 և կես, կրթական՝ 2, պետ. կալված. վարչության՝ 1, գինվո-

րական՝ 47, պետական կոնտրոլը՝ 150 000, խնամատարության և աշխատանքի՝ 48 միլ., պարենավորման՝ 77, նախարարական խորհրդին՝ կես միլիոն:

Վերջացնելով երկամսյա գործունեության զեկուցումը՝ վարչապետը ներկայացնում է ամբողջ նախարարական կազմի հրաժարականը գրավոր կերպով:

Պատգամավոր խոնդկարյանն առաջարկում է կառավարության գործունեության վերաբերմամբ ունենալ ընդհանուր խոսակցություն, որպեսզի հնարավոր լինի նոր կազմվելիք կառավարության նոր ցուցումներ տալ:

Նախագահը գտնում է, որ հարցը դրված է կառավարության հրաժարականի մասին և ոչ թե քննադատելու կամ գնահատելու:

Պատգամավոր Վրացյանն առաջարկում է հետևյալ բանաձևը. «Վարչապետի զեկուցումը լսելուց հետո ընդունելով հրաժարականը՝ առաջարկում ենք կառավարությանը ժամանակավորապես վարի գործերը, մինչև պառլամենտը հնարավորություն կունենա ձեռնարկելու նոր ընտրություն»:

Բանաձևն անցնում է 38 ձայնով ընդդեմ երկուսի:

Պատգամավոր խոնդկարյանը քվեարկության չի դնում իր առաջարկը:

Նախագահը հայտարարում է նիստը փակված ժամը 10-ից 50 րոպե անց:

«Հայաստանի աշխատավոր». 9, 10 օգոստոսի 1919թ.

3-ՐԴ ՆԻՍ

7 օգոստոսի 1919թ.

Պառլամենտի երրորդ պաշտոնական նիստը բացվեց 7 օգոստոսի, երեկոյան ժամը 8-ին: Ներկա էին 48 պատգամավոր և նախարարական ամբողջ կազմը:

Նախագահ Արարատյանը նիստը բանալով կարդում է օրակարգը.-

1. Ընտրություն վարչապետի
2. Ընտրություն պառլամենտական հանձնաժողովների
3. Ընթացիկ հարցեր:

Պատգամավոր խոնդկարյան - Համաձայն նակագի 56 հոդվածի՝ խորհուրդը նախապես պիտի որոշի առաջիկա նիստի օրը և ժամը, իսկ 106 հոդվածի համաձայն՝ օրակարգերը պիտի կազմել նախապես, որպեսզի արտահայտվող ֆրակցիաները նախապատրաստված դաիլիճ մտնեն:

Նախագահ - Մատնանշված հոդվածի երկրորդ մասում ասված է, որ նախագահին իրավունք ունի արտակարգ նիստեր հրավիրելու: Բացի այդ մենք մեր առաջին նիստում հայտարարել ենք, որ ներկա նիստին մեր զբաղման առարկան պիտի լինի վարչապետի ու հանձնաժողովների ընտրությունը, իսկ ինչ վերաբերում է առաջիկա նիստին, մենք կաշխատենք համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել:

Պատգ. խոնդկարյանը անհրաժեշտ է գտնում նախքան ընտրության անցնելը՝ խոսել թեկնածուների մասին:

Պատգ. Ջամալյանը դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից հայտարարում է, որ դաշնակցության թեկնածուն է վարչապետի պաշտոնակատար Ալ. Խատիսյան:

Պատգ. խոնդկարյան (սոցիալիստ-հեղ.) Ամբիոնից արտասանում է մի երկար ճառ, որի մեջ աշխատում է ապացուցել Խատիսյանի քաղաքական գործունեության անկարությունը սահմաններից ներս, անարդար վերաբերմունքը դեպի զանազան ազգեր: Իբր ապացույց այդ բոլորին՝ թվում է «Հայաստանի աշխատավորի» մի շարք խմբագրականներն ու գավառներից եկած բողոքի բաց նամակները, ընտրական կենտրոնական հանձնաժողովի Սուրմալուի և այլ շրջաններում արած ապօրինությունները: Գտնում է, որ այն բոլոր տեղերում, ուր թաթարները ձայն են տվել դաշնակցության, դա եղել է ոչ թե սեփական կամքով, այլ երկյուղից դրդված: Հենց Խատիսյանի վարչապետի դեր ստանձնելը գտնում է ապօրինի և անհամապատասխան, տիրող կուսակցության բռնազբոսիկ գործերից մեկը, որից հետո Խատիսյանը գործում է ինքնուրույն ու վեց ամիս շարունակ պառլամենտը

կանոնավոր նիստեր չի ունեցել: Նա գտնում է, որ ներկա թաթարական ապստամբությանը նպաստեց նաև վարչապետը և առհասարակ կառավարությունը՝ իր անհեռատես գործունեությամբ: Ապա անցնելով օրենքներ հրատարակելուն, կանգ է առնում մահվան պատժի վրա: Դեռ անցյալ տարի էր, երբ Կերենսկին հայտարարեց այդ նույն օրենքը և հետ մահանջեց շնորհիվ այն խիստ բողոքների, որոնց շարքում Թիֆլիսում բազմած էին խատիսյանն ու Մանեսյանը. ինչո՞վ բացատրել, որ նրանք այժմ իրենք են մահապատիժ մտցնում: Երկրորդ՝ կապալների վերացման օրենքը, որի էությունն ըմբռնելու համար դատավորներն իրենց գործերը թողած՝ հրատարակողների հետևից ընկած լուսաբանություն, մեկնություն են խնդրում: Ճառի երկրորդ մասի վերջում պատգ. Խոնդկարյանն հայտարարում է. ինչ էլ որ լինի, ով էլ որ լինի վարչապետ, դեմոկրատիան լավ բան սպասելիք չունի (ամբողջ ճառի ընթացքին անպակաս էին՝ աղմուկ, բացականչություն և նախագահի ընդհատումներ):

Նախագահը զգուշացնում է հետագա հռետորին, որ շեղումներ չանեն:

Բժ. Մելքոնյանը (Արագածոտնի անկուսակցական միության թեկնածու) - Նույնպես արտասանում է երկար ճառ: Նա գտնում է, որ մասնավորապես գավառներում ոչ մի ժողովրդական օրենք չի գործադրվում, այլ կա գավառապետների ու առհասարակ պաշտոնյաների կամայականություն: Անցյալ և այս տարվա մեջ ոչ մի տարբերություն չկա, ոչ մի գործնական կտրուկ քայլ չի արված. ընդհակառակը, մեզ շրջապատող կառավարությունների հետ լարված հարաբերություններ են ստեղծված: Միայն Աշտարակի գավառամասային կոմիսարը սպանել է 11 հոգու: Հրատարակվել է կալվածների վերացման օրենք, բայց այդ օրենքը մնացել է թղթի վրա, առանց կյանքում կիրառվելու: Մայրաքաղաքից ուղարկված յուրաքանչյուր հրահանգ մնում է գրասենյակում և գավառապետը հայտարարում է «Թող գրեն ինչ ուզում են, ես կանեմ այն, ինչ կցանկանամ»: Ես նախկին հռետորին ավելին կասեմ. թաթար դեմոկրատիան ճգնաժամ է ապրում: Ապստամբությունն արհեստականորեն է ծագել: Պատգամավորը բերում է մի շարք փաստեր ապացուցելու համար, որ գավառապետները թաթարների հետ իրենց անձնական հաշիվներով են ղեկավարվում և իրենց պաշտոնական դիրքն ի չարն են գործադրում: Ապա բացականչում է. «Որն է հողերի վերաբերմամբ ունեցած այն դեմոկրատական սկզբունքը, ինչ արեց խատիսյանի կառավարությունը թաթար գաղթականների նկատմամբ, քանիսին թույլ տվեց վերադառնալ հայրենի գյուղեր (աղմուկ, բացականչություններ, սուտ է, պրովոկացիա է, փաստեր ունե՞ք, դավաճան և այլն):

Հայ գյուղացիությունը նույնպես լավ օրում չէ, գինակոչի համար սարսափելի դրություն է գյուղերում, գյուղացիությունը պիտի ըմբոստանա դաշնակցության դեմ, որովհետև դասալիքի համար պատասխանատու է ամբողջ ընտանիքը: Նա ենթակա է բանտարկության և բռնությունների: Գյուղերի դրությունը սոսկալի է (աղմուկ): **Նախագահը** ընդմիջում է: Ճահիճ դրությունից դուրս գալու համար պիտի ասենք, որ այդպիսի քաղաքականություն վարող վարչապետին չենք կարող տալ Հայաստանի կառավարության ղեկը:

Պատգ. Ջամալյան - Եթե դաշնակցության ֆրակցիան դրել է խատիսյանի թեկնածությունը, կնշանակի, որ նոր առավելություններ է մարմնացնում իր մեջ, որի մասին հակառակորդները ոչինչ չխոսեցին: Նրանց այն առարկությունները, որոնք անմիջապես գործին չեն վերաբերվում, թողնվում է անպատասխան: Իսկ այն մոմենտը, որն ապրում է հայ ժողովուրդը և որի մասին մարդիկ ոչ միայն այստեղ, ամբիոնից, այլ նաև սահմաններից դուրս խոսում են, չենք կարող անպատասխան թողնել: Խոնդկարյանի այն հայտարարությունը, որ թաթարների համար քարերն անգամ աղաղակում են, անկասկած ժանդարմի վերաբերմունք է: Համաձայն են, եթե նա ասեր դեպի հայերն ևս, բայց կանգնել և շեշտել հատկապես թաթարների վրա, համարում են առնվազն անարդարություն: (Չայներ. նույնիսկ, նույնիսկ պրովոկացիա): Խոնդկարյանը հայտարարեց, որ Բոյուք Վեդիի դեպքը վատ վերաբերմունքի արդյունք է: Եթե կառավարությունն այդ խնդրում մի մեղք ունի, դա նրա հանդուրժողությունն է դեպի այդ ապստամբ գյուղը:

Աղորեջանից եկած հայերը մնում են ապշած, որ Շարուրի թաթարներին խնամում են ինչպես պետք է, այնինչ հայ գաղթականությունը մնացել է անտեր: Հայերի համար զինակոչ և ամեն տեսակ պարտականություններ, թաթարներն ազատ են և միայն իրավունքներից են օգտվում: Ի՞նչ օրեր են ապրում Արշի և Նուխու հայերը, ինչ վերաբերմունք է դեպի ամբողջ Աղորեջանի հայերը, բացի Բաքվից (Ձայներ՝ «Բաքուն էլ»): Եվ Խոնդկարյանն այս բոլորը գիտենալով հանդերձ՝ այդ հայտարարությունն է անում: Այդ անարդար վերաբերմունք է:

Մելքոնյանն ակնարկեց, որ մենք ենք ստեղծել այդ ապստամբությունը, սխալ է: Թուրք պետության կողմից գլխավոր շտաբը Բայազետից փոխադրվել է Վեդի: Այդ բոլորի համար պարզ է և մնան հայտարարություն անելը կրկնակի անարդարություն է:

Վրդովվել են, որ մահվան պատիժ է հրապարակվել. մեզ համար ոչ մի բան այնքան թանկ չէ, քան հայ ժողովրդի կյանքը: Եվ հենց այդ կյանքը պաշտպանելու համար ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չենք առնի, թեկուզ մի դասալիքի մահվան դատապարտելով:

Մեզ հայտնի է մահ կառավարության թերի կողմերն և մենք ուրախությամբ կլսենք այդ ուղղությամբ քննադատություններ, իսկ երբ կլինեն մնան ամբաստանություններ, ես բացատրում եմ, որ դա արդյունք է կուսակցական մեղ անհանդուրժելի մեկնաբանությունների: Քանի որ չկարողացա Խատիսյանի որևէ թերությունն ապացուցել, ես առաջարկում եմ միաձայն ընտրել վարչապետ Խատիսյանին (ծափեր):

Պատգ. Ջուրյան - Ջամալյանը ոչինչ չասեց ընդդիմադիր կուսակցության մասին: Բժշկի խոսքերը գավառային կոմիսարների մասին է, որոնք հող են պատրաստում ապստամբության, ճիշտ են (Բացականչություններ «սուտ է»): Ինչ վերաբերում է ներքին քաղաքականության, վարչապետն իր առաջին զեկուցման մեջ շատ բան խոստացավ՝ իրավակարգ, զեմստվո և այլն: Կա՞ իրավակարգ, հենց վարչապետության մեջ (օրինակ է բերում խնամատարության մախարարի և պահանջատիրոջ հավատարմատարի միջադեպը), ահա թե ինչպիսի մարդկանցով է շրջապատված վարչապետը: Ու՞ր է զեմստվոն: Ճառեր ենք լսել միայն, մենք լավ գիտենք, որ այն բյուրոկրատիկ տարրը չի կարող հանդուրժել զեմստվոն: Ինչ է անում ինքնավարությունը, ինչու խլեցին նրա միլիցիան և տվին ներքին գործերի մախարարության: Ինքնավարությունն առանց միլիցիայի ոչինչ չի կարող անել, և սա բացատրվում է նրանով, որ բյուրոկրատիան կռիվ է մղում դեմոկրատիայի դեմ:

Խնամատարության մախկին մինիստր **Թորոսյանը** հերքում է հիշված միջադեպը:

Նախագահն առաջարկում է անցնել ընտրություններին, եթե ուրիշ թեկնածուներ չկան:

Գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվում է վարչապետ Ալ. Խատիսյան[ը]՝ 40 սպիտակ և 8 սև ձայներով (ծափեր):

Նախագահը հարցնում է, կարիք կա՞ հրավիրվելիք դահլիճի մասին խոսել, թե բավականանալ վարչապետի ընտրություններով (ձայներ «բավականանում ենք»):

2-րդ օրակարգ. - **Ջամալյանը** ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է ընտրել 12 հանձնաժողովներ. առարկություն չլինելու պատճառով բաց քվեարկությամբ անցնում են ընտրության և ընտրում են հետևյալ 12 հանձնաժողովները:

1. Օրենսդրական՝ 7 հոգուց - **Բուդաղյան, Ս. Խաչատրյան, Գ. Վարշամյան, Դ. Տերտերյան, Գ. Խաչատրյան, Կ. Ղազազյան** (դաշնակցականներ), **Դ. Ջուրյան** (սոց. հեղ.)

2. Բյուջետային ու ելևմտական՝ 8 հոգուց - **Վ. Նավասարդյան, Դ. Սարգսյան, Լ. Թադևոսյան, Վ. Տեր-Թորոսյան, Դ. Յաղջյան, Ա. Գյուլխանդանյան** (դաշնակցականներ), **Ս. Սահակյան** (սոց. հեղ.) և **Աղաբաբեկով** (թուրք անկուսակց.):

3. Պարենավորման՝ 9 հոգուց - **Ա. Սահակյան, Ն. Ավագյան, Ս. Տեր-Գևորգյան, Լ. Պետրոսյան, Դ. Սանուկյան, Ա. Նազարյան, Գ. Քալաշյան** (դաշնակ-

ցականներ), *Ս. Սահակյան* (սոց. հեղ.), *Միր Բաղդ Միր-Բաբաև* (թուրք անկուսակցական):

4. Ինքնավարությունների՝ 7 հոգուց. - *Ա. Ղազարյան, Լ. Ջառաֆյան, Ն. Ավագյան, Վ. Բաբայան, Գ. Քալաշյան* (դաշնակցականներ), *Լ. Թումանյան* (սոց. հեղ.) և *Բժ. Մելքոնյան* (անկուսակցական):

5. Հողային՝ 7 հոգուց - *Ա. Սահակյան, Ս. Գրիգորյան, Հ. Սարգսյան, Ա. Հովհաննիսյան, Հ. Տերտերյան, Ե. Սարգսյան* (դաշնակցականներ), *Ա. Խոնդկարյան* (սոց. հեղ.), *Բժ. Մելքոնյան* (Արագածոտնի անկուսակց):

6. Աշխատանքի և խնամատարության՝ 9 հոգուց - *Վ. Խորենի, Յուսուֆ Բեկ, Աբեղյան, Լ. Ջառաֆյան, Ա. Հովհաննիսյան* (դաշնակցականներ), *Լ. Թումանյան* (սոց.-հեղ.):

7. Ներգաղթի ու վերաշինության՝ 7 հոգուց - *Ռ. Տեր-Մինասյան, Բժշկուհի Մանուկյան, Ա. Օհանջանյան, Հ. Տեր-Ղալբյան, Ռ. Քաջբերունի, Մալխաս, Հ. Մանուկյան* (դաշնակցականներ):

8. Դպրոցական-կրթական՝ 7 հոգուց - *Թորոսյան, տիկ. Պերճուհի Բարսեղյան, Ե. Սարգսյան, Վ. Խորենի, Ա. Աբեղյան, տիկ. Վ. Սահակյան, Գ. Շահինյան* (դաշնակցականներ):

9. Ձինվորական՝ 8 հոգուց - *Ն. Աղբալյան, Ա. Վրացյան, Ա. Բաբալյան, Ա. Ջամալյան, Ռ. Տեր-Մինասյան, Վ. Բաբայան, Բժ. Հ. Մելիքյան, Ա. Գյուլխանդանյան* (դաշնակցականներ):

10. Խմբագրական՝ 4 հոգուց - *Ն. Աղբալյան, Ս. Վրացյան, Վ. Նավասարդյան, Գ. Խատիսյան* (դաշնակցականներ):

11. Բժշկա-սանիտարական՝ 6 հոգուց - *Բժ. Ա. Մելիքյան* (Արագածոտնի անկուսակց), *Ա. Բաբալյան, Բժշկուհի Ջալյան-Մանուկյան, Բժ. Ղազարյան, Բժ. Տեր-Ղալբյան, Բժ. Ե. Միրաքյան* (դաշնակցականներ):

12. Հանրօգուտ ձեռնարկների ու շինությունների՝ 4 հոգուց.- *Մալխաս, Ա. Օհանջանյան, Հ. Յաղճյան, Լ. Թադևոսյան* (դաշնակցականներ):

3-րդ օրակարգ. - Ընթացիկ խնդիրներ: Որոշում է նիստեր ունենալ երեքշաբթի և ուրբաթ օրերը:

Բժ. Բաբալյան - Որովհետև չգիտենք վարչապետն երբ կարող է դահլիճ կազմակերպել, չենք կարող խոսել օրակարգերի մասին, առաջարկում է թողնել նախագահության:

Ջամալյան - Առաջարկում է պաշտոնապես ճանաչել ֆրակցիաները, միաձայն անցնում է բոլոր առաջարկները:

Նախագահը նիստը հայտարարում է փակված ժամը 9-ից 30 ր. անց:

«Հայաստանի աշխատավոր», 13. 14 օգոստոսի 1919թ.:

4-րդ ՆԻՍ

10 օգոստոսի 1919թ.

Երևան, 10 օգոստոսի - Հայաստանի պառլամենտի Գ նիստը բացվում է երեկոյան 8-20 րոպեին՝ Ս. Արարատյանի նախագահությամբ: Վերջինս հայտարարում է, որ իրենից անկախ պատճառով, հրաժարվում է նախագահությունից:

Ա. Ջամալյանը դաշնակցական ֆրակցիայի անունից հայտարարում է, որ հրաժարականն ընդունվում է և մինչև նոր նախագահի ընտրությունն ավագ պատգամավորի ժամանակավոր նախագահությունն է առաջարկում: Առաջարկն ընդունվում է և նախագահությունն անցնում է Հովսեփ Արղությանին:

Օրակարգի խնդիրներն էին.

1. Վարչապետի հայտարարությունը կառավարության նոր կազմի մասին.

2. Նոր կառավարության հայտագիրն և ընթացիկ հարցեր:

Նախագահը խոսքը տալիս է վարչապետին կառավարության կազմի մասին անելու իր հայտարարությունը:

Վարչապետ - Հարգելի պատգամավորներ Հայաստանի պառլամենտի, Ձեր կողմից հանձնարարվեց ինձ կազմել կառավարություն՝ Հայաստանի Հանրապետությունը կառավարելու համար: Ձեռնարկելով այդ որքան մեծ, նույնքան ծանր և պատասխանատու գործին՝ սկզբում ես նկատի ունեի կառավարությունը կազմել նախկին ռուսահայերից և տաճկահայերից, բայց որովհետև տաճկահայ ընկերների ու եղբայրների մեծ մասը գտնվում են մեր հանրապետության այժմյան սահմաններից դուրս, դրա համար հնարավորություն չունեն կառավարության կազմի լրիվ ցանկը ներկայացնել բարձրագույն խորհրդի: Ուստի ներկայացնում եմ մի մասը միայն՝ հինգ հոգու, ինձ հետ միասին վեց: Իսկ մնացած չորսի համար կձեռնարկեմ համապատասխան դիմումներ անել վաղը և եթե միայն դուք կհամաձայնեք: Ես հավատացած եմ, որ դրանով կառավարությունը գործնականապես չի տուժի, որովհետև նախարարությունները, որ բաժանված են վեցի, կունենան պահանջված չափով օգնականներ ու վարիչներ: Այդ դրությունն երկար չի տևի, որովհետև երբ պառլամենտը հավանություն կտա ներկայացված կազմին, մնացածները, որոնք գտնվում են Պոլիս կամ Փարիզ, այստեղ կլինեն մի ամսից ոչ ուշ, որից հետո վարիչների կամ միացումների գործը կվերջանա և յուրաքանչյուր նախարարություն կունենա իր նախարարը:

Ես հրավիրել եմ ներկաներից պ. Աբրահամ Գյուլխանդանյանին, պ. Ս. Արարատյանին, պ. Ավ. Սահակյանին, պ. Նիկ. Աղբալյանին և գորավար Արարատյանին:

Ներկա նախարարությունները հաստատված են պառլամենտի կողմից: Միայն կառավարությունը միացրել է պարենավորման և խնամատարության նախարարությունները: Կառավարությունը մտադիր է պառլամենտին ներկայացնել մի նախագիծ, որով պիտի առաջարկվի նոր երկու նախարարություններ:

Առայժմ մտադիր եմ աշխատանքները բաժանել հետևյալ կարգով.

1. Նախարարների նախագահ, միաժամանակ Արտաքին գործերի նախարար Ալեքսանդր Խատիսյան.

2. Ներքին գործերի և արդարադատության՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյան.

3. Ելևմտական ու պարենավորման՝ Սարգիս Արարատյան.

4. Ջինվորական՝ գեներալ Արարատյան.

5. Խնամատարության, աշխատանքի և պետական գույքի՝ Ավ. Սահակյան.

6. Հանրային կրթության և արվեստի՝ Նիկողայոս Աղբալյան:

Ներկայացնում եմ պառլամենտի հաստատության, եթե նախագահը թույլ կտա, ապագա կառավարության կողմից կներկայացնեմ նաև հայտագիրը:

Նախագահը պատգամավորների համաձայնությունն է խնդրում:

Պատգ. Ջամալյան - Պորտֆելների բաժանման դեմ ոչինչ չունենալով՝ մեր կարծիքը հայտագիրը լսելուց հետո կարտահայտենք:

Պատգ. Խոնդկարյան - Առանց հայտագրի ոչինչ չի կարելի ասել:

Վարչապետը կարդում է հայտագիրը:^{*}

Նախագահը հայտագիրը դնում է պառլամենտի քննության:

Պատգ. Ջուրյան - (սոց. հեղ.) Որովհետև նախօրոք հայտագիրը չի ուղարկվել առանձին ֆրակցիաներին ծանոթանալու, ուստի սոց.-հեղափոխականների ֆրակցիան հնարավորություն չունի զբաղվելու նրա քննությամբ: Նա առաջարկում է հայտագրի քննությունը թողնել ուրբաթ օրվա նիստին:

Պատգ. Բաբալյան (դաշն.) - Կառավարությանն անորոշ դրության մեջ չթողնելու համար, հարկավոր է այժմ և եթ զբաղվել հայտագրի քննությամբ:

Պատգ. Խոնդկարյան (սոց.-հեղ.) - Պնդում է, որ կառավարության հայտագրի քննությունը հետաձգվի, իսկ այդ հանգամանքը կառավարության գործունեությանը չի խանգարի, քանի որ այդ երևույթը հատուկ է Հայաստանի Խորհրդարանին և նախկին դահլիճն էլ առանց հայտագրի է գործի անցել:

Պատգ. Միրաքյանը պաշտպանում է բժ. Բաբալյանի առաջարկը:

^{*} Հայտագիրը տես հավելվածում: - Ծանոթ. կազմ.:

Պատգ. Ջամալյանը ընդդիմադիրների հայտարարությունը գտնում է հիմնավոր և տեղին: Առաջարկում է հաստատել կառավարության կազմը, իսկ հայտագրի քննությունը թողնել ուրբաթ օրվա նիստին:

Նախագահը քվեարկում է Ջամալյանի առաջարկը, որն անցնում է 27 ձայնով, ընդդեմ 11-ի:

Նախագահին առաջարկում է պառլամենտին խոսել կառավարության կազմի մասին:

Պատգ. Թորոսյան - Կառավարության կազմի մասին խոսել ու քվեարկել չի կարելի, այստեղ այդ մասին ի գիտություն է միայն հայտարարվում:

Պատգ. Ջամալյան - Վարչապետի ներկայացրած կազմն ու պաշտոնների բաժանումը խնդիրներ են, որ պառլամենտի հավանության պետք ունեն: Նա դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից հայտարարում է, որ վարչապետի ներկայացրած ծրագիրը միանգամայն ընդունելի է ու գոհացուցիչ:

Բաց քվեարկությամբ կառավարության կազմը հաստատվում է 37 ձայնով, ընդդեմ երկուսի:

Ապա քարտուղարը զեկուցում է ստացված մի շարք գրավոր դիմումների մասին, որոնք հանձնվում են համապատասխան հանձնաժողովների քննության:

Հեռագրեր ու գրություններ են ստացված.

1. Երևանից - Հայաստանի Հանրապետության փոստ-հեռագրային և հեռախոսային ծառայողների առաջին պատգամավորական համագումարից:

2. Ալեքսանդրապոլից - Դաշնակցության կոմիտեից և ներկայացուցչական խորհրդից:

3. Իջևանից - Հայ Հեղ. Դաշնակցության գավառական համագումարից:

4. Նոր-Բայազետից - քաղաքագլուխ Աֆրիկյանից:

5. Նոր-Բայազետից - Բասարգեչար գյուղացի Թումանյանից:

6. Թիֆլիս - պատգամավոր Գեղամ Հարությունյանից:

7. Թիֆլիսից - Տրապիզոնի շրջանի հայրենակցական միությունից:

8. Դիլիջանից - Հայ Հեղ. Դաշնակցության Դիլիջանի շրջանային ժողովից:

9. Էջմիածնից - Ամենայն Հայոց Գևորգ Ե. Կաթողիկոսից:

10. Թիֆլիսից - Հ. Հ. Դ Վրաստանի Կենտրոնական Կոմիտեից:

11. Թիֆլիսից - Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի Դաշնակցական ֆրակցիայից:

12. Ալեքսանդրապոլից - Ալեքսանդրապոլի ֆելդշերների միությունից: Գրություններ՝

13. Ֆրանսիական զինվորական միսիայի ներկայացուցիչ կապիտան Պուադեբարից:

14. Երևանի պարսկահայ հայրենակցական միությունից, միևնույն ժամանակ ուղարկել են 15 000 ռ. զորքի պետքերի համար:

15. Հայ Հեղ. Դաշնակցության Բալախանու կոլեկտիվից:

16. Բալախանուց - Հայաստանի մուսուլման բանվորների 76 հոգուց բաղկացած մի խմբի ընդհանուր ժողովից (Այս գրության առթիվ պառլամենտը օվսանմաներ է սարքում):

«Հայաստանի աշխատավոր», 15 օգոստոսի 1919թ.:

5-ՐԴ ՆԻՍ

15 օգոստոսի 1919թ.

1919թ. օգոստոսի 15-ին, երեկոյան ժամը 8-ին, Հովսեփ Արղությանի նախագահությամբ բացվում է Հայաստանի պառլամենտի հինգերորդ նիստը: Նախարարական օթյակում գտնվում են՝ ներքին գործերի, արդարադատության, պետական գույքերի, զինվորական և հանրային կրթության նախարարները: Պատգամավորներից ներկա են 36 հոգի:

Օրակարգի հարցերն են՝

1. Վարչապետի հայտարարությունն ընդհանուր քաղաքական դրության մասին,

2. Կառավարական հայտագրի քննությունը,

3. Ընթացիկ հարցեր:

Նախագահը խոսք է տալիս փոխվարչապետ Ա. Սահակյանին:

Ա. Սահակյան - Քաղաքացիներ, պատգամավորներ Հայաստանի պառլամենտի, կառավարությունը հանձնարարել է ինձ հայտնել երկրի դրության մասին հետևյալը. - Մեր դարավոր թշնամի Թուրքիան երկրի ներսում և դրսում նորանոր ռազմաճակատներ է ստեղծում: Մի նոր ռազմաճակատ ստեղծվում է Էրզրումից՝ տաճկական զորքի դեպի Սարիղամիշ շարժվելով: Մի ուրիշ ռազմաճակատ Սուրմալուի շրջանում, որը մինչև այժմ տեղական ընդհարումների բնույթ էր կրում, իսկ այժմ լայնածավալ ճակատ է ստեղծել Կարակալայի մոտ: Մյուս կողմից էլ տաճիկ կառավարության կազմակերպած զորքերը քրդական հրոսակախմբերի հետ, թնդանոթներով զինված, գալիս են Արաքսի ուղղությամբ: Չորրորդ ռազմաճակատը Ղազարլուին է: Հինգերորդ՝ դեռ չորոշված ռազմաճակատը Դարալագյազն է: Մենք հետզհետե շրջապատվում ենք երկաթե օղակով: Թշնամին ուզում է ներխուժել մեր երկիրը, ստրկացնել մեզ և ոչնչացնել մեր այնքան թանկ գնով ձեռք բերած ազատությունը: Պատգամավորներ, կառավարությունը հայտարարում է, որ մեր երկիրը վտանգի մեջ է, նա մտադիր է նոր զորքահավաք անել և միջոցներ է ձեռք առնում զորքի կարիքները բավարարելու համար: Կառավարությունը բավարար չգտնելով ներկա զինվորական ուժը, կոչ է անում ժողովրդին զոհաբերել իր գույքն ու կյանքը: Այժմ կառավարությունը, դիմելով այս բարձր ժողովին, հայտնում է, որ կարիք ունի հեղինակավոր գործիչների և նա պատգամավորներից օգնություն ստանալու հույս ունի. թող նրանք չվախենան գալ ու տնօրինել ժողովրդի բախտը: Այս մոմենտին մենք կարող ենք ապավինել միայն մեր ուժերին, որովհետև դաշնակիցների ուժն օգնության կգա ապագայում: Լարենք մեր ուժերը թշնամու դեմ: Կառավարությունը ոգևորված է անցյալի փայլուն օրինակներով, որպիսիք էին՝ Ղարաբեղիսայի ու Սարդարապատի հերոսական ճակատամարտերը: Նոր ուժեր չստանալը մեզ չի վախեցնում: Մենք կրկին դուրս կբշենք թշնամուն մեր երկրից (ծափեր):

Այդ միջոցին դիվան. օթյակն է մտնում հունական առաքելությունն իր ամբողջ կազմով: Նախագահը նրանց ողջունում է հետևյալ ճառով: «Սրանից, մոտավորապես մի դար առաջ գեղեցիկ Հունաստանը, որ համաշխարհային պատմության մեջ մեծ դեր է խաղացել, իբրև քաղաքակրթության, կուլտուրայի, գեղարվեստի օրրան, ապրում է տանջանքի ու նվաստացման այնպիսի ճգնաժամային օրեր, ինչպես է այժմ նրա քույր Հայաստանը: Սակայն, չնայած այդ հանգամանքներին, հերոսական Հունաստանն իր լավագույն զավակները զոհաբերելով, կարողացավ հաղթական դուրս գալ բռնակալ Թուրքիայի դեմ անհավասար ուժերով մղած հերոսամարտից և եվրոպական ազգերի մեջ իր պատվավոր տեղը գրավել: Սրտի անհուն բերկրությամբ պիտի հայտարարենք ձեզ, որ գեղեցիկ ու ազատ Հունաստանի զավակները, մեր բարեկամ երկրի պաշտոնական ներկայացուցիչներն այսօր գտնվում են մեզ մոտ, մեր պառլամենտի շենքում: Ողջունենք ուրեմն ազատ երկրի ներկայացուցիչներին, ողջունենք Հունաստանին, գեղեցիկ Հունաստանին, որ կրել է իր վրա թուրքական յաթաղանի ամբողջ ծանրությունը և որն ավելի լավ կարող է հասկանալ մեզ, քան որևէ ուրիշ երկիր: Ողջունենք ու մեր բարեկամական ջերմ զգացումները հայտնենք գեղեցիկ ու ազատ երկրի ազնիվ զավակներին և խնդրենք, որ նրանք մեր զգացմունքների արտահայտիչը լինեն իրենց ժողովրդի ու կառավարության առաջ»: (Ներկայացուցիչների օթյակին դառնալով) Ողջույն Հունաստանի ներկայացուցիչներին: (Պատգամավորները ոտնկայս խանդավառ ցույց են անում, որ տևում է 5 րոպե):

Հունական միսիան խորին շնորհակալություն է հայտնում ցույց տված հարգանքի համար: Նա շատ ուրախ է, որ եկել է այստեղ և կարող է մոտիկ ծանո-

թանալ երկրի դրության հետ: Ապա խոստանում է այս ջերմ վերաբերմունքի մասին հայտնել իր կառավարության:

Պատգ. Թորոսյան (դաշնակ.) - Կառավարության հայտարարությունից երևում է, որ Հայաստանը գտնվում է ծանր ու դժվարին կացության մեջ: Մեր դարավոր թշնամին՝ Թուրքիան, նորից սպառնում է մեզ օղակել երկաթե շղթաներով: Ճգնաժամի առաջ կանգնած՝ երեկվա Թուրքիան, որ թվում էր, թե շուտով մեռնելու է, ինչպես տեսնում ենք, ուզում է մեռնելուց առաջ ճգնել, ոչնչացնել և իր հետևից մահվան ավերակներ թողնել: Մի տարի սրանից առաջ ջախջախված Հայաստանը կանգնած էր Տաճկաստանի առաջ, բայց մի հույս ուներ, թե կռվում է դաշնակիցների համար և այդ հույսով էլ սպասում էր իր փրկության: Նրա հույսերն ի դերև չանցան. հսկա Գերմանիան դաշնակիցների հաղթական սրի առաջ գալարվեց: Թվում էր, որ նրա դաշնակիցներն էլ պետք է ոչնչանային, սակայն երբ մի հետադարձ ակնարկ ենք ձգում մեր մի տարվա պատմության վրա՝ տեսնում ենք սև էջեր: Պարտված Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիան, փոխանակ զենքը հանձնելու և ասպարեզից դուրս գալու, ամբողջ տարի օրհասական կռիվ է մղել մեզ հետ: Այժմ եկել է քննադատության ժամը. շարունակելով մեր քաղաքականությունը, մենք պետք է կրկենք այն թերությունները, որ դաշնակիցները ցուցահանում են Կովկասում վարած քաղաքական գործելակերպով: Եթե Թուրքիային հաջողվի մտնել մեր երկիրը, ժողովուրդը դժվար թե կարողանա պաշտպանել իր ֆիզիկական գոյությունը: Սովամահ ժողովրդից ավելին սպասել չենք կարող, թեպետ նա ռազմունակ է: Կգա մի օր, երբ մենք օրհասական մահով կմեռնենք: Անապատի դեղին հորդանները գալիս են ամեն կողմից, այդ թող իմանան բոլոր պատգամավորները: Անգլիայի ներկայացուցիչները շատ անտարբեր են այս խնդրում: Ժողովուրդը թող իմանա կառավարության հետ և իր ճիշդ հասցնի բոլոր երկրների կառավարություններին ու ժողովուրդներին: Դաշնակիցների վարած քաղաքականությունը կարող է մեզ համար նպաստավոր չլինել, մենք դիմելու ենք ժողովրդի խղճին: Կարող է պատահել, որ քաղաքական կյանքում այնպիսի անակնկալներ լինեն, որ հիմնովին փոխեն ներկա քաղաքական դրությունը, այնպես որ մենք հուսահատական խոսք չենք ասում: Ժողովրդի հավաքական ուժով պետք է անվախ պայքարենք վտանգի դեմ: Այդ խիզախության մեջ կգտնենք մեր փրկությունը: Մենք խնդրում ենք կառավարության, զենքի կոչել բոլոր ռազմական ուժերին, հասկացնել ժողովրդին գալիք վտանգի սարսափելիությունը, որովհետև նա չի զգում այդ, դիմել ամենախիստ միջոցների՝ դասալքության դեմ կռվելու և հավաքել բոլոր զենքերը: Ընդգծելով դաշնակիցների թերություններն, այնուամենայնիվ կառավարությունը պիտի շարունակի իր դիվանագիտական հարաբերություններն արտաքին աշխարհի հետ: Նա պետք է բախի նրանց դռները և օգնություն խնդրի: Նա պետք է համաձայնության գա մեր հարևան հանրապետությունների հետ, որովհետև արևելյան ժողովուրդների շահերը մեզ հետ են կապված: Մեր երջանկությունը նրանց փոխադարձ համաձայնության մեջ է: Մեր ու թուրքերի հարաբերություններն այնքան խճճված են, որ կառավարությունը պետք է առանձին ուշադրություն դարձնի այդ հանգամանքի վրա և աշխատի մի ընդհանուր լեզու գտնել նրանց հասկանալու համար: Հայ ժողովուրդը պետք է զորավիգ լինի կառավարության, թող նա հավատա, որ ժողովուրդն իր հետն է:

Պատգ. Խոնդկարյան (սոց.-հեղ.) - Քննության առնելով նախորդ ճառախոսների առաջադրությունները, ցավ է հայտնում, որ ղեկավար ֆրակցիան վտանգի պահին է միայն հիշում իր հակառակորդներին և նրանցից օգնություն է խնդրում: Մինչդեռ Հայաստանի ներկա աղետալի դրությունն իր կուսակցությունը վաղուց է նախատեսել և երբ փորձ էր անում այդ մասին խոսել, ղեկավար ֆրակցիան համառորեն պաշտպանելով իր ունեցած տեսակետն այդ խնդրի մասին, աշխատում էր փոքրամասնության ծայնը խեղդել: Թուրքերի՝ Հայաստանի նկատմամբ բռնած այժմյան դիրքը միանգամայն բնական հետևողություն համարելով նրա համար ստեղծված քաղաքականության, ճառախոսը պնդում է, որ Կովկասյան երեք հանրապետություններն էլ սխալ քաղաքականություն են ընտրել իրենց

համար. մի բան, որ նրանց դեպի կործանում է տանում: Նա ցավում է դաշնակիցների անտարբերության համար և ապացուցում է, որ դաշնակիցները, տեղակ լինելով թուրքերի ռազմական ուժին, նրա գործակալների միջոցով մեր դեմ նյութած դավադրություններին, վրաց փոքրամասնականների, այդ ուղղափառ մուսավաթի ու թուրքերի գործակալության մասին, այնուամենայնիվ մեզ չեն զգուշացրել գալիք վտանգի վերաբերմամբ, հոգ չեն տարել իրենց ռազմական փոքրաթիվ ուժերով անվնաս դարձնել թուրքերին մեր դեմ և փոխանակ Կարսի թնդանոթներն Երևան փոխադրելու՝ Դենիկինին են ուղարկել: Այս բոլորից հետո մեզ մնում է հիմնավորապես փոխել մեր քաղաքականությունը, նախապես համաձայնության գալով հարևան հանրապետությունների հետ, որի համար պետք է Հայաստանն երաշխիքներ տա նրանց: Սեփական օրինատացիան մեզ դեպի կործանում է տանում: Մեր քաղաքական գաղափարները պիտի ուղղենք դեպի հյուսիս և ապավինենք միայն Ռուսաստանին: Սա մի այլ ձևի օրինատացիա է, որ ընդունելի է երեք հանրապետությունների համար ևս:

Պատգ. Մելքոնյան (Արագած. անկուս. գյուղ.) - Հայտնում է, որ իրենց կազմակերպության փոքր լինելու պատճառով չի կարող պատասխանատվություն վերցնել իր վրա, սակայն հավատացած է, որ ինչպես միշտ, այնպես էլ այս անգամ, ստեղծված աղետալի կացության ամբողջ ծանրությունը դարձյալ չարքաշ գյուղացին է կրելու: Ապա նա շեշտում է, որ ստեղծված դրությունը հետևանք է մեր ազգային ժառանգական անհեռատեսության և վարած սխալ քաղաքականության: Առարկելով նախորդ ճառախոսին Ռուսաստանին ապավինելու առաջարկության, հարմար է գտնում ձեռք մեկնել մեր թշնամիներին՝ աշխատելով նրանց հետ բարեկամանալ և մեր ցավատանջ ժողովրդի բախտը նրանց հետ կապել, քանի որ հավատացած է, թե ով էլ լինի Կովկասի ապագա տերը, նա հային հաշվի կառնի իր հարևաններով հանդերձ: Վերջում նա կոչ է անում դուրս գալ դահլիճից և սեփական գործունեությամբ օրինակ տալ ժողովրդին (բուռն ծափեր):

Պատգամավոր Ջամալյան (դաշնակց.) - Շեշտելով գալիք վտանգի ահավորությունն իր սարսափելի հետևանքով, առաջարկում է միահամուռ ուժերով ծառանալ անագորույն թշնամու դեմ, ծայրահեղ դեպքում պատվավոր մահ ընդունել և այդ մահվան վճռականության մասին հայտնել ի լուր բոլոր դաշնակից երկրների պառլամենտներին մի հեռագրով, որ կարդում է:

Հեռագիր ուղարկելու առաջարկը քվեարկվում է և անցնում է 31 ձայնով ընդդեմ մեկի:

Ապա **Ջամալյանն** առաջարկում է ընտրել երկու պառլամենտական հանձնաժողովներ, որոնցից մեկի պարտականությունը պիտի լինի անմիջապես մեկնել դեպի ռազմաճակատ, ողջունել հայրենիքը պաշտպանող զորքերին և տեղն ու տեղը ծանոթանալով իրերի դրության հետ՝ զեկուցել մեզ. իսկ մյուսինը՝ գնալ Սուրմալուի գավառը՝ աջակցելու համար բազմահազար գաղթականության, անակնկալ աղետից հնարավոր եղածի չափ փոքր զոհերով ազատելու համար:

Երկու առաջարկություններն էլ քվեարկում են, առաջինն անցնում է 32 ձայնով, երկրորդը՝ 33:

Ռազմաճակատի հանձնաժողովի անդամներ ընտրվում են **բժ. Հովսեփ Տեր-Ղավթյան, Լևոն Թադևոսյան, Հովսեփ Արդուրյան և Հմայակ Մանուկյան**: Սուրմալուի գաղթական հանձնաժողովի անդամները՝ **Գառնիկ Շահինյան, բժ. Արտաշես Բաբայան, Յուսուֆ-բեկ Թենուրյան**:

Նիստը 10 րոպեով ընդմիջվում է:

Ընդմիջումից հետո քննության է դրվում օրակարգի երկրորդ հարցը՝ կառավարության հայտագրի քննությունը:

Պատգ. Խոնդկարյանը մի առ մի քննում է հայտագրում շոշափված խնդիրներն իր ֆրակցիայի տեսակետից. հայտագիրը համարում է խոստումների մի շարան, որի իրականացմանն այնքան էլ վստահ չէ նա:

Պատգամավորը գտնում է, որ մինչև այժմ երկու ուղղություն է նկատել՝ դրամատիրական և ընկերավարական, սակայն վերջինը շատ թույլ է: Այդ մասին

հայտագրում միայն ակնարկներ է նկատել և խոստումներ, կառավարության կողմից՝ նոր բարենորոգումներ մտցնելու պետական կյանքում, իսկ շոշափելի ոչ մի բան: Սոցիալական խնդրում երկու աշխարհի հայացք է նկատում: Դրամագլխի զարգացումն և կոռուպցիա. առաջինը նոր գաղափար է և ողջունելի, սակայն դարձյալ անորոշ:

Կառավարությունն անտես է արել եկեղեցու ու պետության փոխհարաբերության խնդիրը: Ընդհանրապես կառավարությունը մի շարք կարևոր խնդիրներ լուծության է մատնում, որովհետև միացյալ, անկախ, ազատ Հայաստանի մասին դարձյալ շոշափելի բան չի գտնում: Հայտագրի մեջ հիշված այդ գաղափարը մնում է որպես գաղափար և ոչ իբրև կատարված փաստ: Ո՞րն է նրա սահմանները, ի՞նչ իշխանություն է և, վերջապես, որոնք են կազմելու նրա ազգաբնակչությունը:

Կողմնակից լինելով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքին՝ մենք տեսակետն ենք պաշտպանում, որ Հայաստանը կազմի ազգային իշխանություն, իսկ թե որ տարրն է մեծամասնությունը կազմելու Հայաստանում, հայտնի չէ, միայն մի կետ պարզ է, որ այդ խնդիրը մեծ բարդությունների հետ է կապված և ապագայում տիպի փոխհարաբերություններ է ստեղծելու մեծամասնություն ու փոքրամասնություն կազմող ազգությունների մեջ:

Այս հանգամանքն ենթադրել է տալիս, որ ազգային պետություն անհնարին կլինի ստեղծել Հայաստանում:

Կառավարությունը երկրի ներքին և արտաքին կյանքում ապահովություն ստեղծել չի կարող, առանց դրսի ուժի, նաև չի կարողանալու երկրում եղած բնական հարստությունները մշակել առանց եվրոպայի օգնության, իսկ այդ հանգամանքն էլ առիթ կտա եվրոպական պետություններին խառնվել մեր ներքին գործերի մեջ: Այն բոլորից երևում է, որ անկախ Հայաստան ունենալ չենք կարող, այլ դրա փոխարեն մի գաղութ կունենանք՝ ենթակա աշխարհակալ պետություններից որևէ մեկին (բացականչություններ «Ում է ենթարկվելու Հայաստանը»):

Քանի որ մինչև այժմ Ամերիկյան չկա, իսկ անգլիացիներն էլ չեն ապահովում մեզ, ուստի մեզ մնում է ավելի շուտ առավելություն տալ Ռուսաստանի հովանավորության, քանի որ մեր և Ռուսաստանի մեջ տնտեսական շահերի ընդհանուր մանություն և տերիտորիալ անմիջականություն կա: Հայաստանը պետք է դաշնակցական կապերով կապվի Ռուսաստանի հետ: Չինքնորոշված Տաճկաստանից Փարիզի վեհաժողովին պատվիրակություն ուղարկելը միանգամայն բնականոն երևույթ է: Ինչ վերաբերում է ամբողջացած Հայաստանի գաղափարին, էսեն. ֆրակցիայի համար ընդունելի է միայն որոշ կրճատումներով, այսինքն՝ Ռուսահայաստան, Ալաշկերտ և Վասպուրականի մի մասը, որպեսզի հնարավորություն լինի հայ ժողովրդի համար ինքնուրույն պետականություն ստեղծել: Հայտագրի մեջ մայրենի լեզվի խնդիրն անորոշ է և կարոտ լուսաբանության, պարզաբանված չէ հայերենը պետական լեզու է, թե Հայաստանի լեզու:

Ներքին կառավարության նկատմամբ ընդունված ազգային, ինքնուրույն, լայն մշակույթ ստեղծելը նորություն է և ողջունելի, բայց թերություններով լի:

Հողերի բաշխման ձևը չի որոշված: Ասված չէ, թե հողն առուծախի առարկա չպետք է դառնա: Հողագուրկ գյուղացիությանը տալ, սակավահողներին՝ ոչ: Խրախուսելով մասնավոր դրամագլուխը, հակասում են ընդհանուր ծրագրին (աղմուկ):

Դպրոցների պետականացումը սխալ է կիրառվում կյանքի մեջ: Ինքնակոչ մարդիկ են կառավարում եկեղեցական-ծխական ու թեմական դպրոցները:

Ասված է, որ ժողովրդական առողջապահության գործը դրվելու է ժամանակակից համապատասխան հիմքերի վրա, բայց որոշ չէ, թե ինչ ձևով:

Մաքսային սխտեմ, պարենավորման գործի շտապ կազմակերպում, դատարանի ազգայնացման խնդիր, դրանք բոլորն անորոշություններ են, որոնց հետևանքով կառավարությունը կանգնում է նման քաղաքականության առաջ: (Անվերջ աղմուկներ ու բացականչություններ):

Խոնդկարյանը երկու ժամ տևող ճառը վերջացնում է հետևյալ խոսքերով. իմ այս համառոտ ճառի վերջում ես հայտարարում եմ.- քանի որ հայտագիրը չի համապատասխանում իրականության, մեր ֆրակցիան անվստահություն է հայտնում կառավարության:

Պատգ. Ջամալյան՝ դաշնակցության ֆրակցիայի օժանդակության պատրաստականությունը հայտնելով կառավարության՝ նրա առաջադրած նպատակների իրագործման խնդրում, համառոտ կերպով հերքում է պատգամավոր Խոնդկարյանին հետևյալ կետերում:

Միացյալ, անկախ Հայաստանի գաղափարի խնդրում մենք կանգնած ենք մի ճանապարհի վրա, որտեղից վերադարձ չկա: Մեզ մնում է առաջ տանել մեր ընտրած տեսակետը, կամ մեռնել: Պատգամավոր Խոնդկարյանի առաջադրած Ռուսաստանին միանալու խնդիրը ավելի մշուշապատ է և անիրագործելի:

Արտաքին քաղաքականության խնդրում պաշտոնական պետությունների փոխարեն գործ է ունենալու դաշնակից ժողովրդների հետ, որովհետև մեր շահերի տեսակետից դա ավելի ձեռնտու է:

Երկրի դրսի հատվածներին (Նուխու, Արեշի ժողովուրդը) Հայաստան հրապուրելն արդեն սկսված է և ողջունելի է: Մեր հարևանների հետ ընդհանուր լեզու գտնելու հարցը չի հաջողվում: Մենք անկեղծորեն ներկայացնում ենք մեր նվազագույն պահանջներն, իսկ մեր հարևաններն աշխատում են սակարկել այդ նվազագույնի հաշվին: Այդ մասին տարածված աննպաստ լուրերը չեն համապատասխանում իրականության:

Մենք սրտացավ քննադատական վերաբերմունք ենք ցույց տալու կառավարության և հարկ եղած ցուցմունքները չենք խնայելու նրանից:

Վերջացնելով իր ասելիքը՝ պատգամավոր *Ջամալյանը* դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից հետևյալ բանաձևն է առաջարկում.- «Հավանություն տալով կառավարության հայտագրին և վստահելով նրա գործունեությունը կառավարության, Հայաստանի պառլամենտն անցնում է օրակարգի մյուս հարցերին»:

Բանաձևն անցնում է 28 ձայնով, ընդդեմ երկուսի:

Քարտուղարը կարդում է դաշնակցական ֆրակցիայից ստացված դիմումը, որով ֆրակցիան պահանջում է կառավարության հրատարակված օրենքները պառլամենտ բերել, որպեսզի հարկ եղածները վերաքննության ենթարկվեն: Առաջարկը մտցնում են առաջիկա նիստի օրակարգի մեջ:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 11-ին:

«Հայաստանի աշխատավոր», 20, 21 օգոստոսի 1919թ.:

6-ՐԴ ՆԻՍ

22 օգոստոսի 1919թ.

Հովսեփ Արղությանի նախագահությամբ նիստն սկսվեց երեկոյան ժամը 8 անց 5 րոպե:

Ներկա էին՝ նախարարական կազմը և 35 պատգամավոր:

Օրակարգի հարցերն էին՝

1. Դաշնակցական ֆրակցիայի առաջարկը կառավարության հրատարակած օրենքների վերաքննության մասին.

2. Սուրմալու և ճակատ գնացած հանձնաժողովների զեկուցումները.

3. Ընթացիկ հարցեր:

Պատգ. Խոնդկարյանը հայտարարում է, որ էջմիածնից տագնապալի լուրեր են ստացվել թաթարական Քյարիմարխ և Ջանֆիդա գյուղերի նկատմամբ գործադրված բռնությունների մասին: Ուստի առաջարկում է օրակարգի մյուս դարձնել այդ խնդիրը և պառլամենտական հանձնաժողով ուղարկել դեպքի վայրը՝ տեղնուտեղը եղելությունը քննելու պառլամենտին զեկուցելու համար:

Պատգ. Բուդադյան - (դաշնակ.) Գործի քննությունն արդեն հանձնված է համապատասխան քննիչ հանձնաժողովի, իսկ այսօրվա օրակարգի մեջ մտցնելն ուշացած է:

Պատգ. Խոնդկարյան - Առաջարկում եմ վաղը արտակարգ նիստ հրավիրել և զբաղվել այդ հարցի քննությամբ:

Առաջարկությունն ընդունվում է: Նիստը նշանակվում է հետևյալ օրը ժամը 7 և կեսին:

Պատգ. Բուդադյան - Յ. Յ. Դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է. «Լիազորել օրենսդրական հանձնաժողովին պահանջել կառավարությունից սույն թվի ապրիլի 28-ից սկսած բոլոր հրատարակած օրենքները և դրանցից պառլամենտի քննության նյութ դարձնել այն օրենքները, որոնք օրենսդիր հանձնաժողովը անհրաժեշտ կգտնի»:

Պատգ. Թումանյան - Սոցիալիստ-հեղափոխական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է. - «Պարտավորեցնել նախարարների խորհրդին երկու շաբաթվա ընթացքում ներկայացնել պառլամենտին ի քննություն և ի հաստատություն բոլոր այն օրենքները, որոնք հրատարակված են ապ. 28-ից մինչև օգոստոսի 1-ը այն լիազորությունների հիման վրա, որ տրված էին նախարարների խորհրդին Հայաստանի խորհրդարանի կողմից»:

Պատգ. Բուդադյան - Կառավարությունը, նախկին պառլամենտից նախօրոք լիազորություն ստացած լինելով ապրիլի 28-ի հրատարակած օրենքով, շեղում չի կատարել, իսկ եթե որևէ օրենքի խախտում լիներ, իրենց օրենսդրական հանձնաժողովի ներկայացուցիչը միշտ էլ կարող էր հարցապնդում անել: Պնդում է դաշնակց. ֆրակ. առաջարկության վրա և առաջարկում է ժամանակն անորոշ թողնել:

Նախագահը քվեարկում է դաշ. ֆրակցիայի և սոց.-հեղափոխականների առաջարկությունները, առաջինն անցնում է 32 ձայնով:

Օրակարգի երկրորդ խնդիրը.

Բժ. Բաբայան - Սուրմալու գնացած հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է, որ ստացված տեղեկությունները չափազանցված են, ժողովուրդը հանգիստ է, անցյալի փորձերից խրատվելով՝ որոշել է չգաղթել, ժողովրդի տնտեսությունը կանաց-կանաց վերականգնվում է, արգելված էր ընտանիքների ու մթերքների տեղափոխությունը:

Ժողովուրդն ամենամեծ չափով արձագանք էր տվել կառավարության զորակոչին, ինքնաբերաբար ինքնապահպանողական պահակներ են կազմակերպվել: Ամբողջ շրջանը բաժանված է մի քանի շրջանների և ազդեցիկ մարդիկ են ուղարկված յուրաքանչյուր շրջան՝ միջադեպերի առաջն առնելու համար:

Ազգային հողի վրա թշնամություն չի եղել:

Կողբի ու Աբասգյուլի, Ալիդամարի շրջանում տեղի է ունեցել զորքի նահանջ, և 4-5000-ի չափ հայ և եզդի գաղթականություն է եղել: Հայ ու եզդի գաղթականությունը համարյա մերկ է դուրս եկել. պահեստներում մթերք չլինելու պատճառով անբավարար նպաստ է բաշխվել: Բժշկական օգնությունը նույնպես անբավարար է: Հանձնաժողովի այնտեղ հասած ժամանակ վտանգն անցել էր, գաղթականությունն արդեն տեղավորված էր, զորքի պարենավորումն համեմատաբար լավ էր: Թեպետ հանձնաժողովի պարտականությունների մեջ չէր մտնում ճակատ գնալը, բայց հետաքրքրվել է նրա դրությամբ: Նա նկատում է, որ մայրաքաղաքի և գավառի հասարակություններն անտարբեր են դեպի ճակատը, ապա կոչ է անում նվիրատվություններ հավաքել և գոնե ամենափոքր չափով բավարարել զորքի կարիքները: Առաջարկում է նաև կառավարությանը կանխել Սուրմալուի գաղթը, որովհետև դա նշանակում է 25000-ի չափ մնացած ազգաբնակչությանը նոր կոտորածների մատնել:

Հայաստանի բարձրագույն կոմիսար Հասկելը մտնում է պառլամենտ: Նախարարները, պատգամավորները և հասարակությունը ոտնկայս, երկարատև բուռն ծափահարություններով են ընդունում նրան:

Ապա նախագահը կարդում է իր ողջույնի ճառը, որին բարձրագույն կոմիսարը անմիջապես պատասխանում է:՝ Նրա հեռանալուց հետո 10 րոպե ընդմիջում է հայտարարվում:

Օրակարգի հետևյալ խնդիրը հետաձգվում է հանձնաժողովի անդամների բացակայության պատճառով:

Նախքան ընթացիկ հարցերին անցնելը, նախագահը հայտարարում է, որ կառավարությունը, երկիրը դրամական ճգնաժամից ազատելու համար, ռուսական պետական բանկի տեղիս բաժանմունքի կնիքներով և կառավարության բարոյական պատասխանատվությամբ հրատարակում է չեքեր իբրև տեղական դրամանիշներ 1000, 500, 100, 50 և 25 ռուբլու արժողությամբ: Դրամանիշների տպագրության գործը հանձնված է հասարակության և հիմնարկությունների ներկայացուցիչներից կազմված պատասխանատու հանձնաժողովի, և լիափույս է, որ ժողովրդի մեջ ջերմ ընդունելություններ կգտնի պետության այս նոր ձեռնարկությունը:

Նիստը փակվեց ժամը 10-ին:

«Հայաստանի աշխատավոր», 27 օգոստոսի 1919թ.:

Պառլամենտի նախագահի ճառը

Պարոնայք անդամներ Հայաստանի Պառլամենտի: Այսօր այցելեց այս բարձր հիմնարկությունը գնդապետ Հասկելը, որը նշանակվել է մեր փառապանծ դաշնակիցների կողմից մեր հայրենիքի գերագույն կոմիսար: Գնդապետը ոտք դրեց մեր հայրենիքը այն ժամանակ, երբ անողոր թշնամու շնորհիվ նա աղքատացել, զրկվել է նյութական հարստություններից, ժառանգել է ծանր հոգս՝ խնամելու տասնյակ հազարավոր որբերի ու հիվանդների: Հարյուր հազարավոր սովամահի հայ ժողովուրդը այնուամենայնիվ կկարողանար բուժել իր ծանր վերքերը իր ստեղծագործական աշխատանքով, եթե մեր թշնամին հարգեր միջազգային օրենքները, սպետաբար իրականացներ հաշտության պայմանները: Համենայնդեպս, նա շարունակում է իր նենգավոր ինտրիգները. նա մեզ շրջապատեց թշնամիներով, որոնք վրդովում են երիտասարդ հանրապետության անդորրությունը, զրկում են նրան հնարավորությունից՝ նվիրելու իր ուժերը հայրենիքի վերածնության գործին:

Մենք հույս ունենք, որ նրա ինտրիգները չպիտի հասնեն իրենց նպատակին. հույս ունենք, որովհետև ամբողջ հինգ տարվա ընթացքում մենք միասին էինք Համաձայնության պետությունների հետ, հինգ տարի շարունակ թափեցինք մեր արյունը՝ օգնելով, որպես արևելքի փոքր և կրտսեր դաշնակից, նրանց հաղթանակին: Այսօր չի կարող պատահել, որ մեր ավագ և հզոր ասպետ դաշնակիցները մատնեին մեզ թշնամու խստասրտության: Դաշնակիցների հաղթանակը արթնացրեց մեր սրտերի մեջ սրբազան թրթիռ, ուրախության և ցնծության հուզումներ: Հայաստանը, որ սուգի մեջ էր գտնվում, միշտ էլ հավատացած է եղել, որ դաշնակիցները վերջ պիտի դնեն նրա անսահման տանջանքներին, որ նա պիտի վերածնվի, որպես անկախ մի պետություն: Մենք արժանի ենք ստանալու մեր դաշնակիցներից ոչ միայն մի անկյուն արևի տակ, այլ մեր իրավունքների վերականգնումը մեր հայրենիքի նկատմամբ, որտեղ յուրաքանչյուր մի քար ներկել ենք մեր արյունով՝ հանուն ազատության և անկախ քաղաքական գոյության: Մեր ավագ դաշնակիցները, հենվելով իրենց հզորության վրա, չեն շտապում իրենց հաշիվը վերջացնելու պարտված թշնամու հետ: Այս հանգամանքներից օգտվում է թշնամին վախ առաջացնելով թույլերի մեջ և պատրաստելով ինտրիգներ երիտասարդ հանրապետության դեմ: Մեր թշնամին, որպես տիպիկ ներկայացուցիչ արևելյան դեսպոտիզմի, վարժվել է հարգել օտարի իրավունք-

* Պառլամենտի նախագահի և Հասկելի ճառերը տես արձանագրության վերջում: - Ծանոթ. կազմ.:

ները միմիայն ֆիզիկական ուժի ազդեցության տակ: Մեր հզոր և զինակից դաշնակիցները պետք է ճանաչեն Տաճկաստանին, որ նրանց ուժերը չեն կարող թողնել մեր թիկունքը, և անհրաժեշտ դեպքում նրանք կարող են կարգը վերականգնել և սանձահարել ընթոստներին՝ հանուն մեր ֆիզիկական և քաղաքական գոյության արդար իրավունքի: Այսօր հասել է այն ժամը, երբ դաշնակիցները խոսքով և գործով պետք է հայտարարեն, որ Հայաստանը մենակ չէ, այլևս չի կարող անպատիժ կերպով խաղալ նրա բախտի հետ:

Այս բարձր ժողովում, որպես պառլամենտի նախագահ, թվում է թե չեմ սխալվի, եթե ձեր կողմից, պարոնայք անդամներ պառլամենտի, հայտարարեմ ձեր բարձրապատիվ հյուրին, մեր հովանավորողների ներկայացուցչին, որ Հայաստանը դաշնակիցներից, մասնավորապես Ամերիկայի ազատ, վեհանձն և ասպետական դեմոկրատիայից, սպասում է նյութական և բարոյական օգնություն: Հայաստանի տիրապետությունը հայերի կողմից...^{*} անդորրություն բոլոր ցեղերի համար, որոնք ծարավի են խաղաղ ստեղծագործական աշխատանքի, մենք սպասում ենք, որ նրանք ապահովեն Հայաստանի բնակիչների կյանքը Տաճկաստանի նենգ մտադրություններից, վերաշինվեն ավերված քաղաքները, ավաններն ու գյուղերը, վերաբնակեցնեն գաղթականներին, ապահովեն տնտեսական կարիքները, կռիվ մղեն սովի դեմ, որ նշանակում է հայթայթեն պարեն և հագուստ մեր աստանդական ժողովրդին, և ռազմամթերք՝ մեր փոքրաթիվ և փառապանծ բանակին:

... կարող է լսել միայն անկեղծ ցանկությունները: Թող գնդապետը համոզվի, որ հայը իր նախնական լեզվով հիշում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների անունը: Հալածված հայը ճանաչում է միայն Ամերիկան: Հայաստանը ներկայումս Ամերիկայի ազատ երկնականարի տակ ունի հարյուր հազար խորթացած զավակներ, որոնք հայրենիքի կարոտն են քաշում ... Հայը և Հայաստանը ցանկանում են, որ Ամերիկան հաղորդակից անի Նոր աշխարհի կուլտուրային արևելքի ժողովուրդներին: Մենք տանջանքներ կրեցինք եվրոպական քաղաքակրթության պատճառով, մենք ունենք պատմական դարաշրջան, երբ լուսավորվելով քաղաքակրթություն տարածեցինք Բյուզանդիոնում. իսկ այժմ մենք սպասում ենք լուսավորությունը հեռու արևմուտքից, մեր բարեկամ մեծ ամերիկյան դեմոկրատիայից: Թող գնդապետը թարգման լինի մեր զգացումների՝ իր մեծ հայրենիքի առջև: Թող Ամերիկան իր հովանավորությամբ և խնամքով գա վերականգնելու հին աշխարհի ամենահին ժողովուրդներից մեկին, որպիսին է հայ ժողովուրդը, ստեղծելով մեծության և բարոյական հաղթության դափնիներ իր անվան և փառքի համար:

Կեցցե՝ Ամերիկայի մեծ դեմոկրատիան:

Կեցցե՝ մեր դաշնակիցները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան: Ողջուն հաշտության կոնֆերանսի կողմից ուղարկված գնդապետ Հասկելին:

Ողջուն Հայաստանի գերագույն կոմիսարին:

Նախագահի ճառից հետո պառլամենտի անդամները և հասարակությունը խանդավառ և երկարատև օվացիա սարքեցին գերագույն կոմիսարին: Գերագույն կոմիսարը իր թարգմանի միջոցով պառլամենտի նախագահից թույլտվություն է խնդրում ասել իր պատասխան ճառը անգլերեն լեզվով, որը թարգմանվում է ռուսերեն լեզվով:

Հայաստանի գերագույն կոմիսար Հասկելի ճառը

Ես երջանիկ եմ, որ գտնվում եմ այստեղ և հնարավորություն ունեմ ձեզ հետ խոսելու: Գիտեմ, որ ներկայումս ձեզնից յուրաքանչյուրի գլխի մեջ մի հարց է պտտվում, ժամ առաջ օգնություն ստանալ դաշնակիցներից՝ փրկելու հայրենիքն առաջացող վտանգից: Ամերիկական ժողովուրդը գործում է դանդաղ. նա հա-

^{*} Այս և հետագա բազմակետերը թերթի էջի վնասվածության արդյունք է: -Ծանոթ. կազմ.:

պաղում էր համաշխարհային այս պատերազմին մասնակցություն ունենալու գործի մեջ, բայց երբ մասնակցեց, նա գործադրեց իր ամբողջ էներգիան, բոլոր անհրաժեշտ միջոցները և հասավ վերջնական նպատակին: Այժմ էլ նա ուշացնում է հաշտության պայմանագրի ռատիֆիկացիան՝ հաստատված հաշտության կոնֆերենցիայի կողմից: Հետևաբար քանի այդ պայմանագիրն և ազգերի լիգան չեն հաստատված, Հայաստանի մանդատի հարցը չի կարող քննության առարկա դառնալ: Իհարկե, այս հանգամանքը չի գոհացնում ոչ ձեզ և ոչ ինձ: Թողնենք հեռու ապագան, խոսենք ներկայի մասին: Այժմ գլխավոր հարցը կայանում է նրանում, թե ինչ նյութական օգնություն կարող է ստանալ դաշնակիցներից բազմաչարչար հայ ժողովուրդը, որ այնչափ տանջանքներ է կրել:

Կասկած չկա, որ նա զինվորական օգնություն կստանա ոչ թե նրա համար, որ գործի Վրաստանի կամ Ադրբեջանի դեմ, այլ պաշտպանելու համար Հայաստանի սահմանները: Այդ զորքերով կապահովվի համենայնդեպս Հայաստանի ժամանակավորապես որոշված սահմանները:

Իմ Փարիզում գտնված ժամանակ այնպես ծանոթ չէի Հայաստանի դրության հետ, բայց հայկական զեկուցումների յուրաքանչյուրի հետ ծանոթանալուց հետո, եկա այն եզրակացության, որ Հայաստանին անհրաժեշտ է զինվորական օգնություն, և բրիտանական զորքերը պետք է մնան Անդրկովկասում, քանի դեռ նրանց չեն փոխարինել դաշնակիցներից մեկնումեկի զորքերը: Երբ Կ. Պոլսում ես իմացա Անդրկովկասից բրիտանական զորքերի դուրս տանելու կարգադրության մասին, անմիջապես արտահայտեցի իմ բողոքը Հաշտության կոնֆերենցիային: Կլեմանսոն այժմ Փարիզ է. այդ հարցը քննվում է: Ես հույս ունեմ իմ խնդիրը կհարգվի, և անգլիական զորքերը կմնան Անդրկովկասում: Բայց եթե նույնիսկ բրիտանական զորքերը թողնեն Անդրկովկասը, մենք կգտնենք բավական հզոր մի զորք՝ փոխարինելու նրանց: Հայաստանին պարենավորման և ֆինանսական տեսակետից, ինչպես և հագուստի կողմից բավարարելու համար, արված է համապատասխան կարգադրություններ: Բայց այժմ այս երկրորդական հարց է:

Անկասկած է այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանը խախտել է բրիտանական կառավարության կողմից որոշված սահմանները: Այս երևույթը պարտավորեցնում է ինձ անմիջապես գնալ Թիֆլիս, ապա Բաքու, նախազգուշացնելու համար Ադրբեջանին, որ եթե նա միջոցների չդիմի արդեն կատարված փաստերի դեմ և չդադարեցնի պատերազմական գործողությունները, այդ ոչ միայն լուրջ հետևանքներ կունենա Ադրբեջանի համար, այլև անձնական պատասխանատվության կենթարկվեն Ադրբեջանի կառավարության անդամները (ծափահարություններ):

Թիֆլիսում ևս կխորհրդակցեմ անգլիական հրամանատարության հետ՝ Հայաստանին անմիջապես զինվորական օգնություն ցույց տալու հարցի մասին: Շուտով Փարիզից կգան մասնագետներ կարգավորելու համար երկրագործության, երկրի արդյունաբերության առողջ հիմունքները, առհասարակ լրացնելու համար բոլոր բացերը այս ուղղությամբ: Եթե իմ ունեցած հաղորդագրությունները Փարիզից բավարար չեն համարվի, անձամբ ես կգնամ Փարիզ, պահանջելու կոնֆերանսից, որ Հայաստանին ցույց տրվի անմիջական օգնություն: Եվ այդ դեպքում իմ տրամադրության տակ կլինի ամենաարագընթաց շոգենավը Սև ծովի վրա (ծափահարություններ): Սահմանների հարցը չի կարող ունենալ վճռական նշանակություն մի քանի վերստ տարածության միացումը այս կամ այն պետության, ինչպես նշանակություն չունեցավ Բելգիայի ժամանակավոր գրավումը, և կամ Ռումինիայի ժամանակավոր առանձնացումը մի աննշան կտոր հողի վրա: Ներկայումս հայ ժողովուրդը պատրաստ պիտի լինի ընդունելու նրան ցույց տրվելիք օգնությունը, իսկ մնացած հարցերը պիտի թողնի ապագային, որովհետև հիմնական հարցը որոշելուց հետո, մնացածը կորոշվեն ինքն իրենց: Խնդրում եմ ինձ այնպես չհասկանալ, որ ես ագրեսիվ եմ տրամադրված Տաճկաստանի, Վրաստանի կամ Ադրբեջանի վերաբերմամբ: Բայց ես հաշտության կոնֆերանսից իմ ստացած ցուցումների հետևանքով պետք է պաշտպանեմ ձեր երկրի շահերը:

Միաժամանակ հայ ժողովուրդն ու կառավարությունը պետք է ստեղծեն խելիմաստ հարաբերություններ իրենց հարևան երկրների հետ՝ ապագա թյուրի-

մացություններից և բարոյություններից խուսափելու համար: Ես նկատում եմ կառավարության և ադմինիստրացիայի ջանքերը երկրի ինքնապաշտպանության համար: Այժմ ժամանակը չէ քաղաքական ծրագրերի իրագործման, այլ ժողովրդի գոյության ապահովումը, իմ ծրագրի իրականացումը... Շնորհակալություն եմ հայտնում հայ ժողովրդին և կառավարությանը՝ ցույց տրված սրտաբուխ ընդունելության համար, ցանկանում եմ ձեզ եռանդ և ոգևորություն աշխատանքի համար հանուն հայրենիքի (բուռն ծափահարություններ):

Հայաստանի հեռ. գործակալություն

«Նոր աշխատավոր», 27 օգոստոսի 1919թ.:

7-ՐԴ ՆԻՍ

23 օգոստոսի 1919թ.

Ներկա էին նախարարական կազմը և 32 պատգամավոր: Նիստը բացվեց երեկոյան ժամը 9 անց 5 րոպեին՝ Հովսեփ Արղությանի նախագահությամբ:

Օրակարգ՝ վերջին դեպքերը էջմիածնի գավառում:

Պատգ. Խոնդկարյան - Անպաշտոն կերպով տեղեկացել ենք, որ իշխանության ներկայացուցիչների կողմից բռնություններ են կատարվել էջմիածնի գավառի Քյարիմարխ, Ջանֆիդա գյուղերում, որի հետևանքով հիշյալ երկու և թաթարական Ձեյվա գյուղերը գաղթում են իրենց տեղերից: Ներկա մոմենտում ստեղծված դրությունն անթույլատրելի է համարում, հայտնում է, որ կառավարության ներկայացուցչի պաշտոնական զեկուցումը լսելուց հետո ֆրակցիան իր կարծիքը կհայտնի:

Ն. Գ. Նախարար - Համառոտակի զեկուցելով օգոստոսի 18-ի Ուլուխանլուի ութ զինվորների և մեկ կնոջ սպանության դեպքը, Չոբանքյարայի և Սարվանլարի մեջ տեղի ունեցած կռիվը, Ղարաբաղլարի կամուրջի գրավումով երկաթգծին վտանգ սպառնալը, Արաքսի մյուս ափն անցնող 100 ծիավոր զինված թաթարների էջմիածնի կոմիսարի հետ կռվի բռնվելը, Մարգարայի կամուրջը այրելու փորձերը թաթարների կողմից, թաթարների ընտանիքներով և ինչքով հեռանալը, Ղարխուն գյուղի թաթարների կուտակումը և էջմիածնի կայարանին վտանգ սպառնալը՝ եզրակացնում եմ, որ այդ շարժումները քաղաքական բնույթ են կրում:

Ներկայումս մահմեդական ազգաբնակչության մեջ երկու հակառակ տրամադրություն է նկատվում, մի մասը, ինչպես Սարվանլարի կոմիսարի նման մտածողները, կանգնած են այն տեսակետի վրա, որ իրենց ժողովրդի բախտը կապված լինելով հայ ժողովրդի հետ՝ պետք է հավատարիմ մնան հայ կառավարության, իսկ մյուս մասը՝ պետական դավաճանության ուղին ընտրել:

Կառավարությունը մի վաշտ զորք ու զրահապատ է ուղարկել էջմիածնի կայարանի վտանգը ետ կասեցնելու, մարդ է ուղարկել դեպքի վայրը՝ գործին մոտիկից ծանոթանալու և կարգադրել է ընտանիքով, գույքով գաղթող թաթարներին թույլ չտալ իրենց տեղերը վերադառնալու ու հալածել պետական դավաճաններին, իսկ խաղաղ բնակչության ու մեզ ճանաչողներին արտոնել ազատ քաղաքացու բոլոր իրավունքներով (բուռն ծափեր):

Պատգ. Խոնդկարյան - Ապագա թյուրիմացությունները կանխելու համար սոցիալիստ հեղափոխականների ֆրակցիան առաջարկում է պառլամենտական հանձնաժողով ուղարկել դեպքի վայրերը, քննել կատարված եղելությունը և համապատասխան կարգադրություն անել այդ ուղղությամբ:

Ներքին գործ. նախարար - Փաստորեն հերքում է նախորդ ճառախոսի էջմիածնի գավառական կոմիսարի դեմ արած զրպարտությունը և հիշատակելով վերջինիս բարեմասնությունները՝ ապացուցում է, որ կոմիսարի տրամադրության տակ գտնված թաթարական ապրանքի մասին կառավարությունը գիտե, որ այդ ապրանքը ցուցակագրված ու պահված է մինչև տերերի կրկին վերադառնալը և գրառելով նրանց գույքը, դրանով կոմիսարն ուզում է խանգարած լինել թա-

թարական գյուղերի զանգվածային գաղթը: Ինչ վերաբերում է Ջանֆիդայի թալանին, դա կատարվել է Կողբի գաղթականության կողմից:

Պատգ. Աղաբաբեկով - Նկատում է, որ պատգամավորները սխալվում են թաթարներին պետական դավաճանության ու համիսլամության մեջ մեղադրելով (պատգամավորները աղմկում են զանազան փաստեր հիշելով): Ստեղծված թշնամական դրությունը բացատրում է նրանով, որ մի քանի անհատներ սրում են հայ ու թաթար ժողովուրդների հարաբերությունները: Առաջարկում է. «Արտակարգ լիազորություններով օժտված պառլամենտական հանձնաժողով ուղարկել Էջմիածնի գավառը՝ քննելու տեղի ունեցած դեպքը, մեղավոր ճանաչած պաշտոնյաներին պատասխանատվության ենթարկել, ազատ թողնել գերիներին, թալանած գույքը վերադարձնել տերերին և կարիքավոր թաթար գաղթականության նպաստ բաշխել»:

Բժ. Մելքոնյան - (Արած. գյուղ. միություն) Գտնում է, որ տեղական մահմեդականությունը ձգտում է համիսլամության գաղափարին և որ տեղի ունեցող ընդհարումները մասնակի երևույթներ չեն, այլ ընդհանուր քաղաքական բնույթ են կրում: Առաջարկում է գործադրել բոլոր միջոցները վերջ տալու միջադեպերին: Վերջը, մեղադրելով կառավարությանն այն բանում, որ նա չի կարողանում օգտվել թաթարների՝ դեպի մեզ բարյացական հատվածի տրամադրությունից և մյուս կողմից, շեշտելով Էջմիածնի գավառի վարչական իշխանության ապիկարությունը, միանում է պատգ. Աղաբաբեկովի առաջարկին:

Պատգ. Բաբայան - Նախկին ճառախոսների քննադատություններն առանց փաստերի անհիմն համարելով՝ առաջարկում է քվեարկել հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով ներքին գործոց մինիստրի բացատրությունը Էջմիածնի գավառում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, պառլամենտը հավանություն է տալիս կառավարության քայլերին և վստահ է, որ կառավարության կողմից նշանակված քննությունը ճշտորեն կպարզի երկրի դրությունը վերոհիշյալ գավառում»:

Դաշնակցության բանաձևն անցնում է 23 ձայնով ընդդեմ 5-ի և ձեռնպահությամբ 4-ի:

Նիստը փակվեց ժամը 10 և կեսին:

Հ. Հ. Գ.

«Հայաստանի աշխատավոր», 29 օգոստոսի 1919թ.:

8-ՐԴ ՆԻՍ

26 օգոստոսի 1919թ.

Նիստը բացվեց երեկոյան ժամի 8-ին, Հովսեփ Արղությանի նախագահությամբ:

Ներկա էին 36 պատգամավոր և կառավարության կողմից միայն վարչապետը և զինվորական նախարարը:

Օրակարգ՝

1. Ռազմաճակատ գնացած պառլամենտական հանձնաժողովի զեկուցումը,
2. Դրաստամատ Բրուտյանին ներում շնորհելու խնդիրը,
3. Ընթացիկ հարցեր:

Պատգ. Քաջբերունի - Ռազմաճակատ գնացած հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է ճակատի ընդհանուր դրության, զինվորների անբավարար սննդի, հագուստեղենի, բժշկական օգնության բացակայության և դրա հետևանքով զորքի մեջ առաջացած տենդ և արյունալուծություն հիվանդությունների մասին, բանակի միջից ինտելիգենտ ուժերի բացակայության (բացականչություն «ամոթ»), փոխադրական միջոցների, գլխավորապես ձիերի կարիքի վրա և գովելով հայ զինվորության և մասնավորապես սպայության ծայրաստիճան և սրտացավ վերաբերմունքը, կառավարության ուշադրությունն է հրավիրում զինվորության ներկա սխալ ձևի վրա և առաջարկում է կառավարությանը՝ լարել բոլոր միջոցները փրկելու հայ ժողովրդին բնաջնջվելու վերահաս վտանգից:

Պատգ. Ջուրյան - Սոց.-հեղափոխական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է լսել նախագահի և զինվորական նախարարի բացատրությունները ռազմաճակատի թերությունների մասին, ապա ֆրակցիայի կարծիքը հայտնել: Առարկություն չլինելու պատճառով անցնում է:

Նախագահ - Առաջարկում է կառավարության և զինվորական նախարարի բացակայության պատճառով հետաձգել հաջորդ նիստին: Առաջարկն անցնում է:

Բուդաղյան - Օրենսդիր հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է էջմիածնի զինվորա-հեղափոխական դատարանի վճռով 15 տարի տաժանակիր աշխատանքի դատապարտված Դրաստամատ Բրուտյանի գործի մասին և հայտնում է, որ օրենսդիր հանձնաժողովը միաձայն որոշել է ներում շնորհել:

Պատգ. Ջուրյան - Կառավարության վարկի տեսակետից նկատում է, որ պառլամենտը նախօրոք որոշի, թե ինչ հանգամանքներում և արտակարգ դեպքերում պետք է նման խնդիրները պառլամենտի քննության առարկա դառնան:

Առաջարկի քննությունը հետաձգվում է մյուս նիստի օրակարգին:

Պատգ. Թումանյան - Հետաձգել մինչև որ էջմիածնի զինվորա-հեղափոխական դատարանից լրացուցիչ տեղեկություններ կստացվեն Դ. Բրուտյանի գործի մասին, ապա որոշում կայացնել: Այս առաջարկն անցնում է 33 ձայնով ընդդեմ 2-ի: Նիստը փակվեց 8 և կեսին:

Հ. Հ. Գ.

«Հայաստանի աշխատավոր», 30 օգոստոսի 1919թ.:

9-ՐԴ ՆԻՍ

29 օգոստոսի 1919թ.

Նիստը բացվեց երեկոյան ժամի 8-ին Հովսեփ Արղությանի նախագահությամբ: Ներկա էին՝ 32 պատգամավոր և վարչապետը:

Օրակարգ՝

1. Կառավարության բացատրությունը ռազմաճակատ գնացած հանձնաժողովի զեկուցման առթիվ:

2. Օրինագիծ՝ զինվորական նախարարին 12 միլիոն ռուբլի վարկ բաց անել՝ անգլիացիներից 600 ջորի գնելու համար:

3. Պառլամենտի ընթացիկ ծախքերի համար 5 ամսյա նախահաշիվ բանալու մասին:

4. Թիֆլիսի և Բաքվի զինվորական ներկայացուցչության 9 ամսյա ծախքերի օրինագիծ:

5. Դրաստամատ Բրուտյանի ներման խնդիրը:

Օրակարգի 2 խնդիր:

Վարչապետ - Ի նկատի ունենալով երկրի ռազմական դրության մեջ լինելը, հնարավոր չի համարում այդ առթիվ որևէ զեկուցում տալ:

Պատգ. Ջուրյան - Հարցնում է, թե արդյո՞ք կառավարությանը հայտնի էր գործի վիճակը նախքան հանձնաժողովի զեկուցումը:

Վարչապետը պնդում է իր առաջին հայտարարությունը:

Օրակարգի 1 հարց:

4. **Թորոսյան** - Կարդում է 12 միլիոն ռուբլու վարկ բանալու օրինագիծը: Մի առ մի քննում են օրինագծի բոլոր կետերը և չնչին փոփոխություններ մտցնելուց հետո, քվեարկությամբ 29 ձայնով և 3-ի ձեռնպահությամբ հաստատվում է օրինագիծը և հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին:

Պառլամենտի ընթացիկ ծախքերի 5 ամսյա նախահաշվի օրինագիծը կարդացվում և նույնությամբ հաստատվում է:

Օրակարգի 4 խնդիր:

Որոշվեց. Ի նկատի ունենալով օրինագծի հապճեպ ու անորոշ կազմված լինելը, վերադարձնել օրինագիծը կառավարությանը՝ սրբագրելու և լրիվ մշակված պառլամենտ բերելու:

Օրակարգի 5-րդ խնդրի մասին ընդունվեց հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով օրենսդիր հանձնաժողովի զեկուցումը Դ. Բրուտյանին ներում տալու մասին, Հայաստանի Պառլամենտը որոշում է հանձնարարել դատական իշխանություններին՝ վերաքննության ենթարկել Բրուտյանի գործը»:

Պատգ. *Բաբայանի* գրավոր հարցապնդումը խնամատարության նախարարին՝ որբերի հավաքելու մասին, հետաձգվում է հաջորդ նիստին:

Նիստը փակվեց ժամը 10-ին:

«Աշխատանք», 4 սեպտեմբերի 1919թ.:

10-ՐԴ ՆԻՍ

2 սեպտեմբերի 1919թ.

Նախքան օրակարգի հարցերին անցնելը պառլամենտի նախագահը ողջունում է Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ *Մախարաձեին*:

Նախագահ - «Պարոնայք անդամներ Հայաստանի պառլամենտի, նախքան օրակարգի հարցերի քննության անցնելը, թույլ տվի ողջունել այսօրվա նիստին ներկա եղող Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին: Դարերով երկու ժողովուրդներն ապրել են կողք-կողքի, ուրախացել ու տխրել են միասին, հետ են շարտել թշնամուն: Իրենց պատմությունների ընթացքում մեր և վրաց ժողովուրդը շարունակ ապրել են բարի հարևանության մեջ, համերաշխ: Սակայն նույնիսկ հարազատների մեջ պատահում են տարաձայնություններ, վեճեր: Մեր արտաքին և բարի փոխհարաբերությունները խախտվեցին վերջին տխուր միջադեպի պատճառով, որը կազմում է մեր պատմության միակ սև էջը, չթողնելով սակայն իր հետքն երկու ժողովուրդների դեմոկրատիաների մեջ: Երկու հարևան դեմոկրատներն այսօր ապրում են նորոգված կյանքով, երկու կառավարություններն էլ աշխատում են ամրացնել իրենց պետականության հիմքերը: Երբ երկու հարևան պետությունների և ժողովուրդների միջև չկան շահերի հակասություններ, այդպիսի դեպքում վիճելի հարցերը մեր ժողովուրդների միջև պետք է վճռվեն փոխադարձ համաձայնությամբ (երկարատև ծափահարություններ): Մեր պատգամավորությունը, որը մասնակցում է Անդրկովկասյան կոնֆերենցիային Թիֆլիսում, աշխատում է այդ ուղղությամբ: Մենք հույս ունենք, որ այդ աշխատանքը կպսակվի հաջողությամբ: Տոգորված այդ զգացմունքներով և հույսերով, ձեր անունից ողջունում են ներկա եղող Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին: Հույս ունենք, որ մոտիկ անցյալի տխուր միջադեպը վերջնականապես մոռացված է, և Արևելքի երկու ժողովուրդների առաջավոր դեմոկրատիաները ձեռք-ձեռքի տված կստեղծեն մեկը մյուսի համար փոխադարձաբար երջանիկ կյանք (երկարատև և անդադար ծափահարություններ):

Հայրենիքը դեռ վտանգի մեջ է

Պառլամենտի նախագահի ճառից հետո վարչապետը զեկուցում է քաղաքական կացության մասին վերջին երկու շաբաթվա ընթացքում: Նա գտնում է, որ առանձին փոփոխություններ այդ ժամանակի ընթացքում տեղի չեն ունեցել. միակ փոփոխությունը, այդ անգլիական զորքի Անդրկովկասից հեռանալն է: Անգլիական միսիայի Երևանից հեռանալուց հետո մենք պետք է ուժեղացնենք մեր ներքին ուժերն արտաքին վտանգի դեմ: Այդ ուղղությամբ կառավարությունն ընդունել է մի շարք օրենսգծեր: Բացի դրանից կառավարությունը հեռագրով տեղեկացրել է դրության մասին Փարիզի հայկական պատվիրակության: Վերջինս հաղորդել է, որ դելեգացիայի խնդրով անգլիական կառավարությունը խոստացել է բրիտանական զորքերի Անդրկովկասից հեռացնելն ուշացնել:

Թիֆլիս է ժամանել հատուկ անգլիական առաքելություն Անդրկովկասի համար Ուորդոպի գլխավորությամբ: Չնայելով անգլիական կառավարությունը պաշտոնապես չի ընդունել երեք անդրկովկասյան հանրապետություններին, բայց, ինչպես հաղորդում է անգլիական արտաքին գործոց մինիստրը, բրիտանական կառավարությունն անհրաժեշտ է նկատում սկսել վերոհիշյալ առաքելության միջոցով դիվանագիտական հարաբերություններ հիշյալ հանրապետությունների հետ:

Միսիան պետք է նախ հոգ տանի՝ պահպանելու կամավորական բանակի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող սահմանագիծը: Երկրորդ՝ ստեղծի առևտրական հարաբերություններ Անգլիայի և անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև:

Ամերիկյան և Չայաստանը

Գնդապետ Չասկելն այցելելով Թիֆլիսն ու Բաքուն՝ կվերադառնա շուտով Երևան: Թիֆլիսում գնդ. Չասկելը սպասում է ամերիկական գեներալ Չարբորդին, որ 40 սպաների հետ պետք է գա Չայաստան: Նրա գալուստը սերտ կապ ունի Ամերիկայի՝ Չայաստանի մանդատը ընդունելու խնդրի հետ: Երկրի դրության հետ ծանոթանալուց հետո գեներալ Չարբորդի միսիան պիտի ներկայացնի իր տեղեկություններն ամերիկական սենատին:

Չայկական դատը

Վերջին երեք ամիսների ընթացքում հայկական դատի լուծումն առաջ չէր գնում, որովհետև դաշնակիցներն այդ հարցը կապում են Տաճկաստանի և Ամերիկայի կողմից մանդատը ընդունելու հարցերի հետ: Կառավարությունն այժմ գտնվելով սպասողական դրության մեջ՝ ոչինչ որոշակի բան չի կարող ասել այդ առթիվ:

Խաղաղության կոնֆերենցիայում մեր հարցի լուծման ժամանակը մոտեցած լինելու պատճառով Տաճկաստանն իր ձեռքերն արձակված է համարում մեր սահմաններում: Այդ պատճառով մեզ մնում է՝ մի կողմից չկորցնել դրսից եկող օգնության հույսը, մյուս կողմից կազմակերպել մեր սեփական ուժերը:

Ղարաբաղից չենք կարող հրաժարվել

Անցնելով Ղարաբաղի հարցին Վարչապետը հայտնում է.՝ Վերջերս Շուշիքենդում տեղի ունեցավ Ղարաբաղի հայերի համագումարը, որն, ադրբեջանյան թնդանոթների և անխուսափելի կոտորածի սպառնալիքի տակ, ստիպված եղավ ընդունել ժամանակավորապես Ադրբեջանի իշխանությունը Ղարաբաղի վրա: Այսպես ուրեմն՝ մեր կառավարությունն իրեն կանգնած զգաց արդեն կատարված փաստի առջև, որը սակայն չի կարող փոխել բոլորովին մեր սկզբունքային հայեցակետը Ղարաբաղի հարցի վերաբերմամբ: Կառավարությունը հայտարարում է, որ չկա վճռականապես և ոչ մի հիմունք՝ փոխելու իր տեսակետը Ղարաբաղի հարցի վերաբերմամբ: Կառավարությունն այս հարցում շարունակում է պաշտպանել այն տեսակետն, ինչ որ ունեցել է մինչև այժմ:

Չեզոք զոնան մնում է

Եվս մի գինվորական դեպք. այդ անգլիական զորքերի հեռանալն է Չայաստանի և Վրաստանի միջև գոյություն ունեցող չեզոք հողամասից: Այդ առթիվ օգոստոսի 30-ին Թիֆլիսում Վրաստանի, Չայաստանի և գեներալ Բիչի ներկայացուցիչների խորհրդակցություն տեղի ունեցավ: Խորհրդակցությունը որոշեց թողնել չեզոք զոնի նախկին դրությունն անփոփոխ. երկու կառավարություններն

էլ երաշխիքներ տվին պահելու նախկին դրութիւնը: Մեր աղբյուրներից լուր է ստացված, որ չեզոք զոնի սահմանի վրա երևացել են վրացական զորքեր և մի բրոնկի: Այս հանգամանքից հուզված բնակչությունն իրեն զինվորական դրութեան մեջ դրեց՝ դուրս բերելով զինվորական պահակախումբ: Վրաց կառավարությունն առանձին հուշագրով դիմեց մեր կառավարության՝ խնդրելով հանդարտացնել ազգաբնակչության, խոստանալով չխախտել *ստատուս քվո* զինվորական ուժով: Այսպես ուրեմն, այս հարցը ժամանակավորապես լուծված է: Թիֆլիսում ներկայումս տեղի ունեցող բանակցությունները չեզոք զոնի հարցի վերաբերյալ կշարունակվեն խաղաղ և հանգիստ մթնոլորտում:

Հայկական բանակի հերոսամարտը

Վերջին օրերս Կարսի գավառում՝ Սարիղամիշի և Կաղզվանի շրջանում հարձակումներ տեղի ունեցան մեր զորամասերի վրա, որոնք փայլուն կերպով հետ շարտեցին հակառակորդին: Մեր զորքերի ամենափայլուն հաղթանակը տեղի ունեցավ Սարիղամիշի շրջանում, որտեղ մեր զորքերը գլխովին ջարդեցին թնդանոթներով և գնդացիրներով զինված քուրդ-թաթարական հրոսակախմբերին, հետ շարտեցին նրանց՝ գրավելով Կարակուրտն ու Բաշգյուլը (Վարչապետը կարդում է գեներալ Փիրումյանի հեռագիրը, որը արդեն լույս է տեսել մամուլի օրգաններում. ընթերցումն երկար ու աղմկալի ծափահարություններ է առաջացնում պառլամենտում): Ի պատասխան այդ հաղորդակցության՝ կառավարությունն ուղարկեց գեներալ Փիրումյանին և զորքերին շնորհակալական հեռագիր:

Ինչ վերաբերում է Կաղզվանին, այդ շրջանում երկու օր է, որ կռիվներ են տեղի ունենում, որի հետևանքը դեռ պարզված չէ: Քուրդերը գրավել են Պասլի գյուղը, որով վտանգվում է Կաղզվանի ճանապարհը: Միջոցներ են ձեռք առնված՝ ազատելու և մաքրելու այդ ճանապարհը:

Ինչ վերաբերում է Կարսի շրջանը պառլամենտական հանձնախումբ ուղարկելուն, կառավարությունն ուրախ է, որ այնտեղ կա 400000 ազգաբնակչություն, որից 250000 հայեր են, նրանց ապահովությունը մեծ նշանակություն ունի կառավարության համար: Կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առել պաշտպանելու տեղական ազգաբնակչության ֆիզիկական գոյությունն ու կարողությունը:

Բոյուք Վեդիում և Շարուրում խոշոր դեպքեր տեղի չեն ունեցել. այնտեղ այժմ հանդարտություն է տիրում:

Գողթանի վիճակը

Ամերիկացիների գալով մենք հնարավորություն ունեցանք կապ պահպանել Գողթանի բնակիչների հետ. միջոցներ են ձեռք առնված գաղթականների դրությունն ապահովելու համար:

Վեդիբասարի, Ջանգիբասարի և շրջանի վերաբերյալ մանրամասն գեկուցում կներկայացվի:

Վերջացնելով գեկուցումը, Վարչապետը հայտարարում է, որ հայրենիքին սպառնացող վտանգը դեռ չի անցել, այնուամենայնիվ երկրի դրությունը չի կարելի ընդունել հուսահատական: Բանակն ու ժողովուրդը պաշտպանում են կառավարության, որը հենվելով այդ ուժերի վրա՝ պիտի շարունակի իր գործը (ծափահարություն):

Խնամատարության մինիստր Սահակյանի՝ որբերին տեղավորելու հարցի մասին տված բացատրությունից հետո, պառլամենտն անցնում է ընթացիկ մանր հարցերի քննության:

Նիստը փակվում է երեկոյան ժամը 9 և կեսին:

«Նոր աշխատավոր», 7 և 16 սեպտեմբերի 1919թ.:

Նիստը բացվեց երեկոյան ժամը 8-ին՝ Հով. Արղուսյանի նախագահությամբ:
Ներկա էին 39 պատգամավորներ:

Օրակարգը՝

1. Քննություն վարչապետի անցյալ նիստում արված հայտարարության.
2. 11700000 ռուբ. վարկ բանալ՝ գործին կոշիկներ գնելու համար.
3. Դատական պաշտոնյաների նշանակման մասին.
4. Երևանում բացվելիք ազգագրական մարդաբանական ընկերության գրադարան-թանգարանին վարկ բանալու մասին.
5. Պորուչիկ Տեր-Սահակյանի ներման գործը.
6. Խնամատարության և աշխատանքի մինիստրի պատասխանը պատգամավոր Տեր-Հակոբյանի հարցապնդման.
7. Ընթացիկ հարցեր:

Նախքան օրակարգին անցնելը, վարչապետն անում է հետևյալ լրացուցիչ հայտարարությունը.

- Կաղզվանի հեռագրաթելը կտրված լինելու հետևանքով անցյալ նիստի զեկուցման ժամանակ ես չկարողացա տեղեկություն տալ Կաղզվանում տեղի ունեցող դեպքերի մասին, այժմ ստացված մի շարք պաշտոնական լուրերից երևում է, որ մասնակի հարձակումներ են եղել ինչպես Կաղզվանի, այնպես էլ Կարսի շրջանի մյուս վայրերում, բայց շնորհիվ գորավար Փիրումյանի և նահանգապետ Ղորղանյանի ձեռք առած միջոցների, այդ բոլոր հարձակումները հետ են մղված: Ներկայումս այնտեղ կյանքը շատ հանգիստ է (կարդում է գեմ. Փիրումյանի և Ղորղանյանի հեռագիրը): Շարուր-Նախիջևանի և Բոյուք Վեդիի շրջանում զինադադարային կացությունը կապ ունի գնդապետ Հասկելի Բաքու գնալու և Ադրբեջանի հետ վարած բանակցության հետ: Գնդապետ Հասկելն իր տեղակալ, գնդապետ Ֆորգի միջոցով հաղորդել է Հայաստանի կառավարությանը, որ նա համաձայնության է եկել Ադրբեջանի հետ՝ անմիջապես դադարեցնելու թշնամական գործողությունները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, մինչև որ կազմվի մի չեզոք գոտի (զոնա) Շարուրից և շրջաններից. դրա համար անհրաժեշտ է, որ հայկական բանակը առաջ չշարժի իր գիծը և դիմի զենքի միայն ինքնապաշտպանության համար: Չեզոք գոտին կառավարվելու է ամերիկական զենեքալ նահանգապետով:

Հայաստանի կառավարությունը պատասխանել է, որ Հայաստանն Ադրբեջանին պատերազմ չի հայտարարել և նրանից պատերազմի հայտարարություն չի ստացել: Բայց որովհետև Ադրբեջանը ընդունում է, որ Նախիջևանում և Շարուրում Հայաստանի դեմ առաջացած զինվորական գործողություններն ու ապստամբությունն ինքը կարող է դադարեցնել, որի մասին արել է համապատասխան կարգադրություններ, ուստի Հայաստանը, որպես պաշտպանվող կողմ, կարող է դադարեցնել հարձակողական գործողությունները դեպի Հայաստանի այն մասերը, որ ապստամբվել են ու ենթարկվել թուրք-ադրբեջանական ուժերի ներխուժմանը, որի համար կառավարությունն արել է կարգադրություններ և ընդունում է զինադադար: Զինադադարի ընթացքում այն բոլոր հարցերը, որոնք հարուցված էին գնդապետ Հասկելի հեռագրի մեջ, մնում են առկախ (բաց) և ենթակա են գնդապետ Հասկելի և Հայաստանի կառավարության միասնական քննության և որոշմանը:

Պատգ. Խոնդկարյան - Գտնում է, որ հասել է ժամն արտաքին ուժերի վրա հենվելու քաղաքականությունից ձեռք քաշելու: Ամբողջ մի տարվա դառն փորձերը ցույց տվին, որ մենք ոչ մի լավ բան սպասել չենք կարող արտաքին ուժերից: Ի՞նչ տվին մեզ դաշնակիցները, որոնց վրա հայ ժողովուրդը իր ամբողջ հույսն էր դրել: Մի շաբաթ առաջ գնդապետ Հասկելը խանդավառ ցույցերի առարկա էր դառնել այս շենքում պառլամենտի և հայ ժողովրդի կողմից: Մի շաբաթ առաջ այս ամբիոնից հայտարարեց՝ իրեն համար կասկածից դուրս է, որ

Ադրբեջանի կառավարությունը խախտել է Հայաստանի սահմանների վերաբերմամբ Անգլիայից ստացած հրահանգները, որ վերջին բոլոր դեպքերի հեղինակն Ադրբեջանն է և խոստացավ անձնական պատասխանատվության կանչել այդ բանի համար վերջինիս կառավարությանը: Իսկ այժմ մի շաբաթ հետո, այցելելով Բաքու և առանց նույնիսկ Երևան վերադառնալու և մեր կառավարության կարծիքը լսելու, նստած Թիֆլիսում ուղարկում է Հայաստանի կառավարությանն ի գործողություն այնպիսի հրահանգներ, որոնցից պարզ երևում է, որ այդ պատասխանատվությունն այժմ նա ձգում է Հայաստանի կառավարության վրա: Ես, որ ներկա կառավարության կողմնակից չեմ, խորը վիրավորանք զգացի այդպիսի վերաբերմունքի համար դեպի Հայաստանի կառավարությունը: Ինչ տվին մեզ այս տարվա ընթացքում իրար հետևից Հայաստան եկող դաշնակիցները՝ չեզոք զոնաների այդ սիրահարները: Եկան անգլիացիք և հագիվ երկու շաբաթ անց՝ ստեղծեցին չեզոք հողաշերտը մեր և Վրաստանի միջև, եկավ ամերիկացին, որ նշանակված է Հայաստանի Գերագույն կոմիսար և նրա առաջին խոսքը եղավ նոր չեզոք հողաշերտերի մասին: Ինչ է առաջարկում այժմ մեզ գնդապետ Հասկելը. ստեղծել մի շարք չեզոք հողաշերտեր մեր և մեր հարևանների միջև, որ այսպիսով 4 կողմից օղակված Հայաստանի պաշարումը լրիվ դառնա:

Ես հիշում եմ, թե ինչպես ղեկավարող կուսակցության օրգան «Հայաստանի Աշխատավորի» առաջնորդողներից մեկում խիստ քննադատության է ենթարկվել անգլիացիների քաղաքականությունը Հայաստանում: Հիշեցնում է ռուսական «Նովոյե Վրեմյա» թերթը, որը դատափետում էր ամեն մի հեռացող իշխանության: Այժմ նույն դերն է ստանձնել «Հայաստանի Աշխատավորը»: Մենք տեսնում ենք, որ անգլիացիների քաղաքականությանը հետևում է նաև նրա դաշնակիցն՝ Ամերիկան, որի հետ հայ ժողովուրդը կապել է իր վերջին հույսը: Ի՞նչ է մտածում անել այս դրության հանդեպ ղեկավարող կառավարությունը: Ժամանակն է վերջապես հիմնական վերաքննության ենթարկել մեր արտաքին քաղաքականությունը:

Ուրիշ առարկություններ չլինելու պատճառով նախագահը հարմար է գտնում անցնել օրակարգի մյուս հարցերին:

Պատգ. Տեր-Մինասյանը - Մտցնում է հետևյալ առաջարկը: «Վիճաբանություններն ըստ էությանը հետաձգել մինչև կառավարության վերջնական, սպառող կարծիք հայտնելը Հասկելի առաջարկության մասին», որ անցնում է ձայների մեծամասնությամբ: Որոշվում է. նախքան Հասկելին պատասխանելը, կառավարությունն այդ խնդիրը դնի պառլամենտի քննության:

Պատգ. Արեղյան - Հանրային կրթության և արվեստի հանձնաժողովի կողմից հայտնում է, որ հայոց ազգագրական ընկերությունն իր երկու միլիոնի հասնող գույքն ու կանխիկ դրամը ցանկություն է հայտնել նվիրելու Հայաստանի մայրաքաղաքում բացվող մարդաբանական թանգարան-գրադարանին: Ազգագրական ընկերությունն ենթարկվելով մեր կառավարության՝ առաջարկել է գործի ներքին ղեկավարությունն իրեն վերապահել: Օրինագիծը վերջին հողվածով առաջարկում է 4 ամսվա ժախսերի համար 30000 ռուբլի վարկ բանալ: Որոշվում է վերջին հողվածն առանձնացնել մյուսներից և օրինագծի երրորդ ընթերցումը թողնել մյուս նիստին:

Պատգ. Վարշամյան - Օրենսդիր հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է նախկին սպա Տեր-Սահակյանի մասին, որ իր իշխանավորի հրամանը չկատարելու համար զինվորական դատարանի կողմից զրկվել է սպայական աստիճաններից և ենթարկվել է երեք տարվա բանտարկության:

Պառլամենտը որոշում է ներում շնորհել Տեր-Սահակյանին՝ վերականգնելով նրա բոլոր իրավունքները:

Խնամատարության նախարարը հայտնում է, որ կառավարությունը գիտակցելով Նախիջևանի գաղթականության ծանր դրությունը և միևնույն ժամանակ անհնարին գտնելով քաղաքում նրանց դրությունը հիմնավորապես բարելավելը, մտածում է գաղթականությանը տեղափոխել Ղանարլուի շրջանի գյուղերը:

Նախքան ընթացիկ հարցերին անցնելը, նախագահը կարդում է կառավարությանն ուղղված հարցապնդումները. 1) Պատգամավոր Մելքոնյանի հարցա-

պնդումը խնամատարության նախարարին.- Ինչ է մտածում էջմիածնի գավառի այն բնավեր գաղթականների մասին, որոնք իրենց տներն ավերված լինելու պատճառով բացօթյա են մնացել: 2) Մելքոնյանի և բժիշկ Տեր-Ղավթյանի հարցն, ուղղված խնամատարության և պարենավորման նախարարներին այն մասին, որ էջմիածնի շրջանից եկած թաթար գաղթականներն անխնամ թափված են երևանում, որոնց թաթար ազգային խորհուրդը նպաստ է բաժանում ասելով, որ այդ նպաստն Ադրբեջանի կողմից է:

Ինչ է անում խնամատարության նախարարությունը:

Խնամատարության նախարար Սահակյան - Առաջին հարցին պատասխանում է, որ միջոցներ է ձեռք առնված տներ շինելու գաղթականների համար, իսկ երկրորդ հարցին՝ որ նախարարության կողմից ներկայացուցիչ է նշանակված ցուցակագրելու թաթար գաղթականության և կարգադրված է պետական պահեստից շնչին երեքական ֆունտ հաց թողնել: Ադրբեջանի կողմից նպաստ տալու մասին իրեն ոչինչ հայտնի չէ: 3) Պատգ. Մելքոնյանի հարցն ուղղված է ներքին գործոց նախարարին. - Ի՞նչ քայլեր են արված էջմիածնի գավառի թաթար գաղթականներին իրենց տները վերադարձնելու և ադմինիստրացիայի՝ դեպի թաթարներն ունեցած վատ վերաբերմունքի նկատմամբ: 4) Պատգ. Միրբաբաևի և Աղաբաբեկովի հարցն՝ ուղղված ներքին գործոց նախարարին.- Ի՞նչ միջոցներ է ձեռք առնված թաթար գյուղերի ավերման քուրդ Ղազարի և նրան պաշտպան հանդիսացող իշխանության դեմ: 5) Պատգ. Խոնդկարյանի և Թումանյանի հարցապնդումը Մինիստրների խորհրդին. զինժողովի կոմիսար Ջամալյանի ապօրինի գործունեության դեմ, որ նա խախտել է հիշյալ օրենքի գործադրության ժամանակամիջոցը: 6) Բանավոր նկատողություն պատգ. Թումանյանի կողմից, որ Մինիստրների խորհրդի հրատարակած օրենքների տակ փոխարեն համապատասխան նախարարների կամ վարչապետի ստորագրության, թյուրիմացությամբ կառավարության գործերի վարիչ Գ. Խոջամիրյանն է ստորագրում: 7) Գրավոր հարցապնդումներ պատգամավորներ Խոնդկարյանի, Սինոնյանի և Ջուբյանի ստորագրությամբ՝ ուղղված ներքին գործերի նախարարին՝ էջմիածնի գավառի թաթար գյուղերում տեղի ունեցած թալանի, բռնության և ադմինիստրացիայի անտարբերության մասին:

Ներքին գործոց նախարարին ուղղված հարցապնդումները վերջինիս բացակայության պատճառով հետաձգվում է մյուս միստին, իսկ Մինիստրների խորհրդին ուղղած գրավոր և բանավոր հարցերին վարչապետը հետևյալ բացատրություններն է տալիս. - 1. Ջինժողովի օրենքի մասին վարչապետը ձևական տեսակետից օրինական է համարում պատգամավորների դժգոհությունը, որովհետև կառավարությունն, ի նկատի ունենալով գործի շտապողականությունը, նախքան այդ օրենքը պառլամենտ բերելը գործադրել է և մտածում է հաջորդ միստին ներկայացնել պառլամենտին ի հաստատություն: 2. Հրատարակած օրենքների իսկական ինքը՝ վարչապետն է ստորագրում, իսկ հայտարարությունը վավերացնում է նախարարների խորհրդի գործերի վարիչը: Պատգ. Խոնդկարյանը վարչապետի բացատրությունը լսելուց հետո հետևյալ առաջարկությունն է անում.

«Լսելով վարչապետի զեկուցումը զինժողովի կոմիսար Ջամալյանի լիազորությունների երկարացնելու մասին, գտնում է բավարար և առաջարկում է կառավարությանն ավելի զգույշ և շրջահայաց լինել նման դեպքերում»: Զվեարկությամբ անցնում է պատգ. վարչապետի հետևյալ բանաձևը. «Լսելով վարչապետի բացատրությունը զինժողովի կոմիսար Ջամալյանի գործունեության մասին՝ պառլամենտը բավարար է գտնում վարչապետի բացատրությունն և անցնում է հերթական հարցերին»:

Վերջին առաջարկն անցնում է ձայների մեծամասնությամբ:

«Հայաստանի աշխատավոր», 12 սեպտեմբերի 1919թ.:

Նիստը բացվեց Երեկոյան ժամը 8-ին՝ Զ. Արղուքյանի նախագահությամբ, ներկա էին 31 պատգամավոր:

Օրակարգը՝

1. Օրինագիծ՝ նայրաքաղաքում ազգագրական մարդաբանական թանգարան-գրադարան բանալու մասին,

2. Մարդաբանական թանգարան-գրադարանին 30000 ռուբ. վարկ բանալու
մասին,

3. 28-ից 32 տարեկան քաղաքացիներին զինակոչի ենթարկելու մասին,

4. Դիվիզանը զեմաստվոյական կենտրոն դարձնելու մասին,

5. Պրապորշչիկ Սանուկյանի ներման խնդիրը,

6. Պառլամենտական վարչական հանձնաժողովի ընտրություն,

7. Կառավարության պատասխանը մուսուլմանական ֆրակցիայի հարցապնդմանը,

8. Ներքին գործոց նախարարի պատասխանը պատգ. Մելքոնյանի հարցին,

9. Ներքին գործոց նախարարի պատասխանը սոց.-հեղ. ֆրակցիայի հարցա-
պնդմանը,

10. Ընթացիկ հարցեր:

Հայաստանի մայրաքաղաքում ազգագրական-մարդաբանական թանգարան-գրադարան հիմնելու օրինագիծն երրորդ ընթերցումից հետո ընդունվում է: Օրինագիծ՝ նույն թանգարան-գրադարանի պահպանման համար բաց թողնվելիք 30000 ռուբ. վարկի մասին: Որոշում է հանրային կրթության և արվեստի մինիստրի անունով 4 ամսվա (սեպտեմբերի 1-ից մինչև դեկտեմբերի 31-ը) պահպանման համար 30000 ռուբ.:

Օրինագիծ՝ 29, 30, 31 և 32 տարեկան քաղաքացիներին զորակոչի ենթարկելու մասին, որի մեջ մտնում են նաև արևմտահայերը: Թեթև խմբագրական ուղղումից հետո օրինագիծն անցնում է 25 ձայնով, ձեռնպահությամբ 2-ի:

Օրենսդիր հանձնաժողովը գեկուցում է Մանուկյանի գործը: Վերջինս Ախտա-
յուն կոմիսար եղած ժամանակ յուրացրել է 10000 ռուբ. պետական փող և ժամա-
նակին չվճարելու հետևանքով երկու տարվա բանտարկության է դատապար-
տվել: Հանձնաժողովը քննելով Մանուկյանի գործը, առաջարկում է մերժել Մա-
նուկյանին ներումն շնորհելու խնդրում: Հանձնաժողովի առաջարկն անցնում է:

Պատգ. Վրացյան - Վերոհիշյալ խնդրի առթիվ առաջարկ է մտցնում: Հանձնարարել օրենսդիր հանձնաժողովին որոշ խնդիրների նկատմամբ օրինագիծ մշակել և ներկայացնել պառլամենտին, նախապես որոշելով՝ թե ինչպիսի դեպքում պետք է պառլամենտը նման խնդիրների քննությանը զբաղվի: Առաջարկն ընդունվում է:

Պատգ. Վարչամյան - Ի նկատի ունենալով օրենսդիր հանձնաժողովի խիստ ծանրաբեռնված լինելը և գավառներից ստացված բազմաթիվ դիմումներն ու բողոքները վարչական պաշտոնյաների գործունեության նկատմամբ, հարմար է գտնում մի վարչական հանձնաժողով ընտրել, որի պարտականությունն է լինելու քննել հիշյալ պաշտոնյաների գործերը: Առաջարկն անցնում է: Ընտրվում է 7 հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողով: Հանձնաժողովի կազմի մեջ մտնում են՝ Վարչամյան, Լևոն Թադևոսյան, բժ. Մանուկյան, Ան. Տեր-Միքայելյան, Գառնիկ Քալաշյան, Մաքսապետյան (դաշնակ.) և Լ. Թումանյան (սոց.-հեղ.):

Կառավարության կողմից ներքին գործոց նախարարը նախավերջին միստում եղած մուսուլմանական ֆրակցիայի և բժիշկ Մելքոնյանի հարցապնդումների առթիվ հետևյալ բացատրություններն է տալիս. 1) Քուրդ Ղազոյի գործած բռնությունների համար հատուկ հանձնաժողով է ուղարկված էջմիածնի շրջանը՝ եղբայրությունների համար հատուկ լիազորություններով մարդ է ուղարկվել լուծելու, ինչպես նաև հատուկ լիազորություններով մարդ է ուղարկվել Ախտայի շրջանը նույն նպատակով: Հանձնաժողովի զեկուցումների վրա հիմնված բանտարկված է Ղազոյի ընկեր Մուրադը, հետո բանտարկվելու է հենց ինքը՝

Ղազուն: Միջոցներ են ձեռք առնված, որ Ղազուն չփախչի Հայաստանի սահմաններից մինչև դատը, որ պարզվի այդ դեպքը: 2) Էջմիածնի գավառի Օշականի, Աշտարակի շրջանի թաթար գյուղերի ավերածության մասին հայտնում է, որ կարգադրված է հետապնդել ոճրագործներին, քննիչ է ուղարկված դեպքի վայրը քննություն կատարելու՝ մինչև գործի պարզումը, ադմինիստրացիայի մի քանի ստորին պաշտոնյաներ ձերբակալված են և շատերն էլ հեռացվել են պաշտոնից: Որոշված է պետական օգնություն ցույց տալ հիշված գյուղերի վնասվածներին: Շահմուրադյանը նշանակված է հատուկ կոմիսար՝ գաղթականությանն իր տեղերը վերադարձնելու և կորցրած գույքը հանձնելու համար: Կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առել վարձատրելու դեպքերից տուժվածներին: Հարցապնդում մտցնող մուսուլմանական ֆրակցիան հայտարարում է, որ նա բավարարված է նախարարի բացատրություններով: Նախքան ներքին գործոց նախարարի բացատրություն տալը, պատգ. Խոնդկարյանն առաջադրված խնդրի մասին հետևյալ պատճառաբանությունն է անում:

Պատգ. Խոնդկարյան - Չնայած սա արդեն երկրորդ անգամն է, որ միևնույն խնդրի մասին հարց է բարձրանում այստեղ, այնուամենայնիվ առաջին հարցապնդումից հետո դեպքերը գնալով ավելի մեծ ծավալ ստացան:

Այդ երևույթներն այնպես են անդրադարձել ժողովրդի հոգում, որ նա կարծում է, թե դա կառավարության գիտությամբ է կատարված՝ ինչ-ինչ ռազմագիտական նկատառումներով: Ես սրանով կառավարության ուշադրությունն են հրավիրում այդ ենթադրաբար ստեղծված ժողովրդական մտայնության վրա: Մեկ երկու պատասխանատու անձանց ձերբակալությունը չի կարող բավարարել ժողովրդին, նա սպասում է անմիջական դատի:

Ներքին գործերի նախարար - Էջմիածնի և Սուրմալուի շրջաններում այլանդակ դեպքեր են կատարվում: Ջարմանում են, որ օպոզիցիան լռության է մատնել Ուլուխանլու հոշոտված դիակները, Ագուլիսի, Նախիջևանի, Ջանգեզուրի շրջանի հայկական գյուղերի մասսայական ջարդերը:

Ձեր ցանկությունները կեղծ են (ծափեր): Դուք ցանկություն ունեիք ագիտացիա մղել թաթարների մեջ, բայց չարաչար սխալվում եք: Թաթար աշխատավորների շահերի պաշտպանը դուք չեք, այլ մենք (ծափեր): Այդ բոլորի գաղտնիքը Բոյուք Վեդիի տակ որոնեցեք և ոչ թե մասնակի դեպքերի մեջ: Անհերքելի փաստ է այն հանգամանքը, որ մուսուլման ազգաբնակչության խոշոր մասն, ենթարկվելով դրսի ագիտացիային, դեմ է եղել մեր պետականության և իր գործակալների միջոցով դավեր նյութել մեր դեմ: Մենք ունենք ստուգված փաստեր, թե ինչպես է եղել Երևանի վառումը: Այդ նպատակին հասնելու համար վճռել են այրել Մարգարայի կամուրջը, միաժամանակ շարժումներ առաջացնել Էջմիածնի, Սուրմալուի, Ջանգի-Բասարի գավառներում և Երևանն ամեն կողմից օղակելուց հետո, մի քանի ժամվա ընթացքում գրավել: Հողս ցնդեցնել կառավարությանն ու պառլամենտը և ոտնահարել մեր ժողովրդի այդքան թանկ գնով ձեռք բերած ազատությունը: Այո, կառավարությունն այնքան մեղավոր է, որ այդ դավադրությունը տեսնելուց հետո վճռական քայլեր չի արել (բացականչություններ – իզուր, իզուր): Էջմիածնի գավառի թաթար ազգաբնակչությունն երկու մասի է բաժանված (բացականչություն. միացրեք, դրա մասին կմտածենք միացնելու), ապստամբության կողմնակից տարրերն իրենց ունեցվածքով, կանանցով, երեխաներով տեղափոխվում են իրենց համար ապահով տեղեր, իսկ տղամարդիկ համախմբվելով Արաքսի մյուս ափում հարձակում են գործում Իգդիրի վրա, վտանգ սպառնում Կարակալայի կամուրջին ու ամբողջ երկաթուղու գծին: Էջմիածնի գավառի կոմիսարը, զգալով իր գավառի վերահաս վտանգն, օգնություն է խնդրում մեզնից, սակայն կառավարությունը մերժում է նրան այդ օգնությունը՝ թողնելով իրենց պաշտպանելու: Թշնամու ճնշման տակ գաղթում են Էջմիածնի երրորդ գավառամասի մի շարք հայ գյուղեր, պաշարվում է Էջմիածնի կայարանը, վտանգվում երկաթուղագիծը: Գավառական կոմիսարը մերժում ստանալով մեզնից՝ ապավինում է իր ուժերին, նա Էջմիածնի պատերի տակ հասած գաղթականության ստիպում է վերադառնալ տեղերը՝ պահպանելու իր շրջանը թշնամու

ներխուժումից: Ապա 430 գաղթական թաթար կին ու երեխա լավ կերակրելուց, ապահով կերպով փոխադրում է Կողբ, իսկ ինքն իր փոքրաթիվ միլիցիոներներով պաշտպանում է Էջմիածնի կայարանը: Կայարանի պաշարված ժամանակ հասնում է գնդապետ Չասկելի գնացքը և նա ականատես է լինում, թե ինչպես 200-ի չափ թաթարներ շրջապատել են կայարանը: Գավառական կոմիսարը զեկուցում է իրողության մասին և գնդապետը ստուգելուց հետո գոհունակություն է հայտնում Ջալալյանին այդ բոլորի համար:

Բացի դրանից մենք ունենք ստույգ փաստեր, որ Երևանից թաթարները կամավոր կերպով հեռացել են և կենտրոնացել մի քանի վերստի վրա և տաճկ. գործակալների դրոմամբ մի քանի գյուղերում խրամատներ են փորել ու հարձակումներ են գործում հայերի վրա: Հայ գյուղացին նրանց ահից հնարավորություն չունի իր դաշտային աշխատանքները կատարել: Ի՞նչ միջոցներ է ձեռնարկել կառավարությունը և ի՞նչ հետևանքների հասել: Կառավարությունը ներկայացուցիչ է ուղարկել՝ ստուգելու տեղի ունեցած դեպքերը. նա Մարգարայում տեսել է դիակներ, անցել է Ղուրդուղուլի, բայց կռվի պատճառով չի կարողացել ճանապարհը շարունակել: Այնուհետև պառլամենտից երկու ներկայացուցիչ նորից է ուղարկվել շրջան: Վերջիններիս զեկուցումների վրա հիմնվելով՝ ձերբակալված են մի քանի անձնավորություններ. հեռացվելու են պաշտոններից մի շարք պաշտոնյաներ: Իր հերթին քննություն է կատարել նաև Էջմիածնի շրջանի ամերիկյան կոմիտեն, որից հետո կոմիտեի լիազոր Ֆորդը հետևյալն է հեռագրում. «Քննություն կատարեցի Էջմիածնի շրջանում, ստուգեցի կոմիսար Ջալալյանի դեմ եղած դժգոհություններն և գտա, որ նա ոչ մի մեղսակցություն չունի այդ գործում»: Նույն եզրակացության է հանգել և կառավարությունը: Չնայած, որ նա բոլորովին անմեղ է, այնուամենայնիվ կառավարությունը նրան տեղափոխել է մի ուրիշ շրջան (բացականչություն. իզուր):

Կառավարությունը վճռել է նպաստել բոլոր տարագիրներին, հատուկ հանձնաժողովի միջոցով հավաքում է թալանված թաթարների գույքը և ամերիկյան կոմիտեի հետ միասին վերադարձնում տերերին: Բացի դրանից կոմիսարներն իրենց անձնական պատասխանատվությամբ գաղթականությանը վերադարձնելու են իրենց տեղերը: Շահմուրադյանը հատկապես այդ գործով է զբաղվում: Կառավարությունն ամեն միջոց գործ է դնում խաղաղ թուրք դեմոկրատիայի շահերը պաշտպանել, իսկ իր հակառակորդներին պատրաստ է նույնիսկ զենքի ուժով պատժել: Թող այդ հանգամանքը լավ իմանա թաթարների գիտակից տարրը և միջոցներ մտածի կանխելու:

10 օր առաջ տեղեկություններ ենք ստանում, որ ընդհանուր հարձակում է սպասվում Բոյուք Վեդիի և Սուրմալուի վրա: Ջարմանալի կերպով նշանակած ժամին հարձակում է տեղի ունենում 597 բարձրության վրա: Երկրորդ օրը Սուրմալուի կոմիսարից հեռագիր ենք ստանում, որ Դաչիք Ղալի վրա հարձակում է տեղի ունեցել: Ճանապարհները կտրում են, որբերը և պետական զորքը վտանգվում է, Իգդիրի դատարկման խնդիր է առաջանում: Մինչ այս, մինչ այն, կռիվը մոտենում է Իգդիրի այգիներին: Դաշբուրունի մոտ հարձակում է սկսվում: Թոխանշալու, Մալաքլու, Ղարաղոյունլու գյուղերը շարժվում են Իգդիրի վրա: Մեր զորամասին օգնության են հասնում, Իգդիրի ժողովուրդը, 15 տարեկանից սկսած, մի մարդու նման զենքի դիմում (ծափեր) և պատրաստվում: Վտանգն անցնում է: Մանրամասնությունները հայտնի չեն, կարող է պատահել, որ այդ ընդհարումների ժամանակ որոշ թաթարական գյուղեր տուժած լինեն: Շնորհիվ կառավարության ձեռք առած միջոցների մեր երկրի դրությունը կամաց-կամաց դառնում է ավելի կայուն: Հույս կա, որ նոր վտանգներ չեն լինելու:

Հայատարարվում է 10 րոպեով ընդմիջում:*

«Հայաստանի աշխատավոր», 18 սեպտեմբերի 1919թ.:

* Ընդմիջումից հետո կայացած միստի արձանագրությունը չի հայտնաբերվել: - Ծանոթ. կազմ.:

16 սեպտեմբերի 1919թ.

Նիստը բացվեց երեկոյան ժամը 7⁴⁵ ժողովին՝ Հովսեփ Արղուքյանի նախագահությամբ: Ներկա էին 42 պատգամավորներ:

Օրակարգը՝

1. Ընտրություն պառլամենտի փոխնախագահի,
2. Լրացուցիչ ընտրություն խմբագրական հանձնաժողովի,
3. Օրինագիծ Դիլիջան գյուղաքաղաքը նույն գավառի զեմստվոյական կենտրոն դարձնելու մասին, (Երրորդ ընթերցում),
4. Օրինագիծ սպաներին, աստիճանավորներին կամավարձուներին լիկվիդացիոն նպաստ տալու մասին (խմբագրական ընթերցում),
5. Օրինագիծ փամփուշտի արհեստանոց հիմնելու համար զինվորական մինիստրին 6 միլիոն ռուբլու վարկ բանալու մասին,
6. Օրինագիծ թատերական վարժարան հիմնելու համար հանրային կրթության և արվեստի մինիստրին 56 հազար ռուբլու վարկ բանալու մասին,
7. Օրինագիծ Երևան քաղաքի բնակարանների բռնագրավման մասին,
8. Օրինագիծ մինիստրների և նրանց օգնականների պատգամավորական կոչումը պահելու մասին,
9. Ֆինանսական հանձնաժողովի եզրակացությունը պետական վերահսկիչի զեկուցման մասին,
10. Օրինագիծ սենատ և դատաստանական պալատ հիմնելու օրենքի լրացնելու մասին,
11. Օրինագիծ Ալեքսանդրապոլի առևտրական դպրոցի համար 38.936 ռուբլու 30 կոպ. վարկ բանալու մասին,
12. Առաջարկ հրահանգի 186-րդ հոդվածի ուժը հանձնաժողովներից բացակայողների վրա ևս տարածելու մասին,
13. Մկրտիչ Դարբինյանի ներման գործը,
14. Ներք. գործ. նախարարի պատասխանը մի խումբ պատգամավորների հարցապնդումին,
15. Նույնի պատասխանը ա) Շարուրի, Նախիջևանի ու Գողթանի գաղթականության և բ) զեմստվոյի մուծման մասին եղած հարցումներին,
16. Պարենավորման մինիստրի պատասխանը պատգամավոր Աբեղյանի 1. հարցումին և Քալաշյանի. 1.2. հարց 1. հարցումներին,
17. Ներք. գործ. և զինվորական մինիստրների պատասխանը պատգամավոր Բժ. Ղազարյանի և բ) Տեր-Դավթյանի հարցումին,
18. Ընթացիկ հարցեր:

Նախքան օրակարգին անցնելը նախագահը խոսք է տալիս Վարչապետին:

Վարչապետ - Սրանից մի շաբաթ առաջ պառլամենտի և կառավարության կողմից մի հանձնաժողով ընտրվեց ինձ և Ռ. Տեր-Մինասյանին Հայաստանի Գերագույն կոմիսար գնդապետ Հասկելի մոտ ուղարկելու համար: Մենք տեսակցություն ունեցանք Հասկելի հետ, ներկայացրինք պառլամենտի կողմից առաջադրած բոլոր խնդիրներն ու դրանց նկատմամբ ունեցանք դատողություններ: Գնդապետ Հասկելը, ծանոթանալով մեր առաջարկած տեսակետների հետ, մոր պայմաններ ընդգծեց մեր և Ադրբեջանի միջև, որը երկու կողմերն էլ ներկայացնելուց ու փոխադարձ համաձայնություններ ստանալուց հետո կհայտարարվի: Այժմ քանի դեռ այդ պայմանները վերջնականապես վճռված ու ընդունված չեն, ուստի ես հարմար չեմ գտնում մանրամասնությունների մասին այստեղ հրապարակել:

Փոխնախագահի ընտրությունը - Պատգ. *Խոնդկարյանը* հայտարարում է, որ իրենց ֆրակցիան չի մասնակցելու փոխնախագահի ընտրությանը: Առաջարկում են թեկնածուներ Սիրական Տիգրանյան, Բժ. Բաբալյան, Վ. Փափազյան: Գաղտնի

քվեարկությամբ, 34 ծայնով ընտրվում է Սիրական Տիգրանյանը: Նորընտիր փոխ-
նախագահը շնորհակալություն հայտնելով պառլամենտին իրեն ցույց տված բա-
ցարձակ վստահության համար՝ բուռն ծափերի տարափի տակ բռնում է նախա-
գահության աթոռը:

Պատգ. Բուդաղյան - Դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է խմ-
բագրական հանձնաժողովը լրացնել երեք անդամներով: Ընտրում են Գ. Շահին-
յան, Վ. Փափազյան, Ա. Տեր-Միքայելյան:

Դիլիջան գյուղաքաղաքը նույն գավառի գեմատվոյական կենտրոն դարձնելու
օրինագիծը երրորդ ընթերցումից հետո ընդունվում է ծայների մեծամասնությամբ:

Զինվորական աստիճանավորներին, կամավարժուկներին նպաստ տալու օրի-
նագիծը խմբագրական ընթերցումից հետո ընդունվում է:

Որոշվում է զինվորական մինիստրի անունով 6 միլիոն ռուբլու վարկ բանալ՝
փամփուշտի արհեստանոց հիմնելու համար: Էսենական ֆրակցիան չի մասնակ-
ցում հիշյալ օրինագծի քվեարկությանը:

Պատգ. Տեր-Թորոսյան - Կարդում է թատերական վարժարան հիմնելու օրի-
նագիծը:

Պատգ. Թորոսյան - Թող լուսավորության մինիստրի առաջարկած այս օրի-
նագիծը Ձեզ տարօրինակ չթվա, որովհետև քաղաքակիրթ ժողովուրդների մեջ մի
կողմից կռիվ է մղվում, մյուս կողմից՝ գեղարվեստն ու թատրոնը զարգացվում:
Թատրոն բանալու նպատակն է զարկ տալ հայոց լեզվի և արվեստի զարգացման
գործին: Հայոց թատրոնը ներկայումս անկման շրջանում է, պետք է արվեստը
փրկել այդ անկումից: Արշին Մալալայի նման օպերետներն այլասերում են հա-
սարակության վարք ու բարքը և փչացնում նրա գեղարվեստական ճաշակը: Լու-
սավորության մինիստրի այդ քայլը ողջունելի է և նրա այդ ուղղությամբ կատա-
րելիք ձեռնարկությունները միանգամայն խրախուսելի: Այստեղ՝ Կովկասում, 2-
նորհալի, կրթված դերասաններ չկան, իսկ այդ պակասը մենք կարող ենք լրացնել
Պոլսի համապատասխան ուժերով: Լուսավորության նախարարը երկու հոգի ու-
ղարկելով Պոլիս՝ նախապատրաստական աշխատանքներ է կատարել ու դրանց
միջոցով է, որ պիտի հետագայում այստեղ ստուդիա-վարժարան հիմնվի:

Պատգ. Թումանյան - Աննպատակահարմար է ներկայումս այդ օրինագծի մա-
սին խոսելը, որովհետև ոչ Պոլսում հարմար միջավայր կա, որտեղ մեր դերա-
սանները կարողանային փորձառություն ձեռք բերել թատրոնական գործում և ոչ
էլ տեղումս մեր դերասանների համար հարմար խաղալու տեղ: Ինչու չեք մտա-
ծում մեր վետերան հայ դերասանների մասին, որոնք քաղցից ստիպված են այս և
այլ պաշտոնների հետևից ընկնել: Նախ ստեղծեցեք բեմ, կտեսներ, որ այստեղ էլ
շնորհալի դերասաններ կգտնվեն:

Լուս. մին. Աղբալյան - Այդ տարօրինակ վերաբերմունքը ինձ միանգամայն
զարմացնում է, կարծես տարբեր մոլորակների վրա ապրողներ լինենք և իրար
չենք հասկանում: Եթե իրոք հանրային կրթության և արվեստի մինիստրություն
կա, պետք է նա իր նպատակին ծառայի: Ինձ առարկում են, որ ես ուշք չեմ
դարձնում մեր վետերան դերասանների վրա և մտածում եմ Պոլսից ուժեր բերել
տալ այստեղ: Ես գնահատում եմ նրանց ընդունակությունները և իմ պաշտպա-
նական օրինագծով էլ չեմ դիպչում տեղիս դերասանների պատվին, այլ դժգոհ
լինելով ներկայումս գոյություն ունեցող արվեստից, նպատակ ունեմ թարմություն
մտցնել թատրոնական գործում, ես աշխատում եմ փոխադարձ շփման միջոցով
Պոլսի ընտիր, շնորհալի, ընդունակ դերասանների օրինակելի հայախոսությունն
ու պահվածքը պատվաստել մեր դերասաններին և փոխադարձաբար այստեղ,
դերասանների յուրացրած Մոսկվայի գեղարվեստական թատրոնի առավելու-
թյունները՝ նրանց: Երկու հոգին գնալով Պոլիս պետք է 70 ընդունակ ուժերից
ընտրեն 10 ամենաշնորհալիներին, որոնք, այնտեղ զարգացնելով իրենց բեմա-
կան ընդունակությունները, գալու են այստեղ և որպես սկսնակներ մի տեսակ
կորիզ են կազմելու ապագա պետական ազգային թատրոնի: Այսպիսով մենք
հնարավորություն կունենանք մի տարուց հետո տեսնել թատրոնական գործի
վերածնությունը: Չպետք է տարվել առօրյա ընթացիկ հոգսերով, մի մարդու մի

բազուկը զինվորական ուժն է պարունակելու, մյուսը՝ շինարարական: Ինչի համար է ապրում մի հասարակություն առանց ստեղծագործելու: Հացը ստորադաս է արվեստից: Ոչ թե արվեստը պետք է իջնի դեպի ժողովուրդը, այլ ժողովուրդը՝ դեպի արվեստը: Մեր ժողովուրդը երկար ժամանակ զրկված լինելով մտավոր հոգեկան բավականություններից՝ բթացել է նրա զգացումները, գռեհկացել է նրա բարքերը, գեղարվեստի միջոցով պետք է կրթենք, դաստիարակենք նրա այլասերված հոգին: Ով հակառակն է պնդում, կնշանակի չի մտածում ժողովրդի բարոյականի մասին, ներկա քաղաքական կացությունը մի անցողակի երևույթ է, ուստի պետք է նախատեսություն ունենալ հետագա անելիքների մասին:

Պատգ. Մելքոնյան - Պաշտպանում է մինիստրի օրինագիծը.-

Պատգ. Մանուկյան - Թատրոնի գոյությունը ոչ ոք չի ժխտում, այստեղ խոսքը միայն ժամանակի մասին է: Իմ կարծիքով նախ ժողովուրդը պետք է ապրի, հետո ձգտի և ոչ թե դրա հակառակը, ինչպես հանրային լուսավորության մինիստրն է ջանում ապացուցել: Լեզուն երկու կամ տաս հոգու չի կարելի բերել, ինչպես չի կարելի բերել նաև թատրոնը: Ցանկալի է այստեղ թատերասրահի հիմնել, որովհետև տեղումս էլ շատ տաղանդավոր դերասաններ կան, բայց հարմարություններ չունեն իրենց ընդունակությունները ցուցադրելու: Շատ անելիքներ կան, բայց այժմ տվյալներ չունենք այդ բոլորն իրագործելու, ինչպես չունենք նաև ապրելու ամենաամիրաժեշտ երաշխիքները: Ես վաղաժամ համարելով այդ խնդիրը, մերժում եմ առաջադրված օրինագիծը:

Պատգ. Խորենի - Այսչափ վիճաբանությունը թատրոնական գործի մասին բնորոշ է մեր երկրի քաղաքական կացությամբ: Սակայն ես չեմ կարող մի հանգամանք անտես առնել, այդ այն է, որ այս դահլիճում գտնված և ժողովրդի անունից խոսող պատգամավորների ներկայությամբ այդ իսկ ժողովուրդը մեռել է, բայց նրանք բոլորովին անտարբեր են վերաբերվել դրան ու այդ ուղղությամբ ոչ ոք չի փորձել որևէ բան անել: Ես հիշում եմ, որ հենց այս դահլիճում 50 միլիոն եմ քվեարկել ժողովրդի ամենահիմնական կարիքների համար, մի շարք կոմիտեներ են ստեղծվել այստեղից մինչև Հյուսիսային Կովկաս, տասնյակ միլիոններ է ծախսվել այնտեղից հաց բերելու նպատակով, սակայն մինչև օրս էլ ոչ մի հատիկ ցորեն չի ստացվել Ռուսաստանից: Թե որքան է իր նպատակին ծառայել այդ անսահման գումարները, չգիտեմ: Որպես ժողովրդի կողմից ընտրված պատգամավոր իմ խիղճը գոնե հանգիստ չէ: Ինչու այս միլիոնյն դահլիճը տեսնելով այդ բոլորը չի հուզվել: Այստեղ հակառակ պնդողները կուսակցական միտումներով են ղեկավարվում: Թեկուզ մարդը հոգեվարքի մեջ էլ լինի, դարձյալ պետք է նրա մասին մտածել, եթե դուք խոսում եք հայ ժողովրդի անունից, մտահոգված եք նրա ապագայի խնդրով, պետք է նկատի ունենաք նրա ստեղծագործական, կուլտուրական արժեքները: Մենք պարտավոր ենք գոնե նվազագույն չափով բավարարել նրա մտավորը, հոգեկան պահանջները: Մի հանգամանք նույնպես պետք է հաշվի առնել, այդ այն է, որ դպրոցն առանց արվեստի, առանց թատրոնի չի կարելի հասկանալ, այդ երկուսն անբաժան խնդիրներ են, որ չեն կարող մեկը մյուսից զատել: Այստեղ առարկում եմ, որ Պոլսից մտավոր սնունդ ստանալ չենք կարող, որ այնտեղ թատրոնական միջավայր չկա, մի մոռացեք, որ մեր թատրոնը Պոլսից է եկել, մեր գեղարվեստի աստղերը՝ Ադամյան, Սիրանուշ և ուրիշները, այնտեղի ծնունդ են: Հայախոս թատրոն պետք է Պոլսից բերենք, իսկ դրա համար հարկավոր է նախնական ծախսեր և փորձեր անել: Երևանում թատրոն ունենալու համար հարկավոր է օր առաջ առաջարկություն մտցնել պառլամենտ, վարկ խնդրել, շենք կառուցել և ժամանակավոր պետական թատրոն ստեղծել, որովհետև հասարակությունն այլասերված է, պետք է դաստիարակել նրա հոգին: Ովքեր մտահոգված են մեր ժողովրդի բարոյականի, մտավորի բարձրացման խնդրով, պետք է քվեարկեն հանրային լուսավորության մինիստրի առաջադրած օրինագծին: Երկրորդ ընթերցումից հետո օրինագիծը անցնում է ձայների մեծամասնությամբ:

Բնակարանային գրավվման մասին զեկուցում է պատգ. Տերտերյանը: Նա հայտնում է, չնայած ձեռնարկված է եղել հատուկ հանձնաժողովի միջոցով բնա-

կարաններ մատակարարել կարիքավորներին և մանավանդ եկվոր պետական պաշտոնյաներին, բայց հանձնաժողովն, իր ձեռքի տակ իրական (ռեալ) ուժ չունենալու պատճառով, հնարավորություն չի ունեցել իր վրա դրած պարտականությունները կատարել, ուստի առաջարկվում է ներքին գործոց մինիստրին հանձնել գործը, որը հատուկ կոմիսարի միջոցով ամենակարճ ժամանակում կբավարարի այդ անհետաձգելի և սուր պահանջը: Ի նկատի ունենալով խնդրի խիստ կարևորությունը առանձին շտապողականություն է առաջարկում, որը ընդունվում է:

Պատգ. Մելքոնյան - Համաձայն լինելով օրինագծին առաջարկում եմ թողնել քաղաքային ինքնավարության ձեռքին:

Առաջարկում է բնակարանների գրավման իրավունքը թողնել քաղաքային ինքնավարությանը՝ տրամադրելով բոլոր անհրաժեշտ ռեալ ուժերը:

Պատգ. Վրացյան - Քաղաքի հետ անմիջական կապ չունեցող հիմնարկությունները և այն անձինք, որոնք պաշտոնով կապված չեն տեղին, պետք է առաջարկել նրանց տեղափոխվելու քաղաքից մի այլ տեղ: Բացի դրանից շենքեր կան, որ մասնավոր մարդկանց ձեռքում շահագործման միջոց են ծառայում: Հարկավոր է այդ շենքերը գրավել: Քաղաքային ինքնավարությունն ի վիճակի չէ այդ գործն անելու: Նա չի կարող սուր կոնֆլիկտի մեջ մտնել քաղաքացիների հետ, իսկ այդ օրենքը կարելի է գործադրել միայն վարչական իշխանությունների միջոցով: Աչքի առաջ ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքները, առաջարկում եմ ժամանակավորապես բնակարանային գործը հանձնել ներքին գործերի մինիստրին՝ հատուկ կոմիսարի միջոցով գործադրելու այդ օրենքը: Կոլեգիալ մարմինը, փորձով գիտենք, իրական գործ անել չի կարող, անհատն ավելի դյուրաշարժ է այդ տեսակետից: Հարկավոր է ստեղծել հատուկ կոմիսարիատ և անմիջապես գործի անցնել, մանավանդ, որ հենց ինքը՝ քաղաքային ինքնավարությունը, ևս խնդրում է այդ գործը իրենից վերցնել:

Պատգ. Տերտերյան - Վստահել մի հանձնաժողովի, որի անդամները իմիջիայլոց են աշխատում և մարդկանց օրերով թողնել, որ փողոցում գիշերեն, դա ավելի քան ժողովրդական սկզբունքների խախտումն է: Եթե դուք խուսափում եք թյուրիմացություններից և զեղծումներից, շատ սխալ է, թե մի անհատի ժամանակ կլինի: Դա միշտ էլ եղել է և կլինի, սակայն օրինագծում դրա համար մի կետ կա, որով հատուկ կոմիսարի վրա եղած բողոքները յոթ օրվա ընթացքում պետք է բավարարվեն վարչական իշխանության կողմից: Այնպես որ, այս տեսակետից մեկին պատասխանատու ճանաչել ավելի նպատակահարմար է, քան ամբողջ հանձնաժողովի մեջ հանցավոր որոնելը: Ես պնդում եմ օրինագծի վրա:

Պատգ. Խոնդկարյան - Օրինագծի մեջ հրահանգներ կան, դա պետք էր թողնել գործադիր մարմնին մշակելու, հանձնաժողովի անգործության մեղքը ոչ թե անդամներինն է, այլ օրենքի խախտողներինն է:

Բնակարանների գրավման գործը հանձնել ներքին գործոց մինիստրին, գործադրել 94.000 ռուբլի ու վստահել, որ մի անհատը ճշտությամբ կկատարի իր վրա դրված այդքան ծանր ու դժվարին պարտականությունները, ես վստահ չեմ: Քաղաքային ինքնավարությունը չի հրաժարվում այդ գործը անելուց: Տվեք նրանց այդ նախատեսված վարկի մի մասը և այն միջոցները, որ նրա ձեռքից վերցված է, ապա կենդանի գործ պահանջեցեք:

Մի քանի առաջարկներ են արվում այդ օրինագծի վերաբերյալ, որոնցից անցնում է ներքին գործոց մինիստրի հետևյալ առաջարկը: Օրինագիծը վերադարձնել հանձնաժողովին, հանձնարարելով ներքին գործոց մինիստրին ներկայացուցչի հետ միասին մշակելու այդ օրենքը:

Պատգ. Բուդաղյան - Զեկուցում է մինիստրների և նրանց օգնականների պատգամավորական կոչումն ու տեղերը պահելու օրինագծի մասին:

Պատգ. Փափազյան - Չայնից զրկել մինիստրներին, մենք իրավունք չունենք, դրանց զրկվում են ծայնից միայն բյուջեի քննարկման ժամանակ, որովհետև իրենք են մշակողը. մյուս դեպքերում օգտվում են իրենց պատգամավորական ծայներից: Այդ միևնույն ձևը գործադրվում է նաև ուրիշ երկրներում: Բոլորովին զրկել նախարարներին ծայնի իրավունքից, դա հակառակ է ժողովրդի պետական

սկզբունքներին: Ինչ վերաբերվում է օգնականներին, նրանք պետական պաշտոնյաներ են, որ պահում են իրենց ծայները:

Պատգ. Խորենի - Տեղի պահպանումը այնպիսի նշանակություն ունի, որ կառավարության տապալման դեպքում նախարարները վերադառնում են իրենց պատգամավորական տեղերը: Իշխանությունը բարոյական հիմունքների վրա դնել չի կարելի: Քանի պատգամավորը մինիստրական իշխանություն է վարում, չպետք է օգտվի ծայնից, որպեսզի իրեն մշտակախված զգա պառլամենտից: Հոգեբանական երևույթ է, որ իշխանությունը մարդկանց վրա բացասական ազդեցություն է ունենում: Առաջարկում են ծայնից զրկել մինիստրներին և նրանց փոխարինողներին՝ պահպանելով վերջիններիս պատգամավորական տեղերը:

Պատգ. Սարգսյանը Միանում է առաջարկին:

Պատգ. Թումանյան - Միշտ ընդդիմադիր կուսակցությանը մեղադրում եք, որ նա միշտ հակառակն է պնդում, բայց հիմա մենք էլ ենք համաձայն այդ օրինագծին: Մինիստրներին չպետք է ծայն տալ, որ չազդեն պառլամենտական աշխատանքի վրա:

Որոշվեց. - Ձայնից զրկել նախարարներին ու նրանց օգնականներին, քանի դեռ նրանք մինիստրներին* են, պահպանելով նրանց կոչումն ու պատգամավորական տեղը:

Նիստը փակվեց 11 ժ. 50 ր.:

«Յառաջ», 21 սեպտեմբերի 1919թ.:

14-ՐԴ ՆԻՍ

19 սեպտեմբերի 1919թ.

Նիստը բացվեց ժամը 7.40 րոպեին՝ Ս. Տիգրանյանի նախագահությամբ: Ներկա էին 42 պատգամավորներ:

Օրակարգ՝

1. Օրինագիծ թատերական վարժարան հիմնելու համար հանրային կրթության և արվեստի մինիստրին 56.000 ռուբլի վարկ բանալու մասին. երրորդ ընթերցում,

2. Օրինագիծ Հայաստանի Հանրապետության մեջ սենատ և դատաստանական պալատ հիմնելու օրենքը լրացնելու մասին, 1 ընթերցում,

3. Օրինագիծ մինիստրների և նրանց օգնականների պատգամավորական կոչումը պահելու մասին, վերջնական հաստատում,

4. Օրինագիծ Ալեքսանդրապոլի Առևտրական դպրոցի համար 38.936 ռուբլի 30 կոպ. վարկ բանալու մասին,

5. Առաջարկ հրահանգի 186-րդ հոդվածի ուժը հանձնաժողովներից բացակայողների վրա ևս տարածելու մասին,

6. Մկրտիչ Դարբինյանի ներման գործը,

7. Ներքին գործոց մինիստրի պատասխանը ինժ. Ջավախիշլիների գործի մասին,

8. Նույնի պատասխանը ա- Շարուրի, Նախիջևանի, Գողթանի գաղթականության, բ- Ջենստվոյի ուսուցման մասին եղած հարցումներին,

9. Պարենավորման մինիստրի պատասխանը պատգամավորներ Աբեղյանի և Քալաշյանի հարցումներին,

10. Կառավարության պատասխանը պատգամավոր Թումանյանի հարցապնդման զինժողովի կոմիսար Ջամալյանի գործունեության մասին,

11. Ջինվորական մինիստրի պատասխանը նույնի հարցումին զինվորահեղափոխական դաշտային դատարանների գործունեության մասին,

12. Ընթացիկ հարցեր:

* Այդպես է տեքստում: -Ծանոթ. կազմ.:

Հանրային կրթության և արվեստի մինիստրի թատերական վարժարան հիմնելու համար 56.000 ռուբլի վարկ բանալու օրինագիծը երրորդ ընթերցումից հետո ընդունվում է:

Օրինագծի առաջին ընթերցումը՝ Հայաստանի Հանրապետության մեջ սեմատ և դատաստանական պալատ հիմնելու մասին: Օրինագծի երկրորդ ընթերցումը հետաձգվում է հաջորդ նիստին:

Օրինագիծ մինիստրների և նրանց օգնականների պատգամավորական տեղերն ու կոչումը պահելու մասին, 34 ծայնով հաստատվում է պառլամենտի կողմից:

Օրինագիծ Ալեքսանդրապոլի Առևտրական դպրոցին 38.000 ռուբլու վարկ բանալու մասին: Կրթական հանձնաժողովում քննված չլինելու պատճառով հետաձգվում է:

Օրինագիծ պառլամենտի հրահանգի 186-րդ հոդվածի ուժը հանձնաժողովներից բացակայողների վրա տարածելու մասին:

Ձեկուցող պատգամավոր խորենի - Քանի որ հանձնաժողովների անդամներն անկանոն են հաճախում նիստերին, որից գործը մեծապես տուժում է, ուստի առաջարկում են պառլամենտական հրահանգի 186 հոդվածի ուժը տարածել նաև մի շարք բացակայողների վրա՝ զրկելով նրանց օրապահիկից:

Պատգ. Փափազյան - Վիրավորական են համարում ժողով[րդի] ընտրյալ պատգամավորներին նյութական զրկանք հասցնելով պատժել, եթե իրոք պատգամավորն իր կոչման բարձրության վրա չէ, պատգամավորական օրապահիկից զրկելով չի կարելի նրան ուղղել. առաջարկում են որպես նվաստացուցիչ միջոց թերթերում հայտարարել պատգամավորների ժողովներին անկանոն հաճախելու մասին և այդպիսով բարոյապես պատժել նրանց իրենց անբարեխղճության համար:

Պատգ. Թումանյան - Հանձնաժողովներում աշխատող պատգամավորներին պետք է ազատել նախարարների մոտ պաշտոն ունենալուց, որովհետև շատերն իրենց բացակայությունը արդարացնում են նրանով, որ այս կամ այն մինիստրը իրենց կանչել է զեկուցումներ տալու:

Պատգ. խորենի - Որպես զեկուցող ես ի պաշտպանություն այդ օրինագծի շատ քիչ բան ունեմ ասելու, այսքան կասեմ, որ պետական գործում բարոյական, հումանիտար գաղափարներով չի կարելի ղեկավարվել: Ես համաձայն չեմ պատգամավոր Փափազյանի այն առաջարկությանը, թե վիրավորական է ժողովրդական ընտրյալ պատգամավորներին նյութապես տուգանելը, դրանում առանձին վիրավորանք չկա, մանավանդ այդ միևնույն օրենքին ենթարկվում են պառլամենտի բոլոր պատգամավորները, ընդհանուրի գործում նման վերաբերմունքը միանգամայն անթույլատրելի է:

Նախագահը ձևակերպում է առաջարկը - Սկզբունքով ընդունելով օրինագիծը՝ հանձնել խմբագրական հանձնաժողովին մշակելու և հաջորդ նիստում ներկայացնելու: Ընդունվում է:

Պատգ. Բուդաղյան - Քարվանասարայի զինվորահեղափոխական դաշտային դատարանը Սկրտիչ Դարբինյանին մեղադրելով իր համագյուղացի Եփրեմ Թալանչյանի սպանության գործում, դատապարտել է 4 տարվա դաժանակիր աշխատանքի, օրենսդրական հանձնաժողովը քննելով հիշյալ գործը, առաջարկում է մեղմել Մ. Դարբինյանի պատիժը, կրճատելով նրա բանտարկության ժամանակամիջոցը մինչև երեք տարի ու կես՝ չզրկելով նրան իրավունքներից: 15 ծայնով ընդդեմ 1-ի և 22-ի ձեռնպահությամբ անցնում է օրենսդրական հանձնաժողովի առաջարկը:

Ներքին գործոց մինիստր - Ինժեներ Զավալիշինի գործի մասին ես նյութեր եմ հավաքել, որի եզրակացությունը պատրաստ կլինի մյուս նիստին, ուստի խնդրում եմ այդ հարցապնդման քննությունը հետաձգել:

Ինչ վերաբերում է Շարուրի, Նախիջևանի, Գողթանի գաղթականության և զենստվային ընտրությունների և այլ խնդիրների նկատմամբ եղած հարցապնդումներին՝ հետևյալը կասեմ. 1. մեկ ամիս է ինչ սկսվել է Դիլիջանի զենստվո-

յական ընտրությունները: Աշտարակի քաղաքային ինքնավարության ընտրությունները վերջացան: Սեպտեմբերի 21-ին նշանակված է էջմիածնի քաղաքային ընտրությունները: Նախագահներ են նշանակված՝ թե՛ էջմիածնի և թե՛ մյուս գավառի զենստվոյական ընտրությունները ղեկավարելու համար: Հետաձգվում է միայն Սուրմալուի գավառի զենստվոյական ընտրությունները, շնորհիվ այնտեղի պատերազմական դրության: Մի քանի օրից հետո կսկսվի բոլոր տեղերի ընտրությունները, բացառությամբ Սուրմալուից: Խնդիրներ են մտցված նաև Կարսի, Դարալագյազի և Ջանգեզուրի գավառներում զենստվո մտցնելու առթիվ, որոնք մոտիկ ապագայում շուտով լուծում կստանան: 2. Շարուրի, Նախիջևանի գաղթականությունից փաստորեն կտրված ենք եղել: Սակայն աշխատում ենք կապ հաստատել: Հնարավոր է եղել լեզալ ճանապարհով կապ հաստատել միայն անգլիացիների և ամերիկացիների միջոցով: Հասկելի միջոցով կառավարությունը դրամական նպաստ է ուղարկել հիշյալ գաղթականության, երևի կհաջողվի նաև մերք ուղարկել այնտեղ, երբ ամերիկյան նահանգապետությունը կհաստատվի չեզոք հողաշերտում:

Նախագահ - Հարցապնդում անողները բավարարվում են մինիստրի բացատրությամբ, թե՛ ոչ:

Պատգ. Խորենի - Բացատրությունները բավարարում են, ցանկալի է իմանալ կոտորած կամ սով եղել է, թե՛ ոչ:

Ներքին գործոց մինիստր - Ստացված գրությունից երևում է, որ Շարուրում, Նախիջևանում կոտորածներ չեն եղել: Գաղթականության մի մասը անցել է Թավրիզ, որին պարսից կառավարությունը օժանդակություն է հասցնում (ծափեր): Իսկ մնացածները ենթակա են սովի ու համաճարակ հիվանդությունների, որի համար դեղորայք են խնդրում: Գողթանում կոտորածներ տեղի են ունեցել: Մնացած ժողովուրդը պաշարի կողմից ապահովված է միայն մեկ ամսով, որից հետո սովը անխուսափելի է դառնալու: Կառավարությունը աշխատում է կանխել դրան՝ նախօրոք նպաստ հասցնելով:

Պատգ. Արեղյան - Ցանկալի է որոշել զենստվոյական ընտրությունների ժամանակը:

Ներքին գործոց մինիստր - 10 օրից հետո կնշանակվեն գավառական ընտրական հանձնաժողովների նախագահները, որից հետո անմիջապես կսկսվի ընտրությունները:

«Ժողովուրդը» թերթում տպված Հասկելի առաջարկած զինադադարի մասին հետևյալը կասեն. ես խմբագրից տեղեկացա, որ իրենց թերթում տպվածը ոչ թե քաղված է պառլամենտի փակ նիստի արձանագրությունից, այլ մի մասնավոր մամակից, որի հեղինակը այստեղ չէ: (Բացականչություն՝ սուտ է): Այս բոլորը երկրորդական նշանակություն ունեն: Մեզ համար հետաքրքիր է պարզել, թե որպիսի՞ հանցանք է պարունակում այդ գործը: Այստեղ գաղտնիքը ոչ թե փաստաթուղթն է, այլ նրա մասին եղած պառլամենտի որոշումը: Բայց քանի որ այդ որոշման մասին խոսք չկա լրագրում և տպվածը միայն փաստաթուղթ է, ուստի մենք պատասխանատվության չենք ենթարկում ոչ թերթին և ոչ էլ խմբագրին:

Պատգ. Փափազյան - Ես տեղեկացա, որ այդ պայմաններն ընդօրինակված է «Ադրբեջան» թերթից: «Ժողովուրդ» թերթի փակումը որևէ կապ ունի դրա հետ, թե՛ ոչ:

Ներքին գործոց մինիստր - Նրանք իրենց գրավոր բացատրության մեջ չեն հիշում, որ «Ադրբեջան»-ից է արտատպված: Միայն է, որ «Ժողովուրդ» թերթը փակված է:

Պարենավորման մինիստրին ուղղած հարցապնդումին

1. Ախալքալաքի գաղթականության դրությունը բարելավելու մասին:

2. Ինչպիսի ծրագիր ունի մինիստրությունը մինչև հունձը ժողովրդին պարենավորելու նկատմամբ, և ճի՞շտ է, որ քաղաքում ու գավառում փակված են պետական պահեստները. եղած հարցապնդումներին մինիստր Արարատյանը հետևյալ բացատրություններն է տալիս:

Մինիստր Արարատյան - Առաջին հարցի մասին խոսելիս ես պետք է կանգ առնեմ Ախալքալաքի ընտրված կոմիսարի գործունեության վրա, իսկ երկրորդը, որ ավելի լայն խնդիր է շոշափում, ամփոփ կերպով կտամ ամբողջ գործի պատկերը: Պարենավորման մինիստրությունը ինքնըստինքյան հետևանք է աննորմալ կյանքի և մասնավորապես մեր երկրի քայքայված դրության: Այդ մինիստրությունը կազմելիս նույնիսկ պատրաստի պետական մեխանիզմ չի եղել, սկզբի շրջանում պարենավորման մինիստրությունը միաժամանակ եղել է խնամատարության, առևտրի և արդյունաբերության: Նման հանգամանքներում պարզ է, որ այդ մինիստրությունը չէր կարելի կանոնավոր հիմքի վրա դնել և դուք գիտեք որքան քննադատություններ և բամբասանքներ են տեղացել այդ մինիստրության գլխին, բացի դրանից այդ մինիստրությունը իր գոյության ընթացքում եղել է ամենաանպատասխան պայմաններում: Ամեն ամիս նորանոր մինիստրներ են փոխվել, որի հետևանքով սխառեմատիկ գործունեություն չի կատարվել: Մեկի կազմած ծրագիրը մյուսը փոխել է, հարմարեցրել է իր տեսակետներին: Հարատև փոփոխությունների ընթացքում վտանգվել է պարենավորման գործը, իսկ այդպիսի պայմաններում բնական է, որ դրական արդյունք սպասել չէր կարելի: Չմտածեք որ ես նպատակ ունեմ երևան հանել նախկին մինիստրների դրական կամ բացասական գործունեությունը, այլ միայն նկարագրել գործի պատկերը որ գոյություն է ունեցել և որպես ժառանգություն անցել է ինձ: Դժվար է ասել, թե ինչքան պահեստ կա և ինչքան մթերք: Այն ղեկավարները, որոնք գործել են գավառների կամ քաղաքների խնամատարական, պարենավորման բաժանմունքներում, դժվար է ասել, թե կարող էին ժողովրդի կարիքները բավարարել: Ընդունելով այդ մինիստրությունը՝ ես հիմնովին փոխել եմ հաշվապահությունը: Իմ կարգադրությամբ փակվել է քաղաքի և գավառի պարենավորման պահեստները, որպեսզի ցուցակագրվի ամբողջ գույքը և եթե որևէ մեկին հանձնվելու լինի այդ պահեստները, ինացվի թե ինչքան է տրվում: Հայաստանի ամբողջ տերիտորիան բաժանված է եղել պարենավորման յոթ շրջանների: Գոյություն ունեցող պետական պահեստների գույքը ստուգելու և պարենավորման կոմիտեների գործունեությունը քննելու համար վերստուգիչ հանձնաժողովներ են ուղարկված գավառները, և նույնը նշանակված է քաղաքի համար: Դեռ չեն վերջացրել իրենց գործը: Կարսից վերադարձել է, բայց լրիվ տեղեկություններ չի բերել: Այսպես թերի են մաև մյուսներինը: Վերջնական արդյունքը շուտով կպարզվի: Ինչպես երկրի ներսում գործող կոմիտեների գործունեությունը ինձ չի բավարարում, նույն էլ երկրից դուրս եղած կոմիտեների մասին կարող եմ ասել, օրինակ՝ Թիֆլիսի, Հյուսիսային Կովկասի, Ախալքալաքի կոմիտեները, որոնց վրա հատուկ պարտականություններ են դրված եղել, սակայն դրանց գործունեությունը դրական արդյունք չի տվել: Այդ կոմիտեների տրամադրության տակ շրջանառության համար դրված են եղել 8 միլիոն ռուբլի, Հյուսիսային Կովկասին ու Թիֆլիսին ոչինչ չեն արել: 22 միլ. դեմ Թիֆլիսի կոմիտեն 6 միլիոնի ապրանք է ցույց տալիս միայն: Սրանով ես ներկայացնում եմ այդ կոմիտեների ամբողջ պատկերը: Որպեսզի դրանցից և ոչ մեկը իր գոյության անհրաժեշտությունը չպատճառաբանի: Սեպտեմբերի 1-ից կարգադրել եմ վերացնել այդ կոմիտեները (բացականչություն՝ փողերը): Պարզ է, որ գործի լիկվիդացիայի ենթարկելու դեպքում հարստությունն էլ գրավվում է: Բոլոր գանձարանների գումարները, պահեստների մթերքները կգրավվի, հետո գործը կքննվի:

Պատգ. Փափագյանը (տեղից) - Իսկ պատասխանատվությունը՝

Արարատյան - Իր ժամանակին կպատասխանեմ:

Ինչ վերաբերում է Ախալքալաքի գավառական կոմիտեի գործունեության, նրա պատասխանատվությունն ընկնում է Վրաստանի ազգային խորհրդի վրա: Օգոստոսի 20-ին այդ կոմիտեն մի գրավոր զեկուցում է ներկայացրել, որից հետևյալ պատկերն է ստացվում: Ախալքալաքի կոմիտեն ստացել է 7.400.000 ռուբլի, դրա դիմաց Ախալքալաքի ազգաբնակչության բախշվել է 700.000 ռուբ. փող, 400 փուլ գետնախնձոր, 1000 փուլ ցորեն: Բացի դրանից Ախալքալաքի հատուկ կոմիտեն գնումներ է արել Ադրբեջանում, բայց չի կարողացել ապրանքն այնտե-

դից տեղափոխել ու մինչև այժմ էլ մնում է Ադրբեջանի սահմաններում: Ապրանքի փոխադրման համար միայն կոմիտեն 400000 ռուբ. կաշառք է տվել, սակայն առանց դրական հետևանքի հասնելու: Ջեկուցողն ինքը անբավարար և անհանդուրժելի է գտնում այսպիսի զեկուցում ներկայացնելը, ուստի խոստանում է անձամբ գալ և կարևոր բացատրություններ տալ: Վերստուգիչ հանձնաժողովը քննելով հիշյալ կոմիտեի հաշիվները, գտել է 600.000 ռուբլու մթերք, իսկ մնացածը հետո կպարզվի: Այդ մասին հասարակական շրջաններում խոսակցություններ են եղել: Ախալքալաքի քննիչ հանձնաժողովը գտնում է, որ ժողովրդի օժանդակության կարիքը կա, ուստի հարմար է գտնում հին մարմնի միջոցով եղած 7 միլիոն դրամից 6 ամսվա ընթացքում 8* միլիոն 900 հազար ռուբլու նպաստ տալ ազգաբնակչությանը: Բացի դրանից հանձնաժողովը խնդրում է, մինչև մարմնի գործունեության քննությունը, առանց նախահաշվի մի գումար տրվի կառավարությունից՝ դարձյալ նույն նպատակի համար: Կառավարությունը մտածում է այդ մասին:

Քննությունից պարզվում է, որ 110 միլիոնի չափ ապառիկներ կան զանազան հիմնարկությունների վրա: Եղած ժառանգությունը ի մի ամփոփոելու համար ստեղծվելու է հատուկ լիկվիդացիոն բաժին: Եթե հիմնարկությունների կողմից սայթաքումներ, զեղծումներ նկատվեն, լիկվիդացիոն հանձնաժողովի կողմից օրինական պատասխանատվության կենթարկվեն: Մեղադրանքները կդնենք այն ժամանակ, երբ լիկվիդացիոն հանձնաժողովի կարծիքը լսենք այդ ուղղությամբ, իսկ այդ գործը կատարվում է շատ արագ և ուժեղ թափով:

Հարցապնդման 4-րդ կետը վերաբերվում է պարենավորման ներկա կացությանը: Դժվար է մաթեմատիկական ճշտությամբ որոշել մեր երկրի կարիքները: Մոտավոր չափով 13 միլիոն փութ հացահատիկի կարիք կա մինչև 1920 թվի հունձը, որի մի մասն Ամերիկայից ստացված է, մյուս մասը մեր երկրում եղածն է: Պահանջի խոշոր մաս ստանալու ենք դարձյալ Ամերիկայից, որի համար անհրաժեշտ միջոցներ են ձեռք առնված:

Անցնելով մարմինների բաշխման մեթոդներին կասեմ՝ երկու ամիս առաջ Հայաստանի տերիտորիան բաժանվեց պարենավորման 7 շրջանների և Ամերիկայի առաջարկությամբ հանձնվեց նրանց պատասխանատու ներկայացուցչություն, բայց որովհետև Ամերիկայի ներկայացուցիչները ծանոթ չէին մեր տեղական պայմաններին, ուստի նրանք հրավիրում են մինիստրությունների ներկայացուցչություններին խորհրդակցական ձայնի իրավունքով և վերջիններիս օգնությամբ բաշխում են պարենը ժողովրդին: Ամերիկյան ներկայացուցիչների մասնակցությունն այդ գործում բարոյական նշանակություն ունի, նրանց համար շատ հետաքրքիր է իմանալ, թե այդքան պարենը, որ ստացվում է, արդյոք ծառայում է իր նպատակին, թե՞ ոչ: Գավառական պարենավորման մարմինների պարտականությունն է եղել ստանալ պարենը և բաժանել ազգաբնակչության, իսկ հրահանգները թելադրում են կենտրոնից:

Ահա սա է այն կազմակերպչական գործի սխեման, որ մինչև հիմա գոյություն ունի: Պարենավորման տեսակետից ժողովուրդը բաժանված է երեք կատեգորիայի, առաջին կատեգորիայի մեջ մտնում են նրանք, որոնք հնարավորություն և միջոց ունեն գնելու, այդպիսիներին բաժին չի հասնում, երկրորդ՝ բացարձակ ունևորներ չեն և չունևորներ չի կարելի համարել, օրինակ՝ ծառայող, ռոճիկավոր, որի անբավարար վարձ ստանալու փոխարեն, արժեքից 50 տոկոս ապրանք է բաց թողնվում: Սա, իհարկե, պետական որոշ տեսակի օժանդակությունն է: Երրորդ կատեգորիայի մեջ մտնում են որբեր, այրիներ, հաշմանդամներ և իրենց սեփական միջոցներով ապրելու հնարավորություն չունեցողներ: Սրանց պարենը կառավարությունն է հոգում: Վերջինս միայն բաց է թողնում մթերքը, իսկ բաժանումը կատարում է խնամատարության մինիստրությունը:

Պատգ. Փափագյան - Ինչպե՞ս է որոշվում կատեգորիաները:

* Այդպես է տեքստում, պետք է լինի ավելի փոքր թիվ: - Ծանոթ. կազմ.:

Արարատյան - Տեղական մարմինների պարտականությունն է ստուգել ցուցակները և որոշել կատեգորիաները:

Գավառական պարենավորման մարմինները թույլ են, որը հնարավոր է ուժեղացնել միայն ժողովրդասեր և մաքուր նկարագրի տեր անհատներով:

Դրանց թուլության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ հասարակական լայն օժանդակության բացակայությունն է:

Քաղաքների պարենի բաշխման գործը դրված է քաղաքային ինքնավարությունների վրա, սակայն դա էլ անբավարար է. օրինակ՝ Երևանում հացը շատ անգամ հացանման է, բայց ոչ իսկական հաց: Դրա համար քաղաքային վարչությանը շատ քիչ կարելի է մեղադրել, որովհետև պատճառը պարենավորման վարչության անկանոնությունն է: Ես այդ ուղղությամբ անհրաժեշտ կարգադրություններ եմ արել Երևանը պաշարի կողմից ապահովելու համար: Կարսին և Ալեքսանդրապոլին առաջարկված է կազմակերպել գործը, իսկ մթերքը այստեղից բաց կթողնվի: Հույս ունեմ, որ կամաց-կամաց պարենավորման գործը կկանոնավորվի: Մի անգամից շատ դժվար է, քանի որ կազմակերպված մեխանիզմ և օրգաններ չկան, ուստի հասարակության պետք ունի այս գործում: Այս մասին էլ առիթներ կունենամ խոսելու և այն ժամանակ ավելի ևս խնդիրը կպարզվի մեզ համար:

Պատգ. Մ. Հարությունյան - Ամերիկյան կոմիտեի կոնտրոլը միայն Հայաստանի՞ համար է նշանակված, թե մյուս երկրների համար էլ, որտեղ նա հաց է բաժանում:

Արարատյան - Տեղիս պարենավորման գործում ամերիկյան կառավարության ներկայացուցիչներն են մասնակցում և ոչ թե կոմիտեին: Ամերիկյան կոնտրոլը (վերահսկիչը) ոչ միայն Հայաստանի պարենավորման գործում է մասնակցում, այլև այն երկրներում, որտեղ Ամերիկան հաց է բաշխում, ինչպես օրինակ՝ Բելգիան և ուրիշ երկրներ:

Հարցապնդում անողները բավարարվում են մինիստրի տված բացատրություններից:

Հարց - Հայտնի՞ է արդյոք պարենավորման պ. մինիստրին, որ իր գրասենյակում քառս է տիրում:

Նախագահ - Այդ հարցը չի կարելի կցել այս հարցապնդմանը: Գրավոր տվեք, և մյուս անգամ պարոն մինիստրը կպատասխանի:

Ստացված են պատգ. Մելքոնյանի կողմից դիմում՝ զինաժողովի կոմիսարի գործունեության նկատմամբ, Թումանյանից՝ զինվորադաշտային դատարանների գոյության մասին:

Վարչապետ - Ջինաժողովի հարցի մասին ես անցյալ անգամ զեկուցումից այն տպավորությունը ստացա, որ պառլամենտը դեմ չէ կառավարության այդ խնդրի նկատմամբ արած կարգադրությանը: Իսկ այժմ ես զարմանում եմ, երբ նորից այդ խնդիրը հրապարակ է գալիս: Եթե պառլամենտը ցանկություն հայտնի վերջ տալու հիշյալ օրենքի գործադրման ժամանակի երկարացմանը, անմիջապես կհեռագրենք զինաժողովի կոմիսար Ջամալյանին՝ դադարեցնելու իր գործունեությունը:

Սակայն դրանով մենք հակառակ գնացած կլինենք պետական ժողովրդական շահերին: Ընդամենը 10 օրվա խնդիր է և մինչև պառլամենտը չզբաղվի դրանով, ժամանակը կլրանա:

Նախագահ - Պատգամավոր Թումանյան, եթե բավարարված չեք, նոր հարց մտցրեք:

Պ. Թումանյան - Բավարարված չեմք:

Ջինվորական նախարար - Ներողություն եմ խնդրում պառլամենտից, որ ռուսերեն եմ խոսելու: Ջինվորահեղափոխական դատարանների մասին, թե ե՞րբ է հիմնված և ի՞նչ իրավունքներով՝ կասեմ. սրանք հիմնվել են 1918թ. հունիսի 6-ին ժամանակավոր կառավարության՝ կողմից, երբ ռազմական գործողությունները

* Նկատի ունի Արամ Մանուկյանի ղեկավարած Երևանի ազգային խորհուրդը: Ծանոթ. կազմ.:

սկսվեցին Սուրմալում, Դիլիջանում, և այլուր: (Հողված առ հողված կարողում է օրենքը, որը հաստատվել է նախկին մինիստր Հախվերդյանի կողմից): Այս օրենքը ես որպես ժառանգություն եմ ստացել: Այժմ ես այդ օրենքը ներկայացնելու եմ կառավարության քննության, որպեսզի նա վերացնի այդ օրենքը կամ հաստատի բանակի ընդհանուր հրամանատարի կարգադրությունները:

Նիստը փակվեց ժամը 9.45 թոպեին:

«Յառաջ», 26, 27 սեպտեմբերի 1919թ.:

15-ՐԴ ՆԻՍՏ

23 սեպտեմբերի 1919թ.

Նիստը բացվեց ժամը 7 և կեսին՝ Սիր. Տիգրանյանի նախագահությամբ: Ներկա էին 42 պատգամավորներ:

Նախագահը կարդում է օրակարգը:

Ստացված օրինագծերը.

Օրինագիծ հանրային կրթության և արվեստի մինիստրի անունով 56.000 ռուբլի վարկ բանալու՝ թատերական վարժարանի նախնական ծախսերի համար: Խմբագրական հանձնաժողովի ընթերցումից հետո օրինագիծն ընդունվում է:

Օրինագիծ Սենատ և դատաստանական պալատ հիմնելու օրենքը լրացնելու մասին, ընդունվում է:

Օրինագիծ գորահավաքի սպաներին բավարարելու համար զինվորական մինիստրին 520.000 ռուբլի վարկ բանալու մասին:

Սոց. հեղափոխականների ֆրակցիայի առաջարկությամբ որոշվեց վերադարձնել զինվորական հանձնաժողովին՝ օրենսդրական հանձնաժողովի հետ մշակելու և խմբագրելու մինիստրի առաջարկած օրենքը 520.000 ռուբլի վարկ բանալու մասին, պայմանով, որ հետևյալ միստին ներկայացնեն պառլամենտի քննության:

Օրինագիծ Հայկոոպի միության 22 միլ. ռուբլի փոխառություն տալու մասին:

Հանձնաժողովի կողմից գեկուցում է Հ. Սարգսյանը և շտապողականություն է մտցնում, որը չի անցնում պառլամենտի կողմից, որովհետև պատգամավորների համար պետք եղած չափով խնդիրը պարզված չէ:

Պատգ. Արեղյան - Քանի որ պատգամավորների մեծ մասը ծանոթ չէ օրինագծին և մանավանդ հայտնի չէ, թե մինիստրական խորհրդում անցել է թե ոչ, և որը ամենագլխավորն է, գանձարանում բավարար չափով գումարներ չկան, ուստի առաջարկում եմ հետաձգել այս խնդրի քննությունը:

Պատգ. Վրացյան - Բավական է, որ ֆինանսական մինիստրի կարծիքն արդեն հայտնի է հանձնախմբին, այնպես որ դա հիմնական պատճառաբանություն չէ օրինագծի հետաձգման, մանավանդ որ աշունը մոտենում է և Հայկոոպին անհրաժեշտ է՝ այդ վարկը շրջանառության մեջ դնելու համար:

Ըստ էության օրինագիծը քննելու առաջարկ է լինում, նախագահը քվեարկում է թեր և դեմ կարծիքները:

Վերոհիշյալ առաջարկն ընդունվում է:

Հայկոոպի փոխառության հարցը.

Պատգ. Հ. Հակոբյան - Մեզանում, երբ խոսում են կոոպերատիվների միության փոխառություն տալու մասին, յուրաքանչյուրն առանձին առանձին համաձայն է, իսկ գործի ժամանակ՝ հակառակը: Ահա մի գեղեցիկ օրինակ: Հայկոոպը խնդրում է մի համեստ գումար, դրան էլ համաձայն չենք և ուզում ենք մերժել: Եթե ուզում ենք մի որևէ հիմնարկության համար վարկ բանալ, պետք է իմանանք, թե նա որքան ընդունակ է վերադարձնելու այդ գումարը և երաշխավորություն կա՞ այդ պարտքը ապահովելու տեսակետից: Այդ տեսակետից մոտենալով խնդրին՝ Հայկոոպն ընդունակ է: Նա մի հիմնարկություն է, որի ելքը համաժ մուտքից մնում է 2 միլիոն 699.000 ռուբ. 123 ճյուղերով, դրանց մեջ կան կոոպերատիվ միություններ,

որոնց անդամների թիվը հասնում է 175-ի: Եթե Հայկոոպի այդքան ճյուղերն ու անդամները պատասխանատվություն են վերցնում իրենց վրա, ուրեմն նա փոխառության ընդունակ է: Նույնիսկ արտասահմանում նա ճանաչված է վարկի ընդունություն: Հայկոոպը մեր իրականության մեջ մի հիմնարկություն է, որին կառավարության հայտագրում խոստացվեց ամենալայն օժանդակություն ցույց տալ: Հայկոոպն իր հրահանգիչների միջոցով մեծ գործ է կատարում գավառում՝ կոոպերացիայի գաղափարը տարածելու ժողովրդի մեջ: Նա գործնականապես ցույց է տալիս կոոպերատիվի օգտակարությունը և 250.000 անձի սպառողական անհրաժեշտ կարիքները հոգալով, նա բաժանում է սապոն, լուցկի և այլ կենսական պիտույքներ: Այդ վարկն անհրաժեշտ է Հայկոոպին՝ իր նախագծած մի քանի հանրօգուտ խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններն իրագործելու համար: Նա ծրագրել է հիմնել սապոնի, կաշու, ծխախոտի, գինու և կոնսերվի գործարաններ: Գինու գործը կրկնակի նշանակություն է ստանում գյուղացիության համար, որովհետև նա դրանից մեծապես օգտվելու է: Եթե մենք ցանկանում ենք, որ մեր ժողովուրդն օգտվի, պետք է օգնենք Հայկոոպին, քանի որ դրանով պետական գործ ենք կատարում: Գուցե կգտնվեն մարդիկ, որոնք կկասկածեն Հայկոոպի աշխատընդունակության վերաբերյալ, սակայն ես մոտիկ կանգնած լինելով այդ գործին, գիտեմ, որ նա աշխատընդունակ է: Երկու տարվա փորձառությունը և անցյալ տարվա գործունեությունը խոշոր արդյունք է բերել: Եթե մենք ցանկանում ենք, որ Հայկոոպը այդ օգտակար գործը շարունակի, պետք է չմերժենք նրա խնդիրը: Ես առաջարկում եմ 22 միլիոն միանգամից չտալ, այլ 15 միլիոն, առաջին հերթին, որպես հիմնական դրամագլուխ, բաց թողնել 5 միլիոն՝ գործարքներ սկսելու համար, իսկ առօրյա ծախսերի շրջանառության համար՝ 10 միլիոն, բայց որպեսզի ծանր չլինի մեր դրամարկղին, յուրաքանչյուր ամիս բաց թողնել 2-ական միլիոն: Մնացած 7 միլիոնը հատկացնել շրջանի կոոպերատիվներին՝ թողնելով մի այլ ժամանակի և այլ հանգամանքների:

Լ. Թումանյանը հայտնում է, որ այդ 22 միլիոն ռուբլու փոխառությունը որոշել է համագումարը: Սակայն հենց համագումարը կարծում էր, որ այդ գումարը չափազանց շատ է: Մեր ֆրակցիան առաջարկում է 10 միլ. ռուբլու փոխառություն, որից 5 միլ. ռ. կարճատև վարկ, իսկ 5 միլիոնը՝ որպես շրջանառության կապիտալ: Ֆինանսական կոմիսիան Հայկոոպի բացասական կողմերն է քննել, սակայն աչքաթող է արել այն կարևոր հանգամանքը, որ Հայկոոպն ավելի շատ ապրանք է ներմուծել քան պարենավորման մինիստրությունը: Անշուշտ Հայկոոպը պակասություններ ունի, ինչո՞ւ օրինակ նա զարկ չի տալիս կոոպերատիվի գործին թուրք գյուղերում, չէ որ դրանով թուրք ժողովրդին կարելի է կապել: Ինչ վերաբերվում է նրանց կոնտրոլին, լույսի պես պարզ է, որ կոնտրոլի գործը նրանց մոտ անհամեմատ ավելի լավ հիմքերի վրա է դրված, քան մեր պետական հիմնարկությունում: Նրանք ունեն ընտրովի վարչություն և խորհուրդ, որ հսկում է դրամական մասի վրա:

Պատգ. Սաքո Սահակյանը ևս կողմանկից է փոխառություն տալու: «Մեր միտքը ֆրոնտով է զբաղված, ասում է նա, մենք անտես ենք առնում այն կաթիլները, որոնք կաթում են քերծից և քարերը մաշում: Կոոպերացիան այդ կաթիլների պես է, սակայն մաշելու փոխարեն ստեղծում է: Ժողովրդի ինքնագործակցության ճանապարհը միակ շիտակ ուղին է, սակայն որոշ մարդիկ կուսակցական նպատակով շահագործում են այդ ուղին: Թող մեռնեն բոլոր կուսակցությունները և կեցցե՝ հայ ժողովուրդը: Պետք է թուրք գյուղերը ևս կապենք մեզ հետ կոոպերատիվի ցանցերով: Մեր կոոպերացիան պիտի թափանցի հայկական և թուրքական խուլ շրջաններն անգամ և թուրք ժողովուրդը ստանալով մեր ապրանքը՝ կկապվի մեզ հետ: Կոոպերացիան ազդում է նաև մեր արտաքին քաղաքականության վրա: Եթե Հայկոոպը կապ հաստատի հարևան պետությունների կոոպերատիվների հետ, նրան կհաջողվի ապրանք ստանալ, անգամ եթե պետությունների մեջ թշնամություն լինի: Ես կուզեմ, որ այս փոխառությունը խանութպանի կրեդիտ չլինի, այսինքն՝ նեղ սահմաններով չգոհանան, այլ մի մեծ

և շիտակ գործի համար: Փողը որտեղից էլ լինի՝ պիտի գտնել, ինչու զանազան պատահական մարդկանց համար կարելի է գտնել, իսկ Հայկոռպի համար՝ ոչ»:

Պատգ. 4. Խորենի - Պետական և սոցիալական խնդիրների մակերեսային դատողությունների և ֆրագիլոգիական դեմոկրատիզմի մեր ասիական միջավայրում դժվար է դուրս գալ այդպիսի մի վարկի դեմ խոսելու, որպիսին կոռպերացիայի վարկն է, առանց որոշ չափով իրեն վարկաբեկելու և սոցիալիստական տեսակետից կասկածելի դարձնելու: Բայց չի կարելի լռել նման դեպքերում, երբ մարդիկ գեղեցիկ դեմոկրատիկ գաղափարներն էլ իրենց կուսակցական վատ տեսակի ագիտացիայի առարկա են դարձնում: Չի կարելի աջ ու ձախ վարկ բաց թողնել՝ միայն գաղափարների կամ նպատակի վեհությամբ ղեկավարվելով: Սա մի շատ նայիվ և մակերեսային դեմոկրատիկ տեսակետ է: Էականը նպատակը չէ, այլ միջոցը ու գործադրության սխտեմը: Նպատակի վեհությունն ու գաղափարի դեմոկրատիկ լինելն ինքնին դեռևս արդարացումն չէ այդ նպատակով խնդրած վարկի: Այդ բանը բուրժուական կոռպերացիային են չեն կարող անվերապահ վստահել և անսահման կերպով վարկ բաց թողնել: Այստեղ պետք է անշուշտ հիշատակել նաև ֆինանսական հանձնաժողովի մեջ բերած հիմունքները կոռպերացիայի անդամների սակավության (34000), ապրանքների գների բարձր լինելը, պետական ֆինանսների սուր վիճակը, պետական կոնտրոլի բացակայության, կոռպերատիվ միության վարկունակության և այլն:

Այս բոլոր հիմունքները մի ավելորդ անգամ ևս ինձ ստիպում են ասել, որ պետք է վերջ տալ ֆինանսական բյուջետային այս թալանին աջ ու ձախ վարկ բաց թողնելով և զգուշավորությամբ ընդունել այլ և այլ վարկեր: Ես առաջարկում եմ ֆինանսական հանձնաժողովի առաջարկած վարկից 3 միլիոն ավելին բաց չթողնել:

22 միլիոն վարկի առաջարկը միայն այն հիմունքով, որ դա կոռպերացիայի պես մի բարձր նպատակի համար է պահանջվում: Նույն հիմունքով ինձ համար անվերապահ և առանց այլևայլի ընդունելի չի կարող լինել նաև ավելի կարևոր կարիքների և բարձր նպատակների համար, որպես հացի, լուսավորության համար խնդրված վարկերը, եթե են վստահ չեն, որ դրանք պետք է նպատակահարմար գործադրվեն և իսկապես աշխատավոր ժողովրդի շահերին ծառայեն, որի գրպանից է, որ ի վերջո, պետք է դուրս գան այդ վարկերը: Ամեն մի վարկ բաց թողնելիս մենք պետք է ղեկավարվենք մի միակ տեսակետով, աշխատավոր ժողովրդի շահերի տեսակետով, բայց որովհետև թե՛ մեր պետականությունը, թե՛ մեր բոլոր հասարակական ձեռնարկությունները, դրանց թվում այսօր անխուսափելիորեն նաև կոռպերատիվ գործը, մանր բուրժուական հիմունքների վրա են դրված, ուստի և ծայրահեղ զգուշությամբ և վերապահությամբ պետք է վերաբերվեն դեպի վարկերը: Ամեն վարկ ներկա բուրժուական հասարակական պետական պայմաններում ինքնին անվստահելի է: Չի կարելի բացարձակ վստահությամբ վերաբերվել և միլիոններ հատկացնել այսօր նաև կոռպերացիային, որը անխուսափելիորեն ներկա մանր բուրժուական հասարակական պայմաններում մանր բուրժուական բնույթ ունի և մեծապես միջին խավերի շահերին է ծառայում և բնավ աշխատավորության: Սպառողների լուրջ ստատիստիկական ցույց կտա իմ ասածի ճշմարտությունը Հայաստանի կոռպերացիայի սոցիալական բնույթի վերաբերմամբ: Ինչպես ամեն մի գեղեցիկ գաղափար կամ գործ, այդպես նաև կոռպերացիայի գեղեցիկ և գերազանցորեն սոցիալիստական գաղափարը կարող է այլանդակվել և ծառայել ունևորների շահերին: Չպետք է հեղափոխական ֆրագիլոգիայով և մակերեսային դեմոկրատիզմով տարվել և դեմոկրատական իսկությունը շփոթել դեմոկրատիական խրտվիլակի հետ: Պետք է որոշակի տարբերել աշխատավորական և ոչ աշխատավորական կոռպերացիան իրարից: Եվ են չեն աշխատավորական կոռպերացիային, իբրև սոցիալիզմի ճանապարհի նախանձախնդիր, որ պետք է դեմ լինեն կոռպերացիայի զարգացման համար վարկ բանալ: Եթե հնար լիներ, եթե կարենայինք, կամ կամենայինք մեր նոր պետականությունը սկզբից ևեթ ամբողջովին աշխատավորական կոռպերացիայի վրա

հիմնել, ես առաջարկության և ոչ մի խոսք չէի ունենա կոոպերացիայի վարկի դեմ: Բայց ներկա հասարակական պետական պայմաններում՝ ոչ:

Պատգ. Վրացյան - Հակառակում է խորենուն, ասելով թե՝ Հայկոպն արտահայտությունն է մեր երկրի և ժողովրդի:

Չի կարելի ներկա պայմաններում ստեղծել այն, ինչը խորենին է կամենում:

Մեզ առաջնորդում է մի տեսակետ, թե որքան հաջող կերպով Հայկոպը կարող է պարենավորել մեր ժողովրդին և հոգալ նրա կենսական կարիքները: Հենց այդ նկատառումով էլ ոչ ոք չհարցրեց, թե ինչ իդեոլոգիա ունի Վերմիշյանը, երբ նա վարկ էր խնդրում պարեն գնելու համար: Հայկոպը պարեն գնելու համար իր գործը բավական հաջող է տանում, սխալ է կարծում կոմիսիան, երբ ասում է, թե Հայկոպն օգնում է սահմանափակ թվով մարդկանց: Այդ թիվն ավելի կմեծանա, եթե ավելացնենք նրանց, որոնք անդամ չեն, սակայն օգտվում են Հայկոպի ապրանքից: Ճիշտ է կոմիսիայի դիտողությունը, թե Հայկոպն իր ապրանքը վաճառում է համարյա թե շուկայի գներով, սակայն նա ստացած շահը գործադրում է դարձյալ հանրության օգտին: Հայկոպը շատ լավ կոնտրոլ ունի, բացի խորհրդից, համագումարն ընտրել է մի հատուկ վերաքննիչ մարմին, որ իրավասու է Հայկոպի դրամական հաշիվները քննելու: Ծանր մեղադրանք է, երբ ասում են թե Հայկոպը մասնավոր հիմնարկություն է: Հայտնի է, որ պարենավորման մինիստրությունը Հայաստան է ներմուծել 6 միլիոնի ապրանք, իսկ Հայկոպը՝ 9½ միլիոնի. այս արդեն հիմք է նրան օգնելու: Հայկոպին պիտի լայն աջակցություն ցույց տալ, 3 միլ. ռուբլին ոչինչ է: Պիտի տալ 15 միլ. ռուբլի, իսկ գյուղական կոոպերատիվների համար պահանջած 7 միլ. ռուբլին կարելի է չտալ:

Նախագահը քվեարկության է դնում առաջարկները՝ տալ 1) 3 միլ. 2) 7½ միլ., 3) 10 միլ. և 4) 15 միլ.: 3 անգամ կատարած քվեարկությունը որոշ եզրակացության չի գալիս, ուստի հարմար է համարվում հետաձգել և հանձնել ֆինանսական ու օրենսդրական հանձնաժողովներին՝ նորից քննելու և մինիստրների խորհրդի կարծիքը լսելու համար:

Օրակարգի 6-րդ կետի մասին զեկուցում է պատգամավոր Վարդան Տեր-Թորոսյանը.-

Վ. Տեր-Թորոսյան - Պետական վերահսկողության ժամանակավոր վարիչը մի ընդարձակ զեկուցում է ներկայացրել պետական վերահսկողության մայիս-օգոստոս ամիսների գործունեության մասին: Ֆինանսական հանձնաժողովը մանրամասն ծանոթացավ այդ զեկուցման հետ: Շատ մինիստրություններ հաշիվ չեն ներկայացրել, ինչպես օրինակ՝ արտաքին գործոց մինիստրությունը, ֆինանսների մինիստրության Թիֆլիսի գործակալությունը և այլն: Պետական վերահսկողության այս վատթար դրության պատճառները երեք տեսակի են՝ արտաքին, ներքին կազմակերպչական և օրենսդրական:

Արտաքին պատճառներից կարևորը գործադիր իշխանության հանցավոր վերաբերմունքն է: Կառավարությունն ուշադրություն չի դարձնում բազմաթիվ զեղծարարների վրա, որոնց տեղը բանտն է և ոչ թե պետական հիմնարկությունները: Ֆինանսների մինիստրությունը մինչև օրս ոչ մի հաշիվ չի ներկայացրել ելքի և մուտքի մասին: Շատ մինիստրություններ չեն ենթարկվում պետական վերահսկողության: Պարենավորման մինիստր Վերմիշյանը մի գրությամբ առաջարկում է, որ մինիստրության ել ու մուտքը նախահաշվի ձև չպիտի ընդունի և որ մինիստրությունը ինքը պիտի վերահսկի ծախսած դրամին: Երևանի գորական հիվանդանոցի վարչությունը պետական կոնտրոլին գրում է, թե ինքը 31 տական սեյտդկա, փչացած լինելու պատճառով, հողի մեջ է թաղել և եթե կոնտրոլը չի հաստատում, կարող է գնալ փորել և ստուգել: Սա ծաղր է և ոչ վերահսկողություն: Եվ այս դրությունը կշարունակվի, մինչև որ գործադիր իշխանությունը չկատարի պետական վերահսկողության թելադրած պայմանները, որով միայն հասարակական խիղճը կհանդարտվի:

Ներքին պատճառներից գլխավորն այն է, որ պետական վերահսկիչ չկա, մասնագետ պաշտոնյաներ պակասում են և այսպիսով այդ հիմնարկությունն ի վիճակի չէ իր վրա դրված ծանր պարտականությունը կատարելու:

Օրենսդրական արգելքները ևս պակաս չեն վնասում: Հայտնի է, որ Եվրոպայում վերահսկողությունը հինգ ձևի է՝ նախնական, հետագա, փաստացի, փաստաթղթային և հրապարակային: Հետագա վերահսկողությունը մեր գանձարանին 3100 ռ. օգուտ է տալիս, իսկ նախնական վերահսկողության ենթարկվել են ինտենդանտային վարչությունը և բամբակի գործը՝ տալով 1 և մի քառորդ միլ. ռուբլու օգուտ: Նախնական քննությունը ուրիշ օգուտ էլ է տվել, օրինակ՝ նրա ջանքերով է խափանվել ինտենդավարչության առաջարկը թիֆլիսում քարածուխ գնելու մասին: Կոնտրոլը պարզել է նաև պասուց յուղի հանրածանոթ պատմությունը. ինտենդավարչությունը թիֆլիսում գնում է պասուց յուղ և հաշիվը ներկայացնում փութը 600 ռ., այնինչ Հայկոռպը նույն պասուց յուղը Երևանում վաճառում էր 400 ռ. փութը: Հայտնի է նաև Զավալիշինի գործը, որի դեմ բողոքեց պետական վերահսկողությունը, սակայն մինիստրների խորհուրդը օգտվելով իր իրավունքներից Զավալիշինի պայմանները հաստատեց: Փաստային վերահսկողությամբ պարզվել է, որ պարենավորման մինիստրության պահեստներից գողացել են 3540 արշին մահուդ և 19 փութ ցորեն: Ալ. Տեր-Մակարյանի վերցրած 6 միլիոն ռուբլու հաշիվներից միայն մի երկու հարյուր հազար ռուբլու հաշիվն է անվավեր ճանաչված, իսկ հանցապարտը շարունակում է բարձր պաշտոն վարել: Պետական կոնտրոլը չի կարող մեղավորին պատժել, իսկ գործադիր իշխանությունը զլանում է այդ քայլն անել:

Ֆինանսական կոմիսիան կարևոր է համարում նաև հրապարակային վերահսկողությունը: Չէ՞ որ Հայաստանում շատերն են մեղադրվում զեղծումների մեջ, ինչպես օրինակ՝ գեներալ Չումարովին, որի մասին միջվարչական հանձնաժողովը հատուկ որոշում ունի, թե նա իրոք մի քանի միլիոնի զեղծում է կատարել, սակայն նա մինչև օրս էլ ազատ է որևէ պատասխանատվությունից: Այսպիսի դեպքում հրապարակային վերահսկողությամբ կարելի է շատ բան պարզել: Պետական կոնտրոլը պիտի վայել բարձրության վրա լինի, որպեսզի հասարակության խիղճը մաքուր մնա:

Ֆինանսական կոմիսիան առաջարկում է ընտրել պետական վերահսկիչ, իսկ եթե դա անհնար է, ապա ժամանակավոր վարիչին որոշ լիազորություններ տալ: Բացի այդ անհրաժեշտ է հիմնել պետական վերահսկողության խորհուրդ, որին կմասնակցեն նաև դատաստանական սենատի անդամները:

Այսպիսով միայն կարելի է զեղծարարներին արժանի պատիժ տալ: Պառլամենտը որոշեց սույն զեկուցման քննությունը հետաձգել, իսկ նախքան այդ հանձնարարվեց նախագահության զեկուցման պատճենները ուղարկել ֆրակցիաներին և կառավարությանը՝ խնդրի հետ ավելի մանրամասն ծանոթանալու:

Ապա վարչապետը պատասխանում է պատգ. Սաքո Սահակյանի հարցումին, թե ո՞վ է Հարբորդը, ի՞նչ լիազորություններ ունի և ճի՞շտ է, որ Հասկելի միջոցով նա կառավարության մի շարք հարցեր է առաջարկել:

Վարչապետ - Ես արդեն ասել եմ, որ Վիլսոնի կողմից մի պատվիրակություն պիտի գա Հայաստան՝ Հարբորդի գլխավորությամբ: Հարբորդը Ամերիկայի գորքերով ընդհանուր հրամանատարի շտաբի պետն է պատերազմի ընթացքում: Նա գալիս է Հայաստան իր հետ բերելով 21 մասնագետ սպաներ: Հարբորդը Պոլիս գալով ընդունել է հայկական մարմիններին և քաղաքական հոսանքներին և առաջարկել է նրանց մի շարք հարցեր, որոնք ըստ մեծի մասի վերաբերում են նախկին Տաճկաստանին: Այդպիսի մի շարք հարցեր նա Հասկելի միջոցով ուղարկել է մեզ. այդ հարցերը վերաբերում են ներգաղթին, ռուսահայերի և տաճկահայերի հարաբերության, Հայաստանի բնական հարստության, ժողովրդի ընդհանուր դրության և այլն: Պոլսում Հարբորդի միսիան բաժանվել է երկու մասի, մի մասը ուղևորվել է Պոլիս-Բաթում գծով թիֆլիս և ապա Երևան, իսկ մյուս մասը Հարբորդի գլխավորությամբ ուղևորվել է Կիլիկիա, որտեղ երկրի դրության հետ ծանոթանալուց հետո Բիթլիս-Մուշ-Էրզրում-Կարս գծով պիտի գա Երևան: Նրանց առաջարկած հարցումները բաժանված է 10 մասի, որոնցից կարևորները վերաբերում են մեր ներկա դրության: Կառավարությունը շտապ կերպով կազմել է մի խորհրդակցություն, որ զբաղված է այդ հարցումների պատասխանով: Այդ հար-

ցումները կարելի է բացատրել այսպես. Ամերիկան, նախքան Հայաստանի մանդատ վերջացնելը, ուզում է ծանոթանալ երկրի դրության հետ: Հարբորդը այդ հարցերի պատասխանն առնելուց և մեր երկրին անձամբ ծանոթանալուց հետո պիտի վերադառնա Ամերիկա: Առայժմ այսքան կարող եմ ասել նրա մասին:

Գիշերվա ժամը 1-ին նախագահը հայտարարում է նիստը փակված:

«Յառաջ», 2 և 3 հոկտեմբերի 1919թ.:

16-ՐԴ ՆԻՍՏ

26 սեպտեմբերի 1919թ.

Նիստը բացվեց երեկոյան 7 ժամ 45 րոպեին՝ *Սիրական Տիգրանյանի* նախագահությամբ:

Օրակարգը՝

1. Ստացված գործեր,
2. Ընտրություն հրահանգ քննող հանձնաժողովի,
3. Լրացուցիչ ընտրություն հողային հանձնաժողովի (հրաժարված երկու անդամի փոխարեն),
4. Օրինագիծ սենատ և դատաստանական պալատ հիմնելու օրենքը լրացնելու մասին (խմբագրական ընթերցում):

Կարդացվում են ստացված գրությունները և հանձնում են համապատասխան հանձնաժողովների քննության:

Օրինագիծ Երևան քաղաքի բնակարանների բռնագրավման մասին ի փոփոխումն նախարարների խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 9-ին ընդունած օրենքի՝ պաշտոնական անձանց և պետական հիմնարկությունների համար Հայաստանի Հանրապետության քաղաքներում բնակարաններ բռնագրավելու կանոնների և բռնագրավման հանձնաժողովներ կազմելու մասին, Հայաստանի պառլամենտի այդ օրենքի հրատակությունից սկսած մինչև 1920թ. հունվարի 1-ը սահմանում է հետևյալ կանոնները:

Հոդ. 1. Երևան քաղաքում բնակարանների և կացարանների բռնագրավման գործը վարում է հատուկ բռնագրավման կոմիտեն բաղկացած նախագահից և երկու անդամներից, ղեկավարվելով ներկա կանոնադրությամբ, որի գործունեության օրինականության վրա հսկում է ներքին գործ. մին.:

Ծանոթ. Նախագահին նշանակում է ներք. գործ. մինիստրը, անդամներից մեկը՝ զինվորական մինիստրը, իսկ մյուսին՝ Երևանի քաղաքային խորհուրդը:

Հոդ. 2. Բռնագրավման ենթարկում են բնակարաններ և կացարաններ պառլամենտի անդամների, պետական և հասարակական հիմնարկությունների, պետական պաշտոնյաների, ինչպես նաև օտար պետությունների ներկայացուցիչների համար:

Հոդ. 3. Օտար պետությունների ներկայացուցիչների, պառլամենտի անդամների և պետական հիմնարկությունների համար ամբողջ շենքեր և բնակարաններ բռնագրավելիս կոմիտեն տնատերերին և բնակարանատերերին հատկացնում է բնակարաններ կամ կացարաններ՝ համաձայն սույն կանոնների:

Հոդ. 4. Բռնագրավման ենթարկված բնակարանների և կացարանների նաև կարասիները չեն բռնագրավվում, բացի այն դեպքերից, երբ կարիք կլինի օտար պետությունների ներկայացուցիչների կարիքների համար:

Հոդ. 5. Բռնագրավման կոմիտեն ցուցակագրում է գրավվելիք բնակարանները և առանձին սենյակները, հաշվի է առնում ըստ օրինակի, բաժանում է կարիք ունեցողներին:

Հոդ. 6. Տնատերերը և բնակարանատերերը պարտավոր են կոմիտեին կամ նրա ներկայացուցչին ճշգրիտ տալ բոլոր պահանջված տեղեկությունները:

Հոդ. 7. Բռնագրավման ենթարկած բնակարանների կամ սենյակների վարձի քանակը որոշում է կոմիտեն՝ սահմանային գների օրենքի համաձայն:

Հոդ. 8. Կոմիտեի այս որոշումների դեմ բողոքել կարելի է հաշտարար դատարանին: Երկու շաբաթից ավելի արձակուրդով կամ պաշտոնական գործով քաղաքից հեռացած անձանց բնակարանները պահվում են նրանց համար, եթե նրանք նախօրոք հայտնում են կոմիտեին՝ ներկայացնելով արձակուրդի կամ պաշտոնական ուղևորության վկայականի պատճենը:

Հոդ. 9. Քաղաքացիները պարտավոր են անհապաղ կատարել կոմիտեի որոշումները և կարգադրությունները բնակարանների բռնագրավման մասին:

Հոդ. 10. Միլիցիան և ադմինիստրացիան անհապաղ իրագործում են կոմիտեի կարգադրությունները:

Հոդ. 11. Սույն օրենքի դեմ մեղանշողներին կոմիտեին իրավունք է տրվում վարչական եղանակով բանտարկել մինչև 3 ամիս, կամ տուգանել 10 հազար ռ.:

Հոդ. 12. Կոմիտեն ունի իր գրասենյակը՝ ծառայողների շտատով:

Հոդ. 13. Բնակարանները բաժանելիս կոմիտեն առաջնորդվում է հետևյալ կանոններով՝

ա) մինչև 5 տարեկան երեխաները հաշվի չեն առնվում,

բ) մենակ ապրող յուրաքանչյուր անձին հատկացվում է միայն մեկ սենյակ,

գ) 2-3 հոգուց բաղկացած ընտանիքները իրավունք ունեն երկու սենյակի,

դ) 4-5 հոգուց բաղկացած ընտանիքները իրավունք ունեն 3 սենյակի,

ե) 6-7 հոգուց բաղկացած ընտանիքներին՝ 4 սենյակ,

զ) 7-ից ավելի անդամներին 5 սենյակ:

Ծանոթություն - ընտանիքի անդամ համարվում է ընտանիքում ապրող սպասավորը:

Հոդ. 14. Բռնագրավման չեն ենթարկվում պետական և հասարակական հիմնարկություններով բռնված բնակարանները և կացարանները:

Հոդ. 15. Բռնագրավման կոմիտեի գործողությունների դեմ ներկա օրենքի խախտման դեպքում եղած բողոքները ենթակա են Երևանի շրջանային դատարանի վարչական բաժնի քննադատության և լուծման, որը իր վճիռը կայացնելու է երեք օրից ոչ ուշ:

Հոդ. 16. Բնակարանների բռնագրավման և ծառայողների կողմից պահպանության ծախսերը ընկնում են պետության վրա:

Հոդ. 17. Սույն օրենքը ուժ է առնում հրատարակվելու օրից:

Հոդ. 18. 1919թ. հուլիսի 3-ին հրապարակված բնակարանների բռնագրավման կանոնների այն հոդվածները, որոնք վարում են Երևան քաղաքում բնակարանների բռնագրավման գործը, սույն օրենքի հրապարակումով վերացվում են:

Օրինագիծը ընդունվեց, հանձնվեց նախագահության՝ տպագրելու և տարածելու, իսկ օրինագծի նախահաշիվը հանձնվեց ֆինանսական հանձնաժողովին մշակելու:

Հրահանգը քննող հանձնաժողովի անդամներ ընտրվում են՝ Վ. Փափազյան, Գ. Խատիսյան, Տեր-Հակոբյան, բժիշկ Տեր-Դավթյան, (դաշն.) և Թումանյան (սոց. հեղ.):

Հողային հանձնաժողովի հրաժարված երկու անդամի փոխարեն ընտրվում է՝ Վ. Փափազյան, Մ. Հարությունյան:

Նիստը փակվեց ժամը 12-ին:

«Յառաջ», 4 հոկտեմբերի 1919թ.:

17-ՐԴ ՆԻՍ

1 հոկտեմբերի 1919թ.

Նիստը բացվեց 7 ժամ 40 րոպեին՝ Ս. Տիգրանյանի նախագահությամբ: Ներկա էին 39 պատգամավորներ:

Քարտուղարը կարդում է ստացված օրինագծերն ու դրույթները և ուղղում է պառլամենտական համապատասխան հանձնաժողովների քննության:

Նախագահը հայտարարում է, որ մինիստրական կազմը արտակարգ նիստ ունի, ուստի, որոշ նախարարների բացակայության պատճառով, հարցապնդումները հետաձգվում են մյուս նիստին:

Կարդացվում է Երևան քաղաքի բնակարանների բռնագրավման օրինագիծը՝ 2 ուղղումով:

ա) բժիշկներին, ատամնաբույժներին, առանձին մասնագիտությամբ զբաղվողներին, անկախ իրենց ունեցած սենյակների թվից, հատկացնել մի առանձին սենյակ և,

բ) տանը գոյություն ունեցող բոլոր սպասավորներին՝ անկախ նրանց թվից, մի հոգի հաշվել և սենյակների բաշխման ժամանակ ի նկատի ունենալ այդ հանգամանքը:

Օրինագիծը հոդված առ հոդված քվեարկության է դրվում և ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է:

Լրացուցիչ ուղղումներից ու հոդվածներից մերժվում են՝ բոլոր սպասավորներին մի հոգի հաշվելու տեսակետը և առանձին մասնագիտությամբ զբաղվողներին առանձնասենյակ հատկացնելու առաջարկը: Իսկ բժիշկներին, ատամնաբույժներին առանձնասենյակ տալու խնդիրն ընդունվում է:

Սոց. հեղ. ֆրակցիան չի մասնակցում քվեարկության հետևյալ պատճառաբանությամբ, քանի որ այդ գործը քաղաքային ինքնավարությունից վերցնելով խախտվում է կոլեգիալ սիստեմը ու հանձնվում է ներքին գործերի մինիստրության, ուստի իրենց ֆրակցիան վստահ չէ դրա իրագործման և չի մասնակցում քվեարկության:

Ողջույնի խոսքեր

Օրինագծի ենթարկման ժամանակ ներս է մտնում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը, որին *նախագահը* հետևյալ ողջույնի խոսքերն է ուղղում. «Ես ուրախ եմ ողջունել Ձեզ Հայաստանի պառլամենտում՝ հավատալով և հուսալով, որ մեր և Ադրբեջանի միջև փոխադարձ զիջումների ճանապարհով բարի դրացիական հարաբերություններ կստեղծվեն հոգուտ երկու հանրապետությունների բարգավաճման: Պատգամավորների ու ժողովրդի բուռն ծափերով ընդունում է Ադրբեջանի ներկայացուցչին:

Օրենքների քննություն

Օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից պատգամավոր Տերտերյանը զեկուցում է, որ հունիսի 5-ից մինչև օգոստոսի 1-ը կառավարության հրատարակած օրենքներից 150-ը վերաքննության կարոտ չեն, իսկ 34 օրենքները հանձնաժողովում քննելի է, ուստի և առաջարկում է ուղարկել համապատասխան հանձնաժողովների քննության:

Այս խնդրի շուրջը մտքերի փոխանակություն է տեղի ունենում, որից հետո 3 բանաձևեր է առաջարկվում: Ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է պատգամավոր Արղությանի հետևյալ առաջարկը: 34 օրենքները վերադարձնել նախագահության՝ բաշխելու համապատասխան հանձնաժողովների, որոնք իրենց եզրակացություններով կմտցնեն պառլամենտ, որպես նոր օրենսգծեր:

Օրինագիծ Ալեքսանդրապոլի առևտրական դպրոցի 38936 ռուբ. 30 կ. նպաստ տալու մասին.- լրացուցիչ տեղեկություններ չստանալու պատճառով ֆինանսական հանձնաժողովը առաջարկում է հետաձգել, ընդունվում է առաջարկը:

Նիստը փակվեց ժ. 10-ին:

3 հոկտեմբերի 1919թ.

Նիստը բացվեց ժամը 7 կեսին՝ *Ս. Տիգրանյանի* նախագահությամբ: Ներկա էին 47 պատգամավորներ:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գրությունները:

Հրանոթային արհեստանոց

Օրինագիծ Ալեքսանդրապոլի հրանոթային արհեստանոցի կազմակերպման և կահավորման համար 22.707.500 ռուբ. վարկ բանալու մասին:

Ձինվորական և ֆինանսական հանձնաժողովների կողմից զեկուցում է պատ. Բաբայանը:

Բաբայան - Ֆինանսական ու զինվորական հանձնաժողովները քննելով զինվորական մինիստրի օրինագիծը Ալեքսանդրապոլի հրանոթային արհեստանոցի վերաբերյալ ու նրան կցված միանվագ ու ամսական երկու մոտավոր նախահաշիվները (երեք ամսվա), մշակված մասնագետ անձանց ձեռքով, միանվագ առաջին նախահաշվից կրճատեց 100.000 ռուբլի, իսկ 2-ից՝ 2 պաշտոնյայի: Այսպիսով հանձնաժողովն առաջարկում է զինվորական մինիստրին բացվելիք արհեստանոցի համար բանալ 2.172.800 ռուբ. վարկ:

Պատգ. Մելքոնյան - Օրինագիծը կազմված է շտապ և մակերևութային: Նախահաշվում պետք է ցույց տալ մանրամասն ծախքերը և ոչ ընդհանուր թիվ: Վարկի կրճատման տեսակետից առաջարկում է ամսական նախահաշվում ներկայացրած պաշտոնացանկը (շտատը) փոխարինել մինիստրի տրամադրության տակ գտնված համապատասխան զինվորական ուժերով, որովհետև մասնավոր մարդկանցից հրավիրված շտատը մի ավելորդ ծանրաբեռնություն կլինի մեր դրամարկղի համար:

Ձեկուցող Բաբայան - Պատգ. Մելքոնյանի միանվագ նախահաշվին վերաբերյալ առարկության դեմ պետք է ասել՝ ավելին անհնարին է պահանջել, քան այն հաշիվը, որ մոտավոր չափով ներկայացրել է ինժեներ Աղամալյանը, որովհետև հրանոթային արհեստանոցի վերաբերյալ անհրաժեշտ մեքենաների մասերը ցրված են Հայաստանի տերիտորիայի զանազան մասերում, որոնց փոխադրության ճիշտ հաշիվը դժվար էր որոշել, ուստի հանձնաժողովը չնախատեսված ծախսերի համար ի նկատի ունի հետագայում լրացուցիչ վարկեր առաջարկել: Գործը զինվորականներին հանձնել, նշանակում է պատահականության վրա հիմնվել, որովհետև փորձերը ցույց են տվել, որ զինվորականների հսկողության տակ գործերը միշտ կաղում են, 2) զինվորների շարքերում չկան բավարար չափով ինտելիգենտ մասնագետ և գործին հմուտ համապատասխան ուժեր, ուստի հանձնաժողովը ցանկալի է գտել լավ վարձատրությամբ մասնավոր մարդկանց հանձնել և փոխարենը գործը պահանջել:

37 ծայնով 5-ի ձեռնպահությամբ ընդունվում է:

Ջավալիշինի գործը

Ներքին գործ. մինիստրի պատասխանը ինժեներ Ջավալիշինի գործի վերաբերյալ հարցապնդումին ներքին գործոց մինիստրի օգնական Օհանջանյանը պատրաստվում է զեկուցում տալ հիշյալ գործի մասին, բայց պատգամավորները առարկում են, ասելով, որ նա ծայնի իրավունք չունի իբրև մինիստրի օգնականի: Նախագահը հայտարարում է, որ Օհանջանյանը հրաժարական է տվել մինիստրի օգնականի պաշտոնից, ուստի նա այժմ, որպես սոսկ պատգամավոր իրավունք ունի օգտվելու իր ծայնից:

Վարչապետ - Օհանջանյանի հրաժարականի մասին տեղեկություն չունեն:

Մինչ այժմ գոյություն ունեցող օրենքների համաձայն մինիստրների օգնականներ առաջարկվում են համապատասխան նախարարների կողմից, որոնց հաստատում է վարչապետը: Ինչ վերաբերում է հրաժարականին, դա նրանց ազատ կամքից է կախված, սակայն այս դեպքում էլ պահպանվում է որոշ օրինական ձևականություն, մինչդեռ Օհանջանյանը դեռ իր գործերը չհանձնած մի ուրիշի և մինիստրական խորհրդի կողմից դեռ դրա հրաժարականը չընդունած, նա դուրս է գալիս պաշտոնական հարցապնդում անելու այն կառավարության, որի անդամներից մեկն էլ ինքն է:

Քանի որ մինիստրի օգնական Օհանջանյանը դեռ չի մաքրել իր դրամական հաշիվները և դեռ ինձ համար պարզ չէ, թե որքան է իրագործել իր վրա դրված պարտականություններն ու մինիստրական խորհրդում չի ընդունվել նրա հրաժարականը, ես անթույլատրելի եմ համարում կառավարության դեմ դուրս գալ:

Նախագահ - Երբ նախագահությանը հրաժարականի զեկուցումներ են ներկայացնում, նա ընդունում է: Կառավարության միջամտությունը այս խնդրում տեղին չէ: Ի նկատի ունենալով ներկա դեպքը, այսուհետև թող միջոցներ մտածեն ապագայում նման կոնֆլիկտները կանխելու: Իսկ այժմ խոսքը պատկանում է պատգ. Օհանջանյանին: (Աղմուկ, իրարանցում):

Նախագահը կարգի է հրավիրում, հակառակ դեպքում սպառնալով, նակագի համաձայն, խանգարող պատգամավորներին դահլիճից հեռացնել: Պատգամավորներից մի քանիսը դուրս են գալիս դահլիճից:

Ընդմիջում է հայտարարվում:

Նիստը վերսկսվում է: Հիշյալ միջադեպի վերաբերյալ բանաձևեր են առաջարկվում:

Պատգ. Արեղյան - Ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ դեռևս պարզված չէ Ավ. Օհանջանյանի վերջնականապես հրաժարված լինելը ներքին գործերի մինիստրի օգնականի պաշտոնից, ուստի և նա չի կարող առայժմ որպես պատգամավոր հանդես գալ որպես հարցապնդողի դերում:

Պատգ. Խորենի - Ես որպես անհատ պատգամավոր նկատելով, որ այս խնդիրը դիտավորյալ, թե ոչ դիտավորյալ ձևով ձգձգվում է և որ հակառակ է մեր ժողովրդի շահերին, ուստի բողոքում եմ այդ երևույթի դեմ (ծափեր):

Պատգ. Խոնդկարյան - Ամսի 3-ի նիստում, երբ պատգամավոր Օհանջանյանը ցանկանում էր պատճառաբանել Զավալիշինի գործի առթիվ Հայաստանի Պառլամենտ մտցրած հարցապնդումը, Վարչապետը, խոսք առնելով պ. նախագահից, թույլ տվեց իրեն պառլամենտական սովորությունների ու բարքերի տեսակետից մի անթույլատրելի վարմունք՝ միջամտելով պառլամենտի և նրա նախագահի իրավունքների մեջ, ուսուցողական տոնով դաս կարդալով պատգամավորներին և դեպի պատ. Ավ. Օհանջանյանը ցույց տվեց մի վերաբերմունք, որը վիրավորական պիտի համարել ոչ միայն պատ. Օհանջանյանի համար անհատապես, այլև ամբողջ պառլամենտի համար: Սոց-հեղափոխականների ֆրակցիան հայտնում է իր բուռն բողոքը պ. Վարչապետի արարմունքի դեմ և հույս է տածում, որ գեթ այսուհետև նման երևույթները այլևս տեղի չեն ունենա Հայաստանի Պառլամենտում: Ինչ վերաբերում է հարցի էությանը, ֆրակցիան կարծում է, որ՝ ա) Օհանջանյանի մասին չի հայտարարված պառլամենտում, որ նա նշանակվել է մինիստրի օգնական, բ) Ա. Օհանջանյանի տված հայտարարությունը պառլամենտի նախագահությանը այն մասին, որ ինքը հրաժարվել է մինիստրի օգնականի պաշտոնից, միանգամայն բավարար է, որ նա դիտվի իբրև իրավասու և լիազոր պատգամավոր և օգտվի այն բոլոր արտոնություններից ու պարտականություններից, որ տալիս է նրան պատգամավորի կոչումը: Վերոհիշյալ հանգամանքները ի նկատի առնելով սոց. հեղափոխականների ֆրակցիան ենթադրում է, որ պատգամավոր Ա. Օհանջանյանը իրավունք ունի դուրս գալու և պատճառաբանելու այն հարցապնդումը, որ նա ներկայացրել է դեռևս այն ժամանակ, երբ նա հանդիսանում էր սոսկ պատգամավոր և ոչ մի առնչություն չունեի կառավարության կազմի հետ: Պատգ. Մելքոնյանը միանում է սոց. հեղափոխականների ֆրակ-

ցիայի բանաձևին: Քվեարկությամբ ընդունվում է պ. Աբեղյանի առաջարկած բանաձևը:

Հարցապնդող պատգամավորների՝ մնացած անդամների բացակայության պատճառով, Ջավախիշինի գործի վերաբերյալ հարցապնդումը հետաձգվում է:

Խնամատարության և աշխատանքի մինիստրի պատասխանը սերմացուի վերաբերյալ հարցապնդումին

Մինիստր Սահակյան - Սերմացուի գնումներ պետք է անել թե՛ երկրի ներսում և թե՛ երկրից դուրս: Սակայն փորձը ցույց տվեց որ ժողովուրդը չի վաճառում իր ունեցած հացահատիկը, որովհետև նա մեր չեկերը չի ընդունում, իսկ նրա անհրաժեշտ մթերքներն էլ դժվար է ձեռք բերել և փոխանակել սերմացուի հետ: Այսպիսով հանրապետության ներսում չի հաջողվում գնումներ անել, իսկ Ադրբեջանից էլ անհնարին է ներս բերել: Կառավարությունը փորձել է հասարակական հիմնարկությունների միջոցով գնումներ անել, ինչպիսիք են Հայկոպը, գյուղատնտեսական ու վարկային ընկերությունները: Ժողովուրդը արձագանք է տվել հիշյալ ընկերությունների կոչին և վերջիններս էլ սերմացուի գնումներ են անում: Բացի դրանից կառավարությունը իր հերթին և իր միջոցներով աշխատում է այդ ուղղությամբ: Ի նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, որ այդ միջոցներով դժվար է հանրապետության ներսում հարկ եղած 100.000 փոխ չափ սերմացու գնել, ես՝ դիմելով ամերիկյան ներկայացուցիչներին, բացատրելով սերմացուի հույժ կարևորությունը, խնդրեցի այլուր բաց թողնել սերմացուի հետ փոխանակելու համար: Սակայն ամերիկյան ներկայացուցիչները բացասական վերաբերմունք ցույց տվին դրան, առարկելով, որ ստացված այլուրը հատկացված է չքավորների կարիքների համար: Այնուհետև ես դիմեցի գնդապետ Հասկելի ներկայացուցչին՝ մատնանշելով այն հանգամանքը, որ մեր տնտեսական վերականգնման գլխավոր տվյալներից մեկը սերմացուի հարցն է: Խնդրեցի 50.000 փութ այլուր տրամադրել կառավարության վերոհիշյալ նպատակի համար: Գնդապետ Մակդոնալդը իր հերթին դիմել է Հասկելին և հույս ունի շուտով պատասխան ստանալ: Այսպիսով մինչև այժմ գնված է 50.000 փութ, մնացած 40.000 փութն էլ աշխատում ենք լրացնել Ամերիկայից ստացվելիք այլուրի փոխանակումով: Բացի կառավարության ձեռք առած միջոցներից, ժողովուրդն էլ իր հերթին աշնանացան կանի և եթե 20.000 փութ ցանված լինի, այս տարվա ցանքսը հաջող կարելի է համարել: Գարնանացանի համար այժմվանից միջոցներ ենք մտածում լծկան և երկրագործական անհրաժեշտ գործիքներ մատակարարել գյուղացիության, որի համար մտածվում է միլիոնների վարկ մտցնել պառլամենտ:

Երևան քաղաքի բնակարանների բռնագրավման օրինագիծը խմբագրական ընթերցումից հետո ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է:

Օրինագիծ Ալեքսանդրապոլի առևտրական դպրոցին 88.936 ռուբ. 30 կոպ. վարկ բանալու մասին

Պատգ. Տեր-Թորոսյան - Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է Ալեքսանդրապոլի առևտրական դպրոցի պաշտոնյաների ռոճիկների բարելավման և զատկական տոների նվեր տալու մասին: Հանձնաժողովը զատկական նվերներ պառլամենտի ապրիլի 11-ի օրենքի համաձայն, փոխում է ապրիլի կրկնակի ռոճիկով և ընդհանուր գումարից էլ կրճատվում է 1.000 ռուբ., որից հետո ստացվում է 37.936 ռ. 30 կոպ.: Օրինագիծն ընդունվում է:

Խնամատարության նախարարի պատասխանը պատգամավոր Տեր-Հակոբյանի հարցապնդումին

Մինիստր Սահակյան - Հարցնում են, թե ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնված Ալեքսանդրապոլի 1-ին և 2-րդ գավառամասերի գյուղացիության պարենավորելու

տեսակետից: Խնամատարության մինիստրությունը բաշխում է այնքան հաց, որքան ստացվում է պարենավորման մինիստրությունից: Ես այդ նպաստը անբավարար եմ գտնում հետևյալ պատճառներով. նախ՝ ճշգրիտ վիճակագրական տեղեկություններ չկան, որի հետևանքով զեղծումներն անխուսափելի են դառնում, մանավանդ դրան նպաստում են գյուղական պարենավորման կոմիտեները, որոնց կազմը, դժբախտաբար պիտի շեշտել, գյուղացիության իսկ ցանկությամբ, ընտրվում է մեծ մասամբ գյուղական հարստահարիչներից, որովհետև նրանք ուժեղներ են և միշտ աշխատում են այդ պաշտոնները ձեռք գցել:

Երկրորդ՝ գյուղացին չի կարող կես ֆունտ հացով ապրել, եթե ի նկատի ունենանք, որ նրա միակ կերակուրը այդ ստացված հացն է: Ես պատգ. Տեր-Յակոբյանին պիտի ասեմ, որ նպաստի անբավարար լինելը միայն Ալեքսանդրապոլի գավառում չէ, այլ դա ընդհանուր բնույթ ունի: Մահացության դեպքերը մի քանի հազարների են հասնում: Ժողովուրդը մեռնում է ամեն տեղ և կառավարությունը այժմ մտահոգված է այդ խնդրում, որի համար հետևյալ միջոցներն է ձեռք առել. 1. Հատուկ մարմիններ են կազմված՝ բոլոր գավառներում ստույգ վիճակագրություն կազմելու համար: 2. Միջոցներ են ձեռք առնված ուժեղների թաղանի ու զեղծումների դեմ, որպեսզի ավելացածով մեկ ֆունտի հասցնի նպաստի չափը: 3. Կառավարությունը դիմելով ամերիկյան ներկայացուցիչ գնդապետ Հասկելին, Հարբորդին, ապացուցել է կես ֆունտ հացի անբավարար լինելը և խնդրել է բարձրացնել մինչև մեկ ֆունտի: Գնդապետ Հասկելը խոստացել է բավարարել նրա պահանջը: Առայժմ այդ գլխավոր միջոցներն է, որ կառավարությունը ձեռք է առել: Բացի դրանից, Ալեքսանդրապոլի գավառ մարդիկ են ուղարկված ուսումնասիրելու դրությունը և որոշված է առաջին հերթին այդ գավառի ազգաբնակչության կարիքները բավարարելու:

Սոց. հեղ. ֆրակցիայի հարցապնդմանը՝ Սուրմալուի գաղթականության վերադարձի առթիվ, պիտի ասեմ, որ արտակարգ դեպքեր են կատարվել և այժմ էլ արտակարգ միջոցներ են հարկավոր դրությունը վերականգնելու համար: Եթե մինչև այժմ գաղթականությունը հնարավորություն չի ունեցել տեղերը վերադառնալու, պատճառը Սուրմալուի զինվորական դրության մեջ լինելն է: Այժմ մեր քաջարի զորքի հաջողությունները հույս են ներշնչում գաղթականությանը վերադառնալու: Իմ շնորհակալությունը պիտի հայտնեմ պատ. Գ. Քալաշյանին, Ս. Գրիգորյանին և բժ. Տեր-Միքայելյանին, որոնք սիրահոժար կերպով հանձն առան Սուրմալու մեկնել և օգնել գաղթական ժողովրդին վերադարձի տեղափոխման գործում՝ հասցնելով նրանց փոխադրական միջոցներ և պարեն: Էջմիածնում մնացած գաղթականության համար էլ կարգադրված է այնտեղի պարենավորման մարմնին՝ նպաստ տալ: Բացի վերոհիշյալից, այնտեղ բերք ժողովելու համար կարգադրված է Ապարանի և Ախտայի շրջանի գյուղացիության՝ իրենց սայլերով գնալ Սուրմալուի գավառը աշխատելու:

Զինվորական մինիստրի պատասխանը պատգամավոր ի հարցապնդումին զինվորահեղափոխական դաշտային դատարանների գործունեության մասին

Նախքան մինիստրի պատասխանելը, պատգ. Թումանյանը պատճառաբանում է իր հարցապնդումը:

Պատ. Թումանյան - Ռուսական մեծ հեղափոխության նվաճումներից մեկն էլ պիտի համարել զինվորին քաղաքացիական իրավունքներից զրկող օրենքների վերացումը և նրա ազատագրումը: Ժամանակավոր կառավարության օրենքներից է զինվորադաշտային դատարանների վերացումը: Սակայն եթե հետևելու լինենք, կտեսնենք, որ այդ բոլորը թղթի վրա են մնացել: Օրինակ՝ տիտղոսակոչումը դեռ մինչև հիմա էլ սրբությամբ իրագործվում է զորքի մեջ: Եթե մեկը համարձակվի «Ձերդ գերագանցություն» մեծարանքը անտես առնել, խիստ պատասխանատվության կենթարկվի: Զինվորադաշտային դատարանները նախկին Ռուսաստանում ծանր պատկեր էին ներկայացնում, դատարանի կազմը բաղկացած էր նշանակովի մարդկանցից, մեղադրյալը պաշտոն ունենալու իրավունքից զրկված էր,

նախնական քննություն չէր կատարվում, այլ այդ դատարանները ունեին միայն գործունեության երկու ֆունկցիաներ-արդարացնել կամ մահապատժի ենթարկել հանցավորներին: Ժամանակավոր կառավարության մարտի 18-ին և հուլիսին արձակած օրենքներով վերացվում են ռազմաճակատի և թիկունքի դատարանները, իսկ դրանց փոխարեն հիմնվում է զինվորահեղափոխական դատարանը, որը մի շարք առավելություններ ունի զինվորադաշտային դատարանների հետ համեմատած. նախ՝ կազմի մի մասը սպաներից է կազմված, իսկ մյուս կես մասը՝ զինվորներից: 2. Անդամների նշանակումը կատարվում է վիճակով և ոչ թե դա կախված է որևէ հրամանատարի քնահաճույքից. 3. Մեղադրյալը կարող է պաշտպան ունենալ դատի ժամանակ: Մեր կառավարությունը այս խնդրում հուլիսի 24-ի օրենքով ընդունեց զինվորահեղափոխական դատարանի տեսակետը, սակայն ինձ զարմացնում է այն հետևանքը, որ զինաժողովի կոմիսարի լիազորությունների մեջ հիշված է զինվորահեղափոխական դաշտային դատարանների միջոցով կատարած իր պարտականություններն ու անելիքները: Եթե որոշված է եղել Ղազախի շրջանում ունենալ զինվորահեղափոխական դաշտային դատարան, ուստի նախ դեպի դա չի նշանակում, որ դրանք պետք է գոյություն ունենան մեկ Չայաստանի ամբողջ տերիտորիայում: Անցյալ անգամ զինվորական մինիստրը ընդունեց, որ դրանց գոյությունը օրինական չէ և եթե այդ այդպես է, ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնված դրանց դեմ: Զինվորական մինիստրը զորքի կացության մասին խոսելիս ապացուցեց, որ զորքի հրամանատարը արտակարգ միջոցներ է գործադրելու զորքի կանոնավորման խնդրում, սակայն ես դրա մասին պիտի ասեմ, որ դա պատճառ կարող է դառնալ երկրի անիշխանությանը: Մինիստրի բացատրությունները լսելուց հետո ես կասեմ իմ ասելիքները:

Զինվոր. մինիստր Արարատյան - Ես անցյալ անգամ էլ հայտնեցի, որ զինվորահեղափոխական դաշտային դատարանները դեռ գործում են և կարգադրված չի եղել դադարեցնել իրենց գործունեությունը: Մի շարք զեկուցումների հիման վրա ես անհրաժեշտ համարեցի այդ օրենքը պառլամենտ մտցնել՝ վերահաստատելու կամ խսպառ վերացնելու, որը սակայն դեռ չի կատարված: Պառլամենտը մի որոշում ունի, որ 108 հոդ. համաձայն կարելի է զինվորադաշտային դատարաններ հիմնել միայն պարզ խնդիրների համար, որոնք իհարկե նախնական քննություն չեն պահանջում, այնպես որ, ըստ էության, համաձայն լինելով պատգ. Թումանյանի հետ, պետք է ասեմ, որ այդ օրենքի վերացումը կամ վերահաստատությունը կախված է պառլամենտից, իսկ մինչ այդ, որպես գոյություն ունեցող օրենք՝ նա կիրառվելու է:

Պատգ. Խոնդկարյան - Բավարարված եմք պ. մինիստրի բացատրությամբ, հույս ունենալով, որ մնացած թյուրիմացություններ չեն կրկնվի, իսկ մինչ այդ, հրամանատարները իրավունք ունեն կիրառելու գոյություն ունեցող օրենքը, քանի դեռ նա վերացված չի պառլամենտի կողմից:

Որոշվեց. - Լսելով զինվորական մինիստրի պատասխանը սոցիալ-հեղափոխականների հարցապնդման, գտնում է բավարար և անցնում է հերթական հարցերին:

Բնակարանների բռնագրավման նախահաշիվը

Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է պատգ. Տեր-Թորոսյանը.

«Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ներքին գործերի մինիստրը մերժում է շենք և ծառայողներ տրամադրել բնակարանային բռնագրավման կոմիտեին, ուստի հանձնաժողովը ներկայացնում է երեք ամսվա համար մի նախահաշիվ՝ 44.600 ռուբ. վարկ բանալու մասին և առանձին շտապողականություն է մտցնում»: Օրինագծի բոլոր հոդվածները մի առ մի քննության է դրվում և որոշ փոփոխություններից հետո ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է:

Օրինագիծ զինաժողովի կոմիսարի լիազորությունները ներկայացնելու մասին

Պատգ. Խոնդկարյան - Թեպետ ուշացած, բայց չի կարելի անտես առնել այդ օրենքի թերությունները: Եթե արտակարգ պայմանները ստիպում են այդ օրենքի գործադրությունը երկարացնել, պետք է դա կատարվի պետական ապարատի միջոցով, իսկ հատուկ կոմիսարի հանձնել գործը՝ անթույլատրելի է և խախտում է պետականության սկզբունքը: Պետք է վերջի վերջո կուսակցությունը զատել պետությունից: Եթե գտնում եք, որ Ջամալյանը կարող ուժ է, տվեք նրան պետական պատասխանատու պաշտոններ: Ինչ վերաբերում է կոմիսար Ջամալյանի գործունեության, նա ապօրինի քայլեր է իրեն թույլ տվել, այդ ասելով՝ չի ենթարկվում պետության կարգադրություններին:

Ժողովրդից անուղղակի տուրքեր է հավաքում, մինչդեռ դրա համար հատուկ պետական սիստեմ կա: Բացի դրանից, կաբինետում որոշելով տուրքերի բաշխումը՝ անարդարությունների առիթ է տալիս, որ նույնպես անցել է միայն Երևանով և Դիլիջանի գավառով ու անտես արել մյուս գավառները. ես թույլ եմ տալիս ինձ կասկածելու, որ կոմիսարին ոչ թե գործն է այնտեղ տարել, այլ Դիլիջանի կլիման: Ի նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքները, առաջարկում եմ պառլամենտին սանկցիա չտալ այդ օրինագծին, որովհետև հարվածում է պետականությանը:

Վարչապետ - Օրինագծի ուշացմանը չեմ առարկում: Ինչ վերաբերում է հատուկ կոմիսարության սկզբունքին, դա ընդունված է նույնիսկ եվրոպական երկրներում: Արտակարգ դեպքերում գործը հանձնվում է արտակարգ լիազորություններով օժտված անձանց, որովհետև սովորական պաշտոններով դժվար է իրականացնել այն, ինչ կանի հատուկ կոմիսարը: Թեպետ այդ խնդիրն անցել է իմ բացակայության ժամանակ, բայց վերադառնալուց հետո իմացա, համաձայնվեցի: Այն ժամանակ ճգնաժամային կացություն էր ստեղծվել ժողովրդի համար, ինքնապաշտպանության միջոցները սուղ են եղել և դրա հանդեպ զինաժողովի կոմիսարի գործունեությունը դրական արդյունք է տվել, դա փաստ է: Ընդհանուր առմամբ ես դեմ չեմ պատգ. Խոնդկարյանի այն առաջարկության, որ այդ բոլորը պետք է կատարվի պետական ապարատի միջոցով, բայց մենք, ինչպես ինքը՝ պատգ. Խոնդկարյանն էլ կհաստատի, պատրաստի պետական ապարատ չունենք: Սխալ է, որ Ջամալյանը մեզ չի ենթարկվում: Իր գործունեության ընթացքում նա միշտ էլ ղեկավարվել է կառավարության հրահանգներով և կարգադրություններով: Դիլիջանի գավառն ընդունելով գործունեության վայր, դա եղել է կառավարության որոշմամբ և ոչ թե Ջամալյանի ցանկությամբ: Որովհետև այդ գավառը անհամեմատ ապահով տեղ է նկատվել և իրոք զինվորական հաղորդագրություններն էլ ապացուցում են, որ ամբողջ տարվա ընթացքում Դիլիջանի գավառը ավելի քիչ օգնության կարիք է զգացել, քան որևէ շրջան: Տուրքերի բաշխումը կատարվել է Դիլիջանի տեղական խորհրդի որոշումով և այդ ցուցակը ներկայացվել է կառավարության: Զինաժողովի կոմիսարի գործունեությունը այժմ վերջացավ: Գանձված գումարները ծախսերից ավելի է եղել, որը գործադրվել է նույն այդ ժողովրդի ապահովության համար: Երկու ամսվա ծախսը եղել է ընդամենը 25.000 ռուբլի, որը, եթե առանց նախահաշվի չի հակասում պառլամենտական օրենքներին, որպես վարկ կմտցվի պառլամենտ՝ ի հաստատության: Գալով հատուկ կոմիսարների պաշտոններին, ընդամենը մենք երկուսն ենք ունեցել, մեկը՝ զորակոչի, մյուսը՝ զինաժողովի, որոնք այժմ գոյություն չունեն: Հատուկ կոմիսարներ ունեցել են նաև սոց. հեղ. կուսակցությունը՝ Կերենսկու կառավարության ժամանակ:

Պատգ. Մելքոնյան - Դիլիջանի գավառի ապահով համարելը սխալ է, այնտեղ ամառն ավելի վտանգավոր է դառնում, երբ քոչվորները բարձրանում են Էշակ-Մեյդանի սարը: Որ Դիլիջանում Ջամալյանը դիկտատորի դեր է կատարել և ապօրինի գործողություններ է թույլ տվել իրեն, դա ապացուցում է Դիլիջանից ստացված խառը խմբակի հեռագիրը, որով մի առ մի թվելով զինաժողովի կոմիսարի անարդարացի քայլերը, խնդրում են հանձնաժողով ուղարկել՝ քննելու նրա գործերը (կարդում է հեռագիրը):

համար: Բայց, որովհետև ներկա դեպքում հեռացողները օտարազգիներ են, և որոնք Հայաստանից դուրս պիտի գնան, թերևս այլևս հետ չվերադառնալու պայմանով, դրա համար առաջարկվում է հանձնաժողովի կողմից, որ այդ վերջին օրերը բացասաբար չգործադրվի օտարազգիների վրա, այլ տրվի նրանց լիովին լիկվիդացիոն և ուղարկվի: Ապա հայտնում է շտապողականության մասին, որովհետև հիշյալ պաշտոնյաները պիտի աճապարեն գնալ նախ՝ իրենց հայրենիքում գործեր գտնելու, երկրորդ, որ տրվելիք գումարը կարող է սպառվել և մարդիկ չպիտի կարողանան իրենց ընտանիքներով անցնել Ռուսաստան:

Մի շարք հարցումներին լուսավորության մինիստրը բացատրություններ է տալիս տրվելիք գումարի քանակի, մանրամասնությունը և այլն: Ապա օրինագիծը հողված առ հողված դրվում է քվեարկության և մի քանի խմբագրական սրբագրություններից հետո անցնում է ձայների մեծամասնությամբ:

Ձանգեզուրի հարցը

Երրորդ օրակարգի հարցապնդման մասին սոց.-հեղ. կողմից խոսում է Ս. Սահակյանը:

Պատգ. Ս. Սահակյան - Որքան էլ որ պնդեն, որ Ձանգեզուրը Հայաստանի անբաժան մասն է, այնուամենայնիվ միջազգային տեսակետից հարցն այնքան էլ պարզ չէ և կարոտ է լուսաբանության:

Ձանգեզուրը, ինչպես նաև ամբողջ Անդրկովկասը, եղել է և պիտի լինի Ռուսաստանի մի մասը: Մեզ համար միանգամայն պարզ է, որ ոչ թե ժողովուրդներն էին, որ Անդրկովկասը բաժանեցին Ռուսաստանից, ինչպես նաև ժողովուրդները չէին, որ բաժանվեցին իրարից, այլ Գերմանիան և Տաճկաստանն են եղել պատճառը այդ անջատման: Բացի դրանից գործին նպաստեցին նաև թուրք խաները և վրացի իշխանները, հայերից ոչ մի խմբակ համաձայն չէր այդ անջատումներին: Այդ բոլորից հետո Ձանգեզուրն է, որ չընդունեց լինել այնպես վիճելի, ինչպես Ղարաբաղն է: Նա ասում էր, ես Ռուսաստանի մասն եմ և պիտի լինեմ: Այն ժամանակ, երբ տաճիկները հետապնդում էին Անդրանիկին, նա գնաց Ձանգեզուր և տաճիկները որոշեցին Ձանգեզուրին սրով հպատակեցնել Ադրբեջանին, ըստ էության Տաճկաստանին: Մեր ընկերները և ֆրակցիան ծանոթ են այդ բոլոր անց ու դարձերին և շատ լավ գիտեն, թե Անդրանիկը իրեն ինչպես ջենտլմեն էր պահում Ձանգեզուրում և այն բոլոր այլազգիները, որոնք չէին կռվում Անդրանիկի դեմ, չտուժեցին: Տաճիկները զբաղված էին Բաքվով, ժամանակ չունեցան ուշադրություն դարձնել Ձանգեզուրին: Իսկ երբ Բաքուն ընկավ, Ձանգեզուրը պիտի գերեզման դառնար, եթե երբեք ընդհանուր պատերազմի բախտը չփոխվեր: Այն պետությունը, որի անունը Հայաստան էր և որը դեմ էր ժողովրդին և ոչ թե նրա ծնունդ Անդրանիկին, հայտարարեց ըմբոստ. մյուս կողմից Ձանգեզուրը հայտարարեց իրեն, որ նա չի միանում և ոչ մեկին, այլ Ռուսաստանին, իսկ երբ փոխվեց տաճիկների բախտը, Ձանգեզուրն էլ փոխեց իր դիրքը: Անգլիացիները մտան Անդրկովկաս: Ղարաբաղի հայերին հավատացրին, որ պիտի փրկեն, պիտի պահպանեն հայերին, մյուս կողմից Սուլթանովին հաստատեցին իբրև նահանգապետ, այն Սուլթանովին, որը ոչ միայն լրտես էր, այլ նրա վզին ծանրացած էր տասնյակ հազարավորների արյունը: Անգլիացիները նահանգապետությունը փաթաթում էին Սուլթանովին՝ մեզ համար շատ հասկանալի պատճառներով: Եվ եթե կարիք լինի ապացուցելու, մենք հազար փաստեր կբերենք: Մենք շարունակ աղաղակել ենք, որ սուլթանովները չեն մեր տուն քանդողները, այլ տոմսոնները և շատելվորտները: Թիֆլիսի մեր ներկայացուցիչը ապացուցանում է, որ Անգլիան է, որ պաշտպանում է այս բոլորը: Այն անգլիական իմպերիալիզմը, որ 3 հարյուր տարի շարունակ իր խարդախ քաղաքականությամբ ծծել է աշխատավոր ժողովուրդների արյունը: Այդ բոլոր խարդախությունների դեմ ի՞նչ եք արել դուք, կառավարությանը ձեր դաշնակիցներով, ի՞նչ միջոցներ եք ձեռք առել. այն միայն, որ գրել եք, հեռագրել եք Կլեմանսոին, Լոյդ Ջորջին, կամ խոսել եք, պատվել եք անգլիական ներկայացուցիչներին, որոնք խոստացել են ձեզ, խաբել են ձեզ և արել այն բո-

լորը, ինչ որ ցանկալի է նրանց: Մինչդեռ կառավարությունը բոլորովին անտես է արել Ղարաբաղը, Ջանգեզուրի թուրք, և հայ աշխատավորների փոխհարաբերությունների համար միջոցներ ձեռք առնելը: Դուք՝ կառավարություն ու պատգամավորներ, ի՞նչ խորհուրդներ եք տվել ձեր Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի ընկերներին. ի՞նչ օգնություն և հարաբերություն են մշակել ձեր այնտեղի ընկերները, որոնք դժբախտաբար դաշնակիցներ են, ինչպես նաև թուրք աշխատավորությունը շատ լավ են ճանաչել իրար, իրար լեզու գտել՝ իրար հասկանալու և նրանք ասում են հանուն աշխատավորության ֆիզիկական գոյության և որպեսզի հնարավոր լինի ժամանակ չափել ու մեր նպատակին հասնել (միանալու Ռուսաստանին). մենք համաձայն ենք Սուլթանովի նահանգապետ լինելուն: Թերևս ծիծաղելի լինի թուրք աշխատավորության սոցիալիստ լինելը, ճիշտ է նրանց մեջ այնքան տարածված չէ [սոցիալիզմի գաղափարը], որքան ուրիշ ազգերի մեջ, բայց նրանք էլ ունեցել են աշխատավորականներ և նվիրված մարդիկ, ապացույց Պետրովսկում 9 սոցիալիստների կախաղան բարձրանալը և ուրիշ շատ փաստեր: Ճիշտ է, թույլ է միանգամայն այդ գաղափարականությունը նրանց մեջ, բայց ի՞նչ է արել կառավարությունը այդ ուղղությամբ ամրացնելու համար (ձայներ՝ դուք արեք): Մենք քիչ ենք այստեղ, մի քանի հոգի միայն, իսկ այնտեղ՝ Բաքվում, մեծ աշխատանքներ են կատարվում, արդյունքը ինքներդ տեսնում եք, թող ձեզանից ոչ ոք չբարկանա, որ ես այսպես եմ խոսում, և թող ոչ ոք չկասկածի, որ ես Ղարաբաղը ձեզանից պակաս եմ սիրում: Ընդհակառակը ինքս Ղարաբաղցի եմ հոգով և մարմնով և սիրում եմ այնքան շատ, որ ձեր մեջ հազիվ թե ճարվի ինձ չափ սիրող: Անցյալ անգամ պարոն Վարչապետը հայտարարեց ի լուր աշխարհի, որ Ադրբեջանի և Ղարաբաղի միջև անգլիացիների միջոցով կայացած համաձայնությունը նշանակություն չունի մեզ համար: Ի՞նչ նկատումներով նա այդ բանը հայտարարեց: Երկու պատճառ կարող են լինել. կամ այն, որ մեր կառավարությունը հենված է դաշնակիցների վրա, կամ տրամադիր է պատերազմ հայտարարել, իսկ հետևանքը ի՞նչ եղավ, այն՝ որ Սուլթանովը Ադրբեջանի կառավարության օրգանի միջոցով անում է հետևյալ լկտի հայտարարությունը. «Եթե Ղարաբաղի համար իր ֆիզիկական գոյությունը թանկ է, նա պիտի ենթարկվի իր նահանգապետին»:

Ամեն օր և անվերջ թերթերում հայտարարում են կոտորածներ, երբ մեր կառավարությունը ձեռնարկեց միջազգային կոմիսիա ընտրել և ուղարկել այդ կոտորածների պատճառները իմանալու, համապատասխան միջոցներ ձեռք առնելու: Մենք առիթ ունեցանք մոտիկից տեսնելու, որ տաճիկները հեռացան: Ղարաբաղը ղեկավարվում էր աշխատավորությամբ:

Ապրիլ ամսին Սուլթանովի կողմից 80 [ինտրիգային] դեպքեր են տեղի ունեցել: Մեր նպատակն է այստեղ ապացուցանել, որ դաշնակցությունը և նրա ծնունդը՝ հայ կառավարությունը, կարող էր անել ամեն բան: Կարող էր անգլիացիների դավադրության առաջն առնել և հիմա էլ կարող է դիմել Ադրբեջանի դեմոկրատիային ասելով, որ գիտենք Սուլթանովի սարքած ինտրիգները, որ այդ բոլորը դեմոկրատիայի համար կորստաբեր է և գործը վերջացնել առանց արյունահեղության: Եթե երբեք վտանգն այնպես լինի, որ վերջին մանուկն իսկ կորսվի, Ջանգեզուրը չի հանձնվի Սուլթանովին: Նա դուրս կգա ու կդիմադրի հեղափոխականներին:

Վարչապետ - Ես կարծում եմ, որ իմ պարտականությունն է միայն տրված հարցապնդմանը պատասխանել, իսկ այդ ընդարձակ տեսությունը, որ արեց հռետորը, եթե կարիք լինի, ուրիշ անգամ ուրախությամբ կպատասխանեմ: Մեր կառավարությանը հայտնի է, որ Ադրբեջանը մտադիր է նվաճել Ջանգեզուրը, փաստեր շատ կան: Մեզ համար գաղտնիք չէ Սուլթանովի սպառնալիքները և զորքերի կենտրոնացումը Ջանգեզուրի սահմանում: Մենք գիտենք նաև Ջանգեզուրի միջազգային դրությունը. սոց.-հեղ[ափոխականները] հայտարարում են, որ Ջանգեզուրը Ռուսաստանի անբաժան մասն է: Իսկ մենք ասում ենք, որ Կովկասի ոչ մի մաս չի պատկանում Ռուսաստանին: Անդրկովկասում կան երեք հանրապետություններ, որոնք այդ ուղղությամբ են ղեկավարվում, սակայն կան հանգամանքներ, որոնք առայժմ ոչ մեկին չեն ենթարկվում: Օրինակ Արդահանի

հյուսիսային մասում, այնտեղ կան անգլիական, վրացական գործեր և հայ պաշտոնյաներ՝ նշանակված անգլիացիների կողմից: Եթե այդ նոր դրությունը խաղաղությամբ չվերջանա, մենք տարբեր միջոցներ ձեռք կառնենք:

Ինչ վերաբերում է Ջանգեզուրին, անգլիական հրամանատարության կարգադրությունը թողնված է չեզոք և Ջանգեզուրը մնում է ինքնուրույն տերիտորիա, ճանաչվում Հայաստանի անբաժան մասը: Հայաստանն ունի այնտեղ շահեր: Իսկ Ադրբեջանի Պառլամենտը և դեմոկրատիան այդ բոլորը շատ լավ են իմանում: Բայց որ մինչև օրս ոչինչ չեն արել, փաստերը շատ են: Երբ իմացանք Ջանգեզուրի վրա գործերի կենտրոնացումը, մենք փորձեցինք Ադրբեջանին դիմել, որ այդ բանը չանի, մենք պարտավոր էինք անել, որպեսզի ժամանակին չմեղադրվենք: Մենք Թիֆլիսի թերթերից և հեռագրական գործակալությունից, նաև անուղղակի աղբյուրներից, տեղեկություններ ստացանք այնտեղի ընդհարումների մասին, դրա համար պաշտոնական դիմում արինք Ադրբեջանի կառավարության և նրա ներկայացուցչին (կարդում է ուղարկված գրությունը): Հոկտեմբերի 4-ին կառավարությունը ստացավ պատասխան այդ դիմումին, որ Ջանգեզուրը պատկանում է Ադրբեջանին և որովհետև այդ այդպես է, ապա ուրեմն Հայաստանը իրավունք չունի խառնվելու Ադրբեջանի ներքին գործերին և Ադրբեջանն էլ իր հերթին պարտավոր չի պատասխան տալու տված հարցերին: Մենք մեր տեսակետին ենք, փաստն այն է, որ Ջանգեզուրը ոչ մի անգամ Ադրբեջանին չի եղել, այնուամենայնիվ կթվա, թե Ադրբեջանը դիմում է գեների, թեև մեզ համար ցանկալի է, որ նման հարցերը վճռվեն խաղաղ և դաշնակիցների միջոցով: Այդ նպատակով մենք դիմել ենք գնդապետ Հասկելին ու Օրդրոպին և իր ներկայացուցչին: Հեռագրված է Փարիզ և Ահարոնյանը դիմել է Բեռլին՝ Լյուցեռնի համագումարներին: (Կարդում է ուղղված գրությունները): Ահա այս [են] միջոցները, որոնց մասին այստեղ խոսել անհարմար է: Ջանգեզուրի ազգաբնակչությունը սառած է Հայաստանից՝ սոց.-հեղափոխականների այս հայտարարությունը անտեղի է, նրանք ուզում են հայության տառապանքը շահագործել, ես ձեզ կկարդամ այստեղ մի հոդված, որ ոչ թե Ադրբեջանի կամ Հայաստանի թշնամիների գործն է, այլ իրենց բարեկամ հայտարարող Ջանգեզուրի սոց.-հեղ. մասնաճյուղի: (Կարդում է հոդվածը. ընթերցումը վատ տպավորություն է թողնում, աղմուկ ու բացականչություններ սոց.-հեղ հասցեին):

Բժ. Մելքոնյան - Ցանկություն չունեն քննադատություններ անելու, այլ Անդրկովկասում եղած երեք հանրապետությունների մասին է իմ ասելիքը: Այսօր Ջանգեզուրն է, բայց մենք շատ Ջանգեզուրներ ունենք, Շարուր, Նախիջևան, Բորչալու, Դարալագյազ, և այլն և այլն: Մինիստր նախագահը գեղեցիկ խոսքեր ասաց և նամակներ կարդաց, այդ բոլորը նոր չէ, շատ ենք լսել, գիտենք նաև, որ աննպատակ է, թող մենք այստեղ Սուլթանովին անվերջ մեղադրենք, բայց հաստատ պիտի հավատացած լինենք, որ միայն երկու միջոցներ կան այս անցանկալի երևույթների առաջն առնելու: Առաջինն այն է, որ մի օտար պատկառելի ուժ գա լռեցնելու երկուստեք և ինքը տնօրինի՝ ինչպես իրեն ցանկալի է: Երկրորդը՝ իրար լսել, շահերը ճանաչել և համաձայնության գալ, փոխանակ թույլ տալ օտարներին՝ խառը դրությունից օգտվելու: Հայաստանի սահմաններում կան բավական թուրքեր, կառավարությունն արդյոք մտածե՞լ է հրատարակել թեկուզ մի օրգան՝ նրանց տեղյակ պահելու իրադարձություններին և օրենքներին: Հնարավորություն կա, բայց չի արված: Ընդհակառակը՝ Սուլթանովին կամ Կլեմանսոնին ենք դիմում: Թուրքերը նույնիսկ ասում են, որ Երևանը մերն է, իբր ապացույց բերում են իրենց շինած բերդերը: «Ադրբեջան» թերթի հոդվածները սպառնալիքներով լի են Երևանի հասցեին: Հիմնական միջոցներ են հարկավոր դեմոկրատիային արթնացնելու, այլապես ոչ մի դրական հետևանքի չենք հասնի:

Պատգ. Խոնդկարյան - Մինիստրը հայտարարեց, որ մենք այս հարցապնդումով ձգտում ենք միայն կուսակցական հաշիվները մաքրել և մի ավելորդ անգամ հարձակվել կառավարության վրա: Ես հայտնում եմ, որ դա բացարձակ զրպարտություն է: Մինիստրը, նախքան, մեղադրելը, դեռ պետք է արդարանար: Ո՞վ է եղել պատճառը մեր Շարուրի և Նախիջևանի գաղթականության տրագե-

դիայի: Պ. Խատիսյանը Նախիջևանից հեռագրում էր այնտեղի փառահեղ ընդունելության մասին, որ իրեն ցույց են տվել տեղական թուրքերը, որից հետո նա ապահով է համարել մեր գաղթականության ներգաղթն այդ գավառները, տարավ այդ դժբախտ մարդկանց և կրկնակի կոտորածի մատնեց: Մենք երկյուղ ենք կրում, որ նույնը կկատարվի Ջանգեզուրում և մեր հարցապնդումը այդ նպատակն է հետապնդում: Մենք ուզում ենք իմանալ, թե ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնվում սույն վերահաս վտանգի հանդեպ, որին ենթարկվում է Ջանգեզուրը: Չի՞ կրկնվի արդյոք Նախիջևանի տրագեդիան նաև Ջանգեզուրում: Մինիստրը ասում է, որ բոլոր միջոցները ձեռք են առնված, արդեն այնպես, ինչպես ձեռք է առնված Նախիջևանը: Մենք բավական չենք Խատիսյանի պատասխանից: Ընդհակառակը, այդ հեռագրերի, նոտաների փոխանակությունը, որ այստեղ կարդացվեց, մեզ հիշեցնում է հայ-վրացական ընդհարման նախօրյակը և լցնում են անհանգստությամբ և տագնապով մեր սրտերը: Դուք հուզվում եք, որ մեր Ղարաբաղի թերթը իբր թե համաձայն է Ղարաբաղը միացնել Ադրբեջանին: Ես ձեզ հարց եմ տալիս. իսկ դուք ի՞նչ արիք Ղարաբաղը փրկելու համար: Դուք ինքներդ ստիպեցիք ժողովրդին՝ անելու այդ հուսահատ քայլը: Մի բան պետք է հասկանաք, որ այստեղ չկա ոչ Հայաստան, ոչ Ադրբեջան, այնպես, ինչպես դուք եք հասկանում: Իսկ ինչ վերաբերում է ժամանակավոր դրություններին, մենք հայ ժողովրդին անգամ սատանային կհանձնենք, եթե վստահ լինենք, որ դրանով կփրկենք նրա ֆիզիկական գոյությունը: Ազգային տերիտորիան մեզ համար ֆետիշ չէ, որ նրա համար զոհենք ժողովրդի կյանքը: Ինչ վերաբերում է Ջանգեզուրին, այդ արդեն ձեզանից է կախված: Կապահովեք նրա գոյությունը, թե պիտի էլ լռեք և տեղի ժողովրդին ստիպեք հուսահատ քայլեր անել: Իսկ եթե դուք Ջանգեզուրն էլ դնեք Ղարաբաղի դրության մեջ, ապա մի մեղադրեք նրանց, որոնք իրենց փրկության համար ժամանակավորապես անձնատուր են լինում Ադրբեջանին:

Սարգ Սահակյան - Պ. Վարչապետը փորձեց ապացուցել, որ սոց.-հեղ. կուսակցությունը թշնամի է Հայաստանի Հանրապետության և կողմնակից Ադրբեջանին: Նա կարդաց մեր «Աշխատանք» թերթից, որ հրատարակվում է Շուշիում, որտեղ ասված է, որ Հայկական Ղարաբաղը տնտեսապես կապված է Բաքվի և ոչ թե Երևանի հետ: Մի՞թե դա ապացույց է, որ մենք ընդունում ենք Ադրբեջանի Հանրապետությունը: Ո՛չ, պ. վարչապետը մոռացավ կարդալ մյուս պարբերությունները, իսկ այդտեղ ասված է (կարդում է): Ինչ վերաբերում է մեր վերաբերմունքը Ադրբեջանի հանդեպ, մնում է նույնը: Ադրբեջանը, ինչպես և Անդրկովկասի հանրապետությունները չարիքի աղբյուրներ են աշխատավորության համար, ժողովրդի փրկությունը Անդրկովկասի ֆեդերացիայի մեջ է և սերտ կապված Ռուսաստանի դեմոկրատիայի հետ, որտե՞ղ է մեր Ադրբեջանի ճանաչելը: Սուլթանովի հետ կապված համաձայնությունը Ղարաբաղի հայությանը կփոխարինի թուրք ժողովրդի հետ դաշնակցության կապերով:

Հ.Տերտերյան - Շատ խոսելիք չունեն, որովհետև նախորդ խոսողների հետ շատ բանով համաձայն են, ինչ վերաբերում է ռուսի գալուն և դազանակով մեզ վրա բղավելուն, մենք չենք համաձայնվի, թեկուզ ինչ գնով էլ լինի և այդ գիտակցությունը ունենք շնորհիվ Հ. Հ. Դաշնակցության:

Պատգ. Ս. Վրացյան - Ջանգեզուրի հայ ժողովրդի դրությունը վտանգված է: Սոց. հեղ[ափոխականների]ից լսում ենք, որ Ջանգեզուրի ապահովությունը կլինի միայն այդ գավառի Ադրբեջանին հանձնելը, և հետո ասում են, եթե իմանաք որ հայ ժողովուրդը կփրկվի, եթե սատանային էլ հանձնենք, այո, ես պատրաստ եմ ստորագրելու, սակայն փորձերը մեզ համոզում են որ Ադրբեջանը չի ապահովի հայերի դրությունը: Այն սուլթանովները, որոնք ընդունակ են թուրք գյուղերը հիմնահատակ անելու, ինչ երաշխիք կարող է լինել հայ ժողովրդի ապահովության տեսակետից, այս բոլորից հետո մեզ մնում է ապահովելու մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը: Դուք ասում եք, որ սահմանավորում չեք ընդունում, մանավանդ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի տնտեսական հանգամանքերը կապ ունեն Ադրբեջանի հետ, սակայն ես պիտի ասեմ, որ թե հանրապետությունների գոյությունները և բոլոր այն հանգամանքները, որ դուք շեշտում եք, մեր կամեցո-

դուք յունից դուրս է, Կովկասյան երեք հանրապետությունների վերացումը կամ ստեղծումը ֆեդերատիվ Ռուսաստանի հետ միասին ապագայի խնդիրներ են, [եթե] նույնիսկ մեր տեսակետից իբրև փաստ ընդունենք երեք հանրապետությունների գոյությունը, ուրեմն մենք չենք կարող թույլ տալ, ինչպես Ջանգեզուրի, այնպես էլ ամբողջ Հայաստանի բռնի գրավումը արտաքին ուժերի կողմից: Ձեր առաջարկության տրամաբանական եզրակացությունն է՝ Հայաստանը հանձնել այն ուժին, այս դեպքում, մասնավորապես, Ադրբեջանին, որն ապահովում է մեր ֆիզիկական գոյությունը: Դա առնվազն անհեթեթություն է: Հարց են տալիս էսեռներին, երաշխիքներ տալի՞ս եք, որ Ադրբեջանը կապահովի հայ ժողովրդի գոյությունը, իհարկե ոչ, քանի որ ինքներդ էլ համոզված չեք դրանում և թեական եք խոսում: Ինչ վերաբերվում է համերաշխության ընդհանուր լեզու գտնելուն, տեսականապես վեճ չի կարող լինել մեր և ձեր միջև: Անցնելով գործնականին, դրությունը բոլորովին փոխվում է: Մենք չենք կարող համերաշխություն սկսել սուլթանովների հետ, մենք այդ պատրաստ ենք անել Ադրբեջանի դեմոկրատիայի հետ: Պետք է ձգտել այդ համերաշխությանը, պետք է վերացնել այն հրեշային հոգեբանությունը, որ թունավորում է երկու հարևան ժողովուրդների խաղաղ կենակցությունը: Ձգտելով հանդերձ դրան, մենք պատրաստ ենք ապահովել մեր երկրի, մեր ժողովրդի դրությունը, որովհետև այսօրվա քաղաքականությունը չի կարելի կապել Ձեր կամեցողության հետ, որոնք վաղը չկան: Այս տեսակետից մոտենալով խնդրին, մենք պետք է ողջունենք կառավարության քայլերը և ոչ թե նման վերաբերմունք ցույց տանք:

Վիճաբանությունից հետո երկու բանաձևեր են առաջարկվում:

Առաջին բանաձև. - (դաշնակցական ֆրակցիայի) Լսելով վարչապետի պատասխանը սոց.-հեղափոխական կուսակցության հարցապնդմանը Ջանգեզուրի վերաբերմամբ, պառլամենտը հավանություն է տալիս կառավարության գործելակերպին և անցնում է հերթական քննության:

2-րդ բանաձև - (սոց.-հեղափոխական ֆրակցիայի) ի նկատի ունենալով, Ջանգեզուրին տաճկական ագենտ Սուլթանովի կողմից սպառնում է մահվան վտանգ. - որ նրա արբանյակները պատրաստվում են արյունով ներկել այդ երկիրը և ընդունելով, որ Ջանգեզուրը պետք է ազատել երկու պետությունների ընդհարման ասպարեզ դառնալու հեռանկարից, և որ քանի դեռ պետությունների գլուխ կանգնած են բեկ բուրժուական տարրերը, Ջանգեզուրի աշխատավորությունը չի կարող ազատ համարվել օրհասական դրությունից. պառլամենտը չի հավատում, որ այդ պետությունների կառավարությունները ընդունակ են կանխելու արյունահեղությունը և գտնում է, որ միայն Ադրբեջանի և Հայաստանի բանվորությունն ու գյուղացիությունը կարող են վերջ դնել ներկա դրության: Ուստի և կոչ է անում Հայաստանի և Ադրբեջանի դեմոկրատիային՝ հրաժարվել եղբայրասպան կռվից և բռնել փոխադարձ համաձայնության ճանապարհ:

Օրինագիծ ֆինանսական նախահաշվի քննության

Օրինագիծ մինիստրների և պետական եկամուտների ու ծախսերի (ել և մտացույցի) ֆինանսական նախահաշիվների քննության և հաստատում ժամանակամիջոցի սահմանման մասին:

Մին.Արարատյան - Ի նկատի ունենալով այս խնդրի շտապողականությունը, նախքան ֆինանսական հանձնաժողովին հանձնելը, օրինագիծը ներկայացնում են պառլամենտին: Մի տարի է, որ մեր նորակազմ հանրապետությունը ֆինանսական ճգնաժամ է ապրում, իսկ դրա գլխավոր պատճառը պետական բյուջե չունենալն է. քանի որ մենք չուտով թևակոխելու ենք 1920 թիվը և մինչև այժմ պատրաստ չէ մեր պետական բյուջեն, ուստի ես նախագգուշացրել եմ մինիստրություններին, բոլոր հիմնարկություններին, մուտքի, ելքի նախահաշիվներ կազմել, ապա ներկայացնել միջվարչական մարմնին, որը քննելուց հետո կհանձնի մինիստրական խորհրդին, իսկ վերջինս էլ իր հերթին՝ պառլամենտին: Որպեսզի նախահաշիվների մշակումը իր ժամանակին պատրաստ լինի, ես առաջարկել եմ սեպտեմբերի 20-ից գործի անցնել (կարդում է օրինագիծը):

Որոշվում է՝ օրինագծի քննությամբ զբաղվել ֆինանսական հանձնաժողովի եզրակացությունը լսելուց հետո: Օրինագծի քննությունը հետաձգվում է:

Ալեքսանդրապոլի առևտրական դպրոցների ուսուցիչներին նպաստ տալու օրինագիծը 3-րդ ընթերցումից հետո ընդունվում է:

Ձինվորական նախարարին 2 միլիոն վարկ բանալ Ալեքսանդրապոլի հրանոթային արհեստանոցի համար: Խմբագրական ընթերցումից հետո ընդունվում է: Պետական ել և մուտքի և վերահսկողության վերաբերյալ գործերի հանձնաժողովի անդամներ ընդունվում են Պապայան Խոսրով, Վ. Փափազյան, Ջաքար Յոլյան, Արտաշես Նազարյան (դաշնակ) Ս. Սահակյան, (ս. հ.), բժիշկ Մելքոնյան (գյուղ միություն):

Նիստը փակվեց 11.40 ժամին:

«Յառաջ», թիվ 19, 20. 14, 15 հոկտեմբերի 1919թ.:

20-ՐԴ ՆԻՍ

10 հոկտեմբերի 1919թ.

Հայաստանի Պառլամենտի նիստը բացվեց հեկտեմբերի 10-ին, ուրբաթ երեկոյան, ներկա էին 53 պատգամավորներ:

Նախագահ - Նախքան օրակարգին անցնելը առաջարկ է տրված իբր լրացուցիչ օրակարգ հերթի դնել օրինագիծ՝ երկաթուղու նավթ գնելու համար:

Վ.Տեր-Թորոսյան - Առաջարկում է շտապողական լինելու համար երկու օր միայն հետաձգել (առաջարկը ընդունվում է):

Կարդացվում է ընթացիկ խնդիրները և անցնում են Ջավախիշինի գործին:

ՋԱՎԱԽԻՇԻՆԻ ԳՈՐԾԸ

Պատ. Օհանջանյան - Ինժ. Ջավախիշինի անունը, որքան ծանոթ է պատգամավորներին, նույնքան հասարակության, որքան Հայաստանում, նույնքան էլ արտասահմանում: Ո՞վ է Ջավախիշինը: Ոմանք կարծում են, որ Ջավախիշինը ակամավոր, հեղինակավոր մարդ է, հանդուգն գիտնական, սակայն երևանցիք նրա անցյալից գիտեն մի շարք բնորոշ փաստեր: Էջմիածնի առվի խնդիրն է դա, 1913 թվին վանքի շինարարական հանձնաժողովը Ջավախիշինին հանձնեց մի առու անցկացնելու գործը, որպեսզի այդ առվով կարելի լիներ Ջանգուից օգտվել և գյուղերի արտերը ոռոգել: Ջավախիշինը կազմել էր 80.000 ռուբ. նախահաշիվ, մինչդեռ ծախսեց 200.000 ռ.: Առուն շինվեց և ջուրը բաց թողնվեց, բայց երկրաբանական տարրական հասկացողություն չունենալու համար ջուրը տեղ չհասավ և կուլ գնաց գետնի տակ: Ջավախիշինը այդ անհետացման տեղը ուզում էր ցեմենտով լցնել, բայց երբ ջուրը քիչ առաջ է գնում, նույն վտանգին է ենթարկվում և այսպես շարունակաբար: Ջավախիշինը առաջարկում է ամբողջ առուն ցեմենտով ծեփել, բայց ցեմենտը վերջացել էր և ծախսերը քառապատկվել: Դիմեց փոխարքային, որ հնարավորություն տրվի ցեմենտ բերել տալ: Ընդհանուր պատերազմը վրա տվեց և խանգարեց: Այս բոլորի մասին շատերը տեղակացել են, սակայն Խատիսյանի կառավարության համար կարևոր չի եղել, այդ փաստը նույնիսկ անտես առնվեց: Այսպես թե այնպես, մայիսի 31-ին հապճեպ կերպով ստորագրվել է պայմանագիր և հանձնարարվել Ջավախիշինին՝ ուսումնասիրել Հայաստանի ջրային գործը էլեկտրական կայաններ, ջրամբարներ, ճահիճներ չորացնելու և այլն և այլն: Այդ նպատակի համար Ջավախիշինը մտադիր էր 5 մեծ խմբեր կազմել՝ Հայաստանը ուսումնասիրելու: Առաջին խումբ ջրային ուսումնասիրություններ էր կատարելու, երկրորդ խումբը պետք է ուսումնասիրեր ոռոգման հարցը՝ Սևանից, Ջանգուից, օգտվելու, երրորդը ճահիճներ չորացնելու գործով պետք է զբաղվեր, չորրորդը՝ եղած ոռոգման սիստեմները բարելավելով և վերջապես հինգերորդը՝ հեղեղների դեմ մաքառելու նպատակով: Այս ամբողջ գործը պետք է տարվեր 14 ինժեներների, 29 տեխնիկների, 26 տասնապետի և 200 բանվորների օգնությամբ և 4 միլիոն նախահաշվով: Այդ նախահաշվի մեջ գտն-

վում է նաև իրեն՝ Ջավալիշինին հատկացված ռոճիկը՝ 200.000 ռուբ. հաշված պայմանագիրը ստորագրելու օրից: Աշխատանքի ժամանակամիջոցը հաշված է 9 ամիս, որից 5-ը դաշտային աշխատանքների է հատկացրած, իսկ 4-ը՝ կաբինետային, իր ամսական ռոճիկը 200.000 ռուբ. հաշվելով: Պրոեկտի մեջ խոստանում է 1600000 դեսյատին հող ոռոգելու և ջրերը օգտագործելու համար 150 ծիաուժ առաջ բերել: Կառավարության մեջ պրոեկտի վերաբերյալ հակառակ կարծիք են հայտնել:

Քաջագնունու կարծիքը

Առաջին վարչապետ Քաջագնունին, իբր պատկառելի վարչապետի և մասնագետի, հետաքրքիր է նրա կարծիքը, նրա թեզիսները: (Նախահաշիվը կազմված է այնպես, որ հազիվ թե կարելի լինի մի բան անել և հազիվ այդ բոլորը անհրաժեշտ լինի անելու, իսկ եթե անհրաժեշտ է գլուխ բերել այդ գործը, թերի կողմեր չատ կան, պետք է փոփոխության ենթարկել: Վերջին անգամ Քաջագնունին հրավիրեց կոմիսիայի՝ իր կարծիքը հայտնելու: Նա ասաց՝ Հայաստանի այն շրջանների, որոնց մասին գրականության մեջ ոչինչ չի ասված, չկա նաև Ջավալիշինի ուսումնասիրության մեջ. օրինակ Փամբակ գետի և Նախիջևանի շրջանի մասին: Ի՞նչ է շտապողականության դրդապատճառը, որ աշխատանքները վերջացնել 9 ամսվա ընթացքում և աշխատանքների միաժամանակությունը, տեխնիկական, ջրային ուժի և պրոկետի իրագործությունը: Փոխանակ հինգ-վեց խմբեր կազմելու, ավելի նպատակահարմար կլինեն և նորմալ, եթե կազմվեր մեկ-երկու խմբեր, որ ավելի հեշտ կլինեն գտնել նաև մասնագետներ: Կառավարությունը հնարավորություն կունենար մանրամասնորեն քննելու ու վճռելու և նպաստավոր դեպքում հավանություն կտար ուրիշ շրջաններ ուսումնասիրելու: Ինչ է ստանալու կառավարությունը 9 ամսից հետո և 4 միլ. ռուբ. ծախսելուց հետո, միայն նախնական պրոեկտներ, մի շարք աղյուսակներ և այլն, որոնց կառավարությունը պիտի ընդունի-հավատի վրա հիմնված. իսկ եթե ապագայում սխալ լինի, ի՞նչ բարոյական պատասխանատու պիտի լինի ինժ. Ջավալիշինը, երբ նա արդեն արտասահմանում բազմած կլինի: Այն նախանձելի ռոճիկը, որը նշանակված է իրեն և պաշտոններին միայն պարենի համար օրական 35 ռ., 215.000 ռուբ. էլ ճանապարհածախս և այլն: Կառավարությունը իր բոլոր պաշտոնյաներից շատ 200.000 ռ. իրեն՝ Ջավալիշինին տալը, որը Թիֆլիսում նստելով պիտի գործ աներ, անհանդուրժելի է, որովհետև համաշխարհային հռչակ վայելող տեխնիկը այնքան ռոճիկ չէր պահանջելու: Քաջագնունին վերջացնում է՝ հիշված դիտողությունները ինձ բերում են այն եզրակացության, որ Ջավալիշինի խնդիրը պիտի կտրուկ կերպով մերժվի:

Մինիստրական խորհրդի որոշումը

Մինիստրների մայիսի 3-ի որոշումները հետևյալներն են. ծրագիրը կազմված է այնպես, որ կարծես ոչ մի հետազոտություն չի արված, գործը անհամեմատ ընդարձակ է և անկարելի հսկման ենթարկելու: Ցանկալի է, որ հետազոտությունը կատարվի մաս առ մաս և կատարվի միայն գործնականը, որովհետև ամբողջը շատ թանկ կնստի և անժամանակ է, կարելի է ձեռնարկել Սարդարապատի ոռոգումը:

Ինժ. Ջավալիշինը իր մայիսի 5-ի մի ընդարձակ տեղեկագրով հերքում է և հեռանում, նոր կաբինետում փոխվում է կառավարության տրամադրությունը կտրուկ կերպով: Մայիսի 7-ին մինիստրների խորհրդի գործերի կառավարիչ Գ. Խատիսյանը գրում է՝ խորհուրդը գտնելով Ջավալիշինի նախագիծը ժամանակին համապատասխան և ցանկալի՝ առաջարկված է իրեն կազմել մի հանձնախումբ, քննել առաջարկված ծրագիրը և ապագա փոխհարաբերությունները կառավարության և Ջավալիշինի մեջ: Ինժ. Էնֆիաջյանը հրավիրում է էքսպերտների կոմիսիայի անդամ: Մեր մեջ եղել է երկրագործական բաժին, որին պիտի հանձնվեր այդ գործը, մասնավորապես որոշման հարցը: Որովհետև ինժ. անունը չի նշանակի հողեր ոռոգել գիտենալը: Այդ հարցում մասնագետներ կարող են համարվել լեռնային ինժեներները, բայց ոչ ճարտարապետները, որպիսին է Էնֆիաջյանը: Ինչու՞ կառավարությունը չի դիմել երկրագործական բաժնին: Մայիսի 7-ին կոմի-

սիա է կազմված Հայաստանի մեջ, չտեսնված արագությամբ ժողով են ունենում և քննում Ջավալիշինի գործը: Ժողովները տևում են մինչև 10-ը, բայց համերաշխ կարծիք չի ստացվում, 3-ից 2-ը կողմնակից են Ջավալիշինի առաջարկին, մեկը՝ հակառակ, կարծիքների տարբերությունը նրանում է, թե ինչպես ուսումնասիրել, միաժամանակ ամբողջը միասի՞ն թե՛ մաս-մաս: Կողմակիցները առաջարկում են հետևյալ թեզիսները՝ չպետք է կանգ առնել ծախսերի առաջ: Բոլոր դիտողությունները հանձնաժողովին բերին այն եզրակացության (2), որ միանգամայն անհրաժեշտ է այս ձեռնարկը գլուխ բերել: Պիտի ասել, որ Սարգարապատի խնդրի վերաբերյալ Ջավալիշինը կանչված էր խորհրդակցության: Նաև հանձնաժողովից 2-ը գալիս են այն եզրակացության, որ որովհետև փողի կուրսը ընկել է, դրա համար նախահաշվի գումարը 35.000 ռ. պիտի բարձրացնել 400 հազարի, հակառակ այդ որոշման 3-րդ անգամ Աղաբաբյանը կարդում է նրա կարծիքը: Այդպես ուրեմն կոմիսիայի մեծամասնությունը որոշում է և գտնում է, որ անհապաղ և ամբողջ ծավալով գործը սկսել առանց հերթի և այլն: Էնֆիաջյանը գնում է Թիֆլիս: Մայիսի 16-ին մի գրություն է ուղարկում մինիստրների խորհրդին, նույն օրը Ջավալիշինը իր գրավոր հերքումներն է ուղարկում իրեն բացասողների վերաբերմամբ (կարդում է): Այստեղ կան երկու բանաձևեր, որոնք կտրուկ կերպով մերժում են Ջավալիշինի պրոեկտը (կարդում է): Ուշագրավ է նաև հետևյալ պաշտոնական գրությունը. մայիսի 31-ին ներքին գործոց մինիստր պ. Մանասյանը գրում է գյուղատնտեսական վարչության կառավարչին, որովհետև անհարմար է զգում գործը հետաձգել, սրան կից ուղարկելով Ջավալիշինի նախահաշիվը՝ առաջարկում է այսօր ևեթ տալ իրենց կարծիքը: Մյուս կողմից, նախքան պատասխան ստանալը խառնախառն կանչում է իր մոտ կառավարչին և պահանջում է ստորագրել այդ պայմանները: Կառավարության կողմից ստորագրել է Մանասյանը, մյուս կողմից ինքը՝ Ջավալիշինը (կարդում է պայմանները): Ի դեպ ասեն, որ մի քանի օր առաջ Ջավալիշինից ստացվել է մի նամակ, որով խնդրում է ժամանակամիջոցը հետաձգել և անել 10 ամիս իր ավանս ստանալու օրից:

Այժմ տեսնենք ինչպես է գործնականի մեջ իրագործվում. նախ Ջավալիշինը ներկայացրել է նախահաշիվ և ստացել է ավանս 800.000 ռ.: Ես այժմ հարց եմ տալիս կառավարությանը, ի՞նչի հիման վրա այդ գումարը տրված է, երբ պայմանների մեջ ասվում է, որ 200.000 ռ. ավելի չի կարելի տալ իբր ավանս: Ես պնդում եմ, որ ոչ մի հիմք չկա, որ իրավունք տա այդքան բարեհաճ վերաբերմունք ցույց տալու: Նա կորցնում է հունիս-հուլիս ամիսները, հուլիսի կեսին միայն ուղարկվում է առաջին խումբը: Հասնում է Ղարակալայի կամուրջը, ասում են վտանգավոր է և խումբը, առանց ուրիշ տեղ գնալու, վերադառնում է՝ հավաքելով հողի մի քանի տեսակներ և ուղևորվում Թիֆլիս: Մի ուրիշ փոքրիկ օրինակ ևս: Ջավալիշինը ուղարկում է մի երկրաբան, որը պիտի ուսումնասիրեր ջրաէլեկտրակայանը, ջրապատնեշները և այլ խնդիրներ:

Ջանգվի վրա 10-ից ավելի կարելի է ջրապատնեշներ շինել, կար նաև Ալագյազ և Արարատ բարձրանալու խնդիրը ուսումնասիրելու նպատակով, ինչպես նաև Սևանա և այլ լճերի և գետերի և այդ բոլորը պիտի կատարվեր 2 ամսվա ընթացքում, իսկ երբ հարցնում ենք՝ քանի՞ ռուբլու գործ էր կատարել նա, երկրաբանը պատասխանեց դրան: Նույնիսկ քարտեզներ չկան և այդ բոլորը կատարվում են հասարակ թղթի վրա: Իսկ երբ հարցրի՝ ձեզ վրա դրված պարտականությունները կարող եք կատարել, պատասխանում է իհարկե ո՛չ: Նա հեռացավ, բայց էլի հրավիրված է, մնացածները եկել են նստել Երևան: Թող գնան տեսնեն՝ նրանք ինչո՞վ են զբաղված: Երևան նստելու պատճառը կառավարության պարեն չտալն է, իսկ պայմանագրի մեջ ասված է, որ այդ պատճառով իրավունք չունեն հետաձգել գործը, այդպես, ուրեմն, գործը հիմա ամիս ձգձգվելուց հետո, հիմա այդ հնարավորությունը չկա այդ գործը սկսելու կամ շարունակելու: Փաստերի մասին չեմ խոսի, որովհետև ծաղրի առարկա է, հենց իրենք պաշտոնյաները ծաղրում են:

Օգոստոսի 14-ին պառլամենտի պատգամավորները այս հարցով շատ հետաքրքրվեցին, հրավիրվեց մասնագետների ընդհանուր ժողով, այդտեղ ներկա էին 14 հոգի, որոնք հետևյալ թեզիսները հայտնեցին: Միմյանցին էր, որ կարծում էր հետևանքները փոխվել են, անժամանակ է, դրությունը վատացել է և այլն: Հակաճառեցին և ապացուցեցին ընդհակառակը, որ այժմ անհամեմատ լավ է, քան մայիսին: Մի ուրիշը հայտնեց, որ անհարմար է գտնում արտահայտվել այստեղ ըստ էության, իսկ մասնավոր խոսակցության ընթացքում մա ասաց, որ այս պայմաններում 4 միլ. ծախսել այդ նպատակին, դա առնվազն դավաճանություն է, կարողում է չորս հոգու կարծիքը: Կառավարության շրջաններում Ջավալիշինին համեմատում են Հիգնոկի հետ, որ նախքան Բաքվի ջրանցքը կառուցելը մա եվրոպայում հոյակապ գործեր է կատարել և հաջողել, իսկ Ջավալիշինի կատարածը էջմիածնի տխրահռչակ գործն է, տալիս է մի շարք մասնագիտական բացատրություններ. երբ ես եկա, ինձ առաջարկվեց կոնստրուկտորների շարքում տեղ ունենալ, ես չստանձնեցի այդ, բայց իբրև պառլամենտի պատգամավոր ես պարտավոր էի ծանոթանալ գործին և ծանոթացա: Եթե չլիներ այն աղմուկը, որ մենք բարձրացրինք, ես հավատացած եմ, որ Ջավալիշինը իր նախահաշիվը 4 միլիոնից կբարձրացներ 14-ի: Օրինակ՝ մա իր բացատրություններում ասում է, որ 4 միլ. կարելի կլինի վերջացնել: Նա ասում է, որ մայիսին ֆրանկը արժեք 3ռ. 50կ., իսկ այժմ 15 ռուբլի, ուրեմն կարող են այդ բոլոր ծախսերը քառապատկվեն, նույնիսկ ավելի:

Այժմ թերևս կառավարությունը հնարավորություն է ստեղծել 4-ից ավելի չծախսել, այդ մենք կտեսնենք այժմ: Հանրօգուտ ձեռնարկներում Ջավալիշինը մեր ուշադրությանը արժանացրեց հետևյալը: Մենք հարցրինք Սևանա լճից ինչի՞ եք ջուր քաշում: Նա բացատրեց. գնացող թունելի շնորհիվ լճի մակերևույթը 30 կմ բարձր պիտի պահել, ավելացնել չենք կարող, իսկ եթե 60 լինի՝ լիճը կցամաքի, այդ հարցի հետ կապված են մի շարք աղբյուրներ, Ղրիբուլաղի աղբյուրի հարցը, բայց օգտվում է ամբողջ Երևանը և որը կարող է ցամաքել և մի շարք ավազաններ պակասելու դեպքում կպակասի մաև բարձրացող գոլորշին, անձրևի քանակը, եղանակը կարող է փոխվել, ձկները պակասել և վերջապես գեղածիծաղ լիճը կարող է փչանալ:

Մեր կառավարությունը շատ ոգևորված է Ջավալիշինով, օրինակ՝ մա ներկայացրել է հսկայական աշխատանք և ուղարկել է Հարբորդին ի պատասխան նրա տված հարցումներին: Ես հարցնում եմ, եթե անհրաժեշտությունը միայն նրանումն է, արդյոք չէ՞ր կարելի 40-50 հազարով վերջացնել: Մեր գրականության մեջ մենք ունենք զանազան մարդկանց ուսումնասիրություններ, որոնք ապացուցում են, որ Հայաստանի ջրի ուժը ոչ թե 150 հազ. ծիաուժ է, այլ 2 միլիոնի, եթե հաշվելու լինենք բոլոր գետերը: Պ[արոն] Խատիսյանը շարունակ կրկնում է, որ կառավարության սկզբնավորությունից մինչև այսօր եթե 300 միլիոն ռ. է ծախսվել գաղթականության պարենավորման և տեղավորման համար մի այդպիսի լուրջ խնդրի համար 4 միլիոնը այնքան քիչ է, որ հավասարակշռության մասին խոսք անգամ չի կարող լինել: Եվ որովհետև 300 միլիոնը արդեն ծախսվում է իզուր տեղը, մենք այլևս աննպատակ ենք համարում պ. Խատիսյանի ուշադրությունը հրավիրել Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի, Նախիջևանի ազգաբնակչության վրա:

Այն ժամանակ, երբ մենք առաջին անգամ Ջավալիշինին հարց հարուցեցինք կառավարությունն, արդեն տվել եր նրան, իբր ավանս 800.000 ռուբլի, այժմ արդեն վճարվել է 1 միլ. 600.000 ռ., իսկ հաշիվ է ներկայացրած միայն 6.000 ռուբլու: Այստեղ դարձյալ պարտք եմ համարում հիշեցնել պայմանագրի ավանսի վերաբերյալ հոդվածը, համաձայն այդ պայմանի՝ Ջավալիշինը պիտի ստանար ամսական 13.000 ռուբ. ուրեմն 10 ամսվա ընթացքում՝ 130.000 ռուբ. իսկ մնացած 70.000 ռուբ. մնում է իբր գրավական, դա այնքան տարօրինակ երևույթ է, որ չեմ կարող չհիշել հետևյալ անեկդոտը: Մեկը մտնում է մի խանութ ու գնում երկու կապոց: Առաջին՝ գնում է ինչպես գրավական, երկրորդը տանելու և արժեքը բերելու համար: Նույնն է մաև Ջավալիշինի խնդիրը: Կառավարությունը վճարում

է Զավալիշինին 4 միլ. ռուբ. իսկ 70.000 ռուբ. վերցնում է գրավական: Այս բոլորից հետո ինչպե՞ս պիտի վերաբերվի ներկա կառավարությունը այս հիվանդոտ խնդրին: Թեև ներկա կուրսով 4 միլ. ռուբ. մեծ արժեք չի ներկայացնում, բայց հարցը շատ բնորոշիչ է, կարելի է այդ դրամը հատկացնել այլ պետքերի: Լատինական առածն ասում է. «Ամեն մարդ կխաբվի, բայց վատն այն է, որ իմաստունը կհամառի իր սխալում»: Այժմ մենք հարց ենք տալիս կառավարությանը ի՞նչ է մտածում, իբրև պետական կարևոր գործ պիտի շարունակվի՞, եթե այո, ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնված 4 միլիոնից ավելի ծախս չանելու համար, գործիքներ ճարելու, կանոնավոր կոնտրոլ ստեղծելու, Թիֆլիս տարված թղթերը փրկելու, որովհետև դժվարությամբ կարելի կլինի վերադարձնել այդ թղթերը:

Ներքին գործող նախարարի բացատրությունը

Ներքին գործող. մինիստր Գուլիսանդանյան - Այն պայմանագիրը, որի մասին խոսվեց, նախկին կառավարության օրով է կնքված: Պիտի ասել, որ այն օրվանից, երբ ես կանչված էի իբրև ներք. գործ. մինիստր, ծանոթանալով գործին եկա այն եզրակացության, որ այդ գործը պատկանում է գյուղատնտեսական բաժնին, այսինքն խնամատարության մինիստրության և Զավալիշինի գործը ամբողջությամբ հանձնեցի ըստ պատկանելոցն: Այնուամենայնիվ ես, իբրև գործին մոտիկ ծանոթ անձնավորություն, կարող եմ տալ բացատրություններ, որքան հնարավոր է: Ես բավականանում եմ պատասխանել այն հարցապնդման, որ դրված է մեր առաջ: Առաջին հարց՝ (կարդում է) - այստեղ շոշափվում է մի խնդիր, դա այն է, որ Օհանջանյանը Զավալիշինի պայմանագիրը համարում է կապալառություն: Ես ասում եմ, որ հասկանալ, թե Զավալիշինը հրավիրված է իբրև կապալառու, դա սխալ է, սա մի աշխատանքի ձև է: Զավալիշինը որպես հայտնի գիտնական է հրավիրված: Նա կապալառու չէ և չի օգտվելու կամ վնասելու: Նախահաշիվը 2 միլիոն է, թե 12 միլիոն, նրան այստեղ շահ չկա: Կառավարությունը հաստատել է նրա սմետան, ռոճիկներ և նախագիծը: Զավալիշինը իր պայմանները կապելուց ներկայացրել է նաև իր գործունեության ծրագիրը: Նա հայտնել է, որ ամռան ամիսներում աշխատելու է լեռնային մասերում, իսկ աշնանը՝ դաշտային: Օհանջանյանի այն պատճառաբանությունը, որպես թե ժամանակ չկա, արդեն համարվում է ոչ լուրջ պատճառաբանություն: Երկրորդ հարց՝ (կարդում է) ճիշտ է, որ պայմանագիրը կնքելուց աշխատանքները ուշացել են, բայց երբ հարց է դրվում, փոխանակ պատմություններ անելու, իմ կարծիքով անհրաժեշտ է հետաքրքրվել պատճառներով: Զավալիշինը իր խմբերը կազմակերպելու համար ստիպված էր գնալ Թիֆլիս և գնաց, նա ստիպված էր մնալ գործիքների համար, որովհետև վրաց կառավարությունը գործիքները Հայաստան փոխադրելու համար դժվարություններ էր հարուցանում: Մենք գիտենք, որ որբերն ու գաղթականները թափվում էին Երևանի պատերի տակ, կոտորվում քաղցածությունից և չէինք կարող հաց հասցնել փրկելու նրանց: Ուր մնաց, որ Զավալիշինի խմբերին հասցնեին: Հաց չկար, չնայելով, որ նրանք իրավունք չունեին աշխատանքները դադարեցնելու, այնուամենայնիվ պետք է մտածել, թե ինչպես նրանք կարող էին ճարել իրենց պարենը, այժմ հեշտ է խոսել, երբ մեր ամբարներում շատ թե քիչ բան կա, իսկ այն ժամանակ, երբ ոչինչ չկար, կարծում եմ ոչ մի իրավունք չունեին մեղադրելու նրանց: Երրորդ հարց (կարդում է) այստեղ պնդում են, որ Զավալիշինը խաբել է կառավարությանը հավատացնելով, որ 319172 ռ. գործիք պիտի գնի: Նա գնել է 4 հարթաչափ, փոքրացրել է վրանների թիվը՝ եզրակացնելով, որ բանվորներին կարելի է տեղավորել գյուղացիների խրճիթներում: Այդ պատճառով նրա վրա բարդել մեղադրանքներ՝ անտեղի է: Հետո, որպես թե նա անհրաժեշտ գործիքներ չի գնել, դա է սխալը, որովհետև իրենից անկախ խոչընդոտներ են եղել, և նա այժմ գնացել է Քութայիս՝ գնելու այդ գործիքները: Չորրորդ հարց (կարդում է). ինձ թվում է, ով ծանոթ է փոքր ինչ այդ գործին, նա երբեք այդպիսի տարօրինակ հարց չպիտի տա: Ես կարծում եմ գիտնական և մասնագետ մարդը քարտեզները կամ կաբինետը թողնելով՝ Հայաստանը ման գալով չէ, որ գործ պիտի անի և

վերջապես թող չկարծեն, որ կառավարությունը այնքան խեղճ է, որ կարելի է նրա գումարները շանտաժ անել: Հինգերորդ հարց (կարդում է). պետք է ասել, որ օգոստոսի 9-ի նիստում մենք զբաղվել ենք նաև այդ հարցով, մենք պահանջել ենք նրանից, որ նա չավելացնի իր աշխատանքների նախահաշվի գումարը և 4 միլիոնից ավելի չպահանջի: Նա դիմեց մեզ պաշտոնական նամակով, հայտնելով այն համոզմունքը, որ բյուջեն չի ավելանալու, իսկ եթե դժբախտություն ունեցանք, որ մեր չեկերը ընկնեն և իրենց արժեքը կորցնեն, 4 միլիոնը կարող է բարձրանալ 4 հարյուրի: Վեցերորդ հարց (կարդում է). պետք է ասել, որ այստեղ կա մի խոշոր թյուրիմացություն, պայմանագրում երկու ձևի կոնտրոլ կա, մեկը հաշիվների, մյուսը՝ դրամական, որ բաժանված է պետական վերահսկողության: Օհանջանյանը նշանակված էր կոնտրոլ, իսկ երբ նա հեռացավ, հանձնվեց երկու ուրիշների, որոնք գնացել, քննել և գտել են բավարար: Այստեղ խոսվեց երկրաբան Դագուշինի մասին. նա հրավիրված էր մեր հողային տեսակներն ուսումնասիրելու: Նախիջևան չկարողացավ գնալ՝ կռիվների պատճառով, նույնպես Ջուլֆա: Նա ներկայացրեց մեզ իր ճանապարհորդության պլանը, նա եղել է ամեն տեղ, որտեղ հնարավոր է, վերցրել է հողերի տեսակներն ու շերտերը և տարել է ուսումնասիրելու: Հետո դրված է այն հարցը, որ կառավարությունը 800.000 ավանս է տվել: Այս գումարը տրված է օրինական ճանապարհով, որովհետև ըստ պրոեկտի գործիքների համար հատկացված է 500.000 ռուբլի: Նա ներկայացրել է 800.000 ռ. դոկումենտներ, իսկ մնացած գումարների վերաբերյալ նա ունի արդարացուցիչ թղթեր: Նա իր պաշտոնյաներին տվել է ավանսներ, այնպես որ իր մոտ գումարներ չեն մնացել, դրա համար է, որ կառավարությունը չի մերժել իր աշխատանքները կատարելու: Հետո այն հանգամանքը, որ իր հրավիրած ինժեները գտել է իր գործը աննպատակ, դրա պատճառը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ զինակոչը, նա փախել է այստեղից: Ինձ թվում է, որ եթե կառավարությունը որոշ գումար է ծախսում երկիրն ուսումնասիրելու համար, չափափառ հանդիմանի, այլ ընդհակառակը՝ ոգևորի: Գործը կարող է քիչ անհաջող անցնի, բայց դա պակաս նշանակություն ունի: Այս աշխատանքների շնորհիվ է, որ մենք այլազգիների պիտի հավաքենք մեր շուրջը: Ես հարց եմ տալիս. ինչ կլինեն մեր դրությունը, եթե ինժեներ Ջավալիշինը խռովեր մեզանից և հեռանար, և ինչ արդյունք կունենաք, երբ բոլոր այդպիսիների վերաբերմամբ լինեն կոպիտ, անհաճո և անքաղաքավարի:

Վարչապետի բացատրությունը

Խատիսյան (վարչապետ) -Հին կառավարությունը օգտվելով իրավունքից հրատարակել է և գործադրել 250-ի չափ օրենքներ: Ես, իբրև հին ու նոր կառավարության անդամ, երբեք չեի կարող երևակայել, որ Ջավալիշինի գործը կարող է կրիտիկայի ենթարկվել: Իբրև հին կառավարության անդամ, ես կարող եմ տալ այնքան բացատրություն, որքան եղել է իմ կարծիքը: Ես համոզված եմ, որ ժողովրդական տնտեսության տեսակետից շատ անհրաժեշտ է այս գործը: Ինչ է այդ գործը-մեր ազգային, պետական հարստությունների ուսումնասիրությունը: Կառավարությունը ստանձնելով երկրի ղեկը, նա պարտավոր է իմանալ, թե ինչ հարստություններ ունի այդ երկիրը և ինչ ձևով կարելի է օգտագործել:

Մասնավորապես Հարբորդի գալու առթիվ մեզ համար պարզվեց, որ մենք մեր երկրի մասին շատ քիչ տեղեկություններ ունեինք և մեծ դժվարություններով մեզ հաջողվեց տալ հարկ եղած տեղեկությունները: Եթե դիմելու լինենք մեր գրադարաններին շատ քիչ բան կարող ենք գտնել այնտեղ: Կառավարությունը ապրիլ ամսին լսելով ինձ՝ էնֆիաջյանի զեկուցումը ընդունեց, որ մեր երկրի ուսումնասիրության գործը մեծ գործ է: Այդ ժամանակամիջոցում Քաջագնունու բացակայության պատճառով ես եմ եղել վարչապետ, թող այս հանգամանքը թյուրիմացությունների տեղիք չտա: Ֆինանսների նախարարը, տանելով միաժամանակ պետության գույքերի և հարստությունների գործը, լսելով այդ խնդիրը, եկավ այն եզրակացության, որ Ռուսահայաստանը շատ աղքատ է: Նա պարզեց մեզ, թե մեր

վալյուտան ու հարստությունները ինչի մեջ են կայանում, մենք ինչ ունենք, որոնք անհրաժեշտ են ուսումնասիրության: Մյուս կողմից դաշտային գործերի ուսումնասիրությանն էլ մեծ կարիք կար: Ֆինանսների մինիստրը գնում է Թիֆլիս և կանգ է առնում ինժ. Ջավալիշինի թեկնածության վրա, նախկին նախարարը խորհրդակցում է բոլոր ծանոթների հետ և համաձայնության գալիս: Իհարկե կան անուններ, որոնք հայտնի են աշխարհին: Ես Ջավալիշինին դեռ երկու տարի առաջ էի ճանաչում, երբ Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ էի և նրա հետ գործ ունեցա, հիմա էլ կասեմ, որ նրան կարելի է հավատալ հարյուրավոր, միլիոնավոր: Ջավալիշինը հայտնի է ամբողջ Ռուսաստանում իբրև հռչակավոր ավտարիտետ: Նրան պատկանում է Հայաստանի ջրային հարստության ուսումնասիրությունը, եթե կարիք ունենանք նման մարդու, էլի նրան պիտի հրավիրենք, թեև թանկ վարձատրություն է պահանջում: Ինչպես եղել են 10 տարի շարունակ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ և շինել են կամուրջներ, սպանդանոց, հիվանդանոց և այլն, այնպես էլ ծանոթ են նման գործերի գործողություններին: Մենք ուզում ենք ուսումնասիրել մեր երկիրը և ձեռնարկեցինք: Երբ նա եկավ այստեղ դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից հրավիրվեց պառլամենտում զեկուցանելու, այն ժամանակ պառլամենտը վերջանալու վրա էր, նա պարզեց իր նպատակն ինչ անելու մասին և ընդունվեց ծափահարությամբ, իսկ կողմնակի կերպով շատերը դիմեցին ինձ՝ խնդրելով, որ այդ բանը հաջողացնեմ: Գումարի մեծությունը մեզ չշփոթեցրեց, մենք քննեցինք և գտանք, որ բաղկացած է 4 կետերից. գործադրություն, ճանապարհածախս՝ բանվորներին, ծառայողներին, գործիքների արժեքը և աշխատավարձը և այլն: Մյուս կողմից նկատելով գործի անհրաժեշտությունը, մենք համաձայնվեցինք: Մենք ունենք շատ լուրջ հարցեր երկաթուղի անցկացնելու, ջրանցքներ շինելու և այլ գործեր: Որպեսզի մենք կարող լինենք մարդկանց հետ զործ ունենալ, պիտի ծանոթ լինենք, ինչպես ասում են, Ավան Պրոժեյի հետ: Թիֆլիս քաղաքում մինչև հիմա էլ ոչ մի ջրանցք չի անցկացվել, բայց իր պրոեկտի մեջ ունի հեղինակավոր պրոֆեսորների տեսակետները: Ես ասում եմ, որ ոչ թե կարելի է, այլ անհրաժեշտ է, ես խոսում եմ պարզ՝ երբ մենք հնարավորություն ունենանք Տաճկահայաստան մտնելու:

Պատերազմի ընթացքում, իբրև ներկայացուցիչ քաղաքների միության, շրջագայություն կազմակերպեցինք դեպի Տաճկահայաստան այդ նպատակով: Ի՞նչ եք կարծում, մենք այժմ մեր Հայաստանի մասին այնքան գիտե՞նք, որքան այն օրերին իմացանք: Հիմա մենք կարծում ենք, որ մեր երկիրը շատ հարուստ է, իսկ ես հավատացնում եմ, որ ընդհակառակը՝ շատ աղքատ է: Երբ մարդիկ պետական գործ են ստանձնում, չպիտի ծանրանան միայն մեկ կողմի վրա: Սովամահների վրա ծախսվել է միլիարդից ավելի գումար, իսկ երկրի հարստությունները ուսումնասիրելու համար միայն 4 միլիոն: Ծախսը իր հավասարակշռությունը չի կորցնում այդ տեսակետից, երբ մեր երկրի տնտեսական դրությունը նեղ վիճակ է ապրում, պատճառաբանում են մյուս կողմից համալսարանի բացումը, թատրոն, դերասան և այլն: Դա մեծ առավելություն է: Ջավալիշինը մեծ հեղինակություն վայելող անձնավորություն է, և նա Կերենսկու հովանավորությամբ Պետրոպոլում մեծ գործեր ստանձնեց: Ես գտնում եմ, որ այս գործի մասին պառլամենտի կողմից քննության ենթարկել վայել չէ: Նման հանրօգուտ գործերը կարող են լինել, իմացեք, որ սա կապալառու չէ, որ ձեզ գրավական տա: Ես այստեղ կասեմ, որ պայմանը դրված է բարոյականի վրա և տարվում է: Քաջազնունին հայտնեց, որ գործը չափազանց ընդարձակ և վարձատրությունը անհամեմատ շատ է և խնդրեցին, որ նա խոսի Ջավալիշինի հետ, թերևս նա արդարացուցիչ բացատրություն գտաւ: Քաջազնունին պատասխանեց. որովհետեւ նա այդքան շատ վարձատրութիւն է, ես նրա հետ հանգիստ խոսել անգամ չեմ կարող: Ինժեներ Էնֆիաջյանը, որ 6 տարի շարունակ Թիֆլիսի վարչության անդամ է եղել, Կիսլավոդսկից եկավ Երևան իր եղբորը տեսնելու: Այդ առթիվ խորհրդում հարց բարձրացավ նրանից օգտվելու: Ինժ. Սիմոնյանը թեև ճարտապետ է, բայց ունի նաև տեխնիկական գործերի ծանոթություն: Նրանք տալիս են իրենց եզրակացությունը այնպես, ինչպես կարդացվեց: Աղաբաբյանի տեսակետը բացասական

չէր, այլ այնպէս, ինչպէս Քաջագնունուն էր: Նախարարներից որոնք լսեցին այդ հարցերը, ենֆիաջյանը առարկուն է Քաջագնունուն, երբ կարելի է երկու խումբ կազմել, ինչու չի կարելի 5-ը միասին կազմել և ամբողջ գործը միասին տանել: Եվ նախարարները համարելով բավարար՝ հաստատուն են օրինագիծը: Թյուրիմացություն է այն առարկությունը, որպէս թէ խառնիսյանը Մանասյանի միջոցով պարտադրել է գյուղատնտեսական կառավարչի միջոցով ստորագրել: Կամսարականը եղել է Թիֆլիսում: Փոխարինում է օգնականը: Վերջին օրը, երբ ամեն ինչ կատարված էր, գալիս է Կամսարականը և քանի որ նա ժամանակ չունէր գրավոր տալ իր կարծիքը, հրավիրվում էր նիստին. երեք ժամ տևող նիստի ընթացքում ծանոթանում է գործին և արտասանում մի ճառ, որի մեջ հայտնում է, որ Ջավալիշինին իբրև մասնագետի, հրավիրել իր մոտ՝ այդ գործերը տանելու: Ես կարծում եմ, որ այնքան հարկավոր չէ ջրային ուժի օգտագործումը, որքան երկաթուղիները, ես կնախադասեի միլիոններ հատկացնել այդ նպատակին: Եվ քանի որ տեսակետը պարզ էր, հանձին Կամսարականի, գյուղատնտեսական վարչության գործը չհետաձգելու համար խնդրեց ստորագրել: Նախագիծը ուղարկվեց պառլամենտ ի հաստատության, բայց պառլամենտը ցրվեց, ստիպված մենք հաստատեցինք և իմ առաջին պաշտոնական հայտարարության մեջ հայտնվեց 99 նախագծերի մեջ նաև Ջավալիշինի գործը: Ինչ վերաբերում է թանկության, ես ոչինչ չեմ անի, որովհետև գործը հանձնված է ամենաբարեխիղճ մարդու: Ես հրավիրեցի մի ինժեների Թիֆլիս Միքայելյան կանուրջը շինելու, նրա գալը տևում էր 1 ու կես օր և վարձատրություն ստանում էր 10.000 ռուբ. իսկ շարունակ այնտեղ կանգնած ինժեներները տարեկան 4.000 ռուբ. միայն: Այժմ մարդիկ, որոնք գործում են Ջավալիշինի մոտ, հայտնի են մեր տեխնիկական շրջաններում: Ասում են, որ նախահաշիվը 14 միլիոնի կարող է բարձրանալ, ինչի համար, ելք 4 ամսվա ընթացքում ոչ մի կոպեկ չի բարձրացել: Գիմնագիայի շենքը ավարտելու համար ապրիլին պահանջվում էր մեկ միլիոն ռուբլի, իսկ այժմ 5 միլիոն 400.000 ռուբ., Ջավալիշինի գործը վարձատրություն է և ոչ թե նյութի գնումը: Ռոճիկները կարող են բարձրանալ շատ-շատ տարբերությունը 100.000 ռուբ.: Ներկա կառավարությունը պահանջում է օգտվել բոլոր իրավունքներից՝ գործը գլուխ բերելու համար: Կոնտրոլը խիստ կերպով իրագործվում է և եթե, երբ ամեն գործ կապված է փողի հետ տարվեր այնպես, ինչպես Ջավալիշինի գործը, ես շատ երջանիկ կլինեի: Մնում է Սարդարապատի խնդիրը: Քաջագնունին, որ այնքան խիստ է ռոճիկների վերաբերմամբ, նա հատկապես խնդրեց, որ գործը գլուխ բերվի և 100.000 անմիջապես տրամադրվի: Մեր ռոճիկներով լավ մասնագետներ մեզ մոտ չեն գալիս: Մի ոմն հայ ինժեներ, որ Թիֆլիսում ազգասիրությունից շատ կճառեր, եկավ այստեղ գործելու, իսկ երբ նրան վարձատրելու խոսք եղավ, նա պահանջեց 15.000 ռուբ. վարձատրություն: Չէինք կարող տալ և չտվինք, իսկ երբեմն ստիպված ենք տալ, որովհետև Սարդարապատի գործին 100.000 ռուբ. ծախսով, մենք կունենանք 60.000 դեսյատին կանոնավոր հող, որ մինչև հիմա անմշակ և անայի է: Ինչպես վերաբերվել Հայաստանի շինարարական գործին. սկզբունքը ժխտող չկար: Առարկությունը միայն նրանումն է, որ առօրյա գործեր և անգիտակցելի ծախսեր շատ կան՝ գաղթական, որք, հաց և այլն, բայց որ երբեմն հնարավոր նպատակներով պիտի գործեր ձեռնարկել, խիստ անհրաժեշտ պայմանով, որ կոնտրոլի տակ դրվի, այդ մենք խնդրում ենք պառլամենտին հավատալ, և մենք տանենք այդ գործը հանում մեր երկրի ապագա վերաշինության:

Ընդմիջում 15 րոպե:

Այնուհետև խոսում են իրար հետևից բժ. Մելքոնյանը և Խորենին, որոնք քննադատելով կառավարության դիրքը Ջավալիշինի գործի վերաբերմամբ, գտնում են [այն] անժամանակ և վնասակար ժողովրդի շահերին հակառակ և պահանջում են անմիջապես լիկվիդացիայի ենթարկել գործը: Առանձին-առանձին ներկայացնում են բանաձևեր: Փափագյանը նույնպես գտնում է քննադատելի և առաջարկում է պայմանագիրը փոփոխել, որևէ մի նիստի արության կից հիմնել հատուկ բաժանմունք և Ջավալիշինի գործը կենտրոնացնել այնտեղ:

Բանաձևերը խմբագրելու համար տրվում է 5 թույլ ընդմիջում: 4 բանաձևեր ըստ հերթի դրվում են քվեարկության: Անցնում է հետևյալ բանաձև՝ առաջարկել կառավարությանը շարունակել գործը պայմանով՝ խիստ կոնստրուկտիվ եմթարկվի գործը: Պայմանագրում հիշված ժամանակամիջոցի ընթացքում գլուխ բերվի և բյուջեն 4 միլիոնից չավելացվի:

Այնուհետև կարդում են ստացված գրությունները:

Նիստը փակվեց ժամը 1-ին:

«Յառաջ», թիվ 21, 22, 23, 24: 16, 17, 18, 19 հոկտեմբերի 1919թ.:

21-ՐԴ ՆԻՍ

16 հոկտեմբերի 1919թ.

Նիստը բացվում է ժ. 7 անց 40 թույլին: Նախագահում է Ս. Տիգրանյան: Դիվանագիտական օթյակում նստած է անգլիական ներկայացուցիչը:

Ողջունի ճառ

Նախագահ - Պարոնայք անդամներ Հայաստանի Պառլամենտի: Պառլամենտի այսօրվա նիստին ներկա է անգլիական պետության քաղաքացիական ներկայացուցիչը. թույլ տվեք ողջունել նրան. Հայաստանի Պառլամենտի կողմից ողջունում են անգլիական պետության քաղաքացիական ներկայացուցչին: Առաջին անգամ չէ, որ այս սրահում տեսնում ենք Անգլիայի ներկայացուցիչներին: Հանձին անգլիացիների մենք ունենք մեր բարեկամները և այսօր էլ հավատացած ենք, որ Անգլիայի քաղաքացիական ներկայացուցիչ պ. Ուորկրոպը մեր դատի համար կանի այն, ինչ որ մենք ձգտում ենք: Այդ հավատով Հայաստանի Պառլամենտի կողմից ողջունում են Ձեզ:

Ավագ քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանը կարդում է ստացված գործերը:

Դրվում է երկաթուղիների համար նավթ գնելու վարկի օրինագիծը:

21 միլիոնի վարկ՝ նավթ գնելու համար

Լ. Թադևոսյան (գեկուցող) - Ներքին գործոց նախարարից ստացվել է մի առաջարկ՝ երկաթուղիների կարիքների համար նավթ գնելու նպատակով 21 միլիոն ռուբլու վարկ բանալու, նախարարի հետ բանակցություններ ունենալով՝ ելև՝ մտական հանձնաժողովս եկավ այն եզրակացության, որ վերջերս նավթի գներն ընկնելու պատճառով պետք է բավականանալ 10 միլիոնի նավթ գնելով: Դրա համար առաջարկում են հետևյալ օրինագիծը. «Հայ. Հանրապետության երկաթուղիների համար նավթ գնելու համար բանալ 10 միլիոն ռուբլու վարկ»:

Նախագահ - Օրենսգծի հիմունքների մասին առարկություններ կա՞ն:

Թումանյան (եսեռ) - Ամառը, երբ կառավարությունը լիազորված է եղել օրենսդրական իրավունքներով, 6 միլիոն ռուբլու վարկ է եղել բացված այդ նպատակի համար: Այդ գումարը սպառվել է:

Ներք. գործ. նախարար - Պետք է հայտնեն ի գիտություն Պառլամենտի, որ այդ գումարից 3 միլիոնը սպառված է և մնում է 3 միլիոն:

Նախագահ - Օրենսգծի հիմունքների մասին ուրիշ առարկություններ չլինելու պատճառով առաջարկում են օրենսգիծը երկրորդ անգամ կարդալ:

Ձեկուցողը կարդում է երկրորդ անգամ:

Խոնդկարյան (եսեռ) - Ելև՝ մտական հանձնաժողովն երբ 21 միլիոնը 10 միլիոնի է իջեցրել, երևի այդ նպատակով հատկացված գումարից 3 միլիոնի չսպառված լինելու մասին տեղյակ չի եղել: Այդ տեսակետից, ուրեմն, օրենսգծով վարկ պիտի բաց արվի 7 միլիոնի, որ այն 3 միլիոնի հետ կլինի 10 միլիոն ռուբլի:

Վ. Տեր-Թորոսյան - Այդ 3 միլիոնի մասին հանձնաժողովը տեղեկություն ունեցել է, սակայն մի միլիոն փութ նավթ գնելու համար ներկայիս գներով, հարկավոր է այդ 3 միլիոնի հետ մաս 10 միլիոն ռուբլի, ընդամենը 13 միլիոն ռուբլի:

Խոնդկարյան - Երբ ես այդ առթիվ հարց տվի, հանձնաժողովի անդամներից ոչ ոք չասաց, թե հայտնի է հանձնաժողովին 3 միլիոնի լինելու մասին: Մեր

ընկերներից էլ մեկը կա ելևմտական հանձնաժողովում, նրան էլ հայտնի չէ: Ես պնդում եմ իմ առաջարկի վրա և առաջարկում, որ վարկ բացվի 7 միլիոնի:

Լ. Թադևոսյան - Պետք է ասեմ, որ երբ հանձնաժողովում հարցը սկզբունքով որոշվում է, այնուհետև թողնվում է զեկուցողին, որ բոլոր լրացուցիչ տեղեկությունները նա հավաքի: Այնպես որ Տեր-Թորոսյանը ինքը այդ մասին հետաքրքրվել և իմացել է և դա ոչ մի անպատեհություն չի ներկայացնում:

Նախագահը դնում է երկու առաջարկները քվեարկության: 7 միլիոնի վարկ բանալու առաջարկը ստացավ 6 ձայն կողմ և 42 ձայն դեմ. 10 միլիոնի առաջարկը ստացավ 49 ձայն կողմ և 6 ձայն դեմ: Ձեկուցողը կարդում է օրենսգիծը երրորդ անգամ:

Մի քանի խմբագրական ուղղումներ անելուց հետո ընդունվում է հետևյալ օրինագիծը. «Ներքին գործոց նախարարին Հայաստանի Հանրապետության երկաթուղիների համար նավթ գնելու համար 10 միլիոն ռուբլու վարկ բանալ»:

Հանրային կրթության և արվեստի նախարարության պաշտոնյաների հնգամյա հավելումների օրինագիծը

Ձեկուցում է դպրոցական հանձնաժողովի կողմից Գ. Շահինյանը - Հանրային կրթության նախարարը առաջարկում է հանրային կրթության պաշտոնյաների հնգամյա հավելման մասին մի օրինագիծ, որի գլխավոր հիմունքները հետևյալներն են. ինչպես որ ռուսական օրենսդրության մեջ էլ կա, այնպես է՝ այսօր մեր պետության մեջ հարց է հարուցանում ըստ այդ օրենսդրության ոգու ուսուցիչների վիճակը բարվոքելու համար հնգամյա հավելումներ ընդունել: Ուսուցչությունը մի գործունեություն է, որի հետևանքով ուսուցչի կյանքը կարճվում է, թոքերը մաշվում են: Զինվորական ծառայության մեջ ծառայողն աստիճանաբար բարձրանում է և ըստ այնմ էլ բարելավվում է տնտեսականը, սակայն ուսուցչությունն այդպիսի ծառայություն չէ: Ուսուցչության ռոճիկ ստանալն էլ ունի իր առանձնահատկությունը, նրա ռոճիկը կապված է դասերի թվի և ցենզի հետ: Այս սկզբունքով ստեղծվում է հետևյալ դրությունը, որ թե փորձված և թե սկսնակ ուսուցիչը ստանում է նույն չափով ռոճիկ: Հնգամյակների հավելումն հնարավորություն է տալիս քիչ դասեր ունենալ, բայց շատ ռոճիկ ստանալ: Հնգամյակների հավելումները պետք է տարածվի նաև վերատեսուչների, տեսուչների, շրջանային տեսուչների եւ վերատեսուչների վրա: Օրինագծի մեջ կան շատ մանրամասնություններ. այսպես, օրինակ՝ Հայաստանից դուրս պաշտոնավարած ուսուցիչների վրա ևս հնգամյակների տարածվելը այն նկատառումով, որ պետքական ուսուցիչները խրախուսված այդ հանգամանքից, գան Հայաստան աշխատելու: Հնգամյակի հավելումը չի տարածվելու այն ուսուցիչների վրա, որոնք իրենց պաշտոնավարության ընթացքում 12 դասից պակաս դասեր են ունեցել:

Խոնդկարյան (Էսեռ) - Ձեկուցողը օրինագիծը պատճառաբանելիս ասաց, որ ուսուցչությունը աստիճանաբար բարձրանալու հնարավորություն չունի: Այդ տեսակետից վարչական պաշտոններ ունեցողներն արդեն պաշտոնյաներ են՝ նման որևէ այլ նախարարության դիվանատան պաշտոնյաների: Գիտեմք որ դասատուները դպրոցում մաշում են իրենց թոքերը և իրենց կյանքն այդպիսով կարճում, իսկ այն մարդիկ, որոնք դասեր չունեն, ինչու պիտի այդպիսիների վրա տարածվի, այն դեպքում, երբ մենք մյուս պաշտոնյաների համար կընդունենք հնգամյակի կամ մի այլ ձևի հավելման օրինագիծ:

Նախագահ - Պահանջում է, որ այդ առաջարկը գրավոր լինի:

Գ. Շահինյան - Հանձնաժողովի կողմից Խոնդկարյանի տեսակետը ընդունելի չէ:

Տեսուչը կամ վերատեսուչը քիչ մանկավարժական գործ չեն կատարում: Տեսուչն է, որ ուղղություն է տալիս ամբողջ մանկավարժական խմբի աշխատանքներին, վերակացուն իր ամբողջ ժամանակը նվիրած է լինում աշակերտների դաստիարակչական գործին, մի՞թե վերակացուի աշխատանքը պակաս մանկավարժական նշանակություն ունի:

Նախագահը պարզում է օրենքի այդ հոդվածի իմաստը, որ միայն գրասենյակային ծառայողներին չէ հաշվի առնում:

Աղբալյան (Հանրային կրթության նախարար) - Բաժինների վարիչների համար հավելումները պիտի ընդունել և պահել, որովհետև ոչ ոք չի համաձայնվի այդ պաշտոնը ստանձնելու. ավելի կգերադասեն ուսուցչություն անել, քան թե գալ և վարիչ դառնալ: Ես ոչինչ չունեմ, որ մինիստրի օգնականին, իբրև վարչական պաշտոն ունեցողի, հանվի:

Մելքոնյան (անկուսակցական) - Գտնում է, որ հնգամյակները կապ ունեն կենսաթոշակի հետ:

Ըստ այդ օրինագծի ուսուցիչներին մյուս պաշտոնյաներից առանձնացվում է և տրվում, մինչդեռ մյուս պաշտոնյաներին չի տրվում: Բանից դուրս է գալու, որ ավելի երիտասարդ հասակում հնգամյակի համար վարձատրվում են, իսկ երբ ըստ ծառայության է գալիս, չի ընդունվում:

Խոնդկարյան - Պնդում եմ առաջարկիս վրա: Եթե այսօր մյուս մինիստրությունները չեն բերել նման օրինագիծ իրենց պաշտոնյաների համար, դա փաստ չպետք է ծառայի որոշում կայացնելու միայն ուսուցիչների համար: Մինիստրի այն առարկությունը, թե վարիչներ չի ճարվի, դժվարություններ կլինեն բոլոր մինիստրությունների համար էլ, կարելի է ասել: Այն առարկությունը, որ տրվեց վերակացուների մասին, ես էլ ընդունում եմ, որ հնգամյակի հավելումը կարելի է նրա վրա տարածել: Իսկ մյուս վարչական պաշտոնյաների վրա տարածելուն մենք բոլորովին հակառակ ենք: Նրանք նույն ծառայողներն են, ինչ որ մյուս մինիստրությունների համապատասխան պաշտոնյաները և հավելում կստանան ընդհանուր հիմունքներով:

Ջամալյան - Եթե մեր պետական պաշտոնեությունից զատվում է ուսուցչությունը և նրա համար առաջարկվում է այս հնգամյակային հավելումը, այդ նրա համար է, որ ուսուցչությունը դժվարին պայմաններում է տանում իր աշխատանքները: Եվ հասկանալի է, որ առանձնացվում է նրա հարցը: Կողմնակից եմ, որ վերատեսուչներին, տեսուչներին և վերակացուներին էլ տրվի հնգամյակային հավելումներ: Իսկ բաժինների վարիչներին տրվի այն ժամանակ, երբ մյուս բոլոր պաշտոնյաներին հավելումներ կտրվեն:

Պապայան Խոսրով - Ես առաջարկում եմ, որ Հայաստանից դուրս հայ վարժարաններում պաշտոնավարածների հնգամյակները հաշվի առնվեն:

Մելքոնյան - Դա անարդարություն է, որովհետև հնգամյակները տրվում է որպես վարձատրություն՝ նրա ծանրության համար. ես գտնում եմ, որ տարբերություն չդրվի և բոլոր ուսուցիչներին տրվի:

Ջամալյան - Զգիտեմ ինչու Հայաստանի Հանրապետությունը պիտի վարձատրե մեկ ուսուցչի, որ 20 տարի աշխատել է Ռուսաստանում՝ Արխանգելսկում: Ես գտնում եմ, որ օրենքից պիտի հանել այդ կետը:

Վ. Խորենի - Երբ հսկայական ռոճիկներ տալով մասնագետ, ինժեներներ են հրավիրում մեր հանրապետության մեջ աշխատելու և օգտակար լինելու, ինչու այդ բանը չպիտի արվի և պատրաստի ուսուցիչների վերաբերմամբ: Ուսուցիչներ, որոնք թիֆլիսում և Բաքվում երկար տարիներ պաշտոնավարել են, ինչպե՞ս կարող են գալ այստեղ, եթե այդպիսի հավելումներով չխրախուսվեն: Լավ և պատրաստի ուսուցիչներ ունենալու համար անհրաժեշտ է, որ նրանց ծառայությունն էլ հաշվի առնվի:

Ա. Ղազարյան - Մի թյուրիմացություն կա. մեր ուսուցիչները թիֆլիսում և Բաքվում են կենտրոնացած եղել և աշխատել: Արխանգելսկի մասին խոսք լինել չի կարող. մենք նույնիսկ Ադրբեյջանի որոշ շրջաններում դպրոցներ ենք պահում. ուրեմն անկասկած է, որ մենք պետք է այդ օրենսգծի այդ հոդվածը ընդունենք անփոփոխ:

Ջամալյան - Եթե մասնագետ ուսուցիչ լինի, մենք բացառապես կարող ենք անել, իսկ այդ տարածել բոլորի վրա՝ չի կարելի:

Մելքոնյան - Գտնելով, որ ուսուցիչը որտեղ էլ լինի նա հոգեմաշ է լինում և որ նպատակն է մասնավորապես մտավոր ուժեր կենտրոնացնել Հայաստանում. պիտի չխնայել նաև դրսի ուսուցիչներին:

Խոնդկարյանը պնդում է նույնը:

Քվեարկվում է և անցնում է վերջին առաջարկը:

Երրորդ ծանոթությունն անցնում է 37 կողմ և 3 դեմ ձայներով:

Երրորդ ծանոթությունն անցնում է 34 կողմ ձայներով:

Երկրորդ հոդված. յուրաքանչյուր հնգամյակի համար վճարում է 1200 ռ. եթե բարձր կրթության տեր է, 1000-ական ռ. ուսուցչական ինստիտուտի և 800-ական՝ միջնակարգ կրթություն ունեցողների:

Տեր-Հակոբյան - Այդ սկզբունքը չպիտի ընդունել. որովհետև մեր նպատակն է օգնության հասնել, իսկ ցենզի խնդիրը դնելով, մենք կհակառակենք նպատակին: Միջնակարգ կրթության տերը և բազմամյամբ պակաս պիտի ստանա բարձր կրթության տեր և մենակ անձնավորությունից. կարդում է գրավոր առաջարկ, որ բաժանած է 4 կատեգորիայի, նվազագույնը 400, իսկ բարձրը՝ 900:

Ա. Սահակյան - Միանում է Տ. Հակոբյանի առաջարկին և մասնավորապես ծանրանում գյուղական վարժապետի դրության բարելավման տեսակետին:

Վարշամյան - Գտնում է անհամապատասխան մնայուն գումար նշանակելը. որովհետև փողի գինը շարունակ փոփոխվում է: Առաջարկում է տոկոսների վրա հիմնել:

Բժ. Մելքոնյան - Մեր նպատակն է ցենզի խնդիրը վերացնել. իսկ այդպիսով խնդիրը ավելի կբարդանա ռոճիկների տոկոսի վրա հիմնելով, գյուղական ուսուցիչների դրությունը չի բարելավի:

Խորենի - Առաջարկում է ծանոթություն՝ բոլորովին հանել:

Շահինյան - Գտնում է երկու հիմնական ուղղություններ և պատճառաբանելով, անարդար համարում, պնդում է օրինագծի ծանոթության վրա:

Լուսավորության մինիստր - Ցենզիստների մասին պիտի ասեն, որ արդար լինել՝ չի նշանակի ողորմած լինել, իսկ ողորմածները երբեմն անարդարություն են անում: Դուք ասում եք, որ ցենզիստները և մյուսները հավասար են. եթե տարբերություն դրել եք միջնակարգ և բարձր կրթության մեջ, ապա մյուսը ևս անտես չպետք է առնել: Այն պակասը, որ կա ուսման կողմից, կարելի է լրացնել: Մենք հնարավորություն ենք տալիս նրանց քննություն տալ միջնակարգ կրթություն ստանալու. մենք միջնակարգ կրթությունն երեք մասի ենք բաժանել, որից երկուսը պարտադիր են - հայերեն և մաթեմատիկա. մենք ասում ենք ձեր առաջին հնգամյակը ոչինչ կհամարենք, իսկ եթե ուզում եք, քննություն տվեք: Առաջարկում է օրինագիծը անցկացնել անփոփոխ:

Կարդացվում են առաջարկները և քվեարկվում:

Ընտանիքներ և ցենզ նկատի չունենալ և տալ հազարական ռուբլի առհասարակ: Անցնում է 24 կողմ և 6 դեմ ձայներով:

Երրորդ հոդված -- Հավելումը վճարվում է երեք հնգամյակի համար (հարց. ի՞նչ հիմունքներով):

Աղբալյան - Այս հնգամյակները մասամբ նման են կենսաթոշակի, իսկ կենսաթոշակները սոսկալի բեռ են պետության բյուջեի համար: Շատ ցանկալի է, որ ավելին վճարվեր: Բայց առանց սրան էլ պետությունը շատ ծանրաբեռնված է և չգիտեմ այս բոլոր գումարները, որ մենք քվեարկում ենք, ով պիտի վճարի: Հավանաբար մեր տառապյալ ժողովուրդը ահա այս նկատումներով է, որ առաջարկում են միայն երեք հնգամյակ վճարել: Քվեարկվում է և անցնում հնգամյակի առաջարկը:

Զորրորդ հոդվածը անցնում է անփոփոխ:

Հինգերորդ հոդվածի օրենքը համարել ուժի մեջ հուլիսի 1-ից, առաջարկվում է և անցնում է սեպտեմբերի 1-ից:

10 րոպե ընդմիջում:

Պառլամենտական գրադարան

Ձեկուցում է Ս. Սահակյանը - Այն բոլոր պատգամավորները, որ հանձնաժողովում են, գիտեն որքան դժվարություններ կան գործեր տանելու համար, անհրաժեշտ գրքեր, քարտեզներ, վիճակագրական տվյալներ չկան բացարձակապես: Մի բան կարող ենք ասել, որ կոճվել եկաւ եւ մեն ինչ տարաւ: Մայիսյան կոմիսիան հրաշալի գրադարան է կազմել և եթե փոխադրվի այստեղ, մեծ օգուտ կստանանք: Կարելի է մեր Թիֆլիսի միսիային շահագործել այդ ուղղությամբ, թեև ես քիչ բան կսպասեմ նրանից: Կարողում է օրինագիծը և հայտնում շտապողականություն: Օրինագիծը ընդունվում է առանց քննության:

Օրինագիծ Ղարաբաղի դպրոցներին վարկ բանալու մասին

Ձեկուցում է Ա. Միքայելյանը - (կարդում է օրինագիծը): Հանրային կրթության և արվեստի մինիստրության անունով ստացված է երկու գրություն երկու հիմնարկություններից և խնդրում են դպրոցներին, ինչպես նաև ուսուցիչ-ուսուցչուհիներին նպաստ տալու համար հետևյալ գումարները ուղարկել: Ես մի քանի թվական տեղեկություններ կարող եմ տալ. Շուշու թեմական դպրոցի դրամական աղբյուրները-Արզումանյանների 10.000 ռ. հասնող տոկոսն է: Այնուհետև տուրքեր կոնսիստորիայի միջոցով, թոշակներ, նվերներ և այլն: Շուշու թեմական դպրոցը այս տարի միայն Բաքվի ազգային խորհրդից 15.000 ռ. նվեր և 20.000 ռ. հասնող և թոշակադրամ՝ 4000-ի հասնող գումարներ է ստացել: Մարիամյանը պահվում է 300.000 ռ. Ղուկասյանների դրամագլխի տոկոսով: Այդ առիթը բացառիկ դրություն է ստեղծել հիշյալ դպրոցի համար, որովհետև ժողովուրդը չի նպաստի այս տարի, միայն բարերարից 18.000 ռ., Բաքվի ազգային խորհրդից՝ 20.000 ռ., 4.000՝ քաղաքային ինքնավարությունից և 3.000՝ թոշակադրամից: Այս գումարներով դպրոց պահել միանգամայն անհնար է: Դպրոցները այն հույսով են բացված, որ Հայաստանը օգնության պիտի հասնի, իսկ 23 ծխական դպրոցներից չատերը գոյություն չեն ունեցել: Ուսուցչությունը ծանր դրություն է ապրել: Ազգային խորհրդի միջոցով շատ դիմումներ է արել աննպատակ: Բաքվի ազգային խորհուրդը 50.000 ռ. է տրամադրել, ուրեմն այդ նպաստը տրվում է այնտեղ ուսումնական իբր 10 ամսյա ռոճիկներ (կարդում է օրինագիծը): Ընդհանուր գումարն է՝ 376.283 ռ. 30 կոպ.: Դպրոցական հանձնաժողովը խառը միստ է ունեցել ֆինանսների հանձնաժողովի հետ և հանձնարարել է ֆինանսական հանձնաժողովին զեկուցել:

Վ. Տեր-Թորոսյան — Խառը միստը սկզբունքով ընդունեց, մնում է վարկի մասին խորհել:

Բժ. Մելքոնյան — Վերջերս մենք թերթերից տեղեկանում ենք, որ Ադրբեջանի և ազգային խորհրդի մեջ համաձայնություն կա նաև դպրոցների վերաբերմամբ: Եթե ճիշտ է, գործը հիմնովին փոխվում է (բացականչություն՝ չեն ուզում): Ժողովուրդը կարող է չուզել (ինչով որ վնասվում է, ուզում է, իսկ ինչով օգտվում՝ չի ուզում: Ավելի քան անտակտ առաջարկություն է): Կա և մի ուրիշ հանգամանք. մեր դպրոցական գործերին խառնվելը կարող է քաղաքական բարդություններ առաջ բերել: Անտեղի նաև վեր կենալ այդպիսի խնամքով զբաղվել, երբ մեր կողքին ուսուցիչները եւ դպրոցները ծայրաստիճան աննախանձելի դրության մեջ են: Ես չեմ կասկածում նաև, որ Ադրբեջանի կառավարությունը տուրք չի դնելու Ղարաբաղի ժողովրդի վրա. ինչ դուրս կգա. տուրք ստանա Ադրբեջանի բյուջեն, հայթայթի Հայաստանը: Չի հիշված դիմումը երբ է կատարվել: Արդ հարց է ծագում, ուսուցիչները չե՞ն ուզում այնտեղ ծառայել, եթե չեն ուզում, ինչո՞ւ չեն գալիս Հայաստան, եթե ծառայել են այնտեղ, ռոճիկ ստացած պիտի լինեն, շատ-շատ մնացորդ կարող է լինել և ոչ թե 10 ամսական: Առաջարկում է վերադարձնել մինիստրության ստուգելու, թե ճի՞շտ է, որ Ադրբեջանը վերցրել է իր վրա դպրոցական գործի լուծելու խնդիրը:

Խորենի - Երբ մեր երկիրը բռնագրավվում է, չի կարող բռնագրավվողի կողմից դպրոցական խնդիրը լուծվել այնպես, ինչպես ցանկալի է:

Փաստը այն է, որ Ղարաբաղի ժողովուրդը չի հաշտվի Ադրբեջանի տիրապետության և ստիպված է համաձայնել: Իսկ կուլտուրական կարիքների բավարարությունն անհրաժեշտ է, որ ստանա Հայաստանից: Ես որքան գիտեմ, ազգաբնակչությունը մերժել է Ադրբեջանի առաջարկը:

Լուսավորության մինիստր – 1918-1920 ուսումնական տարվա ծախսերի կեսը արդեն փոխադրել են, այժմ չգիտեմ այնտեղ ինչ է եղել և ինչ է կատարվում: Ես ուղարկել են նախքան համաձայնության գալը, բացի այդ Գանձակի դպրոցի նախահաշվի կեսը փոխադրված է:

Խոնդկարյան – Ի՞նչ վարկից է ուղարկված: Ղարաբաղի համաձայնություն կայացնողները իրենք են խնդրել իրենց նպաստ տալու մասին, և Ադրբեջանը տվել է: Եթե այդպես է, իզուր է մեր ուղարկելը: Որքան էլ մենք ուղարկելու լինենք, նրանք չեն մերժելու և որպեսզի իզուր գումար ծախսած չլինենք, անհրաժեշտ է նախապես ստուգել:

Բաբայան - Դիպլոմատիկական ակնոցով չնայենք գործին, դա հակառակորդին հիմք կարող է ծառայել և մենք կարող ենք քաղաքական բարդություններ առաջ բերել՝ այստեղ ճառեր խոսելով: Կարիքը մեծ է, մի ամբողջ տարի Ղարաբաղը չենթարկվեց Ադրբեջանին, բայց դպրոցները աշխատում էին, այդ գումարը ավելի շատ նախկին պարտքերը վճարելու համար էր. մենք շարունակ հայտարարել ենք, որ Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժան մասն է, բայց դրամական օգնություն չենք հասցրել. ժամանակը եկել է և պիտի օգնել առանց ճառեր խոսելու: Կառաջարկեմ օրինագիծը ընդունել:

Լուսավորության մինիստր - Այդ նպաստները ուղարկված են հուլիսի 28-ին հին պարտքերի համար: Այսօրվա խնդիրներն այն ժամանակ չկային: Խոսքը այսուհետևի մասին է, ուղարկել՝ թե չէ:

Տեր-Միքայելյան – Պնդում է, որ պիտի ուղարկել:

Վիճաբանություններից հետո քվեարկվում է. 23 ձայնով անցնում է՝ հարցի լուծումը հետաձգել և վերադարձնել մինիստրությանը ստուգելու՝ կարիք կա, թե ոչ:

Շրջանային տեսուչների ռոճիկների հավելման մասին ընդունվում է 400 ռ. հավելումով:

Վ.Տեր-Թորոսյան - Գտնում է, որ միայն երկու ելք կարող է լինել, կամ այն է հաստատությունները իրենց գրությունները պիտի ուղղեն հանձնաժողովին հայերեն լեզվով կամ՝ թարգմանական հանձնաժողով կազմել: Թարգմանությունների տեղի չտալու համար, որոշվեց տարբեր լեզուներով ստացված գրությունները ետ դարձնել և պահանջել հայերեն:

Պարենավորման հանձնաժողովի լրացուցիչ անդամ ընդունվում է Կարո Սասունին, ապա կարդացվում է մի շարք հարցումներ և հարցապնդումներ:

Դիվանի կողմից առաջարկվում է նիստերը սկսել շուտ և ընդունվում է ժամը 6-ից սկսել, փոխանակ 7 և կեսի:

Նիստը փակվում է ժամը 11 և կեսին:

«Յառաջ», թիվ 25, 21 հոկտեմբերի 1919թ.:

24-ՐԴ ՆԻՍՏ*

* Պառլամենտի նախորդ նիստերի արձանագրությունների թերթային տարբերակները համարկալված չեն և համարակալումը կատարվել է կազմողների կողմից: Այդ ժամանակ լույս ընծայված թերթերում պակասող երկու արձանագրությունները բացակայում են: Ծանոթ. կազմ.:

Հայաստանի պառլամենտի 24-րդ նիստը տեղի ունեցավ 17 հոկտեմբերի ուրբաթ երեկոյան, ժամը 6 և կեսին՝ Ս. Տիգրանյանի նախագահությամբ: Ներկա էին 52 պատգամավորներ:

Կարդացվում է ստացված գործերը:

7. *Հակոբյան* – Ըստ կարգի առաջարկում է Հայկոռափն վարկ բանալու խնդիրը, որ օրակարգի 19-րդ տեղն էր գրավում. տեղավորել 5-րդ մասում, շատ շտապողական լինելու համար առաջարկը միաձայնությամբ ընդունվում է:

Օրինագիծ տեխնիկական ընկերության նպաստ տալու մասին

Ձեկուցում է 7. *Սարգսյանը* – Հայ տեխնիկական ընկերությունը դիմել է կառավարության և խնդրել 42.000 ռ. նպաստ, նախահաշիվը կազմված է 45.000 ռուբ., որից 8.000-ը մուտք է ունեցել, իսկ 42.000*-ը՝ բաց: Կառավարությունը որոշել է տալ միայն 20.000 ռ., ֆինանսների հանձնաժողովը մանրամասն ծանոթանալով գործին, եկավ այն եզրակացության, որ Ընկերությունը կատարել է անցյալում բավական արդյունավոր գործեր (ծայներ՝ ի՞նչ արդյունավոր գործեր). Հայոց տեխնիկական ընկերությունը կատարել է լուրջ ուսումնասիրություն երկաթուղիների վերաբերմամբ տաճիկների հեռանալուց հետո և այդ մասին մանրամասն զեկուցել է կառավարությանը, որից բավական շատ օգտվեցին: Ռադիոկայանը կարգի են բերել իրենց մասնագետներով: Հայաստանի տերիտորիայի կարևոր թղթերն ու փաստաթղթերը մնացել էին Վրաստանում և միայն Ընկերության շնորհիվ կառավարությունը բանակցություններ վարեց վրաց կառավարության հետ և հաջողեց ձեռք բերել: Հետո ունեցել է բազմաթիվ ժողովներ. ուսումնասիրել զանազան շրջաններ և զեկուցել կառավարությանը: Հանձնաժողովը գտել է, որ այդպիսի մի բեղմնավոր Ընկերության նպաստ տալը անհրաժեշտ է: (Կարդում է օրինագիծը):

Բաբայան – Թիֆլիսի թե՞ Երևանի ընկերության, որովհետև հայոց տեխնիկական ընկերություն գոյություն չունի: Ընկերություն կա՞ Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում, Պոլսում և այլուր: Փաստերը նույնպես իրականության չեն համապատասխանում (ապացույցներ է բերում):

Փափազյան – Կառավարությունը չի համաձայնել 42.000 տալ և միայն 20.000 է տվել. պատճառը մեզ հայտնի չէ: Խնդրում ենք բացատրություն տալ: Հետո որպես թե Ընկերության անդամները իբրև անդամավճար տալիս են ամսական 20-ական ռուբ. (ընդհանուր ծիծաղ), որը հավասար է երկու կոպեկի. ուրեմն այդքանով էլ հետաքրքվում են ընդհանուր գործով: Առաջարկում է վերջնականապես մերժել:

Սարգսյան – Ուզում է պաշտպանել (ընդհ. աղմուկ), դրվում է քվեարկության և մերժվում է 29 ձայնով:

Հայկոռափն վարկ բանալու մասին

Հայկոռափն վարկ բանալու մասին զեկուցում է 7. Սարգսյանը (կարդում է խորհրդի որոշումները և ֆինանսների մինիստրի առաջարկած պայմանները): Ֆինանսների հանձնաժողովը գտավ, որ անհրաժեշտ է 5 միլիոնի վարկ բանալու: Օրինագիծը հետևյալն է (կարդում է): Հարց է բարձրանում կոնտրոլի մասին:

** Տեքստում այդպես է, պետք է լինի 37.000:-Ծանոթ. կազմ.:

3. Հակորթյան - Անցյալ տարի ևս տրված էր 200.000 ռուբլու փոխառության առթիվ, այս հարցը բարձրացավ, բայց որոշվեց կոնտրոլի չենթարկվել, որովհետև կոոպերատիվները, ինչպես հասարակական հիմնարկությունները, ունեն իրենց կոնտրոլը:

Ս. Թորոսյան - Այն գումարները, որ կառավարության կողմից տրվում է կոոպերատիվներին կամ նման հաստատություններին, պիտի ենթարկվեն անպայման պետական կոնտրոլի: **Հ. Հակորթյանի** առարկությունը հիմք չունի: Ոչ ոք չի կարող պնդել, թե որովհետև կոոպերատիվ է՝ վրիպումներ, սխալներ, նույնիսկ զեղծումներ չեն կարող տեղի ունենալ, ընդհակառակը, շատ տեղեր շահագործման միջոց է: Գեղեցիկ գաղափարներ թեորապես կարելի է պաշտպանել, բայց չպետք է մոռանալ, որ կարող է նաև ի չարը գործ դրվել:

Վրացյան - Կոոպերատիվները պետական հաստատություններ չեն, այլ հասարակական: Նրանք ունեն իրենց վարչությունները, ժողովները, ընդհանուր ժողովներ և հասարակական քննիչներ, որոնք ստուգում են և հսկում գործը: Իսկ այն վախը, որ կարող է զեղծումներ լինել, կոնտրոլով չի վերանա: Իրեն՝ Թորոսյանի օրով, զեղծումները սովորական երևույթներ էին. հակառակ խիստ կոնտրոլին: Կոնտրոլ կա, ստեղծել երկրորդը ես գտնում եմ անտեղի: Կառավարությունը մի անգամ ընդմիջտ պիտի վստահի և հանձնի գումարը, որովհետև կոոպերատիվը հասարակության ամենամոտ հաստատությունն է, և եթե կա հաստատություն, որ կարող է գերծ մնալ զեղծումներից, դա կոոպերատիվն է:

Ս. Տ. Գրիգորյան - Պաշտպանում է կոնտրոլի ենթարկելու տեսակետը:

Տ. Հակորթյան - Թորոսյանը եզրակացությունից հակառակ եզրակացություն է հանում: Ճիշտ է, զեղծումներ եղել են և կարող են լինել, բայց նրա դարձանը կոնտրոլը չէ: Իզուր է պետական կոնտրոլին այդքան հրաշքներ վերագրվում: Տ. Գրիգորյանի փաստերը անարդարության վերաբերմամբ կոնտրոլով չէ, որ պիտի վերանա: Պնդում է իր առաջարկի վրա:

Փափագյան - Հարցը պիտի սկզբունքով դնել: Մեր ֆինանսների գործերը պետական կոնտրոլի պիտի ենթարկվել, հետևապես արված փոխառությունն էլ, ուն էլ որ տրված լինի, պետության հսկողություն պիտի լինի:

Սարգսյան - Թերևս կոոպերացիան Հայաստանում շատ բարձր չէ, բայց համեմատած մյուս հաստատությունների հետ, իր պատկառելի տեղն ունի: Կոնտրոլի խնդիրը նոր օրենքի խնդիր է: Կոոպերատիվների փոխառության պայմանները մշակել է ներկայացուցչական ժողովը, որը այժմ ցրված է, իսկ վարչությունը իրավունք չունի ժողովի սահմանած պայմաններից դուրս նոր պայման ընդունել: Այնպես որ կարող է պատահել վարկը չմտնի կոոպերատիվի գանձարկը:

Բուդաղյան - Առարկում է կոնտրոլի հարցը հետաձգել և հանձնել օրենսդրական հանձնաժողովին ուսումնասիրելու համար: Կոնտրոլ ասելով պիտի հասկանալ բարձր կոնտրոլ և ոչ թե իր մասշտաբով:

Առաջարկը չի անցնում:

Կարդացվում է երկրորդ հոդվածը:

Հ. Հակորթյան - Հայկոոպը խնդրել էր իր անհրաժեշտ միջոցների համար 15 միլիոն ռուբլի: Այդ գումարը իջեցրել է 5 միլիոնի, այն էլ 6 տոկոսով: Սրա օգտակարությունը աննշան է:

Ավագյան - Գավառին հատկացված մեկ և կես միլիոնը մեջն է, թե դա էլ առանձին է:

Սարգսյան - 5 միլիոնի մեջ է մեկ ու կեսը և այդ գումարը պիտի տրվի ոչ թե Հայկոոպին, այլ գավառական կոմիտեներին և, որովհետև այդ վարկը առանձին օրակարգի խնդիր է, դրա համար հետաձգված է ժամանակավորապես, այնպես որ դուք այժմ տալիս եք Հայկոոպին ոչ թե 5 միլիոն, այլ երեք և կես միլիոն:

Խոնդկարյան - Պառլամենտը չի կարող կոոպերատիվների գործով առանձին-առանձին զբաղվել, որպեսզի մի անգամ ընդմիջտ ազատվենք, ես կառաջարկեմ այդ գործը հանձնել Հայկոոպին, որը ըստ հայեցողության կկարգադրի: Իհարկե, դրա համար անհրաժեշտ է պետք եղած չափով վարկ բանալ:

Սարգսյան – Որովհետև գավառական կոոպերատիվներին և անհրաժեշտ է օգնության հասնել, դրա համար կառաջարկեմ օրինագծի ծանոթության մեջ լինի այդ մասին:

Ֆ. Ջեմիլ - Առաջարկում է, որ Հայկոպը որոշ երաշխիք ներկայացնի կառավարության ի դիմաց 5 միլիոնի, որպեսզի կառավարության գումարները չկորսվեն:

Շահինյան – Պնդում է խորհրդարանի առաջարկի վրա, իսկ գավառի համար հատկացնել միայն կես միլիոն, փոխանակ մեկ և կեսի:

Վրացյան - Առաջարկում է հոդվածը ընդունել առանց փոփոխության: Հայկոպը՝ կոոպերատիվների միությունը, այդ գումարը կգործադրի ըստ կարիքի: Կարող է պատահել գավառական կոոպերատիվների համար երեք միլիոնի կարիք ունի, փոխանակ մեկ և կես միլիոնի: Գումարը տրվում է իբրև փոխառություն. նա կարող է գործածել ընթացիկ կարիքների կամ հիմնական դրամագլխի համար:

Բուդաղյան – Հարցին մոտենալ մեկ տեսակետից: Մենք տալիս ենք Հայկոպին և ոչ թե գավառական կոոպերատիվներին, հետևաբար մենք չենք կարող պայմաններով փոխառություն տալ:

Խոնդկարյանը առաջարկում է 10 միլիոն տալ փոխանակ 5-ի:

Քվեարկության է դրվում և անցնում է 5 միլիոնը:

Հանձնաժողովի առաջարկը հոդված առ հոդված անցնում է նույնությամբ:

«Արարատ» սպառողական ընկերության գործը

Ջեկուցում է *Սարգսյանը* – Վաղարշապատի «Արարատ» սպառողական ընկերությունը, ճոխացնելու նպատակով խնդրում է տրամադրել 150 միլիոն ռուբլի: Քննելով գործը գտան բավարար, բայց հանձնաժողովը ի նկատի ունենալով, որ այդ խնդիրը ավելի շատ վերաբերում է Հայկոպին, քան թե պառլամենտին, եկավ այն եզրակացության, որ պիտի մերժել:

Հանձնաժողովի առաջարկը ընդունվում է 24 ձայնով:

Հայտարարվում է 10 րոպե ընդմիջում:

Տեղական ինքնավարությունների և զեմստվոյի օրենքը

Ջեկուցում է *Ա. Ղազարյանը* – Պառլամենտի տեղական հանձնաժողովը օգտվելով իր իրավունքներից օրենքներ վերանայելու տեսակետից, քննելով տեղական ինքնավարությունների և զեմստվոյների գծած օրենքը, գտավ պակասավոր: Այդ օրենքը ռուսական է, որ մեր կառավարությունը որոշ սահմանափակումներից հետո հաստատեց: Ժամանակավոր կառավարությունը այդ օրենքը երեք մասի է բաժանել՝ նահանգային, գավառային և տեղական: Գլխավորը նահանգայինն է, որը ենթարկվել է ներքին գործերի մինիստրության: Բացի այդ միլիցիան, որը ենթարկվելու էր ինքնավարության, նույնպես անցել է ներքին գործ. մինիստրության տրամադրության: Նախահաշիվը, որ անհրաժեշտ էր 500.000 ռ. իջեցվել է 200.000-ի: Ահա այն էական սահմանափակումները, որ կատարել է մեր կառավարությունը (կարդում է օրինագիծը):

Սաքսապետյան - Առաջարկում է օրենսդրական հանձնաժողովի հետ խորհրդակցել և այնպես բերել պառլամենտ:

Ա. Գրիգորյան – Որոշված է փոխհարաբերությունը զեմստվոյի և պառլամենտի: Առաջարկում է վերադարձնել օրենսդրական և վարչական հանձնաժողովներին քննելու:

Ղազարյան – Փոխհարաբերությունների վերաբերմամբ մշակված է օրենք բազմաթիվ հոդվածներով:

Թումանյան – Ինքնավարությունների հանձնաժողովը կարիք չի զգացել միասին քննելու: Հարցը նոր չէ, կառավարությունը լույս է ընծայել այս օրենքը ի շարս ուրիշների: Քննվեց և բերվեց այստեղ:

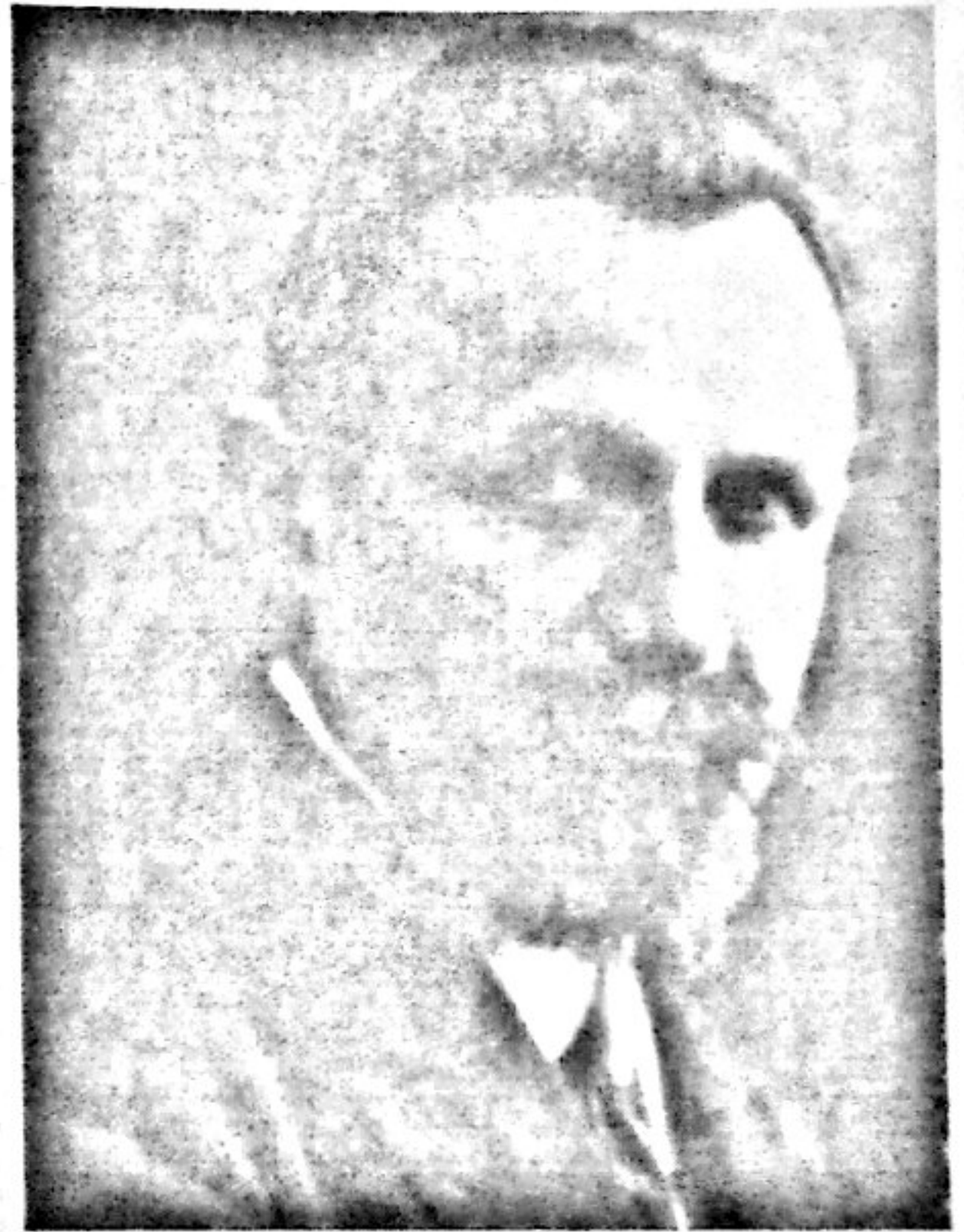
Բժ. Մելքոնյան – Հարցը պարզ է և անհետաձգելի:

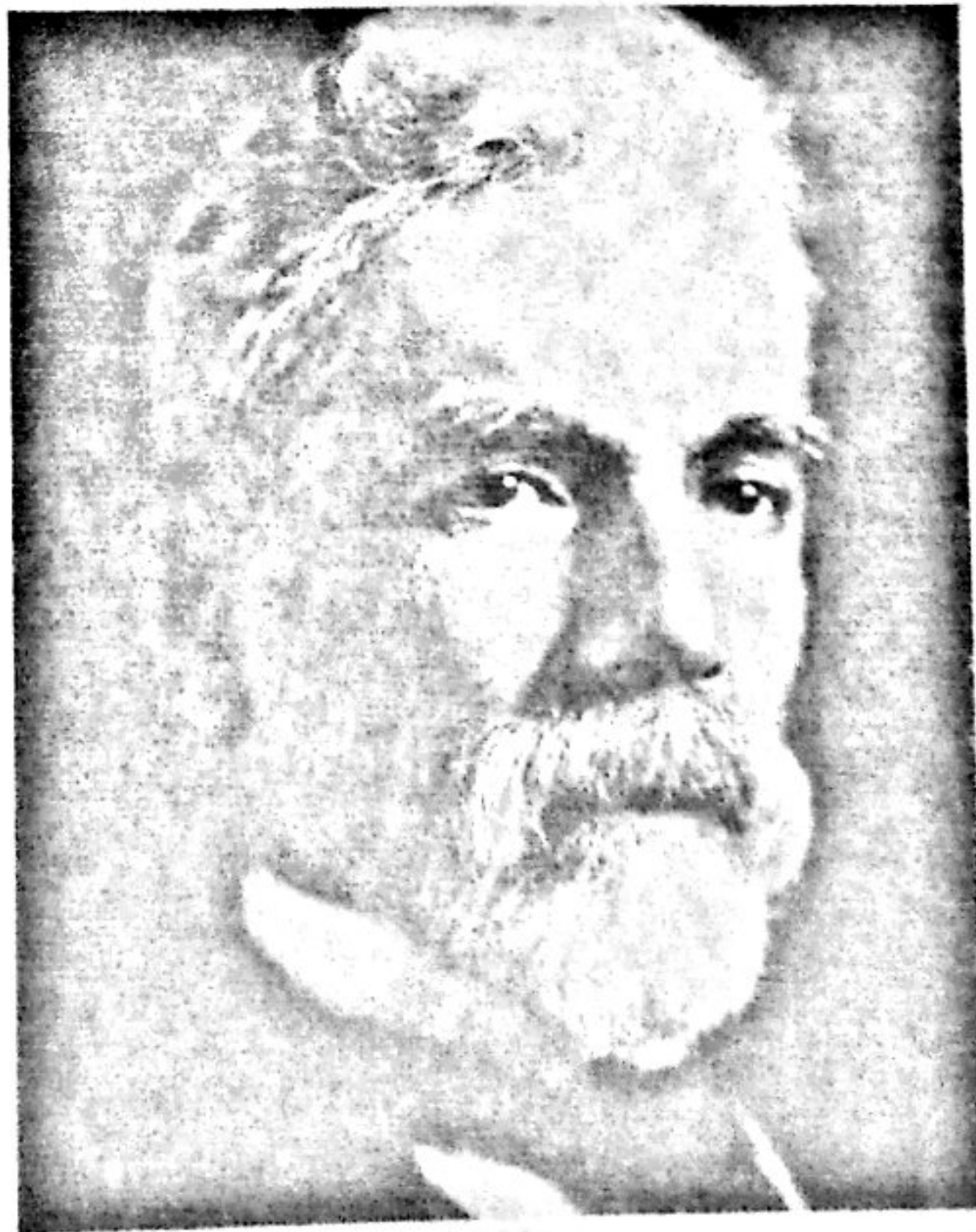
ԽՈՐՀՐԴԱՆԻ ՆԱԽԱԳԱՅՆԵՐ

Ավետիք Սահակյան

Ավետիս Ահարոնյան

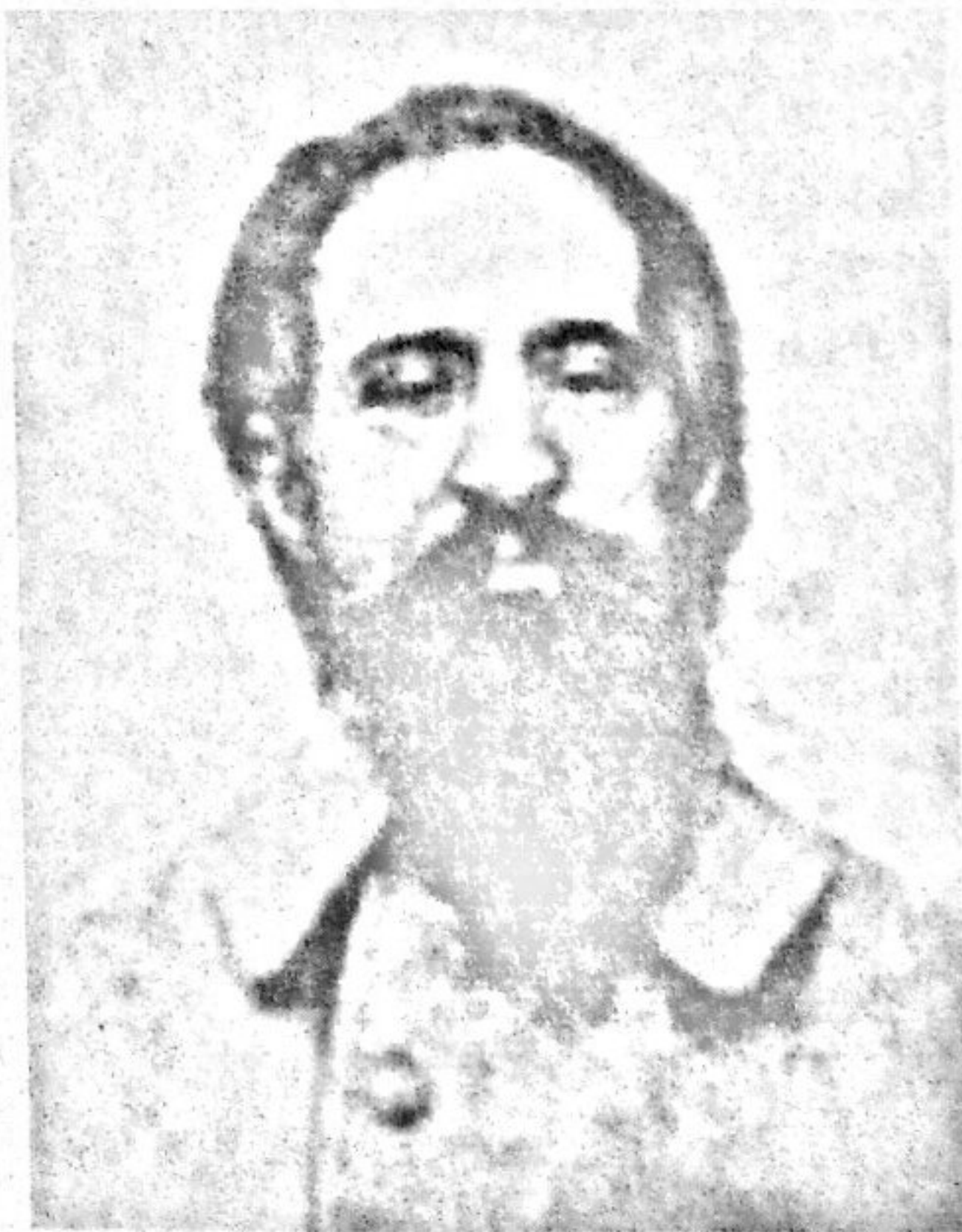
Հովհաննես Քաջազնունի

ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ՓՈԽՆԱԳԱՅՆԵՐ

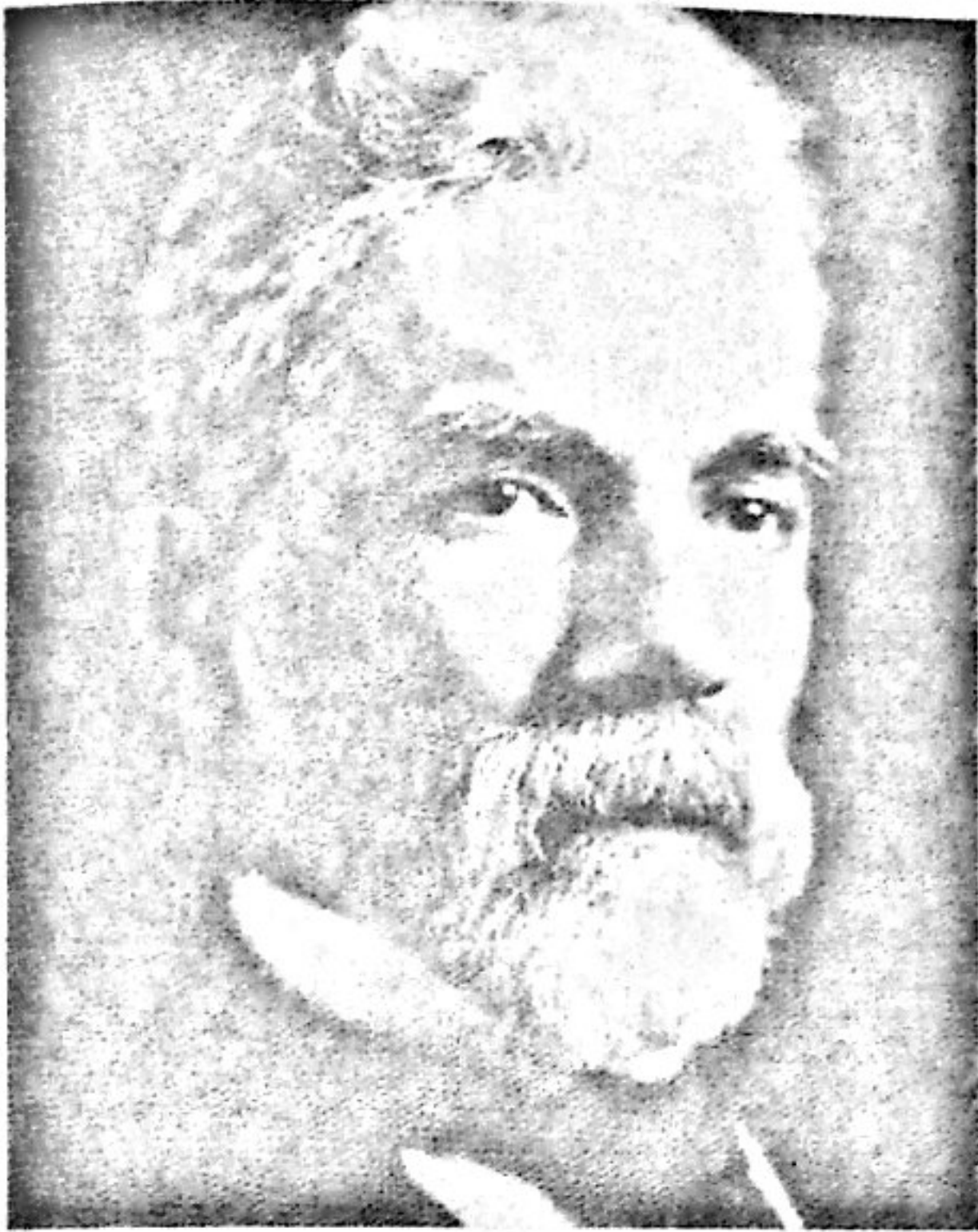
Լևոն Շանթ

Սիրական Տիգրանյան

ՀՀ ՎԱՐՉԱՊԵՏՆԵՐ

Հովհաննես Քաջազնունի

Ալեքսանդր Խատիսյան

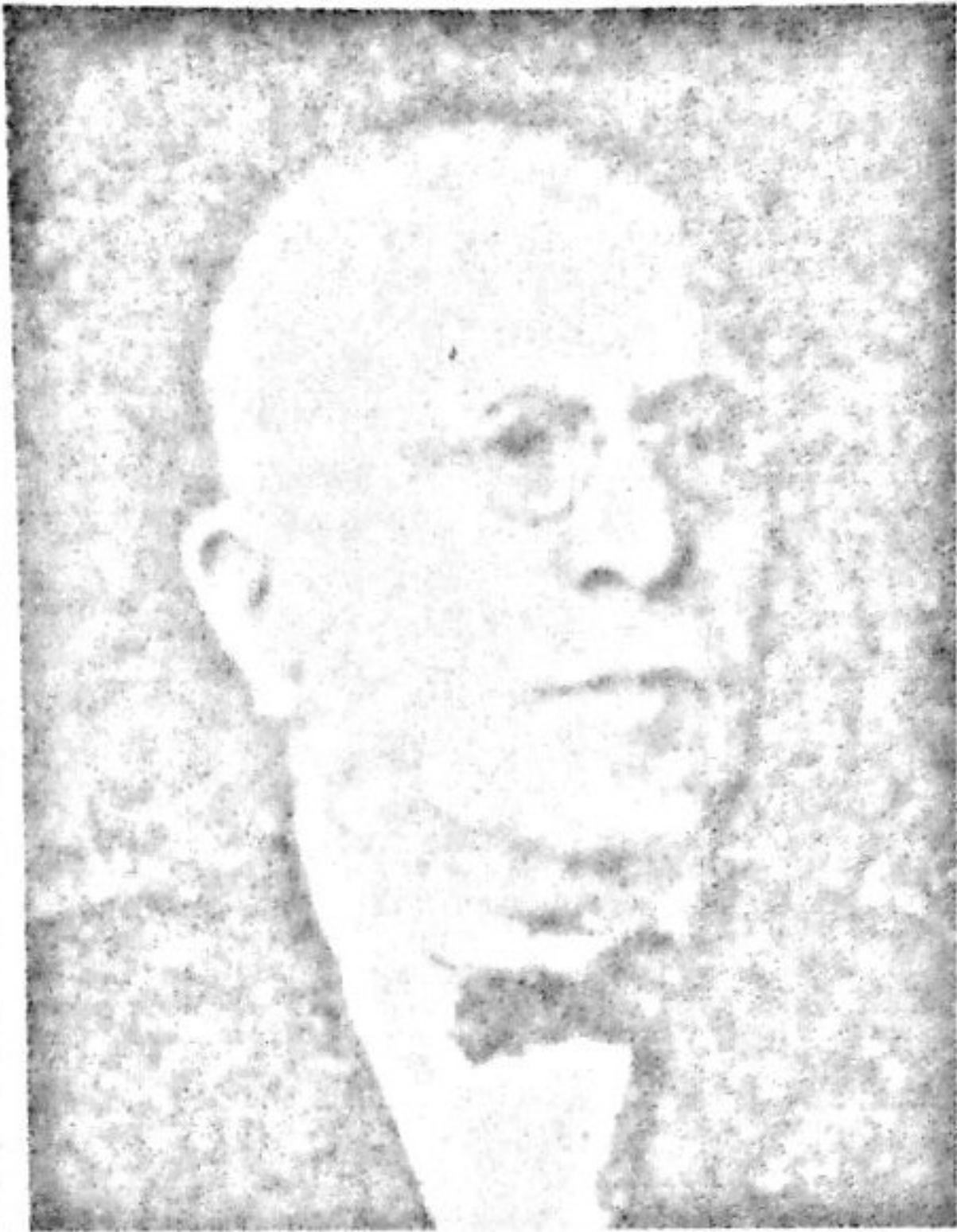
Համո Օհանջանյան

Սիմոն Վրացյան

ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐ

Արտաշես Արեւյան

Հայկ Ազատյան

Նիկողայոս Աղբալյան

Արշալույս Աստվածատրյան

Թադևոս Ավդալբեկյան

Սարգիս Արարատյան

Հովսեփ Արղության

Արտաշես Բաբալյան

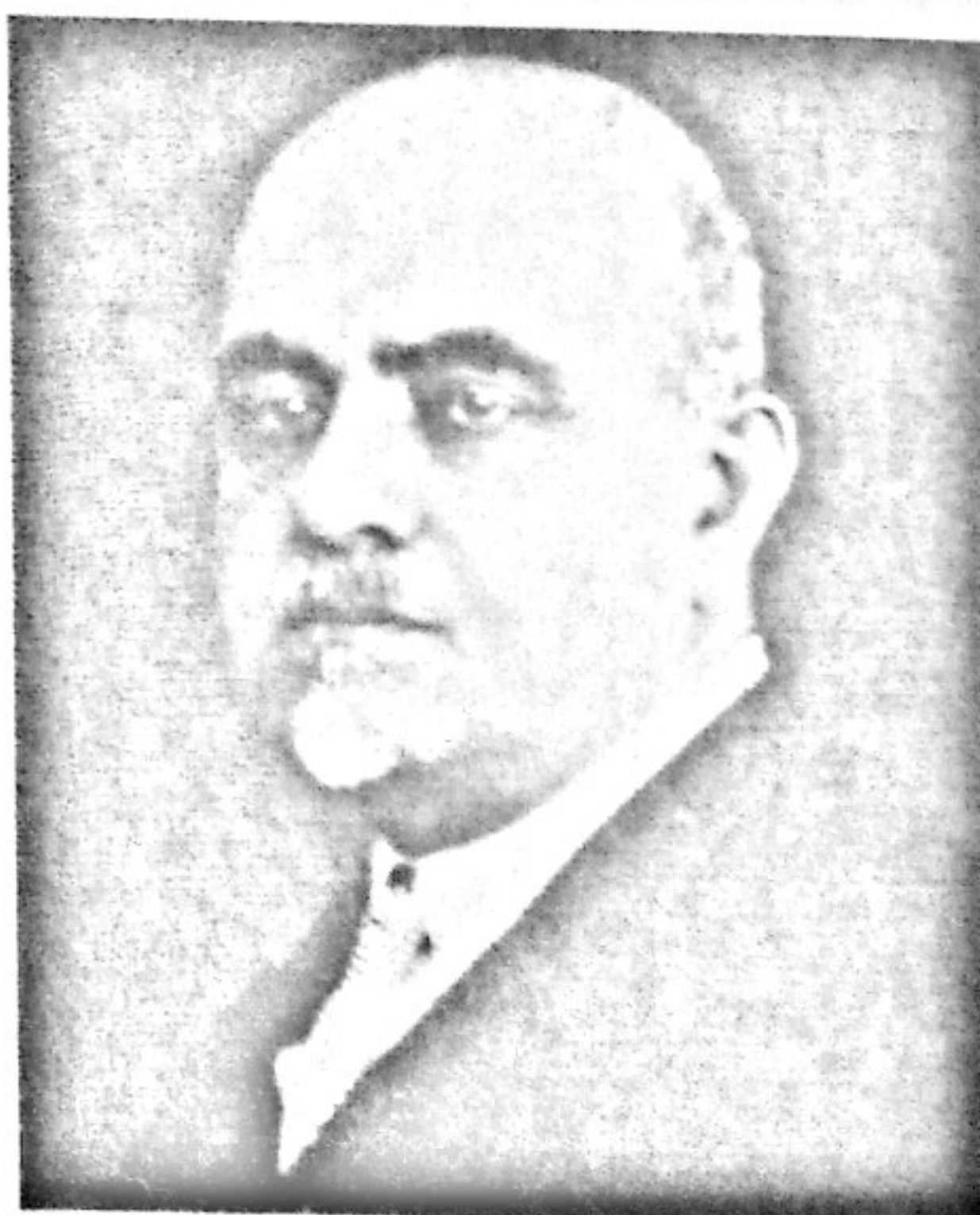
Վարոս Բաբայան

Գերասիմ Բալայան

Պերճուհի Բարսեղյան

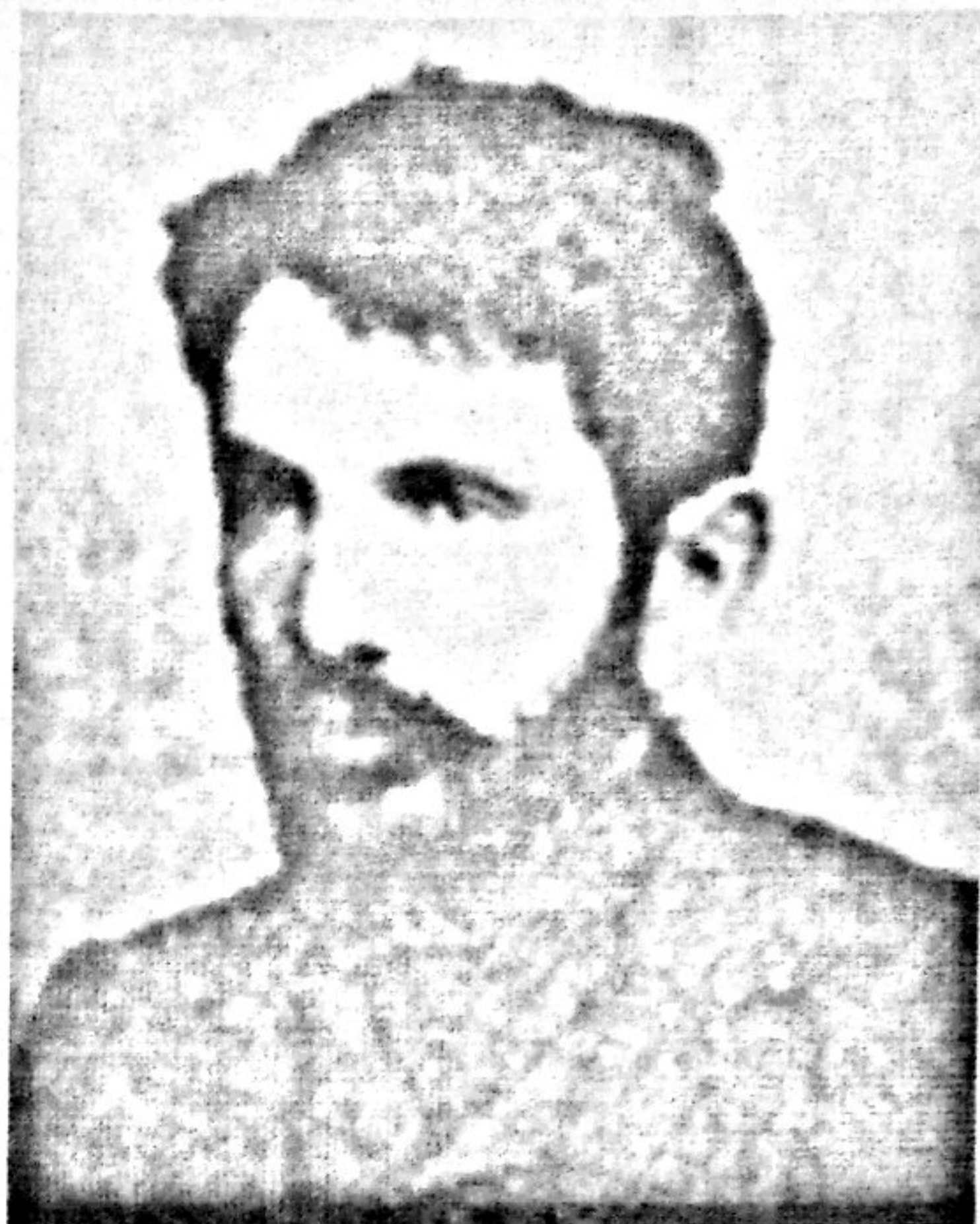

Աբրահամ Գյուլխանդանյան

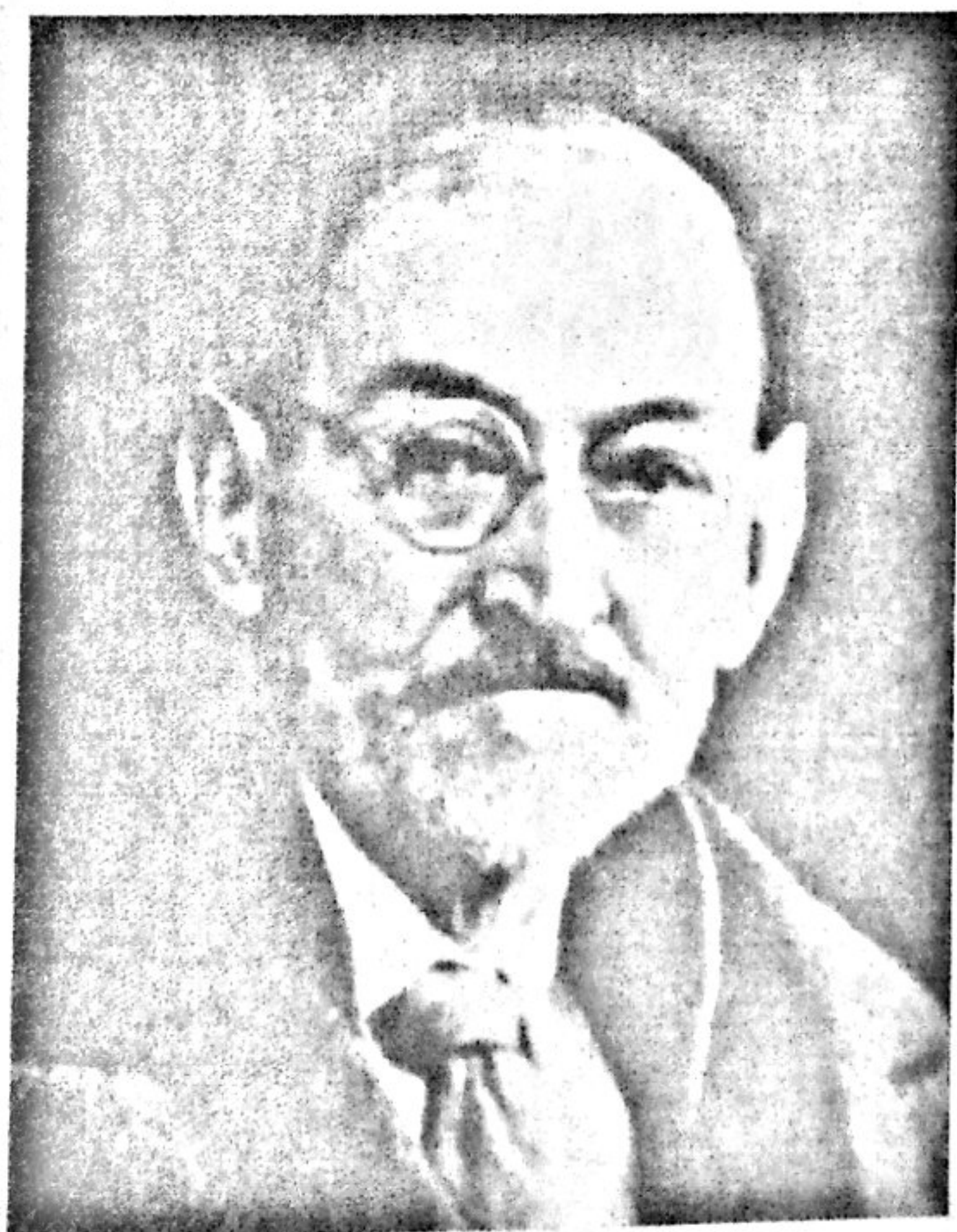

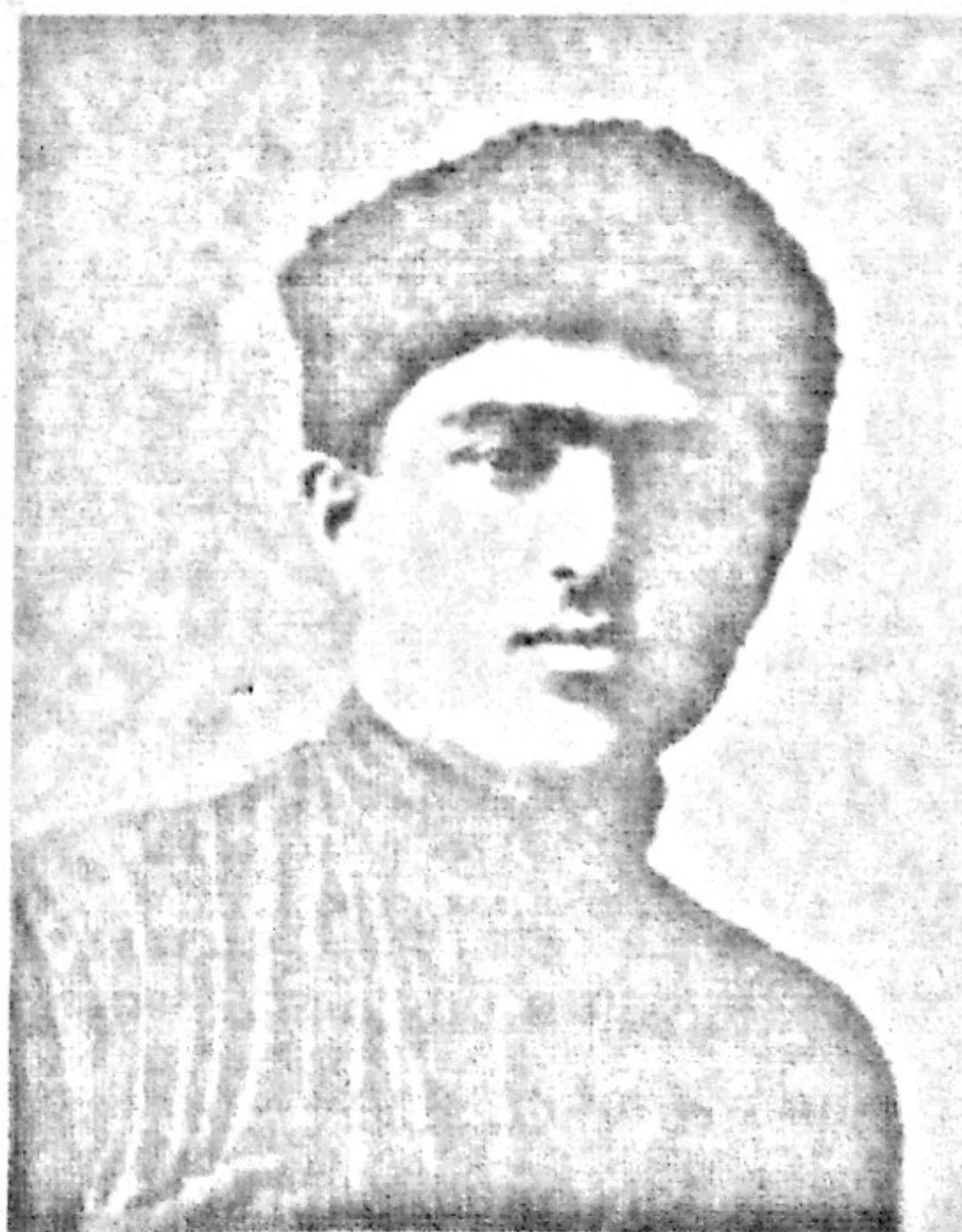
Դրո

Լևոն Զառաֆյան

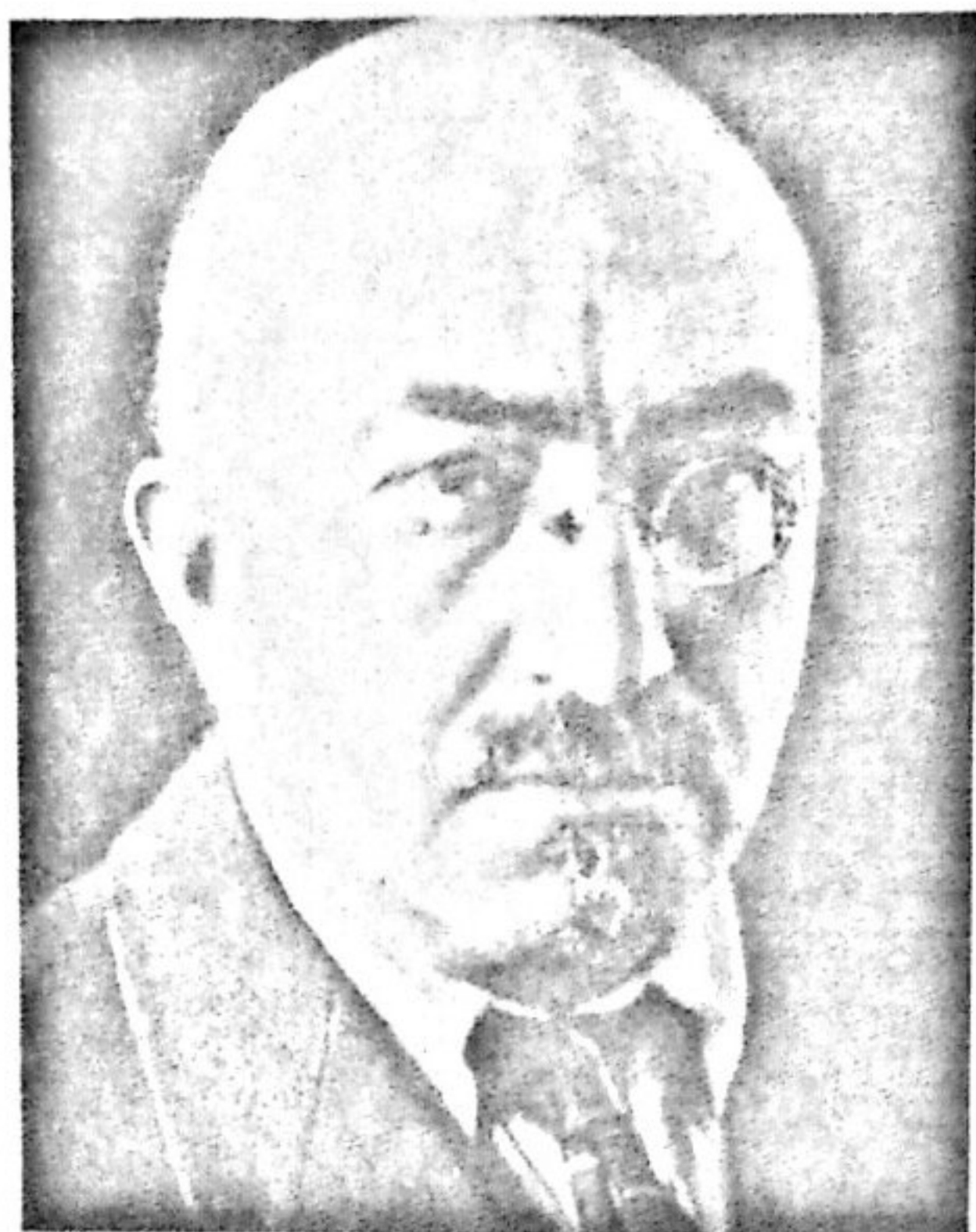

Լևոն Թադևոսյան

Սահակ Թորոսյան

Գևորգ Խատիսյան

Գուրգեն Խարմանդարյան

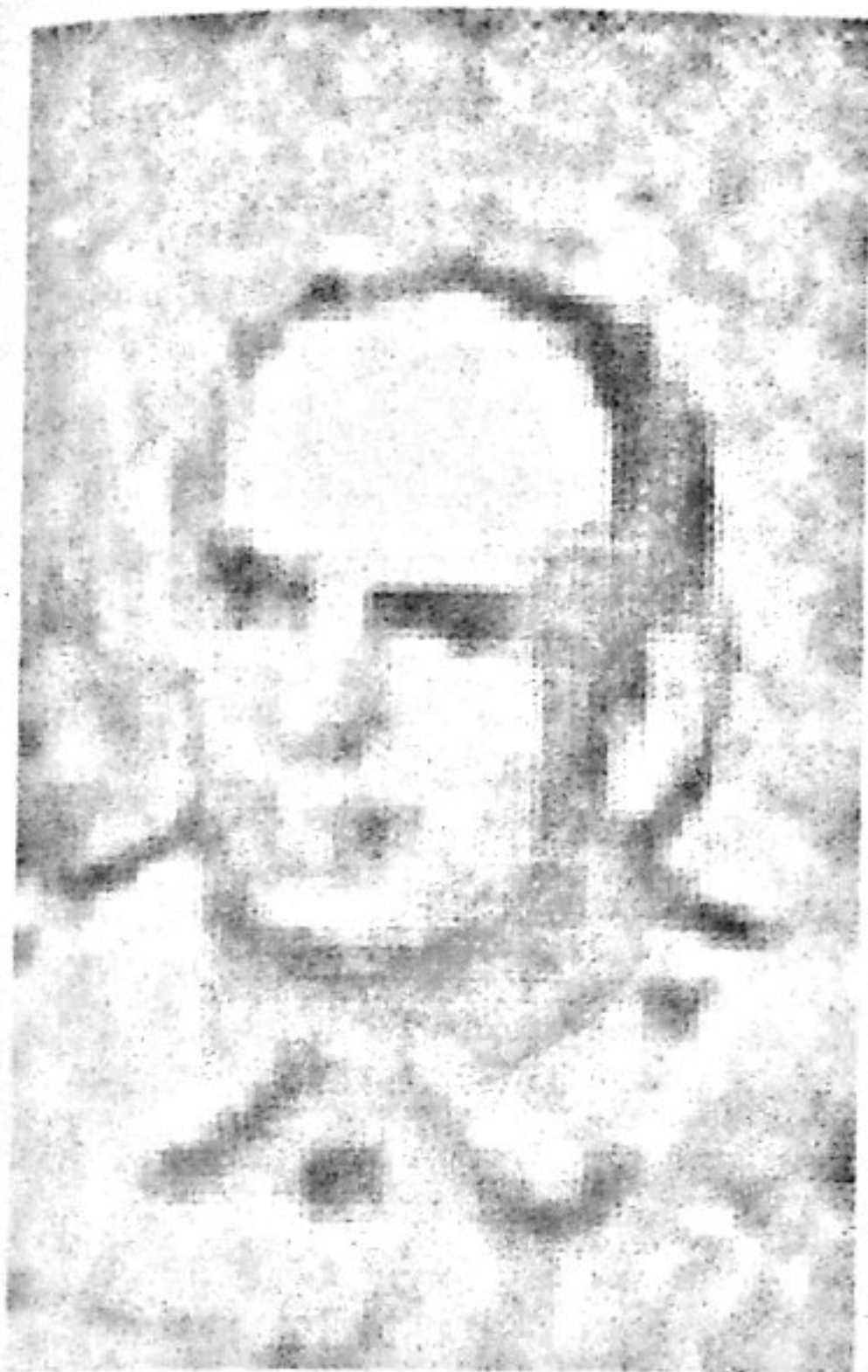

Արշամ Խոնդկարյան

Վահան Խորենի

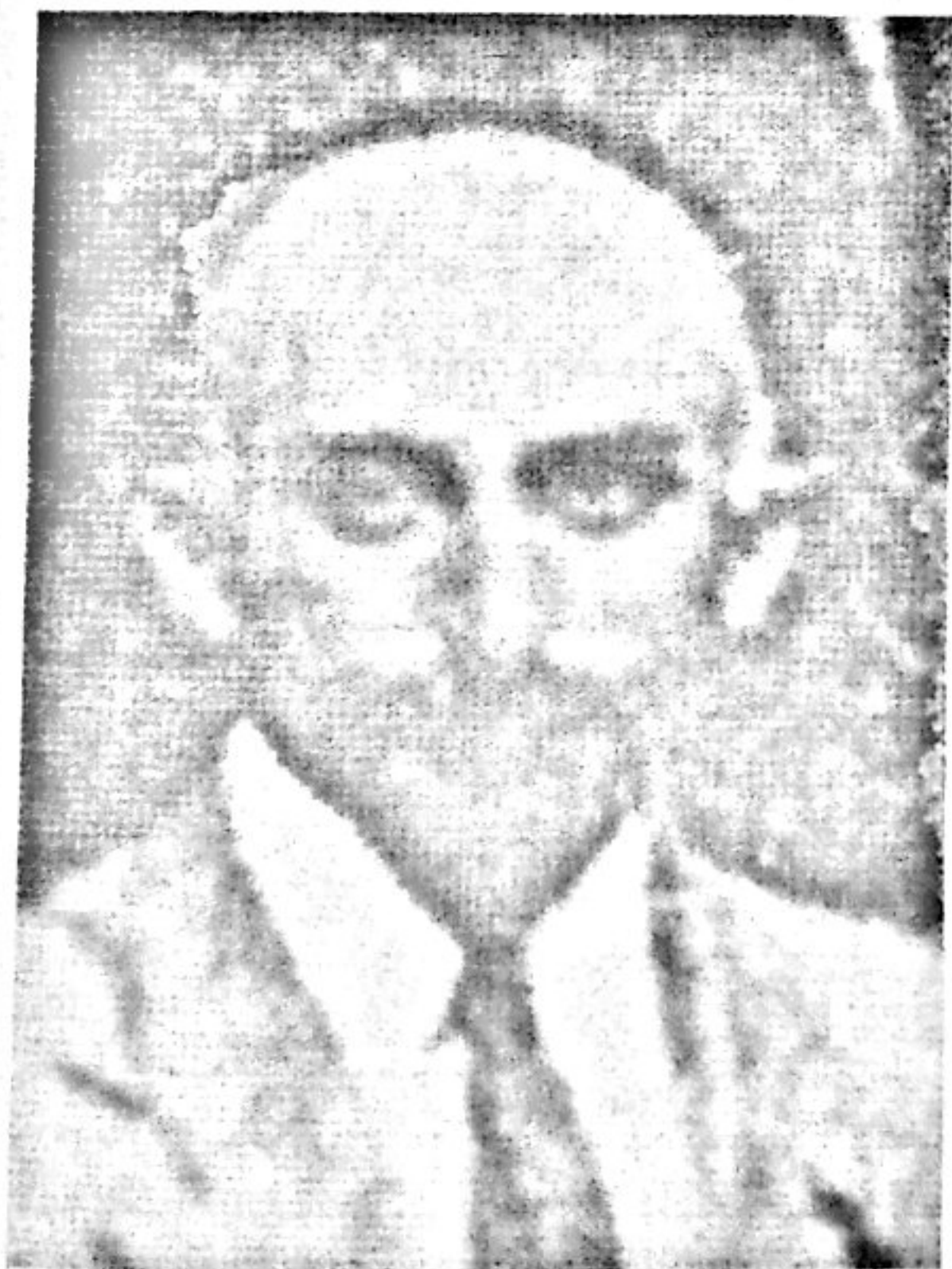

Զավեն Կորկոտյան

Նորայր Հակոբյան

Մարտիրոս Հարությունյան

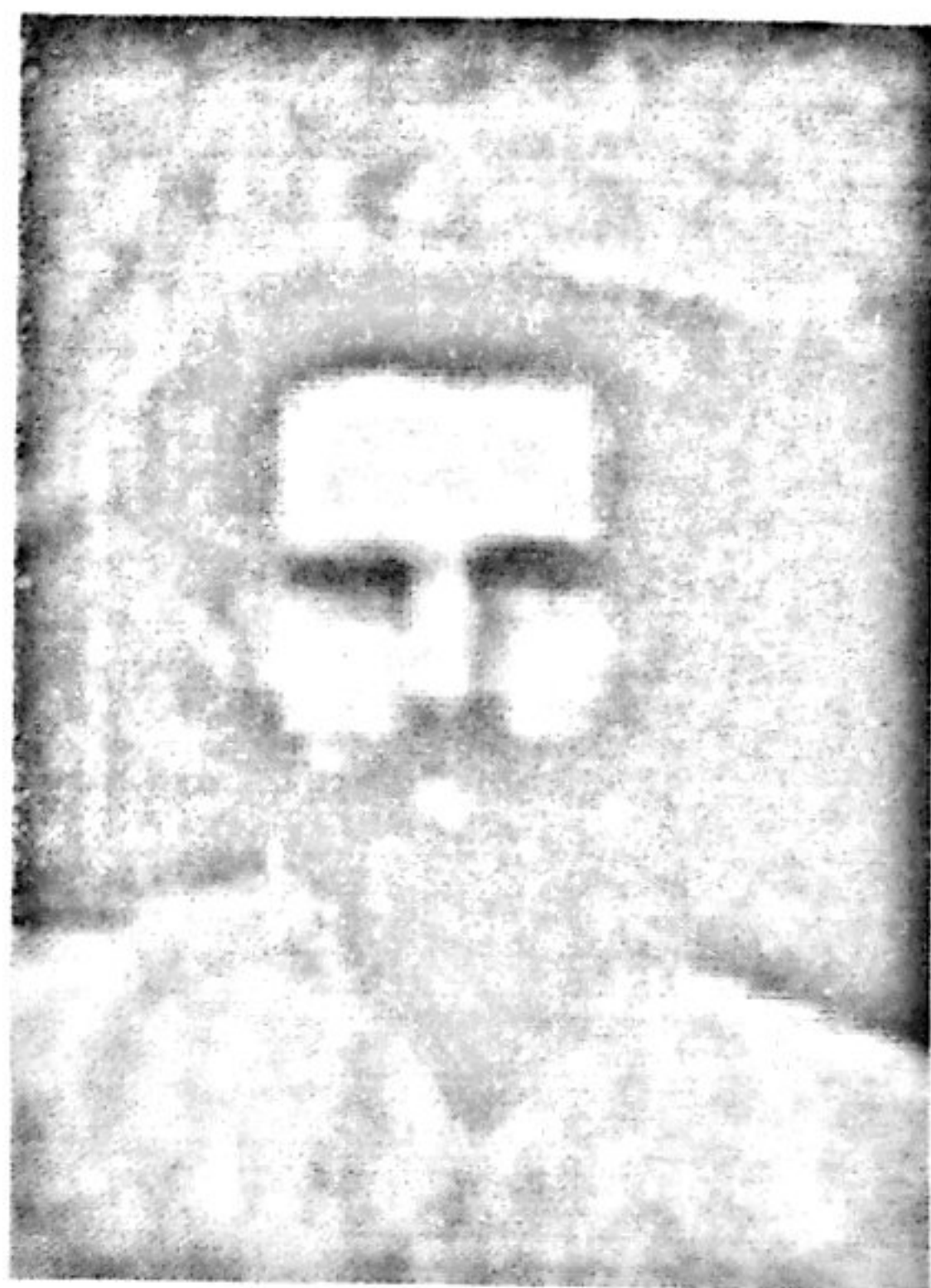

Արշակ Հովհաննիսյան

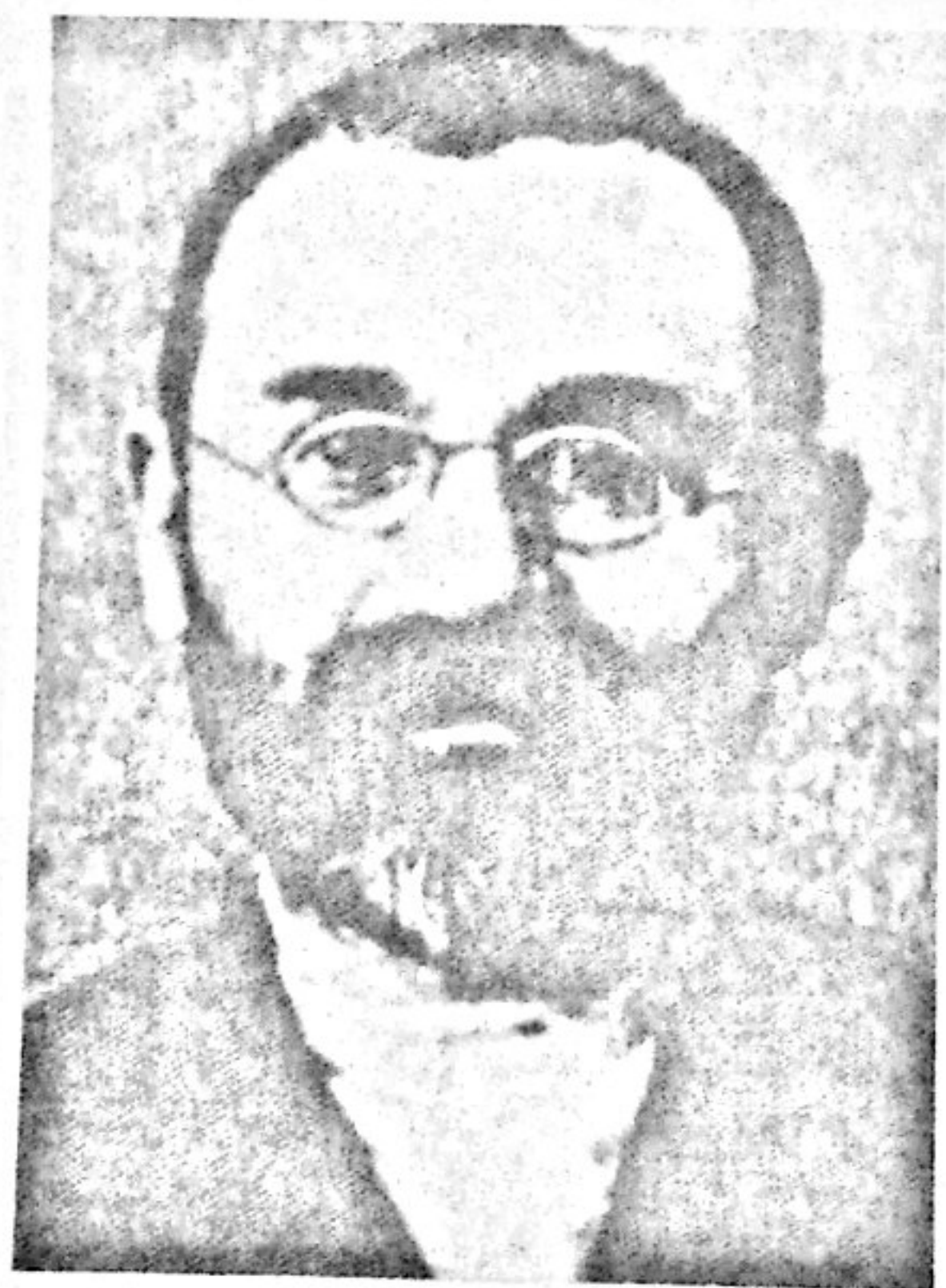

Կորյուն Ղազազյան

Արշակ Ղազարյան

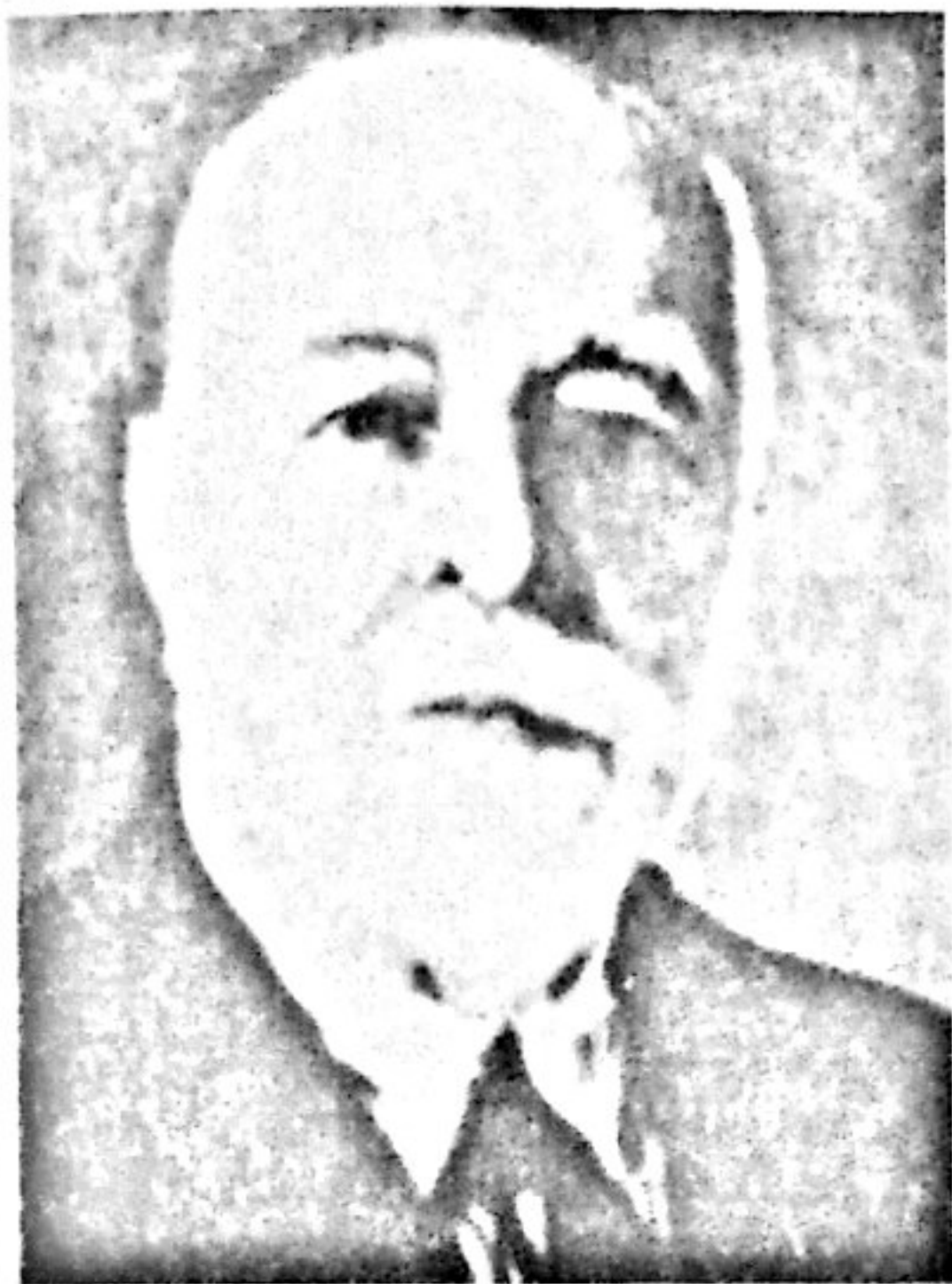

Գևորգ Ղարաջյան

Մալխաս

Ստեփան Մալխասյան

Սարգիս Մանասյան

Հմայակ Մանուկյան

Արշավիր Մելիքյան

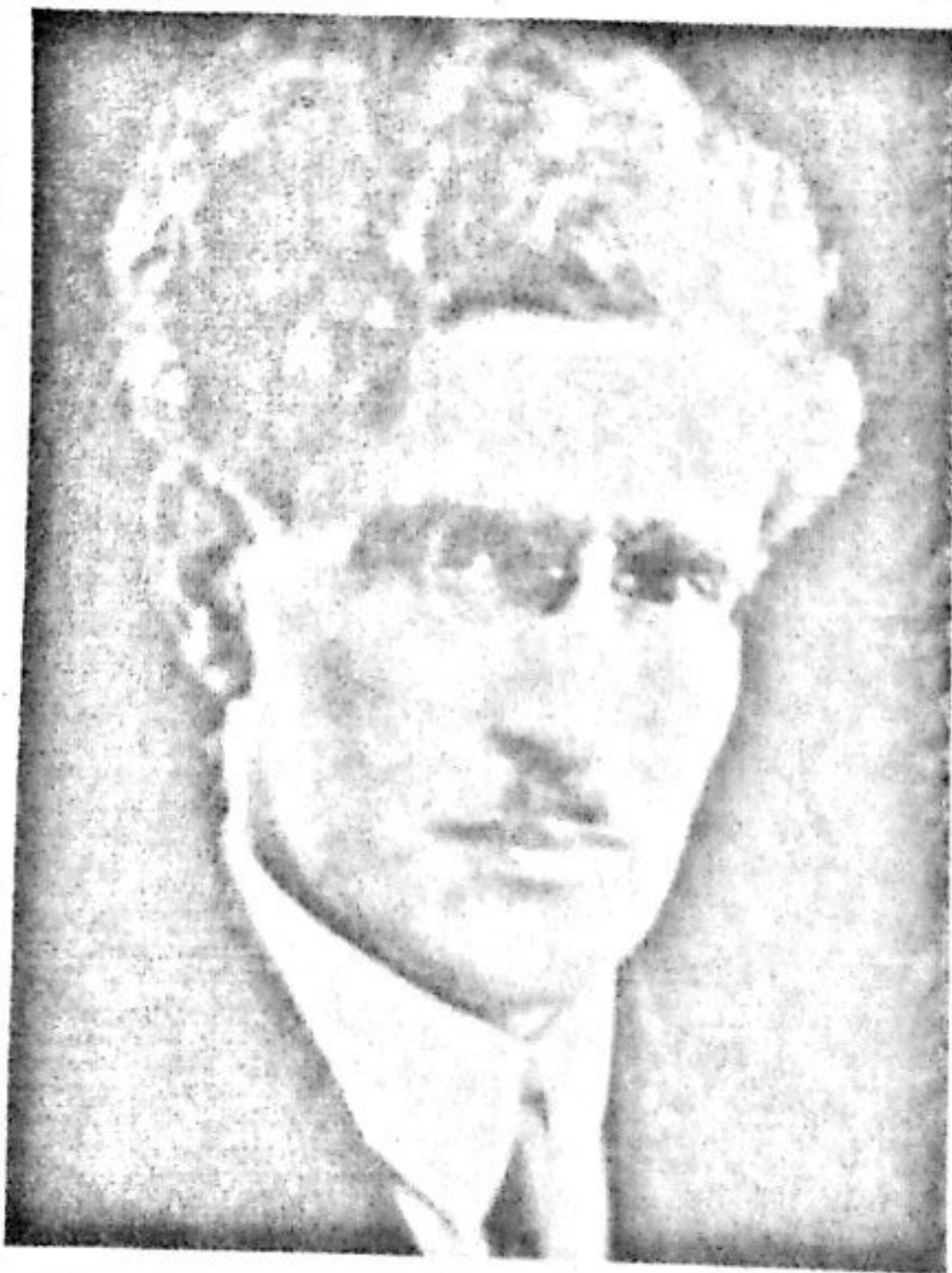

Հովակիմ Մելիքյան

Արտաշես Մելքոնյան

Վահան Մինախորյան

Ենուկե Միրաքյան

Արտաշես Սիրադոյան

Տիգրան Մուշեղյան

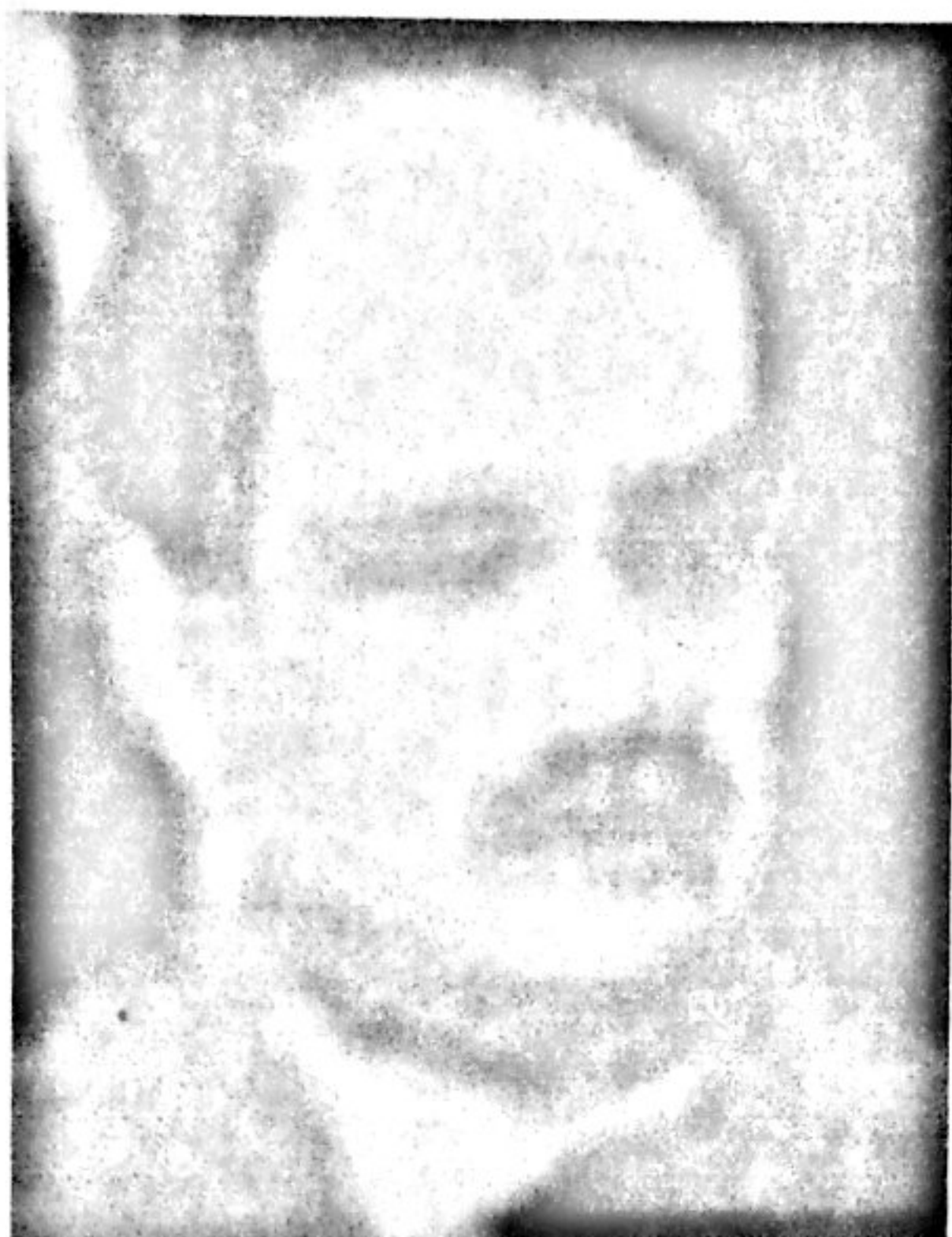

Զաքար Յուլյան

Վահան Նալասարյան

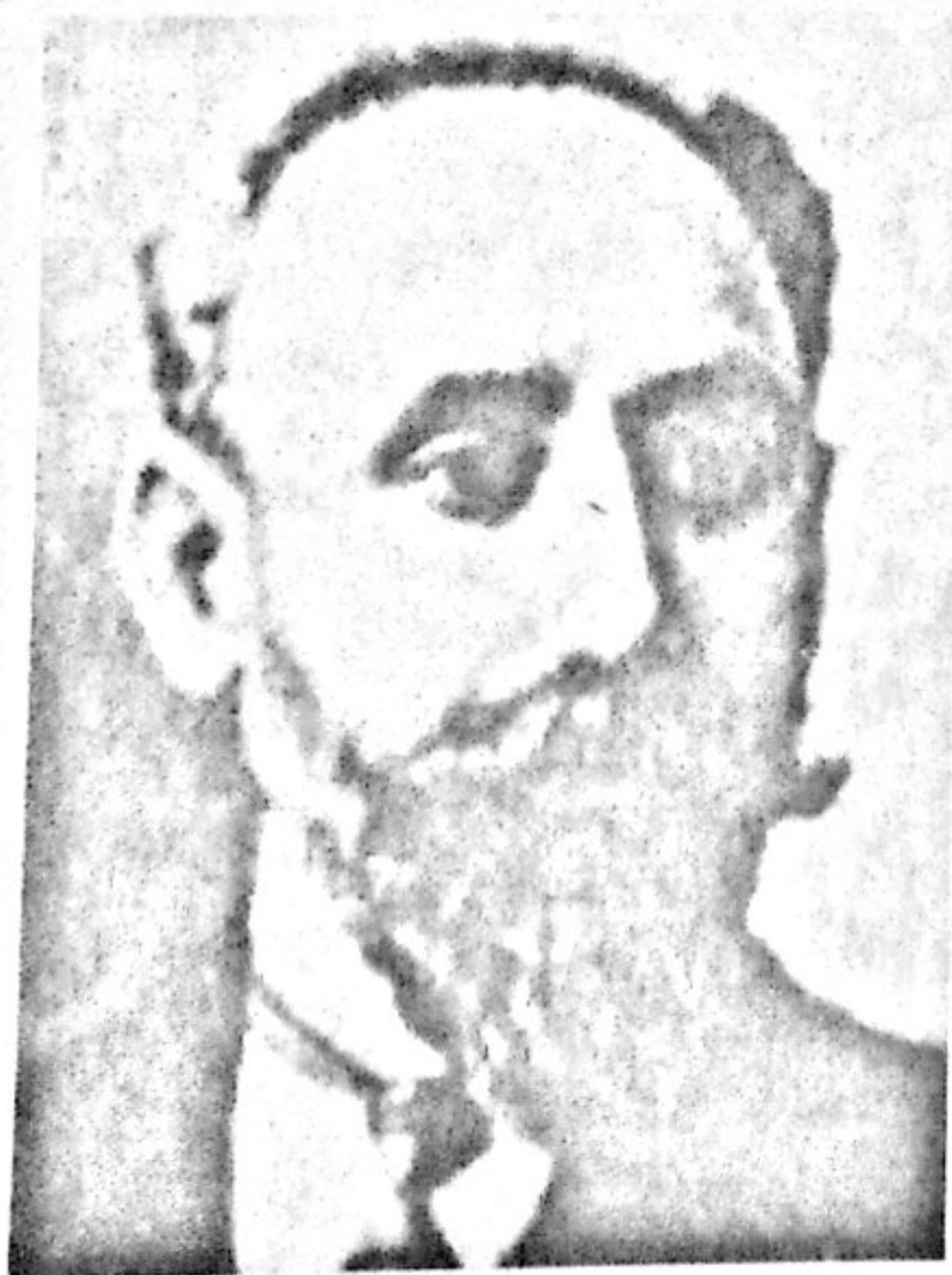

Խոսրով Պապայան

Արշակ Ջամալյան Իսահակյան)

Տիգրան Ռաշնաջյան

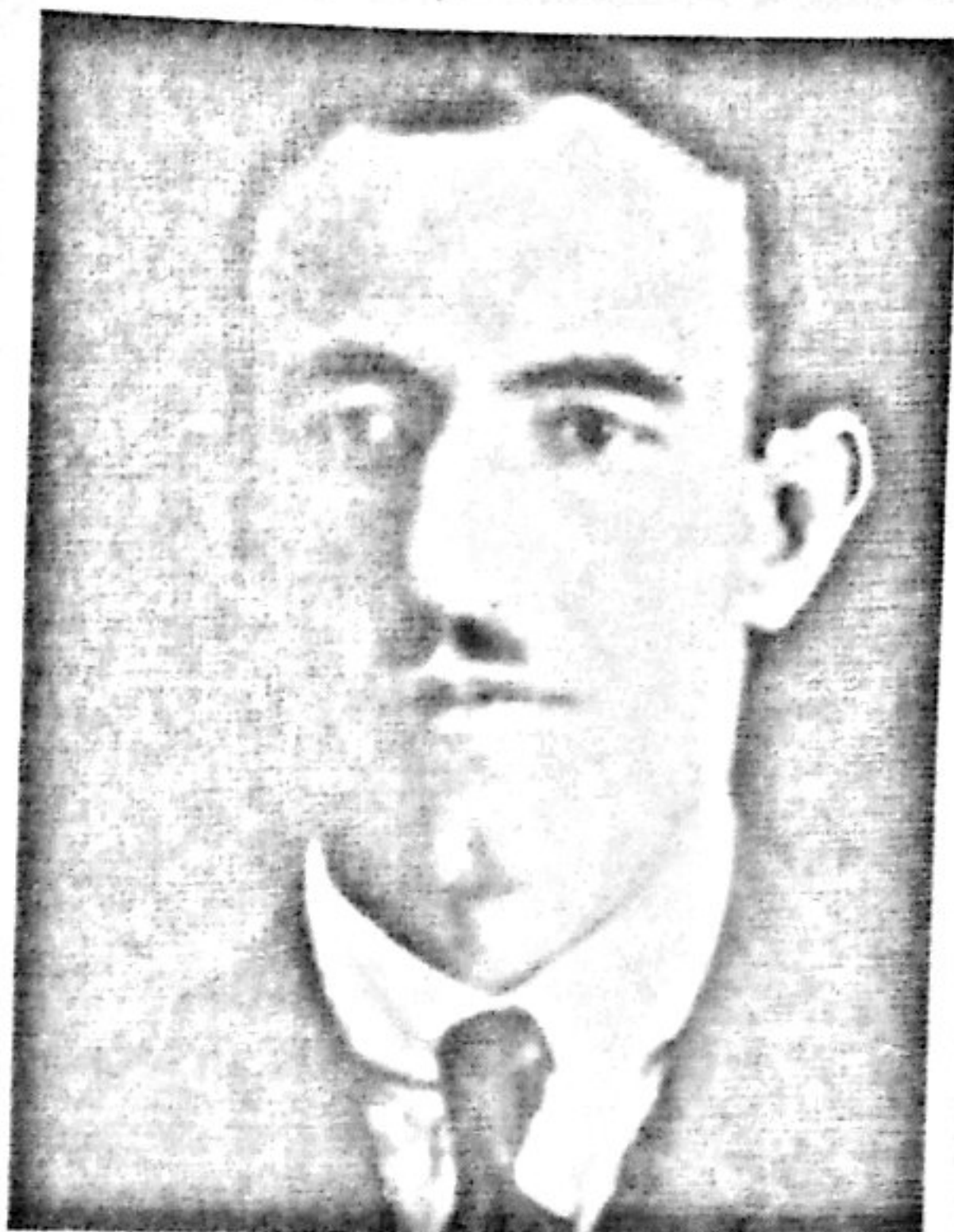

Վարվառե (Սառա) Սահակյան

Արմեն Սամսունի

Կարո Սամսունի

Եփրեն Սարգսյան

Հայկ Սարգսյան

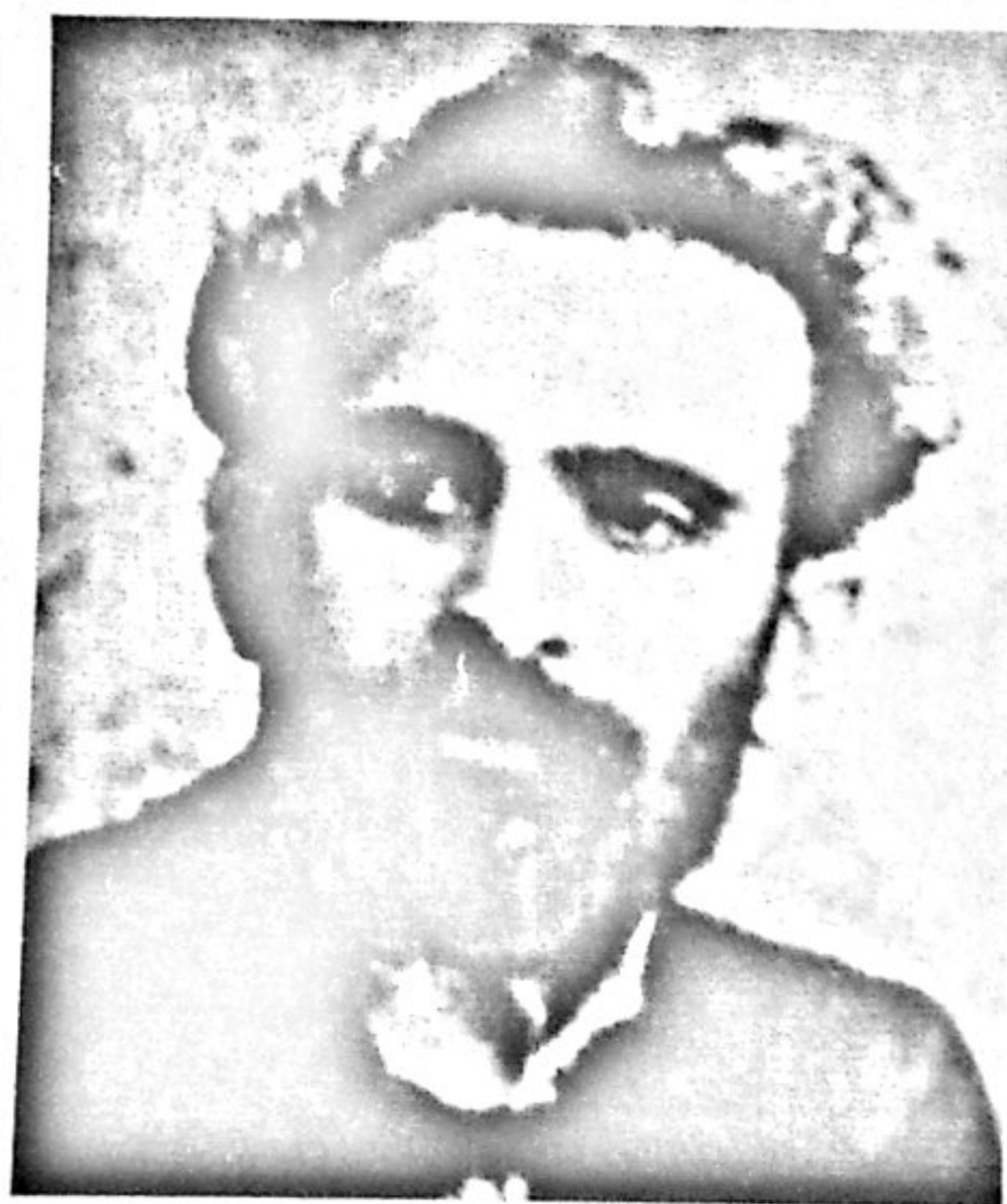

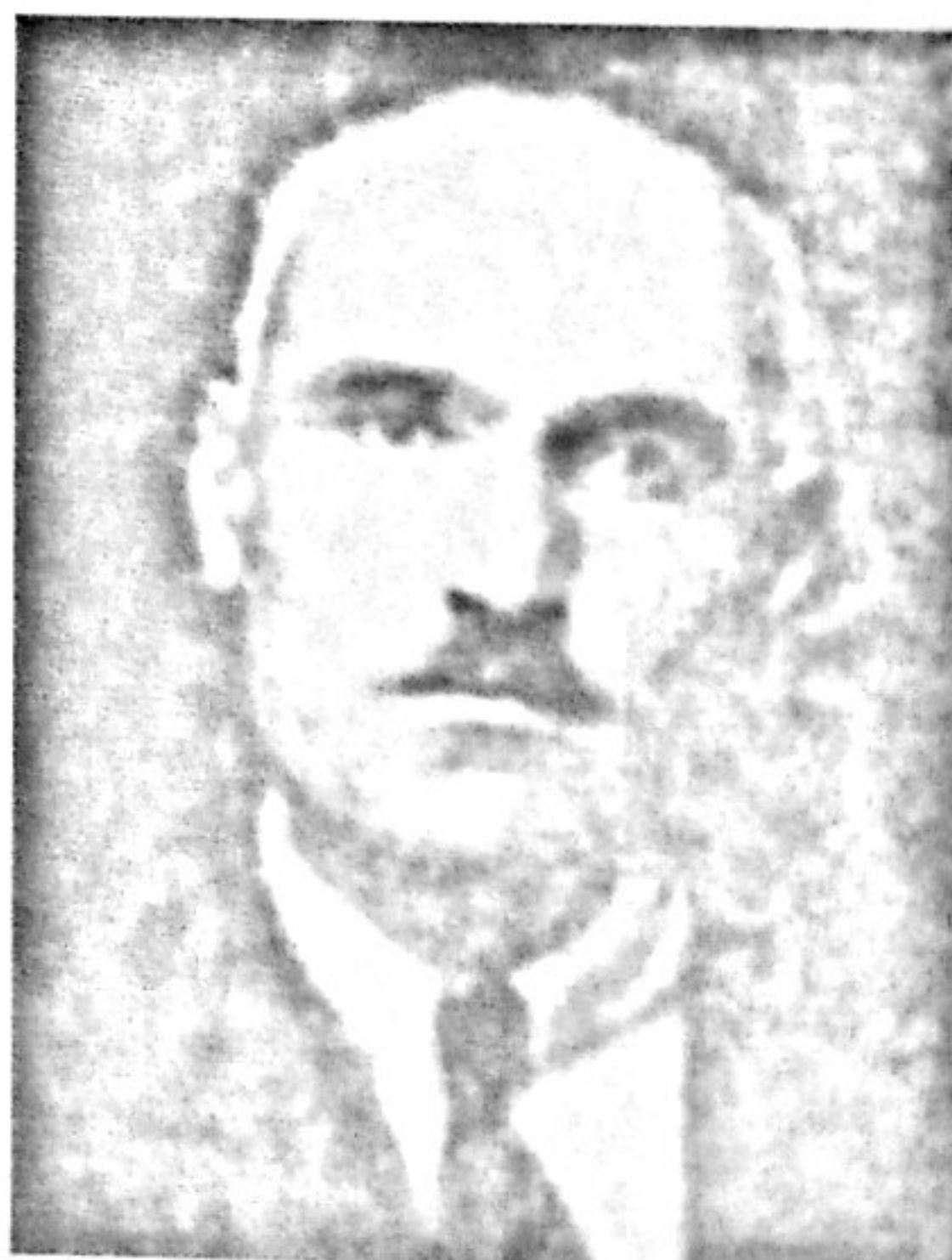
Արամ Սաֆրաստյան

Արշակ Սեպուհ

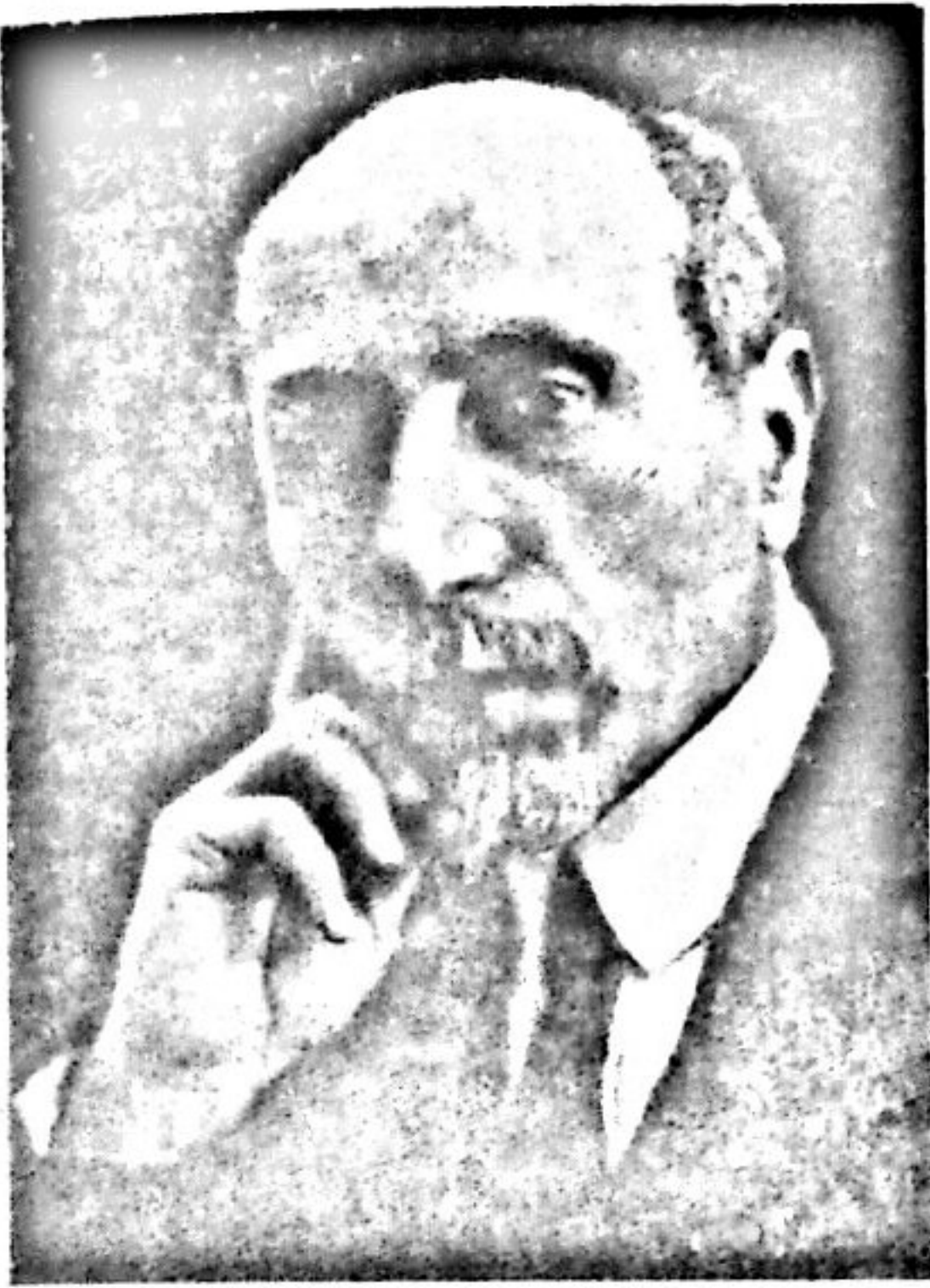

Միքայել Վարանդյան

Միքայել Տեր-Գևորգյան

Հովսեփ Տեր-Ղալթյան

Գրիգոր Տեր-Հակոբյան

Հակոբ Տեր-Հակոբյան

Գեղամ Տեր-Հարությունյան

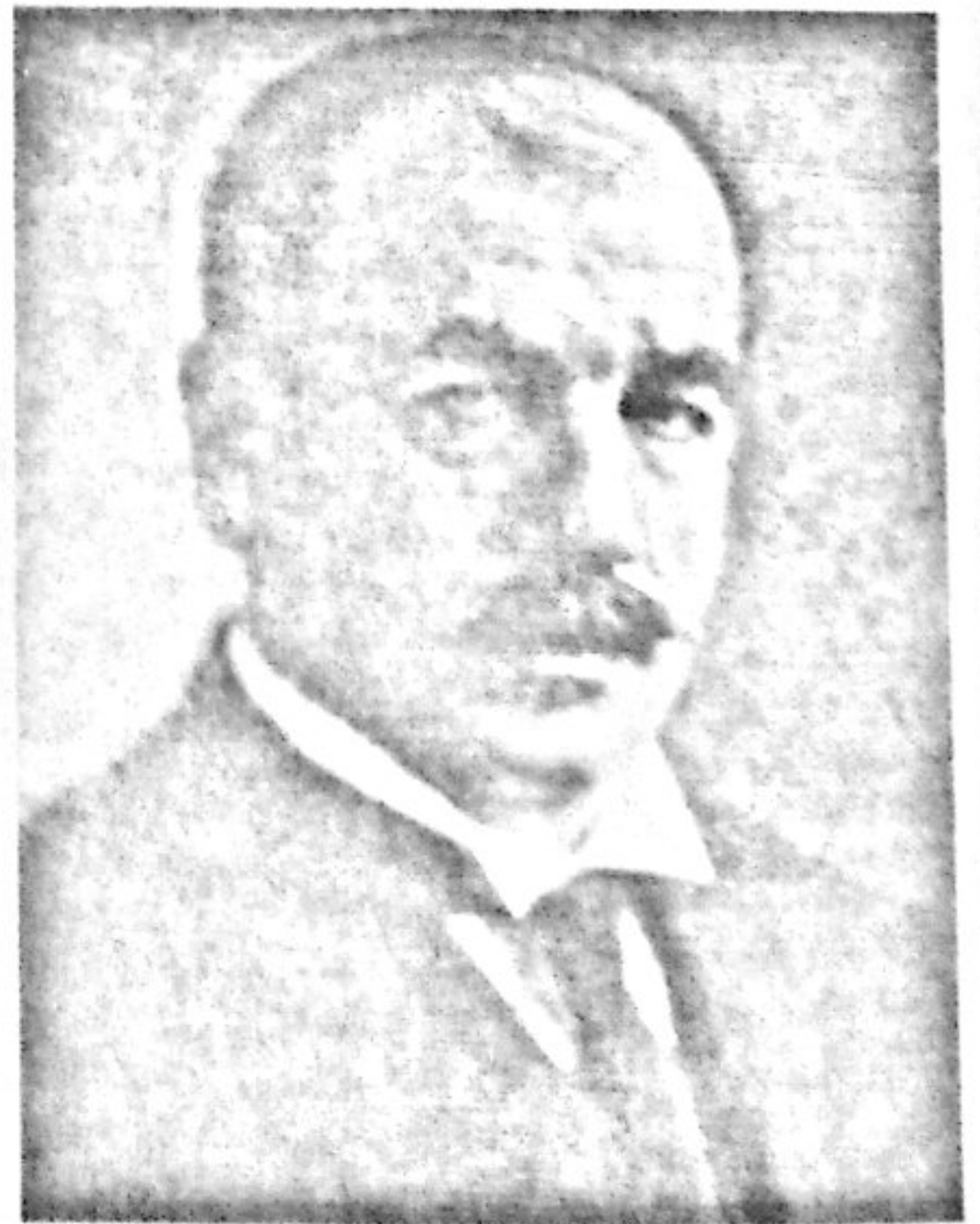
Ռուբեն Տեր-Մինասյան

Համբարձում Տերտերյան

Թադևոս Տոշյան

Գարեգին Փաստրնաջյան

Վահան Փափազյան

Վահագն Քրմոյան

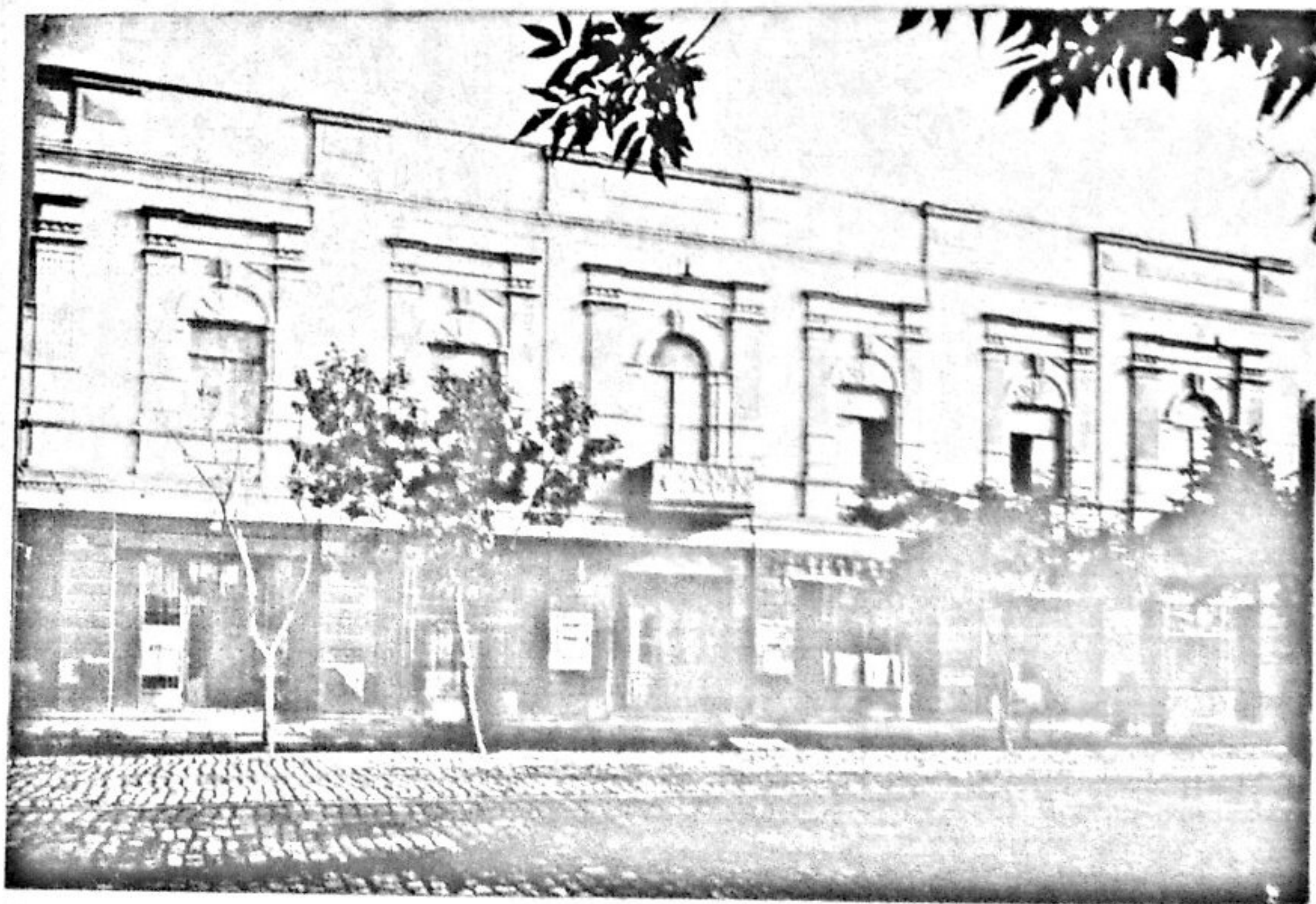

Զենիկ Ֆեդիտ

Ա.Բունիաթյանի թատրոնի, ապա 1918-1920թթ. ՀՀ Պառլամենտի,
1922թ. ՀՍԽՍՀ Պետական թատրոնի շենքը 1920-1930-ական
թվականներին (ներկայիս Հ.Պարոնյանի անվ. երաժշտական
կոմեդիայի թատրոնի տեղում)

30 ծայնով անցնում է հետաձգել և վերադարձնել տեղական ինքնավարության, վարչական և օրենսդրական հանձնաժողովներին՝ ի քննություն:

Անակնկալ ծախսեր

Ձեկուցում է *Ս. Սահակյանը* – Պառլամենտի նախագահը ուղարկել է ֆինանսական հանձնաժողովին մի գրություն և հայտնում է, որ բացառիկ ծախսերի համար տրամադրելի գումար չունի. օրինակ՝ հանձնախմբեր ուղարկել շրջաններ: Այդ պատճառով խնդրում են անակնկալ ծախսերի համար տրամադրել 9.000 ռ. մինչև հունվարի մեկը (կարդում է օրինագիծը): Օրինագիծը անցնում է անփոփոխ, 38 ծայնով:

Ղատաստանական պաշտոնյաների հասակի սահմանափակումը

Ձեկուցողն է *Վարշամյան* - Արդարադատության մինիստրությունը մտորել է մի օրինագիծ, որով առաջարկում է ղատաստանական պաշտոնյաների հասակը սահմանափակել: Մինիստրությունը ասում է, որ դատավորներին թողնեն իրենց պաշտոնում մինչև 70 տարեկան. դրանից հետո տալ հանգիստ: Օրենսդրական հանձնաժողովը եկավ բացասական եզրակացության (պատճառաբանում է): Կարդում է օրինագիծը:

Արդարադատության մինիստրը այդ օրինագիծը մտցրել է իր պաշտոնն ստանձնելու օրից: Մեր երկիրը նոր է, դեմոկրատիկ հանրապետություն, նոր օրենքներ, նոր կարգեր են հարկավոր, իսկ այդ բոլորը կյանքի մեջ կիրառելու համար հարկավոր են երիտասարդ դատավորներ, որոնք ծանոթ են հանրապետական օրենքներին, որոնք ունեն թարմ և ճկուն գլուխ, իսկ ծերերին պետք է հեռացնել: Միայն ոչ երեսի վրա թողնելու պայմանով, իհարկե: Չմոռանանք նաև, որ մենք իբրև արևելքի ժողովուրդ, շուտ ենք ծերանում՝ 50 տարեկանից սկսած: Ապա ուրեմն, մանուկ Հայաստանի մանուկ հանրապետության բարօրության, առաջարկում են ընդունել օրինագիծը նույնությամբ:

Խոնդկարյան – Հակառակն է տրամաբանում և գտնում է, որ տարբերություն չկա դատավորի կամ այլ պաշտոնյաների մեջ, միասին պետք է ընդունել կամ մերժել:

Բժ. Մելքոնյան – Պաշտպանում է մերժելու տեսակետը:

Թորոսյան – Պնդում է Խոնդկարյանի տեսակետի վրա:

Խորենի - Առաջարկում է 70 տարեկանից վեր դատավորներին առաջարկել՝ կենսաթոշակ ստանալու պայմանով թողնել պաշտոնը, եթե նրանք ընդունակ են շարունակելու՝ չեն թողնելու, իսկ եթե անընդունակ՝ կթողնեն:

Վերշամյան – Պնդում է հանձնաժողովի առաջարկը մերժել:

Մերժվում է 21 ծայնով ընդդեմ 20-ի:

Հանձնաժողովներից բացակայողների հարցը

Նախագահ - Այս հարցը հանձնած էր օրենսդրական հանձնաժողովին քննելու, բայց հանձնաժողովը մերժել է քննել և վերադարձրել է դիվանին, հետևյալ պատճառաբանությամբ, որ գտնում են անտակտ (կարդում է):

Հ. Հակոբյան – Խմբագրական փոքրիկ ուղղում է հարկավոր, որ առաջարկում են անել այստեղ:

Խորենի - Գտնում է դատապարտելի օրենսդրական հանձնաժողովի վերաբերմունքը, իսկ Հ. Հակոբյանի առաջարկը՝ հակապառլամենտական:

26 ծայնով անցնում է՝ հանձնել կանոնադրությունը վերամշակող հանձնաժողովին:

Ուսուցիչներին գինակոչից ազատելու հարցը

Ձեկուցողն է *Ջամալյանը* – Հանրային կրթության և արվեստի մինիստրությունը, մի օրինագծով առաջարկում է 25 տարեկանից վեր հասակ ունեցող ուսուցիչներին զինակոչից ազատել: Ներկայումս ծրագրել են Հայաստանում բանալ 500 տարրական և 23 միջնակարգ դպրոցներ, անհրաժեշտ են 700 ուսուցիչներ, որ չկան, գլխավոր պատճառը զինակոչն է: Հանձնաժողովը եզրակացրեց, որ պիտի պաշտպանել այդ օրինագիծը: Ազատվողների թիվը 250-300 է (կարդում է օրինագիծը):

Մաքսապետյան - Գտնում է, որ ներկա աշխատանքներով չպետք է այնքան տարվել, որ անտես առնվի ապագա մատաղ սերունդը, որ փչանում է և վերջապես մի քանի հարյուր ուսուցիչները զինվորական գործերում այնքան շոշափելի արդյունք չեն կարող տալ, այն ինչ դպրոցները պիտի մնան և պիտի տուժի մեր մատաղ սերունդը: Այդ նկատառումներով առաջարկում է՝ ոչ թե 25-ից վեր, այլ առհասարակ բոլոր զինվորացու ուսուցիչներին ազատել զինվորագրությունից և ոչ թե ժամանակավորապես այլ՝ ընդմիշտ:

Խոնդկարյան – Հարց է բարձրացնում, ինչպես պիտի որոշել ուսուցիչներին: Սա մի այնպիսի խնդիր է, որ կարող է հսկայական բարդություններ առաջ բերել: Առաջարկվում է վերադարձնել հանձնաժողովին՝ զգուշությամբ և մանրամասնությամբ պարզելուց հետո միայն բերել պառլամենտ:

Քալաշյան – Ինտելիգենցիայի զինվորությունից հեռանալը գտնում է վնասակար, առաջարկում է մերժել:

Ս. Հարությունյան – Նույնպես գտնում է վնասակար և մերժել է առաջարկում:

Օրինագիծը անցնում է նույնությամբ 21 ձայնով:

Տեսուչները ազատվում են եթե նույնիսկ դաս չունեն, իսկ վերակացուները պարտավոր են ունենալ 5 դասից ոչ պակաս՝ ազատվելու համար:

Վկայականը տալու է ինքը՝ մինիստրը:

Անցնում է 24 ձայնով:

Նիստը փակվում է ժամը 11-ին:

«Յառաջ», թիվ 26, 22 հոկտեմբերի 1919թ.:

25-ՐԴ ՆԻՍ

21 հոկտեմբերի 1919թ.

Հայաստանի պառլամենտի 25-րդ նիստը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 21-ին, երեկոյան ժամը 6.15 րոպեին՝ Ս. Տիգրանյանի նախագահությամբ: Ներկա էին 54 պատգամավորներ:

Ավագ քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Շահինյան (զեկուցում է) - Նախքան խնդրին անցնելը ես պարտք եմ համարում հայտնել հետևյալը: Կան մի շարք բառեր, որոնք գործածական են պետական հիմնարկություններում, օրինակ՝ վարչապետ, մինիստր, մինիստրություն: Խմբագրական հանձնաժողովի կողմից սրբագրված է, բայց շարունակ անտես է արված: Հանձնաժողովը միաձայնությամբ համաձայնության եկավ, որոշեց հայտնել ի գիտություն, որ վարչապետը կոչվելու է նախարարապետ, մինիստր նախարար և մինիստրությունը՝ նախարարություն: (Կարդում է օրինագիծը):

Ս. Գրիգորյան – Վարչապետը կառավարության պետի համանիշ չէ, որովհետև կառավարությունը վարչություն չէ: Գործնական է նաև մինիստրը և մինիստր նախագահ, փոխանակ մինիստրների խորհրդի նախագահ, քաղաքացիական շրջաններում ընդունված է ամեն տեղ:

Մարտիրոսյան – Որովհետև այդ տերմինները և իրենց նշանակությունները առանձին հարց և վիճաբանության խնդիրներ են, դրա համար ես կառաջարկեմ հանձնել հանձնաժողովին լուրջ ուսումնասիրելու ու պառլամենտ բերելու, փոխանակ այժմ վիճելու այդ մասին:

Նախագահ – Օրինագծի մեջ կա միևնույնություն, որը փոխված է նախարարության (առաջարկում է քվեարկել):

Թորոսյան - Անցյալ տարի երբ նոր էր բացվում խորհուրդը, պ. Մախասյանը մանրամասն բացատրեց նշանակությունները և որոշեցին անվանել միևնույնություն և ոչ նախարարություն:

Վրացյան – Մի շարք օրինագծեր ենք ընդունել և հաստատել որոնց մեջ հիշված է նախարարություն, հետևապես ես առաջարկում եմ հաստատել այնպես, ինչպես խմբագրված է:

Թորոսյան – Մի քանի անգամ կաթինետը փոխվելիս միևնույն նախագահը հայտարարել է պաշտոնապես՝ միևնույն նախագահ, ներքին գործոց միևնույն և այլն, փոխանակ նախարարապետ կոչելու կամ նախարար:

Հետաձգվում է առանձին օրինագծով քննելու այդ հարցը:

Քննիչ հանձնաժողով

Ձինվորական հանձնաժողովը Շարուր-Նախիջևանի շրջանում մեր գործերի ունեցած անհաջողությունները քննելու համար առաջարկում է ընտրել մի քննիչ հանձնաժողով:

Խորենի – Ֆրակցիան առաջարկում է հանձնաժողովը կազմել 5 հոգուց, որոնցից 3-ը ընտրվում են պառլամենտից, մեկը նշանակվում է զինվորական և 5-րդը իրավաբան: Այդ տեսակետից ֆրակցիայի կողմից առաջարկվում են իբրև թեկնածուներ պառլամենտից՝ Վրացյան, Տերտերյան և Խորենի:

Խոնդկարյան - Գտնելով անհանդուրժելի այն, որ մեր ֆրակցիայում տեղ չի տրված, մենք բողոքում ենք:

Խորենի – Խոնդկարյանը իզուր է բողոքում, որովհետև ֆրակցիան միայն երեքն է առաջարկում, իսկ զինվորական և իրավաբանական անդամները հավանաբար կլինեն չեզոք, հետևաբար անտեղի է բողոք բարձրացնել:

Նախագահ – Հարցը փակվում է:

Պառլամենտի նախահաշվի հարցը

Տեր-Թորոսյան (զեկուցում է):

Նախահաշվի 7-րդ կետը արձանագրողների մասին է, նրանց թիվը 6 է եղել, հիմնական ռոճիկը՝ 650, հարյուր տոկոս հավելումով 60 ամսվա համար՝ 39.000 ռուբ. նախագահությունը դիմել և խնդրել է ժողովին 39.000 ռ. տրամադրել, որպեսզի ըստ իր հայեցողության գործադրի այդ նպատակին: Հանձնաժողովը չհամաձայնեց և պահանջեց պարզ ու որոշ նախահաշիվ: Ավագ քարտուղարի հետ համաձայնեցինք և որոշեցինք ունենալ 4 ավագ և կրտսեր արձանագրողներ և դրանց համար մինչև հունվարի մեկը իբրև նախահաշիվ հաստատել 22.300 ռ.:

Նախագահ – Պահանջում է հողված առ հողված կարդալ:

Տեր-Թորոսյան - Առարկում է, որ զեկուցողը ինքը չէ և մշակված զեկուցումը իր մոտ չէ:

Մարտիրոսյան - Առաջարկում է վերադարձնել և կանոնավոր զեկուցում կազմելուց հետո միայն բերել պառլամենտ (ընդունվում է):

Պետական պաշտոնյաներին 1000-ական ռուբլի

Դ. Սարգսյան – Պրոֆեսիոնալ միության կենտրոնական վարչությունը քանիցս դիմել է կառավարությանը և խնդրել ռոճիկների հավելում, բայց որովհետև կառավարությունը հնարավորություն չունի հարցը ըստ էության ընդարձակորեն լուսաբանելու, որոշեց ի հաշիվ ապագա հավելումների տալ պաշտոնյաներին 1000-ական ռուբլի: Հանձնաժողովը մանրամասն քննելով խնդիրը, տեսավ որ Հայաստանի տերիտորիայում կան 16.000 պետական պաշտոնյաներ, եթե 1000-ական ռուբլի տալու լինենք՝ 16.000.000 գումար է պետք, հանձնաժողովը գտավ, որ 1000-ական ռուբ. տալով իսկապես շատ աննշան օգնություն արած կլինենք, մանավանդ, որ ձմեռվա պաշար ձեռք բերելու անհրաժեշտության առաջ ենք

գտնվում, այդ պատճառով որոշեց տալ 1000-ական, որի համար դիմեց կառավարությանը, համաձայնություն ստանալու: Կառավարությունը իր պատրաստակամությունը հայտնեց և ասաց, որ առաջիկա ամսին, եթե ֆինանսական դրությունը և պայմանները թույլ տան, այդ գումարը կբարձրացվի 3000-ի (կարդում է օրինագիծը և հայտնում շտապողականությունը):

Փափագյան - Բոլորս խոստովանում ենք, որ պաշտոնյաների վիճակը ծանր է կյանքի թանկության և ռոճիկի անբավարար լինելու պատճառով: Բայց հայտնի եղավ, որ 16.000 պաշտոնյա ունենք: Շատ անգամ ապացուցված է, որ 2, 3 թերևս ավելի անգամ պաշտոնյաներ ունենք: Հիմնարկություններ կան, որոնք բոլորովին պետք է ոչնչացվեն: Հիմնարկություններ կան որոնց պաշտոնյաների 2 երրորդը պիտի կրճատվեն: Իսկ մինչ այդ մենք այս գումարը քվեարկելով մենք ոչ թե օգուտ, այլ վնաս կհասցնենք պաշտոնյաներին: Մյուս կողմից ֆինանսական ծանր դրությունը պիտի նկատի ունենալ: Մենք ժողովրդից տուրք չենք վերցնում և արդյունաբերություն չունենք, իսկ շարունակ թուղթ տպելով սնանկությունը անխուսափելի կդառնա: Հետևապես առաջարկում են մինչև կառավարությունը չբերի շտատների կրճատման առաջարկը՝ չքվեարկել հավելումները:

Բժ. Մելքոնյան - Տարօրինակ և ծիծաղելի է, մեր մինիստր-նախագահը առաջարկում է պառլամենտի պատգամավորներին ևս օգտվել նույն հավելումներից, իսկ հանձնաժողովը իր հերթին սիրալիություն է անում մինիստրներին և օգնականներին՝ առաջարկելով նրանց ևս նպաստ տալ: Գործին պիտի մոտենալ ոչ թե բարյացակամությամբ, այլ լուրջ ուսումնասիրությամբ: Երկրորդ՝ այս ձևի հավելումը ոչ մի շոշափելի արդյունք չի տալիս. այսօր այստեղ այս է քվեարկվում, վաղը սպեկուլյանտների համագումարը կքվեարկի ապրանքների գները 10 վում, վաղը սպեկուլյանտների համագումարը կքվեարկի ապրանքների գները 10 անգամ բարձրացնել: Իմ տեսակետով այս ավանսը ոչ մի ռեալ հետևանք և աջակցություն չի տալու ծառայողներին: Լավ իմացեք՝ բիրժան շարունակ հետևում է մեր ռոճիկներին: Մի միջոց միայն կա թեթևացնելու, դա մթերքներ մատակարարելով է, այլապես ոչ մի հետևանքի չենք հասնի: Արհեստակցական կոոպերատիվներ կազմակերպելով և նրանց միջոցով մթերք հայթայթելով շատ բան կարելի կլինի անել: Երրորդ՝ ինձ թվում է, որ պառլամենտը իրավունք ունի ի հաշիվ ապագա հավելումների տալ 1500-ական ռ., որովհետև չգիտենք հավելում կլինի՞ և որքան: Այդ տեսակետից ուրեմն ես դեմ եմ:

Տեր-Հակոբյան - Միանգամայն ճիշտ է Փափագյանի տեսակետները, սակայն չի երևում, որ խնդիրը պետք է մերժել, եթե պիտի կրճատենք նույնիսկ երկու երրորդը, շտատները կրճատելու ժամանակ պարտավոր ենք լիկվիդացիոն տալ, այդ ժամանակ կարելի է հաշվել: Եվ, վերջապես, մեկ երրորդը ավելի չէ և դրա դրությունը այնքան անտանելի, որ 1500-ականը շատ քիչ է: Չնայելով որ կառավարության գանձարկից դուրս պիտի գան 24.000.000 ռուբ. կառավարությունը մտադրություն ունի ռոճիկները ավելացնելու և այդ գումարը տրվում է ի հաշիվ դրան, որովհետև այսօրվա միջոցներով չի ապրվում: Գաղթականությունից հետո պաշտոնեությունն է խեղճ: Այժմ հարց է առաջանում, ինչ ձևով ապահովել նրա դրությունը: Դրա միակ ճանապարհն է մթերքների բաշխումը, ինչպես ասաց Մելքոնյանը: Քանի շատ փող կտրենք, այնքան արժեքը կկորցնի, որքան շատ տանք, այնքան գները կբարձրանան, դրան տալը միջոց չի դրությունը բարելավելու: Մթերքներ տալը մի առավելություն ևս ունի, դա այն է, որ ժողովուրդին ևս օգնություն հասցրած կլինենք: 16.000 պաշտոնյաների, եթե յուրաքանչյուրի ընտանիքը 5 անձ հաշվելու լինենք, կունանանք 80.000-անոց մի ժողովուրդ, որ շուկայում գնում պիտի անի և այս բանը մեծապես կազդի գների վրա: Ես առաջարկում եմ 1.500 ռուբ. տալ:

Մաքսապետյան - Որ պաշտոնեությունը ծանր վիճակ է ապրում, ոչ ոք չի կարող մերժել, կառավարությունը ավելի ծանոթ է պաշտոնեության դրությանը քան մենք՝ պառլամենտը:

Ինչու մենք այդքան պաշտոնյա ունենք:

Անհրաժեշտ է արդյոք:

3 առաջարկներ են եղած, 1000, 1500 և 3000 ռուբ. տալ: Թերթերից մենք տեղեկանում ենք, որ կենտրոնական վարչությունը քանիցս դիմել է կառավարությանը և խնդրել հավելում: Սակարկել պետք չէ, այն պայմաններում կապրին, եթե կուզենք, որ պաշտոնյան խղճամիտ և պարտաճանաչ լինի, պետք է բավարարություն տալ նրա պահանջներին: Պիտի կանխատեսել ձմեռը և համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել:

Իմ կարծիքով պիտի մթերքով օժանդակեն պաշտոնեությանը:

Գրիգորյան — Պաշտոնեության դրությունը պիտի բարելավի, դա անհրաժեշտ է: Ամեն տեղ խոսում են պաշտոնյայի վատության, անբարեխղճության մասին: Եթե ուսումնասիրենք, կտեսնենք, որ պատճառը մենք ենք՝ կառավարությունը և պառլամենտը: Ամենաազնիվ մարդը պաշտոն ստանձնելուց մեկ երկու ամսից հետո գող պիտի դառնա, այլապես չի կարող ապրել: Ռոճիկը եթե 2.000 ռ. ավելացնենք, նույն դրությունը կստեղծվի, որովհետև գները անմիջապես պիտի բարձրանան: Վաճառականները արդեն լուրջ հետևում են: Անցյալ օրը նրանցից երկուսը եկան և հարցրին «հավելում երբ պիտի կատարվի»: Եվրոպայում, վերջերս Վրաստանում, նույնիսկ կազմակերպված է և ի հաշիվ ռոճիկի մթերք, հաց, հագուստեղեն, վառելիք է տրվում:

Պետք է լինի կոնտրոլ, որ ապրանքների գները իրենց բարձրության վրա մնան: Շտատների կեսը եթե կրճատենք, հաստատությունները ավելի կառողջանան: Օրինակ՝ ներքին գործերի մինիստրության շտատները ոչ թե պակասեցնեն, այլ ավելացնեն: Զինվորական իշխանության մեջ սովորական մասշտաբով է տարվում վարչությունների գործը իր ամենալայն իմաստով: Եթե որևէ մեկին տալիս եք պետական պատասխանատու պաշտոն, նրան տրվելու է այնպիսի միջոցներ, որ նա չդառնա մեքենա: Ինչ է ստանում մինիստրը, կամ պատգամավորը և ինչ է վաստակում կոշկակար վարպետը: Ես կառաջարկեմ, որ կազմակերպվեր մթերքների բաշխման գործը, կառավարությունը՝ ինքը պիտի հայթայթի մանուֆակտուրան, հաց, վառելիք և դուրս գա այն ռոճիկից, որ պիտի ավելանա:

Քալաշյան — Եիշտ է, որ պաշտոնյաները քիչ ռոճիկ են ստանում, համեմատած թանկության, բայց աչքի առաջ ունենալով մեր ֆինանսական դրությունը, ես առաջարկում եմ ոչ թե հավասարություն, այլ հավասարակշռություն պահել: Ես առաջարկում եմ դուրս հանել օրինագծից պատգամավորներին, մինիստրներին և օգնականներին:

Սարգսյան — Այստեղ շեշտվեց շտատները կրճատելու մասին, այդ բանով մտահոգված է վարչությունը (կարդում է կառավարության ուղղված գրությունը):

Բացի դրանից վարչությունը կազմել է մի հանձնաժողով, որը պիտի զբաղվի հատկապես այդ խնդրով, ինչ վերաբերվում է մթերք տալուն, նույնպես դիմել են մինիստր-նախագահին, պարենավորման, խնամատարության մինիստրներին և ամերիկացիներին, բայց շարունակ մերժում են ստացել, որովհետև կառավարությունը նույնիսկ սերմացու հայթայթելու միջոցներ չունի: Հանձնախումբը գտավ, որ ուրիշ ելք չկա, մինիստրի տված տեղեկության համաձայն 3.600 երկաթուղու ծառայողներ, 2.600 միլիցիոներ, զինվորականներ և այլն, գումարը 16.000 (կարդում է օրինագիծը):

Փափազյան — Պնդում է իր առաջարկի վրա և հայտնում է անհրաժեշտություն՝ բարոյական ճնշում դնել կառավարության վրա, որ կրճատման խնդիրը շուտ բերի պառլամենտ, իսկ եթե քվեարկենք, այլևս չենք կարող կրճատել:

7. **Հակոբյան** — Եթե ընդունենք կրճատման խնդիրը, գործը կհետաձգվի առնվազն երկու շաբաթով, կառաջարկեմ մերժել:

Վարշամյան — Մեքենայաբար չենք կարող կրճատել, պառլամենտի կողմից նշանակված է հանձնաժողով և նա կատարում է իր աշխատանքը: Տրված 15.100 ռ. տալու հաշիվ պիտի ընդունենք:

Փափազյանի առաջարկը չի անցնում:

Քալաշյանի առաջարկն էլ մերժվում է:

Նախագահ — Ցանկալի էր Մաքսապետյանի առաջարկը առանձին նյութ դարձնել և հանձնել հանձնաժողովներին մշակելու՝ պառլամենտ բերելու համար,

բայց ինչպես երևում է Մաքսապետյանն առաջարկում է այժմ ևեթ քվեարկել առանց ապագային թողնելու:

Արեղյան – Կառավարությունը չի կարող այդ քայլն անել, նա քվեարկում է գումար և ոչ թե մթերք:

Մաքսապետյան – Ես ևս համաձայն եմ, մի մոռանաք սակայն, որ այդտեղ ասվում է վարկ է բացվում 48 միլիոնի, վերածվում ապրանքի և բաշխվում է պաշտոններության:

Տերտերյան – Նույնն է կրկնում:

Մարտիրոսյան – Պատգամավորներն առաջարկում են, որ պարենավորման նախարարությունը իր հոգսը դարձնի պարեն հայթայթելու գործով պարապելը, ինչպես գաղթականներին, զինվորներին և որբերին: Դա առանձին օրինագիծ է, որ պիտի հանձնվի հանձնաժողովներին՝ ուսումնասիրելու և պառլամենտ բերելու:

Մաքսապետյան – Իմ առաջարկը վերաբերվում է բացառապես այն 3.000-ական ռուբլուն, որը այստեղ քվեարկվելու է, իսկ եթե պառլամենտը տրամադրություն է հայտնում շարունակաբար ռոճիկի մեծ մասը մթերքով տալ, ես դրան դեմ չեմ:

Օրինագիծը քվեարկվում է և անցնում է նույնությամբ 40 ձայնով ընդդեմ 5-ի:

7. *Հակոբյան* – Առաջարկել կառավարութեանը կազմակերպել մթերք բաց թողնել պաշտոններության՝ ի հաշիվ ռոճիկների:

Անցում է 38 ձայնով:

Բժ. Բաբայան – Առաջարկում է բոլոր նախարարություններն ու հաստատությունները բարեփոխել և կրճատել շտատներն ու ներկայացնել պառլամենտ՝ ի հաստատություն. ընդունվում է:

Նիստը փակվում է ժամը 8-ին:

«Յառաջ», թիվ 29, 25 հոկտեմբերի 1919թ.:

26-ՐԴ ՆԻՍ

24 հոկտեմբերի 1919թ.

Հայաստանի Պառլամենտի 26-րդ նիստը տեղի ունեցավ 24-ը հոկտեմբերի, ուրբաթ երեկոյան, ժամը 6.20 րոպե՝ Ս. Տիգրանյանի նախագահությամբ: Ներկա էին 52 պատգամավորներ:

Օրակարգի խնդիրների ընթերցումից հետո կրտսեր քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը, ապա դրվում է պետական վերահսկողի ընտրության խնդիրը, դաշնակցության կողմից առաջարկվում է Գրիգոր Ջաղեթյանի թեկնածությունը:

Գաղտնի քվեարկությամբ՝ 39 ձայնով ընդդեմ մի քանիսի ձեռնպահության, Գ. Ջաղեթյանը ընտրվում է պետական վերահսկիչ: Խմբագրական մարմնի կողմից Շահինյանը կարդում է օրինագիծը, հաստատվում է նույնությամբ:

Տեր-Թորոսյանը զեկուցում է պառլամենտի արձանագրողների մասին:

Պառլամենտի նախագահությունն առաջարկում է արձանագրողների 6 թիվը իջեցնել 4-ի, իսկ վարձը թողնել նույնը:

Վրացյան – Առիթից օգտվելով հայտնում եմ, որ մինչև հիմա եղած պառլամենտի արձանագրությունները տարված են անբավարար, ժամանակն է, որ պառլամենտը լուրջ մտածի այդ խնդրի վրա և միջոցներ ձեռք առնի: Դժբախտաբար հայերեն սղագրություն չունենք, բայց պետք է մտածենք և միջոց գտնենք այդ ուղղությամբ, դա անհրաժեշտ է:

Զեկուցողի առաջարկն անցնում է 47 ձայնով ընդդեմ 2-ի:

Ապա զեկուցվում և ընդունվում է օրինագիծը պառլամենտի նիստին բերելուց առաջ տպագրելու և պատգամավորներին բաժանելու, ինչպես նաև պառլամենտի համար հատուկ արխիվարիուս ունենալու մասին:

Ընդունվում է պառլամենտի նախագահության առաջարկը՝ պառլամենտի դիվանին կից օրենքի բաժնի վարիչ ունենալու մասին:

Ներքին գործոց նախարարի օգնական Ս. Մանասյանը պատասխանում է ներքին գործերի նախարարին եղած հարցումներին՝ Աշտարակ-Երևան ճանապարհի վրա տեղի ունեցած 2 սպանության և Շամշադինի ճանապարհի շինության մասին:

Հանրային կրթության նախարար Ն. Աղբալյանը պատասխանում է պատգ. Գ. Քալաշյանի հարցումին, այն մասին, որ կաթողիկոսը մերժել է հանր. կրթ. նախարարին հատկացնել վանքի մեկ շենքը՝ Վաղարշապատի գիմնազիայի համար: Ամսի 13-ին ես մի մամակ եմ գրել նորին վեհափառության, որին ես պատասխան չունեմ, դրա համար էլ չգիտեմ մերժում է նա, թե ոչ, ես ուղարկեցի այդ նպատակով իմ օգնականին կաթողիկոսի մոտ: Կաթողիկոսը հայտնել է՝ ես ուրախությամբ կընդունեմ նախարարի ներկայացուցչին, բայց հարցրեք, եթե գործը վերաբերվում է այդ հարցին նեղություն չքաշի (ընդհանուր ծիծաղ): Հոգևորականությունը կառավարությունից նպաստ չի ստացել (բացա-կանչություն, աղմուկ 400.000 ռ. ստացել են), ես կարծում եմ էջմիածնի վանքը իր շինություններով չի պատկանում վաղարշապատցիներին և եթե վաղարշապատցիները այսպես են կարծում, սխալ են, վանքն ու շինությունները համազգային են, որից պետք է օգտվի ամբողջ ազգը և իբրև այդպիսի, պետք է դպրոցի շենքը հատկացվի որբանոցին, իսկ դպրոցի համար Վաղարշապատը իր մեջ թող շենք գտնի: Ես խնդրել եմ կաթողիկոսին թանգարանի շենքը զիջել, իսկ որբանոցի փոխադրության համար կաջակցեմ: (բացականչություն ռեկվիզիցիայի ենթարկել): Ռեկվիզիցիա չենք անի, որովհետև ամբողջ ազգի համար ենթարկված է ռեկվիզիցիայի: Ես մտադիր եմ օգնականիս ուղարկել և հայտնել վաղարշապատցիներին, եթե իրենք դպրոցի համար շենք չեն ճարել, թող չգանգատվեն, որովհետև անհրաժեշտ գումարը հայթայթված է և տեսուչը գտնված:

Քալաշյանը հայտնում է, թե ինքը չի բավարարված:

Պետական վերահսկողության բարեփոխությունը

Վ. Տեր-Թորոսյանը զեկուցանում է ֆինանսական հանձնաժողովի առաջարկությունները պետական վերահսկողության մասին: Ի նկատի ունենալով հին օրենսդրության մեջ գոյություն ունեցող թերությունները, այլ և տիրող կացության մի շարք պակասությունները, ֆինանսական հանձնաժողովը անհրաժեշտ է գտնում պետական վերահսկողության մեջ մտցնել մի շարք բարեփոխություն, որպեսզի հնարավոր լինի վերացնել նկատվող անկանոնություններն ու զեղծումները:

Վ. Փափազյան – Մեկ ընդարձակ ճառով առաջ է բերում բազմաթիվ փաստեր ու նկատողություններ, որոնք անհրաժեշտ են դարձնում պետական հսկողության ուժեղացումը: Հարկավոր է նաև շատացնել պետական եկամուտների աղբյուրները և ճշտել ու կենտրոնացնել այդ միջոցները:

Վիճաբանությանը մասնակցում են Տերտերյանը, Բաբալյանը, Թորոսյանը, Ջամալյանը, Մելքոնյանը, բժ. Տեր-Միքայելյանը, որոնք անում են մի շարք նկատողություն պետական վերահսկողության զանազան կողմերի վրա և շեշտում են բարեկարգության անհրաժեշտությունը:

Քննության է դրվում Հ. Սարգսյանի զեկուցումը, որով առաջարկվում է ներքին գործոց նախարարին 300.000ռ վարկ բանալ Նախիջևանի ընդհարումների ժամանակ վնասված 300 երկաթուղային ծառայողներին 1000-ական ռուբլի նպաստ տալու մասին: Թեր ու դեմ վիճաբանություններից հետո առաջարկը մերժվում է:

«Յառաջ», թիվ 30, 31, 28, 29 հոկտեմբերի, 1919թ.:

Նիստը բացվում է նախագահությամբ Ս. Տիգրանյանի:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գրությունները:

Ֆինանսական նախարարի և տեղական ինքնավարությունների հանձնաժողովի գեկուցողի բացակայության պատճառով, օրակարգի առաջին երկու հարցերը՝ պետական եկամուտների և ծախսերի ելանտացույցի ֆինանսական նախահաշիվների քննութեան և հաստատման և տեղական ինքնավարության մայիսի 23-ի օրենքի փոփոխման ու լրացման հարցերը հետաձգվում են:

Խնամատարության և աշխատանքի նախարար Ա. Սահակյանը պատասխանելով հողային օրենքի գործադրության մասին եղած հարցումին՝ ասում է, որ արդեն կազմված են բոլոր գավառներում հողային կոմիտեներ և մասնավոր հանձնաժողովներ, որոնք օգոստոսի 1-ից սկսել են ընդունել մասնավոր կալվածքները: Հողային բարենորոգումը վարելու համար ստեղծված է կենտրոնավածքները: Հողային կոմիտե: Մինչև օրս Երևանի գավառում ընդունված է 16 կալվածք, մոտ 8.500 դեսյատին, գլխավորապես վարելահողեր: Հողային մարմինների անդամները բոլորովին ազատ մարդիկ չեն և դրա համար գործը ցանկալի արագությամբ չի գնում, բայց մինչև գարուն հնարավոր կլինի բոլոր կալվածքները դարձնել պետական և աշխատավոր գյուղացիության տալ հող: Կարգադրված է նաև նախարարության տրամադրության տակ գտնվող ազատ հողերը և օբրոչնիե ստատի կոչված հողերը տրվեն կարիք ունեցող գյուղացիներին, բայց պետք է ասել, որ այս րոպեին հողի համար կարիք չի զգացվում և ազատ հողեր կան, որոնք մնում են անմշակ և գյուղացիները չեն պահանջում:

Դ. Սարգսյան - Ձեկուցում է Հայկոռպի միջոցով երկաթուղային ծառայողների կոռպերատիվին 1 միլ. վարկ բացելու մասին: Ֆինանսական հանձնաժողովը անհրաժեշտ է գտնում պահանջված վարկը բանալ: Հ. Տեր-Հակոբյանը կարծում է, որ չի կարելի յուրաքանչյուր կոռպերատիվի դիմումներն առանձին-առանձին քննել ու նպաստ տալ: Պետք է ընդունել այնպիսի կարգ, որ կառավարությունը բաց թողնի որոշ գումար 3 միլ. ռ. Հայկոռպին և սրան հանձնել առանձին կոռպերատորներին նպաստ տալու գործը:

Դ. Տերտերյան - Առարկում է նախորդ ճառախոսին և գտնում է, որ հարցը շատ հասունացած է և անհետաձգելի: Գաղտնիք չէ երկաթուղային ծառայողների տնտեսական ծանր դրությունը: Նրանք չափազանց քիչ ռոճիկ են ստանում: Կառավարությունը պետք է օգներ նրանց մթերքներով, բայց չի կարողանում: Երկաթուղային կոռպերատիվը նոր կազմակերպություն է, դեռևս անփորձ, և լավ կլինի վարկը գործադրել Հայկոռպի միջոցով:

Լ. Ջարաֆյան - Նույնպես այս հարցը գտնում է հասունացած: Չնայած որ մեր երկաթուղային ծառայողները խիստ ծանր դրության մեջ են, անձնագոհությամբ տանում են իրենց պարտքը և մեր պարտականությունն է աջակցել նրանց: Վարկը պետք է բանալ ներքին գործոց նախարարի [անունով] և վերջինս կարող է Հայկոռպի հետ բանակցել և նրա միջոցով օգտագործել հատկացված գումարը: Հարկավոր է նաև պարզ որոշել Հայկոռպի և երկաթուղային ծառայողների արհեստակցական միության հարաբերությունը:

Դ. Սարգսյան - Բացատրում է, որ 1 միլ. ռուբ. պետք է մտցվի Հայկոռպի դրամարկը և երկաթուղային կոռպերացիան այդ գումարի դիմաց ստանալու է ապրանք:

Նախարարապետը հայտնում է, որ կառավարությունը միշտ նպատակահարմար է համարում գործ ունենալ մի մեծ հիմնարկության, քան մասնավոր մի մարմնի հետ: Նույն տեսակետի վրա է և պառլամենտը, որ մերժել է մի քանի կոռպերատիվների խնդիրը: Կառավարության կողմից խնդրում է բանալ ուղած վարկը՝ անկախ այն բանից, թե Հայկոռպի միջոցով կգործադրվի, թե՞ ոչ: Երկաթուղային ծառայողների միությունը մի շատ մեծ և պետության համար կարևոր կազմակերպություն է և պետք է նրան օգնել: Վաղը երկաթուղային ծառայողների միության

ներկայացուցիչները բանակցելու են Հայկոռպի հետ՝ այդ 1 միլ. օգտվելու ծները մշակելու մասին:

Ա. Խոնդկարյանը համարում է, որ օրենքը լավ չէ կազմված և շոշափում է այնպիսի խնդիրներ, որոնք գործադիր իշխանությանն են վերաբերվում: Հայկոռպի անունը օրենքից պետք է դուրս գցել:

Դ. Տեր-Հակոբյանը - Ձարգացնում է իր առաջին միտքը:

Ա. Թորոսյանը - Գտնում է տարբերություն երկաթուղային բանվորների միության և մասնավոր կոոպերատորների միջև: Հայաստանի միակ կազմակերպված իսկական բանվորական միությունը երկաթուղային ծառայողների միությունն է և պետք է նրան օգնել: Հայկոռպի միջոցով չպետք է տալ, որովհետև Հայկոռպը, որի մեջ վաշխառուների թիվը բավական շատ է, զարտուղի միջոցներով աշխատում է պետությունից դրամ ստանալ: (Վրացյանը տեղից-գրպարտություն է):

Պառլամենտն ընդունում է օրինագիծը՝ բանալ ներքին գործերի նախարարին 1 միլ. ռ. վարկ երկաթուղային ծառայողների միության պարենավորման կարիքների համար, 1 տարի ժամանակամիջոցով՝ անտոկոս փոխառություն տալու համար:

Արտ. գործ. նախարար *Ա. Խատիսյանը* պատասխանում է այն միջոցների մասին, որ կառավարությունը ձեռք է առել Շարուր-Նախիջևանում գերի մնացած հայերին ազատելու համար: Այդ մասին կառավարությունը բանակցել է ամերիկացիների միջոցով, որոնք աշխատում են այնտեղ ընդհանուր նահանգապետություն հիմնել և բանալ երկաթուղին: Այս ջանքերը դեռ իրենց վախճանին չեն հասել, դեռ երկու օր է, որ գնդապետ Դելին, որ նշանակված է նահանգապետ, գտնվում է Նախիջևանում: Գնդապետ Ռեյ երեկ վերադարձավ Նախիջևանից և կարող են ասել, որ ամերիկացիք արել են ամեն բան, որ կարելի էր, բայց հանդիպել են որոշ դժվարության, բայց հույս ունեն, որ ամեն արգելք կվերացնեն: Գաղթականներին օգնելու արտակարգ միջոցներ հնարավոր չի եղել մինչև այժմ գործադրել և պետք է սպասենք ավելի բարեպատեհ ժամանակի: Մենք հետևում ենք այդ հարցին ամենայն ուշադրությամբ և ամեն օր դիմումներ ենք անում, բայց հանդիպում ենք շատ դժվարությունների: Նախիջևանում գործում են Ադրբեջանի և Տաճկաստանի ներկայացուցիչները, որոնք ամեն կերպ արգելք են հանդիսանում մեզ: Դիվանագիտական բոլոր միջոցների դիմել ենք մենք: Տաճկաստանում այժմ կա մի ուժեղ շարժում, որ հաշվի են առնում և մեծ պետությունները: Եվ այդ շարժման արձագանքները հասել են մինչև Նախիջևան: Գնդ. Դելին Նախիջևանում աշխատում է ծրագրված քայլեր իրականացնել, շուտով այդ մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ կտանք: Գերության մեջ եղած զինվորներն ու սպաները շուտով կգան Երևան: Նրանց տրված է դրամական նպաստ, դեղեր և այլն: Ժողովուրդը հացի պակասություն ունի և մեր առաջին գործն է երկաթուղու երթևեկությունն ապահովելու և այդ բանի համար բոլոր միջոցները ձեռք առնված են: Երկաթուղին Ջուլֆայից մինչև Բաշնորաշեն գործում է: Երկաթուղին որ գործի, անմիջապես ալյուր կուղարկենք: Նախիջևանի շրջանում Ադրբեջանի ազդեցությունը մեծ է, բայց այն չափով, ինչ չափով համապատասխանում է տեղացիների շահերին: Ադրբեջանը պնդում է, որ Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը անվիճելիորեն իրենն են, և այդ մասին խոսելն ավելորդ է: Մինչև Հասկելի վերադարձը Փարիզից, երևի դրությունը կմնա նույնը, ինչ-որ մինչև այժմ կա, բայց իհարկե չի կարելի վստահ լինել ժողովրդի ֆիզիկական գոյության համար:

Գ. Վարշամյան - Ձեկուցում է հոկտեմբերի 3-ի բնակարանային գրավման օրենքը լրացնելու և բացատրելու մասին: Թյուրիմացություններ են առաջ եկել կոմիտեի և դատարանի միջև: Երևանի վարչական դատարանն օրենքը բացատրում է ի նպաստատար և դրանից առաջ են գալիս մի շարք անտեղություններ: Օրենսդրական հանձնաժողովը մտցրել է հետևյալ բարեփոխությունները՝ դատարանին բողոքը պետք է ներկայացնել 24 ժամվա միջոցին, շրջանային դատարանը որոշում է հանում 2 օրվա ընթացքում, որոշումը վերջնական է, սպասավորները, անկախ թվից, մի անգամ են հաշվում:

Կոմիտեի անդամների բացակայության դեպքում նախագահին իրավունք ունի որոշում անելու: Կոմիտեն իրավունք ունի 3 ամսով բանտարկություն անելու կամ 10 հազ. ռ. տուգանելու:

Ա. Խոնդկարյան – Խոսում է վարչական կարգով հարցերը կարգադրելու դեմ և պաշտպանում է դատարանով լուծելու անհրաժեշտությունը, քննադատում է Կոմիտեի նախագահին, որ գործում է քնահաճորեն և ներքին գործոց նախարարին, որ մինչև այժմ ոչ մի հրահանգ չի տվել Կոմիտեին: Կոմիտեի որոշումները վերջնական չպետք է լինի տուգանքի դեմ, պետք է բողոքել դատարանին: Գործի հաջողության համար համաձայն է, որ Կոմիտեի փոխարեն միանձնյա պաշտոնյա նշանակվի: Առաջարկում է նախարարների, օգնականների և պառլամենտի անդամների սենյակները գրավումից ազատել:

Թեր ու դեմ վիճաբանություններից հետո զեկուցողի առաջարկություններն ընդունվում են պառլամենտի կողմից:

Վ. Տեր-Թորոսյան – Դպրոցական և ֆինանսական հանձնաժողովների կողմից զեկուցում է Ալեքսանդրապոլի դպրոցական գործի համար 170.000ռ. նպաստ տալու մասին: Առաջարկն ընդունվում է միաձայնությամբ 5.288 ռ. վարկ է բացվում հանրային կրթության և արվեստի նախարարին՝ ուսուցիչ Գ. Տեր-Սարգսյանի ռոճիկը վճարելու համար:

Հանր. կրթության նախարար Ն. Աղբալյանը պատասխանում է Պետրոսյանի հարցումին Նոր Բայազետում անձեռնահաս ուսուցիչներ նշանակելու մասին: Հարցումը ուշ ստանալով ստույգ տեղեկություններ չունեն, բայց այդպես կարող է լինել, որովհետև նախարարը կարգադրել է, որ եթե շրջանում միջնակարգ կրթություն ունեցող թեկնածուներ չգտնվեն, կարող են ստորին կրթություն ունեցողներ նշանակել: Մեր տարրական դպրոցների համար պետք է 900 ուսուցիչ, մինչև այժմ ճարվել է մոտ 550, մնացածը չկա: Ավելի լավ է երեխաներին գրել կարդալը սովորեցվի թեկուզ գոնում, քան թե երեխաները մնան փողոցում այն հույսով, որ դպրոցական փառավոր շենքեր և մանկավարժ ուսուցիչներ լինեն: Կարգադրված է, որ նոյեմբերի 15-ից հետո այլևս ոչ մի նոր դպրոց չբացվի և այն ժամանակ կարելի կլինի վերջնական ստույգ և ընդհանուր տեղեկություններ հաղորդել պառլամենտին:

«Յառաջ», թիվ 32, 30 հոկտեմբերի 1919թ.:

28-ՐԴ ՆԻՍ

31 հոկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Ա. Տիգրանյանը*:

Քարտուղարը հայտարարում է ստացված գործերը, որոնց մեջ և նախարարապետի նամակը, որով հայտնում է, որ խնամատարության և աշխատանքի հրաժարված նախարարի փոխարեն հրավիրված է բժ. Ա. Բաբալյանը:

Տեր-Թորոսյանի զեկուցումով հաստատվում է արտ. գործերի և աշխատանքի ու խնամատարության նախարարությունների նախահաշվի ժամանակը երկարացնելու առաջարկը:

Պառլամենտի նախագությունը հարց է դրել, որ պատգամավորը կարող է միևնույն ժամանակ լինել պառլամենտի անդամ և ուրիշ պաշտոնյա, և եթե նա եղել է պաշտոնյա ու ստացել է ռոճիկ չպետք է արդյոք պառլամենտից ստացած սննդադրամը վերադարձնի: Օրենսդրական հանձնաժողովը կարծում է, որ քանի որ դժվար է որոշել, թե որն է պետական հասարակական պաշտոն և որը ժամանակավոր հանձնարարություն, պառլամենտն ինքն ամեն անգամ որոշի, թե արդյոք պատգամավորը կարող է այսինչ կամ այնինչ պաշտոնն ստանձնել, իսկ առհասարակ, պատգամավորը չի կարող վճարովի պաշտոնյա լինել:

Այս տեսակետը պաշտպանում է *Հ. Տերտերյանը*:

Ա. Հարությունյանը կարծում է, որ պատգամավորին պետք է իրավունք տալ որոշ պաշտոններ ստանձնելու, օրինակ՝ ուսուցիչ, արտաքին գործոց նախարար-

րության կողմից ներկայացուցիչ և զանազան հատուկ հանձնարարությունների պաշտոնյա: Այդ պաշտոնները պատգամավորը ստանում է պառլամենտի որոշումով, պաշտոնավարության ժամանակամիջոցում իր պատգամավորական պարտականությունները չի կատարում և սննդադրամ չի ստանում:

Ա. Աբեդյանը մերժում է առհասարակ, որևէ կողմնակի պաշտոն վճարովի, թե անվճար, որովհետև այդ խանգարում է պառլամենտական աշխատանքին: Բացառիկ դեպքերում պատգամավորը կարող է հանձնարարություններ ստանալ պառլամենտից կամ կառավարությունից՝ մայրաքաղաքից դուրս որևէ գործով գնալու: Պաշտոն ասելով պետք է հասկանալ ամեն զբաղմունք, որ կապ ունի որոշ ժամերի հետ: Հանձնարարությամբ պատգամավորը կարող է հեռանալ միայն պառլամենտի թույլտվությամբ:

Ա. Մելքոնյանը բարոյական դրդիչներից մեկնելով՝ միանում է Աբեդյանի կարծիքի առաջին մասին:

Ջամալյանը հակառակ կարծիքի է, պատգամավորները աշխատանքով ծանրաբեռնված չեն, ազատ ժամանակ պետք է գործադրել պետական կարիքների համար: Ռուտինա է, որ գործադիր և օրենսդիր իշխանությունները պետք է բոլորովին իրարից բաժանված լինեն: Սոցիալական վարդապետությունը բոլորովին հնացած է: Պետք է միայն երկու տեղից ռոճիկ ստանալ, իսկ պաշտոն կարելի է վարել:

Հետագա վիճաբանություններին մասնակցեցին *Ա. Հարությունյանը, Խոնդկարյանը, Վարշամյանը, Տերտերյանը* և որովհետև առաջ է գալիս օրենքը վերաքննելու խնդիր, որոշվում է հարցը վերադարձնել օրենսդրական հանձնաժողովին՝ հաջորդ ուրբաթ օրվա նիստին զեկուցելու համար:

Նախագահությունը առիթ ունենալով զինվոր գնացած պատգամավոր Միրաքյանին, հարց է դնում, թե արդյոք պատգամավորը կարո՞ղ է զինվոր լինել և միևնույն ժամանակ պահել իր պատգամավորական կոչումը: Օրենսդրական հանձնաժողովը հայտնում է, որ օրենքով պատգամավորը զինվոր լինել պարտավոր չէ, բայց կարող է լինել կամավոր և այս միջոցին նա մնում է պատգամավոր և ստանում է իր սննդադրամը:

Ա. Աբեդյանը կարծում է, որ պատգամավորը զինվոր դառնալով իր կոչումից չի զրկվում: Վարշամյանը պարզում է օրենքը, որով պատգամավորը ազատ է զինվորական պարտականությունից, բայց կարող է կամավոր լինել և զինվորական շարքը մտնելուց ազատվում է պատգամավորական արտոնություններից, բայց պահում է տեղը, սննդադրամը պետք է ստանա:

Ա. Հարությունյան - Բացառիկ երևույթ է, որ զինվորական պարտականությունից ազատ մի մարդ իր կամքով գնում է զինվոր: Այդ դեպքում նա հրաժարվում է պատգամավորի իրավունքներից, բայց ծառայությունը վերջացնելուց հետո վերադառնում է իր տեղը:

Ա. Խոնդկարյան - Հակառակ է, որ պատգամավորը գնա զինվոր: Եթե պատգամավորը չի կարող լինել պետական պաշտոնյա, առավել չի կարող լինել զինվոր, որովհետև պառլամենտում մնալով, նա ավելի բարձր պարտականություն է կատարում, քան ֆրոնտում, եթե, սակայն պատգամավորը կամավոր գնում է զինվոր, նա պետք է հրաժարվի պատգամավորությունից:

Ա. Վրացյանը բացատրում է, որ ամեն ոք իրավունք ունի և որոշ դեպքերում և պարտականություն ունի զինվոր լինելու, և երբ պատգամավորը կամավոր կերպով զինվոր է գնում, դրանով նա կատարում է նույնքան և ավելի բարձր գործ, քան այն, ինչ պառլամենտում է անում: Եթե պատգամավորը զինվոր գնալով կարող է և պառլամենտական աշխատանքների մասնակցել, կարող է, իսկ եթե այդ անկարելի է, նա պահում է իր պատգամավորական իրավունքը և ստանում է սննդադրամ:

3. *Տեղադրյալներ* գտնում է, որ օրինական տեսակետից խնդիրը բավական բարդ է, բայց հարցին պետք է մոտենալ բարոյական չափերով և այս դեպքում հարցը պարզ է՝ պատգամավորը պահում է իր կոչումը և ստանում է սննդադրամ:

Քվեարկությամբ որոշվում է, որ կամավոր գնացող պատգամավորը պահում է իր իրավունքը և որպես զինվոր բացակայելը պետք է համարել հարգելի:

10 թույլ դադարից հետո Ա. Մելքոնյանը հիմնավորում է իր հարցապնդումը խնամատարության նախարարին, թե ինչ է արված ավերված գյուղերի վերաշինության համար:

Խնամ. և աշխատ. նոր նախարար Ա. Բաբայանը բացատրում է, որ տրված հարցը շատ սուր է: Թաթարական գյուղերի վիճակի մասին կարող է ասել ներքին գործոց նախարարը: Գյուղերի վերաշինության համար շատ քիչ բան է արված, որովհետև խնամ. և աշխատ. նախարարությունը վարկ չի ունեցել, սակայն որոշ բան արված է: Հեռագրված է Սարիղամիշ, որ 30 վագոն տախտակ ուղարկվի գյուղացիների համար: Փարաքարից Ղանարլուի շրջանն են տեղափոխված գերաններ՝ գյուղերը նորոգելու համար: Խնամ. նախարարությունը շուտով պիտի մտցնի նախարարական խորհուրդ 20 միլ. վարկի պահանջ, ինչ որ կարելի կլինի անել, կարվի: Մտադրություն կա և դրամական աջակցություն ցույց տալ գյուղացիներին, բայց ավելի շատ պետք է նպաստել նյութերով:

Ա. Թորոսյան — Նախարարը նոր է և դեռ չի ուսումնասիրել իր նախորդների արածները: Ոչ թե բան չի արված, այլ արված է, բայց արդյունք չի տվել: 4 անգամ նախագիծ է մշակված այդ մասին: Այսպես, Կարսի նահանգի գյուղերի, Նախիջևան, Շարուրի և հետո ամբողջ Հայաստանի գյուղերի վերաշինության համար նախագիծ է մշակված, բայց նախարարների խորհուրդը միշտ մերժել է:

Լ. Ջարաֆյան — Մեր գաղթականության և աշխատավոր գյուղացիության վիճակը շատ ծանր է, բայց այսպիսի հարցապնդումներով դրությունը չի փոխվի: Ավելի շատ պետք է խոսել խնամատարության ընդհանուր սխտեմի մասին: Կես ֆունտ հացով չի կարելի դրությունը փոխել, պետք է նոր միջոցներով գործել: Ամենից առաջ պետք է աշխատել փրկել երեխաներին, հավաքել որբերին ու ծնող ունեցող գաղթական երեխաներին: 2-րդ՝ պետք է բոլոր հիվանդներին օր առաջ տեղավորել հիվանդանոցներում: Մնացածների համար հարկավոր է հասարակական աշխատանքներ կազմակերպել: Չպետք է բավականանալ միայն կանցե-լարիական միջոցներով: Պ. նախարարը սխալվում է եթե կարծում է, թե մի հեռագիր տալով 30 վագոն տախտակ կստանա, 10 վագոն էլ չի ստանա: Պառլամենտը պետք է միշտ տրամադիր լինի օգնելու նախարարությանը:

Ա. Սահակյան — Հասարակական և պետական խնդիրները լուծելիս ցանկություններով չի կարելի ղեկավարվել, այլ հնարավորություններով: Այս թույլիս մեր որբանոցներում մոտ 30.000 որբ կա, նույնքան էլ կա դուրսը, բայց ուր տեղավորել սրանց: Ունենք դուրս շենք — ո՛չ: Մի կողմից պահանջում ենք, որ դպրոց բացվի, մյուս կողմից ուզում ենք, որ բերեն տեղավորեն — ու՛ր: Բացված են գյուղերում մի շարք կալոնաներ, հավաքված է մոտ 3.000 որբ, որոնք ապրում են գոմերում, բայց այդ մի կաթիլ է ծովում: Ես նոր եղա Ապարանում, ամեն կողմից խնդրում էին տանել իրենց զավակներին, բայց ո՛ւր և ինչպես տեղավորել: Ամիս ու կես է, որ գանձարանից դրամ չենք ստանում, ի՞նչ ունենք: Այս կես գրվանքա հացով չի կարելի ապրել, ուր մնաց աշխատել, ինչպես կազմակերպես հասարակական աշխատանք: Ժողովրդին պետք է տեղավորել, այո, պետք է նորոգել գյուղերը, բայց այդ հնարավոր է: Գյուղերը բոլորովին քարուքանդ են եղած, իսկ նյութ չկա, չկա և դրամ: Չմայած այս դրությանը, որքան ես դիտել եմ, մեր ժողովրդի մեծ մասը ծածկի տակ է, թե Կարսի, թե Ալեքսանդրապոլի և թե այլ շրջանում: Ավելի վատ է այստեղ, ուր, սակայն ավելի լավ սննուդ է ստանում և այժմ արդեն տեղավորվում է Ղանարլուի շրջանում: Ամեն բան կարելի է անել, բայց դրա համար հարկավոր են խոշոր դրամական միջոցներ:

Ա. Աբեղյան — Իհարկե պետք է նկատի ունենալ և առարկայական պայմանները, բայց և այնպես մենք չենք կարող հաշտվել գաղթականության ներկա դրության հետ: Ոչ միայն որբերին պետք է հավաքել, այլև մեծերին, որոնք փողոցում

են գիշերում: Հասարակական աշխատանքներ կազմակերպելը արժատական միջոց է և այդ պետք է անենք: Գաղթականության վիճակի բարվոքումը նույնքան կարևոր է, որքան և գործի վրա եղած ծախսերը: Կան գեղծարարներ գաղթականության գործը վարողների մեջ, անհրաժեշտ է սրան վերջ տալ: Պառլամենտը պարտավոր է դրամական միջոցներ գտնել և տալ խնամատարության նախարարին: Շուտով կսկսվի անձրևի և ձյան շրջանը, հարկավոր է խնամատարության նախարարին արտակարգ լիազորություններ տալ և չպետք է հանդուրժել մի դրություն, որ խնամատարությունը միջոց չունենա: Պետք է գաղթականությանը տեղավորել գյուղերում:

Ա. Մելքոնյան – Քննադատում է խնամատարության նախարարության գործունեությունը և եզրափակում է պարտավորությունով՝ նոր նախարարական արտակարգ միջոցներ ձեռք առնելու՝ քանդված գյուղերի վերաշինության համար:

Ընդունվում են Աբեղյանի և Մելքոնյանի բանաձևերը, որով և պառլամենտը անում է նախարարին որոշ հանձնարարություններ և անցնում է հերթական հարցին:

Նիստը փակվում է ժ. 10-ին:

«Յառաջ», թիվ. 35, 2 և 4 նոյեմբերի 1919թ.:

29-ՐԴ ՆԻՍ

4 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է Ս. Տիգրանյանը: Ավագ քարտուղարը կարդում է նոր ստացած գործերը:

Օրակարգի հարցերի հերթի փոփոխության մասին եղած առաջարկները որոշելուց հետո պառլամենտը անցնում է օրակարգի 1-ին կետին:

1. Օրինագիծ երկաթուղային տարիֆները ավելացնելու մասին:

Ձեկուցող **Դ. Սարգսյան** – Հայաստանի Հանրապետության երկաթուղիների ծախսերը չափերով ավելացել են, բարձրացել են երկաթուղային ծառայողների ռոճիկները, վառելիքի ծախսերը, երկաթեղենի, փայտեղենի, ներկերի արժեքը, այնպես որ ներկա ծախսերը սովորական ժամանակների հետ համեմատած ավելացել են 55 անգամ, իսկ տարիֆներում՝ միայն 15 անգամ: Տնտեսապես զարգացած երկրներում հնարավոր է էժան տարիֆներ նշանակել: Սակայն հետամնաց երկրներում, որպիսին այսօր Հայաստանն է, երկաթուղային տարիֆները բարձր պիտի լինեն, որպեսզի նա պետության համար վնասի աղբյուր չդառնա: Հայաստանի երկաթուղիներն այժմ վնաս են տալիս և կառավարությունը իր առաջարկած օրենսգծով ձգտում է տարիֆները բարձրացնել այնպես, որ երկաթուղին իր վնասները ծածկի: Կառավարությունն առաջարկում է նախկին Անդրկովկասյան ճամփորդական տարիֆները բազմապատկել 35 անգամ, 10 գր. բազած՝ 50 անգամ, իսկ ապրանքային տարիֆները 50 անգամ՝ վերացնելով բոլոր արտոնությունները: Ֆինանսական հանձնաժողովը օրենսգիծը ընդունեց անփոփոխ և հայտնում է շտապողականություն:

Շտապողականությունն ընդունվում է:

Կարդում է օրենսգծերը ճամփորդական ապրանքային տարիֆների ավելացման մասին:

Դ. Մելիքյան – Լավ կլիներ, եթե ձեկուցողը ասեր, թե օրինակ, Երևանից մինչև Սանահին ինչ արժեք առաջ և ինչ պիտի արժենա հիմա:

Կ. Սասունի – Այս ձեկուցման մեջ մենք տեսանք իրական տվյալներ հիմնված Հայաստանի երկաթուղային փորձի վրա, մենք չլսեցինք, թե մեր երկրում որքան ճամփորդություն է կատարվում, որքան ապրանք է արտահանվում, ներմուծվում, անհրաժեշտ է ունենալ մեր երկրի իրական տվյալները՝ ներկայացված թվերով, որպեսզի մենք կարողանանք որոշել տարիֆների չափը:

Ձեկուցող - Երևանից Ալեքսանդրապոլ 3-րդ կարգը կարժենա 76 ռ., 2-րդը հավասար է 3-րդի մեկ և կեսին, առաջինը հավասար է երկրորդի և երրորդի գումարին:

3. Արդության - Տարիֆների ավելացման խնդիրը կապ ունի այն հարցի հետ, թե մեր երկաթուղին որքան ապրանք տեղափոխելու ընդունակ է, այս հարցը կարևոր է պարզել, քանի որ տարիֆների ավելացումը կարող է նվազեցնել ապրանքների ներմուծումը:

Ձեկուցող - Այս հարցի մասին ճիշտ տվյալներ չկարողացանք ծեռք բերել:

Ձարաֆյան - Երկաթուղային ծառայողների հավաքական պայմանագրի մեջ կա մի կետ, որի համաձայն ծառայողները օգտվում են ծրի երթևեկությամբ, այդ կետը ընդունված է կառավարության ներկայացուցիչների կողմից, այժմ արտոնությունների վերացումով միթե՞ չի խախտվում պայմանագրի հիշյալ կետը:

Ձեկուցող - Այդ հարցին կարող է պատասխանել կառավարության ներկայացուցիչը:

4. Սասունի - Մենք հնար չունենք այսօր զբաղվելու օրենսգծով, քանի որ չի պարզվում, թե երկաթուղին ինչքան մուտք ունի, ինչքան ելք, ինչ պարտականություն և այն պետք է վերադարձնել մշակելու և ուսումնասիրելու հարցը:

Ա. Օհանջանյան - Ես ուզում եմ պատասխանել մի քանի հարցերի: Երևանից Սանահին նոր տարիֆով 3-րդ կարգը կարժենա մոտ 70 ռ., 2-րդ՝ 104 ռ. 1-ը 173 ռ.: Ապրանքների համար կարելի է բերել հետևյալ օրինակը. հին տարիֆներով կոնյակը, որ փոխադրվում է, արժենում էր մեկ փութը մեկ վերստի համար կես կ., այժմ արժենում է Երևանից Ալեքսանդրապոլ 8 ռ. 28 կ., նոր տարիֆով կարժենա 20 ռ. 35 կ., սպիրտը արժենում էր մեկ փութը մեկ վերստի համար 1 ութերորդ կ., այժմ արժեն 7 ռ. 24 կ., նոր տարիֆով կարժենա 9 ռ. 25 կ.:

Ներք. գործ. նախարար - Պատգամավոր Սասունին հիմնական խնդիր առաջադրեց, սակայն պատգամավորներին հայտնի պիտի լինի, թե ինչ դրության մեջ է եղել երկաթուղային գործը մեզանում, ինժեներ Յովհաննիսյանը, որ վարում էր երկաթուղային գործը, գործը տարել է տնավարի և մենք պատահաբար միայն կարողացանք իմանալ, թե ինչքանի տոմսակ է ծախվել: Գործը համարյա թե նոր է կանոնավորվում, և մենք ապագայում հնարավորություն կունենանք ճշգրիտ տեղեկություններ տալու: Ի նկատի ունեցեք, որ առաջարկված տարիֆները նույնն են, ինչ որ Վրաստանինը և այդ տարիֆներով ուղիղ գծով ապրանքներ պիտի ստանանք, հարցը մասնագիտական է, ուսումնասիրված է, առաջարկում եմ օրինագիծը հաստատել՝ պետության շահերը չվնասելու համար:

Ա. Վրացյան - Այս պայմաններում օրինագիծը քննել չենք կարող, որովհետև ո՛չ հանձնաժողովը, ո՛չ կառավարությունը չեն տալիս՝ մեզ հարկավոր նյութը, պետք է վերադարձնել հանձնաժողովին վերամշակելու:

Լ. Թադևոսյան - Հանձնաժողովը չի կարող նոր ուսումնասիրություն կատարել, քանի որ ծեռքի տակ նյութեր չունի:

3. Տեր-Հակոբյան - Առաջարկում եմ ապրանքային տարիֆների օրինագիծը քննել, իսկ ճամփորդականը հետաձգել:

Ձեկուցող - Առաջարկում եմ արտոնյալ տարիֆների հոդվածը հանել, մյուսներն ընդունել:

Ներքին գործ. նախարար - Ապրանքային և ճամփորդական տարիֆները բաժանել չի կարելի, նկատի ունեցեք, որ Վրաստանի հետ համաձայնությունը ընդունված է, տոմսերն արդեն տպված է և հաստատելուց հետո պիտի սկսեն ծախել: Եթե օրինագիծը վերադարձնենք, նշանակում է մեկ ամիս ևս ստիպված պիտի լինենք դադարեցնել հաղորդակցությունը Թիֆլիսի հետ:

Նախագահ - Զվեարկում է առաջարկները, որոշվում է ճամփորդական արտոնյալ տարիֆների հոդվածը հանել և հանձնել վերաքննության:

Օրինագծերը ընդունվում են:

2. Օրինագիծ հեռագիրների բառագինը ավելացնելու մասին:

Ձեկուցող 7. Սարգսյան – Ի նկատի առնելով ներկա թանկությունը, կառավարությունն առաջարկում է հեռագիրների բառագինը Հայաստանի քաղաքների և գյուղերի համար դարձնել 40 կ., իսկ օտար քաղաքների համար՝ 70 կ.:

Օրինագիծն ընդունվում է:

3. Օրինագիծ 50 միլն. դոլարի արտասահմանյան կարճատև փոխառություն կնքելու մասին:

Ձեկուցող Լ. Թադևոսյան – Ֆինանսների նախարարը օրինագիծ է մտցրել 50 միլն. դոլարի արտասահմանյան շուկայում կարճատև փոխառություն կնքելու մասին՝ արտասահմանյան շուկայում անհրաժեշտ մթերքների գնումներ կատարելու համար:

Կարդում է օրինագիծը:

Բացի այս օրինագծից, ստացված է նաև պայմանագիր, որ կնքված է Ամերիկայում՝ մեր կառավարության ներկայացուցիչ Դ. Քաջազնունու և Չիկագոյի մեկ ընկերության միջև, այս պայմանագիրը պետք է հաստատի պառլամենտը շտապողական կարգով: Անհրաժեշտ մանրամասնություններ կարող է տալ ֆինանսների նախարարը:

Ֆինանսների նախարար – Կառավարության և պառլամենտի կողմից արտասահման ուղարկված պատգամավորներ նախկին նախարար պ. Քաջազնունին, ֆինանսների նախկին նախարար Էնֆիաջյան, Ամերիկայում Չիկագոյի մեկ ընկերության հետ 50 միլն. դոլարի պայմանագիր են կնքել այդ գումարի արժողությամբ: Ընկերությունը բաց է թողնելու ապրանքներ՝ համաձայն մեր կողմից ներկայացված ցուցակի: Պայմանագիրը մշակվել է Փարիզում և ընկերության Նյու-Յորքի ընկերության վարչության կողմից ստորագրվել, մնում է որ վավերացվի Հայաստանի Պառլամենտի կողմից: Պայմանագրի նյութական կողմը հետևյալն է. 2-3 տարի ժամանակով ընկերությունը բաց է թողնում 50 միլ. դոլար, որի առավելագույն տոկոսը հավասար է 6-ի: Կառավարությունը ժամանակավորապես նրանց տրամադրության տակ է դնում արտաքին փոխառության օբլիգացիաներ, որոնք ընկերության միջոցով դրամի պիտի վերածվի Ամերիկյան բանկերում: Նյու-Յորքի և Չիկագոյի 4 մեծ բանկեր արդեն տվել են իրենց համաձայնությունը, ապրանքների հանձնումը կատարվելու է Բաթումում, մնում է, որ պառլամենտը ընդունի օրինագիծը և վավերացնի պայմանագիրը, որպեսզի կառավարությունը լիազորություն տա մեր պատգամավորներին՝ փոխառությունը կնքելու և օբլիգացիաներ տպելու համար: Կարևոր է շեշտել, որ բոլոր գործառնությունները պետք է կատարվեն ամերիկյան արժեքներով:

7. Մելիքյան – Այդ փոխառությունը ի՞նչ նշանակություն կունենա մեր ռուբլու կուրսի համար:

Ֆին. նախարար – Խնդիրը պարզ է, եթե մենք հնարավորություն ունենանք վերականգնելու մեր տնտեսությունը, կբարձրանա նաև դրամական միավորի արժեքը:

Ա. Խոնդկարյան – Որտե՞ղ պիտի կատարվի ապրանքների ընդունելությունը և հանձնումը:

Ֆին. նախարար – Ընդունելությունը կկատարվի Ամերիկայում, հանձնումը՝ Բաթումում:

7. Բուդաղյան – Պայմանագրում փոխառության տոկոսը 6-է, իսկ օրակարգի մեջ առաջարկվում է 10, ի՞նչ պատճառով:

Ֆին. նախարար – 10 տոկոս է առաջարկվում, որովհետև փոխառության և այլ ծախսերը տոկոսների մեջ են մտնում:

Ա. Մելքոնյան – Ինչպե՞ս են ծախսվելու տոկոսները և Ամերիկյան ինչպես է պաշտպանվելու իր շահերը Հայաստանում:

Ֆին. նախարար – Տոկոսների ծախսման մասին հնարավոր չէ այժմ որոշակի բան ասել, իսկ Ամերիկյան կառավարությունը այդ խնդիրներին միջամտելու պարտականություն և իրավունք էլ չունի:

Ա. Վրացյան – Մի քանի օր առաջ վարչապետը հայտարարեց, որ երկրի ներկա վիճակի պատճառով ընկերությունը հրաժարվել է պայմանագրից:

Ֆին. նախարար – Վարչապետի հայտարարությունը ճիշտ է և իրավացի, մեր երկրում կատարվող դեպքերը որոշ ազդեցություն են ունեցել ընկերության վրա, սակայն պիտի հայտնեն, որ տեղի ունեցած դեպքերից հետո է, որ պայմանագիրը ստորագրված է:

Պառլամենտը ընդունում է օրենսգիծը:

Օրինագիծ երկաթուղային ծառայողների ռոճիկների հավելման մասին:

Զեկուցող Դ. Սարգսյան – Ի նկատի ունենալով, որ երկաթուղային ծառայողները օրենքով ընդունված հավելումները չեն ստացել, կառավարությունը օրինագիծ է մտցրել 1919թ. հունիսի 1-ից սեպտեմբերի 1 ռոճիկների տարբերությունը և սեպտեմբերի 1-ից դեկտեմբեր հավելումները վճարելու համար 31.477.000 ռ. վարկ բանալու մասին: Այդ գումարի մեջ է մտնում բնակարանների համար 20 տոկոս հավելումը մալարիայով վտանգված վայրերի երկաթուղային ծառայողների համար 10 տոկոս հավելումը և արտաժամյա աշխատանքների առանձին վարձատրումը: Հայտնում է շտապողականություն, որը և ընդունվում է:

Ա. Օհանջանյան – Ռոճիկների խնդրի մասին տալիս է մանրամասն բացատրություններ և առաջարկում է ընդունել օրենսգիծը:

Ներքին գործոց նախարար – Պատգ. Օհանջանյանի բացատրության առթիվ հայտնում է, որ 4.000 ավելի պաշտոնյա եղել է այն ժամանակ, երբ Նախիջևանի գիծը գործում էր, պարենավորման նախարարությունը նավթը տվել է 23 ռ., որովհետև այդքան էլ արժեցել է, իսկ ինչ վերաբերում է կաշառակերության, չի կարելի ընդհանրացնել, հանցավորներ կան և 5 հոգի այս րոպեին նստած են բանտում:

Հոդված առ հոդված քննությունից հետո օրենսգիծն ընդունվում է:

Հարցերի շատության պատճառով պառլամենտը որոշում է նոյեմբերի 6-ի առավոտյան նիստը գումարել:

Կազմվում է հաջորդ նիստի օրակարգը, որից հետո նիստը հայտարարվում է փակված:

«Յառաջ» թիվ 38: 6 նոյեմբերի 1919թ.:

30-ՐԴ ՆԻՍ

6 նոյեմբերի 1919թ.

Սոց. հեղափոխականների հարցապնդումը.

Նիստը բացվում է առավոտյան ժամը 11-ին:

Նախագահում է Ս. Տիգրանյանը, քարտուղար Դ. Տեր-Հակոբյանը կարդում է ստացված գործը:

Ա. Խոնդկարյան (սոց.-հեղ.) - Հիմնավորում է սոց. հեղ. ֆրակցիայի հարցապնդումը խնամատարության նախարարին այն մասին, որ պառլամենտի անդամ Ա. Ջամալյանը և Շամշադինի դաշն. կոմիտեն միջամտել են անտառային վարչության գործերին: Հռետորը այն կարծիքն է հայտնում, որ նման միջամտությունները վարչական գործերին առաջ են բերում անարխիա, շփոթ և իշխանության խանգարում:

Խնամ. և աշխ. նախարար – Համաձայնվում է, որ գործադիր իշխանության քայլերի նկատմամբ որևէ ձևի միջամտություն անթույլատրելի է, բայց ներկա դեպքում հարցապնդողը մի քիչ խտացրեց գործերը, ես պատգ. Ջամալյանի արածի մեջ կարգադրություն չեմ նկատում, նա միայն խնդրել է անտառապետին, բայց ոչ կարգադրել, անտառապետի բողոքները եղել են այն պատճառով, որ ինքը տուժվել է, որովհետև Շամշադինի կոմիտեի միջամտությունից հետո նա գրկվել է անձնական եկամուտի իր բաժինը համարվող խոտից, որովհետև օրենքով իրեն տրված հողամասը նա կապալով էր տվել գյուղացիներին: Պետք է նկատի ունենալ և այն, որ պետության համար միանգամայն ձեռնտու չէր, որ անտառապետը սաժենը 42 ռ. փայտ թողներ Ադրբեջանի գյուղացիներին: Նույնպես չնչին է սայլի համար 3 ռ. մաքսը, որ դրել է ֆինանսական նախարարու-

թյունը: Սխալվել են պատգ. Ջամալյանը և Շամշադինի կոմիտեն, որ միջամտել են վարչության գործին, բայց ըստ էության նրանք պետության համար օգտակար գործ են կատարել: Չի կարելի հավատալ անտառապետի զեկուցմանը, որովհետև նա ինքը հայտնել է գյուղացիների մի ժողովում, որ ինքը համաձայն է պատգ. Ջամալյանի հետ, նախարարությունը կարգադրել է, որ փայտի նոր սակագներ կազմվեն:

Ա. Ջամալյան — Հիշում է սոց. հեղափոխ. մեկ պատգամավորի հայտարարությունը, թե իրենք էությունը չեն զոհաբերում ձևին: Սա մի տարօրինակ հայտարարություն էր, որովհետև վաղուց է, որ կորել է տարբերությունը կադետիզմի և սոց.-հեղափոխականների միջև: Այսօրվա հարցապնդումը նորից հաստատում է սույն կարծիքը: Անցնելով հարցին, պետք է ասել, որ Ադրբեջանի նահանգապետի հայտարարումով Շամշադինի հարևան թուրքական շրջանը բացարձակ բոյկոտ էր հայտարարել և ոչինչ չէր տալիս Շամշադինին, մինչդեռ Շամշադինից փայտ էր տանում Ադրբեջան օրական 500 սայլ: Գյուղացիք խիստ գանգատվում էին սրա դեմ: Տեղական կոմիսարը ինձ հայտնեց, որ ինքը արգելել է փայտի արտահանությունը, որովհետև փայտ կրող թուրքերը տրորում են կորեկի արտերը և այդ հողի վրա տեղի են ունենում անախորժություններ: Գյուղացիական մի ժողովում անտառապետը բողոքում էր այդ դրության դեմ, ասում էր, որ ինքը 3 հեռագրեր է տվել նախարարությանը և պատասխան չի ստացել: Իմ թուղթը անտառապետին գրված է հենց իր անտառապետի խնդրանքով, որովհետև ինքը վախենում էր ինքնագլուխ քայլ անելուց և ուզում է, որ ես էլ վերցնեմ բարոյական պատասխանատվության մի մասը: Չորաթան գյուղում ինձ մոտ եկան Կրզենի գյուղացիները և գանգատվեցին, որ սոցիալիստ-հեղափոխական անտառապետ Աթաբեկյանը հենվելով 1868 թ. ինչ-որ օրենքի վրա պահանջում է իրենցից ցորենի, կորեկի և գետնախնձորի մեկ հինգերորդը և խոտի 1 երրորդ մասը իր օգտին, և ես այդ գյուղացիներին ասել եմ, որ անտառապետի պահանջը չկատարեն: Վերջացնելով իմ բացատրությունները, ես իմ կողմից հետևյալ հարցումն եմ ուղղում սոց.-հեղափոխ. ֆրակցիային:

Հայտնի՞ է սոց.-հեղ. կուսակցության ֆրակցիային, որ նրա կուսակցության անդամ անտառապետ Աթաբեկյանը Շամշադինում հիմնելով ռուսական օրենքների տրամադրության վրա, կողոպտված գաղթական կրզենցի աշխատավորությանը շահագործում է այնպիսի այլանդակ ձևերով, որպես չի համարձակվում անել Շամշադինում ոչ մի կալվածատեր:

Եթե հայտնի է այս բանը սոց.-հեղ. ֆրակցիային, ապա ի՞նչ է մտադիր անել այդ ֆրակցիան զսպելու համար իր կուսակցության անդամի անօրինակ բեկական ախորժակը:

Որովհետև այս հարցապնդումը կարևոր նշանակություն ունի մեր սոցիալիստական կուսակցության հեղափոխական վարկի տեսակետից, ես հայտարարում եմ շտապողականությունը:

Ավ. Սահակյան - Ասում է՝ թե չի կարելի միայն դոգմերով ապրել, օրենքը պետք է համապատասխանեցնել կյանքին: Հայաստանը Շվեյցարիա կամ Ամերիկա չէ, որտեղ օրենսդրական գործադիր իշխանությունների փոխհարաբերությունները պարզված են, մեզ մոտ դեռևս ամեն բան անորոշ է և անկազմակերպ: Իմ օրով է պատահել այն միջադեպը, որի մասին խոսվում է: Ապա բացատրում է միջադեպի էությունը և հայտնում, որ դա եղել է անհրաժեշտ մի քայլ, չի կարելի միայն ձևականություններով ղեկավարվել, ընկ. Ջամալյանը մի քիչ հեռու է գնացել, նա պետք է բավականանար միայն խորհրդով:

Ս. Թորոսյան - Այս հարցապնդումը երևան է հանում մեր պետության խոշոր կողմերից մեկը, նա շոշափում է 2 մտածելակերպ, որ իշխող են մեզ մոտ, մեկը դրանցից պետք է հաղթանակի, Ջամալյանի վարմունքը պետականորեն արդարացնել չի կարելի, դա հեղափոխական մտածելության արդյունք է: Հասկանալի չէ, որ այն կուսակցությունը, որ աշխատում է իրավական պետության հիմքերն ամրացնել իր մեկ անդամի բերանով քանդի այդ հիմքերը: Անկասկած պատգամավորը պետք է ազդի պետական գործերին, բայց ոչ անմիջական միջամտու-

թյամբ: Հարցապնդման ձևական կողմն ընդունելի է, ոչ մի պատգամավոր իրավունք չունի միջամտելու պատգամավորի գործերին:

Ա. Մելքոնյան – Խոսում է դաշնակցության հնացած գործելակերպի մասին և կրկնում է իրենց արած դիտողությունները:

Պատասխանելով նախորդ ճառախոսների արած նկատողություններին Ա. Խոնդկարյանը դիտում է, որ իր դրած հարցին որոշ պատասխան չտրվեց, ինքը կարևորություն էր տալիս հարցի ձևին և ոչ թե էությանը: Էության մասին գուցե մենք էլ համամիտ լինենք Ջամալյանին, բայց ձևը չենք ընդունում: Գործադիր մարմինը պետք է բոլորովին գերծ լինի դրսի ազդեցություններից: Գործադիր և օրենսդիր իշխանությունները չպետք է խառնել իրար հետ և պետք է վերջ տալ երկիշխանությանը:

Ա. Ջամալյանը բացատրում է իր տեսակետը, որ շատ դեպքերում օրինական ձևերով ոչինչ չի կարելի անել: Կյանքի հրամայական պահանջներից չի կարելի հրաժարվել միայն օրինական ձևերի համար: Առողջ բանականությունը շատ ավելի բարձր է, քան օրինական նորմերը:

Նախարար Ա. Բաբայանը հերքում է պատգ. Խոնդկարյանի տված երկու անստույգ տեղեկությունները:

Առաջարկվում է 4 բանաձև-սոց.-հեղափոխ. ֆրակցիայի, Ա. Աբեղյանի, Հ. Տեր-Հակոբյանի և Ս. Վրացյանի կողմից բանաձևերից ոչ մեկը չի ընդունվում:

Մի քանի գործնական անհարմարություններից դրդված նախագահությունն առաջարկում է լրացնել նախագահության կազմը՝ ընտրելով կամ 3-րդ փոխ. նախագահ, կամ նախագահության փոխանորդ՝ թեկնածու: Գնալով պառլամենտի գործերն աճում են և դիվանի ու նախագահության աշխատանքները շատանում են: Նախագահը իր ներկա կազմով չի հասնում ամեն բանի և շատ կարևոր գործեր մնում են երեսի վրա: Հարկավոր է ընտրել նաև 2-րդ կրտսեր քարտուղար:

5 թույլ ընդմիջումից հետո Ս. Թորոսյանը արտակարգ հայտարարություն է անում, որ նախորդ հարցի քննության ժամանակ բանաձև չհանելը կարող է բացատրել անվստահությամբ դեպի խնամատարության նախարարը: Ինչպես հարցապնդողը այնպես էլ մենք գտնում ենք, որ ոչ մի խոսք չի կարող լինել վստահության մասին և դաշն. ֆրակցիան կատարյալ վստահություն է հայտնում նոր նախարարին:

Խոնդկարյանը հայտնում է, որ իրենց վերաբերմունքը դեպի նոր նախարարին էլ լինելու է նույնը, ինչ որ դեպի հինը, այսինքն՝ անվստահություն:

Ապա ընդունվում է նախագահության առաջարկած օրինագիծը նախագահության կազմը լրացնելու մասին՝ ընտրելով 3-րդ փոխնախագահ. բոլոր փոխնախագահները լինելու են հավասար իրավունքներով:

Գաղտնի քվեարկությամբ փոխնախագահ է ընտրվում Ա. Սահակյանը:

«Յառաջ», թիվ, 39, 40: 7, 8 նոյեմբերի 1919թ.:

31-ՐԴ ՆԻՍ

7 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*, որը բանալով նիստը հայտնում է շնորհակալություն փոխնախագահի ընտրության առթիվ:

Ավագ քարտուղար – Կարդում է նոր ստացված գործերը, որից հետո ընթերցում է երկաթուղային պաշտոնյաներին, ռոճիկների նոր հաշվով վարկ բանալու օրենքի խմբագրական զեկուցումը:

Նախարարությունների և պետական եկամուտների ու ծախսերի ելճամուցույցի ֆինանսական նախահաշիվների քննության և հաստատման ժամանակամիջոցի սահմանման մասին զեկուցում է.

Հ. Սարգսյան - Բյուջեն ամեն մի պետության ֆինանսական կանոնավոր գործունեության անհրաժեշտ պայման է մեր երկրի արդի ֆինանսական աննորմալ

վիճակը գուցե մասամբ հետևանք է այն բանի, որ մենք չունենք պետական բյուջե: Հայաստանի Խորհուրդը զգալով բյուջեի անհրաժեշտությունը մշակել ու հրատարակել է օրենք բյուջեն կազմելու և ժամանակամիջոցի սահմանման մասին: 1919թ. համար կազմվել է ամբողջացած բյուջե, սակայն չունենալով ելևմտացույց, ստեղծվել է այնպիսի վիճակ, որ ծախսերը մի քանի անգամ ավելի են եկամտից: Որպեսզի նույն երևույթը չկրկնվի նաև 1920թ., ֆինանսների նախարարը մի օրինագիծ է առաջարկում 1920թ. ելևմտացույցի ժամանակի մասին: Ռուսական 1906թ. օրենքով սեպտեմբերի 1-15 պիտի քննվեին նախարարությունների նախահաշիվները, հոկտեմբերի 1-ին կազմվում էր պետական ելևմտացույցը, որը պետական դուռնան մեկ ամսվա ընթացքում պետք է քննության առներ: Ներկա օրինագիծն ասում է, որ նախարարությունները իրենց նախահաշիվները պետք է ներկայացնեն ֆինանսների նախարարին 1919թ. նոյեմբերի 1-ին, այդ ժամանակամիջոցը ֆինանսական հանձնաժողովը երկարում է մինչև 10 օր, նկատի ունենալով նաև, որ շատ քիչ ժամանակ է մնացել: Այնուհետև մինչև դեկտեմբերի 20-ը պիտի կազմվի պետական ելևմտացույցը ու ներկայացվի պառլամենտին՝ ի քննության:

Ս. Վրացյան — Հանձնաժողովը կարծում է, որ 10 օրը բավական է նախահաշիվները կազմելու համար:

Զեկուցող — Ֆինանսների նախարարը հնարավոր է գտնում:

Ա. Խոնդկարյան — Ի՞նչ պատճառով հունվարի 1-ը ընդունված է բյուջետական տարվա սկիզբ, դա պարտադիր չէ և պետք է այն հարմարեցնել երկրի արդյունաբերության վիճակին, կուլտի իմանալ, ի նկատի առնվե՞լ է այդ հանգամանքը, թե՞ պատահական ձևով է ընդունված:

Զեկուցող — Ճիշտ է, շատ երկրներում բյուջետական տարին հունվարի 1-ից չէ սկսում, սակայն մենք ռուսական օրենքը պահպանելով՝ նշանակել ենք հունվարի 1:

Ս. Վրացյան — Հայաստանի Խորհուրդը անցյալ հունվարի 3-ին ընդունել է մի օրենք, որի համաձայն բյուջետական տարվա սկիզբը համարվում է մայիսի 1-ը, այստեղ խոսք կարող է լինել օրենքը փոփոխելու մասին: Եթե հանձնաժողովը կարծում է, որ հունվարի 1-ն է հարմար, պետք է այդպիսի առաջարկ մտցնի և մենք կարող ենք օրենքը փոխել:

Վ. Տեր-Թորոսյան — Օրենքի ուժը տարածվում է միայն 1919թ. վրա: Ֆինանսական հանձնաժողովը սկզբունքով համաձայն է, որ բյուջետական տարեսկիզբը լինի մայիսի 1-ը, քանի որ այդ ժամանակ հնարավոր է իրագործել բյուջեի պահանջները, սակայն նկատի ունենալով, որ 1920թ. համար մենք չունենք որևէ նախահաշիվ, հանձնաժողովը անհրաժեշտ գտավ հունվարի 1-ից սկսել բյուջետական տարին:

Վ. Փափազյան — Համաձայն են, որ բյուջետական տարին սկսվի հունվարի 1-ից, հենց այդ ժամանակ է, որ պարզվում է երկրագործական աշխատանքների արդյունքը, բացի այդ, մինչև այժմ չունենալով կանոնավոր բյուջե, նախարարությունները գործում են պատահական վարկերով: Պետք է ողջունել ֆինանսների նախարարի շտապողականությունը, միայն օրինագծի մեջ հիշած է նաև պառլամենտի նախարարի մասին, որը չի կարող մտնել նախարարության կազմած նախահաշիվի մեջ:

Վ. Տեր-Թորոսյան — Եթե պառլամենտի նախահաշիվն ուղարկվում է ֆինանսների նախարարին կամ միջվարչական հանձնաժողովին, դա չի նշանակում, թե նրանք իրավունք ունեն քննելու և փոփոխության ենթարկելու, պառլամենտի նախահաշիվը ուղարկվում է միայն ընդհանուր գումարների մեջ մտցնելու համար:

Ս. Վրացյան — Որքան հիշում են Հայաստանի Խորհրդի ընդունած հունվարի 3-ի օրենքը ընդհանուր բնույթ ունի: Այդ խնդիրն այն ժամանակ մանրամասն քննվեց և մեր ֆինանսական դրության մասին զեկուցում տվեց ֆինանսների նախկին նախարար Էնֆիաջյանը, և Խորհուրդը մի շարք պատճառներ աչքի առաջ ունենալով ընդունեց մայիսի 1-ը բյուջետական տարեսկիզբ: Այժմ օրենքի փոփոխության հարց է դրված, ուստի անհրաժեշտ է պառլամենտի առաջ պարզել

հնի թերությունները և նոր օրենքի առավելությունները, որից հետո միայն հնարավոր կլինի որևէ օրենք փոփոխության ենթարկել:

Պառլամենտն անցնում է օրենսգծի հոդվածային քննության: Օրենսգիծն ընդունվում է պատգամավոր Վ. Փափազյանի ուղղումներով և հանձնվում է խմբագրական հանձնաժողովին:

(Վերջը մյուս անգամ:)

Բուդաղյանը գեկուցում է օրենսդրական հանձնաժողովի առաջարկությունը պատգամավորների այլ պաշտոններ առնելու մասին:

Պառլամենտի նախագահությունը օրենսդրական հանձնաժողովին ուղղել է մի գրություն, որի մեջ ասվում է հետևյալը՝ Հայաստանի Խորհրդի հաստատած օրենքի համաձայն պառլամենտի անդամներն իրավունք չունեն վարելու պետական կամ հասարակական որևէ վճարովի պաշտոն, բացի նախարարի և նրա օգնականի պաշտոնից, ուստի նախագահությունը հայտարարելու է այդ կարգի պատգամավորներին, որոնք զրկված են պատգամավորի կոչումից և պարտավոր են վերադարձնել այդ ժամանակամիջոցի համար ստացված սննդարամը: Սակայն պատգամավորներից ոմանք հայտարարում են, որ իրենք պաշտոն չեն վարում, այլ կատարում են հանձնարարություն, հետևաբար անհրաժեշտ է պարզել, թե որ գործն է պաշտոն և որը հանձնարարություն: Օրենսդրական հանձնաժողովը միաձայն եկավ այն եզրակացության, որ հիշյալ օրենքը չի լիազորում նախագահությանն՝ օրենքը խախտող պատգամավորին զրկելու պառլամենտի անդամի կոչումից, որովհետև օրենքի մեջ չի նախատեսված պատիժ, 2-րդ՝ սննդադրամից նույնպես չի կարող զրկվել պատգամավորը, որովհետև տվյալ դեպքում օրենքի խախտումը չի վերաբերվում նրա սննդադրամին, այլ այն ռոճիկին, որ նա ստանում է նրանից: Օրենսդրական հանձնաժողովը նման թյուրիմացություններից խուսափելու համար առաջարկում է մի օրենսգիծ, որի համաձայն 1918թ. սեպտեմբերի 23-ի օրենքի 6-րդ հոդվածին պիտի ավելացնել հետևյալ ծանոթությունը, բացի այն դեպքերից երբ պատգամավորը պառլամենտի հանձնարարությամբ ստանձնում է որևէ պաշտոն կամ հանձնարարություն:

Ս. Թորոսյան - Այս օրենքի երևան գալը ցույց է տալիս, որ պառլամենտը ձգտում է կարգ մտցնել իր ներքին կյանքի մեջ: Պատգամավորների թիվը 80 է, սակայն ներկա են 40 հոգի, թե ինչ են անում բացակաները հայտնի չէ, օրինակ Հ. Հաղջյանը, Գ. Խատիսյանը անդամ են, թե անդամ չեն, եթե անդամ են պիտի այստեղ լինեն, այդ երևույթը խիստ վնասակար է և պետք է վերջ տալ: Օրենսդրական հանձնաժողովի առաջարկը, սակայն գործը բարդացնում է, քանի որ պառլամենտն ամեն անգամ ստիպված է զբաղվել նման հարցերի քննությամբ, օրենքը պետք է կանխորոշե վիճակը: Իմ կարծիքով պառլամենտի անդամը պառլամենտից դուրս պաշտոն կամ հանձնարարություն ստանալու իրավունք չունի, որովհետև ժողովրդի ընտրյալը պիտի լինի անկաշկանդ, կարիք կլինի իհարկե, որ մենք որևէ գործ կատարենք, այդպիսի դեպքերում պառլամենտը պիտի հանձնարարություն տա: Որ դուրսը ուժեր չկան, սխալ է: Միայն 80 հոգի չէ Հայաստանում, շատ կան ուժեր, որոնց և պետք է օգտագործել, իսկ պառլամենտի անդամները, որոնք շատ հեռու են պառլամենտի անդամ լինելուց, իրենց ազատ ժամանակը պիտի գործադրեն մտավոր զարգացմամբ, պառլամենտի անդամի կոչման պատրաստվելու վրա: Պառլամենտի անդամը գավառ չպիտի գնա որպես պաշտոնյա, այլ որպես հսկող աչք: Առաջարկում են մերժել օրինագիծը:

Վ. Խորենի - Ներկա ծանր քաղաքական պայմանների մեջ պառլամենտը պիտի լինի մեր գուրգուրանքի առարկան, որպես ժողովրդական ու ժողովրդի բարօրության համար մտածող մի բարձր հաստատություն: Այդ պառլամենտի դեմ մենք չպետք է ստեղծենք ներքին վտանգներ, օրինագիծը, սակայն, վտանգում է պառլամենտի անաղարտությունը, ժողովրդի ընտրյալների համար ստեղծվում է կաշկանդված ու կախյալ դրություն: Եթե պառլամենտի անդամը պաշտոնյա է, ապա նա չպիտի շփոթի իր օրենսդրական ու գործադիր ֆունկցիաները, սակայն որևէ երկրում գեթ դեմոկրատիկ կարգեր ստեղծելու համար անհրաժեշտ է ճշտորեն գծել օրենսդիր և գործադիր օրգանների սահմաններ, պառլամենտը

պիտի լինի զուտ օրենսդրական հաստատություն և թեկուզ կյանքի պահանջմամբ թվա թե անհրաժեշտ է, որ պառլամենտի անդամները պաշտոն ունենան, բավական է միայն ժողովրդի ներկայացուցչի խեղաթյուրման վտանգը, որ հրաժարվենք այդ անհրաժեշտությունից: Կառավարությունը ինքնին կարող է շեղումներ անել և պառլամենտը կկանգնեցնի նրան, իսկ պատգամավոր-պաշտոնյաները կվտանգեն իսկական ժողովրդական շահերը: Չպետք է ստեղծել գայթակղեցնող դրություն պատգամավորների համար, պետք է ընդդիմանալ կառավարության այն ձգտմանը, որով ուզում է նա պառլամենտը ծառայեցնել իրեն: Պառլամենտի անդամը կարող է միայն պառլամենտից ստանալ հանձնարարություն:

Ա. Աբեղյան – Օրենքի մեջ խոսքը վերաբերում է հասարակական ու պետական պաշտոններին, բայց չի հիշվում մասնավոր զբաղմունքի մասին, բացի այդ, խնդիրը վճարովի կամ անվճար լինելուն չէ վերաբերվում, այլ տևականության, պետք է արգելվի պետական, հասարակական և մասնավոր վճարովի կամ անվճար պաշտոն ու զբաղմունք ունենալը: Սակայն, նկատի ունենալով մեր երկրի պայմանները, պատգամավորները կարող են հանձնարարություն ստանալ պառլամենտի նախագահության միջոցով մինչև մեկ ամիս ժամանակով, ծանոթություն պետք է մտցնել, որ միաժամանակ հանձնարարություններ կարող են ստանալ պատգամավորների միայն 1 տասներորդ մասը:

Յ. Տերտերյան – Պատգամավոր խորենու և Թորոսյանի հիմնական առարկություններին ոչ ոք դեմ չի կարող լինել, այդ իմաստով մենք օրենք էլ ունենք սակայն հարցը նրանումն է, որ որոշ դեպքերում պետք է բացառություն անել մի համալսարանի դասախոս կամ մի մասնագետ կարող է լինել պառլամենտի անդամ և միաժամանակ վարել իր մասնագիտական գործը, դրանից պետությունը չի տուժի, այլ կօգտվի, պաշտոն բառը այդքան չպետք է ընդլայնել, խնդիրը վերաբերում է մի քանի բացառիկ դեպքերի:

Ա. Վրացյան – Հարցին ուղիղ մոտեցավ Տերտերյանը, օրենքի էությունն այն է, որ զատվեն օրենսդրական ու գործադիր իշխանությունները, սակայն ամեն օրենք պետք է բխի այն իրականությունից, որի համար ստեղծվում է, այդ պատճառով անհրաժեշտ է որոշ բացառություններ անել: Մենք այնքան մտավորականներ չունենք, որ կարողանանք ամեն մասնագիտության համար հարկավոր ուժեր ձեռք բերել և եթե այդպիսիք կան պառլամենտում նստած, պետք է թույլ տանք, որ գնան, կարող են պատահել այնպիսի արտակարգ դեպքեր, երբ անհրաժեշտ է պառլամենտից ժամանակավորապես հանել մի երկու ձեռնահաս պատգամավորի, եթե ձևական հողի վրա կանգնած ենք չենք կարող մարդիկ տալ, սակայն ինչ միտք ունի այդ ձևականությունը, եթե կյանքն է պահանջում: Պատգամավորներից մեկը 2 ամիս է, որ Թիֆլիսում նստած բանակցություն է վարում վրաց կառավարության հետ, ուրեմն թույլ չտա՞նք, որ նա գնա: Ասում են, որ հանձնարարության համար բավական է մեկ ամիսը, իսկ եթե մեկին պետք լինի ուղարկել Փարիզ, պարզ է որ սահմանափակումներն աննպատակահարմար են ու անգործնական, ազդեցությունների մասին խոսողները միայն կառավարության անունն են տալիս, ապա ինչ են դրսի ազդեցությունները: Եթե չենք ուզում, որ անդամը որևէ ազդեցություն կրի, փակեցեք դռները, պատեցեք պառլամենտը զինական պատերով, որպեսզի դրսի աշխարհի հետ ոչ ոք հարաբերություն չունենա, և վերջապես ինչու եք խոսում միայն պետական պաշտոնի մասին, իսկ մասնավոր զբաղմունքները ոչինչ են: Ինչու մեկը կարող է խանութ կամ գրասենյակ բանալ, խալի առևտուր անել, այգի կապալով վերցնել, բժշկություն անել, իսկ մի ուրիշը իրավունք չունի իրեն առաջարկված որևէ հասարակական պետական գործ կատարելու: Տարօրինակ է նաև այն վախը, որ կա դեպի մեր կառավարությունը, եթե դուք գնայիք մի բուրժուական կառավարության կողքին աշխատելու, դա հասկանալի կլիներ, բայց հասկանալի չէ, որ դուք հրաժարվում եք Ձեր իսկ դրած սոցիալիստական կառավարության համար աշխատելու: Ասում են իշխանությունն իշխանություն է և փչացնում է մարդկանց, սակայն նկատի ունենք, որ այդ իշխանությունը վայելում է ժողովրդի վստահությունը, եթե այդպես է, ապա պիտի

աջակցենք նրան, հակառակ պարագային պետք է տապալեք: Օրինագիծը պետք է ընդունել:

Յ. Տեր-Յակոբյան – Մեր պառլամենտում տեղի ունի մի անձնական երևույթ, պատգամավորներից ոմանք կան և չկան, այդ այդպես է, որովհետև պառլամենտը նախագահության խնդրին մոտեցել է գործնականորեն, ապա թե ոչ եղած օրենքը միշտ կարելի էր ուժի մեջ պատել, ուրեմն մեզ համար ձեռնադրել է, որ պառլամենտի անդամը որոշ դեպքերում հանձնարարություններ ստանա, մանավանդ մեր երկրի վերաշինության այս պահին: Հիշեցեք նաև, որ մենք օգտվում ենք պառլամենտի անդամի բարձր անունից՝ որոշ խնդիրներ հեռատեսությամբ լուծելու համար, օր. երկաթուղային ծառայողների գործադուլի վտանգը: Առաջարկում են ընդունել օրինագիծը:

Մ. Հարությունյան – Ով ծանոթ է եվրոպական պառլամենտի կազմին, նա գիտե, որ պատկերը այդ է, պառլամենտում դուք կգտնեք ամեն դասակարգի մարդիկ: Մեր պառլամենտը կազմվել է բացառիկ պայմաններում, երբ պառլամենտ են մտել բացառապես չքավոր դասի ներկայացուցիչներ, սակայն մի 15 տարի հետո մեր կյանքն էլ կարող է փոխվել այնպես, որ պառլամենտի պատգամավոր կընտրվի և՛ վաճառականը և՛ այգետերը, և՛ բանվորը, և՛ սպեկուլյանտը, այդ դեպքում ես չգիտեմ թե ինչ կասեք դուք, իրավունք չունեն նրանք պատգամավոր մնալու: Կարևորն այստեղ այն է, որ պառլամենտի անդամը դատապարտյալի զբաղմունք չունենա: Ասում են, թե պաշտոնը կարող է հրապուրիչ լինել, ասեք խնդրեմ, որ պաշտոնն է, որ պառլամենտի անդամությունից ավելի հրապուրիչ է կամ շատ վարձատրություն ունի, խնդիրը միայն բացառիկ դեպքերի է վերաբերվում, այնպես որ եթե մի պառլամենտի անդամ իր հեղինակությամբ և ձեռնահասությամբ կարող է պառլամենտից դուրս կատարել մի անհետաձգելի գործ, պետք է նա գնա կատարելու: Ի՞նչ վնաս տեսավ Վրաստանը, որ պառլամենտի անդամ Մդիվանին եկավ Հայաստան, որպես դիվանագիտական ներկայացուցիչ: Թորոսյանն ասում է, թե ուժեր շատ կան, այո կան, բայց նրանք Հայաստանում չեն և չեն էլ համաձայնվում մնալ: Կարևոր է որոշել ռոճիկի խնդիրը, որովհետև երկու տեղից ռոճիկ ստանալն է, որ կարող է գայթակղեցնել շատերին, ինձ թվում է, որ պառլամենտը որոշ սահմանափակումներ դնի:

Զեկուցող – Տալիս է լրացուցիչ բացատրություններ:

Օրինագիծն ընդունվում է՝ պատգամավոր Վրացյանի ուղղումով:

Վ. Փափագյան - Վերահսկողության ել և մուտքի հանձնաժողովի լրացուցիչ ընտրության համար առաջարկում է Լ. Զառաֆյանի, Ա. Օհանջանյանի և Վ. Բաբայանի թեկնածությունը: Ընդունվում է:

Յ. Սարգսյանը զեկուցում է երկաթուղային պաշտոնյաների պարենավորման գործը բարելավելու համար վարկ բանալու մասին:

Խնդիրը անորոշ լինելու պատճառով ու նաև երկ[աթուղային] ծառ[այողների] կոոպերատիվին արդեն մեկ միլիոն ռուբլի վարկ բաց արած լինելու հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով՝ Ֆինանսական հանձնաժողովը մերժում է այդ օրինագիծը:

Ներքին գործոց նախարար – 1 միլիոնը տրված է կոոպերատիվին, բայց դուք գիտեք, թե որքան կաղում է պարենավորման գործը, մանավանդ երկաթուղու վրա, ծառայողները պետք է պետական սակագնով ալյուր ստանան, սակայն չկարողանալով ձեռք բերել, օրավարձի հավելման հարց են դնում: Այդպիսի դեպքերի առաջն առնելու համար ներքին գործոց նախարարը պետք է իր տրամադրության տակ ունենա հատուկ գումար՝ ալյուր գնելու:

Ա. Մելքոնյան - Պետք է ողջունել մեր ներքին գործ. նախարարի առաջարկը, սակայն մեկ միլիոն ռուբլի չափի տալ նրան, այլ կոոպերատիվին:

Ե. Միրաքյան - Այդ գումարն անհրաժեշտ է, որովհետև ներք. գործ. նախարարը պարտավոր է երկ[աթուղային] ծառ[այողներին] ալյուր մատակարարել: Պետք է ընդունել օրինագիծը:

11 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է Ս. Տիգրանյանը: Ավագ քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը: Ձեկուցում է Հայաստանի և Վրաստանի միջև տրանզիտի մասին կնքված պայմանագիրը:

Լ. Թադևոսյան. - Ձեկուցում է, որ Հայաստանի Հանրապետության կողմից Վրաստանի Հանրապետության հետ բանակցություն վարելու համար ուղարկված մեր ներկայացուցիչներից ստացված է պաշտոնական տեղեկություն, որ Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետության միջև կնքված է դաշնագիր՝ Հայաստանի վրայով Վրաստան և Վրաստանի վրայով Հայաստան ուղարկվող ապրանքներն առանց մաքսի ճանապարհելու մասին. դաշնագիրը ստորագրված է Թիֆլիսում և ուղարկված է պառլամենտին ի հաստատություն, որից հետո կմտնի իր ուժի մեջ (կարդում է դաշնագիրը): Ֆինանսական հանձնաժողովը առանձին ասելիք չունի և գտնելով դաշնագիրը շահավետ երկու հանրապետության համար, խնդրում է հաստատել:

Գ. Վարշամյան - Ձեկուցում է Հայաստանի և Վրաստանի միջև միջնորդ դատարանի մասին կնքված դաշնագիրը: Նույն պատվիրակությունը պայմանագիր է կնքել, որի համաձայն այսուհետև պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են ներկայումս և թե ապագայում ծագելիք վեճերը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ, իսկ համաձայնություն չկայանալու դեպքում՝ միջնորդ դատարանի միջոցով: Հայաստանը, այսպիսով առաջին անգամ կատարում է միջազգային միակտ, որով հաշտ հարևանության հիմք է դրվում երկու ժողովուրդների միջև: Երկու պայմանագրերը սերտ կերպով կապված լինելով իրար, առաջարկում ենք հաստատել միաժամանակ:

Նախարարապետ Խատիսյան - 10 ամիս է, որ մենք բանակցության մեջ ենք մեր հարևան հանրապետության հետ, Վրաստանի և Հայաստանի միջև տեղի ունեցող կոնֆերանսի արդյունքներն են այս պայմանագրերը, որոնց կառավարությունը իր հավանությունն է տվել, որովհետև նրանք համապատասխան են երկու կողմերի շահերին: Դաշնագրի իմաստն այն է, որ բոլոր վեճերը պիտի լուծվեն համաձայնությամբ: Հակառակ պարագայում՝ արբիտրաժի միջոցով: Մենք չենք կասկածում, որ պառլամենտը կտա իր հավանությունը դաշնագրերին, և ես դուրս չեկա այստեղ պաշտպանելու, այլ կուզեի մատնանշել, թե ինչպես Հայաստանի կառավարությունը համերաշխության գաղափարը հետևողականորեն առաջ է մղել վեճի առարկա եղող բոլոր խնդիրների վերաբերմամբ: Ժամանակավոր անհաջողությունները մեզ չեն հուսահատեցրել, և մենք այժմ մեր հարևանի հետ ստեղծում ենք այնպիսի հարաբերություն, որը մեզ հնար պիտի տա ապագայում ավելի սերտ կապեր հաստատելու: Մենք միշտ պնդում ենք, որ մեր մեջ կա հնարավորություններ՝ գործնական հարցերի շուրջը համաձայնություն կայացնելու և այժմ Վրաստանի կառավարությունը կանգնել է մեր տեսակետի վրա: Օգտվելով առիթից, ես կուզեի խոսել նաև մեր և Ադրբեջանի փոխհարաբերությունների մասին: Ամենքին հայտնի է, որ Ադրբեջանը վերջին ժամանակներում հարձակողական դիրք է բռնել Ջանգեզուրի վերաբերմամբ: Եվ այդ խնդրի առթիվ մեր հարաբերությունները կարող է ծայրաստիճան սրվել: Սակայն վերջին օրերս մեր ստացած տեղեկություններն ու պաշտոնական գրությունները հույս են ներշնչում, որ Ադրբեջանը ևս տրամադրություն է ցույց տալիս ընդառաջ գնալու այն սկզբունքներին, որոնք մեր և Վրաստանի միջև կայացված համաձայնության հիմքն են կազմում, և Հայաստանի կառավարությունը թափում է բոլոր ջանքերը համաձայնությամբ լուծելու վիճելի խնդիրները նաև Ադրբեջանի հետ:

Վ. Խորենի - Դաշնակցական ֆրակցիան պարտավորեցրել է ինձ ողջունել Վրաստանի և Հայաստանի միջև կնքված համաձայնությունը: Այդ համաձայնությունը նշանակալից է, պարտադիր արբիտրաժը և ապրանքների փոխադրություն-

նը առանց մաքսի. հավասարապես կարևոր է և մեծ նշանակություն ունի երկու ժողովուրդների բարեկամական հարաբերության և խաղաղ տնտեսական զարգացման տեսակետից: Նշանակալից է այդ համաձայնությունը նաև այն տեսակետից, որ այսօր երկու հարևանները հրաժարվելով կռվի մեթոդից՝ որդեգրում են համերաշխության կամ արբիտրաժի մեթոդը: Այսօր նրանք հնարավորություն ունեն հեշտությամբ վերացնելու շատ ծանրակշիռ հարցեր, որոնց լուծման համար մեծ զոհողություններ էին հարկավոր: Մեր հանրապետությունը համերաշխության ապացույցներ շատ է տվել մեր հարևաններին, սակայն նրանք մեզ ընդառաջ չեն գնացել, այժմ մենք ողջունում ենք այդ համաձայնությունը, որպես սկիզբը խաղաղության:

Երկու պետություններն այս պայմանագրով ցանկություն ունեն հասկանալու իրար, մերժենալ և որ կարևորն է, ունենալ ներքին օրինենտացիա և ոչ արտաքին, այդ պայմանագրերը երաշխիք են, որ երկու պետությունների դեմոկրատների ղեկավար շրջանները ձեռք են մեկնում իրար և ուրիշ կերպ դժվար լինել, որովհետև հայն ու վրացին կապված են իրար սոցիալ-տնտեսական, հոգեկան ամուր կապերով, որոնք հեշտությամբ խզվել չեն կարող: Նրանք բախտակից են, շահերը մեկ են, երկուսն էլ ոգևորվում են անկախության գաղափարով և այդ գաղափարի իրագործման ճամփին նրանք պետք է մեկ լինեն:

Այդ տեսակետից ելնելով պայմանագրերը մեզ համար ունեն խոշոր նշանակություն, որպես ժողովրդի կամքի և եղբայրության ձգտման արտահայտություն և ուստի առաջարկում ենք հաստատել այն, որպես երաշխիք երկու ժողովուրդների համերաշխության:

Ա. Խոնդկարյան – Որքան էլ հանդիսավոր լինի այս րոպեն, այնուամենայնիվ չենք կարող մոռացության տալ հայ վրացական հակամարտությունը, որ սկսվեց Անդրկովկասի մասնատումից հետո:

Անդրկովկասը չէր կարող քնահաճույքով կամ մոգական գավազանի մի հարվածով մասերի բաժանվել, 100 տարվա ընթացքում ստեղծված ամբողջացած տնտեսական կյանքը քանդվելու ժամանակ մեծ ճեղքվածքներ պիտի տար և այդ ճեղքվածքների ցավն է, որ զգում ենք մինչև օրս, այդ ցավերը կդադարեն միայն այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասի տնտեսական կյանքը ընկնի նախկին հունի մեջ: Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը ընթացավ ազգային մաքսիմալ ծրագրի ճանապարհով: Վրաստանը և Հայաստանը հավասար եռանդով առաջ տարան այդ ծրագիրը, որի պատճառով և նրանք դարձան հակամարտ ուժեր: Այս իրակա-նության հանդեպ նման պայմանները անարժեք են, միացման մասին խոսք կարող է լինել այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասի տնտեսական ու քաղաքական կյանքը ընթանա նորմալ պայմանների մեջ, որի համար անհրաժեշտ է [որ] Անդրկովկասի 3 հատվածները հրաժարվեն ազգային ծրագրի իրագործման գաղափարից: Ի՞նչ է կատարվել արդյոք 10 ամիս բանակցություններ վարելուց հետո: Հայաստանի և Վրաստանի ներկայացուցիչները եկել են այն եզրակացության, որ վիճելի հարցերը պետք է լուծվեն արբիտրաժով, ուրեմն ոչ թե խնդիրներ են լուծել, այլ որոշել են միայն լուծման եղանակը: Հենց այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, թե որքան ծանրակշիռ հարցեր կան: Ողջունելի է, իհարկե, ազատ տրանզիտը, սակայն խնդիրը պարզ պիտի դրվեր. անհրաժեշտ է պահանջել բոլոր մաքսային պատնեշների վերացումը: Առաջին խնդրում պետք է պարզ լինի մի կետ, որ մենք կարողանանք ցույց տալ մեր վերաբերմունքը. ո՞վ է այն երրորդը, որ պետք է դիմեն երկու ժողովուրդները՝ անհամաձայնության դեպքում: Գուցե Անգլիացիք, եթե նրանք են, ապա մենք շատ բարիքներ չենք սպասում երրորդից: Ընդհակառակը, համոզված ենք, որ նա պիտի խորացնի հայ-վրացական հակամարտությունը: Արբիտրաժը, որպես կիսամիջոց ստիպված ենք ընդունել, սակայն մեր անհամաձայնության վեճերի լուծման ժամանակ որպես միջնորդ պիտի հանդես գան միջազգային սոցիալիստական կազմակերպությունները և ոչ երբեք ուրիշ ուժ:

Ա. Ջամալյան - Ես ուզում եմ պարզել երկու թյուրիմացություն, որ առաջ է եկել այս պայմանագրերի ստորագրման հետևանքով. առաջին թյուրիմացությունն այն է, որ իբր թե Հայաստանի կառավարությունն է ընդառաջել Վրաստանի առաջար-

կին՝ համերաշխությամբ լուծել վեճերը, այս թյուրիմացության աղբյուրը 1918թ. հոկտեմբերի 17-ի Վրաստանի կառավարության Հայաստանին ուղղված նոտան է, որով առաջարկում էին վիճելի խնդիրները լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ: Խնդիրը մանրամասնորեն քննվեց Հայաստանի Խորհրդում և մերժվեց, որովհետև միանգամայն անընդունելի էր համարվում առաջարկի ծնը, այնուհետև նախկին վարչապետ Քաջազնունին հեռագրով հայտնում է կառավարության համաձայնությունը բանակցություններ սկսելու մասին, միայն թե հարցերը մշակվեն երկուստեք և Վրաստանի կառավարությունը պայման է դնում, որ նախ պետք է լուծվեն սահմանավեճերը: Երկրորդ թյուրիմացությունն այն է, որ իբր թե պայմանագրերը ձեռնատու են միայն Հայաստանին: Ճիշտ է, տրանզիտը մեզ համար միանգամայն ձեռնատու է, բայց այդ պայմանագրի ուժով Վրաստանը առայժմ իր ձեռքին է պահում վիճելի հողամասերը՝ Ախալքալաքը և Լոռին: Պատգ. Խոնդկարյանին պիտի ասել, որ եթե տնտեսական կապեր ստեղծել, մենք ուրախությամբ կընդունենք, իսկ եթե տնտեսական ամբողջացում, կնշանակի ազատ առևտուր սկսել, այս ասելով նա հասկանում է անկախությունների վերացում, ապա այդ չի կարող ընդունվել, մեր պետությունը ի վերջո կգտնի մի ելք՝ ինքնուրույն տնտեսական կյանք ստեղծելու համար:

Ա. Մելքոնյան – Հակաճառում է Խոնդկարյանին, Խոնդկարյանը խոսեց ինչ որ սոցիալիստական կուսակցության մասին, գուցե սոցիալիստ-հեղափոխականներին ի նկատի ուներ նա, սակայն նրանք չեն, որ պիտի լուծեն այդ հարցերը: Իմ խորին համոզմունքով նման պայմանագրերը մեզ համար անարժեք են, միակ ուժը որ կարող է համաձայնության բերել ժողովուրդներին Անդրկովկասի դեմոկրատների իրար հասկանալու մեջ է:

Ա. Թորոսյան – Մենք կարող ենք թերահավատ լինել, սակայն իրոք մեծ գործ է սկսվում: Կովկասում կան երրորդ ուժերը, որոնք ավելի վատթարացնում են դրությունը: Ժողովուրդների երջանկությունը կսկսվի այն ժամանակ, երբ նրանք համերաշխ կլինեն ու կհասկանան իրար, սակայն ճառելով մենք չենք կարող հասնել այդ նպատակին, դրա համար անհրաժեշտ է համառ ու երկար աշխատանք և այսպես դրա հիմքն է դրվում: Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների պատմության մեջ աչքի է ընկնում հայերի ու վրացիների սերտ կապակցությունը, նրանք երբեք չեն պատերազմել իրար հետ, որը մի բացառիկ երևույթ է 2000 տարվա ընթացքում, նրանք կապվել են իրար, միացել հոգեպես, 19-րդ դարում հայ-վրացական պատմության մեջ կան սև էջեր, երբ ռուսները խախտեցին դաշնագիրը և գրավեցին Վրաստանը, հայերը զորավիգ եղան նրանց և այնուհետև հայ բուրժուազիան զարգանալով Վրաստանում, փորում էր վրաց ազնվականության հիմքերը, այդ պատճառով ազնվականությունը ատելությամբ լցվեց դեպի հայ ժողովուրդը, ատելություն տարածվեց նաև վրացի հասարակ ժողովրդի մեջ, որ և շարունակվում է մինչև օրս: Այս ատելությունն է, որ մենք պիտի վերացնենք այժմ: Հարկավ այս պայմանագրով դեռ հարցեր չեն լուծվում: Սակայն, դա հայ և վրաց ժողովրդի գիտակցության արդյունքն է, ուրեմն և չի կարող մնալ որպես թղթի կտոր: Պետք է հաստատենք պայմանագիրը և բոլոր ուժերով ձգտենք հասնել այն դրության, որ այլևս զենքով չլուծվի որևէ խնդիր:

Ա. Վրացյան – Ես ողջունում եմ հայ-վրացական համաձայնությունը, սակայն չեմ կարող չցավել, այդ համաձայնությունը կայանում է միայն այսօր և ոչ 10 ամիս առաջ, երբ դեռ չկային դառը հիշողություններ և այլ էր մթնոլորտը: Այսօր հակամարտությունը երկու ժողովուրդների միջև զանգվածային բնավորություն է ստացել, ես կկամենայի հիշել մի քանի մոմենտ, որ սկիզբ է առնում համաշխարհային պատերազմից, երբ հայն ու վրացին հանդես եկան որպես տարբեր օրիենտացիա կրող՝ տարբեր քաղաքական ուղիներով ընթացող ուժեր: Հայ ժողովրդի համար տաճիկների դեմ կռվելու հարցը ֆիզիկական գոյության հարց էր, մինչդեռ վրացիների համար քաղաքական մի խնդիր էր: Այստեղից առաջ եկավ հարաբերությունների ցավագին արտահայտությունը, որ մենք տեսանք տաճիկների դեմ մղված կռվի ընթացքում: Անդրկովկասի բաժանումը քաղաքական ստեղծված կացության հետևանք էր: Բայց հիշեք, թե որքան ծանր վիճակ ստեղծվեց հայ

ժողովրդի համար, երբ Հայաստանի միակ ելքը Վրաստանի վրայով դեպի Ռուսաստան փակվեց և մենք մնացինք մենակ՝ ծգված մեր բախտին: Եվ այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը գալարվում էր սովի, հիվանդության ճանկերում, Վրաստանը փակեց նրա առաջ բոլոր դռները և մեկ պտղունց այլուր անգամ չթողեց ներմուծել Հայաստան: Հայ-վրացական պատերազմը, որի մասին այժմ մենք ամաչելով ենք հիշում, հետևանք էր այն դիրքի, որ Վրաստանը բռնեց հայերի վերաբերմամբ նրանց ամենածանր օրերին: Հիշենք նաև տերիտորիալ խնդիրները: Ինչպես գիտեք սահմանումը (պերեդելը) վրացիների կողմից ընդունվում է նրանց անկախության երբ հռչակվեց Վրաստանի անկախությունը, պատկերը բոլորովին փոխվեց, մինչ այդ Հայաստանին պատկանող անվիճելի համարված հողավայրերը հայտարարվեցին վիճելի և Վրաստանի սահմանները գծվեցին այնպես, որ երբեք հաշվի չեն առնվում հարևանի շահերն ու գոյությունն իսկ: Այսպես, հայ ժողովրդի ամենաողբալի օրերին Վրաստանը առաջադրում էր մի այնպիսի քաղաքական ծրագիր, որի հետևանքը կարող էր լինել միայն հարևանների բարեկամական հարաբերությունների ընդհատումը: Ես դեռ չեմ հիշում ուրիշ շատ խնդիրներ, ինչպես օրինակ Ռուսաստանից ժառանգություն մնացած գույքի բաժանումը և այլն, որոնք նույնպես պակաս ազդեցություն չունեցան հարաբերությունների սրման վրա: 10 ամսվա փոխադարձ դժգոհություններից, նյութական և ֆիզիկական մեծ զոհողություններից հետո, այսօր կանգնում ենք խաղաղության ճանապարհի վրա, այսինքն կատարվում է այն, որ մենք մեր ներկայացուցիչների ու մամուլի միջոցով միշտ կրկնել ենք ամիսներ շարունակ: Այսօր մենք սկսում ենք այնտեղից, որտեղից առաջարկում էինք սկսել 10 ամիս առաջ: Եվ այդ առթիվ մի ցանկություն միայն կարող ենք հայտնել, որ այդ սկզբնավորությունը լինի հաջողակ, այնպես, որ կարողանանք վերջապես լուծել մեր և նրանց միջև եղած բոլոր վիճելի հարցերը, որովհետև եթե վրացիներն ու հայերը հաշտ չեղան, Անդրկովկասը չի կարող հաշտ ապրել: Ուզում եմ հավատալ, որ վրաց ներկայացուցիչները կշարունակեն նույն քաղաքական կուրսը և որ մոտ ապագայում այս ամբիոնից կհայտարարվի, թե արդեն լուծված են Վրաստանի և Հայաստանի միջև վիճելի համարվող բոլոր հարցերը:

Խաղաղ հարաբերությունները իրենց բարի ազդեցությունը կունենան նաև մյուս հարևանների վրա: Գաղտնիք չէ, որ Զանգեզուրի գլխին ամպեր են կուտակվում: Պետք է իրերին մայել այնպես, ինչպես նրանք կան, իսկ այդ իրերն այսօր հեռու են նորմալ լինելուց: Ես կուզեի, որ քաղաքական այդ ակտերը դրդիչ դառնան, որ համաձայնության ուղին բռնի նաև Ադրբեջանը, որ այնքան անարդար դիրք է բռնել դեպի Հայաստանը:

Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների գոյությունը կերաշխավորվի միայն երեք ժողովուրդների խաղաղ կենակցությամբ, ուրիշ ճանապարհ չկա:

Պառլամենտը հողված առ հողված միաձայն հաստատում է պայմանագիրը:

Ընդմիջումից հետո նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Արտ. գործ. նախարարը պատասխանում է Զանգեզուրի վերաբերյալ հարցումին:

Կառավարությունն ունի անհերքելի տեղեկություններ, որ Ադրբեջանը գինվորական ուժեր է կենտրոնացրել Զանգեզուրի դեմ: Մեր ունեցած տեղեկությունների հիշած 12.000 զինվոր և 30 թնդանոթները կանգնած են Զանգեզուրի դեմ՝ խճուղու վրա և սրանից մոտ 15 օր առաջ զորահրամանատարի կողմից ներկայացուցիչներ են ուղարկվել 'Դիրխ գյուղի բնակիչների մոտ' պահանջելով ազատ երթ դեպի Զանգեզուր: Գյուղը բացասական պատասխան է տվել: Զորքերի կենտրոնացումը կատարվում է երեք գլխավոր կետերում, որտեղից սպառնում են Հայաստանի սահմաններին: Ադրբեջանի նպատակն է գրավել Զանգեզուրը, միանալ Պարսկաստանին և նրա վրայով կապ հաստատել Տաջկաստանի և Բաքվի միջև: Մենք պիտի ապահովենք մեր ժողովրդի գոյությունը երկու ճանապարհով՝ ուժի և դիվանագիտական միջոցներով, վերջինս գնում է երկու ուղղությամբ՝ բանակցություններ անմիջապես Ադրբեջանի և ապա դաշնակիցների հետ: Մեզ Ադրբեջանից բաժանող հիմնական հարցը Զանգեզուրի, Ղարաբաղի և Շարուրի

վիճակն է, այդ երկրամասերի վերաբերմամբ մենք ասում ենք նույն բանը և նույն պահանջներն ունենք, բացի դրանից, կան սահմանային վեճեր Ղազախի և Ղարալագյազի գավառներում: Այդ հարցերն անհամար գրությունների նյութ են դարձել և մինչև այժմ մեզ չի հաջողվել որևէ հետևանքի հասնել, մենք առաջարկել էինք դաշնակիցներին Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում հաստատել ընդհանուր նահանգապետություն, բայց այդ խնդիրը հետաձգվեց: Ղարաբաղը որոշ պայմաններում համաձայնության եկավ: Ջանգեզուրը կառավարվում է ազգային խորհրդով, իսկ Շարուրի դրությունը Ձեզ հայտնի է, այնտեղ կա Ամերիկյան մեկ ներկայացուցիչ և դրության տերն է խալիլ բեյը: Այդ հարցերի շուրջը մենք հոկտեմբերի 29-ին մանրամասն զեկուցագրով դիմել ենք անգլիացիներին և ֆրանսիացիներին՝ խնդրելով միջոցներ ձեռք առնել պահպանելու երկրի գոյավիճակը և կանխելու արյունոտ դեպքերը, դիմումը անհետևանք չի անցել, նրանք միջնորդել են զանազան խորհուրդներով և կարող են ասել, որ որոշ արդյունքի հասել են: Ադրբեջանի հետ վարած բանակցության ընթացքում չենք խնայել ոչ մի ջանք համոզելու նրանց, որ վեճերը լուծվեն փոխադարձ համաձայնությամբ: Սեպտեմբերի 29-ին կառավարության կողմից դիմել են Ադրբեջանին այդ ուղղությամբ և տեղեկություն ստացել, որ Ադրբեջանը պատրաստ է բանակցություններ սկսել դրանից հետո: Հոկտեմբերի վերջերին պատրաստելով հարցերի մի ցուցակ՝ կրկին դիմեցի և խնդրեցի կազմել կոնֆերանս՝ այդ հարցերը քննելու համար: Երեկ մենք պատասխան ստացանք, որ Ադրբեջանի կառավարությունն ընդառաջում է մեր առաջարկին և ցանկություն է հայտնում, որ հարցերը լուծվեն վերջնական ձևով: Միաժամանակ խնդրում են կոնֆերանսը հրավիրել Բաքվում: Կառավարությունը տվել է իր համաձայնությունը՝ կոնֆերանսի օրը նշանակելով նոյեմբերի 20-ին, մեկ ներկայացուցիչն է պ. Բեկզադյանը: Մյուսները կնշանակվեն շուտով:

Նկատված է, որ երբ շարժվում է Ադրբեջանը, շարժվում է նաև Նախիջևանն ու տաճկական նախկին սահմանագլուխը Կարաօրգանի մոտ: Վերջին օրերս այնտեղ տեղի են ունեցել փոքրիկ ընդհարումներ քրդերի հետ՝ մեզ համար հաջող ելքով: Նոյեմբերի 6-ին Շարուրի շրջանում զինված խմբերի առաջացում է նկատվել, նրանք սպառնում են Մարտիրոս հայկական գյուղին, դրա դեմ համապատասխան միջոցներ ձեռք առնված են: Սևանա լճի հյուսիսային կողմում գտնվող Բաշքենդ գյուղի մոտ, որ համարվում է ռազմական կետ, կանգնել է մի զորամաս, նրա հրամանատարը նամակ է ուղարկել՝ գյուղական իշխանությանն՝ առաջարկելով հպատակվել Ադրբեջանին: Այդ առթիվ ուղարկված է հեռագիր Ադրբեջանի արտաքին գործոց նախարարին. նույն բովանդակության գրություն է ուղղված նաև տեղի Ադրբեջանի ներկայացուցչին: Մեր ստացած տեղեկությունները հաստատում են, որ զորքերի կենտրոնացումը շարունակվում է, միաժամանակ տեղեկություն ունենք, որ դաշնակիցները պահանջել են դադարեցնել զորաշաժումը: Չհիշելով այստեղ մեր զին. պատրաստությունների մասին, դրանք են այն միջոցները, որ ձեռնարկվել են մեր կողմից: Մոտ ապագայում հրավիրվելիք կոնֆերանսը հույս է ներշնչում ինձ, որ կոնֆլիկտը կարող է վերջանալ համաձայնությամբ, որպիսի հույս է տալիս ինձ Ադրբեջանի կառավարության պաշտոնաթերթի մեկ առաջնորդողը: Իհարկե Հայաստանի կառավարությունը չի դադարում ձեռնարկելու և այլ միջոցներ. բանակցելով հանդերձ, նա պատրաստ է դիմագրաւել ամեն հարձակում, այնուամենայնիվ միանգամայն ուրախալի է, որ մի օր մենք և Ադրբեջանը պիտի նստենք և խոսենք մեզ բաժանող հարցերի մասին:

1918 թ. մայիսի 22-ին հրատարակված տեղական ինքնավարության օրենքի փոփոխության մասին զեկուցում.

Ղազարյան — Ինքնավարության օրենքը ժամանակավոր կառավարության հրատարակած օրենքն է, որ ընդունված է կոմիսարիատի կողմից և որ մեր կառավարությունը որոշ սահմանափակումների է ենթարկվել. սահմանափակումն այն է որ նահանգային զեմստվոյի ինքնավարական բոլոր մարմինները հանձնվում են ներքին գործոց նախարարին: Երկրորդ՝ միլիցիայի հարցն է և երրորդը՝ փոխառության չափի հարցը: Ինքնավարության օրենսդրական և վարչական

հանձնաժողովները քննելով գտան, որ պետք է վերացնեն սահմանափակումները և առաջարկում են միայն նոր կետ մտցնել, դա այն է, որ նահանգային զեմստվոների փոխարեն հիմնվի մեկ կենտրոնական երկրային զեմստվո:

7. *Սարգսյան* – Հանձնաժողովը մակերևութային ձևով է մոտեցել հարցին. մեր երկրում երկրային զեմստվո հաստատելը մի այլանդակություն կլինի, դա ընդունված է ռուսական մեծ պետության համար: Միլիցիան ներկա աննորմալ պայմաններում չի կարող հանձնվել ինքնավարության: Առաջարկում է մերժել օրինագիծը:

Ժամանակի ուշ լինելու պատճառով վիճաբանությունները հետաձգվում են հաջորդ նիստին:

«Յառաջ» թիվ 45: 14 նոյեմբերի 1919թ.:

33-ՐԴ ՆԻՍ

15 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Շարունակվում են վիճաբանությունները:

Լ. Թումանյան – Օգոստոսի 1-ից մինչև այժմ մեր առաջ դրված չի եղել մի այնպիսի խոշոր նշանակություն ունեցող օրինագիծ, ինչպիսին է ինքնավարությանց օրինագիծը: Այս օրինագծի շուրջն եղած վիճաբանությունները մեջտեղ բերին երկու տեսակետ, մեկ կողմը գտնում է, որ երկրի ամբողջ իշխանությունը պետք է կենտրոնացած լինի կառավարության ձեռքը, մյուսը ընդհակառակը, պնդում է, որ ապակենտրոնացման սկզբունքը պետք է կիրառվի մեր կյանքում, ստեղծելով ուժեղ, գործունակ տեղական ինքնավարություններ, քանի որ նրանք մեր պետական կյանքում ահագին դեր ունեն կատարելու և նրանց ուժեղացումով կապահովվի կենտրոնական կառավարության գոյությունը: Պատգամավորներից ոմանք դեմ արտահայտվեցին երկրային կենտրոնական զեմստվո մտցնելուն, պատճառաբանելով, թե Հայաստանի պես փոքր երկրի համար ավելորդ է նման հիմնարկությունը, սակայն պիտի ասեն, որ հենց այդ տեսակետն ունենալով է, որ ինքնավարության հանձնաժողովը մերժում է նահանգային զեմստվոն: Ոմանք դեմ խոսեցին նաև միլիցիան զեմստվոներին ենթարկելուն, եթե մենք ցանկանում ենք ստեղծել ուժեղ ինքնավարություն, պիտի տանք նրան այնպիսի իրական ուժ, որպիսին է միլիցիան, առանց միլիցիայի զեմստվոները չեն կարող գործել, միլիցիան խլելով զեմստվոներից, մենք նրանց կդատապարտենք անգործության, ասում են, թե մենք Հայաստանի բոլոր գավառներում չենք կարող միաժամանակ զեմստվո մտցնել ու այդպիսով անպատեհություն կլինի, որ մի գավառի միլիցիան ենթարկվի ինքնավարության, մյուսը՝ կառավարության. եթե այդ տեսակետով առաջնորդվելու լինենք, ապա ուրեմն Հայաստանում պառլամենտական ընտրություններ չպիտի անեինք, որովհետև կային երկրամասեր, որոնք ընտրությանը չպիտի կարողանային մասնակցել, ասում էին նաև, թե տեղական ինքնավարությունները չունենալով դրամական միջոցներ, չեն կարող հոգալ միլիցիայի ծախսերը, սակայն մի՞թե ներկայումս կառավարությունը չի ծախսում և մի՞թե միևնույն չէ, թե որտեղից կհոգացվեն ծախսերը, պետական, թե՛ զեմստվային գանձարանից: Մեջ է բերվում նաև այսպիսի պատճառաբանություն, թե միլիցիան ենթարկելով զեմստվոներին, կենտրոնական կառավարությունը ստիպված կլինի ստեղծել նոր ոստիկանություն՝ իր դատական և այլ ֆունկցիաները կատարելու համար, Այդպես խոսողները պիտի հասկանան, որ զեմստվոն, նրա հետ ուրեմն և միլիցիան, մի ինքնամփոփ, կղզիացած հաստատություն չէ, զեմստվոն կենտրոնական կառավարության հետ միշտ փոխհարաբերության մեջ լինելով, հարկ եղած դեպքում կարող է կատարել որոշ հանձնարարություններ միլիցիայի միջոցով՝ կառավարության համար: Ինձ թվում է, որ առաջարկված փոփոխությունների դեմ առարկությունները թյուրիմացության արդյունք են:

7. *Տեր-Հակոբյան* – Ինքնավարության հանձնաժողովի առաջարկը մտցնել երկրային ինքնավարական կենտրոն, աննպատակահարմար են գտնում, ինքնա-

վարական միավորներ ընդունելով գավառը, մենք չենք կարող այդպիսի բռնի գործել, գավառական գեմատվոյից հետո պիտի հաստատվի նահանգային գեմատվոն: Երկրորդ խնդիրն այն է, թե ինքնավարութիւններն որքան դրամական փոխառութիւն կնքելու իրավունք ունեն. կառավարութեան հաստատված օրենքով 300.000 ռ., իսկ հանձնաժողովն առաջարկում է 500.000 ռ.: Ես գտնում եմ, որ դա էլ քիչ է, ի նկատի ունեցեք, որ տեղական բոլոր գործերը ծանրացած են ինքնավարութեան վրա, որոնց կատարման համար անհրաժեշտ են խոշոր դրամական միջոցներ, այդ պատճառով էլ ոչ մի սահմանափակում չպիտի լինի: Ամենակարևորը միլիցիայի հարցն է, եթե միլիցիան խլենք ինքնավարութիւնից, նա չի կարող կատարել իր պարտքը շրջանի կարիքների հանդեպ և կդառնա մի անգործ հիմնարկութիւն, միլիցիան պետք է ենթարկվի ինքնավարութեանը, սակայն դա չի նշանակում, թե նա բոլորովին կտրված պիտի լինի կառավարութիւնից: Ինձ թվում է խնդիրը կարող ենք լուծել, եթե ընդունենք այսպիսի մի ուղղում, որ միլիցիան ենթարկվում է տեղական ինքնավարութեանը՝ կառավարութեան բարձրագույն հսկողութեան ներքո:

Պարութիւնյան - Մեր երկրի զանազան մասերում գոյութիւն ունեցող տարբեր իրավիճակի շնորհիվ միլիցիան ինքնավարութեան ենթարկելու խնդիրը չի կարելի լուծել միատեսակ. տեղական պայմանները ի նկատի ունենալով, հոսական ժամանակավոր կառավարութիւնը ինքնավարութեան օրենքների մեջ մտցրել է մի կետ, որի համաձայն անհրաժեշտ դեպքում միլիցիան ենթարկվում է կառավարութեանը: Եվ իրոք, մեր երկրում որոշ շրջանների վերաբերմամբ միլիցիան չի կարող ինքնավարութեան ենթարկելու հարցը ընդունելի համարել:

Հենց օրինակի համար վերցնենք Երևանի միլիցիան. չնայած որ դրամական միջոցներ կային, այնուամենայնիվ քաղաքը չէր կարողանում կանոնավոր միլիցիա կազմակերպել և մենք պետք է խոստովանենք, որ այն օրվանից երբ ԵԳ նախարարութիւնը իր իշխանութեան տակ առավ քաղաքի միլիցիան, բարեկարգեց և կանոնավոր հիմքերի վրա դրեց նրան: Մենք կարող ենք Ալեքսանդրապոլի, Կարսի վերաբերմամբ հեշտութեամբ ընդունել հանձնաժողովի տեսակետը, բայց նույնը չենք կարող անել օրինակ Իգդիրի, Դարալագյազի, Եր Բայազետի վերաբերմամբ, ուր գործի կազմակերպման համար չկան իրական տվյալներ: Դարցը պետք է լուծել ըստ տեղական պահանջների, հանձնաժողովի առաջարկը երկրային ինքնավարական կենտրոն ստեղծելու մասին անգործնական է, նման հաստատութիւն մտցնելով մենք պիտի ստեղծենք բարդ պաշտոններ, որը և ծախսերի նոր դուռ պիտի բանա, կենտրոնը կարելի է փոխարինել ինքնավարական համագումարներով:

Տ. Ծամհուր - Եթե ընդհանուր տեսակետով մոտենալու լինենք խնդրին, կտեսնենք, որ մեր երկրի ուրույն պայմանների շնորհիվ իշխանութեան այժմյա կենտրոնացումը անհրաժեշտութիւն է, բացի այդ միլիցիան մենք չենք կարող զատել կառավարութիւնից նաև այն տեսակետով, որ նա մեզ մոտ չունի կազմակերպութեան այնպիսի ձև, ինչ գոյութիւն ունի ուրիշ երկրներում, մենք չունենք օրինակի համար ժանդարմերիա և միլիցիան կատարում է ժանդարմերիայի պարտականութիւն, իսկ կառավարութիւնը բաժանվելով միլիցիայից, չի կարող կատարել իր բազմազան ֆունկցիաները:

Գ. Վարշամյան - Երկրային կենտրոն ստեղծելու խնդրի վերաբերմամբ պիտի ասեմ, որ նրա էութիւնը մեզ պարզված չէ, պարզ չէ, թե նա ինչ ֆունկցիաներ ունի, ինչ փոխհարաբերութեան մեջ է կառավարութեան հետ և այլն: Ամենքս սկզբունքով համաձայն ենք, որ միլիցիան ենթարկվի ինքնավարութեանը: Դրա դեմ ոչ ոք չի առարկում, միայն վիճելի է այն, թե ժամանակն է արդյոք միլիցիան կառավարութեան ձեռքից առնել և հանձնել գեմատվոյին այժմ: Մեր երկրի իրական պայմաններն ընթանող յուրաքանչյուր ոք պիտի ասի, որ ոչ, ժամանակը չէ, քանի մեր երկրում չկա քաղաքական միատեսակ դրութիւն, իշխանութիւնը պիտի կենտրոնացած լինի: Տնտեսական խնդիրը նույնպես կարևոր նշանակութիւն ունի, պարզ է, որ գեմատվոները չպիտի կարողանան հոգալ միլիցիայի ծախսերը, բացի այդ կառավարութիւնը կանգնած պիտի լինի նորանոր ծախսերի առաջ:

Ա. Զամալյան - Ես պիտի ասեմ, որ երկրային կենտրոնի կողմնակիցները մեզ չհամոզեցին, հենց ապակենտրոնացման տեսակետից պիտի մերժել այդ նորությունը և բոլոր ֆունկցիաները տալ գավառական ինքնավարությանը, գուցե կլինեն հարցեր, որ գավառական ինքնավար միավորը անկարող կլինի լուծել կամ կատարել, այդ դեպքում նրանք կարող են միություններ կազմել ու միացյալ ուժերով աշխատել: Կարևոր է ադմինիստրացիայի խնդիրը, այստեղ միայն միլիցիայի մասին չպիտի խոսել, և ամբողջ ադմինիստրացիան՝ միլիցիայով հանդերձ, պիտի ենթարկվի ինքնավարությանը, ոչ մի կարիք չկա, որ կառավարությունն ունենա գավառական կոմիսարներ: Այդ ամենը կարող է անել ինքը՝ ժողովուրդը և եթե մենք կամենում ենք նրան բարձրացնել, պիտի իրավունքներ տալ նրան: Առաջարկում եմ հետևյալ ուղղումը՝ զեմստվոյի օրգանները իրավունք պիտի ունենան կազմակերպելու ադմինիստրացիա՝ կազմելով տեղական վարչություն և միլիցիա «մինչև որ ներքին գործոց նախարարությունը կիրագործի այդ ծրագիրը, կառավարությունը պիտի օգտվի միլիցիայից՝ երկրի ապահովության գործերի համար»:

Դ. Տերտերյան - Ես համաձայն եմ, որ միլիցիան ամբողջապես ենթարկվի տեղական ինքնավարություններին, այսպիսով մեծ մասամբ կթեթևացնի կառավարության բեռը և գուցե կարողանանք փոխել ժողովրդի մեջ տիրող այն կարծիքը, թե երկրի անիշխանակցության միակ հանցավորը կառավարությունն է: Երկրային կենտրոնի բովանդակությունը պարզ չէ, ուստի և մենք չենք կարող վերաբերմունք ցույց տալ:

Կ. Սասունի - Մեր ժողովուրդը իր մեջ ունի արատներ, որ մենք չենք կարող երբեք անտես անել: Չենք կարող և պետք է արմատախիլ անել:

Ասացեք խնդրեմ, ինքնավարություններն օժտելով այդքան լայն իրավունքներով ու՞մ ձեռքն եք տալիս իշխանությունը - գյուղական ցեղերի, հակահեղափոխական տարրերի: Ժողովուրդը չի հասել դեռ այն գիտակցության, որ դուրս քշի նրանց ասպարեզից և կառավարի ինքն իրեն: Այսպիսի պայմաններում իշխանության դեկը պիտի մնա կենտրոնում ժողովրդի կողմից ընտրված պառլամենտի և կառավարության ձեռքին, եթե վատ է կառավարությունը՝ փոխեցեք, եթե պառլամենտը չի համապատասխանում իր կոչմանը՝ ցրեցեք և հրավիրեցեք նոր պառլամենտ: Ապա թե ոչ ծայրահեղ դեմոկրատիզմի տեսակետի վերականգնելով դուք կհասնեք իշխանության վերջնական տապալման: Մեր երկրի ներկա իրավիճակի ու քաղաքական կացության հանդեպ իշխանության կենտրոնացումն անհրաժեշտ է:

Լ. Թումանյան - Պատասխանելով ընդդիմախոսներին պաշտպանում է իր նախկին ճառի ընթացքում արժարժած մտքերը:

Ժամանակը ուշ լինելու պատճառով վիճաբանություններն ընդհատվում են, նիստը հայտարարվում է փակված:

«Յառաջ» թիվ 48, 49: 18, 19 նոյեմբերի 1919թ.:

34-ՐԴ ՆԻՍ

17 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է **Ա. Սահակյանը**:

Շարունակվում է զեմստվոյական օրենսգծի քննությունը: Զեկուցող Ա. Ղազարյանը պատասխանելով նախորդ ճառախոսներին՝ պաշտպանում է ինքնավարության հանձնաժողովի տեսակետները: Դեմ է արտահայտվում միլիցիան զեմստվոյի ձեռքից առնելուն, այս կամ այն շրջանում միլիցիան կարող է անցնել ներքին գործոց նախարարի ձեռքը, բայց հենց սկզբից չի կարելի զեմստվոն զրկել իր ամենակարևոր ուժերից մեկից: Պաշտպանում է կենտրոնական երկրային զեմստվոյի անհրաժեշտությունը: Զեմստվոները մինչև 500.000 ռ. իրավունք ունեն, առանց կառավարության թույլտվության, պայմաններ կնքել:

Ընդհանուր վիճաբանություններից հետո պառլամենտը անցնում է օրենսգծի հոդված առ հոդված քննության:

Քվեարկությամբ թողնվում է օրինագծի առաջին հոդվածի երկրորդ ծանոթությունը, որով մինչև նահանգների կազմումը նահանգային զեմստվոյի բոլոր իրավունքները հանձնվում են ներքին գործոց նախարարությանը:

Մերժվում է օրենսգծի երկրորդ հոդվածը, որով նահանգական զեմստվոն փոխարինվում է «կենտրոնական երկրային զեմստվո»: Պահվում է զեմստվոյական օրենքի հոդված 2-ի 33-րդ կետի ծանոթությունը, որով որոշ դեպքերում իրավունք է տրվում նախարարների խորհրդին՝ միլիցիան ենթարկելու ներքին գործոց նախարարությանը:

Որոշվում է, որ զեմստվոները իրավունք ունեն առանց կառավարության թույլտվության 500.000 ռ. պայմաններ կնքել:

Փոքրիկ վիճաբանությունից հետո հանձնարարվում է կառավարության զեմստվոյական ընտրություններն իրականացնել երկու ամսվա ընթացքում:

«Յառաջ», թիվ 50: 20 նոյեմբերի, 1919թ.:

35-ՐԴ ՆԻՍ

18 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է Ա. Սահակյանը:

Ավագ քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Շարունակվում են վիճաբանությունները Ղարաքիլիսա պառլամենտական հանձնաժողով ուղարկելու առաջարկի շուրջը:

7. *Տեր-Չակոբյան* — Մենք սովորաբար գավառը հիշում ենք այն ժամանակ, երբ այնտեղ կատարվում են արտակարգ դեպքեր և կամ զեղծումներն ու անարդարությունը հասնում են այն աստիճանի, որ պառլամենտը հատուկ քննության առարկա է դարձնում: Ղարաքիլիսայում կատարվել են աղաղակող անարդարություններ և վարչական հանձնաժողովն առաջարկում է այնտեղ ուղարկել պառլամենտական հանձնաժողով՝ քննելու եղածը: Դժբախտաբար, այս անմեղ առաջարկին միացան շատերը, նրանց պատճառաբանությունը հետևյալն է. ասում են, որ ուղարկվելիք հանձնաժողովը էապես լինելու է քննիչ հանձնաժողով, ուրեմն անհրաժեշտ է, որ նրա անդամները համապատասխան կարողություն ունենան, երկրորդ, որ քննություն կատարողը լինի մեկ անհատ և ոչ խմբակցություն և երրորդ, որ նման հանձնաժողով ուղարկելը կնշանակե միջամտել կառավարության գործերին, ստեղծել երկիշխանություն: Դրանց պիտի առարկեն, որ մեր գավառներում անարդարության փաստերը այնքան ակնհայտ են, որ հանձնաժողովի քննիչի կարողության տեր լինելը երբեք անհրաժեշտություն չէ: Ճիշտ է, ներքին գործոց նախարարը աշխատում է եռանդով, այդ մենք պիտի խոստովանենք, սակայն մեզանում այնքան շատ են զեղծումները, կաշառակերությունը և, առհասարակ, ապօրինի երևույթները, որ կառավարությունը դժվար թե մե՜նակ կարողանա հետևել բոլորին և պատժել. այս դեպքում պառլամենտը օգնության է գալիս կառավարության, այնպես որ երկիշխանություն ստեղծելու կամ անվստահության խնդիր բոլորովին չկա այստեղ. վերջապես, սովորական քննիչ պաշտոնյան և պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովը տարբեր բաներ են:

Ի վերջո, միայն Ղարաքիլիսայում չէ, որ կարգը խանգարված է. մեր երկրի բոլոր ծայրերից լսվում են դժգոհության ձայներ, անհրաժեշտ է, որ պառլամենտը իր ներկայացուցիչների միջոցով ի մոտո ծանոթանա իրերի դրությանը և ելք մտածի այս վիճակից դուրս գալու համար: Ես առաջարկում եմ ընտրել չորս հանձնաժողով և հանձնարարել, որ նրանք շրջեն մեր ութ գավառները, ուսումնասիրեն երկրի վիճակը և համապատասխան զեկուցում տան պառլամենտին:

7. *Տերտերյան* — Ղարաքիլիսայում պատահել են դեպքեր, որոնք, թեպետ ցավալի, բայց շատ սովորական են, իսկ սովորական դեպքերի համար, կարծում եմ, որ պառլամենտը հանձնաժողովներ չպետք է ուղարկի, որովհետև եթե այդպես շարունակվի, պառլամենտը կդադարի օրենսդրական մարմին լինելուց և կդառնա դատական մի հիմնարկություն: Անցյալ օրը այստեղ հայտարարվեց, որ արդեն

Ղարաքիլիսա է ուղարկված հատուկ քննիչ, եթե մենք էլ ուղարկենք մոր քննիչներ, կատարվում է խառնաշփոթություն: Կարող եք ուրիշ շրջաններ ուղարկել, բայց ոչ այստեղ, ուր արդեն ուղարկված քննիչը սկսել է իր աշխատանքը: Թվում է, թե հանձնաժողովը հետ կվերցնի իր առաջարկը:

Լ. Թումանյան - Եթե այն ամենը ինչ կատարվել է Ղարաքիլիսայում սովորական է Հայաստանի համար, էլ ինչու՞ ենք մենք մտնում այստեղ: Չուզե՞նք այս երկրություն գրավեն, ասում են, թե ի՞նչ է կատարվել այնտեղ, այդ հարցին սրառայականում է տեղի բոլոր կուսակցությանց ներկայացուցիչների հեռագիրը, որով վարչական հանձնաժողովի նիստում տրված տեղեկություններից երևում է, որ այնտեղ կան մաուզերիստներ, որոնք ավազակությամբ են զբաղվում, որ գավառական կոմիսարը նրանց հովանավորում է, և որ ներքին գործոց մինիստրի օգնականը ուղարկել է այստեղից մոր մաուզերիստներ՝ այնտեղի ավազակների դեմ կռվելու համար: Ղարաքիլիսայի դատական քննիչը վերցնելով իր մոտ գտնված դրանք փախել է Վրաստան, այժմ այնտեղ ոչ մի հատուկ քննիչ չկա: Այս ամենն ի նկատի ունենալով է վարչական հանձնաժողովը այդպիսի առաջարկ մտցրել, դրանից գործը երբեք չի տուժի և պառլամենտը հնարավորություն կունենա մոտից ժամոքանալու մեր վարչական կարգերի հետ: Այդ հանգամանքը պառլամենտի վարկի տեսակետից ևս մեծ նշանակություն ունի, որովհետև ժողովուրդն իր ցավերի դարձանը մեզնից է սպասում, նա մեզ ընտրել է և իրավունք ունի պահանջելու, որ պառլամենտավորները գնան և անձամբ լսեն նրանց խոսքերը:

Վ. Խորենի - Պառլամենտավոր Թումանյանը հայտարարեց, որ ներքին գործոց մինիստրի օգնականը մաուզերիստներ է ուղարկել Ղարաքիլիսա, կուզե՞ի իմանալ, ո՞վ է այդ տեղեկությունները տվել վարչական հանձնաժողովին և հայտնի՞ են մաուզերիստների անունները:

Լ. Թումանյան - Տեղեկություններ տվել է ԼԳ մինիստրության պաշտոնյան, այդ մասին կվկայե վարչական հանձնաժողովի նախագահը, ուղարկված անձանց անունները հայտնի են:

Ս. Թորոսյան - Ղարաքիլիսայի դեպքերը մասնիկն են այն մեծ շարժման, որ բռնում է ողջ Հայաստանը և այսօրվա հարցը թվում է, թե պիտի առիթ դառնար խնդիրը ամբողջությամբ քննելու համար: Մեր կյանքում կան տարրեր, որոնք սարսափի տակ են պահում թե՛ ազգաբնակչությանը, թե՛ պաշտոնեականը, ճիշտ է, մեր հարևան Վրաստանում էլ նույն երևույթը տեղի է ունենում, սակայն վրացական պառլամենտը մեծ գումարներ է տրամադրել կռվելու չարիքի դեմ և այդտեղ կռվում են, ինչպես հարկն է: Հայաստանի Պառլամենտը այդ նպատակի համար ոչ մի կռպել չի տվել, չարիքը ծավալվում է ու կառավարության կողմից այստեղ եղած մի քանի հայտարարություններով խնդիրը համարում են վերջացած: ԼԳ Ս. հայտարարում է, թե քննություն է կատարում, սակայն ես հարց եմ տալիս, ի՞նչ արդյունք են տվել քննությունները մինչև օրս, հիմնվեց արտակարգ քննիչ հանձնաժողով, արտակարգ դատարան և այլն, ասացեք խնդրեմ, քանի՞ հանցավոր է պատժվել, մինչդեռ մեր երկրի անհանգիստ տարրերը շարունակում են իրենց շահատակությունը և ահաբեկում են դատական պաշտոնյաներին: Կառավարությունը պետք է հատուկ օրինագիծ մտցնի պառլամենտ՝ այդ անիշխանական շարժման դեմ կռվելու միջոցների մասին: Պառլամենտական հանձնաժողով պետք է ուղարկել Ղարաքիլիսա և ոչ միայն այնտեղ, այլ մեր բոլոր գավառները:

Ներքին գործոց մինիստր - Ես խոսք առա բողոքելու այն հայտարարության դեմ, որ արեց պառլամենտավոր Թումանյանը: Հայտարարում եմ, որ այդպիսի փաստ չկա: Ղարաքիլիսայի գավառական կոմիսարը ժամանակավորապես հեռացված է պաշտոնից, ուղարկված է հատուկ քննիչ, սպասում ենք լրացուցիչ քննության: Ինչ վերաբերում է այն հայտարարությանը, թե մեր երկրում կան տարրեր, որոնք անիշխանություն են առաջացնում, կասեմ, որ այդ կարող են լինել և կան, մենք կռվում ենք նրանց դեմ, մենք ունենք այնքան ուժ, որ կհեղհեղենք նրանց, մաքրեցինք Էջմիածինը, կմաքրենք նաև մյուս վայրերը: Ի վերջո, ես

պիտի ասեմ, որ պատգամավորները չպիտի առաջնորդվեն հին ռուսական շար-
լոնով. ձեր առաջ կանգնած չէ մի Ստոլիպին, ներքին Գ. Մ. ձեր ընկերն է և
ժողովրդի ցավը նույնքան մոտ է նրա սրտին:

Վ. Խորենի – Ղարաքիլիսայի դեպքերի առթիվ բացված վիճաբանությունները
երևան հանեցին մեր պետական կյանքի ցավոտ կողմերից մեկը:

Աղետաբար երևույթներ կան, որոնց դեմ պետք է մաքառել բոլոր ուժերով,
սակայն ինչ որ անհասկանալի փափկանկատությունով մարդիկ փակում են
աչքերը չարիքի հանդեպ, կարծելով, թե իրենց նման հանգիստ է նաև ժողովրդի
սիրտն ու գրպանը: Որ մեզ մոտ կան պատվավոր ավագակներ՝ պետական
ապարատի հիմքերը խորտակող մարդիկ, որոնք ահաբեկում են դատարանը,
սպառնում, թալանում և օրը ցերեկով ազատ շրջում փողոցներում, դա փաստ է:
Իսկ ի՞նչ է անում կառավարությունը. հանգստացուցիչ հայտարարություններ
միայն, բայց ես ասում եմ, հասել է ժամը, որ այս դահլիճը այլևս հանգիստ չնստի.
նա պետք է պահանջի վերջապես, որ կտրուկ միջոցներ ձեռք առնվեն այդ
ավագակների դեմ և եթե մեր երկրում լինեն մի ուժեղ կամք, չարիքը կվերանար:

Մի՞թե ուժ չունի ՆԳ մինիստրը, նա ունի իր հետևում ամբողջ դեմոկրատիայի
կամքը, հավատարիմ զորք և պառլամենտական բացարձակ մեծամասնություն,
այս բոլորով հանդերձ մի՞թե չի կարող ՆԳՄ արմատախիլ անել չարիքը: Ամենքը
պարտավոր են կատարել իրենց պարտքը ժողովրդի հանդեպ:

Ա. Մելքոնյան – ՆԳՄ ասում է, թե ձեր առաջ Ստոլիպինը չէ կանգնած, սակայն
մենք խոսում ենք այստեղ ոչ թե անձնավորության, այլ սիստեմի մասին: Մինիս-
տրը պետք է սիստեմը փոխի:

Ղարաքիլիսայում տեղի ունեցած դեպքերը սովորական են մեր բոլոր գավառ-
ների համար:

Ղարաքիլիսայի կոմիսարն էլ հետևելով ընդհանուր կարգին, շրջապատել է
իրեն զանազան զինված մարդկանցով: Այո, դա սովորական երևույթ է, բայց անհ-
րաժեշտ է պարզաբանել այդ երևույթի պատճառները: Մենք պետք է իմանանք, թե
ովքեր են այդ զինված մարդիկ և ինչպես առաջացան նրանք մեր կյանքում:

Նախագահ – Պատգամավոր Մելքոնյան, այստեղ քննվում է Ղարաքիլիսա
պառլամենտական հանձնաժողով ուղարկելու հարցը:

Ա. Մելքոնյան – Այդ երևույթի պատճառները խորն են...

Ս. Վրացյան – (տեղից) Ինչու՞ ֆրանսիական հեղափոխության մասին չեք
խոսում:

Ա. Մելքոնյան – (շարունակում է) Մեր պետական հեղինակավոր մարդիկ
պետք է իրենց խոսքն ասեն այդ երևույթի մասին: Մաուգերիստներն ինքնին
պատիկ մարդիկ են, գործիք են զանազան մարդկանց ձեռքին և եթե նրանք
համոզված լինեն, թե իրենց հետևում ուժ չկա, այդպես հանդուգն չեն լինի: Բայց
այդ մենք պետք է սովորենք ժողովրդից, որ նա ևս իր միջոցներով մաքառե
չարիքի դեմ, իսկ այդ կարող է անել պառլամենտը իր անդամների միջոցով՝
խոսելով ժողովրդի հետ. այդ իսկ տեսակետով ես անհրաժեշտ եմ համարում
Ղարաքիլիսա պառլամենտական հանձնաժողով ուղարկել:

Ս. Թորոսյան – Այստեղ փաստեր են բերում, ասում են Զումարովը սպանվեց,
ձերբակալված է սպանողը, ասում են, թե դատ չի լինում, հանցավորները չեն
պատժվում:

Նա ասաց, թե հին մինիստրությունից ստացած ժառանգություն է այդ չարիքը,
խոսքը ինձ էր ուղղված և ես պիտի ասեմ, որ երբեք ՆԳ մինիստր չեմ եղել, սակայն
լինելով կաթինետում, ես բաց ճակատով կռվել եմ երևույթի դեմ, և եթե ոչ մի
հետևանքի չենք հասել, դրա մեղքը նախկին ՆԳՄ և ներկա վարչապետինն է:

Ա. Խոնդկարյան – Քննվող խնդիրը ընդհանուր բնույթ ունի, լռել անկարելի է,
և Հայաստանի պառլամենտը պետք է իր խոսքն ասի: Բուլղարիան իր ազատա-
գրության առաջին օրերին նույն դրությունն էր ապրում, բազմաթիվ մարդիկ,
որոնք մինչ այդ աշխատում էին ազատագրական գործի մեջ, մնացին անգործ և
դարձան ժողովրդի համար չարիք, սակայն բուլղար կառավարությունը կտրուկ
միջոցներով արմատախիլ արավ չարիքը և նորմալ պայմանների մեջ դրեց

երկիրը: Բոլոր վիճաբանություններից հետո թվում է, թե ներքին գործոց մինիստրը պիտի համոզվի, որ անհրաժեշտ է սկսել անողոք պայքար երկրի անհանգիստ տարրերի դեմ: Եթե ժամանակ է հարկավոր նրան, մենք կտանք ու չենք խնայի մեր աջակցությունը այդ գործի մեջ:

Գ. Վարչամյան - Վարչական հանձնաժողովի առաջարկը տրված է կառավարությանն օգնելու մտքով: Դատարանի վերաբերմամբ ևս վարչական հանձնաժողովը չի ունեցել այնպիսի անվստահություն, ինչպես բացատրվեց այստեղ:

Երկու խնդիր է առաջադրել վարչական հանձնաժողովը. ա) ուղարկել Ղարաքիլիսա, պառլամենտական հանձնաժողով, բ) որոշել և հանձնաժողովի իրավունքները, վարչության հանձնաժողովը ենթադրում է, թե ուղարկվելիք հանձն[աժողովը] պիտի օժտված լինի հետևյալ իրավունքներով. ա. տեղի պետական և հասարակական բոլոր հիմնարկությունները պարտավոր են կատարել հանձնաժողովի կարգադրությունները. բ. հանձնաժողովը հարկ եղած դեպքում այս կամ այն անհատին կամ պաշտոնյային չեզոքացնելու իրավունք ունի և գ. հանձն[աժողովը] պիտի ունենա քննիչի իրավունքներ:

Քվեարկվում է պատգ. Տեր-Յակոբյանի առաջարկը 4 պառլամենտական հանձնաժողովները ընդունելու և գավառ ուղարկելու մասին:

Ընդունվում է 20 ձայնով:

Դ. Բուդաղյան - Առաջարկում է ընդունել մի որոշում, որի համաձայն արդարադատության մինիստրը ժամանակավորապես կանգնեցնի դատական քննությունը Ղարաքիլիսայում:

Ընդունվում է:

10 րոպե ընդմիջումից հետո նիստը վերսկսվում է:

Ղարաքիլիսա գնացող հանձնաժողովի անդամներ են ընտրում Վ. Խորենի, Գ. Վարչամյան՝ դաշնակցական և Լ. Թումանյան՝ սոց.-հեղափոխական ֆրակցիայի կողմից:

Վարչապետի հաղորդագրությունը.

Փոխ. վարչապետ- Ջանգեզուրի մասին վերջին հաղորդագրությունը ձեզ հայտնի է: Կառավարությունը դիմում է բոլոր միջոցների՝ ոչ մեր ցանկության և ոչ մեր ժողովրդի միջոցով սկսված արյունահեղության առաջն առնելու համար. և թվում է, թե կառավարության այս խաղաղարար ընթացքը ընդունելություն պիտի գտնի նաև Ադրբեջանի ներկայացուցիչների կողմից: Մենք ունենք հեռագիր Ադրբեջանից, որ իբր թե դեպքերը տեղական բնույթ ունեն և Ադրբեջանը պաշտոնական մասնակցություն չունի, սակայն այս բացատրությունը սխալ է, որովհետև կռիվների ընթացքում խլված գնդացիները, գերիները և սպաները ապացուցում են, թե Ադրբեջանի պաշտպանական զորամասերն են հարձակվել Ջանգեզուրի վրա, կառավարության հրամանով: Մենք հեռագիր ունենք նաև գնդ. Յասկելի ներկայացուցիչ Ռեյի և բրիտանական ներկայացուցիչ Ուորդոպերի կողմից, որով նրանք ցանկություն են հայտնել անպայման գումարել հայ ադրբեջանական կոնֆերանս՝ այդ դրությանը վերջ տալու համար:

Կոնֆերանսի համար մեր կողմից արդեն նշանակված էին 3 ներկայացուցիչներ՝ պ. Բեկզատյան, որ արդեն Բաքվում է, պառլամենտի փոխնախագահ Ս. Տիգրանյան և պատգ. Վ. Փափագյան: Մեր երկու ներկայացուցիչները մեկնել են Թիֆլիս, բայց ընդհարումներ սկսվելու պատճառով չկարողացան Բաքու ճանապարհվել:

Երեկ նրանք խոսակցություն ունեցան վարչապետի հետ, հայտնեցին, որ վարչապետը Ամերիկյան ներկայացուցչի հրավերով պիտի Թիֆլիս գա, ուր և կանչվել է Ադրբեջանի վարչապետ Ուսուրբեկովը:

Այսօր ժամը 4-ին ձեզ հայտնի խաղաղարար հրահանգներով վարչապետը մեկնեց Թիֆլիս: Ձեր տեղեկությունների համաձայն ընդհարումները դադարել են, բայց իհարկե դա չի նշանակում, թե արդեն խաղաղությունը հաստատված է: Փաստերը ցույց են տալիս, որ ադրբեջանյան զորքերի կենտրոնացումը շարունակվում է և ոչ միայն Ջանգեզուրի, այլև ուրիշ ուղղություններով ևս:

Օրինագիծ դատական պաշտոնի թեկնածուների մասին

Բուդաղյան - Գործող օրենքով դատական պաշտոնյա կարող են լինել միայն համալսարանականները, վերջին տարիներում համալսարանների փակ լինելու պատճառով շատ ուսանողներ չկարողացան պետական քննություններ տալ: Արդարադատության մինիստրը օրինագիծ է մտցրել, որ այդպիսի ուսանողները նաև նախկին տաճկահայերն են, որոնք նույնպես ունեն իրավաբանական կրթություն, իրավունք ունենան ընդունվելու որպես դատական պաշտոնի թեկնածու, օրենսդրական հանձնաժողովը միաձայն ընդունեց օրինագիծը:

Հարությունյան, Տ. Ծամհուր, Ա. Մաքսապետյան - Առաջարկում են մի քանի ուղղումներ:

Ա. Խոնդկարյան - Առաջարկում է քննություն նշանակել այդպիսիների համար: Ձեկուցողի բացատրությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է ուղղումներով:

Օրինագիծ դատական պաշտոնի ավագ թեկնածուի կոչում կրելու մասին:

Բուդաղյան - Օրենքով պահանջվում է ծառայության տարի ու կես ժամանակամիջոց, որից հետո միայն կրտսեր թեկնածուն կարող է քննություն տալ ավագ թեկնածուի կոչում ստանալու համար: Արդարադատության մինիստրն առաջարկում է, որ իրեն իրավունք տրվի ժամանակամիջոցը կրճատելու: Օրենսդրական հանձնաժողովը գտավ, որ անհարմար է մինիստրին այդպիսի իրավունք տալ և ընդունեց ժամանակամիջոցը առհասարակ վերացնելու առաջարկը: Այդպիսով թեկնածուն, երբ իրեն պատրաստ կհամարի, կարող է խնդրել, որ քննության ենթարկեն:

Ընդունվում է հանձնաժողովի առաջարկը:

Քննվում են նաև արդարադատության նախարարի օրինագիծը նախահաշվի 510-ից 21705 ռ. 35 կ. փոխանցելու մասին: ՆԳՄ օրինագիծը Աշտարակի նորակազմ ինքնավարությանը 100.000 ռ. 55 կ. մեկ տարի ժամանակով բանալու մասին:

Օրինագծերն ընդունվում են:

Նիստը փակվում է ժամը 10-ին:

«Յառաջ, թիվ 51, 52. 21, 22 նոյեմբերի, 1919թ.:

36-ՐԴ ՆԻՍՏ

20 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է **Ա. Սահակյան**

Նիստը բացվում է նշանակված ժամանակից ուշ: Պատգամավորները թեյաբանում նստած թեյ էին խմում: Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

400 միլիոնի նոր չեկեր:

Լ. Թադևոսյան - զեկուցում է 400 միլիոն ռ. նոր չեկեր բաց թողնելու մասին: Արդեն 100 միլիոն ռ. չեկ բաց է թողնված պետական բանկի երաշխավորությամբ: Այդ գումարն արդեն սպառված է: Ֆինանսների նախարարը հոկտեմբերի 20-ին օրինագիծ էր մտցրել ևս 100 միլիոնի չեկ բաց թողնելու մասին: Այդ օրինագծի քննության ժամանակ պարզվեց, որ Եվրոպայում պատվիրած մեր դրամանիշները կարող են հասնել փետրվարից ոչ շուտ: Այժմ նախարարությունը խնդրում է իրեն արտոնել 400 միլիոն ռուբլու չեկ հրատարակել և այդ առթիվ անհրաժեշտ եղած ծախսերը ծածկելու համար բանալ 4.200.000 ռ. վարկ: Նոր չեկերը պետք է բաց թողնվեն պետական բանկի աջակցությամբ կամ այլ ճանապարհով:

Ա. Մելքոնյանի մի անհամ ճառից և զեկուցողի հակիրճ պատասխանից հետո օրենսգիծը ընդունվում է անփոփոխ:

Հ. Սարգսյան - Ձեկուցում է անուղղակի հարկերը ավելացնելու մասին: Սկզբունքային տեսակետից մի սոցիալիստի համար նորմալ պայմաններում անուղ-

* Այդպես է տեքստում, պետք է լինի «Նպատակահարմար չե»:-Ծանոթ. կազմ:

ղակի հարկերն անընդունելի են, բայց ներկա պայմաններում հարկավոր է ընդունել: Այս տարի 8 ամսվա ընթացքում մեր պետությունն ունեցել է մոտ 9 միլիոն ռուբլու մուտք, որից մոտ 3 միլիոնը անուղղակի հարկերից է: Անուղղակի հարկը կամ ակցիզն աստիճանաբար աճում է մեզ մոտ. օրինակ՝ հունվարին եղել է մոտ 80.000 ռ., իսկ օգոստոսին մոտ՝ 800.000 ռ., հատկապես բարձր է ակցիզից ստացված եկամուտը սեպտեմբեր ամսում: Ակցիզային վարչությունը բավական թույլ է կազմակերպված: Ամբողջ Հայաստանում ընդամենը 77 ակցիզային ծառայող կա, որոնց վրա 106.000 ռուբլի ծախս է լինում ամսական: 1920 թվին կազմված եկամտային նախահաշվի մեջ ակցիզից սպասվում է մոտ 16 միլիոն եկամուտ, որից կոնյակից ու սպիրտից ստացվելու է մոտ 3 միլիոն, գարեջրից՝ մոտ 38.000 ռ., գինուց՝ մոտ 2 և կես միլիոն ռուբլի, պատենտից՝ 200.000 ռ., ծխախոտից՝ մոտ 9 միլիոն ռ., ծխախոտի թղթից՝ 100.000 ռ., թեյից՝ 100.000, իսկ լուցկուց՝ 300.000 ռ. և այլն:

Ջեկուցողն առաջարկում է բարձրացնել լուցկու, արտասահմանյան թեյի, գարեջրի, խմիչքների ու ծխախոտի, օղու և կոնյակի ակցիզը:

Ա. Խոնդկարյանն առաջարկում է լուցկու, թեյի, ստորին տեսակի ծխախոտի ակցիզի դեմ:

Ա. Օհանջանյանը գտնում է և սկզբունքային և գործնական տեսակետից անընդունելի անուղղակի հարկը: Հարկավոր է արդյունաբերությունը զարգացնել և ոչ թե խոչընդոտ հանդիսանալ: Եկամտի ուրիշ աղբյուրներ պետք է ճարել, հենց օրինակ աղի գործը, որ գտնվում է պարենավորման նախարարության ձեռքը, որ կարող է ահագին եկամուտ տալ: Միայն Կաղզվանի աղը կարող է տալ տարեկան մոտ 25 միլիոն ռուբլի: Հապա բամբակը, որի խելացի գործադրությունը կարող է խոշոր եկամուտ ապահովել:

Ա. Մաքսապետյանը երկարորեն ապացուցում է, որ ակցիզի օրենքի ընդունումը կվնասի ժողովրդի տնտեսական վիճակին:

Տ. Ծամհուրը քննադատում է ֆինանսական հանձնաժողովի և նախարարի պատճառաբանությունները, մերժում է օրինագիծը և առաջարկում է պետական ֆինանսների հիմքն ընդունել համեմատական տուրքը:

Ա. Հովհաննիսյանը շեշտում է, որ մեր կառավարության քաղաքականությունը պետք է լինի աշխատավոր ժողովրդի օգուտը: Սոցիալիստական կառավարությունն ուրիշ տեսակետ չի կարող ունենալ, սակայն մենք տեսնում ենք, որ ներկա օրինագիծը չի համապատասխանում այս սկզբունքին: Սոցիալիստ կառավարությունն ու սոցիալիստ ֆինանսական հանձնաժողովը բերում են մի օրինագիծ, որ ավելի համապատասխան է հին ռեժիմին: Ապա հռետորը ցույց է տալիս, որ օրինակ լուցկու վրա 10 կ. տուրք դնելը առիթ կլինի, որ այդ ապրանքի գինը անհամեմատ ավելի բարձրանա: Ոչ թե թեյի ակցիզը պետք է ավելացնել, այլ հարկավոր է ծրի թեյարաններ բանալ չունևոր ժողովրդին թեյ բաժանելու համար: Նախարարը ուղղակի հարկերը հավաքել չկարողանալը բացատրում է կառավարության թուլությամբ, դրանից հետևում է, որ ոչ թե այն, որ անուղղակի հարկերը պետք է ավելացնել, այլ կառավարությունն ուժեղացնել: Ուղղակի հարկ չտվողը ժողովուրդը չէ, այլ գյուղի բռնցքներն ու սպեկուլյանտները: Ֆինանսական քաղաքականության հիմքը պետք է լինի եկամտային տուրքը, որը ընկնում է ոչ թե աշխատավոր, այլ տիրող դասակարգի վրա և որովհետև թեյի և լուցկու գլխավոր սպառողը աշխատավորությունն է, ուստի այդ մթերքների ակցիզի տուրքի հավելումը պետք է մերժել:

Հ. Տերտերյան. - Հենց աշխատավորության շահերի տեսակետից պետք է ընդունել այս օրենքը: Ուղղակի հարկեր հավաքելը դժվար է, որովհետև մեր ազգաբնակչության 50 տոկոսը խնամատարության կարոտ է, իսկ մնացյալի մոտ 40-45 տոկոսը այնքան չքավոր, որ հազիվ ի վիճակի լինի եկամտային տուրք վճարել, մի խումբ հարուստներ միայն կարող են ուղղակի տուրք տալ, բայց ինչքա՞ն կլինի դրանցից ստացված եկամուտը, շատ չնչին: Չնչին է նաև արդյունաբերությունից ստացված եկամուտը: Արդյունաբերության գլխավոր արգելքը երկրի անիշխանությունն է: Եվ դրամատները չեն դնի իրենց դրամները այդ երկրում:

Մնում է աղի եկամուտը, որի վրա պետք է ուշադրություն դարձնել, բայց միայն դրանով կարելի է մեր բոլոր պետքերը հոգալ:

Բացի լուցկուց, մյուս բոլոր մթերքները այժմ դարձել են միայն ունևոր դասի գործածության առարկա և ակցիզը նրանց վրա կընկնի: Չի կարելի միայն թղթադրամ բաց թողնելով ապրել, այլ հարկավոր է իրական եկամտի մասին մտածել, որովհետև թղթադրամն էլ ընկնում է աշխատավորության վրա: Առարկում են միայն լուցկու ակցիզի դեմ:

Ա. Ղազարյան. - Պաշտպանում է խմիչքների ակցիզը, բայց դեմ է լուցկու և թեյի:

Ֆինանսների նախարար. - Բոլոր վիճաբանություններն ըստ էության համարում է ուղղված ոչ օրինագծի դեմ: Անուղղակի հարկերի սխտեմը իմ քաղաքականությունը չէ և եթե արվում է մի շարք օրինագծեր, որոնք հակառակ են նույնիսկ ֆինանսական նախարարի տեսակետին, դրա պատճառն այլ է: Խոսում է սկզբունքային խնդիրների մասին, այս դեպքում ինչու՞ եք պահում մնայուն զորքը և նրա վրա ահագին ծախսեր է ընկնում: Խոսում են արդյունաբերությունից ստացված եկամուտների մասին, բայց ուր է այդ արդյունաբերությունը, շատ լուրջ է այդ նյութը, բայց այսօրվա խնդիր չէ: Չպետք է մոռանալ այս օրենսգծերի սոցիալական կողմը, որի մասին խոսեց պատգամավոր Տերտերյանը: Նույնիսկ նորմալ պայմաններում լուցկին և թեյը մեր գյուղերում տարածված չէին, իսկ այժմ ժողովրդի մեծ մասը ապրում է խնամատարությամբ և լուցկու ու թեյի դրամ չի տալիս:

Ակցիզը բարձրացնելով մենք տուրքը ավելացնում ենք ոչ թե աշխատավորության, այլ ունևոր դասի վրա: Եթե սկզբունքով մերժվում է լուցկու ու թեյի ակցիզը, պետք է մերժել գինու և սպիրտի ակցիզը, ոմանք անուղղակի տուրքի փոխարեն առաջարկում են մտցնել ուղղակի տուրք, բայց պատկերացում են նրանք, թե ինչքան ժամանակամիջոց և ի՞նչ պայմաններ են հարկավոր ուղղակի տուրքի կազմակերպման համար: Ամբողջ Կարսի շրջանում օրինակ, գյուղերի ցուցակ անգամ չկա, հարկային պատրաստված պաշտոնյաներ չկան: Ես կողմնացուցակ չեմ ներկա պայմաններում խոշոր և ցնցումներ առաջ բերող ռեֆորմներ կհանձնարեմ և, կամա թե ակամա, ստիպված պիտի լինենք անուղղակի հարկականացնելու և, կամա թե ակամա, ստիպված պիտի ապրի դրսի ողորմությամբ կամ պիտի կին: Այս երկիրը կամ հավիտենապես պիտի ապրի դրսի ողորմությամբ կամ պիտի խորի մերսում նյութական աղբյուրներ ստեղծելու, այսպես մտածելով է, որ մենք հարկադրված ենք լինում հակառակ մեր սկզբունքի որոշ քայլեր անել: Միևնույն ժամանակ չպետք է մոռանալ, որ կատարվում են աշխատանքներ, և ուղղակի եկամտային տուրքի իրականացման, որի համար երկրի բոլոր հարկային տեսուչներից հատուկ կոնֆերանս է հրավիրված: Ահա թե ինչ պատճառներով բացատրվում են առաջարկված օրինագծերը: Խոսվում է արդյունաբերության զարգացման մասին, բայց այնքան էլ չպետք է ոգևորվել, մինչև այժմ երկու առաջարկ է եղել՝ գործարան բանալու կաշու և ապակու, իսկ կապիտալ առհասարակ շատ զգուշությամբ է շարժվում, նույնը պետք է ասել և աղի մասին: Հենց տեխնիկական հարմարությունների տեսակետից չի կարելի ավելի քան օրական 3 հազ. փութ աղ հանել: Սխալ է, թե աղը կամ բամբակը կարող են փրկել մեր բյուջեն, դրա համար, կամա թե ակամա, պետք է դիմել արտակարգ միջոցների և պետք է հաշտվել անուղղակի հարկերի գոյության հետ:

Դուք պարտավոր եք մեր ազգաբնակչության 45 տոկոսին մեկ տարի ևս կերակրել և ապրեցնել: Իսկ այդ դրամով կլինի:

Ժամանակը լրացած լինելու պատճառով հարցի քննությունը հետաձգվում է հաջորդ նիստին:

«Յառաջ», թիվ 53. 23 նոյեմբերի 1919թ.:

37-ՐԴ ՆԻՍՏ

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Ավագ քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Շարունակվում են վիճաբանությունները ակցիզի շուրջը:

Ա. Մելքոնյան — Վիճաբանության մասնակցողները խնդրին մոտենում էին գործնական և սկզբունքային տեսակետներով և գտնում էին, որ թեպետ սկզբունքորեն անընդունելի են օրինագծերը, բայց մեր կյանքի առարկայական պայմանների շնորհիվ պառլամենտը ստիպված պիտի լինի որոշ շեղումներ կատարել, բացի այդ ֆինանսների մինիստրը ուզում էր համոզել, որ պետական եկամուտները կարող են կարգավորվել անուղղակի տուրքերի միջոցով, այժմ հարց է ծագում, թե ինչու կառավարությունը իր հայտագրին հակառակ ընթացք է բռնել: Հայտագիրը պարզ կերպով ասում է, որ կառավարությունը պիտի ջանա բարելավել երկրի ֆինանսական դրությունը, ուժ տալով ուղղակի հարկերի կիրառման՝ ի հաշիվ անուղղակի հարկերի. թվում է, որ հայտագրի հայտարարման օրերի և ներկա առարկայական պայմանների մեջ առանձին փոփոխություն չկա, հետևաբար շեղումն անհասկանալի է:

Օղու և գինու վերաբերմամբ բոլորը միաբերան պնդում են, թե պետք է տուրք ավելացնել, այդպիսով ենթադրում են ոգելից խմիչքները անմատչելի դարձնել ժողովրդին, սակայն ես պիտի ասեմ, որ որքան էլ բարձրացնեք տուրքը, սպառումը չի նվազելու, բացի այդ, տուրքի ծանրությունը կրկին աշխատավորի վզին է ընկնելու: Թվում է, թե այստեղ մեկ հանգամանք կա, որ կարևոր նշանակություն ունի, դա այն է, որ անուղղակի տուրքերն ավելի հեշտ են գանձվում: Սակայն այդ հանգամանքի շնորհիվ այսպիսի օրենսգծերը ներկայացնել չի կարելի:

Հ. Տեր-Հակոբյան — Մինչև այժմ մեր պառլամենտը քվեարկել է վարկեր, իսկ եկամուտ բերող օրենսգիծ, եթե չեն սխալվում, սա երրորդն է: Դժբախտությունն այն է, որ նման խնդիրներին պատգամավորներից ոմանք մոտենում են կուսակցական ծրագրային տեսակետներով՝ զանց առնելով կյանքի իրական պայմանները: Եթե սոցիալիստական կառավարությունը ներկայացնում է նման օրինագծեր, նշանակում է նա կանգնած է կյանքի հրամայական պահանջների առաջ և ինչ են այդ հրամայական պահանջները. մեր ժողովրդի մեծագույն մասը ապրում է կառավարության հաշվով, փոխառությունն ու փող տպելը միջոցներ են, որոնք փորում են մեր տնտեսության հիմքերը, առաջարկում են զարգացնել երկրի արդյունաբերությունը, որ տարիների խնդիր է: Եկամտային տուրքեր սահմանել ներկա պայմաններում հնարավոր չէ, քանի որ չունենք մանրամասն ցուցակագրություն և ուժեղ աղմինիստրացիա, ուստի ստիպված ենք ժամանակավորապես ընդունել այնպիսի որոշումներ, որոնք գուցե հակասում են մեր տեսական հայացքներին, բայց և ամրապնդում են պետական տնտեսությունը: Այդ տեսակետից պետք է ընդունել մինիստրի առաջարկը, բացի լուցկու և թեյի ակցիզի հավելման օրինագծից:

Վ. Տեր-Թորոսյան — Մինչև այժմ մենք ֆինանսական քաղաքականություն չենք ունեցել, մի պետություն, ուր կա միայն ծախսերի ցուցակ, ֆինանսական քաղաքականություն չի կարող ունենալ և այդ ուղղությամբ տարված քննադատությունն էլ տեղին չէ: Օրինագծերին ընդդիմախոսողները պետք է իմանան, որ իրենք քվեարկել են այնպիսի օրենքներ, որոնք երբեք ընդունելի չեն որևէ սոցիալիստական կառավարության կողմից, սակայն քվեարկել են, որովհետև մեր պայմաններում նրանց գործադրությունը անհրաժեշտ է համարվել: Այս օրինագծերին էլ մենք կարող ենք նման վերաբերմունք ցույց տալ: Այստեղ առաջարկում են մերժել լուցկու, թեյի օրինագիծը, բայց մյուսներին կողմնակից են, ապա ինչո՞ւ գարեջրի վրա տուրք եք դնում, ինչո՞ւ տուրք եք դնում ծխախոտի վրա, մի՞թե նրանք գործածական չեն: Կամ պետք է բոլոր օրինագծերը մերժեինք, կամ ընդունենք, որովհետև պիտի վերջապես մեր քաղաքականությունը որոշվի:

Ամենքիդ համար պիտի պարզ լինի, որ ներկա պայմաններում եկամտային տուրքի սխտեմը չենք կարող կիրառել, որովհետև ամենակարևոր բանը՝ եկամ-

տային տուրքի հիմքը, որոշել չենք կարող, չենք կարող գանձել այդ տուրքը, որովհետև կազմակերպված չէ մեր հարկային տեխնիկան, ուրիշ եկամուտի աղբյուրներ էլ չունենք, մնում է ընդունել ներկայացրած օրինագծերը:

Ձեկուցող Դ. Սարգսյան – ֆինանսական և տնտեսական խնդիրների վերաբերմամբ սկզբունքները քիչ կիրառելի են: 1920թ. նախատեսվում է 2 միլիարդ ծախս, դրա դեմ չունենք համարյա ոչ մի եկամտի աղբյուր, բայց մի՞թե այդպես կարող է կառավարվել որևէ պետություն: Այժմ մեր մտահոգության առարկան պիտի լինի ամրապնդել պետական տնտեսությունը, եթե չենք ուզում կանգնել կատաստրոֆայի առաջ: Այդ տեսակետից անհրաժեշտ է ընդունել օրինագծերը:

Ֆինանսական հանձնաժողովի կազմի լրացման խնդիր

. Թադևոսյան – ֆինանսական հանձնաժողովի կազմը լրացնելու համար առաջարկվում են հետևյալ թեկնածուները. Ավետիս Օհանջանյան, Ներսես Ավագյան, Զովակիմ Բուդաղյան և Մարտիրոս Զարությունյան:

Առաջարկն ընդունվում է:

Նախագահ – Վարչական հանձնաժողովը Ղարաքիլիսա մեկնող պառլամենտական հանձնաժողովի իրավունքների մասին մի առաջարկ է մտցրել, որ քվեարկված չէ, հանձնաժողովը մեկնել է արդեն և սպասում է մեր պատասխանին (կարդում է առաջարկված կետերը):

Պառլամենտը հաստատում է:

Զովակիմ Բուդաղյան - Առաջարկում է գավառները մեկնող հանձնաժողովների ընտրությունը կատարել:

Ա. Խոնդկարյան . - Գտնում է, որ նախ պետք է որոշվեն, թե որ գավառները և երբ պետք է մեկնեն հանձնաժողովները և ապա ընտրություններ կատարվեն:

Զովակիմ Բուդաղյան - Եթե բոլոր հանձնաժողովների ընտրությունը այսօր հնարավոր չէ, առաջարկում են միայն Ղազախի գավառ մեկնող հանձնաժողովի ընտրությունը կատարել:

Անցնում է Զ. Բուդաղյանի առաջարկը, հանձնաժողովի անդամ ընտրվում են Մ. Տեր-Գևորգյանը, Ն. Ավագյանը և Ա. Մաքսապետյանը: Սոց.-հեղափոխականները հրաժարվում են մասնակցելուց:

Նախագահ – Պատգամավոր Սաքո Սահակյանը դիմել է նախագահությանը և երկշաբաթյա արձակուրդ է խնդրել, քանի որ նա երկու անգամ արձակուրդ ստացել է, նախագահությունը այլևս իրավունք տալ չի կարող, պառլամենտը պետք է որոշի խնդիրը:

Խնդիրը հարգվում է:

Օրինագիծ Երևանում երաժշտական վարժարան բանալու մասին

Ձեկուցող Պ. Պարսամյան – Զայրենիքի վերաշինության աշխատանքի ընթացքում մեր մտահոգության առարկան պիտի լինի նաև ժողովրդի ու մանուկ սերնդի գեղարվեստական կրթության գործը, մենք պիտի միջոցներ մտածենք հրահրելու մեր նոր սերնդի գեղարվեստական ունակություններն ու թարմացնելու վերջին արհավիրքների մեջ ընդարմացած հոգիները. այդպիսի դեր կարող է խաղալ մեր կյանքում երաժշտական վարժարանը: Այդ իսկ տեսակետով դպրոցական հանձնաժողովը միաձայն ընդունեց օրինագիծը և բերեց Ձեր հավանությանը:

Ա. Մաքսապետյան – Նախահաշիվը կազմված է հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների համար, այն ինչ դպրոցը դեռ բացված չէ, ինչո՞վ բացատրել այդ:

Ձեկուցող – Ուսուցիչները հրավիրված են:

Ա. Խոնդկարյան – Ինչպե՞ս կարելի է հրավիրել մի պաշտոնյա, որի պաշտոնը դեռ հաստատված չէ, ո՞վ պիտի տա նրա ռոճիկը, ինչպե՞ս կարելի է թերթում հայտարարություն տալ վարժարանի մասին, քանի դեռ օրինագիծը նոր է քննվում: Միանգամ ընդմիշտ պետք է վերանայել այս աննորմալ երևույթը, ոչ ոք

իրավունք չունի ծախս անելու՝ նախքան վարկ բանալը: Առաջարկում են մերժել օրինագիծը:

Տ. Ծամհուր – Հանրային կրթության և արվեստի մինիստրը նորանոր ձեռնարկներ սկսելու ժամանակ չի կարող սպասել, մինչև որ պառլամենտը քննի նրա օրինագիծը, նա պիտի նախնական աշխատանքներ կատարի, այդ տեսակետով մինիստրի քայլը դատապարտելի չէ:

Յ. Տեր-Հակոբյան – Համաձայն չեմ, իհարկե, մինիստրի գործելակերպին, սակայն օրինագիծը չենք կարող մերժել, նկատի ունենալով, որ մենք վերաշինական աշխատանք պիտի կատարենք ժողովրդի զարգացման բոլոր ասպարեզներում, ձեռնարկը գեղեցիկ է, նա ի նպաստ է ժողովրդի հոգեկան վերածնության գործին, ուստի և պետք է ընդունել:

Գ. Շահինյան. – Այս հանրօգուտ ձեռնարկը ձևական առարկությամբ մերժել չի կարելի: Առարկությունները բանավոր են, իհարկե, սակայն նկատի ունեցեք, որ օրինագիծը ներկայացված է հոկտեմբերին, բացի այդ որևէ մասնագիտական ձեռնարկ սկսելու համար անհրաժեշտ է մասնագետի ներկայությունը, գործը կազմակերպելու համար: Պետք է ընդունել օրինագիծը:

Ա. Հովհաննիսյան – Խնդիրը այստեղ երաժշտական դպրոց բանալու կամ չբանալու մասին չէ, ես գոնե այն կարծիքին եմ, որ այդ դպրոցն անհրաժեշտ է մեր ժողովրդի բազմակողմանի զարգացման տեսակետից: Խնդիրն այդ չէ, այլ այն, որ մեր յուրաքանչյուր քայլն արվի ի նպաստ պետական շահերի: Օրինագիծը մտած է հոկտեմբերի 17-ին և մինիստրը խնդրում է վարկ բանալ երեք ամսվա ծախսերի համար, ծախսեր հաշվելով հոկտեմբերի 1-ին, հարցը քննվում է միայն նոյեմբերի 21-ին, իսկ դասատուները մոտավորապես 2 ամիս է հրավիրված են և ռոճիկ են ստանում, հետևաբար նախահաշվի 2,3 մասը ծախսված է, այնինչ դեռ դպրոց չունենք: Այդ է, որ հակաօրինական է ու անթույլատրելի, այդ ծախսը չպիտի արվեր մինչև պառլամենտի այդ օրինագիծն ընդունելը:

Միանգամ ընդմիշտ պարզ պիտի լինի ամենքի համար, որ չի կարելի հակաօրինական քայլեր անել:

Հ. Մանուկյան – Օրինագծի էությանը կարելի է դեմ չլինել, սակայն պիտի մերժվի սիստեմ դարձած հակաօրինական քայլերին վերջ տալու համար:

Լ. Թադևոսյան – Օրինագիծը իրոք պետք է զեկուցեր ֆինանսական հանձնաժողովը: Նույն հանձնաժողովը քննելով խնդրի բյուջետային կողմը գտավ, որ նախահաշիվը պետք է հաստատվի նոյեմբերի 1-ից: Հոդվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է ֆինանսական հանձնաժողովի ուղղումով:

Այնուհետև զինվորական նախարարը պատասխանում է պատգամավոր Տեր-Հակոբյանի հարցումին, որից հետո քննվում է հայ ազատագրական կռվում զոհված հայ զինվորականների՝ զավակներին ծրի դասական պիտույքներ մատակարարելու օրենսգիծը:

Լ. Թադևոսյան (զեկուցող) – Հանրային կրթության և արվեստի մինիստրի կողմից ներկայացված սույն օրենսգիծը հավանություն է գտել մինիստրների խորհրդում հեկտեմբերի 11-ին: Ֆինանսների հանձնաժողովը ևս ընդառաջ է գնում օրենսգծին: Սակայն օրենսգծի մեջ կային մի քանի անորոշ կետեր, որ անհրաժեշտ էր պարզաբանել: Այդ առթիվ հանձնաժողովը բանակցություն սկսեց մինիստրության հետ և պարզեց, որ օրենքից կարող են օգտվել այն զինվորականների զավակները, որոնց հայրերը գտնվել են կովկասյան զորամասերում և որոնք այժմ ապրում են Հայաստանում: Այս պարզաբանություններից հետո հանձնաժողովը ստիպված եղավ որոշ փոփոխություններ մտցնել և օրենսգիծը քննության դնել փոփոխված ձևով:

Ուշ լինելու պատճառով վիճաբանությունները հետաձգվում են:

Նախագահ – Պատգ. Խոնդկարյանը հանրային կրթության և արվեստի մինիստրին հետևյալ հարցումն է ուղղել. ինչո՞ւ մինչև օրս տղայոց գիմնազիան չի դատարկված և ինչ միջոցներ են ձեռք առնված դատարկելու համար:

Հանրային կրթության և արվեստի մինիստրի օգնականը հարցումին պատասխանելով հայտնում է, որ բազմաթիվ դիմումներ են եղած այդ ուղղությամբ, սա-

կայն ամերիկացիները չենք չեն դատարկում, միջոցներ ձեռք պիտի առնենք չենք դատարկելու համար:

Նիստը փակվում է:

«Յառաջ», թիվ 54, 55. 25, 26 նոյեմբերի 1919թ.:

38-ՐԴ ՆԻՍՏ

24 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է Ա. Սահակյանը:

Նիստը բացվում է առավոտյան ժամը 11-ին:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Նախագահը կարդում է Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի հեռագիրը՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև ծագած ընդհարումին վերջ տալու և համաձայնությամբ խնդիրները լուծելու մասին:

Հանձնարարվում է պառլամենտի նախագահության պատասխան հեռագիր ուղարկել Վրաստանի Սահմանադիր ժողովին:

Օրինագիծ Հայաստանի ազատագրության զոհված զինվորների երեխաներին դասական պիտույքներ տալու մասին

Ա. Հովհաննիսյան. - Խնամատարության և աշխատանքի հանձնաժողովի կողմից հայտնվում է, որ ազատագրություն բառն անորոշություն է մտցնում: Պետք է ընդհանրապես դասական պիտույքներ տալ պատերազմում զոհված անհռչակ այն զինվորների զավակներին, որոնք զոհվել են պատերազմի դաշտում. սկսած 1914թ. հուլիսի 19-ից, որովհետև հուլիսի 19-ին էր, որ ծագեց ռուս-գերմանական պատերազմը: Չէ՞ որ միևնույն է՝ հայ զինվորը որտեղ է ընկել, Մշո դաշտում, թե՛ գերմանական կամ ավստրիական ճակատամարտում: Նա ևս՝ պաշտպանում է 100.000՝ ռ. վարկը, հակառակ օրինագծի 200.000 ռ.:

Ա. Մելքոնյան. - Օրինագիծը անբավարար է քանի որ մեր ազատագրական կռիվը վերջին հինգ տարում չէ, որ սկսում է, այլ ունի 30-40 տարվա պատմություն, հետևաբար այդքան ժամանակամիջոցում ընկածների երեխաներին պետք է խնամել ու դաստիարակել պետական միջոցներով:

Օրինագիծը գործնական չի համարում, դեմ է արտահայտվում օրինագծին:

Հ. Տեր-Հակոբյան. - Ջարմանք է հայտնում նախորդ ճառախոսին՝ այդպիսի խելացի ձեռնարկի դեմ լինելու համար, նա կողմնակից է օրինագծին, միայն պաշտպանում է, որ սահմանափակում չլինի, այլ անխտիր բոլոր զոհված զինվորների երեխաներին դասական պիտույքներ տրվեն:

Ա. Խոնդկարյան. - Միտքը գովելի է, սակայն ազատագրական հասկացությունը՝ անորոշ: Պետք է աշխատենք նպաստել բոլոր այն երեխաներին, ովքեր կարոտ են: Կարևոր խնդիր է նաև բաշխման խնդիրը, պետությունը չի կարող կարոտյալների մի մասին նպաստավորի, մյուսին՝ ոչ: Պետք է օգնել բոլորին: Նախարարությունը նախ թող պարզի կարիքը, ապա միայն վարկ խնդրի. կարող է պատահել, որ նրա խնդրած վարկը 200.000 ռ. չբավականացնի, այդ դեպքում երևի նորից կրկին վարկի խնդիր կհարուցվի, որպեսզի մենք նույն խնդրի առթիվ չարունակ վարկ չքվեարկենք, որ հարկավ անգործնական է, պետք է կարիքի չափը բավական պարզաբանված լինի: Առաջարկում են վերադարձնել օրինագիծը վերանշակելու կարիքի չափը պարզելու:

Ա. Ղազարյան. - Դեմ՝ հետաձգելուն և պաշտպանում է օրենսգիծը:

Գ. Բալայան. - Առաջարկում է դասական պիտույքներ տրվեն բոլոր ժողովրդական ինքնապաշտպանության կռիվներում զոհվածների երեխաներին ևս:

* Ա. Հովհաննիսյանը: - Ծանոթ. կազմ.:

Օրինակ՝ Զանգեզուրի, Ղարաբաղի կռիվներում զոհվածների երեխաներին, ինչպես և վարչական պաշտոնյաների երեխաներին:

Թաղևորյան. - (զեկուցող) Առարկուն է թիվը փոխելու դեմ և պաշտպանում է օրինագիծը, որի մեջ մտած են այն մարդիկ, որոնք գտնվում էին հայ զորամասերում՝ կամավորական բանակում: Այդ օրինագծով նախատեսվում է նպաստել 1.000 տարրական դպրոցում սովորողներին, իսկ 200 աշակ. միջնակարգ դպրոցներում: Դեմ չի ինքնապաշտպանության կռիվներում ընկածների որդիներին ևս նպաստ տրվի:

Առաջարկվում են մի շարք ուղղումներ: Որոշվում է բոլոր ուղղումները վերադարձնել հանձնաժողովներին քննելու, ապա պառլամենտ բերելու:

Օրինագիծ ներումն շնորհելու դատարանով դատապարտվածների կարգի մասին

Դ. Տերտերյան - (զեկուցող) - Պառլամենտի աշխատանքները թեթևացնելու նպատակով կազմված է այս օրինագիծը և որոշ սահմանափակումներ է դնում ներում ստացողների առաջ: Իրավագրվության և ծանր պատիժների ժամանակ միայն կարելի է ներման հարց հարուցել՝ քաղաքացիական գործերի համար արդարադատության նախարարի միջոցով, իսկ զինվորաքրեական կարգերի համար՝ զինվորական նախարարի միջոցով, որոնք ևս պարտավոր են ներկայացնել պառլամենտին:

Ա. Խոնդկարյան. - Ուշագրավը նախարարների միջոցով ներում խնդրելն է: Ամեն մարդ կարող է ներման միջնորդություն անել, միայն ոչ թե նախարարների միջոցով, քանի որ վերջիններիս եզրակացությունը պարտադիր չէ պառլամենտի համար:

Տերտերյան. - Առարկուն է Խոնդկարյանին, որ նրա տեսակետը եթե ընդունվի, կստեղծվի նախկին դրությունը, պառլամենտը կդառնա դատական մարմին և հնարավորություն չի ունենա այլ աշխատանքներ կատարելու:

Մաքսապետյան. - Առաջարկում է մահվան պատիժը ևս մտցնել ներման հանգամանք ունեցող հանցանքների մեջ:

Մանուկյան. - Առաջարկում է ներման միջնորդության ժամանակը որոշել:

Ծամհուր. - Առաջարկում է մի մի թվել բոլոր հանցանքները, որ կարող են ներման հարց դառնալ:

Զառաֆյան. - Առաջարկում է վերադարձնել հանձնաժողովին՝ վերամշակելու օրինագիծը:

Զեկուցող Տերտերյան. - Գտնում է, որ բոլոր հանցանքները չի կարող թվել: Որոշվում է հարցը հետաձգել հաջորդ նիստին:

«Յառաջ», թիվ 56. 27 նոյեմբերի, 1919թ.:

39-ՐԴ ՆԻՍ

25 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է **Ա. Սահակյանը:**

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Շարունակվում են վիճաբանությունները ներման օրինագծի 9-րդ հոդվածի շուրջը:

Ա. Հովհաննիսյան. - Անցյալ անգամ վիճաբանություններ տեղի ունեցան գլխավորապես օրինագծի երկրորդ հոդվածի առթիվ, ուր ասվում է. թե ներումն հայցել կարող են միայն նրանք, որոնց դատավճռին հարակցված է իրավագրվություն. այդ հոդվածը չի վերաբերում բոլոր դատապարտվածներին այն պատճառաբանությամբ, որ եթե առհասարակ դատապարտվածներին այդպիսի իրավունք տալու լինենք, դատարանական վճիռները կկորցնեն իրենց նշանակությունն ու արժեքը և պառլամենտ կուղղվեն բազմաթիվ խնդիրներ, որոնց

հելու համար դիմում անել կարող են միայն դատավորներն ու երգվյալ ատենակալները, բացի այդ, օրենքի մեջ ծանոթություն պիտի տրվի, որի համաձայն արդարադատության նախարարն իրավունք ունենա յուրաքանչյուր անարդար վճռի մասին հարց հարուցելու պառլամենտում:

Ձեկուցող 3. Տերտերյան. - Պատգամավոր Բուդադյանը իզուր է կարծում, թե մեր հանրապետության մեջ գոյություն ունեն դասային արտոնություններ. և, որ իրավագրկության խոսքը վերաբերում է դասային իրավունքներից զրկվելուն:

Խոսքը վերաբերում է քաղաքացիական իրավունքներին, որից զրկվելը մեծ նշանակություն ունի մարդու համար: Այս օրինագիծը մշակված է պառլամենտի հանձնարարությամբ, այնպես որ մեղադրանքները օրենսդրական հանձնաժողովին չեն վերաբերում: Իհարկե, բոլոր դատապարտվածների իրավունքն է ներումն հայցել, սակայն մենք նման բովանդակությամբ օրինագիծ կազմել չէինք կարող, որովհետև այդպիսի հանձնարարություն չունեինք: Հանձնաժողովի առաջարկը՝ իրավագրկության տեսակետը նույնպես կատարյալ ձև չէ և լավ կլիներ օրինագծի մեջ մտցնել մի ուղղում այս մտքով, թե ներում հայցել կարող են դատարանի վճռով դատապարտվածներից նրանք, որոնց պատժին չի հարակցվում իրավագրկություն, բայց որոնց դատավճիռը մեկ տարի չորս ամսից ավել է:

Հոդվածն ընդունվում է զեկուցողի ուղղումով:

Ձեկուցողը կարդում է օրինագծի երրորդ հոդվածը:

3. Մեկիքյանը կարծում է, որ այդ հոդվածը նոր սահմանափակումներ է դնում խնդրատուների առաջ և ավելի ձգձգում է գործը:

Առաջարկում է հոդվածը բոլորովին դուրս հանել:

Առաջարկն անցնում է: 4-րդ հոդվածը փոխելով 3-րդ հոդվածի նույնպես դուրս է հանվում և օրենսգիծը ընդունվում է հիշյալ ուղղումներով:

Լրացուցիչ օրինագիծ բամբակի մենաշնորհի մասին

3. Սարգսյան (զեկուցող). - 1918թ. օգոստոսին էր, երբ գերմանացիները գալով Կովկաս, ուզում էին արտահանել այն բոլոր ապրանքները, որոնք անհրաժեշտ էին իրենց արդյունաբերության համար: Նրանց ներկայացուցիչները եկան Երևան և առաջին հերթին սկսեցին պատրաստություններ տեսնել մեր երկրի բամբակը տանելու: Այդ վտանգից ազատվելու համար Հայաստանի Խորհուրդը ընդունեց մի օրենք, որով բամբակը հայտարարվեց պետական սեփականություն: Դեկտեմբերին հրապարակված մի օրենքով որոշվեց բամբակի պետական գինը 49 ռ. 50 կոպ. փութը: Ավելի ուշ՝ 1919թ. փետրվարի 7-ին, ընդունեց մի ուրիշ օրենք, որով ֆինանսների նախարարին իրավունք էր տրվում որոշելու բամբակի վաճառման գները և 10 միլիոն ռուբլու ֆոնդ էր տրամադրում նրան՝ արժեքը վճարելու համար:

Այժմ մեր ձեռքում եղած թվական տվյալները ցույց են տալիս, որ պետական պահեստներում կա մոտ 150.000 փութ բամբակ և 10.000 փութ սերմ: Բամբակի հավաքման գործը դանդաղել է մասամբ այն պատճառով, որ մենաշնորհի օրենքները պարտավորեցնելով բամբակատերերին՝ ունեցած բամբակը հանձնել պետությանը, չեն որոշել ժամանակամիջոց՝ հանձնումը կատարելու համար: Այդ պակասը վերացնելու և մասնավոր մարդկանց մոտ մնացած բամբակը հավաքելու համար կառավարությունը առաջարկում է մի լրացուցիչ օրինագիծ, որով հանձնումը կատարելու որոշ ժամանակամիջոց է սահմանվում:

Ա. Խոնդկարյան. - Փորձը ցույց տվեց, որ բամբակի մենաշնորհի օրենքը հակառակ հետևանքների հասցրեց, ձգձգվեց հավաքման գործը: Կանոնավոր ապարատ չունենալու և գնի ցածր լինելու պատճառով գուցե մենաշնորհի օրենքով մենք ավելի շատ նպաստեցինք բամբակի արտահանությանը, քան պիտի տեղի ունենար: Պետք է առաջարկենք, որ նախարարը պառլամենտ մտցնի օրենք մենաշնորհի վերացման և հավաքված բամբակի ռեալիզացիայի մասին:

Ֆինանսների նախարար - Բամբակի մենաշնորհը հին անցյալ ունի և այն օրենքները, որոնց հիման վրա պետք է բամբակը պետության սեփականություն

դառնար, թերի են: Չարցին ըստ էության նայելով պիտի ասեն, որ մենաշնորհը մեր երկրի տնտեսության զարգացման արգելք հանդիսացող երևույթ է: Նորմալ պայմաններում բանքակի արտադրության չափը եղել է 600.000 փութ տարեկան, իսկ այժմ այդ չափը մի քանի հարյուր փթի էլ չի հասնի: Այս դրությամբ անհնար է և պետք է վերջ դնել: Բացի այդ պետական պահեստում հավաքահանդուրժելի է և պետք է վերջ դնել: Բացի այդ պետական պահեստում հավաքված բանքակը գլխավորապես ստացված է ոչ ուղղակի արտադրողներից, այլ երկրորդ ձեռքերից, այնպես, որ վաճառահանման օգուտը չի անդրադարձել մանր արտադրողների վրա:

Միաժամանակ բազմաթիվ բանքակատերեր մեծ ակնկալություններ ունեն այն տեսակետով, որ բանքակը իրենց մոտ գրավ է դրված եղել ավելի մեծ արժեքներով, քան պետական գինը: Այդ որոշ անհատներ և խմբակցություններ խոշոր վնասներ են կրել: Այս ամենը աննորմալ երևույթներ են, որ առաջացել են մենաշնորհի և նրա օրենքի թերության պատճառով: Այժմ այդ դրությանը վերջ դնելու համար անհրաժեշտ են մենաշնորհի գործը հասցնել իր վախճանին՝ հավաքելով մնացորդ բանքակը և լիկվիդացիա անել: Այդ նպատակով առաջարկված է ներկա օրինագիծը: Ինչ վերաբերվում է հավաքած բանքակի ռեալիզացիային, պիտի ասեն, որ դա կապված է կառավարության հետ, որը անհրաժեշտ դեպքերում իհարկե ցուցմունքներ կստանա պառլամենտից: Մյուս կողմից կարծում են, որ ռեալիզացիան շատ ուշացել է և մինչև այժմ այդ ուղղությամբ ոչինչ չի արված: Առաջին փորձն ենք անում Բաթումում բանքակ կենտրոնացնելու համար: Այդ աշխատանքն դեռ իր նախապատրաստական շրջանի մեջ է:

Ա. Չարությունյան. — Մեզանում սովորություն կա հարցերը խճողելու: Մեր առաջ դրված է մի պարզ օրինագիծ, և խոսողները իսկական նյութից շեղվելով բոլորովին այլ բաների մասին են խոսում: Օրինագիծը վերաբերում է այն բանքակատերին, որոնք մինչև այժմ եղել են օրինագանգ և իրենց մոտ եղած բանքակը չեն հանձնել պետությանը: Նոր բերքի մասին այստեղ ոչ մի խոսք չկա և չեն կարող հասկանալ, թե էլ ի՞նչի դեմ են խոսում նրանք. առաջարկում են ընդունել օրինագիծը, բացի երկրորդ կետից, որը պիտի դուրս հանել բոլորովին:

Ա. Մելքոնյան. — Պետական պահեստ մտած բանքակի կեսը ստացված է անմիջապես մանր գյուղացիությունից: Այնպես որ, ասել թե մենաշնորհից տուժողները սպեկուլյանտներ են, անհիմն է: Բացի այդ, բանքակի վրա այնպիսի գին է նշանակված և հանձնման գործը այնպիսի պայմանների մեջ է դրված, որ գյուղացին ձերք տված 49 ո. 50 կոպեկի վրա մի այդքան էլ պիտի դնի, որ բանքակը հասցնի պետական պահեստ: Այդ պատճառով է, որ բանքակը պահվում է: Պետք է առաջարկել, որ ֆինանսների նախարարը օրինագիծ ներկայացնի մենաշնորհի գործը լիկվիդացիա անելու:

Ա. Ղազարյան. — Պատգամավոր Մելքոնյանը չարաչար սխալվում է, որ կարծում է, թե բանքակի կեսը գյուղացիությունից է հավաքված: Թե օրենքը իրատարակելու ժամանակ և թե այժմ, ոչ մի գյուղացի բանքակ չունեն և չունի, բացի այդ, գները բարձրացնելով դուրս ու՞մ եք օժանդակում, մասնավոր շահագործողների: Չենք թաքցնողներն էլ նրանք են, որոնցից հավաքելու համար անհրաժեշտ է ընդունել օրինագիծ:

Շիրինյան. — Մեղրիի շրջանում, ուր մենաշնորհ չկա, բանքակի մշակությունը նվազել է և գներն ընկել: Այդ բացատրվում է նրանով, որ նվազել է արտահանությունը: Բացի այդ սխալ է, թե գյուղացին բանքակ ունի: Բանքակը ամբողջապես գտնվում է սպեկուլյանտների ձեռքին, որոնք իր ժամանակին էժան գներով հավաքել են գյուղացիներից:

Զեկուցողի բացատրությունից հետո անցնում են հողվածային քննության: Առաջին հողվածում բանքակի հարկադրական հանձնաժամանակամիջոցը սահմանվում է մինչև դեկտեմբերի 31-ը, երկրորդ հողվածը փոխվում է այն իմաստով, որ [թաքցրած] բանքակ հայտնագործող յուրաքանչյուր քաղաքացի կստանա պետական արժեքի 2/3 մասը՝ որպես վարձատրություն: Օրինագիծն ընդունվում է:

Օրինագիծ երևան քաղաքում հասցեների բյուրո հիմնելու մասին

4. *Տեր-Թորոսյան*. – Ներքին գործերի նախարարն առաջարկում է երևան քաղաքում բացել հասցեների բյուրո: Նա խնդրին մոտենում է պարենավորման, դասալքության և այլ տեսակետներով: Պիտի կազմվեն տնատեսորներ, որոնք ծախվելու են քաղաքացիներին, այդ վաճառքից ստացած դրամով ծածկվում է բյուրոյի ծախսը, դա միակ օրինագիծն է, որի նախահաշիվը ելքի հոդվածների հետ ունի նաև մուտքի հոդվածներ: Ֆինանսական հանձնաժողովը ընդունում է օրինագիծը և շտապողականություն է հայտնում:

Հոդվածային քննության ժամանակ առաջարկվում է մտցնել ուղղում, որի համաձայն վարկը բացվում է դեկտեմբերի 1-ից:

Օրինագիծն ընդունվում է հիշյալ ուղղումներով: Նիստը փակվում է:

«Յառաջ», թիվ 57, 58: 28, 29 նոյեմբերի, 1919թ.:

40-ՐԴ ՆԻՍՏ

27 նոյեմբերի 1919թ.

Հայաստանի պառլամենտի նոյեմբերի 27-ի արտակարգ նիստը սկսվում է առավոտյան ժամը 11.20 րոպե:

Ելձևտական հանձնաժողովի նախագահ *Լ. Թադևոսյանը* գեկուցում է կառավարության 20 միլ. ռ. վարկ բանալու օրինագծի մասին: Կառավարությունն արտակարգ ու չնախատեսված ծախսերի համար միանվագ վարկ է խնդրում՝ 20 միլիոն ռուբլի, մեր երկրի ծանր պայմանների հետևանքով կան մի շարք ծախսեր, որոնց նախորոշումն անկարելի է: Պահանջված վարկը պատճառաբանել հնարավոր չէ: Հանձնաժողովը միաձայն որոշեց առայժմ բանալ միմիայն 10 միլ. ռ. վարկ նախարարների խորհրդին:

Խոնդկարյան. – Առաջարկում է բաց թողնել միմիայն 50 հազ. ռուբ.:

Լ. Թադևոսյան. – Առարկում է: Ստեղծի կարճ փոխանակությունից հետո քվեարկությամբ որոշվում է բանալ 10 միլ. վարկ:

7. *Սարգսյան*. – Կառավարությունն իր հայտագրի մեջ հայտարարել է ընդհանուր կրթության մասին, որ այժմեան պայմաններում գործադրել ամբողջ երկրի վերաբերմամբ խիստ դժվար է: Այսուամենայնիվ կառավարությունը ձգտում է հնարավոր եղած վայրերում ընդհանուր կրթություն մտցնել: Այսպիսի վայրերից է Ալեքսանդրապոլը, որտեղ արդեն բացվել ու գործում են վեց տարրական դպրոցներ, որոնց համար կառավարությունը բաց է թողել 170 հազ. ռ. վարկ: Այժմ պարզվում է, որ աշակերտները շատ են և փողոցում մնացած երեխաներին ևս տեղավորելու համար անհրաժեշտ է լրացուցիչ վարկ, որով երեք նոր բաժանմունքներ պետք է բացվեն: Հանձնաժողովը միաձայն որոշեց ընդունել օրինագիծը և շտապողականություն հայտնել նրա պառլամենտում քննելու վերաբերյալ:

Լ. Թադևոսյան. – Նախարարի օգնականի ստացած վերջին տեղեկությունների համաձայն անհրաժեշտ է բանալ 5 բաժանմունք՝ բոլոր դուրսը մնացած երեխաներին տեղավորելու համար: Հետևաբար հարկը կլինի մեկ շաբաթից նոր լրացուցիչ օրինագիծ մտցնել, լավ կլիներ հետաձգել ներկա օրինագծի քննությունը և միասին քննել:

Առաջարկությունը մերժվում է և պառլամենտը միաձայն ընդունում է հետևյալ օրինագիծը: «Հանրային կրթության և արվեստի նախարարությանը բանալ 16.500 ռ. վարկ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարության՝ տարրական դպրոցների 3 բաժանմունք բանալու 4 ամսվա ծախսերի համար նախատ տալու համար»:

Մ. Հարությունյան. – Պառլամենտի ներքին կանոնադրությունը կազմող հանձնաժողովը առաջարկում է պառլամենտին՝ պարզել ձեռնպահների հարցը քվեարկության միջոցին: Մինչև այժմ դեպի ձեռնպահները երկու տեսակի վերաբերմունք կա՝ բոլորովին հաշվի չառնել և հակառակ ծայների թվում հաշվել: Նախկին կանոնադրության մեջ համապատասխան հոդված չկա, այդ պատճառով հանձնա-

ժողովը առաջարկում է ընդունել հետևյալ օրինագիծը: «Պառլամենտում քվեարկության դրվող խնդիրները վճռվում են քվեարկության միջոցով՝ նիստին ներկա եղող պատգամավորների ձայների մեծամասնությամբ, բացի հատուկ հիշված դեպքերից»: Հավասարության դեպքում գերակշռում է նախագահի կողմը: Թեթև վիճաբանությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է:

Մ. Հարությունյան. - Նույն հանձնաժողովի կողմից առաջարկում են հանձնաժողովների վրա ևս տարածել կանոնադրության 186 հոդվածը, որը հետևյալն է. «Ընդհանուր ժողովից առանց հարգելի պատճառների բացակայող պատգամավորը զրկվում է իր մոտակա ամսվա միօրյա սենդադրամից՝ բաց թողած յուրաքանչյուր նիստի համար, այն տարբերությամբ միայն, որ յուրաքանչյուր բացակայող զրկվում է 50 ռուբլուց»:

Կարճատև վիճաբանությունից հետո առաջարկը մերժվում է:

Մ. Հարությունյան. - Նույն հանձնաժողովի կողմից առաջարկում են նախագահության կազմը լրացնել՝ կրտսեր քարտուղարին ևս ձայնի իրավունք տալով: Ըստ կանոնադրության նախագահությունը կազմված պիտի լինի երեք անդամից, մինչդեռ փորձը ցույց տվեց, որ հիվանդության կամ այլ հարգելի պատճառով մեկի բացակայության դեպքում մնում են ընդամենը երկու հոգի: Օրինագիծն ընդունելով, այդ անելանելի դրությունը ապագայի վերաբերմամբ կանխած կլինեն:

Օրինագիծն ընդունվում է ապա լրացվում է վարչական ժողովի կազմը: Ընտրվում են Բալայան և Մ. Տեր-Գրիգորյան: Թեթև վիճաբանություններից հետո անցնում է հետևյալ օրինագիծը:

1. Պառլամենտի նախագահությանը բանալ 40 հազ. ռ. վարկ՝ արտակարգ դեպքերում պատգամավորներին միանվագ նպաստ տալու համար:

2. Նպաստի բաշխումը վերապահել նախագահությանը:

Ընտրվում են գավառ այցելող հանձնաժողովների անդամներ. - Դարալագյահի ու Նոր Բայազետի համար՝ Ե. Սարգսյան, Տեր-Հակոբյան և Ե. Միրաքյան: Իսկ էջմիածնի ու Սուրմալուի համար՝ Գ. Շահինյան, Ա. Տեր-Միքայելյան, Ս. Թորոսյան, Ա. Խոնդկարյան և բժիշկ Ա. Մելքոնյան:

Այնուհետև անցնում է հետևյալ օրինագիծը. - Կառավարության կողմից պառլամենտ մտնող յուրաքանչյուր օրինագիծ պետք է կրի վարչապետի ու համապատասխան նախարարի ստորագրությունները, իսկ դրամական բնույթ կրող օրինագծերը՝ ելևմտական նախարարի ստորագրությունով:

Սարգսյան. - Ձեկուցում է Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության կից զինվորական ներկայացուցչության կազմի ռոճիկների և ծախսերի մասին, շենքի, հեռագրի, բնակարանի և այլ ծախսերի մասին՝ առաջարկելով հաստատել հետևյալ նախահաշիվը.

Բնակարանի վարձ ամսական	2.000 ռ.
Կառքով շրջագայելու	2.500 ռ.
Սուրհանդակի " "	2.000 ռ.
Չնախատեսված " "	1.500 ռ.
Ներկայացուցչական	4.500 ռ.
Հեռագրի " "	2.500 ռ.
Ընդամենը " "	15.000 ռ.

Դա մի ամսվա ծախսն է, իսկ որովհետև պահանջվում է նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսների համար, գումարը դառնում է 30.000 ռուբլի:

Ձինվորական ներկայացուցչական կազմի մեջ մտնում են մի զորավար, մի սպա, մի պաշտոնյա, մի մեքենագրող և հինգ զինվորներ:

Վրացյան. - Ինչով է պատճառաբանվում զինվորական հատուկ ներկայացուցչության գոյությունը Վրաստանում:

Սարգսյան. - Դա ընդունված է բոլոր մեծ պետությունների մեջ և կարևոր է նաև Հայաստանի համար (Ընդհանուր ծիծաղ):

Պատերազմական նախարար. — Մեր Վրաստանի զինվորական ներկայացուցչությունը կազմակերպվեց ընտրական ճանապարհով, երբ գորավար Ղորղանյանը որոշ հանձնարարությամբ թիֆլիսում էր: Երբ նա Փարիզ գնաց, նրան փոխարինեց ուրիշը:

Այդ ներկայացուցչության գոյությունն անհրաժեշտ է այն չափով, ինչ չափով Երևանը կախում ունի թիֆլիսից: Նրա գործունեությունն այժմ կայանում է հետևյալում: Արտասահմանում գտնվող և իրեն դիմող զինապարտներին ուղարկում է հայրենիք, զանազան գնումներ անել և այլ աշխատանքներ կատարելով՝ արդյունքը տեղեկագրել նախարարության: Բայց նա կարող է այդ բոլորը անել և դիվանագիտական առաքելության կից, անկախ գործելն ավելորդ է և ես ծախսերի կրճատման համար միջոցների եմ դիմել:

Կ. Սասունի. — Ձեկուցողը զինվորական ներկայացուցչությունը պատճառաբանեց նրանով, որ օտար երկրներում ևս նույն ծնն է ընդունված: Մինչդեռ բոլոր երկրներում էլ հակառակ ծնն է ընդունված: Հայաստանի նման մի փոքրիկ պետության յուրաքանչյուր նախարարություն հարևան պետություններին կից ունի իր ներկայացուցիչները, որոնցից ամեն մեկը իրեն Հայաստանի ներկայացուցիչ է հայտարարում: Նրանք, փոխանակ գործ կատարելու, իրար են խանգարում: Բացի այդ, նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր հատուկ բյուջեն, որ ծանրանում է գանձարանի վրա: Անհրաժեշտ է այսօր վերջ տալ այդ անկախ գործակալություններին և ունենալ մի հավաքական հաստատություն, որի մեջ ամփոփված լինեն բոլոր գործակալությունները: Առաջարկում եմ մերժել օրինագիծը:

Նախագահ. — Օրինագծի մեջ ասվում է. բանալ արտ. գործ. նախարարության 20.000 ռ. վարկ՝ մեր դիվանագիտական ներկայացուցչության կից զինվորական ներկայացուցչության համար: Ուրեմն թյուրիմացության արդյունք է այն կարծիքը, թե անկախ ներկայացուցչություն է հիմնվում:

Ս. Վրացյան. — Վերջին բացատրությունը կրճատում է շատ խոսակցություններ: Ձեկուցողներն իրենց արտահայտությունների մեջ պետք է շատ զգույշ լինեն և պատգամավորներին «թյուրիմացության» մեջ չզգեն: Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը կցորդ պետք է ունենա: Ես դրան դեմ չեմ, բայց օրինագիծը չափազանցությունների մեջ է ընկնում: Ժամանակին գորավար Ղորղանյանի գլխավորությամբ գոյություն ունեցող մարմինն իմաստ ուներ, որովհետև նա պետք է ստանար զինվորական գույքերի ու ռազմամթերքի մեր մասը, որ մնում էր Վրաստանում, պահպանել ստացածը և փոխադրել Հայաստան, զբաղվել զինվորական և ընդհանուր ժառանգության վեճերով, որի համար պետք էին համապատասխան մարդիկ: Այժմ այս խնդիրները վերացել են և մնացել են միմիայն սովորական զինվորական հարցեր, կարող են բավարարվել մեր դիվանագիտական ներկայացուցչության կից հատուկ կցորդով, էլ ավելի քիչ կազմով:

Խոնդկարյան - Նախարարը թվեց անելիքները զինվորական այդ հիմնարկության, որի կազմն արդեն գոյություն ունի և ռոճիկ է ստանում:

Ես կասեմ, որ այդ ներկայացուցիչը ոչ գնումներ է արել, ոչ զինապարտներ է ուղարկել Հայաստան և ոչ էլ առանձնահատուկ տեղեկատվությամբ է զբաղված, որ դիվանագիտական ներկայացուցիչը չկարողանա անել: Գնումների համար նշանակված է երկու եղբայր Լոմիձենները, որոնք մեր պետության հաշվին պարբերաբար ժամանցի համար թիֆլիս են գնում ու գալիս, ինչ վերաբերվում է զինապարտներին, նրանք այստեղից փախած դասալիքներ են, որոնք դեպի Հյուսիսային Կովկաս են գնում: Դիմողները վերջիններս են, որոնց կարիքը Հայաստանը չի զգում: Այստեղ նրանք պահանջվածից ավելի են, նրանց թիվը պետք է կրճատել:

Առաջարկված ամբողջ կազմը կարելի է փոխարինել միմիայն մի գնդապետով, որը կունենա իր պաշտոնատեղը մեր առաքելության շենքի մեջ: Այնտեղ կան բազմաթիվ ավելորդ պաշտոնյաներ ու գրագրուհիներ, որ կարող են գնդապետի հանձնարարությունները ևս կատարել: Բնակարանի վարձ պարտավոր է վճարել ինքը՝ գնդապետը, իսկ ման գալ կարող է և առանց կառքի: Այս դրությունը, որը իրար են հաջորդում ժառանգաբար Հայաստանի կլիմայից ու

իրականությունից չախորժող արհատկրատ գորավարները այլևս անհանդուրժելի է: Առաջարկում են մերժել օրինագիծը:

Մելիքյան. — Պատգամավորների ժխտումը ինձ զարմացնում է: Լինում են հարցեր, որ զինվորականը միայն կարող է վճռել: Առաջարկված կազմը շատ համեստ է, օգնականն անհրաժեշտ է որոշ դեպքերում գորավարին փոխարինելու համար: Բնակարանը կարելի է մերժել և միասիայի շենքում տեղավորել. զինվորներն անհրաժեշտ են իբրև ծառայողներ, իսկ այժմ, երբ զինվոր ծառայողները վերանում են, նրանց վարձը ծառաներին պիտի տալ: Առաջարկված կանոնագիրը անշուշտ կրճատել կարելի է, բայց մերժել՝ ո՛չ:

Մելքոնյան. - Երևանը Թիֆլիսից ոչ մի կախում չունի. հարկավոր են միմիայն տեղեկություններ, որ դիվանագիտական ներկայացուցիչն էլ կարող է անել: Մեր գործակալները միայն իրար են խանգարում՝ յուրաքանչյուրն իրեն Հայաստանի ներկայացուցիչ հայտարարելով:

Ռ. Տեր-Մինասյան. - Առաջարկում են չընդունել օրինագիծը, որովհետև դա պիտի լինի մի անկախ հաստատություն, որը միանգամայն անթույլատրելի է, ինչքան էլ գումարը չնչին լինի: Զինվորական հանձնաժողովի մեջ շեշտվել է այն անհրաժեշտությունը, որ պիտի թիկունքի սպայության թիվը կրճատել և շարքերն ուժեղացնել: Անհրաժեշտ է առաջարկված կազմից 6 հոգի կրճատել և հետ կանչել: Բավական է, որ դիվանագիտական ներկայացուցչության մեջ լինեն մեկ կամ երկու զինվորական կամ զինվորականությունից բան հասկացող պաշտոնյաներ: Նախարարի առաջ բերած գործողություններն, իրոք, գոյություն չունեն: Գնումների համար պարենավորման նախարարությունն ունի իր ներկայացուցիչը: Զինապարտները կարող են մեր զինվորներին դիմել անցագիր ստանալու համար: Օրինագծի գործադրությունը դրամի ու եռանդի զուր վատնում է նշանակում: Օրինագիծը բացատրվում է դուրս մնացած մարդիկ տեղավորելու ձգտումով:

Բուդաղյան. - Ելանտական հանձնաժողովը քննել է խնդրի դրական կողմը միայն: Այդ պատճառով զեկուցողը չկարողացավ պարզաբանել օրինագծի անհրաժեշտությունը: Օրինագիծը մերժելով՝ մենք կարող ենք ապագայում կանգնած լինել նրան ընդունելու անհրաժեշտության առաջ: Առաջարկում են վերադարձնել օրինագիծը և կրկին քննության դնելով՝ լսել արտաքին գործոց նախարարի բացատրությունները:

Հովհաննիսյան. — Տարօրինակ է, որ բոլոր զեկուցվող խնդիրների մասին զեկուցում է միայն ելանտական հանձնաժողովը: Պառլամենտ մտնող յուրաքանչյուր օրինագիծ կապված է դրամի հետ և հանձնաժողովը դրամական տեսակետից քննելով խնդիրը՝ զեկուցում է առանց պարզորոշ գաղափար ունենալու խնդրի էության մասին: Առաջարկում են, որ այսուհետ ելանտական հանձնաժողովը զեկուցի միմիայն դրամական կողմի մասին, իսկ խնդրի էության մասին՝ համապատասխան հանձնաժողովները: Օրինագիծը վերադարձվի զինվորական հանձնաժողովին՝ հարցը հիմնովին ուսումնասիրելու և հաջորդ միստում զեկուցելու համար:

Զինվորական նախարար. - Այս հարցը ապրիլի 1-ից ծեծվում է նախարարական խորհրդում և դեռ չի պարզվել, թե այդ կցորդն ու՞մ պետք է ենթարկվի: Անհրաժեշտ է այսուհետև պարզվի դրությունը, որպեսզի ես կարողանամ համապատասխան կարգադրություն անել: Ես այստեղ առաջին անգամ են լսում ամսական 15 հազ. ռ. ծախսի մասին և արտահայտված մտքերի 70 տոկոսի հետ համաձայն են: Խնդրում են այսուհետև վճռել խնդիրը:

Լ. Թադևոսյան. — Ցավում են, որ պատգամավոր Հովհաննիսյանը մինչև այժմ չգիտեր, թե ինչպես են դասավորվում հանձնաժողովների աշխատանքները: Օրինագիծը ուղարկվել է մեզ նախագահության կողմից և մենք քննել ենք միմիայն դրամական տեսակետից: Մենք ուրիշ հանձնաժողովների աշխատանքը կատարելու ժամանակ չունենք:

Վրացյան. — Պարզվեց, որ անհրաժեշտ է կցորդ և ոչ թե ամբողջ հիմնարկություն: Առաջարկում են օրինագիծը վերադարձնել կառավարության, առաջարկել արտաքին գործոց նախարարին՝ նոր օրինագիծ մտցնելու կցորդի մասին:

Հարությունյան. — Ղորղանյանի նշանակման պատմությունը տալուց հետո, ավելացնում եմ, բոլորովին մերժելը ծայրահեղություն է, մի փոքր պաշտոնյա չի կարող կատարել այդ դերը, որովհետև նա կապ պիտի պահպանի օտար պետությունների ներկայացուցիչների հետ: Անկախ հիմնարկության միտքն էլ չի կարելի պաշտպանել: Պետք է վերադարձնել և կողմերի համար ընդունելի մի օրինագիծ մտցնել:

Ընդունվում է Ս. Վրացյանի առաջարկը:

«Յառաջ», թիվ 59, 60. 30 նոյեմբեր, 2 դեկտեմբեր, 1919թ.:

41-ՐԴ ՆԻՍՏ

28 նոյեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

3. Մելիքյանը գեկուցում է ուժեղ անթել հեռագրակայանի շտատները հաստատելու և համապատասխան վարկ բանալու մասին:

Զեկ. 3. Մելիքյան. — Հայաստանի ուժեղ անթել հեռագրակայանը, որ հայ մասնագետների աշխատանքի արդյունք է, Կովկասում առաջինը կարող է համարվել: Նա այժմ խոսում է Մոսկվայի և Տազանրոգի հետ, իսկ եթե մի քանի պակասներ լրացվեն, կարող է խոսել Լոնդոնի և Փարիզի հետ:

Կայանը մինչև սեպտեմբերի 20-ը գտնվում էր ներքին գործերի նախարարության իրավասության ներքո: Սեպտեմբերի 20-ից նախարարական խորհրդի որոշմանը համաձայն անցել է զինվորական նախարարությանը, որը և ներկայացրել է օրինագիծը պառլամենտի հավանության:

Ռոճիկները մյուս պետական պաշտոնյաների ռոճիկների հետ համեմատած բարձր է, որովհետև մեր երկրում մասնագետներ չկան, իսկ դրսից հրավիրվածները բարձր վարձատրություն են պահանջում:

Կարճ վիճաբանությունից և պատերազմական նախարարի բացատրություններից և հողվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է առաջարկված ուղղումներով:

Ներում շնորհելու կարգի մասին

Պառլամենտն անցնում է օրինագծի 3-րդ ընթերցման:

Զեկ. 3. Տերտերյան. — Կարդում է պատգամավոր Բուդաղյանի առաջարկած ուղղումները և գտնում է, որ դրանք ձևակերպված չեն:

Կատարում է օրենսդրական հանձնաժողովի առաջարկած օրինագծի 3-րդ ընթերցումը հողված առ հողված:

Քվեարկությամբ մերժվում է 2-րդ հողվածը, որով և ամբողջ օրինագիծը համարվում է մերժված:

Տիկին Պերճուհին գեկուցում է

Պաշտոնյաների համար հայոց լեզվի դասընթացներ հաստատելու օրինագիծը

Ամենքիդ հայտնի է, որ պաշտոնյաների մեծ մասը հայերեն չգիտե, և շատ հիմնարկությունների մեջ գործավարությունը տարվում է օտար լեզվով: Այս աննորմալ երևույթի դեմ կռվելու համար է, որ առաջարկվում է ներկա օրինագիծը: Հայտնում է շտապողականություն, հողվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է:

Ներքին գործոց նախարարը տալիս է բացատրություն

Վարչական հանձնաժողովի հարցումին

Երբ ես ստանձնեցի նախարարությունը, 28 տարեկանների զորահավաք էր հայտարարված: Ինչպես գիտեք, զորակոչին ենթարկվում են նաև նախկին տաճ-

կահայերը, սակայն նրանցից ստացվում էին բազմաթիվ բողոքներ այն մտքով, թե իրենց տարիքը որոշ չէ: Անհրաժեշտ է այդ խնդիրը որևէ կերպ լուծել: Ես կազմակերպեցի մի հանձնաժողով, որը պիտի քննության ենթարկեր տաճկահայերին, որոշեր նրանց տարիքը և տար համապատասխան վկայականներ: Սակայն հանձնաժողովի անդամների հայտարարության համաձայն տրված վկայականները երբեմն չեն համապատասխանում իրականությանը, որովհետև մարդկանց տարիքը ճիշտ կերպով որոշել հնարավոր չէ: Այդ հիման վրա ես հայտարարեցի գորահավաքի հատուկ կոմիսարին՝ վերաքննության ենթարկել այն մարդկանց, որոնց վերաբերմամբ ինքը կասկած կունենա: Վերաքննված են հարյուրից ավելի մարդիկ և միայն երկու հոգու վկայականները համարվել են անվավեր:

Ներքին գործոց նախարարը պատասխանում է ապարանցիների մասին ուղղված հարցումին: Սրանից մի քանի ամիս առաջ ամերիկյան կոմիտեն մեր որբանոցների կարիքների համար վանքից վերցրել է վարելահող՝ այդ հողերը վարելու համար: Ապարանից բերել են 44 զույգ լուծ եգ, օրական 400 ռ. վարձատրությամբ. գյուղացիները աշխատել են և առանց դժգոհություն հայտնելու հեռացել: Այստեղ ոչ մի ապօրինի քայլ չկա և գյուղացիներից էլ ոչ մի բողոք ստացված չէ:

Պատգամավոր Թումանյանի հարցումին նույն նախարարը պատասխանում է, որ դեկտեմբերի կեսերին տեղի կունենան Կարսի քաղաքային ընտրությունները:

Պատգամավոր Խորենու հարցումին ֆինանսների նախարարը պատասխանում է. - Կարծում են, որ պատգամավոր Խորենուն հայտնի պիտի լինի, որ առաջին հարյուր միլ. չեկերը տպագրված են կառավարության որոշմամբ, իսկ երկրորդ հարյուր միլ. մասին օրինագիծ ներկայացված է հոկտեմբերի 20-ից, իսկ մինչ այդ տպագրվել են ոչ թե նոր չեկեր, այլ հնի պակասը: Նոր չեկերի տպագրությունը սկսված է միայն հոկտեմբերի 20-ին և շրջանառության չէ դրված մինչև պառլամենտի կողմից ընդունելը:

Պատգամավոր Խոնդկարյանի հարցումին ֆինանսների նախարարը պատասխանում է. - Արտասահմանում մենք այժմ ունենք երեք պատվիրակություն, առաջին երկուսի համար վարկը բաց է արել նախկին խորհուրդը, վերջին պատվիրակությունը մեկնել է արտասահման Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի միջոցներով: Ուրիշ նոր վարկեր պատվիրակությունների համար բացված չեն, չնայած քանիցս դիմում է եղել նրանց կողմից: Երկրորդ հարցումը, թե ու՞ր և ի՞նչ նպատակով Կովկասյան բանկի անունով 20 վագոն բամբակ է ուղարկվում Բաթում, չի համապատասխանում իրականությանը: Բաթում մենք ուղարկելու ենք ոչ թե 20, այլ 120 վագոն բամբակ, սակայն դա ոչ մի կապ չունի Կովկասյան բանկի հետ: Փոխադրումը և կենտրոնացումը մենք ենք կատարում: Մեր հսկողության տակ էլ պիտի մնա մինչև վերջ: Փարիզի պատվիրակությունը նույնպես կապ չունի փոխադրվող բամբակի հետ: Ճիշտ է, կառավարությունը լիազորել է նրան հնարավոր և հարմար դեպքում բամբակը ռեալիզացիայի ենթարկել, բայց դա չի նշանակում, թե պատվիրակությունը ստացված արժեքների հետ կարող է վարվել այնպես, ինչպես կամենում է:

Տիկին Վ. Սահակյանը զեկուցում է հանրային կրթության, ըստ իր հայեցողության մանկապարտեզներ և գուգընթաց դասարաններ բանալու համար, բյուջեի մեկ հոդվածը մյուսին փոխելու մասին, ի նկատի ունենալով, որ նախատեսված 5 հարյուր տարրական դպրոցներից 100-ը դեռ բացված չեն, և նրանց համար քվեարկված վարկերը մնում են անգործադրելի: Հանրային կրթության նախարարը առաջարկում է թույլատրել իրեն, որ այդ վարկերով բանա գուգընթաց դասարաններ այն վայրերի դպրոցներում, ուր աշակերտությունը շատ է և տեղավորելու հնար չկա. նրանց համար նոր դպրոցներ բանալ, նոր շենքեր վարձել և այլն, միտք չունի, քանի որ այդ ձևով կարելի է գործը կազմակերպել: Հիշյալ մնացորդ վարկերով նա ենթադրում է բանալ նաև մանկապարտեզներ անչափահաս երեխաների համար:

Ա. Մելքոնյան. - Բացատրում է թե ինչու գյուղերում է դպրոցներ չեն բացված և դեմ է արտահայտվում օրինագծին:

Գ. Վարչամյան. - Անհրաժեշտ թվական տեղեկությունների չգոյության պատճառով առաջարկում եմ օրինագիծը վերադարձնել կառավարությանը վերամշակելու:

Հան. կրթ. նախ. օգնական. - Գործը կանոնավոր կազմակերպելու համար արգելքներ չատ կան, սակայն նախարարությունը ամեն միջոց գործ է դրել դպրոցները բանալու համար:

Ինչ վերաբերում է օրինագծին, կարծում եմ, որ խնդիրը պարզ է, առանձին թվական տեղեկությունների կարիք չկա, որովհետև մենք նոր վարկ չենք խնդրում:

Ջեկ. տիկին Վ. Սահակյան. - Կարդում է մի քանի թվական տեղեկություններ դպրոցների մասին:

Մ. Հարությունյան. - Նախարարի օգնականի բացատրությունները մեզ համար ոչինչ չպարզեցին, ընդհանուր խոսքեր ասվեցին և դարձյալ մենք չկարողացանք իմանալ, թե որտեղ և ինչու չեն բացված դպրոցները: Ի նկատի ունենալով խնդրի անորոշությունը, առաջարկում եմ օրինագիծը վերադարձնել կառավարությանը:

Վ. Խորենի. - Օրինագծից երևում է, որ հանրային կրթության նախարարությունը ցանկություն ունի ի հաշիվ հեռավոր ու չքավոր վայրերի մեծ քաղաքներում ու ավաններում ընդհանուր կրթություն մտցնել: Սկզբունքն ընդունելի է, սակայն մերժելի է գործադրության միջոցը: Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ քաղաքները, որոնք ավելի բարեկեցիկ վիճակում են, լուսավորվեն չքավոր՝ հեռու ընկած ու մոռացված գյուղերի հաշվին: Եթե նախարարն ուզում է ընդհանուր կրթություն մտցնել քաղաքներում, կարող է հատուկ վարկ խնդրել այդ նպատակով, ոչ ոք դեմ չի լինի, սակայն միաժամանակ մենք նույնքան, գուցե և ավելի հոգս պիտի տանենք գյուղերի վրա, ուր խավարն է թագավորում: Այդ տեսակետով օրինագիծը մերժելի է:

Պետք է մատնանշել մեկ երևույթի վրա ևս, որ տեղի ունի մեր դպրոցական կյանքում, դա տեղացու ու գաղթականի խտրությունն է, որ դրվում է դպրոց ընդունվող աշակերտների մեջ: Վայրեր կան, ուր գաղթական երեխաները ամբողջովին փողոցում են, որովհետև առաջին հերթին ընդունում են տեղացիներին: Այդ տգեղ երևույթին վերջ պետք է տալ:

Հ. Տեր-Հակոբյան. - Խնդրին գործնական տեսակետից մոտենալով, դրական վերաբերմունք ունեն: Պատերազմի ընթացքում դպրոցական կյանք չենք ունեցել, այժմ քիչ տանելի պայմաններ են ստեղծվել և նախարարությունը եռանդով աշխատում է: Սակայն պատգամավորներից մի քանիսը ձևական պատճառաբանություններով ձգձգում են գործը: Ոչ ոք դեմ չէ պատգամավորների ասածներին, բայց, երբ հնարավոր չէ որոշ վայրերում դպրոց բանալ, թվում է, թե կարելի է դրանց անձեռնմխելի մնացած վարկերը գործադրել ուրիշ նպատակով, ինչ վերաբերվում է վարկի փոխանցման, պառլամենտը այդպիսի որոշումներ ընդունել է, պետք է ընդունել և այս:

Ա. Ղազարյան. - Պաշտպանում է օրինագիծը՝ համարելով այն միանգամայն օգտակար մեր դպրոցական շահերի տեսակետից:

Ս. Գրիգորյան. - Դեմ է արտահայտվում օրինագծին:

Ա. Խոնդկարյան. - Կանգ առնելով օրինագծի ձևական կողմի վրա գտնում եմ, որ նման օրինագծեր կազմել և պառլամենտին ներկայացնել, որևէ նախարարության համար թույլատրելի չէ: Առաջարկում է վերադարձնել կառավարությանը վերամշակելու՝ այնպես, ինչպես հարկն է:

Ուշ լինելու պատճառով վիճաբանությունները հետաձգվում են հաջորդ նիստին:

«Յառաջ», թիվ 61. 3 դեկտեմբերի 1919թ.:

42-ՐԴ ՆԻՍ

2 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է Ա. Սահակյանը:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Շարունակվում են վիճաբանությունները հանրային կրթության և արվեստի նախարարի առաջարկած օրինագծի շուրջ:

Տ. Ծամհուր. — Նախարարությունն առաջարկելով սույն օրինագիծը, այն մտահոգությունն է ունեցել, թե զուգընթաց դասարաններ կամ մանկապարտեզներ բանալու համար յուրաքանչյուր դեպքում առանձին դիմում անելը պառլամենտին գործը պիտի դանդաղեցնի. մտահոգությունը հիմնավոր է, քանի որ աշակերտությունը չի կարող սպասել, մինչև հաշիվները պատրաստվեն, վարկերը քվեարկվեն: Այստեղ կարևորը սկզբունքն է և ոչ ձևականությունը, իսկ սկզբունքով նախարարի առաջարկը ընդունելի է:

Գ. Շահինյան. — Դպրոցական գործը առանձնահատուկ բնավորություն ունի, ուստի և ձևական պատճառաբանություններով մերժել ներկա օրինագիծը չի կարելի: Պատգամավոր Խոնդկարյանն ասում է, թե հարցը պարզ չէ ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել, քանի որ կարիքի չափն է անորոշ: Նախարարությունը ժամանակի ընթացքում միայն կարող է պարզել, թե որ վայրի դպրոցը քանի դասարանի կարիք ունի և, առհասարակ, որտեղ ինչ տիպի դպրոց է հարկավոր, հետևաբար և օրինագծի մեջ մատնանշել վայրերի անուններն ու ծախսերի քանակը, հնարավոր չէ:

Պատգամավոր Խորենին քաղաքի և գյուղի խտրության հարց մեջտեղ բերեց, բայց մի՞թե պարզ չէ, թե ինչու գավառներում դպրոցներ քիչ են բացվում. որովհետև ուսուցիչները գավառ չեն գնում: Այսպիսով, որոշ գյուղեր այս տարի դպրոց չեն ունենալու՝ շենքի կամ ուսուցչի չգոյության պատճառով, իսկ այլ վայրեր ունեն հարմարություններ եղած դպրոցը մեծացնելու, բայց չունեն վարկեր: Պառլամենտը թողնելով մի կողմ ձևականությունը, պետք է թույլատրի նախարարին՝ չբացված դպրոցների վարկերը գործադրելու նոր բացվելիք բաժանմունքների և մանկապարտեզների վրա. դրանով մենք կօգտագործենք անգործության մատնված գումարները և հնար կտանք շատ դպրոցական երեխաների՝ շարունակելու իրենց ուսումը:

Հանրային կրթության և արվեստի նախարար Աղբալյան

Անցյալ նիստին ներկա չլինելով՝ այսօր պիտի պատասխանեմ առարկողներին:

Պատգամավոր Մելքոնյանն ասել է, թե բացված 400 դպրոցները թղթի վրա միայն գոյություն ունեն: Իհարկե լավ կլիներ այդպիսի հայտարարությունները հիմնավորել փաստերով և, կարծեմ, մի երկու անուն տվել է պատգամավորը: Վաղարշապատում այժմ գործում է 2 դպրոց, երրորդն էլ վերանորոգվում է: Վերջին դպրոցի համար հրավիրված է երկու ուսուցիչ, որոնցից մեկն աշխատում է շրջանային տեսչի գրասենյակում: Ուրեմն պարապ չէ: Մյուսն էլ գործի կանցնի վերանորոգումն ավարտելուց հետո: Նույն պատգամավորը խոսել է նաև ինչ-որ տախտակների մասին: Դպրոցների վերանորոգման համար անհրաժեշտ է 50 վագոն տախտակ, դրանցից մինչև նոյեմբերի 1-ը ստացել ենք 4 վագոն, որից 2-ը՝ 183 տախտակ եկել է Երևան, այդ 183 տախտակը պիտի բաժանվեր 99 դպրոցի վրա, ուրեմն բնական է, որ 1 դպրոց ստանար, մյուսը՝ ոչ: Եթե նախարարությունն իր տրամադրության տակ ունեցել է տախտակներ և չի տվել, այդ դեպքում կարելի էր մեզ մեղադրել: Սակայն չենք տվել, որովհետև չենք ունեցել: Ասված է, որ եթե նախարարությունը հարկ եղած ջանքերը թափեր, բոլոր դպրոցները բացված կլինեին: Իմ հաշվով Հայաստանում 2.000 բնակության վայր կա, այն ինչ ծրագրված է բանալ միայն 496 դպրոց, ուրեմն, բոլոր վայրերում դպրոց ունենալ չէինք կարող: Ինչ վերաբերում է նախարարության ջանքերին պիտի ասեմ, որ հայտարարություններ են տրված տեղական, Թիֆլիսի, Բաքվի թերթերին ուսուցիչներ հրավիրելու համար: Մասնավոր անձանց միջոցով դիմումներ են եղած շատերին, բայց ոչ ոք չի եկել: Բացի այդ, ազգայնացման հետևանքով շատ ուսուցիչներ

աշխատում են պետական հիմնարկություններում: Այնպես որ, ուսուցիչների լրիվ թիվ մեր տրամադրության տակ չի եղել: Այդ պատճառով է, որ մենք նույնիսկ միջնակարգ կրթություն չունեցող անձանց պաշտոնի ենք կոչել: Այնուամենայնիվ ծրագրված 496 դպրոցներից այժմ բացված են 404 դպրոց՝ 904 ուսուցիչներով: Ուրեմն բացված չէ միայն 92 դպրոց: Պատգամավոր խորենին ասել է, թե իբր մենք քաղաքի և գյուղի մեջ տարբերություն ենք դնում: Այդպիսի բան չկա: Հարցը նրանումն է, որ մենք մարդիկ չունենք գյուղ ուղարկելու համար: Գյուղ գնացողը սովորաբար կամ անճարներ են, կամ գաղափարականներ: Անճարները դպրոցին պետք չեն, իսկ գաղափարական մարդիկ քիչ են կյանքում: Խտրություն չենք դնում նաև գաղթականի ու տեղացիի միջև: Եվ հենց այս առաջարկը նրա համար է, որ փողոցում մնացած երեխաները դպրոց մտնեն: Պատգամավոր Ս. Գրիգորյանը խոսել է Ապարանի և Աշտարակի դպրոցների մասին: Աշտարակի դպրոցին պարզ կերպով մերժել են դրամ բաց թողնել, որովհետև Աշտարակը քաղաք է և քաղաքային ինքնավարությունը պետք է հոգա դպրոցի մասին: Ես տալիս եմ միայն ուսուցիչների ռոճիկները: Եվ ի՞նչ քաղաք է, որ չի կարող իր դպրոցական շենքը նորոգել: Իսկ Ապարանի 6 դպրոցներից 4-ը արդեն բաց են: Դառնալով բուն խնդրին պիտի հայտարարեմ, որ առաջարկիս շուրջը մեծ թյուրիմացություն է ծագել: Ես պառլամենտին օրինագիծ չեմ ներկայացրել, նոր վարկ չեմ խնդրել, չեմ էլ խնդրում, որ որևէ գումար փոխանցվի այդ նպատակին և չգիտեմ, թե ինչու այդպես մեծացել է հարցը. խնդիրը շատ պարզ է, ես միայն թույլտվություն եմ ուզում ստանալ այդ, ըստ իս, օգտակար և նպատակահարմար քայլն անելու: Հենց այս բանը բավական է, որ դուք համոզվեք, թե նախարարությունը շատ օրինապահ և բժախնդիր է դեպի պառլամենտը և, որովհետև հարցն ինքնին շատ հասարակ է, պարզ թույլտվության խնդիր կա միայն, իսկ նոր վարկ խնդրելը և պիտի մեծացնի ելքի գումարները և ձգձգի գործը: Խնդրում եմ ընդունել առաջարկը՝ օր առաջ հարկավոր քայլերն անելու համար:

Խ. Պապայան. - Ամբողջ ընդդիմախոսությունը կայանում է նրանում, որ մենք չենք ուզում մթություն մտցնել մեր ֆինանսական գործունեության մեջ. պետական շահերը և ֆինանսական գործունեության տեսակետից անհրաժեշտ է, որ բոլոր քվեարկելիք վարկերը բացատրվեն մանրամասն նախահաշիվներով, այլապես ընդունելի չեն կարող լինել: Այս տեսակետով առաջարկում եմ մերժել ներկա օրինագիծը. և միաժամանակ ցանկություն հայտնել, որ կրկին ներկայացվի այն՝ նախահաշվի հետ միասին:

Վիճաբանությունները վերջանում են, անցնում է այն առաջարկը, որով վերադարձվում է օրինագիծը և հանձնարարում հանրապետության կրթության նախարարին՝ վարկ խնդրել նոր բացվող զուգընթաց դասարանների, մանկապարտեզների և այլ կարգի վարժարանների համար:

Վարչապետի զեկուցումը

Թիֆլիսից նոր վերադարձած նախարարապետն անում է հետևյալ զեկուցումը.

«Մոտ երեք շաբաթ առաջ կառավարությունը տեղեկություններ ստացավ Ջանգեզուրում կատարված հարձակումների մասին:

Նոյեմբերի 1-5 այնտեղ տեղի են ունեցել կռիվներ, որոնց ընթացքում Ջանգեզուրի կազմակերպված ժողովուրդը հետ է շարտել Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերին: Ջանգեզուրի հարձակումների հետ միաժամանակ շարժումներ են սկսվել նաև ուրիշ կողմերից: Շարուրից մի զորագունդ Խալիլ բեյի գլխավորությամբ առաջանալով՝ աշխատել է կտրել Ջանգեզուրը Դարալագյազից: Հայաստանի կառավարությունը հավատարիմ մնալով իր հաշտարար քաղաքականության, հեռագրեց Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարին և դաշնակիցների ներկայացուցիչներին եղելության մասին՝ առաջարկելով դադարեցնել ռազմական գործողությունները և միաժամանակ մեր զինված ուժերը հետ շարտեցին Դարալագյազի թաթարական զորախմբերը: Այնուհետև մեր առաջարկն ընդունելով, Ադրբեջանի կառավարությունը համաձայնեց կազմել կոնֆերանս, որին մասնակցելու համար մեր կողմից Բաքու ճանապարհվեցին պառլամենտի փոխ-

նախագահ Ս. Տիգրանյանը և պատգամավոր Վ. Փափագյանը, սակայն, սկսված կռիվների պատճառով, մեր ներկայացուցիչները կանգ առան Թիֆլիսում:

Նոյեմբերի 13-ին ամերիկյան ներկայացուցչից առաջարկ ստացանք ռազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին, մենք պատասխանեցինք, որ դա մեր ցանկությունն է, որ դրանով կապահովվի կոնֆերանսի խաղաղ աշխատանքը:

Նոյեմբերի 14-ին ստացված տեղեկությունները ցույց տվին, որ իրոք, գործողությունները դադարել են, սակայն կասկածելով, որ դա ժամանակավոր կարող է լինել, նոր հեռագիր ուղարկեցինք ամերիկյան ներկայացուցչին այն մտքով, որ եթե Ադրբեջանը նորից հարձակումներ սկսի, մենք ևս համապատասխան միջոցներ ձեռք կառնենք նրանց դիմադրելու: Ի միջի այլոց պիտի ասեմ, որ նոյեմբերի 14-ին և 15-ին ստացված մանրամասնությունները ցույց են տալիս, որ զանգեզուրցիք Ադրբեջանի կանոնավոր զորքերը քշել են դեպի Ղարաբաղ և վերականգնել նախկին դրությունը:

Նոյեմբերի 16-ին ամերիկյան ներկայացուցչից հրավեր ստացա Թիֆլիս գնալու, ուր և կանչվել էր Ադրբեջանի կառավարության նախագահ Ուսուբեկովը:

Ես, կառավարության որոշումով, մեկնեցի Թիֆլիս նոյեմբերի 19-ին, նույն օրը Թիֆլիս ժամանեց նաև Ուսուբեկովը: Կարևոր են համարում հայտնել այստեղ, որ ես Վրաստանում ջերմ ընդունելություն գտա, այդ բացատրում են նրանով, որ երկու պետությանց միջև կան արդեն հաշտության երաշխիքներ:

Չորս օրվա ընթացքում Ադրբեջանի կառավարության նախագահի հետ ունեցանք մի քանի խորհրդակցություններ, որոնց երբեմն մասնակցում էր նաև Վրաստանի արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորին՝ աշխատելով համոզել խաղաղությամբ լուծել վեճը: Խորհրդակցության ընթացքում քննության առնվեցին վիճելի հարցերը և մեզանից յուրաքանչյուրը առաջադրեց իր պահանջները:

Ադրբեջանը պահանջում է մեզանից զինաթափ անել Ջանգեզուրի ժողովրդին և դուրս հանել այնտեղի ինքնապաշտպանության միջոցները այն պատճառաբանությամբ, թե հաշտություն կնքելուց հետո ոչ մի կարիք չկա, որ ժողովուրդը զինված լինի: Այդ պահանջը իմ կողմից մերժվեց կտրուկ կերպով՝ ասելով, որ Ջանգեզուրի իշխանությունը ներկայումս Ազգային Խորհուրդն է, ուրեմն և նա, որպես իշխանություն, պիտի իր տրամադրության տակ իրական ուժ ունենա: Ադրբեջանի երկրորդ պահանջն այն է, որ Ջանգեզուրի 50 հազար թաթար գաղթականները վերադառնան իրենց տեղերը: Այդ խնդիրը հետաձգվեց՝ լուծումը վերապահելով կոնֆերանսին: Երրորդ պահանջն էլ այն է, որ Հայաստանի այն թաթար գյուղերը, որոնք չեն ուզում հպատակվել, բռնի ուժով չհնազանդվեն, այդ պահանջը ևս մի կողմ թողնվեց, որպես մեր ներքին խնդիրը:

Այս երեք պահանջները մեջտեղից հանելով խորհրդակցությունն զբաղվեց ավելի հեշտ լուծելի խնդիրներով, որոնք էին՝ անմիջապես դադարեցնել կռիվները, վերականգնել դրությունը Ջանգեզուրում, ապահովել կոնֆերանսի աշխատանքները և միջնորդ դատարանի հարցը:

Մի շարք խորհրդակցություններից հետո մենք նոյեմբերի 23-ին կայացրինք համաձայնություն, որը և ստորագրվեց մեր կողմից (կարդում է համաձայնագիրը), իսկ մի քանի օրից հետո կսկսվեն կոնֆերանսի աշխատանքները, նախ Բաքվում, ապա Թիֆլիսում:

Չնայած համաձայնագրի առաջին կետով երկու կողմերն էլ պարտավորվում են ոչ միայն դադարեցնել ռազմական գործողությունները, այլև նորից զենքի չդիմել, այնուամենայնիվ, նոյեմբերի 29-ին ստացված հեռագրերն ասում են, որ Շարուրից սկսվել են թաթար զորամասերի առաջխաղացումը Ջանգեզուրը կտրելու նպատակով, և արդեն կռիվներ են տեղի ունենում Արփա, Ռինդ, Խաչիկ գյուղերի շրջանում: Այդ մասին հարկ եղած դիմումներն արված են և անհրաժեշտ միջոցները ձեռք առնված, հետևանքների մասին կգեկուցեմ իր ժամանակին: Միայն կարևոր է աչքի առաջ ունենալ, որ շարժումը ունի լուրջ նպատակներ և ասել, թե միայն ապստամբ ժողովուրդն է, որ հարձակումներ է անում, չի կարելի: Մենք անհանգստանալու պատճառներ չունենք, ցավալի է սակայն, որ ստիպված

ենք մեր բոլոր ուժերը կռվի դաշտ տանել և որպեսզի պառլամենտը համոզվի, թե կառավարությունը կարող է մեծ հավատ ունենալ դեպի իր գործը, ես այստեղ պիտի հայտարարեմ այն խոսքերը, որ ասացին ինձ մեր գործն ու սպայությունը նոյեմբերի մեկին՝ իմ դեպի Կարս ունեցած ճանփորդության միջոցին, ուր ես առիթ ունեցա տեսնելու նրանց: Բոլոր սպաները միաբերան երդվում են, որ իրենք պատրաստ են մեռնելու Հայաստանի անկախության համար (ծափահարություններ): Նույնպիսի հավատարիմ և անձնագոհ զգացումներ ունի նաև հայ զինվորը, որն անխոնջ կերպով տանում է ռազմաճակատի բոլոր ծանրությունները Հայրենիքի պաշտպանության համար (ծափահարություններ): Պիտի հայտարարեմ միաժամանակ, որ բոլոր վայրերում, ուր ես այցելեցի, Հայաստանի օտարազգի քաղաքացիք դիմավորեցին ինձ աղ ու հացով և հավատարմության խոսքերով (ծափահարություններ):

Վերջացնելով զեկուցումս՝ ես երջանիկ եմ ասելու, որ կառավարության խաղաղարար քայլերը պսակվում են հաջողությամբ, և համաձայնությունը Վրաստանի և Հայաստանի միջև փաստ է, իսկ Ադրբեջանի հետ ևս կարելի կլինի համաձայնություն կնքել, եթե ցանկություններ ունենան երկու կողմն էլ: Օգտվելով առիթից կարող եմ հայտնել, որ կովկասյան անկախությունների, մասնավորապես Հայաստանի, անկախության հարցը մոտենում է իր վախճանին, Բուդապեշտի հաշտության պայմանագիրն ստորագրված է արդեն, մնում է Տաճկաստանը և Ռուսաստանը, որոնց հարցը պիտի քննվի այժմ հաշտության վեհաժողովում, որի ընթացքում և կլուծվի Հայաստանի խնդիրը: Դաշնակից պետության ներկայացուցիչների հայտարարությանց համաձայն մեր անկախությունների համար մեծ նշանակություն ունի Կովկասի խաղաղությունը, այդ առթիվ ես մի քանի խորհրդակցություններ ունեցա Վրաստանի և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների հետ, բացի այդ կառավարության որոշումով հանձնարարվում է կոնֆերանսների մեր պատգամավորներին մտածել ու խորհրդակցել՝ մի ընդհանուր լեզու գտնելու Կովկասի երեք հանրապետությանց համար:

Վերջերս Ա. Ահարոնյանից ստացանք մի նամակ, ուր հայտնում է, թե Ամերիկայի ժերակույտի մասնաժողովը պատրաստել է իր զեկուցումը հայկական հարցի մասին, սակայն այժմ հետաձգվում է տիրող ուժեղ կառավարական պայքարի հետևանքով:

Պարենավորման ճգնաժամը նույնպես թեթևանում է, ամերիկյան կառավարության կարգադրությամբ նորից ուղարկվել է մեզ համար կես միլիոն փուլ ալյուր: Հույս ունենք, որ ապագայում ևս ալյուրի ներմուծումը կշարունակվի:

Ջեկուցումից հետո պետական վերահսկողության և ելև մուտքի կատարման հանձնաժողովի կողմից Ա. Նազարյանը զեկուցում է խնամատարության նախկին նախարարի նախկին օգնական Ա. Տեր-Հակոբյանի հաշիվների մասին:

Ա. Տեր-Հակոբյանը իր պաշտոնավարության ընթացքում զանազան անձանց նախավճարներ է տվել, որից 6.564.831 ռ. 11 կ. հաշիվներ չեն ներկայացված և մինչև այժմ այդ խնդիրը մնում է անորոշ դրության մեջ: Նախկին նախարար Ա. Թորոսյանը հրաժարվել է ընդունել Տեր-Հակոբյանից այդ գումարի հաշիվները, որի մասին նա զեկուցել է նախարարների խորհրդին: Այնուհետև մանրամասն պատմելով գործի ընթացքի, նախարարների խորհրդի, պետական վերահսկողության, խնամատարության նախարարության և Տեր-Հակոբյանի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների մասին, զեկուցողը հայտնում է, որ վերահսկողության հանձնաժողովը անհրաժեշտ է գտնում կազմել մի նոր միջվարչական հանձնաժողով՝ այդ հաշիվները մանրամասնորեն քննության ենթարկելու համար:

Նախարարապետ. - Ես իբրև խնամատարության նախկին նախարար, գործին ծանոթ լինելով, մի քանի բացատրություններ կտամ:

Այն մարդիկ, որոնց Տեր-Հակոբյանը ավանդ է տվել, մեծ մասամբ հաշվետու են նախարարության, այսպես օրինակ՝ Սատրեոս եպիսկոպոսը, Դանիել վարդապետը և այլն: Գնդ. Սամարցյանը ճիշտ է, հաշվետու անձ չէ, բայց նրան գումարներ տվել են միայն հանձնելու համար և այն ժամանակ, երբ չկային փոխադրության միջոցներ, և երբ բժավոր տիֆը տարածվում էր ուժեղ չափով: Ավանս ստա-

ցողների մեծ մասը հաշիվներ ներկայացրել են, որի համար և ունեն համապատասխան փաստաթղթեր, իսկ ինքը՝ Տեր-Յակոբյանը, ոչ մի հաշիվ տալու չէ և իմ տեսակետով նա պատասխանատու է իր տված կանխավճարների համար այնքան, որքան նախարարը, իսկական հաշվետու ավանս ստացողն է և ոչ թե տվողը և եթե մեկը զեղծում է գործում, նա էլ պիտի պատասխանատվության կանչվի: Իսկ ինչ վերաբերում է առանց պահանջագրերի ընթացիկ հաշվով գումարներ բաց թողնելուն, պիտի ասեն, որ այն օրերին մեր գանձարանում դրամ չկար և Տեր-Յակոբյանը ստիպված է եղել զանազան մարդկանցից պարտք վերցնել անհրաժեշտ ծախսերը ծածկելու համար, այդ պատճառով մասամբ առաջացել է ձևական օրինազանցությունը:

4. *Սատունի.* - Առաջարկում են պառլամենտը ազատել նման խնդիրներից, դա չեղում է մեր աշխատանքը և երկրորդ անգամ չպիտի կրկնվի: Պետական վերահսկողությունը ինքը պիտի քննի այդ գործը և ոչ թե պառլամենտը: Այստեղ կարող են քննության առնվել խնդիրները երկու ձևով՝ օրինագծի և հարցապնդման. եթե պետական վերահսկողությունը չկարողանա որոշ հետևանքների հասնել և կառավարությունը միջոցներ ձեռք չառնի խնդիրը լուծելու, այդ պարագային մենք կարող ենք քննել խնդիրը որպես հարցապնդումի:

Ս. *Վրացյան.* - Հարցի քննության այս ձևը ընդունելի չէ: Չի կարելի մարդկանց պատվի հետ խաղալ: Այդ խնդիրը առաջ պետք է հարուցեր կառավարությունը քանի որ ձևական առիթներ էլ կային: Այսպես, թե նախարար Թորոսյանը, և թե պետական վերահսկիչը շատ որոշ մեղադրանքներ են բարդում Տեր-Յակոբյանի վրա: Հենց այդ բավական էր, որ կառավարությունը քննություն նշանակեր և գործը պարզեր, բայց քանի որ այդ չի արվում, մենք միջոց ունենք մեր խոսքն ասելու՝ որևէ հարցապնդմամբ: Սակայն, քանի որ գործն այդ ընթացքը չէ ունեցել և եկել է պառլամենտ, ես համաձայն եմ, որ ընտրվի մի պառլա-մենտական հանձնաժողով, որ կքննե այդ հաշիվները և հետևանքի մասին կզեկուցե պառլամենտին:

Ս. *Թորոսյան.* - Ես էլ այն կարծիքն եմ, որ խնդիրը այս ձևով չպիտի զարգանա, բայց որ եղել է, ես պիտի կարծիք հայտնեմ, մանավանդ, որ իմ վկայություններն են մեջբերված: Ձեկուցումը կազմված է անփույթ և իմ խոսքերը ցրված են ու աղավաղված: Տեր-Յակոբյանի հաշիվների վերաբերմամբ ես զեղծում բառը չեմ գործածել: Իմ գլխավոր ասածն այն է, թե կան այնպիսի օրինազանցություններ, որ ես հաշվետվության համար պատասխանատու լինել չեմ կարող, և դա ունի իր պատճառները, օրինակ՝ տրված են կրկնակի ավանսներ, ավանդ ստացողը առանց հաշիվ ներկայացնելու երկրորդ անգամ է ստացել: Տեր-Յակոբյանը գումարները դրել է պետական բանկ ընթացիկ հաշվով և բաժանել է հաշվետու և ոչ հաշվետու անձանց առանց պահանջագրերի և այլն: Այդ պայմաններում ես չեի կարող հաշիվ ընդունել, կարևոր եմ համարում հայտնել, որ իր ժամանակի ֆինանսների նախարարն ինձ խորհուրդ է տվել հեռու մնալ նման հաշիվներից: Ինձ համար հարցի լուծումն այն է, որ ես գործը տանեի նախարարների խորհուրդ և այդպես էլ վարվեցի: Իմ կարծիքով պետք է ընդունել հանձնաժողովի առաջարկը՝ այդ գործը մի անգամ ընդմիջտ պարզելու համար, մանրակրկիտ քննությունը գուցե կարողանա պարզել, թե ո՞վ է փող ստացել և ինչպես է ծախսել:

Ուշ լինելու պատճառով վիճաբանություններն ընդհատվում են:

Նախագահը հայտարարում է պատգամավոր Ս. Վրացյանի հարցումը ուղղված պարենավորման նախարարին՝ արտասահմանյան պարենավորման կոմիտեների լիկվիդացման մասին

«Յառաջ» թիվ 61, 63, 65: 3, 6, 10 դեկտեմբերի 1919թ.:

43-ՐԴ ՆԻՍ

4 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է Ա. Սահակյանը:

Շարունակում է Ա. Տեր-Յակոբյանի գործի քննությունը:

Վահ. Փափագյան. — Կանգ է առնում այն դրության վրա, որ գոյություն ունեն Տեր-Յակոբյանի խնամատարության նախարարի օգնական եղած շրջանում: Դրությունը այնպես էր այն ժամանակ, որ գործիչները հարկադրված էին երբեմն շեղումներ անել օրենքից, բայց ինչ-որ ներելի էր այն ժամանակ այն գործիչներին, որոնց ֆինանսական գործունեությունը շատ թերություններ ունեին. Ա. Տեր-Յակոբյանի խնդիրը ինձ համար մի առիթ է, որ խոսվի մեր հիմնարկությունների ֆինանսական բարեկարգության մասին: Մասնավորելով խոսքս ես կասկած չունեմ, որ հաշիվների մեծ մասը տրված է, բայց հաշիվները քննելու ձևը սխալ է. ո՞ր վարչական հանձնաժողովը պիտի կարողանա 38 միլիոնի հաշվից անջատել համել 6 ու կես միլիոնի հաշիվը: Մենք շահագրգռված ենք ոչ միայն այս, այլ մեր բոլոր հաշիվները քննելու համար, հաշիվներ, որոնք կուտակված են պետական վերահսկիչի արխիվներում: Դրա համար պետք է տալ հատուկ գրություններ պետական վերահսկիչին, որ նա քննի այդ հաշիվները:

Յ. Տերտերյան. — Ես ևս սխալ եմ գտնում, որ այս խնդիրը գալիս է պառլամենտ: Պառլամենտի հրահանգի 4-րդ գլխից երևում է, որ պառլամենտը պիտի զբաղվի օրենսդրական բյուջեի և ոչ երկրորդական գործերով: Վերջին կետում չի նախատեսված այնպիսի խնդիր, որպիսին տրված է այստեղ: Այդ քննությունը պետք է կատարվեր և արդյունքը միայն բերվեր այստեղ: Քննությունը պետք է կատարեր պետական վերահսկիչը: Միջվարչական հանձնաժողովի քննությունը միայն կոժվարացնե պետական վերահսկիչի գործը: Եթե վերջինս դժվարանում է, մարդ տանք, ուժեղացնենք նրան, բայց անկանոնություն չնտցնենք գործի մեջ: Այդ հարցը 6 միլիոնի մեջ չէ, գուցե պետք լինի 606 միլիոնի քննություն կատարել: Պառլամենտարիզմի սկզբունքից ելնելով միանգամայն անընդունելի է միջվարչական հանձնաժողովի ընտրության առաջարկը: Գալով Ա. Տեր-Յակոբյանին, պետք է ասել, որ հանձնաժողովի՝ նրա մասին առաջարկած միջոցներն արդեն մեղադրական են նրա դեմ: Անթույլատրելի է ասել մեկի մասին, թե «չպետք է թույլ տալ նրան, որ քաղաքից հեռանա», եթե մեղադրանք չկա: Առաջարկում եմ այս խնդիրը վերադարձնել հանձնաժողովին, պետական վերահսկիչի պարտականությունն է այդ քննությունը կատարել:

Բժ. Յ. Մելիքյան. — Եթե այս խնդիրը եկել է այստեղ, դա ապացույց է, թե որքան անկարող է մեր պետական վերահսկողությունը: Ա. Տեր-Յակոբյանը մեղավոր չէ, որ իրենից դրան ստացած մարդիկ անվստահելի են: Մի՞թե հանցանք է, որ Տեր-Յակոբյանը փող է վերցրել և գործադրել պետական կարիքների համար: Ի՞նչ աներ, որ գանձարանում դրան չկար, իսկ գաղթականները մեռնում էին սովից: Համաձայն եմ, որ բոլոր նախարարությունների հաշիվները քննվի, բայց որովհետև պետական վերահսկողությունը կանգնած չէ իր կոչման բարձրության վրա, պետք է պառլամենտն իր վրա առնի այդ գործը:

Ա. Խոնդկարյան. — Տպավորությունն այն է, որ պառլամենտը ելք չի գտնում այս գործից: Տեր-Յակոբյանի հաշիվների պառլամենտ բերելն անկանոն բան է, որովհետև դա մի մասն է ընդհանուր քաոսի: Տեր-Յակոբյանն արել է այն, ինչ որ ուրիշներն են արել: Ինչու՞ քննվում է Տեր-Յակոբյանի հաշիվը, բայց չի քննվում Ալ. Խատիսյանի հաշիվը: Ինչու՞ չքննել գեներալ Բաղդամյանի նախագահությամբ գործող զինվորական հանձնաժողովի պանաման՝

Պետք է ընդունել հանձնաժողովի առաջարկը, որպիսզի անփութության ու շփոթության վերջ արվի:

Ա. Նազարյան (զեկուցող). — Ինձ համար միանգամայն անհասկանալի ու անսպասելի էր այն ջղայնությունը, հուզումն ու բանավեճը, որ առաջ բերեց իմ զեկուցումը պառլամենտում: Առարկողներ եղան, որ այս զեկուցումը չպիտի բերվեր պառլամենտ և շատերն ուզեցին իմանալ այդ զեկուցման դրդապատճառն

* Պանամա- խարդախություն: - Ծանոթ. կազմ.:

ու նպատակը: Ես այդ մասին արդեն ասել եմ և հարկադրված եմ կրկնել (կրկնում է այն, ինչ որ առաջին զեկուցման ժամանակ ասել է):

Իմ զեկուցման նպատակն էր՝ պառլամենտի թե՛ նախագահության հանձնարարությունն ու Տեր-Յակոբյանի խնդիրը կատարել, թե՛ ճշմարտությունն երևան հանել, և թե՛ լուսաբանել մեր հիմնարկությունների մեջ տիրող հաշվապահական դրությունը:

Առաջարկողներ եղան, որ պառլամենտ պիտի բերվեն միմիայն օրինագծեր ու հարցապնդումներ և ոչ թե նման զեկուցագրեր: Մեր պառլամենտական չորսամյա գործունեությունն այլ բան է ապացուցում — նման զեկուցումներ չատ ենք լսել այստեղ: Ասում են, որ անհատների չափի քննադատել առանց մեղադրանքի անհերքելի փաստեր ունենալու... իսկ դուք այդպիսի փաստեր ունեի՞ք, երբ քննադատում էինք Ղարաքիլիսայի գավառապետ Տեր-Սարգսյանին, որին մեղադրում էինք ամեն տեսակ ոճրագործությունների մեջ և որի մասին մեր ուղարկած քննիչ հանձնաժողովը բոլորովին տարբեր եզրակացության է եկել:

Ես պարտավոր էի ավանս ստացողների ցուցակը կարդալ ապացուցելու համար, որ Սամուրյանն ստացել է 493.000 ռ., մինչդեռ խնամատարական նախարարության հաշվենամայանի մեջ արձանագրված է 413.000, ուրեմն պետք էր պարզել այդ 80.000 ռ. թյուրիմացությունը: Բացի այդ նախավճար ստացողներից մեկը 55.000 ռուբլու մի գումար չի ընդունում և նույնիսկ չի պարզվում, թե ով է այդ անձնավորությունը: Հաշվապահությունը դիմել է Վաղարշապատի տարրական դպրոցների վերատեսուչ Ս. Կարոյանին, որը խիստ զայրացած երկու գրությամբ հայտնել է, որ ինքը ոչ մի կապ չի ունեցել նախարարության հետ ու ոչ մի կոպեկ չի ստացել և պահանջել է պարզել այդ խնդիրը: Այնուհետև գլխավոր հաշվապահը դիմել է Ս. Կարաքյանին, որը նույնպես չի ընդունում այդ գումարը, գոնե այդպես է հասկացվում նրա պատասխան գրությունից, որի մեջ նա ասում է, թե ինքը ներկայացրել է 148.824 ռ. 63 կ. հաշիվ, մինչդեռ հիշյալ գումարի հետ միասին նա ստացել է 213.000 ռ.:

Ինչ վերաբերում է նախարարապետի առարկություններին, նրանք ամենևին կապ չունեն բուն խնդրի հետ: Նա ոչ թե իմ ասածներն է հերքում, այլ Տեր-Յակոբյանի բարեմասնություններն էր գովում: Հարցը անհատական առավելությունների կամ պակասությունների մեջ չէ, այլ անհատի գործունեության լավ կամ վատ արդյունքը պետական տեսակետից: Հանձնաժողովն անհատական հատկությունների քննությամբ չէ զբաղվել, որովհետև մի պաշտոնյա կարող է իր անհատական կյանքում վատ մարդ լինել, բայց բարեխիղճ ծառայող և ընդհակառակը: Մենք գործին մոտեցել ենք զուտ պետական տեսակետից: Տեր-Յակոբյանի մասին կան և բոլորովին տարբեր կարծիքներ և այդ հակառակ կարծիքների ընդհանուր ներդաշանակության մեջ նախարարապետի բացառիկ կարծիքը միակ աններդաշնակությունն է կազմում:

Պատգամավոր Թորոսյանն ամբիոնից հայտարարեց, որ իր ցուցմունքները նույնությամբ չեն արձանագրված հանձնաժողովի զեկուցագրի մեջ: Ես պետք է պատասխանեմ, որ հանձնաժողովի կողմից այդ ցուցմունքները ստացել են ես, գրի են առել նույնպես ես և գրի առնվածը ներկայացրել եմ իրեն՝ Թորոսյանին: Նա գտել է, որ իր ցուցմունքները նույնությամբ են արձանագրված: Հետևաբար, ես պնդում եմ, որ յոթ կետերից բաղկացած ցուցմունքների միջև ոչ մի ստորակետ չի փոխված: Հանձնաժողովի առաջարկը նպատակ ունի տվյալ գործի քննությունը, թե ինչ ձևով և ում ձեռքով կկատարվի քննությունը, միևնույն է: Իսկ եթե պառլամենտը ցանկանում է վերաքննել ոչ միայն այդ, այլև ամբողջ նախարարության, նույնիսկ ամբողջ կառավարության հաշիվները, հանձնաժողովն այդ առթիվ ուրախությունից բացի ուրիշ զգացում ունենալ չի կարող:

Վիճաբանությունները սպառված լինելով՝ պառլամենտը ձայների մեծամասնությամբ որոշում է Ա. Տեր-Յակոբյանի հաշիվների քննությունը հանձնել պետական վերահսկիչներին, որ զեկուցում կբերի պառլամենտին:

10 րոպե ընդմիջումից հետո *Լ. Թադևոսյանի* զեկուցումով որոշվում է պառլամենտի նախագահության 100.000 ռ. վարկ բանալ՝ գավառ գնացող հանձնաժողովների համար:

4. *Տեր-Թորոսյանի* զեկուցումով ընդունվում է հոկտեմբերի 25-ի օրենքի հատուկ տուրքից զերծ մնացած հողերի վրա տուրք դնելու առաջարկը:

7. *Տերտերյանի* զեկուցումով ընդունվում է, որ հոկտեմբերի 22-ի օրենքով 25 տարեկանից բարձր հասակ ունեցող բոլոր ուսուցիչները, թե միջնակարգ և թե՛ տարրական դպրոցների, ազատվում են զինվորական ծառայությունից: Ազատվում են ոչ միայն ստորին պաշտոնավարողները, այլև գորաշարքերում գտնվողները: Այս առթիվ թեթև վիճաբանություն է տեղի ունենում 3. Բուդաղյանի, 9. Վարշամյանի և 3. Տերտերյանի միջև: Բուդաղյանն առաջարկում է հոկտեմբերի 22-ի օրենքի բացատրությունը հանձնել Սենատին:

«Յառաջ», թիվ 65: 10 դեկտեմբերի 1919թ.

44-ՐԴ ՆԻՍ

5 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Ս. Սահակյանը*:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Վարչապետի պատասխանը Երևան քաղաքը բնակչությունից թեթևացնելու մասին հարցապնդումին

Ա. Մելքոնյան. - Այն արտակարգ միջոցները, որ ձեռնարկվեցին բնակարաններ գրավելու համար ոչ մի հետևանք չտվին: Այն ինչ Երևանի բնակչությունը օրըստօրե բազմանում է» և մենք կանգնած ենք բնակարանային ճգնաժամի առաջ: Բնակչության խտությունը իր հերթին առաջացնում է պարենավորման ճգնաժամ և նպաստում է վարակիչ հիվանդությունների տարածվելուն: Անհրաժեշտ է օր առաջ հեռացնել բնակչության մի մասը վերոհիշյալ վտանգներից մասամբ ազատվելու համար: Այդ նպատակին կարելի է հասնել, եթե մի շարք հաստատություններ տեղափոխվեն այլ քաղաքներ: Որոշ հիմնարկություններ» որոնց գործունեությունն ավելորդ է և ապարդյուն, միանգամայն վերացվեն:

Վարչապետ. - Արդեն կազմակերպված է հատուկ հանձնաժողով այդ աշխատանքը կատարելու համար: Սակայն որոշ հաստատություններ տեղափոխելու համար պետք է ունենալ այնպիսի քաղաքներ, որոնք քիչ թե շատ նոսր բնակչություն ունենան: Իմ այցելությունների միջոցին բնակարանային հարցի վերաբերմամբ բազմաթիվ դիմումներ և խնդիրներ ստացա. դրանցից հետևում է, որ մենք ազատ քաղաքներ կամ ավաններ չունենք: Այնուամենայնիվ խնամատարության նախարարությունն իր որբանոցների մեծ մասը արդեն փոխադրել է Ջալալօղլի և դեռ շարունակում է փոխադրել: Ալեքսանդրապոլում Պոլիգոնը լցված է մոտ 10 հազար գաղթականներով, իսկ Կազաչի պոստում բնակվում են 5 հազար որբեր, չնայած այդ հանգամանքին, մենք համաձայնության ենք եկել քաղաքային ինքնավարության հետ՝ մի քանի հաստատություններ Երևանից այնտեղ տանելու վերաբերմամբ: Համալսարանը ևս պիտի տարվի Ալեքսանդրապոլ. մյուս քաղաքը, որ ունի ազատ շենքեր, դա Կարսն է, բայց թե այդ շենքերը մենք լցնել չենք կարող, որովհետև դրսից սպասվում են բազմաթիվ հայեր:

Պատասխանելով պատգամավոր Միրաքյանի հարցումին ասում է, որ մենք միջոցներ ենք ձեռք առնում ոչ թե Բաքվի ու Թիֆլիսի հայությանն ընդունելու, այլ կասեցնելու եղած կարգադրության կիրառումը:

Իմ Թիֆլիս եղած միջոցին առիթ եմ ունեցել խոսելու այդ հարցի մասին Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչների հետ: Բացի այդ մանդատ է տրված կոնֆերանսների անդամներին՝ հայ ժողովրդի արտաքսման հարցը ևս քննության դնել:

Պատգամավոր *Ս. Թորոսյան.* - Ձեկուցում է ռոճիկների հավելումները Գայանյան և Արդուսյան դպրոցների վրա ևս տարածելու օրինագծի մասին: Կառա-

վարության ընդունած որոշումով մինչև սույն ուսումնական տարվա սեպտեմբերի 10-ը չբացված ծխական դպրոցները հայտարարվեցին պետականացված: Սակայն այդ նպատակով հատուկ օրենք չիրատարակած լինելու պատճառով Գայանյան և Արղության դպրոցների ուսուցիչները չեն օգտվում այն հավելումներով, հնգամյակներով, և այլ, ինչ ընդունված է մյուս պետական դպրոցների համար: Կրթական հանձնաժողովը ընդունելով օրինագիծը, առաջարկում է ավելացնել նաև թեմական դպրոցը, որը համարյա թե նույն պայմանների մեջ է գտնվում:

Օրինագիծը ընդունվում է հանձնաժողովի կողմից:

Ղարաքիլիսա գնացած պառլամենտական քննիչ հանձնաժողովի կողմից գեկուցում է Գ. Վարշամյանը: Ղարաքիլիսայի գավառական կոմիսարը մեղադրվում էր ավագակներին հովանավորելու, կաշառակերության և այլ հանցանքների մեջ: Հանձնաժողովը մանրամասնորեն քննելով գործը հարցաքննելով վկաներին, եկավ այն եզրակացության, որ որոշ մեղադրանքներ ճիշտ են, այսպես՝ նա հովանավորել է թալանչիներին, օգտվելով իր իրավունքներից՝ գործել է ապօրինականություններ և այլն: Միաժամանակ, կարևոր ենք համարում ասել, որ կատարված ապօրինությունները և անիշխան դրությունը մասամբ արդյունք է ընդհանուր պայմանների, այնուամենայնիվ կոմիսարը եղել է անփույթ և թույլ՝ դեպի իր պարտականությունները, որի համար և մեղադրվում է: Հանձնաժողովն առաջարկում է հեռացնել նրան պաշտոնից և գործը հանձնել դատարան: Ավելի մեծ նշանակություն ունի տեղական կոմիսար Վանո Հարությունյանի գործը: Այդ կոմիսարը պաշտոնի մեջ է եղել և ռուսների և տաճիկների և հայկական տիրապետության օրոք:

Նա կատարել է մի շարք սպանություններ և բռնություններ: Այժմ նա բանտարկված է: Հանձնաժողովը քննելով գտնում է, որ դատական իշխանությունները ամենախիստ կերպով պետք է հետևեն նրա գործին: Հանձնաժողովը հետաքրքրվեց նաև տեղում եղած պետական հիմնարկությունների գործունեությամբ, որոնց մասին իր դիտողությունները կհաղորդի համապատասխան մինիստրություններին:

Շրջանային դատարանի անդամ. — Հայկ Կոստանյանի շրջանային դատարանի անդամ նշանակելու մասին գեկուցում է Գ. Վարշամյանը: Հաստատվում է:

7. *Սարգսյանը* գեկուցում է Ջալալօղլու պետական և մասնավոր շենքերը վերանորոգելու համար խնամատարության մինիստրությանը մեկ միլիոն 218.182 ռ. վարկ բանալու օրինագծի մասին: Օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Լ. *Թադևոսյան.* — Ձեկուցում է 20 միլ. ռ. կարճատև արտաքին փոխառություն կնքելու օրինագծի մասին: Ի նկատի ունենալով, որ արտասահմանում ունեցած մեր պետական հիմնարկությունների վճարումներ անելու գործը դժվարանում է չեկերի պատճառով, ֆինանսների մինիստրը խնդրում է թույլ տալ իրեն դրսում կնքելու 20 միլ. ռ. կարճատև փոխառություն, ոչ ավելի, քան 10 տոկոս վճարով: Ֆինանսական հանձնաժողովը ընդունում է օրինագիծը անփոփոխ:

Ա. *Խոնդկարյան.* — Այդ ձևով փոխառություն կնքել չի կարելի: Պիտի որոշ լինի, թե ո՞րտեղ է կնքվում փոխառությունը, որքան ժամանակով և քանի՞ տոկոսով:

7. *Տերտերյան.* — Նոր կազմակերպվող պետությունը, որ ֆինանսական նեղ կացության մեջ է չի կարող գործել այդպիսի դանդաղկոտությամբ, պատգամավոր Խոնդկարյանը կարծում է թե մարդիկ կանգնած են և անհամբեր սպասում են, թե երբ Հայաստանը պիտի նրանց հետ փոխառություն կնքի: Հայտնի էլ չի դեռ թե կհաջողվի՞ ֆինանսների մինիստրին գլուխ բերել գործը: Օրինագիծը պետք է ընդունել:

Հոդվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

7. *Բուդաղյանը* գեկուցում է Սուրմալուի հաշտարար դատարանի շենքը վերանորոգելու համար արդարադատության մինիստրությանը 23.750 ռ. լրացուցիչ վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Գ. *Բալայան.* — Ձեկուցում է ներքին գործոց մինիստրության կից ազգագրական վարչություն հիմնելու օրինագծի մասին: Հայաստանի Հանրապետության մեջ ապրում են շատ օտարազգիներ, բայց մինչև այժմ նրանց տնտեսական դրու-

թյանը միստ ու կացին, տրամադրությունների հետ ծանոթանալու աշխատանքներ չեն կատարված մեզ մոտ:

Այդ բացը ծածկելու համար կառավարությունն առաջարկում է սույն օրինագիծը՝ պառլամենտի հավանությանը: Վարչական հանձնաժողովը գտնելով անհրաժեշտ մնան վարչության գոյությունը, պետական շահերի տեսակետից խնդրում է հաստատել այն:

Ս. Թորոսյան. - Եթե ուսումնասիրություն պետք է կատարվի, ապա ուրեմն գործը կհանձնվի Հայաստանի ազգագրական ընկերությանը, որ տեղափոխվելու է Հայաստան, իսկ եթե ՆԳ.Ս. վիճակագրական տեղեկություններ են պետք, դրա համար էլ գոյություն ունի վիճակագրական բյուրո: Հետևաբար ավելորդ է մնան վարչության գոյությունը:

ՆԳ մինիստր. - Հայաստանի ազգաբնակչության 1/3 մասը օտարազգիներ են, կառավարությունը հենվելով միայն հայ տարրերի վրա, չի կարող պետական ղեկը տանել այնպես, ինչպես հարկն է: Պետք է ծանոթանանք, ուսումնասիրենք մեր երկրի օտարազգիներին, նրանց հոգեբանությունը, տնտեսական դրությունը, բարքերը ճանաչենք և հարթենք այն ուղիները, որոնցով մենք պիտի հասնենք իսկական պետականության:

Հոդվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Նիստը փակվում է ժամը 10-ին:

«Յառաջ» թիվ 66: 11 դեկտեմբերի 1919թ.:

45-ՐԴ ՆԻՍ

8 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Լևոն Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Խնամատարության և հանրօգուտ ձեռնարկների հանձնաժողովների լրացուցիչ ընտրությունները կատարելուց հետո Հ. Մելիքյանը զեկուցում է զինվորների օրական պարենի և խոտի (ֆուրաժի) գները հաստատելու և ըստ այնմ նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների համար պահանջվելիք վարկի օրինագծի մասին:

Պարենի գները մեծ չափերով բաժրացել են, այնպես որ զորական նախարարությունը հնարավորություն չունի նախկին հաստատված գներով զորքին պարեն մատակարարելու: Շրջաններից ստացած տեղեկությունների հիման վրա նախարարությունը ըստ ապրանքների արժեքի հանրապետությունը բաժանել է 4 մասի և ըստ այնմ նշանակել պարենի գները: Նոր նշանակված գներով պարեն ձեռք բերելու համար անհրաժեշտ է լրացուցիչ վարկ, որը կարելի է վերցնել խոտի համար բացված վարկերի մնացորդներից: Ներկա օրինագծով զինվորական նախարարը խնդրում է հաստատել նոր գները և խոտի մնացորդ վարկը փոխանցել պարենի գնման:

Ընդունվում է շտապօղականությունը, հոդվածային քննությունից հետո օրինագիծն անցնում է անփոփոխ:

20 հազար որբի պահպանությունը

Հ. Բուդաղյան. - Խնամատարության նախարարությունը 20 հազար որբերի պահպանության նախահաշիվ է ներկայացրել, խնդրելով համապատասխան վարկ սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների համար: Նկատի ունենալով, որ պետական հաշվով այդքան որբ չի խնամվել, հանձնաժողովը որբերի թիվն իջեցրեց 15.100-ի հաշվելով 13.000 հոգի որբանոցներում խնամվող, 2.000 հիվանդ և 100 տնային որբեր: Բացի այդ դուրս են հանված աշխատանքների կազմակերպության և ներքին դաստիարակության համար պահանջված գումարները, որով հետև ծախսեր չեն եղել և պաշտոնեության թիվն էլ կրճատված է: Այսպիսով հանձնաժողովն առաջարկում է խնամատարության նախարարությանը բանալ

վարկ ընդամենը 64.935.200 ռ. 15.100 որբի սեպտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ծախսերը ծածկելու համար:

Վ. Փափազյան. — Օրինագիծը մեզ տեղեկություններ չի տալիս որբանոցային գործի վիճակի մասին, չկան տեղեկություններ աշխատանքների վերաբերմամբ, չգիտենք թե նախարարությունը ինչ բարեփոխություններ է ուզում մտցնել, թվական տվյալները չեն համապատասխանում իրականությանը. ի նկատի առնելով այս ամենը գտնում են, որ վարկի խնդրանքի մոտիվները անբավարար են, բացի այդ, անտես է առնված որբերի դաստիարակության խնդիրը: Այս խնդրի վրա պետք է լուրջ ուշադրություն դարձնել: Անուշադրության է մատնված նաև արտադրողական դաստիարակությունը, որ նույնպես մտահոգության առարկա պիտի դառնա: Միաժամանակ անհրաժեշտ են համարում որք և որբանոց խոսպիտի դառնա: Միանգամ ընդմիջտ հանել գործածությունից, խնամվող մանուկներին բարոյական ճնշումից ազատելու համար: Գալով օրինագծի ձևական կողմին բարոյական, որ այդպիսի վարկեր քվեարկելը մեզ համար միանգամայն կորուստի ասեն, որ հետագա ամիսների համար, այնինչ տաբեր է: Վարձը խնդրվում է սեպտեմբեր և հետագա ամիսների համար, այնինչ քվեարկվում է դեկտեմբերին, ապա ինչ գումարներով է պահվել որբանոցները մինչև այժմ: Բացի այդ, գները բոլոր ամիսներին նույն են ցույց տրված: Միթե մեր դրամի կուրսը փոփոխության չի ենթարկվել: Իրոք ես այս օրինագծին նայում եմ որպես մի կատարված փաստ, ուստի և չենք կարող տալ պահանջված դրամը, մինչև չիմանանք թե ինչպես և ինչ գումարներ են ծախսվել մինչև այժմ:

Առաջարկում են քվեարկել միայն դեկտեմբեր ամսվա վարձը:

Խ. Պապայան. — Չնայած որբերի խնամատարությունը մեկ ժամը բեռ է մեր մանուկ հանրապետության համար, այնուամենայնիվ յուրաքանչյուր խնդիր, որ վերաբերվում է նրանց, մեր մեջ պիտի արթնացնի սիրո զգացմունք: Առաջադրված խնդրին այսպիսի վերաբերմունք ունենալով կարծում են, որ պառլամենտը պետք է քվեարկի պահանջված վարկը:

Նախահաշվի միջից պետք է բոլորովին հանել տնային որբերի բաժինը, որ միտք չունի և նոր զեղծումների դուռ պիտի բանա: Ինչ կվերաբերվե ֆինանսական հանձնաժողովի առաջարկին՝ հանել արհեստանոցների և առհասարակ աշխատանքների կազմակերպության համար առաջարկված գումարները, գտնում են, անհիմն: Ընդհակառակը, որբանոցային գործի մեջ այդ բաժինը մեծ տեղ պիտի բռնի, և ավելի ընդարձակվի նոր աշխատանքներով, որ նախարարությունը չի մտցրել իր ծրագրի մեջ: Այդպիսիք են՝ գորգահյուսություն, մանարան և բանջարաբուծություն: Ճիշտ է, մինչև այժմ այդ ուղղությամբ աշխատանքները չեն կատարվել, բայց կարող են կատարվել այս ամսին, և եթե մենք հետաձգենք նոր տարվա բյուջեին, գործը երկու-երեք ամսով պիտի հետ ընկնի:

Խնամ. մին. օգնական. - Բժ. Տեր-Միքայելյան. — Պարզելով օրինագծի ուշ ներկայացնելու պատճառները, ասվում է, որ խնամատար նախարարության գլխավոր հոգսն այն է, որ որբերը չլինեն միայն ծախսերի աղբյուր, այլ դառնան նաև արդյունաբերող: Այժմ որբանոցները Ջալալօղլի տեղափոխված լինելով հնարավորություն ունենք առաջիկա գարնանից ձեռնարկելու երկրագործական աշխատանքներ, մյուս աշխատանքների, նաև գորգահյուսության և մանարանի մասին մտածված է: Համաձայն լինելով ֆինանսական հանձնաժողովի փոփոխություններին, կխնդրեի նախահաշվի մեջ թողնել աշխատանքի կազմակերպության մասը, որպեսզի մենք հնարավորություն ունենանք այժմվանից ձեռնարկելու գործին:

Ռ. Քաջբերունի. — Որբանոցային գործը մի քանի թերություններ ունի, որոնցից երկուսի վրա կուզեի հրավիրել ձեր ուշադրությունը: Առաջինն այն է, որ որբանոցները ցրված են, դա կրկնակի վնասակար է մեզ համար, հետևաբար անհրաժեշտ է օր առաջ կենտրոնացնել բոլոր որբանոցները՝ տեղավորելով Ալեքսանդրապոլում և Կարսում: Այդպես վարվելով մենք կազատվենք մեծ պաշտոնեություն ունենալուց հեշտությամբ և քիչ ծախսերով պարեն կհասցնենք, կկազմակերպենք խիստ հսկողություն և մի ընդհանուր սիստեմ կմտցնենք գործի մեջ: Երկրորդ թերությունն այն է, որ մենք չենք կարողանում կտրել որբերի

հոսանքը գյուղից դեպի քաղաք: Ռոա գլխավոր պատճառն այն է, որ գյուղը պարենավորման ծանր կացության մեջ է, և եթե ուզում ենք կազմեցնել որբերի հոսանքը պիտի բարելավենք գյուղացու դրությունը:

Տ. Ծամհուր. — Մենք այնպիսի տպավորություն ենք ստանում, թե այդ ծնողագուրկ մանուկները միայն խնամվելու համար են, սակայն ժամանակն է, որ հասկանանք, թե նրանք մեր հայրենիքի վերաշինության ատաղձն են, որբության վերաբերմամբ այդպիսի տեսակետ ունենալով, կարծում են, որ մեր մտահոգության գլխավոր առարկան պիտի լինի նախ և առաջ նրանց կրթական դաստիարակչական գործը, որ ամենայն հոգացողությամբ պիտի տարվի մինչև որբերի 15 տարեկան դառնալը, հետո միայն մենք պիտի խոսենք նրանց արդյունաբերության մասին: Կրթական կողմը բաց է թողնված, որի համար հարկ է, որ ֆինանսական, խնամատարության և կրթական հանձնաժողովները հատուկ օրինագիծ ներկայացնեն, իսկ ինչ վերաբերում է պահանջվելիք վարկին, պետք է հաստատել, ի նկատի ունենալով, որ միմիստրությունը անհրաժեշտաբար պիտի աներ այս ծախսերը: Զեկուցողի բացատրություններից հետո անցնում են հոդվածային քննությանը: Օրինագիծն ընդունվում է հանձնաժողովի փոփոխություններով:

Պետական գրադարան. - **Գ. Շահինյան.** - Զեկուցում է պետական հանրային գրադարան հիմնելու օրինագծի մասին: Սա իրոք օրինագիծ կանոնադրություն է, դպրոցական հանձնաժողովը քննելով որոշեց օրենսդրական բնույթ ունեցող կետերը բերել պառլամենտի հավանությանը՝ թողնելով կանոնադրական մասը 3. 4. նախարարի հայեցողության, սակայն նախարարի ջերմ ցանկությունն է, որ օրինագիծը ամբողջությամբ քննվի պառլամենտում, այժմ պիտի որոշել այդ խնդիրը:

Որոշվում է օրինագիծը հանձնել օրենսդրական հանձնաժողովին՝ դպրոցականի հետ միասին քննելու և ներկայացնելու պառլամենտին:

Ա. Օհանջանյան. - Զեկուցում է գյուղատնտեսությանը վնասող կենդանիների դեմ մաքառող բաժանմունքի օրինագծի մասին:

Կարսի, Շիրակի և Լոռու շրջաններում բազմացել են մկներն ու զանազան տեսակի միջատները, որոնք մեծամեծ վնասներ են հասցնում գյուղատնտեսությանը. Նոր Բայազետում սպասվում է նաև մորեխ: Գիտության մեջ չկա ընդհանուր միջոց այդ կրծողների դեմ մաքառելու համար, այլ յուրաքանչյուր վայրում և յուրաքանչյուր տեսակի կենդանու համար անհրաժեշտ է հատուկ ուսումնասիրություն: Այդպիսի ուսումնասիրություն կատարելու և այդ միջոցով մեր երկրի վտանգված գյուղատնտեսական շրջանները փրկելու համար: Երկրագործական գլխավոր վարչությունը որոշել է Ալեքսանդրապոլի փորձնական կայանին կից հիմնել կրծողների դեմ մաքառող հատուկ բաժանմունք, այդ նպատակով նա համաձայնության է եկել Թիֆլիսի փորձնական կայանի կառավարչի հետ, կայանը, որ այժմ փակված է մասնագետ պաշտոնյաներով հանդերձ 3այաստանի փոխադրելու վերաբերմամբ: Ներկա օրինագծով երկրագործական գլխավոր վարչությունը խնդրում է հաստատել այդ բաժանմունքի շտատներն ու համապատասխան վարկ բանալ: Կայանը ձեռք բերելու միանվագ և նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների ընթացիկ ծախսերի համար ֆինանսական հանձնաժողովի չնչին փոփոխություններով ընդունվում է օրինագիծը:

Ա. Խոնդկարյան. — Զեկուցում է տեսակետից օրինագիծը համարելով մեթոդի, դեմ է արտահայտվում նաև ըստ էության, առարկելով, թե գիտական ուսումնասիրությունների ժամանակը չէ, այժմ անհրաժեշտ են պարզ գործնական միջոցներ: Երկրագործական բաժնի գլխավոր վարիչ Ս. Կամսարականը տեղեկություններ տալով կրծողների դեմ մաքառելու համար Անդրկովկասում կատարած աշխատանքների մասին ասում է, որ մենք կանգնած ենք մեծ վտանգի առաջ, եթե նախօրոք միջոցներ ձեռք չառնենք՝ առաջիկա բերքը փրկելու և առհասարակ 3այաստանի զանազան մասերում երևացող վնասակար կենդանիների դեմ կռվելու համար: Համաձայնության եկանք Թիֆլիսի կայանի կառավարչի հետ, որ նա իր բոլոր նյութերով և պաշտոնյաներով փոխադրվի 3այաստան: Այժմ նյութերը պատրաստ են, մասնագետ պաշտոնյաներ էլ կան, երկու ամսվա ընթացքում

կկատարվեն անհրաժեշտ ուսումնասիրություններ և մենք գարնանը պատրաստ կլինենք կրծողներին ոչնչացնելու համար: Պաշտոնյաներին եթե նույններից չիրավիրենք, այլևս չենք կարողանա մասնագետներ ունենալ, որովհետև նրանք պատրաստվում են Ռուսաստան մեկնելու: Հողվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Նիստը փակվում է երեկոյան ժամը 10-ին:

«Յառաջ» թիվ 67: 12 դեկտեմբերի 1919թ.:

46-ՐԴ ՆԻՍ

10 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Լևոն Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացած գործերը:

3. *Բուդաղյան*. - Ձեկուցում է 2670 որբերի համար արհեստանոցներ բանալու և գյուղատնտեսական աշխատանքներ կազմակերպելու նպատակով խնամատարության մինիստրությանը 2.284.525 ռ. վարկ բանալու լրացուցիչ օրինագծի մասին:

Հողվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

4. *Խորենի*. - Ձեկուցում է վիրավորված և հաշմանդամ զինվորականների և նրանց ընտանիքների նպաստի չափն ավելացնելու և խնամատարության ժամանակավոր կանոնները հաստատելու օրինագծի մասին:

1919թ. փետրվարին Հայաստանի Խորհուրդը խնամատարության մինիստրության անունով բաց է թողել որոշ գումար՝ վիրավորված և հաշմանդամ զինվորականներին ու նրանց ընտանիքներին նույն օրենքով սահմանված նորմայով նպաստ բաշխելու համար: Սակայն նկատի ունենալով, որ հիշյալ գումարը չէ սպառել, որ կյանքի պայմանները շատ ծանրացել են, ի նկատի ունենալով նաև այն, որ նպաստի բաշխման համար չկան որոշ կանոններ, խնամատարության նախարարությունը ներկա օրինագծով առաջարկում է ավելացնել նպաստի չափը 100 տոկոսով և հաստատել հատուկ հանձնաժողովի մշակած կանոնադրությունը, որ կցված է օրինագծին:

Խնամատարության հանձնաժողովը ոչինչ դեմ չունի առաջարկին, միայն գտնում է, որ փոփոխության պիտի ենթարկվի կանոնադրության երկրորդ կետը այն մտքով, որ նպաստից օգտվել կարող են միայն Հայաստանի սահմաններում գտնվող ու նաև 1914թ. առաջ հայ-ազատագրության գործի համար մղված կռիվներում վիրավորված և հաշմանդամ դարձած քաղաքացիները:

7. *Բուդաղյան*. - Հայտնում է, որ ֆինանսական հանձնաժողովը ևս ընդունում է նպաստի չափը 100 տոկ. ավելացնելու առաջարկը:

Հողվածային քննությունից հետո ընդունվում է օրինագծի առաջին հոդվածը այն ուղղումով, որ նպաստի հավելումը կատարվելու է հոկտեմբերի 1-ից:

7. *Մանուկյան*. - Ձեկուցում է մամուլի բյուրոյի օրինագծի մասին:

Ներքին գործերի նախարարությունը ներկայացրել է սույն օրինագիծը մի շարք անհրաժեշտ պահանջներ աչքի առաջ ունենալով դրանցից մեկն այն է, որ մեր երկրում տեղեկատվությունն, առհասարակ, անկազմակերպ վիճակի մեջ է. անհրաժեշտ է մեկ մարմին, որ հատկապես զբաղվի այդ գործով. երկրորդ՝ անհրաժեշտ է, որ կառավարությունն իր բոլոր կարգադրություններին իրազեկ կացուցանե քաղաքացիներին, երրորդ՝ հնար ունենա եղած քննադատություններին պատասխանելու և պաշտպանելու իր քաղաքականությունը թե ներքին և թե արտաքին հարցերի վերաբերյալ: Ներկա օրինագծով առաջարկվում է վարչապետի հսկողության ներքո հիմնել մամուլի բյուրո երեք բաժիններով. տեղեկատու բյուրո, հեռագրական գործակալություն և երկու պաշտոնաթերթ՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով:

Վարչական հանձնաժողովը առաջարկն սկզբունքով ընդունելի գտավ, սակայն նախահաշիվը, որ կազմված է երեք ամսվա համար, կրճատեց, թողնելով

միայն դեկտեմբեր ամսվանը և ռուսերեն պաշտոնաթերթի մասն էլ հանել՝ միանգամայն ավելորդ համարելով նրա գոյությունը Հայաստանի համար:

Դ. Սարգսյան. — Ֆինանսական հանձնաժողովը, նկատի ունենալով, որ նախապատրաստական աշխատանքներ դեռևս չեն սկսված և դեկտեմբեր ամսում գործը կազմակերպել հնարավոր չէ, առաջարկում է հաստատել Մամուլի Բյուրոն իր բաժիններով, բայց վարկ բանալ 1920թ. հունվարի 1-ից:

Ս. Վրացյան. — Առաջարկը իբրև գաղափար օգտակար և անհրաժեշտ է, բայց իբրև գործ, կարծում եմ, որ առաջադրված ծրագրով կիրառելի չէ. նման մեկ հիմնարկություն է հեռագրական գործակալությունը, որի ինչ վիճակի մեջ լինելը ամենքիդ հայտնի է, մինչև այժմ մենք չտեսանք, որ հեռագրական գործակալությունը որևէ կարևոր լուր հաղորդե, այնինչ եղածներն էլ Թիֆլիսի կամ Բաքվի թերթերից ենք քաղում: Եթե կառավարությունը չի կարողանում կանոնավոր հիմքերի վրա դնել գործակալությունը, բնական է, որ չկարողանա վարել մամուլի բյուրոն, որ ավելի լայն ծավալ ունի և ավելի պատասխանատու է. գործը ծանր է և համապատասխան ուժեր չունենք: Հատկապես պաշտոնաթերթի վրա կուզեի հրավիրել ձեր ուշադրությունը. կառավարությունն ուզում է պաշտոնական օրգան ունենալ՝ իր քաղաքականությունը ժողովրդականացնելու, քննադատությանց պատասխանելու համար և այլն, բայց մի՞թե նա չի կարող անել այդ եղած թերթերի միջոցով: Մինչև այժմ ո՞ր թերթն է մերժել տպելու կառավարության որևէ հայտարարությունը կամ հերքումը և, վերջապես, ո՞րտեղից պիտի ճարվի այնպիսի պատրաստի անձինք, որ կարողանան վարել նման օրգան և հիմնարկություն: Կարծում եմ, որ պետք է գոհանալ «Կառավարության լրաբերով»՝ բարեկարգելով և ավելի խնամքով հրատարակելով այն: Միաժամանակ պետք է կանոնավորել նաև հեռագրական գործակալությունը, որն կարող է մասամբ կառավարության քաղաքականության արտահայտությունը լինել. պետք է գործի դնել նույնպես անթել հեռագրակայանը: Առաջարկում եմ հաստատել մամուլի բյուրոն՝ առանց պաշտոնաթերթի:

Լ. Թումանյան. — Տեղեկատու բյուրոն, ուր պիտի կենտրոնանան կառավարության գործունեության վերաբերյալ բոլոր տեղեկությունները, անհրաժեշտ հիմնարկություն է, անհաջող է, սակայն, պաշտոնաթերթի առաջարկը, նամանավանդ ռուսատառ օրգանի, որի կարիքը բոլորովին չի զգացվում:

Ա. Օհանջանյան. — Կառավարությունն ունի իր քաղաքականությունը և անհրաժեշտ է, որ պաշտոնաթերթի միջոցով ժողովրդականացնե այն: Պետք է մտածել նաև մեր երկրի օտարազգիների մասին, որոնք հայերեն չգիտեն. լինելով միևնույն հանրապետության քաղաքացիներ, նրանք ևս պիտի ծանոթանան ու գիտակ լինեն կառավարության ուղղությանը, այդ նպատակին կարող ենք հասնել ռուսատառ պաշտոնաթերթ հրատարակելով:

Գ. Բալայան. — Նույն հիմունքներով պաշտպանում է հայերեն և ռուսերեն պաշտոնաթերթ ունենալու առաջարկը:

Ե. Միրաքյան. — Մենք այժմ հնարավորություն չունենք հերքելու այն բոլոր ստահոտ և մտացածին տեղեկությունները, որ դիտավորյալ կերպով տարածում են շատերը մեր հանրապետության ներքին և արտաքին կյանքի մասին. ճիշտ է, մենք գրում ենք հայկական թերթերում. բայց ո՞վ է կարդում: Միաժամանակ, մեր հարևան հանրապետությանց հետ սերտ հարաբերության մեջ լինելով, պիտի պարզենք մեր տեսակետները, ըմբռնումները՝ նրանց հասկանալի լեզվով: Գտնում եմ, որ ռուսատառ պաշտոնաթերթ միանգամայն անհրաժեշտ է:

Ա. Նազարյան. — Շեշտում է, որ հեռագրական գործակալության պակասությունները չափազանցված են:

Զեկուցողի պատասխանից հետո, նախքան հողվածային քննության անցնելը, առաջարկվում է օրինագիծը վերադարձնել վարչական հանձնաժողովին՝ ավելի մանրամասն զեկուցում ներկայացնելու պաշտոնաթերթի վերաբերմամբ, որը և ընդունվում է:

Կոնոնադությունը վերադարձվում է տպագրվելու և կրկին քննության ենթարկվելու համար:

խմբագրական և հողային հանձնաժողովների լրացուցիչ ընտրությունը կատարելուց հետո 7. Մանուկյանը զեկուցում է հաց և միս վաճառելու գործը կանոնավորելու օրինագծի մասին:

Նախքան հողվածային քննության անցնելը որոշվում է օրինագիծը ուղարկել ինքնավարությանը, օրենսդրական և պարենավորման հանձնաժողովներին՝ միասին քննելու և հաջորդ նիստին զեկուցում ներկայացնելու համար:

Քարտուղարը կարդում է հաջորդ նիստի օրակարգի մեջ մտնող հարցերը. պատգամավոր 3. Մելիքյանի հարցումը զորական նախարարին՝ զորական հիվանդանոցի և պահակային գումարտակի և պատգամավորներ Ս. Վրացյանի, 3. Տերտերյանի և Գ. Վարչանյանի կողմից ֆինանսների և պարենավորման նախարարներին ուղղած հարցապնդումն՝ արտասահմանյան պարենավորման կոմիտեների և հանձնաժողովների գործունեության մասին:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 68, 13 դեկտեմբերի 1919թ.:

47-ՐԴ ՆԻՍ

12 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Լևոն Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

300 միլիոն ռ. արտաքին փոխառություն

Նախորդ նիստում ընդունված երկու օրինագծերի խմբագրական ընթերցում կատարելուց հետո Լ. Թադևոսյանը ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է 3 հարյուր միլ. արտաքին փոխառություն կնքելու օրինագծի մասին:

Փոխառության առթիվ ֆինանսների նախարարի բերած հիմնական պատճառաբանությունն այն է, որ մեր ժողովուրդը տնտեսապես քայքայվում է, չկա պարեն և չկա նաև սերմացու: Կառավարությունը ժամանակին բանակցություններ է վարել գնդապետ Հասկելի հետ՝ մեր երկրի պարենավորման ծանր կացության մասին: Նա խոստացել է հոգալ 7 հարյուր հազ. հոգու կարիքները՝ մինչև 1920 թ. օգոստոս ամիսը, բայց հարցը դրանով չի լուծվում, ազգաբնակչության մյուս մասը կանգնած է պարենավորման ճգնաժամի առաջ, որովհետև ալյուրի պաշարը հունվարին կվերջանա: Մյուս կողմից սերմացու չունենք, որ կարողանանք ամառվա բերքով մասամբ կարիքը մեղմել: Ահա այդ դժվարին կացությունից ելնելու համար ֆինանսների նախարարը խնդրում է թույլ տալ կնքելու 3 հարյուր միլ. ռ. արտաքին փոխառություն 9 ամսից մինչև 1 տարի ժամանակով և 10 տոկոսից ոչ ավել վճարով: Փոխառության նպատակն է արտաքին շուկայից գնել սերմացու և այլ մթերքներ, այդ նպատակով նախապատրաստական քայլեր արված են Հյուսիսային Կովկասում, Պարսկաստանում և Ադրբեջանում, մի շարք հաստատություններ և անհատներ խոստացել են արդեն փոխառություն տալ, պայմանով, որ ձեռնարկությունը ստանա պառլամենտի հավանությունը: Ամենքիդ համար պարզ է մեր դրությունը, ուստի և պետք է ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ երկրի քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու համար: Ֆինանսական հանձնաժողովը առաջարկում է ընդունել օրինագիծը:

4. *Փափագյան*. — Հայտնի չէ, փոխառությունը մեզ ի՞նչ է տալու, հնչում դրա՞ն, թե՞ մթերք, հայտնի չէ ի՞նչ տոկոսով են փոխառություն կնքում, մյուս կողմից թվում է, թե հանձնաժողովը երբեք նկատի չի առել այն կործանարար հետևանքները, որ բերելու են փոխառությունները մեր երկրի համար: Մի մանուկ հանրապետություն, որ դեռ չունի իր սեփական արդյունաբերությունը, չի կարող այդպիսի ֆինանսական քաղաքականություն վարել. մենք արդեն օղակել ենք մեզ արտաքին փոխառություններով և ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին փոխառության կապանքներ ենք ստեղծել, որովհետև մեր չեկերը նույնպես փոխառություն են: Առաջարկում են մերժել օրինագիծը:

7. Տերտերյան. — Հարկավոր է այստեղ հաշվի առնել այն, թե ի՞նչ նպատակով է կնքվում փոխառությունը, եթե մենք ստացված գումարներով ինչ-որ անվերադարձ ծախսեր անեինք, գուցե կարելի լիներ վիճել, բայց խնդիրը վերաբերում է սերմացուին, այսինքն մի բան, որ մեզ պիտի տա բազմաթիվ արժեքներ: Այս տեսակետով օրինագիծն ընդունելի է:

Լ. Ջառաֆյան. — Սերմացուն այսօրվա ամենակենսական և հրամայական պահանջն է: Կառավարությունը պիտի հոգա բավարարելու այդ պահանջը, իսկ մենք պարտավոր ենք տալ նրան միջոցներ, հակառակ պարագային երկրի դժբախտության հանդեպ պատասխանատվությունը պիտի վերցնենք մեզ վրա:

Ջեկուցող. — Դժբախտությունը նրանումն է, որ յուրաքանչյուր հարց լուծելիս կյանքի դառն իրականությունը կանգնում է մեր առաջ ու դնում իր պահանջները. ժողովուրդը քաղցած է... ահա ձեզ մի դրություն, որի առաջ խոնարհվում են սկզբունքները:

Վիճաբանությունները դադարում են, հողվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Գ. Վարշամյան. — Ջեկուցում է պատգամավորների ճանապարհածախսի օրինագծի մասին: Մի խումբ պատգամավորների կողմից առաջարկ եղավ օրենսդրական հանձնաժողովին՝ մշակելու օրինագիծ պատգամավորների ճանապարհածախսի մասին: Օրենսդրական հանձնաժողովը քննելով այդ խնդրի վերաբերմամբ արդեն հրատարակված օրենքը, գտավ, որ պետք է մի քանի փոփոխություններ մտցնել: Այսպես, նախկին օրենքը նախատեսում է միայն Հայաստանի ներկա սահմանները, այնինչ մեր մեջ կան պատգամավորներ, որոնք եկել են շատ հեռվից և այժմ հնարավորություն չունեն ստանալու իրենց արած ծախսերի փոխարժեքը: Հանձնաժողովն առաջարկում է օրենքի այդ կետը փոխել այն իմաստով, որ պատգամավորն ստանա ճանապարհածախս իրական արժեքներով, այն վայրից հաշված, ուր գտնվել է ընտրության ժամանակ: Այդ դեպքում պատգամավորի ստորագրությունը համարվելու է փաստաթուղթ, փոփոխության է ենթարկվում նաև օրապահիկը: Հեռավոր արտասահմանից մինչև Բաթում 200 ռ. օրական, իսկ Բաթումից Երևան 150 ռուբ. նախկին օրենքի մեջ կա մի կետ նաև, որի համաձայն պատգամավորը ճանապարհածախս ստանում է երկու անգամ՝ գալու և վերադառնալու համար: Հանձնաժողովն առաջարկում է վերադարձի ճանապարհածախսը վերացնել այն պատճառաբանությամբ, որ պատգամավորը լինելով Հայաստանի քաղաքացի, պարտավոր է մնալ այստեղ և աշխատել, իսկ եթե նա իր գործերով արտասահման է մեկնում, պետք է ինքն էլ հոգա իր ծախսերը:

Լ. Թումանյան. — Պառլամենտական ընտրության օրենքի համաձայն ընտրվելու և ընտրելու իրավունք ունեն Հայաստանի քաղաքացիները: Ենթադրվում է, որ այդպիսիք Հայաստանում պիտի գտնվեն, իսկ եթե կան քաղաքացիներ, որոնք դուրսը լինելով պատգամավոր են ընտրվել, պիտի գան իրենց միջոցներով, երկիրը պարտավոր չէ հոգալ նրանց ծախսերը:

Յ. Յաղջյան. — Պաշտպանում է օրինագիծը: Ջեկուցողի բացատրությունից հետո անցնում են հողվածային քննության: Օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Պետական ծառայողների ռոճիկների հավելումը

Ա. Օհանջանյան. — Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից ձեկուցում է պետական ծառայողների ռոճիկների հավելման օրինագծի մասին:

Կառավարության ներկայացրած՝ պետական ծառայողների ռոճիկների հավելման օրինագիծը մշակելիս նկատի են առնված հետևյալ հիմունքները. ա. ծառայողներին տալ նվազագույն հնարավորություն իրենց ամենատարրական պահանջները բավարարելու համար և բ. նկատի ունենալով ծառայողների տարբերությունը կրթության, մասնագիտության, օգտակարության և պատասխանատվության տեսակետից, անհրաժեշտ է տարբերություն դնել նաև նրանց ռոճիկների մեջ՝ աշխատելով առավելագույն և նվազագույն ռոճիկների տարբերությունը պակասեցնել որքան հնարավոր է:

Այդ հիմունքներով ամբողջ պաշտոնեությունը բաժանված է 14 կարգի, յուրաքանչյուր կարգ ունի 3 ստորաբաժանում: 14 կարգի համաձայն մշակված է ռոճիկների տախտակը՝ հիմք ունենալով նորմալ ժամանակի կենսապայմանները այսպես ընդունելով որ սովորական ժամանակ յուրաքանչյուր անձը իր ստացածի մեկ երրորդը ծախսում է ուտելիքի, մեկ երրորդական մասը՝ բնակարանի, վառելիքի և լուսավորության և մի երրորդական՝ հագուստեղենի ու այլ կարիքների համար, կառավարությունը ներկա ռոճկատախտակով աշխատում է մոտենալ սովորական ժամանակներին՝ հատկացնելով 600 ռ. ուտելիքի և 800 ռ. մյուս կարիքների համար, հունիս ամսվա թվերով: Այսպիսով նվազագույն ռոճիկը կազմում է 1.400 ռուբլի:

Այդ ձևով հետագա կարգերի ռոճիկները աստիճանաբար ավելանում են: Իսկ հավելման տոկոսը պակասում է:

Այն պաշտոնյաները, որոնք ճաշ են ստանում, նրանց ռոճիկից կարելի է դուրս գալ 520 ռ. ամսական. բնակարան ստացողները՝ 5 տոկոս և վառելիք ու լուսավորություն ստացողները ևս՝ 5 տոկոս պակաս պետք է ստանան: Սույն հավելումները ուժի մեջ պիտի մտնեն 1919 թվի հոկտեմբերի 1-ից:

Ընդունելով, որ պաշտոնյաներին բավարարելու միակ միջոցը կենսամթերքների հայթայթելն է, նախարարների խորհրդի մեծամասնությունը գտնում է, որ ներկա պայմաններում այդ գործը կազմակերպել հնարավոր չի: Խորհրդի փոքրամասնության կարծիքով կառավարությունը պետք է որևէ կերպ լուծի պաշտոնյաներին ապահովելու հարցը, որին և կարելի է հասնել ոչ թե ռոճիկների հավելումով, այլ մթերքներ մատակարարելով, այդ դեպքում ընտանիքավոր պաշտոնյաները պիտի ստանան ավելի, քան ամուրիները: Ընտանիքի միջին թիվը ընդունվում է 3 հոգի, անդամ հաշվելով միայն պաշտոնյայի կնոջն ու երեխաներին: Գյուղական պաշտոնյաները, որոնք ունեն հող և բնակարան, չպիտի ստանան հաց և ռոճիկի բնակարանին հատկացված մասը: Որպեսզի պաշտոնեությունը կապված լինի իր գործին, անհրաժեշտ է ընդունել հնգամյակների օրենք բոլոր ծառայողների համար, բացի գավառականից, որոնք ստանալու են երեք ամյակ:

Պետք է պահպանվեն նաև որոշ պաշտոնյաների ներկայացուցչության համար տրվող գումարները, այն է՝ նախարարներին և պառլամենտի նախագահին՝ 2.500 ռ. և նախարարապետին 5.000 ռ. ամսական: Ճանապարհածախսերը պետության սահմաններում բաժանվում է 3 աստիճանի՝ 60 հազ. 180 ռուբլի օրական. արտասահման գնացողները 50 տոկոս ավելի պիտի ստանան: Այս է կառավարության ներկայացրած օրինագծի բացատրությունը: Ֆինանսական հանձնաժողովը գտնում է, որ առաջարկած հավելումներն անբավարար են, մանավանդ ստորին կարգերի համար: Հունիս ամսվա արժեքները ներկայիս համեմատությամբ շատ ցածր են, այն ինչ կառավարությունը առաջնորդվել է նրանցով: Այդ տեսակետով հանձնաժողովը հնարավոր է գտնում նվազագույն ռոճիկը 800 ռ. բաժրացնել 130%, նշանակելով 1.800 ռ. բնակարանի, վառելիքի և լուսավորության ծախսերով միասին: Հավելման տոկոսը աստիճանաբար պակասեցնելով, առավելագույն ռոճիկի՝ 4.800 ռ. համար հավասարվում է 50 տոկոսի: Այդպիսով առավելագույն և նվազագույն ռոճիկի տարբերությունը հավասար է 4-ի: Ինչ վերաբերում է պաշտոնեության կարգաբաժանման, հանձնաժողովը կառավարության առաջարկած կարգերը համարում է միանգամայն անբավարար և կարոտ ուշիմ վերամշակության, հետևապես և թողնում է մի կողմ: Մյուս առաջարկները՝ հնգամյակների և երեքամյակների, հավելումները հոկտեմբերի 1-ից հաշվելու, ներկայացուցչության գումարների մասին ընդունելի են, բացի ճանապարհածախսից, որ հանձնաժողովը փոփոխության է ենթարկել:

Ընդունելով, որ ներկա առաջարկը պաշտոնեությանն ապահովելու տեսակետից մի կիսամիջոց է, հանձնաժողովը բերել է մի քանի առաջարկներ, որոնց իրագործումով, թվում է, կարելի կլինի հասնել բավարար լուծման. այսպես՝ հանձնարարվում է կառավարությանը՝ անմիջապես կազմակերպել պաշտոնյաներին կենսամթերքներ տալու գործը, միաժամանակ հանձնարարվում է վարչական հանձնաժողովին՝ վերամշակել կարգերը, կազմել օրինագիծ երեքամյա և հնգամյա

հավելումների մասին: Որոշել պաշտոնության համար բնակարանային նորմաներ. իսկ ֆինանսական հանձնաժողովին՝ հավաքել մանրամասն տեղեկություններ պաշտոնյաների թվի նրանց տնտեսական դրության մասին և այլն՝ արդար հիմունքներով ռոճիկներ նշանակելու համար:

Ա. Ջամալյան - Բուրժուական մտայնության ամենացայտուն ապացույց կարող է համարվել այս օրինագիծը, որ ներկայացված է կառավարության կողմից, և որը իբր թե ֆինանսական հանձնաժողովը փոփոխությունների է ենթարկել արդարության պահանջների համեմատ: Այն հիմքը որի վրա կառուցված է օրինագիծը անհեթեթություն է ինքնին, ինչ կնշանակե աշխատավորական պետության մեջ բաժանել նրանց կարգերի ըստ օգտակարության, պատասխանատվության, կրթության և այլն, ո՞ր արդարության հիման վրա խոհարարը պիտի ավելի քիչ ապահովություն ստանա այս պետության կողմից, քան մի ուրիշ պաշտոնյա: Ճիշտ է, մենք սոցիալիստական համակարգում չենք ապրում այժմ և գուցե ստիպված ենք որոշ զիջումներ անել բուրժուական կարգերին, բայց ամեն զիջում պետք է իր արդարացուցիչ հանգամանքներն ունենա: Այդ տեսակետից ելնելով ես չեմ կարողանում հասկանալ՝ ինչ արդարացուցիչ հիմք ունի այն կարծիքը, թե մեկը ուտելու ավելի կարիք ունի, քան մյուսը: Պետք է վերջապես ազատագրվենք այդ մտայնությունից և հայտարարենք ընդմիշտ, որ այս աշխատավորական պետության մեջ բոլոր աշխատավորները՝ խոհարարից մինչև նախարար, հավասար գոյապրուստ պիտի ստանան: Ուրիշ բան է, երբ մեզ անհրաժեշտ են տեխնիկական ուժեր, որոնք չեն գալիս Հայաստան. նվազ վարձատրությամբ այդպիսի անփոխարինելի անձանց որպես բացառություն և ժամանակավոր ծայրահեղ զիջում կարող ենք ավել վարձատրություն տալ անկախ գոյապրուստից և այդ միայն նրա համար, որ կանգ չառնեն մասնագիտական աշխատանքները, որոնք ավել ծախսեր են պահանջում:

Պետական ծառայողների ռոճիկների հավելման խնդրի շուրջ վիճաբանություններ

Վ. Խորենի - Այս օրինագիծը առաջին փորձաքարն է Հայաստանի սոցիալիստական դիմագիծը պարզելու տեսակետից և ցավոք պիտի ասեն, որ նա շատ տխուր խոհեր առաջացրեց մեր մեջ: Ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ մի աշխատավորական պետություն իր աշխատավորների գոյապրուստը որոշելիս տարբերություն դնի նրանց մեջ ըստ ստամոքսների և ախորժակների, ստեղծի կյանքի ու մահվան կարգեր, սովամահության ենթարկի մեկին և 4 անգամ ուտելու հարմարություն տա մյուսին: Քաղքենի մտածողությունը ուրիշ ավել կատարյալ հաղթանակ կարող էր տանել: Իսկ այդ խորամանկ տախտակը, որ ցույց է տալիս, թե ինչպես ստորին ծառայողների ռոճիկները բարձրացրել են 130 տոկոս, այն ժամանակ, երբ բարձր ռոճիկը 50 տոկոս, վարագույր է՝ ձգված անարդարության վրա: Այո՛, բարձր ռոճիկը 50 տոկոս է ավելացել, բայց ինչքա՞ն էր նա առաջ, այնքան, որ իր պակաս հավելումով 4 անգամ շատ է ցածր ռոճիկից:

Սակայն ստամոքսներով չէ, որ տարբերվում են աշխատավորները, նրանք տարբեր են նաև իրենց օգտակարությամբ, պատասխանատվությամբ, դարձյալ հաղթանակ՝ քաղքենիությամբ, որ չի կարողանում ըմբռնել, թե նա ով աշխատում է, գործի վրա է, օգտակար ու պատասխանատու և նրա գործը պետության գործն է:

Մյուս կողմից կառավարության այս հոգացողությունը վերաբերում է միայն պետական ծառայողներին, ապա ինչ անեն նրանք, որոնք պետական չեն, այն բազմաթիվ աշխատավորները՝ մասնավոր ու հասարակական ձեռնարկների մեջ:

Քաղքենի մտածողության արդյունք՝ այս օրինագիծը մերժելի է, ըստ ամենայնի պետք է որոշել գոյապրուստի չափը հավասար ամենքի համար անխտիր և կազմակերպել կենսամթերք հայթայթելու գործը, որով հնարավոր կլինի ապահովել աշխատավորներին ու նրանց ընտանիքներին:

Փափագյան - եթե նախորդ հռետորների սկզբունքներով ղեկավարվենք, չենք ունենա որակյալ պաշտոնեություն, որովհետև այդ պայմաններում ոչ մի պատրաստի ուժ չի համաձայնվի Հայաստան մտնել, տեսակետները ընդունելի են, բայց անգործնական:

Ես կուզեի ավելի գործնական խնդրի վրա հրավիրել Ձեր ուշադրությունը, դա այն է, որ մեր բազմիցս ստացած հավաստի տեղեկություններով պաշտոնեության 50%-ը ավելորդ է և պետք է կրճատել: Կրճատումը մինչև այժմ կատարված չէ և ծրագրված հավելումները պետք է ստանան նաև այն մարդիկ, որոնք մինչև այդ դուրս հանված պիտի լինեին, ուրեմն պետական գանձարանը խոշոր վնաս ունի կրելու, մյուս կողմից, իմ կարծիքով հավելումները ոչ մի նշանակություն չունեն, անցյալի փորձը այդ մեզ ցույց տվեց:

Առաջարկում եմ օրինագիծը հետաձգել, պաշտոնեությունը կրճատել և մնացյալին տալ իրական ապահովություն մթերքներով:

Հ. Սարգսյան – Ֆինանսական հանձնաժողովը ինքն էլ գիտե, որ անարդարություն կա ներկա օրինագծի մեջ, բայց ստիպված է փոփոխություններով ներկայացնել պառլամենտի հաստատության, որովհետև հարցն շտապողական է և կարիքը սուր: Հանձնաժողովը, սրան նայում է որպես մի ժամանակավոր միջոցի, որից հետո հնարավոր կլինի մանրագնին քննությամբ մշակել նոր ռոճիկները՝ արդար սկզբունքներով: Այն, ինչ որ առաջարկում են պատգ. Ջամալյանն ու Խորենին, իրագործելի չէ, որովհետև ներկա պայմաններում գոյապրուստի նվազագույնը որոշել չի կարելի, եթե այսօր մեկ չափ կընդունեք, վաղը ստիպված կլինենք փոփոխել այն, որովհետև չկան կայուն արժեքներ: Մյուս կողմից, արդարության մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ, որ մեր աշխատավորության մի մասը այժմ շահագործող է և ավելի շատ վարձատրություն է ստանում, քան նախարարները: Չպետք է մոռանալ նաև այն, որ ներկա ռոճիկները, հին կարգերի ժամանակ եղած ռոճիկների հետ համեմատած, շատ են մոտեցել արդարության սկզբունքներին: Ռուսաստանում ճանապարհների հաղորդակցության մինիստրը 180 անգամ ավելի ռոճիկ էր ստանում, քան իր ամենաստորին պաշտոնյան՝ ճանապարհների հսկիչը, իսկ մեզ մոտ ստորին պաշտոնյան նախարարից միայն 4 անգամ է պակաս ստանում: Իբրև ժամանակավոր միջոց պիտի ընդունել սույն օրինագիծը և այնուհետև լուրջ կերպով մտածել պաշտոնեությանը մթերքներ հայթայթելու մասին, որովհետև այն, ինչ որ այսօր ստանալու է ծառայողը, վաղը կլանելու է շուկան: Միաժամանակ անհրաժեշտ է մտահոգվել այն հարցով, թե ինչպես մեր բացառապես սպառող երկիրը դարձնել արդյունաբերող, որը կլինի մեր փրկության ուղին: Հակառակ դրությունը մեզ տանում է դեպի քայքայում:

Ուշ լինելու պատճառով վիճաբանությունները հետաձգվում են:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 69, 71, 72: 16, 18, 19 դեկտեմբերի 1919թ.:

48-ՐԴ ՆԻՍ

15 դեկտեմբերի 1919թ.

*Պետական ծառայողների ռոճիկների հավելման խնդրի շուրջ
վիճաբանություններ*

Նախագահում է Ս. Տիգրանյանը:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Շարունակվում են վիճաբանությունները պետական ծառայողների ռոճիկների հավելման օրինագծի շուրջը:

Ա. Հովհաննիսյան. — Հայաստանը լինելով աշխատավորական պետություն, պարտավորություններ ունի ստանձնած դեպի բովանդակ աշխատավորությունը հավասարապես:

Ներկա օրինագիծը ժխտում է այդ հանգամանքը և գալիս է պաշտպանելու աշխատավորության մեկ մասի՝ պետական պաշտոնյաների շահերը միայն: Ինչ հետևանքներ կունենա այս երևույթը մեր պետական կյանքի համար: Ստեղծելով աշխատավորության մեկ մասի համար տնտեսական ապահով դրություն և արտոնյալ վիճակ, աշխատավորության մյուս մասը՝ մասնավոր և հասարակական ձեռնարկների մեջ աշխատող հսկա բազմությունը կդառնա հակամարտ ուժ, կհակադրի իրեն պետական իշխանությանը և պետական պաշտոնեությանը, որովհետև ինքը՝ այդ բազմությունը, անուշադրության է մատնված ու պետության հովանավորությունը չի վայելում: Հովանավորվող մասը պետական իշխանության հետ աշխատավոր դասակարգի աչքում կդառնա բյուրոկրատիա և այդպիսով կառաջանա խոշոր ճեղքվածք մեր երկրի աշխատավորության մեջ՝ տնտեսական շահերի տեսակետից: Մյուս կողմից համոզվելով, որ ինքը՝ աշխատավորությունը, զուրկ է պետական հոգածությունից ու մատնված է անուշադրության, ստիպված կլինի իր միջոցներով և ուժերով բարելավել իր վիճակը, դա կնշանակի դուռ բանալ խոշոր ընդհարումների և գործադուլների: Ի՞նչ պիտի անի կառավարությունը այդ դեպքում, նա հարկադրված պետք է լինի միջամտել և որևէ կերպ վերջ տալ աղմուկներին, որովհետև գործադուլները պիտի խանգարեն մեր կյանքի նորմալ ընթացքը, քայքայեն արդյունաբերությունը: Գործադուլներն անխուսափելի կլինի նաև այն տեսակետից, որ ներկա հավելումներով առաջացած թանկությունն ամենից շատ և ամենից առաջ պիտի սպառնա ոչ թե պետական պաշտոնեությանը, այլ՝ բովանդակ աշխատավորությանը, ավելացնելով նրա մեջ հիվանդությունների և սովամահության տոկոսը, ծայրահեղորեն վատթարացնելով նրա տնտեսական դրությունը: Այդ ամենից խուսափելու համար պառլամենտը իր մտահոգության առարկան պետք է դարձնի բովանդակ աշխատավորությանը և ոչ թե նրա մի մասը՝ օրենք սահմանելով ամենքի համար անխտիր: Առաջարկում են հանձնարարել խնամատարության և աշխատանքի հանձնաժողովին մշակել Հայաստանի Հանրապետության մեջ նվազագույն աշխատավարձը սահմանող օրինագիծ և բերել պառլամենտ: Դրա հետ միաժամանակ պետք է ընդունել մի օրենք ևս, որով պետք է պետականացվեն այն ձեռնարկությունները, որոնց տերերը կիրաժարվեն ենթարկվել աշխատավարձի մինիմումի օրենքին:

Բժ. Հ. Մելիքյան. — Ընդդիմախոսելով օրինագծի առարկողներին գտնում է, որ հակառակորդները ներկա պայմաններում իրենց առաջարկներով քայքայում են պետական ֆինանսները և գյուղացիության տնտեսությունը, որովհետև միլիարդանոց բյուջեն բացի այն, որ գցելու է մեր դրամների արժեքը, պիտի իր ամբողջ ծանրությամբ ընկնի գյուղացիության վրա: Առաջարկում է օրինագծի առաջին կարգի 3 ստորաբաժինների համար նշանակել 2 հազ. ռ. ռոճիկ:

Զառաֆյան. — Պաշտոնեության դրությունը բարելավելու մասին եղած առաջարկներն ու առաջադրված սկզբունքները, որոնք շատ հարևանցիորեն են շոշոփված, պետք է այսօր մի կողմ թողնել՝ հանձնարարելով համապատասխան մարմիններին՝ զբաղվելու այդ խնդրով: Անցնելով ներկա ռոճիկատախտակին, պիտի ասեն, որ թեև առավելագույն և նվազագույն ռոճիկների մեջ տարբերությունը քիչ է, այնուամենայնիվ, անարդարություն կա, պետք է ստորին կատեգորիայի ռոճիկը բարձրացնել 2.500-ի: Բացի դրանից հետաքրքիր է նաև, թե ինչպես պետք է կատարվեն վճարումները: Գուցե մեր ֆինանսական դրությունը թույլ չտա կամ ուղղակի տեխնիկական հնարավորություն չլինի այս ամսի 20-ին հաշիվները վերջացնելու, ուստի առաջարկում են դեկտեմբերի հին ռոճիկների հետ տալ ամենքին 1.500 ռուբլի ի հաշիվ հավելումների, իսկ 31-ին կատարել բոլոր վճարումները: Հավելումների նշանակությունը պահպանելու համար օր առաջ պետք է մտածել հացը և միսը էժանացնելու մասին: Պատգամավոր Հովհաննիսյանին

համամիտ լինելով, կառաջարկեի օրենսդրական ճանապարհով ներկա հավելումները տարածել նաև դրսի աշխատավորության վրա:

7. Տերտերյան. - Ես չգիտեմ, ո՞ր սոցիալիստն է պահանջում, որ բոլոր աշխատավորները հավասար աշխատավարձ ստանան, դա կլինեի ամենամեծ անարդարությունը և հենց ինքը՝ աշխատավորությունը, դեմ է գնում այդ սկզբունքին: Ռոճիկների տախտակի թերությունը կայանում է նրանում, որ կարգերը ճշտությամբ չեն բաժանված:

8. Վարչամյան. - Իրավացի քննադատության ենթարկվեց կառավարության առաջարկը որ ունի խոշոր թերություններ և, որ գլխավորն է, անարդար հիմք: Նվազագույն աշխատավարձը պետք է հավասար լինի, կամ քիչ տարբեր, նույն կառավարությունն իր խնամած յուրաքանչյուր որբի սննդի վրա ծախսում է 950 ռուբ. անհասկանալի է, թե ինչու՞ ծառայողների համար այդքան նվազ չափ է ընդունված: Մյուս կողմից, առաջարկված կատեգորիաները որևէ մեթոդի կամ սկզբունքի վրա հիմնված չեն, պատահականորեն զանազան պաշտոններ ընկած են ոչ համապատասխան կարգերի մեջ, որ խոշոր անարդարություն է. այդ երևույթը մեծապես աչքի է ընկնում դատաստանական պաշտոնյաների վերաբերմամբ, որի համար և օրենսդրական համձնաժողովի կողմից առաջարկում են դուրս հանել նրանց այդ շարքից՝ նոր կարգեր և ռոճիկներ նշանակելու համար:

Վիճաբանությունները շարունակվում են:

Ներքին գործոց նախարար Ա. Գյուլխանդանյան. - Ամեն անգամ, երբ լուրջ, հասարակական բնույթ կրող խնդիր է դրվում քննության, պատգամավորներից ոմանք հանդես են գալիս արտահայտվելու ոչ իբրև պետական մարդ, այլ իբրև քարոզիչ: Տվյալ խնդրի վերաբերմամբ ևս նկատվում է նույնը:

Առաջարկել, որ Հայաստանը՝ այս նորակազմ ու թույլ պետությունը, մենմենակ լուծի այնպիսի ընկերվարական խնդիրներ, որոնք դեռ լուծված չեն որևէ այլ երկրում, ինձ անհասկանալի է: Մյուս կողմից, պառլամենտը իր սոցիալիստական կազմով հանդերձ հարկադրված է քվեարկել օրենքներ, որոնք հակառակ են սոցիալիստական սկզբունքներին և քվեարկել է մեր կյանքի անհրաժեշտ պահանջներից թելադրված, իսկ թե այս խնդրին համաշխարհային մասշտաբով մոտենալու ինչ կարիք կար, դարձյալ անհասկանալի է ինձ: Այնուամենայնիվ, որպես ռոճիկների հավելումները որոշող հատուկ կոմիսիայի նախագահ և կառավարության ներկայացուցիչ, կաշխատեմ պատասխանել քննադատություններին: Այնուհետև բերելով մի շարք վիճակագրական տեղեկություններ նախկին և ներկայիս կենսամթերքների արժեքների համեմատության վերաբերմամբ և պարզաբանելով առաջարկության հիմունքները, գտնում է, որ եղած քննադատությունները խիստ էին և ոչ այնքան տեղին: Պատգամավոր Փափագյանի կարծիքով կարելի է պաշտոնեության 50 տոկոսը կրճատել. նա սխալ է, պաշտոնեության մեծ մասը կազմում են միլիցիոներները, երկաթուղային, փոստ-հեռագրական, ճարտարապետական և այլ վարչության ծառայողները, որոնց թիվը երբեք կրճատել չի կարելի: Մի քանի դիվանատներից գուցե կրճատվեն որոշ պաշտոնյաներ, բայց այդպիսիների թիվը տասնյակների կհասնի և ոչ ավելի: Պաշտոնյաների տարբերության կատեգորիաների բաժանման մասին խոսք եղավ այստեղ, սակայն գուցե խոսողները չգիտեին, որ այդ գործը կատարել է հենց ինքը՝ պաշտոնությունը, իր արհեստակցական միության կենտրոնական վարչության միջոցով և կառավարությունը միայն մի քանի ուղղումներ է մտցրել: Բացի այդ, եթե կատեգորիաների բաժանումը սկզբունքորեն անընդունելի խնդիր է, ապա ինչպե՞ս պառլամենտը քվեարկեց երկաթուղային ծառայողների ռոճիկները, որ նույն հիմունքներով է կազմված:

Կառավարությունը քաջ գիտակցում է, որ օրինագիծը կատարյալ չէ, այդ պատճառով է, որ նա համարում է դա մի ժամանակավոր միջոց և առաջարկում է ռոճիկների բաշխման և դասաբաժանման խնդիրը համձնել հատուկ մարմնի, որը մի տարվա ընթացքում մանրազնին քննութեան կենթարկի և որոշումներ կտա արդարության հիմունքներով: Միաժամանակ կառավարությունը համոզված է, որ

ներկա օրինագծով մեծ բարենորոգում է մտցնելու մեր երկրի մեջ՝ ապահովելով աշխատավորական հոծ բազմության տնտեսական դրությունը:

Այսօր այդ բարենորոգումը վերաբերում է պետական պաշտոնեությանը, վաղը՝ մոտ ապագայում, մենք առիթ կունենանք խոսելու հանրապետության բովանդակ աշխատավորության մասին:

Ա. Նազարյան. — Պատգ. Հովհաննիսյանի առաջարկն ընդունելի է, բայց վախենում եմ, որ հակառակ հետևանքների հասնենք, որովհետև հնարավոր է, որ մասնավոր ձեռնարկություններն ավելի լավ վարձատրեն աշխատողներին, քան պետությունը: Ինչ վերաբերում է կառավարության օրինագծին, պիտի ասեմ, որ առաջարկները գեղեցիկ են, սակայն անհամապատասխան են գործադրության միջոցները, իրեն նույնիսկ հակասական: Այնուհետև քննադատելով որոշված նվազագույն աշխատավարձը, որպես անհամապատասխան չափ գոյապրուստի, գտնում եմ, որ պիտի նշանակվի այն 2.400 ռուբ.: Անընդունելի է համարում նաև կառավարության այն տեսակետը, որով ընտանիքի միջին թիվը ընդունվում է 3:

Հանրային կրթության և արվեստի նախարար Ն. Աղբալյան

Ընդունելով ռոճիկների հավելումը որպես մի ժամանակավոր միջոց կարծում եմ, որ ապագա վարձատրության չափը որոշող մարմինը իբրև հիմնական սկզբունք պետք է ընդունի ընտանիքը: Այդ սկզբունքով ղեկավարվելով՝ մենք կհասնենք մի շարք նպաստավոր հետևանքների: Այսպես. պետական գանձարանը ավելի պակաս կվճարի, քան վճարում է այժմ, հետո, ռոճիկների հավելման խնդիրը սովորաբար հարուցում են ամուսնացածները, բայց օգտվում են ամուրիները: Այդ տեսակ վարձատրությամբ կբավարարվեն ընտանիք ունեցողները: Ամուսնությունը, որ կարևոր խնդիր է հասարակության առողջացման և բարոյականացման տեսակետից, կբազմանա, որի հետևանքով կավելանա ծնողաբերության տոկոսը: Եթե ընտանիքը խելացիորեն գործադրել կարողանա ստացած գումարը, կարող է իր երեխաների ապագայի համար որոշ բան խնայել: Այս ձևի վարձատրությունը պաշտոնեության հոգեբանության մեջ կմտցնի հանգստություն, և վերջապես սա մի ձև է, որ ընդունելի կլինի բոլորի կողմից: Խնդրում եմ պառլամենտին՝ հանձնարարել ֆինանսական հանձնաժողովին, որպեսզի նա բազմակողմանի նյութեր հավաքի այս ուղղությամբ, Հայաստանում վարձատրության հիշյալ սիստեմը կիրառելու համար:

Հ. Մանուկյան. - Գործադուլների մասին այստեղ խոսելը ինձ ավելորդ կթվա, որովհետև աշխատավորությունը պետության հովանավորությունը պետք է գտնի թե գործադուլի վիճակի մեջ, և թե գործի վրա: Հակառակ բանական չկան իրար դեմ կանգնած, որ սպառնալիքներ տալու կարիք լինի:

Ինչ վերաբերում է բուն խնդրին, նախ և առաջ կարծում եմ, որ պատգամավորները պիտի դուրս հանվեն այս շարքից, որովհետև նրանք պաշտոնյաներ չեն: Հավասար ռոճիկներ նշանակելով տնտեսական հավասարություն ստեղծել չենք կարող, որովհետև պաշտոնյաներն, անկախ իրանց ստացած ռոճիկից, տնտեսական անհավասար վիճակ ունեն: Ընդհանրապես համամիտ լինելով առաջարկված օրինագծին, գտնում եմ, որ ստորին կարգի ռոճիկները պետք է ավելացնել, նշանակված գումարները նրանց բավարարել չեն կարող:

Հ. Բուդաղյան. — Մատնանշելով, որ ճառախոս պատգամավորներից ոմանք շեղվեցին նյութից, անցնում եմ առաջարկված օրինագծի քննադատությանը:

Այս վիճակագրական տեղեկությունները, որոնց ուսումնասիրության վրա հիմնված են ներկա ռոճիկները և նրանցից մի քանիսը այստեղ բերվեցին որպես փաստ, անբավարար են և անվստահելի: Առաջարկները անգործնական են և կարիք ունեն բազմակողմանի քննության, հետևաբար անմիջապես չեն կարող կիրառվել: Ֆինանսական հանձնաժողովը կանգնելով իրական հողի վրա, մի կողմ է թողնում բոլոր առաջարկները և ժամանակավոր և գործնական առաջարկ է անում վաղվա կարիքը հոգալու համար, ով չի ընդունում, որ ռոճիկները ստորին կատեգորիաների կարիքների համար քիչ են 2.000 կամ 2.500 ռ., ես առաջարկում

են՝ դա էլ քիչ է, բայց ասացեք խնդրեն, ի՞նչ կարող ենք անել, եթե մեր ֆինանսները այդպիսի ծախսերի դիմանալ չեն կարող: Մեզ համար այս րոպեիս առաջնորդող տեսակետ պիտի լինի մեր ֆինանսական կարողությունները, քաղաքացիների զոհաբերությունը, հավատացած լինելով, որ պետական աշխատավորները իրենց հայրենիքի պահպանման համար կունենան այդքան զոհաբերություն, առաջարկում են ընդունել ֆինանսական հանձնաժողովի օրինագիծն անփոփոխ:

Ջեկուցող Ա. Օհանջանյան. — Պատասխանելով եղած առարկություններին և համեմատություն անելով մեր և հարևան հանրապետության մեջ գոյություն ունեցող վարձատրության չափի միջև, գտնում են, որ հանձնաժողովի օրինագիծը, որպես ժամանակավոր մի առաջարկ, համեմատաբար ավելի արդար հիմունքներ ունի և գործնական է:

Ֆին. նախարար Ս. Արարատյան. — Ստեղծված ինքնամփոփ տնտեսության շրջանում, որի մեջ ապրում են յուրաքանչյուր նորաստեղծ պետություն, հավելումների սխտեմն աննպատակահարմար է, այնուամենայնիվ ընդունելով այն մի ժամանակավոր երևույթ, անհրաժեշտ են համարում մտածել մի միջոց, որով կարողանանք նոր հավելումները կանխել: Այդ նպատակով կառաջարկեի, որ պառլամենտը հավանություն տա մի հավելյալ օրինագծի, որով 30-40 միլ. վարկ բացվի՝ հայթայթիչ կոմիտե հաստատելու և պետական պաշտոնյաների մթերքի հայթայթման գործը կազմակերպելու համար: Միաժամանակ կառաջարկեի նոր հավելումների տախտակը կիրառել 1920թ. հունվարի 1-ից, իսկ այս ամսին տալ պաշտոնեությանը 1.500 ռ., որ նախկին ստացածի հետ կանի 3.000 ռուբլի:

Վիճաբանությունները դադարում են, զանգվածային քննությամբ ընդունվում է ֆինանսական հանձնաժողովի ընդունած օրինագիծն ու տախտակը՝ մի քանի կարևոր փոփոխություններով:

Քարտուղարը կարդում է հաջորդ նիստի օրակարգի մեջ մտցվելիք խնդիրների ցանկը և պարենավորման հանձնաժողովի հարցապնդումը տիրող թանկության մասին՝ ուղղված նախարարապետին:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 11-ին:

«Յառաջ» թիվ 73, 74: 20, 24 դեկտեմբերի 1919թ.:

49-ՐԴ ՆԻՍ

17 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է **Ա. Տիգրանյանը:**

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Դ. Սարգսյանը զեկուցում է չեզոք շրջանի ծախսերի 50%-ը հոգալու համար վարկ բանալու և Ամերիկյան կոմիտեից կոշիկներ գնելու օրինագծերի մասին:

Հոդվածային քննությունից հետո օրինագծերն ընդունվում են անփոփոխ:

Հարցապնդում Թիֆլիսի, Պրոդարմենի, Թերեքի, Կուբանի պարենավորման հանձնաժողովների և Ախալքալակի հատուկ կոմիտեի մասին

Ա. Վրացյան.Ներկա հարցապնդումն ունի, թե՛ պետական և թե՛ կենցաղական-բարոյական նշանակություն: Նյութը այն օրերից է, երբ Հայաստանի պարենավորման նախարար պ. Բ. Վերմիշյանը ցանկանալով կազմակերպել Հայաստանի պարենավորման գործը, հիմնում է մի քանի կոմիտեներ ու հանձնաժողովներ Թիֆլիսում և Հյուսիսային Կովկասում՝ ապրանքներ գնելու և Հայաստան փոխադրելու համար: Նախքան մարմիններ կազմելը ոչ մի նախապատրաստական աշխատանք չի կատարված, չեն ուսումնասիրված պայմանները, հրահանգներ չեն կազմված, ապրանքների արտահանության իրավունքը չի ապահովված, մարդկանց ընտրություն չի կատարված, որից և առաջ են եկել հետագա թերությունները:

Հիշենք այդ մարմիններն առանձին-առանձին:

Այդ մարմիններից մեկը՝ Կուբանի պարենավորման հանձնաժողովը, բժ. Մարգարյանի նախագահությամբ և պ[արոններ] Թայիրյանի ու Կազյոննու անդամակցությամբ ուղարկվում է Եկատերինոդար: Լսելով, որ Դենիկինը այդ շրջանում զորահավաք է հայտարարել, պ. Կազյոնին մնում է Բաթումում, իսկ մյուսները շարունակում են իրենց ճանապարհը: Նրանց հետ մեկտեղ Բաթում են ուղարկվում երկու ուրիշ անձինք, որոնց պարտականությունն է լինում բժ. Մարգարյանի ուղարկելիք ապրանքը ստանալ և փոխադրել: Հասնելով Եկատերինոդար, բժ. Մարգարյանը Կազյոննու տեղը նոր մարդ է հրավիրում: Այստեղ նա տեղեկանում է, որ Դենիկինը արգելել է Վրաստանի վրայով որևէ ապրանք փոխադրել և համոզվելով, որ այլևս ոչ մի գործ կատարել չի կարելի, հանգիստ նստում է այնտեղ 5-6 ամիս: Այդ ժամանակամիջոցում անդամներն ստանում են ռոճիկ, ճանապարհածախս, օրապահիկ և ոչ մի ապրանք չեն գնում: Փորձում են Բաթալբաշինսկի շրջանից գետնախնձոր գնել, բավականաչափ գումար են ծախսում, պարկեր են առնում և վերջը պարզվում է, որ այդ շրջանում գետնախնձոր չի բուսնում: Իրենց տրամադրության տակ գտնված գումարները հանձնում են մասնավոր վաճառականներին, որոնք և շահագործում են անձնական գործերի համար: Ի վերջո, իրենց գոյությունն արդարացնելու համար, հանձնաժողովի անդամները իրենք էլ սկսում են դրամական առևտրով զբաղվել: Բաթում ուղարկված երկու պաշտոնյաները ևս պ. Կազյոննու հետ 6 ամիս շարունակ նստում են այնտեղ, ստանում են ռոճիկ, օրապահիկ և զբաղվում իրենց մասնավոր գործերով:

Կուբանի հանձնաժողովը Հայաստանի վրա շատ ծանր նստեց. քաղցած ժողովուրդը անհամբեր սպասում էր, թե ահա Կուբանից հաց է գալու, բայց այդքան ժամանակամիջոցում մի գրվանք այլուր կամ ցորեն անգամ չստացվեց:

Թերեքի հանձնաժողովի նախագահն է պ. Իվրիլ Թամամշյանը և անդամը՝ ոմն Եդիգարյան: Պարենավորման նախարար պ. Վերմիշյանը կազմակերպելով այս հանձնաժողովը, առանց հրահանգի տալիս է նրանց մի խոշոր գումար և ուղարկում Վլադիկավկազ: Հանձնաժողովի առաջին գործն է լինում ձեռք բերել մի թանկարժեք ավտոմոբիլ, որի վերանորոգության և պահելու վրա ահագին գումարներ են ծախսվում:

Վլադիկավկազում, Կուբանի հանձնաժողովի նման, սա ևս համոզվում է, որ գործ կատարել չի կարելի Դենիկինի հարուցած արգելքների շնորհիվ, բայց և այնպես որոշում է մնալ: Ինչ է անում նա. գնում է եգիպտացորեն, որի մի մասն ուղարկում է դեպի Հայաստան: Եգիպտացորենը ճանապարհին թալանում են, տեղ չի հասնում, իսկ մնացած մասը հանձնաժողովը ծախում է իր գործակալ ոմն Լիսիցյանին: Պ[արոն] Եդիգարյանը շահագործում է հանձնաժողովի 6-7 հարյուր հազար ռուբլին, զբաղվում է սպեկուլյացիայով, ապա առանց հաշիվ տալու փախչում է Կիևի շրջանը: Պ[արոն] Թամամշյանը մի քանի հարյուր հազար ռուբլի տալիս է հիշյալ Լիսիցյանին, որ զբաղվում է իր անձնական գործերով, եգիպտացորենի մնացած մասն էլ ծախում է նրան, բայց դրանը մինչև հիմա չի ստացել: Լիսիցյանը այժմ Ռոստովում է և Հայաստանի անունով իր մասնավոր գործերն է տեսնում: Բոլոր դիմումները հաշիվ ներկայացնելու մասին մնացել են անհետևանք: Թերեքի հանձնաժողովը ծախսել է հսկայական գումարներ, անփույթ է եղել դեպի իր պարտականությունները և կատարել է մի շարք քրեական հանցանքներ: Երրորդ մարմինը այսպես կոչված «Պրոդարմենն» է՝ Թիֆլիսի պարենավորման կոմիտեն, նախագահությամբ պ. Ալիխանյանի և անդամակցությամբ Հայաստանի պարենավորման նախկին նախարար Գուլյանի և ուրիշների: Այդ կոմիտեն, որ կազմակերպված է Վրաստանի սահմաններում պարեն գնելու և Հայաստան փոխադրելու համար, ժամանակին մեծ աղմուկ հանեց. նրա անդամներին խոշոր ռոճիկներ նշանակվեցին, մեծածախ ծախսեր տրվեցին, բայց համարյա թե ոչինչ չստացվեց: Նրա գնած ապրանքների մի մասը կորավ, մի մասը մնաց Վրաստանում և միայն չնչին մասը մտավ Հայաստան: Կոմիտեի կատարած աչքի ընկնող գնումը 2 վագոն երկաթն է, որից միայն մեկը եկավ Հայաստան, մյուսը մնաց Վրաստանի պահեստներում, թեև գրված էր Ֆրանկո-

Հայաստան: Գնված են կամ շուկայում չպահանջվող ապրանքներ և կամ շուկայի գներից շատ բարձր: Կոմիտեի անդամները Հայաստանից ռոճիկ ստանալով, Հայաստանի գործերով զբաղվել են իմիջիայլոց և չեն մոռացել իրենց շահն էլ: Այսպես, օրինակ բժ. Մինասյանը արտասահմանից Հայաստանի հյուպատոսի աջակցությամբ բերում է դեղորայք և առաջարկում է «Պրոդարմեն»-ին գնել Հայաստանի համար: Կոմիտեի նախագահ պ. Ալիխանյանը, որ «Դեղատան» պահեստների Կովկասյան ընկերության գլխավոր բաժնետերերից է, առաջարկում է բժ. Մինասյանին դիմել հիշյալ ընկերությանը: Բանակցություններ են տեղի ունենում և հետևանքը լինում է այն, որ բոլոր դեղերը գնվում են այդ ընկերության կողմից: Բացի այդ, երբ նույն կոմիտեի բժշկական մասի ներկայացուցիչը ցանկանում է մասնավոր մարդկանցից դեղորայք գնել, հանդիմանություն է ստանում պ. Ալիխանյանից, թե ինչու՞ Կովկասյան ընկերության պահեստից չի գնում:

Սուխումի Հայոց ազգային խորհուրդը 5 հազար փութ եգիպտացորեն է նվիրում Հայաստանի սովյալներին և հանձնում է Թիֆլիսի կոմիտեին, որպեսզի Հայաստան փոխադրի: Եգիպտացորենի մի մասը փչանում է, իսկ մյուս մասի փոխադրման վրա կոմիտեն ծախսում է 164.000 ռուբլի:

Այն ժամանակ, երբ Սուխումում եգիպտացորենի փութն արժե 26-30 ռուբլի, «Պրոդարմեն» իր անփութությամբ ճանապարհածախսը վճարում է փթին 33 ռ., մինչդեռ կարելի էր շատ ավելի պակասով փոխադրել:

«Պրոդարմենը» Հայոց գյուղատնտեսական ընկերությանը տալիս է մոտ 2 միլ. ռուբլի: Կոմիտեի ներկայացուցիչ պ. Իվ. Թամանջյանի տված բացատրությունից երևում է, որ ընկերությունը պետք է վերադարձնի մեկ միլիոն, այնինչ ընկերության ցուցմունքով ինքը «Պրոդարմենից» էլի առնելիք ունի 100.000 ռ.: Գրքերից ոչ մի հնար չկա պարզելու իսկությունը:

4-րդ մարմինը՝ Ախալքալաքի կոմիտեն, կազմակերպում է Հայաստանի բաց թողած 10 միլիոն 400.000 ռ. գումարով սերմացու գնելու և ախալքալակցիներին բաժանելու համար:

Նրա առաջին գործն է լինում գնել մի ավտոմոբիլ:

Ստանալով Հայաստանի կառավարությունից 5 և կես միլիոն ռուբլի, կոմիտեն միայն 800.000 ռ. ծախսում է ժողովրդի վրա: Դրանից էլ 300.000 ռ. ավելի՝ պաշտոնեության ռոճիկ:

Առանց արտահանության իրավունք ստանալու կոմիտեի անդամներ Արամ Տեր-Գրիգորյանը, Ղազար Տեր-Ղազարյանը և Ս. Մելիք-Շահնազարյանը Ադրբեջանում գնում են 30.000 փութ կորեկ, փութը 61 ռ., այնինչ շուկայում այդ ժամանակ արժեք 40-45 ռ.: Արտահանության համար պ. Արամ Տեր-Գրիգորյանը ծախսում է 400.000 ռ., չի հաջողվում և կորեկը օրական 1000 ռ. վճարով հանձնում մի թուրքի պահպանության և մոտ 4 ամիս մնում է Ադրբեջանում: Կա՞րոյոք այդ կորեկը, ինչքան է և ինչ որակի, ոչ ոքի հայտնի չէ: Առաջ կբերեն մի քանի տեղեկություններ այն արձանագրությունից, որ կազմել է կոմիտեի գործերը քննող հատուկ հանձնաժողովը՝ պ. Զ. Խունունցի նախագահությամբ:

Ախալքալակի կոմիտեի նախագահ և պարենավորման նախարարության ներկայացուցիչ պ. Ս. Մելիք-Շահնազարյանը պայման է կապել ոմն Ղահրամանյանի հետ, որ փութը 61 ռ. կորեկ մատակարարի: Սրա փոխարեն Ղահրամանյանը ներկայացրել է 500.000 ռ. կեղծ հաշիվներ և Մելիք Շահնազարյանը փողն ստացել է:

Այսպիսով Հայաստանի դրամներից կես միլիոն մտել է սպեկուլյանտ Ղահրամանյանի գրպանը և կես միլիոն Ս. Մելիք-Շահնազարյանինը:

Արամ Տեր-Գրիգորյանը ստացել է 400.000 ռ. Ադրբեջանի կորեկը արտահանելու համար, սակայն փողն էլ, կորեկն էլ մնացել են Ադրբեջանում:

Իր ձեռքում եղած գումարներով Մելիք-Շահնազարյանը Թիֆլիսում իր կուսակցական սոցիալ-դեմոկրատ ընկերների հետ քեֆեր է սարքում Հայաստանի հաշվին և մի գումար է տվել իր կուսակցական ընկերներին:

Այն ավտոմոբիլը, որով Ախալքալաքի կոմիտեն սկսել է իր գործունեությունը, ծառայել է միայն կոմիտեի անդամների ընտանիքների բավականության համար:

Առհասարակ Ախալքալաքի կոմիտեն պետական դրամների վերաբերմամբ եղել է անփույթ ու անխնա և վարվել է այնպես, ինչպես չէր վարվի իր դրամների հետ: Այսպես ուրեմն այն ժամանակ, երբ կիսաքաղց Հայաստանը հազարավոր որբերի ու գաղթականների բերանից խլելով փող էր ուղարկում Ախալքալաքի մահացող ժողովրդին օգնելու համար, անվանի դեմքեր, հայտնի հասարակական գործիչներ՝ շահագործելով Հայաստանի Հանրապետության վստահությունը, խայտառակ քեֆեր են սարքել սովյալների ու մեռելների հաշվին: Բազմաթիվ հեռագրեր են ստացվել՝ թե Ախալքալաքում կարելի է սերմացու ճարել, սակայն կոմիտեն թաքցնելով հեռագրերը, իր մոտ եղած գումարները այսպես խայտառակ ձևով ծախսում է Ադրբեջանի կորեկի ու քեֆերի վրա: Քննիչ հանձնաժողովը հայտարարում է, որ այդ պարոնների գործերի մեջ քրեական հանցանքի կետեր կան և պետք է նրանք քրեական պատասխանատվության կանչվեն:

Թե որքան թեթև են վերաբերվել հատուկ կոմիտեի անդամները դեպի իրենց վստահված դրամները, թե ինչ հոգեկան վիճակ է տիրել նրանց մեջ, ցույց է տալիս այս բնորոշ դեպքը կոմիտեի պաշտոնյաներից մեկը հանձնում է կոմիտեի անդամ պ. Ղազար Տեր-Ղազարյանին 30 թե 35 հազար ռուբլի՝ հաշվեհարդար մարմնի ներկայացուցչին հանձնելու համար, պ. Ղ. Տեր-Ղազարյանը դրամը դնում է գրպանը, իսկ ներկայացուցչին տալիս է իբրև թե իր վրա արած ծախսերի ինչ որ հաշիվներ: Վերջացնելով խոսքս՝ ես պիտի խոստովանեմ, որ շատ թռուցիկ տեղեկություններ տվի այդ մարմինների գործունեության մասին: Իմ պատմածը անցուդարձի աղոտ պատկերն է միայն, իսկ իրականությունը ավելի սարսափելի է, իրականությունն այն է, որ Հայաստանի պարենավորման նախարարը ստեղծել է մարմիններ, տվել է նրանց հսկայական գումարներ՝ առանց հրահանգների, առանց հաշվետվության և առանց հսկողության: Նրանցից ամեն մեկը գործել է իր բարոյական հասկացողության հիման վրա և այդ բարոյական հասկացողությունը եղել է այն, որ մարդիկ թողած իսկական գործը, անձնական շահերի ու զվարճությունների հետևից են ընկել: Այսպիսի դրություն է ստեղծվել, որովհետև չի եղել հսկողություն ու պատասխանատվություն, ոչ ոք չի հետաքրքրվել, թե ինչ են անում կոմիտեները և ուր են գնում դրամները: Կարելի է ասել, որ պարենավորման նախարար պ. Վերմիշյանը վստահել է գործի գլուխ անցած մարդկանց, ովքեր են նրանք՝ բժ. Մարգարյան, Խորեն Թամամյան, Ղազար Տեր-Ղազարյան, Ս. Մելիք-Շահնազարյան, Արամ Տեր-Գրիգորյան և այլն, բոլորն էլ հայտնի հասարակական գործիչներ, անուն ունեցող մարդիկ, որոնց հավատացել է պ. Վերմիշյանը: Բայց ի՞նչ իրավունք ունենա, մի՞թե նա իր կալվածքների, այգիների ու տպարանի գործը այդպես կկառավարեր և մի՞թե այն միլիոնները սեփական դրամներ էին, որ միայն վստահությամբ շարժվեր:

Որքան հանցավոր են Թամամյաններն ու Տեր-Ղազարյանները, նույնքան և ավելի հանցանք ունի Հայաստանի պարենավորման նախկին նախարար պ. Վերմիշյանը: Այս բոլորից հետո ես հարց եմ տալիս, հայտնի՞ է արդյոք այս ամենը պարենավորման նախարարին և եթե հայտնի է, ինչ միջոցներ է ձեռք առել նա հանցավորներին պատասխանատվության կանչելու և երկիրը ապագայում այդպիսի փորձություններից ազատ պահելու համար:

Պարենավորման նախ. Ս. Արարատյան – Ուղիղ երեք և կես ամիս առաջ ես խոստացա լիկվիդացիա անել Հայաստանից դուրս և Հայաստանում գործող պարենավորման մարմինները՝ նրանց անարդյունք գործունեության պատճառով: Այդ աշխատանքը կատարված է, և իմ ներկա հաշվետվությունը առանձին բան չունի ավելացնելու այն տեղեկությունների վրա, որ հավաքել, ստուգել ու հաստատել են պարենավորման մարմինների գործունեությունը քննող չեզոք քննիչ հանձնաժողովները, Ախալքալաքի կոմիտեի գործերը քննող հանձնաժողովը՝ նախագահությամբ Խունունցի և անդամակցությամբ Մաղաքյանի և Աֆրիկյանի, մանրամասն քննության է ենթարկվել բոլոր գործերը և հրապարակվել է կոմիտեի գործունեության իսկական պատկերը: Քննությանը և պարզաբանությանը մեծա-

պես նպաստել են իրենք՝ անդամները, երևան հանելով ապօրինություններն ու նրանց հեղինակներին, որոնք և խոստացել են մասն առ մաս վճարել Հայաստանի կրած վնասները: Այդ մարմնի ամբողջ գործունեությունը կհանձնվի արդարադատությանը: Մի ճշտում միայն կուզեի անել. Ա. Տ. Գրիգորյանի ցուցմունքով 400 հազար ռ. ոչ թե ծախսված է, այլ հանձնված է մի ուրիշ անձնավորության, որը և պետք է վերադարձնի: Ինչ վերաբերում է կորեկին, նա գտնվում է Եվլախ կայարանում, բայց քանակը ճշտել չի կարելի, մասնավոր տեղեկությունների համաձայն՝ հսկողությունն այնքան թույլ է, որ դժվար թե ցույց տված քանակությունը անվնաս մնացած լինի: Իմ կողմից ժամանակին ձեռք առնվեցին զանազան միջոցներ՝ կորեկը փոխադրելու, կամ Ադրբեջանի հայ գաղթականությանը բաժանելու և կամ ամերիկյան կոմիտեին հանձնելու համար, սակայն անհաջող հետևանք ունեցան: Այժմ խնդրի լուծումը հանձնված է մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ պ. Բեկզադյանին: Անհանդուրժելի է թերեքի մարմնի գործունեությունը. նա մինչև օրս ոչ մի հաշիվ չի ներկայացրել և նրա տրամադրության տակ եղած գումարներով մասնավոր մարդիկ իրենց գործերն են վարել: Կոմիտեի անդամ Եդիգարյանից հաշիվ ստանալու համար թամամշյանը հասել է մինչև Ռոստով և չգիտեմ ինչու, չի բարեհաճել անձամբ տեսնվել Եդիգարյանի հետ. ծառայի միջոցով ժամադրություն է նշանակել և, իհարկե, Եդիգարյանի կողմից մերժում ստանալով, դատարկաձեռն վերադարձել է: Այս կոմիտեի գործունեությունը նույնպես կհանձնվի արդարադատությանը: Կուբանի մարմնի մի կողմն է մխիթարական, որ ժամանակին ներկայացրել է հաշիվները և կանոնավոր կերպով լիկվիդացիայի է ենթարկել իր գործունեությունը: Թույլ է նրա բարոյական կողմը, գումարները հանձնված են եղել մասնավոր մարդկանց ի շահագործություն, անգործ պաշտոնյաները ամիսներ շարունակ ռոճիկ են ստացել և ահագին ծախսեր անելով ոչ մի օգուտ չեն տվել: Այս տեսակետից Կուբանի մարմինը արժանի է խիստ դատապարտության:

«Պրոդարմենը» անդրանիկն է պարենավորման կոմիտեների մեջ, այս մարմինը գործել է մինչև հունիսի 26-ը, որից հետո ամբողջ գործերը հանձնվել է թամամշյանին: Ստանձնելով հաշիվները, բնական է, որ թամամշյանը իր վրա պիտի առներ նաև պատասխանատվությունը, սակայն երբ քննիչ հանձնաժողովը հաշիվ է պահանջում, պարզվում է, որ «Պրոդարմենը» ոչ մի կանոնավոր հաշիվ չի տվել:

Իմ կողմից տրված ժամանակամիջոցը՝ հաշիվները պատրաստելու և ներկայացնելու համար երկարացվեց մի քանի անգամ՝ նրանց խնդրանքի հետևանքով, սակայն ոչ մի արդյունք չունեցավ: Վերջին անգամ դեկտեմբերի 3-ին ես հրահանգեցի թամամշյանին 5-ին լինել Երևանում բոլոր հաշիվներով, սակայն նա չեկավ և իր փոխարեն ուղարկեց հաշվապահին: Սրա ցուցմունքով գործերին ծանոթ իսկական հաշվապահը չկա և ինքը այնքան էլ տեղյակ չէ հաշիվներին: Այնուամենայնիվ, նրա բերած մատյաններն ու փաստաթղթերը այստեղ քննության կենթարկվեն: Պարենավորման բոլոր հանձնաժողովները իրենց անփույթ, անորոշ և մութ գործունեությամբ ծանր տպավորություն են թողնում ինձ վրա. անհրաժեշտ է լուրջ ու մանրակրկիտ քննության ենթարկել այդ գործունեությունը, որոշել հանցանքի կետերն ու հանցավորներին և հանձնել արդարադատության, որից հետո մարմինների ղեկավար անձինք պարտավոր կլինեն գալ՝ արդարաճառելու կամ մեղադրվելու: Այդ նպատակով արդեն կազմված է իրավաբանական հատուկ հանձնաժողով և եթե դատը կորոշի առաջադրված խնդրի հասարակական, բարոյական արժեքը, կպարզի, թե ինչպես եղավ, որ 48 միլիոն գումարից 34 միլիոնի փաստաթղթեր ու մատյաններ դրվեցին սովալլուկ ժողովրդի առաջ և կատարած անբարեխղճության բոլոր հեղինակները արժանի պատիժ կստանան, այն ժամանակ ես ինձ բավարարված կհամարեմ:

Ինչ վերաբերում է հարցապնդման երկրորդ մասին, պիտի ասեմ, որ ներկայումս գործում են շատ քիչ թվով մարմիններ, որոնք և գտնվում են ամենախիստ հսկողության տակ:

Ա. Ջամալյան - Այս պանամային, որի այլանդակ պատկերը մերկացրին այստեղ, ես կմոտենամ մեր երկրի սոցիալ-քաղաքականության տեսակետից, պար-

գելով թե ինչպիսի վերաբերմունք ենք ունեցել անցյալում և պիտի ունենանք այժմ և ապագայում՝ դեպի հայ բուրժուազիան:

Մեր ժողովրդի այդ տարրը, որ միշտ հեռու է եղել հայրենիքից ու ժողովրդից, անմասն նրա տառապանքին ու անտարբեր կարիքի հանդեպ, այդ հայրենամերժ դասը հայրենիքը դրսից ղեկավարելու մտադրություն է ունեցել միշտ:

Բայց ահա սկսվեց Անդրկովկասի քայքայումը և հայ բուրժուազիան իր աչքը հառեց Հայաստանի վրա, ցույց տալով, թե նրա բարօրության համար աշխատելու ցանկություն ունի. սակայն դա մի սև վարագույր էր՝ ծածկելու իրականությունը, այսինքն այն, որ նա ահաբեկված, Ռուսաստանում, Ադրբեջանում ու Վրաստանում երազում է հանգիստ առնել Հայաստանի հողի վրա, մինչև կխաղաղվեն փոթորիկը և նորից հնարավորություն կունենար չվելու դեպի օտար տեղեր: Եվ տիրող կուսակցությունը ծանր օրերին ցանկանալով հայրենիքի համար աշխատող ուժերի թիվը ավելացնել, հավատ ունեցավ դեպի հայ բուրժուազիան, ձեռք մեկնեց նրան և կազմեց կոալիցիա, որի հետևանքն է ահա այս զագրելի պանաման: Երբեք է, այժմ նա վտարված է պետական իշխանությունից, բայց էլի ջանք չի խնայում մուտք գործելու համար և երբ նրա ջանքերն ապարդյուն են անցնում, նա կանգնած է այդ ճանապարհի վրա, հանդես է գալիս որպես խորտակող ուժ. նրանք փորում են պետության հիմքերը և դավադրություններով ու բանբասանքներով և խայտառակ սպեկուլյացիայով: Այս գործը, որ այսօր քննվեց այստեղ, հարազատ պատկերն է հայ բուրժուազիայի գործունեության և նա պիտի դրդիչ հանդիսանա մեզ պարզ գիտակցելու, որ այդ դասակարգը ուզում է տիրել կամ խորտակել մեր հանրապետությունը. միաժամանակ, այսօրվա գործը առիթ պիտի լինի մեզ հայտարարելու բարձրաձայն, որ բուրժուազիան պետական իշխանության մեջ երբեք չի կարող տեղ ունենալ:

Վ. Խորենի — Պատերազմից առաջ հասարակական գիտակցությունն ու խիղճը կբողոքեր ամենամշան ապօրինության դեմ, իսկ այսօր հանգիստ կերպով լսում են մարդիկ եզակի խայտառակության ու զեղծման պատմություններ և շարունակում առօրյա կյանքը, կարծես բթացել են նյարդերը:

Այսօր ամենքը այն մտայնությունն ունեն, թե նման դեպքերն անխուսափելի են, նորակազմ պետություն է, թերություններ կունենա, ուրեմն և պետք է զիջող լինեն: Բողոքի, զայրույթի անողոք դատի փոխարեն քրիստոնեական ներողամտության զգացմունքն է համակել ամենքին: Սակայն պետք է, վերջապես գիտակցել, որ այս կերպ մենք գնում ենք դեպի անկում ու քայքայում: Պետք է վերջապես ամենախիստ քննությամբ գտնել այս անկման պատճառ եղողներին ու պատասխանատվության կանչել:

Տասնյակ միլիոններ հավատում են զանազան անձանց և առանց հսկողության հանձնում են նրանց բարեհայեցողության, իհարկե կարող էր այսպիսի դեպքեր տեղի ունենար, սակայն ի՞նչ պետական հասկացողություն է դա՝ գործել հավատի, ինչ որ անձնական վստահության վրա հիմնված միայն: Վստահության ու հավատի տեսակետը, որ պետականորեն մերժելի է ըստ ամենայնի, դարձել է որոշ պետական մարդկանց գործունեության հիմք և ահա արդյունքը դրված է ձեր առաջ, մի՞թե չկա պատասխանատու անձ այդ ամենի համար: Այսօրվա քննության նյութ դարձած խնդիրը պարզում է մեր պետականության ամենամեծ թերին՝ վստահության տեսակետն ու հսկողության բացակայությունը:

Իսկ ինչ է խնդրի հասարակական կողմը: Հայ բուրժուազիան՝ ապագայի հայրենամերժ և բարոյական հասկացողություններից զուրկ այդ դասակարգը, մի քանի ամիս մնալով պետական իշխանության մեջ, ստանձնելով գործեր ու պարտավորություններ, ստեղծվեց խայտառակությունների ամբողջ շարան և հրաշալի կերպով ապացուցեց, թե որքան անճարակ ու ապիկար է ինքը պետական գործունեության մեջ: Նա, որ ապադասակարգային անիմաստ ֆրազիտակ թաքնված իր դասակարգային նեղ շահերն հետապնդելու նպատակով ստեղծեց հայ ժող. կուսակցությունը ու պետության ղեկն իր ձեռքն առնելու ցանկությունն անգամ ունեցավ, այսօր կանգնած է մեր առաջ վարկաբեկված:

Սակայն միայն չարչիների ու սպեկուլյանտների միությունը չէ, որ փայլում է այդ գործի մեջ, այնտեղ մասնակցություն ունեն մաս այլ կուսակցությունների ականավոր ներկայացուցիչներ՝ սոցիալիստ-հեղափոխականներ, սոցիալ-դեմոկրատներ, որոնք պատեհ առիթը չեն թողնում պախարակելու դաշնակցությանը, համարելով նրա գործունեությունը հակաժողովրդական: Եվ ահա աշխատանքի հրավիրվեցին, նոցա ժողովրդական գործ հանձնվեց, միլիոններ տրամադրվեց և հետևանք եղավ այն, որ ամենամաքարեխիղճ ձևով վատնվեցին պետական գումարները և հազարավոր քաղցածներ մահվան մատնվեցին: Այսօր մեր առաջ դրվեց մաս հայ սոցիալ դեմոկրատների բարոյական նկարագրերը ու նրանց «ժողովրդական գործունեության» իսկական պատկերը:

Ինչով պիտի վերջանա այս խայտառակությունը, սա սովորական ավագություն չէ, միլիոնները սովալուկ ժողովրդի ձեռքից են խլված, բարոյական այլանդակության մի եզակի պատկեր է ստացվել. պետք է անողոր պատժի ենթարկվեն հանցավորներն ու այդ այլանդակության հեղինակները: Մենք չենք կարող գոհանալ եղած դատարանով, պետք է հիմնել հեղափոխական դատարան՝ արագաշարժ, կարող ու անչափ, զեղծարարներին ու ավագակներին ամենակարճ միջոցում դատելու ու պատժելու համար: Այդպիսով միայն կարող է հանգստանալ ժողովրդական խիղճը:

Ա. Արեղյան - Մի այդպիսի աղքատ ժողովրդի կաշվից հանել 34 միլիոն և ասել, թե ջուրն է ընկնում՝ անհանդուրժելի է, պետք է միջոցներ ձեռք առնել գումարները հետ ստանալու համար: Առիթից օգտվելով, կուզեի Ձեզ ծանոթացնել մի ուրիշ դեպքի հետ: Հայտնի է ամենքիս, որ անցյալ տարի Վրաստանում 10-նյակ հազարավոր գաղթականություն էր ապրում: Հայաստանի խորհուրդը 5 միլիոն ռուբլի տրամադրեց Ազգային խորհրդին՝ գաղթականության պարենավորման գործը կազմակերպելու համար: Ազգային խորհուրդը կատարեց իր պարտքը, բայց այդ գործունեության մեջ կա մի դժբախտ դեպք. դա վորելայի պատմությունն է:

Մարտ ամսին գաղթականության հարկավոր պարենը գնելու համար Ա. Զոհրաբյանը և Արամ Հովհաննիսյանը ուղարկվում են Բաքու: Նրանք հաց գնելու փոխարեն գնում են վորելա (աղի ձուկ) փութը 220 ռ. այն ժամանակ, երբ արժեք շուկայում միայն 120 ռ. փութը: Վորելան հոտած է դուրս գալիս և Ազգ. խորհուրդը ստիպված է լինում ահագին գումարներ ծախսել՝ ձուկը թարմացնելու, որը սակայն չի հաջողվում նրան: Եթե այն ժամանակ անաչառ քննություն կատարվեր, գուցե նոր դեպքեր տեղի չունենային: Վորելայի գործը քննելու համար նշանակված հանձնաժողովը, դժբախտաբար, մի քառակուսի անիվ էր, ուստի և որևէ հետևանքի չհասավ նրա աշխատանքը: Կառավարությունը պետք է ուշադրության առնի մաս այս դեպքը և նշանակի մի անչափ և արագաշարժ հանձնաժողով՝ գործի հանգամանքները պարզելու համար:

Դ. Տերտերյան - Ինձ չի բավարարում այն, որ գործը պիտի քննվի սովորական դատարանում, որովհետև հին ռուսական օրենքներով նախարարները, պառլամենտի անդամները և այլն այդ դատարանում չեն դատվում: Պետք է հիմնել հատուկ դատարան և դատախազի պարտականությունն էլ պիտի կատարի մի քաղաքացի, պառլամենտի անդամ կամ մի ուրիշ մարդ, որպեսզի հատուկ դատարանի վճիռը լինի հեղինակավոր, ցանկալի է, որ մասնակցություն ունենան մաս մյուս կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Օրենքով հանցանքի գործը քննվում է կատարված վայրում, դա ևս ընդունելի չէ, դատը պիտի լինի Հայաստանում և եթե մեղադրյալը չներկայանա, պիտի բացակայության վճիռ կայացնել: Չեն կարծում, որ դրամները բոլորը կորած լինեն, դատարանին պիտի ներկայացնեն դրամական պահանջները և ինչ որ հնարավոր է, պետք է ստանալ:

Ա. Վրացյան. - Այն պատկերը, որ այստեղ նկատվեց, բնորոշում է հասարակության այն խավը, որ ժողովրդի այն ծանր օրերին հեռու է գտնվել և միայն օգտվել է ժողովրդից հարմար առիթին: Պատկերը բնորոշում է մաս այդ խավի վերաբերմունքը դեպի հայ ժողովուրդը. հյուսիսի հալածանքներին ենթակա՝ մա իր աչքերը հառեց Հայաստանի վրա, իսկ այժմ, երբ դրությունը փոխվել է, գտել է

նոր, հանգիստ շրջաններ ու չվում է այնտեղ: Ու այդպես վարվելուց հետո չեն կարճրում, ստահոտ լուրեր տարածելով Հայաստանի մասին՝ իրենց արդարացնելու և իրենց հայրենամերժ տենչերը վարագուրելու համար: Հայ բուրժուազիան մասնակցեց պետական իշխանության, հայրենիքում գործելու ասպարեզ բացվեց նրա համար, սակայն ի՞նչ եղավ հետևանքը՝ պարենավորման հանձնաժողովների մի ամոթալի պատմություն: Սնանկ դուրս եկավ նաև մեր մտավորականության մյուս մասը, նոր Հայաստանի պետական կազմակերպության առաջին օրերին՝ հայ ժողովրդի սովի ժամանակ, ոտնատակ տվեց ամեն սրբություն և անպատկառորեն դավաճանեց նույն ժողովրդին:

Պարենավորման հանձնաժողովի գործը պետք է հանձնվի արդարադատության՝ ոչ միայն բարոյական կողմը վերականգնելու, այլև պետության նյութական վնասները հատուցելու համար: Ցանկալի է, որ դատը տեղի ունենա Հայաստանում, բայց չպետք է նախաորոշել այդ, կարևորն այն է, որ դատը տեղի ունենա անպայմանորեն: Վերջացնելով խոսքս առաջարկում եմ հետևյալ բանաձևը: «Լսելով պարենավորման նախարարի պատասխանը պատգամավորներ Ս. Վրացյանի, Գ. Վարշամյանի և Հ. Տերտերյանի հարցապնդումին Թիֆլիսի «պրոդարմենի», Թերեք և Կուբանի պարենավորման հանձնաժողովների և Ախալքալաքի հատուկ կոմիտեի գործունեության մասին և իմանալով, որ պարենավորման նախարարը որոշել է դատական պատասխանատվության ենթարկել բոլոր հանցավորներին, պառլամենտը տված բացատրությունները համարում է բավարար և անցնում է հերթական հարցերին»:

Պատգ. Մելիքյանի հարցումին զինվորական նախարարի տված պատասխանից հետո Հ. Տերտերյանը զեկուցում է օրենքները ուժի մեջ մտնելու ժամանակի օրինագծի մասին, որ ներկայացված է պառլամենտի նախագահության կողմից:

Օրինագիծն ընդունվում է մեկ բառի փոփոխությամբ:

Նիստը փակվում է:

«Յառաջ», թիվ 75, 76: 25, 26 դեկտեմբերի 1919թ.:

50-ՐԴ ՆԻՍ

19 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է Ս. Տիգրանյանը

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Դատական պաշտոնյաների ռոճիկների հավելումը

Գ. Վարշամյան. - Ձեկուցում է դատական հաստատության պաշտոնյաների ռոճիկների հավելման օրինագծի մասին:

Հանձնաժողովների (օրենսդրական և ֆինանսական) մեծամասնության կարծիքով, ասաց զեկուցողը, դատավորը կարևոր և ուրույն նշանակություն ունի. այդ պատճառով է, որ առաջարկվում է ավելի բարձր ռոճիկներ, քան ունեն ուրիշ պետական ծառայողները:

Ս. Օհանջանյան. - Այս օրինագծով առաջարկվում է արտոնյալ վիճակի մեջ դնել որոշ պաշտոնյաների, տալով նրանց չեղած ռոճիկներ: Խառն հանձնաժողովի մեծամասնությունը իր առաջարկը պատճառաբանում է նրանով, թե դատավորը պիտի լինի անկախ ու անկաշառ. եթե հնար լիներ մարդկանց անկախ դարձնել մի երկու հազար ռուբլի ավել տալով, գուցե համաձայնեի, բայց այն մարդը, որ հին կարգերի ժամանակ սովոր է եղել ծռելու մեջքը իշխանավորի առաջ, այսօր դժվար թե նման հավելումներով թողնի իր սովորությունները և դառնա ուղղամիտ:

Դատարանը անկախ...

Մի գաղափար է դա, որը մթագնում է ժողովրդի պայծառ գիտակցությունը. դատարանը չի եղել և չի կարող լինել անկախ. նա միշտ արտահայտել է տիրող դասի կամքը, պաշտպանել է նրա շահերը: Այժմ, երբ տիրում է դեմոկրատիան, դատարանը պիտի լինի նրա կամքի արտահայտիչը, ուրեմն գերազանցորեն

դեմոկրատիկ մի հիմնարկություն: Անհիմն է մաև այն կարծիքը, թե դատավորին անկաշառ դարձնելու համար պիտի ավելացնել ռոճիկները. ես չեմ հասկանում, մի՞թե կարելի է այդպիսի առաջարկ անել. դրանից չի՞ հետևում արդյոք, թե մյուս պաշտոնյաները կարող են լինել կաշառակեր, և եթե մենք ուզում ենք կաշառակերությունը վերացնել, ինչո՞ւ անպայման դատավորների վրա ենք կանգ առնում, քի՞չ կան պաշտոնյաներ, որոնք կաշառակերության բոլոր առիթներն ու հարմարությունները ունեն, ինչու չեք մտածում պետական վերահսկողության և ուրիշ այլ հիմնարկությունների մասին, ուր կարող են տեղի ունենալ նման դեպքեր և վերջապես մի՞թե կարելի է այդպիսի միջոցներով կռվել այդ տգեղ երևույթի դեմ:

Ասում են մաև, թե դատավորը, քիչ ռոճիկ ստանալով, հարկադրված է շուկայից անձամբ առևտուր անել, ծառա կամ աղախին պահելու հնարավորություն չունի, բայց ի՞նչ տարօրինակ բան կա դրանում, ընդհակառակը, գուցե նպատավոր է այդ համգամանքն այն տեսակետից, որ դատավորը կմտնի ժողովրդի մեջ, գործ կունենա, կշփվի ժողովրդի հետ և ոչ թե հին ռուսական դատավորների նման կտրված կլինի միանգամայն այն տարրից, որի շահերը պաշտպանելու կոչումն ունի: Օրենսգիծն իր էությանը հակադեմոկրատական է, հետևաբար և մերժելի: Այդ տեսակետից մոտենալով խնդրին հանձնաժողովների փոքրամասնությունը առաջարկում է իր նշանակած ռոճիկները:

4. Խորենի. - Բոլոր աշխատավորները հավասար են ու պիտի ստանան հավասար գոյապրուստ, այս պարզ հասկացողությունը ոտնահարվեց առաջին օրինագծով, երկրորդ օրինագիծն եկավ ավելի մեծ հարված հասցնելու՝ ստեղծելով աշխատավորության մեջ կաստայական դրություն:

Մենք չենք կարողանում մեր պետությունը կազմակերպել անկաշկանդ, մենք կամենում ենք կերտել այն հին ռուսական շաբլոնով, ապա թե ոչ հանում ի՞նչի բացառիկ արտոնյալ դրության մեջ պիտի լինի դատական պաշտոնյան և ի՞նչ պատճառաբանություններ է բերվում. դատավորը պիտի անկախ լինի, բայց միթե՞ փողի հետ կապ ունի խիղճն ու ազնվությունը, ամենևին ո՛չ, իսկ եթե կապվում է, ուրեմն կասկածելի խիղճ է ու անվստահելի ազնվություն: Եթե հանձնաժողովը ուզում է բարձր ռոճիկներ նշանակելով դատավորին՝ անկաշառ դարձնել, ապա ինչու չի մտածում մյուս պաշտոնյաների մասին, ինչու հոգ չի տանում ավելացնելու միլիցիոների ռոճիկը, միլիցիոներ, որ ժողովրդի մեջ է միշտ ու շատ անգամ նրա պատուհասը իր կաշառակերությամբ և բռնությամբ: Եթե այդպես դատելու լինենք, շատ շատերի ռոճիկը պետք է ավելացնեք, որովհետև ամեն ոք կարող է կաշառվել:

Օրինագիծը ձգտում է խորհրդավորություն մտցնել դատավորների մեջ և դատավորին դարձնել անմատչելի: Դատարանը պետք է լինի մեր պետության ամենաժողովրդական հիմնարկություններից մեկը՝ զերծ խորհրդավորությունից:

Սույն օրինագիծը, որ բաժանում է դատարանն ու դատավորին ժողովրդից, որ մեր աշխատավորության մեջ կաստաներ է ստեղծում, ընդունվել չի կարող:

7. Բուդաղյան. - Երդվյալ դատարաններ հաստատելու դեպքում իսկ իրավաբանների ներկայությունը անհրաժեշտ է, այնպես որ նրանց դուրս վտարելու մասին այստեղ խոսք չի կարող:

Օրենքը արդյունք՝ դասակարգային կռվի և որքան առաջ է գնում կյանքը, այնքան մեծանում է նոր օրենքների կարիքը համաձայն նոր պահանջների, ոչ մի հասարակարգ չի կարելի երևակայել առանց օրենքների, որովհետև օրենքներով է, որ պետք է պաշտպանվի յուրաքանչյուր հասարակարգի գոյությունը:

Ինչ վերաբերում է ներկա օրինագծին, պետք է ասեմ, որ հեղինակները չեն առաջնորդվել կաստայական բնազդով, այլ նկատի են ունեցել պետական շահը և այդ շահը թելադրում է մեզ՝ բարելավելու դատարանների վիճակը: Բոլոր երկրներում դատավորները բացառիկ դրություն ունեն, այդպես պիտի լինի մաև մեզ մոտ, նրանք ազատ պիտի լինեն առօրյա հոգսերից, մտավորը զարգացնելու հնարավորություն պիտի ունենան, որ կարողանան կլանվել գործով ու ազնվորեն ծառայել իրենց բարձր կոչումին:

Օրինագծին առարկողները աչքի առաջ պիտի ունենան ներկա դատարաններն ու օրենքները, որոնցից դժգոհ ենք մենք ևս, եթե վատ են դատավորները՝ փոխեցեք, եթե օրենքներն են հին՝ գրեցեք նորը, դատարանը պիտի մնա ու դատավորն էլ պիտի ժողովրդական շահերի իսկական պաշտպանը լինի: Առաջարկում են ընդունել մեծամասնության առաջարկը:

Ա. Ղազարյան. — Ռոճիկների հավելման խնդրում դեր է խաղում երկու տեսակետ. պաշտոնյայի, ապա հովանավորության և մասնագիտության հարցը: Տնտեսական ծանր կացության հետևանքով բոլոր ծառայողների համար տնտեսական բարելավ վիճակ ստեղծել անկարող ենք և անում ենք միայն հնարավորը: Մասնագիտության տեսակետից նայելով հարցը մի քիչ այլ բնույթ է ստանում: Մեր երկիրը մեծ կարիք ունի մասնագետ պաշտոնյաների և նրանց հրապուրելու համար հարկադրված են բացառիկ դրություն ստեղծել:

Դատավորները մեծ դեր ունեն մեր երկրի վերաշինության գործում: Հետևաբար մենք կանգ չպետք է առնենք որոշ զոհաբերությունների առաջ՝ ազնիվ ու կարող դատավորներ Հայաստան բերելու համար:

Դատական պաշտոնյաների ռոճիկների հավելումը

Վիճաբանությունները շարունակվում են:

Դ. Յաղջյան. — Ի՞նչ կնշանակի ասել, թե դատարանը եղել է երբեմն տիրող դասի՝ բուրժուազիայի կամքի արտահայտություն:

Եթե այդպես էր առաջ, այսօր նա դեմոկրատիայի կամքի արտահայտիչը պետք է լինի: Ռամկավար կարգերին հավատարիմ ու իսկական ժողովրդասեր դատավորը բարձր կպահի և դատարանի կոչումը: Մեր դատարանի վերակազմության առաջին քայլը կլինի այդ, եթե կարողանանք ձեռք բերել այդպիսի մարդիկ: Դրա համար անհրաժեշտ է որոշ հարմարություններ տալ նրանց, որպիսի նպատակի ձգտում է ներկա օրինագիծը: Ընդունելով մեծամասնության առաջարկը մենք նպաստած կլինենք դատարանի վերակազմությանը:

Կ. Սասունի. — Իրավունքի հիմքը և ժողովրդի բարօրության ազդակներից մեկը դատարանն է: Այս օրինագիծը ձգտում է բարձր պահել այդ կարևոր հիմնարկությունը, ուստի և մեր կողմից ընդունելություն պետք է գտնի:

Ընդհանուր սկզբունքի մասին խոսելով պետք է ասեն, որ յուրաքանչյուր երկրի վերակազմության հետ ձեռնարկվել է և դատարանի վերակազմությունը, ես մեկն եմ այն մարդկանցից, որոնք դժգոհ են մեր դատարանից և կարծում են, որ շատ նպատակահարմար գործ արած կլինեինք, եթե երկրի վերակազմությունը հենց դատարանից սկսեինք: Այս օրինագիծը ես համարում եմ բարենորոգության առաջին քայլ, պետք է ընդունել այդ:

Դ. Տերտերյան. — Բուրժուական պետության մեջ դատարանը բուրժուազիայի շահերի պաշտպանն է, ասում են ոմանք: Ես էլ չեմ ժխտում, բայց դա մեզ հետ ոչ մի կապ չունի, որովհետև ռամկավար այս պետության մեջ նոր օրենքները դեմոկրատիայի շահերի պաշտպանը պետք է լինեն, իսկ դատարանը՝ այդ օրենքների պաշտպանը: Դատարանի մասին մենք խոսում ենք, որպես մի հիմնարկության և գուցե վաղը վերակազմության օրինագիծն էլ բերենք: Երդվյալների դատարան մուծելով հարցը չի սպառվում: Բոլոր քաղաքացիները օրենքները չգիտեն և չեն կարող դատավոր դառնալ: Մասնագետ դատավորի կարիքը էլի զգալի կլինի:

Դառնալով օրինագծին պետք է ասեն, որ նա մասամբ ապահովելու է դատավորի վիճակը և պառլամենտը պետք է իր հավանությունը տա: Դատավորը չունի որոշ աշխատաժամ, նա պետք է լինի պատրաստված, պետք է լինի նաև ռամկավար և կարողանա պաշտպանել աշխատավորության դասակարգային բնույթ կրող օրենքները: Նա ազատ պետք է լինի առօրյա հոգսերից և կողմնակի զբաղմունքներ չպետք է ունենա: Այս նկատառումներով մեծամասնությունը բարձր ռոճիկներ է նշանակել՝ ընդունելով դատավորի այս բացառիկ դրությունը:

Ա. Ջամայյան. - Այն բոլոր փաստերը, որ բերեցին այստեղ օրինագծի հիմքը պաշտպանելու համար, վերաբերում է դատավորի, իբրև թե բացառիկ դրության. ես կկիրառեմ միլիցիոների վերաբերմամբ և կառաջադրեմ նման պահանջներ:

Ասում են, թե դատավորին կաշառակերությունից զերծ պետք է պահել. այդ դեպքում կաշառակերների ահագին կատեգորիաներ ցույց կտա, ապահովեցեք մաև նրանց դրությունը, ասում են մաև, թե դատարանի վրա մենք նայում ենք որպես հիմնարկության, լավ, բայց չէ՞ որ այս հավելումները տալիս եք ներկա դատավորներին, իսկ ի՞նչ են օրենքները, նրանք ստեղծված են միայն դեմոկրատիային ճնշելու և բուրժուազիայի շահերը պաշտպանելու համար: Ահա թե ինչու մենք զգվանքով ենք նայում մինչ այժմյան գործող օրենքներին և դատավորները կարծեմ այդ օրենքների պաշտպանն են հանդիսանում:

Այս այսպես լինելով հանդերձ օրինագիծը մերժելի է մաև պարզ աշխատավորական տեսակետից: Անցյալ օրինագիծը համարում էինք անարդարություն, որովհետև գոյապրուստի տարբեր չափեր էին ընդունված: Այս օրինագիծը ևս առավել մերժելի է իր ավելի մեծ անարդարության պատճառով:

Վ. Փափազյան. - Մեր հանրապետության դժբախտությունը կայանում է նրանում, որ անպայման լուսանկարչական ճշտությամբ ընդօրինակում ենք ռուսական կարգերը, իրավացիորեն նկատվեց այստեղ, որ ռուսական օրենքների աղբյուրը անմաքուր է ու մեզ համար անընդունելի. բայց ընդունելով հանդերձ, չենք ցանկացել մի քանի փոփոխություններ մտցնել մեր կյանքի պայմաններին համեմատ, դրա հետևանքը դատարանական ներկա բարդ մեխանիզմը:

Հավելման կողմնակիցների պատճառաբանությունը, թե դատավորին անկախ և անկաշկանդ դարձնելու համար է նշանակվում բարձր ռոճիկներ, մի նախատինք է խղճի ու մեր դատարանի համար: Թվում է, դրանով ավելի է նսեմանում խղճի ազատության ու անկախության հասկացողությունը, փոքրամասնության առաջարկի կողմնակից են, որպես միջին ճանապարհ:

Ջեկուցող. - Այսօր մեր պետությունը իրավական պետություն է և մենք իրավունքի պաշտպանների համար պետք է ստեղծենք այնպիսի դրություն, որ նրանք ազատ խղճով վարեն իրենց գործը:

Դատավորների դեմ եղած դժգոհությունը լուրջ առաջարկություն չէ: Նրանք բոլորն էլ պառլամենտի կողմից են ընտրված, ինչ վերաբերում է երդվյալների դատարանին, պիտի ասեն, որ նրա ֆունկցիաները բոլորովին այլ են:

Մեր երկիրը դատավորների մեծ կարիք ունի, չկան սենատորներ, շրջանային դատարանի նախագահ, անդամներ անգամ չունենք, բացի այդ հունվար ամսից ծեռնարկվելու է դատարանի վերակազմության գործը և եթե բարձր ռոճիկներ չտանք, կարող մարդիկ չենք ունենա: Պետք է ընդունել օրինագիծը:

Հոդվածային քննությունից հետո ձայների մեծամասնությամբ անցնում է ռոճիկատախտակը՝ որոշ փոփոխություններով: Հանձնարարվում է հանձնաժողովին լրացնել օրինագծում նկատված թերությունները և ներկայացնել պառլամենտին:

Գ. Վարշամյան. - Ջեկուցում է հաց և միս վաճառելու գործը կանոնավորելու օրինագծի մասին:

Երևանի քաղաքային վարչությունը հաց և միս վաճառելու գործը կանոնավորելու համար մի օրինագիծ է մշակել, որը և նախարարների խորհրդի կողմից ներկայացված է պառլամենտի հավանության: Օրինագծի էությունը կայանում է նրանում, որ քաղաքային խորհուրդներին իրավունք տրվի վարչական միջոցներով կռվելու սակագինը խախտողների դեմ, այսպես նրանք իրավունք պետք է ունենան օրինազանցներին տուգանելու 300, 10 հազ. ռուբլի: Հանցանքը կրկնելու դեպքում՝ փակելու խանութը և գործը հանձնելու դատական իշխանություններին, հացի և մսի գործ անողներից գրավական պահանջելու և այլն:

Օրենսդրական պարենավորման վարչական ինքնավարության հանձնաժողովները օրինագծի հիմունքները համարում են ընդունելի:

Վ. Խորենի. - Ներկա օրինագիծը իր բարի ցանկություններով հանդերձ մերժելի է ոչ միայն նրա համար, որ բարբարոս հայերենով է կազմված, այլև այն

պատճառով, որ ոչ մի արդյունք տալ չի կարող: Ինչ պիտի անի քաղաքային վարչությունը, եթե իր վստահելի անձինք խախտեն օրենքը, կտուգանի», իսկ եթե տուգանք էլ չտա՞ն՝ քանի ինքնավարությունը գուրկ է իր ուժից՝ միլիցիայից:

Ա. Նազարյան. — Օրենքը հրատարակել հեշտ է, բայց պետք է մտածել գործադրելու մասին: Այդ տեսակետից ես անվստահություն ունեմ դեպի օրինագիծը: Բացի այդ, թանկության պատճառները խորն են, քաղաքային վարչությունը պետք է նախօրոք միջոցներ ձեռք առներ կենտրոնացնելու մեր երկրի արդյունքները, որոնք այժմ գտնվում են զանազան սպեկուլյանտների ձեռքին և գաղտագողի ճանապարհներով արտահանվում են: Սակագնով թանկության դեմ կռվել չի կարելի:

Տ. Ծամհուր. — Դեմ է արտահայտվում օրինագծին:

Ա. Ղազարյան. — Պետք է ընդունել օրինագիծը նկատի ունենալով, որ քաղաքային վարչությունը արդեն պատրաստություններ ունի, նա բացել է մսի խանութներ, և դրանով կարող է մասամբ կռվել թանկության դեմ: Միլիցիան հարկավոր դեպքում պետք է կատարի քաղաքային վարչության պահանջները, բացի այդ, վարչությունը իր տրամադրության տակ ևս ունի միլիցիոներներ, որոնց միջոցով օրենքը կարող կլինի գործադրել:

Ուշ լինելու պատճառով հողվածային քննությունը հետաձգվում է հաջորդ միստին:

Նսիտը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ» թիվ 77, 78: 27, 28 դեկտեմբերի 1919թ.:

51-ՐԴ ՆԻՍ

22 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Լևոն Շանթը:*

Հողվածային քննությամբ ընդունվում է հաց և միս վաճառելու գործը կանոնավորելու օրինագիծը: 5-րդ հոդվածը դուրս է հանվում:

Հարցապնդում թանկության մասին

Կ. Սասունի. — Ներկա թանկությունն իր կատաստրոֆիկ ձևի մեջ շատ պիտի զբաղեցնի: Ամիսուկես առաջ հացն արժեք 9 ռ. այժմ ծախվում է 20 ռ., գետնախնձորը՝ 3 ռ. այժմ 10 ռ., միսը ծախվում է 20 ռ.- 28 ռ., ուրեմն, այն մթերքները, որոնք մեր երկրի արդյունքն են և դրսից ստացվել չեն կարող, ամիսուկեսվա ընթացքում թանկացել են 2-3 անգամ:

Թանկության խնդրով պարենավորման հանձնաժողովը զբաղվել է երկար և որովհետև կոնկրետ առաջարկներ կան, որոնք օրենսդրական բնույթ չունեն, հարցը այս ձևով բերվեց պառլամենտի քննությանը ենթարկելու համար:

Մեր երկրում պարենավորման ամենախոշոր օրգանն է պարենավորման նախարարությունը, որի անելիքը շատ սխալ է ըմբռնված, նա ստանում է այլուր և հանձնում է խնամատարության նախարարությանը, մինչդեռ նա էր, որ պետք է ամենից առաջ հոգ տաներ ավելացնելու մեր իսկ երկրի արդյունաբերությունը, սակայն ոչ միայն այդ չի արել, այլև եղածը կանոնավոր չի բաշխել: Հարցուփորձից երևում է, որ պարենավորման նախարարությունը իր պարտականությունը չի համարում հիշյալ խնդիրը, բայց պարենավորման հանձնաժողովի կարծիքով նախարարությունը ամենալուրջ ուշադրության պիտի առներ այդ հանգամանքը: Նախկին պարենավորման նախարար Վերմիշյանը 48 միլիոն է տվել զանազան մարդկանց, մինչդեռ կոոպերատիվների ներկայացուցիչներն ասում են, որ եթե այդ գումարի կեսն անգամ տրվեր իրենց, ավելի արդյունք կստացվեր:

Կոոպերատիվները, որոնք մեծ դեր ունեն երկրի պարենավորման գործում, աշխատում են անջատ, իրենք են հետևում շուկային, քան շուկան նրանց: Նրանց վարկեր տրվում են ոչ ժամանակին և եղածով փոխանակ մեր երկրի արդյունաբերությունը հավաքելու, ուղարկում են արտասահման՝ մասնավոր վաճառականներից մանուֆակտուրա գնելու և թանկ գներով այստեղ վաճառելու:

Քաղաքային ինքնավարությունների պատկերը ձեր առաջ է: Երբ կյանքը թանկացել է արդեն մի քանի անգամ, օրինագիծ է մշակվում թանկության դեմ կռվելու միայն այժմ: Երևանի քաղաքային վարչության հայտարարությամբ այդ օրինագիծը պատրաստ է եղել օգոստոսին, բայց թե ինչու մինչև այժմ ձգձգվել է, հայտնի չէ: Չգիտեմ, քաղաքային ինքնավարությունները կարո՞ղ են այդ օրենքը գործադրել թե ոչ, միայն նրանք ավելի մեծ զենք ունեին թանկության դեմ կռվելու համար, այն է՝ ժամանակին կենտրոնացնել երկրի արդյունաբերությունը:

Մեծ գործ ունի կատարելու մասնավորապես Երևանի քաղաքային վարչությունը, որովհետև մայրաքաղաքի բնակչությունը աճել է կրկնակի, եռակի չափերով և ճգնաժամը ազդում է մյուս բոլոր քաղաքների վրա: Երևանը մթերքների արժեքների մի տեսակ չափանիշ է ուրիշ վայրերի համար և որովհետև գործն անկազմակերպ է, օգտվում են սպեկուլյանտներն ու գները բարձրացնում, այդպիսով թանկությունը տարածվում է ողջ երկրի վրա: Անհատները, որոնք մեր երկրի քաղաքացիներն են և պիտի թեթևացնեն դրությունը իրենց հերթին, միայն հարմարության տեսակետով են առաջնորդվում, այդ է պատճառը, որ օրինակ մեր երկրի մասցուն առատությամբ արտահանվում է դեպի Ադրբեջան ու Վրաստան. այս հանգամանքի վրա պիտի ուշադրություն դարձնել: Շատ հասարակական հաստատություններ որևէ փոխադրություն կատարել չեն կարողանում, այն ինչ որոշ անհատներ փոխադրում են՝ երբ և ինչ ուզում են:

Վագոնների մի մասը դարձել է բնակարան, մինչ դեռ կարելի է հոգալ կայարաններում շենքեր շինելու մասին և վագոնները գործածել փոխադրությունների համար: Սայլերով փոխադրությունն էլ դժվարանում է բռնագրավման հետևանքով: Այսպես ուրեմն, պարենավորման գործը կազմակերպված չէ և մեր հասարակության մի մասը՝ բանվորներ, պետական ծառայողներ և այլն, կանգնած են ճգնաժամի առաջ, որն իր հերթին անդրադառնում է կառավարության վրա:

Պարենավորման հանձնաժողովը հիշված բացատրության հիման վրա հետևյալ առաջարկներն է անում, որոնց իրագործումով, կարծում է, մասամբ կարելի է կանխել չարիքը: Հայթայթել մթերք պետական ծառայողներին, վերացնել մի քաղաքից մյուս քաղաքը ապրանք փոխադրելու արգելքները, հնարավոր միջոցներ ձեռք առնել փոխադրությունն արագացնելու համար և քաղաքային ինքնավարություններին նոր իրավունքներ տալ՝ թանկության դեմ կռվելու համար:

Այս չորս միջոցները գործադրելուց զատ կարևոր խնդիր է մեր դրամի արժեքը, որ չի մտնում մեր հարցապնդման նյութի մեջ, սակայն հույս ունենք, որ ֆինանսների նախարարը հարկավոր միջոցներ ձեռք կառնի՝ բարձրացնելու մեր դրամի արժեքը:

Գիտենք, որ այս ամենը հայտնի է կառավարությանը. կուզեինք միայն լսել պառլամենտում, թե որո՞նք են այդ միջոցները և միաժամանակ լսելի լինեին մեր առաջարկները:

Նախարարապետ Ալ. Խատիսյան. — Մեր երկիրը, որ պատերազմից առաջ էլ հարուստ չէր արդյունաբերությամբ, դեռ պիտի զգա ցնցումների ազդեցությունը, մինչև նորմալ պայմաններ ստեղծվեն:

Մթերքների գները, համեմատած մեր հարևան պետությունների հետ, որոնք ավելի բարենպաստ պայմանների մեջ են, այնքան էլ բարձր չեն, նույնիսկ որոշ ապրանքներ ավելի թանկ են այնտեղ, այնուամենայնիվ կառավարությունը ձեռք է առել հնարավոր միջոցները:

Հաղորդակցությունը, համեմատած կես տարի եղածի հետ, այժմ կանոնավորվել է բավական, ներկայումս գործում են 36 շոգեմեքենաներ, մինչդեռ հունվարին 16 հատ էին միայն, 20-ը վերանորոգված է Հայաստանում, որի համար վերաշինված են դեպոները: 63 շոգեմեքենաներ վերանորոգել չենք կարողանում, որովհետև մասեր չունենք:

Գործող շոգեմեքենաների թիվն ավելացնելու համար 6 ամիս շարունակ բանակցություն ենք վարել Վրաստանի հետ՝ մեր բաժինը ստանալու, սակայն, ինչպես գիտեք՝ անհաջող: Մեր կնքած համաձայնության շնորհիվ դրությունը մեղմանում է, որովհետև այս օրերին ապրանքատար գնացքների ուղիղ հաղոր-

դակցություն ևս կսկսվի: Շոգենքենաներ և մասեր սպասում ենք մաև Ամերիկայից: Հունվարին ունեինք 300 վագոն, այժմ՝ 870, որից գործում են 428 հատ, վագոնները գործադրվում են Սանահինից ալյուր փոխադրելու, Ադրբեջան մեկնող թուրք գաղթականությանը տանելու և զորաշարժի համար, ինչպես տեսնում եք կարիքը մեծ է և մենք չենք կարողանում նույնիսկ Կարսից աղ բերել:

Ավտոմոբիլային հաղորդակցությունը թույլ է, առանձնապես չարժե կանգ առնել նրա վրա:

Ճիշտ է, կատարվում է սայլերի բռնագրավում, որ իր հերթին ազդում է թանկության ու գյուղացիների տնտեսության վրա, բայց այնպիսի անհետաձգելի կարիքներ ունենք, որ ուրիշ կերպ անել չի կարելի, միայն հրահանգված է, որ ՆԳ և Ջ[ինվորական] նախարարությունները համաձայնության գալով, կանոնավորեն բռնագրավման գործը՝ հասցնելով այն նվազագույն չափի և հոգ տանեն ժամանակին կատարելու վճարումները:

Մթերքների բաշխման գործում կառավարությունը հենվել է քաղաքային ինքնավարությունների և կոոպերատիվների վրա, տվել է նրանց վարկեր՝ գործը կազմակերպելու համար, այսպես՝ Երևանին՝ 3 միլիոն, Նոր Բայազետին՝ 200 հազար, Աշտարակին՝ 100 հազար, Կարսին՝ մեկ միլիոն և այլն:

Հատկապես մսի վաճառման գործը կանոնավորելու համար խնամատարության նախարարությունը Երևանին տվել է 800.000 հազար ռ., առանց վարկը սահմանափակելու: Ամեն աջակցություն ստացել են մաև կոոպերատիվները, բայց ի՞նչ կառավարությունը դժգոհ է նրանց նշանակած գներից: Թանկությունը բացատրվում է նրանով, որ կոոպերատիվները Հայաստանում դեռ սկզբնական շրջանի մեջ են և պետք է որոշ դրամագլուխ ձեռք բերեն այդ միջոցով, բայց մենք միջոց ունենք այդ երևույթի առաջն առնելու՝ սահմանափակելով վաճառքի գնի վրա դրված տոկոսը:

Թանկության դեմ կռվելու արմատական միջոցն է արդյունաբերության զարգացումը, այդ նպատակով երկրագործական վարչությունը գնել է բանջարեղենների սերմացու և բաշխել ժողովրդին, հրավիրել է մասնագետ անձանց՝ փորձադաշտեր և հանրամատչելի զրույցներ կազմակերպելու:

1920 թ. համար գնել է բանջարեղենների սերմացու և բացել է գյուղատնտեսական դպրոց Նոր Բայազետում:

Մեր երկրի վառելափայտը օգտագործված է հնարավոր չափով, բաց է թողնված մի քանի հազար սաժեն զանազան կարիքների համար:

Մթերքների թանկացման մեջ կարևոր դեր է խաղում սպեկուլյացիան, որ կատարվում է մաև թղթադրամով, և ռուբլու կուրսի [անկման], թղթադրամի սպեկուլյացիայի դեմ կռվելու ամբողջ գործը հանձնարարված է ներքին գործոց նախարարին, սովորական սպեկուլյացիայի դեմ մաքառելու համար մշակված էր այն օրինագիծը, որ այսօր ընդունվեց պառլամենտի կողմից:

Ինչ վերաբերում է ռուբլու կուրսին, առևտրական հավասարակշռություն առաջ բերելու և մեր չեկերի արժեքը բարձրացնելու նպատակով հրահանգված է ֆինանսների նախարարին՝ կազմակերպել այն հույսով, որ արտահանությունը, որոնք մեզ կտան կայուն արժեքներ, այդ մասին ֆինանսների նախարարը զեկուցում ներկայացրեց և նախարարների խորհուրդը որոշեց հայտարարել, որ բանբակը պետք է վաճառվի Երևանից մինչև Բաթում, 3 քառորդը՝ արտասահմանյան վալյուտայով, իսկ մեկ քառորդը՝ մեր չեկերով, պետք է արտահանվեն մաև կաշվեղեն, մորթեղեն, խմիչքներ այն քանակությամբ, որ երկիրը չտուժի: Բանբակը մեր առաջարկած պայմաններով գնելու համար լուրջ առաջարկներ ենք ստացել արդեն, մյուս մյուսների արտահանությունը պետք է կատարվի ապրանքների փոխանակության հիման վրա: Ինչ վերաբերում է առաջարկներին, պետք է ասեն, որ նախ՝ պետական պաշտոնյաներին մթերք հայթայթելու մասին պառլա-մենտը որոշ բանաձև չի ընդունել, միանգամայն ողջունելի է առաջարկը, բայց կառավարությունն առայժմ վստահություն չունի այդպիսի պատասխանատու գործ սկսելու, մնում է պարտադրել, որ բոլոր ծառայողները անդամագրվեն կոոպերատիվին: Մի քաղաքից մյուս քաղաքը ապրանքների փոխադրության արգելք

հարուցելու մասին կառավարությունը ոչինչ չգիտե: Կառավարությունը չի կարող ասել, թե բոլոր միջոցները սպառվել է. ամեն անգամ մենք պատրաստ ենք լսելու խորհուրդներ, միայն կարևոր է, որ այդ ծանր խնդրում օգնության հասնեն մեզ հասարակական կազմակերպությունները:

Ա. Նազարյան. - Երկրի անկազմակերպ վիճակի հետևանքով է, որ կոոպերատիվները այդքան խղճալի դրության մեջ են, որ մաքսանենգ ճանապարհով Հայաստանից արտահանվում են կենսական առաջին անհրաժեշտության մթերքներ: Թանկությունը լուրջ խնդիր է և կիսամիջոցներով կռվել չենք կարող. անհրաժեշտ է ձեռնարկել արմատական միջոցներ: Այդպիսի միջոցներ են բամբակի մշակությունը, սպեկուլյանտների ձեռքը կենտրոնացած ցորենի բռնագրավումը, որ դրսից բերածի հետ կբավարարի սերմացուի պահանջին, մանր արդյունաբերության զարգացումը, որի համար կարելի է օգտագործել գաղթականությանը, կոոպերատիվների միացումը, մսի արտահանությունը արգելելը և վաճառքը պետականացնելը և այլն: Եթե ուշիմ կերպով գործադրվեն այդ միջոցները, գուցե հնար լինի այդ տագնապից ելնելու:

Տ. Ծամհուր. - Կանգ առնելով կոոպերատիվների գործունեության վրա, գտնում է դրությունը շատ անմխիթար և առաջարկում է նախքան վարկ բանալը որոշ պահանջներ առաջադրել:

Վիճաբանությունները դադարում են, պառլամենտը լսելով նախարարապետի պատասխանը, անցնում է հերթական հարցերին:

Ֆինանսների նախարարի պատասխանը Լ. Թումանյանի հարցումին

Ֆին. նախ. Ս. Արարատյան. - Պատգ. Լ. Թումանյանը ուղղել է ինձ հետևյալ հարցումը:

«Ինչ պատճառով մեր ռուբլու կուրսը ընկնում է և ինչ միջոցներ են ձեռք առնված բարձրացնելու արժեքը»: Հիմնական պատճառներից մեկն այն է, որ ապրանքների ներմուծումը հսկայական չափերի հասավ և մենք հնարավորություն չունեցանք համապատասխան քանակությամբ ապրանք արտահանել հատկապես չունեցանք պահպանելու համար: Մյուս պատճառն այն է, որ Հայաստանից դուրս մենք կատարում ենք հսկայական ծախսեր՝ գաղթականության, որբանոցների և պաշտոնեության վրա: Երրորդ պատճառն է սպեկուլյացիան, որ կազմակերպված բնույթ ունի: Այդ պատճառները վերացնելու հիմնական միջոցներից մեկն է ապրանքների արտահանությունը, որի մասին տեղեկություններ տվեց ձեզ նախարարապետը, չնայած աչքի ընկնող քանակությամբ ապրանք չենք կարող դուրս տանել՝ երկրին չվնասելու համար, այնուամենայնիվ, որոշ քանակությամբ մորթի, կաշի, խմիչքներ, մաև խոտ, աղ և բամբակ կարող ենք վաճառել:

Դրանի արժեքը բարձրացնելու նպատակով պիտի կրճատվեն մաև դրսի ծախսերը: Հրահանգված է գաղթականությանը մտնել Հայաստան, հակառակ դեպքում կգրկվեն նպաստից. պետք է տեղափոխել մաև բոլոր որբանոցները:

Այս միջոցները, իհարկե չեն կարող մեզ ոտքի կանգնեցնել. միակ փրկությունը դա արդյունաբերությունն է, որը սակայն վերականգնել ու զարգացնել մեր ուժերով, անկարող ենք: Գյուղատնտեսական վարչության պահանջը այդ նպատակով հասնում է 2 միլիարդի. պարզ է, որ առանց դրսի ուժի օգնության մենք չպիտի կարողանանք գործը կազմակերպել: Մեզ պիտի օգնության հասնի արտաքին փոխառությունը, որի համար և բանակցություններ են վարվում. բացի, այդ, նկատի ունենալով հայ գաղութների համակիր տրամադրությունը, կառավարությունը ծրագրում է ստեղծել համահայկական փոխառություն. սա էլ կլինի միջոցներից մեկը: Խնդրին շատ համակրանքով են մոտենում Ամերիկյան և Հյուսիսային Կովկասը: Կառավարությունը նախապատրաստական աշխատանքները կատարել է և շուտով կմտցնի օրինագիծ:

Դրամանիշների արժեքի անկման պատճառ համարել նրանց շատությունը թյուրիմացության հետևանք է: Հարևան պետությունների համեմատությամբ մենք

ավելի քիչ դրամանիշ ունենք տպած, միայն մեր ծախսերը շատ են ու անսպառ: Այժմյան պայմաններում և հնարավորության սահմաններում այս միջոցներով մեծ մասամբ կկարողանանք վարել մեր ֆինանսական ու տնտեսական կյանքը, մինչև կորոշվի երկրի քաղաքական դեմքը:

Քարտուղարը կարդում է հաջորդ նիստի օրակարգի մեջ մուծվելիք խնդիրները:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», 79: 29 դեկտեմբերի 1919թ.:

52-ՐԴ ՆԻՍ

24 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է *Լևոն Շանթը*:

Հ. Սարգսյան. - Ձեկուցում է երկաթուղային արտոնյալ տարիքները վերացնելու օրինագծի մասին:

Սույն թվի նոյեմբերի 4-ին երկաթուղային տարիքների օրինագիծը քննվեց և ընդունվեց, բացի այն հոդվածից, որ վերաբերում էր արտոնյալ տարիքներին: Ֆինանսական հանձնաժողովը մանրամասն տեղեկություններ հավաքելով եկավ այն եզրակացության, որ արտոնյալ տարիքները պետք է վերացվեն, ուստի առաջարկում է ընդունել սույն օրինագիծը:

Տ. Ծամհուր. - Գտնում է, որ որոշ դեպքերի համար արտոնյալ տարիքները պետք է պահպանվեն:

Հոդվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ, որով Հայաստանի Հանրապետության մեջ վերանում են բոլոր արտոնյալ տարիքները:

Հայերենը պետական լեզու

Հ. Տերտերյան. - Ձեկուցում է հայոց լեզվի պետականացման օրինագծի մասին:

Պատգամավոր Հ. Մանուկյանը մի օրինագիծ է մտցրել պառլամենտ հայոց լեզվի պետականացման մասին. օրենսդրական հանձնաժողովը, օրինագծի հիմունքները ընդունելի համարելով կարծում է, որ մի քանի անհրաժեշտ փոփոխությունների պիտի ենթարկվի այն, ուստի և մշակել է նոր օրինագիծ՝ երեք հոդվածից բաղկացած, որով հայերենը հռչակվում է պետական լեզու՝ պարտադիր գործի ու պետական-հասարակական հաստատությունների մեջ. այդ նպատակով գործնական քայլեր անելու և հայերենը պետական գործավարության լեզու դարձնելու համար տրվում է երեք ամիս ժամանակամիջոց: Այլ լեզուների գործածությունը պետական ու հասարակական հաստատություններում սահմանվելու է հատուկ օրենքով, իսկ մինչ այդ, այլազգի քաղաքացիները պետք է իրավունք ունենան իրենց մայրենի լեզվով դիմումներ անելու:

Հ. Մելիքյան. - Դժբախտաբար Հայաստանի Հանրապետությունը նոր է ստեղծված և պաշտոնությունը հմուտ չէ հայերենին. շատ հիմնարկություններում կարևոր պաշտոնները գտնվում են օտարազգիների ձեռքին, այդպես է դատարանը, գինվորական նախարարությունը և այլն:

Ձինվորական հանձնաժողովը արդեն մտածել է գինվորական դիվանատները և հրամանները հայացնելու մասին և շատ տեղեր հրամանները տրվում են հայերեն, բայց երեք ամսվա ընթացքում դժվար թե հնարավոր լինի բոլոր հիմնարկությունները հայացնել. այդ պիտի կատարվի աստիճանաբար, ուստի և առաջարկում են ժամանակամիջոցը երեք ամսվա փոխարեն դարձնել տարի ու կես:

Հ. Մանուկյան. - Բավական չէ տեսականորեն համաձայնություն տալ, անհրաժեշտ է գործնական քայլեր անել. այդ տեսակետից հանձնաժողովի առաջարկած փոփոխությունները օրինագծի մերժման հավասար են:

Մենք չենք պահանջում, որ օտարազգիներն երեք ամսվա ընթացքում հայերեն սովորեն, եթե կարևոր պաշտոնյաներ են, կարող են թարգմանի միջոցով վարել գործը, միայն թե հայ պաշտոնությունը խոսի հայերեն և դատարանն էլ հայ

մարդու դիմումին հայերեն պատասխան տա, կարծում եմ, որ այսքանը պահանջելու իրավունք ունենք: Անհատ քաղաքացիներին օտար լեզվով դիմումներ անելու արգելք չի դրված. օրինագծում մատնանշված են միայն հասարական մարմինները:

Իմ առաջարկությունը՝ հայերենի պետականացման օրենքը չգործադրող պաշտոնյային արձակել, դուրս է հանված օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից անհիմն պատճառաբանությամբ: Այդ առաջարկը անհրաժեշտ է հարկադրանքի տեսակետից. մինչև այժմ հայերենը քնահաճույքի ենթակա է եղել, սրանից հետո պաշտոնությունը հարկադրաբար պետք է գործադրե այն և եթե օրենքը պատժի ազդարարություն չանե, իրականացումը կդանդաղի: Լեզուն անկախ Հայաստանի հիմնաքարերից մեկն է և քանի որ կառավարությունը ժողովրդի հետ չի խոսում մայրենի լեզվով, անկախությունը չի կարող իրական լինել:

Ա. Խոնդկարյան. — Լեզվի հարցը ամենաբարդ հարցն է Հայաստանում, որ պահանջում է լուրջ վերաբերմունք և մանրակրկիտ ուսումնասիրություն:

Այս պետությունը հռչակված է Հայաստան անունով, իսկ ոմանք ձգտում են հայկականի վերածել այն՝ դարձնելով հայերենը պետական լեզու, ես կարծում եմ, որ լեզուն պիտի հարազատ լինի ոչ թե հայ, այլ Հայաստանի դեմոկրատիայի համար: Առաջարկված օրինագծերը միանգամայն անտես են առնում այս կարևոր հանգամանքը. բացի այդ, օրինագիծը մշակված է մակերեսորեն ու դեկլարատիվ բնույթ ունի:

Փոխ. նախ. Ա. Տիգրանյան. — Օրենսդրական հանձնաժողովը բառացի կերպով թարգմանել է ռուսական հիմնական օրենքների երրորդ հոդվածը և առաջարկում է պառլամենտին որպես նոր օրինագիծ:

Մենք Ռուսաստանից որպես ժառանգություն ստացել ենք օրենքների ժողովածու, որից վերացված են համարվում այն բոլոր հոդվածները, որոնք հակասում են հանրապետական իրավակարգին: Օրենքների մի մասն էլ վերացված, լրացված կամ փոփոխված են Անդրկովկասյան կոմիսարիատի, Սեյմի և Հայաստանի Խորհրդի ու պառլամենտի սահմանած կարգերով. մյուս հոդվածներն ու մասերը շարունակում են մնալ իրենց ուժի մեջ, մինչև որ նոր օրենքով փոփոխված կամ վերացված չհայտարարվեն:

Արդ, հիմնական օրենքների 3-րդ հոդվածը, որի բովանդակությունն է՝ «Ռուսերենը համապետական լեզու է և պարտադիր գործում, նավատորմիդում ու բոլոր պետական ու հասարակական հիմնարկություններում», վերացված չէ, քանի որ պետական լեզվի գոյությունը չէ հակասում հանրապետական իրավակարգին, միայն փոփոխության է ենթարկվում «ռուսերեն» բառը, որի փոխարեն, ինքնաբերաբար, հասկացվում է «հայերենը»:

Պատգամավոր Խոնդկարյանը կարծում է, որ Հայաստանը ապագային պետություն պիտի լինի. այդպես չէ, որպիսի անվանումը, արդեն իսկ, չէ որոշում պետության ազգային բնույթը. այդ պատճառով էր, որ Անդրկովկասյան Հանրապետությունն իր գոյության ընթացքում պետական լեզու համարում էր ռուսերենը, սակայն Անդրկովկասի քայքայումից հետո ստեղծված Հայաստան պետությունը իր անունով, իր ծագման ու կազմակերպական հանգամանքներով բնորոշվում է որոշ ազգությամբ, հետևաբար նա ազգային պետություն է, և հայերենը՝ պետական լեզու. վերջին խնդիրը արդեն օրենքի ուժ ունի ռուսական հիմնական օրենքների 3-րդ հոդվածի համաձայն և կյանքն ինքն էլ ընթանում է այդ ճանապարհով. եթե որոշ հաստատությունների մեջ դեռևս չի գործադրվում հայերենը, նշանակում է հնարավոր չէ եղել:

Այսպես ուրեմն, օրինագիծը հիմունքների տեսակետից մերժելի է, որովհետև այն, ինչ որ ուզում ենք հաստատել, արդեն հաստատված է. չլուծված խնդիր կարող է համարվել միայն ոչ հայ քաղաքացիների մայրենի լեզվի գործադրության հարցը, որի համար կառավարության կամ հենց օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից հատուկ օրինագիծ պիտի մշակվի: Իսկ ինչ վերաբերում է օրինագծի երկրորդ հոդվածին, որով երեք ամիս ժամանակամիջոց է տրվում հայերենը պետական գործավարության լեզու դարձնել, պետք է ասեն, որ նույն-

պես ավելորդ է. այդ խնդիրը գործնականորեն լուծելու համար պետք է հանձնարարել պառլամենտական մի հանձնաժողովի, որ նա տեղեկություններ հավաքի, թե ինչ դրության մեջ է պետական լեզուն և ինչ արգելքներ կան գործավարության համար ու զեկուցի պառլամենտին, որից հետո կարելի կլինի մտածել միջոցների մասին:

Ա. Արեղյան. — Ոմանք կարծում են, թե օրինագծի հեղինակները շտապել են, իսկ պատգամավոր Տիգրանյանը ասում է՝ միանգամայն ավելորդ է, որովհետև ըստինքյան հասկանալի է: Երկու կարծիքն էլ սխալ է: Օրինագիծը բավական ուշացել է և թվում է, Հայաստանի անկախության հայտարարման օրը պետք է հայերենը պետական լեզու հռչակվեր:

Ռուսական օրենքով ռուսերենը պարտադիր է Ռուսաստանի համար, դրանից չի հետևում թե հայերենն էլ պարտադիր է Հայաստանում: Եթե մենք բոլոր օրենքների «ռուս» կամ «ռուսերեն» բառերը դարձնենք «հայ» կամ «հայերեն» մեծ թյուրիմացություններ կառաջացնենք: Բացի այդ, հայերենի ներկա մասնակի գործադրությունը չի ապացուցում նրա պետական լինելը, իրականության մեջ հայերենը ոչ միայն իբրև պետական, այլ նույնիսկ իբրև տեղական լեզու արհամարիված է, հիմնարկությունների մեծ մասը վտարել է հայերենը և շատ պաշտոնյաներ, որոնք հայերեն գիտեն, չեն գործադրում: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ հայերենը մեզանում պետական լեզու չի համարվում և նույնիսկ շատ արհամարիված վիճակի մեջ է. ուստի հատուկ օրենքով պիտի հայերեն լեզուն պետականացվի: Լեզուն չիմացող պաշտոնյաները պետք է աշխատեն բոլոր ժամանակամիջոցում սովորել, եթե ուզում են օգտակար լինել ժողովրդին: Հատուկ օրենքով պետք է ապահովվի նաև այլատարր քաղաքացիների մայրենի լեզվի գործադրությունը:

Դ. Սարգսյան. — Հայերենի համար աշխատանք կատարվում է և հարցը զարգանում է նորմալ ճանապարհով և այսօր միանգամից լուծել անհնարին է, որովհետև անհրաժեշտ պաշտոնյաներ կան, որոնք հայերեն չգիտեն, բայց որոնցից մենք հրաժարվել չենք կարող:

Կողմնակից լինելով հայերենի պետականացման, գտնում են, որ պետք է նոր օրինագիծ մշակվի բոլոր մանրամասնություններով այլազգիների հարցի հետ միասին, հակառակ պարագային այսօր միայն դեկլարացիա պիտի արվի, որ հայերենը պետական լեզու է՝ մնացածը թողնելով ապագային:

Վ. Փափագյան. — Լեզուն խոշոր կապ է ժողովրդի ու պետության միջև, այդ տեսակետից հայերենի պետականացումը կենսական խնդիր է: Հայ դեմոկրատիան, որ մեծամասնություն է Հայաստանում, չի հասկանում ռուսերեն, դեմոկրատական գործ կատարած չենք լինի, եթե գործածական դարձնենք այդ մեծամասնության մայրենի լեզուն: Հակառակ կարծիքը ձեռնադրում է միայն հայերենին ոչ հնուտ պաշտոնեության, որ, իհարկե, չի կարող ընդունելի լինել: Ասում են, որ օրենքները թարգմանված չեն, հայ մասնագետներ չունենք, և այլն, բայց եթե այս դրության մեջ թողնենք, կթարգմանվեն օրենքները կամ մասնագետների թիվը կավելանա՞. ընդհակառակը, պաշտոնեությունը պիտի կապվի գործին այս դրության մեջ, որ նրա աչքում դառնալու է ավանդություն, օրենքները չեն թարգմանվելու, չեն ստեղծվելու հայերեն տերմիններ, գործավարական ոճ և եղած հայ մասնագետներն էլ հայերեն սովորելու ցանկություն չպիտի ունենան: Եղած դրությունը բնական չէ, պետք է մտածել այդ մասին՝ հռչակելով հայերենը պետական և հայացումը պարտավորեցուցիչ:

Գտնելով, որ օրենքը թերի է, առաջարկում են ընդունել միայն առաջին հոդվածը, իսկ մյուսները վերադարձնել մանրամասնորեն վերամշակելու:

Ա. Դովհաննիսյան. — Եղած վիճաբանությունները ցույց են տալիս, որ հարցը բարդ է և օրինագիծն անմշակ: Հայերենը պետական լեզու է անցյալ տարվա մայիսի 28-ից՝ այն օրից, երբ հայտարարվեց Հայաստանի անկախությունը, այդ մասին վիճելը կնշանակե կասկածել, որ մենք անկախ ենք, կամ ցույց տալ, որ ուրիշ պետական լեզու կա. սակայն ամենքս գիտենք, որ այդպիսի բան գոյություն չու-

մի, ռուսերենի գործածությունը մասնակի երևույթ է և մնացել է մինչև այժմ, որովհետև վերացնելու տեխնիկական հնարավորություն չի եղել:

Լեզվի օրինագծի հիմք, որ նոր օրինագծով պիտի մտնի պառլամենտ, պետք է լինի այն, թե ինչպես ապահովվի փոքր ազգերի մայրենի լեզուն. և ոչ թե այն, թե ո՞րն է մեր պետական լեզուն. այդ հանգամանքը կարևոր նշանակություն ունի: Ռուսաստանում ճնշված էր փոքր ազգերի լեզուն, որի հետևանքով և ատելությանը էին լցված նրանք դեպի այդ պետությունը: Մեր հանրապետությունը, որ դեմոկրատիկ է ու ձգտում է ընկերավարություն, չի կարող գնալ Ռուսաստանի ճանապարհով և փոքր ազգերի լեզուն պիտի ապահովվի մեր պետության մեջ:

Հայերենը գործադրելու համար որոշ ժամանակամիջոց նշանակելը ավելորդ բան է. նախքան նման առաջարկ անելը անհրաժեշտ է փոխել պետական մեքենան, այլ թե ոչ օրենքը կմնա թղթի վրա: Օրինագիծը պետք է մերժել և հանձնարարել, որ մշակվի նոր օրինագիծ մանր ազգերի լեզվի գործածության և ոչ թե հայերենը պետականացնելու մասին:

4. Սասունի. - Երբ հռչակվել է անկախ Հայաստան հայերեն լեզուն էլ պիտի հռչակվեր պետական, բայց այդ չի եղել և ներքին զգացումով կամ տնավարի գործ տեսնել չի կարելի: Որովհետև Հայաստանում մի քանի գործածական լեզուներ կան, բնականորեն հարց է ծագում, թե հայերենը ի՞նչ տեղ է բռնում. եղած օրենքը չի բավարարում, որովհետև փոփոխություն ընդունված չէ և օրինագծի առաջին հոդվածը այդ պակասն է լրացնում, «ռուսերեն» բառը դարձնելով «հայերեն» և հրատարակելով որպես նոր օրենք:

Ձգտում կա պահել ռուսերենը մի փոքրամասնության համար, սակայն այդ ձգտումը կխորտակվի, որովհետև լեզվի հարցը քաղաքականից զատ գերազանցորեն ժողովրդական բնույթ ունի. մենք այնքան միամիտ չենք, որ կարծենք, թե երեք ամսում հայացումը կվերջանա, գուցե երեք տարի է պետք այդ բանի համար, բայց մենք այժմ իսկ արագ քայլերով պիտի գնանք դեպի պետականացում:

Խ. Պապայան. - Այն հիմարկությունները, ուր հայացումը կատարված է վաղուց, իհարկե, այս օրենքի կարիքը չունեն, սակայն նա անհրաժեշտ է, որովհետև շատ հաստատություններ հայացումը սկսելու ցանկություն չունեն, մեկ պաշտոնյայի համար ամբողջ գործավարությունը օտար լեզվով է կատարվում, շատ տեղեր նախապատվություն տալիս են ռուսերեն գիտցողներին, իսկ դատարանի քննիչի հայերեն գրված զեկուցումը հետ է դրված այն պատճառաբանությամբ, թե մենք պարտավոր ենք հայերեն գրություն ընդունելու և եթե մենք հարցապնդում մտցնեինք, հավանորեն պիտի պատասխանեն, թե պառլամենտը այդպիսի օրենք չի ընդունել:

Այս ամենը պերճախոս փաստեր են օրենքի անհրաժեշտության:

Օրինագիծը իր հիմունքներով պիտի ընդունվի:

Հ. Մանուկյան. - Սեպարատ շահերի խնդիր չկա. այստեղ տուժողը ժողովուրդն է:

Չկա նաև թուրքահայի խնդիր. թուրքահայը շատ լավ իմանալով թուրքերեն, կռվում էր նրա դեմ, որպես բռնությամբ իր վզին փաթաթված լեզվի:

Օրինագիծը երբեք չի պահանջում, որ օտար պաշտոնյաները երեք ամսում հայերեն սովորեն, նրանք կարևոր դեպքում կարող են գործել թարգմանի միջոցով:

Ա. Մելքոնյան. - Օրինագիծը չի ծագում անհրաժեշտ պայմաններից, ցույց չի տրված նաև թե լեզուն ինչպես պիտի պետականացվի, գրչի մի հարվածով այդ անել չի կարելի: Անտես է առնված նաև այլազգիների լեզվի հարցը: Օրինագիծը պետք է վերադարձնել հանձնաժողովին՝ մշակելու դեմոկրատիկ պահանջների համաձայն:

Գ. Խատիսյան. - Ազգայնացման հարցը իրավաբանության մեջ հինգ դարի պատմություն ունի. օրինագիծ մշակողը հաշվի չի առել պատմությունը ու փորձը, ուստի և դրական հետևանք տալ չի կարող: Պետք է վերադարձնել մշակելու:

Ձեկուցող. – Ռուսական օրենքը չի ենթադրում թե Հայաստանում հայերենը պետական լեզու պիտի լինի. ինքնըստինքյան հասկանալի լինելու պատճառաբանությունն էլ հիմնավորված է փաստի վրա և ոչ օրենքի, բացի այդ մենք հռչակել ենք Հայաստանի և ոչ հայկական հանրապետության, այնպես որ երբեք ըստինքյան հասկանալի չէ, որ հայերենը պետական լեզու է:

Օրենքը պարտավորացուցիչ է դարձնում հայացունը, ուրեմն դեկլարացիայի խնդիր չկա. առաջին հոդվածը պետք է ընդունվի: Պետք է ընդունվի նաև երկրորդ հոդվածը, որ ժամանակամիջոցն է որոշում, անհրաժեշտ է դա հոգեբանական տեսակետից: Երրորդ հոդվածը նույնպես կարևոր է, որովհետև չլինելու դեպքում, թյուրիմացություններ կարող են առաջանալ. պետք է պարզ լինի, թե վաղը մի այլազգի քաղաքացի կարո՞ղ է իր լեզվով դիմում անել:

Հոդվածային քննությամբ ընդունվում են օրինագծի 1-ին և 2-րդ հոդվածները, որով Հայաստանի Հանրապետության պետական լեզու հռչակվում է հայերենը և դառնում է պարտադիր գորքի և պետական ու հասարակական հաստատությունների մեջ: Պետական և հասարակական հիմնարկությունները պարտավոր են վեց ամսվա ընթացքում գործնական միջոցներ ձեռք առնել հայերենը պետական գործառնության պաշտոնական լեզու դարձնելու: Այլ լեզուների գործածությունը պետական ու հասարակական հիմնարկությունների մեջ սահմանվելու է հատուկ օրենքներով:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 11-ին:

«Յառաջ», թիվ 80: 31 դեկտեմբերի 1919թ.:

53-ՐԴ ՆԻՍ

26 դեկտեմբերի, առավոտյան ժամը 11-ին 1919թ.

Ա. Օհանջանյան. - Ձեկուցում է զորական նախարարության մեջ ծառայող պաշտոնյաների ռոճիկների հավելումների օրինագծի մասին:

-Զորական նախարարության սպաների ու այլ պաշտոնյաների ռոճիկների քանակը վերջին անգամ որոշված է 1919թ. հունվարին, մինչդեռ մյուս հիմնարկությունների պաշտոնյաների ռոճիկները հաստատված են ավելի ուշ: Որովհետև կյանքի թանկության հետևանքով պառլամենտը հաստատեց քաղաքացիական պաշտոնյաների ռոճիկի հավելման օրինագիծը, նույնը պիտի անել և զորական նախարարության պաշտոնյաների վերաբերմամբ: Այդ պաշտոնյաները բաժանվում են երեք տեսակի՝ սպաներ, զորապարտ պաշտոնյաներ և կամավարձուներ: Նրանց կյանքի պայմանները տարբեր են և այդ պատճառով էլ տարբեր ռոճիկներ են նշանակված նրանց համար:

Սպաներն ստանում են իրենց ռոճիկները թե՛ ըստ աստիճանի և թե՛ ըստ պաշտոնի: Ըստ աստիճանի ռոճիկներն ավելանում են 130-ից մինչև 100 տոկոսով, իսկ ըստ պաշտոնի ռոճիկներ՝ 130 տոկոս:

Զորապարտ պաշտոնյաներին տրվում է նույնպիսի ռոճիկ, ինչպես քաղաքացիական պաշտոնյաներին, դրա վրա ավելացրած զինվորական բաժինը մթերքներով:

Կամավարձուները ենթարկվում են նույն օրենքին և մթերք ստանալու դեպքում մթերքի արժեքը պակասեցվում է ռոճիկից:

Հ. Մելիքյան. – Ներկա օրինագծով զինվորական բժիշկներն ավելի պակաս են ստանում, քան քաղաքացիական մասում ծառայող բժիշկները: Առաջարկում են այդ անարդարությունը վերացնել և նրանց ռոճիկները հավասարեցնել:

Լ. Թումանյան. – Ներկա օրինագծի քննությունը պիտի հետաձգել մինչև զինվորների ռոճիկի հավելման օրինագծի պատրաստելը: Սպայության մեջ պիտի վերացնել աստիճանները, տալ միայն պաշտոնների համար:

Ռ. Տեր-Մինասյան. - Զինվորությունն ու սպայությունը չպիտի շփոթել, զինվորը ռոճիկ չէ, որ ստանում է, այլ կողմնակի անհրաժեշտ ծախսերի նպաստ,

որովհետև նրա ապրուստն ամբողջովին հոգացվում է կառավարության կողմից: Ռոճիկ կարելի է տալ զինվորին կամավորական սկզբունքի գործադրության դեպքում միայն: Աստիճանները վերացնել չի կարելի մի շարք բարդ պատճառներով. վերացնելու դեպքում էլ անունը կփոխվի, իսկ էությունը կմնա նույնը: Ինչ վերաբերում է բժիշկներին, նրանց ռոճիկները նույնը պիտի մնա, քանի որ նրանք էլ իբրև զորապարտներ պիտի զոհաբերեն:

Ա. Արեղյան. - Ջորական պաշտոնյաների համար նույն աստիճանավորումը պիտի ընդունել, ինչ որ քաղաքացիականի համար: Բացի այդ պետք է վերացնել սպաներին ծառաներ տալու սովորությունը (ծայներ՝ վերացված է):

Լ. Թումանյան. - Սպաներն էլ կամավորներ չեն. նրանք մինչև 40 տարեկանը զորակոչված են: Աստիճանի ու պաշտոնի տարբերությունը շատ մեծ է: Աստիճան ձեռք են բերում և շատ անարդար միջոցներով, իսկ պաշտոնը կապված է ընդունակությունների ու բարեխղճության հետ, բացի այդ, պաշտոնից հեռանալիս նրանք զրկվում են ռոճիկից:

Յ. Մելիքյան. - Ջինվորական բժիշկը մինչև այժմ ստանում էր 1.900 ռ., իսկ այժմ պիտի ստանա 3.400, մինչդեռ քաղաքացիականը՝ 2.600 և այժմ պիտի ստանա 4.400: Ջինվորականը շարունակ տեղափոխվում է, իսկ քաղաքացիականը մնում է և իր մասնավոր պարապմունքն է ունենում: Պնդում են, որ ռոճիկները պետք է հավասարեցնել:

Ա. Խոնդկարյան. - Աստիճաններն հին իրավակարգի մնացորդ են, որ պիտի վերացնել: Աստիճաններն առաջ որոշ պաշտոն ստանալու համար հարկավոր էր, իսկ այժմ քաղաքապետը մի կապիտան է, մինչդեռ դա զորավարի պաշտոն է:

Ուրեմն պետք է վերացնել աստիճանները: Ռոճիկներ տալ ըստ պաշտոնի: Ջորական պաշտոնյաներին կենսաբաժին չտալ. նրանք նույն գործն են կատարում, ինչ որ քաղաքացիական մասի պաշտոնյաները: Իսկ ռազմաճակատում գտնվող սպաներին ավելի պիտի վճարել:

Ջին. Մախ. Արարատյան. - Աստիճանների վերացման համար միջոցներ են ձեռք առնված և հետզհետե կկիրառվեն կյանքի մեջ: Այժմ անհրաժեշտ է պահել և աստիճանը և պաշտոնը, որովհետև ներկա պայմանները թույլ չեն տալիս ուրիշ կերպ վարվել: Եթե բժիշկների ռոճիկը չավելացվի, մենք բժիշկներ չենք ունենա, ինչպես անասնաբույժներ չունենք: Ռազմաճակատի ու թիկունքի սպաների վարձատրության մեջ կա այն տարբերությունը, որ առաջիններն ստանալու են հագուստ ձրիաբար, իսկ վերջիններս՝ կես արժեքով: Բացի այդ, երբեմն թիկունքի աշխատանքն ավելի ծանր ու պատասխանատու է, քան ռազմաճակատի աշխատանքը:

Ա. Ղազարյան. - Կողմնակից է, որ աստիճանավորումը պահվի, բժիշկների ռոճիկները ավելացվի:

Օրինագիծն ընդունվում է նույնությամբ: Փոխվում է միայն բժիշկների ռոճիկին վերաբերող հոդվածը:

Ընդմիջումից հետո գաղտնի քվեարկությամբ կրտսեր քարտուղար է ընտրվում Անուշավան Տեր-Միքայելյանը:

Արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի ու արտակարգ դատարանի վերացնելու մասին զեկուցում է Լ. Թումանյանը

Նախարարական խորհուրդը ներկա տարվա հուլիսի 7-ին հաստատել է մի օրինագիծ, որի համաձայն հիմնվել է արտակարգ քննիչ հանձնաժողով և արտակարգ դատարան՝ պաշտոնեության հանցագործությունների քննությունն արագացնելու համար: Այդ դատարանը, շնորհիվ իր կազմի աննպատակահարմարության ու անգործնականության, քննել է ընդամենը երեք գործ: Այդ պատճառով վարչական հանձնաժողովն առաջարկում է վերացնել այդ քննիչ հանձնաժողովն ու դատարանը և միևնույն ժամանակ հաստատել նոր օրենք՝ պաշտոնեության հանցագործությունների դեմ կռվելու համար:

Առաջարկներն ընդունվում են երկար թեր ու դեմ խոսողներից հետո:

Նիստը փակվում է ցերեկվա ժամը 3-ին:

«Յառաջ», թիվ 2: 3 հունվարի 1920թ.:

54-ՐԴ ՆԻՍՏ

27 դեկտեմբերի 1919թ.

Նիստը նվիրված է տոների առթիվ եղած ներման խնդրագրերի քննության: Ձեկուցում է օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից *7. Տերտերյանը*.

- Թուրքերի Նախիջևանում գտնված ժամանակ Թագաքյանդ գյուղի բնակիչներ Օրդուխանյան և Մուրադյան, թրքական զինվորների աջակցությամբ, դրան են հավաքել հոգուտ թուրքերի և գեղեցիկ կանանց ու աղջկերանց տեղերն են մատնանշել նրանց: Ծեծով ու բռնությամբ նրանք կատարել են տվել թուրքերի պահանջները, տղամարդկանց զորահավաքի են ենթարկել և այլն: Այդ հիման վրա դատարանը դատապարտել է Օրդուխանյանին, որ գործել է բացարձակ, մասնակից է եղել բոլոր հանցագործություններին և պաշտոնապես գտնվելիս է եղել թուրքերի պաշտպանության տակ, - 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքների. իսկ Մուրադյանին, որ երկրորդական դեր է կատարել անձեռնմխելի չի եղել և որի բոլոր հանցագործությունների մեջ մասնակցելն ապացուցված չէ, - 7 տարվա տաժանակիր աշխատանքի:

Օրենսդրական հանձնաժողովը նկատի ունենալով, որ 1) նրանք գործել են իբրև քաղաքացիական քաջությունից զուրկ մարդիկ, 2) ժամանակակից պայմաններն են հարկադրել նրանց այդպես վարվել, 3) դրանը հավաքել են գլխավորապես հարուստներից և այն էլ իբրև գյուղից ընտրված ներկայացուցիչներ, 4) գեղեցիկ կանանց մատնանշելու փաստն ապացուցված չէ, քանի որ համագյուղացի թաթարներն էլ կարող էին նույնն արած լինել և 5) եթե նրանք չմատնանշեին կամ դրան չառնեին, միևնույն է, թուրքերը տարբեր միջոցներով ուրիշ մարդկանց ձեռքով նույն արդյունքին կհասնեին, - գտնում է, որ կարելի է ներել նրանց, բայց որովհետև այդ ներումը շատ վատ կազդե ժողովրդի հոգեբանության վրա և թյուրիմացությունների առիթ կտա, հանձնաժողովն առաջարկում է մեղմել պատիժը — Օրդուխանյանին տալ 8 տարի, Մուրադյանին՝ 16 ամսյա տաժանակիր աշխատանք:

Ջամալյան. — Վրդովմունքս են հայտնում հանձնաժողովի առաջարկության դեմ: Այդ երկու ոճրագործներին չափտի ներել: Միևնույն ժամանակ պիտի առաջարկել կառավարությանը, որ Լոռում, Փամբակում և Ալեքսանդրապոլում անպատիժ մնացած նման հանցագործները անմիջապես դատվեն և ամենախիստ պատժի ենթարկվեն: Մասնավորապես շեշտում են հայ գրականագետ համարվող Ատրպետի հանցագործությունը: Նա Ալեքսանդրապոլում թուրքերին է շնորհել հայ գեղեցիկ, երիտասարդ կանանց ու աղջիկների, ինչպես և հարուստ հայերի:

Յաղջյան. — Համաձայնելով նախորդիս բոլոր ասածների հետ, գտնում են, որ ներման համար ոչ մի օրինական հիմք չկա, իսկ հանձնաժողովի ասածը, թե եթե սրանք չանեին, ուրիշները կանեին, անթույլատրելի տեսակետ է:

Արեղյան. — Առանց բուռն ցասման չի կարելի խոսել հանձնաժողովի եզրակացությունների մասին: Անպատիժ հանցագործների այս երկրում մի արդարատուության բացառիկ դեպք է եղել, այն էլ ուզում են արդարացնել: Դատապարտվածներից Օրդուխանյանը հայտնի ոճրագործ է, որի ձեռքում տարիներ շարունակ տանջվել է ամբողջ Նախիջևանը: Պետք է մերժել առաջարկը և հանձնարարել կառավարությանը՝ պատժել մինչև այժմ անպատիժ մնացած նման ոճրագործներին:

Ծամհուր. — Նման ոճրագործներ շատ են նախկին Թուրքահայաստանում: Ժողովուրդը սպասում է նրանց պատժելուն: Ամենախիստ կերպով պիտի պատժել նման ոճրագործներին:

Բուդադյան. – Քսան տարվա փաստաբանական գործունեությանս ընթացքում ոչ ոքի չեմ մեղադրել, բայց այս անգամ բացառություն պիտի անեմ:

Բուդադյանը մեղադրական արձանագրության մեջբերումներով ապացուցում է, որ նրանք աջակցել են թուրք զինվորականներին նրանց ոճրագործությունների մեջ, բռնի ուժով կատարել են տվել նրանց ապօրինի հրամանները, 50 տղամարդ հավաքել և ուղարկել են ռազմաճակատ, իրենց օգտին դրան ու առարկաներ են կորզել ժողովրդից:

Առաջարկում եմ մերժել ներման խնդիրը:

Խորենի. – Ներման տեսակետը ներկա խնդրում կիրառել չի կարելի: Մարդասիրական սկզբունքներն ու պետականության շահերը տարբեր են: Պատժող դատարանը շատ թույլ է գործել: Ժողովուրդն անվստահություն է զգում դեպի կառավարությունը, երբ վերջինս չի պատժում նման ոճրագործներին: Ես առաջարկում եմ, որ հանձնաժողովը հետ վերցնի իր խոսքերը, որոնք չպիտի արտասանվեին պառլամենտի ամբիոնից:

Վարչամյան. – Ես որոշ թյուրիմացություններ կպարզեմ, Մուրադյանի 100 վկաներից դատարանում եղել են երեք հոգի միայն. իսկ քննիչի մոտ եղած վկաները եղել են 69 հոգի, որոնցից 5-ը դեմ են խոսել, 12 թեր, 21-ը չի մեղադրել: Նրան ձերբակալելիս նրա մոտ գտել են մի կապոց շոր և 10 ռուբլի դրամ միայն: Նա բացարձակապես զոհ է պայմանների ու իր քաղաքացիական երկչոտության: Նա դրամ հավաքել է իբրև անդամ այն կոմիտեի, որ գյուղացիների կողմից ընտրված է եղել այդ նպատակով: Գանձման ժամանակ չքավորներից քիչ է վերցրել, հարուստներից՝ շատ: Թուրքերի վտանգից նրան փրկել է Օրդուխանյանը, որի մասին նույնը չի կարելի ասել:

Թումանյան. – Հակասություն է գտնում հանձնաժողովի երկու անդամների՝ Տերտերյանի և Վարչամյանի ասածների մեջ: Առաջարկում է հիմնական վերաքննության ենթարկել մեր դատարանն ու օրենքները:

Բուդադյան. – Արձանագրությունից երևում է, որ 4 մեղադրական կետերից Մուրադյանի մեղսակցությունը երեքի վերաբերմամբ հաստատված է: Հետևաբար Վարչամյանի պաշտպանությունը անհիմն է:

Զեկուցողի բացատրությունից հետո պառլամենտը մերժում է ներման առաջարկը Օրդուխանյանի նկատմամբ:

Մուրադյանի խնդիրը մնում է նախկին դրության մեջ և հանձնվում է վերաքննության պառլամենտի բոլոր հանձնաժողովների նախագահներից բաղկացած մի հանձնաժողովի:

7. Տերտերյան. – Պորուչիկ Աստվածատրյանը դատապարտված է 2 տարով, 10.000 ռուբլու վատմման համար: Այժմ խնդրում է ներել հետևյալ պատճառաբանությամբ. ռուսական օրենքներով՝ 300 ռուբլուց պակաս գումար վատնողները այդպիսի խիստ պատժի չեն ենթարկվում: Իսկ 10.000 ռ. ներկա արժեքներով հավասար է 17 ռուբլու:

Խնդիրը մերժվում է:

Պետրոս Օհանյանը դատապարտվել է 12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի, որովհետև մի խումբ դասալիքների հետ միասին զինված դիմադրություն է ցույց տվել 25 զինվորների, որոնք Շարուր են գնացած եղել՝ դասալիքներ որսալու: Այդ ժամանակամիջոցը իջեցրած է 4 տարվա: Այժմ Օհանյանը բացատրում է, որ խմբապետ Շաբոն, այդ դեպքից մի քանի օր առաջ, եղել էր գյուղում՝ թալանի նպատակով և սպառնացել էր կրկին վերադառնալ: Երբ զինվորները եկել են, նա կռվել է նրանց դեմ ենթադրելով, որ դա Շաբոնի խումբն է: Զինվորական նախարարը դեմ է ներման, իսկ հանձնաժողովն առաջարկում է վերականգնել բոլոր իրավունքները և 2 տարվա բանտարկության դատապարտել:

Առաջարկն ընդունվում է:

Սկրտիչ Փանոյանը դատապարտված է 4 տարվա տաժանակիր աշխատանքի՝ իբրև դասալիք. ներկա օգոստոսի 20-ին նա տանից նամակ է ստանում, որ հունձը հասել է և տանը աշխատավոր չկա: Նա ինքնական հեռանում է, գյուղում 9 օր աշխատում է և տասերորդ օրը ձերբակալվում: Գյուղի համախոսականն ապա-

ցուցում է նրա ցուցմունքի ճշտությունը ու ընտանիքի միակ նեցուկ լինելը: Ձինվորական նախարարը դեմ չէ ներման: Դատարանում ևս այդ հանգամանքները պարզված են:

Ներման առաջարկն ընդունվում է:

Սմբատ Տեր-Օհանյանը պատերազմից առաջ ինքնապաշտպանության նպատակով սպանություն է կատարել և դատապարտվել է 2 տարվա բանտարկության՝ կալանավորների բաժնում: Այնուհետև, նա իբրև զինվոր ծառայել ու կռվել է զանազան ռազմաճակատներում՝ 1914 թ. օգոստոսից մինչև 1919 թ. մարտի 30-ը, երբ տուն է վերադարձել, ձերբակալվել ու բանտարկվել է: Այժմ մնում է 1 և կես տարի:

Հանձնաժողովի առաջարկը. ներել և վերականգնել բոլոր իրավունքները — ընդունվում է:

Հարություն Հայրապետյանն իբրև ծիավոր դասալիք, դատապարտվել է զորադաշտային դատարանի կողմից՝ ցմահ տաժանակիր աշխատանքի: Այժմ առաջարկում է իջեցնել չորս տարվա:

Խոնդկարյան. — Որովհետև, ինչպես կառավարության կողմից պառլամենտում հայտարարվեց, Հայաստանում զորադաշտային դատարան գոյություն չունի, պետք է բեկանել և կրկին քննել գործը:

Հանձնաժողովի առաջարկն ընդունվում է:

Եղիշե Ալավերդյանը և Այդինյանը իրենց սպայի վրա մահափորձ կատարելու համար դատապարտվում են 30 և կես ամսվա՝ կալանավորների բաժանմունքում:

Հանձնաժողովի առաջարկը մերժվում է:

Մնացական Գալստյանը դարձյալ իբրև ծիավոր դասալիքի, զորադաշտային դատարանի կողմից դատապարտվում է հրացանազարկության և ապա փոխվում է ցմահ տաժանակիր աշխատանքի: Ձինվորական նախարարը դեմ է ներման:

Հանձնաժողովն առաջարկում է իջեցնել 4 տարվա: Ընդունվում է:

Պորուչիկ Հմայակ Գրիգորյանն իշխանությանն անհնազանդվելու և անգործության պատճառով դատապարտված է 4 տարի կալանավորների բաժանմունքում, հետո մեղմացրել են և դարձրել երկու տարի: Այժմ արդեն ազատ է և խնդրում է վերականգնել իրավունքները: Ձինվորական նախարարը դեմ է, իսկ հանձնաժողովն առաջարկում է ներել: Որոշվեց չներել:

Մ. Գրիգորյան. — Սպա Գրիգորյանը զինվորական իշխանության կարգադրությանը հավաքել է 238 ձի, որից 17-ը տեղ է հասցրել, իսկ մնացածին՝ քաղցից սպանել, նվիրել, ծախել ու թղթախաղում տարվել է: Գյուղացիներին գնած ձիերի համար չի վճարել: Խնդիրը մերժվում է:

Նիստը փակվում է:

«Յառաջ», թիվ 3: 4 հունվարի 1920թ.:

55-ՐԴ ՆԻՍ

29 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է Մ. Տիգրանյանը:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Դիլիջանի հանձնաժողովի զեկուցումը

Ա. Մաքսապետյան. - Դիլիջանի գավառը Հայաստանի ութ գավառների մեջ բացառիկ դրություն է ներկայացնում. թերևս միայն այդ գավառն է, որ զերծ է մնացել ավերածությունից, 54 գյուղերում մենք չտեսանք քանդված տներ, ավերված օջախներ ու քայքայված տնտեսություններ. գավառի 70.000 ազգաբնակչությունը իր տնտեսության տերն է և հարուստ է թե՛ տնային իրերի, թե՛ երկրագործական գործիքների և թե՛ աշխատանքի կողմից: Դիլիջանի գավառի երկրորդ բացառիկ կողմը Ադրբեջանին ու Վրաստանին սահմանակից լինելն է,

այնպես որ գավառը, որպես քաղաքական ռազմական շրջան, պետք է հատուկ ուշադրության արժանանա:

Նախքան հանձնաժողովի մեկնումը, այդ գավառից ստացվել էին բազմաթիվ դիմումներ և բողոքներ տեղի վարչական մարմինների գործունեության ու ժողովրդի ծանր վիճակի մասին: Հանգամանորեն իրագել լինելու համար, հանձնաժողովը որոշեց մտնել ժողովրդի մեջ, տեղնուտեղը ծանոթանալ երկրի դրության, ստուգել եղած դրությունները և ապա ձեռնարկել վարչական մարմինների գործունեության քննությանը:

Այդ նպատակին հասնելու համար հանձնաժողովն սկսեց իր աշխատանքներն երեք ուղղությամբ՝ մանրամասն տեղեկություններ հավաքեց ու անձամբ դիտեց գավառի տնտեսական վիճակը, քննեց դպրոցական գործը և, ի վերջո, մոտիկից ծանոթացավ վարչական մարմինների գործունեությանը:

Վարչական իշխանությունը

Վարչական իշխանությունը հետաքրքրություն է ներկայացնում մեզ համար իր հիմունքների, ձևի և միջոցների կողմից. կա չորս տեսակ իշխանություն՝ գավառ, գավառակ, համայնք և գյուղ: Ներքին գործոց նախարարությունը հոգ չի տարել կանոնավոր վարչական բաժանում կատարելու, որովհետև ներկա դրությունը անբարեհաջող է գավառի զանազան մասերի փոխհարաբերության և հաղորդակցության տեսակետներից:

Համայնքի պետը ընտրվում է ենթարկյալ գյուղերի ներկայացուցիչների ժողովից, բայց զարմանալին այն է, որ նրանք ռոճիկ չեն ստանում ոչ ժողովրդից, ոչ էլ կառավարությունից: Դիլիջանի համայնքի պետն է միայն, որ ստանում է 3000 ռ., Իջևանինը՝ 700 ռ. ամսական. այսպիսի պայմաններում պարզ է, որ նրանք պիտի ծանրանան ժողովրդի վրա. համայնքի պետը ունի մի քանի ենթարկյալ պաշտոնյաներ, որոնց վիճակը նույնպես անտանելի է:

Գավառական իշխանության ամենափոքր միավորը գյուղն է իր գյուղապետով, գյուղատնտեսությունը մնայուն պաշտոն չէ, որովհետև ռոճիկ չկա և պոկելու էլ մեծ հարմարություններ չունի:

Ոստիկանությունը վատ պայմանների մեջ է երկու կողմից. նախ՝ անմխիթար է նրա տնտեսական դրությունը, երկրորդ՝ մեծապես կազմված է զինվորական տարիք ունեցող մարդկանցից, ռոճիկները ստացվում են անկանոն և ոչ լրիվ, իսկ դիմումները մատնվում են անուշադրության:

Գողություններ

Գավառի ամենախոշոր ցավն է թալանն ու գողությունը, որ կատարվում է թե՛ տեղական ժողովրդի, թե՛ պաշտոնական անձանց, և թե՛ Ադրբեջանի սահմանամերձ թաթարների միջոցով. գողության ու թալանի մասին պառլամենտի նախագահությանն ուղղած բազմաթիվ հեռագիրները սոսկ իրողության արդյունք են, այդ առթիվ բազմիցս դիմված է կենտրոնական կառավարության, բայց, դժբախտաբար, ոչ մի միջոց չի ձեռնարկվել: Ժողովուրդը մի բան է միայն ասում. «Փրկեցե՛ք մեզ գողերից, պատժեցե՛ք նրանց, էլ ուրիշ ոչինչ չենք ուզում»:

Գողության մեկ տեսակն է նաև զինավաճառությունը, որ շատ տարածված է գավառում. տեղում եղած զենքերը մաս առ մաս գնում են Ադրբեջան:

Գողության ծավալման և հանցավորների անպատիժ մնալու մեջ պատասխանատվության մեծ բաժին ունի դատական իշխանությունը, նախ՝ չկան հարկավոր թվով պաշտոնյաներ և երկրորդ՝ եղածները շրջան չեն դուրս գալիս. կուտակված գործերը ընթացք չեն ստանում և ժողովուրդը չգիտե կա՞րարյոք, մի հիմնարկություն, ուր կարողանա պաշտպանել իր ոտնահարված իրավունքը: Բազմաթիվ հանրագրություններով ժողովուրդը խնդրում է ավելացնել դատական պաշտոնյաների թիվը:

Հողային վիճակը

Հողային վիճակը ծանր պայմանների մեջ է երկու կողմից. նախ՝ գավառը հացահատիկների մշակության հարմարություններ չունի և երկրորդ՝ բնակչությունը սակավահող է:

Նորմալ ժամանակներում Ադրբեջանից մեծ քանակությամբ հացահատիկ էր ներմուծվում. այսօր այդ հարմարությունը չկա և ժողովուրդը ուտում է կորեկ ու գարի. անհրաժեշտ է այլուր մատակարարել, որով հացի կարիքը մասամբ կբավարարվի:

Սակավահողության պատճառով ժողովուրդը կտրատում է անտառները, այնպես որ, Դիլիջանի անտառների ավերման տեղեկությունները միանգամայն ճիշտ են. խնդիր են հարուցել նաև, որ բնակչության մի մասը փոխադրվի ուրիշ վայր: Գավառում խոշոր կալվածատիրություն չկա, հիշատակելի է միայն Հաղարծնի վանքը և մի ուրիշ մասնավոր կալվածատեր:

Անտառների մեջն ու շուրջը կան պետական հողեր, որ նույնպես ժողովուրդը պահանջում է հանձնել իրեն:

Արոտատեղեր

Կարևոր է արոտատեղերի հարցը. ինչպես հայտնի է, Ադրբեջանի թաթարները գրավում են ամենալավ արոտատեղերը. այդ կողմից հայ բնակչությունը վատթար կացության մեջ է, բացի դրանից մեծ նշանակություն ունի այն հանգամանքը, որ երկու ժողովուրդների հարաբերությունները բնականոն չեն: Դիլիջանի գավառը խնդրում է միջոցներ ձեռք առնել, որ արոտատեղերը մնան հայերին:

Հաղորդակցություն

Վատթար կացության մեջ է նաև փոստային հաղորդակցությունը, չնայած, որ շրջանն ունի մեծ խճուղի:

Նկատվում է ուժեղ պայքար գինվորական և քաղաքացիական իշխանությունների միջև, որպիսի հանգամանքը վատ ազդեցություն ունի ժողովրդի վրա և պետք է վերջ դրվի:

Դպրոցները

Գավառում բացված են 32 դպրոց՝ 87 ուսուցիչներով. հանրային կրթության նախարարին մենք տվինք փաստեր դպրոցների անմխիթար դրության մասին, որոնցից մի քանիսը կհիշատակեմ այստեղ: Դպրոցական հարմար շենքեր չկա, կան դպրոցներ, որ փայտի երկրում վառելիքներ չունին, որոշ ուսուցիչներ ժամանակին չեն գնացել պաշտոնավայրը. կան այնպիսիները, որոնք արձակուրդ են ստացել և ուշ են վերադարձել: Դպրոց կա, որ ժամացույց չունի, կան և դպրոցներ, ուր աշակերտության թիվը չի համապատասխանում ուսուցիչների թվին:

Դպրոցական գործը Դիլիջանի գավառում բարելավ վիճակի մեջ չէ շեշտում են այս, որովհետև տնտեսապես բարձր վայրում այդպես չպիտի լիներ:

Պաշտոնատներում հայերենը գործածության մեջ չէ և նույնիսկ, մեկ դպրոցում մենք ականատես եղանք, թե ինչպես ուսուցիչը թվաբանության դասը բացատրում է ռուսերենով:

Դրամի հարցը

Իբրև սահմանակից վայր, Դիլիջանում կարևոր նշանակություն ունի դրամի հարցը: Ադրբեջանը չի ընդունում մեր դրամը, այնպես որ, առևտուր անել հնարավոր չէ: Սահմանագլխի պահակները սակավ են, իսկ հսկողությունը՝ թույլ: Անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել գավառը ներմուծելու հարկավոր ապրանքներ և մեր երկրի ապրանքների արտահանությունը արգելելու:

Ամփոփելով ասածներս, պետք է հայտնեմ, որ հանձնաժողովը Դիլիջանի գավառից հեռացավ իր հետ բերելով լավ և վատ տպավորություններ. լավը գավառի անվնաս մնալն է և առողջ տնտեսություն ունենալը: Վատն այն է, որ

տեղի հարստությունը փչանում է հոգուտ ավազակների և Ադրբեջանի թաթարների: Պառլամենտն ու կառավարությունը պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնեն, եթե ոչ բարձրացնելու, գոնե եղածը ապահով պահելու համար:

Էջմիածնի հանձնաժողովի գեկուցումը

Ս. Թորոսյան. - Էջմիածնի հանձնաժողովի գլխավոր նպատակն էր ծանոթանալ ժողովրդի կարիքներին և վարչական մարմինների թերություններին:

Պարենավորման գործը

Ակնբախ բացը Սուրմալուի և Էջմիածնի գավառներում հացի ու անասունների կերի պակասությունն է: Ճիշտ է Սուրմալուի գավառում բերք եղել է, բայց հարուստ դասը պաշարը հետն առնելով հեռացել է. մնացել են աղքատները, որոնք ոչինչ չունեին: Խնամատարության և պարենավորման նախարարությունների բաժանմունքները չեն գործում. Էջմիածնում խնամատարության գրասենյակը զբաղված է ցուցակներ պատրաստելով, իսկ Իգդիրի պարենավորման գրասենյակը ոչ մի գործ չի կատարում: Պահեստները, որոնք այժմ ամերիկացիների ձեռքին են, դատարկ են. Իգդիրի պահեստը ինչ-որ մութ պատմություն ունի, որի վրա ենք հրավիրում պարենավորման նախարարի ուշադրությունը: Գավառի պաշտոնության դրությունը ծանր է հացի չգոյության պատճառով. անհրաժեշտ է Իգդիրում հատուկ փուռ բանալ՝ պաշտոնյաներին հաց մատակարարելու համար: Լուրեր են տարածված, որ, իբրև թե, պատերազմական գործողությունների հետևանքով գյուղացիությունը ավար է ձեռք ձգել. հանձնաժողովը հայտարարում է, որ այդպիսի բան չկա, հանգամանքից օգտվել են որոշ մարդիկ, բայց ոչ երբեք գյուղացիները:

Որբանոցային գործը

Որբանոցային գործը բավարար դրության մեջ է շնորհիվ Մոսկվայի հայկական կոմիտեի ջանքերի, դժգոհություններ կան կառավարչի դեմ, որի մասին ասում են, թե շատ կոպիտ վերաբերմունք ունի:

Կոմիտեն մի հողամաս մշակել, բանջարանոցի է վերածել, բայց տեղական բնակչության և կոմիտեի միջև համաձայնություն չկա այդ հողամասի վերաբերմամբ, որը և դժգոհությունների առիթ է ծառայում. պետք է լուծել և այդ խնդիրը: Բժշկա-սանիտարական գործը գավառներում լավ դրության մեջ չէ, գյուղերն անմաքուր են, հիվանդանոցները վատ վիճակում են, իսկ պաշտոնությունը դժգոհ է ստացած ռոճիկներից:

Հողային հարցը

Գալով հողային խնդրին, պետք է ասեն, որ սակավահողության մասին այժմ խոսք լինել չի կարող, որովհետև շատ հողամասեր ցանված չեն, սերմացուի պակասն է, որ պիտի շեշտվի այսօր, գարնանը սերմացու հասցնելը կենսական անհրաժեշտություն է: Էջմիածնի գավառի հողային կոմիտեն, որ պիտի գրավեր ազնվականության հողերը, անմխիթար դրության մեջ է. ունեցել է միայն մեկ նիստ, այն էլ դրամական ավանսներ ստանալու մասին: Էջմիածնի շրջանում կան 32 կալվածներ, ոչ մեկը չի գրաված և 2 արձանագրությունների նախագիծ է կազմված միայն, որոնք և զանազան կասկածների տեղիք են տալիս իրենց կազմության ձևով. կոմիտեի նախագահ Հովսեփ Հարությունյանը, որ միաժամանակ պետական գույքերի վարչության ներկայացուցիչն է, վառելափայտի ապօրինի գրավումներ է կատարում և ապա փրկանք ստանալով ազատում:

Հարկահանություն

Կանոնավոր հարկահանություն գոյություն չունի, որոշ տեղերում ժողովուրդը խնդրում է ազատել իրեն հարկից, իսկ այնտեղ, ուր հավաքված է, զեղծումների առարկա է դարձել:

Գաղտնի կերպով պատրաստվում է օղի, որպիսի հանգամանքի վրա ֆինանսների նախարարի ուշադրությունն ենք հրավիրում: Բամբակ դեռ շատ կա, բացի այդ, մասնավոր մարդիկ բամբակի գնումով են զբաղված. գնումներ կատարում են նաև Հայկոպը և ամերիկյան կոմիտեն, որ ապօրինություն է:

Կրթական գործը

Գավառների կրթական գործի մասին ամփոփ պատկեր տալ չենք կարող. եղանք մի քանի դպրոցներում, բացի այդ շրջանային տեսուչը տվեց որոշ տեղեկություններ անկանոնության մասին. այսպես՝ ուսուցիչները ժամանակին ռոճիկ չեն ստանում, ծրագրած դպրոցների կեսն է բացված. պատահել են զանցառության դեպքեր: Երկու գիմնազիայից բացված է միայն մեկը՝ Աշտարակում: Իրոք կրթական գործի համար նախնական աշխատանքներ կատարված են, բայց նախկին շրջանային տեսչի անփութության պատճառով գործը կանգ է առել:

Ղատական գործը

Հանձնաժողովը քննության ենթարկեց նաև ղատական հիմնարկությունները. Տպավորությունն այն է, որ Էջմիածնի գործերը բավարար են. քննիչը, որ ղեկավարում է Ա. և Գ. գավառամասերը, հնարավորություն չունի գործերը սպառել՝ չափազանց շատության պատճառով:

Եղած գործերից նշանավոր է Սարդարապատի գործը, որի քննությունը կվերջանա շուտով: Ղուրդուղուլիի հաշտարար ղատարանում, ժողովրդի ասելով, գործերը արագ չեն ընթանում. գրագիրները զբաղված են մասնավոր խնդիրներ գրելով:

Օրեկտիվ պայմանների շնորհիվ Իգդիրի հաշտարար ղատարանի գործերը այնպես չեն դրված, ինչպես Էջմիածնինը, բացի այդ, ղատարանի վրա նկատվում է դրսի ազդեցությունը: Իգդիրում կազմված գինվորական ղատարանը հունիսի 17-ին գործել է ապօրինություն՝ մահվան դատապարտելով մեկին այն ժամանակ, երբ մահապատժի օրենք չի եղել Հայաստանում: Վաղարշապատի բանտը վատ վիճակ ունի վարչական կողմով. բանտապետը պետք է պատասխանատվության կանչվի որպես զեղծարար ու պետական իրեր յուրացնող:

Ջորամասերը

Հանձնաժողովը այցելեց զորամասերը, ծանոթացավ նաև նրանց կարիքներին, պարտ են համարում հայտարարել, որ զորքը գերազանցորեն կատարում է իր պարտքը (ծափահարություններ), միայն պետք է, որ թիկունքը մտահոգվի նրա վիճակով՝ ավելի բարեկեցիկ դրություն ստեղծելու համար:

Ինքնավարություններ

Ուշագրավ երևույթ են ինքնավարական հաստատությունները. Վաղարշապատի քաղաքային ինքնավարությունը, որպես նոր կազմակերպություն, դանդաղ է գործում առայժմ. հաջող է Աշտարակինը:

Հայ-թաթարական հարաբերություն

Վաղարշապատում գումարեցինք հաստատությանց ներկայացուցիչների ու տեղական ինտելիգենցիայի ժողով, ուր քննության առնվեցին հայ-թաթարական

հարաբերությանց, դասալքության և շանտաժի հարցերը: Ժողովի կարծիքով այն թաթար գյուղերը, որոնք հպատակվում են Հայաստանի Հանրապետության, պիտի հովանավորվին ու խնամվին հավասարապես. դասալքության դեմ կարելի է կռվել հենց պաշտոնյաների միջոցով. շանտաժի դեպքերը այժմ սակավ են, բայց անհրաժեշտ է, որ անցյալում կատարված խոշոր շանտաժների հեղինակները պատասխանատվության կանչվեն:

Կոմիսարները

Հանձնաժողովի կարծիքով էջմիածնի գավառական կոմիսարիատի գործելակերպը շատ պակասավոր է, իսկ գործավարությունը քառասային. աչքի ընկնող երևույթ է կոմիսարիատի պաշտոնյաների հաճախակի փոփոխությունները. պաշտոնյաները մեծ մասամբ նոր են և հարկավոր տեղեկություններ տալ չեն կարողանում: Ձինամթերքի ցուցակ չկա և հնարավոր չէ ստուգել զենքի քանակությունը. այդ խնդրում, առհասարակ, կասկածելի գործեր շատ կան:

Գավառապետների հաճախակի փոփոխություններ է տեղի ունեցել, բայց ոչ մեկը իր հաջորդին պատշաճ ձևականություններով գործ չի հանձնել: Անկանոն է նաև ռոճիկների բաշխումը, մանավանդ միլիցիոներներին, որոնց շուրջը տեղի են ունենում զեղծումներ: Էջմիածնի գավառական կոմիսարիատը անմխիթար կացության մեջ է, համեմատաբար կանոնավոր է Իգդիրին:

Շրջանային կոմիսարիատներից ուշագրավը Աշտարականին է, ուր չկա ոչ մի գործ, ինվենտար անգամ չկա. Աշտարակ գնացած կոմիսարները՝ Ատոմյան, Մելիք-Աղամալյան, եղել են մեկը մյուսից վատթար, հարբեցող ու կաշառակեր. լավ պաշտոնյաներ են եղել Թումանյանը և Մնացականյանը, բայց անհասկանալի պատճառներով հեռացվել են պաշտոնից. վերջում նշանակված է Ա. Շխյան ազգանունով մեկը, որից մեծապես դժգոհ է ժողովուրդը. երբ նրան ասել են, թե իրեն հեռացնել կտան, նա պատասխանել է. «Քանի Տրդատյանը կա, ինձ ոչ ոք հեռացնել չի կարող»:

Վատ դրության մեջ է նաև Ղուրդուղուլիի շրջանային կոմիսարիատը. գործավարություն գոյություն չունի:

ՆԳ նախարարի հայտարարության համաձայն, Սարդարապատի դեպքերի հետևանքով բերված թալանը ցուցակագրված է և գտնվում է կոմիսարիատում. հետաքրքրվեցինք այդ խնդրով, տեսանք որ ցուցակագրված են միայն հրմ վերմակներ ու այլ անպետք իրեր. եղել են անասուններ, ցորեն, խոտ և այլն, որոնք բաժանվել են պաշտոնյաների մեջ. այդ գործում կան մեծ հանցավորներ:

Ներքին գործոց և արդարադատության նախարարությանց ուշադրություն ենք հրավիրում այն բանի վրա, որ, առհասարակ, հանցավորները անպատիժ են մնում: Սարդարապատի կոմիսար ոմն Արղության, որ կատարել է ամեն տեսակ չարագործություններ, մնացել է անպատիժ, ապա Անուշավան Լալայանը հավաքել է հրացաններ ու հայտնի չէ, թե ի՞նչ է արել. միաժամանակ սպանել է մի անդամալույծ մարդու որպես դասալիքի ու չի պատժվել:

Սարդարապատի ցորենով Աշտարակում փուռ է բացվել. ՆԳ նախարարին արդյո՞ք հայտնի չէ, թե ով է բացել փուռը և ինչ կապ ունի Սարդարապատի ցորենը Աշտարակի փռի հետ. ինչու՞ հանցավորները չեն պատժված:

Ձեկուցումներից հետո որոշվում է եղած առաջարկները գրավոր կերպով հանձնել ֆրակցիաներին և ապա դնել պառլամենտի օրակարգի մեջ՝ քննության ենթարկելու համար:

Ջորական նախարարության պաշտոնյաների ռոճիկների հավելման օրինագծի երրորդ ընթերցումից հետո Լ. Թադևոսյանը զեկուցում է պառլամենտի, պետական կոնտրոլի և նախարարությունների նախահաշիվները, նախքան պետական ելևմտացույցի քննությունը, հաստատելու օրինագծի մասին:

Որովհետև պետական ելևմտացույցի քննությունը հետաձգվեց և նոր տարին սկսելով պառլամենտը չունի իր տրամադրության տակ համապատասխան վարկեր ծախսերը հոգալու համար, նախագահությունը կազմելով տարեկան նա-

խահաշվի նախագիծ և ներկայացնելով, խնդրում է թույլատրել, որ ամբողջ գումարի մեկ տասներկուերորդ մասով վարկ բացվի, մինչև նախահաշիվը քննության կառնվի պետական ելանտացույցի հետ միասին:

Ա. Արեղյան. - Առաջարկում է գրադարանի համար միանվագ բանալ 500.000 ռ. վարկն ամբողջովին և ոչ մեկ տասներկուերորդ մասը:

Օրինագիծն ու առաջարկն ընդունվում են:

Զեկուցող. - Նույն հանգամանքներն ի նկատի առնելով, ֆինանսների նախարարը խնդրում է թույլատրել բոլոր նախարարություններին կատարելու ծախսեր ներկայումս գործող վարկերի սահմաններում, մինչև կկազմվի պետական ելանտացույցը. ժամանակամիջոցը սահմանափակվում է մինչև 1920 թ. մարտի 1:

Վ. Փափազյան. - Այս գործելակերպը սխալ քաղաքականության հետևանք է և միանգամայն վնասակար պետության համար. ֆինանսների նախարարի բերած պատճառաբանությունները՝ ռոճիկների փոփոխության ենթարկվելու, շտատները չկրճատվելու մասին, անհիմն են. ռոճիկների խնդիրը պառլամենտը քննել է 12 օրվա ընթացքում, իսկ շտատները վաղուց պիտի կրճատված լինեին, ինչ վերաբերում է նոր նախարարություններին, կարելի էր նրանց համար ռեալ վարկ խնդրել: Արդարացուցիչ հանգամանք է, գուցե այն, որ կենսական հարցերը մեր նախարարության մեջ թույլ վիճակ ունեն. ինչ էլ ուզում է լինի, ցավալի է, որ գործադիր իշխանությունը նման առաջարկ է մտցնում. խնդիրը գուցե քիչ մեղմանար, եթե օրինագծի հետ ներկայացված լիներ վարկերի ամփոփումը, որով կարողանայինք մոտավոր գաղափար կազմել երկու ամսվա ընթացքում կատարվելիք ծախսերի մասին:

Այժմ, երբ ուրիշ հնարավորություն չկա, ստիպված ենք ընդունել առաջարկը, պայմանով, որ նախարարությունները պարտավորվեն մինչև 1920 թ. փետրվարի 1-ը ներկայացնել եռամսյա նախահաշիվ:

Գ. Վարշամյան. - Հայտարարում է, որ վարչական հանձնաժողովը ժամանակին զբաղվել է շտատների կրճատման խնդրով և իր եզրակացությունները հանձնել է նախարարություններին:

Ա. Խոնդկարյան. - Պատճառաբանություններն անհիմն են. նախարարը չպետք է սպասի պառլամենտի կրճատումներին պաշտոնյաների վերաբերմամբ, իսկ ռոճիկների փոփոխությունը կարելի էր կարմիր թանաքով ուղղել, ինչ վերաբերում է նոր նախարարություններին, կարծում եմ, որ կարևոր հանգամանք չէ, որովհետև մեր բյուջեն նորմալ կյանքով ապրող պետության բյուջե չէ և միշտ կարող է փոփոխության ենթարկվել: Նախահաշիվը, թեև անկատար, պետք է ներկայացվի ելանուտքը պարզելու համար: Այդ առաջարկը քառս է մտցնում, որովհետև մենք անցյալ տարի բյուջե չենք ունեցել: Եթե ուրիշ հնար չկա, պետք է թողնել դարձյալ վարկի խնդրանքի սխտեմը, մինչև նախահաշիվ պատրաստվի:

Դ. Սարգսյան. - Քննադատելով կառավարության առաջարկը, համարում է այն խիստ վնասակար պետության ֆինանսական շահերի տեսակետից: Առաջարկում է ժամանակամիջոցը սահմանափակել մի ամսով և պարտադրել, որ նախարարությունները ներկայացնեն եռամսյա նախահաշիվ:

Ֆինանսների նախարար *Ս. Արարատյան.* - Ֆինանսների նախարարությունը ժամանակին հոգացել է բյուջե կազմելու մասին և, կարծեմ, այդ առթիվ մշակած օրենքը նույն նախարարության նախաձեռնության է պատկանում: Չորս անգամ շրջաբերական է ուղարկված բոլոր նախարարություններին նախահաշիվը ժամանակին ներկայացնելու մասին, դժբախտաբար, շատ քչերն են ուղարկել, որի հետևանքով և հնարավոր չեղավ կազմել ելանտացույցը, թեպետ կան նախարարություններ, որոնք ժամանակին ներկայացնելու հարմարություն ունեին, բայց և կան այնպիսիները, որոնք ներկայացնել չէին կարող. այդպես է օրինակ խնամատարության նախարարությունը: Պատգամավոր Խոնդկարյանին անհայտ չափի լինի, որ մենք 1919 թ. ունեցել ենք վեցամսյա նախահաշիվ, որի համաձայն և կկատարվեն ծախսերը: Առայժմ ուրիշ հնարավորություն չկա. պետք է ընդունել այս առաջարկը՝ թողնելով ժամանակամիջոցը մինչև 1920 թ. մարտի 1-ը, երբ արդեն պատրաստ կլինի ամբողջ բյուջեն և կներկայացվի պառլամենտի քննության:

Պետական վերահսկիչ **Գ. Ջաղեթյան**. – Օրինագիծը թերություններ ունի, որ պետք է ուղղել. եթե ընդունվի ներկայումս գործող վարկերի սահմաններում ծախսեր կատարելու առաջարկը, միանվագ վարկերը կարող են կրկնվել, որ թույլատրելի չէ, առաջարկում են ընդունել այն մտքով, որ ծախսերը կատարվեն գործող վարկերի ամսաբաժնի չափով, առանց միանվագ հատկացումների. ժամանակամիջոց պետք է դնել մինչև 1920 թ. փետրվարի մեկը:

Ուշ լինելու պատճառով խնդրի լուծումը հետաձգվում է հաջորդ նիստին:
Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 11-ին:

«Յառաջ», թիվ 4, 5: 6, 7 հունվարի 1920 թ.:

56-ՐԴ ՆԻՍ

30 դեկտեմբերի 1919թ.

Նախագահում է **Ս. Տիգրանյանը**:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

**Օրինագիծ պարենավորման նախարարությունը
վերացնելու մասին:**

Զեկուցող **Ա. Նազարյան**. – Պատերազմը ստեղծել է զանազան ժամանակավոր բնույթ կրող հիմնարկություններ, որոնցից մեկն է նաև պարենավորման նախարարությունը մեզանում: Այդ նախարարությունը քիչ օգտակար եղավ, շնորհիվ պատերազմի ու մեր երկրի առանձնահատուկ պայմանների այժմ, երբ այլևս գործ չունի կատարելու, նա մի ավելորդ հիմնարկություն է և կառավարությունն այս օրինագծով առաջարկում է լուծել՝ ֆունկցիաները հանձնելով այլ նախարարությունների:

Վարչական և պարենավորման հանձնաժողովները համաձայն լինելով հիմնական սկզբունքներին, մի քանի անհրաժեշտ փոփոխություններ են մտցրել ու կազմել նոր օրինագիծ, որի համաձայն լուծման ու հաշվեհարդարի գործը պիտի կատարվի ֆինանսների նախարարության ձեռքով՝ պետական վերահսկիչի անմիջական հսկողության տակ: Պարենի բաշխման գործը հանձնվելու է տեղական ինքնավարություններին, իսկ այնտեղ, ուր չկա՝ խնամատարության նախարարության տեղական մարմինների: Գնման գործը, կառավարության առաջարկի համաձայն, թողնվում է ֆինանսների նախարարության կից առևտրա-արդյունաբերական վարչության, ինչ վերաբերում է հինգ միլիոնի պահանջին, նախահաշիվների ներկայացված չլինելու պատճառով հանձնաժողովները համաձայն չեն բաց թողնել, դրա փոխարեն, գործը չկանգնեցնելու համար, առաջարկված է տալ առհաշիվ երկու միլիոն մինչև կպատրաստվի նախահաշիվը: Գնումներ կատարելու համար 30 միլիոն ռ. վարկ բանալու առաջարկը, հանձնաժողովների կարծիքով, կապ չունի ներկա օրինագծի հետ և պետք է մտնի հատուկ օրինագծով:

Ս. Թորոսյան. – Առաջարկում է բաշխման գործը ինքնավարություններին հանձնելուն վերաբերող մասը հանել, որպես ըստ իքնին հասկանալի մի խնդիր:

Հոդվածային քննության ժամանակ վիճաբանություն է ծագում բաշխման գործը ինքնավարությանը հանձնելու հարցի շուրջը: Խնամատարության նախարարը առարկում է ինքնավարությանը վերաբերող կետը խմբագրել այն ձևով, որ նրանք հարկադրաբար հանձն առնեն պարենի բաշխումը: Պատգամավոր **Հ. Տերտերյանը** ինքնավարություններին հանձնելուն դեմ է արտահայտվում՝ առայժմ անպատակահարմար համարելով այդ, Կ. Սասունին պաշտպանում է առաջարկը, նկատելով այն օգտակար պետության ու ժողովրդի համար:

Հոդված առ հոդված քննությունը վերջանում է, ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է հանձնաժողովի առաջարկած օրինագիծը:

Լ. Թաղևոսյան. - Ձեկուցում է պետական վերահսկողության և նախարարությունների նախահաշիվները՝ նախքան պետական ելանտացույցի քննությունը, հաստատելու օրինագծի մասին:

Անցյալ նիստին եղած առաջարկները նկատի ունենալով, ֆինանսական հանձնաժողովը մշակել է նոր օրինագիծ, որով պետական վերահսկողությանն ու նախարարություններին թույլատրված է ծախսեր կատարել ներկայումս գործող վարկերի ամսաբաժնի չափով, առանց միանվագ հատկացումների: Միանվագ հատկացումները կարող են գործադրվել նախարարների խորհրդի և պետական վերահսկիչի փոխադարձ համաձայնությամբ, որպիսին չկայանալու դեպքում պետք է հրավիրվի պառլամենտի արտակարգ նիստ: Այս ձևով ծախսեր կատարելու ժամանակամիջոց տրվում է մինչև հունվարի 31-ը:

Հոդվածային քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Վ. Բաբայան. - Ձեկուցում է գինվորների ռոճիկների հավելման օրինագծի մասին:

Հոդվածային քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է այն փոփոխությամբ, որ հավելումները կատարվելու են 1919թ. հոկտեմբերի 1-ից:

Օրինագիծ բանվորական նվազագույն աշխատավարձի մասին

Ձեկուցող **Վ. Խորենի.** - Այս օրինագիծը, որ առաջարկում է ձեզ խնամատարության և աշխատանքի հանձնաժողովը և որը հավանություն է գտել օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից, նորանշան երևույթ է մեր պետության օրենսդրության մեջ:

Պառլամենտը զուտ բանվորական օրենսդրության տեսակետից աշխատանք քիչ է կատարել, մինչև այժմ ընդունված է աշխատաժամի օրենքը. այս օրինագիծը գալիս է լուծելու աշխատավորության ամենակենսական պահանջը՝ նվազագույն աշխատավարձի խնդիրը: Ինչպես հայտնի է, պետական աշխատավորության համար նվազագույն աշխատավարձ սահմանված է արդեն. այսօր պառլամենտը պետք է որոշի այդ խնդիրը նաև ոչ պետական աշխատավորների վերաբերմամբ, որոնք անբաժան մասն են պետականի և հավասար հոգատարություն պիտի վայելեն: Կան մարդիկ, որոնք կարծում են, թե բարվոք վիճակ ունեն նրանք, մեծ ռոճիկներ են ստանում և այլ: Դա բացառություն է, հոժ բազմությունը ամենաանձուկ պայմանների մեջ է և անողորմ շահագործության ենթակա: Այն ժամանակ, երբ մեր պետությունը իր կազմակերպության սկզբնական շրջանի մեջ էր, երբ երկրի աննորմալ կացության հետևանքով աշխատավորությունը չէր խմբված ու բանակ չէր կազմում, գուցե այս օրինագիծը անհրաժեշտ չհամարվեր, սակայն այսօր կյանքը համեմատաբար բնականոն ընթացքի մեջ է, աճում են ձեռնարկներն ու արդյունաբերական հիմնարկությունները և ամենքն անցնում աշխատանքի. այսօր մենք ունենք խմբված աշխատավորություն, որի աշխատավարձը պիտի ապահովվի պետական օրենքով:

Այս անհրաժեշտ պահանջն աչքի առաջ ունենալով հանձնաժողովը մտցրել է սույն օրինագիծը, որով առաջարկվում է սահմանել նվազագույն աշխատավարձ անչափահասներին 1800 և չափահասներին՝ 2000 ռ. ամսեկան: Օրենքը տարածվում է մասնավոր առևտրա-արդյունաբերական և հասարակական ձեռնարկների մեջ աշխատողների վրա անխտիր:

Լ. Թաղևոսյան. - Առաջարկում է հետաձգել օրինագիծը՝ ֆինանսական հանձնաժողովի քննության ենթարկելու համար:

Ա. Արեղյան. - Հարցը շատ լուրջ է, այնուամենայնիվ, պառլամենտը հենց այսօր լրջորեն քննելով պետք է լուծում տա: Կարևոր են համարում մատնանշել, որ օրավարձի խնդիրը անտես է առնված, պետք է նվազագույն աշխատավարձը բաժանել 30 օրվա վրա և ստացածը սահմանել որպես նվազագույն օրավարձ:

Գ. Վարշամյան. - Կան բանվորներ, որոնք սնունդ են ստանում, օրինագիծը այդ հանգամանքը հաշվի չի առել: Առաջարկում են այսօր ընդունել և հանձնա-

րարել, որ հատուկ նորմաներ մշակվեն սնունդ և այլ հարմարություն ստացողների համար:

Ա. Ղազարյան. – Օրինագիծը կարևոր է, սակայն նկատի չի առնում այն անչափահասներին, որոնց աշխատանքն օրենքով արգելված է:

Ա. Աբեղյան. – Մենք չենք կարող սանկցիա տալ այն բանին, ինչ որ օրենքով արգելված է: Ընդհակառակը, պետք է հետևել, որ առևտրա-արդյունաբերական և հասարակական ձեռնարկների մեջ 14 տարեկանից ցածր աշխատողներ չլինեն: Ինչ վերաբերում է պատգ. Վարչամյանի առաջարկին, կարծում եմ, որ պետական ծառայողների վերաբերմամբ ընդունված նորմաները կարելի է տարածել ոչ պետական աշխատավորության վրա:

Ա. Խոնդկարյան. – Եթե չեն սխալվում, սա առաջին օրենքն է, որ վերաբերում է բանվորությանը: Եվրոպական իմաստով բանվորությունը չունենք, չունենք մալ տրադիցիաներ, այդ պատճառով է, որ բանվորական օրենսդրությունը կաղում է մեզանում և քառսային վիճակի մեջ է բանվորական հարցը: Նրանք, որոնք կազմակերպված են, որոշ նվաճումներ արել են, իսկ մյուսների դրությունը ծանր է վերին աստիճանի, այդպես են արհեստավորների մոտ և մի շարք արհեստանոցներում աշխատողները. կազմակերպված չլինելով, նրանք ենթակա են ահռելի շահագործության, իսկ պետությունը չունի աշխատանքը հովանավորող օրենքներ:

Ներկա օրինագիծը դեկլարատիվ բնույթ ունի և հարցն իր բոլոր կողմերով լուծել անկարող է. առաջարկում եմ հետաձգել և մշակել առհասարակ բանվորության կյանքը կարգավորող օրենքներ:

Տ. Ծամհուր. – Օրինագիծը թերի է այն տեսակետից, որ անտես է առել մեր երկրի զանազան մասերի տարբեր տնտեսական պայմանները. ամեն տեղ աշխատավարձի միևնույն չափը կիրառել անկարելի է, ուստի և առաջարկում եմ վերադարձնել մշակելու:

Հայտարարվում է 10 րոպե ընդմիջում:

Ընդմիջումից հետո նախագահում է **Լ. Շանթը:**

Առաջարկվում է բանվորական նվազագույն աշխատավարձի օրինագիծը վերադարձնել մշակելու:

Առաջարկն ընդունվում է:

Վ. Փափազյան. – Զեկուցում է պետական վերահսկողության հիմնական կանոնների և շտատների օրինագծի մասին:

Պետական վերահսկողությունը մինչև այժմ եղել է ձևական հիմնարկություն. հիմնված լինելով ռուսական օրենքների վրա և համապատասխան չլինելով մեր կյանքի պայմաններին չի կարողացել որևէ դրական գործ կատարել. ներկա օրինագիծը, որ ներկայացված է կառավարության կողմից, գալիս է վերակազմելու այդ հիմնարկությունը: Օրինագիծը քննված է ելնմտից կատարման և վերահսկողության, ֆինանսական և օրենսդրական հանձնաժողովներում՝ պետական վերահսկիչի ներկայությամբ, որը և տվել է իր համաձայնությունը առաջարկված փոփոխություններին:

Առաջին նորամուծությունը վերաբերում է նախնական քննության, որը ինչպես գիտենք, խոշոր գործուն է մեր ֆինանսական կյանքի կարգավորման տեսակետից, այսուհետև գանձարանից ոչ մի գումար դուրս չի տրվի և նախարարությունները ծախսեր չեն կարող անել առանց պետական վերահսկիչի համաձայնության:

Երկրորդ նորամուծությունն այն է, որ պետական վերահսկողությանն է ենթարկվում պետության գույքերի և կայքերի ցուցակագրությունը. դրանով կորուստների առաջը կառնվի և պետական հարստության պատկերը կունենանք:

Նախնական քննության հետևանքով պետական վերահսկիչին տրվում է անմիջական վերահսկողության իրավունք թե՛ կենտրոնական, և թե՛ գավառային հաստատությունների վրա:

Կրճատվում են շտատները՝ հասցնելով պաշտոնյաների թիվը 95-ի, որոնցից 51-ը պիտի լինեն բարձր կարգի, մալ միացվում են դիվանն ու քննական բաժինը:

Ներկայումս վերահսկողությունը խղճալի վիճակի մեջ է մասնաւորապէս այն պատճառով, որ մեր պետական հաստատությունները լուրջ վերաբերմունք չեն ունեցել դեպի մաքուր և չի եղել օրենք, որով վերահսկիչը նրանց հետ իրավունքի լեզվով խոսել կարողանար. այժմ փոխվում է դրությունը և պետական վերահսկիչի գործունեությունը դառնում է իրական. առանց նրա համաձայնության ոչ մի գումար բաց չի թողնվելու. մաքուր հսկելու է օրինականության, վարկերի ճիշտ կատարման վրա, տալու է իր եզրակացությունը զանազան խնդիրների վերաբերմամբ, նրա քննության են ենթարկելու պետական գանձումները, ելանուտքի իրավացիությունը և, ի վերջո, ամեն տարի նոյեմբերի 1-ին մաքուր ներկայացնելու է տեղեկագիր բյուջեի կատարման և պետական գույքերի մասին:

Ի՞նչ է լինելու, սակայն, քննության և եզրակացությունների արդյունքը, ի՞նչ պիտի անի վերահսկիչը, եթե իր ցուցմունքներն ու պահանջները չկատարվեն. այդ հարցը լուծելու համար հանձնաժողովները հետևյալն են առաջարկում, երբ պետական վերահսկիչը նկատում է բացահայտ ապօրինություն, վնասակար պայմանագրերի կնքումն կամ պառլամենտի որոշումներից շեղումն, անմիջապէս դադարեցնում է գանձարանի վճարումները, որից հետո շահագրգռված մախարարությունը հարցը տանում է մախարարների խորհուրդ. եթե այնտեղ հաստատվեց, խորհուրդը իր երաշխավորությամբ գործադրում է, իսկ պետական վերահսկիչը որոշմանը համաձայն չլինելու դեպքում հարցը պառլամենտի քննությանն է առաջարկում: Փոքրամասնության կարծիքով, պառլամենտի որոշումներից շեղում նկատելու դեպքում, պետական վերահսկիչը վետոյի իրավունք պիտի ունենա:

Հոդվածային քննությամբ հաստատվում են բոլոր հիմնական կանոնները և շտատները: Վետոյի իրավունքը մերժվում է:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 11-ին:

«Յառաջ», թիվ 6: 9 հունվարի 1920թ.:

57-ՐԴ ՆԻՍ

2 հունվարի 1920թ.

Նախագահում է *Լ. Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Լ. Թումանյան. - Ձեկուցում է արտակարգ քննիչ հանձնաժողովը և արտակարգ դատարանը վերացնելու օրինագծի մասին: Հոդվածային քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Դ. Բուդաղյան. - Ձեկուցում է արդարադատության մախարարությանը արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի ծախսերը հոգալու համար վարկ բանալու օրինագծի մասին: Արդարադատության մախարարությունը խնդրում է բանալ 100.000 ռ. վարկ արտակարգ քննիչ հանձնաժողովի և արտակարգ դատարանի վրա կատարված ծախսերը ծածկելու համար. հանձնաժողովը կածում է, որ 70.000 ռ. բավական է, ուստի և առաջարկում է հաստատել օրինագիծն այդ փոփոխությամբ:

Վ. Փափագյան. - Նախորդ նիստին ընդունված օրենքից հետո այլևս մոր վարկ բանալ չի կարելի:

Դ. Տերտերյան. - Սա մոր վարկ չէ, դատարանը գործում է անցյալ տարվանից, իսկ օրենքը վերաբերում է այն վարկին, որոնք նույնպէս բացված են անցյալ տարի:

Հոդվածային քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է հանձնաժողովի առաջարկած ձևով:

Ս. Թորոսյան. - Դպրոցական կրթական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է հանրային կրթության պաշտոնյաների ռոճիկների հավելման օրինագծի մասին: Հանրային կրթության մախարարը գտնում է, որ դեկտեմբերի 17-ին ընդունված ռոճիկների հավելման օրենքը իր հիմունքներով չի կարող տարածվել ուսուցիչների վրա, որովհետև նրանց վարձատրության մեջ դեր է խաղում դասերի

թիվը և ցենզը, եթե ընդունված օրենքը կիրառվի տառացի, կստացվի մի տարօրինակ երևույթ, այն է, որ շաբաթական երեք դաս ունեցող ուսուցիչը կստանա 8.000 ռ. դասագին, այնինչ 24 դաս և նույն ցենզն ունեցող ուսուցիչը՝ 2.200 ռ.: Դասագինը պետք է նույնը լինի հավասար ցենզ ունեցողների համար, որպիսի սկզբունքը խախտվում է հիշյալ օրենքով, բացի այդ գանձարանը կտուժի մեծապես՝ ավելորդ վճարումներ կատարելով: Այդ հանգամանքները նկատի առնելով հանրային կրթության նախարարը ներկա օրինագծով, որ հիմնված է հուլիսի օրենքի վրա և միայն մի քանի փոփոխություններ է մտցնում, առաջարկում է ուսուցիչների վարձատրությունը կատարել ըստ դասերի թվի ու ցենզի, հին ռոճիկների և նոր հավելման տախտակի համեմատությամբ որոշելով նոր դասագին: Օգտվելով առիթից, նախարարը երկու նոր առաջարկ է մտցնում ի փոփոխումն հուլիսի օրենքի, առաջին՝ որ գրավորների վարձատրության համար հաշվի չառնվի ցենզը և երկրորդ՝ հինգից պակաս դասարան ունեցող դպրոցների ծառաները չհամարվեն պաշտոնյա և այս հավելումներից չօգտվեն:

3. Բուդադյան. - Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից հայտնվում է, որ օրինագիծը քննված և հավանություն է գտած:

Հոդվածային քննությամբ օրինագիծը ընդունվում է անփոփոխ:

7. Յաղջյան. - Ձեկուցում է երկաթուղային վարչության անհրաժեշտ գնումներ հաստատելու համար ներքին գործերի նախարարին վարկ բանալու մասին:

Երկաթուղային վարչությունը, չունենալով իր տրամադրության տակ համապատասխան գումարներ, զանազան անհրաժեշտ պիտույքներ ձեռք բերելու համար ծախսել է երկաթուղու եկամուտներից. բացի այդ անհրաժեշտ է նրան որոշ քանակությամբ ազատ գումար՝ մասնագետ անձանց հավելյալ ռոճիկներ տալու և նորերին հրավիրելու համար: Այդպիսով ծախսված գումարները ծածկելու և իր տրամադրության տակ հիշյալ նպատակով ազատ գումար պահելու համար ներքին գործոց նախարարը խնդրում է բանալ 3.160.000 ռ. վարկ: Ֆինանսական հանձնաժողովը համաձայն է վարկ բանալու:

4. Փափազյան. - Այդպիսի ծախսերը օրինական չեն. պետք է միանգամ ընդմիշտ արգելել, որ նախքան վարկ խնդրելը ծախսեր չկատարվեն. բացի այդ, երկաթուղուց ստացված եկամուտները, որոնք անմիջապես պիտի պետական գանձարան մտնեն, ծախսում են նախքան տեղ հասնելը. այդ երևույթը նույնպես ապօրինի է և շփոթություն է մտցնում մեր ելևուղի կատարման մեջ:

Ա. Օհանջանյան. - Գնումներ կատարվել են, բայց որքան՝ ճիշտ իմանալ չի կարելի. ստույգ տեղեկություններ չի կարող տալ նաև ինքը՝ երկաթուղային վարչությունը. ասում են, որ գնումների գործը, առհասարակ, անմխիթար վիճակի մեջ է: Գնված ապրանքներից ամենաչնչին մասն է տեղ հասնում, այնինչ միլիոններ են գնում արտասահման:

Այդ դրության մեջ են երկաթուղային վարչության գործերը և մինչև այժմ ոչ մի լուրջ քննություն կատարված չէ. անհրաժեշտ է այդ անել, թեկուզ մի պառլամենտական հանձնաժողովի միջոցով: Ինչ վերաբերում է օրինագծին, կարծում են, որ պետք է հաշտվել կատարված փաստի հետ և վճարել գնված ապրանքների արժեքը. իսկ այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են չկատարված ծախսերին, պետք է մերժել:

Ա. Մաքսապետյան. - Առանց պառլամենտի թույլտվության ծախսեր են արվում, պաշտոնյաներին հավելյալ ռոճիկներ են տալիս կամ շտատից դուրս պաշտոններ ստեղծում, այդպես շարունակվել չի կարող, պառլամենտը իր մտահոգության առարկա պիտի դարձնի՝ այդ երևույթին վերջ տալու համար: Ինչ վերաբերում է օրինագծին, կարծում են, որ այսօր նրա քննությամբ զբաղվելու կարիք չկա, որովհետև շուտով պիտի կազմակերպվի հաղորդակցության նախարարությունը, որը և կարող է համապատասխան վարկեր խնդրել:

Ա. Խոնդկարյան. - Դեմ է արտահայտվում օրինագծին:

Գ. Խատիսյան. - Դեպքեր են լինում, երբ երևէ նախարարություն կատարում է անակնկալ ծախսեր. երկաթուղին անակնկալ ծախսեր պահանջող մի հաստատություն է, մանավանդ որ չկա կանոնավոր բյուջե, ուր նախատեսված լինեն

բոլոր ծախսերը. քանի որ մեր կյանքը բնականոն ընթացքի մեջ չէ, քանի չի կազմաված կանոնավոր բյուջե, այդպիսի ծախսեր կլինեն հարկադրաբար և պառլամենտը պետք է հաստատի. հակառակ ընթացքը մեր պետության շահերին վնասաբեր է:

Այսուհետև պիտի հայտնեն, որ երկաթուղին առաջադիմել է զարմանալիորեն. ես ճանապարհորդել եմ անձամբ, տեսել եմ ամեն ինչ, այնպես որ, դժգոհելն անհիմն է ամբողջովին:

Ա. Աբեղյան. - Երկաթուղին հսկայական առաջադիմություն է արել: Մի քանի ամիս առաջ գնացքը Թիֆլիսից Երևան էր հասնում չորս-հինգ օրում, այժմ սկսված է ուղիղ հաղորդակցություն թե՛ մարդատար և թե՛ ապրանքատար գնացքների, երթևեկությունը կատարվում է ամեն օր, գործում է Ալեքսանդրապոլ-Սարիղամիշ գիծը, և այլն:

Երկաթուղու մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ, թե ինչ են ստացել մեր հարևանները և ինչ ենք ստացել մենք. երկաթուղային բանվորները, արհեստավորները և պաշտոնյաները, գերմարդկային աշխատանք կատարելով ոչնչից գործ են ստեղծել և այժմ մեր կողմից միայն խրախուսանքի խոսքեր պիտի լսեն նրանք:

Ոչ ոք չի ժխտում գեղծումների ու կաշառակերության դեպքերը, բայց միթե՞ կարող ենք ասել, որ այժմս էլ դրությունը նույն է, ինչ որ մի քանի ամիս առաջ: Գալով օրինագծին, կարծում եմ, որ պետք է մերժվի, մենք չպիտի մեղանչենք օրինապահության դեմ:

Ա. Ղազարյան. - Պատգ. Աբեղյանի վերջին եզրակացությունը հակասում է ամբողջ ճառին. եթե երկաթուղին առաջադիմել է, ուրեմն ծախսեր կատարվել են և պառլամենտը պետք է իր հավանությունը տա, որովհետև գումարները ծառայել են իրենց նպատակին: Այն գործը, որ այսօր կատարվում է երկաթուղու վրա, արժանի է գովասանքի ու շնորհակալության. կանոնավորված է գիծը, գործում են դեպոները, ավելացված են շոգենքենաների և վագոնների թիվը. այս բոլորից հետո զանազան ձևականությանց պատճառով խոչընդոտներ ստեղծել կատարվող աշխատանքների առաջ անտեղի է:

Առաջարկում եմ հաստատել օրինագիծը:

Դ. Տերտերյան. - Պատգ. Խոնդկարյանը մերժում է այն վարկը, որ խնդրում են:

Եթե ուզում ենք բարեկարգել երկաթուղին, պիտի փող էլ տանք. օրինագիծը վաղուց է մտած և երկաթուղային վարչության մեղքը չէ, որ այսքան ուշացել է. իսկ եթե նա սպասեր ու ծախսեր չաներ, դրությունը ավելի վատ կլիներ:

Առաջարկում եմ ընդունել այս օրինագիծը: Դրանով մենք նորանոր ապօրինի ծախսերի առաջը կառնենք. միայն օրինագծից պետք է հանել 4 և 5 հոդվածները:

Ա. Խոնդկարյան. - Երկաթուղու հաղորդակցության վերաբերմամբ ես չեմ ասել թե ոչ մի գործ չի կատարվել. կատարվել է, բայց դա ես չեմ համարում անելիքի առավելագույնը: Առարկելով մի քանի պատգամավորների, պնդում է իր առաջարկը:

Ձեկուցողի բացատրություններից հետո հոդվածային քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է, բացի 5-րդ հոդվածից:

Դ. Յաղջյան. - Ձեկուցում է Սարիղամիշի մեխանիկական սղոցարանները կազմակերպելու ու շահագործելու համար խնամատարության նախարարությանը վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Տաճիկների հեռանալուց հետո կիսավեր մնացած երկու սղոցարանները խնամատարության նախարարության ջանքերով աստիճանաբար, կարգի են բերվում, նրանցից մեկն արդեն գործում է: Կարգավորելու համար կատարված են որոշ ծախսեր, բացի այդ, անհրաժեշտ է համապատասխան վարկ գործը ավելի կանոնավորելու, բոլոր պակաս մասերը ձեռք բերելու և օգտագործումն սկսելու համար: Այդ նպատակով խնամատարության նախարարությունը ներկայացրել է սույն օրինագիծը և խնդրում է 1.108.000 ռ. վարկ բանալ իրեն:

Ս. Գրիգորյան. — Սղոցների գործը մեզանում քառասյին դրության մեջ է. որոշ նախարարություններ, իրարից անջատ սղոցարաններ են պահում և շատ անգամ իրար դեմ մրցման դուրս գալիս, այդ է պատճառը, որ եղած սղոցարաններից մինչև օրս պետությունը չօգտվեց: Բացի այդ, չկա հսկողություն փայտեղենի վրա, այն փայտը, որ պիտի սղոցարան երթար, թալանվում է անխնա կերպով և փչանում որպես վառելափայտ. անհրաժեշտ է առաջ հոգ տանել ազատելու փայտը թալանից և օգտագործելու սղոցարաններում, որոնք կարող են կանոնավոր աշխատել, եթե կենտրոնական և մեկ մեծ գործարան դառնան:

Ինչ վերաբերում է ներկա օրինագծին, մենք չունենք որևէ տեղեկություն Սարիղամիշի սղոցարանի արդյունաբերական կարողության մասին, հետևաբար և չենք կարող քվեարկել. պետք է վերադարձնել տեղեկություններ հավաքելու և ապա ներկայացնելու:

Մյուս կողմից, օրինագիծը մերժելի է նաև օրինապահության տեսակետով, չի կարելի ծախսեր անել, հետո վարկ խնդրել:

Գ. Խատիսյան. — Սարիղամիշում գտնվում է 200-300 հազար գերան, մի քանի հարյուր հազար տախտակ և վառելափայտ, որոնց արժեքը մեկ միլիարդի է հավասար. այդ հսկայական հարստությունը մեծ վտանգի է ենթակա, անհրաժեշտ է շուտափույթ միջոցներ ձեռք առնել փրկելու այն: Այդ միջոցներից մեկն է սղոցարանը. պետք է քվեարկել օրինագիծը, կազմակերպել գործը, դրանով մենք ոչ միայն օգտագործած կլինենք գերանները, այլև փայտեղենը կազատենք հրդեհի վտանգից. մյուս կողմից, նկատի ունեցեք, որ կտրված գերանները երկար ժամանակ մնալով վարակում են անտառի առողջ ծառերը հիվանդությամբ:

Գ. Վարշամյան. — Դեմ արտահայտվելով օրինագծին, ավելացնում է՝ օրինագիծը ընդունել չենք կարող մինչև մանրամասն հաշիվ չներկայացվի. իսկ Կարսի գույքերի խնդիրը պարզելու համար անհրաժեշտ են գտնում նշանակել խիստ քննություն:

Ա. Մելքոնյան. — Սղոցարանների վերաբերմամբ կբերեն մի բնորոշ օրինակ, որ պարզում է նրանց կատարած դերը. զորքին բնակարաններ հայթայթող վարչությունը Դիլիջանի պետական սղոցարանին պատվերներ է տվել, բայց վերջը ստիպված է եղել հետ վերցնել, որովհետև մասնավոր մարդիկ ավելի էժան գներով էին ընդունել պատվերը:

Այնուհետև դեմ է արտահայտվում օրինագծին:

Գ. Խատիսյան. — Պաշտպանում է Սարիղամիշի օրինագիծն երկրորդ անգամ:

Զեկուցող. — Համաձայն են, որ անհրաժեշտ են մանրամասն տեղեկություններ, բայց օրինագիծը հետաձգել չի կարելի. Կարսում կամ Սարիղամիշում գտնված փայտեղենի թալանը կապ չունի սղոցարանի հետ, դա ուրիշ խնդիր է և պատասխանատու անձն էլ ուրիշ է և ոչ օրինագիծ ներկայացնողը:

Առաջարկում են ընդունել օրինագիծը:

Հոդվածային քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Նիստը փակվում է գիշ. ժամը 10-ին:

«Յառաջ» թիվ 7: 10 հունվարի 1920թ.:

58-ՐԴ ՆԻՍ

3 հունվարի 1920թ.

Նախագահում է **Լ. Շանթը:**

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Երևանի և Կարսի շրջանի պառլամենտական հանձնաժողովների ընտրությունը և նախորդ նիստում ընդունված չորս օրինագծերի երրորդ ընթերցումը կատարվելուց հետո **Լ. Թադևոսյանը** զեկուցում է ազատագրության կռվում զոհվածների զավակներին ծրի դասական պիտույքներ մատակարարելու և համապատասխան վարկ բանալու օրինագծերի մասին: Այս հարցը մի քանի շաբաթ առաջ տրված էր քննության, բայց որովհետև խնամատարության և ֆինանսական

հանձնաժողովները տարբեր կարծիք ունեին, որոշվեց վերադարձնել՝ փոխադարձ համաձայնությամբ նոր օրինագիծ մշակելու:

Օրինագծերը մշակված են արդեն. առաջինով առաջարկվում է ընդունել ծրի դասական պիտույքներ մատակարարելու սկզբունքը, իսկ երկրորդով՝ բանալ հանրային կրթության նախարարությանը 100 հազար ռ. վարկ՝ 1919-20 ուսումնական տարվա համար:

Հոդվածային քննությամբ օրինագծերն ընդունվում են անփոփոխ:

Քաղաքական մասի պետական հիմնարկությունների շտաբի կրճատման պատճառով դուրս մնացած պաշտոնյաներին նպաստ տալու օրինագծի մասին զեկուցում է Ե. Միրաքյանը, բայց նկատի առնելով, որ այդ հարցի վերաբերմամբ 1919 թ. հուլիսի 4-ին նախարարների խորհուրդը ընդունել է որոշում և հրատարակել որպես օրենք, քննության չի առնվում պառլամենտում միայն, որպես հավելում, ընդունվում է պատգ. Ա. Խոնդկարյանի առաջարկը, որի համաձայն շտաբից դուրս մնացած պաշտոնյան կրկին պետական ծառայության ընդունվելու դեպքում ստացած նպաստադրամը պիտի վերադարձնի, բացի այն գումարից, որ հասնում է նրան դուրս մնացած օրերի հաշվով:

Ա. Ջամալյան. - Ձեկուցում է նեցուկներին զորակոչի ենթարկելու օրինագծի մասին:

Գործող օրենքների համաձայն ընտանիքի միակ կերակրողները ազատվում են զորակոչից. այդ հանգամանքը մեծ թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս այն տեսակետից, որ մեծ թվով զորակոչի ենթակա անձինք կեղծ միջոցներով որպես նեցուկ, ազատվում են և դրանով դժգոհություն և շփոթություն առաջացնում զորքի մեջ:

Ներքին գործոց նախարարը ներկայացրել էր մի օրինագիծ, որով առաջարկում էր փոփոխության ենթարկել նեցուկների զորակոչի օրենքը այն մտքով, որ ազատվել կարող են միայն այն նեցուկները, որոնց տնտեսական դրությունը վատ վիճակի մեջ է:

Հանձնաժողովը քննելով այդ գտավ, որ դրանով առանձին փոփոխություն չի մտցվում և դրությունը մնում է նույնը, որովհետև կեղծիքները դարձյալ կլինեն, իսկ զինվորական ատյանները որոշել զինվորի տնտեսական դրությունը դժվար թե կարողանան, ուստի առաջարկում է իր մշակած նոր օրինագիծը, որով ժամանակավորապես վերանում է նեցուկի արտոնությունը, իսկ ընտանիքները ստանում են պետական նպաստ:

Ա. Խոնդկարյան. - Դեմ է արտահայտվում օրինագծին և ավելացնում. ասում են թե ընտանիքներին նպաստ կտանք, բայց թույլ տվեք հարցնելու՝ որտեղի՞ց պիտի տանք, ո՞վ կերաշխավորի, որ նպաստը կբախշվի կանոնավոր: Իսկ եթե պատերազմի դաշտում մեռավ նեցուկը, ի՞նչ պիտի անեք նրա ընտանիքը, ու՞ր է օրինագծի մեջ այն կետը, որ ապահովի նեցուկի ընտանիքը՝ նրա մահվան դեպքում:

Ա. Թորոսյան. - Այդ հիմնավորումով օրինագիծ ընդունել չի կարելի. եթե կանոնավորվի պետական ապարատը ու մի քիչ էլ եռանդուն աշխատվի, ապօրինությունները կվերանան: Մյուս կողմից, ներկա օրինագծից տուժողը ամենից առաջ գյուղացին է, որովհետև նա է, որ զինվոր է տալիս. կասկածելի է, որ կանոնավոր նպաստ կբախշվի, թեկուզ բաշխվի էլ, տված դրամը նրա համար չունի այն արժեքը ինչ՝ աշխատող ձեռքը: Օրինագծի հետևանքը կլինի ընտանիքների քայքայումը, իսկ ապօրինությունները չեն վերանա:

Առաջարկում են մերժել օրինագիծը և եռանդուն միջոցներ ձեռք առնել, որ կանոնավորեն զորական ու վարչական մարմինների գործունեությունը:

Ներքին գործոց նախարար *Ա. Գյուլխանդանյան.* - Դժբախտաբար իմ ներկայացրած օրինագիծը ընդունվեց, իսկ նորի մշակման մասին ես տեղեկություն չեմ ունեցել: Քանի որ պառլամենտը զբաղվում է այդ հարցով, կուզեի, որ իմ օրինագիծը ևս քննության առնվի:

Այն պատճառաբանությունը, թե ապարատը վատ է, որի հետևանքով կատարվում են ապօրինություններ, չի համապատասխանում իրականության և չի կարող

օրինագծի համար հիմք ծառայել. ես կարող եմ մանրամասն տեղեկություններ տալ մեր գինվորական ատյանների գործունեության մասին, որով և կպարզվի խնդիրը:

Հ. Բուդաղյան. - Առաջարկում է հարցը հետաձգել, որպեսզի պատգամավորները երկու օրինագծին էլ ծանոթանան:

Ս. Վրացյան. - Հետաձգելը միտք կունենար, եթե հանձնաժողովը կառավարության օրինագիծը քննած չլիներ, բայց նա քննել է արդեն, այնպես որ կարիք չկա նոր ապարդյուն աշխատանք կատարելու ու հարցը ամփսնելով ձգձգել:

Հ. Բուդաղյան. - Հրահանգի համաձայն յուրաքանչյուր պատգամավոր պետք է հանգամանորեն ծանոթանա օրինագծերին, որ իր դիրքը որոշել կարողանա. պնդում եմ առաջարկս:

Ձայների մեծամասնությամբ որոշվում է օրինագծերը հանձնել վարչական և օրենսդրական հանձնաժողովներին՝ մշակելու:

Գրագիտական, գրավարժական և հանրային համալսարանի օրինագծի մասին զեկուցում է **Ա. Արեղյանը:**

Հայաստանի ժողովուրդների մեջ լուսավորությունը տարածելու համար արդեն բացված են 400-ից ավելի տարրական ու միջնակարգ դպրոցներ, սակայն, կրթության գործը թերի կլինի, եթե միայն դպրոցներ բանալով գոհանանք: Ցարական կարգերի հետևանքով մեր ժողովրդի լայն մասսաները մնացել են անգրագետ, տգետ, որպիսի հանգամանքը անհանդուրժելի է. այդ երևույթի դեմ կռվելու համար հանրային կրթության նախարարը առաջարկում է չափահաս անգրագետների համար՝ բանալ երեք կարգի դպրոցներ - անգրագետների համար գրավարժական, գրաճանաչների համար՝ գրագիտական դասընթացներ և ժողովրդական համալսարաններ, որ ենթադրվում է բանալ համարյա մեր բոլոր քաղաքներում:

Դասընթացներում սովորելու են հայոց լեզու և թվաբանություն, ժողովրդական համալսարաններում՝ հումանիտար առարկաներ. գործնական առարկաներ առայժմ չեն նախատեսվում՝ համապատասխան ուժեր չունենալու պատճառով: Օրինագծի համաձայն, ժողովրդական համալսարաններ կազմակերպել կարող են շրջանային տեսուչները, տեղական ինքնավարությունները և դպրոցական կոմիտեները կամ հոգաբարձուները:

Հոդվածային քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է պատգ. Ջամալյանի հավելումով, որի համաձայն ժողովրդական համալսարաններ բանալ կարող են նաև արհեստակցական միություններն ու բանվորական խորհուրդները:

Օրինագծի վարկային մասը հետաձգվում է զեկուցողի բացակայության պատճառով:

Հ. Բուդաղյան. - Ձեկուցում է արդարադատության նախարարության պարտքերը ծածկելու համար վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Այս ծախսերը կատարված են անցյալ տարի դեկտեմբերին, երբ նախահաշիվ չի եղել, ֆինանսական հանձնաժողովը համաձայն է բանալ վարկը, բայց ոչ կառավարության առաջարկած ձևով:

Պետական վերահսկիչ՝ **Գ. Ջաղեթյան.** - Ավելորդ է այս հարցը քննել պառլամենտում: Պետք է թողնել, որ պետական վերահսկողությունը քննությունը հասցնե իր տրամաբանական վախճանին՝ հարցը լուծելով սենատում, ուր պատասխանատվության պիտի կանչվեն ապօրինի ծախսերի հեղինակները:

Արդարադատության նախարարի օգնական **Հ. Ամիրխանյան.** - Բացատրում է, որ նախարարությունը ստիպված է եղել կատարելու այդ ծախսերը, մանավանդ որ այն ժամանակ նախահաշիվ գոյություն չի ունեցել:

Ձեկուցող. - Ապօրինություններ շատ են կատարված և չգիտեն, ի՞նչու միայն այս օրինագծի վրա կանգ առանք. նախարարությունը ինքն էլ խոստովանում է, որ ծախսերը օրինական չեն, էլ ի՞նչ կարիք կա գործը սենատ տանելու: Առաջարկում եմ ընդունել:

Հողվածային քննությանը օրինագիծն ընդունվում է, որով արդարադատության նախարարությանը բացվում է 7.024 ռ. 20 կ. վարկ՝ պարտքերը ծածկելու համար:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ» թիվ 8, 9: 11, 13 հունվարի 1920թ.:

59-ՐԴ ՆԻՍՏ

5 հունվարի 1920թ.

Նախագահում է *Լ. Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը: Նախորդ նիստում ընդունված երկու օրինագծերի ընթերցումից հետո Ա. Օհանջանյանը զեկուցում է Աշտարակ-Երևան հեռագրաթելի վերանորոգման համար վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Օրինագիծը սկզբունքով ընդունվում է. վարկի քվեարկությունը հետաձգվում է հաղորդակցության նախարարության ընդհանուր նախահաշվի հետ քննության առնելու համար:

Օրինագիծ Կարսի շրջանում գտնվող փայտեղենի պետականացման մասին

Վ. Տեր-Թորոսյան. — Նախքան պատերազմը ու պատերազմի ընթացքում զանազան հասարակական խմբակցություններ և մասնավոր անձինք ռուսական կառավարության պատվերով Կարսի շրջանում և Սարիղամիշում պատրաստել են մեծ քանակությամբ փայտ աճիկների հեռանալուց հետո, երբ մեր գործերը վերագրավեցին Կարսն ու Սարիղամիշը, պատրաստված փայտը անխնա թալանի առարկա դարձավ. մասնավոր կապալառուները սկսեցին արտահանել ու վաճառել ոչ միայն ռուսական կառավարության պատվիրած, այլև այնտեղ գտնված փայտն առհասարակ: Խնամատարության նախարարությունը ներկա օրինագծով թույլտվություն է խնդրում գրավելու մասնավոր մարդկանց մոտ գտնված փայտը. ֆինանսական հանձնաժողովը քննելով, գտավ որ այդ օրինագիծը շատ անորոշ է, ուստի և կազմեց նորը, որով Կարսի շրջանի ամբողջ փայտը ճանաչվում է որպես պետական սեփականություն և մասնավոր մարդկանց մոտ գտնվածը գրավվում է առանց վճարի:

Ա. Խոնդկարյան. — Ֆինանսական հանձնաժողովի առաջարկած օրինագիծը նույնպես անորոշ է. այդպիսի օրինագիծ ընդունելու համար անհրաժեշտ են մանրամասն տեղեկություններ, որ չի բերված:

Գ. Խատիսյան. — Կառավարության ներկայացրած օրինագծի իսկական հեղինակը ես եմ: Գտնվելով Սարիղամիշում, ես անձամբ ծանոթացա փայտի շուրջը կատարվող շահագործմանը ու անհրաժեշտ համարեցի առաջարկել օրինագիծ, որով գրավման ենթարկվի մասնավոր մարդկանց մոտ գտնված փայտը պայմանով, որ վճարվի նրանց կատարած օրական ծախսերի արժեքը՝ կանոնավոր փաստաթղթեր ներկայացնելու դեպքում:

Մասնավոր կապալառուներին այդ վճարումը կատարել անհրաժեշտ է այն տեսակետից, որ նախ՝ նրանք աշխատացրել են բանվորներին ու այժմ տասնյակ հազարներ պարտք են նրանց, երկրորդ՝ ինչպես ափաշկարաի հայտարարում էին, նրանք կարող են հսկայական վնաս հասցնել պետության, ոչնչացնելով փայտը և երկրորդ, որ դա պետության համար մի չնչին գումար կլինի: Այդ նկատառումներով առաջարկում եմ ամբողջ փայտը համարել պետական սեփականություն և ապացույց բերողներին վճարել ծախսերի իրական արժեքը:

Գ. Վարշամյան. — Մատնանշելով, որ այդպիսի կարևորություն ներկայացնող օրինագիծը չի քննվել մինչև այժմ, առաջարկում է վերադարձնել կառավարության՝ մշակելու:

Ա. Ղազարյան. - Գ. Խատիսյանի առաջարկը նոր գեղծումների դուռ կբանա. շատ-շատերը կեղծ փաստաթղթեր կներկայացնեն և դրանով ավելի մեծ վնաս կհասցնեն. իսկ ինչ վերաբերում է նրանց տված սպառնալիքներին, կարծում եմ, որ կառավարությունը ուժ ունի այդպիսի հանցագործ մարդկանց արժանի պատիժ տալու: Առաջարկում եմ ընդունել օրինագիծը, իսկ նրանց, որոնք կընդհանան օրենքին կամ փորձեր կանեն վնասել պետությանը, պատժել ամենախիստ կերպով:

Վարչապետ Ա. Խատիսյան. - Կառավարությունը այս խնդրի վերաբերմամբ այն կարծիքին է, որ պետք է ամբողջ փայտը հայտարարել պետության սեփականություն՝ վճարելով կապալառուներին կատարած ծախսերի արժեքը: Այդ կապալառուները աշխատել են ռուսական կառավարության պատվերով, պատրաստել են փայտը, որի համար ծախսեր են արել և այժմ պիտի ստանան վճարը՝ փայտը հանձնելու համար. իրոք նրանք հանդիսանում են մի տեսակ սեփականատեր, իսկ սեփականության իրավունքը մեզ մոտ ուժի մեջ է: Եթե կընդունվի հատուկ օրենք, որ փայտը գրավվում է առանց վճարի, իհարկե, կառավարությունը ոչինչ դեմ չի ունենա, բայց դրանով կխախտվի սեփականության իրավունքը, որը, ինչպես գիտեք, հաշվի առնվեց բամբակի մենավաճառի օրենքը հայտարարելու ժամանակ: Փայտի գինը պետք է որոշի պառլամենտը, որը այս դեպքում կարող է առաջնորդվել բռնագրավման սկզբունքով, նշանակելով շատ պակաս գին:

Ա. Վրացյան. - Վարչապետի համեմատությունը փայտի ու բամբակի վերաբերմամբ սխալ է. բամբակը մասնավոր մարդկանց է պատկանում ոչ միայն ըստ ձևի, այլև ըստ էության:

Փայտի վիճակը այլ է, նա մասնավոր սեփականություն չէ. կապալառուները որոշ ծախս արել են փայտը պատրաստելու համար և եթե վճարի մասին խոսք է լինում, պիտի նկատի առնվեն միայն այդ ծախսերը, չնայած ես դեմ եմ, որ այդ վճարումն էլ կատարվի:

Ինչպես մյուս հարստությունները, փայտն էլ պիտի դառնա պետության սեփականություն և ցավալի է, որ մինչև այժմ կառավարությունը միջոցներ ձեռք չի առել օգտագործելու այդ հարստությունը. հարյուր միլիոններ արժեցող փայտը մասնավոր մարդկանց շահագործության առարկա է դարձել, իսկ կառավարության օգտվելը հազվագյուտ երևույթ է: Ես գիտեմ հասարակական դիրք ունեցող մարդիկ, գինվորականներ, որոնք փայտի առևտրով են զբաղված, այդ մասին շատ է խոսվել, բայց ոչ մի հետևանք չի տվել: Այս երևույթի մեկ սոսկալի կողմն էլ այն է, որ վառելափայտի նյութ է ծառայում շինարարական փայտը այն ժամանակ, երբ Հայաստանում շինարարական նյութ չկա, տախտակ չկա. ես հարց եմ տալիս. ինչի՞ վրա ենք դնում մեր հույսը, Սարիղամիշի անտառն էլ կվառենք... Իսկ հետո՞, որտեղի՞ց պիտի բերենք տախտակներ գյուղերի վերաշինության համար, գուցե կարծում ենք, որ ա՞յդ էլ Ամերիկայից պիտի գա:

Պետք է խնայել, պահպանել փայտը՝ վերաշինության, երկաթուղիների և անբանների փոխանակության համար, օրինագիծը պետք է ընդունել և ամենակտրուկ միջոցները ձեռք առնել հարստությունը փրկելու վտանգից: Մեր ամենածանր կողմը ֆինանսական հարցն է, և եթե այդ հարցը որևէ կերպ կարգավորելու համար մենք վաճառում ենք բամբակ, աղ և այլն, ինչու՞ փայտը չենք կարող վաճառել. մեր հարևանները, մասնավորապես Ադրբեջանը, կարիք ունի փայտի և հեշտությամբ փոխարենը նավթ կտա. չի՞ կարելի արդյոք, վառելու փոխարեն օգտագործել:

Պետք է ընդունվի օրինագիծը այն հավելումով, որ գրավման ենթարկվեն նաև այն փայտերը, որոնք դուրս են բերված Կարսի շրջանից առանց թույլտվության:

Գ. Շահինյան. - Ցանկալի է լսել կառավարության բացատրությունը, թե ինչու՞ այսպիսի կարևոր օրինագիծը այսքան ուշ է բերվում պառլամենտ, մյուս կողմից, ինչո՞վ բացատրել նաև այն երևույթը, որ հազարավոր սաժենով վառելափայտը մնում է թափված Սարիղամիշում ու թալանի ենթարկվում այն ժամանակ, երբ փայտի փութը ծախվում է 40 ռուբլի և աշխատավորությունը գնելու հնարավոր

րություն չունենալով ծնունդ օրերը անց է կացնում ցրտի մեջ. բավական չէր հացի, մսի սպեկուլյացիան, սկսվել է նաև փայտինը ու ինչ որ գողեր, որոնք իրենց հայտարարում են փայտի սեփականատերեր, նստել են Սարիղամիշում ու միլիոններ են դիզում: Պետք է ընդունել օրինագիծը այսօր ևեթ ու միջոցներ ձեռք առնել՝ աշխատավորությանը վառելափայտ մատակարարելու համար:

Գ. Խատիսյան. — Պատասխանելով առարկողներին ու պնդելով իր առաջարկի վրա հայտնում է, որ ինքը Սարիղամիշում արգելք է դրել բոլոր փայտերի վրա, որից հետո ոչ մի կտոր դուրս չի բերված:

Վարչապետ Ա. Խատիսյան. — Վառելափայտը ժամանակին փոխադրել չկարողացանք վագոնների պակասության պատճառով. երբ հնարավոր եղավ, մենք հատկացրինք 10-15 վագոն օրական. այժմ կրկին ստիպված ենք դադարեցնել փոխադրությունը, որովհետև այլուր է ստացվել: Գերանները ապրանքների փոխանակության նյութ դարձնելու համար առաջարկ ենք արել Ադրբեջանին ու Վրաստանին և մերժում ստացել. առաջարկ եղել է նույնպես դաշնակից պետությանց, բայց նրանք ես մերժել են՝ տեղի հեռավորության պատճառով:

Ա. Հովհաննիսյան. — Պետության հսկայական հարստությունը թալանի է մատնված և միայն ամիսներ հետո այդ մասին օրինագիծ է ներկայացվում. այս ուշացումը նկատի պիտի առնվի: Պատգամավոր **Գ. Խատիսյանը** առաջարկում է բռնագրավման ենթարկել փայտը վճարով, որովհետև ինչ որ մասնավոր մարդիկ, որոնք զանազան կեղծ միջոցներով իրենց սեփականատեր են հայտարարել, սպառնացել են, թե մեզ չբավարարելու դեպքում կայրենք փայտը: Կուզեի իմանալ, հայտնի՞ է, արդյոք, այդ մասին, ուր որ հարկն է և ձերբակալված են սպառնացողները. նույն պատգամավորի նշանակած կառավարիչը Սարիղամիշում սպանվեց, կուզեի իմանալ՝ ձերբակալված են սպանողները. կարծում են, որ այս երևույթի դեմ պիտի կռվել ուրիշ միջոցներով. իսկ ահաբեկման ազդեցության տակ պետական շահերին վնասող օրինագիծ կազմել ու ներկայացնել՝ անթույլատրելի է: Նրանք, ովքեր վախենում են ինչ որ սպառնալիքներից և իրենց քայլերն անում են միշտ հաշվի առնելով սպառնալիքը, երկիրը կառավարել չեն կարող:

Ես հավատացած եմ, որ պատգամավոր Խատիսյանը անհապաղ կհայտնե սպառնացողների անունները, որոնք և օրինական պատասխանատվության կկանչվեն իրենց հակապետական արարքի համար, իսկ մինչ այդ, պետք է շտապողաբար ընդունել հանձնաժողովի առաջարկած այս օրինագիծը՝ պետության սեփականությունը կազմող մեծ հարստությունը թալանից ազատելու համար:

Ա. Վրացյան. — Ուշադրության արժանի է այն դրդապատճառները, որից ստիպված պատգ. Խատիսյանն առաջարկում է ընդունել կառավարության օրինագիծը: Օրենք հիմնավորելիս կամ կառավարական որևէ ձեռնարկ անելիս ամենահետին մոտիվներն անգամ հաշվի չպիտի առնվեն. ի՞նչ նշանակություն ունի սպառնալիքը պետական գործի մեջ. նրանք, ովքեր սպառնում են, կպատժվեն և հարցը դրանով կփակվի: Ես կարծում եմ օրինագիծը պետք է ընդունել հանձնաժողովի առաջարկած ձևով, որովհետև վարձատրություն պահանջողները վաղուց ստացել են կրկնակին. բացի այդ, ո՞րն է այն միջոցը, որով դուք ապացուցեք պատկանելիությունը, պիտի դիմենք անտառապետներին և այլ պաշտոնյաների, որոնց վրա վստահություն չունենք և որոնք կղեկավարվեն ոչ պետական, այլ մասնավոր շահերով: Դրա հետևանքը կլինի այն, որ ձեզանից դրան կստանա մա, որ կաշառքներով ապացույցներ ձեռք կբերե, այսինքն՝ հարուստը, սպեկուլյանտը:

Զեկուցող. — Խոսողները հաստատեցին այն, ինչ առաջարկում էր ֆինանսական հանձնաժողովը, միայն պատգ. Խատիսյանն էր, որ հակառակ առաջարկ էր անում: Նրա պատճառաբանություններից առաջին՝ սպառնալիքի մասին չեմ խոսի, որովհետև շատերն անհրաժեշտն ասացին. ինչ վերաբերում է երկրորդին՝ թե կապալառուները բանվորներ են ունեցել և չվճարելու դեպքում սրանք պիտի զրկվեն, պետք է ասեն, որ գոնե նրանք, որոնց ես ճանաչում եմ, բանվորներին վճարելու մասին բոլորովին չեն մտածում: Բացի այդ, ինչպե՞ս պետք է ապա-

ցուցվի սեփականատիրությունը. նախ՝ Սարիղամիշում փայտի սեփականությունը, չկա. կային միայն պատվերներ, հետո նրանք պիտի ներկայացնեն փաստաթղթեր, բայց դուք գիտե՞ք, որ փաստաթղթերի հատը արժե 10.000 ռ. ով որ ուզում է միլիոն փայտ ունենա, 10.000 ռուբլով մի փաստաթուղթ ձեռք կբերի, ես գիտեմ մարդիկ, որոնք ձեր իսկ անտառապետների վկայականով սաժեններով փայտ են մարդիկ, որոնք ձեր իսկ անտառապետների վկայականով սաժեններով փայտ են կրում: Այսպիսի պայմաններում պետությունը չի կարող միայն սպառնալիքից վախեցած դրամ բաց թողնել և այն էլ ոչ փոքր, ինչպես կարծում է պատգ. Խատիսյանը, այլ մեծ քանակությամբ: Ուրիշ որևէ առաջարկ այս խնդրի վերաբերմամբ ընդունելի չէ:

Նախքան հողվածային քննության անցնելը որոշվում է օրինագիծը հանձնել օրենսդրական հանձնաժողովին՝ հաջորդ նիստին վերանշակված բերելու:

Դ. Բուդաղյան. - Ձեկուցում է հանրային կրթության նախարարությանը մանկապարտեզների համար վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Որոշվում է վերադարձնել նախարարության՝ մանկապարտեզների բոլոր ծախսերը 1920թ. նախահաշվի մեջ մուծելու համար:

Ա. Օհանջանյան. - Ձեկուցում է Նոր Բայազետ - Քեշիշքենդ ճանապարհը կանոնավորելու համար ՆԳ նախարարությանը վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Հողվածային քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 10, 11: 15 հունվարի 1920թ.:

60-ՐԴ ՆԻՍ

6 հունվարի 1920թ.

Օրինագիծ Աշխատանքի նախարարություն կազմակերպելու մասին

Ա. Արեղյան. - Նախընթաց օրինագիծը քննելիս ունանք շեշտեցին, որ մեր կյանքը հետզհետե նորմալ հունի մեջ է մտնում, ժողովուրդը նպաստ ընկալի վիճակից դուրս գալով, դառնում է աշխատող, զանազան արդյունաբերական կենտրոններից բանվորության ներգաղթ է սկսվում դեպի հայրենիք, զարգանում են առևտրա-արդյունաբերական ձեռնարկներ և այլն: Եթե այդ այդպես է, ապա ուրեմն աշխատանքը պիտի կարգավորվի և պաշտպանվի համապատասխան օրենքներով:

Միայն է պնդել, թե Հայաստանում բանվորություն չկա. այդպես ասողները կարծում են, թե բանվոր կարող են համարվել միայն գործարաններում աշխատողները. մենք ունենք 16.000 պաշտոնյա, շատ առևտրական-արդյունաբերական ձեռնարկներ, ուր գործ ունեն բազմաթիվ աշխատողներ, Վերջապես, մենք ունենք մեծաքանակ գյուղացիական բանվորություն: Այդ բոլոր աշխատավորների վիճակի բարվոքման և աշխատանքի պաշտպանության գործը պիտի դրվի իրական հողի վրա հատուկ նախարարության միջոցով, որպիսի առաջարկ է անում ներկա օրինագիծը:

Աշխատանքի հանձնաժողովը ջերմ կերպով ընդառաջ գնալով առաջարկին, իր կողմից ևս պնդում է, որ հաստատվի աշխատանքի նախարարությունը. նրան մեծ դեր է վիճակված մեր կյանքում, նա է, որ պիտի իր ձեռքն առնե աշխատավորության պաշտպանությունը ընդհանրապես ու դրանով ծուլե նրան պետության հետ:

Ա. Խոնդկարյան. - Չեմ կարծում, թե դա հասունացած խնդիր է. մի երկիր, ուր չկա առևտրի և արդյունաբերության նախարարություն, այնտեղ աշխատանքի նախարարությունը բոլորովին ավելորդ է: Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիան առաջարկում է հիմնովին մերժել օրինագիծը:

Ա. Ղազարյան. - Դեմ է արտահայտվում օրինագծին:

4. *Սասունի.* — Կանգ առնելով օրինագծի թերությանց վրա, առաջարկում է վերադարձնել կառավարության՝ մշակելու:

7. *Մանուկյան.* — Ցավալի է, որ այս լուրջ խնդրին թեթև վերաբերմունք են ցույց տվել թե՛ կառավարությունը, և թե՛ հանձնաժողովը. այսպիսի մեկ օրինագիծ ընդունելու համար անհրաժեշտ է վիճակագրական տեղեկություններ բանվորության թվի, աշխատանքի վիճակի մասին և այլն: Մյուս կողմից, մեր աշխատավորության մեծագույն մասը գյուղացիությունն է, որի աշխատանքը ինչպես պիտի պաշտպանվի, հայտնի չէ. կրկնում են, խնդիրը շատ լուրջ է, մեր աշխատավորությունը ավելի մտահոգության առարկա պիտի դառնա, քան ենթադրում է այս օրինագիծը, ուստի և անհրաժեշտ է, որ խնդիրը դրվի մեր առաջ լայնորեն քննված ու պարզաբանված: Առաջարկում են մերժել օրինագիծը և հանձնարարել աշխատանքի հանձնաժողովին՝ մշակելու նոր օրինագիծ աշխատանքի պաշտպանության մասին:

7. *Սարգսյան.* — Մեր երկիրն այդ նախարարության կարիքը չունի: Աշխատանքը Հայաստանում արդեն պաշտպանվում է և կոմիսարները, որոնք փոխարինում են գործարանային տեսուչներին, գործում են: Մյուս կողմից, սրանից մի քանի տարի առաջ մենք ունեինք 5.000 բանվոր. այդ թիվը պակասել է այժմ, որովհետև պակասել են արդյունաբերական ծեռնարկները: Կաշվի, ծխախոտի գործարանների և տպարանների մեջ բանվորությունը գուցե 3.000-ից չանցնի, այդպիսի թիվ ներկայացնող բանվորության համար, իհարկե, չարժե անկախ նախարարություն հաստատել:

Աշխատանքի պաշտպանության համար կառավարությունը արդեն մտածել է, հրատարակված են օրենքներ, որոնք սակայն չեն գործադրվում. աշխատանքի նախարարը նույնպես չի կարող որևէ օրենք գործադրել, որովհետև չկա կազմակերպված բանվորություն, գործարանային կյանք, արդյունաբերություն. իսկ գյուղացիական բանվորության շահերը պաշտպանել բոլորովին հնարավոր չէ: Ընդունելով միանգամայն աշխատանքի պաշտպանության անհրաժեշտությունը, վերոհիշյալ նկատառումներով առայժմ ավելորդ են համարում անկախ նախարարություն ստեղծելու առաջարկը:

Ս. *Գրիգորյան.* — Նրանք, ովքեր պնդում են, թե աշխատանքը պաշտպանվում է, սխալվում են չարաչար, աշխատանքը չի պաշտպանվում, իսկ այդ բաժանմունքը խնամատարության նախարարության մեջ խորթ զավակ է:

Հայտնի է, թե ինչպիսի օրավարձ կամ աշխատավարձ են ստանում մեր բանվորները քաղաքներում, իսկ գյուղացիական բանվորության դրությունը սոսկալի է:

Հայաստանի բազմահազար աշխատավորության վիճակը թողնել նույն դրության մեջ՝ անհանդուրժելի է. անպայման կերպով աշխատանքի պաշտպանության բաժինը պետք է առանձնանա, որպեսզի կազմակերպվի ինչպես հարկն է:

Խ. *Պապայան.* — Ընդդիմախոսները խնդրին մոտենում են միակողմանի, պատկերացնելով թե աշխատանքի նախարարի գործը պիտի լինի միայն հոգալ աշխատավարձի մասին: Եթե մի քիչ խորը դատելու լինենք, կտեսնենք, որ բացի հիշյալից, կան նաև ուրիշ լուրջ խնդիրներ, որոնք մեծապես աշխատանքի նախարարության ենթական են. օրինակ՝ բանվորության արտադրողական կարողությունը բարձրացնելու հարցը, մի՞թե սա չէ այն կարևոր խնդիրներից մեկը, որ պետք է իրական լուծումն ստանա. բանվորությունը պետական շահի տեսակետի վրա կանգնեցնելու և այդ ուղղությամբ նրան կազմակերպելու գործը մի՞թե աշխատանքի նախարարության պարտքը չէ:

Այս տեսակետից օրինագիծը երբեք մերժելի չէ. անհրաժեշտորեն մենք պետք է ունենանք մեկ օրգան՝ տարբեր միջև այժմ եղած են:

Խնամատարության նախարար Ս. *Բաբայան.* — Կընդունվի այս օրինագիծը, թե կմերժվի, միևնույն է աշխատանքը Հայաստանում պիտի պաշտպանվի և ստեղծվի այնպիսի պայմաններ, որ գործը կարողանա կազմակերպվել ու զարգանալ: Ասել, թե աշխատանքի պաշտպանության բաժինը խորթ զավակ է, սխալ է, պատգ. Գրիգորյանը լավ գիտի, որ խնամատարության նախարարությունն այդ

բաժնի վերաբերմամբ ունի հավասար հոգածություն, սակայն գլխավորն այն է, որ նա այդ նախարարության մեջ չի կարող զարգանալ. ահա թե ինչու առաջարկվում է ձեզ՝ անջատել նրանից:

Ուշ լինելու պատճառով վիճաբանությունները հետաձգվում են հաջորդ նիստին:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10 և կեսին:

«Յառաջ», թիվ 13: 17 հունվարի 1920թ.:

61-ՐԴ ՆԻՍ

7 հունվարի 1920թ.

Նախագահում է *Լ. Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Շարունակվում են վիճաբանությունները աշխատանքի նախարարություն կազմակերպելու օրինագծի շուրջը:

Ա. Ջամալյան. — Ընդդիմախոսներն ասում են, թե բանվորություն չունենք, սակայն, հետաքրքրվողները կիմանան, որ բազմաթիվ արհեստանոցներում աշխատող վարձու բանվորների, կայարանների բանվորների, պետական ծառայողների և գյուղական բանվորության թիվը հասնում է տասնյակ հազարների:

Այդ դժնդակ պայմաններում աշխատող տասնյակ հազարավոր աշխատավորության համար է, որ մենք ցանկանում ենք հաստատել անկախ նախարարություն: Մյուս կողմից, խնամատարության նախարարությունը մեծապես աշխատանքի կազմակերպության ֆունկցիաներ ունի, այնպես որ միանգամայն անհետևանք է աշխատանքի պաշտպանությունը հանձնել այն հիմնարկության, որն ինքը աշխատանք է տալիս, ըստ որում բաշխում են պետության և աշխատավորության շահերը:

Բացի այդ, մենք փաստորեն չունենք բանվորական օրենսդրություն, Անդրկովկասյան Սեյմի հրատարակած օրենքները չեն համապատասխանում մեր պայմաններին, իսկ աշխատանքի պաշտպանության կոմիսարիատի մշակած օրինագծերը մինչև այժմ քննության չեն առնվել: Օրենքն արգելում է ութ ժամից ավել աշխատանքը, բայց բացի մի երկու հիմնարկությունից ոչ մի տեղ չի գործադրվում: Շատերն ասում են, թե Հայաստանի ներկա վիճակը հարկադրում է շատ աշխատել. գուցե ճիշտ է այդ, բայց հարկադրանքով ոչ ոք իրավունք չունի ութ ժամից ավել աշխատեցնելու բանվորին. կգա այն օրը, երբ մեր աշխատավորությունը իրեն կզգա այս երկրի տերը, այն ժամանակ ինքնաբերաբար նա կաշխատի ոչ թե ութ, գուցե 12, 14 ժամ: Սակայն ես կուզեի իմանալ, թե ինչու՞, անպայման, հյուժված բանվորությունից եք պահանջում այդ զոհաբերությունը. թող աշխատեն նաև նրանք, որոնք հանգիստ վայելում են կյանքը միլիոններ դիզելով ու ակունքներում և գվարձատեղերում հեշտ ժամանցներ են ունենում. խնդրեմ, հարկադրեցեք, որ նրանք ևս աշխատեն:

Ծանր պայմանների մեջ է աշխատավարձը. աշխատում են կտորով, տոկոսով, իսկ 400, 500 ռ. ռոճիկը ամենասովորական չափն է վարձու աշխատավորի. կազմակերպված չէ նաև աշխատավորության բժշկական օգնությունը: Այս դրության հետևանքն է, որ աշխատավորությունը լքվում է օրեցօր, չի համարում իրեն երկրի տեր և աստիճանաբար դառնում է պետական իշխանության համար հակամարտ ուժ:

Աշխատավորությանը բերել այն գիտակցությանը, որ նա երկրի տերն է, դարձնել նրան տիրող դասակարգ ու պաշտպանելով նրա աշխատանքը՝ միաժամանակ ստեղծել նրանից պետական շահերի մի ուժեղ պաշտպան, ահա թե ինչ կոչում ունի աշխատանքի նախարարությունը. պետք է օր առաջ կազմակերպվի այն՝ այդ պատասխանատու և կարևոր գործը վարելու համար:

Ա. Թորոսյան. — Հայաստանը աշխատավորության երկիր է և նրանք, որոնք հայտարարում են, թե աշխատավորությունը նվազ թիվ է կազմում, սխալվում են

չարաչար: Սակայն, ընդունենք մի բայ, որ աշխատավորությունը քիչ է. այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ չէ՞, արդյոք, նրա ծայնը լսելի անել, կառավարության մոտ հարկավոր չէ՞ մեկը, որ երկրի կառավարչության մեջ արտահայտեն նրա կամքը, պաշտպանեն նրա շահերը՝ գործադրելով եղած օրենքներն ու մշակելով նոր օրինագծեր:

Անհերքելի է, որ աշխատանքը պիտի պաշտպանվի այս երկրում. անվիճելի է նաև այն, որ իրական գործ ստեղծելու համար պիտի առանձնանա այդ բաժինը ու գործեն անկախ, այնպես որ, միանգամայն տարօրինակ է մի խումբ պատգամավորների եռանդուն ընդդիմությունն աշխատանքի նախարարություն կազմակերպելու առաջարկին. չէ՞ որ դրանք այն մարդիկ են, որոնք տեղն եկած ժամանակը աշխատավորության անունով երդում են ուտում, իսկ այսօր, երբ հասել է ժամը խոսքից գործի անցնելու, ուրիշ մարդ են դառնում:

Նախարարապետ *Ա. Խատիսյան*. — Պարզ է, որ աշխատանքը պիտի պաշտպանվի, պարզ է նաև այն, որ եթե գործը կենտրոնանա անկախ նախարարության մեջ, ավելի հաջող կազմակերպություն կունենա. չպետք է կարծել, որ մինչև այժմ կից լինելով խնամատարության նախարարության, աշխատանքի պաշտպանության բաժինը միանգամայն վրիպել է կառավարության ուշադրությունից: Նրա կարծիքով այդ ճյուղը խոշոր դեր է կատարում և, ավելի, կատարելու է մեր կյանքում: Բայց պետք է խոստովանել, որ քիչ գործ է կատարված այդ ուղղությամբ, որովհետև կառավարության ուշադրությունը մեծապես գրավված է եղել ավելի հրատապ՝ պարենավորման և ապահովության խնդիրներով: Այդպես է եղել բոլոր երկրներում, այդպես է և մեզ մոտ. երբ կյանքը ստանում է նորմալ ընթացք, հրապարակ են գալիս այն խնդիրներ, որոնք մինչև այդ երկրորդական էին համարվում. այդպիսի երևույթ է ներկա օրինագիծը:

Կառավարությունը գիտե, որ աշխատանքի նախարարությունը միայն այսօրվա համար չէ. մենք հույս ունենք, որ մեր քաղաքական դրությունը կորոշվի շուտով, երկրում կզարգանա արդյունաբերությունն ու բանվորական կյանքը. ինչու՞ պատրաստի օրենսդրություն չունենանք կապիտալի և աշխատանքի հարաբերությունը կարգավորող և բանվորի կյանքն ապահովող:

Կրկնում են, մեր կյանքի առարկայական պայմանների շնորհիվ պետք եղած ուշադրության չէ արժանացել աշխատանքի պաշտպանության բաժինը, սակայն այսօր դա մեզ համար հրամայական պահանջ է և պետք է կանխավ միջոցներ ստեղծել գործի կազմակերպության և զարգացման համար:

Ա. Մաքսապետյան. - Երկար ճառի ընթացքում առարկելով պատգ. Ջամալյանին ու Թորոսյանին և քննադատելով օրինագիծը, գտնում է, որ հենց ձևական կողմից պիտի մերժվի այն, որովհետև հայտնի չէ, թե ի՞նչ առաջարկ է անում:

Խոսելով բուն խնդրի մասին ասում է. — Կուզեի իմանալ, երբ խոսում են աշխատավորության մասին, նկատի ունեն՞ օտար ձեռնարկությանց մեջ աշխատող բազմաթիվ բանվորներին ու համոզվա՞ծ են, որ ներկա օրինագիծը կարող է նրանց որևէ օգուտ բերել: Ոչ ոք աշխատանքի պաշտպանության սկզբունքին դեմ չէ, միայն, մենք անում ենք այն, ինչ որ կարող ենք: Այսօր մեր պետական կազմը, մեր բյուջեն նոր նախարարությամբ ծանրաբեռնելու հնարավորությունից զուրկ ենք. պետք է պաշտպանվի աշխատանքը, բայց ոչ անկախ նախարարություն հաստատելով:

Գ. Շահինյան. — Վիճաբանության ընթացքում երևան եկավ այն, որ շատերը ծանոթ չեն մեր աշխատավորության թվին ու աշխատանքի ձևերին. ներկա կոմիսարիատի կազմած վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ բանվորության թիվը ավելացել է $\frac{1}{2}$ չափով, իսկ աշխատանքի ձևերը հիշեցնում են համբարությանց օրերը: Աշխատանքի նախարարության փոխարեն գործարանային տեսչություն առաջարկել, կնշանակի օրինագիծը մերժել հիմնովին. օրինագծի թերությանց վրա կանգ առնելը մի առիթ է տալալելու այն, իսկ սովի, հիվանդությանց պատճառաբանությունը տրամաբանական մտածողության արդյունք չէ:

Մեր տեսակետով աշխատանքի նախարարությունը ամենից առաջ մի քաղաքական պոստ է. մյուս կողմից մենք չունենք բանվորական տրադիցիաներ,

աշխատանքի նախարարը պետք է ստեղծի այդ, նա պետք է հարթի նաև բանվորական օրենսդրության ճանապարհը, պաշտպանի աշխատանքը և կարգավորի աշխատանքի ծները. վերջապես աշխատանքի նախարարությունն է, որ Հայաստանում սոցիալական ռեֆորմների հիմքը պետք է դնի: Հարցը վաղուց է հասունացած և եթե այսօր պառլամենտը աշխատանքի նախարարության կազմակերպումը մերժի, վաղը նույն աշխատավորության պահանջմամբ ստիպված կլինի ընդունել:

Ե. Միրաքյան. — Պատասխանելով օրինագծին առարկողներին, ասում է, որ աշխատանքը կանոնավորապես չի պաշտպանվում Հայաստանում և քիչ չեն այն դեպքերը, երբ կոմիսարը ստիպված է եղել կռիվ մղել բարձրաստիճան պաշտոնյաների դեմ բանվորական օրենքները խախտված լինելու պատճառով. մյուս կողմից, դրսի արդյունաբերական կենտրոններում մենք ունենք բանվորության պատկառելի թիվ: Նրանք գալիս են Հայաստան, շատ անգամ մեր հրավերով, և հիասթափվում: Պետք է լուծել թե մասնավոր և թե պետական աշխատավորության պաշտպանության հարցը՝ հիմնելով անկախ նախարարություն:

Ա. Հովհաննիսյան. — Պատգամավորներից ոմանք ասում են, թե բանվորության կազմակերպումը իրեն բանվորության գործն է, իսկ ո՞վ ենք մենք և ի՞նչ պիտի անենք. այդ դեպքում հայտարարեցեք, որ այս պառլամենտն աշխատավորական պառլամենտ չէ, աշխատավորության շահերը չեն պաշտպանվում այստեղ, այն ժամանակ աշխատավորությունը իր ուժերով կպաշտպանի իրեն:

Վիճաբանությանց միջոցին որոշ պատգամավորներ օրինագիծը առիթ ծառայեցնելով անձնական հաշիվներ մաքրեցին ու դարձան հակառակ կողմ, առանց մտածելու, որ դրանով անվստահության քվե են տալիս կառավարության: Կառավարությունը հայտարարում է, որ բանվորական հարցը հասունացած է մեզնում, որ գործը կազմակերպված չէ, աշխատանքը չի պաշտպանված և օրինագիծ է մտցնում, իսկ դուք տապալում եք այն: Փոխանակ լրջորեն մտածելու այդ հարցի մասին, դուք ցանկանում եք կպցնել աշխատանքի պաշտպանությունը արդարադատության, վաղն էլ, գուցե, արտաքին գործերի նախարարության. դուք գործը ուզում եք թողնել նույն դրության մեջ այն ժամանակ, երբ ձեզ պարզ կերպով հայտարարում են, որ նա զարգանալ կարող է միայն անկախ հիմնարկության մեջ: Եթե օրինագիծն այսօր չընդունվի, վաղը աշխատավորությունն ինքը կստիպի ձեզ անել այդ, սա սպառնալիք չէ, այլ հիմնված է այն փաստի վրա, որ բանվորությունն արդեն շերտավորված է ու կանգնած կապիտալի դեմ. բախումն անխուսափելի է և դուք հարկադրված կլինեք հաշվի առնել նրա ուժը ու վարել այնպիսի քաղաքականություն, որ երկրի տերն ու տնօրենը դառնա վերջնականապես աշխատավորությունը: Այս օրինագիծը չպետք է մերժվի:

Շիրինյան. — Ասել, թե աշխատավորության թիվը քիչ է, սխալ է. միայն Ջանգեզուրում կա 3.000 բանվոր, որոնք աշխատում են հանքային արդյունաբերության մեջ: Մյուս կողմից, աշխատանքի նախարարության փոխարեն գործարանային տեսչություն առաջարկելը միամտություն է. աշխատանքի պաշտպանությունը պետք է ըմբռնել ավելի լայն իմաստով, որովհետև Հայաստանի պես գյուղացիական երկրում աշխատավորության մեծագույն մասը գյուղական բանվորներ են: Պետք է հիմնվի աշխատանքի նախարարություն՝ Հայաստանի բովանդակ աշխատավորության աշխատանքի պաշտպանությունը իրական հողի վրա դնելու համար:

Մալխաս. — Մի կուսակցություն, որ իր էությանը աշխատավորական է, ներկա աշխատավորական օրինագիծը քննելիս երկու մասի է բաժանվել. ի՞նչ է պատահել արդյոք, այն, որ մի մասը ընկել է ֆրագների հետևից, իսկ մյուսը կանգնած է իրական հողի վրա: Մենք աշխատանքի նախարարություն հիմնելը ներկա պայմաններում համարում ենք ավելորդ ծանրաբեռնություն, որովհետև եղածը բավարար է, հարկավոր է միայն լավ կազմակերպել: Մյուս կողմից մենք կարծում ենք, որ Հայաստանում, ուր թափառում են հազարավոր սոված ու մերկ գաղթականներ, նախ և առաջ պետք է աշխատանքի կազմակերպություն, գեթ այդ

միջոցով ապրեցնելու մեռնող ժողովուրդը. աշխատանք տվեք, հետո մտածեցեք նրա պաշտպանության մասին:

Ա. Ղազարյան. — Մեզ բոլորովին սխալ են հասկացել պատգամավորներից շատերը: Նրանք հարցը այնպիսի հողի վրա են դնում, կարծես մեկը հակառակ է արտահայտվել սկզբունքին. այդպիսի բան չկա, մենք ասում ենք միայն, որ ներկա պայմաններում առանձին նախարարություն հիմնելու կարիք չկա, որովհետև միևնույն է, մա գործ կատարել չի կարող: Ասացեք խնդրեմ, եթե աշխատանքի պաշտպանության կոմիսարիատն ուզենար, միթե՞ չէր կարող ի օգուտ աշխատավորության օրինագծեր մշակել և պառլամենտին ներկայացնել. չի արել, որովհետև պայմանները թույլ չեն տվել այդ անելու: Եթե այսօր այդքան անհրաժեշտ եք համարում աշխատանքի պաշտպանության գործը, ի՞նչու չեք առաջարկում, որ պառլամենտն իր վրա վերցնի նրա կարգավորման պարտականությունը՝ պետական բյուջեի վրա մի բեռ ևս չավելացնելու համար: Կամ մի՞թե հարմար չէ նախարարության փոխարեն՝ պառլամենտի կողմից ընտրել մի պաշտոնյա ու նրան հանձնարարել ամբողջ գործը:

Գ. Վարշամյան. — Օրինագիծը հերքելու համար առարկողները մեծապես կանգ առան այն փաստի վրա, թե մեր երկիրը գյուղացիական է, բայց արդյո՞ք գյուղացին բավարարված է հողով և այլևս կարիք չունի իր ուժերը վարձու տալու. ասվեց արդեն, որ բազմաթիվ հողագուրկ գյուղացիներ շահագործվում են անխնա և շատ անգամ մեռնում սովից:

Ասում են, թե օրենքներ ունենք, սակայն դա բավական չէ, քանի որ չկա գործադրող. մյուս կողմից, եղած օրենքները թերի են, իսկ նորը մինչև այժմ չի ընդունվել:

Ասում են նաև, թե կարելի է աշխատանքի պաշտպանության բաժինը կցել արդարադատության նախարարության. մա ոչ մի կապ չունի այդ նախարարության հետ, և բացի այդ, չէ՞ որ արդարադատության նախարարությունն էլ կառավարության մի մասն է, ուրեմն և կարող է պետական շահերը գերադասել աշխատավորության շահերից: Ինձ թվում է բոլորովին ավելորդ են առարկությունները, պետք է ընդունել օրինագիծը, որպես նվազագույն պահանջ:

Ա. Վրացյան. — Ոչ մի ճառախոս չէր մերժում սկզբունքը և աշխատանքի պաշտպանության հիմնական հարցի վերաբերմամբ տարակարծիքություն չկա. տարակարծիքությունը ծնի մեջ է միայն, ուրեմն խնդիրը գործնական բնույթ ունի և հենց այդպես էլ պիտի մոտենալ նրան: Նախ ես պետք է ասեմ, որ թե՛ առանձին նախարարությունը և թե՛ միացած բաժանմունքը ծախսերի տեսակետից նույնն են, ուրեմն ֆինանսական նկատումներով օրինագիծը մերժել չի կարելի և եթե ծախսերի հարցը մեջտեղից վերանում է, վերանում են նաև մյուս պատճառաբանությունները: Խնդիրն այն է, որ Հայաստանում, որպես նոր պետության մեջ, աշխատանքի գործը մնացել է անձեռնմխելի, չի ուսումնասիրված աշխատավորների և աշխատանքի վիճակը, չկա վիճակագրություն, և այլն. մյուս կողմից, այսօր թե վաղը, մեր երկիրը պիտի կապիտալ մտնի ու զարգանա արդյունաբերությունը, աշխատանքի օրենսդրությունը պիտի առաջուց դրված լինի այնպիսի վիճակի մեջ, որ ոչ միայն բարելավվի աշխատավորության դրությունը, այլև կարգավորվի կապիտալի ու աշխատանքի փոխհարաբերությունը: Այս և մի քանի ուրիշ խնդիրներ թելադրում են, որ աշխատանքի գործը առանձնացվի և ամփոփվի հատուկ կազմակերպության մեջ: Մեր երկրի աշխատավորությունը կազմակերպված չէ, եղածը սաղմնային դրության մեջ է. դա արդյունք է ոչ միայն տնտեսական պայմանների, այլև քաղաքակրթական ցածր աստիճանի վրա լինելու. հատուկ կազմակերպության հոգսերից մեկը պիտի լինի բարձրացնել մեր աշխատավորությունը կուլտուրապես: Ուրիշ երկրներում չկան աշխատանքի նախարարություններ, որովհետև այնտեղ աշխատավորությունը գիտակից է ու կազմակերպված. մեզ պակասում է այդ: Հիշյալ հիմունքներով անհրաժեշտ են գտնում կազմակերպել աշխատանքի նախարարություն:

7. Սարգսյան և Ս. Գրիգորյան. — Տալիս են անձնական բացատրություններ:

Ձեկուցող Ա. Աբեղյան. — Ներկա օրինագծի մերժումը միանգամայն ձեռնադրել է սոցիալիստ հեղափոխականներին, որովհետև նրանք երբեք չեն ցանկանա բանվորական հարցի լուծումը տեսնել Հայաստանում՝ գործելու հող ունենալու նպատակով: Դա պատմական երևույթ է, 60-ական, 70-ական թվերին, երբ բանվորական շարժումը նոր էր սկսված Գերմանիայում, այն ժամանակ փոքրամասնություն կազմող սոցիալ դեմոկրատները ամենաջերմ հակառակորդներն էին բանվորական հարցի լուծման: Անցավ մի երկու տասնյակ տարի, սոցիալ-դեմոկրատիան դարձավ մասսայի կուսակցություն, գործունեության եղանակն էլ փոխվեց: Ոմանք ասում են, որովհետև ուրիշ երկրներում չկա այդպիսի նախարարություն, ուրեմն մեզ մոտ էլ չպիտի լինի: Իսկ ուրիշները, հակառակ նրանց, պնդում են, թե որովհետև ուրիշ երկրներում կա, դուք էլ հետևելով նրանց օրինակին, կամենում եք մեզ մոտ էլ հաստատել: Նախ՝ մի փաստային ուղղումն. աշխատանքի նախարարություն ունեցել է Ռուսաստանը հեղափոխությունից հետո, ունեն այժմ Վրաստանն ու Ադրբեջանը, ապա ո՞րն է այս երկու պնդումներից ճիշտը, ես կասեմ որ ոչ մեկը. մեզ համար երբեք նշանակություն չունի այս կամ այն երկրում այդպիսի հիմնարկության լինել կամ չլինելը. մեր առաջարկը ելնում է Հայաստանի իրական պայմաններից:

Ասում են նաև, թե երկրում սով է, ի՞նչ աշխատավորության մասին մտածելու ժամանակ է. այդպիսիները թող իմանան, որ էլ կարիք չկա այստեղ մտնելու, սովի երկրում ի՞նչ օրենսդրական աշխատանքի ժամանակ է, բացի այդ, սով չէ՞ր այն ժամանակ, երբ երկու նախարարություն կազմակերպելու առաջարկն ընդունվեց:

Ասում են, թե մենք վիճակագրություն չունենք, բայց միաժամանակ հայտարարում են, որ Հայաստանում 3.000 բանվոր կա: Եթե վիճակագրություն չկա, ապա որտեղի՞ց դուրս եկավ այդ թիվը. ուրեմն կա վիճակագրություն և նա ասում է, որ մենք ունենք 4.500 միայն երկաթուղային ծառայողներ, 16.000 պետական պաշտոնյա և մասնավոր ձեռնարկներում աշխատող հազարավոր բանվորություն: Ընդունենք մի րոպե, որ այս թվերը սխալ են, ապա ուրեմն, պիտի լինի՞ մի հիմնարկություն, որ մեզ ստույգ վիճակագրություն տա:

Ասում են, թե մեր երկրի խոշոր տոկոսը գյուղացիությունն է, պետք է նրա մասին մտածել: Չգիտեմ, խանգարու՞մ է, արդյոք, այս օրինագիծը՝ մտածել նաև գյուղացիության մասին և, վերջապես, ի՞նչ ենք արել մենք բանվորության համար, որ այդպես աչքի ընկավ գյուղացիության անուշադրության մատնված լինելը. երեկ էր, որ ընդունեցիք գյուղատնտեսության նախարարության օրինագիծը:

Մյուս կողմից ինչու՞ են մոռացվում հողագուրկ գյուղացիները, որոնք վարձու աշխատավորներ են, գյուղական բանվորություն. ո՞վ պիտի հոգա նրանց մասին:

Այստեղ առաջարկներ եղան աշխատանքի գործը պառլամենտի կողմից ընտրած պաշտոնյային հանձնելու մասին, առաջարկի հեղինակները չեն ըմբռնել խնդրի էությունը: Աշխատանքի նախարարություն հիմնելով, մենք պիտի վարենք աշխատավորական քաղաքականություն՝ համերաշխ պետական քաղաքականության հետ: Աշխատանքի նախարարության կազմակերպության առաջարկը ունի կարևոր քաղաքական կողմ, այն է՝ կարգի, օրենքների տակ դնել աշխատանքն ու դարձնել այն պետական քաղաքականության մի մասը, ահա որն է կարևոր հանգամանքը:

Վիճաբանությունները դադարում են, հինգ պատգամավորի ստորագրությամբ առաջարկ է մտնում աշխատանքի նախարարություն կազմակերպելու հարցը ենթարկել անվանական քվեարկության: Առաջարկն ընդունվում է 24 ձայնով ընդդեմ 10-ի և 4-ի ձեռնպահությամբ: Որոշվում է հիմնել աշխատանքի նախարարությունը: Օրինագծի հողվածային քննությունից հետո նիստը փակվում է գիշ. ժամը 11-ին:

«Յառաջ», թիվ 15, 16, 17: 22, 23, 24 հունվարի 1920թ.:

Նախագահում է *Լ. Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Նախարարապետի պատասխանը պատգ. *Օհանջանյանի* հարցումներին.

Նախարարապետ *Ա. Խատիսյանը* պատասխանելով պատգ. *Ա. Օհանջանյանի* մի շարք հարցումներին, ասում է. - գյուղատնտեսական վարչությունը և հաղորդակցության բաժինը արդեն վերածված են անկախ նախարարությունների, իսկ մոտ օրերս հույս ունեն հրավիրելու նաև արդարադատության նախարար: Առևտրի արդյունաբերական բաժինը վարել է ապրանքների փոխանակության գործը, աջակցել է մասնավոր ձեռնարկություններին, ուշադրություն է դարձրել բանկերի գործունեության վրա, հոգ է տարել արտասահմանյան դրամագլուխ ներմուծելու մասին, հովանավորել է կոոպերատիվներին, ձեռնարկել՝ հիմք դնելու մի շարք գործարանների, որոնցից կաշվի գործարանը Ջալալօղլիում արդեն աշխատում է, իսկ ապակու և ամանեղենների գործարանները կբացվեն շուտով:

Արտահանությունը թույլ է եղել, որովհետև մեծ քանակությամբ նյութեր արտահանելու դեպքում երկիրը կտուժեր: Երբ կառավարությունը եկավ նույն համոզման, որ եղած հում նյութերի մի մասը կարելի է վաճառել՝ ձեռնարկեց, արտահանության առաջարկներ արդեն ստացել ենք. մի քանի օրից գները կորոշվեն և արտահանությունը կսկսվի: Իհարկե, այս ամենը քիչ է, բայց ներկա պայմաններում ավելին անել հնար չէ. առևտրի և արդյունաբերության զարգացումը մեծ կապ ունի երկրի ապահովության հետ, մասնավոր դրամագլուխը ձգտում է խաղաղ վայրեր: Մյուս կողմից, գնումներ կատարելու ժամանակ մենք մեծ դժվարությունների ենք հանդիպում դրամաթերի վերաբերմամբ. երբ սկսվի մեր երկրի արդյունաբերությունը, այդ դժվարությունը կվերանա: Այնուամենայնիվ, մենք ամեն միջոց ձեռք ենք առնում՝ կանոնավորելու առևտուրն ու արդյունաբերությունը:

Գյուղատնտեսական արդյունաբերությունը և լեռնարդյունաբերությունը զարգացնելու համար կառավարությունը որոշել է պետական բանկում ունենալ հատուկ գյուղատնտեսական վարկ, առանձին ուշադրություն է դարձնում բամբակի և ծխախոտի մշակության վրա, բամբակի մշակությունը ընդլայնելու համար անհրաժեշտ է վերացնել մենավաճառի օրենքը, իսկ ծխախոտի համար Սուխումից հրավիրված են մասնագետներ:

Ամասնապահությունը զարգացնելու համար որոշված է հիմնել ազնվացեղ կենդանիների բազմացման կայաններ, որոշված է նույնպես կազմակերպել կաթնատնտեսությունը. այդ նպատակով հրահանգված է Կարսի նահանգապետին՝ ներկայացնել մանրամասն ծրագիր, որովհետև գյուղատնտեսական աշխատանքների ամենահարմար վայրը Կարսի շրջանն է:

Ազատ հողերը ցանցելու համար ձեռնարկված են հետևյալ միջոցները. Զյուսիսային Կովկասում պատրաստի կա 210.000 փութ ցորեն, որը դժբախտաբար, մեր հողերում ցանցելու համար պետքական չէ. մտածում ենք փոխել ուրիշի հետ և համաձայնություն ստացել ենք: Որոշված է փոխանակության ձևով երևան հանել երկրում եղած ցորենը, դիմում է արված գնդ[ապետ] Զասկելին՝ բերելու Ամերիկայից մեր երկրին հարմար ցորեն, չգտնվելու դեպքում՝ ալյուր, որը մենք տեղումս կարող ենք փոխել ցորենի հետ:

Պարենավորման նախարարությունը վերացվում է, իսկ աշխատանքի նախարարություն կազմակերպվում է պառլամենտի ընդունած օրենքների համաձայն:

Հաղորդակցության ներկա դրության մասին արդեն առիթ ունեցել են մանրամասն տեղեկություններ տալու պառլամենտին, միայն պետք է ավելացնեն որ մասնավոր ձեռնարկություններից առաջարկներ մենք չենք ստացել, չնայած որ կոնցեսիաները առանձին օգուտ տալ չեն կարող, որովհետև տարիների հետ կապ ունեն:

Ապրանքները դեպի Նոր-Բայազետ Ղարաքիլիսայի վրայով տանելը բացառիկ դեպք է, իհարկե, այլևս կրկնվել չի կարող:

Օրինագծերի ուշանալու վերաբերմամբ շրջաբերական գրություն է ուղարկված բոլոր նախարարություններին:

Վարչական հանձնաժողովի հարցումների պատասխանը

Մալխասյանի տպարանը գրավված է ներքին գործոց նախարարի միջնորդության և նախարարների խորհրդի որոշման համաձայն: Երբ Ալեքսանդրապոլի տպարանական բանվորները գործադուլ սկսեցին և գործն անցավ արբիտրաժին, տպարանատերերը մերժեցին առաջարկված պայմաններն ընդունել ու գործադուլը շարունակվեց:

Երկաթուղային վարչության բազմաթիվ պատվերները մնում էին անկատար, ուստի և գրավվեց տպարանը. այժմ բանվորներն աշխատում են այն պայմաններով, ինչ որոշել է արբիտրաժը:

Վրաստան մեկնողներից, հակառակ պայմանի, անցաթուղթ պահանջելու վերաբերմամբ պիտի ասեն, որ դա թյուրիմացության հետևանք է՝ պայմանագրի երրորդ կետի անհաջող խմբագրության պատճառով, որը շուտով կպարզվի. իսկ տրանզիտի հարցի մասին ֆինանսների նախարարության տված տեղեկություններից երևում է, որ Վրաստանի կողմից տրանզիտի վերաբերմամբ որևէ դժվարություն չի հարուցվում. պատահել են մի քանի թյուրիմացություններ, այն, որ զանազան շահամուլներ աշխատում են օրենքից օգտվել և խաբեբայությամբ ապրանք փոխադրել Թիֆլիսից:

Պատգ. Միրաքյանի հարցումի պատասխան

Պատգ. Միրաքյանի հարցումին պիտի պատասխանեն, որ զինվորական հագուստները հասել են արդեն Բաթում, բայց ստանալ չենք կարողանում, որովհետև կապած պայմանը այժմ Ռուս Ասիական բանկին ձեռնտու չէ, քանի որ դրամի կուրսն ընկած է. կառավարությունը, իհարկե, չի կարող վճարել ավելի, ուստի և ձեռք է առել բոլոր միջոցները՝ ապրանքն ստանալու համար:

Վարչապետի պատասխանից հետո զինվորական և արդարադատության նախարարները պատասխանում են սոցիալիստ հեղ. ֆրակցիայի հարցապնդումներին:

Գ. Վարշամյանը զեկուցում է Կարսի շրջանի փայտեղենի պետականացման նոր օրինագծի մասին:

Հոդվածային քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է, որով Կարսի շրջանի ամբողջ փայտեղենը ճանաչվում է պետական: Գրավման են ենթարկվում մասնավոր մարդկանց մոտ եղածը, մաև օրենքը հրատարակվելուց հետո առանց թույլատվության արտահանված փայտը՝ առանց վճարի:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 1-ին:

«Յառաջ», թիվ 22: 31 հունվարի 1920թ.:

63-ՐԴ ՆԻՍ

10 հունվարի 1920թ.

Նախագահում է *Լ. Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Պատգամավոր Միրաքյանի հարցումին զինվորական նախարարի տված պատասխանից հետո Գ. Վարշամյանը զեկուցում է սենատի ավագ դատախազի օգնականի և շրջանային դատարանի փոխնախագահի ռոճիկների օրինագծի մասին:

Հիմունքների քննության ընթացքում վիճաբանություն է առաջանում այն հարցի շուրջը, թե օրենքը թույլատրում է սենատի ավագ դատախազի օգնականի պաշտոն, թե՞ ոչ:

Ձեկուցողի բացատրություններից հետո քվեարկությամբ օրինագիծը մերժվում է:

Լ. Թաղևոսյան. - Ձեկուցում է պառլամենտի նախագահությանը՝ պատգամավորների ճանապարհածախսի համար վարկ բանալու մասին:

Հոդվածային քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է, որով նախագահությանը բացվում է 200.000 ռ. վարկ պատգ. ճանապարհածախսի համար:

Կ. Սասունի. - Ձեկուցում է բնակարաններ բռնագրավող հանձնաժողովի գործունեության ժամանակամիջոցը երկարելու օրինագծի մասին:

Ներքին գործոց նախարարը սույն օրինագծով առաջարկում է երկարել բռնագրավման հանձնաժողովի գործունեության ժամանակամիջոցը օրենսդրական հանձնաժողովը մի քանի փոփոխություններ մտցնելով, իր կողմից առաջարկում է ժամանակամիջոցը երկարել մինչև մայիսի 1-ը:

Տ. Ծամհուր. - Ընդունված օրենքը եթե փոփոխությունների չենթարկվի, հանձնաժողովը գործ կատարել չի կարող:

Ս. Գրիգորյան. - Բնակարանային խնդիրը քաղաքային ինքնավարությանն է վերաբերում, ուստի և գործը անմիջապես պիտի հանձնել նրանց:

Ա. Շիրինյան. - Պաշտպանում է պատգ. Գրիգորյանի առաջարկը:

Լ. Թաղևոսյան և Ա. Ղազարյան. - Առաջարկում են ընդունել օրինագիծը նույնությամբ, քանի որ այդ ձևով քաղաքային ինքնավարությանը հանձնելը աննպատակահարմար է:

Գ. Քալաշյան. - Առաջարկում է բռնագրավման հանձնաժողովի ժամանակամիջոցը երկարել երկու ամիս և հանձնարարել օրենսդրական հանձնաժողովին՝ օրինագիծ մտցնել երևան քաղաքը բնակչությունից թեթևացնելու մասին:

Ս. Վրացյան. - Սխալ է պնդել, թե քաղաքային ինքնավարությունները գործ չեն կատարել. այն ժամանակ չկար բնակարանային օրենք և միլիցիան ինքնավարությանը չէր ենթարկվում. եթե նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեն, ինքնավարությունները կարող են բնակարանային խնդիրը լուծել: Միտք չունի հանձնաժողովի ժամանակամիջոցը մինչև մայիսի մեկը երկարել. նա իր անելիքը արդեն արել է, ուստի և անհրաժեշտ է հատուկ օրենքով բռնագրավման գործը հանձնել քաղաքային ինքնավարությանը. իսկ մինչև այդ օրենքի մշակելը, ներկա օրենքը պետք է երկարել երկու ամսով միայն, որ գործը կանգ չառնի: Մյուս կողմից պետք է գործադրել երևանը բնակչությունից թեթևացնելու օրենքը. այդ պարագային գուցե մենք ավելի բնակարան ունենանք, քան կարող է երևան հանել բռնագրավման հանձնաժողովը:

Յ. Տերտերյան. - Առաջարկում է ժամանակամիջոցը երկարել երեք ամսով:

Գ. Շահինյան. - Առաջարկում է բնակարանային գործը անմիջապես հանձնել քաղաքային ինքնավարությանը:

Ձեկուցողի բացատրություններից հետո օրինագիծն ընդունվում է այն փոփոխությամբ, որ ժամանակամիջոցը երկարում է մինչև մարտի 1-ը:

Նախագահ. - Կարդում է նախարարապետից ստացած գրությունը, որով հայտնում է, թե արադարադատության նախարար է հրավիրված Արտաշես Զիլինկարյանը, իսկ ճանապարհների հաղորդակցության նախարարի պարտականությունները ժամանակավորապես վերցնում է իր վրա:

Այնուհետև կատարվում է Ալեքսանդրապոլի շրջան գնացող պառլամենտական հանձնաժողովի ընտրությունը, որից հետո հայտարարվում է պատգ. Մանուկյանի գրությունը, որով նա հրաժարվում է Կարս մեկնող պառլամենտական հանձնաժողովին մասնակցելուց: Որոշվում է, նախագահի համաձայնությամբ, նրա փոխարեն հրավիրել մեկ ուրիշ պատգամավորի:

Գ. Վարշամյան. - Ձեկուցում է շրջանային դատարանում եղած գործերը անմիջապես երդվյալների դատարանին հանձնելու օրինագծի մասին:

Հոդվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է:

Քննության է առնվում պատգամավոր *Լ. Թումանյանի* առաջարկը՝ արտաքին գործերի հանձնաժողով ընտրելու մասին: Առաջարկը մերժվում է:

7. Սարգսյան. - Ձեկուցում է փոստ-հեռագրական վարչություն կազմակերպելու օրինագծի մասին:

Օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Նախագահ. - Հայտարարում է, որ պառլամենտի նիստերը դադարում են երեք շաբաթով:

Նիստը փակվում է ցերեկվա ժամը 2-ին:

«Յառաջ», թիվ 23: 1 փետրվարի 1920թ.:

64-ՐԴ ՆԻՍՏ*

25 հունվարի 1920թ.

Հանդիսավոր նիստ

Նախագահ. - Ողջունելով Հայաստանի անկախության ճանաչումը, մենք չենք կարող մոռանալ այն անթիվ զոհերին, որոնք իրենց մահով բերին այս ազատությունը. առաջարկում են ոտնկայս հարգել նրանց հիշատակը (դահլիճը լուռ ոտքի է կանգնում): Այսօրվանից մենք նոր դարաշրջան ենք մտնում. սկսում է խաղաղ աշխատանքի ու ստեղծագործության շրջան, հուսով են, հայ ժողովուրդը իր կենսունակությամբ և ստեղծագործական կորովով կկերտի մի ամուր պետություն՝ ի բարօրություն Հայաստանի բոլոր ժողովուրդների. դրա հետ մեկտեղ, նա կհավաքի իր վերջին ճիգերը, հասնելու վերջնական նպատակին՝ Միացյալ Հայաստանի գաղափարի իրականացմանը. Տաճկա-Հայաստանը դեռ գերության մեջ է և մեր դատը ամբողջովին լուծված չէ: Վստահ դաշնակիցների խոսքին և մեր արդար դատի սիրով ներշնչված մենք սպասում ենք այն մեծ օրին, երբ այս երկրին կմիացվի նաև մեր հայրենիքի մյուս կտորը՝ Տաճկահայաստանը. այդ օրը կլինի իսկական մեծ և համաժողովրդական տոն:

Մեր անկախությանը և պետության ապահովության ամուր հենարանն է հայ բանակը, որ անձնագոհությամբ կատարում է իր պարտքը հայրենիքի առաջ. այս հանդիսավոր օրը նրա սիրտը ևս լցվել է բերկրանքով ու նա պատրաստ է մեռնել ժողովրդի ազատության համար. ողջույն հայ բանակին (բուռն ծափեր):

Ողջունում են դաշնակից պետությանց հանձին ներկայացուցիչների՝ Անգլիային, Ամերիկային, Ֆրանսիային, Իտալիային, ողջույն հերոսական Հունաստանին (ծափահարություններ): Ողջույնի խոսք ունիմ ասելու ռուս մեծ ժողովրդին, մեր հարևան Վրաստանին ու Ադրբեջանին (ծափահարություններ):

Փոխնախագահ *Լևոն Շանթ*. - Լսեցինք հեռագիրը, Հայաստան մտնում է անկախ ազգերու շարքը. ամենքիս գլխում հարց է ծագում, ինչպե՞ս եղավ այդ, ինչու: Առհասարակ պատմական երևույթներու ծագումն ու զարգացումը հիմնված է երեք խոշոր գործոններու վրա, առաջինը՝ պատմական դեպքերու բնական հյուսքն է, պատմության խաղը. երկրորդը՝ մեզ շրջապատող մեծ և հզոր ազգերու կամքը, կամ, ինչպես կսվի, անոնց քաղաքականությունն է: Այս երկու գործոններն այնքան ուժեղ ազդեցություն են ունեցել մեր պատմության վրա, որ շատերուն կթվի, թե ներկա վիճակը արդյունք է միայն այդ ուժերու. սակայն կա մեկ ուրիշ՝ երրորդ գործոն մը, որ մյուսներուն հավասար կամ, գուցե ավելի շատ ազդեցություն ունեցած է մեր պատմության վրա. այդ՝ ժողովրդական կամքն է, որ ես կուզեմ ընդգծել կրկնակի:

Անկախություն ստեղծելու համար անհրաժեշտ է ժողովրդի կամքը, եթե մենք այսօր նստած ենք այստեղ, ժողովրդի կամքն է այդպես կամեցել, եթե այսօր ճանաչել են մեր անկախությունը, ժողովրդի կամքն է ճանչցնել տվել այն: Անկախ լինելու կամքն ու ձգտումը մեր ժողովրդի մեջ մեռած չէ եղել երբեք: Եկավ բուրքական ծովը պատեց մեր ժողովրդին, բայց այդ ծովու մեջեն կղզիի նման

* Նիստը չի թվագրված, ըստ կարգի 64-րդն է: -Ծանոթ. կազմ.:

վեր բարձրացող մեր բարձունքները՝ Ձեյթունը, Սասունը, Ղարաբաղը կռվել են միշտ: Անկարող լինելով դիմադրել թուրքական ծովին, մեր ժողովուրդը փարեց դիվանագիտական միջոցներուն, որուն պատմությունը շատ հեռուն կուգա. ան ձգտեց բերել Ռուսաստանը, որ ազատագրե գինքը տաճկական լուծեն: Ռուսաստանը եկավ, բայց մենք չազատագրվեցանք, որովհետև ազատությունը չեն տար, ազատությունը կխլվի: Հայ մամուլը, գրականությունը սկզբից ի վեր քարոզել է ազատության և անկախության գաղափարը, այդպես է եղել մեր դպրոցը, հայ հոգևորականությունը, հանձինս Վարժապետյանի, Հայրիկի, Իզմիրլյանի: Հասավ ժամանակը, երբ խոսքից գործի պիտի անցներ հայ ժողովուրդը: 50-ական թվականներին սկսվեցավ հեղափոխական շարժումը, որուն մասնակից եղան ժողովուրդին բոլոր խավերը: Սկսվեց պատերազմը. հայ ժողովուրդը իր ողջ համակրանքով կապվեցավ դաշնակիցներուն՝ անկեղծ ու բաց հայտարարելով իր կամքը և այդ կամքի իրականացման համար տվեց վերջին զոհը: Այսօր, երկար աշխատանքից հետո, մեր կամքով, մեր կռվով ու արյունով ստացանք այս ազատությունը. ուրախ ու շնորհակալ Գերագույն Խորհրդեն. շնորհակալ ենք Եվրոպայի և Ամերիկայի ժողովուրդներեն ու պառլամենտներեն, որոնք շատ աշխատեցան մեր դատի համար:

Այս ազատությունը մեր կամքի վավերացումն է պետությանց կողմեն բայց... կիսատ է այդ վավերացումը: Շատերը կսեն, ինչու՞ տխուր ես, ի՞նչպես կարող եմ ուրախ լինել, ի՞նչպես կարող է ծիծաղել մեկ երեսս, եթե ծիծաղի էլ, դա ծիծաղ չի լինի, այլ՝ ծանածռություն: Տարի, բոլորավ, որ կսեն թե խաղաղ է ամեն կողմ. մեր երկիրը, սակայն, չխաղաղվեց. մենք կռվի մեջ ենք դեռ թուրքի, այո, միայն թուրքի հետ, որ անվերջ դավեր կնյութե մեր դեմ սահմանեն այն կողմ: Նա նոր աշխատանք է սկսել՝ մահմեդական գաղթականներ կբնակեցնե Տաճկահայաստանի մեջ, որպեսզի ատով ցույց տա, թե այնտեղ հայ գոյություն չունի: Իսկ մեր ժողովուրդը՝ գաղթական, սոված ու մերկ, դեռ կթափառի մտորելով՝ ու՞ր է արդարությունը: Մերն է այն հողը և հայ կամքը կուգե այն միացած տեսնել այս երկրին: Մերն է Տաճկահայաստանը, այդ պիտի գիտնան ամենքը և եթե պետք լինի վերադառնալ հին կռվին, մենք նորից նոր կհավաքենք մեր ուժերն ու կռվի կելենք մեր արդար իրավունքը պաշտպանելու համար (բուռն ծափեր):

Կես միլիոնե ավելի ժողովուրդ ունինք, որ կապրի սահմանեն դուրս՝ այդ սահմաններուն համար, մեր գաղթականությունը տարերային ուժով կձգտե դեպի իր հողը և հազիվ կարելի կըլա կասեցնել անոր հոսանքը:

Ս. Վրացյան. — Ընկեր պատգամավորներ, այն, ինչ որ կատարվում է այսօր, արդյունք է մի քաղաքականության, որ շատ վաղուց է սկսված և որ Հայկական հարց անունն է կրում:

Հայկական հարցը նույնքան հին է, որքան հին է հայ ժողովրդի ձգտումը քաղաքական ազատության: Սկզբում նա գերազանցապես առարկա էր արտաքին քաղաքականության, հայկական ազատագրության ռազմավարաններն երազում էին Հայաստանի ազատությունը տեսնել դրսի ուժերի միջոցով: Մեկը փրկություն էր հայցում հյուսիսից, մյուսը՝ արևմուտքից: Մարդասիրությունն ու գթասրտությունն էր միայն այն զենքը, որով կարծվում էր ստանալ ազատություն: Բեռլինի վեհաժողովն իր հռչակավոր 61-րդ հոդվածով եկավ վերջնականապես խորտակելու այն ուտոպիկ հույսերը, որ հայ քաղաքական մտքի ղեկավարները տածում էին դեպի մարդասեր, քաղաքակիրթ Եվրոպան: Այդ հիասթափության ամենապերճախոս արտահայտիչը հանդիսացավ հայ առաջին հեղափոխականը՝ Խրիմյան Հայրիկը, «երկաթե շերեփի» գաղափարախոսը:

Երկրորդ շրջանը հայկական հարցի — հայ հեղափոխական շարժումն է: Հիասթափված «խարդախ» ու «շահամուլ» Եվրոպայից, հայ քաղաքական միտքը գլխավոր ուշադրությունը դարձնում է հայ ժողովրդի ներքին կազմակերպության ու դիմադրական ոգու բարձրացման վրա այն համոզումով, որ միայն հեղափոխական ճանապարհով է հնարավոր ձեռք բերել ազատություն: Դրսի ուժերը օգնության կգան այն ժամանակ միայն, երբ ժողովուրդն ինքը իր մարտական ընդլզումներով հարկադրե նրանց միջամտելու: Առաջ ներքին կազմակերպություն,

սեփական ուժի ամրացում ու հեղափոխական գործունեություն և հետո միայն արտաքին քաղաքականություն, ահա էությունը հայ հեղափոխական շարժման, որի գաղափարական ձևակերպողն ու գործնական ղեկավարը եղավ Յ. Յ. դաշնակցությունը:

Հայկական հարցի պատմությունը վերջին երեսուն տարիների ընթացքում - դա իսկապես Յ. Յ. դաշնակցության պատմությունն է: Դաշնակցությունը հայ քաղաքական դատի ներկայացուցիչը հանդիսացավ գերազանցապես: Մի կողմից նա ղեկավարեց հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը՝ պայքար մղելով ոչ միայն հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության դեմ հանված սպառնալիքների հետ, այլև ապահովելով նրա հոգևոր - կուլտուրական զարգացումը: Մյուս կողմից, նա հղացավ և իրականացրեց բազմաթիվ քաղաքական ակտեր, որոնց նպատակն էր հաջողացնել հայկական հարցի լուծումը: Ի՞նչ էր հայկական հարցի էությունը վերջին շրջանում: Ոչ միայն դաշնակցության, այլև գրեթե ամբողջ հայ մտավորականության համար հայկական հարցի լուծումը ազգային ինքնավարությանից դեմը չէր գնում: Հայ ժողովուրդը իր ազգային զարգացումն ու կուլտուրական-տնտեսական բարգավաճումը համարում էր կատարելապես ապահովված Ռուսաստանի և Տաճկաստանի պետականության սահմաններում՝ ինքնավարություն պահանջելով: Դաշնակցությունը փափագում էր տեսնել Ռուսահայաստանն իբրև ֆեդերատիվ մաս ազատ Ռուսաստանի, իսկ Տաճկահայաստանը՝ նույնպիսի կապերով կապված Օսմանյան պետության հետ: Բացարձակապես անհիմն էր և անիրական ռուս և տաճիկ ազգայնականների մեղադրանքը հայերի հասցեին, թե իբր սրանք ձգտում են անջատման:

Այս քաղաքական դավանանքով էլ հայ ժողովուրդը մտավ համաշխարհային պատերազմի մեջ՝ անցնելով դաշնակից պետությունների կողմը: Կամավորական շարժումը խանդավառ արտահայտություն էր այդ մասնակցության: Եվ մենք չենք կարող մոռանալ այս հանդիսավոր ժամին դառն հիասթափությունը, որ վիճակվեց հայ ժողովրդին դաշնակից պետությունների կողմից: Հակառակ հայ ժողովրդի տված անհաշիվ զոհերի դաշնակիցների դատի օգտին, [հակառակ] եվրոպական դեմոկրատիայի և առաջավոր գործիչների վճռական կամքի, հակառակ իրապարակով տված խոստումների, մեծ պետություններից ոմանք իրենց մեջ գաղտնի դաշինք կնքեցին, որով Հայաստանը բաժանվում էր երկու մասի, մեկը տրվում էր ցարական Ռուսաստանին, մյուսը՝ Ֆրանսիային: Եվ միայն ռուսական մեծ հեղափոխությունը խորտակեց այս բռնատիրական ծրագիրը, նվիրագործեց հայ հեղափոխական ժողովրդի դատը և հետզհետե հասունացրեց Հայաստանի երկու հատվածների անկախության և միության գաղափարը: Մի գաղափար, որ միս ու արյուն ստացավ միայն վերջին երկու տարիների ընթացքին հեղափոխության շնչի ազդեցության տակ, հայաշխատավորության հերոսական ճիգերի հետևանքով: Անցյալ տարվա մայիսի 28-ի ակտը պաշտոնական հռչակումն էր այդ գաղափարի, և Փարիզի գերագույն խորհրդի ներկա ակտը նվիրագործումն ու վավերացումն է հայ ժողովրդի կամքի արտահայտության: Հայաստանի Հանրապետության իրական ճանաչումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ձևական հաստատումը միայն այն գաղափարի, որ արդեն արմատացած է բովանդակ հայ ժողովրդի գիտակցության մեջ և, իբրև այդպիսին, միանգամայն ողջունելի է: Նա դեռ պսակումը չէ մեր գործի, բայց նա առաջին պաշտոնական քայլն է, որին անհրաժեշտորեն պետք է հաջորդի մեր ամբողջական դատի նվիրագործման ակտը:

Մեր ազատագրական պայքարի և Յ. Յ. դաշնակցության գործունեության կենտրոնական առարկան եղել է տաճկահայոց դատը. ամբողջ սերունդներ դաստիարակվել ու կազմակերպվել են այդ դատի վրա: Մեր ճիգերի մեծագույն բաժինը հատկացված է եղել տաճկահայկական հարցին և բնական է միանգամայն, որ ամենքս սպասում էինք առաջ տաճկահայկական խնդրի լուծումն և ապա Ռու-

* Նկատի ունի 1916 թ. Սալբու-Պիկոյի պայմանագիրը, որով պատերազմի հաղթական ավարտի դեպքում Հայաստանի տարածքի մի մասը անցնում էր Ռուսաստանին, մյուսը՝ Ֆրանսիային: - Ծանոթ. կազմ.:

սահայաստանի անկախության ճանաչումը: Սակայն դեպքերի ընթացքը այլ հետևանքներ տվեց. բոլշևիկյան հեղեղի առաջ պատվար քաշելու մտահոգությամբ եվրոպան Տաճկաստանը թողած, ձեռք առավ ռուսական խնդիրը և մի շարք ուրիշ ազգությունների հարցի հետ վճռեց նաև Ռուսահայաստանի ճակատագիրը: Սրանից բնավ չի հետևում այն, որ տաճկահայկական խնդիրը անուշադրության է մատնվել և անտեղի է մտահոգությունը այն մարդկանց, որոնք ինչ-որ վատ նշաններ են տեսնում կատարվող դեպքերի մեջ: Ընդհակառակը, Կովկասյան Հայաստանի անկախության ճանաչումը ինքնին ապացույց է տաճկա-հայկական դատի նպաստավոր լուծման, որովհետև անկարելի է երևակայել մի Հայաստան, որ կազմված լինի միայն ռուսական կամ միայն տաճկական Հայաստանից: Հայաստանը կամ պետք է լինի միացյալ ամբողջական՝ ազատ ելք ունենալով դեպի ծով, կամ նրա անկախությունը կլինի լոկ անվանական և կդառնա պատիժ հայ աշխատավորության գլխին: Ռուսահայաստանի անկախության ճանաչումից հետո, միացյալ Հայաստանի անկախության գոյությունը կարելի է համարել ապահովված և վաղը, մյուս օր, երբ քննության առնվի տաճկական խնդիրը, անշուշտ, առաջին հերթին կվավերացվի նաև Տաճկահայաստանի անկախությունն ու երկու հատվածների միությունը: Ճիշտ է, հայ ժողովուրդը խոստումներ և հիասթափություններ շատ է տեսել, բայց մեր դատողությունների հիմքը կազմում են ոչ թե խոստումները, այլ ռեալ ուժերի փոխհարաբերությունն ու քաղաքական դեպքերի դասավորությունը:

Կասկածամիտներն ասում են, թե Կովկասյան պետությունների անկախության ճանաչումը հետին նպատակներ ունի, թե մեծ պետությունները դրանով կամենում են բոլշևիկների դեմ հակառուժ ստեղծել: Կարող է պատահել, չենք վիճում: Անշուշտ, պետությունները հայերի, վրացիների ու թաթարների գեղեցիկ աչքերի համար չէ, որ ճանաչում են նրանց անկախությունը: Քաղաքականության մեջ, այո, ոչ թե զգացմունքը, այլ շահն է դեր կատարողը: Ինչ ուզում են պետությունները մտածեն, բայց մի՞թե դրանից նսեմանում է մեր անկախության արժեքը: Այս կամ այն ավանտյուրայի մեջ ընկնելը կամ չընկնելը ամենից առաջ մեզանից է կախված. բոլշևիկյան Ռուսաստանը մեզ համար նույնպիսի արտաքին ուժ է, որպիսի արտաքին ուժ են և ուրիշ պետությունները և մեր քաղաքական հասունությունից է կախված մեր ապագա արտաքին, ինչպես և ներքին քաղաքականությունը: Հայ աշխատավոր ժողովուրդը շատ է հոգնած ու քայքայված, և նա մի տենչանք միայն ունի այսօր — հանգիստ ու խաղաղ կյանք, որպեսզի ի վիճակի լինի անձնատուր լինել շինարար աշխատանքի: Կազմակերպվող Հայաստանը պետք է լինի աշխատանքի ու ստեղծագործության երկիր. հայ դեմոկրատիայի միակ փափագն է հնարավորություն ունենալ կերտելու կուլտուրայան ու տնտեսական բարիքներ և ամբողջ թափով մասնակցել քաղաքակիրթ մարդկության առաջխաղացումին: Նա ուզում է հաշտ ապրել բոլոր ժողովուրդների հետ. նա չի խառնվի ուրիշի գործին, բայց և թույլ չի տա, որ ուրիշը միջամտի իր գործին:

Ընկերներ՝, մենք հասել ենք վերջին հանգրվանին: Այն, ինչ որ հայ ժողովուրդը ձևակերպել է իբրև անխախտ կամք, սկսում է իրականանալ: Ազատ Հայաստանը այլևս փաստ է ոչ միայն մեզ, այլև ուրիշների համար: Այն, ինչ որ հայ աշխատավորությունն իր արյան գնով է նվաճել, ընդունում ու հաստատում են նրանք, որոնց ձեռքին է գտնվում այսօր աշխարհի դեկը և ավելի մեծ սիրով նրանք, որոնց պիտի անցնի վաղը պատմության ղեկավարությունը: Եվ եթե մինչև այժմ մեզանից պահանջվել է հեղափոխական եռանդ և անձնագոհություն, այսուհետև մենք պետք է ցուցահանենք քաղաքական հասունություն ու պետական շինարարության կարողություն: Կյանքը մեր առջև դնելու է նոր պահանջներ և մեզանից է կախված մեր չափով անկախ Հայաստանի բարիք կամ չարիք դառնալը հայ ժողովրդի համար: Եվ ես հավատում եմ, որ անկախ Հայաստանը չի փակվի նեղ պատյանի մեջ. հայ դեմոկրատիան հավասար մեկ անդամը կլինի համաշխարհային ազատ դեմոկրատիայի ընտանիքին: Հայաստանը կլինի իսկապես ազատ ու դեմոկրատիկ և նրա սահմաններում հավասար իրավունքներ կվայելեն նրա մեջ ապրող բոլոր ժողովուրդները: Այն Հայաստանը, որ ստեղծվում է հայ աշխա-

Նախագահում է *Լ. Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված շնորհավորական հեռագիրները և նոր գործերը:

Լ. Թադևոսյան - Ջեկուցում է բոլոր նախարարություններին և պետական վերահսկողությանը փետրվար ամսվա համար վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Ֆինանսական նախարարի տված բացատրություններից հետո հողվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Պառլամենտական հանձնաժողովի զեկուցումը Նոր Բայազետի գավառի մասին

Չ. Տեր-Չակոբյան. – 1919թ. նոյեմբերի 27-ի նիստում պառլամենտը ընտրեց մի հանձնաժողով Նոր Բայազետի և Դարալագյազի գավառների համար. հանձնաժողովի կողմից ես կզեկուցեմ Նոր Բայազետի գավառի մասին:

Նոր Բայազետի գավառը բաժանված է չորս գավառամասի, ունի 88 շեն և լքված գյուղեր ու մի քաղաք: Ընդհանուր պատկերը անմխիթար է. պարենավորման տեսակետից ծանր կացության մեջ է ազգաբնակչությունը: Դեռ խաղաղ ժամանակ գավառը պարենավորվում էր դրսի հացով, չնայած երկրագործական շրջան է, սակայն հողի անբերրիության, ժողովրդի տգիտության և այլ պատճառներով, շատ քիչ բերք էր ստացվում:

Ժողովրդի զբաղմունքի երկրորդ գլխավոր առարկան է անասնաբուծությունը, և մասնավորապես ոչխարաբուծությունը, որը նույնպես անմխիթար վիճակի մեջ է: Մեղվաբուծությունը, ձկնորսությունը, նավարարությունը և այլն, մասնակի բնույթ ունեն և եկամտի չնչին աղբյուր են:

Գավառի ազգաբնակչության աչքի ընկնող մասը չքավոր է ու կարոտ օգնության, իսկ կառավարության օժանդակությունը եղել է անբավարար գուցե պարենավորման տագնապն այդքան սուր բնույթ չստանալ, եթե եղածը բաշխվեր կանոնավոր ու ժամանակին, բայց այդ էլ չէ եղել: Այսպես կոչված վեքիլները գյուղական պարենավորման գործում չափազանց վատ դեր են կատարում. մեծ զեղծումներ են կատարում նաև պահեստներում: Սկսած Բաթումից մինչև Դիլիջան, Նոր Բայազետ ու Դարանլուխ. այսօրին խառնում են հող, քար, ավազ, ծախում են պարկերը և այլն: Անբավարար են եղել նաև սննդակայանները: Այդ դրության հետևանքով շատացել է մահացությունների տոկոսը և գաղթը: Պետք է շեշտել նաև, որ ժողովուրդը համարյա թե մերկ է. հնարավոր էր շահագործել տեղի բուրդը, բանալ ջուլհականոցներ և բավարարել հագուստի կարիքը:

Գավառում շատ տարածված են վարակիչ հիվանդությունները, հատկապես բժավոր ու որովայնային տիֆը, չկա կանոնավոր հիվանդանոց և ամբողջ գավառում չկա նույնիսկ մեկ մանկաբարձուհի:

Ավելի ընդարձակ գործունեություն ունի Ամերիկյան կոմիտեն, որի ջանքերով խնամվում են մոտ 1700 որբ:

Ադմինիստրացիայի թերություններից մեկն այն է, որ երբեք լրիվ կազմ չի ունեցել ու պաշտոնյաներն էլ շուտ-շուտ փոփոխվել են. պետք է արձանագրել, որ ժողովուրդը շատ գոհ է ադմինիստրացիայի բարձր պաշտոնյաներից: Գյուղական և հասարակական կոմիսարներն, առհասարակ, չեն համապատասխանում իրենց կոչմանը: Միլիցիոներները մեծ մասամբ հարուստներից են, նոքա հնարավորություն ունեն ծի պահելու և կարողանում են ավելի հաջող շահագործել իրենց պաշտոնը, բացի այդ, ազատվում են զինվորական ծառայությունից:

Ջորքը, հաճախ, մեծ նեղություններ է պատճառում ժողովրդին. մթերքների փոխադրությունը կատարում են գյուղացիք սեփական սայլերով, որ հայտնի է, թե որքան ծանր բեռ է նրանց համար. շատ անգամ էլ զանազան զինվորական պաշտոնյաներ թույլ են տալիս իրենց ապօրինի քայլեր՝ գյուղացիներից այլ և այլ բաներ պահանջելով: Այդ մասին զեկուցված է ուր հարկն է, իսկ աբոգի խնդիրը պիտի կարգադրել, այլապես ժողովուրդը շատ կտուժե: Հանձնաժողովի կարծիքով մթերքների փոխադրությունը կարելի է կատարել նավով:

Գավառի ցավոտ երևույթներից մեկն է հողային հարցը. հողը անբերրի է ու կենտրոնացած հարուստների ձեռքին. անհրաժեշտ է կատարել հողաբաժանություն՝ ժողովրդի լուրջ դժգոհությանը վերջ դնելու համար:

Դժգոհություն է նկատվում նաև այն բանից, որ ձկնորսությունը հանձնվում է մասնավոր մարդկանց. պետք է տալ այն կազմակերպված հասարակություններին, կամ կառավարությունն ինքը կարող է օգտագործել զորքի կարիքների համար՝ մասցուի պակասության այս օրերին:

Կուլտուրական կյանքը թշվառ է եղել առաջ, այժմս էլ նույնն է. դպրոցական գործը, ըստ երևույթին, ծաղկած է այս տարի, բայց միայն՝ ըստ երևույթին. ներքինը անմխիթար է ավելի քան, չկան պատրաստված ուսուցիչներ, հարմարավոր շենքեր և այլն:

Իր դիտողությունների վրա հիմնված, հանձնաժողովը 13 կետից բաղկացած առաջարկներ է անում, որոնց իրագործումով, թվում է, կարելի է մասամբ բարելավել գավառի վիճակը:

Նախագահ. - Առաջարկները կուղարկվեն կառավարության ու ֆրակցիաներին:

Դարալագյազի գավառ

Ե. Սարգսյան. - Հայ-թուրքական հարաբերությունների լարման հետևանքով փակված են եղել բոլոր ճանապարհները և Դարալագյազի գավառը միանգամայն կտրված, սեփական ուժերով պահել է իր գոյությունը մինչև օրս: Պարենավորման վիճակը գավառում շատ ծանր է. անընդհատ հարձակումների պատճառով ժողովուրդը չի կարողացել հարկավոր քանակությամբ ցանք անել, իսկ կառավարական օժանդակություն չի հասել այնտեղ մինչև 1918թ. դեկտեմբերը: Բացի հացից, գավառում հազվագյուտ են մյուս մթերքները, ինչպիսիք են՝ աղ, սապոն, նավթ և այլն:

Այժմս էլ Սելիմի լեռնանցքը փակված է և եթե օր առաջ միջոցներ ձեռք չառնվին շրջանը պարեն ուղարկելու, մոտ 15.000 հոգի սովի կմատնվին:

Ուրախալի երևույթ է այն, որ գավառի ադմինիստրացիան կարողացել է բարեխղճորեն կատարել իր պարտքը և որ կարևորն է, եղել է միանգամայն անկաշառ՝ շնորհիվ գավառական կոմիսարի հմուտ գործունեության: Պետք է շեշտել, սակայն, որ պաշտոնյաները ռոճիկները շատ անկանոն են ստանում, որը կարող է վատ ազդեցություն ունենալ:

Ժողովուրդը հողագուրկ է, տեղացիներն անգամ, չեն հիշում, թե ե՞րբ է հողաբաժանություն կատարվել. բացի այդ, այնտեղ ուղարկված կառավարական պաշտոնյան՝ Եսայի Ս[ելիք-] Յուլջան, որ պետական գույքերի վարչության ներկայացուցիչն է եղել, փոխանակ կարգավորելու հողի խնդիրը, ինքը պատճառ է դարձել գժտությունների և մեծ մասամբ զբաղված է եղել իր անձնական գործերով:

Այժմյանից պետք է հոգալ գավառին գարնանացան սերմացու հասցնելու մասին. հանձնաժողովի կարծիքով այլուրի փոխանակությամբ կարելի է տեղում ձեռք բերել՝ կորեկ, գարի ցանելու համար:

Շրջանում գործում են ութ դպրոց. ուսուցիչներն ավելի պատրաստ են Նոր Բայազետի համեմատությամբ, միայն չեն վերանորոգված դպրոցական շենքերը. չկան նաև դասագրքեր և այլ պիտույքներ:

Կոոպերատիվները, դժբախտաբար, չեն գործում, առհասարակ կուլտուրական կյանքը շատ թշվառ վիճակի մեջ է, միակ մխիթարական երևույթն այն է, որ գավառի կենտրոնը՝ Քեշիշքենդը, Երևանի հետ կապվել է հեռագրով:

Բժշկա-սանիտարական գործը ևս վատթար դրության մեջ է, Դարալագյազի պես անասնապահական շրջանում մինչև այժմ չկա անասնաբույժ:

Վերջացնելով զեկուցումս, պիտի հայտնեն, որ հանձնաժողովը գավառի բարելավման մասին մի քանի առաջարկներ ունի, որ գրավոր ներկայացվում է նախագահության:

Նախագահ. - Առաջարկները կուղարկենք ֆրակցիաներին ու կառավարության:

Ն. Ավագյան. - Ձեկուցում է պետական ծառայողների կոռուպցիայի տված փոխառության ժամանակամիջոցը երկարելու օրինագծի մասին:

Հոդվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է, որով ժամանակամիջոցը երկարում է մինչև 1921թ. հունվարի մեկը:

Նախագահ. - Կարդում է սոց-հեղափոխական ֆրակցիայի երեք հարցումները՝ ուղղված արտաքին գործոց և խնամատարության նախարարներին:

Խնամատարության նախարար *Ա. Բաբայան.* - Ինձ ուղղված հարցումին ես կարող եմ այժմ պատասխանել: Մեր և Ամերիկյան կոմիտեի միջև կնքված համաձայնությունը կայանում է նրանում, որ ապրանքների փոխադրությունը պիտի կատարվի նրանց միջոցով, իսկ բաշխումը՝ խնամատարության նախարարության. այդ ուղղությամբ երկուստեք հրահանգներ տրված են պատկանյալ մարմիններին:

Բաշխման գործը կազմակերպելու համար կազմվում է երեք հոգուց բաղկացած գլխավոր բաշխման կոմիտե և 10 շրջանային կոմիտեներ:

Հագուստներն ամբողջովին Ամերիկյան կոմիտեի տրամադրության տակ են և նրանք էլ բաշխում են. մեր պաշտոնյաները, հարկավոր դեպքում, աջակցում են նրանց: Մյուս մթերքները բաշխվել կարող են միայն բաշխման կոմիտեի կողմից ցուցակները վավերացնելուց հետո. առանց վավերացման պահեստները իրավունք չունեն մթերք բաց թողնելու:

Օրակարգը սպառվում է, նիստը փակվում է եր. ժ. 9-ին:

«Յառաջ», թիվ 27, 28: 6, 7 փետրվարի 1920թ.:

66-ՐԴ ՆԻՍ

16 փետրվարի 1920թ.

Ա. Մաքսապետյան. - Մատնանշելով, որ օրինագիծն ունի թերություններ և շատ ուշացած է, գտնում է որ, այնուամենայնիվ, այդպես հուսահատական ձևով չպիտի մոտենալ խնդրին: Սերմացուի վերաբերմամբ անցյալի գործունեությունը հիասթափեցրել է գյուղացուն, դա անկասկած է, բայց այսօր, երբ նոր սերմացուի պատրաստություններ է տեսնվում, պառլամենտը ինքն օր առաջ պետք է միջոցներ ու ցուցմունքներ տա ի սրբագրումն անցյալ գործունեության, հակառակ պարագային մեծ աղետի առաջ պիտի կանգնենք: Սերմացուի երկու աղբյուր ունենք - արտաքին և ներքին շուկան: Նրանք, ովքեր բոլորովին աչքաթող են անում արտաքին շուկան՝ սխալվում են. մեր աշխատանքի որոշ բաժինը պիտի տարվի այդ ուղղությամբ, քանի որ ներքինը մեզ բավարարել չի կարող: Իհարկե, ավելի ծեռնտու է ներքին շուկան, բայց դա էլ ունի իր դժվարությունները, գյուղացին դրանով սերմացու չի տա, փոխանակությամբ է, որ կարելի կլինի որոշ բան ձեռք բերել և եթե փոխանակության մթերքները անմիջապես չփոխադրվեն գյուղացու դռան առաջ, համոզված եղեք, որ ոչինչ չեք ստանա: Այս է ամենամեծ արգելաթիռ հանգամանքը, որ կառավարությունը արագ և արտակարգ միջոցներով պիտի վերացնի և Սանահինից ու Ալեքսանդրապոլից այլուրը փոխադրի երևան և մյուս սերմացու տվող շրջանները:

Սերմացուի քանակը որոշող թվերը մեզ համար ոչ մի նշանակություն չպիտի ունենան: Այսօր մենք պիտի որոշենք ձեռք բերել սերմացու, եթե մինչև իսկ միայն 100.000 փ[ուր] կարողացանք հավաքել, դա էլ մեծ քայլ է մեր երկրի համար:

Գործը բավական բարդ է ու պատասխանատու ցանկալի կլինեն, որ աշխատանքի հրավիրվեին բոլոր հասարակական հաստատությունները և պառլամենտի անդամներից ոմանք:

Այժմ խոսել բաշխման մասին բոլորովին ավելորդ է. սերմացու ձեռք բերելուց հետո մենք ժամանակ կունենանք բաշխումը կանոնավոր կազմակերպելու:

Խնամատարության և վերաշինության նախարար *Ա. Բաբայան.* - Սերմացուի գնման գործը հանձնված է ֆինանսների նախարարության, բայց որովհետև

նախարարը բացակա է, ես կտամ մի քանի տեղեկություններ իսկությունը պարզելու համար: Ոմանք ասում են, թե օրինագիծը ուշացել է. դա պարզ թյուրիմացություն է, որովհետև սերմացուի գնման գործը երբեք կանգ չի առել. բազմիցս դիմումներ են եղած թե գնդ. Հասկելին, Ադրբեջանին, Վրաստանին և թե Պարսկաստանին: Վերջերս 30.000 ֆ. ստերլինգ տրամադրվեց գնդ. Հասկելին՝ Հյուսիսային Կովկասում սերմացու հայթայթելու համար: Նախքան այդ, մեր ներկայացուցիչը մեկնեց Հյուսիսային Կովկաս, բայց քաղաքական հանգամանքները փոխվեցին և հնարավոր չեղավ որևէ հետևանքի հասնել: Գնդ. Հասկելը հույս ունի, որ այնտեղից կարելի կլինի ձեռք բերել սերմացու, մանավանդ որ մեկ մավ ապրանք կա փոխանակության համար, կիաջողվի, թե ոչ՝ հայտնի չէ: Սրանից երկու ամիս ու կես առաջ դիմում արվեց դարձյալ գնդ. Հասկելին՝ նրա միջոցով Մակվից ցորեն կամ այլ հացահատիկ ստանալու համար. գնդապետը ուղարկեց հատուկ ներկայացուցիչ, որը վերադարձավ ու բացասական պատասխան բերեց: Ադրբեջանի կառավարությանը դիմում է եղած հացահատիկը շալվների հետ փոխանակելու մասին, բայց մերժում է ստացված: Դիմումը կրկնված է և դեռ հայտնի չէ՝ ինչ հետևանք կունենա: Ներքին շուկայում առանց փոխանակության սերմացու գտնել հնարավոր չէ, որովհետև կառավարությունը չունի փոխանակելու նյութ. միայն վերջերս, երկար բանակցություններից հետո, հազիվ հաջողվեց մեզ հանձնել ամերիկացիներին, որ 200.000 փ[ուլ] այլուր տրամադրվի կառավարության՝ սերմացուի հետ փոխանակելու համար. այդ այլուրի մի մասը հանձնված է արդեն ֆինանսների նախարարության, մեծ մասը մնում է, որովհետև չկան փոխադրության միջոցներ: Այլուրից բացի ուրիշ մթերքներ կառավարությունը չունի, կամ ունի շատ չնչին քանակությամբ:

Պաշտոնեության վերաբերող առարկությունները նույնպես թյուրիմացության արդյունք են: Գնման պաշտոնեությունը երկու ամիս է, որ գործում է. խնդիրը վերաբերում է բաշխման պաշտոնեության, որի մի մասը նույնպես գոյություն ունի. այս էլ վերաբերում է 1920թ. նախահաշվին, որտեղից հանված ու շտապ կերպով ներկայացված է պառլամենտին: Ասել, թե կառավարությունը միջոցներ ձեռք չի առել, կնշանակի խոսել առանց իրողությանը ծանոթ լինելու. եղած մեղադրանքները զուրկ են փաստական հիմքերից, կառավարությունը երբեք չի թերացել իր պարտականությունների մեջ և ձեռք է առել բոլոր միջոցները. թե ինչ հաջողություն կունենա՝ չգիտենք, խոստումներ չենք տալիս և չենք հուսահատվում:

Նախարարապետ *Ա. Խատիսյան*. — Հոկտեմբեր ամսից սկսած ես բանակցում էի գնդ. Հասկելի հետ՝ որոշ քանակությամբ այլուր վերցնելու փոխանակության համար. նա դժվարանում էր, որովհետև պաշարը քիչ էր և երբ դեկտ. 27-ին Բաթում հասավ առաջին մավը, այն ժամանակ միայն հնարավոր եղավ համաձայնություն ստանալ, բայց բանը նրանումն է, որ այլուրը Բաթումից դեռ փոխադրված չէ:

Այժմ Ալեքսանդրապոլում ունենք 400.000 փ[ուլ] այլուր, դրանի մասը կարող ենք գործադրել փոխանակության համար, սակայն այստեղ էլ արգելափակում է հանգամանք է դառնում փոխադրության հարցը. Ադրբեջանը բացարձակապես հրաժարվում է մագուր բաց թողնել Հայաստանին զանազան քաղաքական նկատառումներով: Այդ առթիվ ևս տեղի են ունեցել անընդհատ բանակցություններ և միայն իմ այսօրվա ստացած հեռագիրը հաղորդում է, որ գնդ. Հասկելի միջոցով Հայաստան է ճանապարհվում 106 ցիստերն մագուր, որի մի մասը արդեն հասել է և մեկ շաբաթվա դադարից հետո այլուրի փոխադրությունը վերսկսվել է: Դրանից առաջ կառավարությունը հրահանգել է երեք շոգեկառք հարմարեցնել փայտ վառելու և ժամակավորապես կանգնեցնել մարդատար գնացքները: Չբավականանալով այդքանով, կառավարությունը դիմել է բոլոր արտաքին շուկաներին՝ Պարսկաստան, Ադրբեջան, Վրաստան, Հյուսիսային Կովկաս, Մակու և այլն, 3-4 ամիս շարունակ բանակցություն է վարել և շարունակում է այդ բանակցությունները: Պարզ է, ուրեմն, որ կառավարությունը ձեռք է առել բոլոր միջոցները, սերմացու գտնելու համար. եթե մինչև այժմ չի հաջողվել կամ ունեցել է աննշան

հաջողություն, կառավարության հանցանքը չէ, այլ արտաքին պայմանների: Դեռ երկու ամիս ժամանակ ունենք, հնարավոր կլինի փոխանակություն կատարել և քիչ թե շատ հացահատիկ ձեռք բերել. այս գումարը մուծված է նախահաշվի մեջ և միայն շտապողականության համար է, որ հանված է ու ներկայացված պառլամենտին. կարևոր են համարում ասել, որ այդ դրամով պետք է ձեռք բերվեն նաև փոխանակության ուրիշ մթերքներ:

Ձեկուցող. — Պատասխանում է ընդդիմախոսներին և տալիս անհրաժեշտ բացատրություններ:

Վ. Փափազյան. - Առաջարկում է վարկի շտատներին վերաբերյալ մասը թողնել՝ բյուջեի հետ քննության ենթարկելու:

Հանձնաժողովը ընդունում է առաջարկը:

Հոդվածական քննությունից հետո օրինագիծն անցնում է ծայների մեծամասնությանը:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 40: 24 փետրվարի 1920թ.:

67-ՐԴ ՆԻՍ

20 փետրվարի 1920թ.

Նախագահում է Լ. Շանթը:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Ա. Սաֆրաստյան. - Ձեկուցում է Բաքուբեի փախստականությանը օգնելու և Միջագետքում գտնված որբերի ու այրիների ազատման համար վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Հոդվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ, որով բացվում է հինգ միլիոն ռուբլի վարկ՝ Բաքուբեի գաղթականության նպաստելու համար:

Արտաքին գործոց նախարարի պատասխանը սոց. հեղ. 2 հարցումներին:

Արտաքին գործոց նախարար **Ա. Խատիսյան.** - Առաջին հարցումին, որ վերաբերում է Հյուսիսային Կովկասի հայ փախստականության, պիտի պատասխանեն, որ Ռոստովի հյուպատոսարանը գործում է ներկայումս էլ և փախստականությունը պաշտպանություն է գտնում: Փախստականությունը, իհարկե, այն դրության մեջ է, ինչ-որ անխուսափելի է փախստականի համար, բայց մեր ներկայացուցիչները հնարավորին չափ օգնում ու պաշտպանում են նրանց: Տեղեկություններ չունենք բոլշևիկյան տիրապետության տակ մնացածների մասին, սակայն հույս ունենք, որ շուտով լուր կստանանք սուրհանդակի միջոցով:

Արևմտահայերի ներգաղթի մասին պիտի հայտնեն, որ, ինչպես գիտեք ամենքդ, անվերջ դիմումներ են եղել դաշնակից պետությանց և ոչ միայն կառավարության, այլ, համարյա, բոլոր ազգային հաստատությունների կողմից՝ խնդրի լուծումն արագացնելու համար: Կառավարությունը ուրիշ միջոցներ չունի: Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն Գերագույն խորհուրդը զբաղվել է Տաճկահայաստանի հարցով փետրվարի 14-ին, բայց հետևանքներն առայժմ անհայտ են: Ներգաղթի ծրագիր կպատրաստվի այն ժամանակ, երբ հայտնի կլինի, թե ներգաղթն ինչ պայմանների մեջ պիտի կատարվի:

Ներքին գործոց նախարարի պատասխանը սոց.-հեղ. հարցապնդումին

Վ. Մինախորյան. — Հունվարի 31-ին ներքին գործոց նախարարի կարգադրությամբ երևանում, Դիլիջանում ձերբակալված են մի քանի անձնավորություններ. պատճառաբանությունը այն է, թե հիշյալ անձինք ունեցել են հակապետական և հակակառավարական ընթացք, սակայն նրա կարգադրության մեջ չի հիշատակվում որևէ օրենք, ազդ, կամ նույնիսկ բերանացի նախազգուշացում, որի հիման վրա կարելի լիներ արգելափակման ենթարկել քաղաքացիներին:

Ժամանակավոր կառավարության հրատարակած օրենքը, որի վրա պիտի հիմնված լինի հիշյալ կարգադրությունը, բոլորովին այլ բան է ասում և հենց այդ տեսակետից կատարված փաստը ապօրինություն է:

Մյուս կողմից, պարզ պիտի լիներ՝ քաղաքական հոսանքի դեմ է ուղղված այդ հալածանքը, թե՛ սոսկ անհատների. եթե առաջինն է, ապա դա ապօրինություն է, որովհետև քաղաքական հոսանքը պիտի ազատ լինի որևէ հետապնդումից, եթե երկրորդն է, ապա ու՞ր է այն կոնկրետ մեղադրանքը նրանց կատարած գործերի:

Նրանց հրատարակած մեկ գիրքը, բաց թողած թռուցիկը չեն պարունակում որևէ հակապետական կամ հակակառավարչական բովանդակություն, իսկ տաճիկ փաշաների հետ համաձայնություն կնքած լինելու լուրերը փաստացի ապացուցված չեն:

Այսպես նայելով խնդրին, սոց.-հեղ. ֆրակցիան կատարված ձերբակալությունները համարում է ապօրինի և առաջարկում է ազատել նրանց:

Ներքին գործ. նախարար *Ա. Գյուլխանդանյան*. — Նրանք, ովքեր ընդունում են Հայաստանը որպես անկախ պետական միավոր, այսպիսի հարցապնդում չպիտի անեին, քանի որ նորակազմ պետությունը ամենահասարակ վտանգներից իսկ կարող է տուժել և կառավարությունը ամեն միջոց պիտի ձեռք առնի երկիրը գերծ պահելու որևէ պատահարից:

Հայաստանում կան բավական թվով մեծամասնականներ*, որոնք իրենց ասելով, եկել են այստեղ միայն ապաստան գտնելու և ոչ մի գործունեություն չպիտի ունենան. սակայն դեռ հուլիս ամսին, Բոյուք-Վեդիի կռիվների ժամանակ, նրանք տպեցին մի թռուցիկ, որով կոչ էին անում գործին՝ չգնալ կռվի: Այնուհետև տեղի ունեցան մի քանի դեպքեր Սարիղամիշ-Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի վրա և Ալեքսանդրապոլում, ապա Դիլիջանում և այլն: Հայաստանի անկախության տոնի օրը պատերին փակցվեցին թռուցիկներ, որ ուղղված էր մեր պետական կազմի դեմ:

Վերջին տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ օրեցօր Հայաստան են գալիս նոր մեծամասնականներ, որոնք իրենց հետ բերում են խոշոր գումարներ՝ ագիտացիայի համար:

Մյուս կողմից, անհերքելի փաստ է, որ ռուսական մեծամասնականները դաշն են կապել երիտասարդ թուրքերի հետ, այդ համաձայնությամբ տաճկական զորքերը պիտի անցնեն Հայաստանի վրայով՝ Դենիկինի թիկունքին խփելու համար: Ինչ դրության մեջ կընկնի Հայաստանը այդ պարագային, պարզ է ամենքին. բայց մեծամասնականների համար դա արժեք չունի և եթե կուզեք, հայ ժողովրդի բնաջնջման գնով նրանք կիրագործեն իրենց ծրագիրը: Ադրբեջանում և Անդրկովկասյան երկրներում բոլշևիկյան շարժման գլուխ են անցել Նուրի փաշա, Քյազիմ բեյ և այլն:

Վերոհիշյալ փաստերը կառավարությունը նկատել է որպես հանցանք և միջոցներ է ձեռք առել նրանց դեմ, ովքեր ակտիվ քայլեր են անում մեր պետության կամ կառավարության դեմ:

Ա. Մելքոնյան. — Մի շարք հարցումներ ուղղելով ներքին գործերի նախարարին, գտնում է, որ կոնկրետ մեղադրանքներ չկան, պիտի ազատ արձակվեն ձերբակալվածները:

Լ. Թումանյան. — Պաշտպանում է հարցապնդումը:

Վ. Նավասարդյան. — Անցյալ տարի, պառլամենտի գումարման նախօրյակին, ս[ոցիալիստ]-հեղափոխականների կուսակցական ժողովում պատգամավոր *Ա. Խոնդկարյանը* տվել է մի զեկուցում սոց.-հեղափոխական ֆրակցիայի պառլամենտում կատարելիք դերի մասին, որի եզրակացությունն եղել է այն, թե այդ ֆրակցիան պիտի լինի անպատասխանատու օպոզիցիա. ժողովն ընդունել է բանաձևը: Նույն կուսակցության Անդրկովկասյան կազմակերպությունների կոնֆերանսը Ալեքսանդրապոլում, ուր զեկուցում է տվել կրկին պատգամավոր *Ա. Խոնդկարյանը*, ջնջել է բանաձևից «անպատասխանատու» բառը: Հիշում են ես ֆրանսիական մենակյաց Հորան Ֆլուի մասին եղած պատմությունը. պաս օրին

* Բոլշևիկներ: - Ծանոթ. կազմ.:

նա ցանկություն է ունեցել վառելի ուտելու, բայց պասի պատճառով արգելված է եղել. սակայն մենակյացը գտնում է ելքը, վառելը մկրտում է, անվանում նրան ծուկ և ուտում. այսպես էսեռները մկրտեցին իրենց բանաձևը, բայց փաստը մնաց փաստ, նրանք վառել են ուտում և ոչ ծուկ, այսինքն պառլամենտում նրանք հանդես են գալիս դարձյալ՝ որպես անպատասխանատու օպոզիցիա:

Էսեռական ֆրակցիան ներկա հարցապնդումով ասպարեզ է իջել պաշտպանելու Հայաստանի բուլշևիկներին, բայց մեր հարցումին, թե ապա ի՞նչ է ձեր վերաբերմունքը դեպի բուլշևիզմը, նրանք լռում են համառորեն: Գերմանացի փիլիսոփա Ֆոյերբախն ասել է, թե մարդն իր նախատիպարից տարբերվում է նրանով, որ սեփական կարծիք ունի: Էսեռները ամեն խնդրի մասին հայտնում են իրենց կարծիքը, բայց բուլշևիզմի վերաբերմամբ հրաժարվում են որևէ խոսք ասել. ես կաշխատեմ պարզել այդ: Պատգամավոր Մինախորյանը հիացմունքի խոսքեր ասաց բուլշևիկների հասցեին, տեսնենք ինչ է ասում նրանց պաշտոնական օրգանը, «Դեպի հեղափոխությունը, - գրված է օրգանում, - դեպի հեղափոխական ժողովուրդն ու հեղափոխական դեմոկրատիան ունեցած հավատը կորցնելով միայն կարելի է բացատրել մի քանի սոցիալիստական խմբակների տատանումները Կուլակից Լենին, Լենինից Կուլակ: Միայն քաղաքական իմպրեսիոնիզմով կարելի է բացատրել որոշ սոցիալիստական հոսանքների դիմադրությունը և նրանց հարումը բուլշևիկներին կամ կուլակյաններին: Միայն սոցիալիստ-հեղափոխականների ներքին կապի բացակայությամբ կարելի է բացատրել այն տխուր փաստը, որ էսեռական կուսակցության փառավոր անցյալի տակ պատսպարվում են մարդիկ, որոնք ոչ մի կապ չունեն կուսակցության հետ և հանդես են գալիս որպես բուլշևիկյան կամ կուլակյան շարժման կողմնակիցներ» («Ձնամիա Ռևոլյուցիի», 1919թ. N 11): Դիմազուրկ և դավանազուրկները միայն կարող են այսպիսի տատանումներ անել Լենինից Կուլակ և Կուլակից Լենին: Եթե իրոք բուլշևիկներ են աշխատանքի ու հեղափոխության դրոշակը կրողները, ապա ու՞ր է Ավստրո-հունգարիան՝ ձեր կուսակցության փառք ու սյունը, ու՞ր է Բուհարստանը, ի՞նչ է պատահել Լեբեդևի հետ, որոնեցեք և դուք նրանց կգտնեք Դենիկինի շտաբում:

Տաճիկների և բուլշևիկների մեջ եղած համաձայնությունը, որ այսպես եռանդացող աշխատում են ծածկել պառլամենտի սոց.-հեղ. պատգամավորները, փաստապես ապացուցված է նույն կուսակցության պաշտոնական օրգանում. նույն էսեռական հոսանքը առաջին անգամ ապացուցեց, որ Աֆղանստանի և Անդրկասպյան երկրի շարժումը մեկ մասն է այդ ընդհանուր շարժման:

Այժմ խոսենք այն մասին, թե ովքեր են բուլշևիկները և ինչ վերաբերմունք ունենք մենք դեպի նրանց: Ես առիթ եմ ունեցել ասել մի այլ անգամ, որ ամեն քաղաքական հոսանք, թեկուզ բուլշևիզմը, եթե գալիս է հայ ժողովրդի գերեզմանը փորելու, չի կարող ընդունելի լինել մեր կողմից. այդ է մեր վարքագիծը: Այդ տեսակետից նայելով՝ ինչ հոսանք է բուլշևիզմը, նա հույսը կտրած արևմուտքից աչքը հառել է արևելք և իր նպատակների իրագործումը սպասում է այնտեղից: Պարագլուխ Լենինը լավ գիտեր, որ սոցիալիստական հեղաշրջումը չափաի սկսվեր հետամնաց Ռուսաստանից:

Տեսնենք, ինչ է ասում նա.

«Որքան մեծ լինի կադետների հաղթանակը դումայում, այնքան արագ կոչնչանան նրանք: Ողջունում ենք ռուսական մեծ հեղափոխության ժիրոնդիստների հաջողությունները: Նրանց հետևից կբարձրանա լայն ժողովրդական մասսան, առաջ կգան ավելի ուժեղ և հեղափոխական խավեր, որոնք կմնան պրոլետարիատի հետ և մեր մեծ բուրժուական հեղափ. կտանեն դեպի կատարյալ հաղթանակ, նրանք Արևմուտքի սոցիալիստական հեղաշրջման դարաշրջանը կբանան»: Սակայն այսօր նա կոչ է անում խավար, հետամնաց մահմեդականության՝ կռվի դուրս գալ «սոցիալիզմի» իրականացման համար և մուսուլմանական գունդը արդեն շրջում է Մոսկվայում ու երթևեկում են գնացքները՝ կիսալուսնով զարդարված Մոսկվայից Անդրկովկասյան երկիր: Ուր է Նուրի փաշան, ուր է Քեազիմ բեյը, Խալիլ փաշան, Խալիլ բեյը, մի՞թե սրանք փաստեր չեն, բարի եղեք հերքելու, դուք, որ հայտարարում եք, թե ձեր արյունով պիտի ներկեք Հայաստանի

հողը: Նրան հասած վտանգների հանդեպ մտքերք այլ հարցապնդում, ի՞նչու մինչև այժմ չեն ձերբակալված բոլոր նրանք, որոնք որևէ կերպ փորում են մեր պետության հիմքերը:

Ա. Խոնդկարյան. — Մատնանշելով, որ հարցապնդմանը իսկական պատասխան չտրվեց, երկար ճառով կանգ է առնում հարցապնդման նյութի վրա: Ես հակառակ եմ բոլշևիզմին, ասում է նա, բայց յուրաքանչյուր հանցանք պիտի ձևակերպված լինի:

Յուրաքանչյուր հանցանք պիտի ձևակերպվի և գործը հանձնվի դատարանին, վարչական ձևի հետապնդումները պիտի վերանան:

Ա. Զամալյան. - Եթե կառավարությունն առաջնորդվեր կուսակցական նկատումներով, բոլշևիկներին պիտի ազատ թողներ, որովհետև հենց նրանք ուժեղանում են, էսենները՝ սմբում: Այս գործի մեջ կա քաղաքական իմաստ. Միլիշարժման և բոլշևիկների դաշնը, դժբախտաբար, ճշմարտություն է, դրա հետևանքը այն է, որ մեր ժողովրդի գոյությունը թղթախաղի է դրվում:

Թիֆլիս եղած ժամանակ բոլշևիկների Անդրկովկասյան գերագույն գործադիր մարմնի շրջանային կոմիտեի ականավոր անդամներից մեկը հայտնեց ինձ, որ նոյեմբերի 27-ին Բաքվում, բոլշևիկների և երիտասարդ թուրքերի միջև կայացել է մի համաձայնություն, որ տաճկական զորքերը Հայաստանի վրայով պիտի անցնեն՝ Դենիկինի թիկունքը բռնելու համար: Նույն այդ անձնավորությունն ասաց, որ իրենք միջոցներ պիտի ձեռք առնեն հայերի կոտորածի առաջն առնելու, բայց իհարկե, կարող է այդ իրենց չհաջողվել, սրանք փաստեր են և ոչ ոք հերքել չի կարող: Այժմ տեսնենք ձերբակալված բոլշևիկները կապ ունենա՞ն այս ամենի հետ. կուսակցական դիսցիպլինայով ստորին օրգանը ենթարկվում է վերին օրգանի կարգադրություններին, բոլշևիկների Անդրկովկասյան կոմիտեի հրահանգները պարտադիր են Հայաստանի կոմիտեի համար և նա պետք է ի կատար ածի, եթե հակառակ էլ լինի, ահա իսկական պատկերը գործի, որ ըմբռնել է կառավարությունը և միջոցներ է ձեռք առել, բայց ցավոք սրտի՝ կիսատ: Պետք է կռվել ամբողջ կազմակերպության դեմ, որպեսզի նա հնար չունենա ուժ դառնալու:

Այն ժամանակ, երբ երկիրը ապրում է հեղափոխության շրջան, պետք է լինի միայն մեկ վճռական կամք և Հայաստանի կառավարությունը պիտի գնա այդ ճանապարհով:

Վիճաբանությունները դադարում են, ձայների ճնշող մեծամասնությամբ անցնում է դաշնակցական ֆրակցիայի բանաձևը:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժ. 11-ին:

«Յառաջ» թիվ 41, 42: 25, 26 փետրվարի 1920թ.:

68-ՐԴ ՆԻՍՏ

25 փետրվարի 1920թ.

Նախագահում է *Լ. Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Լ. Թադևոսյանը զեկուցում է կառավարությանը չնախատեսված ծախսերի համար 25 միլիոն ռուբլի վարկ բանալու մասին:

Մի քանի ամիս առաջ պառլամենտը չնախատեսված ծախսերի համար բաց թողեց կառավարությանը 10 միլիոն ռուբլի, որն արդեն ծախսված է. ներկա օրինագծով խնդրվում է ևս 25 միլիոն: Ֆինանսական հանձնաժողովը նկատի ունենալով, որ յուրաքանչյուր նորակազմ պետություն անհրաժեշտորեն հարկադրված է կատարել ծախսեր, որոնք նախատեսված չեն պետական ելանտացույցը կազմելու ժամանակ, ընդունում է կառավարության առաջարկը այն պայմանով, որ այդ գումարից որևէ նախարարություն չօգտվի փոխարինաբար:

Քվեարկությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Գ. Վարշամյանը զեկուցում է հայտարարությունների, ազդերի և ծանուցումների մեջ հայերենը պարտադիր դարձնելու օրինագծի մասին:

Օրենսդրական հանձնաժողովը առաջարկում է մերժել ներկա օրինագիծը, քանի որ երեք ամիս առաջ ընդունված օրենքով հայերենը հռչակված է պետական լեզու. մյուս կողմից օրինագիծը շոշափում է այնպիսի հարցեր, որոնք վերաբերում են քաղաքային ինքնավարություններին և նրանց է վերապահված որևէ վճիռ արձակելը:

Քվեարկությամբ օրինագիծը մերժվում է:

Գ. *Վարչամյանը* գեկուցում է օրենսդրական հանձնաժողովի եզրակացությունը բացակայող պատգամավորների մասին: Մեր շատ պատգամավորներ մինչ այժմ չեն եկել ու չեն մասնակցել պառլամենտի աշխատանքներին, մի քանիսն էլ հարգելի պատճառով բացակայում են: Պառլամենտի նախագահությունը դիմեց օրենսդրական հանձնաժողովին եզրակացություն տալու, թե որ պատգամավորների բացակայությունը կարելի է համարել օրինավոր և որը՝ ապօրինի: Հանձնաժողովի կարծիքով 9 պատգամավորների բացակայությունը համարվում է օրինավոր, մնացածներինը՝ ո'չ:

Ա. *Օհանջանյան*. - Առաջարկում է օրինագիծը վերադարձնել նոր ընտրված հանձնաժողովին՝ ի քննության:

Քվեարկությամբ առաջարկն ընդունվում է:

Գ. *Վարչամյան*. - Այդ խնդրին հարակից կազմված է մեկ օրինագիծ դիվանագիտական ներկայացուցիչների, համալսարանի դասախոսների և ընդհանուր հյուպատոսների, եթե նրանք պառլամենտի անդամ են, պատգամավորական կոչումը պահպանելու մասին:

Քվեարկությամբ օրինագիծն ընդունվում է այն փոփոխությամբ, որ այդ իրավունքից չեն օգտվում ընդհանուր հյուպատոսները:

Դ. *Սարգսյան*. - Զեկուցում է մաքսանենգությունը հայտնագործողներին վարձատրելու օրենքը փոփոխության ենթարկելու օրինագծի մասին:

Առհասարակ մաքսային վարչության պաշտոնյաները և սահմանապահ պահակախմբերը աշխատում են ծանր պայմանների մեջ. ռուսական օրենքներով նրանց կատարած արտաժամյա աշխատանքները վարձատրելու և խրախուսելու համար բացի ռոճիկից, պաշտոնյաներին և պահակախմբերին հատկացվում էր մալ գրավված ապրանքների վաճառքից գոյացած գումարի որոշ տոկոսը, բայց որովհետև ներկա արժեքներով վարձատրությունը գոհացուցիչ չէ, կառավարությունը մտցրել է սույն օրինագիծը, ի փոփոխումն հին ռուսական օրենքի: Ֆինանսական հանձնաժողովը օրինագծի մեջ մտցրել է մի քանի փոփոխություններ՝ որով գումարի ոչ թե 30, այլ 50 տոկոսն է հատկացնում պետական գանձարանին, իսկ մնացածը բաշխում է պաշտոնեության, պահակախմբի սննդի ու ժեղացման և այն մասնավոր անձանց, որոնք կհայտնագործեն մաքսանենգության դեպքեր:

Վ. *Խորենի*. - Գործնական տեսակետից օրենքը որևէ արժեք չունի, քանի որ մեր երկրի բոլոր անհրաժեշտ մթերքներն անընդհատ արտահանվում են և որևէ կռիվ այդ երևույթի դեմ չի նկատվում, օրենքը մերժելի է մալ ըստ էության, որովհետև նա անբարոյականացնում է զորքին՝ նվիրագործելով թալանի սկզբունքը:

Ա. *Տերտրյան*. - Օրենքը վերացնելով մաքսանենգությունը չի վերանա. ներկա պայմաններում, երբ բոլոր կարևոր կետերում չկան սահմանապահ զորամասեր, իհարկե, մթերքը կարտահանվի, այդ բացերը ծածկել այդ ըրպեին անհնար է, գոնե պիտի գտնել ճանապարհ՝ պակասեցնելու մաքսանենգության դեպքերը: Այդպիսի մեկ ճանապարհ է կառավարության օրինագիծը, որ գալիս է խրախուսելու և ավելի աչքաբաց դարձնելու մաքսային պաշտոնեությանը:

Այդ տեսակետից ֆին. հանձնաժողովի կատարած փոփոխությունները միանգամայն հակառակ հետևանքների կհասցնեն, քանի որ պաշտոնյաներին հասանելիք տոկոսը ավելացնելու փոխարեն պակասեցնում է: Առաջարկում են ընդունել կառավարության օրինագիծն անփոփոխ:

Ֆինանսների նախարար Ա. *Արարատյան*. - Ներկա պայմաններում միանգամայն արմատախիլ անել մաքսանենգությունը, հնարավոր չէ, մյուս կողմից, երեք ամսվա փորձը ցույց տվեց, որ, այնուամենայնիվ, սահմանապահ զորքի և պաշ-

տոնելության կազմը ուժեղացնելուց հետո գաղտագողի արտահանվող ապրանքների գրավման դեպքերը շատացել են. այժմ 35-40 գործ գտնվում է դատարանում, 2-3 անգամ դրանից ավել լուծված է վարչական կարգով, ապրանքների արժեքը հասնում է մոտ 10 միլիոնի: Մաքսային այս օրենքի նպատակը չէ բարձրացնել գանձարանի նշանակությունը, այլ վերացնել մաքսանենգությունը. այդ բանին կարող ենք հասնել մասամբ, եթե ունենանք աշախույժ կարող պաշտոնյաներ և սահմանապահ պահակախմբեր բոլոր կետերի վրա. հանձնաժողովի փոփոխությունները նպատակահարմար չեն այդ տեսակետից, ուստի կառաջարկեմ ընդունել կառավարության օրինագիծն անփոփոխ:

3. Բուդադյան. – Ինչպես երևում է, խնդիրը պարզ չէ, ապա թե ոչ պատգամավոր *խորենին* չէր առաջարկի մերժել օրինագիծը. եթե մերժվի, ռուսական օրենքը դարձյալ կմնա իր ուժի մեջ, որից սակայն, մենք դժգոհ ենք: Եթե իրոք այդպես է, ապա կարելի է հետաձգել օրինագծի քննությունը, պատգամավորների մանրամասն ծանոթանալու հնարավորությունը տալու համար:

Առաջարկն ընդունվում է:

Քարտուղարը կարդում է հաջորդ նիստի օրակարգի մեջ մուծվելիք հարցերը և **4. Շահինյանի** հարցումը մի քանի զորամասերի պարենավորման դրության մասին՝ ուղղված զինվորական նախարարին:

Նիստը փակվում է ժ. 8 և կեսին:

«Յառաջ», թիվ 43: 27 փետրվարի 1920թ.:

69-ՐԴ ՆԻՍ

1 մարտի 1920թ.

Նախագահում է **Ա. Սահակյանը:**

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Ա. Օհանջանյան. – Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է գյուղատնտեսական գործիքներ գնելու համար վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Գյուղացիության մեծ մասը զրկվել է գյուղատնտեսական գործիքներից և սեփական միջոցներով ձեռք բերելու հնարավորություն չունի: Կառավարությունն այդ խնդրում ևս օգնության պիտի գա գյուղացիներին, որի համար և ներկայացված է սույն օրինագիծը: Տեղեկություններ են ստացված, որ Բաթում են հասել խոշոր քանակությամբ երկրագործական գործիքներ. հնարավորություն կա այդ գործիքները ձեռք բերելու, ուստի և առաջարկվում է բանալ գյուղատնտեսական նախարարությանը 50 միլիոն ռուբլու վարկ՝ գնելու մեր երկրին անհրաժեշտ գյուղատնտեսական իրեր:

Հոդվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Գ. Վարշամյան. – Ձեկուցում է արդարադատության նախարարության դիվանին կից արևմտահայ իրավագիտական բաժին կազմելու և այդ նպատակով վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Սույն օրինագիծը նպատակ ունի արևմտահայ իրավաբաններից կազմել երեք հոգուց բաղկացած մի հանձնաժողով՝ ուսումնասիրելու նախկին տաճկահայերի ընտանեկան, ժառանգական և այլ իրավունքները ու հավաքելով իր շուրջը արևմտահայ իրավաբաններին՝ պատրաստելու պաշտոնյաներ Տաճկահայաստանի դատաստանական հաստատությունների համար: Օրենսդրական հանձնաժողովը ընդունում է օրինագիծը՝ ցանկություն հայտնելով, որ հանձնաժողովին մասնակցեն նաև ռուսահայ իրավաբաններ:

Արդարադատության նախարար **Ա. Չիլինկարյան.** – Այս բաժինը պիտի զբաղվի ոչ միայն տաճկահայ, այլև հանրապետության մեջ ներկայումս գործող օրենքների ուսումնասիրությամբ. ռուսահայ հանձնաժողովներ կան, որոնք այժմ զբաղված են օրենքների թարգմանությամբ և ռուսական նոր օրենքների ուսումնասիրությամբ. անհրաժեշտ է, որ արևմտահայ իրավաբանները ծանոթանան կատարված աշխատանքներին, քանի որ ներգաղթից հետո նախկին Տաճկահա-

յաստանի դատաստանական հաստատություններում պիտի կիրառվեն այժմյան օրենքների որոշ մասը: Միաժամանակ այս հանձնաժողովն իր շուրջը կխմբե արևմտահայ իրավաբան ուժեր՝ Տաճկահայաստանի ապագա դատական պաշտոնեություն կազմելու համար:

Ա. Խոնդկարյան. - Արդարադատության նախարարության առաջնակարգ խնդիրներից մեկն է երկու հատվածների միացումը իրավական տեսակետներից. այդ կողմից մոտենալով հարցին, թվում է թե կազմվելիք հանձնաժողովը անելիք չունի, որովհետև այն պարտականությունները, որոնք նախորոշված են օրինագծով, երբեք կաբինետային բնույթ չունեն և կարող են իրագործվել հասարակական աշխատանքի միջոցով: Եթե հանձնաժողովը կազմվելու է լինի, վերոհիշյալ խնդիրն է, որ ամենալուրջ ուշադրության պիտի առնվի նրա կողմից:

Կ. Սասունի. - Երկու իրավահայեցողության հաշտեցման և միացման խնդիրն է դրված հրապարակի վրա. այդ տեսակետից հանձնաժողովն ունի անելիք. նա պետք է ազգային մասնավոր օրենքները և տաճկական-պետական օրենքները, որ ֆրանսիականի փոխառությունն են, համամետության դնի ներկայիս գործող օրենքների հետ՝ որոշելու տարբերությունները և միացման հնարավորությունները:

Հանձնաժողովը պետք է խմբե իր շուրջը տաճկահայ իրավաբանական միությունները, որոնք ուսումնասիրության նյութ պիտի դարձնեն ռուսական թարգմանված օրենքները:

Ի վերջո, նա պիտի լինի նախապատրաստողը դատական պաշտոնեության՝ Տաճկահայաստանի դատաստանական հիմնարկությունների համար: Այս պարտականությունները արդեն իսկ բավական են հանձնաժողովի անհրաժեշտությունը ընդունելու համար:

Արդարադատության նախարար *Ա. Զիլինկարյան.* - Պատգ. *Խոնդկարյանի* դիտողությունը ճիշտ է և հենց այդ տեսակետից անհրաժեշտ է հանձնաժողովի գոյությունը: Մենք չենք կարող Տաճկահայաստանում կիրառել հողային, ընտանեկան, ժառանգական ներկա իրավունքը. հանձնաժողովը պետք է զբաղվի այդ իրավունքի ուսումնասիրությամբ, վերամշակելու, խմբագրելու այն՝ երկրի ուրույն պայմանների համեմատ:

Մյուս կողմից, հանձնաժողովը պիտի կապ պահպանե արևմտահայ իրավաբանական ընկերությունների հետ, հրավիրե ուժեր և ձեռք բերե նյութեր, գրքեր, հոդվածներ թե՛ օրենքների ուսումնասիրության և թե՛ տերմինալոգիայի համար:

Վերջապես, նա պիտի կազմե կադրը իրավաբանների, որոնք պիտի գործեն Տաճկահայաստանում:

Գ. Վարշամյան. - Օրենսդրական հանձնաժողովի կարծիքով այդ հանձնաժողովի գլխավոր նպատակն է նախապատրաստել նյութեր ապագա օրենսդրության համար:

Օրինագիծը սկզբունքով ընդունվում է, վարկ բանալու խնդիրը հետաձգվում է՝ ֆինանսական քննության ենթարկելու համար:

Իջևանը գավառական կենտրոն

Ա. Ղազարյանը զեկուցում է Իջևանը գավառական կենտրոն ճանաչելու օրինագծի մասին:

Ս. Մելքոնյան. - Գտնելով որ օրինագիծը պատճառաբանված չէ, առաջարկում է մերժել:

Ն. Ավագյան. - Բերելով մի քանի վիճակագրական տեղեկություններ գավառի աշխարհագրական դիրքի և ազգաբնակչության թվի մասին, ցույց է տալիս, որ Իջևանը ունի բոլոր հարմարությունները գավառական կենտրոն դառնալու:

Անցյալ տարի պառլամենտի ընդունած օրենքը, ասում է նա, Դիլիջանը կենտրոն ճանաչելու մասին, ժողովուրդը ընդունեց բուն հուզումով և բողոքի հեռագիրներ էին, որ տեղացին նախագահությանն ու կառավարությանը. պատճառն

այն էր, որ ոտնահարվել էր ժողովրդի շահը ու անտես էր առնվել մեծամասնության ցանկությունը. այսօր միայն ողջունել կարելի է նոր օրինագիծը, որ գալիս է շտկելու անցյալ սխալը:

Պատգ. *Մելքոնյանն* ասում է, թե Իջևանը բնակության հարմարություններ չունի. իհարկե, ով է ժխտում, որ Դիլիջանը հրաշալի ամառանոց է հովասում անտառներով, էլեկտրականությամբ ու հարմար բնակարաններով, բայց մի՞թե մի քանի պաշտոնյաների անձնական հարմարությունները գերադասելի են ժողովրդի շահերից, ո'չ և ո'չ, թող գնան նրանք ժողովրդի մոտ, թող ապրեն անհարմար սենյակներում և ոչ թե ստիպեն խեղճ գյուղացիներին տասնյակ վերստեր կտրել ծնունդը դժվարանցանելի ճանապարհներով՝ գավառի կենտրոնը ընկնելու համար: Ժողովրդի իսկական բարեկամները ամենից առաջ պիտի հաշվի առնեն նրա շահերը և ոչ մի քանի անձանց հարմարությունները:

3. *Տերտերյանը* զեկուցում է օրենքների ժողովածուի 14 հ[ատորում] կալանավորների վարձատրությանը վերաբերող հոդվածները փոփոխության ենթարկելու օրինագծի մասին:

Կալանավորական բաժանմունքի և տաժանակիր աշխատանքների դատապարտվածները կատարում են որոշ պարտադիր աշխատանքներ, որոնց արդյունքի մի մասը հատկացվում է բանտարկյալներին: Հին օրենքներով կալանավորական բաժանմունքի դատապարտվածը ստանում էր գումարի երեք տասներորդական մասը, տաժան. աշխ.՝ մեկ տասներորդական և բանտարկության դատապարտվածները, որոնց աշխատանքը պարտադիր չէ, վեց տասներորդական մասը: Ներկա տնտեսական պայմանները նկատի առնելով, արդարադատության նախարարը ներկա օրինագծով առաջարկում է փոփոխության ենթարկել նորմաները՝ մեկ տասներորդականը դարձնելով 3 տասներ., 4 տասներ., 5 տասեր. և 6 տասեր.: 7 տասներ.: Մնացած գումարի կեսը հատկացվում է պետական գանձարանային, իսկ մյուս կեսը մնում է որպես հատուկ ֆոնդ՝ բանտային աշխատանքները կազմակերպելու և ընդլայնելու համար:

Արդարադատության նախարարի տված բացատրություններից հետո օրինագիծը հոդվածական քննությամբ ընդունվում է անփոփոխ:

4. *Խատիսյան*. Ջեկուցում է սենատին իր ատյանի կազմը լրացնելու համար ժամանակավոր իրավունք տալու օրինագծի մասին:

Հոդվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է:

Պատգամավոր *Շահինյանի* հարցումին զորական նախարարի տված պատասխանից հետո հայտարարվում է պատգ. Խորենու հարցապնդումը ուղղված ՆԳ նախարարին և պատգ. *Խոնդկարյանի* ու *Թումանյանի* հարցումը՝ գյուղատնտեսական նախարարությանը:

Նիստը փակվում է գիշ. ժամը 10-ին:

«Յառաջ» թիվ 47, 48: 5, 6 մարտի 1920թ.:

70-ՐԴ ՆԻՍ

3 մարտի 1920թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

4. *Նավասարդյանը* զեկուցում է Աշտարակի քաղաքային վարչությանը վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Աշտարակի քաղաքային վարչությունը կառավարությունից խնդրել է մեկ միլիոն ռուբլու փոխառություն՝ երեք տարի ժամանակով և 3 տոկոսով:

Կառավարությունը համաձայնել է տալու միայն 500.000 ռ., որի համար և ներկայացված է օրինագիծը:

Ֆինանսական հանձնաժողովն Աշտարակի քաղաքագլխի ներկայությամբ քննության առնելով օրինագիծը, եկավ այն եզրակացության, որ նման ձևի օժանդակությունը վտանգավոր հետևանքներ կարող է ունենալ ինքնավարու-

Հանձնաժողովի առաջարկի համաձայն, պառլամենտը ենթե ենդիլյանի խնդիրը մերժում է:

Նույն պատգամավորը զեկուցում է երեք տարի ուղղիչ կալանավորման բաժանմունքի դատապարտված Թագագյուղացի Վանո Տեր-Հովհաննիսյանի ներման խնդրի մասին:

Քննելով գործի հանգամանքները հանձնաժողովն առաջարկում է մեղադրյալի պատիժը իջեցնել 6 ամսվա:

Պառլամենտը ընդունում է հանձնաժողովի առաջարկը:

Գ. Քալաշյան. - Ձեկուցում է շտաբ-կապիտան Խաչատուր Համբարձումյանի ներման խնդրի մասին:

Հիշյալը դատապարտված է զորական ծառայությունից արտաքսման և սպայական կոչումից զրկման. հանձնաժողովը քննելով գործը, եկել է այն եզրակացության, որ պետք է խնդրատուին ներել:

Պառլամենտը Խաչատուր Համբարձումյանին ներումն է շնորհում՝ վերականգնելով բոլոր իրավունքները:

Այնուհետև կատարվում է Հայաստանի հեռագրական գործակալության օրինագծի հոդվածական քննությունը:

Բ. հոդվածը, որ անցյալ միստին մերժվեց, խմբագրվում է այն մտքով, որ գործակալությունը ենթարկվում է նախարարների խորհրդին՝ գտնվելով նրա անմիջական հսկողության տակ:

Օրինագիծն ընդունվում է մի քանի ուղղումներով և կրճատումներով:

Վ. Փափագյան. - Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է նույն օրինագծի նախահաշիվը, որի ընդհանուր գումարն է 2 միլ. 608 հազ. ռուբլի:

Նախահաշիվը հաստատվում է:

Լ. Թադևոսյան. - Ձեկուցում է 5 հարյուր միլ. նոր թղթադրամ բաց թողնելու օրինագծի մասին:

Ֆինանսների նախարարը ներկայացրել է մի օրինագիծ, որով 5 հարյուր միլ. թղթադրամ բաց թողնելու իրավունք է խնդրում:

Հայտնի է պառլամենտին, որ օգոստոս ամսից մինչև այժմ տպած 5 հարյուր միլիոն թղթադրամը սպառված է, իսկ արտասահմանում պատվիրած դրամանիշները, որ պիտի ստանայինք հունվարի վերջերին կամ փետրվարի սկզբներին, մինչ այսօր տեղ չի հասել: Նոր թղթադրամների խնդիրը ֆինանսաբյուջետային հանձնաժողովը երկարորեն քննության առավ, որովհետև նրա գլխավոր մտահոգության առարկան է դրամի արժեքի անկայուն վիճակը և աստիճանական անկումը:

Մեր հարևան պետությունները մինչև այժմ ավելի մեծ քանակությամբ թղթադրամ են տպել, բայց մենք նկատի առնելով մեր ֆինանսական ուժերը հետաքննությանը չպետք է կարողանանք անել այդ, որովհետև Հայաստանի արտադրողականությունը չտեսնված ավերումներից հետո հասել է իր նվազագույն չափին:

Այս կարևոր և հիմնական խնդրից բացի մեր քննության նյութ դարձավ նույնքան կարևոր մի հարց, թե ի՞նչ պիտի անի պետությունն առանց դրամանիշների կարծում ենք դրամի արժեքի անկման պատճառներն այլ են, քան նրա քանակը. օրինակ՝ Վրաստանն ու Ադրբեջանը ավելի շատ են տպել, բայց նրանց դրամը համեմատաբար կայուն է, այդ երևույթի գլխավոր պատճառներից մեկն այն է, որ մեր հարևանները ավելի հարուստ են, չմոռանանք Վրաստանի մարգանցը և Ադրբեջանի նավթը, որի տված արդյունքը ծածկում է նրանց ծախսերի խոշորագույն տոկոսը: Դժբախտաբար Հայաստանը ներկայումս չունի նման արդյունաբերություն, բացի բամբակից:

Սակայն մեր ֆինանսական կացությունը հանգամանորեն ուսումնասիրելու և համապատասխան միջոցներ որոնելու հարցը թողնելով ամենամոտ ապագային, հանձնաժողովի մեծամասնությունը կարծում է, որ պետք է թույլատրել 500 միլ. տպագրություն՝ առաջին հերթին պետական գործառնությունը չկանգնեցնելու համար:

նրանց հանձնելով, որա հետ մեկտեղ մենք պիտի թույլ տանք, որ զարգանա նրանց մեջ ինքնագործունեությունն ու նախաձեռնությունը՝ ամեն աննշան պարագային պետական գանձարանին չկառչելու համար: Նրանց մեկ դերն էլ այն է, որ համայնական աշխատանքով փրկեն մեր տնտեսությունը և ոչ թե ելքի աղբյուր դառնան միայն:

Օրինագծի մերժումով չի նսեմանում ինքնավարությանց դերը. հանձնաժողովի կարծիքով Աշտարակի քաղաքային վարչությունն իր միջոցներով կարող է և պետք է գլուխ բերե այն գործը, ինչի համար որ փոխառություն է խնդրում, մանավանդ, որ նա համեմատաբար բարեկեցիկ վիճակ ունի:

Հողվածական քննությամբ ընդունվում է կառավարության առաջարկը՝ բանալ ներքին գործոց նախարարին 500.000 ռ. վարկ Աշտարակի քաղ. ինքն. պարտք տալու համար:

Ն. Ավագյան. - Ձեկուցում է Դիլիջանի գավառի համայնական ինքնավարությանց վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Դիլիջանի գավառի համայնական ինքնավարությունը կառավարությունից խնդրել է մեկ միլիոն ռ. փոխառություն. ֆինանսական հանձնաժողովը առաջարկում է բաց թողնել միայն 300.000 ռ.:

Գ. Խատիսյան. - Գտնում է, որ ինքնավարության դիմումը փոխառություն տալու մասին հիմնավորված չէ, ուստի և ընդունել չի կարելի:

Ձեկուցողի բացատրություններից հետո կատարվում է հողվածական քննություն. պատգ. Ս. Թորոսյանը առաջարկում է տալ մեկ միլիոն ռ. փոխառություն. բացարձակ մեծամասնությամբ առաջարկն ընդունվում է:

Գ. Վարշամյան. - Ձեկուցում է պառլամենտի անդամներին ռոճկատախտակի 13-րդ կատեգորիայի 3-րդ կարգից 14-րդ կատ. 1-ին կարգը փոխանցելու օրինագծի մասին: Ընդունվում է պատգ. Ս. Թորոսյանի առաջարկությամբ 13-րդ կատեգորիայի 3-րդ կարգից 11-րդ կատ. 3-րդ կարգը փոխանցելը:

Գյուղատնտեսության և պետ. գույքերի նախարարի պաշտոնակատար

Ա. Բաբայան. - Պատասխանում է պատգ. Ա. Խոնդկարյանի և Լ. Թումանյանի հարցումին:

Հայաստանի Խորհրդի կողմից ընդունված օրենքով լքված հողերը հանձնվելու են գաղթականներին, որոշ վերապահումներով, ասում է նախարարը, դժբախտաբար օրենքը չի մատնանշում օգտվելու ժամանակամիջոցը, այնուամենայնիվ, այդ օրենքի վրա հիմնված, լքած հողերը հանձնվում են համայնքներին ու գաղթականական խմբակցություններին՝ ի մշակություն: Անորոշ դրությունից ելնելու համար նախարարությունը մշակում է հողերը համայնքներին կապալով տալու մի կանոնադրություն, որ պատրաստվելուց հետո կներկայացնի պառլամենտին:

Կարսի պառլամենտական հանձնաժողովի զեկուցումը

Հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է *Ա. Արեղյանը:*

1919 թ. գարնանը Կարսի շրջանը հայտարարվեց կցված Հայաստանին, այնտեղ հաստատված էր գեներալ նահանգապետություն, հետագայում քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունները բաժանվեցին և այժմ էլ կազմում է մի նահանգ՝ պահպանելով հին վարչական բաժանումները:

Ազգաբնակչության մահմեդական խավերում վերջին ժամանակներս դրսից եկած ազիտատորների ու զանազան բախտախնդիր անձանց ազդեցության տակ առաջ եկան խլրտումներ, որոնց վերջ տրվեց կտրուկ միջոցներով: Այժմ մահմեդական բնակչությունը իր հավատարիմ հպատակությունն է հայտնում կառավարության, սակայն պետք է աչալուրջ լինել նման դեպքեր չկրկնելու և, առհասարակ, մահմեդական ժողովրդի անդորրությունը վրդովող ու մոլորեցնող անպատասխանատու քարոզիչներին ու առաջնորդողներին Հայաստանի սահմաններից արտաքսելու կամ պատժելու համար: Ռուս տարրը բարյացակամ տրամադրություն ունի և արդեն հաշտվել է Հայաստանի անկախության գաղափարի հետ:

սառն վերաբերմունք ունեին մոլոկանները, սակայն, վերջին դեպքերի ազդեցության տակ նրանք էլ փոխեցին իրենց դիրքը:

Չորքը. Հանձնաժողովը քաղցր պարտականություն է համարում այստեղ հաստատել, որ զորքը գտնվում է ցանկալի բարձրության վրա, նա գիտակցում է մեր արդի ծանր վիճակը և պատրաստ է ամենավերջին զոհաբերության (բուռն ծափեր): Ավելի պերճախոս ապացույց մեր զորքի անձնվիրության չի կարող լինել, քան այն, որ նա 25 աստիճան ցրտության մեջ հերոսաբար կռվում էր ու պաշտպանում էր իր հայրենիքը: Հանրակացարաններն ու զորանոցները մաքուր են, գոհացուցիչ, սնունդը բավարար է, գնդապետների կողմից ծեռք են առնված եղել բոլոր միջոցները՝ պաշար պատրաստելու: Անբավարար կարելի է հաշվել հագուստը: Անձամբ խոսեցինք զինվորների հետ, լսեցինք նրանց կարիքն ու պահանջը, առաջին խոսքն այն է, թե ինչու իրենց հետ չեն քաղաքացիներն ու ինտելիգենտները, չէ՞ որ հայրենիքը բոլորին է, բացի այդ, կարծես միայն հայն է, որ պիտի պաշտպանի հայրենիքը այն ժամանակ, երբ այնտեղ բազմաթիվ այլ ժողովուրդներ զինվորի անձնագոհության շնորհիվ խաղաղ ու բարեկեցիկ կյանք են վարում: Ժամանակն է քշելու քաղաքի դասալիքներին ու զանազան գրասենյակներում թաքնված ինտելիգենտներին դեպի զորանոց, ժամանակն է նաև հայրենիքի պաշտպանության գործին մասնակից անելու մյուս ժողովուրդներին:

Սպաները արժանի են իրենց կոչման, խնդրում էին պարզել մի քանի անորոշ հարցեր. քանի՞ տարի պիտի ծառայեն, կենսաթոշակ պիտի ստանա՞ն, թե՞ ոչ և այլն:

Հանձնաժողովն առաջարկում է ամենամոտ ապագայում մշակել օրինագիծ՝ սպաների կենսաթոշակի և նրանց ընտանիքների ապահովության մասին: Պիտի բավարարվեն նաև զորքի կուլտուրական պահանջները՝ ուղարկելով նրան լրագիր, գրքեր և հրատարակելով հատուկ զինվորական օրգան:

Սպաների և զինվորների փոխհարաբերությունները միանգամայն գոհացուցիչ է. խիստ կարգապահության հետ մեկտեղ կա հայրական ու ընկերական վերաբերմունք:

Ազգայնացումը զորքի մեջ կատարվում է դանդաղ, թեպետ հրամանները արդեն տրվում են հայերեն:

Միանգամայն շնորհակալության արժանի են գեն. Հովսեփյանը և Սարդարապատի հերոս գեն. Փիրումյանը՝ իրենց ժրաջան և իմաստուն աշխատանքի համար:

Ադմինիստրացիան. Որքան նպաստավոր են մեր տպավորությունները զորքից, նույնքան անմխիթար են ադմինիստրացիայից: Ի բացառյալ բարձր իշխանությունը, որի գլուխ է կանգնած պ. Ղորղանյանը, ադմինիստրացիան իր կոչման բարձրության վրա չէ, համարյա բոլոր գավառական և գավառակային կոմիսարները ծերբակալված են կաշառակերության և այլ օրինազանցությանց համար. կան, իհարկե, նաև ազնիվ պաշտոնյաներ:

Ի՞նչ է պատճառը այդ դրության. կան օբյեկտիվ պատճառներ, որոնց դեմ կռվել անհնար է, բայց կան նաև այնպիսիները, որոնց կարելի է հաղթահարել ուժեղ կամքով և կտրուկ միջոցներով: Նահանգապետն ասում է, թե լավերը չեն գալիս, եղածներն էլ այդպես շահագործում են հավատը. լավերը չեն գալիս, որովհետև վարձատրությունը քիչ է: Եթե ստեղծվեն տանելի պայմաններ պաշտոնյաների համար և եթե անմիջապես խիստ պատժի ենթարկվեն օրինազանցները, դրությունը կարող է փոխվել: Ցանկալի է նաև, որ ադմինիստրացիայի և միլիցիայի ծառայողներն որոշ շկուլա անցնեն՝ իրենց գործին ավելի հմտանալու համար:

Պետ. պաշտոնյաները. Պետական պաշտոնեությունը, ընդհանուր առումով, գոհացուցիչ է, թեպետ կան անարժաններ: Նրանց վերաբերմամբ ևս պիտի կիրառել վերոհիշյալ միջոցները, պետք է նաև իրազեկ պահել երկրի անցուդարձին. համարյա կտրված են աշխարհից:

Ինքնավարությունները. Միայն Կարսն ունի քաղաքային ինքնավարություն, հերթական խնդիր է մյուս քաղաքներում ինքնավարություններ կազմակերպելը. քաղաք պիտի դարձնել նաև Սարիղամիշը, որ ներկայումս 20 հազար ազգաբնա-

կություն ունի: Նահանգում չկա զեմստվո, պետք է մտածել զեմստվո մուծելու մասին և նախ՝ Կարսի ու Կաղզվանի գավառներում:

Բավական չէ ինքնավարություն ստեղծելը, պիտի տալ նրան ուժ գործելու. այդ տեսակետից անմիջապես Կարսի քաղ. ինքնավարությանը պիտի հանձնվին միլիցիան, տարրական դպրոցները, նահանգական հիվանդանոցը, որբանոցները. ինքնավարությունը պիտի մասնակցի նաև պետ. գույքերի վարչությանը:

Պարենավորում. Նահանգի հայ ազգաբնակչությունը և գաղթականությունը մեծ կարիքի մեջ են. օսմանյան տիրապետության օրերին ողջ հայությունը գաղթական դարձավ և ապա ուշ վերադառնալով՝ չկարողացավ ցանքս անել: Վիճակն էլ ավելի կծանրանա, եթե գարնանացանը չհաջողվի: Հագուստի կատարյալ բացակայություն է. հաց տրվում է կես ֆ. շնչին, հաճախ գանգատվում են, որ ալյուրը կանոնավոր չի ստացվում, իսկ շատ անգամ պաշտոնյաները կրճատում են կարոտյալների ցուցակը: Արևմտյան Շիրակը խնդրում է իր համար բանալ հատուկ պահեստ. նրանց ցանկությունը հիմնավոր է, ուստի համապատասխան դիմում արված է հանձնաժողովի կողմից: Սարիղամիշի ազգաբնակչությունը փայտերից օգտվելու թույլտվություն է խնդրում: Մյուս ժողովուրդներն անհամեմատ ապահով վիճակ ունեն, հարուստ են թե՛ սերմացուով և թե՛ լծկաններով. Կարսի շրջանից կարելի է ձեռք բերել մինչև 100.000 փ[ուլ] սերմացու:

Պատարանը. Նահանգում դատական հիմնարկությունները անբավարար են. պետք է հիմնել նահանգական դատարան և հաշտարար ատյաններ մի քանի տեղերում. սակավ են նաև քննիչները, որի պատճառով շատ գործեր ընթացք չեն ստանում:

Դատավարությունը կատարվում է կողմերին հասկանալի լեզվով, գործավարությունը հայերեն է:

Պետական գույքը. Եթե չհաշվենք ռազմագիտական նպատակներով շինված խճուղիները, բազմաթիվ պետական շենքեր, դարձյալ Կարսի շրջանը առաջին տեղը կբռնի իր միլիարդների հարստությամբ. փայտ, գերաններ, խոտ՝ որքան ուզեք: Ֆինանսների նախարարությունը սկսել է խոտի շահագործումը, բայց, դժբախտաբար անուշադրության է մատնված աղը, որ փոխանակության մեծ նյութ է:

Այնտեղ կենտրոնացած են նաև զինվորական կարիքների համար բազմա-հազար պիտույքներ մասամբ թափված դրսում և մասամբ հավաքված: Այցելեցինք ավտոմասը. աշխատում են, նորոգում են, կա գարաժ, հատուկ պահեստ, առհասարակ, պետական գույքերը հավաքելու համար բավական գործ կատարված է, բայց կիսատ և անսխտեմ. հայտնի միջվարչական հանձնաժողովը մեռած մարմին է եղել և ոչ մի գործ չէ կատարել: Մեծ չափերով թալան է տեղի ունեցել, որ շարունակվում է ներկայումս էլ թե՛ մասնավոր, և թե՛ պաշտոնատար անձանց ձեռքով: Պահեստները ևս ազատ չեն կողոպուտից, քանի որ ապրանքները ցուցակագրվում և բանալիները գտնվում են երկրորդական նշանակություն ունեցող պաշտոնյաների ձեռքին: Գույքի պահպանման գործը տուժում է նաև այն պատճառով, որ կա մի քանի տեր. այդ դրությունը անհանդուրժելի է, պիտի վերջ տալ բազմատիրության և ամբողջ գործը հանձնել լայն լիազորություններով օժտված մասնագետ մի մարդու:

Խնամատարությունը. Կարսի հիվանդանոցը անմխիթար դրության մեջ է, չկա դեղորայք ու սպիտակեղեն, գլխավոր բժիշկը կենսունակ մարդ չէ: Պետական որբանոցները բարեկարգ վիճակ չունեն, պաշտոնյաները անբավարար են, շատերը ձերբակալված են. գոհացուցիչ են ամերիկյան որբանոցները, ուր հոգացվում է նաև որբերի կրթական գործը: Խնամատարության նախարարության մյուս հաստատությունները միանգամայն բավարար են:

Դպրոցները. Շրջանում կա 66 դպրոց, որ բացված են թե՛ հայերի, և թե՛ օտարազգիների համար. նկատվում է ընդհանուր կրթություն իրականացնելու ձգտում: Պակաս են գրքերն ու տետրակները: Վերջացնելով զեկուցումս, պիտի հայտնեն, որ հանձնաժողովի բոլոր առաջարկները գրավոր ներկայացված են նախագահության:

Նիստը փակվում է գիշ. ժ. 10-ին:

«Յառաջ» թիվ 50, 51: 9, 10 մարտի 1920թ.:

71-ՐԴ ՆԻՍՏ

5 մարտի 1920թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*.

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

7. Սարգսյան. — Զեկուցում է վաստակավոր գրողներին օգնելու համար վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Մի խումբ պատգամավորներ մշակել են այս օրինագիծը, որով առաջարկում են հանրային կրթության և արվեստի նախարարությանը բանալ մեկ միլիոն ռուբլու վարկ՝ վաստակավոր գրողներին օգնություն ցույց տալու համար: Ֆինանսական հանձնաժողովը սկզբունքով դեմ չլինելով առաջարկին, ձայների մեծամասնությամբ որոշեց օրինագիծը վերադարձնել և հանձնարարել հանրային կրթության նախարարին՝ խնդրվող վարկը մուծելու ընդհանուր նախահաշվի մեջ:

Ա. Թորոսյան. — Յուրաքանչյուր ժողովրդի թանկարժեք սեփականությունն ու նրան ազգային գույն տվողը գրականությունն է. մեզ համար ավելի թանկ է այն, քանի որ չունենալով քաղաքական անկախություն, մեր ժողովրդի մտածող էլեմենտները գրականության միջոցով են հաղորդակից եղել միմյանց: Յուր այդքան մեծ նշանակության հանդեպ գրական մշակները գտնվել են ծանր կացության մեջ ոչ միայն անցյալում, այլև այսօր. նրանց օգնելը, գրականության զարգացման նպաստելը համարվել է բարեգործական մի ակտ:

Մեր նպատակը պիտի լինի գրականությունն ու նրա զինվորներին դարձնել ազգային գուրգուրանքի և պետական հոգացողության առարկա: Վաղուց խոսվում է կարիքավոր գրականագետներին օժանդակելու մասին, բայց, դժբախտաբար, ցայսօր ոչինչ արված չէ. մի խումբ պատգամավորներ ներկայացնելով սույն օրինագիծը, ցանկություն ունեն դարձնելու այն մի ժամանակավոր օրենք՝ անմիջական օգնություն ցույց տալու մի քանի ծայր կարիքի մեջ գտնվող վաստակավոր գրողների, մինչև որ համապատասխան մարմինը կմշակի տևական և մանրամասն օրինագիծ՝ առհասարակ գրողներին օգնելու մասին: Առաջարկում են մերժել ֆին. հանձ. առաջարկը:

Վ. Խորենի. — Ֆինանսական հանձնաժողովը իր մերժումը բնավ չհիմնավորեց, որովհետև զուտ ֆինանսական տեսակետից էր մոտեցել խնդրին. գուցե անհրաժեշտ էր ներկա օրինագիծը քննելիս լսել նաև դպրոցական-կրթական հանձնաժողովի կարծիքը, որն ավելի հարազատ է առաջադրված հարցին և որի տեսակետները բոլորովին այլ են: Այս օժանդակության վրա նայել որպես սոսկ նպաստի, մենք չենք կարող. մեր ժողովուրդը գլխովին դարձել է նպաստընկալ և այսօր դրանց վրա ավելացնել մի նոր թիվ ու որպես մեռնողի նպաստել, մեզ համար որևէ միտք չունի — օժանդակությունը պիտի կապվի աշխատանքի հետ, օգնություն պիտի ստանա նա, ով աշխատում է՝ վաստակավոր, թե երիտասարդ ահա մեր տեսակետը:

Երկրորդ՝ ժողովրդի կոպեկներից օգտվել կարող են նրանք, ովքեր հայրենիքում են տառապում ու քրտնում ժողովրդի հետ. վերջապես պիտի կատարվի պատմական մեծ հայրենադարձը, այն ժամանակ միայն նրանք հայրենիքի գուրգուրանքին կարժանանան:

Երրորդ՝ մեր մտահոգության և ուշադրության կենտրոն պիտի դառնան թարմ, մատաղ ուժերը, կուզեն լինեն նոքա գրականության, թե՛ ձեռքի մշակներ: Վերոհիշյալ տեսակետներն ունենալով, առաջարկում ենք վերադարձնել օրինագիծը, մշակելու նոր օրինագիծ այն մասին, թե ի՞նչ միջոցներով պիտի քաջալերել մեր կուլտուրան ու նրա մշակներին:

Ա. Վրացյան. — Համաձայն եմ պատգ. Խորենու հետ, որ միայն գրողներին չպիտի վերաբերի օրինագիծը. «վաստակավոր» բառը նույնպես պիտի հանվի,

որովհետև կարիք կարող է ունենալ մահ ոչ վաստակավորը. համաձայն չեմ սակայն, որ օրինագիծը վերադարձվի, քանի որ հենց այժմ կարելի է ուղղումներ անել և լրացումներ կատարել, վարկը մեծացնել և այլն: Ընդունելի չէ այն տեսակետը, թե ովքեր հայրենիքում չեն, նպաստ չափտի ստանան:

Գուցե սկզբունքորեն գովելի առաջարկ է, սակայն ներկա պայմաններում անկիրառելի է և նույնիսկ աննպատակահարմար: Նրանք, ովքեր դրսում են, աշխատում են հայրենիքի համար, ի վերջո պիտի վերադառնան, բայց այսօր գաղթական թե կուլտուրական ներգաղթի գործնական աշխատանքներն սկսված չեն և դեռ վաղաժամ էլ է անել այդ: Առաջարկում եմ ֆինանսական հանձնաժողովի եզրակացությունը մերժել և ընդունել օրինագիծն այն փոփոխությամբ, որ նպաստ ստանան գրականագետներն ու գեղարվեստագետները և վարկը բարձացվի մեկ ու կես միլիոնի:

Ա. Խոնդկարյան. — Կուլտուրայի հիմքը կոփողները գրողներն են, ուստի պետությունը պիտի օգնության հասնի նրանց առաջին հերթին. օգնությունը պիտի կատարվի առանց սահմանափակումների, ինչ որ առաջարկում է պատգ. Խորենին:

Ֆինանսական հանձնաժողովի ընթացքը ինձ էլ թվում է չափազանցություն, առաջարկում եմ ընդունել օրինագիծը, սակայն վարկը չափտի կապել անպայման որևէ նախարարության հետ. նպատակահարմար է նպաստը հանձնել Հայաստանի գրական ընկերության, որի միջոցով և կկատարվի բաշխումը:

Վ. Նավասարդյան. — Վիճաբանությունը ցույց է տալիս, որ մենք չենք կարողանում բաժանվել հայկական գծից՝ մասնավոր խնդիրն ընդհանրացնել ու այդպիսով, ոչինչ չշինել: Ռիկկերդն ասել է՝ ովքեր ուզում են ապարանք կառուցել, ոչինչ չեն կարողանում կառուցել. մեր ցանկությունն է այսօր մի փոքր խրճիթ կառուցել հայ գրողի համար. արդյոք դա խանգարում է, որ օգնեք մահուրիշներին. խնդրեմ, թե հնարավորություն ունիք, բերեք նոր օրինագիծ և առաջին ձայն տվողը մենք կլինենք:

Ինչու՞ խնդիրը այդպես է դրվել, — որովհետև վաստակավոր գրողը կա և նա է, որ Հայաստանի օրենսդրական մարմնի կողմից պիտի արժանանա մեծ ուշադրության ու հարգանքի. թույլ տվեք չտալ անուններ, քանի որ հայտնի է անենքիդ, վաստակավոր անուններ, որոնք այսօր հնարավորություն չունեն արտադրելու իրենց տաղանդը, ծառայելու մայրենի գրականության: Հետո, ի՞նչ տեսակետ է, թե հայրենքից դուրս գնացողները նպաստ չափտի ստանան, մի՞թե նրանք քիչ են աշխատել հայրենիքի համար, թեկուզ դրսում. վաղը եթե Մխիթարյան միաբանները մեզնից օգնություն խնդրեն որևէ արժեքավոր երկ տպելու համար, չափտի՞ օգնենք. այդպիսի տեսակետ չի կարող լինել:

Առաջարկում եմ ընդունել օրինագիծը այնպես, ինչպես կազմված է: Գրական ընկերության հանձնել նպաստը նպատակահարմար չէ, որովհետև մի անգամ եղած փորձը ցույց տվեց, որ այդ ձևի գործադրությունը անախորժությունների դուռ է բաց անում: Պատգ. Վրացյանի ուղղումները միանգամայն ընդունելի են:

Պատգ. Խորենու կողմից առաջարկ է մտնում վերադարձնել օրինագիծ, նորը մշակելու համար:

Ձայների մեծամասնությամբ առաջարկն ընդունվում է:

Տիկ. Ջալյան-Մանուկյան և ապա **Գ. Խատիսյան** զեկուցում են «Հայաստանի կարմիր խաչի ընկ.» կանոնադրության մասին:

Պատգ. Ա. Հովհաննիսյան. Առաջարկում է վերադարձվի օրինագիծն օրենսդրական հանձնաժողովին՝ վերամշակելու և ներկայացնելու պառլամենտին:

Առաջարկն ընդունվում է. կանոնադրության քննությունը հետաձգվում է:

Հ. Տերտերյան. — Ջեկուցում է Նոր Բայազետի Ծաղկունք գյուղացի զինվոր Նիկողայոս Ավետիսյանի, պողպորուչիկ Ալեքսանդր Մարտիրոսյանի և Ղարաքիլիսայի բնակչուհի Ելենա Շիպուլինայի ներման խնդիրների մասին:

Նիկողայոս Ավետիսյանի և Ելենա Շիպուլինայի խնդիրը հարգվում է, իսկ Ալեքսանդր Մարտիրոսյանինը՝ մերժվում:

4. *Սասունի.* - Ձեկուցում է կամավոր զինվոր Ստեփան Սամվելյանի ներման խնդրի մասին: Ներումն է շնորհվում:

7. *Սարգսյան.* - Կատարում է մաքսային մի քանի հողվածները փոփոխության ենթարկելու օրինագծի երկրորդ ընթերցումը: Հողվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է ֆին. հանձն. առաջարկած ուղղումներով:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժ. 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 53: 12 մարտի 1920թ.:

72-ՐԴ ՆԻՍ

15 մարտի 1920թ.

Նախագահում է *Լ. Շանթը:*

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

4. *Փափագյան.* - Ձեկուցում է նախարարությունների և պետական վերահսկողության մեկ տասներկուերորդական վարկերի ժամանակամիջոցը երկարելու օրինագծի մասին:

Անցյալ նիստերից մեկում, ասում է նա, պառլամենտը, որպես բյուջետային տարվա սկիզբ ընդունեց 1920թ. հունվարի մեկը և նախարարությունները մինչև դեկտ. 20-ը պարտավոր էին ներկայացնել իրենց նախահաշիվները՝ ամբողջական բյուջե կազմելու համար: Սակայն շնորհիվ նրա, որ բյուջե կազմելու առաջին փորձն էր այդ, մյուս կողմից հմուտ պաշտոնյաների չգոյության պատճառով, հնարավոր չեղավ նախահաշիվները պատրաստել, ուստի պառլամենտը հարկադրված էր քվեարկել մի օրինագիծ, որով նախարարություններին վարկ էր բացվում 1919թ. կիսամյա նախահաշվի մեկ տասներկուերորդական մասով՝ հունվար և փետրվար ամիսների համար, պայմանով, որ մարտի 1-ին բյուջեն պատրաստ լինի: Հակառակ դրան, կրկին բոլոր նախահաշիվները պատրաստ չեն, տրված ժամանակամիջոցն անցել է և պետական գործառնությունը կանգ է առնում: Այս հանգամանքների շնորհիվ պառլամենտը ստիպված է մի ելք գտնել՝ անհարմար կացությունից դուրս գալու համար: Եթե անգամ ընդունելու լինենք, որ բոլոր նախահաշիվները պատրաստ են, դարձյալ մի երկար ժամանակամիջոց 1920թ. բյուջեով ղեկավարվել չենք կարող, որովհետև նորակազմ պետության բյուջեն պիտի լինի կանոնավոր ու մանրամասն քննության ենթարկվելուց հետո ներկայացվի պառլամենտին: Այդ բանի համար անհրաժեշտ է երեք ամիս ժամանակամիջոց. բյուջեի քննությունը պառլամենտում կտևի ևս մեկ ամիս, այդպիսով մինչև հուլիսի 1-ը հազիվ հնարավոր լինի կազմել տարեկան բյուջեն: Ֆին. հանձ. խորհրդակցելով կառավարության ներկայացուցիչների հետ գտավ, որ ևս չորս ամիս, այսինքն մինչև հուլիսի 1-ը պիտի գործադրվի մեկ տասներկուերորդական ծևը, որպիսի առաջարկ օրինագծի ձևով մուծված է կառավարության կողմից: Բայց նկատի ունենալով, որ այս տարի ծախսերը համեմատաբար շատացել են, ֆին. հանձն. առաջարկում է իրավունք տալ կառավարության ներկայացնելու այն անհրաժեշտ ու արտակարգ ծախսերի նախահաշիվները, որոնք չկան 1919թ. կիսամյա բյուջեում և որոնք պիտի մուծվեն 1920թ. ելանտացույցի մեջ: Այդ նախահաշիվները պառլամենտում կքննվեն սովորական կարգով ու կընդունվեն կամ կմերժվեն: Այսպիսով առաջարկում է մեկ տասներկու երրորդական վարկերի ժամանակամիջոցը երկարել ևս չորս ամիս, իրավունք վերապահելով կառավարության՝ հավելյալ հողվածները նախահաշվի ձևով ներկայացնել պառլամենտի քննության:

Առանց վիճաբանության օրինագիծը հողվածական քննությամբ ընդունվում է անփոփոխ:

5. *Ծամհուր.* - Ձեկուցում է արդարադատության նախարարության կից արևմտահայ իրավագիտական բաժնի համար վարկ բանալու օրինագծի մասին: Ընդունվում է:

Գ. Խատիսյան. - Ձեկուցում է բնակարանների բռնագրավման օրինագծի մասին:

Ս. թ. մարտի 1-ին լրացավ բնակարանների բռնագրավման օրենքի ժամանակամիջոցը:

ՆԳ նախարարությունը առաջարկել է Երևանի քաղաքային վարչության՝ մշակել նոր օրինագիծ: Վարչության մշակած օրինագիծը քննվել է նախարարների խորհրդում և մի քանի փոփոխությունների ենթարկվելով՝ կառավարության կողմից ներկայացվել է պառլամենտին: Օրենսդրական հանձնաժողովը իր կողմից մտցրել է որոշ փոփոխություններ, որոնցից հիշատակվել են երկուսը. առաջին, որ բնակարանների բռնագրավման գործը վերապահվում է քաղաքային ինքնավարություններին և երկրորդ՝ որ օրինագիծը նպատակ ունի էլ ավելի խտացնել բնակչությանը: Պետք է մատնանշել նաև, որ օրինագիծը վերաբերում է Հայաստանի բոլոր քաղաքացիներին:

Դ. Բուդաղյան. - Եթե դա վերաբերում է բոլոր քաղաքացիներին՝ ընդունելի չէ, որովհետև ամեն քաղաք ունի առանձնահատուկ պայմաններ, որ օրենքը նախորոշել չի կարող, բարվոք է քվեարկել միայն մեկ հոդված, որով բռնագրավման գործը հանձնվի քաղաքային ինքնավարություններին: Մանրամասնությունները, որպես պարտադիր որոշումներ կարող են մշակել ու հրատարակել իրենք՝ ինքնավարությունները:

Դ. Տերտերյան. - Այդ առաջարկին դեմ եմ, որովհետև առանց պառլամենտի ցուցմունքների, ինքնավարությունները չեն կարող այդ գործը կազմակերպել. վստահության խնդիր չի կարող լինել այստեղ, ուր պիտի գործե օրենքն ու կանոնադրությունը: Մյուս կողմից, օրենքը գալիս է սահմանափակելու քաղաքացիների իրավունքները, իսկ այդպիսի խնդրում ազատություն տալ ինքնավարություններին չի կարելի, ամեն ինչ պիտի կատարվի օրենսդրական կարգով:

Գ. Խատիսյան (զեկուցող). - Ողջ երկրի համար օրենքը պիտի միակերպ լինի, առարկություններ կարող են լինել միայն ֆինանսական տեսակետից, որպիսիք, իհարկե, նկատի կառնվեն պառլամենտի կողմից:

Հոդվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է, բացի ֆինանսական մասից, որ վերադարձվում է ֆինանսական հանձնաժողովին՝ քննելու համար:

Ա. Սաֆրաստյան. - Հարցապնդում անողներու նպատակը եղած է պարզել Կիլիկիայում տեղի ունեցած դեպքերու մանրամասները, լսել այդ առթիվ կառավարության ձեռք առած միջոցներու մասին և հանձնարարել անոր առնելու կտրուկ քայլեր՝ հայ ժողովրդի գոյությունն ապահովելու համար:

Հայկական ջարդերը նորություն չեն, ուստի, կանգ չառնելով անցյալ սարսափներու վրա, երկու խոսքով կուզեն վերհիշել այն դեպքերը, որոնք տեղի ունեցան զինադադարեն ետքը:

Զինադադարից հետո դեպի Կիլիկիա սկսվեց հոծ ներգաղթ. այնտեղ շտապեցին ամեն կողմից տարագիր հայերը: Այս երևույթ չէր կարող վրիպել իթի-հատների աչքից, որոնք մնացել էին դեռևս դրության տեր ու չէին հրաժարվել իրենց նախկին հայաջինջ քաղաքականությունից. ատոր հետ մեկտեղ, զինադադարի մեկ պայմանը՝ զինաթափությունը, չէր իրագործված և թյուրք տարրը, հրաշալիորեն զինված իթիհատականներու ձեռքին մնացել էր որպես պատրաստ գործիք:

Մյուս կողմից, վերջերս սկսած տաճկական միլի շարժումը աստիճանաբար ուժեղացավ և երկրի դեկը, համարյա թե, առավ իր ձեռքը. ատոր պերճախոս ապացույց է պառլամենտական ընտրությունը, որի հետևանքով պատկառելի մեծամասնություն կկազմեն միլիի դեկավարները: Ապացույց է նաև այն, որ Մուստաֆա Քեմալի ընտրության լուրը պառլամենտի կողմեն կընդունվի ցնծությամբ ու անմիջապես արձակուրդ կտրվի իրեն՝ շարժումը ավելի ծավալելու համար:

Ապա՝ նույն Միլի խմբակցության պահանջով պառլամենտի օրակարգի մեջ կմուծվի մի առաջարկ՝ ջնջելու բոլոր պատերազմական ատյանները, որոնք կազմված էին ջարդերու և տարագրությանց հեղինակները երևան հանելու և պատասխանատվության կոչելու համար:

Այդ շարժման, ինչպես նաև իթթիհատականներու քաղաքականությունը համիսլամական է ու համաթուրքական. այդ նպատակի իրագործման ճանփին, անոնց կարծիքով հայը մի խոչընդոտ է, որ պիտի վերացվի բռնի ուժով և վերջնական բնաջնջումով:

Այդ քաղաքականությունն է որդեգրած նաև մեր հարևան Ադրբեջանը, մեր իսկ սահմաններու մեջ ալ կվիստան նույն քաղաքականության ջատագովները:

Ահա քաղաքական այս կացության մեջ տեղի կունենար Կիլիկիո ներգաղթը և հայ տարրը կուգար դեմհանդիման կանգնելու իր բարբարոս ու զինված թշնամիին: Հետևանքը ձեր առաջ է ահա՝ իր ողբերգական մանրամասներով:

Այնուհետև ճառախոսը մանրամասնորեն կանգ է առնում Կիլիկիայում տեղի ունեցած կռիվների ու ջարդերի վրա, բերում է թվական տեղեկություններ, ակամատես անձանց նկարագրություններ՝ մատնանշելով, որ մեծ ջարդ է տեղի ունեցել այն պահուն, երբ ֆրանսիական բանակը, առանց հայերին իմաց տալու, թողել է Սարաշը:

Այսպիսով, ասում է նա, բոլոր փաստերը ցույց են տալիս, որ ջարդը կատարված է նախօրոք մշակած ծրագրով. հայ արնաքամ ժողովուրդը ևս 20 հազար զոհ բերեց, ու դեռ չգիտենք, վերջի՞նն է լինելու սա, թե՞ ոչ: Ամեն կողմ տարածված է ջարդի սարսափը ու հայ ժողովրդի գոյությունը դարձյալ վտանգված է:

Հայաստանի կառավարությունը պետք է այսօր որոշակի հայտարարե, թե ի՞նչ է արել մինչև այժմ ու ի՞նչ է մտադիր անելու՝ հայ ժողովրդի գոյությունը պաշտպանելու համար:

Նախարարապետ *Ա. Խատիսյան*. — Կառավարությունը շատ լավ գիտե, որ ներկայիս ամենահրատապ խնդիրը հայ ժողովրդի ապահովությունն ու պաշտպանությունն է. դեռ Կիլիկիայի դեպքերից շատ առաջ բազմաթիվ դիմումներ ուղղված են դաշնակից պետություններին նախազգուշացնելով նրանց, որ կարող են հայկական կոտորածներ տեղի ունենալ:

Երբ մենք ստացանք առաջին հեռագիրը ջարդերի մասին, իսկույն հրահանգեցինք մեր ներկայացուցիչներին՝ հաղորդելու մանրամասն տեղեկություններ. այժմ ես ունեմ ձեռքի տակ որոշ փաստացի տվյալներ՝ քաղված անգլիական ու ամերիկական աղբյուրներից և ականատեսի պատմածներից:

Այդ տվյալների համաձայն հայ զոհերի թիվը հասնում է 12 հազարի: Հունվար ամսի վերջին Սարաշում տաճիկների կողմից սկսվել են մասնակի հարձակումներ, այնուհետև երեք շաբաթվա ընթացքում տեղի են ունեցել կանոնավոր կռիվներ: Սարաշը ամբողջովին շրջապատված է եղել տաճիկներով. ֆրանսիական 5 հազարանոց բանակը կռիվների ընթացքում տվել է 720 զոհ, պարզ է ուրեմն, որ նրանք մասնակցել են դիմադրության. հայերը ռազմամթերքի մեծ պակաս են ունեցել, մանավանդ այն ժամանակ, երբ ֆրանսիական զորքը հրաման է ստացել թողնելու քաղաքը:

Տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ ֆրանսիացիք հեռանալիս տարել են իրենց հետ 2.500 հայ, որոնցից 1.400 հոգի զոհ են գնացել ցրտին և միայն 900-ը հասել Ադանա:

Ժողովրդի մեծամասնությունը, դժբախտաբար, մնացել է քաղաքում և ֆրանսիական զորքի մեկնումից հետո մատնվել ջարդի, որի ընթացքում տվել է 10 հազար զոհ: Կռվի պայմանները շատ ծանր են եղել քաղաքի պաշարված լինելու, թաղամասերի միմյանց կապ չունենալու և այլ պատճառներով: Տեղեկությունները ասում են, որ ջարդ է սպասվում նաև Ադանայում: Կռիվների ընթացքում տաճիկների կորուստը եղել է 6.000 հոգի:

Կիլիկիայի հայ ժողովրդի պաշտպանության համար, դժբախտաբար, կառավարությունը չունի այլ միջոց, քան դաշնակիցներին դիմում կատարելը. թեպետ քաջ գիտակցում ենք, որ նրանց վերաբերմունքը դեպի Տաճկաստանը դեռ պարզված չէ, այնուամենայնիվ, կրկնում են, ուրիշ միջոց չկա, քան դիվանագիտական ճանապարհը:

Այդ նկատումով անմիջապես հեռագիր ուղարկվեց մեր պատվիրակության նախագահ Ահարոնյանին՝ հրահանգելով ներկայացնել կտրուկ բողոք և պա-

հանջել իրական ապահովություն. դիմում է կատարված ԹԻՖԼԻՍում գտնվող դաշնակից պետությանց ներկայացուցիչներին՝ պարզելու, թե ի՞նչ միջոցներ են ձեռնարկված հայ ժողովրդի գոյությունը ապահովելու համար:

Դիմումին պատասխանել են անգլիական և ամերիկական ներկայացուցիչները, որոնց տված տեղեկություններն ասում են, թե ֆրանսիական կառավարությունը պահանջել է Տաճկաստանից զսպել միլիժների գործողությունները, հակառակ պարագային կառավարությունը կիրամայե չեղյալ. Անգլիան նավատորմիդ է ուղարկել Պոլիս, ափ է հանել 3 հազարանոց բանակ, գրավել է կարևոր ռազմակետերը, նավեր է ուղարկել նաև Կիլիկիո ափերը ու սպառնում է դաշնագիրը փոփոխել ի վնաս Տաճկաստանի: Ամերիկյան սենատը նվիրելով մեկ միստ հայկական ջարդերին, որոշել է մասնաժողով ուղարկել Մարաշի դեպքերը քննելու: Կիլիկիա են ուղարկվում զորքեր ու նավատորմիդ:

«Դեյլի տելեգրաֆը» հաղորդում է, որ անգլիական կառավարությունը հրահանգել է գրավել Պոլիսը զինվորական ուժերով. Վիլսոնը հրատարակել է մի հայտագիր, որով բողոքում է Պոլիսը տաճիկներին թողնելու որոշման դեմ:

Անգլիական գերագույն խորհուրդը տեղեկություն ունենալով, որ Գերմանիայից ռազմամթերք է փոխադրվում Տաճկաստան, արգելել է առևտրական նավերի մուտքը տաճկական նավահանգիստները: Սրանք են այն միջոցները, որ ձեռնարկված են դաշնակիցների կողմից:

Այսօր կառավարությունը որոշ կերպով հայտարարում է, որ հայ ժողովրդի ապահովությունը վտանգված է, ոչ միայն հեռու, այլև մոտ շրջաններում:

Միլլի շարժումը կապ ունի մահմեդականության այն տարրերի հետ, որոնք վճռել են պաշտպանել Տաճկաստանի անձեռնմխելիությունը ու դրա հետ մեկտեղ ստեղծել մեծ մահմեդական պետություն: Այդ հոսանքը ներկայումս ուժեղ արտահայտություն է գտել Ադրբեջանում, որը ամուր կապեր ունի միլիժների հետ և նրանց կողմից ուղարկված ամենքին ծանոթ անձնավորությունների միջոցով ծրագրում է կատարել այն, ինչ որ Մուստաֆա Քեմալն անում է Կիլիկիայում:

Ադրբեջանի իթթիհատը, որ մեծ ազդեցություն ունի կառավարության վրա, նույնիսկ չի քաշվում այդ մասին մամուլում բաց և որոշ հայտարարություններ անելուց:

Պառլամենտի մարտի 9-ի նիստը նվիրված է եղել Հայաստանի ներքին քաղաքականության. պատգամավորները դուրս են եկել մեղադրելու մեզ այն բանում, ինչ որ իրոք իրենց գործն է և ընդունել են մի բանաձև, որից երևում է, որ, իբր թե հայերը քանդում են մահմեդական գյուղերը, կոտորում են թուրքերին, ուստի և անհրաժեշտ է գտնում պառլամենտի կողմից դիմում կատարել բոլոր երկրների պառլամենտներին՝ վերջ դնելու մահմեդականների սրածությանը Հայաստանում:

Այս իսկ միջոցին Հայաստանի կառավարությունը զանազան գյուղերի մահմեդական ներկայացուցիչներից ստանում է շնորհակալական հեռագրեր և դիմումներ՝ ազատելու իրենց տաճկա-ադրբեջանական գործակալների դավադրություններից ու բռնություններից:

Այսօր հայ ժողովուրդը պարզ պիտի գիտակցե, որ էնվեր-Մուստաֆա-իթթի-հատ-Ադրբեջան խմբակցությունը վտանգավոր ցանց է, որ ուզում է իր մեջ առնել Հայաստանը և ցավով պիտի հայտնեն, որ այդ ցանցը հյուսում են ոչ միայն համիսլամականության պարագլուխները, այլև բոլորովին օտար մարդիկ: Սոցիալիստ-հեղափոխականների օրգան «Զնամիա տրուդա»-ն ևս պրոպագանդա է մղում այդ ուղղությամբ, Չըլդրի դեպքերը և Ղարաբաղի անցուղարձը նույնացնելով: Ես ասում եմ այդ, որպեսզի պարզ լինի ձեզ, թե անգամ Հայաստանի պառլամենտում ներկայացուցիչներ ունեցող կուսակցությունը հակապետական ու հակահայկական ընթացք է բռնել:

Հայության առաջ են ծանր խնդիրներ. գարունը մոտենում է, բացվում են ճանապարհները, մոտենում է նաև վտանգը. բոլոր ուժով հանդես պիտի գանք պաշտպանելու մեր սահմանները և փրկելու ժողովուրդը վերահաս վտանգից. միաժամանակ մի անգամ ևս պիտի պնդենք, որ դաշնակիցները որքան կարելի է շուտ հայտարարեն միացյալ Հայաստանի անկախությունը, որպեսզի հնարավոր

րութիւն ունենանք ընդգրկելու բոլոր սահմանները և պաշտպանելու մոր ժողովրդի հատվածները (ծափեր):

Հարցապնդման քննության շարունակությունը հետաձգվում է հաջորդ նիստին:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 11-ին:

«Յառաջ» թիվ 56, 58: 17, 19 մարտի 1920թ.:

73-ՐԴ ՆԻՍ

17 մարտի 1920թ.

Նախագահում է *Լ. Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է մոր ստացված գործերը:

Շարունակվում է Կիլիկիայի ջարդերի մասին արված հարցապնդման քննությունը:

Դ. Տերտերյան. - Այն, ինչ որ այստեղ պարզաբանվեց անցյալ նիստին, հայտնի էր մեզ վաղուց. Տաճկաստանն իր մահվան գալարումների մեջ փորձում է փրկել իրեն:

Մեր հետաքրքրության կենտրոնն այսօր պիտի դառնա ուրիշ կողմ, դա տաճկա-ադրբեջանական քաղաքականության հարցը չէ, այլ դաշնակից պետությանց քաղաքականության ու նրանց բռնած դիրքի հարցն է Կիլիկիայի կոտորածների վերաբերմամբ:

Առհասարակ դաշնակիցների քաղաքականությունը հայկական հարցի նկատմամբ չէ բխում բեպի հայերն ունեցած համակրանքից կամ մարդասիրական զգացմունքից, այլ հիմնված է հաշիվների՝ սեփական երկրի տնտեսական ու քաղաքական շահերի վրա: Ֆրանսիան ուզում է տիրանալ Կիլիկիային, չնայած որ նա կազմում է Հայաստանի անբաժան մասը՝ հիմնավորված բոլոր տեսակետներով: Անգլիան և Իտալիան չեն կարող հաշտ նայել Ֆրանսիայի հավակնություններին և ահա ձգտում են ամեն կերպ խանգարել Ֆրանսիական տիրապետությունը՝ խռովություններ սերմանելով երկրում. հետևանքը ձեր աչքի առաջ է՝ հոսում է հայ ժողովրդի արյունը — հանում ինչի՞, որովհետև դաշնակիցները աշխարհակալական մրցման մեջ են:

Եվ մի՞թե Կիլիկիայի դեպքերն են միայն մենք գիտենք շատ ուրիշ գործեր, կատարված դաշնակիցների ձեռքով՝ հօգուտ իրենց շահերի և ի վնաս հայ դատի: Ասածիս պերճախոս ապացույց է Կովկասում և, մասնավորապես, Հայաստանի սահմաններում տեղի ունեցած վերջին անց ու դարձը, որ հետևանք է դաշնակիցների քաղաքականության:

Այս է, որ այստեղ պիտի ընդգծվի այսօր, այս խնդրի նկատմամբ է, որ Հայաստանի պառլամենտը պետք է ցույց տա իր վերաբերմունքը Կիլիկիայի ջարդերը քննելիս, որովհետև ո՞վ է, որ կարող է պնդել, թե դաշնակից պետությանց պարզ ու անկեղծ քաղաքականություն վարելու դեպքում, տեղի պիտի ունենային այն երևույթները, որոնց մենք հանդիսատես ենք այժմ:

Դաշնակիցները մեզ վրա միշտ նայել են որպես ողորմություն խնդրողի և երբեք չեն ունեցել այն գիտակցությունը, թե գործ ունեն իրավատեր և իր իրավունքներին միշտ պաշտպան կանգնող մի ժողովրդի հետ, այլապես իրենց տնտեսական-քաղաքական հաշիվները կարգադրելիս նկատի կառնեին նաև Հայաստանը, որպես իրավունք և ուժ ունեցող մի մեծություն:

Այսօր մենք պիտի պարզ և որոշ հայտարարենք դաշնակիցներին, որ մենք ողորմություն չենք խնդրում, այլ պաշտպանում ենք մեր արդար իրավունքը. ամենքը պիտի գիտնան, որ յուրաքանչյուր հայ իր հայրենիքի ազատության և անկախության զինվորն է ու նրա պաշտպանության համար չի խնայի ոչինչ. մենք չենք աղերսում, մենք պահանջում ենք մեր իրավունքը, որի համար կռվել ենք տասնյակ տարիներ ու պիտի կռվենք դարձյալ:

Ընդունելով միանգամայն, որ Կիլիկիայի ջարդերի կազմակերպման ու իրագործման մեջ շեշտակի խոսում է տաճկական վաղեմի բարբարոսությունը, հայ ժողովուրդը դարձյալ չի կարող հանդուժել այդ դեպքերի վերաբերմամբ դաշնակիցների ցույց տված սառն, անփույթ և անտարբեր վերաբերմունքը: Հայ ժողովուրդը Կիլիկիայում անմեղ զոհ է, որի պաշտպանության առաջին պարտքը դաշնակիցների վրա է ընկնում: Դաշնակիցները, որ ամեն խոստում տվել էին մեր իրավունքների պաշտպանության համար, պիտի ճշտորեն կատարեն իրենց խոսքը և ոչ թե մուրացիկ համարելով մեզ, լքեն երբ կամենան:

Հայաստանի պառլամենտն իր գայրույթն հայտնելով Կիլիկիայի անլուր գազանությանը հեղինակներին, պիտի բարձրաձայն բողոքի դաշնակիցների այդ անփույթ վերաբերմունքի դեմ:

Նախարարապետ *Ա. Խատիսյան*. – Ինչպես անցյալ անգամ ասացի, Կիլիկիայում տեղի ունեցող դեպքերը հետևանք են հայկական հարցի մոտակա լուծման. այդ տեսակետի վրա պնդում եմ նաև այսօր: Պատգ. Հ. Տերտերյանի ճառից հետո, որի հայտնած մտքերից մի քանիսը ինձ համար, որպես նախարարապետի ու արտաքին գործոց նախարարի, ընդունելի չեն: Վերջերս ուժեղացած տաճկական միլլի շարժումն ուղղված է ոչ միայն հայերի, այլև դաշնակիցների դեմ. իմ ձեռքի տակ ունեցած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Կիլիկիայում ներկայումս էլ շարունակվում են լուրջ կոռիվները ֆրանսիացիների ու տաճիկների միջև. այս փաստը արդեն իսկ բավ է ցույց տալու, որ տաճիկ ղեկավարների ծրագիրը չէ միայն հայերին բնաջնջել, այլև այն, որ սրանք ունեն ավելի հեռավոր նպատակներ՝ ուղղված հատկապես դաշնակիցների դեմ:

Մյուս կողմից, ասել թե Կիլիկիայի ջարդերի ժամանակ դաշնակից ֆրանսիան եղել է անտարբեր ու անփույթ, վաղաժամ է և նույնիսկ անարդար: Իմ անցյալ նիստին տված բացատրություններից երևաց, որ ֆրանսիական բանակը տվել է 720 զոհ, մեկնելիս տարել է իր հետ 2.500 հայ և այլն. այս և վերջին տեղեկությունը ցույց են տալիս, որ անտարբերության մասին խոսք լինել չի կարող. գուցե մենք հուզվում ենք, որ ֆրանսիական բանակը նահանջել է, բայց չէ՞ որ դեռ հայտնի չեն թե ինչ պայմաններում է կատարվել այդ:

Միաժամանակ ես գեկուցեցի ձեզ, որ Կիլիկիայի դեպքերի հետևանքով մեծ հուզումներ կան և Անգլիայում և Ամերիկայում, թվեցի այն միջոցները, որոնք ձեռնարկված են տաճիկների ապագա գործողությանը դեմ. այդ բոլորից հետո ասել, թե դաշնակիցները լուռ հանդիսատեսի դերում են, հիմքից զուրկ է:

Ես միանգամայն հասկանում եմ այն հուզմունքը, որ արտահայտում է պատգամավորը որպես հայ, սակայն դա չպետք է մոռացնել տա մեզ այն ամենը, ինչ մենք ստացել ենք դաշնակիցներից ու պիտի ստանանք, նաև թափված արյունի հանդեպ ունեցած մեր արդար ցասումը չպիտի խանգարե մեզ՝ հասկանալու երևույթի իսկական պատճառները:

Մեր դատը կապված է դաշնակիցների հետ և մենք ամենայն վստահությամբ սպասում ենք նրա հաջող լուծման: Երբեք չենք մտածում թե հայերի ներկա վտանգված կացության հանդեպ նոքա անտարբեր են, այս է կառավարության կարծիքը, համոզված եմ, որ այդպես է մտածում նաև պառլամենտը:

Ճառի վերջում նախարարապետը տալիս է տեղեկություններ քաղաքական նորությունների մասին:

Հ. Տեր-Հակոբյան. – Ջարդի ուրվականը սավառնում է հայ ժողովրդի վրա ամենուր: Ճիշտ է, ջարդը Տաճկաստանի համար վաղուց դարձել է սիստեմ, սակայն անցյալ ջարդերը տեղի էին ունենում բոլորովին տարբեր պայմաններում, քան կա այսօր՝ նոր ջարդերի օրով: Անցյալ ջարդերի ժամանակ Տաճկաստանը համեմատաբար ուժեղ էր ու ինքնագլուխ, իսկ եվրոպական պետությունների հսկողությունը՝ վերին աստիճանի թույլ. այսօրվա ջարդը, սակայն, կազմակերպվում ու կատարվում է այն ժամանակ, երբ Տաճկաստանը հոգևորքի մեջ է և դաշնակիցներն են նրա բախտը տնօրինում:

Ո՞վ է հանցավորն այդ արյունահեղության. առաջին հանցավորն, իհարկե, Տաճկաստանն է, բայց չպիտի մոռանալ նաև դաշնակիցներին. երևույթը չեմ

ուզում անպայման քաղաքականությամբ բացատրել, միայն կասեմ, որ փաստերը մեզ այդ համոզման են բերում: Գիտեք ամենքդ, որ եթե դաշնակիցները կամենային, Տաճկաստանը զինաթափ կլիներ, եթե կամենային, Բաքվի ու Նախիջևանի կոտորածները տեղի չէին ունենա: Այսօր, եթե ֆրանսիացիք կամենային Կիլիկիայում կոտորած չէր լինի. կարծես մի դառն զուգադիպությամբ, ինքնապաշտպանության ամենաբուռն ժամին նրանք լքեցին Բաքուն ու Մարաշը:

Համենայն դեպս, պառլամենտը չի կարող անտարբեր լինի այդ երևույթի հանդեպ, նա պետք է իր բողոքն ուղղե բոլոր երկրների պառլամենտներին՝ պահանջելով պաշտպանել հայ ժողովրդին սրածուրթությունից ու վերջնական բնաջնջումից:

Վ. Փափագյան. — Հարցապնդումը եկած է ժամանակին և ունի իր խոշոր նշանակությունը. նախ այն պատճառով, որ Կիլիկիան Հայաստանի ամենակարևոր մասն է, ուր ամփոփված են նրա կենսական շահերը. մյուս կողմից, պառլամենտի բողոքի ծայնը գուցե դառնա հակակշիռ՝ փրկելու մյուս վայրերում գտնվող հազարավոր հայերին. Կիլիկիան այժմ դարձել է Տաճկական ուժերի մի որջ և եթե ուժեղ բողոք չբարձրացվի, կոտորածներն ալիք կտան դեպի այլ տեղեր:

Ու՞մ էր հարկավոր, իսկապես, Կիլիկիայի ջարդը, իհարկե՝ Տաճկաստանին: Բայց ի՞նչին վերագրել այն երևույթը, որ զինադադարի պայմանները չեն հարգված և ոչ մի միջոց չի ձեռնարկված դաշնակիցների կողմից՝ հարգել տալու զինադադարի պայմանները: Եւ դրա հետևանքը եղավ հայ ժողովրդի սրածուրթությունը. իհարկե, մեր արյունը դաշնակիցներին պետք չէ, բայց թափվում է, որովհետև նրանց գործողությունները ժամանակին չեն կատարված:

Ինչո՞ւ պիտի վերջանա այս պատմությունը, արևելյան խնդրի շուրջ շարունակվում է պետությունների մրցությունը, որի ընթացքում և զոհ է գնում հայը. ե՞րբ պիտի վերջանա մրցությունը և ե՞րբ պիտի դադարի մեր արյունը թափվելուց, այդ դեռ հայտնի չէ և իբրև միակ ելք մեզ մնում է դիմել ամբողջ աշխարհի դեմոկրատիաներին ու պառլամենտներին, բողոքելով բարձրաձայն, որ մեր դատի լուծումը ձգձգվում է, և որ Տաճկաստանը չի կատարում զինադադարի պայմանները:

Միաժամանակ պետությունները, որ սովոր են մեզ տեսնել միայն իբրև մարտիրոսվող ու աղերսող ժողովուրդ, պիտի ճանաչեն մեր իրավունքներն ու զգան այդ իրավունքների պաշտպանության համար հանդես բերած մեր ուժերը:

Վ. Խորենի. — Ջարդերի պատմության մեջ որքան պատասխանատու է Տաճկաստանը, նույնքան պատասխանատվություն ունեն դաշնակիցները. գազանը իր գազանությունն է անում, և գազանի տերերը չեն սանձահարում նրան:

Ողբաց մեր ժողովուրդը, նահատակվեց, աղերսեց, բայց ի՞նչ եղավ օգուտը, մի՞թե բավական չէ լացն ու պաղատանքը, և մի՞թե ժամանակ չէ ճանաչեցնելու մեզ որպես մարտիկ ուժ, որ կարող է վտանգի թուփել ճակատագրական դեր կատարել. ասացեք խնդրեմ, ի՞նչ է փրկել հայ ժողովրդին՝ աղերսա՞նքը, թե՞ սեփական ուժն ու դիմադրությունը, հիշեցեք Սարդապատը. չէ՞ որ մեծ պետությունների զիջումները հետևանք են ոչ թե մարդասիրության, այլ մեր ուժի գնահատության:

Մենք ուժ ենք, այդ պիտի գիտակցեն դաշնակիցները, պիտի գիտակցեն նաև այն, որ մեր իրավունքները չենք աղերսում, այլ՝ պահանջում ենք:

Խ. Պապայան. — Մանրամասն կանգ առնելով Տաճկաստանի վարած քաղաքականության, կազմակերպած ջարդերի և տարագրությանց ու դաշնակիցների գործած սխալների վրա, ճառախոսն ասում է. «Մենք պիտի բողոքենք ու այդ բողոքը պիտի լինի ոչ միայն Տաճկաստանի, այլև՝ դաշնակիցների դանդաղկոտության դեմ:

Միաժամանակ այս հարցապնդումը պիտի դրդիչ դառնա մեր ժողովրդի ուժեղացումին ու միանգամայն պիտի պնդե, որ Կիլիկիան Հայաստանի անբաժան մասն է:

Վիճաբանությունները դադարում են, պառլամենտը մեկի ձեռնապահությամբ միաձայն ընդունում է մի բանաձև: (Բանաձևը տպագրված է «Յառաջ»-ի, թիվ 58):

«Հայաստանի Կարմիր Խաչի ընկ.» կանոնադրության մասին զեկուցում է Գ. Վարշամյանը: Կանոնադրությունը հողված առ հողված քննվում է և հաստատվում:

«Յառաջ», թիվ 60: 21 մարտի 1920թ.:

74-ՐԴ ՆԻՍ

19 մարտի 1920թ.

Նախագահում է Լ. Շանթը:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

7. *Բուդաղյան.* - Ձեկուցում է բնակարանների բռնագրավման օրինագծի 16-րդ հոդվածի մասին, ըստ որի բռնագրավման ծախսերը պիտի հոգացվեն պետական գանձարանից միայն Երևան, Ալեքսանդրապոլ և Կարս քաղաքների համար:

Գ. *Խատիսյան.* - Կատարում է օրինագծի երրորդ ընթերցումը:

7. *Բուդաղյան.* - Ձեկուցում է օրինագծի վարկային մասը:

Գ. *Խատիսյան.* - Առաջարկում է վարկ բանալ միայն Երևան քաղաքի համար, մյուսներին այն դեպքում, երբ դիմում կստացվի:

Առաջարկն ընդունվում է:

Գ. *Վարշամյան.* - Կատարում է «Կարմիր Խաչի» կանոնադրության երրորդ ընթերցումը:

Օրինագիծ բամբակի մենաշնորհը վերացնելու մասին

7. *Բուդաղյան.* - 1918թ. սեպտ. 11-ի և դեկտ. 3-ի օրենքներով սահմանված է բամբակի մենաշնորհ: Այժմ կառավարության կողմից առաջարկվում է վերացնել բամբակի մենաշնորհն այն պատճառաբանությամբ, որ բամբակը մեր երկրի վալյուտային ապրանքն է, հետևապես պիտի զարկ տալ նրա մշակմանը՝ չեզոքացնելով բոլոր արգելառիթ հանգամանքները: Մյուս կողմից, մենաշնորհի ենթակա և չգրավված բամբակ երկրում հազիվ թե մնացած լինի մինչև 30-40.000 փ., որի համար չարժե օրենքը պահել ու այդպիսով զրկվել 20 թվի բերքից: Մենաշնորհի վերացումը պատճառ կդառնա բամբակի արժեքի բարձրացման, որի հետևանքով և կծավալվի նրա մշակությունը ու դեպի հայկական մասերը կներմուծվեն մահմեդական շրջաններում եղած բամբակները: Բացի այդ, ֆին. նախարարությունը կառավարության հավանությամբ առաջարկում է որոշ գումար հատկացնել մշակությամբ զբաղվող գյուղացիներին նպաստելու համար:

Ֆինանսական հանձնաժողովը ծայների մեծամասնությամբ որոշեց ներկա օրինագիծը տարածել միայն 1920թ. բերքի վրա, հին բամբակի վրա պահպանելով մենաշնորհը:

Ս. *Թորոսյան.* - Ես, որ դեմ եմ բոլոր մենաշնորհներին, պիտի պնդեմ, որ հին բամբակի վերաբերմամբ մենաշնորհի օրենքը մնա ուժի մեջ: Բամբակը ժողովրդի ձեռքին չէ, նա այժմ զանազան վաշխառուների ու սպեկուլյանտների սեփականությունն է. իմ հավաքած տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ 40-50 հազար փ. կուտակած բամբակ կա, որի արժեքը ներկա գներով հավասար է 350 մլն. ռուբլու: Վերացնել օրենքը, կնշանակի այդ գումարը խլել պետությունից ու հանձնել սպեկուլյանտներին: Կանգնելով ֆինանսական հանձնաժողովի տեսակետի վրա, առաջարկում եմ հանձնարարել կառավարության՝ ամենախիստ միջոցներով երևան հանել ու գրավել թե՛ մայրաքաղաքում, և թե՛ այլ շրջաններում պահված բամբակները:

7. *Տեր-Հակոբյան.* - Մենաշնորհը համարյա թե սպանեց բամբակի մշակությունը. իհարկե, այդ երևույթի նկատմամբ պակաս նշանակություն չունեցավ տաճիկների ներխուժումը, ժողովրդի գաղթական դառնալը, տնտեսության քայքայվելը և այլն, բայց գլխավոր պատճառը մենաշնորհի օրենքն էր:

Այսօր այդ պատճառը վերանում է, մենք միայն ողջունել կարող ենք, սակայն կառավարության տեսակետի վրա կանգնելը մեծ անարդարություն կլիներ. բարեխիղճ ու պարտաճանաչ մարդիկ տվին իրենց բամբակը 49 ո. 50 կոպեկով, իսկ խարդախներն ու օրինազանցները պահեցին. այժմ կառավարությունը հնազանդով վաճառելու:

Նոր՝ 1920 թվի բերքը պիտի հայտարարվի ազատ առևտուրի առարկա, իսկ հինը մնալու է մենաշնորհին ենթակա:

Վ. *խորենի.* — Իմ դիտողությունները գալիս են ինձ համոզելու, որ անօգուտ է մենաշնորհը պահպանել նաև հին բերքի վերաբերմամբ: Ժողովուրդը տնտեսական-ֆինանսական խնդիրներում թերիավատությամբ է վերաբերվում դեպի կառավարությունը, որովհետև նա իրոք ուղղագիծ քաղաքականություն չի վարում այդ ասպարեզում. գրավում են 15 փ. բամբակը, իսկ հարյուր փութը մնում է սպեկուլյանտի ձեռքին:

Վստահություն չունենալով՝ գյուղացին չի ցանի բամբակ, եթե իրոք նա ձեզ համար կենսական է, ապա վստահություն ներշնչենք՝ վերացնելով մենաշնորհը բոլորովին:

Վ. *Նավասարդյան.* — Որ գյուղացին բամբակ չի ցանում, դա փաստ է, բայց որ դրա պատճառը մենաշնորհը չէ, դա էլ ակներև է. վերացրեք մենաշնորհը, դարձյալ բամբակ չի ցանվելու, որովհետև, նրա մշակությունը բարդ է և ներկա քաղաքական տնտեսական պայմաններում անհնար: Մեր գյուղացին ցորեն անգամ չի ցանում, որ համեմատաբար հեշտ մշակելի է, իսկ երբ դադարեց Ամերիկայից ալյուր գալը, ցորենը կդառնա ինքնարժեք և համարյա ամենքը կաշխատեն ցորեն ցանեն և ոչ բամբակ. այնպես որ, բամբակի մշակությունը ոչ մի կապ չունի մենաշնորհի հետ:

Ես գտնում եմ, որ կառավարությունը տնտեսական խնդիրներում պիտի երևան հանի ուղղագիծ քաղաքականություն և ուժեղ կամք կանխելու մեր աղետը: Այդ քաղաքականության առաջին հիմքը պիտի լինի Հայաստանում կիրառել մենաշնորհի իրավունքը վալյուտային ապրանքների վերաբերմամբ. մենաշնորհը գուցե այսօր կենսունակ չէ, բայց նա վաղը կդառնա կենսունակ, եթե փոխվեն պայմաններն ու օրենքը: Իսկական մենաշնորհը երբեք չի խեղդում անհատականության նախաձեռնությունը. Ռուսաստանի ոգելից խմիչքների մենաշնորհը կարող է մեզ օրինակ ծառայել: Ուրեմն, մտածված ու տնտեսական-ֆինանսական պահանջներին համեմատ կիրառվող՝ մենաշնորհն առաջին ճանապարհն է Հայաստանի տնտեսական վերականգման:

Այուս կողմից, պիտի որոշակի ընդգծվի մեր արտաքին առևտրական քաղաքականության ուղին, որ ես համարում եմ ճգնաժամից ազատվելու երկրորդ միջոց: Առողջ մենաշնորհ վալյուտային ապրանքների վերաբերմամբ և արտաքին առևտրական ուղղագիծ քաղաքականություն, ահա այն երկու ճանապարհը, որ կարող է մեզ տանել դեպի փրկություն:

Դ. *Տերտերյան.* - Առարկելով պատ. Վ. *Նավասարդյանին*, գտնում է, որ բամբակի մենաշնորհը պիտի վերանա, ներքին շուկայում պիտի դառնա ազատ առևտուրի նյութ, իսկ արտահանությունը պիտի կատարվի ապրանքների փոխանակության և մաքսի վճարման պայմանով:

Գ. *Խատիսյան.* - Բամբակի համաշխարհային մշակույթի վերաբերմամբ բերելով մի քանի վիճակագրական տեղեկություններ, ցույց է տալիս, որ Հայաստանը Ռուսաստանին պիտի մատակարարի բամբակ՝ ստանալով այնտեղից ալյուր. հետևաբար, եզրակացնում է ճառախոսը, պիտի զարկ տալ բամբակի մշակման, որ կարող է լինել միայն մենաշնորհի վերացումով թե հին, թե նոր բերքի վերաբերմամբ:

Ջեկուցողի բացատրություններից հետո օրինագիծն ենթարկվում է հողվածական քննության. ընդունվում է ֆինանսական հանձնաժողովի առաջարկը:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

22 մարտի 1920թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Նախարարապետ *Ա. Խատիսյան*. - Այսօր ստացա մի հեռագիր Հունաստանի պառլամենտի նախագահից, որի մասին պարտք եմ համարում զեկուցել Ձեզ:

Այդ հեռագրով պառլամենտի նախագահ Սոֆուլիսը հույն ժողովրդի անունից իր ցավն է հայտնում Կիլիկայում տեղի ունեցած հայկական ջարդերի առթիվ՝ մատնանշելով, որ դժբախտաբար իրենք հնարավորություն չունեցան օգնություն ցույց տալու հայերին:

Ձեկուցումը լսվում է բուռն ծափահարությամբ: *Ա. Թորոսյանն* առաջարկում է պառլամենտի կողմից շնորհակալական հեռագիր ուղարկել հույն ժողովրդին՝ հանձին նրա պառլամենտի:

Առաջարկն ընդունվում է միաձայն:

Դ. Բուդաղյան. - Բամբակի մենաշնորհի վերացման օրինագծի երրորդ ընթերցումը կատարելուց հետո զեկուցում է Երևանի բռնագրավման ծախսերի համար 55.333 ռ. 32 կ. վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Հոդվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Տ. Ծամհուր. - Ձեկուցում է ասորական ազգային խորհրդին վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Տալով մի քանի տեղեկություններ ասորական արդի քաղաքակրթության, ազգային տենչերի և դեպի հայերն ունեցած բարեկամական հարաբերությանց մասին, զեկուցողը հայտնում է, որ նրանք իրենց դատի պաշտպանության համար Փարիզ են ուղարկել երկու պատգամավոր, որոնք վերջերս վերադարձել են Թիֆլիս: Այժմ թուրքական հարցի մոտակա լուծման հետևանքով, պատգամավորները կրկին հարկադրված են մեկնել Փարիզ. սակայն, ասորական կենտրոնական խորհուրդը չունենալով ձեռքի տակ գումար, դիմել է Հայաստանի նախարարապետին՝ օժանդակություն ցույց տալու: Բացի այդ, դիմում եղած է նաև տեղիս ասորական ազգային խորհրդին, խնդրելով նկատի առնել նաև իրենց կարիքները Հայաստանի մեջ, ինչպես օրինակ՝ բանալ դպրոցներ, և այլն:

Կառավարությունը ներկա օրինագծով առաջարկում է բանալ ներքին գործոց նախարարին 200.000 ռ.՝ ասորական ազգային խորհրդին հանձնելու համար: Ֆին. հանձնաժողովը միաձայն ընդունում է օրինագիծը: Հոդվածական քննությամբ օրինագիծը ընդունվում է:

Խ. Պապայան. - Ձեկուցում է Վաղարշապատի քաղաքային ինքնավարությանը վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Վաղարշապատի քաղաքային ինքնավարությունը դիմել է ՆԳ նախարարին, խնդրելով փոխարինաբար մեկ միլիոն ռուբլի՝ կենսամթերքներ ձեռք բերելու համար: Ֆինանսների նախարարը համաձայնել է տալու 500.000 ռ., որի համար և կառավարությունը ներկայացրել է սույն օրինագիծը:

Ֆին. հանձնաժողովը սկզբունքային տեսակետից մոտենալով հարցին, առաջարկում է հետաձգել օրինագիծը մինչև ընդհանուր բյուջեի քննությունը:

Դ. Տ. Հակոբյան. - Ձեկուցողի առարկությունը թեպետ տեղին է, բայց ընդունելի չէ, որովհետև պառլամենտը այդպիսով ցույց կտա անհետևողականություն. այդ առաջարկությունը եղավ նաև Աշտարակի քաղաքային ինքնավարության խնդիրը քննելիս, բայց մերժվեց մեծամասնության կողմից. այնպես որ, եթե Աշտարակին տրվեց փոխառություն, պետք է տրվի նաև Վաղարշապատին: Մյուս կողմից ինքնավարությունը փոխառությունը խնդրում է կենսամթերքներ գնելու համար, որոնց կարիքը շատ սուր է ու անհետաձգելի: Առաջարկում եմ ընդունել կառավարության ներկայացրած օրինագիծն անփոփոխ:

7. Մեղիքյան. — Մեր ժողովրդի կեսը արդեն իսկ պետության հաշվով է ապրում, մյուս կեսն էլ դարձնել խնամատարության առարկա, կնշանակի ծանրանալ մեր բյուջեի վրա: Բացի այդ, վերջերս ընդունված օժանդակության այդ ձևը երբեք իր նպատակին չի ծառայում, որովհետև ինքնավարություններն առանձին-առանձին գնումներ կատարելով բարձրացնում են մթերքների արժեքը: Կարևոր է նկատի ունենալ նաև այն, որ պառլամենտը իր բաց թողած վարկերի վրա պիտի ունենա հսկողություն, որ չգիտեմ ներկա դեպքում ինչպես պիտի իրականացնել:

ՆԳ նախարար Ա. Գյուլխանդանյան. — Ֆինանսական հանձնաժողովը հետևողական է, բայց ունի մի ուրիշ պարտականություն ևս, այն է՝ հարցերը լուծելիս նկատի ունենալ պառլամենտի տրամադրությունը: Մի օրենքով քաղաքներ ստեղծեցինք, պիտի միջոցներ տաք, որ նրանք կազմակերպվեն ու գործեն. վարչապատը մեկն է այդ քաղաքներից, նա մինչև այժմ չի ստացել օժանդակություն և այսօր խնդրում է միջոց՝ թանկության դեմ կռվելու համար: Պառլամենտը պիտի ընդառաջ գնա դիմումին. ինչ վերաբերում է հսկողության, իհարկե, ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ այդ անհրաժեշտ է, սակայն դեռ պարզված չեն ներքին գործոց նախարարության և ինքնավարության փոխհարաբերությունները, որպեսզի հնար լիներ կանոնավոր հսկողություն կազմակերպել. այդ հարցը որոշելու համար արդեն կազմված է առանձին հանձնաժողով, որի եզրակացությունները, կառավարության հավանությունն ստանալուց հետո, կներկայացվեն պառլամենտի հաստատության:

Ա. Թորոսյան. — ՆԳ նախարարի նկատողությունը ճիշտ է միանգամայն. տասնյակ տարիներ պայքարել ենք ժողովրդական ինքնավարությունների համար, այսօր, երբ արդեն իրականություն է դարձել մեր տենչը, կարծես խուսափում ենք նրանց օգնելուց: Մի անգամ ընդմիջտ պարզ պիտի լինի ամենքի համար՝ ինքնավարությունները պետական մեքենայի մասն են կազմում և վաղ թե ուշ մեր ամբողջ պետությունը պիտի կառավարվի նրանցով. մինչև այդ մենք պիտի ընդունենք բոլոր դիմումները թե քաղաքային ինքնավարությանց, և թե՛ տեղավարությանց:

Ձեկուցողի բացատրություններից հետո օրինագիծն ընդունվում է հողվածական քննությամբ. ֆին. հանձնաժողովի առաջարկը մերժվում է:

7. Սարգսյան. — Ձեկուցում է պառլամենտի նախագահությանը լրացուցիչ վարկ բանալու օրինագծի մասին: Հողվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է, որով բացվում է 324.000 ռ. վարկ պառլամենտի նախագահության անունով, պատգամավորների ռոճիկների պակասը լրացնելու համար:

8. Վարշամյան. — Ձեկուցում է հաշտարար ենթակայության ընդլայնման օրենքում եղած գումարներն ավելացնելու օրինագծի մասին:

Ներկա օրինագծով արդարադատության նախարարն առաջարկում է հաշտարար ատյանների վճռին ենթակա դատի գումարներն ավելացնել 10 անգամ: Դրա նպատակն է արագացնել գործերի ընթացքը, թեթևացնել գանգատավորի ծախսերը և հնարավորություն տալ գյուղացիներին հենց տեղում վերջացնելու դատը:

Հողվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է, որով հաշտարար ատյանների վճռին ենթակա են դառնում մինչև 40.000 ռ. ներկայացնող քաղաքացիական և մինչև 30.000 ռ. ներկայացնող քրեական դատերը:

9. Քալաշյան. — Ձեկուցում է դատական հաստատությունների հիմնարկի 109 հողվածը փոփոխելու և լրացնելու օրինագծի մասին:

Այդ հողվածը վերաբերում է երդվյալ ատենակալների օրապահիկին և ճանապարհածախսին. օրինագիծն առաջարկում է հին չափերն ավելացնել՝ օրապահիկը դարձնելով 75 ռ., իսկ վերստածախսը՝ 15 ռ.: Օրենսդրական հանձնաժողովը համաձայն է այդ չափերին:

Հողվածական քննությամբ օրինագծի այդ մասն անցնում է անփոփոխ: Երկրորդ մասը, որ վերաբերում է հայցեգնի ավելացման, վերադարձվում է հանձնաժողովին՝ վերամշակելու:

7. Տերտերյան. — Ձեկուցում է Հայաստանի պետական հանրային գրադարանի կանոնադրության մասին:

Այս կանոնադրությունը մի անգամ եկել էր պառլամենտ, բայց նկատի ունենալով մի քանի կետերի ոչ օրենսդրական բնույթը, հանձնվեց օրենսդրական հանձնաժողովին՝ բաժանելու օրենսդրական բնույթ ունեցող հոդվածները զուտ կանոնադրականից: Հանձնաժողովը կատարել է այդ աշխատանքը և այժմ առաջարկում է պառլամենտին հաստատել միայն 15 հոդված:

Կանոնադրությունը ենթարկվում է քննության հոդված առ հոդված և հաստատվում:

4. Քալաշյան. - Ձեկուցում է նոտարական մասի կանոնադրության 199 հոդվածը փոփոխելու օրինագծի մասին:

Այդ հոդվածի համաձայն նոտարական ամեն մի ակտի համար գանձվում էր 3 ռ արդարադատության նախարարն առաջարկում է դարձնել այդ չափը 10 ռ., իսկ օրենսդրական հանձնաժողովը համարում է 10 ռ. շատ քիչ և իր կողմից առաջարկում է դարձնել 300 ռ.:

7. Բուդաղյան. - Առաջարկում է օրինագիծը վերդարձնել մշակելու: Առաջարկն ընդունվում է:

7. Տերտերյան. - Ձեկուցում է Շամշադինում և Կոտիքենդում քննիչ-հաշտարար բաժին հիմնելու օրինագծի մասին:

Դիլիջանի պառլամենտական հանձնաժողովը վերադառնալով շրջագայությունից, զեկուցեց, որ գավառի դատական գործերը միանգամայն անբավարար են, մասնավորապես Շամշադինի և Կոտիքենդի շրջանում, ուր անիշխանությունն ավելի ուժեղ է: Ներկա օրինագծով առաջարկվում է հիշյալ երկու գյուղերում բանալ քննչական հաշտարար բաժին. օրենսդրական հանձնաժողովն առաջարկն ընդունում է, բայց քանի որ Շամշադինում և Կոտիքենդում այդ բաժինը հիմնելուց հետո Իջևանի քննիչի ու հաշտարար դատավորի գործերի մոտ 70 տոկոսը կպակասի, գտնում է, որ այնտեղ ևս պիտի երկու բաժինները միացնել: Օրինագծի ֆինանսական մասը ուղարկվեց ֆինհանձնաժողովին քննելու. նրա եզրակացությունն այն է, որ վարկը պիտի մուծվի նախարարության հավելյալ նախահաշիվների մեջ: Օրենսդրական հանձնաժողովը չի միանում այդ տեսակետին, որովհետև կարիքն անմիջական է:

7. Բուդաղյան. - Միևնույն անձնավորության մեջ ամփոփել քննիչի և դատավորի կոչումը՝ չի կարելի. դա մեռած ձև է, որ մեր պառլամենտը պիտի միանգամայն մերժե: Մյուս կողմից, չպիտի մոռանանք, որ երկրում գործում են արդեն ինքնավարությունները, որոնց կողմից և պիտի ընտրվի հաշտարար դատավորը. ուրեմն մի բան որ կատարվելու է հետո, մենք կարող ենք գործադրել այժմ իսկ, այսինքն՝ հաստատել առանձին քննիչ և դատավոր: Առհասարակ դատական բաժիններ հաստատելու խնդրում բացակայում է ընդհանուր տեսակետը. Շամշադինում բացվում է հաշտարար ատյան, իսկ Ալեքսանդրապոլի շրջանում, ուր կարիքն ավելի մեծ է ոչ: Այդ մասնակի օրինագծերը ընդունելի չեն, պիտի մշակել նոր օրինագիծ, որ ամփոփի բոլոր շրջանների կարիքը:

Ն. Ավագյան. - Ես չեմ կարող համաձայնվել պատգ. Բուդաղյանի այն ասածին, թե պիտի սպասել մինչև պարզվի բոլոր շրջանների կարիքը ու ըստ այնմ օրինագիծ մշակվի: Շամշադինը և Կոտիքենդը սպասել չեն կարող, կարիքը մեծ է և ամեն հապաղում գյուղացիներին խոշոր վնասներ կարող է պատճառել: Նկարագրելով տեղի կացությունը, առաջարկում է շտապողաբար ընդունել զեկուցված օրինագիծը:

Ձեկուցողը տալիս է անհրաժեշտ բացատրություններ:

Պատգամավոր **7. Բուդաղյանի** կողմից առաջարկ է մտնում վերադարձնելու օրինագիծը և մշակելու իր պարզաբանած հիմունքների համաձայն: Առաջարկը մերժվում է:

Ուշ լինելու պատճառով, օրինագծի հոդվածական քննությունը հետաձգվում է:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

25 մարտի 1920թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Կատարվում է Շանշադինում և Կոթի գյուղում քննիչ-հաշտարար բաժին հիմնելու օրինագծի հոդվածական քննությունը:

Դ. Բուդաղյան. - Առաջարկում է առաջին հոդվածը փոխել այն մտքով, որ հիշյալ գյուղերում հիմնվեն առանձին քննչական և առանձին հաշտարարատանի բաժիններ:

Առաջարկության շուրջը տեղի է ունենում երկար վիճաբանություն:

Ջեկուցող *Դ. Տերտերյան*. - Գտնում է, որ օրինագիծը կկորցնի իր նշանակությունը, եթե ընդունվի առաջարկը, քանի որ նա մշակված է համաձայն տեղի կարիքների:

Արդարադատության նախարար *Ա. Չիլինկարյան*. - Այս օրինագծով Իջևանի գավառը բաժանվում է երեք դատական շրջանների, որ միանգամայն բավարար է տեղի կարիքներին այն ձևով, ինչ ձևով առաջարկվում է այստեղ նախարարության կողմից. ոչ մի միտք չունի առանձին-առանձին քննչական և հաշտարար բաժիններ հաստատել, քանի որ չկա այդքան գործի պահանջ: Մյուս կողմից, այդ ձևն ընդունված է եվրոպական և ռուսական դատարաններում. եթե հնար լիներ ամբողջ դատական շրջանները վերածել այդ ձևի, ես, որպես արդարադատության նախարար, կանեի, բայց ցանկալի կլիներ մի փոքրիկ շրջանում կատարել այդ փորձը, որի հետևանքները և կդառնան ուղեցույց ապագայի համար:

Դ. Բուդաղյան. - Երկար ճառով պաշտպանելով իր առաջարկը, գտնում է, որ ոչ եվրոպական և ոչ ռուսական դատարանը չունի նման փորձ, առավել ևս Հայաստանում անկիրառելի է այդ ձևը: Առաջարկում է փոխել առաջին հոդվածը:

Գ. Խատիսյան. - Եվրոպական դատարաններից օրինակներ բերելով ընդդիմախոսում է պատգ. Բուդաղյանին և պաշտպանում նախարարության առաջարկը:

Արդարադատության նախարարի և Ջեկուցողի տված բացատրություններից հետո օրինագծի երկու հոդվածները ընդունվում են անփոփոխ. երրորդ հոդվածը, որպես վարկային մաս, հանձնվում է ֆինանս. հանձնաժողովին:

Ն. Ավագյան. - Ջեկուցում է քաղաքացիական և զորական հիմնարկությունների պաշտոնյաներին և ծառայողներին միանվագ նպաստ տալու օրինագծի մասին:

Կառավարությունն այս օրինագծով առաջարկում է պետական պաշտոնյաներին տալ միանվագ նպաստ մի ամսվա ռոճիկի չափով և այդ նպատակով վարկ բանալ:

Պատճառաբանությունն այն է, որ վերջին հավելումները կատարելուց հետո մթերքների գները բարձրացել են 7-10 անգամ և պաշտոնեությունը շատ հաճախ տնային իրեր վաճառելով է գոյությունը պահպանում: Օրինագծի համաձայն նպաստ պիտի տրվի ամսական ռոճիկի չափով այն պաշտոնյաներին, որոնք պաշտոնի մեջ են եղել մինչև ս. թ. փետրվարի 1-ը, իսկ փետրվարի 1-ից հետո պաշտոնի մտնողներին՝ կես ամսվա ռոճիկի չափով:

Ֆինանսական հանձնաժողովը սկզբունքով ընդունելով պետական պաշտոնյաներին միանվագ նպաստ տալու առաջարկը, գտնում է, որ փետրվարի 1-ից հետո պաշտոնի մտնող անձինք չափի օգտվեն նպաստից:

Միաժամանակ պարտք է համարում հայտնել, որ պաշտոնեության ապահովության տեսակետից սա մի կիսամիջոց է. այդ խնդիրը որևէ կերպ լուծելու համար կազմված է արդեն հատուկ հանձնաժողով, որի աշխատանքները կսկսվեն շուտով, մինչ այդ պետական պաշտոնեությունը պետք է կատարի իր վրա դրված պարտքը, թեկուզ և խոշոր զոհողություններով, որովհետև պետությունն անում է՝ ինչ հնարավոր է:

Հողվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է ֆինանսական հանձնաժողովի ուղղումով, որի համար և 45 միլիոն ռ. վարկ է բացվում:

Պատգամավոր Դ. Հակոբյան. - Ձեկուցում է Արշակ Բեգլարյանի ներման խնդրի մասին:

Դիլիջանի գավառի բնակիչ Արշակ Բեգլարյանը, որպես դասալիք, տեղի զինվորա-դաշտային դատարանի վճռով դատապարտված է եղել մահվան, որ հետո գորական նախարարի հրամանով փոխարինված է 5 տարվա բանտարկությամբ:

Բեգլարյանի տված բացատրությամբ, նա եկել է Ռուսաստանից, տեսել է իր տնտեսությունը բոլորովին քայքայված և առանց աշխատող ձեռքի. այդ դրության մեջ նրան տարել են զինվոր, որտեղից և նա փախել է: Խնդրագրի հետ ներկայացված է պատշաճ վկայական այն մասին, որ Բեգլարյանը ընտանիքի միակ կերակրողն է, որպիսիք 1919 թվի հուլիսի 1-ի օրենքով գորակոչից ազատ են:

Օրենսդրական հանձնաժողովը, նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքը, առաջարկում է ներում շնորհել նրան: Ձորական նախարարը բացասական կարծիք է տվել, որովհետև նրա ներկայացրած խնդրի մեջ չէ հիշատակված միակ կերակրող լինելու հանգամանքը: Չայների մեծամասնությամբ պառլամենտը Արշակ Բեգլարյանին ներում է շնորհում:

Դ. Տեր-Ղալբյան. - Ձեկուցում է կենսաթոշակների հիմնական չափերն ավելացնելու օրինագծի մասին:

Այս օրինագիծը վերաբերում է ռուսական ծառայության մեջ եղած սպաներին ու պաշտոնյաներին, որոնք ծերության, հիվանդության կամ հաշմանդանության պատճառով թողել են պաշտոնը ու պետական գանձարանից ստացել կենսաթոշակ: Մահվան դեպքում կենսաթոշակից օգտվել է պաշտոնյայի ընտանիքը:

Մինչև 1920թ. այդպիսիների թիվը եղել է 222, այժմ մնացել են միայն 84 հոգի. ֆինանսների նախարարը առաջարկում է ավելացնել կենսաթոշակի հին չափը երեք կարգով.

1. 25-100 ռ. ստացողին տալ որպես հավելում 600 ռ.,

2. 100-200 ռ. ստացողին՝ 900 ռ. և 200-ից բարձր ստացողին տոկոսային հավելում՝ հաշվելով տոկոսները 500-825: Ընդհանուր գումարը հավասար է 149 հազար 229 ռուբլու:

Ֆինանսական հանձնաժողովը մեծամասնությամբ համաձայն է և առաջարկում է հաստատել սույն չափերը:

Հողվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Դ. Տերտերյան. - Ձեկուցում է Շահրեզ գյուղի բնակիչ՝ զինվոր Պետրոս Օհանյանի, Ախտայի նախկին կոմիսար՝ պահեստի պողպորուչիկ Ասատուր Մանուկյանի և Հանավանք գյուղացի՝ զինվոր Աբգար Մարգարյանի ներման խնդիրների մասին:

1918 թ. մարտի 28-ին զինվորական դատարանը Պետրոս Օհանյանին դատապարտել է 12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի՝ դասալքության համար. գորական նախարարը պատիժն իջեցրել է 4 տարվա, իսկ պառլամենտը անցյալ տարի դարձրեց 2 տարի:

Այժմ Օհանյանը բացատրում է, որ երկու տարին ջնջված է եղել մանիֆեստով, երկու տարին էլ ջնջել է պառլամենտը, ուրեմն ինքը պիտի ազատվի:

Օրենսդրական հանձնաժողովը, ոչ էլ պառլամենտը, նրա հարցը քննելիս այդպես չեն մտածել, այլ կիսել են ամբողջ պատիժը, այնպես որ խնդիրը պիտի թողնվի անհետևանք:

Պառլամենտը խնդիրը մերժում է:

Ասատուր Մանուկյանի խնդիրը ևս մեկ անգամ քննվել է պառլամենտում ու մերժվել, այժմ կինն է դիմել և ներում խնդրում:

Ներման որևէ հիմք չգտնելով, օրենսդրական հանձնաժողովն առաջարկում է մերժել: Պառլամենտը խնդիրը մերժում է:

1919թ. հոկտեմբերի 17-ին զինվորական դատարանը Աբգար Մարգարյանին դատապարտել է 20 տարվա տաժանակիր աշխատանքների՝ դասալքության հա-

մար: Ջորական նախարարը, հիմնվելով դատավարության արդյունքների վրա, համաձայն չէ ներման. օրենսդրական հանձնաժողովը ևս դեմ է լիակատար ներման, բայց նկատի առնելով մի քանի նրբացուցիչ հանգամանքներ, առաջարկում է պատիժը մեղմացնել:

Հանձնաժողովը երկու կարծիք ունի. մեկ մասն առաջարկում է պատիժը դարձնել 2 տարվա բանտարկության առանց իրավունքներից զրկելու, մյուս մասը՝ 4 տարվա տաժանակիր աշխատանքի:

Ե. Միրաքյան. — Սկզբունքային տեսակետով մոտենալով հարցին գտնում է, որ նման խնդիրներ քննելիս ոչ մի նրբացուցիչ հանգամանք դեր չպիտի խաղա. որոշում կայացնելու չափանիշը պիտի լինի զինվորի պարտականության կատարումն և ուրիշ ոչինչ: Այդպես նայելով տվյալ գործին, առաջարկում է խնդիրը բոլորովին մերժել:

Ձեկուցողի բացատրությունից հետո պառլամենտը Աբգար Մարգարյանի պատիժը իջեցնում է 4 տարվա տաժանակիր աշխատանքի:

Գ. Զալաշյան. — Ձեկուցում է Երևանի պահակային գումարտակի զինվոր Պետրոս Ավագյանի ներման խնդրի մասին:

Նկատի ունենալով նաև այն, որ զորական նախարարը ինքը միջնորդություն է հարուցել դատապարտված Պետրոս Ավագյանին ներելու մասին, օրենսդրական հանձնաժողովը առաջարկում է ներում շնորհել նրան: Ավագյանը դատապարտված է եղել 4 տ. կալանքի՝ իրավազրկությամբ, հետո դատարանը մեղմացրել է պատիժը դարձնելով 1 տ. 6 ամիս՝ դուրս գալով նախնական երեքամսյա բանտարկությունը:

Պառլամենտը ներում է շնորհում Պետրոս Ավագյանին:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 64: 26 մարտի 1920թ.:

77-ՐԴ ՆԻՍՏ

26 մարտի 1920թ.

Նախագահում է **Ա. Սահակյանը**:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Գ. Վարշամյան. — Ձեկուցում է օրենսդրական հանձնաժողովի եզրակացությունը բացակայող պատգամավորների մասին:

Օրենսդրական հանձնաժողովը երկրորդ անգամ քննության առնելով այս հարցը գտավ, որ պատգամավորը իր ընտրության օրից մինչև մեկ տարի բացակայելու և այդ առթիվ որևէ հայտարարություն չանելու դեպքում մնում է պատգամավոր՝ առանց նկատի առնելու բացակայության հարգելի կամ ոչ հարգելի լինելը:

Պառլամենտը լսելով օրենսդրական հանձնաժողովի եզրակացությունը, անցնում է հաջորդ հարցի քննության:

Դ. Տերտերյան. — Ձեկուցում է դատական հաստատությունների մեջ քաղաքացիական և քրեական գործերի համար գանձվելիք գումարների ավելացման օրինագծի մասին:

Հոդվածական քննությունից հետո օրինագծերն ընդունվում են մի քանի ուղղումներով:

Դ. Սարգսյան. — Ձեկուցում է պետական հիմնարկությանց հատկացված շենքի ավարտման համար վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Թեպետ ճարտարապետական վարչությունը 1919 թ. հունվար ամսին կազմել էր 3 միլիոնի հասնող նախահաշիվ ու համապատասխան օրինագիծ հիշյալ շենքի ավարտման համար, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով նրա քննությունը ձգձգվեց և պառլամենտի կողմից հաստատություն գտավ միայն հունիսի 28-ին, Այդ հանգամանքը մեծապես նպաստեց գործի անհաջողության, որովհետև այդ ժամանակաընթացքում նյութերի և բանվոր ձեռքերի գները բարձրացան ու լիակատար

ավարտման համար հատկացված գումարը հազիվ բավարարեց շենքի որոշ մասերի պատրաստման: Ներկա օրինագծով, որին կցված է մանրամասն նախահաշիվ, կրկին խնդրում է 21.716.025 ռ. վարկ՝ մնացած աշխատանքների ու նյութերի համար:

Վարկը թեև չափազանց մեծ է, բայց ֆինանսական հանձնաժողովը, նկատի ունենալով գործի շտապողականությունն ու նյութերի արժեքների ծայրաստիճան բարձրացումը, առաջարկում է պառլամենտին հաստատել այն. որքան հապաղի վարկ բանալը, գործն այնքան թանկ կնստի պետության վրա:

Կարևոր եմ համարում մատնանշել, որ նյութերի արժեքներն ու աշխատավարձը հաշված է ներկա գներով. բայց թե բաց թողնվելիք վարկը կբավարարե՞լիովին, հաստատապես ասել չի կարելի, որովհետև արժեքներն անկայուն են:

Ս. Վրացյան. — Քսանմեկ միլիոն ռ. վարկ եմ խնդրում. կարծում եմ, դա խոշոր գումար է, ուստի և պետք է մի քիչ հանգամանորեն բացատրվեր վարկ բանալու անհրաժեշտությունը: Ջեկուցողի բացատրություններն ինձ իրավունք չեն տալիս նպաստավոր քվե տալու, որովհետև զեկուցման հետևանքով ծագած հարցերին որոշ պատասխան չի տրվում: «Կարող է պատահելով» վարկ խնդրել չի կարելի, գոնե պիտի հաստատվեր այստեղ, թե նախահաշվում նշանակված թվերը համապատասխանո՞ւմ են իրականության, թե՛ ոչ: Մյուս կողմից, մնան գործերին վերաբերող զեկուցումը միայն ֆինանսական տեսակետից չէ, որ պիտի քննվի. նա պիտի հիմնավորվի նաև, որ և ամենակարևորն է, տեխնիկական տեսակետներից: Մի տարուց ավել է, որ պառլամենտը, կառավարությունն ուզում են ավարտել շենքի կառուցումը, բայց չի հաջողվում. ինչո՞վ բացատրել այդ:

Կամ որոշակի կերպով պիտի ասվի, թե այսքան գումարով, այսքան ժամանակամիջոցում կավարտվի շենքը, կամ պիտի հրաժարվել ընդմիշտ կառուցման մտքից:

Ջեկուցողի պատասխանից հետո օրինագիծը հողվածական քննությամբ ընդունվում է անփոփոխ:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 66: 30 մարտի 1920թ.:

78-ՐԴ ՆԻՍ

արտակարգ նիստ, 3 ապրիլի 1920թ.

Նախագահում է *Լ. Շանթը*:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը, դրանց թվում նաև երկաթուղային ծառայողների երկրորդ համագումարի ողջույնի հեռագիրը՝ ուղղված պառլամենտին, որ լսվում է ծափահարությամբ:

Նախագահ. — Նախագահությունը Հայաստանի նախարարապետից ստացել է մի գրություն, որով նա հայտնում է կառավարության կազմի մեջ մտած նոր նախարարների անունները. Ռուբեն Տեր-Մինասյան՝ զորական նախարար, Համո Օհանջանյան՝ արտաքին գործերի, Սիմյոն Վրացյան-երկրագործության և աշխատանքի, Արշակ Ջամալյան-հաղորդակցության:

Հայտարարությունն ընդունվում է բուռն ծափահարությամբ:

Վ. Փափագյան. — Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է 1920 թ. նախահաշվի անհետաձգելի հատկացումների օրինագծի մասին: Օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Վ. Բաբայան. — Ջորական և ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է ինտենդանտի 1920 թ. նախահաշվի ստիպողական հողվածների մասին:

Հողվածների քննությունը կատարելուց հետո պառլամենտը, հանձնաժողովների առաջարկի համաձայն, բաց է անում 85.487.348 ռ. վարկ՝ զորական նախարարության անունով:

Նախագահ. — Ձայնը պատկանում է նախարարապետին:

ՂԱՐԱՔԱՂԻ ԱՆՑՔԵՐԸ

Նախարարապետ *Ա. Խատիսյան*. – Վերջին երկու շաբաթվա ընթացքում տեղի ունեցան մի քանի նշանակալից դեպքեր ու անցքեր, որոնց մասին հարկ են համարում հաղորդագրություն անել և կառավարության դիրքն ու վերաբերմունքը պարզել:

Պառլամենտին հայտնի է, որ Ղարաբաղի յոթերորդ համագումարը Ադրբեջանի կառավարության հետ կապեց մի ժամանակավոր համաձայնություն, որն արժեք պիտի ունենար մինչև այն օրը, երբ հաշտության խորհրդաժողովը կորոշեր Ղարաբաղի իսկական վիճակը: Այդ համաձայնությամբ Ղարաբաղը կառավարվելու էր տեղական խորհրդի միջոցով: Ադրբեջանը պարտավորվում էր պահել միայն մի փոքրաթիվ զորամաս Շուշիում և Խանքենդում. նա իրավունք չուներ զորաշարժեր կատարելու առանց տեղական խորհրդի համաձայնության, իրավունք չուներ նաև զինաթափման պահանջ դնելու ժողովրդի առաջ:

Պարզ էր ամենքի համար, որ մինչև անգամ այդ համաձայնությունը համագումարի կողմից ընդունված է եղել սպառնալիքների տակ. վեց համագումար մինչյանց հետևից ի լուր ամենքի ասել են մի խոսք ու քվեարկել մի բանածև, որ Ղարաբաղը ճանաչում է միայն մեկ հանրապետություն-Հայաստանն է այդ: Յոթերորդ համագումարը Ադրբեջանի վարիչների սպառնալիքների տակ հարկադրված եղավ զիջել ու ժամանակավորապես հաշտվել այն դրությանը, որ ստեղծվում էր երկուստեք կապած համաձայնությամբ: Սակայն, գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովը խախտում է համաձայնությունը և նոր զորամասեր է մտցնում Ղարաբաղ: Մյուս կողմից, Ադրբեջանի կառավարությունը տենդոտ պատրաստություններ է տեսնում դարձյալ հակառակ համաձայնության սկզբունքներին՝ զինաթափելու հայ ժողովուրդը և իր ծրագրերի մեջ գնում է ավելի հեռու՝ ձգտում է գրավել նաև Ջանգեզուրը: Անցյալ տարի ես բախտ ունեցա զեկուցելու պառլամենտին այն հերոսական դիմադրության և ինքնապաշտպանության մասին, որ ցույց տվեց Ջանգեզուրի գյուղացիությունը հանդեպ Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերի հարձակման. բայց ինչպես պարզվում է, այդ ամոթահար պարտությունից հետո ևս, Ադրբեջանը չի հրաժարվում իր մտադրությունից և, ընդհակառակը, ավելի խոշոր պատրաստություններ է տեսնում Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը գրավելու համար: Նրա գլխավոր նպատակն է հաշտության խորհրդաժողովը դնել կատարված փաստի առաջ և Հայաստանի վրայով միանալ իր զինակցին՝ Տաճկաստանին: Տաճկաստանն ու Ադրբեջանը ներկա քաղաքական ռոպեն են հարմար գտնում՝ իրականացնելու իրենց վաղեմի ծրագիրը:

Հայաստանի կառավարությունը պարզ գիտակցելով այդ ամենը և միևնույն ժամանակ հավատարիմ իր սկզբունքներին՝ խաղաղ միջոցներով լուծել վեճերն ու կանխել արյունահեղությունը, դիմել է դաշնակից պետությանց, Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարությանց՝ մատնանշելով այն ծանր դեպքերը, որ կարող են ունենալ Անդրկովկասում՝ Ադրբեջանի վարած քաղաքականության հետևանքով:

Զնայած Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի ժողովրդի բուռն ցանկության՝ միանալ մայր երկրին՝ մեր հանրապետության, Հայաստանի կառավարությունը միշտ կանգնած օրինապահության տեսակետի վրա, սպասել է հաշտության խորհրդաժողովի վերջնական խոսքին. սպասել է ու չի դադարել իր հարևանների հետ բարեկամական հարաբերություններ ստեղծելու հրավեր կարդալուց:

Այդ է եղել կառավարության տեսակետն ու ընթացքը. բայց Ադրբեջանն ամեն անգամ ընդդեմ է գնացել մեր հաշտության կոչին և պարզ կերպով ցույց տվեց իր գերծեղակերպը - բռնության և զենքի ուժով ձեռք բերել ցանկացածը: Նա կազմակերպել է տեղական քուրդ մասսաներին, զինել է նրանց նման Տաճկաստանի համիդիեին և հարձակումներ է կատարում Նախիջևանին միանալու նպատակով. հիշենք Գողթանի կռիվները, Ագուլիսի կոտորածը: Զբավականանալով այդքանով, նա փորձեր է արել իր կողմը գրավելու Ղարաբաղի քրդերին ու պարսիկներին ընդդեմ հայերի և, որքան մեզ հայտնի է, մերժում է ստացել:

Տեղական հայերը, կտրված մայր հայրենիքից, ամեն անգամ հերոսական դիմադրություն են ցույց տալիս Ադրբեջանի հարձակումներին, բայց նա չի դադա-

րում իր արյունի քաղաքականությունը անշեղ վարելուց և էլ ավելի ուժեղացնում է պատրաստություններն ու հաճախակի դարձնում հարձակումները:

Փետրվար ամսվա ընթացքում, և գլխավորապես վերջերում, Ադրբեջանի կառավարության վերաբերմունքը դեպի հայերը դառնում է բացարձակ անտանելի: Եվլախ-Շուշի ճանապարհը կտրվում է, հայտարարվում է տնտեսական բոյկոտ, տեղի են ունենում բազմաթիվ սպանություններ: Հայաստանի կառավարությունը դարձյալ խաղաղ ճանապարհով փորձում է վերջ տալ կատարվող դեպքերին, նրան պատասխանում են, թե տեղեկությունները չափազանցված են, կատարվել են միայն մի քանի մասնակի սպանություններ: Այնինչ մենք ստանում ենք նոր հավաստի տեղեկություններ, որ դրությունը օրեցօր բարդանում է: Մարտի սկզբներին արդեն պարզվեց, որ ադրբեջանական զորքերը զինաթափում են Ղարաբաղի հայերին և կատարվում են այնպիսի դեպքեր, որոնք ընդհանուր հարձակումն սկսելու նախանշաններ են հանդիսանում. այն է՝ Թաթար գետի ուղղությամբ շինվում է խճուղի դեպի Բասարգեչար և միաժամանակ փորձեր է լինում ապստամբեցնելու այդ շրջանի մինչ օրս խաղաղ մահմեդական ազգաբնակչության: Եվ ահա մարտի 22-ին, գիշերվա ժամը 3-ին, Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերը ռազմական մեծ պատրաստությամբ, թաթար խուժանի հետ միասին սկսել են հարձակումներ Ղարաբաղի վրա:

Ադրբեջանի կառավարությունը, իր սովորության համաձայն, թաքցնելով եղելությունը, աշխատում է համոզել, որ այդ օրը Ղարաբաղը ապստամբվեց իր իշխանության դեմ, բայց անհերքելի փաստերով ապացուցված է արդեն, որ այնտեղ ոչ մի ապստամբություն տեղի չի ունեցել. հարձակումն սկսված է Ադրբեջանի ձեռքով և կանխամտածված ծրագրով, իսկ տեղական ժողովուրդը միայն ինքնապաշտպանության կռիվ է մղում՝ իր գոյությունը փրկելու համար:

Երկու օրվա ընթացքում հայերի կողմից հետ է մղված երկու հարձակում Գորիսի ուղղությամբ. հարավային ուղղությամբ թաթարները թեպետ ունեցել են հաջողություն, բայց մարտի 25-ին օգնական գյուղացիներ հասնելով դիմադրողներին, քշել են այդ կողմից ևս:

Այսպիսով, Ադրբեջանը կանոնավոր կռիվ է հայտարարել Ղարաբաղին ու Ջանգեզուրին, տեղի հայ ժողովուրդը լավ ըմբռնելով այդ ու պարզ գիտակցելով, որ իր գոյության խնդիրն է դրված հրապարակի վրա, ձեռնարկել է ուժեղ դիմադրություն և իր դեմ սկսված արշավանքը կանխելու նպատակով մարտի 26-ին սկսել է առաջ խաղալ, վճռական գրոհով պատռել է թաթարական ճակատն ու կապ հաստատել Շուշու և Գորիսի միջև (բուռն ու երկարատև ծափահարություն, ծայրեր՝ կեցցե՝ Ղարաբաղը, կեցցե՝ Ջանգեզուրը). այդ ճանապարհն ապահոված է հայ գյուղացիների համար:

Հայերի ձեռքին է գտնվում նաև Ասկերանը (որոտընդոստ ծափեր, կեցցեներ):

Հենվելով Ասկերանի վրա, հայ գյուղացիներն առաջ են խաղացել դեպի Մալաթլու, ուր գտնվում է ադրբեջանյան շտաբը (երկարատև և աղմկալից ծափահարություն):

Այս ամենը գալիս են մի ավելորդ անգամ ևս ցույց տալու, որ Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը մեկ սիրտ ունեն և մի հոգի, որ անդարձ է նրանց վճիռը՝ ազատագրվել օտար լծից ու վերացնել իրենց մեջ եղած արհեստական պատնեշները:

Հայ ժողովուրդը դժնդակ պայմաններում ստիպված եղավ համաձայնության ու զիջման խոսք ասել Ադրբեջանին, բայց կատարվածն եկավ ապացուցելու, որ ոչ մի բռնություն և ուժ չի կարող ճնշել նրա կամքը (ծափահարություն):

Կատարվող դեպքերի հանդեպ Հայաստանի կառավարությունը չէր կարող անտարբեր մնալ և ես կհայտնեմ այսօր այն քայլերը, որ արված են դիվանագիտական ճանապարհով:

Գուցե շատերին տարօրինակ թվա, որ այս բոլորից հետո խոսվում է դեռ դիվանագիտության մասին, բայց կառավարությունը դարձյալ ընտրել է այդ ճանապարհը՝ իր խաղաղասիրական ընթացքից չշեղվելու համար: Ղարաբաղը չունի թնդանոթ, չունի զորք, և մենք չենք գնում նրան օգնության ոչ թե նրա համար, որ չենք կարող, այլ՝ որովհետև կանգնած ենք ազնիվ ճանապարհի վրա, մենք

սպասում ենք անհամբեր հաշտության խորհրդաժողովի վերջին խոսքին և եթե չեղան այդ, այն ժամանակ կառավարությունը կունենա ուժ՝ օգնության հասնելու իր հայրենակիցներին (ծափեր):

Անմիջապես հեռագիր ուղարկեցինք դաշնակից պետությանց ներկայացուցիչներին, խնդրելով ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ՝ արյունահեղությանը վերջ դնելու. պիտի հայտնեն, որ նրանցից ստացանք մի շարք հեռագիրներ, որով դիմում են մեզ, հանուն խաղաղության, դադարեցնել կռիվները: Այս հանգամանքը շատ է զարմանալի, որովհետև ի՞նչպես կարող ենք դադարեցնել մի կռիվ, որ մենք չենք սկսել, որին բոլորովին անմասն ենք և որից տուժում է անմիջապես մեր ժողովուրդը: Իհարկե, մենք պատասխանեցինք նրանց հենց այդ ոգով, ցույց տալով, թե ուր պիտի դիմեն նրանք՝ արյունահեղությանը իրոք վերջ դնելու համար: Ադրբեջանը խախտել է համաձայնությունը, հետևաբար նրա իշխանությունը Ղարաբաղում այլևս տեղի ունենալ չի կարող: Բայց հայտնի է դաշնակիցներին, որ նրանց ծագումը միայն Ղարաբաղին տիրել չէ: Ադրբեջանի վարիչները ամեն կերպ աշխատում են ապստամբեցնել Հայաստանի մահմեդականությունը. այդ ապացուցելու են բազմաթիվ փաստեր ունեն: Ունենք փաստաթուղթ նաև այն մասին, որ այդ գործում Ադրբեջանն ու Տաճկաստանը միացած են. բազմիցս առիթ են ունեցել ասելու, որ երբ Հայաստանի որևէ վայրում խլրտում է սկսվում, իսկույն կարելի է գուշակել, թե ո՞րտեղ, ո՞ր օրը նման դեպքեր տեղի կունենան: Չի հասնում Ադրբեջանն իր նպատակին, մեր քաջարի զորքն ու սպաները ամեն օր և ամեն տեղ հալածում են թշնամիներին (ծափեր):

Հայտնի է այս բոլորը դաշնակիցներին և նոցա ներկայացուցիչները որոշել են ձեռնարկել մի քանի միջոցներ. առաջին քայլը ձեզ հայտնի հեռագիրն է, ապա վճռել են Ադրբեջանի զորաշարժը դեպի Ղարաբաղ կազմեցնելու և, ի վերջո Ղարաբաղ են ուղարկում միջդաշնակցային հանձնաժողով՝ դեպքերը տեղում քննելու: Բայց եթե Ղարաբաղի հանձնաժողովը գնում է միայն մարդասիրական զգացմունքներով՝ անարժեք է. նա պիտի գնա ու հայտարարի, որ Ղարաբաղը իր ցանկությամբ վճռեց սեփական բախտը, արյուն թափելով՝ միացավ Հայաստանին:

Տեղեկանալով, որ հանձնաժողովին մասնակցելու է տեղիս ներկայացուցիչներից մեկը, ես այցելեցի նրան՝ պառլամենտի մի քանի Ղարաբաղին իրազեկ անդամների հետ: Վերջիններս պարզ կերպով հայտարարեցին, որ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի ժողովուրդը չի վստահում այն անգլիացուն կամ ֆրանսիացուն, որը փորձում է ճնշում գործ դնել նրա ազատ կամքի վրա:

Այդ տրամադրություններով նախարարների խորհուրդը ընդունել է մի քանի որոշումներ, որոնք պիտի ուղեցույց դառնան Թիֆլիսի համաժողովի մեր ներկայացուցիչների համար:

Հրահանգել ենք մեր ներկայացուցիչներին հայտարարելու, որ մենք հաշտվում ենք, պայմանով, սակայն, որ Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը Հայաստանի մասը պիտի կազմեն:

Մեր կողմից համաժողովին մասնակցելու են՝ արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյան, Ս. Խաչատրյան, Ս. Մամիկոնյան և Տ. Բեզգադյան:

Վերջացնելով իմ այսօրվա զեկուցումը ես հայտարարում եմ, որ կառավարության նշանաբանն է եղել և այժմ է այն, որ մենք ոչ ոքի հողը չենք գրավի, բայց և թույլ չենք տա ուրիշներին՝ գրավելու մեր հողը: (Բուռն և երկարատև ծափեր):

Նախագահ. - Ուրախություն ունինք կարդալու ձեզ Ջանգեզուրի հայոց Ազգային խորհրդի հեռագիրը՝ ուղղված պառլամենտի նախագահությանը:

Հեռագրի ընթերցումը կատարում է ավագ քարտուղարը:

Պառլամենտը, նախարարական կազմը և միստին ներկա խումբ բազմությունը ոտնկայս, բուռն ծափահարում են, կանչելով՝ կեցցե՝ Ղարաբաղին և Ջանգեզուրին:

Աղմկալից ծափահարությունները շարունակվում են երկար ու չի դադարում ուրախության բուռն արտահայտությունը:

Նիստը հայտարարվում է փակված:

5 ապրիլի 1920թ.

Նախագահում է Ա. Սահակյանը:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Ե. Ավագյան. — Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է պետական վերահսկողության 1920թ. նախահաշվի ստիպողական հոդվածների մասին:

Հոդվածների քննությունից հետո առանձին օրինագծով պառլամենտը բաց է անում 298.000 ռ. վարկ չորս ամսվա համար՝ պետական վերահսկողության անունով:

Հ. Մելիքյան. — Ջորական և ֆինանսական հանձնաժողովների կողմից զեկուցում է զորական բժշկա-առողջապահական վարչության 1920 թ. նախահաշվի ստիպողական հոդվածների մասին:

Հոդվածների քննությունից հետո պառլամենտը զորական նախարարության անունով բաց է անում 7.940.200 ռ. վարկ՝ չորս ամսվա համար:

Խ. Պապայան. — Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է պառլամենտի գրադարանի համար վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Թեպետ պառլամենտի գրադարանի համար բացված է 500.000 ռ. վարկ, բայց այդ գումարը չի կարող բավարարել. Թիֆլիսում և այստեղ ձեռնարկված են գնելու անհրաժեշտ գրքեր, բացի այդ, Վլադիկավկազում նվիրաբերված է մեկ գրադարան, որի փոխադրության ծախսերը ևս պիտի հոգացվեն:

Նոր գրքեր ձեռք բերելու, նվիրաբերված գրքերը փոխադրելու և, առհասարակ, գրադարանը կարգավորելու համար պառլամենտի նախագահությունը խնդրում է բաց թողնել մեկ միլիոն ռ. վարկ:

Լ. Թումանյան. — Գտնում է, որ փոքրաթիվ ընթերցողներ ունեցող գրադարանին այդքան մեծ վարկ բանալու հարկ չկա:

Վ. Փափագյան. — Ֆինանսա-բյուջետային հանձնաժողովը հատկացնելով այդ գումարը, նպատակ ունի մեծ քանակությամբ անհրաժեշտ գրքեր ներմուծել Հայաստան. պատգամավոր Թումանյանն իրավացի կլիներ, եթե պահանջեր գրքերի սխտեմատիկ գնում:

Զեկուցողի բացատրություններից հետո օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Հ. Հակոբյան. — Օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է Անտոն Մարակուտիի ներման խնդրի մասին:

1919թ. դեկտեմբերի 19-ին Երևանի զինվորական դատարանը ավստրիական ծառայության սպա՝ կապիտան Անտոն Մարակուտիին դատապարտել է 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքների՝ զրկելով բոլոր իրավունքներից: Նա մեղադրվել է լրտեսության մեջ, որպիսի հանգամանքը երևան է հանված տեղիս Ադրբեջանի ներկայացուցչի անունով գրված հեռագրից, որով հրահանգվում է վերջինիս աջակցություն ցույց տալ Անտոն Մարակուտիին՝ անցնելու Խալիլ բեյի բանակը:

Օրենսդրական հանձնաժողովը քննության առնելով նրա ներման խնդիրը, որոշեց ստանալ նաև արդարադատության նախարարի և դատախազի եզրակացությունն այդ մասին. մինչ այդ, պարզվում է, որ Թիֆլիսի բրիտանական հետախուզման բաժնում գտնված փաստաթղթերը անհերքելի կերպով ապացուցում են Անտոն Մարակուտիի հանցանքը:

Նկատի առնելով վերջին հանգամանքը, նաև արդարադատության նախարարի ու դատախազի բացասական կարծիքը, օրենսդրական հանձնաժողովը առաջարկում է սպա Մարակուտիի խնդիրը մերժել:

Քվեարկությամբ խնդիրը մերժվում է: Նույն պատգամավորը զեկուցում է Գալուստ Գրիգորյանի ներման խնդրի մասին:

1917 թ. օգոստոսի 11-ին զինվորական դատարանի վճռով 1 տ. 9 ամիս ժամանակով ուղղիչ կալանավորման բաժնի և իրավագրկության է դատապարտված

4-րդ գնդի երաժշտախմբի ֆելդֆեբել Գալուստ Գրիգորյան, որ այժմ ներում է խնդրում:

Պատավարությունն ապացուցել է, որ մեղադրյալը Դիլիջանում իր ընկերների հետ կազմելով ավազակախումբ, զբաղվել է թալանով ու սիստեմատիկ գողությանը:

Չգտնելով ներման որևէ հիմք, նկատի ունենալով նաև զորական նախարարի բացասական կարծիքը, օրենսդրական հանձնաժողովը առաջարկում է խնդիրը մերժել:

Քվեարկությամբ խնդիրը մերժվում է:

9. *Վարչամյան*. — Օրինավարչական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է Ալեքսանդրապոլում և Կարսում երկու շրջանային դատարաններ և Սարիղամիշում և Կարայալում երկու քննչական մասեր հիմնելու օրինագծի մասին:

Շնորհիվ մեր դատական հիմնարկության կազմի պակասավորության, ծայրագավառի քաղաքացիները չեն օգտվում դատարաններից. ամբողջ Հայաստանում ունենք մեկ շրջանային դատարան, այնպես որ, հեռավոր վայրերի շատ քաղաքացիներ հաղորդակցության դժվարության, բնակարանների չգոյության և այլ պատճառներով, հաճախ հրաժարվում են դատ սկսելուց:

Պատավարությունը կանոնավորելու և ծայրագավառներին դատարանից լայնորեն օգտվելու հնարավորություն ընձեռելու համար է, որ առաջարկվում է ներկա օրինագիծը: Շրջանային դատարանները արդարադատության նախարարի առաջարկով պիտի ունենան երեքական անդամ՝ մեկ նախագահով. հանձնաժողովն առաջարկում է անդամների թիվը դարձնել չորսի: Ընդունելով հիշյալ երկու քաղաքներում շրջանային դատարաններ հիմնելու և Սարիղամիշում ու Կարայալում հաշտարար բաժիններ և քննչական մասեր հիմնելու անհրաժեշտությունը, օրինա-վարչական հանձնաժողովն առաջարկում է օրինագիծը շտապողաբար ընդունել:

7. *Բուդաղյան*. — Առարկելով զեկուցողի բացատրություններին, գտնում է, որ անցյալում ընդունած մի օրենքով հաշտարար դատավորների իրավասության սահմաններն ընդլայնված են, հետևաբար և շրջանային դատարանի գործերը այնքան էլ շատ լինել չեն կարող:

Մյուս կողմից, պետք է գործադրության մեջ դնել հաշտարար դատավորների ժողովը, որ սկզբունքով ընդունված է արդեն:

Վերջում առաջարկում է օրինագծի քննությունը հետաձգել, մինչև կբերվեն փաստացի տեղեկություններ՝ առաջարկը հիմնավորելու համար:

Արդարադատության նախարար *Ա. Չիլինկարյան*. — Ի պատասխան պատգ. *Բուդաղյանի* հարցման տալով մի քանի վիճակագրական տեղեկություններ, ասում է. — Թվերը ցույց են տալիս, որ դատարանը ներկա կազմով անկարող է բավարարել կարիքը:

Հաշտարար դատավորների ժողովը չի կարող ամեն տեսակ գործ քննել, այդ հայտնի է պատգ. *Բուդաղյանին*, հետևաբար շրջանային դատարանների անհրաժեշտությունը չի ժխտվում:

Իմ հավաքած տեղեկությունների, հրավիրած խորհրդակցությունների եզրակացությունն այն է, որ մեկ շրջանային դատարանը բավական չէ Հայաստանի համար, հարկավոր է օր առաջ հիմնել նորերը, նախ Ալեքսանդրապոլում և Կարսում և ապա հարկ եղած պարագային, նաև այլ կենտրոններում:

Այդ հիման վրա խնդրում են պառլամենտին ընդունել օրինագիծն անփոփոխ:

7. *Բուդաղյան*. — Պատասխանելով արդարադատության նախարարին, պնդում է իր առաջարկի վրա:

7. *Տերտերյան*. — Հայաստանի Հանրապետությունը մեկ և կես միլիոն ազգաբնակչություն ունի և միայն մեկ շրջանային դատարան, պարզ է, որ դատավարությունը կանոնավոր չի լինի, իսկ ժողովուրդը զրկված կլինի դատարանից օգտվելու հնարավորությունից: Ռուսաստանը չէր հիմնում Անդրկովկասում շրջանային դատարաններ, որովհետև ադմինիստրացիայի միջոցով էր ուզում կառավարել ծայրագավառը, մենք չենք, որ նման քաղաքականություն պիտի վարենք: Պետք է

մոտեցնենք դատարանը ժողովրդին, լայնացնենք դատական հիմնարկության ցանցերը, դա կլինի առաջին նպաստավոր գործը հոգուտ ժողովրդի և պետության:

Ձեկուցողի բացատրություններից հետո հողվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է:

Օրինագծի ֆինանսական մասի քննությունը հետաձգվում է:

Նիստը փակվում է երեկոյան ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 74: 8 ապրիլի 1920թ.:

80-ՐԴ ՆԻՍ

7 ապրիլի 1920թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

7. Տերտերյան. - Ձեկուցում է Հայաստանի հեռագրական գործակալության օրինագծի մասին:

Հայտնի է պառլամենտին, որ 1918թ. դեկտ. 18-ին Հայաստանի խորհուրդը ընդունել է մի օրենք Հայաստանի հեռագրական գործակալության մասին, բայց այդ այնքան անբավարար է, որ համարյա թե օրենք համարվել չի կարող:

Պատգամավոր Ս. Վրացյանը պառլամենտ է մտցրել նոր օրինագիծ. բացատրականում ասված է, թե շնորհիվ պակասավոր կազմակերպության, Հայաստանի հեռագրական գործակալությունը ոչ միայն երկրի ներքին կյանքը լուսաբանելու, այլև արտաքին աշխարհի անց ու դարձին մեզ իրազեկ դարձնելու հնարավորություն և կարողություն չունի. դրա պատճառներից մեկն էլ այն է, որ ուժեղ անթել հեռագրակայանը կանոնավոր չի գործում:

Պետք է կարգի բերել հեռագրակայանը, պետք է վերակազմել նաև գործակալությունը թե՛ պաշտոնյաների և թե՛ ֆինանսական տեսակետից:

Օրինագիծը կազմված է հմուտ մասնագետի ձեռքով և պարունակում է 21 հոդված. օրինավարչական հանձնաժողովն ընդունելով օրինագիծն ու նրա շտապողականությունը, դուրս է հանել միայն մի-երկու հոդված, որպես կանոնադրության կետեր:

Պառլամենտն անցնում է օրինագծի հողվածական քննության, որի ընթացքում վիճաբանություն է ծագում 2-րդ հոդվածի շուրջը. դրա համաձայն, հեռագրական գործակալության վերին հսկողությունը և հրահանգությունը պատկանում է նախարարապետին: Պատգամավոր Վ. Փափազյանը գտնում է, որ գործակալության գլխավոր նպատակն է տեղեկություններ հաղորդել աշխարհին, ուստի և հսկողությունը պիտի վերապահվի արտաքին գործերի նախարարին: Մյուս կողմից, որևէ հիմնարկության վարչությունը ենթարկել նախարարապետին, իսկ ֆինանսականը՝ այլ նախարարության, խոշոր հակասություն է: Առաջարկում է հեռագրական գործակալությունը ենթարկել արտաքին գործոց նախարարին:

Պատգամավոր Վարչանյանը առաջարկում է գործակալության կից խորհրդի նախագահի համարել վարիչին և ոչ նոր անձի:

Քվեարկությամբ 2-րդ հոդվածը մերժվում է: Նախագահն առաջարկում է հետաձգել օրինագծի քննությունը:

Վ. Փափազյան. - Ձեկուցում է արտաքին գործերի նախարարության 1920թ. նախահաշվի ստիպողական հողվածների մասին:

Հողվածական քննությունից հետո պառլամենտը արտաքին գործոց նախարարության անունով բաց է անում 6.708.628 ռուբլի 60 կոպ. վարկ՝ չորս ամսվա համար:

Օրինագիծ միլիցիայի մասին

Ա. Թորոսյան (զեկուցող). – Սա նոր օրինագիծ է, այլ արդեն գոյություն ունեցող մի օրենքի վերականգնումն է: Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի կառավարությունը 1919թ. մայիսի 23-ին, երբ նա օժտված էր օրենսդրական իրավունքներով, հաստատել է համայնական ինքնավարությանը (զեմստվո) օրենքը, որ ռուսական ժամանակավոր կառավարության հրատարակած օրենքի փոխադրություն է, այն տարբերությամբ միայն, որ հիշյալ օրենքի 2-րդ հոդվածի 20-րդ կետի տակ ավելացված է մի ծանոթություն, որով միլիցիան այս կամ այն համայնական ինքնավարության կարող է անցնել նախարարների խորհրդի որոշումով: Այն ժամանակ, երբ Հայաստանի վարչակազմը թույլ էր, տիրում էր այն կարծիքը, թե միլիցիան ադմինիստրացիային ենթարկելով կարելի կլինի ներքին կարգ հաստատել, սակայն փորձը ցույց տվեց, որ նման կարծիք ունեցողները սխալվել են: Մյուս կողմից, սրանից 8 ամիս առաջ համայնական ինքնավարությունները կազմակերպված չէին, այժմ նրանք արդեն գործում են, բայց ադմինիստրացիայի և վերջինների փոխհարաբերությանց տեսակետից խառնաշփոթ վիճակ է ստեղծվել՝ շնորհիվ օրենքի մեջ մուծված ծանոթության: Միլիցիան պիտի հանձնվի համայնական ինքնավարությանց. այս է ահա ներկա օրինագծի գլխավոր նպատակը:

Օրինագիծը բաղկացած է երկու մասից. առաջինով վերականգնվում է 1917թ. ապրիլի 17-ի ռուսական օրենքը, իսկ երկրորդով նույն օրենքի մի քանի կետերի փոփոխությունն է առաջարկվում:

ՆԳ նախարար. – Դժբախտաբար օրինագծերը ինձ չեն ուղարկված և ես հնարավորություն չեմ ունեցել հանգամանորեն ծանոթանալու ու իմ եզրակացությունը բերելու: Կխնդրեի քննությունը հետաձգել:

Տ. Տերտերյան և Գ. Վարշամյան. – Առարկելով ՆԳ նախարարին, հայտարարում են, որ օրինագիծը նորություն չէ, այդ մասին երկար բանակցություններ են վարել նախարարության ներկայացուցիչների հետ, ուստի և հետաձգելու հիմք չկա:

Նախարարապետ **Ա. Խատիսյան.** – Իբրև կառավարության նախագահ հայտարարում են, որ օրինագծի մասին տեղեկացել են միայն 15 րոպե առաջ, իսկ ինձ ուղարկված օրակարգի մեջ նման հարց չի եղել նշանակված: Որքան էլ պատգամավորները օրինագծեր մուծելու նախաձեռնություններ ունենան, այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է լսել նաև կառավարության կարծիքը:

Ըստ էության սա նոր օրինագիծ է, որովհետև ամբողջովին կերպարանափոխում է մեր վարչաձևը. պետք է ներքին գործերի նախարարին, նաև կառավարությանը, հնարավորություն տալ՝ այդպիսի լուրջ և կարևոր հարցի մասին հանելու որոշ եզրակացություն:

Ա. Թորոսյան (զեկուցող). – Օրինագծի բովանդակությունը լավ հայտնի է ՆԳ նախարարին, քանի որ 6 ամիս է, ինչ նա զբաղվում է այդ խնդրով. ձևականությունների ետևից չպետք է ընկնել, պետք է անմիջապես անցնել քննության: Համաձայն են պատգ. Բուդաղյանի հետ՝ երկրորդ մասը հետաձգելու վերաբերմամբ:

Քվեարկությամբ պառլամենտը որոշում է անցնել օրինագծի քննության:

Հիմունքների դեմ ոչ ոք չի առարկում. հոդվածական քննությամբ ընդունվում է օրինագծի առաջին մասը, որով վերանում է կառավարության մուծած ծանոթությունը: Երկրորդ մասի քննությունը հետաձգվում է:

Գ. Քալաշյան. – Ձեկուցում է դատական հաստատությանց կատարածությունների ժամանակավոր քանակը օրինագծի մասին:

Այս օրինագիծը քննության էր բերված անցյալ մարտի 22-ին, բայց վերադարձվեց՝ մշակության ենթարկելու. օրենսդրական հանձնաժողովը ոչ մի փոփոխություն չի մտցրել և առաջարկում է հաստատել հետևյալ չափը – մինչև 2.000ռ. հայցեգնի համար՝ 5ռ., 3.000 – 10ռ., 5.000 – 20ռ. և հայցեգնի չափը որոշած չլինելու դեպքում՝ 10ռ.:

Օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Նույն պատգամավորը զեկուցում է նոտարական մասի կանոնադրության 199-րդ հոդվածի փոփոխության օրինագծի մասին:

Այս օրինագիծն էլ բերվեց մարտի 22-ին և առանց քննելու վերադարձվեց: 199-րդ հոդվածն որոշում է ակտատուրքը. ներկա օրինագծով առաջարկվում է հին չափը դարձնել 300 ռուբլի:

Գ. Վարչամյան և Դ. Բուդաղյան. - Առաջարկում են տուրքը դարձնել 100ռ.:

Հոդվածական քննությամբ ընդունվում է վերջին ուղղումով:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 75: 11 ապրիլի 1920թ.:

81-ՐԴ ՆԻՍ

9 ապրիլի 1920թ.

Նախագահում է **Ա. Սահակյանը**

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը, որոնց թվում և պառլամենտի փոխնախագահ **Լ. Շանթի** հրաժարականը:

Դ. Հակոբյան. - Ձեկուցում է հայկական Ա. կամավորական գնդի **Դ. վաչտի** պետ Սարգիս Բզնունու ներման խնդրի մասին:

Պառլամենտը ներումն է շնորհում Սարգիս Բզնունուն:

Նույն պատգամավորը զեկուցում է պետական գույք հափշտակելու համար երեք տարի ուղղիչ կալանավորման բաժանմունքի դատապարտված Սենեքերիմ Ենոքյանի ներման խնդրի մասին:

Համաձայն հանձնաժողովի որոշման, պառլամենտը Սենեքերիմ Ենոքյանի խնդիրը մերժում է:

Դ. Տերտերյան. - Ձեկուցում է 4 տարի առաջ Երևանի շրջանային դատարանի կողմից 6 տարով տաժանակիր աշխատանքների դատապարտված Սադրղ Իբրահիմ օղլու ներման մասին:

Պառլամենտը Սադրղ Իբրահիմ օղլուն ներումն է շնորհում:

Գ. Քալաշյան. - Ձեկուցում է արտակարգ դատարանի վճռով 10 տարվա տաժանակիր աշխատանքների դատապարտված Ալեքսանդրապոլի միլիցիայի ծառայող Նշան Մեծատունյանի ներման խնդրի մասին:

Դատավարությունը պարզել է, որ Ալեքսանդրապոլում պատահած ինչ-որ գողության հետքերը փնտրելիս մեղադրյալը ծանր բռնություններ է գործ դրել քաղաքացիների վրա, որի համար և դատապարտվել է:

Օրենսդրական հանձնաժողովը նրա գործում չի գտնում որևէ ներման հիմք և առաջարկում է խնդիրը մերժել:

Սեպուհ. - Անձնապես ճանաչելով մեղադրյալին և ծանոթ լինելով գործի հանգամանքներին՝ տալիս է տեղեկություններ և խնդրում ներումն շնորհել Մեծատունյանին:

Ձեկուցողը պնդում է հանձնաժողովի առաջարկը, պառլամենտը ծայների մեծամասնությամբ ներումն է շնորհում Նշան Մեծատունյանին:

Նույն պատգամավորը զեկուցում է Ներքին Ախտայի դաշտում 1919թ. հունիսի 25-ին մի թուրք հովվի սպանելու համար երեք տարի ուղղիչ կալանավորման բաժանմունքի դատապարտված Մնացական Հարությունյանի ներման խնդրի մասին:

Պառլամենտը հիշյալ խնդիրը մերժում է:

Նույն պատգամավորը զեկուցում է Նորագավիթի հասարակության նախկին գրագիր, կաշառակերության համար երեք ամսով բանտարկության դատապարտված Ներսես Առաքելյանի ներման խնդրի մասին:

Թեպետ սույն ապրիլի 13-ին լրանում է մեղադրյալի պատժի ժամանակամիջոցը, այնուամենայնիվ հանձնաժողովը առաջարկում է մերժել խնդիրը, որովհետև ներման որևէ հիմք չկա:

Դ. Տերտերյան. - Ձեկուցում է Ղարաքիլիսայի անտառապահ Երվանդ Ենդիլյանի ներման խնդրի մասին, որ դատապարտված է անտառում մի թուրք կնոջ հրացանով վիրավորելու մասին:

Հանձնաժողովի առաջարկի համաձայն, պառլամենտը ենթե ենդիյանի խնդիրը մերժում է:

Նույն պատգամավորը զեկուցում է երեք տարի ուղղիչ կալանավորման բաժանմունքի դատապարտված Թազագյուղացի Վանո Տեր-Հովհաննիսյանի ներման խնդրի մասին:

Քննելով գործի հանգամանքները հանձնաժողովն առաջարկում է մեղադրյալի պատիժը իջեցնել 6 ամսվա:

Պառլամենտը ընդունում է հանձնաժողովի առաջարկը:

Գ. Քալաշյան. - Ջեկուցում է շտաբս-կապիտան Խաչատուր Համբարձումյանի ներման խնդրի մասին:

Հիշյալը դատապարտված է զորական ծառայությունից արտաքսման և սպայական կոչումից զրկման. հանձնաժողովը քննելով գործը, եկել է այն եզրակացության, որ պետք է խնդրատուին ներել:

Պառլամենտը Խաչատուր Համբարձումյանին ներումն է շնորհում՝ վերականգնելով բոլոր իրավունքները:

Այնուհետև կատարվում է Հայաստանի հեռագրական գործակալության օրինագծի հոդվածական քննությունը:

Բ. հոդվածը, որ անցյալ նիստին մերժվեց, խմբագրվում է այն մտքով, որ գործակալությունը ենթարկվում է նախարարների խորհրդին՝ գտնվելով նրա անմիջական հսկողության տակ:

Օրինագիծն ընդունվում է մի քանի ուղղումներով և կրճատումներով:

Վ. Փափագյան. - Ֆինանսական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է նույն օրինագծի նախահաշիվը, որի ընդհանուր գումարն է 2 միլ. 608 հազ. ռուբլի:

Նախահաշիվը հաստատվում է:

Լ. Թադևոսյան. - Ջեկուցում է 5 հարյուր միլ. նոր թղթադրամ բաց թողնելու օրինագծի մասին:

Ֆինանսների նախարարը ներկայացրել է մի օրինագիծ, որով 5 հարյուր միլ. թղթադրամ բաց թողնելու իրավունք է խնդրում:

Հայտնի է պառլամենտին, որ օգոստոս ամսից մինչև այժմ տպած 5 հարյուր միլիոն թղթադրամը սպառված է, իսկ արտասահմանում պատվիրած դրամանիշները, որ պիտի ստանայինք հունվարի վերջերին կամ փետրվարի սկզբներին, մինչ այսօր տեղ չի հասել: Նոր թղթադրամների խնդիրը ֆինանսաբյուջետային հանձնաժողովը երկարորեն քննության առավ, որովհետև նրա գլխավոր մտահոգության առարկան է դրամի արժեքի անկայուն վիճակը և աստիճանական անկումը:

Մեր հարևան պետությունները մինչև այժմ ավելի մեծ քանակությամբ թղթադրամ են տպել, բայց մենք նկատի առնելով մեր ֆինանսական ուժերը հեշտությամբ չպետք է կարողանանք անել այդ, որովհետև Հայաստանի արտադրողականությունը չտեսնված ավերումներից հետո հասել է իր նվազագույն չափին:

Այս կարևոր և հիմնական խնդրից բացի մեր քննության նյութ դարձավ նույնքան կարևոր մի հարց, թե ի՞նչ պիտի անի պետությունն առանց դրամանիշների կարծում ենք դրամի արժեքի անկման պատճառներն այլ են, քան նրա քանակը. օրինակ՝ Վրաստանն ու Ադրբեջանը ավելի շատ են տպել, բայց նրանց դրամը համեմատաբար կայուն է, այդ երևույթի գլխավոր պատճառներից մեկն այն է, որ մեր հարևանները ավելի հարուստ են, չնոռանանք Վրաստանի մարգանեցը և Ադրբեջանի նավթը, որի տված արդյունքը ծածկում է նրանց ծախսերի խոշորագույն տոկոսը: Դժբախտաբար Հայաստանը ներկայումս չունի նման արդյունաբերություն, բացի բամբակից:

Սակայն մեր ֆինանսական կացությունը հանգամանորեն ուսումնասիրելու և համապատասխան միջոցներ որոնելու հարցը թողնելով ամենամոտ ապագային, հանձնաժողովի մեծամասնությունը կարծում է, որ պետք է թույլատրել 500 միլ. տպագրություն՝ առաջին հերթին պետական գործառնությունը չկանգնեցնելու համար:

Ընդունելով օրինագիծը, հանձնաժողովը գտնում է, որ տպագրությունը պիտի կատարվի մաս-մաս, իսկ տպագրության ընթացքում դրամանիշները ստացվելու դեպքում պիտի դադարեցվի բուլոնովին:

Օրինագծին կցված է տպագրության ծախքերի նախահաշիվը, որ նույնպես ընդունվում է հանձնաժողովի կողմից:

Ա. Խոնդկարյանի ճառից հետո խոսում է ֆինանսների նախարար *Ս. Արատյանը*: Ոչ ոք չի կարող հերքել, որ մեր երկրի տնտեսական կարողությունը կախված է արտադրության քանակից և ապահովությունից, բայց հենց այդ տեսակետից մենք գտնվում ենք միանգամայն աննպաստ պայմանների մեջ. հայ ժողովրդի 50 տոկոսը ապրում է պետության հաշվով. դրանց մեջ կան, իհարկե, աշխատանքի ընդունակներ, սակայն նրանց էլ գործի դնելու համար չկան տեխնիկական հնարավորություններ:

Քայքայված տնտեսությունների վերականգնումը և արտադրության ուժեղացումը հիմնական միջոցն է և մեր տնտեսական հեռանկարները զարգանալ կարող են այդ ճանապարհով, ուստի երկրագործությունն ու գյուղատնտեսությունը և մեր ժողովրդին ինքնուրույն տնտեսության տեր դարձնելը կառավարության առաջին մտահոգություններից մեկն է:

Այդ նպատակին հասնելու համար ձեռնարկված միջոցներից մեկն է սերմացուի հավաքումն ու բաշխումը, որ հաջողությամբ կատարելու դեպքում պիտի բավարարի կարիքի կեսը, առհասարակ, այդ գործի համար չի խնայվում ոչ մի ջանք:

Հայտնի է ամենքիդ, որ մեր երկրի պահանջները ավելանում են օրեցօր և երբեք չեն պակասում: Հոգալու համար այդ պահանջները՝ անհրաժեշտ է ամեն ամիս ծախսել 350 միլ. ռուբլի, մի գումար, որ ազգաբնակչությունը պետությանը տալ չի կարող:

Այդ երևույթի դեմ կռվել կարելի է երկու միջոցով-ծախսերի կրճատում և պետական տուրքերի հավելում: Տուրքերից խոշոր բան սպասել ավելորդ է, որովհետև Հայաստանը զուրկ է այն առևտրաարդյունաբերական կենտրոններից, որ ունեն մեր հարևան պետությունները, այնուամենայնիվ մենք պետք է ավելացնենք տուրքերը:

Ֆինանսները ուժեղացնելու տեսակետից մեր կարծիքով կարևոր միջոց է նաև փոխառությունը, որը հայտնի է ձեզ, սակայն հաջողությունը մեծ չէ, որովհետև դա մի հարց է, որ կապ ունի քաղաքական խնդիրների հետ. այնուամենայնիվ 10 միլիոն դոլարի փոխառությունն արդեն կնքված է:

Մեր երկրի հարստությունների մասին խոսելիս հիշվեց բամբակը և մատնանշվեց նրա վաճառման քաղաքականության պակասավոր կողմերը: Պետք է հայտարարեն, որ բամբակի մեծ մասը վաճառված է արտասահմանյան վալյուտայով և փոխարենը ձեռք է բերված խոշոր քանակությամբ սերմացու: Մնացած մասն էլ պետք է գործադրվի երկրի տնտեսության վերականգնման համար:

Քաղաքական անորոշ վիճակի և անապահովության պատճառով է, որ երկրում չի զարգանում արդյունաբերությունն ու կապիտալը, դրամատերերը զոհաբերող չեն, նրանք կգան այն ժամանակ, երբ իրական ապահովություն տեսնեն. այդ տեսակետից ևս երկրի պաշտպանությունն ապահովելը կառավարության գլխավոր մտահոգություններից մեկն է:

Համառոտակի կանգ առնելով առաջադրված հարցերի վրա և տալով անհրաժեշտ բացատրությունները, կարծում են, պառլամենտը պետք է քվեարկի 500 միլիոն ռուբլի նոր դրամանիշ բաց թողնելու օրինագիծը, որով հնարավորություն կտրվի կառավարությանը վարելու ֆինանսական կյանքը, մինչև վերջնականապես որոշվի Հայաստանի իսկական վիճակը:

Ա. Մելքոնյանի և *Մինախորյանի* խոսելուց հետո ուշ լինելու պատճառով վիճաբանությունները հետաձգվում են հաջորդ նիստին:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 11-ին:

12 ապրիլի 1920թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Շարունակվում են վիճաբանությունները 500 միլ. ռ. նոր թղթադրամ բաց թողնելու օրինագծի շուրջը:

Ա. Խոնդկարյան. — Հայտարարում է, որ էսեռական ֆրակցիան օրինագծին բացասական քվե պիտի տա:

Վիճաբանությունները դադարում են, պառլամենտն անցնում է հողվածական քննության և ծայների մեծամասնությամբ օրինագիծն ընդունում անփոփոխ:

Վ. Բաբայան. — Ձեկուցում է զորական նախարարության հրետանային վարչության 1920թ. նախահաշվի ստիպողական հողվածների մասին:

Հողվածական քննությունից հետո պառլամենտը զորական նախարարության անունով բաց է անում 35.617.131 ռ. 92 կոպ. հավելյալ վարկ՝ չորս ամսվա ստիպողական ծախսերի համար:

Խ. Պապայան. — Ձեկուցում է Ալեքսանդրապոլի և Կարսի շրջանային դատարանների նախահաշվի մասին:

Հողվածական քննությունից հետո պառլամենտը արդարադատության նախարարության անունով բաց է անում 2.029.738 ռ. 40 կոպ. վարկ՝ շրջանային դատարանների ապրիլ, մայիս և հունիսի ամիսների ծախքերը հոգալու համար:

Այնուհետև քննվում է գավառ գնացած պառլամենտական հանձնաժողովների առաջարկների քննող հանձնաժողով ընտրելու մասին եղած առաջարկը:

Յ. Տեր-Հակոբյան. — Հայտնի է ձեզ, որ պառլամենտական հանձնաժողովները վերադառնալով շրջագայությունից զեկուցումներ տվին ու դրա հետ մեկտեղ արին մի շարք գործնական առաջարկներ. այդ օրվանից անցել է արդեն երեք ամիս, բայց ոչ մի առաջարկ քննության չէ առնված. մեր կարծիքով դրա պատճառն այն է, որ եղած նյութերը հավաքող, ամփոփող և իր եզրակացությամբ պառլամենտին ներկայացնող մեկ մարմին գոյություն չէ ունեցել:

Այս առաջարկը մտցնողների նպատակն է ստեղծել նման մի հանձնաժողով, որի պարտականությունը պետք է լինի եղած առաջարկները քննության ենթարկել, ամփոփել և իր եզրակացությամբ բերել պառլամենտ: Դեմ չենք լինի, եթե այդ պարտականությունը հանձնարարվի օրինավարչական հանձնաժողովին:

Ա. Թորոսյան. — Հանձնաժողովները եկան, զեկուցում տվին, անցել է արդեն ավելի քան երեք ամիս, ոչ մի զեկուցում քննության չի առնված, թերությունները չեն ուղղված և անբարեխիղճ ու զեղծարար պաշտոնյաները չեն արձակված: Ծիշտ է այդ ամենը, բայց ես ինքն եմ առաջարկին, որովհետև, նախ, ուշացած է և ապա՝ գործադիր իշխանությանը հայտնի են հանձնաժողովների եզրակացություններն ու առաջարկները, եթե որևէ բան կատարելու լինեին, կկատարեին մինչև այժմ. նորից այդ հարցը հրապարակ բերել, կնշանակի անգործնական լինել:

Ա. Մելքոնյան. — Պատգ. Թորոսյանի նախադրյալներն ու եզրակացությունը չեն համապատասխանում. հենց նրա պատճառաբանությամբ առաջարկը պետք է ընդունվի:

Լ. Թումանյան. — Դեմ է արտահայտվում:

Նախարարապետ *Ա. Խատիսյան*. — Իբրև կառավարության նախագահ հայտարարում եմ, որ հանձնաժողովների զեկուցումների և առաջարկների մեծ մասը ուշադրությամբ կարդացված և քննված են, նաև, հնարավորության սահմաններում, որոշ առաջարկներ իրագործված են. իհարկե, կան այնպիսի խնդիրներ, որոնց լուծումը վեր է այս կամ այն նախարարի ուժերից, թերևս, տեխնիկական կամ այլ հարմարություններ չունենալու պատճառով, այնպես որ յուրաքանչյուր պակաս չպիտի բացատրել միայն անուշադրությամբ, այլ պիտի նկատի առնվի նաև հնարավորությունը:

Այս հայտարարությունն անելուց հետո, կարծում են, թյուրիմացություններ չեն առաջանա, եթե մշակվի մի նոր ձև, այնպես, որ յուրաքանչյուր մախարար զեկուցումներ ու առաջարկներ ստանալուց հետո պառլամենտին հաշիվ տա կատարածի մասին:

Ս. Թորոսյան. – Պատասխանելով մախարարապետին, պնդում է իր առաջարկի վրա:

Ա. Մելքոնյան. – Գտնում է, որ առաջարկները պիտի անպայման քննվեն:

Լ. Շանթ. – Առաջարկում է այդ գործը հանձնել օրինա-վարչական հանձնաժողովին՝ պարտադրելով կառավարության բացատրություններն ու ընդհանուր զեկուցում բերել:

Գ. Վարշամյան. – Առաջարկում է հանձնել մախագահության:

Յ. Հակոբյան. – Ընդունում ենք, որ հարցը ուշացած է, բայց չպիտի մոռանանք, որ մի քանի առաջարկներ օրենսդրական բնույթ ունեն, հետևաբար պիտի քննվեն պառլամենտում. մյուս կողմից, յուրաքանչյուր առաջարկ կառավարության համար պարտադիր նշանակություն ունի միայն այն դեպքում, երբ պառլամենտի հավանությունն ստացել է:

Քվեարկությամբ անցնում է պատգ. Լ. Շանթի առաջարկը, որով պառլամենտական հանձնաժողովների զեկուցումների և առաջարկների քննությունը հանձնվում է օրինա-վարչական հանձնաժողովին:

Սոց.-հեղ. ֆրակցիայի հարցապնդումն, ուղղված արդարադատության մախարարին, պաշտպանում է պատգ. Լ. Թումանյանը:

Ռամկավար պետության հատկանիշներից մեկն է, ասում է նա, սահմանադրական երաշխիքների պահպանումը. Հայաստանը լինելով ռամկավար պետություն, պիտի օժտված լինի այդ հատկանիշով, սակայն մարտի 18-ին պատահած դեպքը եկավ ոտնահարելու երաշխիքներից մեկը՝ մամուլի ազատությունը. այդ օրը ներքին գործերի մախարարի կարգադրությամբ փակվեց տեղական օրգան «Ձնամիա Տրուդա» թերթը և գրավվեց տպագրված առաջին համարը:

Այնուհետև կանգ առնելով ռուսական ժամանակավոր կառավարության մամուլի վերաբերմամբ հրատարակած օրենքների և մախարարի որոշման ու պատճառաբանության վրա, գտնում է, որ որոշումը միանգամայն հակասում է գործող օրենքի ոգուն:

Արդարադատության մախարար *Ա. Չիլինկարյան.* – Ճիշտ է, իրավական պետության մեջ պիտի պահպանվեն սահմանադրական երաշխիքները, բայց հենց առաջին ոտնահարողը այդ երաշխիքների եղավ սոցիալիստ-հեղափոխական Կերենսկին, որի մախագահության օրոք հրատարակվեցին մի քանի օրենքներ՝ սահմանափակող անձի, ժողովների, համագումարների և մամուլի ազատությունը: Ահա ներկայումս Հայաստանում գործող այդ օրենքների հիման վրա է կատարված ՆԳ որոշումը. պատգ. Թումանյանը ջանաց ապացուցել, որ նա հակապետական կամ հակակառավարական ուղղություն չունի և այլն, բայց, ցավոք սրտի, պիտի ասեն, որ այդ այդպես չէ: Մի օրգան, եթե փաստորեն չի ճանաչում այն պետությունը, որի սահմաններում լույս է տեսնում, իր գոյությունը շարունակել չի կարող, որովհետև նրա հրատարակվելն իսկ հակապետական երևույթ է: Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական կռվի կոչ անելուն, կարող են ասել, գուցե բացորոշ հայտարարություններ չկան, բայց դեպքերը, ըստ ցանկության, այնպիսի ձևերով են լուսաբանվում, որ բախումների հնարավորությունն ավելի հավանական են դարձնում: Այս հիմունքները երբեք չեն հակասում մամուլի օրենքի ոգուն, ուստի և ՆԳ մախարարի կարգադրությունը կանգնեցնելու որևէ պատճառ չեն գտնում ես, իսկ դատաստանական քննությունը, իմ կարգադրությամբ, կկատարվի շուտով:

Ա. Խոնդկարյան. – Առարկելով արդարադատության մախարարին, գտնում է, որ թերթը չունի քրեական տարր պարունակող թեկուզ մեկ փաստ և որ իրենց դեմ ուղղված մեղադրանքներն անհիմն են:

Ա. Ղազարյան. – Չեք մոռացել, իհարկե, տեղների դիրքը Հայաստանի խորհրդում. հյուսիսից էին խոսում միշտ և Հայաստանի գոյությունը թյուրիմացություն

համարում: Այսօր Հայաստանի պառլամենտում, կարծես թե փոխել են իրենց վերաբերմունքը, բայց տեսեք, թե նույն թերթում ինչպիսի արտահայտություն կա պետության մասին:

-«Այն հողամասը, որը, չգիտենք ինչու, կոչվում է Հայկական Հանրապետություն...»: Մի՞թե այսքանը բավական չէ «Զնամյա Տրուդան» փակելու համար, պարոնայք ետեներ:

Վիճաբանությունները դադարում են, քվեարկությամբ ընդունվում է պատգ. *Լ. Շանթի* առաջարկած հետևյալ բանաձևը. «Լսելով արդարադատության նախարարի բացատրությունները սոց.-հեղ. ֆրակցիայի հարցապնդումի վերաբերմամբ, պառլամենտը անցնում է հերթական հարցերի քննության»:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 77: 16 ապրիլի 1920թ.:

83-ՐԴ ՆԻՍ

15-16 ապրիլի 1920 թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Վ. Փափագյան. - Ձեկուցում է նախարարների խորհրդին 50 միլ. ռ. վարկ բանալու մասին:

Կառավարությունը ներկայացրել է մի օրինագիծ, որով արտակարգ ծախքերի համար խնդրում է վարկ 50 միլ. ռուբլի: Ֆինանսական հանձնաժողովը նկատի առնելով, որ նախկին վարկերից զանազան նախարարությունների փոխառություն է տրված 10.189.050 ռ. ուրեմն և հետ պիտի ստացվի, որոշեց բաց թողնել միայն մնացորդը, այսինքն՝ 39.810.950 ռուբլի:

Հոդվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Դ. Տերտերյան. - Ձեկուցում է հոգևոր և եկեղեցական ծխական չվերաբացված կամ պետական նպաստով վերաբացված դպրոցների գույքեր, կայքերի և շենքերի պետականացման օրինագծի մասին: 1919թ. դեկտեմբերի 27-ին պառլամենտի կրթական-դպրոցական հանձնաժողովը մտցրել է մի օրինագիծ հայոց հոգևոր և եկեղեցական-ծխական չվերաբացված դպրոցների աշխարհականացման և պետականացման մասին, որ ուղարկվեց հանրային կրթության և արվեստի նախարարին, իր դիտողությունները հայտնելու: Նախարարը մի գրությամբ հայտնում է, որ նախարարության կից խորհրդի մեծամասնությունը սկզբունքով համամիտ է օրինագծին և միաժամանակ առաջարկում է մի քանի փոփոխություններ: Օրինավարչական հանձնաժողովը քննության նյութ դարձնելով օրինագիծն ու նախարարության դիտողությունները, գտավ, որ խնդիրը չէ վերաբերում դպրոցների աշխարհականացման, որովհետև արդեն նրանք պետականացված են, այլ նրանց գույքերի, կայքերի ու շենքերի պետականացման մասին է: Բոլոր դպրոցների աշխարհականացման և պետականացման հարց չպիտի հարուցվի, որովհետև օրենքները ոչ մի արգելք չեն դնում եկեղեցու առաջ, եթե նա ցանկանա դպրոցներ բանալ, ուստի և հանձնաժողովն օրինագիծը խմբագրեց այն ձևով, որ պետականացվեն մինչև այժմ չվերաբացված կամ պետական նպաստով բացված դպրոցների շենքերը, կայքերն ու գույքերը: *Ս. Թորոսյան.* - Օրենսդրական հանձնաժողովը լավ ծանոթ չլինելով հայոց դպրոցների իրական վիճակին խմբագրել է մի օրինագիծ, որ չի համապատասխանում դպրոցական հանձնաժողովի առաջարկին. եկեղեցական-ծխական և հոգևոր դպրոցները տարբեր բաներ են. մինչև ի՞նչ առաջինները վերաբացված են պետության միջոցներով և գույքերն ու շենքերն էլ նրա տրամադրության տակ են, վերջիններից, օրինակ՝ ճեմարանը, մինչև օրս էլ փակ է, իսկ գույքերը տարված են էջմիածին. Երևանի թեմական դպրոցը, թեև վերաբացված է պետական նպատակով, գտնվում է հոգևոր իշխանության հսկողության տակ գույքերով ու շենքերով:

Դպրոցական հանձնաժողովը խնդրին մոտեցել է ավելի ճիշտ և կազմել է օրինագիծ այն մտքով, որ մինչև այժմ չվերաբացված դպրոցները պետականացվեն և գրավվեն գույքերն ու շենքերը:

Օրենքն ավելի գործնական բնույթ ունի, քան սկզբունքային. չկա մի օրենք, որ արգելե եկեղեցուն դպրոց բանալ, բայց որովհետև նա չի կարողանում օգտագործել իր իրավունքները, մյուս կողմից, փչանում են նրա շենքերն ու գույքերը, պետությունը պիտի իր ձեռքն առնի այդպիսի փակ դպրոցների վերաբացման գործը՝ նախ և առաջ պետականացնելով նրանց, առաջարկում են օրինագիծն ընդունել դպրոցական հանձնաժողովի առաջարկած ձևով:

Վ. Խորենի. — Պառլամենտի ամբիոնից, ուր քաղաքական և հասարակական հասկացությունները պիտի պարզաբանվեն հստակորեն և նոր, թարմ շեշտով, այնպիսի տեսակետներ հրամցնել, ինչպիսին անում է պատգ. Տերտերյանը, անհարմար է. տարօրինակ չէ՞, միթե, հայտարարել այստեղ, թե դպրոցները վաղուց աշխարհականացված են և կարիք չկա խոսելու այդ մասին: Հայտնի պիտի լինի ձեզ, որ մեր դպրոցները աշխարհականացված չեն եղել, ռուսական բռնապետությունը չէր կարող այդ թույլ տալ և հենց իսկական ժամանակն է ձեռնարկել այդ գործին. բայց, ինչ որ փափկանկատ երկյուղածությամբ լցված մարդիկ, որոնք միշտ սիրում են սովորականը ու ցանկություն ունեն պետության հիմքերը կերտելու անպայման ուրիշին նմանվելով, իսկական դեմոկրատիկ օրինագիծը հետ են մղում և փոխարենն առաջարկում հնության փոշին համբուրող և ոչ մի նորություն չբերող օրինագիծ:

Պետք է վերջապես ազատագրվել շաբլոնից ու ձեռք առնել նոր հիմքերով կանգնեցնելու գոնե մեր դպրոցական գործը. դրա համար պետք է քննվի այստեղ ամենից առաջ եկեղեցին պետությունից բաժանելու օրինագիծը:

Գ. Վարշամյան. — Օրենսդրական հանձնաժողովն օրինագծերին մոտենում է իրավաբանական տեսակետից և, առհասարակ, նախաձեռնություն չունի նրանց վերաբերմամբ: Դպրոցական հանձնաժողովի կազմած օրինագծի և օրենսդրական խմբագրածի ոգին կատարյալապես նույն է. եթե հարցը դրվում է սկզբունքային հողի վրա. ապա ուրեմն պարզ ու որոշ պիտի ասվի, թե բոլոր հոգևոր և եկեղեցական-ծխական դպրոցները պետականացվում են. այնինչ օրինագիծը խոսում է միայն փակ դպրոցների մասին: Ինչ վերաբերում է եկեղեցին պետությունից բաժանելու օրինագծին, նախ՝ օրակարգից մենք չենք հանել այդ և երկրորդ, արդեն իսկ եկեղեցին պետության հետ որևէ կապ չունի. Հայաստանի մեջ գործող օրենքների մեջ չկա այնպիսին, որ հայ-լուսավորչական եկեղեցին համարեր պետական: Բացի այդ, պետությունը եկեղեցուն դրամական օժանդակություն ցույց չի տալիս, բացի սինոդից, որը պետական գործառնություն ունի: Օրենսդրական հանձնաժողովը շատ ճիշտ է մոտեցել խնդրին, եթե այսօր տեսակետները փոխվել են, ապա ուրեմն պիտի վերադարձվի ներկա օրինագիծը՝ նորը մշակելու համար:

Ա. Խոնդկարյան. — Հարցը սկզբունքային լինելով՝ պիտի դրվի պարզ ու որոշ: Ասում են, թե եկեղեցին պետությունից բաժանված է. ես հայտարարում եմ, որ այդպես չէ, ընդհակառակը, հարաբերությունները ավելի մտերմացած են, քան, նույնիսկ, ռուսների ժամանակ էր. օրինակ՝ հոգևոր կառավարություններն ու կոնսիստորիաները, որոնք ռուսական կառավարությունից ոչ մի օժանդակություն չէին ստանում, այժմ հայկական պետության հաշվով են ապրում: Անցնելով օրինագծին, պետք է ասեն, որ այստեղ ևս հարցի որոշությունը աղճատված է. պետք է եկեղեցուն դպրոց բանալու իրավունք տալ՝ ոչ և ոչ, պետություն կա, որ ժողովրդի բոլոր կարիքներին պարտավոր է ընդառաջ գնալ, էլ ի՞նչ միտք ունի նույն ժողովրդի զավակների դաստիարակության գործը հանձնել մի խումբ վանականների: Ի՞նչ միտք ունի եկեղեցական գույքերը, շենքերը, դպրոցները, հարուստ մատենադարանները, որոնք մատնված են անգործության ու փչացման, թողնել ինչ-որ հոգևոր հայրերի տրամադրության տակ, քանի որ պետությունն ինքը կարող է ավելի շնորհքով օգտագործել նրանց: Պետք է գրավել այդ ամենը և

արգելել այսուհետ հոգևորականներին՝ նեղություն քաշելու մեր ժողովրդի կրթության գործի համար:

Ս. Թորոսյան. - Դպրոցական հանձնաժողովը կանգնած է եղել գործնական տեսակետի վրա և հարցը սկզբունքորեն չէ քննվել, հարգելով 1918թ. Հայաստանի Խորհրդի ընդունած օրենքը:

Եկեղեցու դեմ հարուցած պայքարը արդարամիտ է, որովհետև նա քաղաքականորեն և հասարակականորեն տապալված մի ուժ է. մեզանից առաջ հայ լիբերալիզմը վաղուց խորտակել է նրան, որպես այդպիսին: Գուցե կայուն լինի դեռ եկեղեցու հոգեբանական ուժը, բայց դրա դեմ կռվելու այլ միջոցներ կան:

Ձեկուցողի բացատրություններից հետո օրինագիծը ենթարկվում է հոդվածական քննության և ընդունվում անփոփոխ:

Այնուհետև կատարվում է զորական հանձնաժողովի լրացուցիչ ընտրությունը. ընտրվում են պատգամավորներ Ա. Շիրինյան, Ա. Օհանջանյան, Հ. Տեր-Հակոբյան և Լ. Թումանյան:

Միլիցիայի օրինագծի մասին զեկուցում է

Ս. Թորոսյանը. - Ապրիլի 7-ին պառլամենտը ընդունեց մի օրենք, որով համայնական ինքնավարությանց օրենքի երկրորդ հոդվածի վրա ավելացված ծանոթությունը վերացվեց և ուժի մեջ մտավ ամբողջովին ռուսական ժամանակավոր կառավարության 1917թ. ապրիլի 17-ի օրենքը, որը բաղկացած է 52 կետից. օրինա-վարչական հանձնաժողովը ներկա օրինագծով առաջարկում է մի քանի կետերի փոփոխությունը, որոնք, նրա կարծիքով, չեն համապատասխանում մեր իրականությանը:

Օրինագծի հիմունքների դեմ առարկություն չի լինում. պառլամենտն անցնում է հոդվածական քննության և ծայների մեծամասնությամբ ընդունում է հանձնաժողովի առաջարկը՝ մի քանի ուղղումներով:

Գ. Քալաշյան. - Ձեկուցում է 1919թ. օգոստոսի 9-ին Երևանի շրջանային դատարանի վճռով 4 տարի և ապա մանիֆեստների կիրառումով մեկ տարի ժամանակով ուղղիչ կալանավորման բաժանմունքի դատապարտված Սիրական Հովսեփյանի ներման խնդրի մասին:

Օրենսդրական հանձնաժողովի եզրակացության համաձայն պառլամենտը հիշյալ խնդիրը մերժում է:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10 և կեսին:

«Յառաջ», թիվ 80: 20 ապրիլի 1920թ.:

84-ՐԴ ՆԻՍ

21 ապրիլի 1920թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը.*

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերը:

Ս. Թորոսյան. - Կատարում է միլիցիայի օրինագծի գ. ընթերցումը:

Գրավոր ներկայացված ուղղումները քննության առնելուց հետո պառլամենտն օրինագիծն ընդունում է իր ամբողջությամբ:

Հ. Մելիքյան. - Ձեկուցում է զորական նախարարության զորա-տեխնիկական բաժնի ստիպողական հոդվածների մասին:

Հոդվածական քննությամբ օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Հ. Տերտերյան. - Հոգևոր եկեղեցական-ծխական չվերաբացված կամ պետական նպաստով բացված դպրոցների գույքերի, կայքերի և շենքերի պետականացման օրինագծի երրորդ ընթերցումը կատարելուց առաջ զեկուցում է պատգ. Հ. Բուդաղյանի նույն օրինագծի վերաբերմամբ գրավոր ներկայացրած ուղղումների մասին և հայտնում, որ օրինա-վարչական հանձնաժողովը ծայների մեծամասնությամբ մերժում է այդպիսիք, որովհետև սրանք հիմնովին կերպարանա-

փոխում են իսկական օրինագիծը, բացի երրորդ ուղղումից, որ էական տարբերություն չունի:

3. Բուդադյան. — Հիմնավորելով իր ուղղումները, գտնում է, որ օրինավարչական հանձնաժողովի օրինագիծը անկատար է ու հարցը վերջնականապես չի լուծում: 1918թ. սեպտեմբերի 18-ի օրենքը, ասում է նա, և ներկա օրինագիծը ժխտում են իրար. մինչդեռ առաջինը մատնանշում է, որ պետական օժանդակությունը չպետք է հիմք ծառայե դպրոցը նկատելու որպես պետական, երկրորդը՝ հենց նույն հանգամանքն է հիմք դարձնում պետականացման: Իմ առաջարկած վերնագիրը մերժվում է հանձնաժողովի կողմից, որովհետև խոսում է դպրոցների պետականացման և աշխարհականացման մասին. եթե աշխարհականացնելու ցանկություն չունենք, էլ ի՞նչ միտք ունի պետականացվելը, չէ՞ որ դպրոցները պետականացվում են միայն նրա համար, որ աշխարհականացվեն: Ասում են, թե կարևորը գույքերի, կայքերի ու շենքերի հարցն է. այո, կարևոր է, բայց օրինավարչական հանձնաժողովի օրինագիծը լուծու՞մ է այդ հարցը. ոչ, նա միայն ասում է, թե գույքերը, կայքերը, շենքերը գրավում են, առանց հաշվի առնելու, որ կայքեր կան, որոնք պատկանում են եկեղեցուն, բայց որի արդյունքով պահվել են դպրոցներ. կայքեր կան, որոնք պատկանում են և եկեղեցուն և դպրոցին:

Ի՞նչպես պիտի կարողանա հանրային կրթության նախարարությունը կատարել այդ գրավումները, երբ ինքը՝ օրենքը, անորոշ լինելու հետևանքով, վեճերի և գժտությունների դուռ է բաց անում:

Ասում են նաև, թե եկեղեցին դպրոց կարող է բանալ, հետևաբար բոլոր դպրոցները պետական հայտարարել միտք չունի: Եթե, իրոք, եկեղեցին իրավունք ունի դպրոց բանալու, ապա էլ ինչու՞ եք խլում նրա ձեռքից եղածը, միթե՞ հակասություն չէ այս:

Ի վերջո, դպրոցական հանձնաժողովի օրինագիծը հիմնավորված է այն մտքով, որ մեր քաղաքական կյանքի պայմանների փոփոխության հետևանքով պետք է, որ դպրոցները պետականացվեն ու աշխարհականացվեն, իսկ օրինավարչական հանձնաժողովինը այդպիսի հիմնավորում չունի:

Պետք է ընդունվեն առաջարկված ուղղումները, որով կվերանան օրինագծի հակասություններն ու պակասավոր կողմերը:

Ձեկուցողի բացատրությունից հետո քվեարկությամբ մերժվում են պատգ. Բուդադյանի ուղղումները:

4. Ընթերցման ժամանակ մերժվում է նաև օրինավարչական հանձնաժողովի օրինագծի առաջին հոդվածը, որի հետևանքով և ամբողջ օրինագիծը վերադարձված է:

3. Բուդադյան. — Ձեկուցում է արդարադատության նախարարության 1920թ. նախահաշվի ստիպողական հոդվածների մասին, որոնց ընդհանուր գումարն է 9.230.000 ռ.:

Ֆինանսական հանձնաժողովը, ղեկավարվելով պառլամենտի ընդունած օրենքով, առաջարկում է քվեարկել միայն 953.217 ռ.:

Արդարադատության նախարար **Ա. Չիլինկարյան.** — Օրինագծի շուրջը տալով բացատրություններ հայտնում է, որ նախահաշիվը կազմված է վեց ամիս առաջ և այժմյան կարիքներին բավարարել չի կարող: Ֆինանսական հանձնաժողովի տեսակետը, որ ձևական է, եթե ընդունվի պառլամենտի կողմից, կարող է դատաստանական հաստատություններին մատնել անգործության, ասում է նա. ուստի անհրաժեշտ է որոշ հոդվածների մեջ գումարների հավելում կատարել. այդպիսիք են օրինակ երդվյալ ատենակալների վարձատրության ազգայնացման, դատաստանական հաստատությանց շենքերի վերանորոգության վերաբերող հոդվածները: Անհրաժեշտ է քվեարկել նաև իմ խնդրած նոր վարկերը, որոնք դարձյալ, ինձ անհայտ պատճառով, մերժված են հանձնաժողովի կողմից:

4. Փափազյան. — Նախարարի հայտարարությունը, թե ֆինանսական հանձնաժողովը կանգնած է ձևական տեսակետի վրա, ճիշտ չէ, որովհետև պառլամենտի ընդունած օրենքի համաձայն նախարարությունները հավելյալ վարկեր կարող են պահանջել միայն 1920թ. նախահաշվի սահմաններում. այնպես որ, եթե

գումարների քանակը անբավարար է, հանցանքը նախահաշիվ կազմողի վրա է ընկնում և ոչ մեր, մանավանդ, որ նախարարությունը հնարավորություն ուներ նախահաշվի մեջ ուղղումներ մտցնելու:

Ձեկուցողի բացատրությունից հետո օրինագիծը ենթարկվում է հողվածական քննության և ընդունվում ֆին. հանձնաժողովի ուղղումով:

Յ. Հակոբյան. - Ձեկուցում է Երևանի շրջանային դատարանի վարչական բաժինը վերացնելու օրինագծի մասին:

Ներկայումս Երևանի շրջանային դատարանը, բացի քրեական և քաղաքացիական բաժիններից, ունի նաև վարչական բաժին, որ հաստատված է նախկին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից: Ռուսական ժամանակավոր կառավարության 1917թ. մայիսի 30-ի օրենքի ուժով այդ բաժինը քննում է ինքնավարությանց և ադմինիստրացիայի միջև եղած վեճերն ու բողոքները:

Արդարադատության նախարարը նկատի ունենալով, որ հիշյալ բաժնի գործերի քանակը շատ սահմանափակ է և, որ երկու նոր շրջանային դատարաններ հիմնելու հետևանքով Երևանի շրջանային դատարանի քննության ենթակա գործերը կպակասեն, ուրեմն և նա հեշտությամբ կարող է կատարել վարչական բաժնի պարտականությունները: Ներկա օրինագիծը առաջարկվում է վերացնել այդ բաժինը՝ նրա պարտականությունները հանձնելով քաղաքացիական բաժնին:

Օրինա-վարչական հանձնաժողովը նախարարի պատճառաբանությունը գտնում է միանգամայն հիմնավոր և առաջարկում է օրինագիծն ընդունել: Հիմունքների դեմ ոչ ոք չի առարկում: Օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Խ. Պապայան. - Ձեկուցում է Կարսի գավառական 1-ին և 2-րդ հաշտարար դատարանների և քննչական բաժինների համար արդարադատության նախարարության 251.996 ռ. 40 կոպ. վարկ բանալու օրինագծի մասին:

Օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ:

Վերջում կատարվում է ֆինանսական հանձնաժողովի լրացուցիչ ընտրություն: Հանձնաժողովի անդամ է ընտրվում պատգ. **Լ. Շանթը:**

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 10-ին:

«Յառաջ», թիվ 82: 23 ապրիլի 1920թ.:

85-ՐԴ ՆԻՍՏ

26 ապրիլի 1920թ.

Նախագահում է **Ա. Սահակյանը:**

Քարտուղարը զեկուցում է նոր ստացված գործերը, որոնց թվում նաև Հայաստանի բժշկական համագումարի ողջույնի գրությունը, որ լսվում է ծափահարությամբ:

Ա. Օհանջանյան. - Ձեկուցում է փոստ-հեռագրական և հեռախոսային սակերի հավելման օրինագծի մասին:

Հողվածական քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է անփոփոխ, որով 1920թ. մայիսի մեկից բարձրացվում են փոստ-հեռագրական ամեն տեսակ առաքումների և հեռախոսային ցանցից օգտվելու վճարները:

Խ. Պապայան. - Ձեկուցում է ֆինանսների նախարարության 1920թ. նախահաշվի ստիպողական և հավելյալ հատկացումների օրինագծի մասին՝ տալով ծանոթություններ նախարարության կենտրոնական բաժինների և տեղական հիմնարկությունների մասին:

Հողվածական քննությունից հետո ֆինանսական հանձնաժողովի առաջարկի համաձայն, պառլամենտը ֆինանսների նախարարության անունով բաց է անում 76.204.419 ռ. 85 կ. վարկ:

Յ. Տեր-Ղալթյան. - Ձեկուցում է խնամատարության և վերաշինության նախարարության կենտրոնական վարչության, գաղթականական և որբանոցային և

բերությունների խնդիրները: Բացատրություններ են տվել Ա. Ահարոնյանը և պ. Նուպարը, մեկ անգամ հրավիրված է եղել Ջավեն եպիսկոպոսը, իսկ գեն. Ղորղանյանը, որպես զորական ներկայացուցիչ, մասնակցել է բոլոր նիստերին: Դժվար է ասել, թե վերջնականապես ինչ վճիռ է կայացվել, սակայն առայժմ պարզ է, որ Հայաստանի սահմանների մեջ են մտնում Վանի վիլայեթը՝ առանց Հաքեարի, Բիթլիսի վիլայեթը, Մշո սանջակը, Էրզրումի վիլայեթը՝ Տրապիզոնի վիլայեթի վերաբերմամբ վերջնական տեսակետ դեռ չի մշակված: Եթե մասնաժողովի վճիռը հաստատվի Սան Ռեմոյի [կողմից], ապա Հայաստանը կունենա 220.000 քառ. վերստ տարածություն:

Դեպի ծով ելք ունենալու խնդրի վերաբերմամբ կա երկու տեսակետ, առաջինի կարծիքով Հայաստանի կենսունակության համար անհրաժեշտ է սեփական ելքը, երկրորդը՝ ընդհակառակը, պնդում է, որ Բաթումից կարող է օգտվել նա:

Երրորդ խնդրի վերաբերմամբ մանրամասը զեկուցում է տվել Ա. Ահարոնյանը, նկարագրելով Հայաստանի ժողովուրդների փոխհարաբերությունները: Նա մատնանշել է, որ բացի արտաքին ուժերի ազդեցության տակ հայերի և թաթարների միջև ծագած դժգոհությունից այլ երևույթ նկատելի չէ, հայը ապրում է մյուս ազգերի հետ հաշտ և համերաշխ:

Թաթարների և հայերի անհամաձայնությունն էլ ժամանակավոր է, ընդգծել է նա, երբ վերջնականապես Հայաստանը ճանաչվի ամենքի, ինչպես նաև Տաճկաստանի կողմից, թյուրիմացությունները կվերանան բոլորովին:

Մասնաժողովին զբաղեցրել է մի ուրիշ խնդիր ևս. Հայաստանը ստեղծվում է դժվարին պայմաններում, այդ բանը մատնանշել է լորդ Քրզոնը իր մի ճառում՝ ասելով, թե չկա ավելի դժվար բան, քան Հայաստանի ստեղծումը. մինչդեռ մյուս նորակազմ պետությունները իրենց ժողովուրդներն ամփոփված ունեն իրենց սահմանների մեջ, Հայաստանի ժողովուրդը, հակառակ այդ նպաստավոր պարագաներին, ցրիվ է եկած ամեն կողմ: Ահա այդ հարցն է զբաղեցրել մասնաժողովին և նա մեր պատվիրակությունից պահանջել է տվյալներ այն մասին, թե հնարավո՞ր է գծած սահմանների մեջ հայ տարրի մեծամասնություն կազմելը և թե գաղթավայրերի հայերը հայրենիք կվերադառնան: Իհարկե, պահանջված տվյալները մանրամասն վիճակագրական տեղեկություններով ներկայացված են մասնաժողովին:

Մարտի 30-ին տեղի է ունեցել վերջին նիստը, ուր և պատրաստվել է զեկուցում Սան Ռեմոյի կոնֆերանսի համար:

Այդ ժամանակամիջոցում Ազգերի դաշնակցությանը առաջարկված է եղել քննելու Հայաստանի մանդատի խնդիրը, ընտրվել է մի մասնաժողով, որը զբաղվել է այդ հարցով: Նրա կողմից մշակված է օկուպացիայի ծրագիրը:

Մասնաժողովին գլխավորապես զբաղեցրել է այն հարցը, թե ո՞վ պետք է վերցնի պատասխանատվությունը, ըստ որում հարցում է ուղղված մեր պատվիրակությանը, թե եթե ոչ մի պետություն հանձ չառնի Հայաստանի հոգատարությունը, հայ ժողովուրդը սեփական ուժերով կարո՞ղ է նման պարտականություն վերցնել իր վրա: Պատվիրակությունը պատասխանել է, որ եթե ոչ մեկը չգտնվի, իհարկե հայ ժողովուրդը պատրաստ է իր ուժերով կազմակերպել իր պետությունը: Անգլիայի վարչապետը ևս իր ճառում մատնանշել է այն հանգամանքը, ասելով, թե հայը կենսունակ ժողովուրդ է, կարող է 40 հազ. բանակ կազմակերպել, նաև թե հայերը պիտի սովորեն իրենց բախտը տնօրինելու սեփական ուժերով:

Սան Ռեմոյի կոնֆերանսը ապրիլի 28-ին վերջացրել է իր աշխատանքները, մայիսի 10-ին Տաճկաստանի պատվիրակները Փարիզում պետք է ստանան պայմանագիրը, որի վավերացումից հետո կորոշվի նաև Հայաստանի բախտը:

Հյուսիսային սահմանների վերաբերմամբ մեր տեսակետն այն է, որ հարևան հանրապետությունների հետ խաղաղ բանակցությունները վարելով՝ պիտի վերջնական համաձայնության գանք: Վրաստանի կողմից ընդունված է մեր տեսակետը, Ադրբեջանի հետ բանակցելու բազմաթիվ փորձեր եղան, բայց, ցավոք

սրտի, պետք է մատնանշենք, որ նրա նախկին կառավարության բռնած դիրքը Հայաստանի վերաբերմամբ վերացնում է բանակցության ամեն մի հնարավորություն. Նա համառորեն գծում է իր սահմանները այնպես որ մեջ է առնում Հայաստանի մեծ մասը: Այդպիսի նախագածի շուրջը մենք բանակցություններ վարել անկարող էինք:

Ամերիկյան շարունակում է հետաքրքրվել մեր դատով, ապրիլի 4-ին ամերիկյան սենատը մերժել է Վերսալի դաշնագիրը և ազգերի դաշնակցության կանոնադրությունը ու հայտնել է նախագահ Վիլսոնին, որ պատերազմական դրությունը Գերմանիայի հետ վերացված է: Դրանից հետո առաջարկվել է մի բանաձև՝ ճանաչելու Հայաստանի անկախությունը, որի քննության միջոցին արտաքին գործոց նախարարը պնդել է, որ ճանաչումը ներկայումս միտք չունի, քանի որոշված չեն նրա սահմանները. սահմանների որոշումից հետո Ամերիկյան կասի իր խոսքը:

Դեպի ծով ելք ունենալու խնդրի վերաբերմամբ Ամերիկայի տեսակետը այն է, որ Տրապիզոնը պիտի լինի Հայաստանի նավահանգիստը:

Իտալական կառավարությունը որի կողմից սիրալիր ընդունելություն է գտել մեր ներկայացուցիչը Մ. Վարանդյանը, Հայաստանի ստեղծմանը վերաբերվում է ամենայն համակրությամբ: Նա շահագրգռված է Հայաստանի հետ տնտեսական և առևտրական կապեր հաստատելու, միաժամանակ խոսք է տվել Սան-Ռեմոյում պաշտպանելու մեր դատը:

Ամենից քիչ տեղեկություններ ունենք Ֆրանսիայի մասին, որի վերաբերմունքը դեպի հայկական դատը, առհասարակ, սառն է, երևի այն պատճառաբանությամբ, թե տնտեսապես ինքը ևս քայքայված է և, բացի այդ, հայկական պահանջները ներհակում են իր շահերին: Նավահանգստի վերաբերմամբ այն տեսակետն ունեն, որ Բաթումից պիտի օգտվենք: Կարծում ենք, որ մայիսի ընթացքում շատ հետաքրքրիչ նորություններ պիտի լսենք մեր հարցի մասին: Պատվիրակությունը դեռևս կմնա, մինչև վերջնական վճիռ ստանալը:

Մենք և մեր հարևանները

Ինչ վերաբերում է Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ ունեցած մեր ներքին հարաբերություններին, պատիվ ունեն հայտնելու, որ իրագործել ենք մեր տեսակետը և հասել որոշ հետևանքների:

Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի դեպքերը հայտնի են ձեզ: Հայ անպաշտպան գյուղացին, չունենալով ռազմամթերք և կանոնավոր զորք, դուրս է եկել օրհասական կռվի իր վրա հարձակվողների դեմ և բնականորեն չի կարողացել դիմադրել մինչև վերջ, դրա հետևանքը եղել է այն, որ թաթարների կողմից այրվել են լքված գյուղերը: Եվլախ-Շուշի ճանապարհի երկու կողմն ընկած հայկական գյուղերը մաքրվել են, Շուշու հայկական մասը ավերվել է հիմնովին. քաղաքում տեղի է ունեցել նաև ջարդ, որի ընթացքում հայերը տվել են 400-500 զոհ: Վերջին երեք շաբաթվա ընթացքում Ջանգեզուրի տերիտորիայի վրա Ադրբեջանի զորքեր և բանդաներ չեն երևացել, այնուամենայնիվ ժողովուրդը դեռ զինվորական պայմանների մեջ է ապրում:

Ապրիլի 10-ին, Թիֆլիսի մեր պատվիրակության հեռագրի համաձայն, Անդրկովկասյան կոնֆերանսը որոշել է դադարեցնել կռիվները ու հանձնաժողովներ ուղարկել՝ դեպքերը տեղում քննելու: Ղազախի հանձնաժողովը իր գործը վերջացրել է մի օրում և ապրիլի 14-ին վերադարձել է Թիֆլիս: Ապրիլի 19-ին մի հանձնաժողով է ճանապարհվել Շուշի, 23-ին ստացված հեռագիրն ասում է. որ իրենք Եվլախ-Շուշի ճանապարհի վրա ոչ մի հայ չեն տեսել, Շուշում պատահել են մի քանի հոգու, որոնք պատսպարված են եղել այս ու այն թաթարի մոտ: Երրորդ հանձնաժողովը, որ պիտի գնար Շարուր-Նախիջևան, հասել է Երևան, նա դեռ դուրս չի եկել ճանապարհների փակ լինելու պատճառով: Հանձնաժողովի թաթար անդամ Սուլթանովը գնացել է Դավալու, ծանոթանալու ճանապարհի վիճակին, բայց դեռ չի վերադարձել:

Կոնֆերանսը դեռ պաշտոնապես գոյություն ունի, բայց նիստերն ընդհատված են երեք օրով, Բաքվում տեղի ունեցած հեղաշրջման հետևանքով: Ապրիլի 27-ի

գիշերվա ժամը 12-ին բռնակցությունը հասել են Բալաջարի և վերջնագիր են ներկայացրել Ադրբեջանի կառավարության՝ իշխանությունը հանձնելու գինվորահեղափոխական կոմիտեին: Պառլամենտը 28-ին ընդունել է պահանջը և կատարել:

Կոմիտեն դեռևս պաշտոնական դիմում կամ հայտարարություն չի արել հարևան հանրապետություններին, ըստ երևույթին, Բաքուն գրավված է առանց դիմադրության, պաշտոնյաները մնում են իրենց տեղերում, արտաքին կյանքը խանգարված չէ, կառավարության և պառլամենտի անդամներից ոչ մեկը ձերբակալված չեն: Ռադիոյի հաղորդագրությամբ Ադրբեջանը ճանաչված է անկախ խորհրդային իշխանություն, տեղիս ադրբեջանական ներկայացուցչի ասելով արտաքին հարաբերությունների հարցը կորոշվի մոտ օրերս: Դաշնակից ներկայացուցիչների Բաքվում մնալու կամ հեռանալու խնդիրը ևս կվճռվի մոտ օրերս:

Բաքվի գրավումից առաջ մոտ օրերս ուղիղ հեռագրալարով հաղորդեցին, թե Ադրբեջանը հայտարարում է, որ բռնակցությունը մոտենում են իր սահմաններին, բայց ինքը ուժ չունի դիմադրելու, որովհետև զորքերը զբաղված են Ղարաբաղում: Ուստի նա Հայաստանի կառավարությունից երաշխավորություն է պահանջում, որ զորքերը հետ քաշելու դեպքում հարձակում չլինի: Դիմում է արված նաև Վրաստանին, որը պատասխանել է, թե իր օգնությունն անմիջապես լինել չի կարող: Մեր պատասխանը այդ հաղորդագրությանը արդեն հրատարակված է մամուլում, բայց նախքան նրա տեղ հասնելը ադրբեջանյան զորքերը քաշվել են Եալամայից և ընդունել վերջնագիրը:

Դեպի մոր կառավարությունը մեր վերաբերմունքն առայժմ չեզոք է: Միջազգային օրենքների համաձայն հեղաշրջումից հետո, եթե որևէ պետության ներկայացուցիչը հետ չի կանգնում, նշանակում է նրա կողմից ընդունվում է մոր հաստատված պետակազմը և մենք հրահանգել ենք մեր ներկայացուցչին՝ շարունակելու իր պարտականությունները, եթե նրանց կողմից որևէ մոր առաջարկ չլինի:

Սակայն կարծում ենք, որ դրությունը այսպես անորոշ շարունակվել չի կարող, առաջին քայլը՝ խոսելու իր հարևանների հետ, պետք է անի Ադրբեջանը:

Ադրբեջանի հեղաշրջման հետ կապ ունի նաև այն հարցը, թե մենք ի՞նչ վերաբերմունք ունենք դեպի խորհրդային Հայաստանը: Մեր կայուն տեսակետն այն է, որ Հայաստանը չեզոք է հանդես Ռուսաստանի քաղաքացիական կռվի և այդ կռիվը վարող ուժերի: Կառավարության ու հայ հասարակության կարծիքը արտահայտվել են բռնակցության գործունեության ընթացքում հանդես եկած միայն մեկ երևույթի վերաբերմունք, այն է՝ տաճկա-բռնակցության դաշնագրության, որ մեր աչքում նկատվում է Հայաստանի շահերի դեմ ուղղված մի քայլ: Երբ պարզաբանվեց այդ խնդիրը և հաստատվեց, որ Հայաստանում գործող մի քանի բռնակցություններ աշխատում են հենց այդ ուղղությամբ, կառավարությունը հարկադրված եղավ միջոցներ ձեռք առնել և առաջարկեց նրանց թողնել Հայաստանի սահմանները: Կարևոր են համարում նաև հայտնել, որ շատ բռնակցություններ հակառակ են եղել վերոհիշյալ դավադրության և նրան նպաստող գործունեության հայտարարել են նրանք այդ մասին կառավարության և կառավարությունը նրանց ոչ մի կերպ չի անհանգստացրել: Բացի դրանից մեր և բռնակցության կազմակերպության միջև տեղի չի ունեցել որևէ դեպք և մենք մինչև օրս էլ մնացել ենք չեզոք դերում:

Այնուամենայնիվ չպետք է անտեսել, որ բռնակցություն են հանդիսանում Ռուսաստանի իրական ուժը, այդ փաստը մատնանշվում է մասնավորապես Եվրոպայում ու նկատվում է դեպի Ռուսաստանն ունեցած քաղաքականության բեկում: Ֆրանսիական պառլամենտը հանձնարարել է կառավարության՝ բանակցություններ վարել Ռուսաստանի հետ. նույն տեսակետին է Իտալիան: Ամերիկայի դիրքը հայտնի է Ձեզ, այն ինչ հնարավոր չէր հունվարին, այժմ հնարավոր է դառնում և մեծ պետությունները մտածում են կամ, գուցե, սկսել են բանակցություններ վարել Ռուսաստանի հետ թե՛ տնտեսական և թե՛ քաղաքական հարցերի վերաբերմամբ:

Հայաստանի կառավարությունը ևս չի կարող անտեսել այն կարևոր և նշանակալից փաստը, որ այժմ գոյություն ունի Ռուսաստանն իր իշխանությանը և որն արդեն մտել է Անդրկովկաս: Հետաքրքրական է այժմ իսկ պարզել, թե ի՞նչ վերաբերմունք ունի նա դեպի անդրկովկասյան համրապետությունները: Տեղեկություններն ասում են, որ Ադրբեջանի անկախությունը ընդունված է նրա կողմից, իսկ ի՞նչ է վերաբերմունքը դեպի Հայաստանը: Հայաստանի կառավարությունն ունի հիմունքներ պնդելու, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից ճանաչված է, ճանաչվում է և պետք է ճանաչվի հետագայում ևս Հայաստանի անկախությունը: Դա, իրոք, նորություն չէ, 1917թ. դեկտեմբերին ու համառուսական համագումարի որոշումը հաստատում են այդ փաստը: Մենք հիմք չունենք ասելու, թե դեկտեմբերին ու որոշումը կորցրել են իրենց ուժը: Բացի այդ, հյուպատոսների զեկուցումները ցույց են տալիս, որ թույլատրվում է իրենց՝ շարունակելու գործը Հայկական դրոշի տակ:

Հայաստանի կառավարությունը երբեք դեմ չէ բանակցություններ սկսելու Խորհրդային Ռուսաստանի հետ այն հիմունքներով, ինչ որ նախատեսում են բոլշևիկյան դեկրետները:

Երեկ երեկոյան ժամը 8-ին Թիֆլիսից տեղեկություն ստացվեց, որ իրեն կարմիր անվանող ինչ-որ մի զորամաս գրավելով Եվլախը, շարժվում է Ղարաբաղ և նպատակ ունի Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի վրայով անցնել Նախիջևան ու միանալ Տաճկաստանին: Կառավարությունն անմիջապես հեռագրեց Բաքու և Մոսկվա՝ ճշտելու, թե ու՞մ է պատկանում այդ զորամասը, ի՞նչ նպատակներ ունի և, վերջապես, ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնվում թյուրիմացությունները կանխելու:

Այն ինչ կատարվում է այժմ Սան Ռեմոյում և Կովկասում, միանգամայն տարբեր են իրարից. համաձայնեցնել, գտնել մի ճանապարհ, թեպետ դժվար է, այնուամենայնիվ կառավարությունը կանգնած է հին տեսակետի վրա, այն է՝ համակերպել իր քայլերը գլխավոր նպատակի իրագործման՝ միացյալ Հայաստանի պահպանման:

Տաճկաստանի ամբողջության համար ցույց տրված ամեն օժանդակություն հայկական դատին վնասել կնշանակի, որովհետև առանց Տաճկահայաստանի չկա Հայաստան:

Մեր անկախությունը, որ ճանաչված է Խորհրդային իշխանության կողմից և կոնֆերանսի ցանկությունը լինել ուժեղ, չեն խանգարի միմյանց և մեր գերագույն ձգտումը՝ և անկախ և ուժեղ Հայաստանի սահմանների վրա տեսնել տևական խաղաղությունը:

Վերջին երեք շաբաթվա ընթացքում Հայաստանի ճակատներում հանգիստ է տիրել: Կարսի վերաբերմամբ տարածված լուրերը ստահող են միանգամայն և հերքված են հենց իրենց՝ մահմեդական ներկայացուցիչների կողմից:

Արագ թափով կատարվում է ներքին կազմակերպության գործը, որ գնում է երկու ուղղությամբ:

-Նախապատրաստել ուժեր երկիրը գրավելու համար և ուժեղացնել բանակը: Վերջին նպատակով հասարակական կամ պետական հիմնարկություններից հետ են կանչված բոլոր զինապարտները, որպիսի հանգամանքը հնարավորություն ընձեռեց մեզ՝ ազատելու բարձր տարիքի զինապարտներին և վերացնելու զորքի մեջ եղած իրավացի դժգոհությունը:

Դժվար դրություն է ստեղծվել պարենավորման տեսակետից: Մեր պաշարը չնչին է, այդ մասին պարտք են համարում հայտարարել ձեզ: Դրա գլխավոր պատճառներից մեկն այն է, որ սերմանման կոմիտեն հավաքելով 250.000 փ. սերմացու, մոտ 200.000 փութ ալյուր բաշխեց ժողովրդին: Երկրորդ գլխավոր պատճառն է Ռուսաստանից ալյուր չգալը և, վերջապես, երրորդն այն, որ Ամերիկայից ալյուր բերող նավերը ուշացել են և հունիսի սկզբներին հազիվ տեղ հասնեն:

Կարգադրված է առաջին հերթին ապահովել զորքի պաշարը, որ և կատարված է արդեն, ապա որբանոցների ու հիվանդանոցների և միայն մնացածը բաշ-

խել քաղաքացիներին, այդ պատճառով է, որ ռացիոնը իջեցված է քառորդ ֆունտի:

Պարենավորման ճգնաժամի դեմ կռվելու համար ձեռնարկված են միջոցներ, այժմ մենք հնարավորություն ունենք Բաթումում գնելու բավական քանակությամբ գարի, հնարավորություն ունենք նաև երկրից հանելու ցորեն և ալյուր, բացի այդ որոշված է շարունակել սերմանման կոմիտեի գործունեությունը, որը այս անգամ հացահատիկներ պետք է հավաքի ոչ թե ցանելու, այլ՝ պաշար պատրաստելու համար:

Չեկերի կուրսը բարձրացնելու հարցին կառավարությունը նվիրել է հինգ միստ, մշակել է 16 միջոցներ, որոնց մեջ հիշատակելի են արտասահմանյան ծախսերի կրճատումն ու ներմուծվող ապրանքների քանակի կրճատումը, ապա որոշված է ամեն կերպ աջակցել հում նյութերի արտահանության գործին, այդ նպատակի համար ամենից առաջ տրամադրելով բավարար թվով վագոններ:

Ընդհանուր գործունեության մեջ կառավարության ուշադրության գլխավոր առարկա են կազմում երեք խնդիրներ-Հայաստանի անկախության ճանաչումը, սահմանների լայնացումը և ներգաղթի կազմակերպումը: Վերոհիշյալ խնդիրների իրագործման համար կառավարությունը գործ է դնում իր բոլոր միջոցները և ուժերը (բուռն ծափեր):

Լ. Թադևոսյան. - Ձեկուցում է գյուղատնտեսության և պետական գույքերի նախարարության երկրագործական բաժնի 1920թ. նախահաշվի ստիպողական և հավելյալ հոդվածների մասին:

Պառլամենտը, հոդվածների քննությունից հետո, վերոհիշյալ նախարարության անունով բաց է անում 3.692.709 ռ. վարկ:

Նիստը փակվում է գիշերվա 10.30-ին:

«Յառաջ», թիվ 91: 5 մայիսի 1920թ.:

87-Դ ՆԻՍ

3 մայիսի 1920թ.

Արտակարգ նիստ

Նիստին ներկա է կառավարության ամբողջ կազմը: Ունկնդիրների մասն ու պատշգամբը լիքն է խուռն բազմությամբ:

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*: Քարտուղարը կարդում է նոր ստացված գործերը:

Արտաքին գործերի նախարարի հաղորդագրությունը

Արտաքին գործերի նախարար *Հ. Օհանջանյան.* - Պարոնայք պատգամավորներ, վերջին շաբաթվա ընթացքում Անդրկովկասի մեր հարևան հանրապետություններում, հատկապես Ադրբեջանում կատարվել են դեպքեր, որոնք առանձնապես հետաքրքրական են և անմիջականորեն վերաբերում են մեր կենսական շահերին. այդ դեպքերի նկարագրությունն է, որ պիտի անեն այսօր:

Ինչպես գիտեք, Հյուսիսային Կովկասի գրավումից հետո, բոլշևիկները սկսեցին գործեր կենտրոնացնել մասամբ Վրաստանի, բայց գլխավորապես Ադրբեջանի սահմանների վրա: Ադրբեջանը կարծես ուշադրություն չէր դարձնում այդ երևույթի վրա և իր ամբողջ ուժերը՝ բաղկացած 10 հազար կանոնավոր զորքից և 10 հազար կամավորներից, ուղարկել էր Ղարաբաղ, որոնք զբաղված էին կոտորելու հայ խաղաղ ազգաբնակչությանն ու ավերելով քաղաքներ ու գյուղեր, առանց ուշադրության առնելու Հյուսիսային սահմանների վրա երևացող ուժը:

Ապրիլի 27-ին Ադրբեջանական 400 զինվորներ նահանջում էին Եալամայից և բոլշևիկները, թվով 6 հազար հոգի, գրավում են Խաչմազը և զրահապատներով առաջանում մինչև Բալաջարի: Ապրիլի 28-ին կատարվում է հեղաշրջումը: Տեղական բոլշևիկյան կազմակերպության ներկայացուցիչները վերջնագիր են տալիս

կառավարության՝ իշխանությունը հանձնելու իրենց: Պառլամենտն ընդունում է վերջնագիր և իշխանությունը հանձնում զինվորահեղափոխական կոմիտեին:

Նախքան հեղաշրջումը Հայաստանի կառավարությունը դաշնակից պետության ներկայացուցիչներից ստացավ մի նոտա (կարդում է), որից պարզ երևում է, թե Ադրբեջանի նախկին վարիչները ինչպիսի փորձեր են արել արդարացնելու իրենց թուլությունը հյուսիսային սահմանների վրա: Կառավարությունը այդ նոտային պատասխանեց, որն արդեն հրապարակված է մամուլում (կարդում է): Չնայած մենք տվինք երաշխավորություն, որ Հայաստանի կողմից ոչ մի հարձակում Ադրբեջանի վրա չի կարող լինել, այնուամենայնիվ Ադրբեջանը իր գորքերը չտարավ Ղարաբաղից և չէր էլ կարող տանել, որովհետև ապրիլի 28-ին արդեն հայտարարված է խորհրդային իշխանություն:

Ապրիլի 30-ին Ադրբեջանի խորհրդային իշխանության կամ զինվորահեղափոխական կոմիտեի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Համիդ Սուլթանովը հաղորդում է իր մի բարեկամին, թե Կարմիր զորքը գրավելով Եվլախը շարժվում է Շուշի՝ Ղարաբաղի վրայով միանալու Տաճկաստանին, միաժամանակ հայտնում է, որ Վրաստանն իրենց վախ չի ներշնչում, իսկ եթե Հայաստանը դիմադրություն ցույց տա՝ հարկադրված կլինեն պատերազմ հայտարարել:

Այս հեռագիրը, որի պատճենը ունենք մեր ձեռքի տակ, պարզ ցույց է տալիս Ադրբեջանում տեղի ունեցած դեպքերի իսկական բնույթը: Կառավարությունը հարկ համարեց մի նոտայով դիմել Ադրբեջանի նոր կառավարության ներկայացուցիչ Նարիմանովին ու միաժամանակ Սովետական Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Չիչերինին՝ պարզելու թե ինչ է կատարվում իսկապես (կարդում է): Նոտաների հետևանքի մասին դեռ տեղեկություն չառած, մայիսի 1-ին, առավոտ ժամը 7.30-ին Ադրբեջանի նոր կառավարության կողմից ստացանք մի վերջնագիր (կարդում է, տե՛ս «Յառաջ», N 91): Մի քանի ժամ հետո ստացվեց մի այլ վերջնագիր Կովկասյան ճակատի սովետական զինվորական հեղափոխական խորհրդի նախագահ Օրջոնիկիձեի և այլոց ստորագրությամբ (կարդում է, տե՛ս «Յառաջ», N 90): Թեպետ միջազգային օրենքներով նման վերջնագրերը կարելի է համարել չընդունված, այնուամենայնիվ Հայաստանի կառավարությունը պատասխանեց երկուսին էլ, որպեսզի ոչ մի կասկած չմնա, թե մենք որևէ միտք ունենք անհամաձայնություն կամ բախումներ առաջ բերել Հայաստանի և Ռուսաստանի կամ Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև (կարդում է, տե՛ս «Յառաջ», N 90): Այս պատասխաններից դուրս տեսնում եք, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը տոգորված է գերազանց խաղաղասիրությամբ և նրա բուռն ցանկությունն է բոլոր վեճերը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ: Միաժամանակ, կանգնած լինելով ժողովուրդների ինքնորոշման բարձր սկզբունքի վրա, կառավարությունը պարտք է համարում հայտնել, որ նա, հայ բովանդակ ժողովրդի վճռական կամքի համաձայն, պատրաստ է ամեն գնով պաշտպանելու Հայաստանի սահմաններն ու անկախությունը՝ ուն կողմից էլ որ վտանգ սպառնա նրան (աղմկալից ծափեր):

Պառլամենտը միաձայնությամբ որոշում է քննել արտաքին գործերի նախարարի զեկուցումը: Չայն է խնդրում դաշնակցական պատգամավոր Ս. Թորոսյանը: Հայաստանի ժողովրդի ներկայացուցիչներ:

Ս. թ. ապրիլի 28-ին Կովկասի կյանքում բացվեց մի հետաքրքիր էջ, ասում է նա, սկսվեց պատմության մի նոր շրջան: Ադրբեջանը, որ ազնվական-բեկական մի երկիր է, որ տաճկական օրենտացիայի ցայտուն արտահայտիչն է, դարձել է կոմունիստ:

Ռուսական կոմունիզմը պտուղ է զարգացած արդյունաբերության, նա բանվորության և գյուղացիության տիրապետությունն է Ռուսաստանում: Ադրբեջանը չունի ամենևին այդ նախապայմանները, նա դեռ չի ազատագրվել բեկական, խանական տիրապետությունից, բայց հայտարարել է իրեն կոմունիստ, սակայն պատմության մեջ խոշոր թռիչքներ չեն կարող տեղի ունենալ: Եթե էվոլյուցիան հող չի պատրաստել, այդպիսի երևույթները պատմության մեջ միայն արկածի բնույթ ունեն և Ադրբեջանը դիմեց արկածախնդրության:

Յուրաքանչյուր մարդ, որ ծանոթ է հասարակական կյանքի պատմությանը, պետք է լավ գիտենա, որ Ադրբեջանում կատարվում է մի կեղծիք, և այսօր Հայաստանի պառլամենտի պարտքը պիտի լիներ պատռել դիմակն ու մերկացնել այդ կեղծիքը:

Պատգամավորներ, իր կոմունիստական կյանքի երեք օրը դեռ չապրած Ադրբեջանն անում է իր առաջին քայլը: Պետք էր սպասել, որ նա հանդես կգա նոր նշանաբաններով, որ նա բոլոր միջոցներով կծգտի վերջ տալու արյունահեղություններին, սակայն դրանց փոխարեն վերջնագիր է ուղարկում Հայաստանին և կանենում է Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի ընթուստ ժողովրդին իր ձեռքը ձգել խանական տիրապետության մեջ՝ և՛ կեղեքելու և՛ ճնշելու: Այս փաստն ինքնին մի փառավոր ապացույց է, որ Ադրբեջանի նոր կառավարությունը երբեք կոմունիստական չէ, նա հին կառավարության հարազատ զավակն է, ու նրա նպատակների մոլի հետապնդողը:

Ադրբեջանի վերջնագրին մենք ունենք միայն մեկ պատասխան-Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը, ունենալով հոծ հայություն, պետք է միանան Հայաստանին (աղմկալից և երկարատև ծափահարություն):

Հայաստանի կառավարությունը պետք է ձեռք առնի բոլոր միջոցները՝ պահպանելու Հայաստանի անբաժան մասը կազմող Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը (բուռն ծափեր):

Մենք ստացել ենք նաև երկրորդ վերջնագիրը, այս անգամ արդեն Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչների կողմից:

Նախ կարևոր են համարում մատնանշել, որ Հայաստանի վիճակը Սովետական կենտրոններում չի պարզաբանված ճշտորեն և իմ խորին համոզմամբ այս վերջնագիրը արդյունք է Ադրբեջանի կեղծ ինֆորմացիայի: Ամենից առաջ կառավարության պարտքն է կանոնավորել ինֆորմացիան:

Մյուս կողմից մենք չենք կարող անտեսել, որ հայ ժողովուրդը կուլտուրական կապերով կապված է Ռուսաստանի հետ: Այդ այդպես լինելով հանդերձ, չենք կարող նույնպես չհիշել, որ Ռուսաստանից ընդունված կուլտուրայի վրա հայ ժողովուրդը միշտ դրել է իր հանճարի, իր ստեղծագործության ուրույն դրոշմը, որ ապացույց է նրա կենսունակության ու սեփական կորովի:

Հարգելով կուլտուրական կապը, մենք պարզ և որոշ պետք է հայտարարենք Սովետական Ռուսաստանին, որ հայ ժողովուրդը ազատ պետք է լինի, որ նրա ինքնորոշվելու իրավունքը անվիճելի է հենց իր հռչակավոր նշանաբանի համաձայն: Ես համոզված եմ, Սովետական Ռուսաստանը այդ իրավունքը խախտել չի կարող: Կոմունիստների Մոսկվայի համագումարը ի լուր աշխարհի հայտարարել է, որ սովետական իշխանությունը պետք է ազատագրի բոլոր ճնշվածներին ու նրանց ազատ զարգացման հնարավորություն պետք է տա: Հատկապես Հայ դատի նկատմամբ, այդ նույն սովետական իշխանությունը թե՛ հատուկ դեկրետով, ու թե՛ խորհուրդների երրորդ համագումարում որոշակի դրական վերաբերմունք ունի ցուցադրած, նա թե այդ դեկրետով ու այդ համագումարի որոշմամբ ճանաչել և ընդունել է անկախ Հայաստանի գոյությունը: Հայ ժողովրդի համար այժմ հասել է ժամը ազատության և սովետական իշխանությունը պետք է կատարի իր խոսքը՝ ճանաչելով ու անրապնդելով մեր ազատությունը:

Մենք կարող ենք բանակցություններ սկսել Ռուսաստանի հետ՝ ամուր և անսասան կանգնած Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա (բուռն ծափեր): Եթե կառավարությունն ընթանա այս ուղիով, ժողովուրդն ու զորքը նրան զորավիգ կլինեն (երկարատև ծափահարություններ):

Խանդավառ ծափերի տակ ամբիոն է բարձրանում պատգամավոր Սեպուհը:

Վերջին դեպքերը ինձ համար շատ տարօրինակ են, - ասում է նա, ապրիլի 28-ին Ադրբեջանը առաջարկում է Հայաստանին հետ քաշել զորքերը Ղարաբաղից՝ իր ուժերը բուլշևիկների դեմ տանելու համար և չորս ժամ հետո հայտարարում խորհրդային իշխանություն: Այս դեպքերը շատ նման են 1908 թվականի դեպքերին, երբ Տաճկաստանը հայտարարվեց սահմանադրական երկիր: Այդ, հայտարարեց, բայց և անմիջապես կազմակերպեց Ադանայի չտեսնված ջարդը:

Այսօր Ադրբեջանը դարձել է սովետական և երկու օր չանցած սպառնում է մեզ, ինչու՞, որպեսզի իր գործերը Հայաստանի վրայով միացնի Տաճկաստանի «կարմիր» գործերին, այն Տաճկաստանի, ուր չկա, չի եղել և չի կարող լինել «կարմիր» գործ: Այլ կա միայն Կարմիր սուլթան:

Այդպիսի սպառնալիքներ հայ ժողովուրդը շատ է տեսել: Ես պահանջում եմ կառավարությունից՝ ոչ մի ուշադրություն չդարձնել: Դրանք խաղեր են՝ սարքված Ադրբեջանի կարմիր դահիճների ձեռքով՝ հայ ժողովրդին բնաջնջելու նպատակով: Սակայն նրանք չեն հասնի իրենց նպատակին, քանի կանգուն է մեր քաջարի բանակը:

Իմ գործնասը այսօր ուղարկած հեռագրով խոստանում է կռվել մինչև վերջին մարդը և մի թիզ հող չզիջել թշնամուն: (խանդավառ ծափեր): Ես հայտարարում եմ ձեզ, որ այդ ոգով տոգորված է մեր ամբողջ բանակը. հենված նրա վրա կառավարությունը աներեր հավատով պետք է առաջ տանի մեր հայրենիքի պաշտպանության գործը (բուռն ծափեր):

Երկրորդ վերջնագիրը ստացված է Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցիչների կողմից: Մենք միշտ կարող ենք խոսել նրանց հետ, որովհետև ռուսական հեղափոխական բանակն ու հեղափոխական իշխանությունը մեզ համար բոլորովին այլ արժեք ու այլ նշանակություն ունեն, սակայն, այդ դեպքում ևս, կառավարությունը չպետք է մոռանա, որ ամեն բանակցության, ամեն համաձայնության նախապայմանն է Հայաստանի անկախությունը: Ես՝ իբրև զինվորական, ինձ հետ մասնակցում եմ հայ բանակը, կոչված ենք պաշտպանելու հայրենիքի անկախությունը բոլոր վտանգների դեմ: Դա է մեր գերազանց պարտքը և թող մեր կառավարությունը երբեք չմոռանա, որ հայ բանակը գիտի կատարել իր պարտքը սրբությամբ (երկարատև ծափահարություն):

Լ. Թումանյան. - (Սոցիալ. հեղափոխական) - Բաքվում կատարվածը կեղծիք համարելու հիմք չունենք, կատարվել է հեղաշրջում, Սուսավաթական ոճրագործ ղեկավարները հեռացել են ասպարեզից և իշխանությունն անցել է զինվորահեղափոխական կոմիտեի ձեռքը: Գուցե հիմ կառավարությունը հույսեր ունի ազդելու նոր վարիչների վրա, բայց այդ տեղի ունենալ չի կարող, որովհետև Անդրկովկաս է իջնում ռուս հեղափոխական բանակը:

Ա. Շիրինյան. - (դաշն.) - Ճիշտ չէ, ասացեք Դադստանի մուսուլման բանակը (ծափեր):

Լ. Թումանյան. - Ռուս բանակը, որ չի հեռանա Ադրբեջանից, այսօր հերթը հասել է մասն իմպերիալիստներին ծափահարող Հայաստանի մուսաֆաթին՝ «դաշնակցության», այժմ նա պետք է հեռանա ասպարեզից:

Գ. Բալայան. - (դաշն.) - Գոնե լռեցե՛ք, ամոթ է ձեզ:

Լ. Թումանյան. - Ա՛յո, պետք է հեռանա մասն հայկական «մուսաֆաթը», եթե նա չի ցանկանում, որ բռնի ուժով հեռացնեն նրան (ծիծաղ «դաշնակցության» ֆրակցիայի կողմից):

Ա. Դովհաննիսյան. - (դաշն.) - Ահա երկու տարի է, մուսաֆաթական կառավարության ձեռքով արյունաքամ է լինում հայ ժողովուրդը, դուք պարոնայք էսեռներ, հերքեցեք, որ հարյուրավոր հայ տղաներ՝ թլպատված, չեն գտնվում Դահրա գյուղում, հերքեցե՛ք, որ ճալեթ, Վարդաշեն և ուրիշ շատ գյուղեր սրի չեն քաշված, հերքեցե՛ք, որ բազմաթիվ հայ կանայք ու աղջիկներ գերված չեն ու բռնաբարված, որ ավերված չէ Շուշու հայկական մասը, որ չի սրածվում Դարաբաղի անմեղ ժողովուրդը:

Պատգ. Լ. Թումանյանը ողջունում է այժմ Ադրբեջանի խորհրդային, ես կասեմ խորհրդավոր իշխանությունը: Ես ձեզանից առաջ կարող էի ողջունել պ. Թումանյան, բայց ու՞ր է նրա հրովարտակը, որ ազատի մեր գերիներին ու բռնաբարված կանանց և աղջիկներին, ու՞ր են նրանց կոչը համերաշխության: Ուսուրեկովի տեղ Նարինանովին նստեցնելով փոխվե՞ց էությունը:

Դուք երեսով եք տալիս, որ մենք ծափահարենք մեր իմպերիալիստներին, բայց ու՞մ եք ծափահարում դուք, մոռացե՞լ եք Միբախին (ծափեր), մոռացե՞լ եք, որ քանդում էիք Պետրոգրադի ջրմուղները (բուռն ծափեր), դուք չէի՞ք, որ

սկսեցիք քաղաքացիական կռիվը Ռուսաստանում, երբ բոլշևիկների հաղթական արշավից ընկճված դարձաք թուլամորթ, անկամ ու անճար: Այսօր ձեր կաշին փրկելու համար խունկ եք ծխում Սովետական Ռուսաստանին, սակայն ու՞ր է ձեր հերոսը՝ փառապանծ Կերենսկին, Փարիզում դավեր է լարում խորհրդային իշխանության դեմ (աղմկալից ծափեր):

Ողջունում եք այժմ Հոսեյնովին, այն մարդուն, որ հայտարարում է, թե կարմիր բանակը արշավում է հայ ժողովրդի վրա, գոնե ամաչե՛ք ժողովուրդ բառը գործածելուց:

Կարծում եք միանտաբար, թե Ադրբեջանում իրոք հեղաշրջում կատարվեց, «Մուսաֆաթը» այնքան անգոր էր, որ այդպես հեշտությամբ գիջեց իշխանությունը, ասացեք խնդրեմ, որտե՞ղ է տեսնված այդպիսի բան: Ես պնդում եմ, որ այո՛, այդ կառավարությունն ավելի վատթար է, քան նախկինը: Չմոռանաք «իթթի-հատի» համագումարը, ուր պարզորեն արտահայտվեց նրանց կամքը-հրահրել համախալանական շարժումը՝ ձեռք մեկնելով բոլշևիկներին:

Եվ դուք, թուլամորթ կուսակցություն, որ Ռուսաստանում գյուղացիության 80 տոկոսն ունեիք ձեր հետևից, չկարողացաք կառավարություն ստեղծել, այսօր հանդգնություն ունեք ասելու, թե հասել է ժամը, որ դաշնակցությունը հեռանա իշխանությունից: Ձեր մտքով երբեք չանցկացնեք, որ կարող եք մի օր երկրի ղեկը ձեր ձեռքը վերցնեք (բուռն ծափեր):

Արտաքին գործոց նախարարի մեղմ տոնը թող ձեզ չմոլորեցնի: Այդ մեղմ տոնի հետևում կանգնած է հայ աշխատավորությունն ու դաշնակցությունը:

Պարոնայք էսէռներ՝, ի վերջո հասկացեք, որ դուք չեք, որ պիտի մեզ կապեք Ռուսաստանի հետ, մենք ողջունում ենք Սովետական Ռուսաստանը, եթե նա ճանաչում է մեր անկախությունն ու ազատությունը (ծափեր):

Կառավարության համար թող պարզ լինի, որ ոչ մի գնով, ոչ մի պարագայում իշխանության թուլացում տեղի չպետք է ունենա: Դուք պարոնայք նախարարներ, ձեր խելքով, ձեր ամբողջ ուժով հայ աշխատավորության ու պառլամենտի հետ միասին պետք է ծեծեք բոլոր դժները, պիտի սպառեք բոլոր միջոցները՝ փրկելու հայ ժողովրդի գոյությունն ու նրա հայրենիքի անկախությունը: Հայ աշխատավորության վճռական և միահամուռ կամքն է լինել ազատ ու ապրել միացյալ և անկախ Հայաստանում (երկարատև, որոտընդոստ ծափահարություն, որ կրկնվում է մի քանի անգամ):

Ա. Խոնդկարյան. - (սոց. հեղ) - Հին Ռուսաստանում մի թերթ կար, «Նովոյե վրենյա»-ն, որ ողջունում էր ամեն մի իշխանություն, այժմ «դաշնակցությունն» է դարձել Ռուսաստանի նկատմամբ: Մենք էլ ենք քննադատում Ադրբեջանի կառավարությունը, բայց քննադատելով հանդերձ այդ կառավարությունը, պիտի խոստովանենք, որ ներկան ավելի լավ է՝ քան հինը:

Վ. Նավասարդյան. - (դաշ.) - Ինչո՞վ է լավ:

Ա. Խոնդկարյան. - (սոց. հեղ) - Լավ է հենց նրանով, որ հինը ուներ ցցված ժանիքներ...

Վ. Նավասարդյան. - (դաշնակ) - Իսկ նոր թաքնված ժանիքներ՞:

Ա. Խոնդկարյան. - (սոց. հեղ.) - Իսկ թե նորն ի՞նչ ունի, դեռ չգիտենք, այնուամենայնիվ լավ է ունենալ թաքնված ժանիքներ, քան ցցված (ծիծաղ դաշնակցականների կողմից), պարզ է, որ Սովետական Ռուսաստանը ազդել է և պետք է ազդի այդ կառավարության վրա. ի՞նչ պետք է լինի մեր դիրքը: Լավ բան է, որ մարդ իր գլխի տերն է և ունի ուժ՝ իր գլխի տերը լինելու, բայց մենք ունեն՞ք այդ հնարավորությունը. չպետք է ընկնել ֆետիշների հետևից, չպետք է մի իդեալ դնել և նրա համար կռիվ հայտարարել ամբողջ աշխարհին, ի՞նչ անել հապա, համակերպվել, ահա իմ պատասխանը՝ համակերպվել, եթե իրոք գալիս է խորհրդային իշխանությունը:

Վ. Խորենի. - (դաշ.) - Գալիս է Թուրքիան և ոչ Ռուսաստանը, մի խեղաթյուրեք փաստը:

Ա. Խոնդկարյան. - (սոց. հեղ) - Բայց համակերպվել չի նշանակում, իհարկե տալ ամեն ինչ, մենք պետք է աշխատենք ձեռք բերել մաքսիմումը, իսկ եթե

չհաջողվեց, պատրաստ պետք է լինենք գիշումների, մինչև մեր անկախությունից հրաժարումը:

Հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը ելակետ ունենալով, մեզ մնում է մի բան՝ Հայաստանում հայտարարել խորհրդային իշխանություն (բուն ծիծաղ դաշնակցականների կողմից):

Հաղորդակցության նախարար *Ա. Զամալյան*. - (դաշ) - Պատգ խոնդկարյանն ասաց, թե Ռուսաստանում մի թերթ կար, որի դերն էր գովել ամեն մի իշխանություն, ես էլ ասում եմ՝ Հայաստանում կա մի կուսակցություն, որի դերն է գովել ամեն մի իշխանություն, որ գալիս է Հյուսիսից:

Հայտնի է արդեն, թե խեղճները ինչ հույսեր են կապում Բիչերախովի և Դենիկինի հետ: Այսօր հայտնի դարձավ մի ուրիշ բան ևս: Այն, որ սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցությունը խորհրդային իշխանության գլխին հազար տեսակ լուտանքներ թափելուց հետո սկսել է նույն այդ իշխանության երկրպագել:

Դրա գլխավոր պատճառն այն հոգեբանությունն է, թե Հայաստանը անպայման պետք է կապվի Ռուսաստանի հետ, թեկուզ սատանան նստած լինի այնտեղ և, որովհետև այսօր Ռուսաստանը մեզ հետ կապվում է Ադրբեջանի վրայով, ուստի և ամենից առաջ Ադրբեջանի կառավարությունն է, որ քննադատության է ենթարկվում մեր կողմից:

Նոր կառավարության մասին պատ. խոնդկարյանն ասաց, թե իրոք ֆարս է կատարվում, այո, ֆարս է կատարվում և պարոնայք խեղճները լավ պիտի գիտենան, որ ֆարսը ավելի վտանգավոր է և ավելի վտանգավոր է մշուշը, քան ցցված ժանիքը, և փաստն եկավ հաստատելու մեր ասածը:

Այդ կուսակցությունը, որի լոգունգներից մեկն է ազգերի ինքնորոշումը, ամեն անգամ ոտնահարում է իր սկզբունքը, երբ խնդիրը վերաբերում է Հայաստանին:

Փիլիսոփայական դատողություն են տալիս մեր ժողովրդի անկաշկանդ զարգացման մասին, առանց մտածելու, որ անկախությունն էլ այդ նպատակի հիմքերից մեկն է կազմում:

Պատգ. Թումանյանի տոնը հրապարակին է սազում, բայց ոչ պառլամենտին:

Նա հարց է տալիս, թե ի՞նչ տվին իմպերիալիստները, իհարկե, լավ իմանալով, թե ինչ տվին:

Ես և Լիպարիտ Նազարյանը երբ Մոսկվայում բանակցում էինք Տրոցկու հետ, նա մեզ ցույց տվեց Եվրոպայի ճանապարհը, բայց ոչ Եվրոպական դեմոկրատիայի, այլ իմպերիալիստ կառավարություններին դիմելու մեզ խորհուրդ տվեց:

Եվրոպան փրկեց մեր սովամահ ժողովրդին, դուք այդ շատ լավ գիտեք:

Այնուհետև նույն այդ բարեմիտ խեղճները վտանգի ժամին խորհուրդ են տալիս կառավարությանը՝ հրաժարվել իշխանությունից: Այս րոպեին եթե կառավարությունն ունի մի պարտք, դա այն է, որ թույլ չտա նման քննադատություններով պառակտելու ազգի միահամուռ կամքը (բուն երկարատև ծափահարություն):

Վ. Մինախորյան. - (սոց. հեղ) - Այստեղ հայտնեցին, թե դաշնակից պետությունները մեզ հաց են տվել. բայց ինչու՞ պարոնայք, մոռանում եք որ այդ նույն դաշնակիցները մեզնից արյուն են խլում: Համոզվեցեք և ընդունեցեք վերջապես, որ ձեր քաղաքականությունը կառչած մնա Եվրոպայի փեշից...

Վ. Նավասարդյան. - (դաշ.) - Կուլտուրայի և ոչ Եվրոպայի:

Վ. Մինախորյան (սոց. հեղ.) - Այո՛, ձեր այդ քաղաքականությունը, նորից եմ կրկնում, կորստաբեր եղել է և կորստաբեր պիտի լինի հայ ժողովրդի համար: Մեզ մտահոգողը տվյալ հանգամանքներում մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյության խնդիրն է միայն և այդ տեսակետից կարծում ենք մենք, որ վերջ պետք է տալ կնճռոտ հարցերը հայ-թուրքական մեթոդներով վճռելու եղանակին և ամբողջովին պետք է հենվել հեղափոխական Ռուսաստանի վրա...

Վ. Խորենի (դաշ.) - Բայց այդպիսի Ռուսաստան կա՞ Բաքվում արդյոք...

Ա. Շիրինյան (դաշ.) - Ինչու՞ չէ, ապա Սուլթանովը ինչ է՝ «մուսաֆաթ»-ի և «իթթիհատ»-ի հետ միասին (ծիծաղ):

4. *Միմախորյան* (սոց.-հեղ.) - Պետք է հենվել հեղափոխական Ռուսաստանի վրա, եղբայրական ձեռք մեկնել նրան, որովհետև այլ ճանապարհ մենք ձեզ ցույց տալ չենք կարող:

7. *Բուդաղյան* (դաշ.) - պնդում են պարոնայք պատգամավորներ, թե Ադրբեջանում խորհրդային իշխանություն է, ինչու՞ չէ, եթե Լյովա Տումանովը կարող է Լևոն Թումանյան դառնալ, ինչու՞ Զամիդ Սուլթանովը չի կարող կոմունիստ դառնալ (ընդհանուր ծիծաղ): Մեզ խորհուրդ են տալիս եղբայրական ձեռք մեկնել Ռուսաստանին, բայց հետաքրքրական է իմանալ, թե այդ ե՞րբ է, որ մենք թշնամական ձեռք ենք մեկնել այդ նույն Ռուսաստանին:

Մեր մեղքը չէ նաև այն, որ ունենք մի սրբության սրբոց՝ անկախ Զայաստանի գաղափարը (ծափեր):

Մեզ հետ չխոսեցին օտարները, նրանք լքում են մեզ, ոչինչ, թող լքեն, մենք ունենք մեր հարազատը՝ տաճկահայ հատվածը, որ արյունով միացավ մեզ և որի հետ միասին մենք կարող կլինենք պաշտպանել մեր սրբության սրբոցը (աղմկալի ծափահարություն):

Էսենները խոսում են ժողովրդի ապահովության մասին, ապա ի՞նչ է անում կառավարությունը, ի՞նչ է անում հայ ժողովրդի հարազատ գավակը՝ ԶԶ դաշնակցությունը, չէ՞ որ նրանք ապահովության գործն են դարձնում իրենց անդուլ աշխատանքներով:

Ասում են նաև, թե հրաժարվեցեք իշխանությունից, բայց ո՞ւմ տանք երկրի ղեկը, որն է այն ուժը, որ պիտի հուժկու բազուկներով վարե մեր նավը, կա՞ այդ ուժը, պարոնայք էսեններ, հայ դեմոկրատիան վաղուց է հանդես բերել իր վճռական կամքն ու հաղթ ուժը, հանձինս ԶԶ դաշնակցության, որ այժմ երկրի ղեկավարն է, ում պիտի մնա գալիք օրերին ևս (բուռն և աղմկալից ծափեր):

4. *Նավասարդյան* (դաշ.) - Դիմում են ձեզ, պարոնայք պատգամավորներ՝, և ձեզ հետ մեկտեղ Զայաստանի բազմահազար քաղաքացիներ, հայրենիքը վտանգի մեջ է. հենց այս րոպեին, երբ դուք քննության եք առնում Բաքվի նոտաները, թափվում է արյունը հայ մարդու Ղարաբաղի և Զանգեզուրի բարձունքներում: Չկա արդեն Բալուջան՝ զարդը Խաչենի, ավերվել է Շոշուն՝ գոհարը Վարանդայի, սրածվել է պատմական Գյուլիստանի շեն ու գեղեցիկ գյուղերը, չկա անառիկ և հեքիաթային բերդն Անդրկովկասի իր ողջ հայկական մասով՝ Շուշին և վերջապես սքանչելի մեկ հատվածը հայ ժողովրդի, նա այսօր գտնվում է թուրք-թաթար յաթաղանի տակ, ու՞ր է ձեր կամքը վճռական:

Հսկայական բախումն է արևելքի ու արևմուտքի. այդ բախման մեջ երկու դերակատարների՝ ռուսական բոլշևիզմի և Թուրքիայի մասնակցությունն ակնհայտ է, ակնհայտ է և այն, որ մեր ճակատի դերակատարը Թուրքիան է, Թուրքիան, որ մեր ժողովրդի մի ամբողջ հատվածը դրեց հողի տակ:

Մեզ խոհականության և համակերպվելու դասեր են ուզում տալ կարծելով, թե այդ մասին մենք ոչինչ չգիտենք: Ո՛չ, այդ գիտենք թե մենք և թե մեր ողջ անցյալը: Զայ հասարակական զարգացման պատմությունն ընթացել ու դարձել է երեք ուժերի հզոր ազդեցության տակ, այդ ուժերից մեկը համակերպողների մեծաթիվ բանակն է եղել, որն ըմբոստացման և ընդվզումի սրբազան իրավունքն այլոց վերապահելով, շարունակ իր վիզն է ճկել ու շարունակ սրածվել: Ապա դեր է կատարել մեր կյանքում լրտեսների, կավատների, դավաճանների ու կաշառվածների փոքրաթիվ խմբակը, որը անողորք հալածվել, հալածվում է ու պիտի հալածվի մեր միջից և վերջապես եղել է նաև մի ուրիշ բանակ, որը դարերի դառն փորձերից եկել է այն վերջնական և կուռ համոզման, որ հայ ժողովրդի միակ փրկությունն իր իսկ կազմակերպված բազկի մեջ պիտի որոնել իսլամական ծովի մեջ և այդ բազուկն էր միայն, որ իսլամի օվկիանոսում փրկեց հայկական փոքրիկ մակույկն այն ժամանակ, երբ մեզնից շատ ուժեղ ազգեր Ասիայի պատմաբեմից ընդմիջտ և անհետ հեռացան:

Բայց մի՞թե պայքարելով մեկտեղ՝ նաև չենք բանակցել: Մի՞թե հայ ժողովուրդն այնքան է խելացնոր, որ գոտեմարտի մտնի ամբողջ իսլամ աշխարհի հետ: Մեր պայքարի ամենադաժան ժամին իսկ մենք բարեկամական ձեռք ենք

մասսաները կխանգարեն դրան: Աթաբեկյանը հայտնում է և հայտարարում է, որ դաշնակցությունը «մուսաֆաթ» չէ, իսկ դուք այսօր դեմագոգորեն այլ բան եք ասում:

Դուք այժմ ինչ-որ ակնարկներ եք անում «Հայ-թուրքական» մեթոդների մասին, բայց ինչու՞ ավելի անկեղծ չլինել և ավելի պարզ չխոսել: Անշուշտ, դուք նկատի ունեք հայ-թուրքական ընդհարումները, բայց չէ՞, որ, դեռ մոտ 14 տարի առաջ, ձեր իսկ կուսակցության կովկասյան ճյուղի ազդարարությամբ այդ ընդհարումների մեջ դաշնակցությանը բնավ չէիք մեղադրում: Վերջապես ե՞րբ պիտի դադարեք երեք խեռներդ երեք կարծիք ունենալուց:

Եվ ի՞նչ են ձեր այս ճառերը պարոնայք խեռներ, իշխանությա՞ն եք ծգտում՝ խնդրեմ, դեմ չենք, բայց ով էլ ուզում է նստի այս օթյակում, միայն թե օթյակում նստելուց առաջ նա նախ և առաջ ժողովրդի մեջ պետք է նստի: Մտեք ժողովրդի մեջ և ժողովրդի միջից նոր միայն բարձրացեք դեպի իշխանություն (բուռն ծափեր):

Բախտորոշ դեպքեր են կատարվում և մեր միակուռ, միական պայքարն է, որ պիտի դիմագրավի և փրկի մեր փոթարկված նավը:

Մեր կառավարությանն ասելու մի խոսք ունենք միայն. — ձեզ հետ է մարտնչող հայությունը, եղեք ավելի անրակուռ, ավելի հանդգլած, որովհետև այլ գիծ, քան դուք եք ընտրել, չկա. (երկարատև, աղմկալից ծափեր):

Հ. Բուդաղյանը դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է հետևյալ բանաձևը՝ «Լսելով արտաքին գործերի նախարարի զեկուցումը Ադրբեջանի կառավարության նոտայի և նրան տված պատասխանի մասին, պառլամենտը հավանություն է տալիս կառավարության ընթացքին ու միաժամանակ հրահանգում է նրան ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ փրկելու հայ ժողովրդի գոյությունն ու ազատությունը»:

Բանաձևը ընդունվում է 33 ձայնով:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 12-ին:

«Յառաջ», թիվ 93, 94: 7, 8 մայիսի 1920թ.:

88-ՐԴ ՆԻՍ

5 հունիսի 1920թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*: Նիստին ներկա է նախարարական կազմը՝ նախարարապետ *Հ. Օհանջանյանի* գլխավորությամբ: Ունկնդիրների մասն ու պատշգամբը լցված է խուռն բազմությամբ: Նիստի ընթացքում պառլամենտ մտավ ֆրանսիական Անդրկովկասյան միսիայի նախագահ *Դ. Մարտելը*:

Նախագահ. — Նիստը հայտարարելով բացված, դիմում է պառլամենտին հետևյալ խոսքերով.

Աշխատանքների դադարի միջոցին պառլամենտը ունեցավ մի մեծ կորուստ՝ հանձին ամենից սիրված պատգամավոր *Հմայակ Մանուկյանի*. հարգենք նրա հիշատակը ոտքի կանգնելով:

Դահլիճը լուռ ոտքի է կանգնում:

Նախագահ. — Խոսքը պատկանում է նախարարապետին:

Նախարարապետի հաղորդագրությունը

Պարոնայք պատգամավորներ, նախքան երկրի վիճակի ու կառավարության գործունեության մասին տեղեկություններ տալը, ես կավետեմ ձեզ մի ուրախ լուր. Հայաստանի Հանրապետությունը, որ հաշտության վեհաժողովի կողմից ճանաչված էր միայն, փաստորեն, այժմ ճանաչված է նաև իրավորեն (բուռն, երկարատև ծափեր): Մայիսի 11-ին, այսինքն՝ այն օրը, երբ հաշտության պայմանագիրը հանձնվել է Տաճկաստանին, վեհաժողովում մեծ պետության ներկայացուցիչների

հետ ներկա է եղել նաև մեր հանրապետության պատվիրակ Ա. Ահարոնյանը, որ ստորագրել է պայմանագրի տակ որպես ներկայացուցիչ իրավագոր և անկախ հայկական պետության (բուռն ծափեր):

Մի ամիս սրանից առաջ, երկրի ամենածանր րոպեին, դուք պատիվ արիք՝ ինձ հանձնելու կառավարության ղեկը: Այդ ժամանակ Հայաստանն ալեկոծված էր, ծայր էին առել զանազան խռովություններ երկրի ներսում, որոնց մեծ մասամբ ականատես եղաք անձամբ, իսկ մանրամասն նկարագրությունները կարդացիք կառավարության հաղորդագրությունների մեջ: Երևոյթի գլխավոր պատճառների բացատրությունը շատ հեռու կտանի մեզ, նույնիսկ այսօր չպիտի կարողանանք ճշտորեն պարզաբանել նրանց էությունն ու բնույթը: Կառավարությունն արդեն ձեռնարկել է կազմելու մի արտակարգ հանձնաժողով՝ այդ աշխատանքը վերաձեռնարկել է կազմելու մի արտակարգ հանձնաժողով՝ այդ աշխատանքը վերաձեռնարկել նրան: Բայց այսօր իսկ պարզ է ամենքի համար, որ Հայաստանն ապրում է տնտեսական ճգնաժամ՝ ամենամեծ առիթն ընդհանուր դժգոհությունների. մի երկիր, որ, ահա յոթ տարի է ապրում է պատերազմի արհավիրքների տակ, որի ժողովրդի մեծագույն մասը գաղթական է ու սեփական տնտեսությունից զուրկ, որ չունի արդյունաբերություն և դրամական կայուն արժեք, անխուսափելիորեն պիտի ընկներ տնտեսական ճգնաժամի մեջ և, դարձյալ անխուսափելիորեն, պիտի ծայր առներ այնտեղ ընդհանուր տրտուկն ու դժգոհություն, ինչ որ այժմ ծավալված է Հայաստանում:

Ժողովրդական զանգվածների այդ խուլ տրտուկն փորձեցին օգտագործել մի խումբ մարդիկ՝ բուլշևիկ անվան տակ: Նրանք փորձեցին մոլորեցնել ժողովրդին ու զորքին և խռովություններ ստեղծելով՝ առաջ բերել պետական կազմի հեղաշրջում. նրանք ցանկացան Հայաստանում հաստատել խորհրդային իշխանություն:

Բայց, ինչպես սպասելի էր, վիժեց նրանց ծրագիրն ու փորձը, որովհետև հայ ժողովուրդը, որքան էլ դժգոհ ներկա դրությունից, իմաստություն ունեցավ ընթերցելու, որ խռովությունները չեն իրեն փրկողը: Ժողովրդական առողջ բնագղը իր անկախության և ազատության, որ մեր պետության հիմնաքարն է, հանեց մեզ ծանր տագնապից: Այդ բնագղը հայ ժողովրդին մղեց անձնագոհության, որի շնորհիվ և խեղդվեց դավադրության փորձն ու պետությունը գերծ մնաց ավելի մեծ ցնցումներից:

Իր հետ ունենալով ժողովրդական այդ մեծ ուժը, կառավարությունը, ձեր իսկ լիազորությամբ, ձեռնարկեց մի շարք միջոցների՝ թե անմիջական կերպով շարժումը ճնշելու և թե վերացնելու շարժման հիմնական պատճառները: Անմիջական միջոց էր այն, որ պառլամենտի անդամները և մտավորական քաղաքացիները ցրվեցին գավառները, ժողովրդի ու զորքի մեջ՝ իրենց խոսքով պարզելու դրությունը: Անհրաժեշտ եմ համարում շեշտել, որ մենք շատ բան պարտական ենք պառլամենտի անդամների այդ եռանդուն գործունեությանը:

Կատարվեցին մի քանի զորական շարժումներ ցույց տալու, որ կառավարությունը կանգ չի առնի ոչ մի միջոցի առաջ՝ ճնշելու այն շարժումը, որ ոտնահարում է ժողովրդի կամքը:

Թե զորքը, և թե կամավոր մարտիկները գործում էին արագ և կտրուկ: Զորական ուժերի ազդեցությունը այնքան մեծ էր, որ բանակը, գլուխ ունենալով զորական նախարարին, ուղղվում էր դեպի խլրտումների վայրերը, ապստամբները անմիջապես հնազանդություն էին հայտնում նույնիսկ զորքի տեղ հասնելուց առաջ: Այդ էր պատճառը, որ կարճ միջոցում, առանց արյունահեղության վերջացան խռովությունները:

Ստիպված եղանք մի քանի շրջաններում հայտարարել զինվորական դրություն և կազմակերպել զինվորադաշտային և արտակարգ դատարաններ, որոնց գործունեությունը դեռ շարունակվում է:

Միջոցներ ձեռք առնվեցին երևան հանելու խռովարարները: Այդ նպատակով կատարվեցին խոշոր ձերբակալություններ բոլոր շրջաններում, նաև մեր պաշտոնության մեջ: Կառավարությունը համբերատարությամբ ընդունել էր իր պետական պաշտոնների մեջ այնպիսի անձերի, որոնք իր գաղափարական հակառա-

կորդներն էին, պայմանով, որ նրանք չմասնակցեն քաղաքական գործունեության: Սակայն շահագործելով կառավարության հավատն ու մոռանալով տված խոստումը՝ դավաճանորեն մտան խռովարարների շարքը:

Ցավով պետք է ասեն, որ խռովության մասնակից էր նաև պառլամենտի անդամներից մեկը՝ *բժ. Արտաշես Մելքոնյանը*: Նա Ալեքսանդրապոլում միացավ ապստամբներին, դարձավ զինվորահեղափոխական կոմիտեի անդամ և, իբր այդպիսին, մի շարք կարգադրություններ արեց: Կառավարությունը վերացրեց նրա անձեռնմխելիության իրավունքը և միջոցներ ձեռք առավ ձերբակալելու: Աշտարակի մոտ նա ձերբակալվեց և երբ երևան էր բերվում դատարանին հանձնելու, ճանապարհին փախուստի փորձ արեց ու պահակների ձեռքով սպանվեց:

Կառավարության ձեռք առած ընդհանուր միջոցներից ես պիտի հիշեմ դրսից հաց ներմուծելու աշխատանքը: Տնտեսական տագնապի գլխավոր պատճառներից մեկն է հացի պակասը, որի ստացման համար կառավարությունը ամեն ջանք գործ դրեց: Միաժամանակ օրենք հրատարակվեց երկրի հացը՝ կուտակված մասնավոր անձանց մոտ, հավաքելու և չունևորներին բաժանելու համար:

Բարելավվեց պետական պաշտոնեության ու բանակի նյութական դրությունը, կազմակերպվեցին կոոպերատիվներ, գրադարաններ, ակումբեր, առավելապես երկաթուղային բանվորության համար. հոգացվեցին նաև ծայրագավառների սուր կարիքները, որոնց օգնություն հասցրինք թե՛ դրամով, և թե՛ մթերքով:

Վերջին խլրտումները ցույց տվին, որ պետ. պաշտոնեության մեջ թույլ է պետական հասկացողությունը և նույնիսկ շատ-շատերը միանգամայն զուրկ են դրանից. դրա պատճառներից մեկն է այն, որ պաշտոնեության մեջ տեղ են բռնել օտարազգի անձինք: Այդ երևույթը վերացնելու համար միջոցներ ձեռք առնվեցին՝ արագացնելու պետական հիմնարկությունների հայացումն ու ազգայնացումը:

Սպեկուլյացիան, որ տնտեսական տագնապը ծնող պատճառներից մեկն է, հարկ եղած ուշադրության առնվեց և նրա դեմ կռվելու համար միջոցներ մշակվեցին:

Ընդհանուր դժգոհության պատճառներից մեկը կարելի է համարել նաև հողագրկությունը: Թեպետ մենք ունեինք հողային կոմիտեներ, բայց նրանց գործունեությունը որևէ արդյունք չի տվել, կառավարությունը ընդունեց նոր օրենք՝ հողային խնդիրները շտապով կարգավորելու համար:

Բանակի կարիքները հոգալու և դժգոհության առիթները վերադարձնելու համար ձեռնարկվեցին և գործադրվեցին համապատասխան միջոցներ:

Ընդհանուր ֆինանսական կացությունը փրկելու համար հաստատեցինք 20 միլիոն դոլարի արտաքին և ներքին փոխառության օրենքը՝ հանուն Հայաստանի անկախության:

Հայաստանում ծագած խռովությունները բացասական հետևանք պիտի ունենային և, մասամբ, ունեցան հայկական հարցի նկատմամբ՝ արտաքին աշխարհում: Գիշտ այն օրը, երբ պիտի հանձնվեր Տաճկաստանին հաշտության պայմանագիրը, ծայր առան հակապետական շարժումները մեր երկրի ներսում, իսկ դրանից առաջ, դեռ մայիսի 6-ին, Պոլսից Փարիզ խփած հեռագրով հայտնել են, թե Հայաստանն արդեն ընդունել է խորհրդային իշխանությունն ու բաժանվում է Ռուսաստանի ու Տաճկաստանի միջև: Այս միտումնավոր լուրերի իսկական նպատակը պարզ է, մեր հակառակորդները ցանկացել են դրանով վերացնել պայմանագրի գոնե Հայաստանին վերաբերող մասը: Միջոցներ ձեռք առնվեցին, իհարկե, հերքելու ստահոտ լուրերը, որի համար և արտասահման առաքվեց մեր ընկերներից մեկը:

Բացասական հետևանքներից մեկն էլ կարող էր լինել բանակի քայքայումը, որ միանգամայն ձեռնատու էր մեզ օղակած թշնամիներին: Սակայն ուրախ են հայտնելու, որ ոչ միայն տեղի չունեցավ այդ, այլ՝ առաջվանից ավելի զգաստ, ավելի արթու, զորքը պատրաստ է դիմադրելու թե՛ ներքին խռովությունները, և թե՛ արտաքին հարձակումները (երկարատև ծափեր): Մոլորվածները զղջացին ու միացան հավատարիմ զորքին:

Ինչ վերաբերում է արտաքին աշխարհին, պետք է հայտնեն, որ մայիսի 11-ին ներկայացրած հաշտության պայմանագրի համաձայն, Տաճկաստանը պարտավոր է ճանաչել Հայաստանի անկախությունը և ընդունել այն սահմանները, որ կգծի Վիլսոնը: Թեպետ պաշտոնապես մեզ ոչինչ հայտնի չէ, բայց լրագրային տեղեկություններն ասում են, որ ամերիկյան սենատը հավանություն չի տվել Վիլսոնի միջամտությանը:

Մեկ ամսվա ընթացքում ոչ մի փոփոխության չեն ենթարկվել մեր հարաբերությունները Ադրբեջանի հետ, ինչպես գիտեք, մենք տվինք համաձայնություն Ղազախ քաղաքում բանակցություններ սկսելու, սակայն, նրանցից այդ առթիվ որևէ պատասխան չենք ստացել մինչ այսօր:

Վրաստանի հետ մեր հարաբերությունները բարեկամական են:

Մեծ պետությունների վերաբերմամբ մեր քաղաքականությունը մնում է նույնը:

Պարսկաստանի հետ շարունակվում են բարեկամական հարաբերությունները, մեր ներկայացուցիչ Հ. Արդուբյանը հրահանգված է մշակել ընդհանուր համաձայնագիր երկու պետությունների միջև, որ ստանալուց հետո կներկայացնենք պառլամենտի քննության:

Վերջում նա կարդում է այն բոլոր օրենքներն ու վարկերը, որ պառլամենտի լիազորությամբ հաստատել ու բաց է արել նախարարների խորհուրդը:

Նախարարապետի ճառը ծածկվում է բուռն ծափահարությամբ:

Պառլամենտում որոշվում է քննության առնել նախարարապետի զեկուցումը որից հետո աղմկալից երկարատև ծափերի տակ ամբիոն է բարձրանում պատգամավոր *Ն. Ադրալյանը*:

Ն. Ադրալյանի ճառը

Պարոնայք պատգամավորներ, Հայաստանի Հանրապետության նոր կառավարությունը հանդես եկավ արտակարգ պայմաններում. այդ պայմաններից գլխավորն այն էր, որ մեր հարևան տերություններից մեկը ունեցավ հանկարծական փոփոխություն, հայտարարեց իրեն մեծամասնական և անմիջապես մի մարտահրավեր ուղղեց Հայաստանի Հանրապետությանը, որով զգացնել տվեց, թե իր իսկական բնույթը փոխած չէ, թեև իր կերպարանքը ուրիշ բան էր գուշակել տալիս:

Երկրորդ հանգամանքն այն էր, որ մեծամասնական շարժման ազդեցությունը տարածվեց նաև Հայաստանում և ինչ-ինչ մարդիկ զանազան վայրերում փորձեցին վարից առաջ բերել նմանօրինակ փոփոխություն: Ես անհրաժեշտ եմ համարում մատնանշել այն վերաբերմունքը, որ ուներ կառավարությունն ու ղեկավար կուսակցությունը հանդես մեծամասնականների:

Մեր երկիրը, հավատարիմ ռամկավար կարգերին, գործով ցույց տվեց, որ կուզի լինել ապաստան իրենց գաղափարի համար հալածանքի ենթարկված մարդկանց: Դեմիկինի հաղթության հետևանքով հալածված մեծամասնականները հալածվելով նաև Վրաստանում, ապաստան գտան հայերի մոտ:

Կառավարությունը նրանց ընդունեց, գործի դրեց, ապրելու հնարավորություն ընձեռեց, մինչև որ կփոխվեին քաղաքական պայմանները և կարող կլինեին վերադառնալ իրենց տեղերը: Սա մի տուրք էր, որ տալիս էր կառավարությունը, մի պարտք էր սա, որ հատուցանում էր ղեկավար կուսակցությանը՝ գաղափարի համար հալածվածներին, որովհետև ինքն էլ շատ էր հալածվել: Բացի այդ, հալածյալները մեր ազգի էին, նրանք չէին կարող Վրաստանում և Դեմիկինյան Ռուսաստանում լավ վերաբերմունք գտնել: Բայց մենք ամենքս այն համոզման էինք, որ այս մարդիկ գալով այստեղ, ստանալով ապրուստ, իրենց հմտությունը կգործադրեն իրենց ժողովրդի օգտին: Նրանք այդպես էլ խոսք խոսք տված, ասել էին, որ Հայաստանը իրենց համար մի կայան է, երբ կպարզվեն հանգամանքները, այստեղից կհեռանան: Եվ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև նրանց համար պարզ էր, որ Հայաստանում տիրում է մի կուսակցություն՝ ավելի հմուտ, ավելի հին, քան իրենցը:

Սակայն այն հանգամանքը, որ հարևան Ադրբեջանում հանկարծական հեղաշրջում կատարվեց, պատճառ եղավ նման փորձ կատարելու նաև Հայաստանում:

Մենք շատերի հետ խոսելով ցույց էինք տալիս, որ Հայաստանի ղեկավար կուսակցությունը թույլ չի տա, որ նրանք այստեղ քաղաքական դեր խաղան, որ երբեք չմտածեն, թե կարող են քաղաքական բնույթ ունեցող գործի ձեռնարկել: Բայց նրանք կարծեցին, թե Հայաստանի ղեկավար կուսակցությունը մեռած է, լինելով մտահոգ հայ ժողովրդի պաշտպանության խնդրով՝ չի հետևում նրանց քայլերին: Կարծեցին, թե նա կազմալույծ է և չունի այն կորովը, որ հանդես է բերել տասնյակ տարիների ընթացքում: Մի ծանր հանգամանք նպաստեց նրանց հաջողությանը: Հայաստանի կառավարությունը ցանկանալով օր առաջ մեր երկիրն ազատել օտար պետության վարկաբեկիչ խնամակալությունից, իր հացի պաշարը փոխանակեց սերմացուի հետ: Դրա հետևանքը եղավ հացի ճգնաժամը և իբր արդյունք վերջինիս՝ ժողովրդի խուլ դժգոհությունը: Այս հանգամանքը նրանք համարեցին լավ հող՝ ցանելու իրենց խռովության սերմերը, բայց որովհետև խորթ էին նրանք ժողովրդին, որովհետև հավատ չունեին ժողովրդի մեջ և չունեին հետևորդներ, ընտրեցին կռվի այնպիսի միջոց, որ թեպետ անարժեք էին ինքնին, բայց կարող էին ժամանակավոր շփոթ առաջ բերել: Նրանք դիմեցին ստի և խաբեության, տարածելով լուրեր, որ իբր թե Լենինը 150 հազ. փութ ալյուր է ուղարկում Հայաստան, որ տաս հազար մեծամասնական զորքեր Ղազախի վրայով գալիս են դեպի մեզ, որ մեր որբերը կուղարկվեն Կուբան՝ խնամվելու Ռուսաստանի հաշվով և այլն և այլն:

Այս ստերով նրանք աշխատեցին հուզել ժողովրդի միտքն ու պարարտացնել դժգոհության հողը: Իսկ ովքե՞ր էին այդ շարժման ղեկավարները: Նրանց մեջ կային անարժեք, մարդկային արժանապատվությունից միանգամայն զուրկ մարդիկ, գողեր, ավազակներ, վատնիչներ. ահա ձեզ մի օրիորդ, Կարսի մեծամասնական գող՝ դեռ աշակերտական նստարանից, մի ինչ որ սպա Չմշկյան՝ թալանչի և վատնիչ գնդի գումարի, մի Տեր-Գրիգորյան՝ գող ամերիկյան որբանոցային պահեստի: Այսպես՝ գողեր, ավազակներ, սրիկաներ և խաբեաբաններ հավաքվել էին այդ շարժման շուրջը, կարծելով թե նորից դիրքի կտիրանան և կշարունակեն իրենց շահատակությունները: Որովհետև անարժեք էր նրանց կռվի միջոցը, որովհետև ղեկավարների 90 տոկոսը պարզ գողեր էին, ուստի շարժումը վիժեց խայտառակ ձևով և արագությամբ: Այդ շարժումը երբեք չի կարող համարվել գաղափարական և դեպի նա մենք կարող ենք միայն զգվանք ու արհամարհանք տածել, դա ոչինչ շարժում էր և գործով ապացուցեց իր ոչնչությունը: Ամենից հետաքրքրականը այդ շարժման վախճանի մեջ այն է, որ նրան վերջ տվեց հայոց ժողովուրդը: Զորքն իր գլուխը կորցրած էր, ոմանք դավաճանեցին, ոմանք տատանվում էին, ոմանք անտարբեր էին, անպետք դուրս եկավ պաշտպանությունը: Միայն ժողովուրդն էր, որ ցուցահանեց առողջ բնագդ, առողջ ըմբռնում և առանց զենքի ճնշեց խռովությունը:

Մեծ է ժողովրդական ցասումը: Թեպետ թույլ են մեր հաղորդակցության միջոցները, թեպետ չունենք անգամ թուղթ՝ տպելու ամեն ինչ և տարածելու ժողովրդի մեջ, բորբոքելու միտքն ու պայծառացնելու գիտակցությունը, բայց և այնպես զարմանալիորեն միատեսակ մտածման, միատեսակ զգացման և կամքի միության հետևանքով վերջ տրվեց խայտառակությանը:

Այդ ցասումը զարմանալի ուժով երևան եկավ: Ալեքսանդրապոլի վրա են գնում գյուղացիներն ամեն կողմից՝ զինված, անզեն, հեծյալ և հետիոտն, ճնշելու շարժումը առաջ բերված Ադրբեջանին, Տաճկաստանին և Ռուսաստանին վաճառված մարդկանց ձեռքով:

Որքան ողորմելի են շարժման հետևորդները, նույնքան և ավելի ողորմելի ու ստոր էին ղեկավարները: Եվ հայ ժողովուրդը, թեպետ տնտեսական ճգնաժամի մեջ, ցույց տվեց, որ չի կարող հանդուրժել գողերի ու սրիկաների դավադրությունը, ժողովրդական այդ մեծ ցասումը բուռն արտահայտություն էր նրա ցանկության, անկախ լինելու վճռական կամքի՝ հարվածելու նրանց, ովքեր փորձ կանեն վտանգել իր անկախությունը (խանդավառ, որոտալից ծափեր):

Անհերքելի է, որ խռովության ղեկավարները, ազգով հայ, հարաբերության մեջ էին Տաճկաստանի և Ադրբեջանի հետ: Եվ թքելով իրենց սկզբունքների վրա, գալիս էին հրով ու սրով՝ ճնշելու ինքնորոշված Հայաստանի անկախությունը: Բայց հայ ժողովուրդն ուզում էր լինել անկախ և, բացի այդ, միացյալ Հայաստանի անկախությունը պաշտպանում է նա բոլոր միջոցներով բոլորի դեմ, (խանդավառ, աղմկալից ծափեր): Այդ փաստը մենք տեսանք: Եթե մինչև այժմ կարծում էինք, թե այդ գաղափարները ղեկավար կուսակցության զգացումն է միայն, թող այժմ տեսնեն, որ համայն ժողովրդի ցանկությունն է այդ, և որ ՀՀ դաշնակցությունը ճշտորեն ձևակերպել է հայ ժողովրդի իդեալը:

Մեծամասնական շարժումը ունեցավ բուժիչ հետևանքներ, նա բացեց մեր ռանկավար աչքերը, շատերը պաշտպանեցին ռանկավարության ավետարանի բոլոր սկզբունքները, բայց շարժումը ցույց տվեց, որ մեր երկրի օտար տարրերը հաշտված չեն: Չեն հաշտվի նաև հետագայում: Հայաստանի անկախության մտքի հետ և ոգիի՝ բռնի պետք է պայքարեն նրա դեմ: Մեծամասնականները առավելապես հենվեցին այն տարրերի վրա, որոնք իրենց հետին նպատակներով դեմ էին մեր պետական կազմին: Առաջին նվազածուն այդ դավադիրների շարքում կազմում էին ռուսները, նրանք, որ այս գերազանցորեն ռանկավար երկրում հանդիսանում են ազնվականներ, հողեր ունեն նրանք ավելի, քան թե կարող են մշակել, ավելորդ հողաբաժինները նրանք տալիս են հայերին մշակելու, շահագործելով աշխատանքն ու կլանելով արդյունքը. և Հայաստանի կառավարությունը հանդուրժում է դեռ այդ ազնվականությունը, չէր դիպչում նրանց, բայց նրանք իրենց ազնվականության օրերը համրած են տեսնում և միանում են դավադիրներին: Դուք գիտեք, որ ռուսական տիրապետության ժամանակ հայ գյուղացին իրավունք չուներ խճուղու մեջտեղով սայլը քշելու, նրան թողած էր խճուղու երրորդ մասը, այժմ հուզվում են նրանք, երբ տեսնում են, որ հայը, չէ թե ավելի, այլ իրենց հավասար օգտվում է Հայաստանի խճուղիներից: Լսելով, որ կարմիր զորքերը գալիս են Ադրբեջան, նրանք թույլ են հարմար գտան և ապստամբեցին, որպեսզի բերեն Ռուսաստանին և վերականգնեն իրենց արտոնությունները:

Թուրք ժողովուրդը ևս հաշտված չէ Հայաստանի անկախության հետ և եթե վերջանում է այս երկրում ռուսների տիրապետությունը, ապա պիտի վերջանա նաև հայի տիրապետությունը և հաստատի իրենցը, ինչպե՞ս կարող էին նրանք հանդուրժել տիրապետությունն այն հայի, որին մարդու տեղ չէին դնում և որին կոտորել գիտեին միայն:

Այս է նրանց մտայնությունը, որ երբեք փոխված չէ և փոխվելու տրամադրություն ցույց չի տալիս: Հույների մասնակցությունը պատեհապաշտության հետևանք է, զինվոր պիտի տան և ահա միջոցը ազատվելու դրանից, ազատվել հայերի տիրապետությունից:

Օտարները չեն հոժարում տիրապետող և արտոնյալ դառնալու մարմաջից:

Նրանք ցանկություն ունեն ապրելու այստեղ անաշխատ, հայրենիքի պաշտպանության գործին անմասն և միայն հայն է, որ պիտի տառապի, պիտի տքնի ու արյուն թափի՝ հայրենիքը և հայրենիքի մեջ այդ օտարների կյանքը պաշտպանելու համար: Նրանց մտքից դեռ չեն գնացել մորթու տարբերությունները, հայը նրանց աչքում հպատակ լինելու արժանի մի ժողովուրդ է: Եթե սա դեմոկրատական հանրապետություն է, ապա պիտի դեմոսը պաշտպանի այս երկիրը: Եթե ապրում են այստեղ, ապա պիտի մասնակցեն տառապանքին ու երկրի պաշտպանության գործին, իսկ եթե կան ժողովուրդներ, որոնք մեր տառապանքը, մեր կռիվը համարում են անխորհուրդ, եթե կան այդպիսիք, որ դեռ չեն հաշտվում Հայաստանի անկախության հետ, ապա ճանապարհը բաց է, կարող են գնալ (աղմկալից, բուռն ծափեր):

Պետք է հայտարարել այդ անհրաժեշտորեն, որովհետև նման մտայնությամբ ու վերաբերմունքով նրանք թշնամի են մեր թիկունքում: Հայ ժողովրդի գերագույն դժբախտությունն այն է, որ նա ունեցել է բազմաթիվ ճակատներ, այսօր նրա գերագույն խնդիրն է ունենալ մի ճակատ: Թիկունքում թշնամի ունենալու պատճառով էր որ մենք թողինք Երզնկան, թողինք Կարինը, Ալեքսանդրապոլը: Մենք

կռվում ենք, կկռվենք էլի տաս տարի, բայց մեր թիկունքում զարկող չափտի լինի և թող իմանան, որ մենք անողոք կերպով կջախջախենք այն բոլոր տարրերին, որոնք այսուհետ կփորձեն թիկունքից զարկել մեզ (որոտընդոստ ծափեր, խանդավառ ցույցեր):

Մեծամասնական խաչագողության ոչնչացումը այս հոգեբանության արդյունքն էր, ուստի ով կլսի իմ խոսքերը, թող չզարմանա: Ամենից ավելի մենք գիտենք մեր ժողովրդի տառապանքները, ամենից ավելի մենք ենք լսել նրա հեծեծանքը, մեռնողների հառաչանքը, հազարավոր այրիների ու որբերի աղիողորմ կանչը, այդ մենք գիտենք, տեսել ենք ու լսել, բայց պիտի պարզ լինի մեզ համար մի տեսակետ, արդյո՞ք եսայիի նման մենք պետք է ծախենք մեր անդրանիկությունը ոսպե ապուրով: Կան խիստ իմաստություններ՝ իրենց քաղաքագետ համարող մարդիկ, որոնք կարծում են, թե ազատությունը ծախել՝ իմաստություն է կուշտ փորի գնով, պարզ պիտի լինի մեզ համար, թե արժե՞ որ դատապարտեք այսքան, պետք է որ մեր զավակները մահանան քաղցից ու հանգիստ գտնեն ռազմի դաշտում: Ժողովուրդը արդեն պատասխանեց այդ հարցերին: Այժմ հերթը հասել է մտավորականությանը ու չեմ կասկածում, որ նա ևս պիտի ասեր, թե գերադասում է լինել մերկ, լինել քաղցած, բայց ազատ ու անկախ (երկարատև, խանդավառ ծափեր):

Ազգերի ազատության գաղափարը բուրժուական հասկացողությունն է, ինչպես շաղակրատում են մի քանի իմաստականեր, ազգերի ազատությունն կնշանակե աշխատանքի ազատագրություն, երբ մենք հպատակ էինք, մեր աշխատանքն էր հպատակ, ուստի ամեն մեկ ռամկավար, պետք է հասկանա, որ հայ ժողովրդին ազատելով ռուսական լծից, ազատած կլինեն հայ ժողովրդի աշխատանքը ռուս ժողովրդի շահագործումից, իսկ երբ մենք պաշտպանում ենք մեր ազատությունը Ռուսաստանի դեմ, կուզե լինի բուլշևիկյան, ցարական, թե ռամկավարական, կնշանակե պաշտպանում ենք հայ ժողովրդի աշխատանքի ազատությունը:

Մեծ ազգերը փոքրերի հանդեպ դրամատեր են, բանվորի հանդեպ անիմաստ բան է բանվորի շահի պաշտպանությունը թողնել դրամատերերին, անկախությունն ու ազատությունն այն միակ զենքն է, որով հայ ժողովուրդն իր աշխատանքը կարող է պաշտպանել օտար երկրի շահագործումից:

Եթե մենք անկեղծ սոցիալիստներ ենք, ապա պիտի կանգնենք Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա (աղմկալի ծափահարություն):

Խռովությունները, տնտեսական ճգնաժամն ու դժգոհությունը, իհակե, անցողիկ են, այժմ կառավարության հիմնական նպատակը պիտի լինի հանել հայ ժողովրդին այս մութ գուրից դեպի լույս աշխարհ, որ վերջանում է Բաթումում և Ջուլֆայում (ցնծալից և որոտագին ծափեր): Այնտեղից մենք ձեռք կմեկնենք բարեկամ Պարսկաստանին և ազատ Եվրոպային: Քանի մենք մնանք ներկա գուրի մեջ, դժգոհություններն անպակաս կլինեն, իսկ դրա լուծումն ոչ թե հրաժարվելն է մեր ազատությունից և անկախությունից, ոչ թե ծուլվելն է մի մեծ պետության հետ, ոչ թե պետական հեղաշրջումն է, այլ այն, որ մեր անկախության և ազատության դրոշմը տնկենք Բաթումում ու Ջուլֆայում (երկարատև և աղմկալից ծափեր):

Վերջապես մենք պետք է ազատվենք օղակից, պետք է շունչ քաշենք ու ապրենք մարդավարի, ու քանի որ մեծամասնական շարժումը էլ ավելի բարձրացրեց ժողովրդի տրամադրությունը ի նպաստ իր անկախության, քանի որ նա եկած է քաղաքական գիտակցության կառավարության պարտականությունն է կազմակերպել, հզորացնել նրա ուժերը և խորտակելով քաղաքական ավանտյուրիստներին՝ հանել նրան լույս աշխարհը:

Այս ամենից հետո մեր կառավարության բոլոր ձեռնարկած միջոցները անձամբ ես համարում եմ նպատակահարմար և, թվում է, որ պետք է շարունակե իր գործը նույն ուղղությամբ: Միաժամանակ կառավարությունն այստեղ վկայեց, որ մեծամասնական շարժման հաշվեհարդարի ժամանակ խոշոր դեր խաղացին պառլամենտի անդամները: Դա բնական ընթացք է, պառլամենտը՝ ժողովրդի ընտրյալները, վտանգի ժամին ժողովրդի մեջ պետք է լինեին, բայց որովհետև դեռ

հանգիստ չէ գտել հայ ժողովուրդը, դեռ լուծված չէ չարաբաստիկ հայկական հարցը, վտանգը դեռ կախված է մեզ վրա ու ժողովուրդը իր հողի տերը չէ: Մենք՝ ընտրյալներս, պիտի շարունակենք մնալ ժողովրդի մեջ, պիտի կազմակերպենք նրան՝ հաղթանակորեն դիմավորելու մեզ վրա եկող արհավիրքները, չէ՞ որ հին գայլերը դեռ դարանում են այս ոչխարին, մեկը՝ հարավից, մյուսը՝ հյուսիսից: Թող ամենքը շարունակեն իրենց գործը, կառավարությունն՝ այստեղ, պատգամավորները՝ ժողովրդի մեջ: Ես խորին հավատ ունեմ, որ կանցնեն այս փորձությունները, դրան ապացույց 19 և 20թթ., անցյալ տարի մենք մահանում էինք, այս տարի ապրում ենք: Իսկ եկող տարի կտեսնենք Հայաստանը անվիճելի միացյալ, անկախ և ազատ: (Ցնծագին, որոտընդոստ ծափահարությունների տակ պատգամավորն իջնում է ամբիոնից, ծափահարությունները շարունակվում են երկար, որ վերջում փոխարինվում է խանդավառ ցույցերի):

Նախագահ. — Պարոնայք պատգամավորներ՝, այսօր մեր մեջ է գտնվում Ֆրանսիական Անդրկովկասյան միսիայի նախագահ Դը Մարտելը:

Նրա երևալը այս օրերում շատ նշանակալից է: Ֆրանսիական ներկայացուցիչն առաջին անգամ եկավ այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը ցնծությամբ տոնում էր իր անկախության երկրորդ տարեդարձը և այժմ, երբ լուծվում է հայկական հարցը: Հայ ժողովուրդը համաշխարհային այս պատերազմի ընթացքում ու դեռ նրանից շատ առաջ տվել է բազում զոհեր հանուն արդարության ու ազատության: Այսօր նա, իբր մի փոքրիկ դաշնակից, հնադեպ Ֆրանսիական ներկայացուցչի իրավունք ունի պահանջելու, որ իր դատը արդար լուծում գտնի: Հայկական հարցը դաշնակից պետությանց համար պատվի ու խղճի հարց է և հայ ժողովուրդը երբեք չի թերահավատել, որ դաշնակիցները արդարությամբ և համաձայն խղճի թելադրանքի կլուծեն այս տառապյալ ժողովրդի դատը:

Ողջույն, գեղեցիկ, ազատասեր Ֆրանսիային՝ հանձին իր ներկայացուցչի Դը Մարտելի:

Պառլամենտը բուռն ծափահարությամբ ողջունում է Ֆրանսիական ներկայացուցչին, որ շնորհակալություն հայտնելով կարդում է հետևյալ ճառը:

Ֆրանսիական միսիայի նախագահ Դը Մարտելի ճառը

Պարոնայք:

Քանի որ ինձ վիճակված է ներկա լինել ձեր պառլամենտի այս նիստին, թույլ տվեք եղբայրական ողջույնը հաղորդել ձեզ Ֆրանսիական ժողովրդի, որ միշտ ուշադիր է և շահագրգռված այն ճիգերի հանդեպ, որ գործ են դնում ազգերը՝ քաղաքակրթության և առաջադիմության հաճախ ծանր ու դժվարին ճանապարհով վեր մագլցելու գործում:

Պատերազմն եղավ երկար ու դժվարին: Մեր թշնամին, երկար ժամանակով նախապատրաստված, հակառակ նրան հասած անընդհատ հարվածներին, չէր ուզում զիջել: Համաշխարհային տիրապետություն ստեղծելու խելագար վազքի մեջ նա չտատանվեց կոչ անել ամենավատ բնազդներին բոլոր նրանց, որոնց համար մեր քաղաքակրթությունը խորտակելը հերթական մի խորհրդանշան դարձավ:

Ուրանալով Պոլսում ի նպաստ փոքրամասնությունների միջամտության հնավանդ քաղաքականությունը, գերմանական ինպերիալիզմը չտատանվեց մեղսակից դառնալ իսլամին, որի կամքին էր թողնում առանց պատճառի այնքան դաժանորեն տանջված ժողովուրդներին:

Հայ ժողովուրդը 250.000 զինվոր ռուսական ճակատն ուղարկելուց հետո, չտատանվեց ամբողջովին ոտքի կազմել: Մենք ունեինք արդեն բազմաթիվ կամավորներ մեր օտար լեգեոնի մեջ: Մենք տեսանք, թե ինչպես հայկական մի լեգիոն քաջությամբ կռվում էր մեր զինվորների հետ կողք-կողքի:

Գերմանական պարտությունից և խաղաղության դաշն կնքելուց հետո էլ համաշխարհային այն պատերազմը դեռ խապառ չվերջացած, թուրքը չի ուզում ընդունել իր անհաջողությունները և փորձում է դեռ զուր ճիգերով փրկվել իր

անխուսափելի ճակատագրից: Ձինվորները զենքը ձեռքին ստիպված էին միշտ պաշտպանել Հայաստանի հողը և պայքարել նրա անկախության համար: Բայց վախճանը մոտ է, և թուրքիան անխուսափելի ճնշման տակ պիտի խոնարհի հաղթող դաշնակիցների որոշակի արտահայտված կամքի առաջ:

Շուտով մի արշալույս կծագի Հայաստանի համար, որ վերջապես պիտի կարողանա ամրանա խաղաղ կայնքով և աշխատել իր գյուղերը վերաշինելու՝ ի մխիթարություն կոտորածներով փչացած և իրենց օջախներից վտարված ազգաբնակչության:

Սեօ գործ է կատարված, պարոններ, և մինչև նպատակն իսպառ իրագործելը բարի ցանկությունները շատ չպետք է համարել:

Իրականությունը արհամարհելով չէ, այլ ընդհակառակը՝ նրա ճակատին շեշտակի նայելով պետք է մոտենալ: Անպտուղ տեսական վիճաբանություններով չի կարելի հասնել ազգային պրոբլեմի վճռին, կատաղի, ապերախտ* և բայց համառ աշխատանքով նպատակին հասնելու երաշխիք է ձեռք բերվում:

Հայաստանը, պարոններ, արդեն ցույց է տվել իր կենսունակության ապացույցները. ես հույս ունեմ, որ ձեր հայրենասիրական ջանքերը բոլոր դժվարությունները կհաղթահարեն:

Չնայելով, որ Հայաստանի սահմանները սկզբունքով որոշված են, իր աշխարհագրական վիճակը դեռ վերջնականապես կարգավորված չէ:

Պատերազմի ժամանակ բոլոր դաշնակիցների ջանքը ուղղված էր միևնույն նպատակին, պահանջվում էր շտապ վճիռ:

Թեև խաղաղության հետ միասին հակառակ նրա կայուն ու անհողորդ հիմունքին, մենք տեսնում ենք երբեմն տատանումներ և զանազան շահերի տեսակետից բխող տարբերություններ, բայց դուք գիտեք, որ Ֆրանսիան ձեր հնավանդ պաշտպանն է, որ երբեք իր բարեկամության մեջ չի թերացել: Միջդաշնակցական խորհրդի հովանու տակ դուք վստահ կարող եք լինել, որ դեմոկրատ Ֆրանսիան ջերմորեն կպաշտպանի հայ դեմոկրատիայի դատը:

Կեցցե՝ Հայաստանը:

Ֆրանսիական ներկայացուցչի ճառը ծածկվում է բուռն ծափահարությամբ:

Այնուհետև խոսք է ստանում դաշնակցական պատգամավոր Ա. Մաքսապետյանը:

Ա. Մաքսապետյանի ճառը

Մի ամիս առաջ այսօր, պարոնայք պատգամավորներ, թողնում էինք պառլամենտը ծանր մղձավանջի տակ՝ խորհելով, թե արդյո՞ք պիտի կարողանանք դուրս գալ մեր երկրի համար ստեղծված նոր վտանգից: Այսօր եկել ենք այստեղ և լսում ենք կառավարության հաղորդագրությունը, որի համաձայն մեր կառավարությունը կարողացել է փրկել երկիրը այս վտանգից՝ այս պառլամենտի գործնական աջակցությամբ:

Խոսել հիշված վտանգի և նրա դեմ ձեռք առնված կտրուկ միջոցների մասին, այս նշանակում է հաշվեհարդար կատարել մի ամսվա համար և նոր գործի սկսել, այս անգամ ևս կառավարությանը տալով լրիվ ազատություն: Նրա ձեռքերը ազատել կաշկանդումներից, քանի որ գտնում ենք, որ մեր երկիրը դեռ պետք ունի անմիջական կտրուկ և գործնական քայլերի:

Այդ վստահությունը հայտնելով կառավարությանը, չմոռանանք, սակայն, այս պառլամենտի իրավունքն ու պարտականությունը. մի անգամ էլ անդրադառնալով անցյալին, վերջին ամսվա իրադարձությունների իրական պատճառներին և այս բոլորը նկատի ունենալով կատարենք մեր պարտականությունը, պարտադրենք կառավարությանը՝ կատարելու մեր կամքն ու թելադրանքները և այդ բոլորի գործադրություններով ձգտենք հասնել նրան, որի համար աշխատել ու զոհվել են անցյալում և որի իրականացման համար մենք եկել ենք այստեղ:

* Այդպես է տեքստում: -Ծանոթ. կազմ.:

Պարոն նախարարապետը խոսեց ու մանրամասն տեղեկություններ տվեց իրենց կատարածի մասին, նա կարդաց նաև այն օրինագծերն ու վարկերը, որոնք սահմանվել են մայիս ամսվա ընթացքում կառավարության միջոցներով՝ օգտվելով մեր կողմից իրենց տրված իրավունքներից:

Բայց մի՞թե այդ կարգադրություններով ու սահմանված օրենքներով երբևէ կառավարությունը խորհում է փրկել մեր հանրապետությունը իրական վտանգից, որը «թիկունքի վտանգ» անվանվեց նախորդ ճառախոսի կողմից: Եթե ես առաջարկում եմ վստահություն հայտնել կառավարությանը, հենց դրանով ուզում եմ ապացուցել, որ մեր կառավարությունն էլ ի վիճակի է տեսնել իրականությունը իր պարզությամբ: Դրա հետ միասին մենք պարտավոր ենք մատնացույց անել այն թերությունները, որոնք, դժբախտաբար, շարունակում են մնալ իրենց ամբողջությամբ:

Ես չեմ ուզում կանգ առնել մեր երկրի վարչական, քաղաքական, ֆինանսական կամ տնտեսական խնդիրների վրա, որոնք շոշափվեցին պ. նախարարապետի հաղորդագրության մեջ: Բայց ես նախ ուզում էի ձեր ուշադրությունը հրավիրել այն պարագայի վրա, որ այս ամբիոնից մենք լսել էինք բազմաթիվ ու բազմատեսակ ճառեր, արտահայտված մտքեր, որոնք այսօրվա իրողությունը նախապատրաստեցին և որոնք դեռ շարունակում են գոյություն ունենալ և՛ պառլամենտի, և՛ կառավարության, և՛ բանակի և՛ ժողովրդի մեջ: Այո, պատգամավոր Աղբալյանը մեր երկրի որոշ մասերի մեջ եղած տգիտությունը շեշտեց, բայց ո՞վ փորձեց լույսի մի ճառագայթ, մի աղոտ ճառագայթ տանել այդ խավար անկյունները: Ամենից ցավալին ու զարմանալին այն է, որ հաճախ դերի ու տեղի փոփոխություն է առաջանում նաև մեր մտքերի, մեր գործերի մեջ:

Ուզում եմ ասել, որ մենք չունենք ՀԵՏԵՎՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ մեր գործերի մեջ, որ մեր գաղափարներն ու գործերը իրար չեն շաղկապվում: Մենք շուտով մոռանում ենք մեր երեկը, ձգտում ենք ապրել առօրյա կյանքով և ոչ մի անգամ մեր երեկը, այսօրը և վաղը համաձայնեցնում ենք իրար հետ:

Պ. նախարարապետի և պատգամավոր Աղբալյանի խոսքերի մեջ ցայտուն կերպով նկատելի էր մի պարագա, կարծեք թե մենք մոռացել ենք մեր դարավոր թշնամուն՝ հարավից եկող թշնամուն, որի դեմ երեկ ուղղում էինք մեր զենքերն ու ուժերը, իսկ այսօր բոլորովին այլ թշնամի ենք տեսնում, որը գալիս է հյուսիսից, որի դեմ ծառանում ենք բոլորս միասին և մեր ամբողջ ուշադրությունը ուղղում ենք դեպի հյուսիս: Վտանգավոր է հյուսիսը, դրա համար կասկած չկա, բայց չմոռանանք հարավը, որը նույնպես միշտ մեր դռանը պատրաստ կանգնած է: Ես ուզում եմ ասել, որ մենք ամենից առաջ հետևողակություն ունենալու ենք մեր բոլոր գործերի մեջ և իրար հաշտեցնելու ենք մեր երեկը, այսօրը և վաղը:

Երկրորդ պարագան, որի վրա ուզում էի կանգ առնել և ձեր ուշադրությունը հրավիրել, դա հյուսիսի վտանգն է:

Մենք ատում ենք ռուսը:

Մենք ատում ենք չէ թե այն ռուսը, որ իր երկրի ու ժողովրդի համար է գործում, ընդհակառակը մենք ատում ենք այն ռուսը, որն իր երկրի սահմաններից դուրս ձգտում է իր տիրապետությունը տարածել ուրիշների վրա և նրանց իրավունքներին տեր դառնալ: Մենք ատում ենք այդ վերջին ռուսը, ինչ գույնի կամ ձևի թող լինի, բավական է, որ մեր արդար ու սեփական իրավունքներին աչք է դնում:

Պ. նախարարապետը ոչ մի անգամ ցույց չտվեց այն իրական ու նոր միջոցները, որոնցով նոր կառավարությունը կռվելու է այդ ռուսականության դեմ, որը երեկի ժառանգությունն է, որը շարունակում է գոյություն ունենալ այսօր՝ պառլամենտից սկսած մինչև վերջին քաղաքացին և որը, հավատում եմ, դեռ գոյություն ունենալու է նաև վաղը: Ի՞նչ արավ մեր կառավարությունը արմատապես ջնջելու այդ ռուսականությունը - դժբախտաբար պ. նախարարապետը չտվեց դրական փաստեր այդ ուղղությամբ:

Բայց թույլ տվեք նախ շոշափել այս հողային խնդիրը, ասվեց, որ կառավարությունը օրենք է մշակել՝ վերջնականապես կարգադրելու հողի խնդիրը, որը մեր երկրի ու մեր ժողովրդի ամենացավոտ խնդիրներից մեկն է, և որի համար

իրավացիորեն դժգոհում է մեր գյուղացիությունը: Բավական չի օրենք սահմանել և դրանով ենթադրել հողի խնդիրը կարգադրված: Մեր սահմաններում կա մի բուռ ժողովուրդ, որը իսպառ գուրկ է հողից և որը ծանրանում է կառավարության վրա: Ի՞նչ արեց մեր կառավարությունը մի ափ հող, գլուխ դնելու մի տեղ՝ իր աշխատանքով ու քրտինքով ապրել կարողանալու միջոց տրամադրելու մեր ժողովրդին, որը այստեղ եկավ և որը խոշոր դեր ունեցավ վերջին հաջողությունների մեջ և որի կողքին, ըստ հռետոր բանախոսի, գոյություն ունեն «հողի ազնվականներ», որոնք մեր թիկունքից մեզ խփում են:

Հողային խնդիրը մեր երկրի կենսական խնդիրներից մեկն է, կասկած չկա. բայց այդ կենսական խնդիրը չգործածենք միայն «նախընտրական պայքարի» իբր առարկա, ինչպես որ նկատում է տեղական թերթերից մեկը անցյալ սեպտեմբեր ամսին:

Եվ հետո սա մեր պետականությունն է հայ ոգով:

Ընդունում են, որ պետք է նյութական դրություններ տալ մեր պաշտոնյաներին ու բանակին, որպեսզի ի վիճակի լինեն աշխատելու, ընդունում են որ անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել կռվելու բոլոր նրանց դեմ, որոնք մեր հանրապետությունը վտանգում են, բայց պ. նախարարապետը ոչ մի անգամ չանդրադարձավ այն իրողության վրա - ռուսականության վրա, որը երեկի ժառանգությունն է, այսօր ապրում է և որի պատճառով, դժբախտաբար, ոչ մի անգամ պիտի կարողանա հայ ոգին ու միտքը ապրելու, ապրեցնելու մեր պետությունը, մեր ինքնուրույնությունը:

Ի՞նչ արեց կառավարությունը՝ մեր բանակից վտարելու ռուս ոգին ու կարգերը:

Ի՞նչ արեց նույն կառավարությունը պաշտոններից վերջնականապես վտարելու ռուս լեզուն և ռուսախոս պաշտոնյաներին:

Ինչու՞ մինչև հիմա մեր կառավարությունը հայերենի չվերածեց մեր հեռագրի ու հեռախոսի, նամակների ու հասցեների լեզուն:

Եվ գիտե՞ք ինչու, եթե սխալ տեղեկություն չեն տվել ինձ, ընդհակառակը, մեր կառավարությունը որոշել է տարրական դպրոցների մեջ վերականգնել ռուսաց լեզվի դասավանդությունը. ինչո՞ւ, բնավ հասկանալ չես կարող և ոչ մի անգամ կարող ես հաշտվել: Ո՞րն է դրդապատճառը այդ վերադարձի, ինձ համար հայտնի չէ, բայց այդ բավական է ապացուցելու այն ոգին, որը օտարին է, որը ապրում է և վախենում են, որ ապրի և վաղը:

Քանի կա այդ մտայնությունը, քանի դեռ ապրում է ռուսը այս պառլամենտում, մեր կառավարության և ժողովրդի մեջ, այնքան ժամանակ վտանգված է մեր հանրապետությունը:

Կարո՞ղ է մեզանից մեկը երաշխավորել, որ հիշված պայմաններում ապրող մի ժողովուրդ, օտարի շնչով ու ոգով սնված մի կառավարություն կարող է երկար գոյություն ունենալ: Ես լուրջ կասկածներ ունեմ և չպետք է թաքցնել, ես վախենում եմ նույնիսկ, որ շատերի սիրած ու երազած ռուսի ներկայությունը թուլացնի նույն շատերի թևերը, և նրանք վայր դնեն իրենց զենքերը՝ հյուսիսից եկածին թշնամի չհամարելով մեր հանրապետության ու մեր անկախություն:

Այդ լուրջ վտանգավոր կասկածը շրջան է առնում այսօր ոմանց մեջ, որովհետև իրողությունը գալիս է այդ ասելու...

Իսկ ի՞նչ արեց կառավարությունը նախապատրաստելու և կռվելու հենց այդ վտանգի դեմ, որ գալիս է հյուսիսից և որի ներկայությունն այսօր մոռացնել է տալիս հարավի մեր դարավոր թշնամին: Ցավ է ասել, որ կառավարության հաղորդագրությունը դրական փաստեր չտվեց այդ ուղղությամբ:

Այսօր, երբ եկել ենք այստեղ, մեկ ամսվա արձակուրդից հետո կրկին վստահություն հայտնելու մեր կառավարությանը, կրկին գնալու ժողովրդի մեջ, այդ բոլորից առաջ մենք պարտավոր ենք այստեղ ասել ու կառավարությանը հիշեցնել, որպեսզի սա լինի հետևողական իր բոլոր գործերի մեջ, որ նա իրար համաձայնեցնի մեր երեկն, այսօրն ու վաղը: Եվ ապա, մեր կառավարությունը պետք է լավ իմանա, որ հյուսիսից ու հարավից, արևելքից կամ արևմուտքից

բոլոր եկողները մեզ համար հավասար թշնամիներ են՝ եթե երբևէ աշխատեն նրանք ունահարել մեր արյունոտ անկախությունն ու մեր երկրի իրավունքները (բուռն ծափահարություն):

Ընդունված բանաձևը

Ջեկուցման քննությունը վերջացնում է *պատ. Ա. Արեդյանը*. դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից առաջարկում է հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով նախարարապետի զեկուցումը երկրի վիճակի մասին՝ մայիսի 5-ից մինչև հունիսի 5-ը, ինչպես նաև քննության առնելով պառլամենտի կողմից արտակարգ լիազորություններով օժտված կառավարության գործունեությունն ու ձեռք առած կտրուկ միջոցները՝ վերականգնելու երկրի խաղաղությունն ու ժողովրդի անկախությունը, նաև ապահովելու մեր հայրենիքի սահմաններն արտաքին թշնամիներից, պառլամենտը տալիս է իր լիակատար հավանությունն այդ ամենին, ջերմագին խրախուսում է այդ գործունեությունը և առաջարկում է կառավարությանը նույն ուղիով, անսայթաք և անշեղ առաջ ընթանալ այսուհետև ևս»:

Բանաձևն ընդունվեց բուռն ծափահարություններով: Դեմ՝ ձայն տվեց էսեռական ֆրակցիան:

Գ. Վարշամյան. – Օրենսդրական հանձնաժողովի կողմից զեկուցում է պառլամենտին մինչև 1920 թ. օգոստոսի 1-ը արձակուրդ տալու օրինագծի մասին:

Հոդվածական քննությունից հետո օրինագիծն ընդունվում է, որով պառլամենտն ստանում է արձակուրդ մինչև 1920 թ. օգոստոսի 1-ը, արձակուրդի միջոցին ընթացիկ օրենքներ հաստատելու իր իրավունքը վերապահում է կառավարությանը և հանձնարարում է նախագահությանն՝ անհրաժեշտ պարագային հրավիրել արտակարգ նիստ:

Նիստը փակվում է գիշերվա ժամը 11-ին:

«Յառաջ», թիվ 119, 120; 9, 10 հունիսի, 1920թ.:

89-ՐԴ ՆԻՍՏ

2 օգոստոսի 1920թ.

Պառլամենտի նիստը բացվում է երեկոյան ժամը 7-ին: Ներկա են գավառից նոր վերադարձած պատգամավորները: Դահլիճը լիքն է խուռն ու հետաքրքիր բազմությամբ:

Նախագահում է փոխնախագահ *Ա. Սահակյանը*:

Օրակարգ՝ նախարարապետի զեկուցումը և պառլամենտին նոր արձակուրդ տալու մասին մտցրած օրինագծի քննությունը:

Նախարարապետ և արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանի զեկուցումը

(Նախարարապետի ամբիոն երևալը ընդունվեց բուռն աղմկալից և որոտընդոստ ծափահարություններով):

Հայաստանի պառլամենտի պատգամավորներ՝

Երեք ամիս անցավ այն օրից, երբ դուք ինձ հանձնեցիք այս երկրի կառավարությունը:

Առաջին փոթորկալից ամսվա մասին զեկուցում են տվել ձեզ իր ժամանակին:

Այն ամենը, ինչ կատարվեց այս ամիսների ընթացքում, ունեցավ ճակատագրական նշանակություն մեր պետության համար: Մեր հանրապետությունը կանգնած էր կործանման վտանգի առաջ: Բայց մեր ժողովրդի արիությունը կարողացավ ինքն իրեն փրկել և այդ ամիսը փորձության ամիս դարձավ ժողովրդի և գործի համար:

Հայ ժողովուրդը ցույց տվեց այնպիսի կենսունակություն և ինտենսիվ աշխատանք, որ եզակի է ոչ միայն մեր ժողովրդի պատմության մեջ, այլև այդպիսին պետք է համարել ազգերի կյանքում:

Մեր ժողովուրդը այդ ժամանակամիջոցում կարողացավ կատարել այնպիսի մի գործ, որն ուրիշ ժամանակներ տարիների ընթացքում կատարել չէր կարող: Նա, դեռ նոր ազատված սովից ու հիվանդություններից, լծվեց քաղաքական աշխատանքի:

Այդ ամիսների ընթացքում կառավարությունը ժողովրդին տվեց 350.000 փութ սերմացու, բացի այդ քանակից ինքը՝ ժողովուրդը, մեկ միլիոն փթից ավել այդ 350.000 փթի վրա ավելացնելով՝ ցանեց և այժմ հնձում է:

Նա ձգտում է տնտեսապես և ֆիզիկապես անկախ դառնալ և անկախ ապրել:

Մեր ժողովրդի ծոցից դուրս ելած պառլամենտի անդամները դուրս գալով քաղաքից ցրվեցին և անցան գավառները՝ Շամշադին, Ղազախ, Ջանգեզուր, Ղարաբաղ, Ղարալոյազ, Նոր Բայազետ, Էջմիածնի գավառ, Շիրակ և այլ շրջաններ:

Այդ բախտորոշ օրերին մեծ և վճռական դեր կատարեցին Հայաստանի անկախության պատֆորմի վրա կանգնած քաղաքական կուսակցությունները, մասնավոր ՌԴ դաշնակցությունը, որն իր բոլոր ուժերը մոբիլիզացիայի ենթարկելով՝ տրամադրեց Հայաստանի կառավարությանը: Մեր իրականության չորս կուսակցություններ ՌԴ դաշնակցությունը, Հ[այաստանի] ՍԴ բանվ[որական], ժողովրդական և ռամկավար կուսակցությունները մեծ գործ են կատարել մեր պետականության աստիճանը բարձրացնելու գործում:

Բայց առավել ևս մեր ժողովուրդը ցույց տվեց ռազմոգի:

Մեր բանակը, որ նոր էր հանգստացել և դեռ նոր էր լրացրել ինքնապաշտպանության գործը, նա՝ այդ քաջարի զորքը, զբաղվեց մեր սահմանների բոլորման խնդրով և այդ արավ մեծ հաջողությամբ, որ մինչև այժմ եղածների մեջ եզակի պետք է համարել:

Վերջերս նա տարավ մի շարք հաջողություններ ապստամբ շրջանների վրա: Կռվի ընթացքում միջոց տրվեց բոլոր նրանց, որոնք կցանկանան ընդունել մեր քաղաքացիությունը, գան և հպատակություն հայտնեն, որով և կյանքի ապահովություն տրվեց:

Ապացույց դրան՝ ՌԷԼՈՒԽԱՆԼՈՒ թուրք գյուղը, որին մենք հովանավորեցինք, և որը այժմ բարգավաճ վիճակի մեջ է:

Մնացած գյուղերը՝ Ջանգիբասար և Վեդիբասարի շրջաններում, որոնք չցանկացան մնալ և լինել Հայաստանի քաղաքացիներ, ընկան մեր զորքերի շեշտակի հարվածների տակ: «Գայլի Դրունքը» և «Բոյուք Վեդին», ուր անցյալ տարի մենք կորուստներ ունեցանք, ընկան մեկը մյուսի ետևից:

(Բուռն ծափեր և ցույցեր)

Մեր զորքը տարավ նաև ուրիշ երկու մեծ հաղթություն Ղազախում և Օլթիի ճակատում:

Ղազախում թշնամին մեր սահմանից ներս էր խուժել, որի հետևանքով առաջացան հակապետական խլրտումներ, որոնք բոլորն էլ անհաջողության մատնվեցին, ստանալով արժանի հակահարվածներ, պառլամենտի անդամ և ժողովրդական հերոս Սեպուհի բանակի կողմից: Այս, իհարկե, փայլուն ապացույց այն բանի, որ ժողովուրդն ինքն է իրեն պաշտպանում՝ ունենալով ամենալայն մասնակցություն (ծափեր):

Մինչև Գայլի Դրունք հասնելը մեր զորքերը անարգել շարժվում էին: Այստեղ մեր հրամանատարությանը ներկայացան ապստամբների պատվիրակները և խնդրեցին հնարավորություն տալ՝ Հայաստանի կառավարության հետ բանակցելու:

Այն հնարավորությունը նրանց տրվեց և նրանք ամենաշտապ կերպով բերվեցին մայրաքաղաք, ուր և բանակցությունները տեղի ունեցան:

Այդ պայմանները, որ մեր կառավարությունը առաջարկեց, շատ էին նպաստավոր թուրք պատվիրակների համար: Թույլատրվում էր գաղթած ազգաբնակչությանը վերադառնալ և վերաբնակվել նախկին տեղերում, բացի ռազմագիտական վայրերից: Տրվում էր տեղական ինքնավարություն ղեմստվո, իրավունք՝

դատել ըստ իրենց սովորությունների, մասնակցել պառլամենտի ընտրություններին, պահել սեփական ադմինիստրացիա և այլն: Դրա փոխարեն որպես պահանջ՝ ճանաչել այդ տերիտորիան Հայաստանի անբաժան մաս, տալով որոշ քանակության զենք, ծի և որոշ առարկաներ և միևնույն ժամանակ ապահովելով երկաթուղագիծը մինչև Ջուլֆա:

Պատվիրակությունը համաձայնվեց ընդունել հիշյալ պայմանները:

Սակայն ապստամբ շրջաններում գտնված եկվոր ազիտատորների ազդեցության շնորհիվ մերժվում է բանակցությունների արդյունքը:

Մեր զորքերը, առանց երկար սպասելու, մի ժամից հետո առաջ շարժվեցին դեպի Շահթաղթի, որը և գրավեցին՝ կտրուկ հարվածներ հասցնելով թշնամուն և ահագին կորուստներ պատճառելով:

Այդ կռիվներին մասնակցում էր Ադրբեջանյան զորքերի մի մասը, տաճկական սպաներ և կանոնավոր զինվորներ՝ թնդանոթներով և գնդացիներով:

Բայց մեր հիացմունքի արժանի քաջարի զորքը իր ղեկավարներով կարողացավ ընկճել թշնամուն և հաղթել (երկարատև և բուռն ծափեր):

Այդ ժամանակ թուրքերի կողմից եկավ նոր պատվիրակություն: Մենք չժանրացրինք մեր նախկին պայմանները, ոչ մի պահանջ չավելացրինք, այլ ավելի թեթևացրինք, միայն մի սահմանափակում դնելով, որ գաղթած ազգաբնակչությունը չպիտի վերադառնա Շարուր և Վեդիբասար, մինչև նոր կարգադրություն և նոր պայմաններ ստեղծվելը:

Բանակցությունները տևեցին 2-3 օր: Այն ժամանակ, երբ ժողովրդի պատվիրակները համաձայնվում էին ընդունել պայմանները, ժողովուրդը այս անգամ նոր ազդեցության է ենթարկվում՝ բուլշևիզմի, որի վրա հենց հույս էին դրել:

Այժմ մեր հանդեպ կանգնած են ոչ միայն տեղական կազմակերպված ուժերը, այլև հեռու հյուսիսից եկած կարմիր Ռուսաստանի և հեռու հարավից եկած նույնպես կարմիր, բայց ոչ խոսքերով, այլ արյունով, կարմիր Տաճկաստանի թափափուկները, երեքը իրար միացած, երեքը իրար դաշնակցած:

Մենք ոչ մի արգելքի առաջ կանգ չենք առնի՝ ապահովելու մեր անկախությունը, պաշտպանելու մեր ազատությունը նման համագործակցության դավերից: Եվ իբրև փաստ դրանց կարող են հայտարարել, որ մեր զորամասերը Ջանգեզուրում հետ են շարտել մեր թշնամու ուժերին: (Բուռն ծափեր):

Մեր վիճակը ռազմական հաջողությունների ասպարեզում մնում է նույնը և մենք հավատացած ենք, որ մեզ կհաջողվի հետ մղել և ազատ լինել թե ներքին, և թե արտաքին խռովարարներից (երկարատև ծափեր):

Տաճկական ճակատում՝ Օլթիի և Կարսի շրջանում մենք գրավել ենք ածխահարուստ մի շրջան, որը մեզ այնքան անհրաժեշտ է: Մենք գրավել ենք Օլթիի քարածխի հարուստ հանքերը՝ Օլթի քաղաքով (ծափեր):

Այդ հանքերի շնորհիվ մենք ի վիճակի կլինենք վարել տնտեսապես անկախ կյանք:

Մեր երկաթուղին սնվում է նավթով: Ադրբեջանը վերջին ամիսների ընթացքում մեզ չի տվել ոչ մի կաթիլ նավթ:

Այդ ածուխով մենք հնարավորություն պետք է ունենանք ապահովելու և օրինակելի դարձնելու մեր երկաթուղու կանոնավոր երթևեկությունը և արդյունաբերությանը զարկ տալու:

Միաժամանակ այս փառավոր հաղթություններին զուգընթաց կառավարությունը այս երկու ամսվա ընթացքում լարված աշխատանք է կատարել: Երկու ամսվա ընթացքում նա ընդունել է 52 օրինագիծ, անց է կացրել 117 նախահաշիվ և վարկ և ունեցել շատ կարևոր որոշումներ:

Կառավարության համար խոշոր մտահոգության պատճառ է հացի խնդիրը: Մեր երկրի բերքը մեր կարիքներին կբավարարի 8-9 ամիս և մենք այս տարի մեր արտերից կարող ենք հավաքել մինչև 7 միլիոն փութ ցորեն: Մեզ կպակասի մոտ 3 միլիոն փութ հացահատիկ, ձեռք բերելու համար արդեն որոշ քայլեր ենք անում:

Գնումների և այլ միջոցների շնորհիվ մենք հավանորեն կկարողանանք առաջիկա տարին առանց ճգնաժամի անցկացնել:

Կառավարությունը ուշադրություն է դարձրել մեր հարկային սիստեմը վերամշակելու վրա: (Այս խոսքի ժամանակ պառլամենտի քարտուղար Ա. Սաֆրաստյանը նախարարապետին հանձնում է նոր ստացված հեռագիր):

Նախարարապետ Յ. Օհանջանյանը ընդհատելով իր զեկուցումը, կարդում է այդ հեռագիրը, որը ավետում է Դրոյի հրամանատարության մեր զորքերի նոր հաղթանակի մասին: Ջանգեզուրի ճակատում կռվից հետո մեր զորքերը առել են 12 գերի, 1 ավտոմոբիլ, գնդացիներ, բազմաթիվ հրացաններ, ահագին քանակությամբ փամփուշտ և այլն: Տեղական ազգաբնակչությունը և գյուղացիությունը մեր զորքերին միացած, հետապնդում են փախչող թշնամուն (բուռն, աղմկալից ծափեր):

Նախարարապետ Յ. Օհանջանյանը շարունակում է իր ընդհատած զեկուցումը. — Մեր հարկային սիստեմի վերամշակման համար կազմվել է հատուկ հանձնաժողով, որը նախապատրաստական աշխատանքներ է կատարում:

Անկախության փոխառության վերաբերմամբ տեսաք ժողովրդի գիտակից և խանդավառ վերաբերմունքը:

Մեր պետական հաշվապահությունը նոր հիմքերի վրա է դրվում: Պետական գույքերի հավաքման և կանոնավորման համար գործնական աշխատանքներ են կատարվում:

Հողային հարցը լուծելու համար կազմվել են հողային կոմիտեներ: Այդ հողային կոմիտեները մեծ գործ կատարեցին: Ամեն մի գյուղ ապահովված է հողային բաժիններով:

Հայացման գործը արագացվել է: Գործավարությունն արդեն հայերեն է տարվում. հայացվում է նաև պաշտոնեությունը:

Հայաստանի համալսարանը Ալեքսանդրապոլից տեղափոխվում է Երևան, բացի պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետից, բացվում են նոր ֆակուլտետներ, ինչպես օրինակ բնագիտա-մաթեմատիկական, գյուղատնտեսական բաժանմունք, իրավաբանական և բժշկական ֆակուլտետներ:

Այնուհետև նախարարապետ Յ. Օհանջանյանը խոսում է արդեն անցկացրած հացի ճգնաժամի, դրա վերաբերմամբ կառավարության ձեռք առած միջոցների մասին, որից հետո մանրամասնաբար տեղեկություններ է տալիս ամեն մի նախարարության գործունեության մասին:

Ֆինանսների նախարարությունը- Ֆինանսական դրությունը բարվոքելու համար միջոցներ էին ձեռք առնվել:

Ապրանքների ներմուծումը սահմանափակվեց և արտահանման պայմաններն ու հնարավորություններն ընդլայնվեցին:

Արգելվեց մեծ քանակությամբ մեր չեկերի արտասահման տանելը: Դրամական փոխադրումների գործը կանոնավորվեց և սույն օգոստոսի 15-ից դրամական փոխադրումներ կկատարվեն նաև քաղաքացիների համար:

Պետական էքսպեդիցիան ընդլայնվում է: Մշակվում է պրոգրեսի եկամտային տուրք:

Աղի մշակումը և արտահանումը զարգանում է:

Շուտով կկնքվի առևտրական դաշինք Պարսկաստանի հետ և կարիք կլինի Շահթախտում ու Ջուլֆայում մաքսատներ բանալ:

Արդարադատության նախարարությունը- Հիմնվել են արտակարգ դատարաններ և ուժեղ կռիվ է տարվել չարաշահության դեմ: Արտակարգ դատարանները կմնան մինչև բացառիկ պայմանների վերացումը: Մեր բոլոր դատաստանական հիմնարկությունների գրագրությունը և դատավարությունը հայացվել են:

Օրենքների հայացման նախապատրաստական աշխատանքները վերջանում են:

Բացվել են շրջանային դատարաններ Կարսում և Ալեքսանդրապոլում:

Բանտերի տնտեսականը բարելավվել է, բանտերը ստեղծել են իրենց սեփական տնտեսությունները:

Երկրագործության նախարարությունը- Մեծ աշխատանքներ են թափվել մեր երկրի արտադրական կարողությունները բարձրացնելու համար: 350.000 փութ

հացահատիկ է տրվել գյուղացիության՝ ցանքերի համար, բնությունն էլ օգնության եկավ մեզ, օգնեց և այժմ մեր գյուղացին փայլուն բերք է հնձում և կալսում: Չնվել և տրվել են գյուղատնտեսական գործիքներ, կազմակերպվել է նաև խոտհարքը:

Նոր նվաճված վայրերի առատ բերքը հավաքելու գործը դրվում է կանոնավոր հիմքերի վրա:

Կաթնատնտեսության, մեղվաբուծության, ձկնաբուծության և ծխախոտագործության զարգացման նպատակով տրվել են նպաստներ, բացվել են ձկնաբուծարաններ Սևանա լճի ափին՝ արհեստական կերպով իշխան, գեղարքունի և դրսից բերած ձկների բազմացման համար, փեթակները տուրքից ազատված են: Ցանվել է 1500 դեսյատին բամբակ և 100 դեսյատին ծխախոտ:

Հանքային հարստությունների ուսումնասիրությունն ամենաարագ կերպով առաջ է տարվում: Մանավանդ մեծ եռանդով ուսումնասիրվում են Օլթիի ածխահանքերը, հրավիրվել են թե Հայաստանում և [թե] դուրսն ապրող մասնագետներ, որոնք արդեն գործի վրա են:

Անտառների պահպանումը հատուկ ուշադրության է արժանացել:

Հողային հարցը լուծելու համար էջմիածնի, Երևանի, Իջևանի, Դիլիջանի, Դարալագյազի գավառներում, Հայոց ծորում կազմվել և բարեհաջող կերպով աշխատում են հողային հատուկ կոմիտեներ, միայն մասնագետ մարդկանց պակասության պատճառով մյուս գավառներում առայժմ այդ չի արվում:

Աշխատանքի նախարարություն- Մեր կառավարության հոգսն է եղել բարվոք կյանք ստեղծել համայն բանվորության համար:

Ուշադրություն է դարձվել նրանց պարենավորման, կուլտուրական կարիքների բավարարման վրա: Բանվորական հրատարակությունների համար բաց են արված վարկեր, հիմնվել են գրադարան-ընթերցարաններ, ակումբներ: Բանվորների և աշխատավորների կուլտուրական կարիքների բավարարություն տալու հնարավորություններ ստեղծելու համար բռնագրավվել է Ջանփոլադյանի թատրոնի շենքը: Իսկ նրանց պարենավորումը կազմակերպելու համար կազմվել է «հայթայթիչ մարմին», որին և տրվել են գումարներ և այդպիսով գործնական միջոցներ են ձեռք առնվել պետական, հասարակական և մասնավոր հիմնարկությունների և ձեռարկների աշխատավորների պարենն ապահովելու համար:

Խնամատարության և վերաշինության նախարարություն- Սովը մեղմացել է՝ տալով ծրի կամ շատ էժանագին հաց, ալյուր և այլ մթերքներ:

Այժմ՝ հնձի ժամանակ, կամաց-կամաց այդ կերպի խնամքն էլ կրճատվում է:

Գաղթականությունը տեղավորվել է լքված և հողառատ գյուղերում: Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Դիլիջանի և Դարալագյազի շրջաններում սովյալներ չկան:

Կարսի և Սուրմալուի շրջաններում կա միայն մասամբ:

Այժմ գլխավոր ուշադրությունը դարձվում է տարագիր հայության հավաքման վրա: Միջոցներ են ձեռք առնված Հյուսիսային Կովկասում գտնվող գաղթականներին, որոնց թիվը հասնում է 70 հազարի, հայրենք փոխադրելու: Վրաստանը մի ժամանակ այդ խնդրում, ճիշտ է, արգելք էր հանդիսանում, բայց այժմ նա օժանդակում է մեզ:

Աշխատանք է հայթայթվում կարիքավորներին, որոնք այժմ աշխատում են պետական արհեստանոցներում. այդպիսիների թիվը հասնում է 8 հազարի:

Խնամատարության գործը դրվում է նոր հիմունքների վրա:

Հանրային կրթության նախարարություն- Բոլոր տարրական դպրոցների վարչությունը հանձնվել է քաղաքային և տեղավարական (գեմստվո) ինքնավարություններին, բացի Նոր Բայազետի, Կարսի և Սուրմալուի շրջաններից:

Ազգայնացումը շատ չնչին բացառությամբ կատարվել է, գրեթե, ամեն տեղ:

Ձեռնարկվել է դասագրքերի հրատարակչություն, որի համար բացվել է խոշոր վարկ:

Համալսարանի համար հատկացվել է սեմինարի շենքը: Հրավիրվել և հրավիրվում են պրոֆեսորներ և դասախոսներ: Բացվել են պետական պաշտոնեության համար հայերենի դասընթացներ:

Համաձայնություն է կնքվում ամերիկացիների հետ՝ որբերի կրթության գործը որոշակի ընդգծված հիմունքների վրա դնելու նպատակով: Բացվում են երաժշտական դպրոցներ Երևանում և Ալեքսանդրապոլում:

Արտաքին գործերի նախարարություն- Մենք ստորագրել ենք Տաճկաստանին ներկայացված հաշտության պայմանագրերը մյուս պետությունների հետ միասին: Մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն Տաճկաստանը պետք է ստորագրեր հուլիսի 29-ին:

Ղաշնագրով առաջարկվում է որպես իրավարար Ամերիկայի նախագահ Վ. Վիլսոնը, որն արդեն ընդունել է այդ կոչումը: Նա իր գործին կանցնի, երբ Տաճկաստանը ստորագրի հաշտության պայմանագրերը:

Մեր քաղաքական և տնտեսական պատվիրակությունները մեզ վստահեցնում են, որ ելքը մեզ համար նպաստավոր կլինի: Հայաստանի այժմյան հողամասին կկցվեն չորս վիլայեթներ՝ Վանի, Բիթլիսի, Տրապիզոնի և Էրզրումի:

Եթե Տրապիզոն քաղաքը որպես նավահանգիստ մեզ չտրվի, մեզ անշուշտ կտրվի ուրիշ ելք՝ դեպի Սև ծով:

Բաթումի խնդիրը մեզ համար մեծ նշանակություն ունի: Բաթումն իր շրջանով վերջերս հանձնվեց Վրաստանին պայմանով, որ ապահովվի ազատ տրանզիտ Հայաստանի համար:

Մեզ համար կենսական նշանակություն ունի սեփական տերիտորիայով ելք ունենալը դեպի Բաթում: Այժմ կա երկու Տաճկաստան: Մեկը՝ Պոսլում, մյուսը՝ հանձին Մուստաֆա Քեմալի, Անկարայում, որին աջակցում է Ազգային մեծ ժողովը և որի նախարարները կոմունիստական Ռուսաստանի օրինակին հետևելով կոչվում են կոմիսարներ:

Երբ մենք, համաձայն տեղական ազգաբնակչության ցանկություններին, գրավեցինք Օլթին և այդ շրջանում ամրանալով ջախջախիչ հարվածներ հասցրինք տաճիկ զորքերին, այն ժամանակ Բեքիր Սամին՝ Քեմալի Թուրքիայի արտաքին գործոց «կոմիսարը», սկսեց բանակցել Հայաստանի կառավարության հետ՝ մեր զորքերը այդ շրջանից հետ քաշելու շուրջ: Նա՝ Բեքիր Սամին, խոսում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշինքի և Բաթումում ու Տրապիզոնում կնքված հաշտության պայմանագրերի խախտման մասին, իսկ մյուս կողմից չի մոռանում հիշել հայթուրքական «բարեկամության» մասին և հայտնում է, որ թուրքը երբեք հայի թշնամին չէ և առաջարկում է Օլթիից ետ քաշել մեր հայկական զորքերը և ապա սկսել բանակցություններ:

Վ. Նավասարդյան. - (ղաշ.) - Ոչինչ, հայկական բանակը կբանակցի:

Նախարարապետ Դ. Օհանջանյան. - Մենք պատասխանեցինք, որ բարի դրացիական կապեր ստեղծելու համար չենք խոսում ոչ Բրեստի, ոչ Բաթումի և ոչ Տրապիզոնի դաշնագրերի անունից, որ բանակցելու համար պետք է բոլորովին այլ լեզու գտնել, իսկ եթե այդ լեզուն կամովին չի գտնվի, նրան գտնելը կհաջողեցնի այս՝ հայկական քաջարի բանակը (բուռն ծափեր):

Ահա Բեքիր Սամիի և մեր միջև փոխանակված գրությունները.

Երևան. Դ. Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարություն

Հայաստանի կառավարության հիմնունից ի վեր մեր կառավարությունը նրա հետ պահպանել է բարեկամական հարաբերություններ և այդ շարունակել է իրեն համար վարքագիծ ընտրել: Նա այդ գործով էլ ցույց է տվել հակառակ ձեր շարունակական հարձակումներին: Ձեր գրավման տակ եղող հողամասերում գտնվող, բայց իր ինքնուրույնությունը որոշող և Միլի Շուրա կազմող իսլամ ազգաբնակչության դեմ միշտ կրկնվող հարձակումների և ջարդերի ձեր քաղաքականության հանդեպ մեր կառավարությունը բավականացել է միայն բարեկամական ծանուցագրերով:

Մի քանի օրից ի վեր Օլթիի իսլամ ժողովրդի հանդեպ ձեր կանոնավոր զորամասերի կողմից շարունակվող պատերազմական գործողությունների մասին մեր արևելյան ճակատի Ն[որին] Գ[երազանցություն] հրամանատար փաշայի կողմից երեք օր առաջ ձեր զինվորական ուժերի հրամանատարության տրված բարեկամական ծանուցագիրը պատերազմական գործողությունները անմիջապես դադար-

րեցնելու մասին մինչև այժմ առանց պատասխանի է մնացել և, ընդհակառակն, երեկվանից ի վեր Օլթիի վրա հարձակումը ավելի շատացած ու սաստկացած է: Մեր ազգը իր ամբողջ ուժով փափագում է բարեկամական հարաբերություններ պահել հայ ցեղի հետ, հայկական շահերը թուրքականի հետ անհամապատասխան չեն, ընդհակառակը, կարելի է համաձայնեցնել և ավելի սերտ դարձնել: Եթե դուք անկողմնակալորեն դատեք, կհուսամ, թե դուք ևս կհաստատեք, որ ձեր բռնած ընթացքը չի համապատասխանում ձեր ազգային իսկական շահերին:

Համոզված ենք, որ անգլիացիները մշտապես իրար հետ ապրելու ստիպված երկու հարևան ցեղերը արյունահեղության մղելով են զբաղված: Մենք ձեր կառավարության և ազգի համար բոլորովին վնասակար կգտնենք, որ ձեր ազգը անգլիացիների ձեռքը խաղալիք դառնալով՝ մեր կառավարության դեմ թշնամության ձեռնարկ է:

Ձեր պատգամավորությունը Մոսկվայում ռուս սովետական կառավարության հետ բանակցություններ է վարում. մենք էլ ռուս սովետական իշխանության հետ քաղաքական հարաբերությունների ձեռնարկած լինելով՝ խաղաղորեն պատերազմին վերջ տալու կաշխատենք միասնաբար, ուստի ձեր հարձակումը բացարձակապես զարմանալի և ցավալի մի երևույթ է:

Հարձակումների շարունակության ամբողջ պատասխանատվությունը թողնելով հայկական կառավարության վրա՝ այս անգամ էլ թուրք ազգային կառավարության արտաքին գործերի կոմիսարի հանգամանքով ես խնդրում եմ Ձեր գերազանցությունից տալ հարկ եղած անմիջական հրամանները ձեր զորամասերին՝ վերջ դնելու համար թշնամական գործողություններին:

Սպասելով ձեր պատասխանին՝ խնդրում եմ ընդունել խորին հարգանքիս հավաստիքը:

Թուրք Մեծ Ազգային Ժողովի
Արտաքին գործերի կոմիսար *Բեքիր Սամի*

24 հունիսի 1336թ.*

Այս նամակին մեր կողմից պատասխանվեց հետևյալը.

Սարիդամիշ, գնդ. Միրիմանյանին: Խնդրվում է սույն հեռագիրը ուղարկել օսմանյան տասնհինգերորդ զորաբանակի հրամանատար Կարաբեքիր փաշայի միջոցով հետևյալ հասցեին.

Անգորա. Թուրք Ազգային Մեծ Ժողովի արտաքին գործերի վեքիլ մեծ. Բեքիր Սամիին:

Հայաստանի Հանրապետությունը իր հիմնվելու օրից իսկ ձգտել է և այժմ էլ ձգտում է ստեղծել բարի դրացիական փոխհարաբերություններ իր հարևանների հետ և խաղաղ համակեցություն տեղական բոլոր ժողովուրդների միջև: Հայաստանում լոյեալ մահմեդական բնակչությունը միշտ օգտվել է և օգտվում է ներկայիս ևս պետության մյուս քաղաքացիների համահավասար իրավունքներից: Սույն հավատարիմ քաղաքացիների կյանքն ու գույքը միշտ պաշտպանվում է Հայաստանի կառավարության կողմից ամեն տեսակ չարամիտ փորձերի, ինչպես նաև ավազակային հարձակումների դեմ, որոնք մեծ մասամբ կատարվում էին դրսից եկած ավազակային և խռովարար մուսուլման խմբերի կողմից: Սրանք առաջ էին բերում խռովություն և անիշխանություն տեղական մուսուլման ազգաբնակչության խաղաղ կյանքի մեջ:

Հայ զորքերի վերջին ռազմական գործողությունները Օլթիի շրջանում նպատակ ունեին ազատելու հայկական հողամասը անիշխանական տարրերից և երբեք ուղղված չէին մահմեդական խաղաղ ազգաբնակչության դեմ: Օլթիի շրջանի վարչությունը այժմ նշանակված է նույն շրջանի մուսուլմաններից:

* Թուրքական օրացույցի թվական, որը համապատասխանում է 1920թ.: - Ծանոթ. կազմ.:

Հայ ազգը ի վաղուց անտի ճիգ է թափում անկեղծորեն մեկդի թողնել այս մռայլ անցեալը և ստեղծել բարի դրացիական հարաբերություններ Թուրքիայի հետ: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև բարի դրացիական փոխհարաբերությունների վերահաստատումը ամբողջովին կախված է թուրք ղեկավարների ընթացքից, որոնք պետք է մի անգամ ընդմիշտ ճանաչեն հայ ազգի իրավունքները ամբողջական Հայաստանի սահմանների վերաբերմամբ և վերջ դնեն Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում իրենց ագենտների գործունեություններին:

Ձեր Մեծ Ազգային համաժողովը Անգորայում հաստատեց Տաճկաստանի հայկական վիլայեթներում Հայաստանի անկախության իրավունքը, և եթե դրանով թուրք ազգը ճանաչում է լիովին Հայաստանի օրինավոր իրավունքները հիշյալ սահմաններում, ապա, ուրեմն, հայ ազգը կունենա հիմք Թուրքիայի և Հայաստանի միջև կանոնավոր փոխհարաբերություններ հաստատելու:

Քարտուղար Տեր-Հակոբյան: 30 հունիսի 1920թ.»:

Այս նամակին ի պատասխան ստացվեց հետևյալ հեռագիրը.

Էնկյուրի

36-8-7

*Երևան. Հայաստանի Հանրապետության
Արտաքին գործերի նախարարություն.*

Պատիվ ունեն պատասխանել ձեր 30 հունիսի գրության, որով պատասխանվում էր իմ 24-6-36 գրության:

Հակառակ Արևելյան բանակի հրամանատար Քեազիմ Կարաբեքիր փաշայի և մեր կողմից արված ազդարարության՝ կասեցնել Օլթիի շրջանում ո՛չ մի օրինավոր հիմունքով արված հարձակումները և հետ կանչել իրենց տեղերը ձեր զորամասերը, հիշյալ մասերը դեռ չեն պարպված և նույնիսկ 2 հուլիսի 36թ. նորից մի հարձակում է տեղի ունեցել:

Թե Ձեր և թե Ձեր զորքերի հրամանատարի պատասխանների մեջ տեղի ունեցած հարձակումները չհերքելով հանդերձ՝ ասվում է, որ շարժումները տեղի են ունեցել մուսուլման ազգաբնակչության խնդրանքով, և որ այդ ազգաբնակչության դեմ ո՛չ մի բռնություն ու հալածանք գործ չի դրվել, որ օսմանյան սահմանի դեմ ո՛չ մի հարձակում չի եղել, որով գոյություն ունեցող հարաբերությունները չեն խանգարվել: Ինչպես Ձեզ էլ անժանոթ չէ, երկու կառավարության միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների հիմք են ծառայում Հայկական Հանրապետության պաշտոնապես ճանաչած Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և նրա լրացուցիչ՝ Բաթումի դաշնագիրը, որը լիազորություն ունեցող պատվիրակների կողմից ստորագրված, երկու կառավարության կողմից ընդունված և հաստատված է:

Օլթիի շրջանն ևս հիշյալ դաշնագրի տրամադրություններով հաստատված երեք նահանգների մեջ լինելով՝ համաձայն ժողովրդի ազատ կերպով կատարված հանրաքվեին՝ օսմանյան պետության բացարձակ ստացվածքն է կազմում:

Հիշյալ շրջաններում որևէ պատճառով օսմանյան պաշտոնյաների կամ զինվորական ուժերի ժամանակավորապես չգտնվելը օսմանյան իշխանության այն տեղերից ո՛չ փաստորեն և ո՛չ էլ իրավականորեն վերացնելու պատճառ չի կարող լինել:

Այն ժամանակ, երբ սպասվում էր իրավունքի և արդարության սկզբունքների համաձայն և խաղաղ կերպով լուծել Բաթումի դաշնագրի ամբողջական տրամադրությունից ծագող վեճերը, եթե այդպիսիներ կան – հայկական զորամասերի կողմից Օլթիի շրջանի վրա կատարված հարձակումները մեր կողմից շարունակությունը ցանկալի եղող բարեկամական և հարևանական հարաբերությունների բացեիքաց խանգարվում են և միաժամանակ մեր բացարձակ իրավունքի դեմ ոտնձգություն են արվում:

Ինչ վերաբերվում է Օլթիի մուսուլման ազգաբնակչության հրավերին և պահանջին, այդ էլ կատարված հարձակումն օրինականացնելու համար արդարացի մի փաստ չէ. եթե նույնիսկ ընդունվի, որ հիշյալ ազգաբնակչությունը այդպիսի մի

դիմում կատարած է, այն ժամանակ այդ դիմումը նրա վրա հանցանքի մշտական պատասխանատվությունը կը հրավիրե:

Ինչպես որ առաջին գրությամբ էլ հայտնել են, մեր կառավարությունը և թուրք ազգը հայ կառավարության և հայ ժողովրդին թշնամի չեն և ցանկանում են գտնել մի կապ փոխադարձ շահերը ապահովելու համար: Եթե տեսակետները Հայաստանի կառավարության կողմից անկողմնակալ և շրջահայաց կերպով քննվեն, կհուսամ, որ իմ հայտնած դիտողությունների անկեղծության և իմ ազգի ձեր ազգի հանդեպ ունեցած բարեկամական զգացմունքներին հավատ պիտի ընծայվի:

Վերջապես, կրկին խնդրում են ժամ առաջ ձեր զորամասերը հետ քաշել և հիմնվելով մեր երկուսի միջև գոյություն ունեցող փաստական և իրավական տեսակետով գործադրության մեջ եղող Բաթումի դաշնագրին՝ բողոքում են կատարված շարժումների դեմ և պատասխանատու են գտնում մուսուլման ազգաբնակչության կրած վնասներին պատճառ եղողներին:

Սպասելով մեր փոխադարձ շահերին համապատասխանող մի պատասխանի՝ խնդրում են ընդունեք իմ հարգանքիս հավաստիքը, էֆենդիմ:

*Թուրք Մեծ Ազգային Ժողովի Արտաքին
Գործերի կոմիսար Բեքիր Սամի*

Սույն հեռագիրը իսկականի հետ ճիշտ է.

Կնիք 11-րդ զօրաբանակի և ստորագրություն

Սարիդամիշ. Գնդապետ Միրիմանյանին. խնդրում են սույն հեռագիրը ուղարկել օսմանյան տասնհինգերորդ զօրաբանակի հրամանատար Կարաբեքիր փաշայի միջոցով հետևյալ հասցեին.

«Անգորա. Թուրք Ազգային Մեծ Ժողովի Արտաքին գործերի վեքիլ մեծ. Բեքիր Սամիին.

Առանց շոշափելու հարցի բնականոն կողմը այն տեսակետից, որ Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը կնքված են սուլթանի կառավարության կողմից, որը ձեր կառավարությունը չի ճանաչում, պատիվ ունեն պատասխանելու ձեր 8 հուլիսի 36թ. գրության:

Ինչպես Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, որի մեջ Հայաստանը ոչ մի մասնակցություն չի ունեցած և ոչ էլ ստորագրած է, նմանապես Բաթումի դաշնագիրը, որը երկու կողմերի պարլամենտներից չէ հաստատված, ոչ մի իրավական ուժ չեն կարող ունենալ Հայաստանի համար:

Այն հանգամանքը, որ Դուք իբր հիմք եք ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը, որոնք հիմնովին չեն ճանաչում կենսունակ Հայաստանի գոյությունը, ի մեծ ցավ զրկում է մեզ Ձեզ հետ համաձայնության գալու ամեն հույսից, քանի դուք շարունակեք ղեկավարվել գերման կայսերական և սուլթանական իմպերիալիստական հակահեղափոխական կառավարության ձգտումների վրա հիմնված այդ դաշնագրերի տրամադրություններով, որոնք ժխտում են կառավարության և միջազգային հարաբերությունների մեջ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի և արդարության սկզբունքները:

Անկեղծաբար ձգտելով ստեղծել բարի հարևանական հարաբերություններ թուրք և մյուս ազգերի հետ, հայ ազգը այդ հարաբերությունների իրական հիմք և անհրաժեշտ նախապայման է համարում, որ երկու կողմերն էլ ճանաչեն շահագրգռված ազգերի պատմական, ազգագրական ու տնտեսական իրավունքները:

Հենված յուրաքանչյուր ազգի այս օրինավոր իրավունքների վրա՝ հայ ազգը, բնականաբար, չի կարող հրաժարվել Տաճկաստանի հայկական նահանգների վրա ունեցած իր անվիճելի իրավունքներից, որոնց սահմանները, համաձայն դաշնակից պետության կողմից այժմ Տաճկաստանին հանձնած հաշտության դաշնագրի, պիտի որոշվեն գերագույն իրավախոհի՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների նախագահի կողմից:

Հիշյալ դաշնագիրը ստորագրող Հայաստանը մտադիր է ճշտորեն հավատարիմ մնալ գերագույն հաշտատարի որոշման, սպասելով դրան՝ նա մտադիր չէ քայլեր անել նախկին ռուս-տաճկական սահմանները անցնելու համար: Նամա-

նավանդ, նա իրավունք ունի յուսալ, որ Տաճկաստանը չպիտի միջամտի այն հարցերին, որոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին գործերին և այս տեսակետից Ձեր պահանջը Օլթիի շրջանը, որը կազմում է Հայաստանի Հանրապետության անվիճելի մասը, հայկական գործառնության մաքրելու մասին և հիշյալ շրջանում ձեր ասկյարների հարձակողական շարժումները բռնորոշվին անընթացելի և անթույլատրելի են:

Հավատարիմ իր խաղաղասիրության՝ հայ ազգը պատրաստ է երկարացնել բարեկամության ձեռք ամեն այն ազգին, որը՝ իր կողմից ճանաչում է լիովին նրա պատմական, ազգարական, պետական օրինական իրավունքները և ուրիշ ազգերի նրա հանդեպ ունեցած վերաբերումից կախված է հայ ազգի վերաբերումը դեպի այն վերջինները:

Ընդունեցեք հարգանքիս հավաստիքը:

Արտաքին գործերի քարտուղար՝ Տեր Հակոբյան

28 հուլիսի 1919թ.* N 4515»:

Հայ-վրացական կոնֆերանսը շարունակում է իր աշխատանքները: Արդեն կնքվել է դատական պայմանագիրը: Ազատորեն զենք փոխադրելու երաշխիքը ստացված է:

Բայց տերիտորիալ հարցերի վերաբերմամբ մեր դրացին շատ մեծ ախորժակներ ունի: Նա պահանջում էր մինչև անգամ Սանահինը, Արդահանը, Օլթին (բացականչություններ ու ծիծաղ տեղերից):

Մենք հույս ունենք, որ մեր բանակցությունները Վրաստանի հետ հաջողությամբ կվերջանան և դարերի բարեկամները՝ միատեսակ կուլտուրա, միատեսակ թշնամիներ ունեցող ժողովուրդները, իրար կհասկանան:

Ես ունեմ այդ հավատը և կարծում եմ, որ նույնը պիտի լինի նաև Վրաստանի կառավարության և ժողովրդի մեջ:

Պարսկաստանի հետ ամենամտերիմ և բարեկամական կապն է պահպանվել:

Մենք մեր դիվանագիտական ներկայացուցչից կտրված ենք եղել և միայն շատ հեռավոր ճանապարհներով ենք կարողացել կապ պահպանել:

Մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչը բանակցություններ է վարել դաշն կապելու Պարսկաստանի հետ, որը մոտ օրերս կստորագրվի: Մի քանի օրից մենք կապ կհաստատենք Պարսկաստանի հետ Ջուլֆայի վրայով (աղմկալից ու երկարատև ծափեր):

Եվրոպայից մենք ստացանք իրական օժանդակություն, որի համար մենք արտահայտում ենք մեր երախտագիտությունը:

Չեզոք պետությունները՝ Շվեյցարիան և Սկանդինավյան պետությունները, մեծ ուշադրություն են դարձնում մեր հանրապետության վրա: Նրանք մեզ հինգ տարով բաց են անում խոշոր վարկեր՝ մեծ քանակությամբ մթերքներ, կենդանիներ, գործիքներ, տրանսպորտի միջոցներ գնելու համար:

Այդ վարկերի բացումը հաջողացրել է մեր արտասահմանյան պատվիրակությունը:

Սովետական Ռուսաստանը թեև պատրաստակամություն հայտնեց մեզ հետ բանակցելու և խոսքերով շատ «բարյացական» տրամադրված դեպի մեզ, բայց գործով և իրականում նա ոչ մի բանով չի տարբերվում Ադրբեջանից: Ըստ երևույթին բարյացական վերաբերմունքի մենք կհանդիպենք միայն մեր զորքերի միջոցով (աղմկալից ծափահարություններ):

Ադրբեջանում, ուր կա սարսափելի հալածանք հայ տարրի դեմ, մասնավորապես դաշնակցականների հանդեպ, բանտարկված է մոտ 2.500 հոգի, որոնք ենթակա են ամեն տեսակ բռնությունների և դաժանությունների. անմեղ մարդկանց քնահաճորեն գնդակահարելը սովորական երևույթ է դարձել:

* Այսպես է տպագրված, պետք է լինի 1920թ.: - Ծանոթ. կազմ.:

Փորձեցինք համաձայնության գալ Ադրբեջանի հետ, բանակցություններ սկսվեցին, կոնֆերանս պետք է գումարեինք, բայց բանակցող արտակարգ լիազոր Հուսեյնովը հանկարծակի թիֆլիսից Բաքվի վրայով մեկնեց Մոսկվա:

Ա. Աբեդյան (դաշ.) - Գնացել է «կոմունիստներ բերելու» (ծիծաղ տեղերից):

Դուք կարդացիք լրագրերում, որ Սովետական Ռուսաստանը ցանկություն է հայտնել լինել իրավարար Հայաստանի և Տաճկաստանի միջև, պատգ. Վ. Նավասարդյանը տեղից՝ մեզ վրա սիրահարվել են:

Բացի խոսքից նրանք գործի են անցել: Նրանց խոսքի և գործի մեջ մեծ տարբերություն կա: Խոսքով ամեն ինչ մեզ համար լավ, բայց գործով...նրանք գրավում են մեր տերիտորիայի անվիճելի մասերը՝ Ջանգեզուրը, Ղարաբաղը և որպեսզի արյունահեղություն չլինի ... տալիս են Ադրբեջանին:

Արդեն անեկդոտ է դարձել, թե Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանը միայն նոտաներով է բողոքում ...

Մենք ցույց կտանք, որ հայ ժողովուրդը գիտե բանակցել ոչ միայն խոսքով, այլ նաև զենքով: Ես հավատ ունեմ ավելի ապահովել մեր երկիրը նախ խոսքով և ապա միայն զենքով բանակցելով մեր դրացիների և խոսքով՝ բարեկամների հետ:

Վերջապես պարզ է, որ Ռուսաստանը ձգտում է գրավել Օլթին, Կարսը, Դարալագյազը: Ես հավատացած եմ, որ նման երազկոտությունը հոդս կցնդի:

Մեր ժողովուրդը և բանակը ոտքի են կանգնել և մահվան գնով որոշել են ազատ ապրել (որոտընդոստ ծափեր):

Փոխնախագահ *Ավ. Սահակյանը* հայտարարում է 10 րոպե ընդմիջում.

Տաս րոպե ընդմիջումից հետո, ժամը 9-ից 30-րոպե անց փոխնախագահ *Ավ. Սահակյանը* հայտարարում է նիստը վերաբացված:

Պառլամենտը քվեարկությամբ որոշում է քննության առնել նախարարապետի զեկուցումը:

Խոսք է առնում պատգամավոր Ն. Աղբալյանը:

Պատգամավոր Ն. Աղբալյանի ճառը

Նախարարապետ Հ. Օհանջանյանի ընդարձակ և բազմակողմանի զեկուցումը իր բովանդակ ծավալով քննության առնելու նպատակ չունեն:

Ջեկուցումից երևաց, որ պառլամենտի բացման նախօրյակին մոտ էր հերթական խնդրի իրականացումը՝ Զուլֆա երկաթուղագծի բացումը Հայաստանից դեպի Պարսկաստան: Մի չարաբաստիկ հանգամանք միայն խանգարեց կառավարությանը անելու մեզ՝ Հայաստանի պառլամենտին այդ ընծան, բայց մենք հավատացած ենք, որ այդ մոտ օրերի խնդիր լինելով, շուտով կիրագործվի:

Այս կարճ ժամանակվա ընթացքում շատ մեծ գործ է կատարվել, մեր ռազմական ճակատները խոշոր չափով կրճատված են և սակավաթիվ զորքով պահպանվել է մեր հայրենիքը և նույնիսկ տիրացել ենք մեր հայրենիքի անբաժան մասերին: Կառավարությունը կարողացավ ապացուցել, որ թաթարը մեզ համար վնասակար չէ:

Թաթարների այդ բազմությունն այլևս անարժեք է մեզ համար և մենք անհրաժեշտորեն պետք է պատմական խնդիրները լուծենք:

Ներքին ուժերը հաղթահարված են ընդմիշտ՝ հետագա խնդիրների լուծմանը հաջողությամբ հասնելու համար: Մոտ է այն օրը, երբ մեր հարևան Ադրբեջանը պետք է հանդգնի, որ իր սարքած բոլոր խաղերն իզուր են և խաղաղությունը կհաստատվի այն ժամանակ, երբ Գանձակում և Ասկերանում դիրք կբռնեն մեր զորքերը և երբ մենք ամենալավ բարեկամներ կդառնանք և հայն ու թաթարը ամենից ավելի հաշտ և բարեկամ կլինեն ամեն տեսակետից:

Մենք կտիրանանք մեր իրավունքին:

Մենք չենք ձգտել տիրանալ ուրիշների հայրենիքին:

Մեր բանակի զինվորները պետք է պաշտպանեն այս երկրի անկախությունը և զենքի ուժով պետք է հաստատեն հայ կառավարության իշխանությունը այնտեղ, ոչ ավելի և ոչ պակաս, որի մասին հայտարարել է այս կառավարությունը:

Մի նոր բարեկամ է երևացել, որին չենք դիմել, բայց որն ուզում է գոռով իր բարեկամությունը մեր վզին կապել: Նա գրում է մեր հայրենիքի մի մասը արյունահեղության վերջ տալու համար և կցում Ադրբեջանին: Այս անգամ կռիվ է ռուսների դեմ խորհրդային դիմակի տակ, որն ավելի դաժան է քան հին կարգերը, նեղմիտ է և բթամիտ և ոչինչ չի կարողանում ընթռնել: Հնի նման սա էլ իր գերեզմանն է փորում, նա չի հասկանում, թե ինչ է ինքը միջազգային չափով: Նա չի կարողանում ընթռնել, որ հաղթում է նա, ով զարգացած է մտավորապես և տնտեսապես:

Խորհրդային Ռուսաստանը՝ այդ ցնցոտին, մտքով, հոգով և էությանը աղքատ այդ երկիրը, ցանկանում է անցնել Հայաստան՝ օժանդակ ունենալ Մուստաֆա Քեմալի ողորմելի գործերը:

Հոտառությունը կորցրած այդ երկիրը գալիս է սպառնալու մեզ և մենք պարտավորված ցույց կտանք մեր կերպարանքը, հարգել կտանք մեր ժողովրդի իրավունքները, թեև նա այժմ չի հարգում և ցանկություն ունի այն խորտակելու. նենգամիտ և դաժան Խորհրդային Ռուսաստանը թուրքերի հետ միացած և զինակցած, այդ անկերպար մարմինը հետադեմ է հին Ռուսաստանի նման: Նա դաշնակցել է Տաճկաստանի հետ, սոցիալիզմը կապվել է կարմիր արյան հետ:

Հետադեմ ուժն է, որ գալիս է առժամապես կասեցնելու մեր հաջողությունը: Մենք այդ, ինչպես նաև մյուս ուժերի դեմ ևս կպայքարենք, «ռուս» հմայքից ազատվեցինք: Ռուսական սոցիալիզմի այդ ներկայացուցիչները ամենախավարամիտ ներկայացուցիչներն են այդ սոցիալիզմի:

Նրանք հին Ռուսաստանի առաքինությունները ընդունել են նվազեցնելով, իսկ մոլությունը՝ աճեցնելով:

Մենք ամենաժանր պայմանների մեջ ցույց տվինք թուրքերին և թաթարներին, որ այս հողը Հայաստան է և որ հայ ժողովուրդը ցանկանում է ազատ լինել: Այժմ մենք նույնը ցույց կտանք նաև ռուսին:

Մենք պետք է բարձր հայտենք ամենքին, որ մենք բարեկամ ենք այն ռուսին, որ Կովկասյան շղթայից այս կողմ չի անցնի և բարեկամ ենք այն ռուսին, որ Հայաստանի սահմանից այս կողմ չի գալիս (բուռն ծափահարություն):

Գիտենք, ծնեռվա ընթացքում մեր թշնամիները պետք է պատրաստվեն մեր հանգստությունը խախտելու:

Մեր թշնամիները նախանձում են, որ ստրկությունից նոր բարձրացած այդ երկիրն ուժեղանում է:

Մի անգամ ընդմիշտ պետք է ապացուցենք, որ անառիկ է մեր երկիրը, գիտենք պաշտպանել մեր ազատությունը, մինչև համոզվեն, որ այդ ժողովուրդը ազատ ապրել է ցանկանում, մինչև որ համոզենք, որ այս երկիրը պետք է անկախ լինի:

Մեր իրավունքի զիջումով չենք կարող հասնել մեր նպատակին: Ուժով կարող ենք մեր անվիճելի իրավունքը պաշտպանել:

Մենք օժանդակեցինք Տաճկաստանի՝ այդ ոճիրների զարհուրելի բույնի, կործանմանը:

Նաև մեր ուժերի մասնակցությամբ կործանվեց ասիական մյուս բռնակալ պետությունը՝ Նիկոլայ Առաջինի և Նիկոլայ Երկրորդի բռնակալ Ռուսաստանը:

Նույնպես կխորտակվեն թշվառ ռուսական գլուխները:

Հերթական խնդիրը Արևելյան և Հյուսիսային սահմանների վերջնական որոշումն է: Եվ մեր անդավաճան բանակը այդ կանի (ծափեր) և անհրաժեշտ է, որ հաջող կերպով հասցվի մինչև աշնան վերջը: Մենք ունենք ուրիշ հերթական խնդիրներ՝ և դեպի ծով և Տաճկաստան մեր նավահանգիստների գրավումը, եթե միայն հյուսիսից և արևելքից ոչ մի վտանգ չսպառնա (ծափեր):

Խոսք է առնում սոց. հեղ. ֆրակցիայի ներկայացուցիչ Ա. Խոնդկարյանը:

Պատգամավոր Ա. Խոնդկարյանի ճառը. — Ստեղծված աննորմալ պայմանները մեր քաղաքական կյանքում առաջացրին նույնպես աննորմալ պայմաններ մեր պառլամենտական կյանքի մեջ: Այս երկրորդ անգամն է, որ Հայաստանի պառլամենտը բացվում է, բայց դուք կրկին տեսնում եք, որ օրակարգի 2-րդ խնդիրը նորից դադարի հարցն է: Այս ամբողջ նիստը գրեթե նվիրվեց մեր քաղա-

քական կյանքի կազմավորման խնդրին, և դա ունի իր պարզ բացատրությունը: Քաղաքական կյանքը, ինչպես ծնունդ, ծնվում է երկունքով և ցավով: Բոլոր քաղաքական կյանքերի ղեկավարների պարտքն է թեթևացնել այդ երկունքը: Երկու տարի է, որ մեր քաղաքական կուսակցությունները ջանք են թափում ստեղծել այդ քաղաքական կյանքը: Երբ հայ քաղաքական կյանքի կանտորը հաստատվեց Երևանում, հայ սոց.հեղ. ֆրակցիան եկավ այստեղ և կատարեց իր աշխատանքը: Երկու տարի է, որ օրգանական և փաստական աշխատանք ենք կատարել այստեղ. ելակետ ունենալով հայ աշխատավորության շահերը, ի թիվս այդ աշխատանքների, մենք հայտնաձևեցինք մեր տեսակետները Հայաստանի վերաբերմամբ: Ձեզ շատ լավ հայտնի է, թե ինչպես ստեղծվեց այդ քաղաքական կյանքը, կար մի անորոշություն մեր ապագայի նկատմամբ, որ մեր մամուլը արտահայտել է բավական լավ կերպով (Վ. Նավասարդյան – տեղից՝ Շատ խայտառակ կերպով):

Մեր պատգամավորությունը եվրոպայում միշտ խոսում էր եվրոպական պետությունների մանդատի մասին, իսկ այսօր քաղաքական պայմանները այնպես են դասավորված, որ ժամանակն է հայտարարել, թե մեր պետությունը պիտի ապրի ինքն իր ուժով: Այսօր, սակայն, ռուսական օրինադրական նույնպես գործնական օգուտ չի տալիս մեր պետությանը՝ թե Անդրկովկասում ստեղծված դրությամբ, և՛ թե իր ներկա իդեոլոգիայով: Եվ ես պարտք ունեմ այստեղ հայտնելու սոց. – հեղ. ֆրակցիայի կողմից, որ մենք եկած ենք այն համոզմանը, որ Անդրկովկասի դեմոկրատիան պիտի ապրի ինքն իրեն, անկախ: (Բուռն ծափեր, բացականչություններ՝ «Վերջապես...»): Յուրաքանչյուր ուժ, որ դեմ կգնա այդ շահերին, կդիտվի նույնպես թշնամի և մենք դեմ պիտի գնանք նրան (ծափեր): Բայց ոչ ամեն ոք, որ ասում է միացյալ և անկախ Հայաստան, կարող է մասնակցել մեր քաղաքական կյանքին: Մի քանի ամիս առաջ մենք հայտնեցինք, որ մեր կուսակցությունը չէ թե ընդդիմադիր (օպոզիցիա) է հայ քաղաքական կյանքին, այլ քաղաքական կյանքի: Ես, իբր վերահասու մեր ճգնաժամի օրերին, նույնն են հաստատում այժմ: Երկու է, փորձեր են եղել և նույնիսկ բանտարկել են մեր ընկերներին, բայց մեր վերաբերումը նույնն է մնացել, այսինքն՝ հայ ժողովրդի շահերը:

Արտաքին և ներքին քաղաքական կյանքի մասին մեր ֆրակցիայի տեսակետը պարզ է եղել, Թիֆլիսի ազգ. կոնֆերանսի մեջ որոշում կայացվեց Հայաստանի անբողջացման մասին, որին համաձայնեցինք և մենք: Նույնն ենք ասում նաև հիմա: Երկրորդ խնդիրը ազգայնացման խնդիրն է: Հայաստանը պետք է լինի հայաստանցիների համար: Ցեղագրական պայմանները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում պետք է լինեն նույնպես այլազգիներ: Թշնամի տարրերն, անշուշտ, պետք է դաստիարակվեն, ինչպես ուսուցիչը դաստիարակում է աշակերտին:

Մենք գտնում ենք, որ մեր օպոզիցիոն դերն անհրաժեշտ է այստեղ: Մենք միշտ պիտի պահանջենք պառլամենտական կառավարության՝ կազմված պառլամենտարիզմի հիմունքներով: Պետք է կազմել կոալիցիա ներքին բոլոր ուժերի հետ, որոնք կարող են օգնել մեզ ֆինանսական խնդիրներում: Ստեղծված արտաքին պայմանները հաջող են հիմա, կմնա ներքին ֆինանսական կյանքը ևս կանոնավորել:

Ահա իմ անելիք դիտողությունները վարչապետի զեկուցման առթիվ: Ես կրկնում եմ, որ պառլամենտը պետք է շարունակի իր աշխատանքները:

7. *Բուդապեշտ*. - դաշն. ֆրակցիայի կողմից կարդում է հետևյալ բանաձևը.

Ընդունվող բանաձևերը

Սոց. հեղ. ֆրակցիայի պատգամավոր Ա. Խոնդկարյանի ճառից հետո պատգամավոր 7. *Բուդապեշտ* (դաշն.) առաջարկում է մի բանաձև.

«Լսելով կառավարության զեկուցումն երկրի դրության և կառավարության գործունեության մասին պառլամենտի դադարի ժամանակամիջոցում, պառլամենտը յուր հավանությունն է տալիս այդ գործունեությանը և հրահանգում է ոչ մի միջոց չխնայել, նույն եռանդով աշխատել՝ ամրապնդելու մեր երկրի դրությունը,

ճանաչելով իբրև թշնամի բոլոր նրանց, որոնք խոչընդոտ կհանդիսանան Միացյալ և անկախ Հայաստան ստեղծելու գործում:

Պառլամենտը միևնույն ժամանակ չի կարող լռելյան անցնել մեր քաջարի բանակի վերջին ամիսներին կատարած հերոսական գործերի մոտով և յուր պարտքն է համարում հղել նրան յուր ջերմ ողջույնները:

Բանաձևի ընթեցումը ընդունվում է բուռն ծափահարությամբ:

Այս բանաձևը դրվում է քվեարկության և ստանալով կողմ 21, հակառակ՝ ոչ մի, ձեռնպահ՝ 2 ձայն, անցնում է օրակարգին:

Օրակարգի երկրորդ հարցը պառլամենտի նոր արձակուրդ և լիազորությունները կառավարությանը հանձնելու մասին, զեկուցում է օրենսդրական հանձնաժողովի անդամ *Գ. Քալաշյանը*: Օրինագիծն ընդունվում է և պառլամենտին նոր արձակուրդ է տրվում մինչև հոկտեմբերի 31-ը, պատվերով՝ արտակարգ դեպքում պառլամենտի նիստ հրավիրել:

Նիստը փակվում է ժամը 10.30-ին:

«Յառաջ», թիվ 164, 165, 166, 167: 4, 5, 6, 7 օգոստոսի 1920թ.:

90-ՐԴ ՆԻՍՏ

1 նոյեմբերի 1920թ.

Նախագահում է *Ա. Սահակյանը*:

Նախագահ. — Հայաստանի պառլամենտի նիստը հայտարարում են բացված, խոսքը պատկանում է կառավարության նախագահին:

Նախարարապետ Հ. Օհանջանյանի ճառը

Հարգելի պատգամավորներ'.

Երեք ամիս է անցել այն օրից, երբ պառլամենտը հանրապետության կյանքի ղեկը հանձնեց կառավարությանը:

Այդ ժամանակամիջոցում հանրապետությունը ապրել է շատ տագնապալի օրեր:

Օգոստոսի սկզբներին Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի միացյալ զորքերը սկսեցին հարձակումներ կատարել մեր հյուսիսային և արևելյան սահմանների վրա, մի շարք կռիվներից հետո հարկադրված եղանք օգոստոսի 10-ին կնքել զինադադար, որով Հայաստանի երեք մասերը՝ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարվեցին չեզոք գոտի՝ մինչև նրանց բախտի վերջնական լուծումը:

Նույն օրը՝ օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Հայաստանի Հանրապետության համար խոշոր նշանակություն ունեցող մի այլ պայմանագիր՝ Սևրի դաշնագիրը, որով Հայաստանի գոյությունը միանգամ ընդմիշտ դարձավ պատմական փաստ և ճանաչվելով իրավապես՝ նա մտավ պետությունների ընտանիքի մեջ, որպես իրավագոր անդամ:

Այս ակտի հետևանքով Հայաստանի վրա ձեռնարկվեց մի նոր արշավանք՝ տաճկական, իբր թե ապստամբ զորամասերի հարձակումներ մեր սահմանների վրա:

Սեպտեմբերի կեսերին սկսվեց այդ հարձակումը, մեր բանակը ամիս ու կես դիմադրելով իրենից ուժեղ թշնամուն, հարկադրված եղավ քայլ առ քայլ հետ քաշվել՝ պաշտպանության նոր գծեր բռնելով:

Սեպտեմբերի վերջերին տաճկական արշավանքը խիստ սրընթաց բնույթ ստացավ, մեր զորքերը կենտրոնացան Կարսի տակ և մի շարք կատաղի կռիվներ մղելուց հետո, թշնամու գերազանց ուժերի ճնշմամբ, հոկտեմբերի 30-ին ստիպված եղան թողնել Կարսը:

Ներկայումս նրանք կանգնած են նոր դիրքերի վրա՝ պաշտպանելու հայրենիքի մյուս մասերը:

Պատերազմական գործողություններին զուգընթաց կառավարությունը կատարել է նաև դիվանագիտական աշխատանք՝ միտք ունենալով Հայաստանի շահերը պաշտպանելու այդ ճանապարհով ևս:

Կառավարությունը բանակցության մեջ է ներկայումս Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակության հետ՝ Մոսկվայից վերադարձած իր պատվիրակության միջոցով. բանակցությունները դեռ վերջացած չեն, Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը մեկնեց Մոսկվա իր կառավարությունից նոր հրահանգներ ստանալու, սակայն կարելի է ասել, որ դիվանագիտական աշխատանքների մեջ դրությունն այնքան ծանր չէ, որքան պատերազմական գործողությունների մեջ:

Հարգելի պատգամավորներ՝, մեր կացությունն այժմ այնպես է, որ միայն զենքի միջոցով պիտի պաշտպանենք Հայաստանի անկախությունն ու ժողովրդի գոյությունը:

Այն հանգամանքը, որ հայ ժողովուրդը մեկ ամսվա ընթացքում լարված ուժերով դիմադրեց թշնամուն և մի քանի ճակատներում հաջողություն ունեցավ գրավական է նրա աննկուն կորովի և հույս՝ լավագույն ապագայի: Հենց այսօր մենք տեղեկություն ստացանք, որ մեր զորքերը մասնակի հաջողություններ են ունեցել՝ գրավելով Կարայալն ու Օքյուզլուն:

Կառավարությունը համոզված է, որ հայկական բանակն ու հայ ժողովուրդը վճռել են ապրել ու հաղթել, իսկ այս պայմաններում ապրելու և հաղթելու համար պետք է մեռնել գիտենալ:

Ջորավիգ ունենալով մեր երկրի կենդանի ուժերի այդ ճակատագրական վճիռն ու պատրաստակամությունը, կառավարությունը անվիատ շարունակելու է հայրենիքի պաշտպանության գործը:

Ուտքի հանել բոլոր ուժերը՝ մինչև վերջին հնարավորությունը պաշտպանելու հայրենիքի ու ժողովրդի գոյությունը, ահա նրա նշանաբանը (երկարատև ծափահարություն):

Ս. Թորոսյանի ճառը

Ժողովրդի ներկայացուցիչներ:

Հայ ժողովուրդն ապրում է ծանր ու ճգնաժամային օրեր: 1918թ. բոլորովին անկախ մեր կամքից, ստիպված եղանք մասնակցել համաշխարհային պատերազմին և այդ բանի համար երբեք մեզ պատասխանատու չենք համարում: Ռուսական հեղափոխության օրերին մեր ժողովրդական զանգվածները վառված էին երջանիկ կյանքի հույսով. ազատ գոյության և արդար աշխատանքի երազն էր շոյում նրանց հոգին, սակայն բոլշևիկացած ռուսական զորքերը լքեցին մեր սահմանները և կոտորածի ու ավերի վարպետ Թուրքիան իր ուժերն ուղղեց դեպի Հայաստան՝ ուր հայը կանգնած էր փոքրաթիվ զորաբանակով. ավերվեց մեր երկիրը, գրավեցին մեր երկիրը, քաղաքները, թնդանոթները որոտացին մայրաքաղաքի վրա:

Փրկության մեկ ելք կար միայն, գոյությունը պաշտպանելու մեկ միջոց՝ դիմադրություն ու զենք, և ժողովուրդը գործ դրեց երկու միջոցն էլ՝ զինվեց, դիմադրեց ու փրկվեց: Հայոց պատմությունը շատ անգամ ցույց է տվել, որ վերահաս վտանգից ու բնաջնջումից ժողովուրդն ազատվել է միայն իր համառ կուռ դիմադրությամբ: Երբ թնրած է եղել նա, երբ ընկած է եղել նրա դիմադրության ոգին, ապա դատապարտվել է գերության, ստրկության ու հալածանքի: Նույնն է հաստատում 1918թ. մեր պատմությունը: Հայ ժողովուրդն ստեղծեց Սարդարապատի, Բաշապարանի, Ղարաքիլիսիայի դյուցազներգությունը և դրանով հիմք դրեց իր ազատության ու անկախության:

Պատմությունը կրկնվում է այսօր. առանց կռվի առիթ ստանալու, առանց պատերազմի նախազգուշացում անելու, տաճկական զորքերը խոշորաթիվ ուժերով արշավում են Հայաստանի Հանրապետության վրա՝ ջնջելու այն, որ սրբագործվել է մեր ժողովրդի արյունով: Հայաստանի ազատությունն է այդ, որ ճանաչվեց նաև պետությունների կողմից: Օգոստոսի 10-ին Սևրում ստորագրված Հայաստանի անկախությունը նվիրագործող ակտը արդարության հաղթանակն է:

Հայը նվաճողական ծգտումներ չի ունեցել երբեք, նա իր արյունը թափել է ինքնապաշտպանության համար: Սևրի դաշնագիրը հետևանք է այդ արյան, հետևանք է հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության ճիգերի: Մենք ուզում ենք հանգիստ ապրել, մենք խաղաղություն ենք երազում, մեզ թույլ չեն տալիս, մեզ հարկադրում են էլի արյուն թափել. մեր արդար հաղթանակի դեմ թշնամիները գործ են դնում անարդար ջանքեր ու նրանց նպատակը աննախընթաց բռնությունն է, բռնություններից զազրելին: Եվ արշավում են տաճիկ զորքերը ոչնչացնելու արդարության հաղթանակը, արշավում են խորտակելու մեր ազատությունը և անկախությունը: Դուրս գալ նրանց դեմ՝ կնշանակի դուրս գալ բռնության դեմ, պաշտպանել Հ. Հանրապետությունը՝ կնշանակե մարտնչել արդարության հաղթանակի համար, դեռ քիչ է այդ, կնշանակե փրկության գործ կատարել, փրկության գործը մի տառապյալ, բայց ազատատենչ ժողովրդի:

Այլ ճանապարհ չկա, քան ընտրել է կառավարությունը: Դիվանագիտությունը մեկ միջոց է, բայց հաջող այն ժամանակ, երբ շառաչում է զենքը: Այսօր ամենքը պետք է կռվի ելնեն, փախչելով ոչ ոք իրեն չի փրկի, թշնամին հին է, փորձված, հիշենք 1918 թվականը, երբ 13.000 հայ երիտասարդներ գերեվարվեցին և 200 հոգի միայն վերադարձան. այս վիճակն է սպասում բոլոր նրանց, ովքեր թուլաբար և անամոթաբար կլքեն ռազմի դաշտը կամ տների անկյուններում կպատսպարվեն: Հույս չունենանք, թե խորհրդային Ռուսաստանը կարող է տաճիկներին հանել մեր երկրից, հույս չունենաք թե դիվանագիտությունը կփրկե ձեզ, փրկության մեկ ճանապարհ կա՝ կռիվ ու կռիվ, վայ այն դիվանագիտության, որ հարվածող բռնուցք և ուժ չունի իր հետևից, վայ այն ժողովրդին, որ հարկ եղած պարագային հանդես չի բերում այդ ուժն ու բռնուցքը: Հայ ժողովուրդը, որ շատ ասպարեզներում երևան է բերել իր հմտությունը, այս անգամ ևս հայրենիքի պաշտպանության և իր գոյության համար պիտի երևան բերի զգաստություն, ոգևորություն և հարվածող բռնուցք: Փրկություն բառը ամեն ազգի հասկացողության մեջ նույն իմաստը չունի. մի ֆրանսիացի իր ժողովրդի փրկությունն այնպես չի ըմբռնում, ինչպես հայը, հայոց ազգի փրկությունն այլ արժեք է, դա կնշանակե մի ամբողջ ժողովուրդ ազատել ոչնչացումից:

Հա՛յ ժողովուրդ, 900 տարվա ընթացքում հաճախ թմրել է քո ռազմի ոգին, դու, որ զգաստ ես ու արթուն, հաճախ կորցրել ես պաղարյունությունդ, բայց շատ անգամ էլ ոտքի ես կանգնել, հալածել թշնամուդ ու փրկել քեզ, այսօր ժամն է զգաստության ու կատաղի պայքարի, լարիր ուժերդ ու ոգևորության սրբազան կրակով լցված՝ փրկիր հայրենիքդ ու ինքդ քեզ:

Կառավարության պարտքն է ժողովրդի մեջ միշտ վառ պահել գիտակցական ոգևորությունը, հայրենիքի համար զոհաբերելու պատրաստականությունը, այդ աշխատանքի ընթացքում նա միշտ զորավիգ կունենա պառլամենտին, իսկ դու, հայ ժողովուրդ, պետք է միշտ չինես քո ներկայացուցիչների ու կառավարության հետ, պատրաստ՝ արձագանքելու նրանց առաջին իսկ կոչին, այդ դեպքում միայն մեր փրկությունը ապահովված կլինի (աղմկալից ծափեր):

Ա. Խոնդկարյանի ճառը

Պարոնայք պատգամավորներ՝ և Հայաստանի դեմոկրատիա, հայրենիքն ապրում է օրհասի օրեր, մեր այժմյան կացությունը ինձ հիշեցնում է Սեդանի օրերը, հիշեցնում է երկրորդ կայսրության օրերը, Ֆրանսիան կործանվեց և Ֆրանսիան վերածնվեց: Այս, ըստ ամենայնի, ճգնաժամային օրերից հետո, մենք էլ պիտի տեսնենք այն օրը, երբ հայ ժողովուրդը պետք է ապրի խաղաղ ու հանգիստ, այն օրը, երբ Հայաստանը պետք է վերածնվի: Թողնելով ապագային ներկա ահավոր կացության պատճառները որոնելու մեր պարտականությունը, մենք պետք է մտածենք այսօրվա մասին. թշնամին խորտակում է ոչ միայն մեր քաղաքական իդեալները, այլ ողջ ժողովրդիս բնաջնջման վտանգին է ենթարկում: Այսօր բոլորիս նշանաբանը մեկն է - ստեղծել ուժեղ կամք՝ երկիրը օրհասից ազատելու

համար: Մեր ժողովուրդը երևան է բերում ոգու թմրությունը. կառավարության առաջին պարտականությունն է վանել նրանից այդ ամոթաբեր թմրությունը, բորբոքել նրա կորովն ու բնագոյը, որպեսզի հնարավոր լինի ստեղծել հայրենիքի պաշտպանության համար այնքան անհրաժեշտ ուժեղ կամքն ու վճռականությունը, իսկ դրան կարելի է հասնել ոչ թե օրհասական ջղածություններով, այլ զգաստ դատողությամբ ու օրինակելի ապարատի միջոցով:

Լարել բոլոր ուժերը՝ հայրենիքի պաշտպանության համար բարեհաջող պայմաններ ստեղծելու, հայտնաբերել հանրային մեկ կամք՝ վճռական ու հզոր, ահա թե ինչ ուղիով պետք է ընթանա ամենքիս աշխատանքը (ծափահարություններ):

7. Տերտերյանի ճառը

Բոլոր ճակատներում ջախջախված թուրք ազգայնականները ժողովրդի ու զորքի ոգին բարձրացնելու համար իրենց ուժերը ուղղել են ամենաթույլ հակառակորդի՝ հայ ժողովրդի դեմ ու որոշ հաջողություններ արդեն ձեռք բերել:

Հայաստանն իր այս օրհասական պայքարի մեջ մնացել է մենակ, դաշնակիցներն ստանալով իրենց բաժինը Թուրքիայի արևմտյան նահանգներում, հետաքրքիր հանդիսատեսի և բարի խորհուրդներ տվողի դերն են ստանձնել՝ թողնելով որ տարիներից ի վեր ռազմի դաշտում գտնվող հայ զինվորը կրկին չափվի տաճիկի հետ: Ոչինչ, մենակությունը մեզ չի հուսահատեցնում, կռիվն արդեն բորբոքված է ու մեր զորքերը դիմադրում են թշնամուն, սակայն չենք կարող չմատնանշել, որ հայ զինվորը այս անգամ չի ցուցաբերում իրեն հատուկ ոգևորությունն ու քաջությունը: Շատ կարճ միջոցին թշնամուն հաջողվեց խլել երկրի ներսում կարևոր դիրքեր, ավելի քան ծանր կացություն ստեղծելով մեզ համար: Ի՞նչ ենք մտածում մենք, ի՞նչ է մտածում հայ բանակն ու ժողովուրդը — կռվե՞լ, հաղթե՞լ ու դրանով փրկել հայրենիքը, ժողովրդի գոյությունն ու նրա փայլուն ապագան, թե՞ թուլամորթորեն տեղիք տալ թշնամուն՝ զրկվելով ազատությունից, անգամ ապրելու իրավունքից: Երկու ճանապարհ կա մեր առաջ, պետք է ընտրենք երկուսից մեկը: Եթե մենք վախկոտ ենք, եթե մեր անձը պաշտպանելու, մեր հողն ազատագրելու բնագոյն ու առաքինությունն անգամ չունենք, ապա թող ընդմիշտ ոչնչանանք ու կորչենք: Առաջինը ես կլինեմ և ափսոսելով կհիշեմ թափած արյունն ու կրած տառապանքը այդ ժողովրդի: Իսկ եթե վճռել ենք ապրել և ապրել ազատ ու անկախ, ապա պետք է կռվենք, անխնա զարկենք՝ մեր իրավունքին տիրանալու համար:

Սակայն ո՞վ է կասկածում, որ հայ ժողովուրդը վաղուց ընտրած է երկրորդ ճանապարհը, ո՞վ է, որ այսօր նրան հուսահատության խոսք պիտի ասի, ո՞վ է, որ չի հավատում նրա կորովին: Թմրության այս վայրկյանը կանցնի, գլուխ կբարձրացնի կրկին մեր ոգին ազատատենչ ու մեր կուռ կամքը և Քեմալը կտեսնի, որ շատ է սխալվել իր հաշիվների մեջ:

Հայ ժողովուրդ, այսօր ուժն է, որ պիտի խոսի, ու զենքն է, որ պետք է վճռի քո բախտը: Կարելի է դիվանագիտական ճանապարհներով որոշ հաջողության հասնել, բայց այն դեպքում միայն, երբ ռազմի դաշտում կայուն ու անպարտ է բանակդ, դիվանագիտական հաջողությունը հետևանք է միայն ու միայն ուժի, կոչ եմ անում քեզ՝ ստեղծել այդ անպարտ ուժը, հզորացնել բանակը, համաժողովրդական ոգևորությամբ բարձրացնել նրա ոգին, այն ատեն, հավատացեք, որ ապահովված է մեր հայրենիքի ու քո իսկ անձի փրկությունը (ծափահարություններ):

Ա. Խատիսյանի ճառը

Բացվել է Հայաստանի պատմության նոր էջը: Մեր սահմանն է մտել դարավոր թշնամին ու սրարշավ առաջանում է դեպի երկրի խորքերը: Այն օրվանից, երբ Հայաստանի գոյությունը դարձավ իրական փաստ, տաճիկները երեք անգամ արշավանք սկսեցին, բնական է, ուրեմն, եզրակացնել, որ նրանք փորձում են ի չիք դարձնել այդ փաստը, իսկ չհաջողվելու դեպքում զրկել նրան կենսու-

նակության և զարգացման հնարավորություններից: Օրվա խնդիրը ուրեմն այն է, որ մենք պետք է պաշտպանենք Հայաստանի գոյությունը և ձեռքից չտանք նրա բարգավաճման, զարգացման համար անհրաժեշտ հնարավորությունները:

Մենք սովորություն ունենք վիատության ու կարիքի օրերին դիմելու դրսի ուժերին և սպասելու նրանցից որևէ օժանդակություն, այդպես անում էինք մենք, երբ ազգ էինք, բայց պետություն դառնալուց հետո մնան մտքերով տարվել այլևս անկարելի է: Պետությունն ինքը սեփական ուժերով պետք է հարթի իր ճանապարհը, որքան էլ ծանր լինի այդ նրա համար: Երբ ես արտասահմանում խոսում էի դաշնակից պետությանց հեղինակավոր ներկայացուցիչների հետ, նրանք ինձ ասում էին. «Մենք ստեղծել ենք շատ պետություններ և այժմ դիտում ենք, թե դրանցից որն է, որ պիտի հաղթող ելնի գոյության կռվից»:

Մենք պետք է ցույց տանք, որ գիտենք սեփական ուժերով հաղթող դուրս գալ գոյության կռվից, որ այդ դեպքում կնշանակի պաշտպանել պետությունը՝ նրա զարգացումը դնելով նպաստավոր պայմանների մեջ: Եվ ինչ չափով մեկ ժողովուրդ իր պետությունը պաշտպանելու ճիգեր է թափում, այն չափով էլ նա կարող է հույս ունենալ դրսի օգնության վրա: Թույլերը արհամարելի են և ոչ ոք չի սիրում նրանց հետ գործ ունենալ: Մյուս կողմից, կորցնելով արևմտյան նահանգները, տաճիկներն այժմ իրենց հայացքն ուղղել են դեպի արևելք՝ այս մասերում գոյության ամուր հիմքեր ստեղծելու համար: Ուրեմն ներկա կռիվը պիտի որոշի Տաճկաստանի և Հայաստանի սահմանային գիծը վերջնականապես:

Եթե մենք թույլ լինենք, ապա սահմանները կգծվեն ի վնաս մեզ, կփակվեն մեր առաջ կենսունակության բոլոր ճանապարհները և Հայաստանի Հանրապետությունը կդատապարտվի աստիճանական քայքայման:

Անհաջողություններն ինձ չեն հուսահատեցնում: Պատերազմի մեջ դա սովորական երևույթ է, դուք շատ անգամ ողջունել եք մեր քաջարի բանակի հերոսությունը, գուցե մի քանի օր հետո ևս ողջունեք:

Բավական է, որ հայրենիքը պաշտպանելու վճիռ ունի տված ժողովուրդն ու զորքը: Պետք է միայն ուժերի խիստ լարում, մի քիչ ավելի զգաստություն ու ոգևորություն ու անհաջողություններին կիստևի հաղթանակների շարքը:

Իհարկե, մեր նպատակը պետք է լինի հաջողությունների հասնել նաև դիվանագիտական միջոցներով, սակայն դիվանագիտությունը արժեք ունի միայն այն ժամանակ, երբ հենված է ուժի վրա: Հիշում եմ, թե որքան խղճալի կացության մեջ էր Սեյմի պատվիրակությունը Տրապիզոնում և Հայաստանին՝ Բաթումում: Որքան թուլանում է մեր դիմադրությունը ռազմաճակատում, այնքան հանդուգն էին դառնում թշնամու պահանջները: Համոզված եղեք, դիվանագիտությունը գործնական է, եթե իր հետևում ունի իրական ուժ, այդ ուժը բարեբախտաբար ունենք այսօր՝ Հայաստանի բանակը՝ սպառազինված, պարենավորված, որ տվել է մեզ շատ հաղթանակներ: Ուժեղացնելով նրա որակն էլ ավելի, բարձրացնելով ոգին ու վերականգնելով մեր զինվորական կացությունը, մենք պետք է դիմենք բանակցության: Բոլոր պատերազմները վերջանում են բանակցությամբ և կողմերից մեկը թելադրում է հաշտության պայմանները: Թեպետ այսօր հաջողությունը թշնամու կողմն է, բայց վաղը մեր կողմը պետք է լինի, և մեր սվինները պիտի բանակցության ընթացքը որոշեն: Ռուս-լեհական պատերազմը թող ձեզ օրինակ լինի: Վարչավայի տակ պարտության մատնելով հակառակորդին, լեհերը ծավալեցին իրենց հաջողություններն այնքան, որ վերջում հաշտության պայմանները թելադրողը իրենք եղան: Մենք էլ պետք է դիմենք բանակցության և հաշտության, միայն հաղթանակից հետո, որպեսզի մեր հաշտությունը լինի պատվավոր բանակի ու նպաստավոր՝ պետության համար:

Հաղթության պայմանները հնարավոր է ստեղծել և պետք է ստեղծենք: Նայեցեք Իգդիրի ռազմաճակատին, ուր անընդհատ հարձակումներ են լինում թշնամու կողմից և որ վճռական հարվածներով ջախջախվում են բոլոր հարձակումները (բուռն խանդավառ ծափահարություն), մի՞թե նույն բանակը չէ և մի՞թե նույն ժողովուրդը չէ, որ միական դիմադրում է թշնամուն, վճռել է հաղթել ու հաղթում է: (Ծափահարությունները շարունակվում են):

Հեռու մեզնից վիատությունն ու հիասթափությունը, Կարսն ընկել է, Կարսը վաղը դարձյալ մերը կլինի: Անհրաժեշտ է միայն, որ ժողովուրդը իր բոլոր ուժերով մասնակցի այդ դժվարին պայքարին, իր աշխատանքով նեցուկ դառնա կառավարության, իսկ վերջինս ստեղծի այնպիսի պայմաններ, որ հայ զինվորը ռազմի դաշտում մեռնի գիտակցական մահով՝ իր թանկագին հայրենիքի ու ժողովրդի ազատության համար (երկարատև ծափահարություն):

Բանաձևը

Դաշնակցության ֆրակցիայի կողմից առաջարկվում է հետևյալ բանաձևը:

«Պառլամենտը լսելով նախարարապետի զեկուցումը Հայաստանի ներկա դրության մասին, հավանություն է տալիս կառավարության կողմից երկրի ինքնապաշտպանության համար ձեռք առած միջոցներին և անցնում է հերթական խնդիրների քննության»:

Բանաձևը ընդունվում է երկու ձայնի ձեռնպահությամբ:

Նույն ֆրակցիայի առաջարկով օրակարգի Գ հարցը հետաձգվում է և նիստը հայտարարվում է փակված:

«Յառաջ» թիվ 24: 1, 4 նոյեմբեր, 1920թ.:

91-ՐԴ ՆԻՍ

4 նոյեմբերի 1920թ.

Նախագահում է Ա. Սահակյանը.

Քարտուղարը կարդում է ստացված գործերի մասին:

Նախագահ. — Պառլամենտի դադարի միջոցին Գորիսում նահատակվեցին պատգամավորներ *Վահան Խորենին* և *Արշակ Շիրինյանը*, հարգենք նրանց հիշատակը ուռնկայս:

Դահլիճը լուռ ոտքի է կանգնում:

Նախագահ. — Նախագահության լիազորություններն արդեն վերջացած են: Պառլամենտն այսօր պետք է ընտրի նոր նախագահություն. առաջարկեցեք թեկնածուներ մեկ նախագահի, երկու փոխնախագահի, նաև մեկ քարտուղարի ու նրա օգնականների:

Թերթիկներով նախագահության համար թեկնածու է առաջարկվում պատգամավոր Հ. Քաջազնունին, փոխնախագահության՝ պատգամավորներ Ս. Տիգրանյանը, Լ. Շանթը և Վ. Մինախորյանը:

Գաղտնի քվեարկությունից հետո միաձայնությամբ պառլամենտի նախագահ է ընտրվում պատգամավոր Հ. Քաջազնունին, ընտրության արդյունքը լսվում է բռն ծափերով, նոր նախագահը շնորհակալական հակիրճ խոսք է ասում և գրավում նախագահական աթոռը:

Այնուհետև կատարվում է փոխնախագահների ընտրությունը, գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվում են պատգամավորներ Ս. Տիգրանյանը՝ 31, Լ. Շանթը՝ 29 ձայնով, պատգամավոր Վ. Մինախորյանը ստանում է 9 ձայն:

Քարտուղարության համար առաջարկված թեկնածուներից ձայների մեծամասնությամբ ընտրվում են պատգամավոր Տեր Հակոբյանը՝ քարտուղար, Ա. Սաֆրաստյանը՝ քարտուղարի օգնական, երկրորդ օգնականի ընտրությունը հետաձգվում է:

Օրինագիծ պառլամենտի նիստերը դադարեցնելու մասին

Նախագահության ընտրությունից հետո պատգամավոր Գ. Քալաշյանը օրենսդրական վարչական հանձնաժողովի նախագահության կողմից զեկուցում է պառլամենտի նիստերը դադարեցնելու օրինագծի մասին:

Պարոնայք պատգամավորներ՝, մայիսյան դեպքերին, երբ երկիրը ներքին խռովության թատերաբեմ դարձավ, պառլամենտը որոշեց դադարեցնել իր ընթացիկ աշխատանքները, որպեսզի դրանով հնարավորություն տա կառավարությանը լինելու արագաշարժ և ավելի վճռական, իսկ պատգամավորներին՝ ցրվելու գավառները. և աշխատելու ժողովրդի հետ ձեռք-ձեռքի տված:

Շուտով լրացավ դադարի ժամանակամիջոցը, բայց քաղաքական պայմաններն այնպես էին դասավորված, որ կրկին նիստերը դադարեցնելու հարկ եղավ: Այժմ՝ ծննդավա նստաշրջանի սկզբին, երբ պատգամավորներն ամեն կողմից հավաքված էին արդեն օրենսդրական աշխատանքներին լծվելու, երկրի գլխին պայթեց մի նոր փոթորիկ, սկսվեց տաճիկների հարձակումը և հանրապետության քաղաքական ու ներքին կացությունը այնպիսի պայմանների մեջ դրվեց, որ խաղաղ աշխատանքը այլևս դարձավ անհնարին: Ներկա պայմաններում միանգամայն անհրաժեշտ է, որ պատգամավորները մայրաքաղաքում կենտրոնանալու փոխարեն լինեն ժողովրդի ու բանակի հետ, անհրաժեշտ է նաև, որ կառավարությունը լինի ավելի արագաշարժ, ավելի ազատ ու վճռական իր որոշումների ու քայլերի մեջ. քանի որ նա արդեն վայելում է պառլամենտի կատարյալ վստահությունը:

Այս հիմունքներով օրենսդրական վարչական հանձնաժողովի նախագահությունն առաջարկում է պառլամենտի նիստերը դադարեցնել մինչև սույն թվ. դեկտեմբերի 1-ը՝ հանձնարարելով նախագահությանը կարևորագույն դեպքում հրավիրել արտակարգ նիստ՝ նախքան նշանակված ժամանակամիջոցի լրանալը. դադարի միջոցին ընթացիկ օրենքներ հրատարակելու իրավունքը վերապահվելու է կառավարությանը:

Օրինագծի մասին ձևական տեսակետից առարկություն է անում սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիան, որից հետո պառլամենտը քննության է ենթարկում այն ըստ էության:

4. *Միևնախորյան* (սոց.-հեղ.) - Քննադատելով օրինագիծն ըստ էության, հայտարարում է, որ սոցիալիստ - հեղափոխականների ֆրակցիան դեմ պետք է քվեարկի: 16 ամսվա կյանք ունեցող պառլամենտը հազիվ 7-8 ամիս զբաղվել է իր սովորական աշխատանքներով:

Այն ժամանակ, երբ մեր տնտեսական պայմաններն ավելի ծանր էին, երբ մարդիկ քաղցից մեռնում էին, հանրապետության ներքին կյանքը համեմատաբար բարվոք վիճակ ուներ, կաշառակերությունն ու զեղծումները լայն ծավալ չէին ստացել: Նույն այդ ժամանակ հասարակության ոգին թմրած չէր, նա հետաքրքրվում էր իր երկրի կենսական հարցերով և անտարբերությունը չէր պաշարել նրան.

Դրա պատճառը միան ու միայն այն էր, որ կգործեր պառլամենտը, որպես մի հսկող աչք ու հեղինակավոր մարմին:

Մենք չենք, որ պիտի հրաժարվենք պառլամենտի գործունեությունը քննադատելուց, բայց և չենք կարող ուրանալ նրա դրական ազդեցությունը մեր պետական-հասարակական կյանքի վրա: Մյուս կողմից պառլամենտի իսկական դերը հենց այն է, որ երկրի ճգնաժամային կացության թուլեին դառնա ղեկավար, ընդգծի այն ուղին, որով պիտի երկիրը փրկվի կորստից: Ես, որ ժողովրդի ընտրյալ եմ, պատասխանատու լինելով նրա առաջ, մասնակցություն չեմ ունենում պետական կարևոր հարցերի լուծմանը:

Այս նկատումներով մենք գտնում ենք, որ այժմ միանգամայն անհրաժեշտ է պառլամենտի ներկայությունը:

Ձեկուցողի բացատրություններից հետո պառլամենտը կատարում է հողվածային քննություն և ձայների ճնշող մեծամասնությամբ ընդունում օրինագիծը՝ առանց փոփոխության:

Երկարատև ծափերի տակ ամբիոն է բարձրանում նախարարապետ 7. *Օհանջանյանը*:

Հարգելի պատգամավորներ, Հայաստանի պառլամենտը նորից պարտք համարեց ընդհատել իր նիստերը, ասում է նա և հանձնարարել կառավարությանը՝ վերցնելու մի պատասխանատու գործ՝ երկրի ամբողջ կառավարչությունը: Կա-

ռավարությունը իրավունք չունի հրաժարվելու այդ հանձնարարությունից, հայրենիքի ծանր կացության օրերին ամեն ոք պարտավոր է կատարել իր պարտքը մինչև վերջ:

Գիտեք, որ թշնամին խուժել է մեր երկրի սիրտը. Կարսի անկումից 4-5 օր հետո վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները և այսօր առավոտյան ժամը 10-ից սկսած մեր բանակը կռիվ է մղում թշնամու դեմ: Կառավարությունը մեծ հույսեր ունի, որ այս ճակատամարտը պետք է վերջանա հայ զորքի հաղթանակով: Սակայն, նրա հույսերը էլ ավելի մեծ ու ավելի իրական կլինեն, եթե ժողովրդի ներկայացուցիչներն ու ինքը՝ ժողովուրդը, եռանդուն ու անմիջական մասնակցություն ունենա բանակի աշխատանքին:

Հայ զինվորը պետք է տեսնի, որ ոչ միայն մենք կանգնած ենք նրա թիկունքում կազմակերպված ու պատրաստ, այլև նրա կողքին ենք՝ մասնակից նրա մղած հերոսական պայքարին:

Կառավարությունը առիթը բաց չի թողնում երկրի փրկության գործը հաջող վախճանի հասցնելու նաև այլ միջոցներով, բայց պարտավոր է զգույն այստեղ որոշակի հայտարարելու, որ նա գերադասում է զենքի միջոցը, կռվով ու հաղթանակով է միայն, որ պետք է կարողանանք հայրենիքը հանել այս ծանր փորձությունից:

Իր հետ ունենալով պառլամենտի ու ժողովրդի վստահությունը, կառավարությունը պետք է ընթանա անշեղ այդ ուղիով (ծափահարություններ): Նախարարապետի ճառից հետո նիստը հայտարարվում է փակված:

«Յառաջ», թիվ 243: 6-ը նոյեմբերի 1920թ.:

92-ՐԴ ՆԻՍՏԸ

11 նոյեմբերի 1920թ.

Արտակարգ նիստը

Նախագահում է *Դ. Քաջազնունին*:

Նախարարական օթյակում նստած է կառավարությունը. ունկնդիրների բաժանմունքն ու պատշգամբը լցված է խուռն բազմությամբ.

Նախագահ. — Սրանից մի շաբաթ առաջ պառլամենտը դադար տվեց իր աշխատանքներին. հանձնարարելով նախագահությանը կարևորագույն դեպքերում հրավիրել արտակարգ նիստ. վերջին օրերս տեղի ունեցան խոշոր և նշանակալից փոփոխություններ հանրապետության կյանքում, որոնց առթիվ անհրաժեշտ էր, որ պառլամենտը, լսելով կառավարության հաղորդագրությունը, ասեր իր խոսքը. նկատի առնելով այդ անհրաժեշտությունը, նախագահությունը հարկ համարեց հրավիրել արտակարգ նիստ.

Խոսքը պատկանում է կառավարության նախագահին.

Նախարարապետի հաղորդագրությունը

Հարգելի պատգամավորներ՝,

Չի անցել մեկ շաբաթ այն օրից, երբ ես զեկուցում տվի երկրի կացության մասին և երբ պառլամենտը որոշեց դադարեցնել իր աշխատանքները: Սակայն այսօր դրությունը փոխված է այնքան, որ պառլամենտը անմիջականորեն պետք է իրազեկ լինի անց ու դարձին և պետք է ասի իր վերջնական խոսքը:

Առաջին զեկուցումը վերջացրինք այն հաղորդագրությամբ, թե ռազմական գործողությունները շարունակվում են և մեր զորքերը մասնակի հաջողություններ են ունեցել: Հետագայում ռազմական գործողությունները այնպիսի ընթացք ստացան, որ հայկական բանակի հրամանատարությունը ստիպված եղավ տաճիկ հրամանատարությանը զինադադարի առաջարկ անելու: Հակառակորդի կողմից

այդ առաջարկն ընդունվեց: Ռազմական գործողություններին զուգընթաց կառավարությունը չդադարեց դիմելու նաև դիվանագիտական միջոցների: Նախքան զինադադարի առաջարկ անելը, կառավարությունը նոյեմբերի 3-ին հատուկ գրությամբ մեկ դիմում արեց Անկարայի կառավարությանը՝ առաջարկելով, բանակցություններ սկսել և վերջնական հաշվետվություն հաշտություն կնքել Տաճկաստանի ու Հայաստանի միջև: Տարօրինակ զուգադիպությամբ Անկարայի կառավարությունը մեզնից առաջ՝ նոյեմբերի 2-ին, դիմում է եղել կատարած միևնույն մտքով, բայց կառավարությունն այդ գրությունը ուշ է ստացել:

Որպեսզի միանգամայն պարզվի ձեր առաջ դիվանագիտական բանակցության և զինադադարի ընթացքը, ես կկարդամ այն բոլոր գրություններն ու հեռագիրները, որոնք փոխանակվել են Հայաստանի կառավարության և Անկարայի կառավարության ու տաճկական ուժերի հրամանատարության միջև:

Ահա թե ինչ է գրում մեզ Անկարայի կառավարությունը նոյեմբերի 2-ին:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ահմեդ Մուխտարի գրությունը

2 նոյեմբերի 1920 թիվ,
Անկարա, N 263

Հայկական Հանրապետության արտաքին գործերի պարոն նախարարին

Երևան

Այժմ, երբ լիակատար հաղթությունը գալիս է պսակելու մեր արևելյան բանակի ջանքերը, Տաճկաստանի Ազգային մեծ խորհուրդը ուզում է կրկնել հայ ժողովրդին արդեն առաջները իր արած խաղաղության առաջարկը և նորից հավաստիացնելու, որ նա չի ձգտել անցյալում ոչնչացնել Հայաստանը, խլել նրանից իր անկախությունը կամ վտանգել որևէ կերպով նրա իրավունքները, սակայն մենք կարծում ենք, որ պարտավոր ենք պահանջել Հայաստանի կառավարությունից, որ նա նույնպես վարվի մեզ հետ և դադարի Արևելքում բրիտանական իմպերիալիզմի խոնարհ գործիքը լինելուց: Մենք համոզված ենք, որ թուրք և հայ ժողովուրդների իրար դեմ վարած արյունահեղ կռիվները մինչև 1918 թվականը գլխավոր պատճառ են ունեցել հավակնությունները ցարիզմի, որը ձգտում էր տարածել իր իշխանությունը Արևելյան Անատոլիայի վրա: Ցարական ռեժիմի տապալումը առաջ բերեց հանգստության շրջան, շնորհիվ այս սառնարյունության, որ ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո, Տաճկաստանը կարողացավ պահել հայկական բանդաների կատարած սոսկալի ջարդերի հանդեպ:

Խաղաղությունը, որ մենք այնքան ջանքերով վերականգնեցինք, նորից խախտվեց, երբ իմպերիալիստ Անգլիան հաղթանակելով՝ կամեցավ պահել Միջագետքը և ձեռք դնել Պարսկաստանի ու Բաքվի նավթաշատ շրջանի վրա:

Ցարիզմին ծառայելուց հետո Հայաստանն այս անգամ Անգլիայի նպատակներին ծառայեց և մեր դեմ բաց արեց նոր դարաշրջան թշնամության, որ շարունակվում է դեռևս՝ ի մեծ շահ Լոնդոնի ֆինանսիստների: Թուրք ժողովուրդը, որ գրեթե միայնակ պաշտպանում է արևելքը արևմուտքի կապիտալիստների ընչաքաղցության դեմ, չէր կարող թույլ տալ հայերին անընդհատ դավադրել նրա կյանքի դեմ և նրա արևելյան գավառների վրա հարձակումով փորձել ձեռք երկարացնելու Միջագետքի և Պարսկաստանի բրիտանական բանակներին՝ փչացնելու համար ընդմիշտ դժբախտ Ասիայում դեռևս մնացած մի քիչ ազատությունը և անկախությունը:

Այս նկատառումները և հայ զինվորների անընդհատ հարձակումներն էին, որ մեզ պարտավորեցրին եռանդուն կերպով շարժվել ձեր երկրի դեմ, բայց ցանկանալով արյունահեղությանը վերջ տալու համար, որևիցե առիթ ձեռքից չփախցնել, խնդրում ենք Երևանի կառավարությունից այս հայտագիրը նկատել որպես խաղաղության վերջնական առաջարկ Թուրքիոյ Մեծ ազգային խորհրդի

կառավարության կողմից: Որպեսզի հաշտությունը կայանա, բավական է, որ Հայաստանը մեզ իրական երաշխիքներ տա, թե այսուհետև նա մեր դեմ որևիցե ագրեսիվ գաղափար չի սնուցանելու և դադարում է Արևելքում Անգլիայի կապիտալիստների առաջապահը լինելուց: Մենք պարտավոր ենք հայ ժողովրդին միևնույն տեսակի ապահովություններ տալ և խնդրում ենք այս մասին սկսել անմիջապես խաղաղության բանակցություններ: Հուսալով, որ մեր չափավորությունը և մեր խաղաղասիրական զգացումները կատարելապես պետք է գնահատվեն, խնդրում են, պ. նախարար, ընդունել ամենաբարձր հարգանքներիս հավաստիքը:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար՝ *Ահմեդ Մուխտար*

Ուրեմն այս գրությունը գրվելուց մեկ օր հետո, այսինքն՝ նոյեմբերի 3-ին, Հայաստանի կառավարությունը Անկարա է ուղարկել հետևյալ դիմումը:

Տաճկաստանի ազգային մեծ խորհրդի կառավարությանը Անկարայում

2 նոյեմբեր, 1920թ.

Տաճիկ և հայ ժողովուրդների բազմադարյան հարևան լինելը, Տաճկաստանի և Հայաստանի Հանրապետության սահմանների ընդհանրությունը անպայման պահանջում են այդ պետությունների մեջ խաղաղ հարաբերություններ, որոնց համար հիմք պետք է ծառայեն փոխադարձ հարգանքը և յուրաքանչյուր երկրի կենսական շահերը:

Իր բոլոր հարևանների հետ Հայաստանը ձգտում է այդպիսի հարաբերությունների և բոլորի հետ էլ գտնվում է խաղաղ հարաբերությունների մեջ:

Հայաստանի կառավարությանը և ժողովրդին հայտնի է Ազգային մեծ ժողովի հայտարարություններից, որ և՛ տաճիկ ժողովուրդը և՛ Ազգային մեծ ժողովը ընդունելով ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքը, մյուս քաղաքակիրթ ժողովուրդների հետ ճանաչել են Հայաստանի Հանրապետության խաղաղ և անկախ գոյության իրավունքը: Այդ բոլորը աչքի առաջ ունենալով Հայաստանի ժողովրդի և կառավարության համար միանգամայն անհասկանալի և անսպասելի է ձեր զորքերի առաջխաղացումը դեպի Հայաստանի սահմանները՝ առանց բացատրելու պատճառները և նպատակները, նամանավանդ ձեր կառավարության կատեգորիկ հայտարարությունից հետո – չանցնել օտտոմանյան պետության սահմանները: Իբրև առաջխաղացման արդյունք կատարվում է անօգուտ արյունահեղություն:

Ստեղծված կոնֆլիկտը խաղաղ ճանապարհով լուծելու ցանկությամբ, Հայաստանի կառավարությունը, դեռ հոկտեմբերի 8-ին, իր լիազորի միջոցով Պոլսում աշխատել է ձեր մոտիկ տաճկական շրջաններում իմանալ սկսած արշավանքի պատճառները և գտնել փոխադարձ համաձայնության ուղի: Այժմ նույն զգացումներից դրդված Հայաստանի կառավարությունը անմիջապես դիմում է Ազգային մեծ ժողովին՝ գալ փոխադարձ համաձայնության և հասկացողության ուղու վրա:

Համոզված լինելով, որ այդպիսի ճանապարհը կարող է և պետք է գտնվի, Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է ձեր կառավարությանը նշանակել մեր և ձեր ներկայացուցիչների տեսակցության տեղն ու ժամանակը, որոնք կարող պետք է լինեն պարզել ընդհարումների պատճառները և գտնել խաղաղ համաձայնության ուղիները:

Սպասելով ձեր պատասխանին՝ ընդունեցեք հարգանքներիս հավաստիքը:

Արտաքին գործերի նախարար Հ. ՕՂԱՆՋԱՆՅԱՆ

Առաջնորդվելով միևնույն ոգով ու տեսակետներով, հայկական բանակի հրամանատարությունը նույնքերի 5-ին զինադադարի առաջարկ է արել, այդ առթիվ տաճկական բանակի հրամանատար Կարաբեքիր Քյազիմ փաշան գրում է մեզ հետևյալը՝

Ալեքսանդրապոլի հայ բանակի հրամանատարին

6 նոյեմբեր, 1920թ.

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության Անկարայի Մեծ ժողովի կառավարության ուղղած հեռագիրը և արյունահեղությունից խուսափելու համար գործողությունների դադարեցնելու մասին ձեր գրությունը այսօր (6-ը նոյեմբեր 1920թ.) ժամը 9-ին ստացա։ Կառավարությանս ուղղված հեռագիրը Անկարա հաղորդեցի, իհարկե, ստանալիք պատասխանը ձեզ կհաղորդեմ։

Ինչպես որ մինչև այժմ հայ բանակին գրած հեռագիրներիցս հասկացվում է՝ փափագելով արյունահեղությունից խուսափել մինչև այս պատասխանի ստացումը, գործողությունները դադարեցնելու ձեր առաջարկը ընդունում եմ, որպեսզի զորամասերս ապահով լինեն, որ ձեր առաջարկը իրական է և անկեղծ և որպեսզի հաշտության պայմանների բանակցության ժամանակ մեր զորքի հետքը ապահովվի, փոխադարձաբար հետևյալ պայմանների՝ ձեր կողմից ընդունելը և գործադրելը կառաջարկեմ։

1. Այժմ Արփաչայի արևմուտքը գտնվող հայ զորամասերը Ալեքսանդրապոլը մաքրելով Արփաչայից առնվազն 15 կմ դեպի արևելք պետք է քաշվեն։
2. Ալեքսանդրապոլ քաղաքը չպետք է գրավվի, միայն թե բերդը և կայարանը մեր կողմից զինվորական գրավման տակ պետք է առնվի. Ալեքսանդրապոլում հանրային ապահովությունը, կարգի պահպանության տակ գտնվելը Ալեքսանդրապոլի բնակչության պետք է հայտարարվի։
3. Նկատի ունենալով, որ Ալեքսանդրապոլը մեծ նշանակություն ունի որպես Թիֆլիս-Երևան երկաթուղի միացման կետ, Ալեքսանդրապոլի շուրջը 10 կիլոմետր տարածությամբ շրջանը թուրք բանակի վստահության, զորամասերի կողմից գրավվելուն արգելք չլինել։
4. Զինադադարի տևողության միջոցին թուրքական բանակի զորքերի վրա ոչ մի կողմից և ոչ մի պատրվակի տակ հարձակում չանել և կրակ չբանալ։
5. Վերևի հողվածները վաղը (7 նոյեմբեր 1920թ.) կեսօրից հետո մինչև ժամը 5-ը, ամբողջապես գործադրել և Արփաչայի արևմուտքը գտնված հողամասը և Ալեքսանդրապոլը հիշված օրը կեսօրից առաջ մինչև ժամը 10-ը, ամբողջապես պարպել։

Եթե այս պայմանները չընդունվեն և 7-ը նոյեմբերի 1920թ. կեսօրից առաջ մինչև ժամը 8-ը համաձայնության պատասխան չտրվի, պատրաստ պետք է լինեն զինվորական գործողությունները շարունակելու և սրանից առաջ եկած նյութական և բարոյական պատասխանատվությունը, իբրև հայոց բանակի հրամանատարի, ձեզ պետք է պատկանի հայտնելով այս կմատուցանեմ հարգանքներս։

Արևելյան բանակի ընդհանուր հրամանատար՝ *Ֆերիդ Քյազիմ Կարաբեքիր*

Սույն գրության մեջ առաջարկված պայմանները կառավարության կողմից ընդունվեցին և նշանակված ժամին գործադրվեցին, որից հետո հարկ համարեցինք Անկարայի կառավարությանն ուղարկելու հետևյալ գրությունը.

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար՝ Ահմեդ Սուխտարին

8 նոյեմբեր, 1920թ.

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հաճույքով ստացավ սույն նոյեմբեր ամսի 2-ի հայտագիրը, որով առաջարկվում է պաշտոնապես սկսել խաղաղության բանակցությունները:

Այս առաջարկը եկավ հաստատելու իմ կառավարության կարծիքը, որ ինքն իսկ ձեր առաջարկը ստանալուց առաջ սույն ամսի 3-ի իր հայտագրում հայտարարել է, թե անհրաժեշտ է կնքել տևական համաձայնություն, որ հիմնված լինի երկու պետությունների փոխադարձ հարգանքի վրա:

Այժմ տեղեկացած լինելով, որ ձեր կառավարությունը լիովին բաժանում է նրա կարծիքը, հանրապետության կառավարությունը պատրաստ է փութացնել իր պատվիրակությունը, որի անդամներն արդեն նշանակվել են՝ սկսելու համար խաղաղության բանակցությունները: Նկատի առնելով, որ իմ կառավարությունը տալիս է մասնավոր կարևորություն թուրք և հայկական առաջիկա կոնֆերանսին, նա փափագում է, որ բանակցությունները տեղի ունենան Ալեքսանդրապոլում, որպես մի այնպիսի տեղի, որի հետ որքան Ձեզ, նույնքան և մեզ համար դյուրին է կանոնավորապես հեռագրական հաղորդակցություն ունենալ: Առիթից օգտվելով իմ կառավարությունը վստահեցնում է Ձեզ, որ կատարելապես համաձայն է կնքելու Թուրքիո Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ մի այնպիսի տևական խաղաղություն, որ համապատասխան է երկու երկրների կենսական կարիքներին, ապահովեցնի Հայաստանի Հանրապետության կուլտուրական և արդյունաբերական զարգացումը և կարողանալ ստեղծել փոխադարձ և սերտ բարեկամության մի հող, ծառայելու համար խաղաղության գործին Արևելքում հօգուտ մեր երկու ժողովուրդների: Իմ կառավարությունը իր պարտականությունն է համարում ընդգծել այստեղ այն իրողությունը, որ նա միշտ գերադասել և գերադասում է իր ժողովրդի բարեկեցությունը և իր պետության շահերը, ինչպես նաև իր դարավոր դրացիների հետ, որոնց մեջ գտնվում է նաև Թուրքիան, Հաստատուն և տևական բարեկամական հարաբերություն հաստատելը, որ նա բնավ չի ծառայել ցարիզմի շահերին և ոչ էլ որևէ իմպերիալիզմի:

Այժմ Թուրքիայից կախված է նույն տեսակետը իրապես և գործնականապես ընդունել՝ մշակելու համար մեզ հետ դրված հարցերի համապատասխան մի համաձայնություն:

Հայաստանի կառավարությունը չի ղեկավարվում անցողական պայմաններով և ոչ օրվա փոփոխական մթնոլորտով, այլ միայն բուռն ցանկությամբ՝ ստեղծելու Տաճկաստանի հետ կայուն հարաբերություններ, հաստատելու մի հող՝ մնալով հանդերձ կենսունակ մի պետություն:

Սպասելով Ձեր անմիջական պատասխանին և ոգևորված բուռն ցանկությամբ լուծելու հնարավոր չափով շուտ և կատարելապես վաղուց հասունացած հայ-թուրքական հարաբերությունների հարցը, խնդրում են, պ. կոմիսար, ընդունել ամենաբարձր հարգանքներիս հավաստիքը:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Դ. Օհանջանյան

Այսպիսով, կարծես բանակցությունները հաջող ընթացք էին ստանում և հաշտության հնարավորությունը կարելի է դառնում. սակայն ապրեցինք միայն երկու օր, նոյեմբերի 9-ին ստացանք մի նոր դիմում, որի բովանդակությունը հետևյալն է.

Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի հեռագիրը

8 նոյեմբերի, 1920թ.

Հայկական բանակի հրամանատարության, հայկական կառավարության

Հաշտություն խնդրելու առթիվ ուղարկած նոտան և ռազմական գործողությունները կանգնեցնելու մասին արած դիմումը Անկարայի իմ կառավարության հայտնելով, մինչև պատասխան ստացվելը ավելորդ արյուն չթափելու համար, փոխադարձաբար առաջարկված պայմանները (7 նոյեմբեր, 1920թ.):

Ձեր բանակի կողմից գործադրվելուց անմիջապես հետո ռազմական գործողությունները դադարեցրի: Այս անգամ իմ կառավարության կողմից առաջարկված զինադադարի պայմանները ստորև նույնությամբ արտագրում եմ:

Սույն պայմանը ամբողջապես գործադրվելով, իսկույն հաշտության պատվիրակներին Ալեքսանդրապոլ ուղարկելը խնդրելով՝ հայտնում եմ հարգանքներս՝

Ֆերիդ Բյազիմ Կարաբեքիր

Զինադադարի պայմաններն: Առայժմ 24 ժամվա ընթացքում Ալեքսանդրապոլում բոլորովին գործածելի վիճակում երկու հազար արագահարված հրացան, սարքով և կենդանիներով միասին՝ 20 հատ ծանր և 40 հատ թեթև գնդացիր, երեք մարտկոց թնդանոթ, չորս հազար ջրի, հազար սնդուկ հրացանային ռազմաժանիք, վեց հազար թնդանոթի ռումբ, երկու շոգենքենա և հիսուն վագոն պետք է հանձնվի մեզ:

Կանոնավոր և անկանոն հայկական զինվորական ուժերը Արփաչայի ընթացք-Ալազյազ կայարան-Կիրմիզլի-Կուլիջան-Նալբանդ կայարան-Վորոնցովկա գծից արևելք պիտի քաշվեն, այս գծից արևմուտք գտնվող երկաթուղագիծը չքանդված և անվնաս պիտի թողնվի:

Երկրորդ՝ առավելը 3 օրվա ընթացքում դարձյալ կանոնավոր և անկանոն հայկական զինված ուժերը Սուրմալու-Արաքս կայարան-Կիզիլչի-Արեթ-Ալազյազ լեռան լանջը-Տանագիրմազ-Նովո Միխայլովկա-Լոռիքենդ-Շերմուղ-Յալվանդաղ գծից արևելք պիտի քաշվին և երրորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո Սանահին կայարանի և Ալեքսանդրապոլի միջև գծի վրա ամեն տեսակի ռազմական պիտույքների փոխադրությունը պետք է կանգ առնի: Այս փոխադրությունները ստուգելու համար Սանահին կայարան և Ղարաքիլիսա մեկ-մեկ հանձնախմբեր պետք է ուղարկվեն և հայկական կառավարությունը վերոհիշյալ հանձնախմբերի անձեռնմխելիությունը և Ալեքսանդրապոլի միջոցում նրանց արևելյան ճակատի հրամանատարության հետ կանոնավորապես և ապահովապես կապ ունենալը պիտի ապահովվի:

Չորրորդ՝ մինչև զինադադարի 3-րդ օրը երեկոյան երկու կողմից պատվիրակները հաշտության բանակցություններն սկսելու համար Ալեքսանդրապոլ պետք է գտնվեն և այս ժամանակի ընթացքում եթե առաջին և երկրորդ պայմանների բովանդակությունը իրագործված են, իսկույն հաշտության բանակցությունները պետք է սկսվեն:

Հինգերորդ՝ զինադադարի ժամանակի ընթացքում մեր զորամասերը Ալեքսանդրապոլի շրջանում, առաջին պայմանում հիշված Արփաչայ ընթացք-Նալբանդ կայարան-Վորոնցովկա գծից արևելյան կողմը և մյուս շրջաններում իրենց գտնված գծից առաջ չպետք է անցնեն:

Վեցերորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո երկու կողմից թշնամական գործողություններին անմիջապես վերջ պետք է տրվի:

Յոթերորդ՝ սույն զինադադարի պայմանները Ալեքսանդրապոլի շրջանում գտնվող հայկական առաջավոր մասերին հանձնելու ժամից գործադրության մեջ են մտնում և պայմանաժամը, ի վերջո, եթե կարիք զգացվի, երկարաձգելու պայմանով, յոթ օր է: N 2378, իսկականի հետ ճիշտ է:

Բյազիմ Կարաբեքիր

Ուրեմն զինադադարի պայմանները մեր կողմից ընդունվելուց և իրագործվելուց հետո հակառակորդը առաջարկում է բոլորովին նոր պայմաններ, այս անգամ ավելի խիստ. ընդունել դրանք՝ նշանակում է Հայաստանի տերիտորիայի կեսից ավելին զիջել թշնամուն, բանակը զինաթափ անել, իհարկե առանց երաշխիք ունենալու, որ մի քանի ժամ հետո նոր առաջարկներ չեն արվի:

* Մի քանի տեղանուններ աղավաղված են, պետք է լինի՝ Կիզիլչի-Արեթը Կիզիլ-գիարաթ, Լոռիքենդը Բոզիքենդ, Շերմուղը Շամուտ, Յալվանդաղը Լալվարդաղ:-Ծանոթ.կազմ.:

Կառավարությունը որոշեց մերժել նոր առաջարկները և պնդելով զինադադարի նախկին պայմանների վրա, նոյեմբերի 10-ին հետևյալ գրությունն ուղարկեց Անկարա:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Սիմեդ Մուխտարին

10 նոյեմբեր, 1920թ.

Նկատի առնելով ձեր 2 նոյեմբերի գրության խաղաղասեր ոգին, մեր հրամանատարությունը ընդունել է և ի կատար ածել ձեր ամսի 6-ի առաջարկած զինադադարի պայմանները: Համաձայն ձեր այդ նամակի և 8 նոյեմբերի ձեր նոտայի բովանդակության, որով դուք առաջարկում եք խաղաղության պայմաններ և որոնց մենք սկզբունքով համաձայն ենք, ինչպես նաև ըստ ձեր կառավարության արած առաջարկի, մենք արդեն նշանակել ենք մեր պատվիրակությունը: Նա պատրաստ է Ալեքսանդրապոլ մեկնելու, մշակելու ձեր ներկայացուցիչների հետ պայմաններ և կնքելու խաղաղություն:

Նկատի առնելով այդ սկզբունքային համաձայնությունը և այն, որ մենք պատրաստ ենք անցնել խաղաղության բանակցություններին, որ զինադադարի պայմանները առաջարկել եք դուք ամսի 6-ին Ձեր 554 գրությամբ, ինչպես այնպիսի պայմաններ, որոնք տալիս են ձեզ բոլոր անհրաժեշտ գարանտիաները՝ ազատորեն առաջ տանելու բանակցությունները կոնֆերանսի ընթացքում, իմ կառավարությունը գտնում է, որ իր անկեղծորեն հետապնդած նպատակը, որի հետ մեր պատվիրակությունները հավաքվելու են Ալեքսանդրապոլում, զինադադարի նոր պայմաններ չի պահանջվում: Մենք հավատում ենք կոնֆերանսի բացման թվականի մասին ձեր պատասխանին:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Դ. Օհանջանյան

Նույն օրը Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայից ստացանք հետևյալ գրությունը.

Հայկական բանակի հրամանատարության

10 նոյեմբեր, 1920թ.:

Հաշտության բանակցությունները սկսելու համար իմ կառավարության առաջարկած զինադադարի պայմանները և Ալեքսանդրապոլում գտնվող հայկական զորքերի հրամանատարի՝ արյուն թափելու համար արած դիմումին ի փոխարեն առաջարկված պայմանները Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը միմյանց հետ չպետք է շփոթի: Իմ բանակը Ալեքսանդրապոլի վրա հարձակվելու պատրաստ մի վիճակի մեջ էր, երբ ձեր կառավարության հաշտություն խնդրելու և գեներալ Սիլիկյանի գործողությունները դադարեցնելու համար արած առաջարկը ստացա և նրանք իմ կառավարության հայտնելով, միաժամանակ իմ ռազմական դրությունը ապահովելու համար Ալեքսանդրապոլը դատարկելով, հայկական ուժերի միջև որոշ զիծ ետ քաշվելը գեներալ Սիլիկյանին առաջարկած էի:

Ընդունված այս առաջարկը զինադադարի պայման կարծել և իմ կառավարության 8 նոյեմբերի 1920թ. իմ միջոցով պաշտոնապես հաղորդած բուն զինադադարի պայմանները որպես մի նոր զինադադար ընդունել և նկատել Երևանի կառավարության իրական հաշտության ցանկության մասին մեզ կասկածեցնում է:

Իմ կառավարության առաջարկության մեջ եղած անկեղծությունը դեռ հայկական կառավարության կողմից հաշտություն խնդրելու դիմումից առաջ հաշտություն առաջարկելու փաստով ապացուցվում է: Իմ կառավարությանը երկու կողմի շահերը ապահովող իրական մի հաշտություն կնքելու վերջնական կերպով որոշում տված լինելով՝ 8 նոյեմբերի 1920թ. զինադադարի պայմանները

առաջարկած է: Որովհետև այդ պայմանները տրված պայմանաժամի ընթացքում ծեր կառավարության կողմից չեն ընդունվել և գործադրվել և այդպիսով հնարավորություն չի եղել երկու կողմից պատվիրակներին Ալեքսանդրապոլում հաշտության բանակցությունները սկսելու, ցավ ի սիրտ, ռազմական գործողությունների վերսկսելը հայտնելով հաղորդում են հարգանքներս:

Քյազիմ Կարաբեքիր

Ի պատասխան այդ գրության, Հայաստանի կառավարությունը Քյազիմ Կարաբեքիր փաշային ուղարկեց մեկ թուղթ հետևյալ բովանդակությամբ՝

Արևելյան Բանակի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշային

11 նոյեմբեր, 1920թ.

Խորին ցավով իմ կառավարությունը տեղեկացավ, որ իր անկեղծ ձգտումը երկու հարևան ժողովուրդների՝ Տաճկաստանի և Հայաստանի միջև հետագա արյունահեղության վերջ դնել, որի համար նա ընդունեց և կատարեց սույն նոյեմբերի 6-ին առաջադրած զինադադարի Ձեր պայմանները, ըստ երևույթին կարելի էր չափ չէ գնահատված Ձեր գերազանցության կողմից: Իմ կառավարությունը չի կարող չցավել նաև այն բանի համար, որ Ձեր կողմից վերսկսված են ռազմական գործողությունները, նախքան Ձեր կառավարությունից մեր վերջին առաջարկի պատասխան ստացումը:

Իր կողմից ստիպված լինելով ձեռք առնել համապատասխան միջոցներ, իմ կառավարությունը չի կորցնում հույսը, որ Ձեր կառավարությունը ընդառաջ գնալով Հայաստանի Հանրապետության կառավարության խաղաղասիրական ձգտումներին, նրա հետ բանակցելու ժամանակ կգտնի այնպիսի հիմունքներ, որոնք ընդունելի կլինեն միաժամանակ երկու կողմերի շահերի և պատվի համար:

Սպասելով Ձեր կառավարության պատասխանին, մնամ հարգանքներով

Արտաքին գործերի նախարար՝ Դ. Օհանջանյան

Այսպիսով ուրեմն, զինադադարի բանակցություններն անհաջող ելք ունեցան, որի հետևանքով և վերսկսվեցին ռազմական գործողությունները: Երեկ՝ նոյեմբերի 10-ին, մենք ստացանք Անկարայի կառավարությունից մեկ նոր հեռագիր՝ գրված նոյեմբերի 7-ին. շատ հետաքրքրական է այդ հեռագիրը, որովհետև նա դնում է մեր առջև Անկարայի կառավարության առաջարկած այն պայմանները, որոնք պետք է հաշտության հիմք ծառայեր: Ահա նրա բովանդակությունը.

Հայկական Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն

8 նոյեմբեր, 1920թ.

Անկարա

Թուրքիո Ազգային մեծ ժողովը նույն օրվա մեջ ստացավ ամսի 3-ի Ձեր հաշտության առաջարկը (որը, ինչպես երևում է, ճանապարհին խաչաձևած է նոյեմբերի 1-ի մեր արած հաշտության առաջարկին) և մեր արևելյան ճակատի հրամանատարի թշնամությանց ժամանակավոր դադարի պայմանների Ձեր գործառնաքի կողմից ընդունվելու լուրը: Այս առթիվ պատիվ ունեն հաղորդելու Ձեզ հաշտության համար մեր հետևյալ պայմանները:

1. Հայ թուրքական սահմանների հարցը վիճակագրական և հանրաքվեի պարզ հարց է լինելու. համաձայն նախագահ Վիլսոնի և բոլշևիկների հռչակած ինքնորոշման սկզբունքների, բոլոր վիճելի շրջանների ազգաբնակչությունները

պետք է հրավիրվեն որոշելու իրենց քաղաքական ապագան. նրանք կարող են առանց որևէ մեկից կախում ունենալու վճռել իրենց անկախ պետության կազմը և կամ հայտնել, թե երկու երկրներից որին են կցվում: Ձեր ժողովրդի կատարյալ ազատությունը ապահովելու համար մենք ընդունում ենք, որ վիճելի շրջանների պահպանությունը լինի մինչ այդ մեր երկրների ժամդարմեական մասերով: Այդ հանրաքվեն լինելու է, իհարկե, որքան կարելի է շուտ: Անկարայի կառավարությունն անկեղծ և խոր համոզմունք ունի, որ այդ ձևի լուծումը բուն արդարությունն է և համապատասխան բոլոր մարդկության շահերի, որով նաև հայ և թուրք ժողովուրդների, որոնք ապրում են վիճելի հողամասերում: Սակայն դժբախտաբար, մենք կարծում ենք, որ արևմուտքի իմպերիալիստներին, մանավանդ Անգլիային հաճելի լինելու համար, Երևանի կառավարությանը տրամադրել է այս ձևի լուծման, որը մեծ վիրավորանք է հասցնում Աֆրիկայի և Ասիայի ժողովուրդների հանդեպ, արևմուտքի պաշտպանների կողմից քարոզված և ի գործ դրած քաղաքական վարդապետություններին:

2. Թուրքիան հանձն է առնում իր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցները տալ իր հարևաններին, որպեսզի նրանք կարողանան կատարյալ անկախության և ապահովության մեջ զարգանալ:

3. Մենք մեր միջոցներով կօգնենք Հայաստանի պարենավորման և երկրի մեջ տնտեսական նորմալ դրության վերահաստատման:

4. Երկու կողմերը հանձն կառնեն ազատ անցք տալ իրենց երկաթուղիներով և հաղորդակցության բոլոր ճանապարհներով մյուս կողմին պատկանող անձերին և ապրանքներին և արգելք չեն հարուցելու մյուս կողմի և ծովի, ինչպես նաև այլ ուրիշ երկրների միջև եղած տրանզիտի դեմ:

5. Թուրքիան հանձն է առնում վերաբնակեցնել իրենց օջախներում համաշխարհային պատերազմի պատճառով իրենց հողամասերից գաղթող հայերին և տալ նրանց ամենաքաղաքակրթված երկրներում էթնիկ փոքրամասնությանը տրված ամենալայն իրավունքները:

6. Թուրքիան պահանջում է, որ Հայաստանը նրա ապահովության համար պետք եղած երաշխիքները տար: Մեր պատվիրակները սպասում են ձեր բանակցողներին Ալեքսանդրապոլում. այս վերջիններս պետք է ունենան իրենց հետ բանակցելու և հաշտությունը ստորագրելու պետք եղած լիազորագրերը:

7. Հաշտության բանակցության ընթացքում թշնամությունները դադարեցնելու զինադադարի պայմանները ձեզ կհաղորդեն մեր արևելյան ճակատի ընդհանուր հրամանատարի կողմից:

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար՝ Ահմեդ Մուխտար

Դուք տեսնում եք արդեն, թե ինչպես մեր հակառակորդի խոսքերն ու գործերը չեն համապատասխանում իրար: Այն ժամանակ, երբ մենք ընդառաջ ենք գնում իրենց իսկ առաջարկած զինադադարի պայմաններին և անմիջապես գործադրում, նրանք մեջ են բերում նոր պահանջներ, որոնց կատարումով Հայաստանը պետք է կիսվի, զինաթափվի և ինքնապաշտպանության միանգամայն անընդունակ դառնա: Այդ բոլորի հետ նրանք չեն մոռանում ընդգծել, որ Հայաստանը Թուրքիային ապահովության երաշխիքներ պետք է տա, այդ նշանակում է, որ հետագայում ևս պետք է նոր պահանջներ տրվի և այս անգամ գուցե Հայաստանի ամբողջական ոչնչացման խնդիրը հրապարակ բերվի և հենց այդ նպատակով է Անկարայի կառավարությունը շարժել իր բանակները Հայաստանի վրա:

Այսպիսով հայ ժողովուրդը կանգնած է ծանր փորձության առաջ: Նա կամ պետք է կռվի, կամ անխնա մորթոտվի տաճիկներ ձեռքով:

Կառավարությունը սպառնելով բոլոր խաղաղ միջոցները, կրկին փարել է զենքին, որովհետև երկրի ու ժողովրդի փրկության համար ուրիշ ելք չկա (ծափահարություն):

խոսում է պատգամավոր *Ալ Խաղաղությանը*։ — Լսելով նախարարապետի զեկու-
ցումը և կառավարության բռնած ընթացքը, կուգեի իմ խոսքի ընթացքում կանգ
առնել մի կարևոր խնդրի վրա։

Ամեն պատերազմ վերջանում է խաղաղության դաշինքով, բայց պետք է
գիտենալ, որ այդ խաղաղությունը միշտ միատեսակ չի լինում։ Խաղաղություն
կա, որ հանդես է գալիս իբր պարտության հետևանք և տասնյակ տարիներ զգաց-
նել է տալիս իր բացասական ազդեցությունը։ Կա նաև խաղաղություն, որ գալիս է
հաղթության հետևից ու բերում հաղթող ժողովրդին բարեկեցություն։ Եթե այդ
այդպես է, ապա յուրաքանչյուր պատերազմող ժողովուրդ պետք է դիմի դեպի
պատվաբեր խաղաղություն, պետք է ձեռք բերի մի դաշինք, որի հովանու տակ
կարողանա անարգել ապրել ու զարգանալ։ Իսկ երբ խնդիրը վերաբերում է
մասնավորապես հայ ժողովրդին, ապա նա պիտի ունենա կրկնակի մտահո-
գություն՝ հասնել պատվաբեր խաղաղության՝ նյութական և բարոյական տեսա-
կետներով և կնքել այնպիսի հաշտություն, որ անսասան լինի մեր երկրի գոյու-
թյան հիմքը։ Այդ իսկ տեսակետով մոտենալով ներկա պատերազմին, յուրա-
քանչյուր հայ քաղաքացի պետք է ազատագրվի այն մտայնությունից, թե բանակն
է միայն, որ պետք է կռվի, այս պատերազմը ժողովրդական է, հետևապես նրա մեջ
մասնակցություն պետք է ունենան ամենքը, առանց նկատի առնելու թե՛ ռազմա-
նակատու՞մ են նրանք, թե՞ թիկունքում։

Պատերազմի ժամանակ ժողովուրդները, ներկա դեպքում նաև հայ ժողո-
վուրդը, սովոր են հույս դնելու ոչ միայն իրենց ուժերի, այլև դրսեցու՝ օտարի
վրա։ Գիտեք, թե հայ ժողովուրդը օգնության ինչքան կոչեր է ուղղել օտարին և
հուսացել, թե կարող են դրանք որևէ արդյունք տալ, թեպետ նրա կոչերը մնացել
են հաճախ անարձագանք։ Այժմ գոնե մենք պետք է հրաժարվենք այդ սովորու-
թյունից, որովհետև քննելով արտաքին կացությունը, գալիս ենք այն եզրակա-
ցության, որ դրսից օգնություն հասնել չի կարող, փաստը հրապարակի վրա է,
երկու ամիս է արդեն, որ մենք կռիվ ենք մղում թշնամու դեմ, բայց ոչ մի տեղից
օգնության կամ միջամտության ձայն չլսեցինք։

Մենք պետք է հրաժարվենք ուրիշի դռները բախելուց, կրկնում են այդ
որովհետև եթե անգամ ուրիշը ցանկանա միջամտել, օգնել, ապա պարզ է, որ նրա
օգնությունն ու միջամտությունը անշահասեր չէ, հետևաբար ավելի ծանր կացու-
թյան պատճառ կարող է դառնալ։

Մեզ չպետք է հույս ներշնչի այն հանգամանքը, որ կարող է կռիվը ժամա-
նակավորապես դադարել. շատ անգամ է պատահում այդ և շատ անգամ էլ
ողբալի անակնկալներով հղի։ Ահա մեր առջև են տաճիկների առաջարկած հաշ-
տության պայմանները, նրանք ասում են, թե Հայաստանը պետք է սեղմվի,
փոքրանա, բայց թե որ տարածությունն է, որի վրա մենք պետք է կարողանանք
կանգ առնել հանգիստ՝ ցույց չեն տալիս։ Նրանք կարող են մեր բոլոր երկրա-
մասերը վիճելի դարձնել։ Դեպի ծով ելք են խոստանում, բայց ո՞ւմ երկրամասով —
Տաճկաստանի, որ կարող է ամեն րոպե փակել իր դռները։ Նրանք պահանջում են,
որ մենք Տաճկաստանի ապահովության համար երաշխիքները տանք ինչպես,
իհարկե, զինաթափ լինելով, այլապես Տաճկաստանն իրեն կհայտարարի անա-
պահով վիճակի մեջ։

Ժողովրդի ներկայացուցիչները, որ նստած են այս բարձր հիմնարկության
մեջ, չեն կարող հավատալ տաճիկների հաշտության առաջարկին, նրանք պետք է
բարձրաձայն հայտարարեն, որ այդ շողոմ խոսքերի տակ թաքնված են դաժան
մտքեր, և նրանց ձայնը լսելի կլինի ժողովրդին այդ պատերից դուրս։

Անգոր չեն մեր սեփական ուժերը, բարեբախտաբար մեծ չէ նաև մեր դեմ եկող
հակառակորդի զորությունը։ Փոքր ինչ զգաստություն, փոքր ինչ ուժերի լարում և
ահա կարող է բախտը օգուտ մեզ տնօրինվել։

Ժողովրդական այն հոսանքը, որ ձգտում է խաղաղության, այժմ իսկ պետք է
գիտակցի, որ ամեն խաղաղություն ձեռք է բերվում ուժով։ Խաղաղությունը պետք
է լինի պատվաբեր և պետք է ամուր պահի պետության կենսունակության հիմ-

քերը: Նա պետք է պատրաստ լինի խզելու ամեն բանակցություն, որ սկսվում է կամ սկսվելու է իր իսկ ոչնչացման գնով:

Տաճիկներն ուզում են մեզ զրկել տերիտորիայից, մեզ ուզում են զինաթափ անել և ապա հաշտության բանակցություններ սկսել: Ո՞ր ժողովուրդն է կամ ո՞ր հոսանքն է, որ սեփական ձեռքերով գերեզման փորելու համաձայնություն կտա:

Ոչ ոք դեմ չէ հաշտության ու խաղաղության, բայց կրկնում են ամենքի նպատակը պետք է լինի ձեռք բերելու պատվավոր հաշտություն և նպաստավոր խաղաղություն: Եիշտ է, մենք կորցրել ենք մեր պետության կարևոր մասերը, բայց դա ժամանակավոր երևույթ է: Փարիզն էլ պաշարվեց, Վարշավայի անկումն էլ մոտալուտ էր, սակայն շնորհիվ ժողովրդի զգաստ ոգու և գիտակից հայրենասիրության, պատերազմի ընթացքը բոլորովին այլ կերպարանք ստացավ և մայրաքաղաքներին սպառնացող թշնամին հարկադրվեց հաշտություն խնդրել:

Գիտակցական ոգևորությունն ու զգաստությունը հետևանք է եռանդուն աշխատանքի և ես կարծում եմ, որ այդ աշխատանքը մեր ժողովրդի համար ուշացած չէ: Ինձ չի սարսափեցնում Կարսի անկումը, ինձ սարսափեցնում է ժողովրդական խավերի մեջ նկատվող անտարբեր վերաբերմունքը: Վերացնել այդ՝ մեր առաջին պարտքը պետք է լինի, լարված աշխատանքի միջոցով զգաստացնել մեր հասարակությունը՝ կարևորագույն խնդիրներից մեկը: Դրա հետ մեկտեղ հասարակությունը պետք է հնարավոր վիճակի մեջ պահի պետական ապարատը: Չմոռանանք, որ հաճախ պատերազմի անհաջողության պատճառ են դառնում շատ հասարակ պակասներ:

Եթե մենք հասնենք ժողովրդի զգաստացման փաստին ու այդպիսով պատերազմի մեջ նրա գիտակցական մասնակցությունը օգտագործենք, եթե կառավարությունը բոլոր միջոցներով կարգավորի պետական ապարատն ու թիկունքի կազմակերպությունը, խելացի հիմքերի վրա դնի, ապա հաղթանակը աներկբայելի է: Ողջունելով կառավարության ընթացքը, ես հայ ժողովրդին ոգևորության և զգաստացման կոչ եմ անում (ծափահարություններ):

Ա. Խոնդկարյան (սոց.-հեղ.) - Նախարարապետի զեկուցումից հետո մենք կարող ենք ասել, որ մեզ համար այդ ամենը անսպասելի չէր, չկա թշնամիներից ոչ նենգը, ոչ խորամանկը, ոչ ջենտլմենը: Թշնամին թշնամի է, իսկ հաղթող թշնամին միշտ թելադրում է իր կամքը: Տաճիկները հաղթել են և այժմ ուզում են իրենց թաթը դնել Հայաստանի վրա: Ի պատասխան դրա՝ էսենական ֆրակցիայի իրենց մի բան ունեն ասելու. — հաշտվել տաճիկների պայմաններին՝ հայ ժողովուրդից մի բան ունեն ասելու. — մի բան, որ վուրդը չի կարող. սակայն կռվի նպատակը պարզ պետք է լինի, մի բան, որ չասաց նախարարապետը: Կռվում ենք մեռնելու՝ թե՞ հաղթելու համար: Հայ ժողովուրդը կռվում է հաղթելու համար միայն և եթե այդ այդպես է, ապա այսօր մենք պիտի խոսենք այն միջոցների մասին, որոնց գործադրումով պետք է շահենք հաղթանակը: Պատերազմը քաղաքացիական օրգանիզմի լարումն է, նրան կարող է դիմանալ միայն առողջ օրգանիզմը, ահա այն դասը, որ մենք պետք է սովորենք այս պատերազմին: Հայաստանի պետական օրգանիզմը հանդեպ հյուժվող Տաճկաստանի դուրս եկավ թույլ և անառողջ:

Կառավարությունը պարտք ուներ այստեղ թվելու հաղթության համար ձեռք առնված միջոցները: Այդ չարավ նա, ուստի էսենական ֆրակցիան իր կողմից պետք է առաջարկի հիմնական միջոց պետական անառողջ օրգանիզմը բուժելու, նախ և առաջ, ու ապա դրա միջոցով հաղթության դիմելու: Էսենական ֆրակցիայի կարծիքով բուժման ու հաղթանակի հիմնաքարը դնելու համար անհրաժեշտ է վերակառուցել պետական մեխանիզմը սկզբից: Խոսքս վերաբերում է Հայաստանի կառավարությանը: Հայտնի է, թե ինչ պայմաններում ծնունդ առավ ներկա կառավարությունը. վերացվել են այդ պայմանները, սակայն կառավարությունը շարունակում է դեռ գոյություն ունենալ. մեր հիմնական սխալներից մեկը այդ է:

Թշնամին գալիս է սպանելու ամեն մի հայի, ապա ուրեմն Հայաստանը պետք է ունենա մի կառավարություն, որ կարողանա դիմագրավել այդ համաժողովրդական վտանգը: Կառավարությունը պետք է լինի համաժողովրդական, համապետական:

Կառավարության բնույթի փոփոխման դրական ազդեցությունը ժողովրդական զանգվածների վրա անկասկած է: Այդ փոփոխությունը հոգեբանական այն նշանակությունը կունենա, որ Հայաստանի դեմոկրատիան կզգա, թե սկսված է վերակազմությունն ու կսթափվի:

Ապա, մեր ախտավոր երևույթները բուժել կարող է միայն նորակազմ կառավարությունը, որովհետև նա է, որ նոր հայացքով պետք է տեսնի այդպիսիք:

Կառավարության վերակազմությանը զուգընթաց տեղի պետք է ունենա ժողովրդի վերակազմությունը: Մենք ականատես եղանք այնպիսի իրադարձության, որոնք միայն ամոթ պետք է բերեն մեր ժողովրդին: Տեսանք այնպիսի թուլամորթություն, որ արհամարհանք պետք է առաջացնի շատերի մեջ հանդեպ մեր ժողովրդի:

Սակայն, դա ժամանակավոր երևույթ է, պետք է ընթանալ ուղիղ ճամփով և ժողովուրդը կզգաստանա, իսկ դրան կարելի է հասնել երկու կերպ՝ գիտակից քաղաքացուն դնել իր դիրքի վրա, անգիտակցին քարշ տալ դեպի այդ դիրքը:

Յուրաքանչյուր գիտակից քաղաքացի պետք է կատարի կրկնակի աշխատանք նա պիտի հանդես գա հայրենիքը պաշտպանելու և իր հետևից քարշ տա փոքրոգիներին, անգիտակիցներին:

Կառավարության ու ժողովրդի վերակազմության միջոցով միայն հնարավոր կլինի փրկել երկիրը այս ծանր փորձությունից:

7. Սարգսյան - (դաշն.) - Ծանր ապրումները մեզ համար բացառիկ երևույթ չեն, ավելի դժվարին պայմանների մեջ ենք եղել երբեմն: Տաճկաստանի դեմ մենք պայքարել ենք տասնյակ տարիներ, երբ դեռ պետություն չէինք ու չդադարեց պայքարը այն օրից, երբ պետություն դարձանք: Տևական է այս պայքարը և հուսահատության ոչ մի հիմք չկա, չկա մանավանդ այժմ, երբ զգաստացել է մեր ժողովուրդը ու նրա թուլեական վիատությունը տեղի է տվել բարձր ոգևորության: Նման պայմաններում մեր ժողովրդի մեջ նկատվող բարձր տրամադրությունն ու զգաստացումը որոշ ուղղության տակ դնելու այս օրերին, կառավարության վերակազմության խնդիր հարուցել, կնշանակի ընկնել Կերենսկու փորձերի հետևից, կնշանակի կոտրել մասսայական ոգևորության թափը: Ընդհակառակը, հենց այժմն է, որ մենք պետք է խուսափենք դրսի պայքարը կառավարության մեջ փոխադրելուց, հենց այժմ է, որ մենք ամուր պետք է պահպանենք միատարր կառավարությունը, որովհետև հաղթանակ տանելու պայմաններից մեկը կառավարության միակամությունն է:

Միայն անհրաժեշտ է, որ կառավարությունը խիստ, թեկուզ դաժան, միջոցներով պատժե պարտազանցներին, հանցապարտներին: Կրկնում են, ժողովուրդը զգաստացած է, նա արդեն գիտակցում է իրեն սպառնացող վտանգի մեծությունը և եթե կառավարությունը անթերի կերպով կարողանա ամենքին հետ մղել դեպի իր պարտականությունը և խստությամբ դատել անսացողներին, ապա այդ զգաստացումը կլինի տևական և ոգևորությունը՝ բուռն:

Լքման, հուսահատության մտքերով տարվելու ոչ մի պատճառ չունենք: Հայ ժողովուրդը՝ կորովի ու ազատասեր, շատ անգամ ջախջախիչ հարվածներ է հասցրել թշնամուն, այս անգամ ևս կխորտակի նրա ուժը:

7. Տերտերյան (դաշն.) - Եթե հաղթություն տանելու համար կառավարությունը խոշոր նշանակություն ունենար, ապա պատգ. Խոնդկարյանի առաջադրած խնդիրը հեշտությամբ կլուծվեր, բայց իրապես, նրա նշանակությունը մեծ չէ: Գերման զորավար Հինդերբուրգը ասել է - կհաղթի նա, ով ամուր ջղեր ունի: Մեր անհաջողության պատճառներից մեկն էլ այն է, որ հայ ժողովուրդը ամուր ջղեր չունի, պետք է միանգամ ընդմիշտ հասկանանք, որ այս պարտությունը հոգեբանական պարտություն է միայն, եթե վերացնենք ժողովրդի հոգեբանական այդ վիճակը, հաղթության մեծ գրավական կունենանք:

Անհաջողության պատճառ է նաև այն, որ հայ ժողովրդի մեջ անկախ պետական կազմակերպության անհրաժեշտությունը խորապես ըմբռնված չէ, որքան որ ցավալի է այդ, այնուամենայնիվ, չենք կարող այստեղ չհայտարարել, եթե այդպես չլիներ՝ այս օրը չէինք ընկնի:

Մեկ ուրիշ պատճառ էլ կա անհաջողության, դա այն է, որ մենք հայ ոգով սնված գինվորականություն չունենք, պետք է այդ էլ ասել հրապարակով:

Իհարկե, թվելով այս պատճառները, ես չեմ ուզում ապացուցել, որ կառավարությունը թերություններ չունի: Աշխարհիս վրա ոչ մի կառավարություն գերծ չէ դրանից, այնուամենայնիվ էսեռների առաջարկը ընդունելի չէ մի քանի պատճառներով:

Նախ ես կուզեի ըմբռնել, թե ինչ ասել է համապետական կառավարություն: Իմ հասկացողությամբ դա պառլամենտական կառավարությունն է, այսինքն այն, ինչ որ գոյություն ունի ներկայումս. քանի գործում է պառլամենտը, ոչ ոք իրավունք չունի ոչ պառլամենտական կառավարություն ստեղծելու, հետո պայքարի ժամին նման առաջարկ անելը՝ անժամանակ է և, գուցե վտանգավոր. թշնամին պետք է նկատի այդ իբր ներքին թուլություն և ավելի ոգևորվի, մանավանդ որ անձնավորությունների փոփոխությունը առանձին նշանակություն չպիտի ունենա:

Ժողովրդի վերակազմության համար էսեռների արած առաջարկը միանգամայն ընդունելի է: Կառավարությունը պետք է և պարտավոր է վճռական խիստ միջոցներով հետապնդել հանցապարտներին, պարտականության կոչել ամենքին՝ տիրող թմրությունը վանելու և թիկունքի ուժեղ կազմակերպություն առաջացնելու համար: Ինչ վերաբերում է տաճիկների առաջարկած պայմաններին, կարծեմ պարզ է ամենքի համար, որ Մուստաֆա Քեմալը այդ առաջարկներով Հայաստանի ոչնչացման է ձգտում: Հաշտության պայմանները ընդունելուց հետո միանգամայն ավելորդ կլինի բանակցություններ սկսելը, որովհետև նախօրոք պատրաստված առաջարկներ կանեն և 24 ժամվա ընթացքում կհարկադրեն մեզ ստորագրել: Մնում է երկու ելք-կամ առանց բանակցություն վարելու, առանց անգամ կարդալու, ստորագրել նրանց առաջարկած պայմանների տակ և կամ կռվել:

Երբեք չեմ կարծում որ պառլամենտը դիմի առաջին միջոցին: Նա պետք է բացարձակորեն մերժի տաճիկների պայմանները ու կոչ անի ժողովրդին՝ հանելու իր վրայից ամոթի դրոշմը: Հասնելու դրան՝ մենք հնարավորություն ունենք, թշնամին ուժեղ չէ մեզանից, այս պայքարի մեջ մեզ հետ է Եվրոպական և ռուս դեմոկրատիայի համակրանքը: Ամենքը գիտեն, որ Քեմալի նպատակն է բնաջնջել հայ ժողովուրդը, նրա նամակներն էլ հաստատում են այդ: Գիտեն, որ հայը կռվում է իր գոյության, չասենք թե ազատության համար: Սրանք են այն դրդիչ հանգամանքները, որ պիտի սթափեցնեն մեր ժողովրդին, ամրացնեն նրա ինքնավստահությունը և համոզված են, հեռու չէ այն ժամը, երբ հայ ժողովուրդը՝ թոթափած իրենից ամոթաբեր թմրությունը, մի կամք դարձած, կռվի դուս կգա և ինքն իր ձեռքով կազատագրի իրեն (ծափահարություն):

Բանաձևը

Ճառախոսների ձայներն սպառվելուց հետո դաշնակցության ֆրակցիան առաջարկում է հետևյալ բանաձևը.

«Լսելով կառավարության հաղորդագրությունը և հավանություն տալով նրա վարած քաղաքականությանը, պառլամենտը հրահանգում է լարել իր բոլոր ուժերը՝ ապահովելու համար երկրի պաշտպանության գործը: Միաժամանակ հանձնարարում է պառլամենտի նախագահությանը՝ կոչ անել ժողովրդին»:

Բանաձևը ընդունվում է երեք ձայնի ձեռնպահությամբ:

«Յառաջ», թիվ 250, 251, 252: 14, 16, 17 նոյեմբերի 1920թ.:

93-ՐԴ ՆԻՍՏԸ

23 նոյեմբերի 1920թ.

Արտակարգ նիստը

Նիստը բացվում է երեկոյան ժամը 8-ին: Ներկա են 35 պատգամավորներ:

Նախագահում է *Դովհ. Քաջազնունին*:

Օրակարգը՝ կառավարության հրաժարականը և դրա հետ կապված խնդիրները:

Նախագահ. — Հայաստանի Պառլամենտի պատգամավորներ, նախագահությունը նախարարապետ Հ. Օհանջանյանից ստացել է ներկա կառավարության հրաժարականը, որը հետևյալն է՝

23-ը նոյեմբեր, 1920թ., քաղ. Երևան

«Հայաստանի պառլամենտի նախագահության

Մեծարգո պարոն նախագահ

Այսու պատիվ ունեն խնդրելու ձեզ ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության Պառլամենտին իմ և իմ նախագահության տակ եղած ներկա Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հրաժարականը:

Նախարարապետ՝ Հ. Օհանջանյան»

Նախագահ. — Ցանկանում է, արդյոք, նախարարապետը բերանացի կերպով որևէ բան ավելացնել:

Նախարարապետ Հ. Օհանջանյանը խոսք է խնդրում:

Նախարարապետ. — Հայաստանի Պառլամենտի հարգելի պատգամավորներ, պառլամենտի վերջին նիստից հետո անցել է 10-12 օր, այդ ժամանակամիջոցում մեր կյանքում այնպիսի մեծ փոփոխություններ են առաջ եկել, որ կառավարությունը նորից դիմում է պառլամենտին: Հաղթող թշնամին մեզ առաջարկել էր զինադադարի այնպիսի պայմաններ, որոնք անհնար էր ընդունել և կռիվը շարունակվեց:

Հետագա դրությունը, որ ստեղծվեց ռազմաճակատում, ցույց տվեց, որ անդադարությունն անհնարատ է և մենք ստիպված եղանք ընդունել զինադադարի պայմանները և անցնել հաշտության բանակցություններին:

Ամսի 18-ին իրագործվեցին զինադադարի պայմանները: Վաղը երեկոյան Ալեքսանդրապոլում հաշտության բանակցությունները սկսվելու են պաշտոնապես: Կառավարությունն առանց սպասելու պառլամենտի նիստին, ընտրել և ուղարկել է հաշտության պատվիրակություն հետևյալ կազմով. — նախագահ՝ Ալ. Խատիսյան, անդամներ՝ Աբր. Գյուլխանդանյան և Ստ. Ղորղանյան որպես խորհրդականներ մեկնել են պառլամենտի անդամներ Լ. Ջառաֆյանը և Վ. Մինախորյանը և մի շարք մասնագետներ:

Պատվիրակությունը Ալեքսանդրապոլ մեկնեց երեկ գիշեր ու թշնամու պատվիրակները սպասում են նրանց: Թե ի՞նչ վախճան կունենա, դժվար է ասել:

Անցյալ անգամ ես այստեղ կարդացի մեր և հակառակորդի միջև փոխանակված գրությունները, որոնց մեջ հոգատարության պայմանները կային ընդհանուր գծերով:

Այժմ բացվում է նոր շրջան, քաղաքական ուժերի նոր սիտուացիա և որպեսզի Հայաստանի Պառլամենտն ազատ լինի ինքն իր վերաբերմունքը ցույց տալու, իմ կառավարությունը ներկայացրեց իր հրաժարականը՝ ի նկատի ունենալով հանրապետության շահերը:

Պատգամավոր *Ս. Թորոսյան.* — Հայաստանի Պառլամենտի պատգամավորներ:

Սրանից վեց ամիս առաջ մեր հանրապետությունը կանգնած էր ծանր օրերի առաջ: Մենք ընտրեցինք այժմ հեռացող կառավարությունը, այդ կառավարությունը պատվով դուրս եկավ Մայիսյան դեպքերի ծանր բեռի տակից: Նա ուղիղ գծով տարավ հանրապետության պաշտպանության գործը՝ համախմբելով դրա համար երկրի անհրաժեշտ ուժը:

Ամառվա վերջին դժվար սպասելի անցքեր տեղի ունեցան մեր հանրապետության սահմանների վրա: Մենք գիտեինք, որ Տաճկաստանը մի օր պետք է շարժվի մեզ վրա՝ վերջնական մի հարված տալու համար: Պարզ չէր սակայն, որ այդ կկատարվի այդքան արագ և այդքան շուտ: Մուստաֆա Քեմալը, որ կարողացավ

իր ձեռքում կենտրոնացնել Տաճկաստանի գինական ամբողջ ուժը, բավական հաջողություններ ունեցավ, նա հաղթանակեց:

Մեր զորքերի հաղթվելու պատճառն ունի հոգեբանական հիմք, և մենք հավատացած ենք, որ դա շուտով և հեշտությամբ կանցնի:

Պետք է լինել ավելի զգաստ և վերաքննենք քաղաքական դրությունը:

Ժողովուրդն ուզում է հաշտվել թուրքերի հետ և դա կլինի: Նա միշտ ցանկացել է հաշտվել, միշտ պաշտպանելով ինքն իրեն՝ կռվել է, սակայն ոչ երբեք նոր նվաճումներ անելու նպատակով:

Այն կառավարությունը, որ վեց ամիս պայքարել է և կարողացել է անվնաս դուրս բերել երկիրը և ժողովուրդը, այսօր քաղաքական դրության այլ դասավորման պատճառով պետք է հեռանա: Կառավարության փոփոխությունը անհրաժեշտաբար պետք է կատարվի:

ՀՀ դաշնակցության ֆրակցիան կառավարության հրաժարականը գտնում է հարգելի և ընդունում է այն:

Պատգամավոր *խոնդկարյան*. – Պառլամենտի վերջին նիստում մենք ասացինք, որ կառավարությունը պետք է տա իր հրաժարականը:

Այս հրաժարականը մենք ընթրում ենք այն ձևով, որ այսօրվանից կատարվում է պատմական մի փոփոխություն: Մենք ընդունում ենք կառավարության հրաժարականը: Կառավարությունն, անշուշտ, ունեցել է սխալներ, բայց այդ պետք է վերագրել ոչ կառավարության մեջ եղած անձերին, այլ՝ տիրող սխալեմին:

Մենք հավատացած ենք, որ մեր քաղաքական կյանքը կկարողանա կարող ուժեր հրապարակ հանել մեր երկրի կառավարության համար:

Նախագահը կարդում է դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկած բանաձևը.

«Պառլամենտը լսելով նախարարապետի զեկուցումը կառավարության հրաժարականի մասին և պատգամավորների ճառերը հարգելի է համարում, ընդունում է հրաժարականը և անցնում նոր նախարարապետի ընտրության»:

Առաջարկված բանաձևն անցնում է 33 ձայնով, ընդդեմ՝ ոչ մի ձայն, ձեռնպահ՝ 1 ձայն:

Պառլամենտն անցնում է նոր նախարարապետի ընտրության:

Թերթիկներով առաջարկվում են թեկնածուներ:

Թերթիկներով նախարարապետության համար թեկնածու է առաջարկվում

Սենյոն Վրացյանը (նախկին գյուղատնտեսության, պետական գույքերի և աշխատանքի նախարար):

Նախագահը ընկ. Վրացյանից քվեարկվելու համաձայնություն ստանալով, առաջարկում է պառլամենտին՝ քվեատուփերով անցնել գաղտնի քվեարկության:

Գաղտնի քվեարկության արդյունք է լինում հետևյալը. – քվեարկված միակ թեկնածու Ս. Վրացյանը ստանում է 34 սպիտակ քվե, ոչ մի՝ սև, ձեռնպահ՝ մեկը:

Նախագահը հայտարարում է քվեարկության արդյունքը, որ 34 ձայնով պառլամենտը նախարարապետ է ընտրում Ս. Վրացյանին:

Պատգամավորների կողմից ծափահարությամբ ողջունվում է նրա ընտրությունը:

Խոսք է տրվում նորընտիր վարչապետ ընկ. Վրացյանին:

Նորընտիր նախարարապետի խոսքը՝ Ս. Վրացյան.

Ես գիտակցում եմ, թե քաղաքական այս ծանր պայմաններում պառլամենտն ինչպիսի ծանր բեռ է դնում իմ ուսերին:

Իմ կազմվելիք կառավարական կազմը հաջողություն կունենա, եթե երկիրը և Հայաստանի գերագույն օրենսդրական մարմինը նրա հետ լինի: Ես հավատացած եմ, որ ձեր և երկրի աջակցությամբ կհաջողվի մեզ տագնապալի վիճակից դուրս գալ պատվով:

Իմ կողմից ես խոստանում եմ ամեն ճիգ թափել և ոչինչ չխնայել մեր հանրապետության բարգավաճման համար:

Խնդրում են 24 ժամ միջոց տալ՝ կառավարության կազմը ձեզ ներկայացնելու համար:

Պառլամենտը համաձայնություն է տալիս: Նիստը հայտարարվում է փակված՝ հաջորդ օրվան թողնելով նիստի շարունակությունը:

Նիստը բացվում է ամսի 24-ի երեկոյան ժամը 8-ից 10 րոպե անց: Ներկա էին 32 պատգամավորներ:

Նախագահում է *Հով. Քաջազնունին*:

Նախագահ. - Երեկվա արտակարգ նիստի շարունակությունը հայտարարում են բացված:

Հայաստանի Պառլամենտի պատգամավորներ, նախագահությունը նախարարապետ Ս. Վրացյանից այսօր ստացել է կառավարության կազմի անվանացուցակը: Նոր կազմը հետևյալն է. — նախարարապետ և արտաքին գործերի նախարար՝ Ս. Վրացյան, զինվորական նախարար՝ Դրաստամատ Կանայան, ֆինանսների՝ Համբարձում Տերտերյան, արդարադատության՝ Արշամ Խոնդկարյան, գյուղատնտեսության, պետական գույքերի և աշխատանքի՝ Արշակ Հովհաննիսյան, հանրային կրթության-Վահան Մինախորյան, ներքին, խնամատարության և հաղորդակցության նախարարների պորտֆելներն առայժմ ազատ և ժամանակավորապես հանձնված է հետևյալ կերպ. ներքին գործերի՝ ինքը՝ նախարարապետը, խնամատարության-ֆինանսների նախարար Հ. Տերտերյան և հաղորդակցության՝ արդարադատության նախարար Արշ. Խոնդկարյան:

Կառավարության նոր կազմի հայտարարվելը ընդունվում է ծափահարությամբ:

Կառավարության դեկլարացիան

Նախարարապետ Ս. Վրացյանը կառավարության անունից անում է հետևյալ դեկլարացիան.

Տարապայման դժվարին ժամանակներում է կյանքի կոչվում ներկա կառավարությունը: Տաճիկ զինված ուժերը գրավել են մեր երկրի խոշոր մասը: Ազգաբնակչությունը գրավված վայրերից տեղահան է եղած և գաղթական վիճակի մեջ անխնա կոտորվում է ցրտից և սովից: Պետության ներսը կյանքի բնականոն ընթացքը խանգարված է: Վարչական մեքենան թուլացած է մեծապես, ֆինանսական և հաղորդակցության միջոցները՝ քայքայված, արդարադատությունն՝ անհնարին վիճակում: Պարենի մուտքը դրսից կանգ է առել, իսկ ներսի աղբյուրները ցամաքում են արագությամբ: Կայուն չէ և ժողովրդի հոգեկան դրությունը, որ իրեն սպառնացող ահավոր վտանգի դիմաց անկարող եղավ բավարար կամք և վճռականություն ցույց տալ: Եվ այսպես, երկիրն ապրում է ներքին ծանր տագնապ, որ ավելի ևս սաստկանում է արտաքին դժվարությունների պատճառով:

Ինչի՞ պետք է ձգտի այսպիսի հանգամանքներում նոր կառավարությունը:

Վերջին տարիների ընթացքում Անդրկովկասյան ժողովուրդներին հասած բոլոր աղետների և դժբախտությունների պատճառը աշխարհի հզորների վարած ինպերիալիստական քաղաքականությունն է, որի հետևանքով անվերջ և արյունահեղ կռիվների և ավերվածությունների թատերաբեմ է դարձել նաև Հայաստանը: Այդ քաղաքականությունը սպառել է Հայաստանի դեմոկրատիայի շինարարական եռանդը: Այսպիսի քաղաքականության հետևանքներից մեկն է նաև վերջին պատերազմը իր բոլոր արհավիրքներով: Ներկա կառավարության առաջին և գլխավոր նպատակն է լինելու հանել մեր երկիրը քաղաքական այս ջրապտույտից և ազատել նրան օտար ուժերի քայքայիչ ազդեցությունից: Հայաստանի պետական կառուցվածքը նախ խարսխելու և բոլորանվիրելու է ելնելով ոչ թե օտարների սին և վտանգավոր ներշնչումներից, այլ Հայաստանի դեմոկրատիայի իրական կարողությունից և հարևան ժողովուրդների հետ խաղաղ համակեցություն ստեղծելու ցանկությունից:

Հայաստանի կառավարությունը ամուր ոտք դնելով այս հողի վրա հույս ունի, որ վերջին մեր քաղաքական կյանքը վրդովող այս պատերազմը կվերջանա հաշտությամբ և մեր հարևան տաճիկ ժողովրդի արդարացի իրավունքների նույնքան արդարացի բաշխումով:

Մեր գործունեության նշանաբանն է լինելու անկեղծ հաշտություն Տաճկաստանի հետ և համերաշխություն ու խաղաղ համակեցություն բոլոր հարևանների հետ:

Այսուհանդերձ մենք գիտակցում ենք, որ հասարակական ներկա կարգերում, տարաբախտաբար, իշխողը դեռ ոչ թե արդարությունն է, այլ՝ ուժը: Եվ պետական ամեն մի կազմավորում իր գոյությունը եւ արդար իրավունքներն ապահովելու համար ստիպված է ունենալ կազմակերպված և ամուր ռազմական ուժ: Ուստի և կառավարության գլխավոր հոգսերից մեկը պետք է լինի երկրի ուժերի հավաքումը և ժողովրդական կուռ բանակի կազմակերպումը: Այդ նպատակով մենք ցությունը և անձնագոհության զգացումը բանակի մեջ: Նույն նպատակով մենք մտածում ենք ազատել բանակն անվարժ և հոգնած տարրերից՝ զորացրում կատարելով բարձր հասակի զինվորների, որով ավելի բնական ընթացքի մեջ կմտնի թիկունքի կյանքը և զարկ կտրվի երկրի տնտեսական զարգացմանը:

Դավանելով «ամբողջ իշխանությունը աշխատավոր ժողովրդին» սկզբունքը, մերքին կյանքում կառավարությունն ուժգնորեն պայքարելու է պետության հիմքերը փորող բոլոր ուժերի և երևույթների դեմ:

Նա պետք է աշխատի հաստատել երկրի ներսում ապրող բոլոր ցեղերի իրական հավասարություն. Հայաստանը նրա սահմաններում ապրող բոլոր ժողովուրդների սեփականությունն է կազմում: Կառավարությունը պետք է ձգտի առողջացնել վարչական և դատաստանական խանգարված մեքենան, բարեկարգել հաղորդակցության միջոցները, կռվել ֆինանսական սուր տագնապի դեմ, կրճատել պետական ծախսերը և նպաստելով երկրի արդյունաբերական ուժերի զարգացման, ուժեղացնել տեղական ինքնավարությունները, և վերացնել ամեն տեսակի արտակարգ դրություն և երկիրը կառավարելու արտակարգ ձևերը:

Օրենքի գիտակցությունը, որ այնպես թուլացել է մեզ մոտ, պետք է ուժեղացվի և հանցավորները պետք է պատժվեն անխնա: Պատերազմի արհավիրքների արդյունք բազմահազար գաղթականության վիճակը թեթևացնելու և պարենավորման սուր ճգնաժամը մեղմացնելու խնդիրը կառավարության լուրջ հոգսերից մեկը պետք է լինի:

Լայն ընկերային խնդիրների մասին մենք չենք խոսում այստեղ, որովհետև մեր նպատակն է ընդգծել մոմենտի հարցը: Ի՞նչ ասել կուզի, որ առաջին իսկ հնարավոր դեպքում, կառավարությունը կգբաղվի սոցիալական լուրջ բարենորոգումներով և այստեղ կարիք չկա բացատրելու բնույթը այս բարենորոգումների, որովհետև նրանք բխելու են սոցիալիստներից կազմված կառավարության աշխարհայացքից:

Ապավինելով Հայաստանի աշխատավոր ժողովրդի ռեալ ուժերին և հենվելով պառլամենտի վստահության և աջակցության վրա, կառավարությունը կլրացնի իր բովանդակ ուժը, որպեսզի հեռու պահի երկիրը արտաքին փոթորիկներից և տա ժողովրդին խաղաղություն և անարգել զարգացման հնարավորություններ:

Մեր բուռն փափագն է՝ դարձնել ազատ և անկախ Հայաստանը ապահով և բարգավաճ:

Դեկլարացիան ընդունվում է երկարատև ծափահարությամբ:

Պատգ. *Ս.Թորոսյան*. — Հայաստանի Պառլամենտի պատգամավորներ,

Հայաստանի անկախությունը որի մասին երազել ենք տասնյակ տարիներ և դարեր շարունակ, կյանքի կոչվեց շատ ծանր օրերում, երբ աշխարհի հզորները բախվում էին և կառավարությունը չէր կարող իր ուրույն ճանապարհով գնալ:

Նորակազմ փոքր պետությունների, մանավանդ մեծ ճանապարհների վրա ապրողների, դրությունը շատ խախտու էր:

Մեր ցանկությունները չեն իրագործվել, որովհետև բախվելով ուժեղների կամքի հետ՝ ջարդվում են: Մեր հանրապետության նախկին կառավարություններն ունեցել են սխալներ: Սխալներ կունենա նոր կառավարությունը ևս, բայց այդ սխալները նման է նորածնունդի արարքներին: Մեր հանրապետությունը նորածնունդ է՝ երկու և կես տարեկան: Նրա կյանք առնելու նախօրյակին կատար-

վեց ռուսական մեծ հեղափոխությունը, երբ ամեն ոք լցվում էր նորանոր ցանկություններով և ձգտումներով:

Դեգերումների նպատակը նորը և լավը գտնելն էր, որ սակայն չէր գտնվում:

Մեր անկախ գոյության մինչև այժմ եղած ամբողջ ընթացքում գլխավոր ուշադրություն դարձվել է զորքի վրա:

Վերջին դեպքերը մեզ ապացուցեցին, որ մեր հանրապետական զորքը որակով էլ այնքան բարձր չի եղել, ինչպես քանակով:

Կառավարության դեկլարացիան լսելուց հետո անհրաժեշտ ենք համարում ասելու, որ նախ, զորքի լավ մարզվելը նպատակ դարձվի՝ աշխատելով որակը մեծապես բարձրացնել: Լայն ուշադրություն դարձնել տեղական ինքնավարությունների զարգացման և ուժեղացման վրա:

Արդարադատությունը և դատարանները ուժեղացնել՝ ստեղծելով իսկական ուժեղ դատարաններ, խստիվ պատժելով բոլոր հանցագործներին և չարագործներին:

Խնամատարությունը, որ բարեկարգ վիճակում է եղել, աշխատել չթուլացնել:

Հաղորդակցության վրա դարձնել ամենամեծ ուշադրությունը. գաղտնիք չէ, որ հաղորդակցությունը շատ թույլ է մեզանում: Հաղորդակցության կանոնավոր միջոցներից է կախված մեր ներքին բնականոն կյանքը:

Նորմալ հաշտություն կնքել Ադրբեջանի հետ, որի հետ կողք-կողքի վիճակված է մեզ ապրել՝ պահպանելով խաղաղություն և բարեկամական հարաբերություններ:

Հայաստանը Հայաստանում ապրող ժողովուրդների հայրենիքն է: Պետք է ուժեղացնել ներքին համերաշխությունը:

Թուրքիայի հետ պետք է կնքել անկեղծ հաշտություն: Ռուս ժողովրդի հետ մենք չենք եղել թշնամի և չենք էլ ուզում լինել: Նա պետք է հաշտվի մեր անկախ գոյության հետ, իսկ եթե նա շարժվի մեր վրա անկախությունը ոչնչացնելու նպատակով, մենք նրան զենքով կդիմավորենք:

Մեզ պետք է պատվավոր հաշտություն բոլորի հետ:

Հայաստանը ստեղծել է հայ գյուղացիությունը և նրա մեջ ապրողները գյուղացիներ ու բանվորներ են, ժողովրդական կառավարությունը պետք է ստեղծի ընդհանուր կամք:

Մի մեծ պարտականություն ևս ունի կառավարությունը, պայքարել տնտեսական ճգնաժամի դեմ՝ չեզոքացնելով շահագործումը: ՀՀ դաշնակցության ֆրակցիան վստահություն է հայտնում այս կառավարությանը:

Պատգամավոր Լ. Թումանյան

Մեր վերաբերմունքը այս կառավարության հանդեպ բխում է այն բանից, որ մենք տվել ենք նրան մեր երկու ներկայացուցիչները:

Կառավարության դեկլարացիան ընդհանուր գծերով մեր ֆրակցիային բավարարում է:

Մենք կուզեինք իմանալ, թե ինչ նոր գծեր է մտցնում այս կառավարությունը եղած քաղաքականության մեջ: Մեծ խոստումներ մեզ չի տալիս այս կառավարությունը, մենք ցանկանում ենք, որ այս փոքր խոստումները լինեին անկեղծ:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների ֆրակցիան այս կառավարությանը խոստանում է իր աջակցությունը:

Նախագահ. — Կարդում է ՀՀ դաշնակցության ֆրակցիայի առաջարկած բանաձևը:

«Պառլամենտը լսելով նախարարապետի դեկլարացիան, հավանություն է տալիս»:

Ուրիշ բանաձևեր չկան: Բանաձևը քվեարկվում է, ստանում կողմ՝ 30 ձայն, դեմ՝ ոչ մի և ձեռնպահ՝ 2 ձայն:

Ժամը 9-ից 10 ժամ անց նիստը հայտարարվում է փակված:

«Յառաջ», թիվ 259, 260, 261: 25, 26, 27 նոյեմբերի 1920թ.:

НАКАЗ СОВЕТА АРМЕНИИ

10 августа 1918 г.

Глава первая

Открытие Совета и проверка полномочий его членов

Ст.1. Первое заседание Совета открывается старшим по возрасту членом Совета, который выполняет обязанности председательствующего до выборов постоянного председателя и секретаря.

Обязанности секретаря за это время выполняет младший по возрасту член Совета.

Примечание: Возраст членов Совета устанавливается Канцелярией Совета на основании сведений, сообщенных самими членами Совета.

Ст.2. До окончания проверки полномочий более половины избранных членов и выбора председателя и секретаря, Совет не приступает ни к каким другим занятиям.

Ст.3. Для проверки полномочий Совет выбирает мандатскую комиссию.

Ст.4. На рассмотрение общего собрания предлагаются сначала доклады о проверке производств по выборам, на которые не было принесено жалоб и которые комиссией признаны подлежащими утверждению.

Ст.5. Доклады комиссий с предложением об отмене выборов вносятся в печатном виде и ставятся на обсуждение общего собрания, с соблюдением порядка, изложенного в ст.55 сего Наказа.

Ст.6. Каждый член Совета пользуется всеми присвоенными ему званием правами, пока не состоится постановление об отмене его выборов.

Глава вторая

Избрание Советом должностных лиц

Ст.7. По признании общим собранием Совета правильными выборов членов Совета в количестве, превышающем половину числа избранных его членов, Совет приступает к выбору председателя, двух товарищей председателя, секретаря и товарищей секретаря.

Примечание. Число товарищей секретаря устанавливается Советом на все время его полномочий.

Ст.8. Кандидаты на означенные должности (ст.7) намечаются закрытым голосованием, посредством подачи записок. Затем баллотируются кандидаты, изъявившие на то согласие.

Ст.9. Выборы производятся закрытым голосованием посредством баллотировки шарами.

Ст.10. Выбранными считаются те, кто получил наибольшее из превышающих половину число голосов. При равенстве голосов избрание определяется жребием, который вынимается председательствующим.

Ст.11. Если никто не получит более половины голосов, то производятся новые выборы (ст.8 и 9). Если и при вторичной баллотировке шарами никто не получит более половины голосов, то избранными считаются получившие наибольшее число голосов. При равенстве голосов избрание определяется жребием, который вынимается председательствующим.

Ст.12. По избрании двух товарищей председателя и установленного Советом числа товарищей секретаря, Совет закрытою баллотировкою шарами определяет: 1) кто из товарищей председателя является главным и 2) кто из товарищей секретаря входит в состав президиума Совета, а также устанавливает порядок замещения секретаря, в случае его отсутствия.

Ст.13. Должностные лица, означенные в ст.7, избираются сроком на один год.

Ст.14. Если по какой-либо из перечисленных в статье 7 должностей по истечению срока избрания откроется вакансия, то об этом в ближайшем заседании докладывается Совету, который назначает день для производства новых выборов. При этом освободившаяся вакансия заменяется только до конца того срока, на который было избрано занимавшее соответствующую должность лицо.

Глава третья *Комиссии Совета*

Ст.15. Совет может поручать предварительную разработку подлежащих его рассмотрению дел образуемым им комиссиям.

Ст.16. Комиссии избираются в общем собрании Совета закрытым голосованием, посредством подачи записок или открытым, если последует на то постановление Совета, по заявлению не менее 5 членов.

Ст.17. Избранными в комиссию считаются Члены Совета, получившие наибольшее из превышающих половину числа голосов. В случае недоизбрания таким порядком полного состава комиссии, производятся вторичные выборы недостающего числа членов, причем избранными считаются получившие наибольшее число голосов.

Ст.18. Совет избирает: 1) комиссии постоянные, на которые возлагаются специальные обязанности или которым поручается рассмотрение однородных законопроектов или вопросов (особого отдела законодательства) и 2) комиссии временные — для рассмотрения определенных законопроектов или вопросов.

Ст.19. В числе постоянных комиссий состоят:

1) бюджетная комиссия — для рассмотрения проекта росписи доходов и расходов вместе с финансовыми сметами Министерств и Главных Управлений, равно как и представлений о всяких других денежных из казны ассигнованиях.

2) финансовая комиссия — для предварительного рассмотрения дел, касающихся финансового законодательства;

3) редакционная комиссия — для окончательного изложения текста, принятых Сеймом законопроектов;

4) хозяйственно-распорядительная комиссия — для заведывания хозяйственными делами Совета.

Примечание. Совет по особому постановлению может выбрать и другие постоянные комиссии в случае выяснения их необходимости.

Ст. 20. Число членов каждой комиссии определяется постановлением Совета.

Ст. 21. Избрание постоянных комиссий производится ежегодно, в начале сессии.

Ст. 22. Постоянная комиссия сохраняет свои полномочия впредь до избрания нового ее состава. Комиссия временно считается прекратившею свою деятельность по окончательном разрешении в Совете законопроекта или вопроса, который ей был поручен.

Ст. 23. Первое собрание отдела или комиссии созывается по распоряжению председателя Совета, секретарем Совета не позднее трех дней по состоявшемуся избранию комиссии и открывается старшим по возрасту из присутствующих членов.

Заседание считается состоявшимся: первое — при явке не менее половины, а последующие не менее одной трети всего состава комиссии, но во всяком случае не менее 3-х лиц.

Комиссия, члены коей после троекратного созыва не явятся в установленный для законности заседания число, почитается прекратившею свою деятельность и подлежит переизбранию.

Ст. 24. Комиссии, немедленно по их открытии, избирают закрытым голосованием, посредством подачи записок, председателя и секретаря, а по желанию — также их товарищей, причем применяются правила, изложенные в статьях 10 и 11.

О состоявшемся избрании сообщается немедленно председателю Совета.

Комиссии, деятельность которых продолжается более года, переизбирают должностных лиц ежегодно.

Ст. 25. Никто не может состоять одновременно председателем и секретарем двух комиссий.

Ст. 26. Комиссии могут образовывать из своей среды подкомиссии. Способ их образования предоставляется усмотрению комиссий.

Ст. 27. Члены Совета, не принадлежащие к составу данной комиссии, могут присутствовать без права голоса в их заседаниях; право совещательного голоса может быть им предоставлено лишь по постановлению комиссии.

Ст. 28. Член Совета, подписавший первым заявление, по которому возникло дело, переданное в комиссию, участвует в ней с правом совещательного голоса, если не состоит ее членом. Это право он может передавать одному из членов Совета, подписавших заявление.

Ст. 29. Члены совета, не входящие в состав комиссии, могут обозревать все относящиеся к предметам их ведения документы и материалы.

Ст. 30. Если комиссия признает необходимым выслушать личные объяснения членов правительства или других должностных лиц или обозреть какие-либо документы, то сообщает об этом соответствующим лицам и учреждениям, которые обязаны удовлетворить ее требования.

Члены Правительства могут и по собственному желанию представить свои объяснения комиссии или передать имеющиеся у них документы и бумаги для обозрения.

Ст. 31. Комиссии имеют право с ведома председателя Совета пригласить сведущих лиц с правом совещательного голоса.

Ст. 32. О заседаниях комиссий секретари их составляют журналы, в которых означаются: время заседания, имена присутствующих, рассмотренные предметы, сделанные предложения и последовавшие постановления и заключения.

Ст. 33. Доклад комиссии, кроме изложения обстоятельств дела и соображений отдела или комиссии, должен содержать заключение в виде проекта постановления Совета.

Ст. 34. Заключения комиссий принимаются простым большинством голосов.

В случае разделения голосов поровну, считается принятым мнение, к которому присоединился председательствующий.

Ст. 35. Если по делу будет предложено несколько разных заключений, из которых ни одно не окажется принятым большинством голосов, то

излагаются два заключения, в пользу коих высказалось наибольшее число членов комиссии.

Ст. 36. Каждый член комиссии имеет право представить в письменном виде свое особое мнение, которое в таком случае, вместе с докладом отдела или комиссии, вносится на рассмотрение Совета.

Ст. 37. Для составления письменного доклада и для представления объяснения Совету комиссия избирает одного или несколько докладчиков.

Ст. 38. Доклады комиссий вносятся в Совет в печатном виде, раздаются ее членам и препровождаются подлежащим членам правительства.

Ст. 39. Доклады комиссий могут быть поставлены на обсуждение общего собрания Совета не ранее, как по истечении трех дней со времени их раздачи. Срок этот может быть сокращен в каждом отдельном случае только на основании особого постановления Совета.

Ст. 40. Если законопроект относится к предметам ведения двух или более комиссий, то Совет может постановить о рассмотрении его в соединенных заседаниях комиссий.

В указанных случаях избрание председателя и докладчика производится в соединенном заседании комиссий.

Ст. 41. Совет, передавая законопроект на рассмотрение комиссии, может поручить ей представить в своем докладе заключения также и других комиссий по тому же законопроекту, по вопросам их специального ведения.

Ст. 42. Порядок сношения комиссий между собой в случаях, предусмотренных в статьях 40 и 41, устанавливается самими комиссиями.

Комиссия, представляющая заключение по специальным вопросам, для защиты своего заключения в общем собрании Совета избирает особого докладчика.

Ст. 43. Комиссия, коей поручено рассмотрение законопроекта, имеет право и по собственному усмотрению, без постановления Совета, устраивать, по соглашению с другими комиссиями, совместные с ними заседания, испрашивать от них заключения по специальным вопросам и т.д.

В таких случаях, члены приглашенных комиссий в голосовании не участвуют, а комиссии эти правом иметь своего докладчика в общем собрании Совета не пользуются.

Ст. 44. В тех случаях, когда комиссия желает принять участие в рассмотрении дела, порученного другой комиссии, с присвоением себе прав этой последней, или когда комиссия, рассмотрению которой поручено дело, не может достигнуть соглашения с другою, относительно ее участия в работе, или когда комиссия пожелает уклониться от данного ей Советом поручения, а также и в других подобных случаях, заинтересованная комиссия обращается с соответствующим ходатайством в Президиум Совета, который и вносит таковое, вместе с своим заключением, на рассмотрение Совета.

Глава четвертая *Порядок производства дел в Совет*

Раздел 1. *Порядок рассмотрения законодательных дел*

Ст. 45. Совет приступает к разрешению законодательных дел не прежде, как по рассмотрении их в комиссиях и по поступлении от последних докладов.

Ст. 46. О поступивших законопроектах и законодательных заявлениях докладывается общему собранию в одном из ближайших заседаний.

Ст. 47. По передаче законопроекта или законодательного заявления в комиссию, все законодательные предположения, непосредственно относящиеся до порученного комиссии дела, в какой бы стадии рассмотрения они не находились, передаются в ту же комиссию, в качестве материала, в указанном в статье 46 порядке.

Ст. 48. Все законопроекты, поступающие в общее собрание из комиссии, подлежат троекратному обсуждению, с промежутком между вторым и третьим обсуждениями не менее трех и не более семи дней.

При обсуждении законопроекта, признанного спешным, означенный срок может быть сокращен Советом.

Ст. 49. Постановление Совета о признании законопроекта спешным может состояться по заявлению не менее 5 членов Совета, или комиссии, рассматривавшей законопроект.

Заявление это должно быть внесено не позднее постановки законопроекта на повестку заседания, о чем доводится до сведения общего собрания одновременно с объявлением повестки и голосуется до начала первого обсуждения законопроекта.

По означенному в сей статье заявлению допускаются две речи: одна — за, другая — против спешности, продолжительностью каждая не более десяти минут.

Ст. 50. Постановление о признании законопроекта спешным может быть отменено общим собранием во всякое время, по заявлению не менее пяти членов Совета, комиссии или члена правительства. По такому заявлению допускаются две речи: одна — за, другая — против продолжения, продолжительностью каждая не более десяти минут.

Ст. 51. Рассмотрение законопроекта начинается с общего обсуждения основных его положений (первое обсуждение).

По окончании первого обсуждения законопроекта, председатель ставит на голосование переход к постатейному его обсуждению. Если таковой переход будет отвергнут, то самый законопроект почитается отклоненным.

Ст. 52. Второе обсуждение законопроекта (первое постатейное обсуждение) имеет своим предметом рассмотрение отдельных его статей.

При рассмотрении отдельных статей допускаются, по постановлению Совета, отступления от постатейного порядка: или некоторые статьи обсуждаются совместно, в той или другой группировке их, или же отдельные статьи разделяются на части, и в таком случае каждая часть обсуждается отдельно.

Ст. 53. При втором обсуждении законопроекта предоставляется вносить в письменном виде поправки к отдельным статьям законопроекта и дополнительные к нему статьи.

Поправки и дополнения оглашаются председателем перед началом обсуждения статьи, к которой они относятся. Поправки и дополнения, внесенные во время рассмотрения статьи, оглашаются председателем в ближайшем промежутке между речами ораторов.

По заявлению члена правительства или докладчика, поправки и дополнения, до обсуждения их в общем собрании, передаются на предварительное рассмотрение комиссии. В таком случае, второе обсуждение соответствующей статьи или всего законопроекта отлагается до представления заключения комиссии, которой Совет для этого может назначить определенный срок.

Поправки редакционного характера не ставятся на голосование и передаются в редакционную комиссию.

Ст. 54. По законопроектам, связанным условными кредитами, все касающиеся этих кредитов поправки должны быть внесены не позднее, как за 24 часа до начала заседания, назначенного для второго обсуждения.

Поправка, внесенная позднее указанного срока, ставится на голосование лишь в том случае, если докладчик комиссии соглашается дать по ней свое заключение. В противном случае, Совет постановляет: оставить ли поправку без рассмотрения или отложить обсуждение ее до постановления к определенному дню заключения комиссии. Постановление об этом принимает по выслушании только автора поправки.

Ст. 55. По окончании второго обсуждения законопроекта председатель и секретарь Совета совместно делают свод принятых при этом обсуждения постановлений. Печатный текст сих постановлений раздается членам Совета.

Ст. 56. Между вторым и третьим обсуждениями, но не позднее, как за 48 часов до заседания, назначенного для третьего обсуждения, могут быть подаваемы на имя председателя Совета в письменном виде поправки и дополнения к законопроекту (ст.55), с кратким изложением их оснований. Такие заявления немедленно сообщаются на заключение комиссии, рассматривавшей законопроект, которая в свою очередь может предлагать от своего имени новые поправки и дополнения.

При обсуждении законопроектов, признанных спешными, никаких поправок и дополнений после второго обсуждения не принимается.

Ст. 57. Поправки и дополнения к законопроекту, внесенные к третьему его обсуждению, вместе с заключением по ним комиссии, вносятся в печатном виде и ставятся на обсуждение общего собрания не ранее, как по истечении 24 часов со времени раздачи текста их членам Совета.

Ст. 58. Третье обсуждение имеет своим предметом вторичное постановительное рассмотрение законопроекта в принятом Советом при втором обсуждении изложении. Внесение поправок и дополнений при третьем обсуждении не допускается.

Ст. 59. При третьем обсуждении законопроектов, непризнанных спешными, голосованию подлежат все внесенные в порядке ст.56, поправки и дополнения.

При рассмотрении законопроектов, признанных спешными, по требованию каждого члена Совета всякая поправка, заявленная при втором обсуждении (ст.53), равно как и первоначальный текст комиссии, подлежит вторичному голосованию.

Ст. 60. После постановительного голосования в третьем обсуждении, председатель ставит на голосование вопрос: принимает ли Совет законопроект, с принятыми поправками в целом.

Ст. 61. Принятый Советом законопроект передается в редакционную комиссию, которая устанавливает окончательное изложение законопроекта и вносит таковое на утверждение общего собрания.

Раздел 2

Порядок рассмотрения росписи доходов и расходов

Ст. 62. Внесенное правительством в Совет проекты росписи доходов и расходов и финансовые сметы ведомств, а также внесенная Президиумом Совета – смета Совета передаются немедленно в бюджетную комиссию.

Ст. 63. Совет приступает к рассмотрению проекта закона о росписи доходов и расходов по поступлении всех докладов бюджетной комиссии: 1) по всему проекту закона о росписи; 2) по проекту росписи доходов и 3) по

отдельным сметам (совокупности отдельных номеров проекта государственной росписи расходов).

Примечание: Отступление от указанного в сей (63) статье порядка может быть допущено лишь по особому постановлению Совета, которое он принимает не иначе, как получив по сему вопросу заявление бюджетной комиссии.

Ст. 64. Совет приступает к рассмотрению докладов бюджетной комиссии не ранее, как через семь дней после раздачи докладов членам Совета.

Примечание: доклады по отдельным сметам раздаются членам Совета по мере их отпечатания.

Ст. 65. Первое обсуждение проекта закона о росписи доходов и расходов имеет предметом рассмотрение общих оснований проекта и заканчивается голосованием о переходе к постатейному рассмотрению проекта закона о росписи.

Ст. 66. Второе обсуждение проекта закона о росписи доходов и расходов состоит в рассмотрении и голосовании статей сего проекта. При рассмотрении статьи проекта, при которой приложены проекты росписи доходов и расходов, в первую очередь рассматривается и голосуется проект росписи расходов.

Ст. 67. Обсуждение номеров проекта росписи расходов происходит по порядку номеров и по группам, соответствующим финансовым сметам отдельных ведомств и состоит из рассмотрения, прежде всего, общих оснований финансовой сметы, а затем и соответствующих номеров проекта росписи расходов. Вопросы о назначении кредитов к условному отпуску голосуются ранее отдельных номеров проекта росписи.

Ст. 68. Обсуждение проекта росписи доходов состоит из рассмотрения, прежде всего, общих оснований проекта, а затем отдельных его параграфов.

Ст. 69. Каждый номер проекта росписи расходов (соответствующий параграф финансовой сметы) и каждый параграф проекта росписи доходов подлежит отдельному голосованию.

Ст. 70. По окончании голосования всех номеров проекта росписи расходов и параграфов проекта росписи доходов, бюджетная комиссия представляет Совету проект росписи доходов и расходов, составленный на основании принятых Советом постановлений и последовавших изменений в назначениях, в зависимости от утверждения или отклонения соответствующих законопроектов, после чего Совет переходит к рассмотрению и голосованию остальных статей проекта закона росписи и к голосованию его во всем объеме принятых статей.

Ст. 71. Поправки к проекту закона о росписи доходов и расходов вносятся на имя председателя Совета до перехода к рассмотрению групп номеров проекта росписи расходов, соответствующих финансовым сметам отдельных ведомств (ст. 68).

Ст. 72. Поправки к проекту закона о росписи доходов и расходов ставятся на обсуждение и голосование Совета по получении заключения бюджетной комиссии.

Ст. 73. Если поправка внесена по истечении указанного в статье 71 срока, и докладчик бюджетной комиссии не представит заключения ей по сей поправке, то Совет решает голосованием: оставить ли поправку без рассмотрения или отложить обсуждение ее впредь до поступления к определенному дню заключения бюджетной комиссии.

Указанное постановление принимается Советом по выслушании только автора поправки и докладчика бюджетной комиссии.

Ст. 74. При рассмотрении указанного в предыдущей (73) статье заключения бюджетной комиссии внесение новых поправок не допускается.

Раздел 3

Порядок рассмотрения дел, не имеющих законодательного характера

Ст. 75. К делам, не имеющим характера законодательных, правила о троекратном обсуждении не применяются.

Ст. 76. Заявления об обращении к членам правительства с вопросом, вносятся членами Совета письменно не позже, чем за час до открытия заседания. Заявления эти оглашаются председателем в конце заседания.

Ст. 77. Если со стороны правительства не последует немедленного ответа, то заявление ставится в порядок дня следующего заседания.

Ст. 78. Вопрос, по которому автор найдет невозможным удовлетвориться разъяснениями правительства, может быть превращен в запрос и подвергнут обсуждению в порядке ст. 79 и 89.

Ст. 79. Запросы о незакономерности действий правительства, или подчиненных им должностных лиц, вносятся письменно за подписью не менее трех членов Совета, за 24 часа до назначенного срока открытия заседания и оглашаются председателем в конце заседания.

Ст. 80. Прения по существу запроса открываются по выслушании одного из первых трех подписавших запрос и объяснений правительства.

Ст. 81. Если со стороны правительства не последует немедленного ответа, то председатель назначает внесенный запрос к обсуждению в одно из последующих заседаний Совета, но не позже 7 дней с момента оглашения запроса в заседании Совета.

Ст. 82. Запрос, по которому интерpellантами заявлена, а Советом принята спешность, назначается к слушанию не позднее пяти дней с момента оглашения запроса в заседании Совета.

По вопросу о спешности допускаются две речи: одна — за, другая — против, продолжительностью каждая не более десяти минут.

Ст. 83. Выслушав объяснения правительства по запросу, Совет может, по заявлению пяти членов передать запрос в комиссию, для представления в назначенный Советом срок заключения.

По вопросу о передаче запроса в комиссию допускаются две речи: одна — за, другая — против, продолжительностью каждая не более десяти минут.

Ст. 84. Для рассмотрения запросов Совет может назначить специальные заседания, на которые в таком случае и переносится обсуждение всех запросов.

Ст. 85. О поступивших в Совет от граждан или общественных и политических организаций заявлениях, резолюциях, петициях и т.п. сообщается председателем на ближайшем заседании Совета, с указанием постановлений президиума Совета об их направлениях.

Ст. 86. *Представления:* о временном устранении члена Совета, о принятии его выбывшим или о лишении его свободы сообщается председателем в ближайшем заседании Совета.

Глава пятая

Порядок заседания общего собрания

Раздел 1

Назначение, открытие, перерывы и закрытие заседаний

Ст. 87. Дни и часы заседаний общего собрания устанавливаются Сове-

том. В случае назначения Председателем чрезвычайного заседания в какое-либо иное время, члены Совета извещаются о том повестками с указанием предмета занятий.

Ст. 88. Председателю Совета предоставляется дополнить повестку новыми делами в случае их неотложности, о чем члены Совета извещаются повестками.

Ст. 89. Ко времени открытия заседания членам Совета раздается повестки заседания.

Ст. 90. За две минуты до назначенного срока заседания члены Совета извещаются по распоряжению Председателя, звонком во всех помещениях Совета.

Ст. 91. Если в течении получаса от назначенного срока открытия заседания придут не менее 20 членов Совета, то Председатель объявляет заседание состоявшимся.

Ст. 92. Если при проверке наличного состава членов Совета, установленного числа их не окажется (ст.91), то Председатель, по своему усмотрению, может или закрыть заседание или прервать его на короткий срок. Если и после перерыва должного числа членов Совета не соберется, то заседание закрывается.

Ст. 93. Назначение перерывов заседания зависит от Председателя.

Ст. 94. Предложение о перерыве, исходящее от членов Совета, ставится Председателем на разрешение Совета без прений.

Ст. 95. Заседания закрываются, по наступлении установленного Советом часа или после рассмотрения всех назначенных дел, либо и ранее сего – по постановлению Совета, а в подлежащих случаях (ст.93 и 127) по распоряжению Председателя.

Постановлением Совета заседание может быть продолжено и далее установленного часа.

Раздел 2

Порядок рассмотрения дел

Ст. 96. По открытии заседания, Председательствующий сообщает о поступивших в Совет делах. По разрешении возникающих при этом вопросов о направлении, Совет переходит к рассмотрению означенных на повестке дел по установленной очереди.

Речи ораторов по вопросу о направлении дел ограничиваются пятью минутами.

Ст. 97. Всякое новое предложение, которое вносится на обсуждение и разрешение Совета должно быть сделано не иначе, как в письменной форме.

Примечание. Правило сей (97) статьи не распространяется на те, касающиеся порядка заседания предложения, которые ставятся на голосование без прений.

Ст. 98. До разрешения обсуждаемого Советом вопроса переход к иным вопросам, без особого постановления Совета не допускается.

Для приостановления прений по обсуждаемому вопросу и перехода к иному, необходимо особое постановление Совета, которое он может принять по предложению Председателя или членов Совета, в числе не менее пяти.

По означенному предложению допускаются четыре речи: две – за и две – против предложения, продолжительностью каждая не более пяти минут.

Ст. 99. Во всяком положении прений по делу, по предложению не менее пяти членов Совета, может быть постановлен на разрешение общего собрания вопрос о передаче обсуждаемого дела на заключение в ту или иную комиссию.

По означенному предложению допускаются четыре речи: две — за и две — против предложения, продолжительностью каждая не более пяти минут.

Ст.101. Члены Совета, желающие сделать внеочередное заявление, не требующее постановления Совета, сообщают о предмете такового в письменной форме председателю, от которого зависит допустить его к оглашению.

Означенные заявления ограничиваются десяти-минутным сроком, и прения по ним не допускаются.

Ст.102. Ни один вопрос, кроме указанных в настоящих правилах, не может быть разрешен без прений.

Ст.103. По всякому делу, прежде перехода к его обсуждению за подписью не менее пяти членов Совета, может быть внесено предложение о непринятии этого дела к рассмотрению Совета.

По означенному предложению допускаются четыре речи: две — за и две — против предложения.

Ст.104. Ни одно дело, не поставленное на повестку, не может быть разрешено по существу.

Это правило не распространяется на предложения, связанные с порядком обсуждения дел или их направления, а также на вопросы, положительно в настоящих правилах указанные.

Ст.105. В тех случаях, когда члены Правительства дают объяснения на запрос членов Совета или же делают самостоятельные заявления, не стоящие в связи с рассматриваемыми Советом вопросами, Председатель предлагает Совету разрешить: желает ли он перейти к обсуждению объяснения или заявления членов Правительства в том же заседании, или перенести обсуждение на одно из ближайших заседаний. Этот вопрос разрешается Советом без прений.

Ст.106. Перед окончанием заседания Председатель докладывает общему собранию о поступивших в день заседания заявлениях, и предлагает на утверждение Совета повестку следующего заседания.

Раздел 3 *Порядок суждений*

Ст.107. Председатель руководит заседанием.

Никаких возражений по поводу его распоряжений и разъяснений не допускается, и никто не может высказаться, не получив слова от председателя.

Примечание. Письменные протесты на действия председателя не оглашаются, но прилагаются к журналу заседания.

Ст.108. Заявление о предоставлении слова делается письменно не ранее перехода к рассмотрению дела.

Падавший заявление о предоставлении слова не может подавать о том же второго, пока не воспользуется словом.

Ст.109. Председатель предоставляет слово в порядке сделанных ему заявлений.

Ст.110. Члену правительства предоставляется слово вне очереди.

Ст.111. Никто, кроме докладчика, не может говорить более $\frac{1}{2}$ часа. Этот срок может быть удлинен постановлением Совета, которого оно принимает без прений.

Ст.112. Никто, кроме докладчика, не может говорить по одному и тому же вопросу более двух раз.

Это ограничение не касается речей, произносимых после прекращения прений в порядке статьи 136.

Ст.113. В заявлении о предоставлении слова по вопросу, по которому число речей наказом ограничено, должно быть указано: желает ли член Совета высказаться за или против предложения. Заявления без указания сего в расчет не принимаются.

Ст.114. Если в означенном в предыдущей 113 статье случае число лиц, подавших заявление о предоставлении слова, превышает число допускаемых наказом речей, то выбор ораторов из этих лиц зависит от председателя, в допускаемое число ораторов включается первый подписавший обсуждаемое предложение.

Ст.115. Вне очереди, но без перерыва речи уже получившего слово, имеют право слова докладчики комиссий и один из трех первых (по соглашению между ними), подписавших обсуждаемое предложение.

Примечание. Если правом слова желает воспользоваться один из трех первых подписавших обсуждаемое предложение и докладчик комиссии, его рассматривавший, то таковое право сначала предоставляется докладчику.

Ст.116. Право указать на происходящее отступление от наказа принадлежит каждому члену Совета вне очереди. В сих случаях речи ограничиваются пятью минутами — и прения не допускаются.

Примечание. Если по содержанию изложенных указаний председатель даст распоряжения, то дальнейшие указания по тому же вопросу не допускаются.

Ст.117. Объяснения по личному вопросу даются вне очереди до окончания суждения по делу в том же заседании. В сих случаях речи ограничиваются пятью минутами, и прения не допускаются.

Ст.118. Если, при наступлении очереди, подавший заявление о предоставлении слова не окажется в зале заседания, то его фамилия переносится в конец списка ораторов. Если же и по вторичном вызове его не окажется в зале, то он теряет право слова.

Ст.119. Лица, подавшие заявление о предоставлении слова, могут по взаимному соглашению меняться очередями и уступать право слова не подавшим такого заявления.

Ст.120. Если председатель желает высказаться по обсуждаемому вопросу, то записывается в очередь и на время своей речи передает председательствование.

Ст.121. Речи произносятся с трибуны.

Ст.122. Личные обращения членов Совета друг к другу воспрещаются.

Ст.123. Председатель приглашает оратора вернуться к вопросу, если от него уклоняется.

Ст.124. Если оратор не подчиняется указаниям председателя, позволяет себе оскорбительные, резкие, вообще несовместные с достоинством Совета выражения или иным способом нарушает порядок, председатель, смотря по важности нарушения, призывает оратора к порядку, лишает его слова или предлагает Совету об удалении его из заседания.

Примечание. Лишенный слова член Совета теряет его до окончания обсуждения вопроса, по которому он был лишен слова или до окончания заседания, если обсуждение не будет в нем закончено.

Ст.125. Член Совета тем или иным способом нарушивший порядок заседания, призывается председателем к порядку или, по предложению председателя, может быть постановлением Совета удален из заседания.

Ст.126. Предложения, означенные в статьях 124 и 125, ставятся на голосование без прений. Но предварительно сего нарушивший порядок член Совета может представить свои объяснения или лично, или через одного из членов Совета. Эти объяснения допускаются один раз и органичиваются десятиминутным сроком

Ст.127. Если в заседании возникает шум или беспорядок, препятствующий ходу занятий и председатель лишен возможности восстановить порядок, то он покидает свое место, после чего заседание считается прерванным на полчаса.

Если по возобновлении заседания шум или беспорядок будут продолжаться, то председатель объявляет заседание закрытым.

Раздел 4

Сокращение и прекращение суждений

Ст.128. После речи докладчика открываются прения по делу.

Предложения о прекращении записи ораторов, об ограничении времени речей и о прекращении прений, полном или неполном, могут быть вносимы лишь после начала прений.

По указанным предложениям допускаются две речи: одна — за, другая — против предложения, продолжительностью каждая не более пяти минут.

Ст.129. Предложение об ограничении времени речей, сроком менее десяти минут не допускается.

Ст.130. Подача перечисленных в статье 128 предложений не может служить поводом к перерыву произносимой речи.

Ст.131. Председатель, доводя до сведения Совета о поступлении предложения о сокращении или прекращении суждений, оглашает, по требованию кого-либо из членов Совета, число и фамилии всех записавшихся.

Ст.132. Председатель ставит на голосование каждую из предложенных мер сокращения суждений в отдельности.

Ст.133. При неполном прекращении прений Совет постановляет о выслушивании лишь некоторого, ею определяемого числа ораторов из записавшихся, но словом еще не воспользовавшихся.

Ораторы эти указываются председателем и могут уступать право слова другим.

Ст.134. Перед постановкою на голосование предложения о неполном прекращении прений председатель объявляет перерыв заседания, если того потребует не менее пяти членов Совета.

Ст.135. Предложения: о прекращении записи ораторов, об ограничении времени речей, о прекращении прений, полном или неполном считаются отклоненными, если против их выскажется не менее 8 присутствующих в заседании членов Совета.

Ст.136. Когда исчерпан список ораторов или когда состоялось постановление Совета о полном прекращении прений по делу, председатель объявляет последние оконченными.

После этого слово предоставляется докладчикам комиссий, автору обсуждаемого предложения и автору особого мнения, если они пожелают этим словом воспользоваться, членам Совета, записавшимся ранее по личному вопросу, и, наконец, записавшимся по мотивам голосования.

Ст.137. Если, после принятия Советом той или другой меры к сокращению или прекращению суждений, либо после объявления прений оконченными, кто-либо из членов правительства воспользуется словом, то запись ораторов возобновляется, а меры к сокращению прений, принятые ранее, отпадают.

Принятие в дальнейшем какой-либо меры сокращения или прекращения суждение может последовать не иначе, как по особому постановлению Совета, принимаемому в порядке статьи 135.

Раздел 5

Постановка вопросов

Ст.138. По выслушании всех членов Совета, получивших слово в порядке статей 136 и 137, председатель объявляет о переходе к голосованию, о чем оповещаются звонком по всем помещениям Совета.

Ст.139. Автор обсуждаемого предложения, пока по последнему не состоялось постановление Совета, может взять свое предложение обратно, и тогда оно снимается с очереди, если только за рассмотрение его не высказались пять или более членов Совета.

Примечание. Если обсуждаемое предложение было внесено за несколькими подписями, то право взять его обратно принадлежит каждому из первых трех подписавшихся.

Ст.140. После объявления суждений по делу окончанными (ст. 135) никакие новые предложения не принимаются и на голосование не ставятся.

Перед началом голосования председатель сообщает Совету о всех имеющихся у него и подлежащих голосованию предложениях.

Предложение, сделанное только устно, за исключением случаев, указанных в примечании к статье 97, голосованию не подлежит.

Ст.141. Огласив подлежащие голосованию предложения, председатель объявляет о порядке, в котором он предлагает ставить их на голосование.

Ст.142. Каждый член Совета может представлять по постановке вопроса свои замечания, таковые ограничиваются пятиминутным сроком.

Ст.143. Порядок постановки вопросов зависит от председателя, с применением нижеследующих (ст. 144-163). правил

Ст.144. Вопрос, который председатель ставит на голосование, должен быть изложен так, чтобы в нем заключалось только одно предложение, на которое ответ всегда может быть выражен словами "да" или "нет".

Ст.145. По требованию каждого члена Совета все голосуемые заключения, статьи, предложения и резолюции подлежат разделению.

Если председатель находит, что грамматический смысл голосуемого предложения или статьи не допускает требуемого разделения, то предлагает вопрос о разделении на разрешение общего собрания, которое постановляет об этом без прений.

Ст.146. Если заключения, статьи, предложения и резолюции голосуются по частям (ст.145), то после отдельных голосований каждый пункт или статья подлежит голосованию в полном объеме принятых Советом частей.

Ст.147. Предварительный вопрос о том, следует ли предложение принять к рассмотрению Совета (ст.103), всегда голосуется первым.

Ст.148. Предложения, касающиеся направления дела, как-то: об отложении рассмотрением, о возвращении в комиссию, об истребовании дополнительных справок и т.п., голосуются ранее вопросов по существу.

Ст.149. При голосовании чисел голосование начинается с меньшего числа.

Ст.150. При назначении сроков заседания или рассмотрения дела более отдаленные сроки голосуются прежде ближайших.

Ст.151. При голосовании законопроекта или иного предложения, поступившего из комиссии, голосованию подлежит законопроект или предложение в том виде, как они предлагаются комиссией.

Ст.152. Если комиссия дает заключение об отклонении законопроекта или иного предложения, то голосованию подлежит не ее заключение, а отклоняемый ею законопроект или предложение.

Ст.153. При проверке полномочий членов Совета на голосование ставится прежде всего вопрос о правильности или неправильности выборов, а потом о признании или отмене, согласно заключению отдела.

Ст.154. Предложенные поправки и дополнения голосуются прежде тех пунктов или статей, к коим они относятся.

Ст.155. Поправки или дополнения, принятые автором голосуемого предложения или докладчиком комиссии, заключение которой ставится на голосование, отдельному голосованию не подвергается и голосованию подлежит самое предложение в его измененной форме.

Примечание. В предложении, внесенном несколькими членами Совета, правом автора пользуется один из первых трех подписавшихся, по соглашению между ними.

Ст.156. Если предложено несколько поправок, то сначала голосуются те, которые наиболее удаляются от основного предложения.

При отсутствии такого различия сначала голосуется та поправка, которая была ранее предложена.

Ст.157. После голосования отдельных вопросов и поправок, до существа какой-либо статьи или предложения, относящихся последние в полном их виде, подлежат особому голосованию.

Ст.158. Если внесено несколько самостоятельных и взаимно друг друга исключающих предложений, то председатель предлагает их на голосование в порядке поступления.

Если же за подписью не менее десяти членов Совета поступит заявление о признании первенства за каким-либо предложением, то вопрос этот ставится на голосование Совета. При разрешении сего вопроса допускаются две речи: одна — за, другая — против предложения, продолжительностью каждая не более пяти минут.

Ст.159. При постановке на голосование законопроекта или иного предложения, требующего разрешения Совета, с ним не могут быть соединяемы мотивы их принятия или отклонения.

Ст.160. При голосовании перехода к очередным делам простой переход голосуется ранее мотивированного.

Ст.161. При наличии нескольких формул перехода к очередным делам председатель поступает согласно статье 158.

Ст.162. Принятие одной из предложенных формул устраняет голосование остальных.

Ст.163. Если ни одна из предложенных формул перехода не будет принята Советом, то председатель объявляет вопрос исчерпанным и переходит к следующему по очереди делу.

Раздел 6.

Способы голосования

Ст.164. Каждый член Совета подает за себя, подача голосов за отсутствующих не допускается.

Ст.165. Кроме случаев, в наказе указанных, Совет постановляет открытою подачею голосов.

Ст.166. При открытой подаче голосов, перед началом голосования, допускаются ограниченные пятиминутным сроком заявления о мотивах голосования, по которым прения не допускаются. Требования о предоставлении слова по таким заявлениям подаются до перехода к голосованию.

Примечание. По вопросам, разрешаемым без прений не допускаются заявления о мотивах голосования (ст. 95, 105, 111, 126, 145, 168 и 171).

Ст.167. Открытая подача голосов производится посредством поднятия рук или вставания и сидения. В случае неясности результата, председатель может повторить голосование.

Подсчет голосов производится квестором, его помощником под наблюдением председателя.

Ст.168. В случаях сомнительности голосования может быть произведено голосование посредством разделения голосующих.

Такой способ применяется по усмотрению председателя или по инициативе кого-либо из членов Совета, если за него выскажется не менее 10 человек.

Примечание. При разрешении указанного в сей (168) статье вопроса прений не допускаются.

Ст.169. При голосовании посредством разделения голосующих, члены Совета, отвечающие на поставленный вопрос утвердительно, выходят из зала заседания в одну дверь, а отвечающие отрицательно — в противоположную.

Подсчет голосов производится квестором и его помощником под наблюдением председателя.

Ст.170. При открытом голосовании, произведенном не поименно, каждый член Совета имеет право письменно сообщить секретарю Совета свое мнение, не сходное с постановлением большинства, с краткою мотивировкою, для приложения такового к стенографическому отчету. Означенное особое мнение не подлежит оглашению в общем собрании.

Ст.171. По каждому вопросу, перед началом голосования, за подписью не менее 5 членов Совета, может быть подано заявление с предложением поименного голосования. Предложение это ставится на голосование без прений.

Ст.172. Поименное голосование производится посредством подачи именных записок.

Ст.173. Закрытое голосование посредством баллотировки шарами или подачи записок производится: при выборах должностных лиц и членов комиссии, при разрешении вопросов об отмене выборов членов Совета, а равно при разрешении денежных ассигнований в пользу кого-либо из состава Совета.

Подсчет голосов производится наличными товарищами секретаря Совета, при участии особо приглашенных председателем членов Совета.

Ст.174. Подсчет голосов при закрытом голосовании, производится немедленно, по окончании в самом заседании Совета.

Подсчет голосов, поданных при выборах членов комиссии, производится без нарушения хода очередных занятий общего собрания.

Результаты подсчета оглашаются председателем в заседании.

Ст.175. Члены Совета, воздержавшиеся от голосования, принимаются в расчет при определении законности состава собрания.

Глава шестая

Личное положение членов Совета

Ст.176. Член Совета, по прибытии для участия в его сессии, сообщает о сем в канцелярию Совета, с указанием своего адреса и необходимых о себе сведений. Он извещает канцелярию и о каждой их перемене.

Ст.177. Член Совета, желающий выбывать в отпуск на время, в течении которого происходят заседания общего собрания Совета, испрашивает отпуск в установленном статьями 178-181 порядке, подавая о том письменное заявление на имя председателя Совета.

Ст.178. В заявлении об отпуске (или о продлении его) должен быть указан срок, с которого числа и по которое включительно испрашивается отпуск.

В случае не указания срока, началом отпуска считается день, следующий за днем подачи заявления, а окончанием его – первый, после отсутствия, день внесения членом Совета своего имени в ведомость присутствующих в заседании общего собрания.

Ст.179. Президиум извещает члена Совета лишь в том случае, если он не найдет возможным разрешить отпуск.

Извещение о сем до конца дня подачи заявления об отпуске свидетельствует об отсутствии препятствий со стороны президиума к разрешению отпуска.

Примечание. Если по неотложным обстоятельствам член Совета принужден выбыть, не подав заявления об отпуске, то он должен подать такое заявление не позднее трех дней со дня выбытия.

Ст.180. Отпуски свыше полтора месяца в течении года разрешаются общим собранием Совета.

Для получения означенных отпусков, член Совета подает на имя председателя Совета письменное заявление, которое вместе с заключением президиума Совета вносится, в ближайшем заседании, на разрешение общего собрания.

Примечание. Если в полуторамесячный срок отпусков, которыми член Совета воспользовался в течение года, вошли отпуска и по болезни, то член Совета может ходатайствовать перед общим собранием Совета об исключении отпусков по болезни из вышеупомянутого срока.

Ст.181. Член Совета не воспользовавшийся отпуском или вернувшийся из одного ранее срока и не заявивший об этом своевременно, числится в отпуске на указанных в статье 173 основаниях.

Ст.182. Член Совета, не находящийся в отпуске, но отсутствовавший в заседаниях общего собрания по перечисленным в статье 184 причинам, отмечает об этом, за своею подписью в списке отсутствующих в заседаниях общего собрания.

Эта отметка должна быть внесена в список не позднее первого дня, следующего по окончании того месяца, в течение которого член Совета отсутствовал в заседаниях общего собрания.

Если последний день назначенного для подачи заявления срока приходится на воскресенье или иной праздник, то окончание срока переносится на следующий за ними присутственный день.

Ст.183. Если по истечении определенного в предыдущей 182 статье срока в списке не окажется отметки о причинах отсутствия в заседании, то член Совета признается президиумом отсутствовавшим в заседании без уважительной причины.

При невозможности самолично отметить в списке о причине отсутствия в заседании, член Совета подает письменное заявление на имя председателя.

Примечание. Заявление о запоминании внести свое имя в ведомость присутствующих в заседании общего собрания подается председателю не позднее определенного в статье 182 срока.

Ст.184. Уважительными причинами отсутствия в заседаниях общего собрания признаются:

- 1) нездоровье, препятствующее присутствовать на заседаниях общего собрания, смерть или тяжелая болезнь членов семьи.
- 2) занятия, связанные с деятельностью Совета и
- 3) личные дела, не терпящие отлагательства.

Ст.185. О членах Совета, отсутствовавших в заседаниях общего собрания, как по уважительным причинам, так и без уважительных причин периодически публикуется в справочном листке Совета.

Ст.186. Член Совета, отсутствовавший в заседании общего собрания без уважительной причины, подвергается вычету из причитающегося ему в ближайшем месяце довольствия в размере суточного довольствия за каждый пропущенный день в заседании.

Ст.187. Член Совета, устраненный от участия в заседаниях общего собрания, сохраняет право входа во все помещения Совета и участия в работах отделов и комиссий.

Ст.188. Заявление члена Совета об отказе от сего звания подается на имя председателя Совета, который делает на нем отметку о дне получения им заявления. Об отказе от звания члена Совета докладывается общему собранию. Заявление может быть взято обратно, пока на нем не сделано отметки председателем Совета.

Ст.189. Если означенное в предыдущей 188 статье заявление подается председателю Совета не лично, то подпись на нем должна быть надлежащим образом засвидетельствована, без чего оно не получает движения.

Глава седьмая *Президиум Совета*

Ст.190. Президиум Совета для соображения общих вопросов, возникающих относительно деятельности Совета, состоит из председателя Совета, товарища председателя, секретаря Совета и товарища секретаря, в случае отсутствия последнего.

Ст.191. На обязанности президиума Совета лежит общее наблюдение за ходом работ по Совету, а именно, оно:

- 1) Составляет предложение о ходе занятий по Совету и, соответственно сему, предлагает на утверждение Совета повестки заседаний общего собрания;
- 2) Дает заключение по вопросам, указанным в наказе;
- 3) Определяет направление поступающих на имя Совета бумаг;
- 4) Выдает в порядке главы VI, делами об отпускных и об отсутствии членов Совета в заседаниях и комиссиях;
- 5) Осуществляет права и обязанности по назначению, прохождению службы и увольнению лиц, служащих в канцелярии Совета и состоящих при Совете.

Ст.192. Президиум устанавливает правила о внутреннем распорядке Совета во всех случаях, не предусмотренных наказом, не разрешенных постановлениями общего собрания Совета и не отнесенных ни наказом, ни постановлениями Совета к ведению других его органов.

Ст.193. Президиум, по собственному почину или по заявлению заинтересованных сторон, отменяет постановления и распоряжения всех органов Совета.

Ст.194. По всем вопросам, связанным с отменой состоявшихся постановлений или распоряжений, президиум, предварительно постановлением решения предоставляет заинтересованным сторонам возможность представить свои объяснения.

Ст.195. Президиум разрешает все затруднения в деятельности Совета, не разрешенные ни законом, ни наказом, ни постановлениями Совета и не отнесенные наказом или постановлениями Совета к ведению других его органов.

Ст.196. Президиум созывается председателем Совета. Председатель обязан созвать президиум по заявлению о том двух его членов.

Ст.197. Президиум признается в законном составе, когда в нем присутствует не менее трех его членов, в том числе секретаря Совета или товарища секретаря, в случае отсутствия последнего.

Ст.198. Порядок извещения членов президиума, ведение журналов его заседаний, распределение обязанностей между его членами и, вообще, все правила делопроизводства президиума устанавливаются им самим.

Глава восьмая

Порядок пересмотра наказа Совета

Ст.199. О пересмотре, изменении или дополнении наказа Совета подается письменное заявление за подписью не менее пяти членов Совета.

Ст.200. Означенное в предыдущей (199) статье заявление передается в особо для сего избранную комиссию и обсуждается Советом по существу не ранее, как по поступлении от комиссии доклада.

Ст.201. Доклад комиссии (Ст.200) обсуждается в общем собрании Совета в порядке, установленном для рассмотрения Советом законодательных дел (глава IV, разр. первый).

НАА, ф.199, оп.1, д.264, л.2-11.

№ 2

ՕՐԵՆՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՌԼԱՍԵՆՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

31 մարտի 1919թ.

Գլուխ Ա

Ընդհանուր կանոններ

Հոդ. 1. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի անդամներին ընտրում է ազգաբնակչությունը՝ առանց սեռի խտրության՝ ընդհանուր և հավասար ընտրական իրավունքի հիման վրա, ուղղակի ընտրության և գաղտնի քվեարկության միջոցով, գործադրելով համեմատական ներկայացուցչության սկզբունքը:

Հոդ. 2. Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի ընտրությունները կատարելու ժամանակ պետության բովանդակ տարածությունը հանդիսանում է մի ընտրական շրջան: Պառլամենտի անդամների թիվը սահմանված է ութսուն (80):

Գլուխ Բ

Ընտրական իրավունքի մասին

Հոդ. 3. Հայաստանի Հանրապետության երկու սեռի քաղաքացիները, որոնց քսան (20) տարին լրանում է ընտրության օրը, վայելում են պառլամենտի ընտրություններին մասնակցելու իրավունք:

Ծանոթ. Իսկական գինվորական ծառայության մեջ եղածները ընտրություններին մասնակցելու իրավունք չունեն:

Հոդ. 4. Ընտրություններին չեն մասնակցում նրանք, որ հաստատված օրինական կարգով խենթ կամ խելագար են ճանաչված, նաև խուլուհամրերը, որ ենթական են խնամակալության:

Հոդ. 5. Ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից զրկվում են.

1. Նրանք, որոնց իրավունքները ավելի վաղ չեն վերականգնված և որոնք օրինական գործություն ստացած դատաստանական վճիռներով դատապարտված են՝

ա) Տաժանակիր աշխատանքների (տաժանավայրերի) և պատիժը կրելուց հետո դեռ տաս տարի չի անցած

բ) որոնք՝ իրավունքների զրկումով կամ սահմանափակումով՝ դատապարտված են աքսորական տարաբնակության, կալանավորական բարքուղիչ բաժանմունքները փոխանցվելու, բարքուղիչ տան մեջ արգելափակվելու, բանտի կամ բերդի մեջ բանտարկվելու և պատիժը կրելուց հետո դեռ հինգ տարի չի անցած:

2. Որոնք դատապարտված են գողության համար, բացառությամբ այն գողության, որ նախատեսված է հաշտարար դատավորների պատժադրության, կանոնագրի 171 հոդ. 2-րդ կետում (Օրենք. ժող., հատ. XV, հրատ 1914 թ.), որոնք դատապարտված են խարդախության վստահած գույքի յուրացման կամ վատնումի, որ նախատեսված է նույն կանոնագրի 177 հոդ., երկրորդ մասում ու Քրեական և ուղղիչ պատիժների օրենսգրքի 1981 դ. հոդվածի երկրորդ մասում (ըստ 1912 թ. շարունակ. Օրենք. ժող., հատ. XV), որոնք դատապարտված են գողոնքի թաքուցման, բացահայտ գողոնքի գնումով ու գրավառումով, իբր գբաղում պարապելու, կեղծարարության, վաշխառության, կաշառակերության և կաշառատվության, ինչպես նաև կավատության, անառակությանը սատարելու համար (Օրենք. ժող. հատ. XV, Քրեական պատժագրի 1919 թ. հրատ. հոդ. 524-526, 526¹ (527 և 5.9) նույնպես և այն գործքերի համար, որ նպատակ են ունեցել խանգարելու օրենսդիր հիմնարկությանը և ինքնավարության օրգանների ընտրությանը ազատությունն ու կանոնավորությունը և պատիժը կրելուց հետո դեռ երեք տարի չի անցած:

3. Անկար պարտապանները, որ օրինական գործություն ստացած դատաստանական որոշումների հիման վրա, չարամիտ սնանկներ են ճանաչված, և այդ ճանաչումից հետո դեռ երեք տարի չի անցած:

Հոդ. 6. Ամեն մի ընտրական մասի ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեն այն անձերը միայն, որ մտած են այդ մասի ընտրողների ցանկի մեջ:

Հոդ. 7. Ընտրվելու իրավունք ունի ամեն մի անձ, որ վայելում է ընտրություններին մասնակցելու իրավունք (հոդ. 3-6), թեկուզ և նա բնավ մուծված չլինի ընտրողների ցանկի մեջ:

Հոդ. 8. Ընտրությունների մասնակցելու չեն թույլատրվում ընտրողների ցանկերի մեջ մտած այն անձերը, որոնք ընտրության կատարման օրը կորցրած կլինեն իրենց ընտրական իրավունքները (հոդ. 4-5), ինչպես նաև նրանք, որ հիշյալ ժամանակ զրկված կլինեն ազատությունից, կամ օրինական գործություն ստացած դատաստանական դատավճիռների հիման վրա, կամ դատական իշխանության կողմից քաշված կլինեն դատի՝ իբր ամբաստվածներ որևէ հանցագործության համար և նրանց վերաբերմամբ, իբր կանխարգել միջոց, ընտրած կլինեն պահակի հսկողությամբ պահվելը:

Գլուխ Գ

Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունները վարող մարմինների մասին

Հոդ. 9. Ընտրությանը գործի ղեկավարությունը հանձնարարվում է.

1. Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանը կենտրոնական, գավառական, շրջանային, քաղաքային, գյուղական և թաղամասային ընտրական հանձնաժողովներին:

Ծանոթ. Այն շրջաններում, ուր օրինական իշխանությանը հաստատումը հանդիպում է խոչընդոտի՝ Կենտրոնական հանձնաժողովին վերապահվում է որոշել շեղումներ այն հանձնաժողովների կազմի և մարմինների կազմավորման կարգի վերաբերյալ, որոնք վարում են ընտրողների ցանկերի կազմությունը և հսկում են նրանց վրա:

Հոդ. 10. Կենտրոնական հանձնաժողովը կազմված է մի նախագահից, որին ընտրում է Հայաստանի խորհուրդը, շրջանային դատարանի վարչական բաժնի նախագահի օգնականից և երեք անձերից, որոնց ընտրում է Երևանի քաղաքային խորհուրդը:

Բացի հիշյալները, 46 դ. հոդ. մատնանշված ժամանակն անցնելուց հետո, հանձնաժողովի կազմի մեջ, անդամի իրավունքներով, մտնում են մի-մի անձ ընտրողների ամեն մի խմբակի կողմից, որ թեկնածուների ցանկ է ներկայացրել (հոդ.40):

Հոդ. 11. Կենտրոնական հանձնաժողովին հանձնարարվում է.

1. Ընդհանուր հսկողություն ունենալ Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանը ընթացքի վրա և քննության առնել այն միջոցները, որ անհրաժեշտ են ընտրություններն արագացնելու համար:

2. Մշակել կառավարության կողմից հաստատվելիք ընդհանուր հրահանգներ՝ ինչպես նաև ներկա օրենքը, նույնպես և սույն օրենքի կիրարկության հրահանգը լրացնելու և զարգացնելու նպատակով:

3. Կազմել Հայաստանի պառլամենտի անդամ ընտրվածների ցանկը և

4. Միջոցներ ձեռք առնել մշակելու պառլամենտի ընտրությանը վերաբերյալ վիճակագրական և այլ նյութերը:

Հոդ. 12. Հայաստանի պառլամենտի բացումից հետո, կենտրոնական հանձնաժողովը փոխանցում է նրան բոլոր ընտրական հանձնաժողովներից ստացած ընտրական գործավարությունը:

Բացի այդ՝ Կենտրոնական հանձնաժողովին հանձնարարվում է.

1. Հսկել, որ գավառական և քաղաքային հանձնաժողովները ժամանակին կազմվեն և սկսեն իրենց գործունեությունը:

2. Որոշել և հանրությանը ծանուցանել այն օրը, երբ քաղաքային և գյուղական հանձնաժողովներն սկսելու են ընտրողների ցանկերը կազմել, հսկել, որ նրանք այդ ցանկերը ժամանակին կազմեն և ցուցադրեն ի տես հանրության:

3. Ընդունել և քննության առնել թեկնածուների ցանկը, թվագրել այդ ցանկերը, ցուցադրել նրանց ի տես հանրության և հաղորդել գավառական և քաղաքային ընտրական հանձնաժողովներին, նաև ցուցակների հետագա միացման մասին հայտարարել ի գիտություն հանրության:

4. Կարգադրել ընտրատոմսերի և այլն պատրաստությունը, կամ հանձնարարել պատրաստելու գավառական և քաղաքային հանձնաժողովներին:

5. Հաշվարկել Հայաստանի բովանդակ տարածության վրա տրված քվեները, որոշել ընտրության արդյունքը և հայտարարել ի գիտություն հանրության:

6. Հայաստանի պառլամենտի անդամներին տալ հարկ եղած վկայականները նրանց ընտրված լինելու մասին և

7. Տնօրինել ընտրությանը կատարման համար հատկացված վարկերը:

Հոդ. 13. Գավառական ընտրական հանձնաժողովը կազմված է մի նախագահից, որին նշանակում է Կենտրոնական հանձնաժողովը, և անդամներից, որ են. պետական հաշտարար դատավորը, քաղաքային վարչության անդամը, իսկ ուր չկա այդպիսին՝ հասարակական կոմիսարը կամ նրա օգնականը:

Բացի հիշյալները՝ 15-րդ հոդվածի 1-3, 5 և 6 կետերում նշանակած գործերը հանձնաժողովի քննությանը ենթարկվելուց զկնի, 46-րդ հոդվածում մատնանշված ժամանակն անցնելուց հետո՝ հանձնաժողովի կազմի մեջ, անդամի իրավունքներով, մտնում են մի-մի անձ ամեն մի խմբակի կողմից, որ թեկնածուների ցանկ է ներկայացրել և մատնանշել է տվյալ հանձնաժողովի կազմի մեջ մտնելու սահմանված իր ներկաիչին (հոդ. 40):

Հոդ. 14. Այն քաղաքներում, ուր գործում է քաղաքային ինքնավարություն, կազմվում են Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանը հանձնաժողովներ: Այդ հանձնաժողովներին նախագահում է քաղաքագլուխը և երեք անդամ՝ քաղաքային խորհուրդի ընտրությամբ:

Բացի հիշյալները՝ 15 հոդ. 1-3, 5 և 6 կետերում նշանակված գործերը Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանը հանձնաժողովների քննությանը ենթարկվե-

լուց գկնի, 46-րդ հոդվածում մատնանշած ժամանակն անցնելուց հետո, հանձնաժողովների կազմի մեջ, անդամի իրավունքներով, մտնում են մի-մի անձ ամեն մի խմբակի կողմից, որ թեկնածուների ցանկ է ներկայացրել և մատնանշել է տվյալ հանձնաժողովի կազմի մեջ մտնելու սահմանված իր ներկայիչին /հոդ. 40/:

Հոդ. 15. Գավառական և քաղաքային ընտրական հանձնաժողովներին հանձնարարվում է.

1. Հսկել, որ շրջանային և թաղամասային հանձնաժողովները ժամանակին կազմվեն և սկսեն իրենց գործունեությունը.

2. Հսկել, որ ընտրողների ցանկերը ժամանակին կազմվեն և ցուցադրվեն ի տես հանրության:

3. Քննել ընտրողների ցանկերի կազմության, նաև քաղաքային ու շրջանային հանձնաժողովների ուրիշ անկանոն գործողությանց վերաբերյալ բողոքներն ու զանգատները:

4. Միջոցներ ձեռք առնել ընտրողներին տեղեկացնելու թեկնածուների ցանկերի մասին, հաստատել շրջանային և քաղաքային ընտրական հանձնաժողովների արձանագրությունները:

5. Որոշել թեկնածուների ցանկերին տված ձայների քանակը գավառում և քաղաքում:

6. Փոխանցել Կենտրոնական հանձնաժողովին ընտրական գործավարությունը:

Հոդ. 16. Շրջանային ընտրական հանձնաժողովները կազմված են նախագահից, որ նշանակվում է գավառական հանձնաժողովի կողմից, և անդամներից, որն են տեղական գյուղական կոմիսարը կամ նրա օգնականը, տեղական գյուղական ուսումնարանի ավագ ուսուցիչը, իսկ նման անձի բացակայության դեպքում՝ գավառական հանձնաժողովի նշանակածը:

Բացի հիշյալները՝ հանձնաժողովի կազմի մեջ մտնում են մի-մի անդամ այն ընտրողների ամեն մի խմբակի կողմից, որ ներկայացրել է թեկնածուների ցանկ և մատնանշել տվյալ հանձնաժողովի կազմի մեջ մտնելու սահմանված իր ներակիչին (հոդ. 40):

Շրջանային ընտրական հանձնաժողովի շրջանը մասնատվում է գյուղական ընտրամասերի: Գյուղական ընտրամասերում կազմվում են գյուղական ընտրական հանձնաժողովներ (ընտրամասի սահմաններում, այսինքն մեկ, երկու, երեք գյուղերի և շեների սահմաններում): Գյուղական հանձնաժողովները կազմված են մի նախագահից և երկու անդամներից՝ գյուղական ժողովի ընտրությամբ:

Հոդ. 17. Քաղաքի թաղամասային և գյուղական ընտրական հանձնաժողովներին հանձնարարվում է ընդունել և նախապես հաշվարկել իրենց ընտրաշրջանի ընտրատոմսերը:

Հոդ. 18. Տեղական վարչության և ինքնավարության հիմնարկությունները պարտավոր են աջակցել ընտրական հանձնաժողովներին սույն օրենքով նրանց հանձնարարված պարտականությունները կատարելիս:

Հոդ. 19. Դրոշմատուրքից և այլ կարգի տուրքերից ազատվում են ամեն տեսակ արձանագրությունները ու թղթերը, որ կազմված են Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց գործերի վերաբերյալ, ինչպես նրանք, որ տրվում են կառավարական, դատաստանական, վարչական և հասարակական հաստատություններին, այնպես և նրանք, որ տրվում են այդ բոլոր հաստատությանց և պաշտոնատար անձանց կողմից:

Գլուխ Դ

Ընտրողների ցանկերի մասին

Հոդ. 20. Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունները կատարելու համար կազմվում են ընտրողների ցանկեր, ամեն ընտրամասի համար առանձին:

Ամեն ոք միմիայն մի ընտրամասի ցանկի մեջ կարող է մուծվել:

Հոդ. 21. Ընտրողների ցանկերի կազմությունը հանձնարարվում է քաղաքային վարչություններին և գյուղական պատկան հանձնաժողովներին:

Հոդ. 22. Ընտրողների ցանկերի կազմության ձեռնարկման օրը (հոդ. 26) որոշվում է Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի կարգադրությամբ և հայտարարվում է ի գիտություն հանրության այնպիսի եղանակով, որ այդ մասին ազգաբնակչությանն ապահովեր ամենալայն ծանուցում:

Հոդ. 23. Ընտրամասի ընտրողների ցանկի մեջ մուծվում են ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեցող անձերը, որ ապրում են ընտրամասում մինչև ընտրողների ցանկերի կազմության ձեռնարկման օրը, թեկուզև նրանք առժամապես բացակա գտնվեին այդ ընտրամասից:

Հոդ. 24. Այն անձերը, որ ընտրամասի սահմանները կմտնեն ընտրողների ցանկերի կազմության ձեռնարկման օրից հետո (հոդ. 22)՝ կարող են մուծվել ընտրամասի ընտրողների ցանկի մեջ միմիայն իրենց՝ այդ մասին արած հայտարարության, որ տալու են քաղաքային վարչությանը կամ գյուղական հանձնաժողովին՝ ցուցակների կազմության ժամանակի տևողության ողջ ընթացքում և ցուցակներն ի գիտություն հանրության հայտարարելուն հաջորդող հինգ օրվան մեջ: Հիշյալ հայտարարությունը տալու հետ միասին, նրանք տալու են նաև մի հայտարարություն նախորդ բնակավայրերի ցանկերից իրենց դուրս հանելու մասին, այս հայտարարությունը ուղարկվում է ուն անկ է:

Հոդ. 25. Ընտրողների ցանկի մեջ նշանակվում է ամեն ընտրողի ազգանունը կամ մականունը, անունը, հոր անունը (պարտադիր չէ), տարիքը, բնակավայրն ու զբաղումի տեսակը: Ամեն մի ընտրամասի ցանկը կազմվում է ազգանունների այբբենական կարգով:

Հոդ. 26. Ընտրողների ցանկը, կազմվելուց անմիջապես հետո և համեմայն դեպս ոչ ուշ քան քառասուն օր ընտրության օրվանից առաջ, հայտարարվում է ի գիտություն հանրության այնպիսի եղանակով, որ ամենից ավելի ոյությունն ապահովեր այդ ցանկը տեսնելու:

Հոդ. 27. Ընտրությունների ցանկն ի գիտություն հանրության հայտարարելուն հաջորդող տասն օրվա ընթացքում տեղական վարչական իշխանության ներկայիչը կարող է բողոքներ հայտնել, իսկ մասնակցության իրավունք վայելողները կարող են գանգատ տալ այդ ցանկի անկանոնության կամ թերության մասին:

Հիշյալ բողոքներն ու գանգատները տրվում են քաղաքային վարչությանը կամ գյուղական պատկան հանձնաժողովին:

Հոդ. 28. Քաղաքային վարչությունը կամ գյուղական հանձնաժողովը, երբ հիմնավոր ճանաչեն, կարող են իրենց իշխանությամբ գոհացում տալ. 1) այն գանգատներին, որ վերաբերում են գանգատավորներին ընտրողների ցանկի մեջ չմուծելուն, եթե այդ գանգատները տրված են 27 հոդ. նշանակած ժամանակից ոչ ուշ քան հինգ օր հետո և 2) այն գանգատներին, որ վերաբերում են ընտրողների ցանկի մեջ գանգատավորների մասին անճիշտ տեղեկություններ մտցնելուն: Այդ տեսակի բողոքներին գոհացում տալու մասին իմաց է տրվում գանգատավորներին:

Հոդ. 29. Բոլոր մյուս գանգատներն ու բողոքները քաղաքային վարչությունն ուղարկում է գավառական, իսկ գյուղական հանձնաժողովը՝ շրջանային հանձնաժողովին երեք օրվա ընթացքում: Քաղաքային վարչությունը և գյուղական հանձնաժողովը գանգատին կամ բողոքին կցում են իրենց բացատրությունը:

Հոդ. 30. Եթե բողոքի կամ գանգատի մեջ վիճելի են համարվում այս կամ այն որոշ անձերի ընտրական իրավունքները, այն ժամանակ այդ մասին նրանց իմաց են տալիս քաղաքային պատկան վարչությունը և գյուղական պատկան հանձնաժողովը:

Հոդ. 31. 27 հոդ. մատնանշած ժամանակն անցնելուց ոչ ուշ քան երեք օր առաջ ընտրողների լրացուցիչ ցանկի մեջ մուծվում են միայն 1) այն անձերը, որ մատնանշված են 24 հոդ. և որոնց հայտարարությունները ճանաչված են գոհացման արժանի, եթե նրանք ժամանակին չեն մուծված ընտրողների ցանկի մեջ և 2) այն անձերը, որ մատնանշված են 28 հոդ. և որոնց գանգատները գոհացում են ստացել:

Ընտրողների լրացուցիչ ցանկը կազմելիս պահպանվում են 25 հոդվածի կանոնները:

Հոդ. 32. Լրացուցիչ ցանկին վերաբերվող բոլորքներն ու գանգատները տրվում են 27, 29 և 30 հոդ. կարգով, մինչև 27-րդ հոդվածում մատնանշված ժամանակի լրանալը:

Հոդ. 33. Բոլորքներն ու գանգատները հինգ օրվան ընթացքում քննության են առնվում Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց գավառական և քաղաքային հանձնաժողովների դռնբաց նիստի մեջ այն կարգով, որ հաստատված է վարչական դատավորներին ենթակա գործերի քննության համար, վարչական դատարաններին վերաբերյալ օրենքի համաձայն (Օրին. ժող. 1917 թ. հոդ. 692): Գործին մասնակցելու իրավունք ունեն բացի բոլոր կամ գանգատ ներկայացնող անձը, և այն մարմնի ներկայիչը, որ կազմել է գանգատի առիթ դարձած ցանկը, նաև անձերը, որոնց ընտրական իրավունքներն այդ դեպքում վեճի նյութ են դարձած:

Հոդ. 34. Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց գավառական և քաղաքային հանձնաժողովների վճիռների դեմ, տասն օրվա ընթացքում, կարելի է բողոք կամ գանգատ ներկայացնել շրջանային դատարանի վարչական բաժին: Սակայն այդ կարգի բողոքների և գանգատների պատճառով ընտրական գործավարությունը կանգ չի առնում:

Հոդ. 35. Շրջանային դատարանի վարչական բաժինը հինգ օրվա ընթացքում քննության է առնում հիշյալ բողոքներն ու գանգատները:

Հոդ. 36. Ընտրողների ցանկերը Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց քաղաքային և գավառական հանձնաժողովների, պատահած դեպքում՝ նաև շրջանային դատարանի վարչական բաժնի ընդունած վճիռների հիման վրա հինգ օրվա ընթացքում ուղղելուց հետո, ընտրությանց օրվանից ոչ ուշ քան տաս օր առաջ, նորից հայտարարվում են ի գիտություն հանրության, այնպիսի եղանակով, որ ընդհանուրին ամենից ավելի ոյությունն ապահովեր այդ ցանկերը տեսնելու:

Ծանոթ. Գավառական հանձնաժողովը վերջին գանգատավայրն է համարվում այն շրջանների համար, որոնց հաղորդակցությունը Երևանի հետ դժվարին է հեռավորության և կյանքի պայմանների պատճառով: Այդ շրջանների որոշումը վերապահվում է Կենտրոնական հանձնաժողովին:

Գլուխ Ե *Թեկնածուների ցանկերի մասին*

Հոդ. 37. Հայաստանի պառլամենտի ընտրությունները կատարվում են թեկնածուների ներկայացված ցանկերից մեկն ու մեկին թեր քվեարկելով:

Հոդ. 38. Թեկնածուների ցանկը ներկայացվում է Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովին ոչ ուշ քան ընտրությանց օրվանօվ երեսուն օր առաջ:

Հոդ. 39. Թեկնածուների ցանկերից ամեն մեկին պետք է անձամբ ստորագրած լինեն ոչ պակաս քան 25 անձ, որ վայելում են ընտրություններին մասնակցելու իրավունք: Ցանկի մեջ պետք է նշանակված լինեն առաջարկված թեկնածուներից ամեն մեկի ազգանունը, անունը, հոր անունը (պարտադիր չէ) և բնակավայրը: Ցանկին պետք է կցված լինեն բոլոր թեկնածուների հայտարարություններն այն մասին, թե իրենք համաձայն են այդ ցանկով քվեարկելու: Ցանկը կարող է կրել առաջարկող կազմակերպության անունը:

Ծանոթ. Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող թեկնածուներից իր անունը ցուցակի մեջ մտցնելու համար գրավոր հայտարարություն չի պահանջվում և բավարար է համարվում նրան ներկայացնող կուսակցության կամ խմբի գրավոր երաշխավորությունը:*

* Սույն հոդվածի ծանոթությունը լրացվել է պառլամենտի 1919թ ապրիլի 27-ի օրենքով: Ծանոթ. կազմ.:

Հոդ. 40. Թեկնածուների ցանկ ներկայացնող խմբակը, պետք է մատնանշե իր այն ներկայիչին, որին ընտրել է Կենտրոնական հանձնաժողովի հետ հարաբերություն պահելու և նրա նիստերին մասնակցելու համար: Եթե ներկայիչը չի մատնանշած, ապա իբր այդպիսին ճանաչվում է հայտարարությունը ստորագրողներից առաջինը: Եթե խմբակի ներկայիչը ցանկանում է Կենտրոնական հանձնաժողովի ծանուցումներն իր տանն ստանալ, պարտավոր է իր հասցեն հայտնել այնտեղ, ուր գտնվում է հանձնաժողովը, հակառակ դեպքում հանձնաժողովի ծանուցումները համարվում են նրա ձեռքը հասած, եթե ցուցադրված են հանձնաժողովի բնակարանում: Բացի այդ ընտրողների խմբակը, եթե ցանկանում է, որ իր ներկայիչները մուծվեն գավառական, քաղաքային, շրջանային և գյուղական ընտրական հանձնաժողովների կազմի մեջ, պետք է մատնանշի այն անձերին, որ մտնելու են հիշյալ մասնաժողովներով ամեն մեկի մեջ:

Հոդ. 41. Ամեն ընտրող կարող է միմիայն թեկնածուների մի ցանկ ստորագրել: Այն դեպքում, երբ միևնույն ընտրողը ստորագրում է երկու կամ ավելի ցանկեր, նրա ստորագրությունը վավերական է համարվում միմիայն այն ցանկի տակ, որ ժամանակով առաջինն է հանձնված Կենտրոնական հանձնաժողովին:

Հոդ. 42. Ցանկի մեջ առաջարկված թեկնածուների թիվը կարող է և պակաս լինել Հայաստանի պառլամենտի ընտրվելիք անդամների թվից, բայց չի կարող գերազանցել այդ թիվն ավելի քան կիսով չափ:

Հոդ. 43. Թույլատրելի չէ միևնույն թեկնածուին տարբեր ցանկերի մեջ մտցնել:

Հոդ. 44. Կենտրոնական հանձնաժողովը ցանկն ընդունելիս տալիս է ստորագրություն, ու պիտի նշանակված լինեն ցանկն ընդունելու ամիսը, օրն ու ժամը:

Հոդ. 45. Եթե թեկնածուների ներկայացված ցանկը համապատասխան չէ 39 և 41-43 հոդվածներում մատնանշված պահանջներին՝ Կենտրոնական հանձնաժողովն այդ մասին տեղեկացնում է խմբակի ներկայիչին երեք օրվա ընթացքում: Մատնանշված թերությունները վերացնելու հայտարարությունները կարող են արվել ոչ ուշ քան քսան և չորս օր ընտրությանց օրվանից առաջ:

Հոդ. 46. Թեկնածուների ներկայացված այն ցանկերը, որ գոհացում են տալիս 39 և 41-43 հոդվածներում նշանակված պահանջներին՝ Կենտրոնական հանձնաժողովի կողմից թվագրվում են նրանց ստացվելու կարգով: Այդ թվագրով և կազմակերպութեանց անուններով միասին (հոդ. 39) թեկնածուների ցանկերը ցուցադրվում են հանձնաժողովի բնակարանում ոչ ուշ քան քսաներեք օր ընտրությանց օրվանից առաջ և Կենտրոնական հանձնաժողովի կողմից անհապաղ հաղորդվում են գավառական և քաղաքային հանձնաժողովներին, իսկ նրանց միջոցով՝ աստիճանաբար՝ համապատասխան թաղամասային, շրջանային և գյուղական հանձնաժողովներին:

Հոդ. 47. Թեկնածուների ցանկ ներկայացնող ընտրողների խմբակները կարող են ոչ ուշ, քանի քսան և հինգ օր ընտրության օրվանից առաջ Կենտրոնական հանձնաժողովին հայտարարություն մատուցանելու իրենց առաջարկած թեկնածուների ցանկերի միացման մասին: Այդ հայտարարությունը պետք է ստորագրված լինի բոլոր միացող խմբակների ներկայիչների կողմից (հոդ. 40):

Հոդ. 48. Ցանկերի միացման դեպքում Կենտրոնական հանձնաժողովը հայտարարությունն ստանալու հետևյալ օրն իսկ այդ մասին հայտարարում է ի գիտություն հանրության:

Միևնույն ցանկը կարող է մեկից ավելի միացման մեջ լինել:

Գլուխ 2

Ընտրատոմսեր մատուցելու և հաշվարկելու մասին

Հոդ. 49. Քվեարկությունը կատարվում է ընտրատոմսեր մատուցանելով:

Հոդ. 50. Ընտրատոմսերը արտաքուստ պետք է միակերպ լինեն: Ընտրատոմսերի օրինակը հաստատում է Կենտրոնական հանձնաժողովը և հայտարարում ի գիտություն հանրության ոչ ուշ, քան երեսուն օր ընտրության օրվանից առաջ:

Հոդ. 51. Ամեն մի ընտրատունս պետք է բովանդակի թեկնածուների ներկայացված ցանկերից մեկի թվահամարը և ցանկն առաջարկող կազմակերպության անունը, եթե կրում է այդպիսին, երեք լեզվով՝ հայերեն, թուրքերեն և ռուսերեն:

Հոդ. 52. Ընտրատոմսերը պատրաստվում են նախօրոք, Կենտրոնական հանձնաժողովի կարգադրությամբ (հոդ. 12, կետ 4):

Թեկնածուների ներկայացրած բոլոր ցանկերի համար պատրաստվում են հավասար քանակությամբ ընտրատոմս:

Հոդ. 53. Պատրաստի ընտրատոմսերը Կենտրոնական հանձնաժողովի կարգադրությամբ ուղարկվում են քաղաքային վարչություններին և գավառական հանձնաժողովներին՝ փոխանցելու ըստ պատկանելույն:

Հոդ. 54. Ամեն թաղամասի ընտրողների ցանկի մեջ մտած բոլոր ընտրողների համար քաղաքային վարչությունը նախօրոք պատրաստում է անվանական վկայականներ: Այդ վկայականների մեջ նշանակված է ընտրողի անունը, հոր անունը (պարտադիր չէ) և ազգանունը կամ մականունը, հասցեն, ընտրական թաղամասը և այն համարը որով նա նշանակված է ընտրողների ցանկի մեջ, ինչպես նաև հիշատակվում է քվեարկության տեղն ու ժամանակը:

Հոդ. 55. Ոչ ուշ քան ընտրությանց օրվանից յոթ օր առաջ քաղաքային վարչությունը ամեն մի ընտրողի հասցնում է նրա անվանական վկայականը և մի-մի ընտրատոմս՝ ամեն մի ցանկի համար: Նույնքան ժամանակվա ընթացքում ընտրական հանձնաժողովը ընտրատոմսերը հասցնում է գյուղական ընտրողներին:

Այն անձերի, որ իրավունք ունեն անվանական վկայական և ընտրատոմս ստանալու և որոնք որևէ պատճառով չեն ստացած, վկայականը տրվում է պատկան վարչության մեջ մինչև ընտրության օրը, իսկ ընտրատոմսերը տրվում են թաղամասային ընտրական հանձնաժողովում ընտրությունները կատարելիս:

Հոդ. 56. Քաղաքային վարչություն կամ գյուղական հանձնաժողովը պատրաստում են միջնորդների արկղեր և դնում են ընտրամասերի ընտրական հանձնաժողովների տրամադրության տակ՝ ընտրատոմսեր գցելու համար:

Հոդ. 57. Քաղաքային վարչությունը կամ գյուղական հանձնաժողովը ամեն ընտրամասի ընտրական հանձնաժողովի տրամադրության տակ դնում են հատուկ բնակարան:

Հոդ. 58. Ընտրամասերի ընտրական հանձնաժողովների նիստերը դռնբաց են: Ընտրությանց համար նշանակված օրը հանձնաժողովի նախագահը անդամների և այդ ժամանակ հասած անձերի ներկայությամբ, հանձնաժողովի նիստը հայտարարում է սկսված: Նախագահը ստուգելով, որ ընտրական արկղերն անվնաս և դատարկ են և, որ ամեն մեկը նրանցից միայն մի ձեռք ունի՝ փակում և կնքում է արկղերը և հրավիրում է ընտրողներին ընտրատոմսերի մատուցումն սկսելու: Ընտրատոմսեր մատուցելու ժամանակվա ամբողջ ընթացքում անհրաժեշտ է, որ հանձնաժողովի նիստին ներկա լինեն նրա անդամներից գոնե երեքը:

Հոդ. 59. Ընտրությանց բնակարանում միմիայն ընտրություններ են կատարվում: Կոչեր փակցնելը, գրքույկներ և պլակատներ ցրելը, ընտրատոմսեր տարածելը ճառեր արտասանելը և առհասարակ ամեն տեսակ նաընտրական պայքար արգելվում է ինչպես այն սենյակներում, ուր ընտրատոմս են մատուցում, այնպես էլ սանդուղքների, միջանցքների և հաշտերի մեջ, որ տանում են դեպի սենյակները, նմանապես արտաքին մուտքի մոտ: Ընտրամասի ընտրական հանձնաժողովի նախագահը հսկում է, որ ընտրությանց բնակարանում, ընտրական գործողությանց ամբողջ ընթացքում, կատարյալ կարգ պահպանվի և անմիջապես հեռացնում է կարգը խանգարողներին:

Հոդ. 60. Արգելվում է ընտրության բնակարանները մտնել.

1) Զինված անձերին և

2) այն անձերին, որ հայտնապես հարբած են:

Հոդ. 61. Հանձնարարվում է նախագահին, անհրաժեշտ դեպքում, հանձնաժողովի որոշմամբ, քաղաքացիական և զորական իշխանությունների ոստիկան պաշտոնյաներ և զորական հատվածներ պահանջել:

Հիշյալ ոստիկան պաշտոնյաները և զորական հատվածները ամբողջովին ենթարկվում են նախագահին և գործում են բացառապես նրա կարգադրությամբ:

Հոդ. 62. Երբ խանգարում են կարգը կամ որևէ մեկը չի ենթարկվում հանձնաժողովի կամ նախագահի կարգադրության, հանձնաժողովը կարող է որոշում կայացնել ոստիկան պաշտոնյաներ կամ զորական հատված մտցնել այն բնակարանի մեջ, ուր կատարվում են ընտրությունները:

Առանց հանձնաժողովի նախագահի պահանջման հիշյալ բնակարանի մեջ չի կարելի գինված ուժ մտցնել:

Հոդ. 63. Ընտրություններն սկսվում են Հայաստանի Խորհրդի որոշած օրը և տևում են երեք օր: Ընտրատոմսերի ընտրական հանձնաժողովները, ընտրատոմսերը ընդունելու համար, ընտրության առաջին երկու օրվա ընթացքում պետք է գործի լինեն քաղաքներում և ավաններում, առավոտյան ժամը իննից մինչև երեկոյան ժամը իննը և գյուղերում առավոտյան ժամը ութից մինչև երեկոյան ժամը ութը, իսկ ընտրությանց երրորդ օրը քաղաքներում և ավաններում առավոտյան ժամը իննից, իսկ գյուղերում առավոտյան ժամը ութից մինչև ցերեկվա ժամը երկուսը:

Հոդ. 64. Ընտրողն իր ընտրատոմսը մատուցանում է անձամբ:

Հոդ. 65. Քաղաքներում ընտրողն իր անվանական վկայականը տալիս է թաղամասի ընտրական հանձնաժողովի անդամներից մեկին, որ և ընտրողների ցանկի մեջ նշան է անում ընտրողի ներկայանալու մասին և իրավունք է տալիս նրան իր ընտրատոմսը ծալած մատուցանելու թաղամասի հանձնաժողովի նախագահին, որը նրա աչքի առջև գցում է ընտրական արկղը: Կասկածի դեպքում հանձնաժողովն իրավունք ունի պահանջելու ընտրողի անձնագիրը: Գյուղերում անձնագիր չի պահանջվում, ընտրողի անձնավորությունը վավերացվում է ընտրական հանձնաժողովի երկու անդամի կողմից:

Հոդ. 66. Ընտրությանց առաջին երկու օրը քաղաքներում և ավաններում երեկոյան ժամը իննին, իսկ գյուղերում ժամը ութին ընտրության բնակարանի դռները փակվում են, որից հետո ընտրատոմսերը ընդունում են այն ընտրողներից միայն, որ մտել են բնակարանը մինչև հիշյալ ժամանակը: Ընտրատոմսերը ընդունելուց հետո նախագահը նրանց մատուցումն այդ օրը հայտարարում է վերջացած և ընտրական արկղերի ճեղքին կնիք է դնում: Ապա բոլոր ներկաները հեռացվում են այն բնակարանից, ուր քվեարկություն է կատարվում բնակարանն նախագահի կարգադրությամբ կնքվում է մինչև հաջորդ առավոտ և դռների մոտ պահակ է դրվում:

Հոդ. 57. Ընտրության երրորդ օրը ընտրողների մուտքը ընտրական բնակարան դադարում է ցերեկվա ժամը երկուսին, որից հետո ընտրատոմսեր ընդունվում են այն ընտրողներից միայն, որ մտել են բնակարան մինչև հիշյալ ժամանակը: Ընտրատոմսերի մատուցումը վերջանալուց հետո նախագահը հայտարարում է քվեարկությունը վերջացած և կարգադրում է բնակարանի դռները բանալ:

Ապա հանձնաժողովն ամենից առաջ կատարում է ընտրատոմսերի հաշվարկությունը: Եթե ընտրատոմսերի թիվը համապատասխան չէ այն ընտրողների թվին, որոնց ներկայանալու մասին նշան է արված ընտրողների ցանկի մեջ (հոդ. 65), ապա այդ մասին համապատասխան դիտողություն է արվում արձանագրության մեջ: Դրանից հետո կարդացվում են ընտրատոմսերը:

Հոդ. 68. Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի կարգադրությամբ պատրաստած ընտրատոմսերին հավասար, վավերական են ճանաչում և ուրիշ ընտրատոմսեր, որ նույն բնագիրն ունեն:

Հոդ. 69. Վավերական չեն ճանաչում. 1) Այն ընտրատոմսերը, որ չեն համապատասխանում 50 և 51 հոդ. պահանջներին. 2) այն ընտրատոմսերը, որոնց վրա ոչինչ չի գրված. 3) այն ընտրատոմսերը որոնք ստորագրել են ընտրողները, կամ որ ունեն ջնջումներ, քերումներ կամ իմացարար նշաններ:

Հոդ. 70. Կասկածի դեպքում ընտրատոմսի վավերության հարցը վճռում է ընտրատոմսի ընտրական հանձնաժողովը, ձայների մեծամասնությամբ: Ձայների հավասարության դեպքում նախագահի ձայնը գերակշռում է:

Հոդ. 71 Վավերական ճանաչված ընտրատոմսերը հաշվարկվում են թեկնածուների ամեն ցանկի համար առանձին:

Հոդ. 72. Այն ամենը, որ կատարվում է ընտրամասի ընտրական հանձնաժողովում նրա նիստերն սկսվելուց մինչև դադարը, արձանագրվում է: Հիշյալ արձանագրության մեջ մասնավորապես մուծվում են նախագահի բոլոր կարգադրությունները և հանձնաժողովի բոլոր որոշումները, ինչպես նաև այն հայտարարությունները, որ անում են նիստին ներկա եղած ընտրողները, բացի այդ այնտեղ նշանակվում է թեկնածուների ամեն մի ցանկի թեր տրված ընտրատոմսերի քանակը, ինչպես նաև մատնանշվում է անվավեր ճանաչված ընտրատոմսերի քանակը, բացառությամբ այն հիմքերի, որոնց զորությամբ նրանք ճանաչված են անվավեր: Արձանագրությունը ստորագրում են նախագահը, հանձնաժողովի անդամները և ներկա եղող այն բոլոր անձերը, որ կցանկանան ստորագրել:

Հոդ. 73. Գյուղական հանձնաժողովի արձանագրությունն ուղարկվում է շրջանային հանձնաժողովին, իսկ թաղամասի հանձնաժողովին՝ քաղաքային հանձնաժողովին: Շրջանային և քաղաքային հանձնաժողովների արձանագրություններն ուղարկվում են գավառական հանձնաժողովին:

Արձանագրություններին, հատուկ ծրարներով, կցվում են. 1) Հանձնաժողովի վավերական ճանաչած ընտրատոմսերը. 2) այն ընտրատոմսերը, որ հանձնաժողովը ճանաչել է վավերական, բայց նրա անդամներից որևէ մեկը համարել է վիճելի. 3) Այն ընտրատոմսերը, որ հակառակ առանձին անդամների կարծիքին, հանձնաժողովը ճանաչել է անվավեր և 4) Այն ընտրատոմսերը, որ միաձայն ճանաչված են անվավեր:

Հոդ. 74. Գավառական կամ քաղաքային հանձնաժողովը, քննության առնելով շրջանային և թաղամասային ընտրական հանձնաժողովների արձանագրությունները և նրանց կցած ընտրատոմսերը, վերջնապես որոշում է, թե որ ընտրատոմսերը պետք է վավերական ճանաչվեն և թե թեկնածուների ներկայացված ցանկերից ամեն մեկին, թե որքան քվե են տվել ամեն ընտրամասում և ամբողջ գավառում կամ քաղաքում:

Հոդ. 75. Գավառական կամ քաղաքային հանձնաժողովի նիստի արձանագրությունը, շրջանային և թաղամասային հանձնաժողովների արձանագրության հետ միասին, ուղարկվում է Կենտրոնական հանձնաժողովին: Այս արձանագրությանը կցվում են այն ընտրատոմսերը, որ մատնանշված են 73 հոդ. 2-4 կետերում:

Հոդ. 76. Գավառական և քաղաքային հանձնաժողովների այն նիստերը, ուր քննության են առնվում պատկան ընտրական հանձնաժողովների ուղարկած արձանագրությունները և հաշվարկվում են մատուցված ընտրատոմսերը դռնբացին:

Գլուխ է

Ընտրությանց արդյունքի որոշման մասին

Հոդ. 77. Կենտրոնական հանձնաժողովը, գավառական և քաղաքային հանձնաժողովների արձանագրությանց հիման վրա, կատարում է ընդհանուր հաշվարկություն բոլոր քվեներին, որ տրված են բովանդակ երկրի մեջ, թեկնածուների ներկայացված ամեն մի ցանկի թեր, և ապա Հայաստանի պառլամենտի անդամների ընդհանուր թիվը բաշխում է ներկայցված ցանկերի միջև՝ դրանցից ամեն մեկին թեր տրված քվեների թվին համեմատ:

Այդ բաշխման կարգը մատնանշված է 79-81 հոդ.

Հոդ. 78. Եթե ընտրությանց համար նշանակված ժամանակվա ընթացքում մի կամ մի քանի ընտրամասերում ընտրություններ չկատարվեն և, եթե ընտրությունների մասնակցություն չունեցած այդ ընտրամասերի ընտրողների թիվը ոչ պակաս լինի, քան բոլոր ընտրողների ընդհանուր թվի մեկ տասներորդը, ապա Կենտրոնական հանձնաժողովն անմիջապես կարգադրում է այդ ընտրամասերում կրկին ընտրություն կատարել, իսկ եթե հիշյալ ընտրամասերում այդ տեսակ ընտրողների ընդհանուր թիվը չի հասնում հիշյալ չափին, ու նաև, եթե նշանակված կրկնընտրությունները չեն կայանա, այդ դեպքում Կենտրոնական հանձնաժողովը

բոլոր քվեների ընդհանուր հաշվարկության ժամանակ այդ տեսակ ընտրամասերը, ուր ընտրություններ չեն կայացած հաշվի չի առնում:

Հոդ. 79. Թեկնածուների ամեն մի ցանկին թեր տրված քվեների թիվը հաջորդաբար բաժանվում է 1-ի, 2-ի, 3-ի, 4-ի և այլնի վրա: Այդ բաժանման ժամանակ ստացած քանորդներից գատվում են թվով մեծագույն այնքան քանորդներ որքան անդամ ունի Հայաստանում պառլամենտը, այդ քանորդները դասավորվում են իրենց մեծության նվազման կարգով: Հիշյալ քանորդներից վերջինը հանդիսանում է ընտրական հայտարար:

Թեկնածուների ամեն մի ցանկին բաժին ընկնող Հայաստանի պառլամենտի անդամների թիվը որոշվում է այդ ցանկին թեր տրված քվեների բաժանումով ընտրական հայտարարի վրա:

Եթե Հայաստանի պառլամենտի անդամների տեղերը թեկնածուների ցանկերի միջև այսպես բաշխելով՝ վերջին տեղը մնա երկու կամ ավելի ցանկերի, ապա առավելությունը տրվում է այն ցանկի պատգամավորին, որին թեր տրված է ավելի շատ քվե: Քվեների հավասարության դեպքում հարցը վճռվում է վիճակ գցելով:

Հոդ. 80. Եթե նախորդ (79) հոդվածը մատնանշված բաշխումը կատարելիս թեկնածուների որևէ ցանկի բաժին ընկնեն Հայաստանի պառլամենտի ավելի մեծ թվով անդամներ, քան այդ ցանկի մեջ թեկնածուներ կան նշանակված, ապա Հայաստանի պառլամենտում համապատասխան թվով տեղեր մնալու են չգրաված:

Հոդ. 81. Եթե կան թեկնածուների ցանկեր, որոնց միացման մասին համապատասխան հայտարարություն է եղած (հոդ. 47), Հայաստանի պառլամենտի անդամների ցանկերի միջև բաշխելու ժամանակ, գումարվում են բոլոր քվեները, որ տրված են միևնույն միացման մեջ մտնող ցանկերի օգտին և բաշխումը նախ կատարվում է այդ միացումների և մնացած ցանկերի միջև, 79 դ. հոդ. մեջ բացատրված կանոնի համաձայն: Դրանից հետո Հայաստանի պառլամենտի անդամների այն թիվը, որ բաժին է հասնում ամեն մի միացման, նույն կանոնով բաշխվում է միացած ցանկերի միջև: Այն դեպքում, երբ թեկնածուների միացած ցանկերից մեկի մեջ բավականաչափ թեկնածուներ չկան՝ Հայաստանի պառլամենտում համապատասխան թվով անդամների տեղերը գրավում են ազատ թեկնածուներ ունեցող միացյալ ցանկերից այն մեկի թեկնածուները, որ շահել է ամենից շատ քվեներ:

Հոդ. 82. Ամեն մի ցանկի մեջ հիշատակված թեկնածուները մտնում են Հայաստանի պառլամենտի անդամների կազմի մեջ ցուցակներում իրենց գրաված տեղերի կարգով՝ սկսած առաջինից:

Գլուխ Ը

Հայաստանի պառլամենտից պակասող անդամներին փոխարինելու մասին

Հոդ. 83. Հայաստանի պառլամենտից պակասող անդամները հաջորդաբար փոխարինում են թեկնածուների այն ցանկի կողմից, որով նրանք ընտրված էին:

Եթե ցանկերի միացում է կատարված (հոդ. 47) և միացած ցանկերից մեկում պակասում են թեկնածուներ, ապա Հայաստանի պառլամենտի անդամի թափուր տեղը գրավում է թեկնածուներ ունեցող միացած ցանկերից այն մեկի թեկնածուն, որ քվեների մեծագույն թիվ է շահել:

Հոդ. 84. Եթե որևէ ցանկի մեջ, իսկ նրանց միացած դեպքում (հոդ. 47) նաև բոլոր ցանկերում, որ միացած են թեկնածու չկա, որ փոխարինի Հայաստանի պառլամենտի պակասած անդամի այդ դեպքում թափուր տեղը ենթակա չէ գրավման:

Գլուխ Թ

Ընտրությունների ազատությունն ու կանոնավորությունն ապահովելու մասին

Հոդ. 85. Այն հանցապարտը, որ Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց ժամանակ ինքնական վար է առել, պատառել, ծածկել կամ փոփոխել թեկնածուների ցանկ ներկայացրած ընտրողների խմբակների հրապարակող ցուցադրված ընտրական կոչերը, ծանուցումները կամ ցանկերը, կալանավորվում է ոչ ավել, քան մի ամսով և հատուցանում դրամական տուգանք ոչ ավել, քան հարյուր ռուբլի:

Հոդ. 86. Այն հանցապարտը, որ ինքնական խուժել է թեկնածուների ցանկ ներկայացրած ընտրողների խմբակի տրամադրության տակ գտնվող և նախընտրական պայքարի հատկացված շենքերը, ոչնչացրել կամ փչացրել է նախընտրական պայքարի հատկացված և համապատասխան կազմակերպության տրամադրության տակ գտնված գրականությունը, սպառնալիքներ է տվել կամ բռնի գործքեր կատարել այդ կազմակերպության անունից գործող անձերի վերաբերմամբ, բանտարկվում է ոչ ավել, քան վեց ամսով:

Հոդ. 87. Այն հանցապարտը, որ բացահայտ սուտ տեղեկություններ է հրապարակել թեկնածուի անձին կամ նրա մասնավոր կյանքին վերաբերող փաստերի մասին՝ նպատակ ունենալով խախտել դեպի նրա անձը կամ դեպի նրա ներկայացրած կազմակերպությունը եղած վստահությունը կամ թե ուրիշ թեկնածուների ընտրությունը հաջողեցնելու դիտումով՝ բանտարկվում է կամ կալանավորվում:

Հոդ. 88. Այն հանցապարտը, որ կեղծել կամ փոփոխել է թեկնածուի հայտարարությունը նրա համաձայնության մասին՝ քվեարկելու Հայաստանի պառլամենտի համար թեկնածուների այսինչ ցանկով (հոդ. 39), արգելափակվում է բարքուղիչ տան մեջ:

Նույն այս պատժին ենթարկվում է նաև այն հանցապարտը, որ Կենտրոնական հանձնաժողովին ներկայացնում է բացահայտ կեղծ կամ փոփոխած հայտարարություն թեկնածուի համաձայնության մասին քվեարկելու այսինչ ցանկով:

Հոդ. 89. Այն հանցապարտը, որ տարածել է թեկնածուների բացահայտ անկանոն ցանկեր և բացահայտ անվավեր ընտրատոմսեր, բանտարկվում է:

Հոդ. 90. Այն հանցապարտը, որ փորձել է բռնի գործքերով, սպառնալիքներով, իշխանության չար գործադրումով կամ անկարգությանը արգելք հարուցանել թեկնածուների ցանկ ներկայացրած ընտրողների կազմակերպության հրավիրած ժողովների պարապմունքների դեմ կամ Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց հանձնաժողովների կամ ընտրամասերի ընտրական հանձնաժողովների զբաղումների դեմ, բանտարկվում է:

Եթե այդ գործքերը կատարել են մի քանի զինված մարդիկ և դրա հետևանքով ընդհատվել է այդ ժողովների կամ հանձնաժողովների գործունեությունը՝ հանցապարտներն արգելափակվում է բարքուղիչ տան մեջ:

Հոդ. 91. Այն հոգևոր անձը, որ կփորձի ժամասացության ժամանակ կամ անմիջապես հետո, տաճարում կամ ուրիշ վայրում, որ հատկացված է ժամասացության, ճառ արտասանելով, հեղինակություններ ցրելով կամ ուրիշ ձևով ազդել Հայաստանի պառլամենտի ընտրության վրա, բանտարկվում է ոչ ավել քան վեց ամսով:

Հոդ. 92. Այն հանցապարտը, որ անձնավորության վրա բռնանալով, պատժելի սպառնալիքով, խաբեությանը, իշխանության չար գործադրումով կամ տնտեսական կախումով արգելել է Հայաստանի պառլամենտի ընտրություններին մասնակցելու իրավունք վայելող մի անձի իր ընտրական իրավունքն ազատորեն կիրարկել, բանտարկվում է: Հանցափորձը պատժելի է:

Հոդ. 93. Այն հանցապարտը, որ անկարգությանը, ահազդումով կամ հաղորդակցության հնարների ընդհատումով արգելել է ընտրողների մի մասին օգտվելու իրենց ընտրական իրավունքից, արգելափակվում է ընտրողների մի մասին օգտվելու իրենց ընտրական իրավունքից, արգելափակվում է բարքուղիչ տան մեջ ոչ ավելի, քան երեք տարով:

Հանցափորձը պատժելի է:

Հոդ. 94. Այն հանցապարտը, որ ընտրական հանձնաժողովների բնակարաններում՝ բռնի գործքերով, սպառնալիքով, անկարգությամբ, ընտրական ցուցակներ, ընտրատոմսեր կամ արկղեր վնասելով կամ ընտրական հանձնաժողովների անդամ անձերի վրա բռնանալով արգելել է ընտրության կանոնավոր կատարման, արգելափակվում է բարքուղիչ տան մեջ:

Եթե այդ գործքերը կատարել են մի քանի զինված անձեր և դրա հետևանքով ընտրություններ չեն կայացել, հանցապարտները դատապարտվում են տաժանավայրի ոչ ավել, քան վեց տարով:

Հոդ. 95. Այն հանցապարտը, որ նախընտրական պայքար է մղել այն բնակարանում, ուր կատարվում են ընտրությունները, կամ խանգարել է կարգը ընտրական գործողություններ կատարելու ժամանակ, կամ չի հնազանդել ընտրական հանձնաժողովի նախագահի կարգադրությանը՝ թողնել ընտրական բնակարանը, կալանավորվում է:

Հոդ. 96. Այն հանցապարտը, որ անձնական կամ նյութական օգուտ խոստանալով կամ հասցնելով ընտրողին կամ նրա ընտանիքի անդամին՝ հոժարացնում է ընտրողին հեռու մնալ Հայաստանի պառլամենտի ընտրություններին մասնակցելուց կամ քվեարկել մի որոշ կերպով, բանտարկվում է: Հանցափորձը պատժելի է:

Սույն պատժին ենթակա է և այն ընտրողը, որ սույն (96) հոդվածի առաջին մասում մատնանշած նպատակով նյութական կամ ուրիշ անձնական օգուտ է պահանջել կամ ընդունել:

Հոդ. 97. Այն հանցապարտը, որ հյուրասիրել է ընտրողներին, նպատակ ունենալով հոժարեցնել նրանց՝ Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց ժամանակ քվեարկելու իր կամ ուրիշ անձերի օգտին, կալանավորվում է:

Հոդ. 98. Այն հանցապարտը, որ բացահայտորեն չունենալով կամ կորցրած լինելով ընտրելու իրավունքը՝ քվեարկել է Հայաստանի պառլամենտի ընտրության ժամանակ, կալանավորվում է:

Սույն պատժին ենթակա է և այն հանցապարտը, որ Հայաստանի պառլամենտի ընտրության ժամանակ քվեարկել է մեկից ավելի անգամ՝ թեկուզև տարբեր թաղերում կամ տարբեր անձի փոխարեն՝ թեկուզև նրա խնդրանքով:

Հոդ. 99. Այն հանցապարտը, որ դիտմամբ խեղաթյուրել է քվեարկության հետևանքները ընտրատոմսերն ընդունելու, հաշվարկելու կամ հրապարակելու ժամանակ, կամ դիտմամբ վնասել կամ հափշտակել է մատուցած ընտրատոմսերը և ընտրական գործավարությունները, կամ կեղծ հավելում է արել ընտրատոմսերի և փոփոխել ընտրական գործավարությունները՝ արգելափակվում է բարքուղիչ տան մեջ ոչ ավել, քանի երեք տարի:

Հանցափորձը պատժելի է:

Հոդ. 100. Այն հանցապարտը, որ Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց ժամանակ, օրենքին հակառակ, հրապարտում է քվեարկության գաղտնիքը, կալանավորվում է:

Հոդ. 101. Ընտրական հանձնաժողովի անդամը կամ ուրիշ պաշտոնատար անձը, որ դիտմամբ խախտել է Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց օրենքը՝ ազդելու համար ընտրությանց արդյունքի վրա օգուտ կամ ի վնաս թեկնածուների այս կամ այն ցանկի կամ թեկնածուի՝ եթե դրա համար ենթակա չէ ավելի խիստ պատժի՝ կալանավորվում է:

Հոդ. 102. Բացի սույն հոդվածներում մատնանշած պատիժները՝ դատարանին վերապահվում է հանցապարտին՝

1) 86, 88, 90, 92, 93, 96, 97 և 101 հոդվածներում մատնանշած գործքերը կատարելու դեպքում՝ դատապարտել օրենսդրական հաստատությանց և ինքնավարության օրգանների ընտրություններին մասնակցելու իրավունքից զրկումի մինչև հինգ տարի՝ հրապարակելով դատավճիռը:

2) 87, 92, 96, 97 և 99 հոդվածներում մատնանշված գործերի կատարելու դեպքում՝ դատապարտել դրամական տուգանքի, ոչ ավել, քան երեք հազար ռուբլի:

3) 86, 89, 90, 92, 96, 97 և 101 հոդվածներում մատնանշած գործքերը կատարման դեպքում, եթե հանցապարտը պաշտոնատար անձ է՝ դատապարտել պաշտոնից հեռացման:

Հոդ. 103. Սույն (IX) գլխում հիշատակված հանցանքների համար կիրարկվում է 1903 թ. մարտի 22-ի քրեական օրենսգրքի առաջին գլուխը (Օրենք. ժող. հատ. XV, հրատ. 1909 թ):

Հոդ. 104. Սույն (IX) գլխում մատնանշած հանցական գործքեր կատարող հանցապարտների դեմ հետապնդում հարուցանելու իրավունքը, տուժածի իրավունքներով, պատկանում է ամեն անհատի, որ վայելում է Հայաստանի պառլամենտի ընտրություններին մասնակցելու իրավունք:

Հոդ. 105. 85-88, 95 և 100 հոդվածներում մատնանշած գործքերը կատարող հանցապարտների դեմ կարելի հետապնդում հարուցանել միմիայն երեք անսվա ընթացքում, հաշվելով ընտրությանց կատարման օրից, իսկ սույն (IX) գլխում մատնանշած մյուս գործքերը կատարող հանցապարտների դեմ՝ վեց անսվա ընթացքում:

Հոդ. 106. Սույն (IX) գլխի մեջ մատնանշած այն հանցական գործքերը, որոնց համար սահմանված է բանտ կամ ավելի խիստ պատիժ, ենթակա են շրջանային դատարանի իրավասության՝ երդվյալների մասնակցությամբ, իսկ մյուս հանցական գործքերը ենթակա են հաշտարար դատավորների իրավասության:

Գլուխ Ժ

Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց ծախսերի մասին

Հոդ. 107. Ընտրողներին վարձատրություն չի տրվում ոչ նրանց ժամանակի կորստի և ոչ ապրուստի կամ ճամփու ծախսերը հատուցանելու համար:

Հոդ. 108. Ընտրողների ցանկերը կազմելու և Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց հանձնաժողովների գործավարության ծախսերը հոգալու համար Կենտրոնական հանձնաժողովի որոշումներով հատուկ գումարներ են տրամադրվում այն վարկերի հաշվին, որ Հայաստանի Խորհուրդը հատկացրել է պետական գանձարանի միջոցներից՝ Հայաստանի պառլամենտի ընտրությանց համար:

Հոդ. 109. Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահին ստանում է հատուկ վարձատրություն՝ օրական 50, իսկ Կենտրոնական հանձնաժողովի անդամներն օրական 25 ռ. իրենց հաճախած ամեն մի նիստի համար:

Սույն հոդվածը չի վերաբերվում հանձնաժողովների այն անդամներին, որ հանդիսանում են ներկայիչներ ընտրողների զանազան խմբակների կողմից, որոնք թեկնածուների ցանկեր են ներկայացրել:

Հոդ. 110. Գավառական ընտրական հանձնաժողովների նախագահներն ստանում են հատուկ վարձատրություն՝ օրական 40 ռ. ընտրական հանձնաժողովի մյուս բոլոր անդամները ոչ մի վարձատրություն չեն ստանում:

Հոդ. 111. Կենտրոնական, քաղաքային, գավառական և ընտրամասերի ընտրական հանձնաժողովների պետքերի համար բնակարաններ տրամադրելու և հարմարեցնելու, ինչպես և սրանց վառելիքի և լուսավորության ծախսերը հոգացվում են պետական գանձարանի միջոցներից:

ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 6, թթ. 1-14: Տպագիր օրինակ:

5 օգոստոսի 1919թ.

Անասելի ծանր պայմաններում է ստանձնում նորակազմ կաբինետը՝ երկրի կառավարությունը:

Մեր ժողովրդի տնտեսությունը հիմնապես քայքայվել է երկարատև պատերազմի, մասսայական տեղահանությունների և գաղթի հետևանքով:

Սովից ու համաճարակներից հյուժված եւ Տաճկական օկուպացիայից հոգեպես հոգնած ժողովուրդը այս պայմաններում իր աչքերը հառել է կառավարությանը և նրանից է սպասում իր դրության բարելավումը:

Հոգեպես հոգնած և ֆիզիկապես քայքայված մեր ժողովուրդը չունի նաև հանգստություն իր երկրի ներսում, ուր թուրքիան ոտքի է հանել մեր մանուկ ռամկավար հանրապետության դեմ մահմեդական խավար մասսաների մի մասը և նրանց միջոցով աշխատում է փորել մեր պետության հիմքերը, որպեսզի այդպիսով անկարելի դարձնի Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովի աշխատանքների ընթացքում Հայաստանի պետական կազմակերպումը:

Դրությունն ավելի ևս ծանրանում է նրանով, որ մի քանի հարյուր հազարների հասնող արևմտահայ գաղթականությունը, որի առաջ տակավին չարունակվում են փակ մնալ նախկին թուրքահայաստանի դռները, երերում, հեղհեղուկ վիճակի մեջ, հոգեբանորեն անկարող է ձեռնարկել որևէ լուրջ շինարար աշխատանք Հայաստանի Հանրապետության այժմյան սահմաններում, ուր նա ժամանակավոր կայան է գտել իր համար, ամեն օր սպասելով, որ իրեն հնարավորություն պիտի տրվի վերադառնալու վերջապես դեպի իր հիմնավոր օջախը:

Կյանքը դժվարանում է նաև հաղորդակցության միջոցների անկանոնությամբ. երկաթուղային երթևեկության անկանոնության շնորհիվ մի կողմից գնացքների և շոգեմեքենաների, իսկ մյուս կողմից վառելանյութի, մագուծի և փոխադրական այլ միջոցների պակասությունը դժվարացնում են թե երկրի պարենավորման գործը և թե պետական ապարատի կանոնավոր գործունեությունը:

Ժողովրդական տնտեսության պակասությունը մի կողմից, մյուս կողմից արտաքին խոշոր փոխառություն կնքելու անկարելիությունը մինչև այժմ նպաստել են մեր երկրի ֆինանսական սիստեմի անկայունությանը և մեր ռուբլու կուրսի անընդհատ անկմանը:

Այս պայմաններում աշխատելու համար անհրաժեշտ է ուժեղ պետական ապարատ, փորձված գործիչներ և պաշտոնյաներ. մինչդեռ շնորհիվ այն հանգամանքի, որ հայ ժողովրդի մտավորական ուժի մի խոշոր մասը շարունակում է մնալ մեր երկրի սահմաններից դուրս, պետությունը զուրկ է բազմաթիվ կարող ինտելիգենտ ուժերից, որոնց բացակայությունը նպաստում է մեր պետական վարչական մեխանիզմի բազմաթիվ թերություններին:

Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնն անգամ՝, մայրաքաղաքը, զուրկ է կուլտուրական, տեխնիկական հարմարություններից, որոնք անհրաժեշտ են մի պետության վարչական ապարատն ստեղծելու կենտրոնում և դրսում մնացած մտավոր ուժերը դեպի մեր երկիրը գրավելու համար:

Մեր երկրի ամբողջ ազգաբնակչությունը, լինի դա գյուղացիությունը թե՛ քաղաքներում ապրող դասը, թե՛ պետական ծառայողները և թե՛ մասնավոր անհատները զգում են պարենավորման մթերքների և այլ կենսական անհրաժեշտ առարկաների սուր կարիք և այդ մթերքների ներմուծումը դրսից դժվարանում է բազմաթիվ խոչընդոտներով:

Այժմ մեր երկրի սահմանների մեջ մտնող տերիտորիան էլ կերակրվել է դրսից ներմուծվող հացով, իսկ ներկայումս բազմաթիվ շրջաններում ցանված տարածությունները ավելի ևս դժվարացնում են պարենավորման առանց այն էլ ծանր դրությունը: Ներքին կյանքի այսպիսի դժվարին պայմանները հրամայորեն ան-

հրաժեշտ են դարձնում դրսի բարեկամությունը և օգնությունը թե՛ դաշնակից և թե՛ հարևան պետությունների կողմից և թե՛ մեր պետության միջազգային դրության կայունությունը:

Երկրին անհրաժեշտ է հանգստություն, երկրի բոլոր ստեղծագործական ուժերը լարելու համար:

Սակայն իրականությունը ստեղծել է մեր երկրի համար բոլորովին այլ պայմաններ:

Վերջին ամիսների ընթացքում բարդացել է մեր երկրի արտաքին դրությունը:

Թվում էր, թե Գերմանիայի կողմից հաշտությունը ստորագրելուց հետո Փարիզի խաղաղարար կոնֆերանսի աշխատանքները պիտի ավելի արագանային և դրա հետ արագանար թուրքական հարցի, ուրեմն և Հայաստանի խնդրի լուծումը: Սակայն Փարիզի կոնֆերանսի աշխատանքները սկսել են դանդաղել, մինչև այժմ ոչ մի պաշտոնական որոշում չի կայացել Հայաստանի անկախության ճանաչման և սահմանների որոշման վերաբերմամբ: Այս բոլորին ավելացել է նաև Անդրկովկասի բրիտանական հրամանատարության հայտարարությունը՝ անգլիական զորքերի Անդրկովկասից օգոստոսի 15-ից հեռանալու մասին:

Իրերի այսօրինակ դրությունը որոշ հույսեր է ներշնչել Տաճկաստանին, որը պետական օրգանիզմը անխուսափելի անդամահատությունից փրկելու համար կազմակերպում է հրոսակախմբեր, զինում և պրոպագանդայի է ենթարկում մահմեդական ազգաբնակչությունը մեր սահմանների շրջաններում և մեր հարևան մահմեդական երկրների որոշ տարրերի վրա հենվելով՝ խլրտումներ և ընդհարումներ է առաջ բերում մեր երկրի սահմանների վրա:

Ստեղծված այս բացառիկ պայմանների մեջ կառավարությունը առաջադրում է իրեն երկու գլխավոր խնդիրներ՝ մի կողմից պաշտպանել երկրի ապահովությունը արտաքին և ներքին թշնամուց, իսկ կյուս կողմից ապահովել ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը՝ կարգավորելով պարենավորման գործը: Նորակազմ կառավարությունն այսօր հրապարակ է գալիս լայն ծրագրով, սակայն այս դժվարին պայմաններում իսկ կառավարությունը պիտի ձեռք առնի բոլոր միջոցներն իրագործելու համար սոցիալ-քաղաքական այն բարենորոգումները, որոնք պիտի հրահրեն մեր ժողովրդի շինարարական ձեռներեցությունը:

Ի նկատի ունենալով վերոհիշյալ պայմանները, նոր կառավարությունը, հենված բովանդակ հայ ժողովրդի դարավոր իրավունքի և իղծերի վրա, իր ամբողջ կարողությամբ պիտի պաշտպանի և ձգտի իրականացնել միաց. և ամբողջացած Հայաստանի անկախության գաղափարը, որի դիվանագիտական պաշտպանությունը եվրոպական պետությունների առաջ նա վստահել է Փարիզում գտնվող Հայաստանի միացյալ պատվիրակությանը:

Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում կառավարությունը հավատարիմ մնալով դաշնակից պետությունների նկատմամբ հայ ժողովրդի տածած հավաստի և ցարդ վարած քաղաքականությանը, միաժամանակ պիտի աշխատի ավելի սերտ և հարազատ հարաբերություններ ստեղծել Հայաստանի հարևան պետությունների հետ և նրանց հետ միասին փոխադարձ համաձայնությամբ կարգավորել Հայաստանի սահմանների խնդիրը, որը միակ պատճառն է հարատև դժգոհությունների և թյուրիմացությունների:

Մեր երկրի ներսում կառավարությունը պիտի ամեն կերպ ձգտի ամրացնել Հայաստանի Հանրապետության ռամկավար հիմքերն՝ իրականացնելով քաղաքացիական բոլոր ազատությունները: Դրա համար կառավարությունը հիմնական բարեփոխության է ենթարկելու վարչության ամբողջ կազմը՝ ձգտելով ազգայնացնել վարչությունը, գործադրելով մայրենի լեզուն, արագացնելու է զենստվային և քաղաքային ինքնավարությունների ներմուծումը՝ նպատակ ունենալով մեր երիտասարդ պետության կազմակերպման գործում ասպարեզ տալ հասարակական ռամկավար լայն խավերին, միաժամանակ կիրառելով ազգային կուլտուրական լայն ինքնավարության սկզբունքը այլացնել ժողովուրդների վերաբերմամբ, առանց որի մեր երկիրը չի կարող ապրել:

Հողային հարցի լուծման խնդրում կառավարությունն անշեղ իրագործելու է կալվածատիրական, եկեղեցական, վանքապատկան և մասնատիրական բոլոր հողերի պետականացումը և դրա բաշխումը հողագուրկ գյուղացիությանը՝ աշխատավորական նորմայի և կարիքների համաձայն:

Ժողովրդի տնտեսությունը բարձրացնելու համար կառավարությունը պիտի ջանա զարկ տալ Հայաստանի արդյունաբերական ուժերի զարգացման՝ պետական օժանդակություն ցույց տալով քաղաքների, գեմատվայի հիմնարկությունների և սրանց միությունների՝ իրենց մունցիպալ տնտեսական ձեռնարկությունների մեջ: Կառավարությունն ամեն կերպ պիտի աջակցի բոլոր ձևի կոոպերատիվներին և սրանց միություններին, հրահրելով այսպիսով ժողովրդական նախաձեռնությունը վարկի, գյուղատնտեսական և տնային արդյունաբերության շրջանում:

Կառավարությունը պիտի ձգտի ստեղծել պետական ամենամատչելի վարկ, օգտագործել և վարել պետության միջոցով մի շարք տնտեսական ձեռնարկները, պետական օժանդակություն ցույց տալ երաշտից, կարկտից, մորեխից, հեղեղից և այլ պատահարներից տնտեսապես քայքայված աշխատավորության և վերջապես ըստ ամենայնի խրախուսել մասնավոր կապիտալի մուտքը մեր երկիրը և ապահովել նրա ծավալումն ու բնականոն զարգացումը:

Երկրի ֆինանսական դրությունն այժմյան ծանր վիճակից հանելու համար կառավարությունը պիտի աշխատի կարգավորել հարկային սիստեմը կիրառելով առաջադիմական տուրքի սկզբունքը եկամուտի ու ծառայության վրա, ուժ տալով ուղղակի հարկերին ի հաշիվ անուղղակի հարկերին՝ կնքելով արտաքին փոխառություն և շտապեցնելով սեփական բռնների բաց թողնելու գործը:

Աշխատանքի ապահովության և պաշտպանության համար կառավարությունը հրատարակելու է լրիվ բանվորական օրենսդրություն, կիրառելու է վարձատրության կենսաչափ, հիմնելու է աշխատավորական և արդյունաբերական ինսպեկցիաներ, հաշտարար ատյաններ և աշխատանքի բորսաներ. օժանդակելու է աշխատավորական կազմակերպությունների հզորացմանը և կըռվելու է գործազրկության դեմ՝ հասարակական և տնտեսական ձեռնարկությունների միջոցով:

Ժողովրդական լուսավորության գործի ասպարեզում կառավարությունը դեկավարվելու է հետևյալ սկզբունքով. — սկզբնական կրթությունը պիտի դարձնի ընդհանուր, պարտադիր ու ձրի: Ժողովրդական կրթությունը պիտի դնի աշխատավորական հիմունքների վրա՝ զարկ տալով հատկապես պրոֆեսիոնալ կրթության: Պիտի պետականացնի եկեղեցական ծխական դպրոցները, մտցնելով դպրոցների հաջորդականություն և միասնականություն: Ամեն կերպ պիտի քաջալերի մասնավոր նախաձեռնությունը դպրոցների և այլ հաստատությունների բացման գործում: Հատուկ ուշադրություն պիտի դարձնի թաթարական ու քրդական գյուղերում դպրոցներ բաց անելու վրա: Մեր ուսանողների կարիքները բավարարելու համար պիտի բաց անի Հայաստանում բարձրագույն դպրոց, իսկ հասակավորների համար՝ ժողովրդական համալսարաններ և կիրականօրյա դպրոցներ:

Երկրի պարենավորման գործում կառավարությունը պիտի աշխատի շտապ և վճռական միջոցներով կարգավորել ընդհանրապես երկրի ներսը գտնվող բերքերի ու մասնավորապես նոր հունձի հավաքման գործը: Հայաստանից արտահանվող և Հայաստան ներմուծվող ապրանքների գործը պիտի դնի հաստատուն և անուր հիմքերի վրա: Հատկապես բաշխումը կատարել կոոպերատիվների և գեմատվային ու քաղաքային ինքնավարությունների միջոցով և առաջիկա ցանքների համար իրական միջոցներ ձեռք առնել, որ այդ ցանքսն իր ժամանակին կատարվի:

Խնամատարության գործը պիտի գրավի կառավարության հատուկ ուշադրությունը: Կառավարությունը ծրագրել է բոլոր որբերին տեղավորել պետական որբանոցներում, ստեղծել հատուկ ինստիտուտ՝ որբերի իրավական դրությունը պաշտպանելու իրենց ժառանգության տեսակետով: Մուրացիկ գաղթականների համար կառավարությունը պիտի ձեռնարկի աշխատանքներ, բոլոր միջոցներով պիտի պակասեցնի պետության հաշվին ձրի սպառողների թիվը, կիրառելով նմանների նկատմամբ պարտադիր աշխատանքի սկզբունքը:

Կառավարությունը պիտի ձգտի ժողովրդական առողջապահությունը դնել ժամանակակից պահանջներին համապատասխանող սկզբունքների վրա:

Արդարադատության գործը ամուր հիմքերի վրա դնելու համար կառավարությունը մտցնելու է դատարաններում ընտրական սկզբունք: Դատավարությունը պիտի դարձնի մատչելի բոլորի համար դատավարության ծախսերի տեսակետից: Գործավարությունը դատարանում պիտի կատարվի պետական լեզվով, իսկ դատավարությունը մայրենի լեզվով:

Երկրի արտաքին թշնամուց պաշտպանելու գործը պիտի հենվի պարտադիր և ընդհանուր զինվորական ծառայության վրա:

Որոշ տարիքից սկսած պիտի հիմնել պահակազորք: Ժողովրդական միլիցիա՝ մշտական զորքի փոխարեն: Բանակը պետք է ազգայնացվի: Միջոցներ պետք է ձեռք առնվեն զորանոցների, զորքի և առողջապահական պայմանների համար:

Կառավարությունը ձեռք պիտի առնի բոլոր միջոցները արագացնելու համար Հայաստանից դուրս մնացած հայ ժողովրդի մուտքը դեպի երկիր՝ կանխապես ապահովելով նրա գոյությունը երկրի ներսում եւ ոյություններ ստեղծելով տեղափոխության համար, հատկապես տաճկահայ գաղթականությանը մինչև ծնեռ պիտի ջանալ ուղարկել երկիր և ծայրահեղ դեպքում ապահովել ամեն կողմից:

Վերջապես հերթական խնդիր դարձնել Հայաստանի ավերված վայրերի վերաշինությունը՝ հանդես բերելով այդ գործում նաև դաշնակից պետությունների գործոն մասնակցությունը:

Առաջադրելով իրեն ապագա գործունեության այս ծրագիրը, որի հիմնական կետերն այստեղ շեշտեցի, նոր կառավարությունը հայտարարում է, որ նա համառորեն պիտի ձգտի իրականացնել այդ ծրագիրը՝ հիմնվելով այդ օրինականության վրա: Կառավարությունը չի կասկածում, որ այս ծրագիրը կյանքում իրագործելու խնդրում կգտնի այս պառլամենտի կողմից լիակատար վստահություն: Եվ այնքան ժամանակ, որ պառլամենտը չի գլանա իր վստահությունը տալ այս նորընտիր դահլիճին, կառավարությունը անշեղ կերպով կշարունակի իր գործը, համոզված լինելով, որ նա հենված է ժողովրդական ներկայացուցիչների, նաև Հայաստանի Հանրապետության ժողովուրդների կամքի և վստահության վրա:

«Հայաստանի աշխատավոր», N 121. 16 օգոստոսի 1919թ.:

Հայ.Յեղ Ղազնակցութիւն¹

1. Աւետիս Ահարոնեան
2. Սիրական Տիգրանեան
3. Սմբատ Խաչատրեան
4. Աւետիք Սահակեան
5. Արտաշէս Բաբալեան
6. Սահակ Թորոսեան
7. Հայկ Սարգսեան
8. Ռուբէն Տէր Մինասեան
9. Բժ. Յովհ. Տէր Միքայէլեան
10. Բժ.Արշակ Ղազարեան
11. Դրօ
12. Յովակիմ Բուդաղեան
13. Եփրեմ Սարգսեան
14. Տիգրան Ռաշմաճեան
15. Թադէոս Տօշեան
16. Արշալոյս Աստուածատրեան
17. Յակոբ Տէր Յակոբեան
18. Արտաշէս Վանցեան

Սոցիալ դեմոկրատ բանւորական կուսակցութիւն²

1. Արշաւիր Մելիքեան
2. Հայկ Ազատեան
3. Միքայէլ Ղարաբէկեան
4. Թադէոս Աւտալբէկեան
5. Ալէքսանդր Մ. Աղաջանեան
6. Հովհաննէս Զաքարեան

Սոց. Յեղ. կուսակցութիւն³

1. Արմենակ Աւետիքեան
2. Դաւիթ Զուրեան
3. Արշամ Խոնդկարեան
4. Բժ. Գրիգոր Տէր Յակոբեան
5. Տիգրան Մուշեղեան⁴
6. Գրիգոր Տէր Օհանեան

Հայ ժողով. կուսակցութիւն⁵

1. Հովհաննէս Մելիքեան
2. Ստեփան Մալխասեան
3. Արշալոյս Մխիթարեան

¹ Այս խմբակցության կազմում դուրս եկած պատգամավորին փոխարինել է Մարտիրոս Հարությունյանը:

² Այս խմբակցության կազմում դուրս եկած պատգամավորներին փոխարինել են Աբրահամ Մալխասյանը, Հովհաննէս Դուրգարյանը և Գևորգ Ղարաջյանը:

³ Այս խմբակցության կազմում դուրս եկած պատգամավորներին փոխարինել են Գուրգեն Խարմանդարյանը և Տիգրան Մուշեղյանը:

⁴ Թերթում Գաբրիէլ Տէր Օհանեան, որը սխալ է:

⁵ Այս խմբակցության կազմում դուրս եկած պատգամավորներին փոխարինել են Կոնստանտին Գյուլնազարյանը, Երվանդ Հարությունյանը և Հովհաննէս Ստեփանյանը:

4. Գարեգին Ենգիբարեան
5. Սիրական Տեր Մարտիրոսեան
6. Գրիգոր Տեր Խաչատրեան

Անկուսակցականներ

1. Ստեփան Մամիկոնեան
2. Պետրոս Զաքարեան

Մուսուլմանների պատգամաւորներ

1. Սէյիդ-Ռիզա Միր-Բաբան
2. Միրզա Զաքար Մամեդով
3. Ախպեր աղա Իսմայիլով
4. Միր-Բադիր Միր-Բաբան
5. Մամեդ-բեկ Մամեդ-Բեկով
6. Ասադ-բեկ Աղաբաբեկով

Ռուսաց պատգամաւորը

1. Իվան Իվանովիչ Զորին

Եզդիի պատգամաւոր

1. Իսուֆ բեկ Թէյմուրով

«Զանգ», 4 օգոստոսի 1918թ.:

Արևմտահայ ներկայացուցիչներ

1. Արմէն Սասունի
2. Վաղարշակ Յոխիկեան
3. Արսէն Կիտուր
4. Վահագն Քրմոեան
5. Զմայակ Մանուկեան
6. Արմենակ Մաքսապետեան
7. Զավեն Կորկոտեան
8. Վարդան Առաքելեան
9. Զայկ Կոսոյեան
10. Վան-Փուշ
11. Զայրապետ Զայրապետեան
12. Արտաշէս Միրզոյեան

«Աշխատանք», 7 հունիսի 1919թ.

ՀՀ ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

1. Ահարոնեան Ավետիս
2. Աղբալեան Նիկոլ
3. Արղութեան Յովսէփ
4. Արարատեան Սարգիս
5. Աբեղեան Արտաշէս
6. Աւագեան Ներսէս
7. Աղաբաբեկով Ասադ-բեկ (թուրք)
8. Բաբալեան Արտաշէս
9. Բարսեղեան Պերճուհի
10. Բաբաեան Վարոս
11. Բալաեան Գերասիմ
12. Բուդաղեան Զովակիմ

13. Գիւլիսանդանեան Աբրահամ
14. Գրիգորեան Սիրաք
15. Եաղջեան Հայկ
16. Եօլեան Ջաքար
17. Ջառաֆեան Լևոն
18. Ջուրեան Դավիթ (Էտն)
19. Թադևոսեան Լևոն
20. Թէմուրով Իսուֆ-բեկ (Եգդի)
21. Թորոսեան Սահակ
22. Թումանեան Լևոն (Էտն)
23. Խատիսեան Ալեքսանդր
24. Խատիսեան Գևորգ
25. Խաչատրեան Սմբատ
26. Խորէնի Վահան
27. Խոնդկարեան Արշամ (Էտն)
28. Կանաեան Դրաստամատ
29. Ղազազեան Կորիւն
30. Ղազարեան Արշակ
31. Մանասեան Սարգիս
32. Մանուկեան Հմայակ
33. Մաքսապետեան Արմենակ
34. Մելիքեան Յովակիմ
35. Մանուկեան (Ջալեան) Կատարինէ
36. Միրաքեան Ենովք
37. Մելքոնեան Արտաշես (գյուղ.միութիւն)*
38. Միրբաբա Միր-Բաղիր (թուրք)
39. Յովհաննիսեան Արշակ
40. Յարութիւնեան Մարտիրոս
41. Յովսէփեան Արտաշես-Մալխաս
42. Նալչաճեան Արամ
43. Նավասարդեան Վահան
44. Նազարեան Արտաշես
45. Շանթ Լևոն
46. Շիրինեան Արշակ
47. Շահինեան Գառնիկ
48. Պետրոսեան Լևոն
49. Պապաեան Խոսրով
50. Ջամալեան Արշակ
51. Սահակեան Աւետիք
52. Սահակեան Վառվառե
53. Սասունի Կարօ
54. Սարգսեան Եփրեմ
55. Սարգսեան Հայկ
56. Սեպուհ Արշակ
57. Սաֆրաստեան Արամ
58. Սահակեան Սաքօ(Էտն)**
59. Վարանդեան Միքայել
60. Վարշամեան Գևորգ
61. Վրացեան Սիմոն

* Ա.Մելքոնյանը սպանվել է 1920թ. Մայիսյան ապստամբության ժամանակ:

** Ս.Սահակյանը 1919թ. նոյեմբերին մեկնել է արձակուրդ և այլևս չի վերադարձել, նրա փոխարեն պատգամավոր է դարձել Վահան Մինախորյանը:

62. Տեր-Ղալթեան Յովսէփ
63. Տեր-Մինասեան Ռուբէն
64. Տեր-Միքայելեան Հովհաննէս
65. Տեր-Հակոբեան Հակոբ
66. Տիգրանեան Սիրական
67. Տերտերեան Համբարձում
68. Տեր-Յարութիւնյան Գեղամ
69. Տեր-Թորոսեան Վարդան
70. Տեր-Գևորգեան Միքայել
71. Տեր-Գրիգորյան Միհրան
72. Տեր-Միքայելեան Անուշավան
73. Փաստրմաճեան Գարեգին
74. Փափագեան Վահան
75. Քաջազնունի Հովհաննէս
76. Քաջբերունի Ռուբէն
77. Քալաշեան Գառնիկ
78. Օհանջանեան Համազասպ
79. Օհանջանեան Աւետիս
80. Ֆերիդ Ջենիլ (Տիգրան Ծամհուր)*

ՀԱԱ, ֆ.198, ց.1, գ.3, ք.1-9:

* 1918թ. վերջին պառլամենտից ՀՀԴ ֆրակցիայի դուրս եկած անդամին, որի ու լինելը հնարավոր չեղավ պարզել, փոխարինել է ՀՀԴ ցուցակի 74 համարի տակ գրանցված Նորայր Հակոբյանը:

ԱՆՃՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ցանկ

Ա

- Աբդուլ-Քերիմ փաշա, Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Վրաստանում- 69
- Աբեղյան Արտաշես Գաբրիելի (1878-1955), բանասեր, մանկավարժ, թարգմանիչ - 242, 261, 266, 270, 272, 276, 285, 286, 318, 323, 325, 330, 333, 394, 405, 408, 409, 411, 417, 419, 420, 423, 426, 430, 435, 458, 520, 530, 593
- Ազատյան Հայկ Նահապետի (1881-1964), տնտեսագետ, հասարակական-քաղաքական գործիչ - 7, 14-18, 24, 25, 27, 30-36, 39, 40, 42, 43, 45, 46, 51, 53, 57, 63, 64, 66, 67, 70, 72, 74-77, 79-85, 89, 91, 92, 95, 96, 99, 105 -109, 111, 112, 118, 133-136, 140, 143-145, 148, 152, 158, 160, 161, 168, 176, 179, 180, 181, 184, 185, 187, 188, 191, 192, 194-197, 207-215, 220, 221, 223, 224
- Աթաբեկյան Լևոն Նիկողայի (1875-1918), հայ էսեռների առաջնորդներից- 508, 509
- Աթաբեկյան Միքայել Ներսեսի, ՀԺԿ անդամ, 1918թ. նոյեմբերից դեկտեմբեր ՀՀ լուսավորության նախարար -84,
- Աթաբեկյան Ներսես, կալվածատեր, Հովսեփ Աթաբեկյանի (1870-1916, հրապարակախոս, թարգմանիչ) և Միքայել Աթաբեկյանի հայրը, -37,
- Աթաբեկյան, անտառապետ -329
- Ալիխանյան -389, 390, 391
- Աղաբաբյան Գրիգոր, ճարտարագետ, 1919-1920թթ կազմակերպել է ՀՀ թղթահրամանների տպագրումը Լոնդոնում, իսկ նամականիշեր՝ Փարիզում -298, 302
- Ահարոնյան Ավետիս Առաքելի (1866-1948), գրող, հասարակական գործիչ - 3, 8, 134, 209, 227, 232, 236, 293, 369, 465, 497, 510
- Աղաբաբեկով Ասադ բեկ - 6, 15, 16, 19, 92, 96, 108, 160, 169, 170, 174, 191, 220, 241, 255, 262, 444
- Աղաբեկ Մահմեդ Ֆեյզուլլա-օղլի- 224
- Աղբալյան Նիկողայոս (Նիկոլ) Պողոսի (1873-1947), գրականագետ, 1919թ. օգոստոսից մինչև 1920թ. մայիսը ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարար - 87, 93, 109, 111, 121, 122, 125, 130, 133, 134, 138-140, 142, 148-153, 158, 159, 179, 180, 182, 184-186, 192, 195, 196, 201, 206, 215, 216, 242, 243, 267, 306, 307, 319, 322, 366, 387, 512, 518, 530
- Առաքելյան Վարդան, սպա - 20
- Առաքելյան Ներսես, գրագիր - 486
- Աստվածատրյան Արշալույս Միքայելի (1883-1973), հասարակական գործիչ - 6
- Աստվածատրյան, պորուչիկ - 410
- Ասսեր Վերնեյ, գեներալ- 193, 194
- Ավագյան Ներսես, 2-րդ խորհրդարանի պատգամավոր, տնտեսագետ (1884- ?) - 241, 242, 311, 342, 352, 446, 455, 458, 474, 482, 593
- Ավագյան Պետրոս, զինվոր - 477
- Ավդալբեկյան Թադեոս Հայրապետի (1885-1937), տնտեսագետ, բռնադատվել է - 7, 19, 25-27, 37, 39, 40, 61, 66, 111, 129, 136, 173, 176, 199, 212, 213, 220, 290
- Ավետիսյան Նիկողայոս, զինվոր - 462
- Ավետիքյան Արմենակ Կարապետի, մշակութային գործիչ - 41
- Արարատյան Սարգիս Շահնազարի (1886-1943), 1919թ. օգոստոսից մինչև 1920թ. նոյեմբերը ՀՀ ֆինանսների, ապա խնամատարության և վերաշինության նախարար - 3, 221, 236, 239, 242, 243, 272, 273, 275, 288, 295, 388, 391, 402, 408, 417, 444, 453, 488, 593
- Արղության Հովսեփ Գևորգի (1863-1925), հասարակական գործիչ, 1919-1920թթ. ՀՀ ներկայացուցիչը Պարսկաստանում - 242, 244, 247, 249, 254-256, 263, 266, 283, 326, 373, 374, 416, 512
- Աֆրիկյան Վահան, Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ- 244, 391

Բ

Բաբայան Արտաշես Ադամի (1886-1959), բժիշկ, 1919թ. հոկտեմբերից մինչև 1920թ. մայիսը ՀՀ խնամատարության և վերաշինության նախարար - 6, 94, 142, 143, 145, 160, 165, 167, 175, 180, 186, 194, 194, 196, 203, 204, 211-214, 242, 243, 247, 250, 255, 257, 266, 284, 309, 310, 319, 322, 324, 330, 431, 447, 593
 Բաբայան Վարոս Մուշեղի (1886-?), մանկավարժ, բնագետ, 1921թ. անցել է Պարսկաստան - 94, 242, 334, 419, 478, 489, 593
 Բալայան Գերասիմ Բալայի (1879-1959), հասարակական գործիչ - 354, 360, 374, 379, 504, 593
 Բաղդասարյան Նիկոլայ, գնդապետ, հետո գեներալ-մայոր - 38
 Բաղերով Մաշ. Յուսուֆ, քարավանսարայի տեր - 24
 Բարսեղյան (Պարտիզպանյան) Պերճուհի Տիրանի (1887-1940), ուսուցչուհի - 242, 593
 Բեգզադյան Տիգրան Հարությունի (1871-?) 1918-1920թթ. ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը Ադրբեջանում, ապա Վրաստանում - 1842- 73, 481
 Բեքիր Սամի (1864-1932), 1920-1921թթ. Զենալական Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի գործկոմի անդամ արտաքին գործերի գծով - 525, 526, 528
 Բերբերյան Մինաս Իվանի (1871-1919), 1918-1919թթ. ՀՀ պետական վերահսկիչ - 83, 178, 187
 Բիչի Վիլյամ Հենրի - գեներալ - 154, 230, 258
 Բուդաղյան Հովակիմ Հարությունի (1870-1928), իրավաբան, խմբագիր - 6, 19, 28-30, 45-48, 54, 63, 64, 66, 75, 77, 93, 94, 98, 99, 110, 111, 113, 122, 135, 142, 153, 161, 177, 180, 185, 186, 188, 192, 193, 202, 211, 215, 218, 219, 220, 221, 235, 241, 250, 256, 267, 269, 271, 311, 312, 327, 332, 347, 348, 352, 356, 357, 362, 363, 373-375, 378, 387, 396, 409, 410, 421, 426, 430, 444, 454, 464, 470, 472, 474, 475, 483, 485, 486, 493, 494, 507, 509, 532

Գ

Գամազով Կոնստանտին Միխայիլի (1885-1922), գեներալ-մայոր - 145
 Գասֆելդ - 163
 Գեգեչկորի Եվգենի Պյոտրի, Վրաստանի ԱԳ նախարար - 163, 212, 368
 Գեղևանով Նիկոլայ Կոնստանտինի, գեներալ-մայոր - 163
 Գիրոն Վիլյամ Դաֆ, մայոր - 166
 Գևորգ Ե. Կաթողիկոս - 244, 319
 Գյուլխանդանյան Աբրահամ Խաժակի (1875-1946), գրող, իրավաբան, 1919թ. օգոստոսից մինչև 1920թ. նոյեմբերը ՀՀ ներքին գործերի, արդարադատության, ապա ֆինանսների նախարար - 241-243, 386, 425, 450, 473, 553, 593
 Գյուլնազարյան Կոնստանտին Գերասիմի (Կարապետի) (1872-?), ՀԺԿ-ն կողմից խոհրդարան է մտել 1918թ. աշնանը, 1935թ. դատապարտվել է 5 տարի ազատազրկման - 123, 126, 135, 142, 160, 186, 187, 188, 202, 211, 214
 Գրիգորյան Սիրաք (Սիրական) Սուքիասի (1878-1937), ուսուցիչ, բռնադատվել է - 242, 287, 311, 312, 314, 317, 365, 367, 411, 423, 431, 435, 439, 593
 Գրիգորյան Ալեքսան, զինվոր - 143
 Գրիգորյան Հմայակ, պորուչիկ - 411
 Գրիգորյան Գալուստ, ֆելդֆեբել - 482, 483
 Գրին, կապիտան - 128, 129, 131-135
 Գրո - տես Տեր-Հակոբյան Գրիգոր Աբրահամի
 Գուլյան - տես Ղուլյան

Դ

Դանիել վարդապետ Զադոյան (1868-1937), Ախթամար վանքի միաբան, բռնադատվել է - 55, 369
 Դարբինյան Մկրտիչ - 266, 270, 271
 Դարբինյանցներ Զավադ, Արմենակ, Գևորգ - 224

Դենիկին – 127, 193, 195, 197, 199, 200, 204, 209, 229, 247, 389, 450-452, 506, 512

Դյուրուա- 163

Դրաստամատ Բրուտյանի – 255, 256

Դրո, Կանայան Դրաստամատ Մարտիրոսի (1884-1956) – 6, 7, 31, 67, 115, 118, 128, 174, 221, 223, 523, 555, 594

Դուրգարյան Հովհաննես Արիստակեսի (1885-1938), իրավաբան, 1936-1937թթ. ՀԽՍՀ պետական արքիտր, բռնադատվել է- 193, 211

Ե

Եղիգարյան- 389, 392

Ենգիբարյան Գարեգին Խաչատուրի (1863-1920), գրականագետ- 6, 19, 22, 24, 26, 27, 45, 47, 48, 51, 63, 65, 66

Զ

Զալյան-Մանուկյան Կատարինե Զաքարի (1886-1951), բժշկուհի, Արամ Մանուկյանի այրին – 242, 263, 462, 595

Զառաֆյան Լևոն Միքայելի (1885-1921), հասարակական գործիչ, 1921թ. անցել է Պարսկաստան և զոհվել ավազակների ձեռքով - 242, 334, 355, 356, 381, 385, 553, 593

Զավալիշին Սերգեյ Ֆյոդորի, 1917թ. Անդրկովկասի 7-րդ՝ Թիֆլիսի ջրային տեղամասի ինժեներ-հիդրոշինարար – 273

Զավեն եպիսկոպոս Եղիայան -496

Զաքարյան Հովհաննես – 7, 19, 593

Զաքարյան Պետրոս Հարությունի (1866-1922), լրագրող – 6, 9, 33, 42, 113, 117, 152, 159, 183, 184, 186, 188, 202, 203, 593

Զորին Իվան Իվանովիչ - 6, 15-17, 36, 40, 45, 108, 160, 205, 593

Զուբյան Դավիթ Գրիգորի (1881-1920), իրավաբան - 3, 6, 9, 19, 22, 30, 35, 39, 40, 44, 47, 48, 50, 55, 57, 59, 62-64, 77, 83, 92, 95-98, 109, 112, 111, 136, 140, 151, 152, 155, 156, 159, 173, 175-178, 180, 191, 200, 203-205, 214, 216, 220, 235, 241, 243, 256, 262, 593

Է

Էլո - 48

Էնֆիաջյան Արտաշես Համբարձումի (1866-1924), տեխնիկ, 1918թ. նոյեմբերից մինչև 1919թ. ապրիլը ՀՀ ֆինանսների նախարար - 84, 229, 303, 327, 331

Էնֆիաջյան, ինժեներ, Ա. Էնֆիաջյանի եղբայրը, -297, 298, 302

Թ

Թադյան - 120

Թադևոսյան Լևոն Հովհաննեսի (1865-1936), հասարակական գործիչ -141, 241, 242, 247, 263, 304, 305, 326, 327, 335, 348, 352, 353, 355, 359, 362, 373, 374, 380, 416, 418, 419, 424, 438, 439, 445, 452, 487, 501, 593

Թամամշյան Իվրիլ (Խորեն), բժիշկ- 33, 389, 390, 391, 392

Թեյմուրով Յուսուֆ բեկ – 6, 593

Թոմսոն Վիլյամ, գեներալ- 123, 128, 130, 146, 166, 217

Թորոսյան Սահակ Դավթի (1885-1940), գրականագետ, 1919թ. փետրվարից մինչև հունիս ՀՀ խնամատարության և աշխատանքի նախարար, բռնադատվել է, մահացել բանտում – 6, 27, 29, 30, 34, 64, 66, 68, 72, 81-83, 89, 93, 103, 104, 110, 111, 218, 231, 233, 241, 242, 244, 267, 311, 313, 315, 319, 321, 324, 329, 330, 332-334, 337, 345, 346, 360, 369, 370, 372, 374, 375, 414, 421, 425, 432, 433, 457, 458, 461, 470, 472, 473, 485, 489, 490, 491, 493, 502, 534, 553, 556, 594

Թումանյան, գյուղացի - 245

Թումանյան Լևոն Գևորգի (1890-?), իրավաբան, հայ էսեռների առաջնորդներից- 226, 242, 250, 256, 262, 263, 267, 270, 271, 275, 277, 282, 287, 304, 313, 340, 342, 343, 345, 347, 364, 379, 381, 383, 402, 407, 408, 410, 416, 421, 450, 456, 458, 482, 489, 490, 493, 504, 506, 507, 557, 594

Ժ

Ժորդանիա Նոյ Նիկողաևի- 163
Ժուրուլի Գ.Դ.- 163

Ի

Իսմայիլով Աբբեր ադա - 6, 179, 593

Լ

Լաուտեն Ֆրեդերիկ, կապիտան- 181
Լիսիցյան - 389

Խ

Խալիլ բեյ, Թուրքիայի արդարադատության նախարար, Բաթումի բանակցություններում թուրքական պատվիրակության ղեկավար – 7

Խալիլ բեյ, թուրքական գնդապետ, մուսուլմանական ուժերի հրամանատարը Նախիջևանում- 236, 339, 367, 451, 482

Խալիլ փաշա, Էմվերի հորեղբայրը, 1918թ. հունիսի 28-ից Կովկասում գործող թուրքական զորքերի հրամանատար - 33, 49, 67, 451

Խաչատրյան Սմբատ Հարությունի, իրավաբան - 6, 9, 12, 19, 22, 33, 34, 40, 47, 48, 51, 60, 66, 80, 83, 93, 94, 96, 99, 113, 220, 222, 241, 481, 594

Խատիսյան Ալեքսանդր Հովհաննեսի (Իվանի) (1874-1945)- 3, 7, 8, 161, 211, 226, 230, 232, 236, 239-241, 243, 294-296, 301-303, 321, 335, 371, 400, 428, 429, 433, 437, 448, 449, 451, 465, 468, 472, 479, 485, 489, 496, 536, 548, 553, 594

Խատիսյան Գևորգ Հովհաննեսի (Իվանի) (1879-1935), փաստաբան, գրականագետ - 230, 242, 282, 297, 332, 406, 422, 424, 427, 429, 430, 432, 456, 458, 462, 464-466, 470, 471, 475, 594

Խարմանդարյան Գուրգեն Հովհաննեսի- (1893-1939), ճարտարագետ, բռնադատվել է -30, 41

Խոնդկարյան Արշամ Թևոսի (1881-1965), իրավաբան, գրականագետ – 6, 12, 15-19, 38, 39, 41, 43-46, 55, 59, 62, 63, 65, 70, 76, 79, 81, 85, 86, 90, 91, 96, 97, 101-104, 107, 108, 110, 112, 113, 117, 118, 122, 127, 132, 136, 218, 220, 222, 224, 239, 240-243, 246, 247, 249, 250, 254, 260, 262, 264, 266, 269, 285, 288-290, 294, 304-307, 309, 311-315, 321-323, 327, 328, 330, 331, 336, 337, 347-349, 352-355, 357, 359-361, 364-366, 371, 374, 377, 404, 408, 411, 417, 420, 422, 423, 425, 427, 430, 450, 452, 455, 456, 458, 462, 488-490, 492, 505, 506, 531, 532, 535, 550, 551, 554, 555, 594

Խորենի Վահան- տես Տեր-Գևորգյան Վահան Խորենի

Կ

Կանդելակի Կ.Պ.- 163

Կարաբեքիր Քյազիմ Ֆերիդ - 526-528, 543-547

Կարճիկյան Խաչատուր Հովհաննեսի (1882-1918) – 7, 20, 21, 30, 41, 83, 108, 115, 127, 153, 155, 187

Կիտուրյան Արսեն (1883-1976), հրապարակախոս, խմբագիր -594

Կոստյան Հայկ-Հայկակ (1882-1968), գրականագետ, հրապարակագիր -594

Կորկոտյան Զավեն Հովհաննեսի (Մնացական) (1890-1937), վիճակագիր -594

Հ

Հախվերդյան Հովհաննես (Իվան) Վասիլի (Բարսեղի) (1873-1931) -գեներալ-մայոր, 1918թ. հուլիսից մինչև 1919թ. մարտը ՀՀ զինվորական նախարար -7, 37, 221, 276

Հակոբյան Նորայր Ներսեսի -594

Հայրապետյան Հայրապետ-594

Հասկել Վիլյամ, գնդապետ – 236, 237, 250-252, 258, 260, 261, 265, 266, 272,

Հարբոթ, գեներալ- 258, 287, 299

Հարությունյան Երվանդ Հարությունի, ՀԺԿ-ն կողմից խոհրդարան է մտել 1918թ. աշնանը, 1921թ. անցել է Պարսկաստան - 66, 73, 75, 79, 82, 87, 90, 103, 104, 105, 108-110, 142, 161, 169, 175-177, 179, 180, 192, 203, 205, 206, 209, 210

Հարությունյան Հովսեփ - 414

Հարությունյան Մարտիրոս Հարությունի (1875-1938), մանկավարժ, 1920թ. փետրվարից մինչև դեկտեմբեր ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը Ադրբեջանում - 83, 91, 93, 94, 96, 107, 109-112, 122, 127, 129, 130, 233, 275, 282, 290, 314, 323, 334, 341, 348, 352, 358, 360, 363, 365, 594

Հարությունյան Մնացական - 486

Հարությունյան Սամսոն Ստեփանի (1869-1943), իրավաբան, 1918թ. նոյեմբերից մինչև 1919թ. հունիսը ՀՀ արդարադատության նախարար -111

Հարությունյան Վանո- 374

Հովհաննիսյան Արշակ Հարությունի (1883-1954), լրագրող - 242, 326, 349, 353, 354-356, 362, 365, 385, 386, 394, 405, 429, 434, 462, 504, 555, 595

Հովհաննիսյան Լյուդվիգ - 224

Հովսեփյան Արտեմ Գրիգորի, գեներալ-մայոր – 228, 459

Հովսեփյան Սիրական - 493

Ղ

Ղազազյան Կորյուն Ալեքսանդրի (1892-?), իրավաբան, խմբագիր, 1920-ական թվականներին աքսորվել է Տոմսկի մարզ, բնակվել է Ալեքսանդրովսկի շրջանի համանուն գյուղում, 1935թ. ձերբակալվել և դատապարտվել է 3 տարվա ազատազրկման - 241, 595

Ղազարյան Արշակ Պողոսի (1876-1937), բժիշկ, խմբագիր- 6, 19, 33, 46, 65, 66, 94, 165, 199, 242, 266, 306, 312, 340, 343, 350, 355, 358, 365, 390, 397, 399, 408, 420, 423, 427, 430, 434, 439, 455, 490, 594

Ղարաբեկյան Միքայել Գերասիմի (1880-?), պատմաբան, մանկավարժ, 1921-1922թթ. ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի քարտուղար- 7, 41, 111-113, 175, 593

Ղարաջյան Գևորգ Հարությունի (Ակիմի) (1861-1936), հեղափոխական գործիչ, գրող – 63, 64, 110, 142, 225

Ղարաքեշիշյան - 120

Ղորղանյան Ստեփան Ալեքսանդրի (1865-1925), 1919-1920թթ. Կարսի նահանգապետ- 154, 166, 260, 261, 363, 459, 461, 497, 553

Ղորղանով (Կորգանով) Գաբրիել Գրիգորի (1880-1954), գեներալ-մայոր- 163

Ղուլյան Լևոն Իվանի- ճարտարագետ-տեխնոլոգ, 1918թ. նոյեմբերից մինչև 1919թ. մարտը ՀՀ պարենավորման նախարար -84, 389

Ս

Մալխաս (Հովսեփյան Արտաշես Կարապետի) (1877-1962), գրող, հասարակական գործիչ – 242, 434, 594

Մալխասյան Աբրահամ Գերասիմի (Հովհաննեսի), իրավաբան – 31, 36, 41-44, 47, 48, 50, 89, 94-98, 102, 110, 113, 114, 122, 123, 125, 145, 193, 593

Մալխասյան Ստեփան Սարգսի (1857-1947), բանասեր, մանկավարժ -6, 26, 30, 39, 103, 106, 315, 593

Մալխասյան, ինժեներ – 225

Մահմեդբեգով Մամեդ բեգ - 6

Մահմեդ Ալի փաշա, գրվել է նաև Մեհմեդ Ալի-փաշա, 1918թ. Թուրքիայի ռազմական և դիվանագիտական ներկայացուցիչը Երևանում -63, 67, 69, 92, 80, 81, 84, 92

Մահմեդով Միրզա Ջաբար- 6

Մամիկոնյան Ստեփան Գրիգորի (1858-1923), իրավաբան- 6, 16-18, 22, 57-59, 61, 63, 73-76, 79, 81-83, 86, 87, 89, 91, 96, 98, 99, 108-113, 125, 129, 133-135, 483

Մանասյան Սարգիս Ստեփանի (1875-1920), հասարակական գործիչ, 1918-1920թթ. ՀՀ ՆԳՆ տեղակալ, 1920թ. գերվել է Ղիլիջանում, տարվել Բաքու և գնդակահարվել – 217, 225, 298, 303, 319, 594

Մանուկյան, պրապորշչիկ - 263

Մանուկյան Արամ Հարությունի– 7, 21, 83, 161, 177, 205, 236

Մանուկյան Աս., պողպարուհիկ - 476

Մանուկյան Հմայակ Մանուկի (1888-1920), խմբագիր - 231, 241, 242, 247, 268, 342, 353, 355, 378, 380, 387, 403, 406, 430, 439, 509, 594

Մանուկյան -Ջալյան Կ.- տես Ջալյան-Մանուկյան Կ.

Մատթեոս եպիսկոպոս Մատթեոսյան- 370

Մատթեոսյան Տիգրան - 37

Մարգարյան բժ. (գաղթականների պարենավորման գործերի վարիչ) – 33, 389, 391

Մարգարյան Աբգար – 476, 477

Մարգարյան Սերոբ - 224

Մարտիրոսյան – 315, 318

Մարտիրոսյան Ալեքսանդր, պողպարուհիկ - 462

Մաքսապետյան Արմենակ Մկրտիչի (1885-1957), գյուղատնտես, մանկավարժ, խմբագիր- 231, 232, 237, 263, 312, 314, 317, 318, 348, 349, 352, 355, 411, 422, 433, 447, 517, 594

Մդիվանի Ա. Վ.- 118, 163, 334

Մելիք-Աղամալյան -416

Մելիք-Աղաջանյան Ալեքսանդր Հովհաննեսի (1884-1949), տնտեսագետ- 7, 31, 37, 65, 66, 142, 149, 151, 182, 183, 186, 214, 222

Մելիք-Թանգյան Ներսես եպիսկոպոս (1866-1948)– 109

Մելիք-Ղարաբյոզյան Գևորգ Իվանի (Բալաբեկի) (1873-1940), մշակութային գործիչ, 1918թ. դեկտեմբերից մինչև 1919թ. հունիսը ՀՀ լուսավորության նախարար - 193, 230

Մելիք-Շահնազարյան Ս. – 390, 391

Մելիքյան Արշավիր Միքայելի (1879-1937), խմբագիր, պետական գործիչ, բռնադատվել է – 7, 15-19, 22, 24, 26, 27, 29, 31, 34, 36, 63, 64, 66, 73, 82, 86, 102, 103, 106, 110, 111,

Մելիքյան Հովհաննես Նահապետի- (?-1934) -6, 105, 107, 108, 135, 184

Մելիքյան Հովակիմ Նահապետի (1886-1964), բժիշկ -242, 325, 327, 342, 357, 362, 365, 371, 375, 380, 385, 395, 403, 407, 408, 473, 482, 493, 594

Մ[ելիք-] Յուլյան Եսայի -446

Մելքոնյան Արտաշես Կտարապետի (1886-1920) բժիշկ – 240-242, 247, 255, 261-263, 268, 269, 275, 284, 286, 289, 293, 296, 304, 306, 307, 308, 313, 316, 319, 324-325, 327, 330, 334, 337, 346, 349, 351, 354, 358, 360, 362, 365, 366, 373, 406, 424, 450, 455, 456, 488, 489, 490, 511, 594

Մինախորյան Վահան Սեմյոնի (1884-1946), հեղափոխական գործիչ -124, 129, 142, 150, 158, 167, 168, 169, 170, 173, 187, 188, 190, 192, 198, 211, 214, 220, 444, 449, 451, 457, 488, 506, 507, 538, 539, 553, 555, 594

Մինասյան, բժիշկ - 390

Միրաքյան Ենովք Իսահակի (1895-1938), բժիշկ, բռնադատվել է - 242, 243, 323, 335, 360, 373, 379, 425, 434, 438, 477, 496, 594

Միր-Բաբան Միր Բադր - 6, 242

Միրզոյան Արտաշես Կարապետի (1887-1929), մանկավարժ -594

Մխիթարյան Արշալույս – 6, 9, 13, 16, 17, 33, 35, 39, 46

Մուխտար Ահմեդ, 1920-1921թթ. Քենալական թուրքիայի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար-նախարարը - 541, 542, 543, 546, 548, 550

Մուշեղյան Տիգրան Պետրոսի (1886-1935), ֆիզիոլոգ, մանկավարժ- 6, 28, 33, 41, 42, 54, 56-58, 61, 64, 71, 82, 175, 183, 185, 190-192, 197, 198, 205, 211, 213, 214

Յ

Յաղջյան Հայկ Ստեփանի (1884- ?), իրավաբան- 217, 241, 242, 381, 397, 409, 422, 423, 593

Յոլյան Զաքար Հակոբի (1882-1970), լրագրող, մանկավարժ - 290, 296, 593

Յոխիկեան Վաղարշակ -594

Յուսակով - 48

Ն

Նազարբեկյան Թովմաս (Ֆոմա) Հովհաննեսի (Իվանի)- 7

Նազարյան Արտաշես Հովհաննեսի (1885-197?), լրագրող- 241, 296, 369, 372, 379, 387, 399, 402, 418, 420, 594

Նազարյան Լիպարիտ Հովսեփի (1874-1947), խմբագիր, արվեստագետ -506

Նալչաճյան Արամ Հակոբի- 595

Նավասարդյան Վահան Բեգլարի (1888-1956), խմբագիր, տնտեսագետ -241, 242, 450, 456, 457, 462, 471, 496, 505-507, 525, 530, 532, 594

Նուրի փաշա, Էնվերի խորթ եղբայրը, Բաքու արշավող Կովկասյան մուսուլմանական բանակի հրամանատարը - 92, 450, 451, 508

Շ

Շահինյան Գառնիկ Պողոսի (1888-?), բանաստեղծ, լրագրող- 242, 247, 267, 305-307, 312, 314, 318, 353, 360, 366, 377, 428, 433, 439, 454, 456, 594

Շահխաթունի Արշավիր Վաղարշակի (1885-1957), դերասան -138

Շահխաթունյան Ավետիք Տիգրանի(1883-1918), խմբագիր, հրապարակախոս - 68

Շահմազյան Արսեն Պողոսի (Պավելի) (1883-?), 1921թ. ձերբակալվել է Թիֆլիսում և արքայազն Ռուսաստան, 1935թ բնակվել է Օրյոլ քաղաքում, որպես բանվոր աշխատել ալյուրի գործարանում, ձերբակալվել և դատապարտվել է 3 տարվա ազատազրկման -93, 114, 115, 127, 145, 152

Շահմուրադյան - 264, 265

Շահնազարյան - 154

Շանթ Լևոն (1869-1851), գրող - 3, 236, 375, 378, 380, 399, 403, 420, 421, 424, 427, 432, 436, 438, 440, 444, 449, 452, 463, 467, 470, 478, 486, 490, 491, 495, 538, 594

Շարաֆյան- 55, 172

Շարդինի Պեր-Օգյուստ, գնդապետ - 137, 146

Շիրինյան Արշակ Կարապետի (1882-1920), գյուղատնտես -358, 434, 439, 493, 504, 506, 538, 594

Պ

Պապայան Խոսրով Խաչատուրի (1884-?), ուսուցիչ- 296, 306, 367, 376, 406, 431, 469, 472, 482, 489, 495, 594

Պապաջանյան Միքայել Իվանի (1868-1929), իրավաբան, հասարակական գործիչ - 7, 8

Պետրոսյան Գրիգոր- տես Տեր-Պետրոսյան Գրիգոր

Պետրոսյան Լևոն Սողոմոնի (1879- ?), ուսուցիչ -241, 322, 594

Պողոսյան Ի. Ս.- 161

Պուլադբար Անտուան, կապիտան -146, 163, 245

Զ

Զամալյան (Իսահակյան) Արշակ Զամալի (1884-1940), լրագրող, մանկավարժ, 1920թ. ՀՀ հաղորդակցության նախարար - 67, 69, 138, 140, 145, 152, 239, 240-

244, 247, 249, 262, 270, 275, 289, 290, 306, 307, 314, 319, 323, 328-330, 337, 343, 383, 384, 386, 392, 397, 409, 425, 426, 432, 433, 452, 478, 506, 594
Ջափարիձե, գնդապետ - 163

Ռ

Ռամիշվիլի Նոյ Վիսարիոնի- 163
Ռայկրոֆտ, գեներալ- 163
Ռաշմաճյան Տիգրան Հակոբի (1862-1946), մանկավարժ - 6, 39, 40, 94, 193

Ս

Սաբախտարաշվիլի Կ.Բ.- 163
Սահակյան Ավետիք Հովհաննեսի (1864-1933), գյուղատնտես, 1918-1920թթ ՀՀ
խորհրդարանի նախագահ, - 3, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 19, 20, 21, 25, 28, 36, 41, 46,
54, 56, 58, 63, 65, 67, 70, 80, 88, 93, 112-115, 127, 128, 135-142, 152, 188, 218-
223, 231, 234, 236, 243, 245, 259, 262, 286, 287, 290, 307, 320, 324, 329, 330,
338, 340, 343, 344, 348, 351, 354, 355, 363, 366, 371, 454, 456, 461, 472, 475,
477, 482, 484, 486, 489, 491, 493, 495, 496, 501, 509, 520, 530, 533, 538, 594
Սահակյան Սաքո (Սիմոն, Սեմյոն) Սարգսի (1884-1937) տնտեսագետ, Անդրկով-
կասի էսեռների առաջնորդը - 241, 242, 277, 280, 291, 294, 296, 308, 313, 352,
373
Սահակյան Վարվառե (Սառա) Սիմոնի (1878- 1942), մանկավարժ, Ա. Սահակյանի
կինը, - 242, 364, 265, 594
Սասունի Արմեն Ղազարի (1892-?) -231
Սասունի Կարո Ղազարի (1888- 1977), հասարակական գործիչ- 309, 326, 343,
361, 370, 397, 399, 406, 418, 430, 439, 444, 455, 463, 594
Սարգսյան Եփրեմ Սարտիրոսի (1886-1970), թարգմանիչ - 6, 15, 19, 93, 94, 108,
127, 135, 150, 152, 162, 176, 191, 192, 207, 214, 222, 242, 360, 361, 446, 594
Սարգսյան Հայկ Թամրազի (1887-1971), ճարտարապետ, հրապարակագիր -6,
19, 31, 33, 38, 44, 50, 53, 57, 63, 64, 68, 70, 79, 93, 94, 96, 112, 135, 142, 152,
153, 160, 170, 173, 177, 179, 184, 241, 242, 270, 276, 310-312, 315, 317, 319,
320, 325, 327, 328, 331, 334, 340, 342, 349, 352, 357, 359, 374, 379, 384, 388,
403, 405, 417, 431, 435, 439, 453, 457, 461, 463, 473, 477, 551, 594
Սաֆրաստյան Արամ Ղևոնդի (1888-?), ուսուցիչ, լրագրող - 236, 449, 464, 523,
538, 594
Սեփդ-Ռեզա Միր-Բաբաև - 6
Սեպուհ Արշակ Ներսեսի (1872 1940), ռազմական և հասարակական գործիչ- 486,
503, 521, 594
Սիլիկյան Մովսես Բաբայի, գեներալ - 7, 140, 157, 221, 546, 549
Սոտնիկյան Պարույր- 594
Սուլթանով -498
Սուլթանով Խոսրով բեկ, Ղարաբաղի նահանգապետ- 291-295, 479, 481, 506, 508
Սուլթանով Համիդ, 1920-1921թթ. Ադրբեջանի ներքին գործերի ժողկոմ - 502, 507
Ստեփանյան Հովհաննես Սարգսի (1888-1962), պատմաբան- 110, 111, 117, 132,
144, 149, 192, 196, 200, 214, 220
Ստյուարտ Ռոբերտոնեյլ, գնդապետ- 163
Ստոլիպին - 16, 346

Վ

Վանցյան Արտաշես Գրիգորի (1891-1937), տնտեսագետ, բռնադատվել է - 6, 19
Վան-Փուշ Եղիշե, տնտեսական աշխատող -594
Վարանդյան Միքայել (1870-1934) - 498, 594
Վարշամյան Գևորգ Պետրոսի (1874-?) - 241, 261-263, 307, 313, 318, 321, 323,
335, 341, 347, 365, 373, 374, 380, 381, 386, 395, 398, 410, 417, 419, 420, 424,
427, 435, 438, 439, 452-455, 457, 458, 470, 473, 477, 483-486, 490, 492, 520, 594

Վեհիբ փաշա, Թուրքական զորքերի հրամանատարը Կովկասում - 7
 Վերմիշյան (Վերմիշև) Քրիստափոր Ավակունի (Ամբակունի) (1863-1931), գյուղատնտես, 1919թ. մարտից հունիս ՀՀ պարենավորման նախարար - 217, 279, 388, 389, 391, 399
 Վիլսոն Վուդրո- 238, 280, 466, 498, 512, 525, 547
 Վիշինսկի Եվգենի Եվգենևիչ, գեներալ- 115, 127, 187
 Վրացյան Սիմոն Ղազարի (1882-1969) -3, 85, 87, 93, 110, 112, 135, 136, 139, 140, 142, 159, 168, 170, 172, 174-180, 182, 183, 185, 187, 188, 190, 192, 198, 210, 233, 239, 242, 263, 269, 276, 279, 294, 311, 312, 315, 318, 321, 323, 326, 328, 330-334, 337, 346, 361, 363, 370, 379, 380, 394, 395, 426, 428, 429, 435, 439, 441, 461, 462, 478, 484, 554, 555, 594

S

Տեր-Ավագյան Խ.- 66
 Տեր-Գրիգորյան Արամ -390
 Տեր-Գրիգորյան Սիիրան Սարգսի (1890-1959-ից հետո), ուսուցիչ - 360, 594
 Տեր-Գևորգյան Միքայել Ավետիսի (1882-?), ուսուցիչ - 94, 241, 352, 594
 Տեր-Գևորգյան Վահան Խորենի (1884-1920), գրականագետ, խմբագիր - 242, 268, 270-272, 278, 279, 285, 304, 306, 307, 309, 313, 315, 332, 336, 342, 345-347, 365-367, 378, 383, 384, 393, 396, 398, 410, 419, 453, 454, 461, 462, 469, 471, 492, 505, 506, 530, 594
 Տեր-Ղավթյան Հովսեփ Բարսեղի (1870-1946), բժիշկ - 242, 247, 262, 266, 282, 476, 594
 Տեր-Թորոսյան Վարդան Թորոսի (1888-?), տնտեսագետ - 68, 93, 94, 104, 122, 137, 139, 148, 157, 186, 188, 189, 222, 241, 247, 256, 267, 279, 286, 288, 291, 296, 305, 308, 309, 315, 318, 319, 322, 331, 351, 359, 373, 427
 Տեր-Խաչատրյան Գրիգոր Քրիստափորի(?-1934) - 3, 6, 9, 19, 31, 58, 63, 76, 84, 88, 92, 103, 108, 110, 127, 176, 180, 182, 208, 211, 214-216, 220, 221, 226, 242
 Տեր-Հակոբյան Գրիգոր(Գրո) Աբրահամի (1884-1969), բժիշկ - 6, 19, 22, 33, 57, 58, 61, 62, 64, 115, 191, 192, 113, 215-217, 218, 223, 224
 Տեր-Հակոբյան Ա. - 369-373
 Տեր-Հակոբյան (Հակոբյան) Հակոբ Գաբրիելի (1880-1953), գրող, բանասեր- 6, 19, 61, 71, 76, 93, 222, 236, 261, 276, 282, 287, 304, 307, 310, 311, 313, 316-318, 320, 321, 326, 328, 330, 334, 341, 344, 347, 351, 353, 354, 360, 365, 445, 468, 470, 472, 474, 476, 482, 486, 489, 490, 493, 495, 527, 529, 538, 594
 Տեր-Հարությունյան Գեղամ (1881-?), իրավաբան - 244
 Տեր-Հովհաննիսյան Վանո - 487
 Տեր-Ղազարյան Ղազար Գրիգորի (1874-1958), մանկավարժ, քիմիկոս, սոցիալ-դեմոկրատ, 1918թ. մարտից մայիսը - Անդրկովկասի աշխատանքի նախարար- 391, 393
 Տեր-Մարտիրոսյան Սիրական Գրիգորի (1863-1931), տնտեսագետ - 6, 21, 22, 28, 31, 40, 41, 43, 46, 47, 52, 53, 56, 57, 60, 64, 65, 70, 71, 97, 99, 100, 102, 106, 107, 109, 112, 114, 115, 127, 135, 137-142, 148, 157, 160, 176, 177, 179, 184, 185, 189, 191, 193, 195, 201, 204, 205, 209, 214
 Տեր-Մինասյան Ռուբեն Կարապետի (1882-1951)- 6, 19, 31, 32, 50, 52, 53, 93, 94, 136, 242, 261, 266, 362, 407, 478, 594
 Տեր-Միքայելյան Անուշավան Գևորգի (1883-?), ուսուցիչ - 263, 267, 308, 309, 360, 408, 457, 594
 Տեր-Միքայելյան Հովհաննես Բաղդասարի (1872-?), բժիշկ -6, 21, 22, 29, 217, 287, 319, 376, 496, 594
 Տեր-Սահակյան, պորուչիկ - 260, 261
 Տեր-Սարգսյան- 372
 Տեր-Սարգսյան, պողպորուչիկ - 79
 Տեր-Սարգսյան Գ.- 322

Տեր-Պետրոսյան Գրիգոր, իրավաբան, 1918թ. հուլիսից մինչև նոյեմբեր ՀՀ արդարադատության նախարար – 7, 20, 44

Տերտերյան Համբարձում Մանվելի (1884-1955), իրավաբան – 241, 242, 269, 283, 294, 315, 318-320, 323, 324, 333, 345, 346, 349, 350, 355-357, 363, 371, 373, 374, 380, 381, 386, 394, 395, 397, 403, 409, 410, 418, 421, 423, 439, 453, 456, 462, 464, 467, 468, 471, 473-478, 483-486, 491-493, 536, 551, 555, 594

Տեր-Օհանյան Գաբրիել (Գագա) Միքայելի (1888-?), իրավաբան, զինվորական – 31

Տեր-Օհանյան Գրիգոր Մկրտիչի, իրավաբան – 6, 41

Տեր-Օհանյան Սմբատ – 411

Տիգրանյան Սիրական Ֆադեյի (1875-1937), իրավաբան, 1918թ. նոյեմբերից մինչև 1919թ. օգոստոսը ՀՀ արտաքին գործոց, ապա հանրային կրթության և արվեստի նախարար, բռնադատվել է – 3, 6, 19, 21, 22, 25, 28, 30, 31, 34, 36, 38-45, 47-49, 50, 52, 54, 83, 85, 88, 113, 193, 267, 270, 276, 281, 283, 284, 290, 304, 310, 314, 318, 320, 322, 325, 328, 335, 349, 367, 368, 384, 388, 395, 404, 405, 411, 418, 538, 539, 594

Տոշյան Թադևոս Հովհաննեսի (1879-1937), գյուղատնտես, բռնադատվել է – 6

Տուրեցկի Գր. – 179

ՈՒ

Ուոկլեր, գեներալ – 145-147, 193- 195

Փ

Փաստրմաճյան Գարեգին Հարությունի (Արմեն Գարո) (1872-1923), հասարակական գործիչ, ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը ԱՄՆ-ում – 596

Փափազյան Վահան Մեսրոպի (1877-1973), հասարակական գործիչ – 267, 269, 271-273, 275, 282, 296, 304, 310, 311, 316-319, 331, 332, 334, 347, 368, 371, 376, 380, 384, 386, 398, 405, 417, 420, 421, 422, 449, 463, 478, 482, 484, 487, 491, 494, 496, 594

Փիրումյան Դանիել Բեկ Արիստղոմոնի, գեներալ-լեյտենանտ – 9, 259, 260, 459

Փիրումյան, ինժեներ – 154

Ք

Քալաշյան Գառնիկ Մանուկի (1885-1921), բանաստեղծ – 241, 242, 266, 270, 287, 314, 317-319, 439, 473, 474, 477, 485-487, 493, 533, 538, 594

Քաջազնունի Հովհաննես Իվանի 1868-1938 – 3, 7, 9, 10, 13, 15, 49, 62, 81-83, 85, 86, 122, 125, 129, 190, 191, 208, 209, 211, 213, 225, 226, 229, 236, 297, 302, 303, 327, 337, 538, 540, 552, 555, 594

Քաջբերունի Ռուբեն Նազարի (1880-?), ուսուցիչ, 1920-ական թվականներին բնակվել է Բաքվում, ապա աքսորվել Աստրախան – 242, 255, 376, 594

Քենալ Մուստաֆա – 464, 466, 508, 525, 531, 536, 552, 553

Քյազիմ Բեյ – 450, 508

Քրմոյան Վահագն – (1890-?) – 56, 594

Օ

Օհանյան Պետրոս – 410, 476

Օհանջանյան Ավետիս Կարապետի (1883-?), ինժեներ, 1921թ. անցնում է Պարսկաստան, որտեղ հեռացվում է ՀՀ-ի շարքերից – 242, 284-286, 287, 296, 300, 301, 326, 328, 334, 349, 352, 377, 379, 381, 388, 395, 407, 422, 427, 430, 436, 437, 453, 454, 493, 495, 594

Օհանջանյան Համազասպ (Համո) Իվանի (1873-1947) – 3, 69, 478, 481, 501, 509, 520, 523, 525, 530, 533, 539, 544, 546, 547, 553, 594

Ֆ

Ֆերիտ Ջեմիլ (Ծամիուր Տիգրան) (1885-1921), ուսուցիչ – 312, 341, 348, 349, 353, 355, 366, 377, 399, 402, 403, 409, 420, 439, 463, 472, 594

Տեղանունների ցանկ

Ա

- Աբասգյուլ՝ գյուղ Սուրմալուի գավառում - 250
- Ագուլիս Վերին՝ գյուղ Նախիջևանի գավառի Օրդուբադի ոստիկանական տեղամասում, 1904թ. ուներ 2205 հայ բնակիչ, որոնք կոտորվել են 1918թ.- 264, 479
- Ադրբեջան - 11, 17, 18, 26, 73, 83, 89-91, 93-97, 106, 123, 146, 172-174, 18, 191, 19, 198, 201, 209, 217, 228, 229, 232, 234, 237, 238, 241, 253, 255, 258, 260-262, 266, 272, 273, 286, 291-295, 307-309, 321, 329, 335, 336, 338, 339, 347, 354, 367-369, 380, 390-393, 400, 411-413, 428, 429, 436, 440, 444, 448, 450, 465, 466, 479-482, 487, 497-509, 512-514, 522, 529, 530, 531, 533, 557
- Ալագյազ, Սիագած՝ լե - 298, 545
- Ալագյազ կայահան - 545
- Ալաշկերտ - 227, 231, 248
- Ալավերդի - 119
- Ալեքսանդրապոլ - 5, 46, 69, 96, 119, 128, 145-147, 154, 155, 165, 166, 203, 204, 207, 218, 244, 266, 270, 271, 275, 284, 286, 287, 296, 302, 322, 324, 326, 341, 359, 373, 376, 377, 409, 423, 438, 439, 447, 448, 450, 470, 474, 483, 486, 489, 511, 513, 514, 523-525, 543-546, 548, 553
- Ալիդամար, Ալիդամարլու՝ գյուղ Սուրմալուի գավառում - 250
- Ախալցխա - 227
- Ախալքալաք - 75, 110, 125, 128, 129, 131-135, 217, 219, 273, 274, 337, 390, 391, 395
- Ախտա- տես Ներքին Ախտա:
- Ադքյորփի, Ax-Kerpu՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում - 163
- Ամերիկա (Միացյալ Նահանգներ) - 82, 84, 101, 106, 132, 138, 167-172, 174, 178, 184, 189-191, 199, 208-211, 218, 219, 221, 229, 230, 235, 237, 238, 248, 252, 258, 261, 274, 275, 280, 281, 286, 327, 329, 369, 400, 402, 428, 437, 440, 441, 468, 471, 498, 499, 500, 525, 528
- Անգլիա (Մեծ Բրիտանիա) - 78, 82, 85, 128, 130-133, 146, 167, 184, 219, 229, 235, 246, 252, 258, 261, 291, 304, 440, 466-468, 497, 508, 541, 542, 548
- Անդրկովկաս - 7, 10, 18, 72, 90, 91, 133, 146, 153, 159, 169, 172, 193, 194, 212, 217, 228, 237, 253, 257, 258, 291, 293, 294, 336-338, 377, 393, 404, 444, 450, 479, 483, 500, 501, 504, 507, 508, 532, 576
- Անկարա - 525, 527, 541-545, 547, 548
- Աշաղա Սարալ - 163
- Աշտարակ - 65, 214, 240, 264, 272, 319, 348, 367, 401, 415, 416, 427, 456-458, 472, 511
- Ապարան - 55, 287, 324, 364, 367, 534
- Առաջավոր Ասիա - 337
- Ասիա - 507, 541
- Ասկերան - 480, 530
- Ավստրիա - 8, 153, 215, 229
- Աուդյատական - տես Ադրբեջան
- Արագոայան - 166, 228
- Արարատ, լեռ - 167, 298
- Արբաթ-Ալիդգար՝ հայաբնակ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, այժմ նույնանուն գյուղ Մասիսի տարածաշրջանում - 12
- Արդահան - 157, 180, 237, 238, 293, 529
- Արևելյան Անատոլիա - 541
- Արեշ - 249
- Արխանգելսկ - 306
- Արևմտյան Շիրակ - 460

Արփա՝ գյուղն Երևանի նահանգի Ղարալագյազի գավառում, այժմ Արենի Եղեգ-
նաձորի տարածաշրջանում - 368

Արփաչայ՝ գետ, ներկայումս Ախուրյան – 154, 165, 166, 168, 545, 547

Աֆրիկա - 548

Բ

Բաթում - 7, 14, 20, 32, 69, 72, 85-87 146, 147, 214, 218, 219, 229, 232, 238, 281,
327, 358, 364, 381, 389, 401, 438, 445, 448, 454, 497, 498, 501, 515, 525, 527,
528, 537

Բալուջա՝ գյուղ Ասկերանի շրջանում, այժմ Բալլըջա - 507

Բակուրիանի - 131

Բակուրե-տես Բաքուրե

Բաղդատ - 231

Բաշապարան- տես Ապարան

Բաշգյառնի՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, այժմ Գառնի – 38, 92,
235

Բաշգյոլ՝ գյուղ Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում - 259

Բաշնորաշեն՝ գյուղ Երևանի նահանգի Շարուր-Ղարալագյազի գավառում, այժմ
Նախիջևանի ԻՅ-ում - 321

Բաշքենդ՝ գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառում, այժմ Արծվաշեն -
339

Բասարգեչար՝ գյուղ Երևանի նահանգի Նոր Բայազետի գավառում, այժմ Վարդե-
նիս - 166, 206, 217, 244, 480

Բասեն՝ գավառակ երգրումի նահանգի երգրումի գավառում - 231

Բարդաձոր՝ հայաբնակ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, Շուլավե-
րից հարավ- 163

Բաքու – 71-73, 96, 97 195, 219, 253, 258, 260, 261, 291, 347, 368, 394, 469, 499,
500

Բաքուրե - քաղաք Իրաքում - 231, 232, 236, 449

Բելգիա - 253, 275

Բեռլին - 69, 87, 101, 197, 293, 441

Բերյոզովայա բալկա (Կեչների ձորակ)՝ կալվածք Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի
գավառում, հետագայում հիմնվել է Կաթնառատ գյուղը - 163

Բիթլիս - 281, 497, 525

Բյուզանդիոն - 252

Բոգիքենդ, Համգաչիման՝ գյուղ Երևանի նահանգի Ալեքսադրապոլի գավառում,
այժմ Մարգահովիտ -545

Բորչալու՝ գավառ Թիֆլիսի նահանգում - 69, 115, 119, 128, 129, 131, 132, 134,
135, 293

Բուլղարիա - 8, 72, 347, 369

Բրեստ – 67, 69, 72, 73, 86, 525, 527, 528

Գ

Գանձակ – 96, 195, 309, 530

Գարգառ՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս Ստեփա-
նավանի տարածաշրջանում - 163

Գեոյքում, Գյոգյումբեթ՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, այժմ լքյալ -
12

Գերմանիա - 8, 72, 87, 102, 105, 124, 143, 153, 215, 229, 246, 291, 435, 466, 498,
576

Գյուլիստան - 507

Գողթան - 259, 266, 270, 272, 479

Գորեղովկա՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Ախալքալակի գավառում - 118, 121

Գորիս - 480, 538

Դ

Դահրա՝ գյուղ Շուշիի գավառում, այժմ Դահրավ Ասկերանի շրջանում -504
 Դաղստան - 504
 Դաշբուրունի՝ -գյուղ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառում 265
 Դաչիք Ղալ - 265
 Դավալու՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, այժմ քաղ. Արարատ - 120, 155, 166, 206, 217, 228, 498
 Դարալագյազ՝ գավառ Երևանի նահանգում, այժմ Վայոց Ձորի մարզ - 141, 166, 206, 216, 245, 272, 239, 341, 360, 367, 445, 446, 524, 530
 Դարաչիչակ՝ գյուղ Երևանի նահանգի Նոր Բայազետի գավառում, այժմ Ծաղկածոր - 51
 Դարիալ - 232
 Դեր-Ձոր - 231
 Դիլիջան - 5, 37, 38, 43, 46, 49-52, 55, 58, 62-68, 70, 73, 74, 77, 79, 244, 263, 266, 267, 271, 276, 289, 290, 411-413, 424, 445, 449, 450, 456, 458, 474, 476, 483, 524
 Դսեղ՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, այժմ Թումանյանի տարածաշրջանում - 163

Ե

Եգիպտոս - 231
 Ելենովկա գյուղ Երևանի նահանգի Նոր Բայազետի գավառում, այժմ Սևան քաղաք - 46
 Եկատերինոդար - 218, 389
 Եվլախ - 392, 480, 498, 500, 502
 Եվրոպա - 15, 104, 114, 133, 183, 189, 208, 210, 229, 248, 280, 299, 317, 334, 348, 420, 441, 442, 475, 499, 506, 515, 529, 532, 552
 Երևան - 3, 5, 6, 19, 21-24, 30, 38, 48, 49, 51, 55, 57-59, 62, 67, 69, 72, 80, 105, 111, 114, 115, 129, 135, 137, 140, 145-147, 160, 166, 169, 170, 173, 179, 180, 193, 194, 204-207, 215, 225, 230, 232, 237, 238, 242, 244, 247, 257, 258, 260-262, 264-266, 268, 275, 279-283, 286, 289, 293, 294, 298-300, 302, 310, 318, 320, 321, 325, 326, 341, 352, 357-359, 361, 362, 366, 373, 381, 392, 398-401, 423, 424, 427, 439, 446, 447, 449, 464, 470, 472, 477, 482, 486, 491, 493, 495, 498, 511, 513-525, 527, 532, 541, 543, 546, 548, 553, 580, 584
 Երզնկա - 130, 514

Զ

Զանգեզուր - 3, 5, 166, 236, 264, 272, 291-295, 299, 321, 335, 338, 339, 347, 355, 367, 368, 434, 479-481, 498, 500, 503, 507, 508, 521-523, 530, 533
 Զանգիբասար՝ աղբեջանաբնակ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, այժմ Մասիս - 259, 521
 Զառ՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, ներկայումս Աբովյանի տարածաշրջանում - 38
 Զեյթուն - 440
 Զեյվա՝ գյուղ Երևանի նահանգի Էջմիածնի գավառում, այժմ Առատաշեն Էջմիածնի տարածաշրջանում -254
 Զնջուլու՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, Վեդիբասարի գավառակում, այժմ լքյալ - 217
 Զոդ -տես Բասարգեչար

Է

Էնգելի - 214, 218, 219
 Էնկյուրի- տես՝ Անկարա

Էշակ-Մեյդան՝ լեռ Փամբակի լեռնաշղթայի արևելյան հատվածում- 289
Էջմիածին – 5, 30, 32, 45, 50, 55, 59, 65, 79, 105, 186, 203, 204, 206, 215, 244,
249, 254-256, 261-265, 272, 287, 296, 299, 319, 345, 360, 414-416, 491, 521, 524
Էրզրում – 130, 147, 167, 230, 245, 280, 497, 525

Թ

Թանադաղ, Թանասար՝ լեռնագագաթ Փոքր Կովկաս լեռնահամակարգում, Նոյեմ-
բերյանի տարածաշրջանում - 163

Թավրիզ - 109, 272

Թերեք – 388, 389, 392, 395

Թիֆլիս – 21, 30, 33, 49, 54, 62, 67, 69, 72-74, 85, 87-91, 96, 110, 111, 113, 118,
120, 122, 124, 137, 145, 147, 154, 155, 162, 166, 168-174, 176, 186, 190, 194,
195, 202, 205, 209, 212, 215, 217-219, 222, 223, 226, 229, 237, 240, 244, 253,
256-259, 261, 273, 279, 280, 291, 293, 297, 298, 300, 302, 303, 306, 308, 310,
326, 333, 335, 347, 361, 362, 364, 366-368, 373, 377, 379, 388-390, 395, 423, 438,
452, 466, 472, 481, 482, 498, 500, 530, 532, 543

Թոխանշալու՝ գյուղ Երևանի մահանգի Սուրմալուի գավառում - 265

Թուրքիա - տես՝ Տաճկաստան

Ի

Իգդիր - 213, 264, 265, 341, 414-416, 537

Իտալիա - 219, 235, 238, 252, 277, 440, 467, 449

Իրգանչայ՝ գյուղ Թիֆլիսի մահանգի Բորչալուի գավառում - 163

Լ

Լալվարդաղ- 545

Լեզիդաղ, Աչքասար՝ լեռնագագաթ Զավախքի լեռնաշղթայում - 163

Լոնդոն – 166, 218, 363, 496, 541

Լոռի – 66, 67, 79, 115, 116-119, 121-128, 131-134, 143, 157, 171, 174, 337, 377,
409

Լոռիքենդ - տես Բոզիքենդ -545

Խ

Խանքենդ՝ գյուղ Շուշիի գավառում, այժմ Ստեփանակերտ - 479

Խաչակայա՝ լեռ Վիրահայոց լեռներում - 163

Խաչիկ՝ գյուղ Երևանի մահանգի Դարալագյազի գավառում, այժմ Եղեգնաձորի
տարածաշրջանում - 368

Խնուս՝ գավառ Էրզրումի մահանգում - 231

Խոժոռնի՝ գյուղ Թիֆլիսի մահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս Մառնեու-
լի շրջանում - 163

Խրամ՝ գետ - 128, 129, 163

Ծ

Ծաթեր՝ գյուղ Թիֆլիսի մահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս Թուման-
յանի տարածաշրջանում - 120

Ծալկա՝ գյուղ Թիֆլիսի մահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս Մառնեուլի
շրջանում - 164

Ծաղկունք՝ գյուղ Երևանի մահանգի Նոր Բայազետի գավառում, այժմ Սևանի
տարածաշրջանում - 462

Կ

Կաղզվան - 154, 180, 238, 259, 260, 349, 460

Կարակալա՝ գյուղ Երևանի մահանգի Սուրմալուի գավառում - 245, 264

Կարայալ՝ երկաթուղային կայարան Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում – 483, 534
 Կարակուրտ՝ գյուղ Կարսի մարզի Կաղզվանի օկրուգում - 259
 Կարս (Ղարս) - 4, 5, 81, 128, 130, 145-148, 150, 153-155, 157, 165-169, 172, 173, 178, 180, 182, 183, 202-205, 209, 214, 218, 219, 227, 228, 232, 237, 238, 247, 254, 259, 260, 272, 273, 275, 281, 324, 341, 350, 364, 369, 373, 376, 377, 401, 424, 427, 428, 437-439, 458-460, 470, 483, 489, 495, 500, 513, 522, 523,
 Կիզիլ-գիարաթ՝ բարձրունք Արագածի լանջին- 545
 Կիլիկիա - 236, 281, 464-469
 Կիրասուն՝ գավառ Տրապիզոնի նահանգում - 233
 Կիրմիզլի՝ գյուղ Երևանի նահանգի Էջմիածնի գավառում, այժմ Կարմրաշեն թաղինի տարածաշրջանում - 545
 Կոբեր-տես Քոբեր
 Կոթի՝ գյուղ Ելիզավետպոլի նահանգի Ղազախի գավառում, այժմ Նոյեմբերյանի տարածաշրջանում – 474, 475
 Կուլիջան՝ գյուղ Երևանի նահանգի Ալեքսադրապոլի գավառում, այժմ Սպանդարյան Արթիկի տարածաշրջանում - 545
 Կողբ՝ գյուղ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառում – 170, 250, 255, 265
 Կովկաս – 23, 26, 73, 86, 91, 175, 203, 205, 209, 218, 231, 246, 247, 267, 293, 295, 337, 357, 363, 369, 390, 443, 467, 500, 502, 531
 Կոտիքենդ - տես Կոթի
 Կուբան – 182, 193, 195-197, 199-201, 215, 388, 389, 392, 395, 513
 Կուլուդաշ՝ լեռնագագաթ Լոռու բարձրավանդակի հյուսիսային կողմում - 163

Հ

Հալեպ - 231
 Համանլու՝ գյուղ Երևանի նահանգի Ալեքսադրապոլի գավառում, այժմ ք. Սպիտակ - 235
 Հայաստան- տես՝ բոլոր էջերը
 Հաքեար՝ սանջակ Վանի նահանգում- 497
 Հյուսիսային Ամերիկա - 78, 189
 Հյուսիսային Անդրկովկաս- 159
 Հյուսիսային Կովկաս - 23, 91, 146, 169, 171, 172, 174, 196, 197, 199, 200, 209, 218, 219, 232, 268, 273, 361, 380, 388, 402, 437, 448, 449, 497, 501, 524
 Հունաստան - 245, 440, 472

Ղ

Ղազախ - 46, 166, 171, 288, 339, 352, 498, 512, 513, 521
 Ղամարլու - 24, 88, 92, 105, 116, 127, 166, 178, 181, 191, 192, 203, 245, 261, 324, 325
 Ղարաբաղ – 3, 5, 72, 73, 78, 199, 217, 228, 237, 254, 258, 291, 292, 294, 295, 299, 308, 309, 321, 339, 355, 368, 440, 466, 479-481, 498-504, 507, 508, 521, 530, 533
 Ղարաբաղյար՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, Վեդիբասարի գավառակում, այժմ լքյալ -254
 Ղարադոյունլու՝ գյուղ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառում - 265
 Ղարաքիլիսա - 5, 46, 61, 62, 66, 67, 69, 70, 77, 79, 80, 118, 134, 205, 235, 245, 344-347, 352, 372, 374, 437, 462, 486, 534, 545
 Ղարխուն՝ գյուղ Երևանի նահանգի Էջմիածնի գավառում, այժմ Ջրառատ- 254
 Ղարս - տես՝ Կարս
 Ղուրդուղուլի՝ գյուղ Երևանի նահանգի Էջմիածնի գավառում, այժմ քաղ. Արմավիր - 265, 415, 416

ճալեթ՝ հայաբնակ գյուղ Ադրբեջանի Վարդաշենի շրջանում, 1918թ. հայկական
զանգվածային կոտորածներին գյուղը կրել է մեծ կորուստներ- 504

Ս

Մալաքլու՝ գյուղ Երևանի նահանգի Սուրմալուի գավառում - 265, 480

Մակու - 229, 448

Մարաշ - 465, 466, 469

Մարգարա՝ կամուրջ - 254, 264, 265

Միլիդարա՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, Գառնիբասարի
ոստիկանական շրջանում:Այժմ լքյալ - 92

Միջագետք - 231, 236, 449, 541

Մոսկվա - 101, 104, 105, 106, 184, 267, 363, 414, 451, 500, 503, 506, 526, 530,
534

Մուշ - 281, 354, 364, 497

Մոսուլ - 231

Յ

Յալլամա՝ երկաթուղային կայարան Ադրբեջանի Ջյուսիսային սահմանին - 229

Յալվանդաղ -տես Լալվարդաղ

Ն

Նալբանդ՝ երկաթուղային կայարան Երևան-Թբիլիսի երկաթուղու վրա, Սպիտակի
տարածաշրջանում - 545

Նախիջևան - 5, 155, 166, 169, 181, 189, 194, 209, 218, 219, 228, 230, 323, 236,
260, 261, 264, 266, 270, 272, 293, 294, 297, 299, 301, 315, 319, 321, 324, 328,
339, 409, 469, 479, 498, 500, 533

Ներքին Ախտա՝ այժմ քաղ. Ջրագդան -23, 98, 263, 287, 476, 486

Նիկոլանկա՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս
Ամրակից Ստեփանավանի տարածաշրջանում - 163

Նյու-Յորք - 327

Նովո Միխայլովկա՝ գյուղ Երևանի նահանգի Նոր Բայազետի գավառում, այժմ
Հանքավան Ջրագդանի տարածաշրջանում - 545

Նովո Պոկրովկա՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս
Ուրասար Ստեփանավանի տարածաշրջանում - 163

Նորագավիթ՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, ներկայումս Երևան ք.
հր. մասը - 486

Նոր Բայազետ - 23, 28, 166, 245, 322, 341, 360, 377, 401, 430, 445, 446, 462,
521, 524

Նուխի - 131, 241, 249

Շ

Շահալի՝ երկաթուղային կայարան Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում,
ներկայումս Վահագնաձոր Գուգարքի տարածաշրջանում - 67,120

Շահթախտ՝ գյուղ Նախիջևանի գավառի Նախիջևանի ոստիկանական
տեղամասում, ադրբեջանաբնակ - 523

Շամշադին - 319, 328, 329, 474, 475, 521

Շամուտ՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս Թուման-
յանի տարածաշրջանում - 545

Շարուր՝ Երևանի նահանգի Շարուր-Պարալագյազ գավառի մի մասը, այժմ
Նախիջևանի ԻՅ կազմում - 5, 166, 169, 181, 218, 219, 236, 241, 259, 260, 266,
270, 272, 293, 294, 315, 321, 324, 339, 367, 368, 410, 498, 522

Շերմուղ - տես Շամուտ

Շիրակ - 377, 521

Շվեյցարիա- 78, 329, 529

Շոշու-տես Շուշիքենդ
Շուշի - 294, 308, 479, 480, 498, 502, 504, 507
Շուշիքենդ - 258, 507

Չ

Չարբախ՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, ներկայումս Երևան ք. հր.
մասը - 12
Չըլդր՝ գյուղ Կարսի մարզի Արդահանի օկրուգում - 466
Չիգդամլու՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, այժմ Ազատական
Արտաշատի տարածաշրջանում - 105
Չիկագո - 327
Չոբանքյարա՝ գյուղ Երևանի նահանգի Էջմիածնի գավառում, ներկայիս Մասիսի
տարածաշրջանում, այժմ - 254

Պ

Պարսկահայաստան - 162
Պարսկաստան - 25, 26, 89, 93, 109, 178, 181, 188, 189, 219, 229, 231, 232, 235,
237, 339, 380, 448, 512, 515, 523, 529, 530, 541
Պետրոգրադ - 105, 302, 504
Պոլս - 8, 14, 84-87, 146, 215, 217, 225, 253, 267, 268, 280, 310, 511, 516, 542

Ջ

Ջալալ-Օղլի, Ջալալօղլի - 46, 62, 373, 374, 376, 437
Ջանդար՝ երկաթուղային կայարան Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում,
Մարնեուլ քաղաքից ոչ լուրջ - 163
Ջանֆիդա՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, այժմ Արմավիրի
տարածաշրջանում - 249, 254, 255
Ջուլֆա - 129, 229, 301, 321, 515, 522, 523, 529, 530

Ռ

Ռեշտ - 219
Ռինդ՝ գյուղ Երևանի նահանգի Ղարալագյազի գավառում, այժմ Եղեգնաձորի
տարածաշրջանում - 368
Ռոստով - 389, 392, 449
Ռումինիա - 253
Ռուսահայաստան - 248, 302, 442, 443
Ռուսաստան - 4, 12, 15, 23, 31, 33, 36, 44, 63, 72, 77, 78, 82-84, 86, 87, 96, 102,
103, 105, 114, 125, 127, 130, 133, 134, 145, 149, 159, 162, 167, 184, 196-199,
209, 214, 227, 228, 231, 235, 236, 247-249, 268, 288, 291-295, 302, 306, 338, 369,
378, 384, 393, 404-406, 436, 440, 442-444, 451, 471, 476, 483, 499, 500, 502-508,
511-515, 522, 525, 529, 530, 531, 533-535, 442

Ս

Սաատի, Սաթլո՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում - 163
Սադախլո, Սադախլու՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, Թիֆլիս-
Երևան երկաթուղու վրա - 163
Սալոնիկ - 168, 219
Սամսոն՝ գավառ Տրապիզոնի նահանգում - 233
Սան Ռեմո - 496-498, 500
Սանահին - 119, 120, 128, 129, 133, 135, 229, 233, 325, 326, 400, 447, 529, 545
Սարդարապատ - 20, 26, 62, 102, 170, 178, 213, 245, 297, 298, 303, 415, 416,
444, 459, 534

Սարիղամիշ - 154, 230, 238, 245, 259, 324, 423, 424, 427-429, 450, 452, 460, 459, 483, 526, 528

Սարվանլար՝ գյուղ Երևանի նահանգի Էջմիածնի գավառում, այժմ Սիս Մասիսի տարածաշրջանում - 12, 254

Սոմխեթի - 132

Սուխում - 390, 437

Սուրմալու - 26, 88, 101, 116, 127, 170, 171, 174, 192, 198, 199, 206, 213, 239, 245, 247, 249, 250, 264, 265, 272, 276, 287, 360, 374, 414, 524, 545

Սևր - 533- 535

Վ

Վաղարշապատ - 33, 37, 49, 50, 214, 312, 319, 366, 372, 415, 472, 473

Վասպուրական - 248

Վարդաշեն՝ հայաբնակ գյուղ Ադրբեջանի հյուսիսում – 504

Վարշավա - 537, 550

Վեդի, Վեդիբասար, Բոյուք Վեդի՝ ոստիկանական շրջան Երևանի գավառում, հանրակրթական է ներկայիս Արարատի տարածաշրջանին – 181, 240, 241, 259, 260, 264, 265, 450, 521, 522

Վորոնցովկա՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, այժմ Աշոցք - 120, 545

Վրաստան – 7, 11, 17, 18, 24, 26, 68, 75, 76, 80, 81, 84, 90, 91, 116, 117, 119, 121, 123-126, 129, 130, 132-135, 137, 140, 145, 146, 152, 162, 167, 173, 174, 191, 198-200, 209, 212, 217, 219, 228-230, 232, 235, 237, 238, 244, 253, 257, 258, 261, 274, 310, 317, 326, 334-338, 345, 354, 360, 361, 368, 369, 373, 389, 393, 394, 400, 411, 429, 436, 438, 440, 444, 448, 479, 487, 497-499, 501, 502, 508, 512, 524, 525, 529

Տ

Տաճկաստան (Թուրքիա) - 8, 17, 18, 69, 71-73, 85-87, 109, 146, 162, 174, 227, 229, 230, 232, 233, 245, 246, 248, 252, 253, 280, 291, 321, 369, 442, 465, 466-469, 479, 481, 497, 500, 502-505, 507- 509, 511-514, 517, 522, 525, 527-531, 534, 536, 537, 541, 542, 544, 547- 551, 553, 555, 557, 575, 576

Տանագիրմազ՝ գյուղ Երևանի նահանգի Էջմիածնի գավառում, այժմ Նիգավան Ապարանի տարածաշրջանում - 545

Տազանրոզ - 363

Տրապիզոն – 233, 244, 497, 498, 525, 537

Տփլիս - տես Թիֆլիս

ՈՒ

Ուզունլար՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս Օձուն Թումանյանի տարածաշրջանում - 116, 120, 125

Ուլուխանլու՝ գյուղ Երևանի նահանգի Երևանի գավառում, Վեդիբասարի գավառակում, այժմ Մասիս քաղաք - 254, 264

Ուկրաինա - 101, 182, 183, 508

Փ

Փալուքլիբաշի՝ լեռնագագաթ Խոնավ լեռներում, Փարվանա լճից 15 կմ արլ- 163

Փամբակ՝ ձորահովիտ Լոռիում – 66, 67, 209, 297, 409

Փարաքար - 324

Փոթի - 232

Ք

Քարինջ՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս Թումանյանի տարածաշրջանում – 75

Քարվանսարա՝ այժմ Իջևան - 46, 58

Քեշիշքենդ՝ այժմ Եղեգնաձոր - 430, 446

Քյարիմարխ գյուղ Երևանի նահանգի Էջմիածնի գավառում, այժմ Սովետական Արմավիրի տարածաշրջանում - 249, 254

Քոբեր— երկաթուղային կայարան, այժմ Թումանյանի տարածաշրջանում -67, 74, 119, 123

Քոլագերան՝ երկաթուղային կայարան, այժմ Թումանյանի տարածաշրջանում — 119, 163

Քութայիս - 301

Քուն՝ գետ - 163

Օ

Օլթի — 180, 227, 228, 229, 521, 522, 524-527, 529, 530,

Օշական — 49, 264

Օսմանյան կայսրություն — 8, 11, 14, 63, 84, 442

Օփրեթ՝ գյուղ Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի գավառում, ներկայումս Մառնեուլի շրջանում - 163

Օքյուզլուն՝ գյուղ Կարսի մարզի Կարսի օկրուգում - 534

Ֆ

Ֆրանսիա -78, 82, 129, 130, 132, 137, 219, 235, 244, 252, 440, 442, 467, 468, 498, 499, 516, 517, 535

Բ ո վ ա ն դ ա կ ու թ յ ու ն

Առաջաբան.....	3
Հայաստանի Հանրապետության առաջին խորհրդարան.....	6
Հայաստանի Հանրապետության երկրորդ խորհրդարան.....	234
Հավելված	
Հայաստանի խորհրդի կանոնակարգը.....	558
Պառլամենտի ընտրությունների մասին օրենքը.....	575
Հայաստանի նոր կառավարության հայտագիրը.....	589
ՀՀ առաջին խորհրդարանի անդամների ցանկը.....	593
ՀՀ երկրորդ խորհրդարանի անդամների ցանկը.....	594
Անձնանունների ցանկ.....	597
Տեղանունների ցանկ	607

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ ՆԻՍՏԵՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 1918-1920ԹԹ.

ПРОТОКОЛЫ ЗАСЕДАНИЙ ПАРЛАМЕНТА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ 1918-1920гг.

Համակարգչային ձևավորումը Ի.Զաղեթյանի

Ստորագրված է տպագրության 28.12.2009թ.:
Թուղթը օֆսեթ: Չափսը 70x100 1/16:
Ծավալը 38,5 տպ. մամուլ, 62,85 հր. մամուլ:
Տպաքանակը 1000:

«Հայկարլի» ՍՊԸ տպարան: Երևան, Կոմիտաս 3: